

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

KATONA LAJOS.

HUSZONHATODIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1902.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1902-ben:*

Alexics György	Kőrösi Sándor
Balassa József	Krausz Sámuel
Bayer József	Kulakovszkij Julián (Kiev)
Bertók Béla	Lám Frigyes
Binder Jenő	Láng Nándor
Bódiss Jusztin	Leffler Sámuel
Bohdaneczky Lajos	Lukinich Imre
Bürner Sándor	Miklós Ferencz
Császár Elemér	Naményi Lajos
Cserép József	Némethy Géza
Czeizel János	Osztern Salamon
Darkó Jenő	Pap Ferencz
Elek Oszkár	Pap Illés
Erdélyi Károly	Cs. Papp József
Erdős József	Pecz Vilmos
Esztegár László	Petz Gedeon
Fináczy Ernő	Posch Jenő
Finály Gábor	Récsey Viktor
Förster Jenő	ifj. Reményi Ede
Galgóczy János	Schmidt József
Gärtner Henrik	Szabó Benedek
Gedeon Alajos	Szautner Zsigmond
Gombocz Zoltán	Szigeti Gyula
Gyomlay Gyula	Szigetvári Iván
Gyulai Ágost	Szóts Gyula
Havas Adolf	Téri József
Hegedüs István	P. Thewrewk Emil
Heinrich Gusztáv	Tolnai Vilmos
Hellebrant Árpád	Ullrich József
Herczeg Ferencz	Varga Bálint
Hornýánszky Gyula	Vári Rezső
Jacobi Károly	Várkonyi Odilo †
Kálmán Miksa	Veress Ignác
Kardos Albert	Vikár Béla
Katona Lajos	Vozáry Gyula
Kégl Sándor	Waldapfel János
Kempf József	Weér Pál
Kohlbach Bertalan	Zsoldos Benő

T A R T A L O M.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Alexics György</i> , A makedo-románok	884
<i>Bayer József</i> , Schikaneder Emanuel életéhez	694
<i>Binder Jenő</i> , Az okos leány	515
<i>Cserép József</i> , Codicem Sall. Albæ-Juliensem præcipuis integrorum respondere	449
<i>Darkó Jenő</i> , A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai 700	
— — A xovij viszonya az ó-görög dialektusokhoz	484
— — Az új-görög vepó szóról	114
<i>Elek Oszkár</i> , Petrarca hatása a Pléiade költőire	287, 392
<i>Erdelyi Károly</i> , A keresztény classikusok ügyében	257
<i>Erdős József</i> , Az újszövetségi görög nyelv alaktani sajátosságairól	175
<i>Findáczy Ernő</i> , Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez 312	
<i>Förster Jenő</i> , A coniunctivus használata a mai német irodalmi nyelvben 370	
<i>Geceon Alajos</i> , Ayrer Jakab egy magyar vonatkozású drámája	42
— — Körner Zrínyi-jének fordításai	207
<i>Gyomlay Gyula</i> , A Leo-féle Taktika XVIII. fejezetének Vári Rezső- féle szövegéhez	454
<i>Gyulai Agost</i> , A magyar Shakespeare-irodalomról	791
<i>Hegedüs István</i> , Bartal Antal	81
— — Igazság és Hamisság	29
— — Symbolæ ad Supplementum Glossarii Mediæ et Infimæ Latini- tatis Hungariæ	117, 216
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1901-ban	557
<i>Hornvánszky Gyula</i> , A szocializmus költészete a görög ókorban	871
<i>Jacobi Károly</i> , Lenau	657
<i>Katona Lajos</i> , A Disciplina clericalis	33
<i>Kégl Sándor</i> , Egy morisco verses útleírása Mekkába és Medinába tett zarándoklásáról	316
<i>Krausz Sámuel</i> , Aristeas	474
<i>Láng Nándor</i> , Epidauros	682, 777
<i>Leffler Sámuel</i> , Az Aeneis XIII. könyve	196
<i>Némethy Géza</i> , Persius első satirájához	161
— — Persius második satirájához	353
— — Persius harmadik satirájához	753
— — Vergilius mint bukolikus költő	1
<i>Pap Ferencz</i> , Petőfi egyéniségének fejlődése	769, 861
<i>Pecz Vilmos</i> , Télyf Iván	264

	Lap
<i>Schmidt József</i> , Egy új ó-persa igealak	109
<i>Szabó Benedek</i> , Középkori francia verses imádság	213
<i>Szaunert Zsigmond</i> , M. Porcius Cato beszédeiről	849
<i>Szigeti Gyula</i> , Musæi Grammatici codicis Neapolitani collatio Abelianæ	365
<i>Vári Rezső</i> , A magyar honfoglalás kútfőihez	16, 90, 267
<i>Weér Pál</i> , A magyar Dante-irodalom	46

II. Hazai irodalom.

Anthologia a XIX. század francia lírájából I., <i>Miklós Ferencz</i>	129
Balassa József, Rendszeres magyar nyelvtan, <i>Veress Ignác</i>	897
*Bernáth Lajos, A protestáns iskoladramákról, <i>Heinrich Gusztáv</i>	544
Endrei Ákos, Gróf Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem, <i>Vozáry Gyula</i>	227
Endrei Ákos és Lenkei Henrik, Német nyelvkönyv középiskolák számára IV., <i>Kohlbach Bertalan</i>	908
Eötvös József báró összes munkái I—V., sajtó alá rendezte dr. Voinovich Géza, <i>Gyulai Agost</i>	56
Gellért Jenő, Vörösmarty Mihály élete és költészete, <i>Miklós Ferencz</i>	64
Jacobi Julius, Lehr- und Lesebuch der magyarischen Sprache I., <i>Balassa József</i>	426
Jánosi Béla, Az æsthetika története III., <i>Császár Elemér</i>	418
Janovics Jenő, Csiky Gergely élete és művei, <i>Naményi Lajos</i>	813
Kalmár Elek, Magyar olvasókönyv III., <i>Kardos Albert</i>	910
Kanteletar, fordította Bán Aladár, <i>Vikár Béla</i>	902
Kempf József, C. Julius Cæsar, Commentarii de bello Gallico, <i>ifj. Reményi Ede</i>	63
Kuthy Lajos, Hazai rejtelmek, <i>Császár Elemér</i>	330
Molecz Béla, A magyar szórend történeti fejlődése, <i>Körösi Sándor</i>	715
Némethy Géza, Marcus Tullius Cicero: A legfőbb jóról és rosszról, <i>Hegedüs István</i>	521
Pap Illés, Arany János hún eposza, <i>Tolnai Vilmos</i>	721
Papp József, Gyakorlati olasz nyelvtan, <i>Varga Bálint</i>	530
Pecz Vilmos, O-kori Lexicon I., <i>Várkonyi Odilo</i>	801
Péterfy Jenő összegyűjtött munkái I—II., <i>Császár Elemér</i>	59, 905
Schambach Gyula, M. Tulli Ciceronis de imperio Gnæi Pompei oratio ad Quirites, <i>Kempf József</i>	526
Schullerus Adolf, Lehrgang und Methodik des magyarischen Sprachunterrichts in unseren Volksschulen, <i>Balassa József</i>	426
Schullerus Adolf, Magyarisches Sprach- und Lesebuch, <i>Balassa József</i>	426
Sebestyén Károly, A cinikusok, <i>Hornyánszky Gyula</i>	218
Székely István, Latin olvasókönyv Cornelius Neposból és Phædrusból, <i>Szaunert Zsigmond</i>	119
Szigetvári Iván, Petőfi költészete, <i>Pap Ferencz</i>	531
Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára, <i>Tolnai Vilmos</i>	324
Váczy János, A magyar irodalom története, <i>ifj. Reményi Ede</i>	719
Varjú Elemér, A gyulafejrvári Batthyány-könyvtár, <i>Eszegeér László</i>	127

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak ismertetve.

III. Philologiai programmértékezesek.

	Lap
A pozsonyi kir. kath. főgymnasium régiséggyűjteménye, <i>Findly Gábor</i>	238
Barcsa János, a XVII. század magyar történetirodalma, <i>Szöts Gyula</i>	734
Bászeli Aurél, Költői példatár a latin esettanhoz, a legolvasottabb latin költőkől összeállítva, <i>Bódisz Juszttin</i>	931
Binder Jenő, A kenyér és a só, mint varázsszerek, <i>Katona Lajos</i>	831
Bordeaux Árpád, A római tisztviselők életkora a köztársaság folyamán, <i>Bódisz Juszttin</i>	432
Czeizel János, Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez, <i>Pap Ferencz</i>	543
Darvas Orbán, A Herz-féle római pénzügyűjtemény ismertetése, <i>Findly Gábor</i>	238
Dudek János, A merengőhöz, <i>Pap Illés</i>	834
Farkas Ignác, I. A. Seneca Medeaája és Hyppolitusa, <i>Bohdaneczky Lajos</i>	542
Fehér Géza, «Ierchenkrieg», <i>Lám Frigyes</i>	241
Hadady Géza, Cid a történelemben és Herdernél, <i>Lám Frigyes</i>	237
Haraszti Sándor, Horatius és Mæcenas, <i>Findly Gábor</i>	541
Haugli Béla, A tolnavármegyei muzeum, <i>Findly Gábor</i>	238
Holzhammer János, A clientela valószínű eredete, mivolta és fejlődése a római köztársaság korában, <i>Bódisz Juszttin</i>	932
Kovács Ferencz, Zilahy Károly pályája, <i>Pap Ferencz</i>	940
Krebsz Ernő, Középkorai német nyelvtanításunkról, <i>Pap Illés</i>	833
Mályi Ferencz, A görög grammatika virágzásának fénykora, <i>Bohdaneczky Lajos</i>	239
Megyesi Ferencz, Shakespeare, <i>Heinrich Gusztáv</i>	236
Nagy Béni, A ferenczes szellem és hatása hazánkban, <i>Katona Lajos</i>	937
Nasch Fülöp, Hans Sachs bibliai drámái, <i>Lám Frigyes</i>	944
Némethy Géza, Vergilius negyedik eclogája, <i>Bódisz Juszttin</i>	731
Novák Béla, Káldi György élete és munkái, <i>Szabó Benedek</i>	942
Paulovits Károly, Horatius levelei, <i>Bohdaneczky Lajos</i>	434
Polgár György, Államrégiségek, <i>Findly Gábor</i>	540
Pröhle Vilmos, A magyar nyelv és rokonai, <i>Gomboc Zoltán</i>	341
Schmidt Fülöp, A Gracchusok tragikumai, <i>Szöts Gyula</i>	735
Seraphin, Friedr. Wilh., Eine Kronstädter Handschrift des Jacobus de Voragine, <i>Katona Lajos</i>	936
Surányi Gyula, Zrinyi Miklós, a költő, <i>Pap Ferencz</i>	941
Takács Gyula, Voss J. H. Idylljei, <i>Lám Frigyes</i>	943
Tomory Imre, Horatius levele Piso fiához, <i>Bohdaneczky Lajos</i>	435
Varjas Endre, Az újabb katolikus vallásos lyra, <i>Ullrich József</i>	939
Vincze József, Az elbeszélő költészet legújabb irodalmunkban II., <i>Pap Ferencz</i>	941
Zayzon Ferencz, Bacsányi és Kazinczy viszonya, <i>Czeizel János</i>	436

IV. Külföldi irodalom.

*Behaghel, O., Der Heliand und die altsächsische Genesis, <i>Heinrich Gusztáv</i>	949
*Benedict, S., Die Gudrunssage in der neueren deutschen Litteratur, <i>Heinrich Gusztáv</i>	737

	Lap
Beveridge, A., The history of Humāyūn by Gul-Badan Begam, <i>Kégl Sándor</i>	537
Blochét, E., Les sources orientales de la Divine Comédie, <i>Kégl Sándor</i>	926
Brugmann, K., Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, <i>Petz Gedeon</i>	724
Clédat, L., L'arrêté ministériel du 26 février 1901 sur la simplification de la Syntaxe, <i>Bürner Sándor</i>	135
Clédat, L., La question de l'accord du participe passé, <i>Bürner Sándor</i>	135
Consentius, E., Der Wahrsager. Zur Charakteristik von Mylius und Lessing, <i>Heinrich Gusztáv</i>	132
Consentius, E., Lessing und die Vossische Zeitung, <i>Heinrich Gusztáv</i>	132
Gunkel, H., Die Sagen der Genesis, <i>Galgóczy János</i>	337
*Gutermann, Shakespeare und die Antike, <i>Heinrich Gusztáv</i>	441
Hemme, A., Was muss der Gebildete vom Griechischen wissen? <i>Szautner Zsigmond</i>	428
*Horner E., Eduard Bauernfeld, <i>Heinrich Gusztáv</i>	157
Koch, M., Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte I., <i>Katona Lajos</i>	229
Kont L., Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie, <i>Binder Jenő</i>	917
Krumbacher, K., Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel, <i>Darkó Jenő</i>	65
Lefmann, S., Lalita Vistara: Leben und Lehre des Çäkya-Buddha, <i>Kégl Sándor</i>	538
*Lessing-Dilg, O. L., Über Grillparzers: «Ein treuer Diener seines Herrn», <i>Heinrich Gusztáv</i>	241
*Lindner, F., Zur Geschichte der Oberonsage, <i>Heinrich Gusztáv</i>	947
Menge, H., Die Oden und Epoden des Horaz, <i>Gärtner Henrik</i>	71
*Matthias, F., Pytheas von Massilia und die ältesten Nachrichten von den Germanen, <i>Heinrich Gusztáv</i>	240
*Oelftering, M., Heliodor und seine Bedeutung für die Litteratur, <i>Heinrich Gusztáv</i>	545
Panzer, Fr., Hilde-Gudrun, eine sagen- und literaturgeschichtliche Untersuchung, <i>Heinrich Gusztáv</i>	912
*Peterson, W., Collations from the codex Cluniacensis s. Holkhamicus, <i>Récsey Viktor</i>	160
*Pick, A., Faust in Erfurt, <i>Heinrich Gusztáv</i>	950
Poestion, J. C., Norwegisches Lesebuch, <i>Kégl Sándor</i>	929
Robert, C., Studien zur Ilias, <i>Bohdaneczky Lajos</i>	728
Roscher, W. H., Ephialtes, <i>Hornyánszky Gyula</i>	332
Schmidt, R., Beiträge zur indischen Erotik, <i>Kégl Sándor</i>	539
*Sklarek, E., Ungarische Volksmärchen, <i>Katona Lajos</i>	552
Tisdall, C., Modern persian Conversation-Grammar, <i>Kégl Sándor</i>	432
*Uhde, H., Der Mannheimer Shakespeare. Ein Beitrag zur Geschichte der ersten deutschen Shakespeare-Übersetzungen, <i>Heinrich G.</i>	838
*Ullrich, H., Die Insel Felsenburg von Joh. Gottfr. Schnabel, <i>Heinrich Gusztáv</i>	440
Vári, R., Incerti scriptoris Byzantini sæc. X. liber De re militari, <i>Kulakovszkij Julian</i>	818
*Walther, Ed., Hans Sachsens Tragödie Tristrant und Isalde in ihrem Verhältnis zur Quelle, <i>Heinrich Gusztáv</i>	948
Wasserzieher, E., Leben und Weben der Sprache, <i>Téri József</i>	235
*Wechssler, E., Frauendienst und Vasallität, <i>Miklós Ferencz</i>	442
Wilanowitz-Moellendorf, U., Griechisches Lesebuch, <i>Szautner Zsigmond</i>	922
Woerner, U. C., Gerhart Hauptmann, <i>Gedeon Alajos</i>	533

V. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XXVII-dik közgyűlése 1902. jan. 18.	139
I. Elnöki beszéd, <i>Heinrich Gusztáv</i>	139
II. Titkári jelentés, <i>Katona Lajos</i>	147
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	151
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	155
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	156
Felolvasó és választmányi ülések... 72, 155, 240, 343, 438, 544, 835.	946
A Társaság tagjai 1902-ben	960

VI. Vegyesek.

A «Bolletino di filologia classica» tartalmából	77
Adalék a Gesta Romanorum forrásaihoz, <i>Lukinich Imre</i> és <i>Katona I.</i>	950
Adatok Dayka Gábor életrajzához, <i>Czeizel János</i>	952
A «Haramják» egyik forrásáról, <i>Heinrich Gusztáv</i>	244
A Kudrun-monda újkori költői feldolgozásai, <i>Heinrich Gusztáv</i>	737
A latin cœlum szó ejtése és írása, <i>P. Theurewk Emil</i>	75
A latin thesis, <i>Kálmán Milesa</i>	250
A mannheimi Shakespeare, <i>Heinrich Gusztáv</i>	838
A modern philologusok vándorgyűlése	445
Aphaia, <i>Lány Nándor</i>	546
A philologia halottjai 1901-ben, <i>Vári Rezső</i>	158
A protestáns iskoladrámákról, <i>Heinrich Gusztáv</i>	544
Arany János az «eposzi hitel»-ről, <i>Pap Illés</i>	248
Arany János az «eposzi hitel»-ről, <i>Tolnai Vilmos</i>	73
A róka és az oroszlán meséje Horatiusnál, <i>Némethy Géza</i>	741
A XIII. nemzetközi orientalista congressus... ..	445
A vándor második éji dala, <i>Havas Adolf</i>	549
Az első színészettörténeti társulat megalakulása Berlinben, <i>Bayér József</i>	953
Az Oberon-monda, <i>Heinrich Gusztáv</i>	947
Az új német helyesírás, <i>Balassa József</i>	743
Bacsányi jegyzetei Dayka Gábor 1813-ban kiadott verseihez, <i>Czeizel János</i>	744
Bauernfeld Eduardról, <i>Heinrich Gusztáv</i>	157
Bessenyei György — az apjának az öcsce, <i>Kardos Albert</i>	555
Boner meséinek a forrásai, <i>Katona Lajos</i>	76
Cicero beszédeinek holkhami kézírata, <i>Récsey Viktor</i>	160
Classica-philologiai pályakérdés	445
Debreczeni Márton kióvi csatájának új kiadása	748
Die Insel Felsenburg, <i>Heinrich Gusztáv</i>	440
Dugonics Példabeszédeinek nemzeti múzeumi példánya, <i>Havas Adolf</i>	552
Egy Heine-fordításból, <i>Lám Frigyes</i>	548
Egy német Hány János császárlátogatása a XVIII. század végén, <i>Waldapfel János</i>	841
Egy Shakespeare-problema, <i>Heinrich Gusztáv</i>	344
Faust Erfurtban, <i>U. az</i>	950
Genesis és Helianth, <i>U. az</i>	949
Grillparzer Bánk-bán drámájáról, <i>U. az</i>	241
Hans Sachs Tristan-drámája, <i>U. az</i>	948

	Lap
Heliodoros irodalmi hatása, <i>Heinrich Gusztáv</i>	545
Heller Agost †, <i>Hornjángszky Gyula</i>	947
Helyreigazítás, <i>Findly Gábor</i>	350
Helyreigazítás, <i>Vári Rezső</i>	445
Herczeg Ferencz beszéde a csatádi Lenau-ünnepen	738
J. Vallée Desbarreaux egy költeménye Mikes Kelemen kéziratában, <i>Miklós Ferencz</i>	843
Kazinczy Ferencznek egy Sallustiusra vonatkozó levele, <i>Zsoldos Benő</i>	251
Király Pál †, <i>Katona Lajos</i>	838
Könyvészet	79, 253, 351, 446, 655, 749, 845, 955
Lindner Ernő †, <i>Lám Frigyes</i>	835
Lukács Móricz levele Wurzbach Constanthoz, <i>Heinrich Gusztáv</i>	438
Magyar népmesék a XVIII. századból, <i>Katona Lajos</i>	554
Magyar népmesék német fordításban, <i>U. az</i>	552
Magyar Numizmatikai Társulat	951
Magyar tanárok görögországi tanulmányútja, <i>Láng Nándor</i>	244
Magyar tárgyú doctori értekezés a párisi egyetemen	555
Massiliai Pytheasról, <i>Heinrich Gusztáv</i>	240
Megjegyzés «Petőfi költészete» című munkám bírálatára, <i>Szigetvári Iván</i>	748
Német Irene-költemény, <i>Lám Frigyes</i>	347
Név- és tárgymutató	957
Ókori leletek Rhodésiában, <i>Osztern Salamon</i>	841
Ókori Lexikon	253
Pascal halotti maszka	445
Philologiai program-értekezések 1900.1901	77
Pompejiben talált domború mű, <i>Katona Lajos</i>	76
Pompeji és Martinique, <i>Findly Gábor</i>	556
Pórosztó — nem poroszló, <i>Kardos Albert</i>	555
Pótlás a magyar Dante-irodalomhoz, <i>Gyulai Agost</i>	159
Shakespeare és az ókor, <i>Heinrich Gusztáv</i>	441
Strenna Dantesca, <i>Weér Pál</i>	350
Széljegyzetek Arany Jánoshoz, <i>Tolnai Vilmos</i>	345
Tiberius császár bronz szobrának feje, <i>Katona Lajos</i>	444
Toldi farkaskalandja, <i>Waldapfel János</i>	443
Tompa Mihály imakönyvének a címe, <i>Bertók Béla</i>	75
Troubadour-szerelem és hűbériség, <i>Miklós Ferencz</i>	442
Újabb ékiratos lelet, <i>Osztern Salamon</i>	747
Új lelet a Forum Romanumon, <i>Findly Gábor</i>	556
Új Sappho-töredékek, <i>Vári Rezső</i>	350
Vörösmarty «Julius Cæsar»-fordításáról, <i>Posch Jenő</i>	247
Wallenstein-drámák Schiller előtt, <i>Heinrich Gusztáv</i>	243

VERGILIUS MINT BUKOLIKUS KÖLTŐ.*)

Az idyll a görög költészet terebélyes fájának utolsó, életre való hajtása, mely már nem az irodalom klasszikus korában, hanem az úgynevezett alexandriai időszakban sarjadt. Megalapítója, a sicíliai *Theocritus*, *Sophron*, a Krisztus előtti ötödik században élt, ugyancsak sicíliai származású író, választotta mintaképeül, a ki egy sajátságos drámai műfajnak, az úgynevezett *mimus*-nak volt a megteremtője. Ő volt az első, a ki az alsóbb néposztályok életéből vett jellemző jeleneteket drámai, párbeszédes formában dolgozott fel s a nép egyszerű fiainak életmódját, gondolkodását és tősgyökeres nyelvét megkapó realismussal tudta ábrázolni. Legfőbb törekvése az élethűség volt s ezért nem is használt verses formát, hanem valami sajátságos, rhythmikus prózát írt s a dialogusban megtartotta a szereplő személyek, a sicíliai parasztok, halászok, mesteremberek eredeti nyelvjárását, a durvának tartott dór dialektust. Theocritus a mimus tárgykörét szűkebbre szorította, a mennyiben csupán a pásztorélet festését tűzte ki célul; megtartotta a párbeszédes formát, legalább művei nagyobb részében, de nem írt prózában, hanem ékes hexameterekbe foglalta a pásztorok beszélgetéseit; megfigyelte továbbá a sicíliai népköltészetet, melyet legeredetibb alakjában éppen a pásztorok tartottak fenn s innen vette át az idylljeibe közbeszótt pásztorodatok tárgyait, strófás szerkezetét, a refrain, valamint azokat a sajátságos szabályok szerint megalkotott versenydalokat, melyekről már részletesen

*) Mutatvány *Vergilius élete és művei* című, immár teljesen készen álló monográfiámból, a mely a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatában még ez évben fog megjelenni.

szóltunk Vergilius elogáinak magyarázata közben. Végül a pásztor-énekek rhythmusához akart közelíteni valószínűleg azzal a módosítással is, a melyet az epikus hexameteren tett, midőn a hagyományos sormetszeteken kívül sűrűn alkalmazta az úgynevezett *caesura bucolica*-t, mely abban áll, hogy a negyedik láb végén végződik a szó is és így a vers e helyén bizonyos szünet áll be. A jellemzetesség kedvéért, ugyancsak Sophron példájára, megtartotta Theocritus a dór dialektust is, de már nem a maga durvaságában, hanem szelidített, nemesített, a kardalköltészetben régen irodalmivá lett dorismushoz közelebb álló formában. Így teremtette meg a Sophron-féle mimusok és a sicíliai népköltészet értékesebb elemeinek szerencsés egyesítésével a költészetnek egy új műfaját, a bukolikus vagyis pásztori költeményt, vagy, a mint mi nevezni szoktuk, az idyllt.

Nem oly nehéz kitalálni, mi adott alkalmat éppen ebben az időben, a Földközi tenger egész keleti medenczében kifejlett hellenisztikus műveltség virágzó korában, e műfaj keletkezésére, és, hogy mi volt az oka annak a kedvező fogadtatásnak, a melyben az olvasó közönség kezdettől fogva részesítette. Nagy Sándor hadjáratai a gazdag Keletet egészen az Indus folyóig megnyitották a görög kereskedők előtt s az ily módon megindult világkereskedelem addig soha nem látott gazdasági föllendülést idézett elő mindazokban az országokban, a hol a nagy hódító utódai uralkodtak. Egészen új, óriási városok alakultak, a régieknek a lakosságszáma is képzelhetetlen módon megsaporodott s ezekben a virágzó kereskedelmi középpontokban, a hol Kelet minden kincse összehalmozódott, a túlságosan elfinomult műveltség és elkényesedett ízlés mellett raffinált fényűzés és puhálkodás kapott lábra. Az emberek egyre jobban eltávolodtak a természettől s így fejlett ki az a kiáltó ellentét a város és a falu között, a melyet a szabad Hellas egyszerűbb viszonyok közt élő lakói még nem érezhettek. Ebből az ellentétből fakad természetes reakció gyanánt az idyllikus hangulat, a mikor a nagyvárosi élet természetellenességaitől, az enerváló fényűzéstől, a beteges hyperkulturától megundorodott ember visszakívánczik a természet ölébe és bizonyos sóvárgással gondol a mezők és erdők tisztább levegőjére, a falusi élet egyszerű örömeire, a pásztorok és szántóvetők boldogabb, mert nyugodtabb, életmódjára. Ennek a sajátságos hangulatnak, a mely azóta a világ-irodalomban újra meg újra felbukkant, Theocritus volt az első

költői tolmácsa, ebben áll nagysága s innen a kortársaira, valamint az egész utókorra tett példátlan hatása.

De, hogy minden félreértésnek idején elejét vegyük, különösen hangsúlyozni kívánjuk e helyen, hogy ez a hangulat Theocritusnál még nem párosul sem azzal a beteges sentimentalismussal, melynek első nyomai már a római elegiaíróknál feltűnnek, midőn idyllikus tárgyat érintenek, s a mely az újabb európai költészetben ismét meg ismét előtört, valahányszor a természethez való visszatérésről volt szó, sem azzal a moralizáló czélzattal, a mely a nép fiait a kultura emberénél minden áron jobbaknak akarja feltüntetni s arra a hamis idealizálásra vezetett, a melytől az újabb irodalom, valahányszor népies alakokkal foglalkozott, sokáig nem tudott megszabadulni s a mely, hogy közel fekvő példát említsek, élvezhetetlenné teszi a mi népszínműveink nagyobb részét is, úgy hogy Zoláig és Tolsztojig kellett várnunk, míg a modern irodalomban megkaphattuk a parasztnak tárgyilagosan megrajzolt alakját. Theocritus még megtartotta azt az egészséges realismust, a mely Sophron mimusaiban nyilatkozott: ő nem érzékenyül el, ha a mezőn legelésző ökröt lát, de erkölcsnemesítő hatást sem akar tenni, midőn a falusi életet leírja, hanem megelegszik a pásztorok életmódjának tárgyilagos festésével. Az ő pásztorai nem is olyan rococo-pásztorok, a minőkben a tizenyolezadik század lelte örömet, se nem oly halvány ködalakok, a minőkkel a jámbor Gessner népesítette be idylljeit; hanem húsból és vérből való emberek, a valóság hű képmásai. A költő maga szemével látta mindazt, a mit leír s a természet egyszerű fiait erényeikkel s hibáikkal együtt olyanoknak tünteti föl, a minőknek ismerte s a minők maradtak mai napig. Gyönyörködünk érzéseik őszinteségében, dalaik megható naivságában, de halljuk durva tréfáikat s értesülünk gonosz csínyjeikről is. Szeretjük őket, de eszünkbe se jut, hogy irigyeljük vagy hogy épüljünk rajtuk. Látszik, hogy az akkori olvasó, a nagy városok művelt görögje még nem is kívánt egyebet az idylltől, mint a pásztorélet lehetőleg hű rajzát, olyat, a melyből szinte kiárad a mezők friss levegője, a rétek és az erdők kedves illata, melyhez oly ritkán jutott. Üdülni akart, nem merengeni, annál kevésbbé javulni. Ennek a kívánságnak pedig Theocritus teljesen eleget tett éppen azzal az említett, egészséges realismussal, a melylyel valamennyi követőjét felülmúlta s a melyet mi, a mai kor gyermekei, annál is inkább méltányolhatunk, mert éppen a mi

korunkban lett a realismus nemcsak az irodalomban, hanem egyéb művészetekben is uralkodóvá, úgy, hogy manapság semmitől sem irtózkodunk annyira, mint a hamis idealizálástól és semmiben sem gyönyörködünk úgy, mint a valóság híi képében. Annyi bizonyos, hogy Theocritus mindenik idylljében egy-egy darab életet ad s már ez maga elegendő arra, hogy a költészet nagy mesterei közé számítsuk.

Vergilius úgy is, mint az alexandriai irány híve, úgy is, mint falun nevelkedett s a falusi élethez később is ragaszkodó ember, méltán tartbatott bizonyos szellemi rokonságot Theocritusszal s így nem csoda, hogy első mesterének őt választotta. Ha tehát eclogáit méltatni akarjuk, először is az idyll e megteremtőjével kell őt összehasonlítani. De, hogy igazságosak lehessünk iránta, óvakodnunk kell attól, hogy valamennyi eclogáját egy kalap alá fogjuk és kivétel nélkül úgy tekintsük, mint Theocritus-utánzatokat. Ha valahol, úgy itt van helye a pontos megkülönböztetésnek, mert az egyes eclogák úgy a belső érték, mint a költői önállóság tekintetében nagyon különböznek egymástól. Előre jelezzük tehát, hogy véleményünk szerint Vergilius tiz eclogája közt csak öt van olyan, a mely semmi egyéb Theocritus-utánzatnál, nevezetesen az időrendben legkorábbi négy ecloga, melyet a harmadik fejezetben tárgyaltunk, vagyis a *második*, *harmadik*, *ötödik* és *hetedik* számú, továbbá a későbbiek közül a *nyolczadik*, melyről az ötödik fejezetben szoltunk s már ott megjegyeztük, hogy a költő ez alkalommal csak a Pollio különös kívánságára tért vissza mesteréhez, a kinek hatása alól akkor már felszabadult.

Theocritushoz való viszonya azonban még ezekben az eclogákban sem mindenütt egyforma. A *második* és *harmadik* eclogában még ugyanazt az eljárást követi, a melyet a régi római vígjátékírók követtek görög mintáikkal szemben: ő is ép úgy alkalmazza a contaminatiót, mint egykor Plautus és Terentius. A második idyllnek, a hol Corydon panasolja el réménytelen szerelmét Alexis iránt, egészben véve a Theocritus tizenegyedik idyllje, mely a Cyclops szerelméről szól Galathea iránt, szolgált mintaképül, de tele van a görög mester egyéb műveiből, nevezetesen a harmadik, hatodik, hetedik és tizedik idyllből vett reminiscentiákkal. A harmadik ecloga, Menalcas és Damoetas dalversenye, a maga egészében Theocritus ötödik idyllje, a Komatas és Lakon dalversenye után készült, de egyes részleteket átvett az első, a negyedik

és a nyolczadik idyllből is. Tehát ebben a két legkorábbi művében mutat a római költő legkevesebb önállóságot.

Több már az eredetiség az *ötödik* és a *nyolczadik* eclogában. Nevezetesen az *ötödikben*, a hol Mopsus a Daphnis halálát siratja, Menalcas pedig a Daphnis apotheosisát éneklí meg, az egésznek a szerkezete és meséje a Vergilius saját találmánya és csak egy nagyobb részlet, a Daphnis haláláról szóló dal van Theocritusból átvéve, mint a görög mester első idylljének jelentékenyen megrövidített átdolgozása. A nyolczadik eclogában az egésznek a kerete, Damon és Alpheisboeus dalversenye, szintén a Vergilius önálló alkotása s csak a második dal, a búbájós lány dala, a ki hűtlen kedvesét varázslattal hódítja vissza, készült Theocritus második idyllje után.

Egy lépéssel tovább ment a költő a *hetedik* eclogában, a Corydon és Thyrsis dalversenyében. Míg ugyanis az *ötödik* és a *nyolczadik* eclogában egy-egy terjedelmes részletet, az egésznek csaknem felét Theocritustól kölcsönözte, itt már nemcsak az idyll keretét és meséjét alkotta meg önállóan, hanem a dalverseny minden egyes részletét is, úgy hogy csak egyes elszórt versek emlékeztetnek, mint halvány reminiscenciák, a mesterre. Itt már azt is megtette, hogy az ecloga színhelyét görög földről, a hol a többi idyll játszik, Itáliába, és pedig éppen szülőföldre, a Mincius partjára vitte át, de azt már elmulasztotta, hogy a szereplő személyeket a változott színtérhez alkalmazza és a Mincius partján árkádiái pásztorokat énekeltesse.

De miért nem ment Vergilius, kérdezhetné talán valaki, még egy lépéssel tovább? Miért nem léptetett föl az itáliai színhelyen itáliai pásztorokat és miért nem használta fel idylljei megírásánál az itáliai népköltészet elemeit oly módon, a hogyan Theocritus a sicíliai pásztorok dalait nemesített alakban átvitte az irodalomba? Szóval miért nem alkalmazta a Theocritus művészetét nemzeti tárgyra? Ezekre a kérdésekre a római költészet minden ismerője azt kénytelen felelni, hogy ilyen feladatra római költő egyáltalán nem vállalkozhatott, mert a római irodalom már az első műköltő, Livius Andronicus óta teljesen szakított a népies hagyományokkal s egészen a hellenismus karjaiba vetette magát. Éppen a hellenismus hatása alatt a latin irodalmi nyelv csakhamar annyira eltért az élet és a nép nyelvétől s a költészet úgy a stilus, mint a külső forma tekintetében annyira elidegenedett a régi itáliai népkölté-

szet formáitól, hogy a népies hagyományokhoz való visszatérés és egyáltalában a népies elemeknek a költészetben bármily alakban való érvényesítése lehetetlenné vált. Azt a roppant űrt, a mely a latin mű- és népköltészet közt századokon keresztül tátongott, csak a későbbi keresztény vallásos költészet hidalta át, de ez is csak úgy, hogy teljesen elszakadt a klasszikus költészettől, eldobta magától a görög időmértékes metrikát és visszatért az itáliai népdalok egyszerűbb rhythmikus formáihoz.

Vergilius tehát abban az öt idyllben, a melyről idáig szólunk, nem azokról az itáliai pásztorokról szól, a kiket, mint falun felnőtt gyermek, bizonyára jól ismert, hanem a Theocritus pásztorait szerepelteti. Görög ezeknek a nevük, görögös a beszédjük és gondolkozásuk. De Theocritus az élet után festett, Vergilius már csak Theocritus után. Azért nem is csoda, hogy ez eelogákban csupán azok a részletek mondhatók igazán sikerülteknek, a hol a költő a tájak leírásával, az állat- és növényvilág rajzolásával foglalkozik, mert itt olyan tárgyakról szól, a melyeket mint falusi ember és a szabad természet nagy kedvelője jól ismert; de pásztorai már nem oly élettellel teljes, töről metszett alakok, mint Theocrituséi, hanem csak halvány utánzatok. Nem elevenednek meg előttünk, nem tudnak igazi érdeklődést kelteni maguk iránt. Ennélfogva éppen abban, a mi Theocritus főerőssége, a pásztorélet objektív festésében a latin költő messze elmarad mestere mögött s az élethűség hiányát nem feledteti el velünk nyelvének szépsége. Ne feledjük végre azt sem, hogy Vergilius saját hibáján kívül meg volt fosztva a jellemzetesség egy oly eszköztől, a mely Theocritus leghatalmasabb fegyvere volt; mert a sicíliai költő művészi módon használta föl a görög kardalköltészetben már irodalmivá lett dór nyelvjárást arra, hogy a szereplő személyek beszédeinek igazi népies zamatot adjon, míg Vergiliusnak a latin nyelv szegényebb voltánál fogva, mely az irodalomban dialektusokat nem ismert, előre le kellett mondania erről. És maga ez a latin irodalmi nyelv, államférfiak és hadvezérek, parancsoláshoz szokott urak nyelve, még a költészetben is sokkal pathetikusabb és szónokiasabb volt, hogy sem valóban népies tudott volna lenni. A Vergilius pásztorai bizony éppen úgy beszélgetnek egymással, mint Róma legműveltebb fiai, a kik a főváros finom nyelvszokását, az *urbanitas*-t tették a költészet minden nemében kötelezővé és kényes fülök a parasztozságot, a *rusticitas*-t még ott sem állhatta ki, a hol helyén való lett volna.

Ilyen közönségnek nem is lehetett valódi pásztorokat mutatni be s így a Vergiliuséi sem a mezők és rétek igaz gyermekei, hanem csak afféle szalon-parasztok, a rococo-pásztorok méltó ősei. Valódi népies költeményt a római irodalom aranykorában, az irodalmi nyelv és ízlés akkori állapota mellett époly kevéssé írhatott Vergilius, mint a hogy nem írhatott ilyet egyetlen francia költő sem a XVII. és a XVIII. században, vagyis mindaddig, míg az ízlés európai forradalma a klasszicizmus békóit szét nem törte. Külömben Vergilius csakhamar maga is belátta, hogy a pásztorélet realiztikus festésében mesterével semmikép sem versenyezhet. Ekkor egy merész újításra határozta el magát. Megtartotta ugyan az idyll formáját, mert e műfaj sajátosságos stílusában már teljesen otthonos volt, de célul azt tűzte ki, hogy saját élményeit foglalja bele az idyll keretébe. Ezt látjuk az első és a kilencedik eclogában.

Az első ecloga színhelye Mantua környéke. Tityrus, a ki nyugodtan heverész a terebélyes bükkfa árnyékában és dalaiban kedves Amaryllisát énekli meg, maga Vergilius, a ki Octavianus kegyelméből visszakapta elkobzott jószágát és gond nélkül élhetett költészetének. Az az ifjú, a kit Rómában felkeresett és a ki megengedte neki, hogy nyáját ezentúl is a megszokott, kedves vidéken legeltesse, nem más, mint Octavianus, a kit a hálás pásztor ezentúl ugyanoly tiszteletben részesít, mint házi isteneit, mert csak neki köszönheti házi tűzhelyének épségben maradását. Ebben nyilvánul a költemény főcélja, a köteles hála lerovása Octavianussal szemben. Meliboeus, a ki nyájával együtt szülőföldét elhagyni készül, a birtokaikból kiűzött mantuaiak képviselője. Midőn saját szerencsétlen sorsát irigyen hasonlítja össze a Tityrus nyugalmas boldogságával, midőn elpanaszolja, hogy a régi lakosság, mely ezt a gyönyörű földet annyi szeretettel művelte, most szétszóródik a világ minden tája felé, kit Afrikába, kit Scythiába, kit Britanniába, a világ végére dob balvégzete s az eddig oly gonddal művelt szántóföldeket fölveri a gaz az új tulajdonos, a durva katoná kezén, ezzel bizonyára azt akarta elérni a költő, hogy a hatalmasok figyelmét felhívja az ártatlanul sújtottak bajára, a kikről szintén gondoskodni kell, hogy, ha már ősi földjüket meg nem tartatják, legalább más módon kapjanak némi kárpótlást. Itt tehát Vergilius úgy lép föl, mint szerencsétlen földieinek szószólója.

Midőn pedig Meliboeus minden baj okát a belső villongásokban

találja és világos czélzással utal arra, hogy ilyen viszonyok közt minden békés és hasznos foglalkozás lehetetlenné válik,*) e szavakból is a költő hazafias intelme hangzik ki; figyelmeztetni akarja a rómaiakat, hogy valahára vessenek véget a polgárháborúknak, a melyek a végveszélybe döntik az egész nemzetet. Kifejezést ad végre annak a büszkeségnek is, a mely az itáliai embert a hatalmas főváros, Róma láttára eltöltötte, a Tityrus szavaiban. «Én balga, — úgymond Tityrus — azt hittem, hogy az a város, melyet Rómának neveznek, hasonló ehhez a mienkhez (t. i. Mantuához), a hová mi pásztorok gyakran hajtjuk be gyenge bárányainkat. Hiszen mindig azt láttam, hogy a kutyához hasonló a kölyke, a gödölye hasonlít az anyjához, s így szoktam összevetni a kicsit a nagygyal. De ez a város oly magasan emeli föl fejét a többi városok fölé, mint a hogy a cyprusfa kimagaslik a cserjék között.»**) A római hazafi lelkes örömeinek első költői kifejezését halljuk itt azon, hogy Róma immár az egész világ fővárosa lett, kapcsolatban azzal a gondolattal, hogy, valamint Tityrusnak, úgy a birodalom minden lakójának Rómához, a közös anyához való ragaszkodásban kell keresnie üdvét.

A kilenczedik eclogában Moeris pásztor, a ki épen útban van Mantua felé, hogy új ura, valami jött-ment ember, számára gödölyéket vigyen oda, nem más mint Vergilius hű cselédje, a ki még mindig ragaszkodik a birtokaiból másodszer is elűzött régi gazdához; Menalcas, a kiről Moeris elbeszéli, hogy csaknem életét veszté a durva katonákkal való czivakodásban, maga Vergilius. Azzal, hogy Menalcas szerencsétlen sorsát Moerisszel elbeszélgeti, fel akarta hívni a maga bajára befolyásos barátai, első sorban Alfenus Varus figyelmét; azzal pedig, hogy Moeris és pajtása, Lycidas, miközben Mantua felé igyekeznek, a Menalcas vagyis a Vergilius dalait éneklük

*) Ecl. I. vs. 71—73.

En, quo discordia cives
 Produxit miseros: his nos consevimus agros!
 Inserere nunc, Meliboeae, puros, pone ordine vites.

**) Ecl. I. vs. 19—25.

Urbem, quam dicunt Romam, Meliboeae, putavi
 Stultus ego huic nostrae similem, quo saepe solemus
 Pastores ovium teneros depellere fetus.
 Sic canibus catulos similes, sic matribus haedos
 Noram, sic parvis componere magna solebam.
 Verum haec tantum alias inter caput extulit urbes,
 Quantum lenta solent inter viburna cupressi.

el egymásnak, bizonyára azt kívánta jelezni költőnk, hogy ő, mint a Muzsák kedveltje, a kinek verseit már a pásztorok is zengik, különös jogot formálhat a hatalmasok védelmére. A költemények ugyan, mint Moeris keserűen mondja, ép oly tehetetlenek Mars fegyvereivel, mint a galambok a sassal szemben,*) de azért Mars fiainak is szentnek kell tartaniok az ihletett költő személyét, mert a halhatatlanságot csak ő biztosítja nekik.

Ezekben az idyllekben, az elsőben és a kilencedikben, néhány jelentéktelen reminiscentiát leszámítva, Vergilius már teljesen felzabadítja magát a mester hatása alól, a mennyiben, a mire Theocritusnál nincs példa, pásztorok álarca alatt következetesen keresztültvit allegoriával saját élményeit és saját gondolatait adja elő. Ily módon az idyllnek egy egészen új fajtát, az *allegorikus idyllt* teremtette meg. Oly lépés volt ez, a minőre addig a római irodalomban nem volt példa, mert a római költők egészen Vergiliusig megelégedtek azzal, ha valamely műfajt a maga változatlan alakjában elhódítottak a görögöktől. Vergilius volt az első, a ki mélyreható módosítást mert tenni magán az átvett műfajon s ezzel példát mutatott az aranykor fiatalabb költőinek arra, hogy a görög műfajok művészi elsajátításában az eddiginél nagyobb önállóságot tanúsítsanak és a régi formákba új tartalmat önteni ne féljenek. Sőt mi több, az a műfaj, a melyet így megalkotott, világirodalmi jelentőségre is emelkedett, mert az újabb költők Petrarcatól kezdve nem Theocritust, hanem Vergilius allegorikus idylljeit utánozták első sorban, és, hogy többet ne említsünk, a mi jó Faludink is az ő tanítványa. A mi végre a műfaj æsthetikai becsét illeti, ha elismerjük azt, hogy az izléssel alkalmazott symbolikának a költészetben bárhol helye van, nem szabad megütköznünk azon, hogy Vergilius a symbolikát éppen az idyllben alkalmazta, mert az bizonyos, hogy nagy művészettel tudta ebbe a formába öltöztetni a maga egyéni élményeinek jelképes leírását. Éppen napjainkban voltunk tanúi annak, hogy a nagy norvég költő, Ibsen, *Ha mi holtak feltamadunk* című drámájában a szereplő személyek álarca alatt, a maga művészi élményeinek és költői egyénisége fejlődésének symbolikus rajzát tárta az olvasó elé, bizonyára azért, mert annyira hozzá-

*) Ecl. IX. vs. 11—13.

. carmina tantum
Nostra valent, Lycida, tela inter Martia, quantum
Chaonias dicunt aquila veniente columbas.

szokott már a drámai formához, hogy szubjektív érzéseit és gondolatait is csak ebben a formában képes kifejezni. Egészen hasonló ehhez a Vergilius eljárása, a ki Theocritus hatása alatt annyira beleélte magát az idyll stílusába, hogy a szokott lyrikus forma helyett az idyll formáját választotta akkor is, a mikor magáról és a maga nevében akart szólni.

Épügy, mint az első és a kilencedik ecloga, külön csoportba foglalható össze a hatodik és a tizedik. Mind a kettőben barátját, Gallust, a jeles költőt, magasztalja Vergilius és az idyll formáját csak külső keretnek használja.

Így a hatodik eclogában az idyllikus elem mindössze annyiban nyilvánul, hogy két pásztor, Chromis és Mnasylos, meglepi az alvó Silenust és tréfás erőszakkal éneklésre kényszeríti, továbbá, hogy az ének végén, mivel már esteledni kezd, a pásztorok haza hajtják nyájaikat. Maga a költemény tulajdonképeni magva, a Silenus éneke, oly mondákat foglal össze, a melyek már kívül esnek az idyll szokott tárgykörén és az epikus költészet keretébe tartoznak. Kifejtettük a negyedik fejezetben, hogy mind azok a mesék, a melyeket itt Silenus a világ és az emberi nem keletkezésén kezdve elbeszél, Gallusnak alexandriai minták után irt elbeszélő költeményeiből vannak merítve és az idyllnek nincs is egyéb célja, mint, hogy Gallus költészetének visszhangja legyen. Varus, a kihez az idyll intézve van, és mindazok, a kik Gallus verseit ismerték és szerették, bizonyára nagy gyönyörűséggel olvasták ezt az eclogát, mert minden sora Gallusnak valamelyik szép helyét idézte vissza emlékezetükbe, de az elfogulatlan olvasó, kit nem veszteget meg a Gallus iránt való személyes érdeklődés, mégis alapjában elhibáztattnak kell, hogy ítélje az egész idyllt. Nincsen meg benne az, a mi nem csak a költői, hanem egyáltalában minden művészi alkotásnak a lelke, az egység. Silenus dala ugyanis három különálló részből áll, a melyek közt nincsen semmiféle belső összefüggés: az első a görög mythológiának Hesiodus nyomán járó rövid foglaltata a világ keletkezésétől a Phaëthon mondájáig, a második Gallusnak költővé avatása a Helikon hegyén, a harmadik a Scylla és Tereus bűnös szerelmének története. Ezt a három részt csak az a külső kapocs fűzi egymáshoz, hogy valamennyi a Gallus költeményeiből van merítve, s a ki azt nem tudja, a mint hogy nem is tudták a magyarázók a legújabb időkig, az előtt érthetetlen chaos az egész idyll. Látszik, hogy a költő csak egy szűk baráti kör szá-

mára írta s megfélekedzett az olvasók nagy többségéről, a mely nem ismerhette annyira tövéről hegyére a Gallus költészetét, mint Alfenus Varus vagy ő maga. Ez pedig olyan fogyatkozás, a melyet a stilus semmiféle szépsége sem pótolhat.

A tizedik eclogában az idyllikus elem abban mutatkozik, hogy a költő a bevezetésben pásztornak tünteti föl magát, a ki Gallus szerencsétlen szerelméről énekel, míg kecskéi körülte legelésznek, a végén pedig, midőn befejezi az éneket, hozzáteszi, hogy esteledni kezd s haza kell hajtani a kecskéket. Idyllikus környezetben tünteti föl továbbá magát Gallust is, a kit juhok és pásztorok vesznek körül s a pásztorok istenei, Apollo, Silvanus és Pan részvétellel hallgatnak, mi közben panaszát elzengi. Már a költemény magva, a Gallus szerelmi dala, nem egyszerű pásztordal, hanem azoknak a naiv szerelmes énekeknek az utánzása, a minőket Theocritus szőtt bele idylljeibe, s a melyekben a sicíliai pásztorok dalainak, tehát valódi népdaloknak adott nemesebb formát, nem a Gallus szerelmi elégiáinak, az alexandriai finom művészet szabályai szerint készült s így minden népiességtől távol álló költeményeknek visszhangja. Mindazáltal ez az idyll a maga nemében sokkal sikerültebb, mint a hasonló czélból készült hatodik, mert megvan benne a hangulat egysége s így zavartalan élvezettel olvashatják és minden részletében megérthetik azok is, a kik Gallus verseit nem ismerik. Mindazokat a sajtáságos motivumokat, a melyeket az ókori erotikus költők az elégiában a szerencsétlen szerelem leírásánál használni szoktak s a melyeket éppen Gallus honosított meg alexandriai minták nyomán a római költészetben, a menekülést a szabad természet ölébe, a sóvárgást a távollevő kedves után, a feledés hiábavaló keresését, a panaszt Ámor isten kegyetlensége ellen, a ki a sebzett szívű szerelmezt a világ minden táján üldözi, oly ügyesen foglalta össze a költő a hűtlen Lycorist sirató dalba, melyet Gallus szájába ad, hogy ez a dal a mellett, hogy kivonatát adja Gallus egész szerelmi költészetének, maga is egységes elégiát alkot és bátran állítható az elégia mestereinek, Tibullusnak s Propertiusnak remekei mellé.

Láthatjuk mindezekből, hogy a hatodik és tizedik ecloga se nem valódi idyll, mert nem a pásztorok életét festi, mint a főnnebb tárgyalt öt ecloga, se nem allegorikus idyll, mert nincs benne semmi symbolika, mint az elsőben és kilencedikben és hősét, Gallust a maga neve alatt lépteti fel, hanem idyllikus keretbe

foglalt alkalmi költemény, a melyben az egésznek a magva az idyll-től elütő műfajhoz tartozik. Így a hatodikban a Silenus éneke három kis eposz, vagy, a mint az alexandriai írók, a kik e műfajt különösen kedvelték, nevezni szokták, *epyllion* egyesített kivonata; a tizedikben pedig a Gallus dala tökéletes szerelmi *elegia*.

A mi végre a negyedik eclogát illeti, itt a költő már az idyllikus keretet is teljesen mellőzte, mert érezte, hogy a nagyszerű tárgy semmikép sem illenék bele. Ebben a bámulatos költeményben, midőn a boldog aranykor visszajöttét a brundisiumi béke létrehozásában oly nagy érdemeket szerzett Pollio consulságához és fiának éppen akkor történt születéséhez fűzi, úgy lép fel, mint a polgárháborúktól elgyötört és egy békésebb, jobb idő után sóvárgó római nép szószólója s annak a sejtelmes várakozásnak, mely a népet a válságos években elfogta, oly szívhez szóló kifejezést tudott adni a Sibylla-féle jóslatok rejtélyesen magasztos nyelvén, hogy műve nemcsak a kortársakat ragadta el, a kik a benne kifejezésre jutott hangulatot közvetlenül átérezték, hanem, mint a következő megmutatta, mély hatást tett később is mindazokra, a kik az emberiség nyomorúságát fájlalva hinni és remélni akartak egy jobb kor eljövetelében. Csak ez teszi érthetővé, hogy az egyházatyák nem állották a pogány költő verseibe a Megváltóra vonatkozó jövendölést magyarázni belé.

Ha már most eddigi fejtegetéseinkre visszatekintünk, világosan áll előttünk, hogy, ha Vergilius eclogáit helyesen akarjuk megítélni, óvakodnunk kell minden általánosítástól és pontosan meg kell különböztetni egymástól a gyűjtemény különmemű darabjait. Az egész gyűjteménynek a fele, öt ecloga, nevezetesen a második, harmadik, ötödik, hatodik és nyolczadik, valódi idyllek, a Theocritus pásztori költeményeinek több-kevesebb önállósággal való, de mindig halvány utánzatai; az első és a kilencedik ecloga allegorikus idyllek, Vergilius eredeti alkotásai, melyekkel egész új műfajt, a symbolikus költészet egy sajátos nemét teremtette meg, olyat, a mely utóbb polgárjogot szerzett magának nemcsak a római, hanem az egész világirodalomban s így kétségtelenül életrevaló alkotásnak bizonyult; a hatodik és a tizedik ecloga idyllikus keretbe foglalt alkalmi költemények és pedig az előbbi kevésbé sikerült, mert belső egység nélkül való *epyllion*-egyveleg, az utóbbi ellenben remek *elegia*; végre a tizedik ecloga fenséges költői jóslat, melynek az idyll formájához semmi köze sincs és a mely bizonyára

csak azért került az idyllek közé, mert kis terjedelménél fogva nem volt alkalmas arra, hogy külön kiadvány alakjában lásson napvilágot.

Vergilius az eclogákban, a mint már említettük, mint a római költészet alexandrin iskolájának, a Valerius Cato-féle iránynak a folytatója lép fel. Ez iskola tagjai mind azokkal a műfajokkal foglalkoztak, a melyeket az alexandriai görög költők kedveltek; írtak epigrammákat, kisebb lyrai költeményeket, elégiákat és epyllionokat. Nem volt azonban még a görögöktől elhódítva az a műfaj, melyben az alexandrinusok leginkább jeleskedtek, a melyben egyedül teremtettek valami újat s egyszersmind æsthetikailag becses, az idyll, a mennyiben Vergilius előtt e téren csak néhány jelentéktelen kísérlet történt. A latin irodalomra nézve tehát az eclogák főjelentősége az, hogy Vergilius az idyllt e költeményekben mutatta be először a római olvasóknak, és mivel a római írók legfőbb törekvése és becsvágya az volt, hogy átültessék a maguk irodalmába a görög költészet minden műfaját, az, a mit Vergilius tett, már magában véve elegendő volt arra, hogy a közfigyelmet reá terelje.

Felülmúlta azonban összes elődeit a nyelv művészetében s ez volt az, melylyel hírnevét és tekintélyét egyszerre megalapította, mert a kifejezésnek az az elegantiája, a stílusnak az a minden archaikus nehézkességtől ment finomsága, a hexameternek a tartalom minden árnyalatához alkalmazkodó virtuóz kezelése egészen új volt a maga korában, s ha akadtak is a hagyományos formához ragaszkodó ósdiak, mint a harmadik ecloga magyarázatánál már említett Bavius és Mævius, a kik a költő újításait nem értették, rajtok megbotránkoztak, sőt ki is gúnyolták, ez az ellenzék csakhamar elnémult a műértők tetszés-zaja mellett, a merész példa követőkre talált s így lett Vergilius már első, nyilvánosságra bocsátott könyvével a római irodalmi aranykor költői nyelvének megalapítója.

Annyi bizonyos, hogy Vergilius nemcsak jeles költőnek, hanem merész nyelvújítónak is tűnik föl már az eclogákban. Újításai nemcsak stilisztikai természetűek, hanem kiterjednek a syntaxisra s a szókincsre is. Látszik, hogy a költő szegényesnek találta a kortársaság korabeli irodalom nyelvét s minden áron gazdagabbá és változatosabbá igyekezett tenni. Egész csomó, addig ismeretlen, vagy legalább is szokatlan szóvonzatot használ, és a mi a latin nyelvben különös nehézséggel járt, nem riadt vissza egészen új

szók képzésétől sem. Ladewig az ő Vergilius-kiadásában nem kevesebb, mint hatvankét olyan szót sorol fel, a mely a latin irodalomban először az eclogákban fordul elő, köztük tizennyolcz olyat, a mely minden valószerűség szerint a költő saját alkotása.

Ezek az újítások erős visszahatást keltettek a régibb irodalom kedvelői s az orthologus nyelvészek körében. Valami Cornificius a *hordeum* (árpa) szónak szokatlan többes számán akadt fenn, a melyet a költő az ötödik eclogában használt¹⁾, és egy gúnyos versben e szavakkal támadta meg Vergiliust: «A ki árpákat mondott, attól elvárhatjuk, hogy búzákat is mondjon.»²⁾ Valami Numitorius pedig *Antibucolica* cím alatt paródiában akarta nevetségessé tenni az első és a harmadik eclogát, és a mint a paródiák reánk maradt töredékeiből kitünik, ő is a nyelvbéli újításokon botránkozott meg. Az első eclogában ugyanis Vergilius a *tegmen* szót, mely eredetileg ruhát vagy takarót jelentett, az árnyékot adó lombokra alkalmazza, midőn leírja, hogy Tityrus boldogan hűsöl a terebélyes bükkfa árnyékában, az az, szószerint való fordításban, a *bükkfa takarója alatt*³⁾; ezt gúnyolta ki Numitorius, a ki paródiáját e szavakkal kezdé: «Tityrus, ha úgy is meleg a tógád, mire való a bükkfa-takaró?»⁴⁾ A harmadik ecloga első versében Menalcas pásztor így szólítja meg a juhokat őrző Damoetast: «Mondd meg nekem, Damoetas, kié ez a jószág? Talán a Meliboeusé?» mire Damoetas így felel: «Nem, hanem Aegoné; a minap adta át nekem Aegon.»⁵⁾ A feltűnő itt az, hogy a költő a *cuius* (kié?) névmásnak szokatlan semlegesét (*cuium*) használja s ez indította Numitoriust arra, hogy az ecloga paródiáját így kezdje meg: «Mondd meg nekem, Damoe-

1) Ecl. V. vs. 36:

Grandia sæpe quibus mandavimus *hordea* sulcis.

2) V. ö. Cledonius, Gramm. Lat. V. 43. K.:

Hordea, qui dixit, superest, ut tritica dicat.

3) Ecl. I. vs. 1.

Tityre tu patulæ recubans sub *tegmīne* fagi.

4) Vita Donati, ed. Reifferscheid, p. 65.

Tityre, si toga calda tibi est, quo *tegmīna* fagi.

5) Ecl. III. vs. 1—2.

Dic mihi, Damoeta, *cuium* pecus? An Meliboei? —
Non, verum Aegonis, nuper mihi tradidit Aegon.

tas, miféle jószág ez? Vajjon latin-e? — Nem, hanem a mi Aegonunk legelőjén szoktak így beszélni!*) Ebből világosan kitűnik, hogy az említett szóalakban a művelt latin nyelvben megengedhetetlen parasztosságot látott. Az ócsárlók kifogásai tehát nem annyira az eclogák tartalmára, mint inkább a nyelvbeli különösségekre vonatkoztak.

De a műértők nagy többsége máskép ítelt; ezeket éppen az új, eredeti költői nyelv bájolta el. Az író első nagy sikerét a hatodik eclogának köszönte, melyet Rómában válogatott közönség előtt maga olvasott fel, valószínűleg Asinius Pollio biztatására, mert, a mint említettük, ez a kitűnő férfiú volt az, a ki a nyilvános irodalmi felolvasások, az úgynevezett recitációk divatát Rómában meghonosította. A felolvasás oly tetszést aratott, hogy az eclogák köz-kívánatra színpadra kerültek, a hol énekesek zenekíséret mellett adták elő s így a legszélesebb körben ismeretessé tették. Egy ily előadás alkalmával, midőn Vergilius is a színházban volt, történt, hogy a gyönyörű versektől elbájolt közönség felállással fejezte ki tiszteletét a szerző iránt, a mi a tiszteletnyilvánításnak olyan módja volt, a minőben csak Augustust szokták részesíteni. Ezzel a nép is szentesítette a műértők ítéletét, ünnepélyesen avatta Vergiliust a nemzet nagy költőjévé s Horatius már csak a közvélemény szavát tolmácsolta, midőn satíráiban az eclogák verseinek kellemes lágy-ságát s nyelvök báját magasztalta.**)

A fiatal író valóban meg lehetett elégedve első művei sikerével s a közönség elismeréséből erőt meríthetett nagyobb és ritka tehetségéhez méltóbb feladatokra.

NÉMETHY GÉZA.

*) Vita Donati, ed. Reifferscheid, p. 65.

Dic mihi, Damoeta, cuium pecus? Anne latinum? —
Non, verum Aegonis nostri sic rare loquuntur.

***) V. ö. Sat. 10 vs. 53—54.

molle atque facetum
Vergilio adnuerunt gaudentes rure Camenæ.

A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐIHEZ.*)

(Adalék Bölcs Leo Taktikájának a megértéséhez.**)

A Budapesti Szemle f. é. 299. és 300. számában «A magyar honfoglalás kútfői» czímen hosszabb bírálat jelent meg, melynek a 233—251. és 353—357. lapra terjedő része reám vonatkozik. A bírálat munkám minden részével foglalkozik: a bevezetéssel (3—10. l.), melyre vonatkozólag felhányja, hogy mi minden nincsen benne, a görög szöveggel (10—89. l.), mely szerinte sokban rosszabb, mint az eddigi szövegek, a fordítással, mely értelmetlen, s a jegyzetekkel, melyekben az Urbicius-féle párhuzamos helyeknek föltüntetése hiányzik.

Valóban nagy merészség kell, t. Társaság, ahhoz, hogy egy ember, ki «a fontost a mellékestől nem tudja elválasztani», «nem tudja, mi a lényeges», «rosszabb szöveget adott, mint eddigelé adtak», «kit végzetes balsors üldöz», «ki igazi nehézségeket nem vesz észre», «ki a legközönségesebb görög szavakat nem ismeri», «elemi tévedések következtében nem érti meg a görög szöveget s ott is, a hol hiba nélkül fordít, teljesen értelmetlenül ülteti át magyar nyelvre», «a szavak különböző jelentéseit nem tudja», «a legközönségesebb græcismusokat nem érti», «az alaktan szabályaival nincs tisztában», «a genusokat állandóan összetéveszti», «az actiók változásáról mitsem tud», «a *παρὰ* értelmével nincsen tisztában s így meggyűlik neki a præpositiókkal a baja», «a kötőszók használata és jelentésöknek kérdésével bajlódik», «gondolatok kapcsolatát a fordításban feltüntetni képtelen», «nincn tisztában a magyar igeragozással, birtokraggal, a magyar szórend törvényeit pedig egyáltalában nem ismeri, még a számarányokkal sincsen tisztában», — valóban, t. Társaság, nagy bátorság kell ahhoz, hogy egy ennyi váddal lesujtott ember még föl mer támadni! De én, t. Társaság, noha szörnyen lesujtónak tartom a Szemlében fejemre olvasott s tölem egy jobb ügyre méltó szorgalommal takaros jegyzékbe foglalt kitételeket, mégis csak föltámadok. Nem vagyok a polemia barátja (igaz, ellensége sem!), mert tudom, hogy nálunk, a mi kiseded tudo-

*) *A magyar honfoglalás kútfői.* A honfoglalás ezredéves emlékére a m. tud. Akadémia megbízásából *gr. Kuum Géza* tiszt., *Féjérpataky László*, *Hampel József*, *Thallóczy Lajos* rend., *Mareczali Henrik* lev., *Jagó V. k.* tag, *Hodinka Antal*, *Maróthi Rezső* és *dr. Vári Rezső* közreműködésével szerkesztették *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor* rend. tagok. Budapest, kiadja a m. Tud. Akadémia. 1900. 4° VIII+877 l. Ára 35 korona.

***) Felolvastatott a Budap. Philol. Társ. 1901. évi decz. hó 11-én tartott ülésén.

mányos társadalmunkban, hol egyik a másiknak legrejtettebb gondolatait, törekvéseit könnyen megismerheti, a kritikának igen kevés értelme van. Még a chiffre'es kritikát sem veszem ki! *Nem azért*, mert voltaképen orv-támadás vagy orvdicséret, hanem azért, mert csak kissé intelligens szerző előtt lehetetlen bujósdit játszani. A Budapesti Szemle szerkesztője sokkal tiszteltebb alakja a magyar litteraturának, semhogy az ily chiffre'es bíraskodásban való kedvtelését a magunk részéről ne respektáljuk. De ez korántsem jelenti azt, hogy a bírálat historicumára nekem ne szabadjon világitást vetnem. A Honfoglalás Kütfőiben a 10. lapon szóról-szóra ezt írtam: «egyes paragrafusokat (fordítottak) céljaikhoz képest *Salamon Ferencz* idézett művében, *Marczali Henrik*, A magyar vezérek kora cz. munkájában (A magyar nemzet története cz. milleniumi kiadás I. kötetében), *Bárczay Oszkár*, A hadügy fejlődésének története cz. műve II. kötetében (Budapest 1895) és *Rohonyi Gyula* A honfoglalás története (Budapest 1896) cz. munkájában, de philologiai értékű fordítást mind az elősoroltak között csak *Salamon Ferencz* adott.» S íme az ismertetés első közleményének vége a következő mondatokban csattan ki: «Vári kiemeli, hogy ő philologiai fordítást ad. Nos, ha ez a philologiai fordítás, nem kérünk belőle.» Vesse össze már most valaki az imént idéztem szavakat a Honfoglalás Kütfői 99. lapján olvashatókkal s emlékezzék vissza velem együtt az 1899. évi decz. havi philol.-társasági választmányi ülés lefolyására s tisztán látja a személyeket s világosan áll előtte a bírálat eredetének egész historicuma.

Hogy ezek után a bírálatra mégis válaszolok, ez a mű nagyérdemű szerkesztőjének egyenes és elvitázhatatlanul jogosult kívánságára történik. Így hát kénytelen vagyok a Budapesti Szemlének a nagy közönség előtt ismeretlen bírálói (P és R) elébe állani s egyenesen odavetett vádjaikra per longum et latum megfelelni.

1. A fontos és a mellékes.

Legyen szabad mindenekelőtt arra reflektálnom, a mit P közleményem bevezetésére s egyben két évvel azelőtt megjelent monografiámra*) vonatkozólag mond, melyet pedig a tőle különösen nagyra tartott *Marczali Henrik* a maga idején egy *nyílt* pályázaton dicséretre ajánlott volt. Fő kifogása, hogy azt a viszonyt, mely Leo és Urbicius taktikus közt fennáll, nem tettem abból a szempontból vizsgálat tárgyává, a melynek alkalmazását kívánatosnak tartotta volna, vagyis első sorban

*) Böles Leo császárnak a hadi taktikáról szóló munkája. *Leó és Urbicius történelmi tudományok köréből* XVII. (1898.) 10. sz.

nem határoztam meg Urbicius korát, másodsorban Leo hitelességének megbírálására nem vizsgáltam meg pontosan az Urbiciusból való át-kölcshözvételt.

A mi Urbicius korát illeti, említett monographiámban a 45. és 46. lapokon, főleg jegyzetben bizonyítékokat hordtam össze arra nézve, hogy Urbicius kevéssel Leo előtt élt a VIII. évszázad elején. Ugyane monographia 46. lapjának második jegyzetében az *Ὀὐρβικίου ἐπιτομή* cz. tractatus-ról azt állítom, hogy fiatalkori munkája és gondolok először és pedig először én arra, hogy azt *második* Anastasius császárnak (713–716) ajánlotta szerzője.*) Kiadásom bevezetésének első jegyzetében pedig ugyancsak a VIII. évszázadba teszem azért, mert Urbicius hadi műnyelve az idők folyamán latin kifejezésekkel tarkult byzantiumi hadi műnyelvet tükröz-teti vissza s e tekintetben tökéletesen elűt a *Koehly* és *Rüstow*-tól nagyon is elfogadható okok alapján a Kr. u.-i VI. évszázad tett Anonymus Byzantinus hadi műnyelvével. Emennél egészen más terminusok, gyöke-resen különböző elvekkkel és utasításokkal találkozunk, a Sextus Empiricus stílusában, a Sextus Julius Africanus hadi írásmódjában; amannál viszont minden a római hadi szervezetnek a görögtől való felszívódását hirdeti. Minthogy ilyen processus rövid idő alatt nem mehetett végbe s Leo a XV. fejezet 30. §-ában egyenesen czéloz Urbiciusra, kit kiír, mondván, hogy *kevéssel előtte* élt, látni való, hogy nem egészen alaptalanul tettem Urbicius korát a VIII. évszázadba s látni való, hogy épenséggel nem tértem ki az időmeghatározás kérdése elől. Annak a hiedelmem-nek is adtam kifejezést, hogy az antokról, a VI. évszázad eme népéről szóló tudósítása visszamehet VI. évszázadbeli forrásra, mi absolute nem lehetetlen, mert hiszen tudjuk és láttuk, hogy pld. Leo is korábbi forrásokat nagy hidegvérrel kiír.

Első főbb kifogásával kapcsolatosan kijelenti azt is, hogy semmi esetre sem volt szabad a Leotól fölhasznált mű szerzőjét Urbiciusnak nevezni, mert ily néven csak a firenzei codex ösmeri s ez az elnevezés egyetlen, gyöngé alapja. Már most kérdelem, ha a IX/X. évszázadbeli codex-hagyomány Urbiciusnak ösmeri, a későbbi XI. évszázadbeli hagyomány pedig Mauriciusnak s erről az utóbbi névről még annyit sem tudunk, mint az Urbicius nevééről, kinek neve alatt pedig *véletlenül* fenmaradt három taktikai tartalmú cikkely, úgy ez igazán gyöngé alap? S a másik alap talán a szilárd? A melynek építőmesterei így okoskodnak: «Hogy miképpen kerülhetett az Urbikios név a florenczi kézirat élére, szintén már Scheffer (383. l.) megmagyarázta: e taktikában van egy Urbikiostól

*) Ezt a gondolatomat *P* a 239. lapon végtelenül ügyesen magához escamotálja!

származó rész (az *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα* t. i.) és így a másoló téves okoskodással ennek tulajdonította az egész művet. Ugyancsak Scheffer — mondja P — jegyezte meg helyesen, hogy nem valószínű, hogy Urbikios az egész mű szerzője, mert akkor azt nem tették volna ki külön egy rész címéül.» Ime, t. Társaság, a szilárd alap! Csakhogy a fontos az, s ezt nem tudták eddigelé, hogy az *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα* az egész firenzei kódexben nincsen meg, következésképp a másoló tévesen nem okoskodott. Magam, ki az Urbicius szövegahagyományára vonatkozólag épp oly tanulmányokat tettem, mint egyéb taktikus írók szövege terén, közölhetem, hogy a 66. fol.-ja a Sch.-nél p. 362 álló *νεύματι*-val kezdődik s a p. 370 vsu 12 álló *πολεμικῆς* szavának *π ο* szótagjával végződik. Az *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα* pedig Sch.-nél a 364₈—370₃-ig terjedő sorok. Látni való tehát, hogy Salamon meg én pozitív argumentumokra támaszkodunk Mauricius szerzősége ellen. Hogy P velünk szemben Schefferrel negatív érvekre támaszkodik Urbicius szerzősége ellen, az az eddig mondottak után, azt hiszem, meglehetősen mellékes.

2. Lényeges tudnivalók.

A mi P-nek második fő kifogását illeti, az átközlés kérdéseire tett észrevételeit, megjegyzem, hogy már monographiámban (az 1. lapon) kijelentem, hogy egészen más feladatot tűztem ki magamnak, mint *Salamon Ferencz*, kiről kiadásom 9. lapján azt állítom, hogy az Urbicius és Leo közti összefüggést a legbehatóbb kritikai magyarázat tárgyává tette. Ugyancsak monographiám 63—66. lapjain megint csak *philologiai szemmel vizsgáltam az összefüggést Leo és Urbicius közt*; hadtörténetírói feladatok végzésére nem vállalkoztam, a mint azt a szerkesztőknek nem egy ízben szóbelileg kijelentettem is, s már csak azért sem vállalkozhatam, mert 1896 febr. hó 1-ig az volt a terv, hogy Leo egész műve jelenik meg csak latinul s akkor nem lett volna értelme *csak azt az összefüggést* vizsgálat tárgyává tenni, mely Urbicius és Leo közt fönáll; hiszen épp oly okokból vizsgálat tárgyává kellett volna tenni a Leo és az általa kiírt többi taktikus közt fönálló viszonyt *hadtörténelmi szempontból*, ily munkát végezni azonban oly rövid terminusra, mint a melyet nekem tűztek ki, ki jól tudtam egy kritikai kiadás sajtó alá rendezésének minden nehézségeit, nekem soha eszem ágában sem lehetett. *Ezt tartom lényegesnek tudni.* Mert megbízásom következképpen hangzott: «... arra kérem, szíveskedjék munkásságát mindenekelőtt a 18. fejezetre fordítani, azt úgy elkészíteni, mint különben elkészítette volna s a magyar fordítással és előbeszéddel, a mely beszámol a kéziratokról stb. stb. — úgy, mintha az egész mű előtt volna — mielőbb beküldeni. Ha volna a műben

a turkokról másutt is említés, . . . azt az előbeszédben, vagy a XVIII. fejezet kapcsán jegyzetben lehetne közölni.» (Pauler Gyulának Szilágyi Sándor láttamozásával hozzám, Rómába, 1896. febr. hó 4-én intézett fõlszólítása.). Ki kiadásom bevezetését elolvassa, látni fogja, hogy szigorúan e megbízáshoz tartottam magamat.

3. A Vári-féle szövegrõl.

Nem elégtette ki R et, a mit Leo szövegére vonatkozólag végeztem. Elismeri ugyan R, hogy ernyedetlen szorgalommal kutattam föl és vizsgáltam át Leo művének fõnmaradt kézíratait, hogy fáradságot nem ösmertem, — konstatálja P is, hogy nagymérvû, az összes eddigi kísérleteken túlmenõ kézírattanulmányokat végeztem, — mindazonáltal a szöveg nem felel meg a várakozásnak, melylyel Leo új kiadásának élébe néztek, mintegy parturierunt montes, natus est ridiculus mus.

Már jelentésembõl, melyet az Akadémiai Értesítõ 1894. évfolyama 577—583. ll. nyomtattak le, csak annyi vált nyilvánvalóvá (v. ö. 581. l. 35—37. sor), hogy biztos alapra támaszkodó szöveget adok. Ez indította arra a Történelmi bizottságot, hogy egy új Leo-kiadásra költséget irányozzon elõ, mert magáévá tette *Salamon Ferenc*nek abbeli véleményét (A m. haditörténethez a vezérek korában, Bp. 1877. 3. l.), hogy még mindig az 1745-i hiányos kiadással kell beérni, ez a kiadás pedig «nagyon kûszált». Történéseinknek tehát az volt a fõkivánalma, hogy oly szöveget adjak, mely részletkérdésekben megbízható fundamentumot szolgáltat. Soh'se gondolja R, hogy ehhez akkora fáradság volt szükséges, mint a milyet nagy jóakarólag «javamra ír»: nagy βίβλος az, ki 31 fiatal kéziratot «collationál», holott maga kijelenti, hogy két X. évszázbeli testvérkézirat olvasásaira alapítja szövegét. A ki könyvtárakban codexek fölött ült, tudja mit tesz *examinare*, átvizsgálni s mit *collationare*, összevetni. Ha nem tudja, nem is ült codexek fölött.

4. A Jan Meurs szövegérõl.

De talán ítéletet mondhat egy editio princepsrõl, mint azt R bírálata 242. lapján teszi! Oh miért ne?! Csak egyet kívánunk fõttetlenül, hogy láta legyen az illetõ kiadást. De mit mondjunk, ha azt látjuk, hogy a szövegemben kifogásolt hat olvasás egyikéhez*) azt vitatja, hogy

*) Az ἀπλικοῦσιν-nel kapcsolatban, melyet azért fogadtam el, mert ἀξιόμαχος kiegészítõt kíván, miként a XVIII. fej. 37. §-ában. Gúnyosan

ἀπικεῖθων-t «Lami conjectura-képen, a kéziratoknak ezt megerősítő *varia lecti*ójának ismerete nélkül is már megtette» (vagyis írta), pedig *ἀπικεῖθων* már a Meurs 1612-i editio princepsében áll s ott nem is coniectura! Vagy midőn a 244. lapon azt állítja, hogy a *τρισῶν-τ τρεῖς ὄν*-ná «Lami a *szöveg*hagyomány ezt bizonyító változatának ismerete nélkül is már tisztázta», holott a *τρεῖς ὄν* a Meurs ed. pr.-ében már benne áll s ott éppenséggel nem coniectura, hanem a Pistorianus olvasása, melyből Meursius saját bevallása szerint nyomtatta le a XVIII. fejezetet. Legyen azért szabad inkább nekem, ki a Meurs kiadását láttam és használtam, ítéletet mondani, hogy nyilvánvalóvá váljék, igazán sokban rosszabb-e kiadásom a Meurs kiadásánál?

Először is vegyük fontolóra azt, hogy Meursiusnál a XVIII. fej. a Pistorianusból van lenyomatva, egy XVI. évszázbeli kéziratból, mely számos önkényes változtatás folytán romlott származékkézirata a firenze-bécsi recensiónak, melynek alapjára fektettem kiadásomat. Így csak az 1. s 2. pontban köv. eltérések vannak a Meursius kiadása s az enyém között: A XVII. fejezet utolsó mondatával kezdődik M-nál a XVIII. fejezet; kiadásom [= V] 11. l. ja 2. s.-ban *μελέτας σοι*, M-nél *σοι μελέτας*, V-nél ¹⁰*προεπινοήσης*, M-nél *προσεπινοήσης*, u. o. *ἀρχινοια*, M-nél *ἀρχινοία*, u. o. *γὰρ* hiányzik M-nél, ¹¹*γὰρ* M, *καὶ* V, *τινος* hiányzik M-nél, ¹²*μόνων* V, *μόνον* M, ¹³*δύναται* M, *δύναται* V, ¹⁴*συνεχῆς* M, *συνεχῆς* V, ¹⁵*τοῖς ἐχθροῖς εὐχερῶς* M, *εὐχερῶς τοῖς ἐχθροῖς* V, ¹⁶ az első *τῶν* hiányzik M-nél. Más Meursnál a fejezetnek §§-okra osztása is; M-nél 1—29 megfelel nálam 1—28-nak, M 30—33 = 29—32 V, 34—35 M = 33—34 V, 36—41 M = 35—40 V, 43 [hibás § számozással] —108 = 41—107 V, 109—115 = 108—115 V, 116—123 = 116—122 V, 124—136 = 123—135 V, 138 [hib. folyt.-sal] —142 = 136—

fölkiált R. a 243. l.-on, hogy nagy harczlátottságra van szükség, hogy valaki nem is veszélyes posztóban is üsse föl táborát! A *περὶ ἀπικεῖθων* cz. f.-ben az 1. §.-ban Leo azt ajánlja, hogy *εἰς ἀραιότερους τόπους τάβοροττῶσα αὐτὴν ἡγερέσει, ἢ ἡδύερον, ἢ ἡδύερον, ἢ ἡδύερον*; a 44. §.-ban pedig ezt mondja: *Εἰ γὰρ εἰσὶν οἱ τόποι δύσβατοι καὶ μάλιστα τῶν ἐχθρῶν ὄντων καβαλλαρῶν, ἀρκεῖ τῆ παρατάξει εἰς ὄχρωμα ἢ τοῦ τόπου δυσχέρεια*. Igen is ilyen δύσβατοι τόποι-okon tábo-rozni (s erről van szó a 28. §.-ban) Leo szerint *ἐπιτομος*-nak és *ἀξιόμοχος*-nak kell lenni az ellenségnek. Leo pedig a 43. §.-ban teljességgel más utasítást ad hadvezérének: *Εἰ δὲ δύσβατος ἐστὶν ὁ τόπος καὶ ἀνώμαλος, τὸ μὲν παραγόν, ἤτοι τὰς ἀμάξας, καὶ τὰ ἕμοια καὶ τὸ λοιπὸν τοῦλδον εἰς τὸ φοσσάτον καταλιμπάνει μετὰ ὀλίγων τῶν ἀμαξηλατῶν εἰς παραφυλακὴν, τὴν δὲ παράταξιν πλησίον τοῦ φοσσάτου τάσσει ἐν ἐπιτηδείῳ τόπῳ (= idoneo in loco, mi ellentétteje a δύσβατος-nak). V. ö. a Takt. XX. fej. 96. §.-ával is és Scheffer e szavaival (ad p. 163.): *τόποι ἀναγκαῖοι [v. δύσβατοι] sunt, in quibus est difficultas et periculum*. Opponitur his τόπος ἐπιτηδεῖος.*

140 V, 142 [143 h.] = 141 V, 144 = 142 V, 144 [újra így] = 143—148 V, 146—7 = 149 V, 148—150 V, 148 [újra így] = 151 V, 149—152 = 152—155 V, 153 = 154 = 156 V, 155 = 157 V. Tehát föltüntettem a gondolatok kapcsolatát, ha nem a fordításban, a görög szövegben jobban mint Meursius. Lássuk most Meursius módosításait, melyek t. i. tőle valók s kéziratok nem adják: MHK. 13₁₉ κατὰ σχῆμα, κατασχῆμα kodd., 15₁₇ αὐτοῖς M, αὐτῆς kodd., 17₁₈ ἡ M, ἡ h., 22₁₉ ἐνέπιπτε M, ἐνέπιπτεν h., 31₁₄ παρορκίας M, παροικίας h., 34₆ φῶλα M, φῶλα h., 36₄ τεγτων M, τεγτων FV, 40₉ λόγον M, λόγων h., 46₆ ὑποκλῖναι M, ὑποκλῖναι h., 47₁₀ ἀπολήγονται M, ἀπολέγονται h., 50₁₄ διαλύονται M, διαλύονται h., 51₂ οὐκ ἔχρητο M, οὐκ ἐχρητο h., 55₇, 8 ῥητόν τινα M, ῥητόν τινα h., 56₁₇ ἀπόλλυται M, ἀπόλυται h., 60₈ κρᾶσιν M, κρᾶσιν h., 61₁₇ ὀριζομένου M, ὀριζομένου h., 65₁₁ πραιδαν M, πραιδαν h., 70₆ διὸ M, διὸ h., 73₁₅ πεποιήκε M, πεποιήκεν h., 83₂₆, 27 δύο καὶ δέξα M, δυοκαίδεξα h., 86₁₆ τραπῶσι M, τραπῶσιν h., 24, 25 αἰρέσει M, αἰρήσει h. Ez mindössze 22 módosítás,*) melyek legnagyobb részt csak azért kaptak helyet apparatus criticusomban, mert célul tűztem ki a kéziratok állapotának lehető hí képét adni, következésképp a legkisebb eltérést is regisztrálnom kellett. R bírálatában 21 módosítást concedal számomra, mint látjuk, egygyel kevesebbet, mint a mennyit Meursiustól fogadtunk el, az «unendlich gelehrter Meursius»-tól, mint őt *Lucianus Mueller* (Gesch. d. class. Philol. in den Niederlanden 39. l.) nevezi. De mi csakhamar látni fogjuk, hogy olyanfajta módosítás, minőt fentebb Meursius részéről jegyeztünk föl, tőlem valamicskével több van.

5. Ioannes Lamius érdemei.

Ioannes Lamius 1745-ben Meursius összegyűjtött művei VI. kötetében**) az 529—920. fol. lapokon lenyomtatta a Meursius Leo-kiadását, de a firenzei codex olvasásaival javított alakban. Ezt a kiadást nevezi Salamon Ferencz kúszáltkak; s kúszált nemcsak azért, mert sajtóhibáktól hemzseg, hanem azért is, mert vonal alatt Meursiusnak egészen más szöveget kísérő jegyzeteit közli s így a kutatót tévútra vezetheti. S mit tartunk annak az embernek szövegkritikai munkásságáról, ki műve IV—VI. lapján közli a firenzei kodexnek a 404. és 406. levelein álló

*) Csak 22 módosítás, noha R a 357. l. jegyzetében ezt írja: «Vári is sokat köszön a régi kiadóknak. Így például Meursius conjecturáit 24 esetben fogadja el [?], ezek pedig többnyire lényeges szövegbeli nehézségeket szüntettek meg (!!!!!), míg Vári 21 conjecturája jelentéktelen.

**) De én már egy 1741-ben megjelent kötetét is láttam.

tractatusát a saracenusokról, nem tudja, hogy az a XVIII. fejezet 109—141. §-ának megfelelő része, s azt mondja róla a III. lapon: «quod in codice illo Mediceo perantiquo extat, in editionibus vero omnibus [!] deest.» Vegyük hozzá még tekintetbe azt, hogy Lamiusnak az egész XVIII. fejezethez egyetlenegy módosítása sincs, mert a mit ad, vagy a firenzei codex nyújtja vagy Meursius kiadása, s kérdezni fogjuk: miben állanak Lamius halhatatlan érdemei?

6. Újra a Vári-féle szövegről.

Szövegem összesen 510 helyen mutat eltérést a Lami szövegétől, igaz vagy 250 helyen ú. n. minutiákban (R úgy fordítaná németre «in Lumpereien»), de lényeges dolgokban is, melyekre itt, sajnos, bőven, úgy a hogy a dolog érdeme megkívánja, nem térhetek ki. R nézete szerint «összesen 21 helyen módosítottam a szöveg-hagyományt conjectura segítségével, de az összes módosítások — írja — csak jelentéktelen apróságok, jobbára a helyesírásra vonatkoznak s az értelem szempontjából mindannyian teljesen közömbösek.» Hogy ezt kiki ellenőrizhesse, legyen szabad módosításaimat még egyszer megörökíteni; csak azt jegyzem meg, hogy a teljesség elve vitt rá (— épen úgy, miként a Meursius módosításainak regisztrálásánál —), hogy ne «tacite» javítsam az illető helyek jelentékeny részét.)*

12₁₅ ἀπλή V ἀπλή h., 13₆ ποτε V ποτέ h., 13₂₁ ἦ V ἦ h., 15₆ ἐλαύνουσιν V ἐλαύνουσιν h., 15₇ ποτε V ποτέ h., 16₁₃ διφένσορες V διφένσωρο h., u. o. ἐκατέρωθεν V ἐκατέραθεν h., 18₁₂ εἰς αὐτοῦς V εἰς αὐτοῦς h., 20₂₁, 22 μένωσι V μένωσιν h., 21₉ τε addidi, 22₁₇ φῦλά ποτε V, φύλα ποτέ h., 26₄ κατ' αὐτοῦ V κατ' αὐτῶν h., 28₁₀ κατὰ λόγον V καταλόγον h., 32₄, 5 χραίνονται V, χραίνωντο h., 34₁ φέρουσι V φέρουσιν ill. φέρει h., 35₁ ἄρμα V ἄρμα h., 36₁₉ δύναμιν τινα V δύναμιν τινὰ h., 37₁₆ μήκοθεν V, μηκόθεν h., 38₁₆, 17 ἐλαφρότερα τινα V, -α τινὰ h., 45₁₇ ἦσαν V ἦν h., 49₂₃ φύχος V φύχος h., 61₁₁ μόνου V μόνω h., 64₁₀, 11 φῦξις V, φύξις h., 65₂₂ κἄν V κἄν ill. κἂν h., 69₃ ἀποτευξόμεθα V ἀποτευξόμεθα h., u. o. ἐπιτευξόμεθα V ἐπιτευξόμεθα h., 72₂₀ Κυβερραϊότη V κυβερραϊότη és κυβραϊότη h., 72₂₄ Ἀδανέων V ἀδανείων és ἀδανίων h., 73₁₂ οἶον ποτε V οἶον ποτέ h., 78₄ ἀναστελοῦσι V, ἀναστείλουσι(ν) h., 78₁₄ βοηθῆσαι τι V βοηθῆσαι τινὲς h., 79₁₅ ὑποστρατήγου V ὑποστρατηγῶν ill. ὑποστρατήγῶ h., 80₁₄ τρέψωσιν V τρέψουσιν h., u. o. ἀκολουθήσωσι V ἀκολουθήσουσι h., 83₅—8 e szavakat οἱ δὲ νατοφύλακες, ἕρουν ἢ τρίτη τάξις ἐχέτω ἀκίας ἀνὰ εἴκοσι καὶ πέντε, ὁμοῦ ἄνδρας πεντακοσίους bele-

*) Némelyeket azért mégis «tacite» javítottam.

toldotta Vári, 83₉ δέξα V εἴκοσι h., 83₁₀ ἑκατὸν V διακοσίους h., 83₁₁ δέξα V εἴκοσι h., u. o. ἑκατὸν V διακοσίους h. Ez összesen 39 módosítás. Ezeknek adtam helyet a szövegben; azonkívül a jegyzetekben gyantításoknak adtam helyet, így 39₁ τῶν τῶν Βουλγάρων, 48₁₂ μονοτονούμενοι (μονότονοι h.), 55₁₁ μεῖναι (εἶναι h.), 61₈ Ῥωμαϊκῶν ill. τύπον (Ῥωμαϊκὸν és τρόπον h.), 65₅ Ἀδάνων-t ajánlottam (Ἀδανῶν h.), 78₂₀ δὲ (τε h.), mihez, mint látni fogjuk, még egy coniectura járúl, mely a jegyzetekből s szövegből kimaradt, de fordításomból eruálható, — s kapunk összesen 46 módosítást, 2 annyt, mint *Meursiustól* fogadhattunk el, 15-ször annyt, mint a mennyit R *Lamius*nak imputál s több görög módosítást, mint a mennyit P és R még a strohmann egész életökben csináltak.

7. Leo Hadi Taktikája codexeinek elágazásáról.

R nagymérvű kéziratosztályozást tulajdonít nekem: szívesen elhárítom a fáradságot magamtól, — igen egyszerű dolog volt reá jönni. Háromféle recensio van, a *firenze-bécsi*, melyet F (X. századvégi codex) és V (X. századvégi codex) képviselnek, a *milanoi*, melynek A (egy XII. évszázabeli kézirat) a legrégebb képviselője és a *római*, melynek R (Vaticanus 1164 gr.) és B (Barberinianus II. 97) a legrégebb képviselői. A mi fiatalabb kézirat van, az mind e kéziratok valamelyikére megy vissza s így az apparatus criticusban helyet nem érdemel. Ha R-nek csak sejtelmé lett volna szövegkritikáról, azt kellett volna difficultálnia, hogy az Escorialensis [E] olvasásai is szerepelnek apparatus criticusomban, noha oda csak azért vettem fel, mert a fiatalabb Leo-kéziratok legnagyobb részének olvasásait az Escorialensis olvasásainak ösmeretével magyarázhatjuk meg. A firenze-bécsi recensio a hiteles; a két codex egyenes leszármaszottja *a*-nak, az archetypusnak, mely közvetlenül a császári példánynak apographuma. *a* később, talán a X. század utolsó éveiben gyökeres átdolgozásnak vettetett alá; ekkor tették érthetőbbé Leo szövegét, összevonták mondatait, ismeretesebb szavakkal pótolták a ritkábbakat, egyszerűbb szerkezetekkel a nehezkesebb szerkezeteket, *fényes tanújelül annak*, hogy Leonak sok helyütt ferdült (= verschroben) ízlésre valló periodusait a közönséges használatra érthetőbbé kellett tenni. Így keletkezett a milanoi recensio, melynek az Ambrosianus B 119 sup. a legrégebb képviselője. Midőn az *a*-ban corpussá foglalt hadügyi iratokhoz hozzácsatolta — mint nemrég megjelent lipcei kiadványomban kifejttem — *Nicephorus Uranus* a maga iratait, melyeket Nicephorus Phocas császár rendelkezére írt volt, keletkezett az utolsó simítás, a *vulgata recensio*, melynek a XI. évszázabeli Vaticanus gr. 1164 (= R kiadványom-

ban) és a valamikor a Parisinus Reg. gr. 2442-vel egy kötetet alkotott Barberinianns II 97 (B, melyet azonban csak a XIV. fejezetig collationálhattam) a legrégebb képviselői. R-ből közvetlenül származik le E, E-ből a fiatalabb kéziratok egész legiója. A B R és E codexek ennél fogva csak másodrendű jelentőséggel bírnak, csak annyiban, a mennyiben olvasásaikkal α -ig mehetünk vissza. Még világosabban szólva, ABRE-ben tömegesen találkozzunk tudatos változtatásokkal, a bécsi kéziratban alig, a firenzeiben mondhatni éppenséggel nem. Mindebből következik, hogy F és V (= a bécsi Philol. Gr. 275) kéziratok hasonlíthatatlanul több hitelt érdemelnek, mint a másik két recensio képviselői: úgy beszélni, ez vagy az az olvasás «kéziratokban is előfordul», legalább is nem módszeres eljárás.

8. A végzetes balsors palaeographiai térre ne üldözze az embert!

a) Itacisticus hibákról.

R a 243. lap 3. jegyzetében ezt írja: «A G. §. Vári szövege szerint így kezdődik; «Εἰσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων . . . τρισσῶν μία ἢ χρειώδης, holott a görög nyelvhasználat τρισσῶν helyett τρεῖς-t követel, (v. ö. Dion. Thrax* § 13: ἔχει διαφορὰς . . . τέσσαρας) a mint Maurikios szövegében is áll, kit Leo e helyen is — ezt sem jegyzi meg Vári — szóról-szóra követ s noha a τοισσῶν, mint több kézirat tanúsítja, csak íráshiba τρεῖς ὄν helyett, mit Lami stb.» Legyen szabad a § elejét ide iktatnom: Εἰσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων τῶν κατὰ σχῆμα γινομένων τρισσῶν μία ἢ χρειώδης, ἢ τινι καὶ Ῥωμαίοις χρῆσθαι σύνηδες, καὶ ἡ μὲν ἐστίν, ἥτις ἀδιακρίτως ἔχουσα τὰ τάγματα κ. τ. ε., mit következőképen fordítottam: «A háromféle taxisnak, melyet alakítani szoktak, különbségei vannak. Az egyik taxisalakzat az, mely a használatos, mely a rómaiaknál is meg van [így javítom a sajtóhibák jegyzékében a MHK utolsó lapján] honosodva, az, melyben a tagmák megkülönböztetve nincsenek stb.» R tehát föltételezi azt, hogy már α -ban τρεῖς ὄν állott, miként ARE-ben s hogy F és V-ben, vagyis az α közvetlen származék-kézírataiban itacisticus olvasás következtében romlott a τρεῖς ὄν τρισσῶν-ná; mert, hogy ott a kétségkívül egyszerűbb τρεῖς ὄν-t alakították volna át τρισσῶν-ná tudatosan, arra a jámbor másolóknak únos-úntalan tanúsított aggályos lelkiismeretessége még sem ad alapot. Jegyezzük ki csak mind F, mind V itacisticus hibáit; először F-ét (a csillaggal jelöltek V-ben is előfordulnak): 19₂₅ χρειώδης*] χρειώδεις h., 20_{16,17} τύχει*] τύχη h., 21₁₁ κατώρθου*] κατόρθου h., 23₇ καθόπλιζε*] καθόπλιζε h., 24₂₁ καταφύγειν] καταφυγήν h., 30₁ ποιῆσαι*] ποιεῖσθαι h., 33₅ ἡκεν*] εἶκεν h., 48₄ (ἐν)ἀποληφθέντων*] ἐναποληφθέντων h.,

60₂₅ *λωρήνια**] *λωρίνια* h., 69₁₄ *σφενδονίτας*] *σφενδονήτας* h., 77_{21,22} *συνημμένειν*] *συνημμένην* h., 85₁₄ *προδηλωθήση*] *προδηλωθείση* h. — Ezekhez járulnak még V-ből a következők: 11₁₀ *προσεπινοήσεις*] *προσεπινοήσης* h., 24_{5,6} *φιλοκερδεία*] *φιλοκερδία* h. és 68₃ *ἀνδρεία*] *ἀνδρία* h. E sorozatból két következtetést vonhatunk le: 1. hogy *a*, **F** és **V** codexek másolói igen kevés itacisticus hibát követtek el (*a* nyolezat, **F** négyet [melyekből kettőt kijavít], **V** hármát [melyek közül egyet javít]); 2. hogy *az itacisticus hibák elkövetésében is a FV-ben törvényszerűség észlelhető.* Mi az a törvényszerűség? Az, hogy *Leónál legalább hosszú hangot csak hosszan ejtett hang szorít ki.* Vagyis *τρεις ὦν*-ből *talán* lehetett volna *τρεις ὦν* [tudjuk, hogy az ékezetnek az új-görögben, de természetesen már a byzáneciaknál is szótagnyújtó szerepe van, v. ö. *Mitzotakis* Pr. Grammatik der neugriech. Schrift- und Umgangssprache 6. l., *Pecz V.*, Újgörög nyelvtan 43. l.], *de τρισσών, ez az ösmeretes és használatos szó semmiesetre sem.* Minthogy *τρισσών* nem itacisticus hibája, öntudatos változtatása *a*-nak? Nem, mert *a*-nak igen kevés öntudatos változtatása van. Ezta helyet már maga Leo írta így s nincsen ok, a miért ne írhatta volna. Már *Fape* szótárából tudjuk, hogy *τρισσός* a többes számban a. m. *τρεις*. A 6—9. §§-okban taxis-változatról beszél Leo, négy taxis-alakzatról, de megjegyzi, hogy a 4. (= *ἄλλη παρόταξις*) lényegében az előzővel (a 3.-kal) egyező alakzat. Már most kérdelem, *lehet-e csak három különbségről beszélni* (így képzelem R a dolgot), vagy nem plausibilisebb-e háromféle taxist felvenni — különbségekkel, a hogy én teszem? *a* átdolgozója Urbiciusból restituálta a *τρεις*-t és hozzáadta a *ὦν*-t, mi különben is közelfekvő gondolat volt.

b) Erőszak-tétel a görög nyelven?

A 243. lapon R ezt írja: «A 124. §-ban Vári a *καταληφθέντες* lectio helyett a teljesen értelmetlen *καταλειφθέντες*-t fogadja el. Hogy mégis valami értelmet adhasson e helynek fordításában, erőszakot kell tenni Várinak a görög nyelven: egészen szokatlan értelmet kell tulajdonítani *καταλείπει*-nek.» A kérdéses hely az eredetiben így hangzik: *καὶ γὰρ καὶ τὰ τόξα αὐτῶν ἀσθενῆ διὰ τὴν ἡγρότητα, καὶ τὸ ὄλον τοῦ σώματος αὐτῶν νοθρὸν διὰ τὸ ψῆχος εἰρηθεῖται. πολλάκις γὰρ ἐν ταῖς κατὰ τοῦς τοιοῦτους καιροῦς καταδρομαῖς αὐτῶν καὶ ληστείας καταλειφθέντες ὑπὸ Ῥωμαίων διεφθάρησαν,* — vagy nyakatekert fordításomban: «már csak azért is, mert íjjaiknak [a saracenusokról van szó] a levegő páratartalma miatt nincsen az a feszülő erejük s egész testök a hidegtől megalél. Bezzeg nem egyszer történt, hogy az ilyen időkben való portyázásaik és zsákmányolgatásaik alkalmával *vesztőkben maradtak*, s a rómaiak őket felaprították.» **FV** *καταλειφθέντες*-t, **AR** *καταληφθέν-*

τες-t, az R-ből másolt E ismét *καταλειφθέντες*-t át, — *Lamius* is *καταλειφθέντες*-t, *Meursius* hasonlóképen. Már fentebb, F és V itacisticus hibáinak felsorolásánál láttuk, hogy *ἐναπολειφθέντων*-ból *ἐναποληφθέντων* lett; ösmeretes az is, hogy a *λείπω* és *λαμβάνω* passiv alakjai codexekben mily gyakorta cserélődnek fel: *az esetek nagyobb részében az ἐλειφθην t kisorsítja az ἐλήφθην*. Ezt ugyan nem igazolhatom be példákkal, de minden palaeographus el fogja ösmerni. *A jó hagyomány καταλείπω mellett szól*. Mit jelent *καταλείπω*? Pape szerint cserbenhagyni, hátrahagyni; a Cyrillus-féle VII. évszázbeli glossarium szerint *καταλειμμένος* a. m. destitutus, *destituo* pedig Finály szótára szerint a. m. cserben hagy, *valakit veszélynek tesz ki*, megcsal. Ha tehát *καταλειφθέντες*-t így fordítom: *vesztőkben maradtak*, — miféle erőszakot követek el a görög nyelven? Értelme a *καταληφθέντες*-nek is van, a *καταλειφθέντες*-nek is,* csakhogy ez a hitelesebb hagyomány lectiója.

c) Turkok vagy kurdok?

A 244. lapon R ezt írja: «Tárgyi szempontból is fontos változtatás, hogy a 22. §-ban Vári a *τούρκων* helyett a *κούρτων* olvasást fogadja el, noha kurdokról Leo művének más helyén nincs szó, turkokról pedig tudvalevőleg gyakran. Nyilvánvalóan ez birta rá Meurs-Lamit, hogy a *κούρτων*-t *τούρκων*-ra javítsa. Vári pedig, noha ő tudja, hogy a *τούρκων* olvasás kéziratokban is előfordul, mégis a *κούρτων*-t fogadja el.» Jegyzetemből láthatta volna R, hogy kurd foglyokról az ú. n. Theophanes Continuatus is beszél Basilius császár, Leo atyja, életrajzának 49. pontjában; egyebütt kurdokról ott sincsen szó. Következik-e ebből az, hogy ott a szövegből kidobjuk, azért, mert erről a népfajról, mely életmódjára hasonlít a szaraczenusokhoz, másutt Theophanes Continuatusnál nem történik említés? R nem veti fel azt a kérdést, miként történhetett F és V-ben, illetőleg a-ban a romlás, mi vezette a íróját arra, hogy az esetleges *τούρκων*-t *κούρτων*-ra javítsa. Az átdolgozónak, ki a művet csak végig olvasta, mielőtt stilisztikai tekintetben átdolgozta, felötlött a *κούρτων*, s mivel a turkokról a műben olvasott hosszabb passust, rövidesen *τούρκων*-ra javította. Azt persze nem vizsgálta, akár csak R, hogy összhangba hozta-e ezzel a 22. §-ban foglaltakat a később mondottakkal. A 22. §-ban u. i. azt olvassuk: Hatalmas és eredményes egy fegyver t. i. a nyíl a szaraczen népek és a kurdok ellenében, kik minden győzelmeiket annak a reménynek köszönik, melyet a nyíllal való bánásukba vetnek. A 48. §-ban ellenben a turkokról ez áll: Fegyverök pedig a kard, páncezél,

* Azaz cserben hagyattak t. i. ijjaiktól benne hagyattak (Párizs-Pápai), vesztőkben maradtak.

íjj és kopja; így a csatában legtöbbje kétféle fegyvert visel, a vállán a felfelé álló kopját hordva, az íjjat pedig kezében fogva s mindkettőt úgy használva, a hogy éppen szüksége van rá; ha azonban üldözik őket, az íjjaiknak veszik nagyobb hasznát. — Ebből nyilvánvaló, hogy csak üldözések alkalmával helyezték reményöket a nyíllövésbe.

d) Az $\acute{\epsilon}\phi'$ $\tilde{\omega}$ -val bevezetett célhatározói mondat
Leonál.

Azt mondja R a 244. lapön, hogy egy helyen az a baj esik meg rajtam, «hogy a jó szöveget egy teljesen [ezt a szót nagyon szereti használni; az ilyen superlativusokban mozgó beszéd azonban pathológiai szempontból kissé gyanús jelenség] rossz és fölösleges conjecturával» elrontom, — jegyzetben pedig ezt az állítását következőképen indokolja: «A 6. §-ban Vári a kéziratok $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ olvasását — az összes kéziratok így, azaz coniunctivusnak írják ez igét, mely egy célhatározói mondat állítmánya — teljesen önkényűleg és hibásan $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ -ra javítja. Jól tudom, hogy Leo korában már célhatározói mondatban is állhat indicativus, a mint már Maurikios megfelelő helyén tényleg az áll (Scheffer, Maur.-kiad. 128. l.), de ez esetben az összes kéziratok *határozottan* coniunctivust írnak, a mi a helyesebb és szigorúbb nyelvhasználatnak felel meg. Vári pedig nem a byzáncki nyelvhasználat említett sajátosságára gondolva javította a szöveget, mert célhatározói mondatban többször ő is coniunctivust ír (v. ö. MHK. 23. l. 6. sor), hanem azért, — mint egészen hibás fordításából kitűnik, — mert nem értette az $\acute{\epsilon}\phi'$ $\tilde{\omega}$ kötőszó használatát, nem tudta, hogy ez célhatározói mondatot vezet be és hogy ehhez tartozik és ezért áll $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ coniunctivusban. Az $\acute{\epsilon}\phi'$ $\tilde{\omega}$ szerkezetét illetőleg l. a *Curtius-Ábel*-féle iskolai görög nyelvtan 601. §-át. Hogy azután e pont fordítása, miután különben Vári az említett főszerkezeten kívül még egy pár dolgot félreértett, teljesen értelmetlen, az e «sikerült» conjectura természetes következménye.» Így R. Erre bátor vagyok megjegyezni, hogy FV $\acute{\epsilon}\phi'$ $\tilde{\omega}$ — $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ -t adnak, AR kéziratok $\acute{\omega}\sigma\tau\epsilon$ — $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota\nu$ -t, E kézirat $\acute{\omega}\sigma\tau\epsilon$ — $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ -t, — a mint azt apparatus criticusom igen szépen és igen határozottan indicálja is. Azután tudok én még valamit, azt, hogy Urbicius megfelelő helyén a Mediceusban $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$ áll, Scheffer kéziratában azonban $\acute{\epsilon}\lambda\acute{\alpha}\nu\omega\sigma\iota\nu$. De még azt is tudom, hogy a Mediceus anyakézirata az ω -t és $\omega\upsilon$ -t gyakran fölcseréli, pld. MHK. 27. l. 7. sor $\acute{\omicron}\rho\mu\acute{\eta}\sigma\omega\sigma\iota$ a helyett $\acute{\omicron}\rho\mu\acute{\eta}\sigma\omega\sigma\iota$, 38. l. 10. sor $\sigma\pi\omega\delta\acute{\alpha}\zeta\omega\sigma\iota\nu$ a helyett $\sigma\pi\omega\delta\acute{\alpha}\zeta\omega\sigma\iota\nu$, 61. l. 17. sor $\acute{\omicron}\rho\iota\zeta\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omega$ a helyett $\acute{\omicron}\rho\iota\zeta\omicron\mu\acute{\epsilon}\nu\omega$ stb. Sőt azt is tudom végre, hogy Leonál abban a két célhatározói mondatban, mely $\acute{\epsilon}\phi'$ $\tilde{\omega}$ -val van bevezetve, infinitivus áll és nem conjunctivus. E két hely hadd álljon itt

XII 62 . . . ὡσπερ οὖν καὶ τὸ τῆς σῆς ἐνδοξότητος [t. i. βάνδον] ἐνηλ-
λαγμένον ὀφείλει εἶναι καὶ διαφανὲς παρὰ τὰ ἄλλα πάντα, καὶ πᾶσιν
εὐγνωστον, ἐφ' ᾧ ἐν δευτέρᾳ τύχῃ πρὸς αὐτὸ βλέποντας εὐκόλως, ὡς
εἴρηται, συνάγασθαι, καὶ ἑαυτοὺς ἀνακαλεῖσθαι τοὺς τε ἄρ-
χοντας καὶ τοὺς στρατιώτας. S XIV 84 M.: ἔσωθεν δὲ τῶν ἀμαξῶν εὐθέως
τὸ λοιπὸν τάσσεσθαι τοῦλδον, ἐφ' ᾧ τὸν μέσον τόπον τῶν ἀμαξῶν καὶ
τῆς παρατάξεως εὐχαιρον εἶναι (= «ut medio in loco curruum atque
aciei collocentur» Checus). Így tehát többet tudtam, mint Curtius-Ábel-
ből tudni lehetett, s ezen a bázison állva javítottam a helyet és fogtam
fel úgy, a hogy fordítottam.

(Folyt. köv.)

DR. VÁRI REZSŐ.

IGAZSÁG ÉS HAMISSÁG.

Nem szándékom az Igazság és Hamisság meséjének vándorútján elindulni. Ez nagyon messze vezetne; mert e mese változatokban rendkívül gazdag. Dr. Katona Lajos, van tíz éve, hogy e mesével foglalkozott. Az «Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn» című folyóirat II. kötetében, mely 1890/91-ben jelent meg, három magyar mese fordításával, illetve ismertetésével és Gyulai Pál *Igazság és Hamisság* című kedves költeményének tartalmi bemutatásával egészíté ki azt a nagy terjedelmű irodalmat, melynek pontos könyvészeti egybeállítását is közzétette ugyane folyóiratban. Én csak a Panchatantra I, 19. meséjének hű fordításával kívánom gyarapítani az érdekes anyagot. E Panchatantra-mesére Katona csak annyiban utal, a mennyiben cikkének végén említi Benfey Panchatantrájának I, 113. és köv. lapjait. Azért mutatom be e mesét, mert a mese kiindulásától kezdve egész lefolyásában egészen más felfogás nyilatkozik, mint a csángó-magyar mesében, melyet Katona a Zsidó Domokos közölte szöveg után fordít le, valamint a Kriza Vadrózsák I, 403. alatt ismert mesében, melynek kiindulását és mondhatni *első* felét dolgozta föl Gyulai, de a Hamisság bűnhődésére vonatkozó részt egészen mellőzte.

Midőn a Hamisság levágta az Igazság fülét, kezét, lábát és szemét kitolta, Gyulai így végzi meséjét:

«Vakon, bénán vezeti,
Az Igazság ráállott,
Így járják a világot.»

Az ind mesében a sorsfordulat sokkal természetesebb, mint a magyar mesékben, melyekben az akasztófa alá került Igazság az ördögök, illetve hollók fecsegéséből tudja meg a titkot, melynek birtokában teljes diadalt arat, míg a Hamisság az Igazság után ugyanide menvén, az ördögök, más változatban a hollók martaléka lesz. Az ind mesében is szerepel fa, de nem akasztófa, hanem a Çami-fa, melynek odvába bujva tett hamis tanubizonyságot a Hamisság atyja. A sorsfordulatot igen természetes alakban adja meg a Panchatantra meséje, mert a felbőszült Igazság fölgyújtja az odvas fát és ekkor az össze-vissza perzselt hamis tanú útján kerül ki az Igazság, és a Hamisság kerül akasztófára.

Mint látni, a sorsfordulatot minden mese fához köti. Az ind mese egyszerű compositiója szövevényesebb lesz az európai talajon. A csángó mese egész kis elbeszéléssé szélesedik.

Ennyit kívántam bevezetésül elmondani. Most már közlöm magát az ind mesét.

Igazság és Hamisság.

Ind mese. Panchatantra I, 19. meséje.

Élt valahol együtt két barát, kiknek neve Igazság és Hamisság*) volt. A Hamisság egyszer csak gondolta magában: Mégis csak bolond vagyok, hogy ily szegénységben élek. Jobb lesz más országba menve az Igazsággal együtt, vele vagyont szereznem, őt pedig ebből kiforgatva, boldogan élnem. Hát egy napon így szól a Hamisság az Igazsághoz: Hejh, barátom, öreg napjaidra miféle jeles tetre gondolhatsz vissza? Külföldet sohase látván, miféle ifjúkori emlékről mesélhetsz? Mert hisz' azt mondják:

Ki országot és világot
Szerte járva so'se látott,
Más nyelvet, szokást nem ismert,
Élte annak kárba is ment.

vagy pedig:

Tudást, vagyont so'se szerez,
Ügyes művész sohase lesz,
Ki honából más országba
Menni magát rá nem szánja.

Az Igazság e szép szót hallván, egy jó nap csak fölkerelkedik,

*) Én a népmese-szentesítette és a Gyulaitól is átvett elvont formát használtam. Szanszkritban: *Dharmabudhi*: igaz érzelmű, *Pāpabudhi*: hamis érzelmű.

elbúcsúzik szüleitől és útnak indul. Vándorlás közben az Igazság jóvoltából sok pénzt szerez a Hamisság. Jól meglépesedvén, a két barát örvendő szívvel és sóvárgó epedéssel tért vissza honába. Mert igaz :

Kik tudásuk', pénzüik' szerzik
Idegenben, haza vágnak:
Kurjantásnyi távol tetszik
Száz mérföldnyi távolságnak.

Azonban midőn otthonuktól nem voltak nagyon messze, a Hamisság így szól az Igazsághoz: «Pajtás, nem volna helyes összes pénzünket haza vinni, mert ismerőseink, rokonaink elkéregetik. Ezért hát az erdőségnek egy rejtekhelyén ássuk el, csak valamicskét véve magunkhoz, menjünk haza. Később, ha szükségünk lesz rá, majd együtt idejőve, erről a helyről vihetünk még haza. Mert igaz :

Pénzed ha van, bár csekélyke,
Ne mutogasd másnak mégse,
Mert a bölcsesét is, ha látja
Megejtheti annak csábja.

és aztán :

Húst a földön, vízben, légben
Fölfal hal, madár meg állat:
Ez a vége, sorsa épen
Mindenütt a gazdagságnak.

Igazság hallván a szép szót, mondá: «Pajtás, így csináljunk!» Így is tettek s mind a kettő haza térve, nyugton éltek. Ámde másnap a Hamisság éjten éjjel kiment az erdőbe, az egész kincset ott kiásta és a gödröt jól betömve, haza ment. Másnap az Igazsághoz átszól: «Barátom, nekünk nagy családunk van és szükségét lát. Menjünk hát ki arra a helyre és vegyünk egy kis pénzt magunkhoz.» «Jól van, mondá ez, így tegyünk!» Elindulnak hát, ásnak, ásnak, de az edényt egészen üresen találták, a pénznek híre-hamva sem volt. A Hamisság erre elkezd jajveszékelti és kiabálni: Hah, Igazság, ezt te vetted el, senki más! A gödröt újra betömte. Add ki hát nekem a kincsnek felét, mert különben a király udvarában följelentelek. — Az Igazság így szól: Hé, te gonosz, így ne beszélj! Igaz Igazság vagyok én, ily tolvajlást el nem követek. Hiszen

Mint göröngyre, az aranyra,
Más nejére, mintha anyja
Volna, néz az igaz ember;
Úgy bán mással, mint magával,
Olyan igaz érzelemmel.

Czivódni kezdtek, törvényre mentek, előadták ügyöket, egymást kölcsönösen vádolva. Midőn a törvénybírák mindkettőt istenítéletre utasították, szólt a Hamisság: «Oh jaj, ez az ítélet nem igazságos. Mert igaz, a

Törvény előtt irás járja;
Hogy ha ez nincs, tanu szája;
Ámde hogy egyik sincsen,
Bölesek mondják, döntsön isten.

Ebben a pörben nekem tanuim lesznek a fák istenei. Hadd mondják ki ezek, kettőnk közül ki a tolvaj, ki az igaz ember.» Erre a jelenlevők mind rámondták: «Helyesen beszélsz; mert igaz az,

Ha tanu van, bármi hitvány,
Perdöntésre elég is tán;
De ha tanu lesz egy isten
Többre ottan szükség sincsen.

Ebben az ügyben mi is nagyon kíváncsiak vagyunk. Holnap korán reggel ti ketten velünk együtt kijöttök az erdő ama helyére.» Azonban a Hamisság baza menvén, így szól atyjához: «Apám, ezt a roppant kincset elloptam az Igazságtól. Egy szavadtól függ, hogy az a miénk legyen. Különben oda lesz és rá megy az életünk is.» Ez felel rá: «Fiam, monddsa hamar, mit kell szólnom, hogy azt a kincset biztosítsam?» Hamisság szól: «Van a tájt, édes apám, egy nagy Čāmi-fa, melynek egy nagy odva vagyon. Bújj te rögtön ebbe az odúba. Aztán hogyha holnap reggel esküszöm rád, te felelj rá: Az Igazság itt a tolvaj!» És így történt. Reggel korán a Hamisság megfürödvén, az Igazság után elindul a bírálkkal együtt eme Čāmi-fához és fenhangon így kiáltott:

Ember tettét, gondolatját
Yama, Dharma*) látva látják,
Látja hold, nap, tűz, víz és szél,
Hajnal, alkony, nappal és éj.

Mondd meg tehát, erdő istensége, kettőnk közül melyik a tolvaj? — Erre a Hamisság atyja a Čāmi-fa odvában így kiáltott: «Halljátok, halljátok, Igazság vette el a pénzt.» Ezt hallván a király emberei, elképedve, tágra nyitott szemekkel, a törvénykönyvben keresik, keresik a pénzlopásra szabott büntetést. Ezalatt azonban az Igazság annak a Čāmi-fának az odvát gyújtóanyaggal körülrakta és azt felgyújtotta. Ekkor a lángba borult fa odvából félig megégett testtel, kifolyt szemekkel, irgalmatlanul jajgatva vánszorog elé a Hamisság atyja és midőn mindnyájan

*) A halál istene, a kötelesség istene, megfelel a lelkiismeretnek.

ezzel a kérdéssel fordultak hozzá: Hó, mi ez? — erre elmondja széltiben-hosszában, hogy a Hamisság mit művelt. A birák a Hamisságot a Çami-fa egyik ágára felakasztották és az Igazságot megdicsérve, így szóltak hozzá:

Hejh, igaz a
Okos ember hasznot és kárt
Meghány és vet együtt mindjárt:
Gémeek vesztét géme okozta,
Ügyét bízván ichneumonra.

Az Igazság kérdé: Hogy esett ez? Ezek mondák: (itt következik a 20. mese.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

A DISCIPLINA CLERICALIS.

A középkor erkölcstanító példatárai közt, a sok mindent, eredetileg össze nem tartozót is felölelő *Gesta Romanorum*ig nincs egy sem, a mely világirodalmi hatására, e hatás tér- és időbeli kiterjedésére nézve a *Petrus Alphonsi*t megközelítené. Csekély terjedelméhez képest nagyon is szembeszökőn változatos tartalma, többnyire elég eleven és fordulatos előadása, bármily kiválóságok is a mi szemünkben, a középkor latinul olvasó és író emberei előtt aligha estek oly súlylyal a becslés mérlegébe, hogy egyéb körülmény híján, azt a nagy kedveltséget, sőt tekintélyt, melynek e könyv századokon át örvendett, megmagyarázzák. A *clericus*ok, tehát a deáki tudomány és műveltség birtokosai és terjesztői között, a kiknek e könyv már a czíme szerint is szánva volt, más okon, a szerzőnek egy másik munkája révén válik érthetővé emennek is a nagy kelete.

Szerzője egy 1106-ban, az aragoniai Huescában megkeresztelkedett spanyol zsidó, ki előbbi *Mózes* nevét a keresztségben *Péterre* változtatta. Az *Alphonsi* melléknevet a keresztapja tiszteletére vette fel, körülbelül olyanféle szokás szerint, a minővel az ókor szabadon bocsátott rabszolgái a felszabadítójuk nevét viselték új állapotjukban. (Pl. Phædrus Augusti libertus.) Vagy hogy középkori példát említsünk, a minővel Petrus Damiani a bátyja nevét vette a magáé mellé halálából azért, hogy ez őt taníttatta. Megkeresztelkedése körülményeit maga Petrus Alphonsi mondja el, csak az a kár, hogy nagyon is szűkszavúan, imént már érintett nagyobb munkája előszavában. Ez a munkája sorolta őt a középkor nevezetesb egyházi írói közé; ez biztosított neki helyet az egyházatyák iratainak nagy gyűjteményes kiadványaiban, le egészen a Migne-féle *Patrologiáig*, a melynek latin nyelvű sorozatában a 157. kötet tartalmazza

P. A. műveit. Első helyen azt a hitvédő vitairatot, mely a későbbi hasonló természetű munkák, valamint a XIII. század óta egymást mind sűrűbben követő theologiai encyklopédiák szorgalmasan kiírt és idézett tekintélyévé avatja a spanyol convertitát.

Nemzetisége és neve miatt néha össze is tévesztik a későbbi egyház-történet- és egyházi irodalomtörténet-írók egy másik Petrus Hispanusszal, a XXI. János néven 1276-ban pápai trónra jutott lissaboni Petrus Julianus, bölcséleti és orvostudományi íróval. Lehet, hogy ez össze-tévesztésben még annak a bizonytalan keletű hagyománynak is van némi része, a mely Petrus Alphonsit is orvosnak teszi meg.*) Ebben különben sok a valószínűség, mert azon a pár nyomon kívül, a mi a *Disciplina clericalis* szövegében e feltevést támogathatja, már koronás keresztapja is mellette látszik szólani. Valami különös érdeme lehetett a negyvennégy éves korában áttért neophytának, s vajmi közelfekvő a gondolat, hogy ez az érdem alighanem az orvosi tudományban való nem közönséges jártasság volt, a mely tudvalevőleg a középkorban annyira gyűlölt és üldözött zsidó nép fiainak, kivételesen, még a pápák és keresztény fejedelmek s más főemberek kegyét is megszerezte. P. A. azonban a maga orvos voltát nem említi; valamint az is csak hitvitázó munkájából kinálkozó következtetés, hogy áttérése előtt a zsidóknál mint jeles rabbi nagy tekintélyben állott.***) A zsidó vallás tanaiban való kiváló jártasságát egyébiránt vitairata eléggé tanúsítja, bármennyire igyekeztek is zsidó részről ellenfelei az ellenkezőt bizonyítani.

De nemcsak a zsidó, hanem a mohamedán vallás ellen is törekszik P. A. a keresztény hit igazságát megvédelmezni s egyben a maga vallás-cseréjét igazolni. Apologetikus munkája ugyanis, mely tizenkét fejezetre, egy Mózes nevű zsidó és egy Petrus nevű keresztény közötti ugyanennyi párbeszédre oszlik (innen a *Dialogi* címe), az első négy fejezetben a zsidó vallás keresztényellenes tanainak czáfolgatását tűzi ki feladatául; az ötödikkel azonban arra az ellenvetésre, hogy miért nem vette fel inkább az arabok hitét, a Mohamed tanait veszi bírálat alá. S itt megint egy érdekes önéletrajzi vallomást ejt el a szerző csak úgy mellesleg, midőn képzelt ellenfelével azt mondatja magáról, hogy az arabok közt nőtt fel, nyelvükben és irataikban nagyon jártas s így módjában lehetett vallásuk tanaival megismerkednie. Ezt különben másik műve, a minket itt első sorban érdeklő *Disciplina clericalis* is bizonyítja, melyről szerzője

*) E hagyománynak a P. A.-ról szóló későbbi adatok közt *Alphonsus de Spina* «Fortalitiū fidei» című munkájában (lib. I. consid. 3. fol. 15. v. 2. ed. Norimb. 1485.) találom a legrégebb nyomát.

**) Ezt a XIII. században élt Raymundus Martini említi a «Pugio fidei»-ben.

maga is bevallja, hogy arab forrásokból merítette. Míg tehát P. A. szellemi arczképe két munkájából, melyek még néhány, neve alatt említett, de bizonyára nem tőle eredő irattal ellentétben kétségtelenül neki tulajdonítandók, elég éles körvonalakban rajzolódik elénk: addig élete külső körülményeit illetőleg vajmi kevés, részben pedig nem is egészen kétségtelen adatra szorítkozunk.

Igy mindjárt a király személye, ki őt a keresztvízre tartotta, még máig is eldöntetlen vita tárgya a régibb kasztíliai és aragoniai írók között; mert közülök ki-ki a honossága szerint, a maga tartománya akkori fejedelmének tulajdonítja a keresztapaságot. A kérdést különben P. A. szavainak elfogulatlan olvasása sokkal egyszerűbbnek tünteti fel, mint a milyenné a helyi érdekű chauvinismus bonyolította. A *Dialogi* bevezetésében ugyanis azt mondja magáról P. A., hogy az 1106. év Péter és Pál napján, Huesca (régii nevén Osca) városában vette fel a keresztiséget István püspök kezéből a székesegyházban, keresztapja pedig *Alfonusus, gloriosus Hispaniae imperator* volt. De éppen ebbe kapaszkodnak bele makacsul a kasztíliai Alfonz, e néven Leonban VI., Kasztiliában I. mellé állók, a kik azt vitatják, hogy P. A. megkeresztelkedése idején a «Spanyolország császára» hangzatos czímét csak a kasztíliai Alfonz, a Cid-románcozok hálátlan fejedelme viselte. Igaz; de négy évvel P. A. megkeresztelkedése után már az aragoniai Alfonz is felvette e czímet, s ugyanakkor a kasztíliai, a ki 1109-ben halt meg, már nem is volt életben. Ha tehát felteszszük, hogy P. A., a ki a *Disciplinát* is kétségtelenül már keresztény korában írta, e művecskéjénél valamivel későbben szerezte jóval terjedelmesebb és behatóbb tanulmányokon felépült dialogusait: akkor semmi sem állja annak az útját, hogy ez utóbbiakat inkább 1110 után, mint előtt kelteknek higgyük. Ekkor pedig P. A. már *csakis* az aragoniai Alfonzot említheti még élőnek, és már *őt is* illetheti a Hispania császára czímével.*)

A kérdés különben nem olyan fontos, mint a milyen nagy port vert fel a szerző honában, a hol többek közt a kasztíliai írók egyike, Batres, magának P. A.-nak a szavait önkényesen (vagy talán a *Dialogi* kézirati hagyományának ingadozó alapján?) változtatva, *Osca* helyett *Osma* városát teszi meg az áttérés színhelyéül, a mely már persze kasztíliai területen van. Ezzel szemben is van egy kis fogódzkodónk P. A. azon adatában, hogy a keresztelő püspök az István nevet viselte. A spanyol egyházak helyrajzi történeteiben kellene tehát utána nézni, vajjon 1106-ban Oscának vagy Osmának volt-e ilyen nevű püspöke. Mert hogy a Soria tartományban, az Uero partján fekvő ősrégi Osma

*) E körülményre, mely a szívós életű vitában eddig, úgy látszik, nem igen részesült figyelemben, *Becker F. Ágost* egyet. tanár úr emlékeztetett.

városka is püspöki székhely már a VI. század óta, az kétségtelen. Az «España sagrada» című nagy gyűjtemény, mely azonban a mi könyvtáraink egyikében sincsen meg, e kérdésre talán döntő választ adhatna; ha csak a különös véletlen folytán a két egynevű király mellett ugyanakkor a két hasonló nevű városnak két egynevű püspöke nem volt. Ez aztán megint csak oda vetné vissza az egész kérdést, a min az lényegében megfordul: hogy t. i. Oscában vagy Osmában történt-e P. A. megkeresztelkedése? Ezen sarkallik az a több helyütt olvasható adat is, hogy írónk huescai születésű volt; mert ezt más, mint az áttéréséről szóló önéletrajzi feljegyzés, nem támogatja. Sőt szerintünk abból, hogy áttérése Huescában történt, még akkor is, ha ezt Batres ellenében kétségtelennek fogadjuk el, még korántsem következik, csak legfőlegb valószínű, hogy odaváló eredetű is volt. Ép így nem egyenes adat alapján, hanem csak pusztá visszafelé számítás útján tehetjük a születése évét is 1062-re, abból kiindulva, hogy P. A. negyvennégy évesnek mondja magát áttérése idején. E miatt azonban akár egy évvel előbb, vagy később is születhetett, minthogy a születése napjáról semmi adatunk sincsen.

Míg azonban a születése idejét illetőleg csak némi csekély ingadozást enged meg az említett feljegyzés: addig a halála éve, melyet Oudin, nem tudjuk, honnan merítve 1110-re tesz, teljesen bizonytalan. Egyáltalán jó lesz mindig szem előtt tartanunk, hogy az a kevés, a mit P. A. életkörülményeiről tudunk, kizárólag a «Dialogi» bevezetésének pár sornyi önvallomásából ered, akár mint változtatgatják és toldják is ki itt-ott részben önkényesen, a XIII. század közepe tája óta a későbbi írók, kik közül kivált a nyugateurópai krónikások nevezetesei majdnem mind elmondják az 1106. év eseményei kapcsolatában e jeles zsidó áttérését. Nagyon helytelen dolog lenne tehát e másod-, sőt harmad- és még alsóbb rendű feljegyzéseknek, egyedüli hiteles és közös forrásuk mellett, akár csak ezzel vetélkedő, még helytelenebb pedig ennél is nagyobb értéket tulajdonítani.

A mi egyébiránt ez író alakját általánosabb műveltségtörténelmi szempontból s a késő utókort is érdekelhetőleg megvilágíthatja, az benne van e pár adatban is. A XI. század második felének és a XII. évszázad elejének az egyetemes nyugateurópai és a sajátlagosan spanyol légkörében felnőtt zsidó írástudót, lehet, hogy benső meggyőződése, de lehet, hogy csak ettől idegen külső körülmények vették rá ősei hitének elhagyására. Nem közönséges szellemi fegyvereit a nagy fordulópontról kezdve, a legtöbb renegáthoz hasonlóan, a felvett új hit védelmében forgatta, egész lélekkel annak buzgó hívéül vallván magát, a minél okosabbat, ha egyszer a régivel szakított, alig is tehetett volna. Hitvédő iratának a főnt vázolt öt elsőre következő hét további dialogusa a keresztény vallás tanainak fejtegetését tartalmazza. Úgy mint az előzőkön, ezeken is végig

vonul a Talmud iskolájából kikerült növendék rabulisztikája, mely a scholastika hajnalához nagyon jól talál elmés csűrés-csavarásaival és sokszor inkább csak a szavakon nyargaló, mint azok értelmét feszegető formalizmusával.

De minket e munkája itt csak annyiban érdekel, a mennyiben ennek a szellemét tükrözi tanító modorával a másik is, melynek behatóbb ismertetését ezúttal célunkul kitűztük.

I.

A *Disciplina clericalis*, a mely czímet maga P. A. adta e másik munkájának, az első, jóformán teljesen keleti forrásokból merített keretes elbeszélés-gyűjtemény a nyugateurópai irodalomban. Latin nyelve e munkának, más hasonló, vele egykorú s a Nyugatra is eljutott, de héber vagy arab köntösükben maradt gyűjtemények fölött, korai és széles körű elterjedést biztosított. A XIII. század folyamán már sűrűn idézgetnek belőle mindenfelé az erkölcsstanító példatárak és theologiai encyklopædiák szerkesztői. Ugyane században már kétféle franczia átdolgozásával is találkozunk, sőt ezeknek a régiekbe alighanem még a XII. század vége felé keletkezett. Tartalmának körülbelül a fele belejutott a *Gesta Romanorumba* s ennek a révén, valamint a *Vincentius Bellocensis* nagy *Speculum*ának későbbi toldaléka, a *Spec. morale* útján, még szélesebb körre kiható életet nyert, mint az aránylag szűkebb határok közt mozgó közvetlen kézirat hagyomány csatornáin át. A XV. évszázad vége felé egy latin-német gyűjteményes munka, a *Steinhöwel*-féle *Aesopus*, melynek latin szövegét csakhamar számos más nyelvre is lefordítják, újabb életre kelti az addig is, bár jobbára inkább csak gazdátlanul kóborló fejezetek egy részét. S ebből az ősnymtatványból a mi irodalmunkba is átültet legalább kettőt a *Disciplina* meséi közül *Heltaink*; holott a többi csak a *Hármas Istoria* középrése, a *Gesta Romanorum* által, jóval később szólal meg magyarul. A prédikátorok azonban, mint *Pelbárt* példái tanúsítják, már sokkal régebben is elhintettek egyet-egyét a szószék-ről e nem mindig egészen odailó, mert részben nagyon is pajkos elbeszélések közül nálunk is.

Nehogy pedig ezen valamiképen megütközzünk, tudnunk kell, hogy a középkori prédikátorok, kivált a XIII. századtól kezdve, épen nem voltak válogatások az erkölcsi tanulság céljára szerintük alkalmas példák kiszemelésében. Itt pedig még különös ajánló körülmény gyanánt járult a könyv hitelének fokozásához szerzőjének az a tekintélye, melyet másik munkája szerzett neki az egyháziak körében. Petrus Alphonsi különben már a könyve czímével is kifejezte annak erkölcsstanító célját, valamint azt is, hogy különösen kiknek szánta oktatásait. A *clericus* szót

persze nála középkori tágabb értelmében kell vennünk s rajta korántsem kizárólag a papságot, hanem a deáki műveltségük egyetemét értsük. A *disciplina* sem épen az e czímben, a mit ma rajta leginkább érteni szokás, hanem kerülbelül annyi, mint életbölcse ségen alapuló önfegyelem, önmérséklés, a középfelnémet *máze*, a *zuht* e szép eszményképe. Erre akarja a huescai új-keresztény a maga clericusát megtanítani, s az oktatás keretétől egy ősrégi, kivált keleten nagyon kitaposott ösvényt választ: az apának fiához intézett intelmeit.

Bevallott arab forrásaihoz képest, a melyeket azonban sehol sem jelez részletesebben, csak egész általánosságban mond ilyeneknek, — az apa, ki fiát életbölcse ségre tanítja, egyszer *Enoch* vagy arabs nyelven *Edric* (II. 1.), másszor *Balaam*, arabúl *Lucaman* bölcsre hivatkozik (II. 6.), a kik szintén a fiaikhoz intézik idézett intelmeiket. De említi alább Aristotelest (VI. 3.), Sokratest (XXXII. 1.) és Platót (XXVI. 1.), sőt valami *Marianus* nevű kevésbé ismert bölcses is (XXVI. 2.), kiben Steinschneider (Manna 114.) a Kusari II. 27. említette Morinus királyt sejtí. Egyéb nyomok is arra vallanak, hogy az arab és részben alighanem zsidó forrásokon kívül, melyekből írónk közvetlenül merített, közvetve görög eredetű, bár többnyire apokryph elemek is keveredtek munkájába, a melyek azonban valószínűleg szintén arab vagy héber csatornákon át jutottak el hozzá.

Munkáját, a mint bevezetése egy helyéből következtetni lehet, eredetileg arab vagy héber nyelven szerkeszthette és csak utóbb fordította latinra.*) A könyv, melynek megírására az ember isteni rendeltetésének meg gondolása indította a szerzőt (I. 3.), elejétől a végéig párbeszédes alakban van írva, de az apa vagy mester beszéde teszi a jóval nagyobb részét, a melyet csak itt-ott szakít meg egy-egy megjegyzésével vagy kérdésével a fiú vagy tanítvány. Az életbölcse ség szabályai, melyekre az arab a fiát oktatja, az ó-szövetség (Salamonnak és a Sirák fiának tulajdonított) példabeszédes könyveiből eléggé ismeretes közmondások alakjába vannak öltöztetve. E paroemiologiai keretbe, vagy inkább lánczra, egy-egy jobban kiemelkedő életszabály megvilágításaképen, valamely reá vonatkozó mese vagy elbeszélés fűződik mindúntalan, a mikor erre épen az alkalom többé-kevésbé önként kínálkozik. A közmondások és egyéb életszabályok logikai sora nem épen a legszorosabb, sőt helyenként ugyancsak laza kötésű s a történetkéek sem mondhatók mindig egészen találónak. Az értékük és az előadásmódjuk is nagyon különböző; általában véve pedig P. A. elbeszélő tehetsége csak közepes; mindazonáltal még mindig elevenebb és színesebb, mint a belőle sűrűn idézgető későbbi

*) Deus igitur in hoc opusculo mihi sit in auxilium, qui me librum componere et in Latinum transferre compulit. (Disc. I. 3.)

példatárak legtöbbször, a hol természetesen a moralizálás mind kizárólagosabban egyházivá aszó szelleme hatalmasodik el rajtok, egyre több ízt és színt öltve ki ez elbeszélésekből, derültebb korok és égajlak e hajdan üde szülőiteiből. Helyenkint, kivált az asszonyok csalfaságáról és fortélyairól szóló fejezetekben, némi pajkos humor, vagy legalább kárörvendő ironia csillan ki a pongyola latinságú köntös alól; sőt itt-ott, mintha az ujdonsült keresztény még nem altatta volna el egészen a régi zsidót lelkében; — szinte ezt volnánk hajlandók észrevenni, mikor a szarkazmus éle nem csupán az álszenteskedés ellen általában, hanem annak sajátlagosan keresztény színezete ellen látszik irányulni (XIV. 8.). Mindez azonban, meglehet, sőt valószínű is, hogy nem annyira neki magának, mint inkább keleti forrásainak tulajdonítandó.

E forrásoknak legalább egy részét, ha nem is épen abban az alakban, a melyben Petrus Alphonsi előtt voltak, de elég közeli származékaikból ma már ismerjük, s így ezen az úton is módunkban van magunknak valamelyes véleményt alkotnunk szerzőnk átdolgozó és szerkesztő képességéről. Csakhogy itt figyelembe veendő nem csupán az, hogy a közvetlen forrás, a melyből P. A. meríthetett, egyszer sem áll rendelkezésünkre, — hanem az is, hogy az átdolgozó tehetségét, ha az esetleg nagyobb lett volna is, a mű erkölcsstanító célzata már eleve sem engedte szabadon kifejlődni. Mert az kétségtelen, hogy a tanító keret, a melybe P. A. innen-onnan szedegetett példáit néha kissé erőszakosan is belé tördelte, sokat letörülhetett e délkeleti gyümölcsök hamvas üdeségéből.

Nem mintha a tanító célzat termő talajukon teljesen idegen lett volna e részben elég pajzán elbeszélésektől. Csakhogy a sajátlagos tanulás, a mely legjobban kiemelkedő lánczolatukból folyik, kevésbé illik a keresztény erkölcsstan szigorubb elvei közé. Pedig szerzőnk ennek a talajára helyezkedik, ennek a kátéból ismeretes életcélzához szabja bevezetésében a maga életbölcseági útmutatásait; ehhez tér műve végén is vissza, midőn az élet sokféle csábításait, változatos képsorozatát tanítványa elé állítván, annak belátásához vezérli őt, hogy a földön minden csak hiúságok hiúsága, s a halál minden törekvésnek a végső célja, a mely után az ember csak jó cselekedeteinek érdeméből várhat irgalmat az ítélőbíró előtt.

Ehhez képest szerzőnk az ember rendeltetését abban látja, hogy világi életében teremtőjéről mentül tökéletesebb ismeretet szerezvén magának, az önmérséklés és veszedelmektől való óvakodás útján haladjon a mennyei boldogság, mint végcélja felé (I. 3.). De gyarló lévén az ember természete, a jóra vezérlő tanítást is csak apránkint, mértékkel, holmi édes burokban veszi be, s hogy feledékeny volta mellett jól megjegyezze, többszörös emlékeztetésre, a tanítások megismétlésére van szüksége. Az édes burokkal a példabeszédekre, a többször ismétlődő

tanítással a meséket összefűző közmondásokra céloz a szerző, melyek ugyanazt a vezérelvet nem egy változatban állítják az olvasó elé. Gondja van még a gyanúval szemben kétszeres óvatosságra szoruló neophytának arra is, hogy előbeszédében kijelentse, mennyire törekedett munkáscskájában mindazt kerülni, a mi az igaz hittel ellenkeznék; de ha netán emberi gyarlóságból mégis megesett vele, hogy valami kivetni való találkoznék könyvében, azt a katolikus hitben nálánál tökéletesebbek javító kezére bizza, miután előbb arra kérte olvasóit, hogy ne ítéljenek csupán egyszeri olvasás alapján elhamarkodottan, hanem élesebb szemmel s újra meg újra vegyék fontolóra a kérdéses helyet. Különbö is gondolják meg, hogy emberi mű nem lehet tökéletes (I. 5.).

Nem egészen érdektelen és aligha csupán az egyént jellemző ez előszóban az a sajtószzerű keveréke a szerénységnek és a nagyon is kidomborodó önéreztetnek. Amaz inkább közhelyszerű, míg emez már azzal is elárulja közvetlenebb voltát, hogy egyebütt is előkandikál e műben a hagyományos szólamok mesterkélt redői alól. Ennyiben tehát nemcsak korának egy tipikus képviselőjét láthatjuk Petrus Alphonsiban, hanem fájának és sajtószzerű léletsorsában is határozódó egyéniségének különös vonásait is megsejthetjük, ha másból nem, abból a néhány személyesebb jellegű czélzásból, a mit munkája egy-egy helyén elejtett. Középkori írónál ennyi is ritkaság, szinte kivétel; s a *Disciplina clericalis* ilyenformán nemcsak tartalmával tör új, eddig kevésbé ismert elemeknek útát a nyugati irodalmakba, hanem a szerzői egyéniség erősebb kiemelkedése czímén is egy újabb irodalmi irány korai hirnöke. Igaz, hogy csak az a bizonyos egy fecske, a mely még nem csinál tavaszt, mert még nagyon időnek előtte vetődött a zordabb vidékre.

A másik felőlőn jellemző vonás, a mely a klasszikus ó-kor és az ehhez visszatérő új idők művészetét a középkortól legélesebben megkülönbözteti: a tudatos szerkesztés műgondja és tervszerű arányossága. Ez azonban már alig látszik meg csak annyira is a *Disciplinán*, mint a szerző alanyisága.

Szerkezete a műnek bizony vajmi láza, s bár a terjedelme épen nem nagy, még ezt az aránylag csekély anyagot sem igen igyekezett a szerző arányosan és világosan feltetszőleg tagolni. Inkább csak a tanítás, mintsem a gyönyörködtetés lévén a czélja, ez a gond nem is igen bánthatta. Épen nem keresett pongyolasága tehát minden művészi szándékosság nélkül való s ennyiben nagyon különbözik azoknak a keleti keretes mesefűzéseknek a csupán látszólagos kuszátságától, a mely mögött rendszeren nagyon is finom ízlésű tervezés műgondja intézi a tetszetősen bonyolított szálak tarka szövevényét. A mi effélének mégis a nyoma látszik itt-ott, az valószínűleg a források érdeme. Így a nők csalfaságáról szóló fejezeteknek a többi egységekhez képest kissé hosszabb láncolatát-

ban, a melyet a barátságról mondott példázatoknál is szorosabb sodrású fonál fűz egybe.

A tárgy közösségének kapcsán kívül e fejezetekben, az egész Disciplina legtöbbet vándorlott részében, még bizonyos fokozásra való törekvést is mutat az elrendezés. Nagyon közelfekvő tehát már ennek alapján is az a feltevés, hogy e fejezeteket már a közvetetlen forrásuk is ugyanebben a sorban tartalmazta. Ma ugyan ama több rendbeli keleti vagy legalább keletről nyugatra származott mesegyűjtemények, a melyek e fejezetek közül egyet vagy többet foglalnak magukba, sohasem adják az egész láncolatot, hanem annak mindig csak egyes töredékeit hasonló, vagy olykor másféle történetek társaságában. Mindazonáltal az érintett körülmény, valamint az előzőktől világosan megkülönböztető bevezetés, e történetkéik fűzérének az egész munka keretében az önálló egység határozottan kidomborodó jellegét adja. Megerősíti iménti feltevésünket az a szintén egészen keleti ízlésű művészi fogás is, a mivel e láncocska egy helyütt megszakad, hogy két, tárgyilag összefüggő szemé közé egy üdítő kis közjáték beékelődésének adjon helyet. A keretes elbeszélések ama gyakori szerkezeti sajátosságára ismerünk itt, a melynek számos példája látható, hogy csak a legismertebbet említsük, az *Ezeregyéj* meséiben. S a honnan ez a stilusbeli sajátság ered, onnan kerültek valószínűleg maguk az elbeszélések is, a melyek az asszonyok csalfaságának és megbízhatatlanságának bizonyítékaiul szolgálnak a Discipulinában.

Nem kell ugyanis épen az indianisták elméletében annyira elfogultaknak lennünk, hogy minden novellisztikus terméket és mesét a Ganges vagy az Indus partjairól jöjtnék tartsunk, de azért ez esetben mégis csak nagyon megvesztegető az a feltűnő körülmény, a mely e felvételt határozottan támogatni látszik. A nők csalfaságáról ugyanis sehohsem meséltek annyit és olyan kegyetlen kedvteléssel, mint az erotikus költészet legbújjabb termőföldjén. A sok indiai keretes elbeszélésgyűjtemény közül legalább is kettőnek, tudjuk, ez a kimeríthetetlen tárgy az összefűző kapcsa. Az egyik e gyűjtemények közül az, a mely nyugaton a «Hét bölcs mester» czíme alatt lett népszerűvé. A másik nem kalandozott ugyan annyira szerte a keleti irodalmak szűkebb határain túlra is, de ezekben többrendbeli sarjadékot hajtott. Ez a Papagájkönyv, a Çukasaptati (szószertint a Papagáj hetven elbeszélése), a melyben a Disciplina szóban forgó példáinak két legsikerültebbjét is megtaláljuk. Egy harmadik az összesen ötre rúgó fejezet közül pedig megvan a Papagájkönyv perzsa átdolgozásában, a mely közvetlenül egy másik indiai szerkezeten alapul. A még hátralévő kettőnek, az összefüggő láncocska élén állóknak is Indiáig kísérhetők vissza a keleti változataik.

Az eredet kérdése azonban ma még sokkal bonyolultabb, hogysen teljesen kielégítő megoldással kecsegtethetne a feszegetése. Egyelőre

tehat a kimutatható nyomok jelzésével kell beérnünk, a keleti irodalmak még sok tekintetben homályos kortani részleteinek felderítésétől várva a biztosabban kalauzoló világot. A mit azonban már ma is elvégezhetünk, az a Disciplina érdekesebb fejezeteinek nyugoti filiatiójára vonatkozó kérdések tisztázása. E részben a könyv első gondosabb kiadása, a Schmidt-féle (Berlin 1827), igen hasznavehető előmunkálatokat tartalmaz még ma is becses jegyzeteiben. Szóta is több elszórt adattal gazdagodott az összehasonlító irodalomtörténet e kicsiny, de érdekes provinciája, más hasonló természetű gyűjtemények részben párhuzamos elemeinek kommentálása révén.

Mi e munkát ezúttal a könyvecske legjobban kiemelkedő részével, az említett öt fejezettel és a közékük ékelt intermezzóval kezdjük. De hogy ezt tehessük, előbb röviden el kell mondanunk a tartalmukat.

(Folyt. köv.)

KATONA LAJOS.

AYRER JAKAB EGY MAGYAR VONATKOZÁSÚ DRÁMÁJA.

Hans Sachs mellett kétségkívül Ayrer Jakab volt a németek leghatásosabb drámaírója a XVI. században. Drámái 1618-ban jelentek meg *Opus theatricum* címen. E kiadásban Ayrernek 67 drámája van. Magyar vonatkozásánál fogva egyik legérdekesebb darabja ránk nézve az, melyet Bamberg városának és a bambergi püspökség alapításának történetéről írt. Teljes címe ez: *Tragedia vnd gantze Hystori von erbawung vnd ankunfft der Stadt vnd Stifts Bamberg, gantzer Regirung vnd absterben Käyser Heinrici Secundi vnd seiner Gemahlin Künigunda, so vil derselben Geschicht aus glaubwürdigen Cronics zu beweisen ist.* A darab áll 9 felvonásból, a szereplő személyek száma 72, nem számítva ide a néma személyeket.

Nehéz volna a dráma tartalmát röviden és világosan elmondani; egységes cselekvényről szó sincs benne, szerkezete laza, a hely és idő képtelen módon változik, a jelenetek között sokszor semmi összefüggés, a való és valótlan dolgok össze vannak zavarva, a beszéd elejétől végig terjedős. A cselekvény ideje 899-től 1024-ig terjed, azaz 125 évre. A főszereplők Lajos, I. Konrád, I. Henrik, I. N. Ottó, II. Ottó, III. Ottó, II. Szent Henrik német császárok. Csupán ez utóbbi császárnak jut nagyobb szerepe a darabban, a többivel a költő röviden végez. Bamberg alapításáról a költő mindössze annyit beszél el, hogy özv. Baba grófné,

miután mindkét fiát elvesztette, elhatározza, hogy lerombolt vára helyébe a Pegnitz mellett várost fog alapítani (II. felv.). A III-ik felvonásban halljuk, hogy az új város már készen áll. Az utolsó felvonások előadják a bambergi püspökség megalapításának és az új püspök felszentelésének történetét. A darab többi része magában foglalja II. Henrik viselt dolgait, különösen a magyarok többszöri vereségeit és keresztény hitre való térítését.

A magyarokról szólva Ayrer olyan dolgokat mond el, a melyek sohasem történtek meg; még a legközelebb áll a történeti valósághoz akkor, a midőn a magyarokat kegyetleneknek mondja; hiszen ismeretes dolog, hogy az egykorú krónikák szörnyű dolgokat mesélnek a kalandozó magyarokról. Ayrer is ilyenformán nyilatkozik róluk:

«Der Teurung wird diss Jahr nicht minder
Dann die Vngern vnd jhr Kriegsgsindt
An Traides mangel schuldig sindt
Die haben alls aufffressen schon» (Actus III.).

Egy másik helyen büszkén említi az egyik magyar vezér, hogy mi mindent pusztítottak már el:

«Ja, wir thietn sie je hoch beschwern
In Böhaim, vnd in Österreich,
Bairlandt, Sachsen, Düring zu gleich
Regenspurg wir aussgebrennet han,
Basel fast gar zu grundt gethan
Auch habn wir bekrigt das Elsass
Bis in das Landt Lotring fürbass» (Actus II.).

A magyar vezérek nevei olyanok, a melyekről a történelem nem is tud: Bella, Jodocus, Zabarellus. Valamint sok minden, úgy a magyarok szerepe is teljesen kimaradhatott volna a darabból, mert Bamberg alapításához és a bambergi püspökséghez éppen semmi közük sincsen, de mivel a cselekvény ideje összeesik a magyaroknak Németországban való kalandozásával, a költő nekik is juttat szerepet, tekintet nélkül arra, vajjon van-e rájuk szükség, vagy nincs. Az I. felvonásban csak említés történik róluk, mint a kik Németországot háborúval fenyegetik. A II. felvonásban már activ szerepet visznek. Bella, a magyarok vezére megjelenik főembereivel és katonáival; közösen elhatározzák, hogy ha Augsburgot elfoglalják, akkor az egész várost lerombolják, kifosztják

«Vnd alles, was wir darinnen finnen,
Ertödten, beedes Man vnd Weib,
Darzu das Kind in Mutter Leib
Dass man das verdampft Volek aussrot» (Actus II.).

Azonban a magyarok csak szóval tudnak harcolni, csak addig bátrak, a míg az ellenség nincs jelen; mikor Lajos, a német császár, hadaival megjelenik, úgy tönkre teszi seregüket, hogy csak egyetlenegy ember maradt hírneműnek (Actus II.). A történelem is említi, hogy Lajos uralkodása alatt a magyarok Németországba betörték, csak hogy a dolog úgy történt, hogy a magyarok tették tönkre Augsburg vidékén a sváb-frank hadsereget, nem pedig fordítva. Nem felel meg a valóságnak az sem, a mit a költő a magyarok olaszországi hadjáratáról mond. Tudjuk a történelemből, hogy ez a hadjárat előbb volt, mint az említett németországi ütközet, Ayrer azonban későbbre teszi; tény továbbá az is, hogy a magyarok teljesen megverték az olasz hadsereget, Ayrer pedig az ellenkezőt mondja. A magyarok ugyanis (Actus II.) látva, hogy a németekkel nem boldogulnak, Olaszország ellen fordulnak, a hol Berengarius király állja útjokat és őket teljesen megveri. Igaz, hogy Ayrer nem történelmet írt, hanem színdarabot, de azért túllépi a költői szabadság határait, midőn a tényeket egészen elferdíti és olyan dolgokat visz színpadra, a melyek homlokegyenest ellenkeznek a történelmi valósággal.

A VI. felvonásban a merseburgi csata történetét mondja el a költő. Itt már nem kellett neki a történelmi tényt meghamisítania, mert Merseburg mellett a magyarok valóban vereséget szenvedtek. Ayrer szerint a magyarok vezére itt Brunus, a ki az elvesztett csata után térdre borul II. Henrik (a történelemben I. Henrik) császár előtt és kegyelmet kér. A császár csak úgy hajlandó kegyelmet adni, ha a magyarok többé nem pusztítanak Németországban, ha hűbéresei lesznek neki és ha adót fizetnek. A magyarok természetesen mindenbe beleegyeznek, csak hogy ép bőrrel kerüljenek haza. A mennyiben a kalandozó magyarok vadságát, harciasságát és bátorságát a történelemből ismerjük, nem valószínű, hogy annyira félték volna a haláltól és remegve térdre borultak volna a császár előtt kegyelemért esedezve, a mint azt Ayrernél találjuk. Lesz még alkalmunk meggyőződni róla, hogy Ayrer a magyarokat meglehetősen gyáváknak festi; pusztítani és rabolni tudnak, de komoly harcban nem állják meg a helyüket, remegnek a haláltól és inkább választják a fogságot, mint a dicsőséges halált:

«Ach verschont vnser an dem leb'n!

Wir wöllen vns euch gefangen geb'n (Actus VI.).

Feltűnő, hogy Ayrer mellőzi az augsburgi ütközetet (955. Kr. u.), mely a magyarokra nézve olyan gyászos kimenetelű volt. Az utolsó felvonások egyik legkidomborodóbb alakja István, a magyarok királya: «König Steffan aus Vngern.» Érdekes, hogy a költő azt mondja, hogy István király volt; a magyarok már említett vezérei: Bella és Brunus

mielőtt a keresztény hitre tért, csak oly vad és kegyetlen pogány, mint Bella és Brunus; a keresztényekről így beszél:

«*Alldā hab wir die Christen Hund
Der Götter Feind, übel tractirt*» (Actus VII.).

De már az említett magyarországi jelenetben István király egész más embernek mutatja magát. Örömét fejezi ki azon, hogy egész Magyarországot sikerült neki a keresztény vallásnak megnyernie; legfőbb törekvése most az, hogy nemcsak jó uralkodó, hanem valóságos atyja legyen a népnek; megparancsolja, hogy hirdessék ki az egész országban, hogy a kinek panasza van, mondja el akár írásban, akár szóban, mert ő mindig szívesen rendelkezésére áll alattvalóinak, ha bajaik orvoslásáért bizalommal hozzá fordulnak; hiába intik őt tanácsosai, hogy ne tegye ezt, mert a nép vissza fog élni jóságával; István megmarad elhatározása mellett, igazságos akar lenni. Tehát a keresztény gondolkodásmód, a szeretet vallása teljesen áthatotta István királyt, nem csupán külsőleg lett keresztény, hanem szíve, lelke is azzá lett; többé nem a rablást és pusztítást tűzi ki életének feladatául, hanem népe boldogítását. Ilyennek ismerjük Szent Istvánt a történelemből is.

DR. GEDEON ALAJOS.

A MAGYAR DANTE-IRODALOM.

Bibliographiai vázlat.*)

**Ábrányi* Emil: A Pokol V. éneke, a *Fővárosi Lapok* 1870. évf. 268. számában.

Ábrányi Kornél, ifj.: Dante ügyében. *Főv. Lapok* 1881. 30. szám.

*— A Pokol 32. énekéből a 124—139. sorok s a 33. ének 1—78.

*) Ez az igénytelen összeállítás a firenzei *Società Dantesca Italiana* fölkérésére, a társaság ügyise alatt s *Gh. L. Passerini* és dr. *Curzio Mazzi* szerkesztésében megjelenő egyetemes Dante-bibliographia magyar része számára készült. Folyóiratunk szerkesztőjének szívességéből e vázlatot előzetesen itt közreadhattuk. A gyűjtést ugyan kettőzött figyelemmel végeztük, de a sorozatot teljesnek még sem mernők állítani. Ezért is bárhonnan jövő helyreigazítást, pótlást köszönettel fogadunk.

A csillaggal megjelölt munkák és közlemények Dante-fordítások.

Megjegyezzük még, hogy e kísérlet csak történelmi szempontból készült, minden bíráló megrostálás nélkül s csupán az egészen jelentéktelen apróságokat mellőztük.

sorai az *Ország-Világ* 1883. évf. 116. oldalán. [Az egész Ugolino-epizód újra lenyomatva a *Magyarság* 1889. 69. számában.]

Acsay Antal dr.: Dante, Macchiavelli, Savonarola, a *Magyar Szemle* 1897. évf. 13—14. számában. [Különnyomatban is: Budapest, 1897. 8-r.]

— Renaissance-tanulmányainak II. fejezete: Dante. *Budapesti Szemle* 1900. októberi füzet, 62—80. ll.

Alleram Gyula: Dante és művei. Tanulmányokkal összekötött műismertetés. Folytatásokban a *Religio-Vallás* 1900. évf. II. félévében az 5. számtól kezdve.

*Angyal János dr.: Alighieri Dante Divina Commediája (Isteni Színjátéka). A Pokol. Olaszból fordította és jegyzetekkel kísérte — Budapest, 1878. 8-rét, XLI és 283 lap. [Mutatványul megjelent belőle az Ugolino-epizód a *Figyelő* IV. évfolyamában — és egy másik részlet: Dante az öngyilkosságról, Öreg Pál álnéven a *Temesi Lapokban* 1877. novemberben. A munkát bírálta Győri Vilmos a *Havi Szemle* 1879. februári füzeté 223—231. lapjain; Reviczky Gyula a *Petőfi-Társaság Lapja* 1878. évf. 11—12. számában és Szász Károly a *Kisfaludy-Társaság Éclapjai* 1878. XIII. k.]

*— Alighieri Dante Divina Commediája (Isteni Színjátéka). A Tisztítóhely (Purgatorio). Olaszból fordította és jegyzetekkel ellátta — I. Füzet. Budapest, 1885. 8-r. XXIX és 73 lap. [Ez az I. füzet a Purgatorio I—VIII. énekét, a purgatórium előcsarnokát tartalmazza. Több nem jelent meg. Bírálta —ly. (Szász Károly) a *Budapesti Szemle* 1887. 132. füzetében a 448—456. lapokon: Két újabb magyar Dante-fordítás.]

Arany János: «Dante», óda, írta 1852-ben. Először a *Szilágyi V.* szerkesztette *Budapesti Visszhangban* jelent meg, másodszer Összes Költeményei I. kötetében, Budapest, 1872., azután számtalanszor lenyomatva. Önállóan is megjelent 1860-ban: Dante, írta Arany János, Pest, Emich Gusztáv, 1 old. [Németre fordította Kertbeny két ízben, Spóner egyszer. Olasz próza fordítása a *Rivista Contemporanea* 1888. januári f.]

— (--y) jegy alatt «Dante-ünnep» czímen írt az 1865-i Dante-ünnepélyekről a *Koszorú* 1865. évf. I. félév 14. számában.

*Bálint Gyula: A Pokol I—V. énekei rímes hexameterekben fordítva, jegyzetekkel és magyarázatokkal B. Gy. jegy alatt a *Független Lapok* 1868. évf. 34, 41, 42, 50, 51, 52, 53, 82. és 83. számaiban.

*— A Pokol I—VIII. énekei a *Magyarország és a Nagyvilág* 1873, 1874, 1875. és 1876. évfolyamaiban. [Kijavított és három énekkel bővített lenyomata az előbb említett részeknek. Bálint Gyula az egész *Divina Commediát* lefordította, de még csak két ének (melyik?) jelent meg nyomtatásban a *Zoványi-féle Anthologiában*. (Mikor? hol?) Kéziratai Kaposi József úr birtokában vannak, Budapesten.]

Bernát Ottó: Dante stanzái. Az *Egyetértés* 1899. évf. 79. számában.

Borostyáni Nándor: Dante, mint a humanizmus fölélesztője. *Fővárosi Lapok* 1865. évf. 165. számában.

Böhm Sándor: Dante. Tanulmány. *Erdélyi Protestáns Közlöny* 1879. évf. 25—29. számaiban.

Carlyle: Válogatott essayk, ford. *Végh Artúr*. I. köt. A hőskről. (A hős, mint költő: Dante.) A munka az Akadémia kiadásában jelent meg. Budapest, 1900.

Császár Ferencz: Dante Alighieri. Müller Gyula nagy naptárában, 1855. évf. 178. lapján kezdve.

— fölolvasása az Akadémia 1854. július 12-iki ülésén az egri érseki lyceum Dante-codexéről. Megjelent az *Akadémiai Értesítő* 1854. évf. IV. számában.

*— Alighieri Dante Uj Élete. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve *Császár Ferencz* által. Pest, 1854. kis 8-rét, VIII és 208 lap. [Előzetes mutatványul megjelent az *Új Magyar Múzeum* 1853. évf. 687—704. lapjain: A *Vita Nuova* első kilencz fejezete s a 319. lapon: Dante harmadik ballátája. Az egész mű még 1854-ben második kiadást ért, de ezúttal már rendes 8-rét alakban.]

*— A Pokol I—IV. énekei *Őszi Lombok* című kötetében, Budapest, 1857. s *Olasz Költőkből* című kis munkájában, Budapest, 1857.

Csicsáky Imre: Aesthetikai tanulmány Alighieri Dante Divina Commediájának III. része, az II Paradiso felett. Irta — kalocsa-főmegyei áldozár. Külön lenyomat a *Bölcséleti Folyóirat* I. évfolyamának 1. és 2. füzetéből. Temesvár, 1886. 8-r. 65 l. [Ujra lenyomatva szerző Paradicsomfordítása előtt. L. alább. Birálta Saághy Vendel: *Szépirodalmi Kert* 1886. 47. szám.]

*— Alighieri Dante Divina Commedia művének harmadik része, A Paradicsom (II Paradiso). Fordította — Kalocsa-főegyházmegyei áldozár. I. füzet I—VII. ének. Temesvár, 1887. 4-r. 180 lap. [Bevezető-tanulmány nyal (1—65. l.), jegyzetekkel s az eredeti szöveggel. Mutatványul megjelent belőle az I. ének: *Magyar Állam* 1886. 11. sz., a VII. ének: *Religio-Vallás* 1887. I. félév 29. szám. A kötetet bírálja —ly. *Budapesti Szemle* 1887. 132. füzet 448—456. l. és *Kath. Szemle* 1887. 375. s köv. lapok. Ismertetik: Dr. Angyal János: *Szépirodalmi Kert* 1887. 44—45. sz. és a napi lapok.]

— A Divina Commedia és a bölcsélet. *Bölcséleti Folyóirat* 1887. évf. 311—318. l.

— Beatrice mint az egyház jelképe Dantenál, jelesül a Purgatorium XXVIII—XXXII. énekeiben. Különnyomat a *Szépirodalmi Kert* 1887. 45—46. számaiból. Budapest, 1887. 8-r. 13 lap.

— Dante bölcsellete, összehasonlítva a kelet, valamint az ó-, közép-

és újkor bölcseleti iskoláival. Irta —. Különlenyomat a *Bölcseleti Folyóirat*-ból. Temesvár, 1888. nagy 8-rét, 56 l.

Csicsáky Imre: Dante mint politikai író. *Religio-Vallás*, 1887. II. 47. sz.

— Dante politikája. Röpirat. Először a *Magyar Állam* 1888. évf. 232—237. számaiban, azután különnyomatban is: Budapest, 8-r. 36 lap.

— Dante orthodoxiája a vallás-erkölcs és egyházpolitika szempontjából. Irta — csanádegyházmegyei áldozár. Budapest, 1890. 8-r. 24 lap. [Először a *Magyar Állam* 250—251. számaiban, harmadszor pedig mint X. fejezete szerző következő művének:]

— Dante theológiája. Dr. Hettinger Ferencz művei nyomán írta — csanád-egyházmegyei áldozár. Budapest, 1891. nagy 8-r. 84 lap. [Először a *Hittudományi Folyóirat* 1890—1891. évfolyamában jelent meg.]

— Dante és Olaszország városai. Róma, a *Magyar Állam* 1891. 232. számában; Flórencz, u. o. 1893. 295. sz.

— Párhuzam a Paradise Lost és a Divina Commedia között. *Magyar Állam* 1893. 278. sz.

— Dante tudományossága. Budapest, 1890.

— Szűz Mária Dante Divina Commediája alapján. A *Hittudományi Folyóirat* 1895. évf. 699—720. lapjain.

— A Divina Commedia és a Mehhabberód. *Hittudományi Folyóirat* 1899. decemberi füzet.

Csontos János dr.: Egy Dante-codexről. *Magyar Könyvszemle* 1877. évf. 212—215. lapjain. [A Konstantinápolyból hazakerült s jelenleg a budapesti Egyetemi könyvtárban őrzött egyik Corvina-codex rövid ösmertetése.]

Domanovszki Endre: Dante mint politikai író. Olvastatott a M. T. Akadémia II. osztályának 1887. decz. 5-én tartott ülésében. Megjelent az osztály *Értekezései* között, IX. kötet, V. szám. Budapest, 1888. 8-rét 24 lap. [Birálja Teveli V. Dezső (dr. Vargha Dezső) a *Szépirodalmi Kert* 1888. évf. 27—28. számaiban.]

Döbrentei Gábor: Danteról, a régi *Erdélyi Múzeum* 1815. IV. füz. 107. lapján. [Rövid közlemény s a sorozatban is csak azért áll itt, mert első jele irodalmunk Dante iránti érdeklődésének. Döbrentei a Div. Com. lefordítását sürgeti.]

Endrödi Sándor: Dante. *Fővárosi Lapok* 1871. évf. 171. számában. [A lipcsei Deutsche Dante-Gesellschaft *Jahrbuch*-jának ismertetése alkalmával.]

F y Kálmán: A Divina Commedia célja és alapeszméje. *Magyar Állam* 1891. 225. sz.

**Gárdonyi* Géza: A Pokol. Irta Dante Alighieri, fordította —. A Molnár és Trill körképéből vett rajzokkal. Budapest, 1896. 8-r. 133 l.

[A könyv második oldalán *Heyek* Dante képének reprodukciója, az 5—8. oldalon rövid Előszó és bevezetés: Ki volt Dante? Ezekon kívül a fordításhoz fordító sem jegyzeteket, sem magyarázatokat nem mellékel. A körképből 24 részletet tettek át a munkába. Birálja *i. t.* a *Budapesti Szemle* 1896. 235. füzetében és a *Magyar Szemle* 1896. 19. száma.]

de Gerando Antonina: Az emberiség jóltevői című munkájában, Budapest, 1887., egy fejezetet szentelt Dantenak.

Greguss Ágost: Dante és a Dante-irodalom. *Budapesti Szemle* 1863. XVIII. k. 203—228. l. [Saint-René Taillandier után átdolgoza, *G. Á.* jeggyel.]

**Gy.* (ösmeretlen) Az Inferno V. énekéből a 73--142. sorok magyar fordítása a Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft, Lipcse, I. 371—373. l. (1867.) [Francesca és Paolo epizódjának ezt az első magyar fordítóját még ma sem ösmerjük.]

György Aladár: Scaramuzza Dante-cartonjai. *Figyelő* 1872. 3. füz.

Halmi Gyula: Lucifer alakja Dante és Milton művében. *Tanulók Lapja*, 1898. 48—52. számok.

V. Horváth J.: Vergil és Dante, a *Hazánk és a Külföld* III. évf. (1887.) 5. számában.

Imre Sándor: Az olasz költészet hatása a magyarra. *Budapesti Szemle* 1878. 31. füzet; a VI. fejezet Danteval foglalkozik, 298—305. l.

Kaposi József: Melyik a Divina Commedia legszebb része? *Koszorú* 1884. évf.

— Dante a magyar irodalomban. *Koszorú*, 1885. 1—3. sz. [Kritikai és bibliographiai tanulmány.]

— Ravenna. *Kath. Szemle* 1889. I. füzet 48—84. lapjain. [Mutatvány volt szerzőnek kéziratban lévő Dante-biographiájából.]

— Dante és Milton époszának magyar fordításai. *Kath. Egyh. Közlöny* 1890. 1--2. sz.

— Dante és a Biblia. Budapest, 1891. 8-rét, 19 lap.

— Dante Isteni Színjátékának magyar fordításai. *Magyar Szemle* 1892. 1—3. sz.

*— A Paradicsom XI. énekének (assisii szent Ferencz életéről) fordítása, illusztrációkkal kísérvé. A Cziklay Lajos szerkesztette kispesti Rudolf-fogadalmi emlékalbumban. (Megjelent, mikor?)

Kertbeny Károly: Dante in Ungarn. A lipcei Deutsche Dante-Gesellschaft I. *Jahrbuch*-jában (1867.), a 127—144. lapokon. [Bibliographikus ismertetése az addigi magyar Dante-irodalomnak.]

— Dante in der ungarischen Litteratur. Berlin, 1873. (?)

Keszler József: Ki volt Galeotto? A *Nemzet* 1890. évf. 77, 80, 86. számaiban, azután különnyomatban is:

— Dante Galeottója. Kép a romantikus költészet történetéből.

Budapest, 1890. 8-rét, 55 lap. [Ösmerteti a *Hét* azévi 18. száma; bírálja S y a *Budapesti Szemle* 1890. 163. f.]

Kipper István: Az ember Dantenál. *Pesti Napló*, 1891. 324. sz.

*Kontúr Béla: Dante Új Életéből az 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 13, 16, 17, 18, 22, 24. és 25. szonett a *Kath. Egyh. Közlöny* 1890. évf.-ban.

Kürucz Antal: Alighieri Dante és kora. (Mutatvány «A keresztény költészet története» című munkából.) Irta — budapesti kir. főgimnáziumi tanár. Budapest, 1878. 4-rét, 68 l. [Különnyomat a budapesti kir. kath. főgimnázium 1876/77. és 1877/78-ik évi értesítőiből.]

Láncki Gyula dr.: Történelmi kor- és jellemrajzok. Budapest, 1890. A kötet 41—174. l. közti rész gyűjtőcíme: Dantesca, tanulmányok a középkor politikai és közműveltségi történetéből, XIII fejezetben. [Dante Flórencze Dino Compagni krónikája alapján; Dante felesége; Dante mestere — Virgilről.]

— Note sur le grand refus et la canonisation de Célestin V. [Szerző fölolvása az 1900. évi párisi nemzetközi történelmi kongresszuson. Megjelent Paris 1901. Armand Colin.]

Limberger J.: Dante viszonya a reformációhoz. *Protestáns Szemle*, 1897. évf.

Meltzl Hugó dr.: Goethe und Freidank als Interpreten Dantes. Kolozsvár, 1886.

— Les trois L. de Dante (?) Firenze-Kolozsvár 1883—1886.

Macaulay: Dante. Macaulay után írta Szulik József. Az *Egyetemes Könyvtár* 39. füzeté. Győr, kis 8-rét, 32 l. [E tanulmány valószínűleg az *Otthon* III. (1876.) évfolyama, júliusi füzetében jelent meg először.]

Óváry Lipót: Jókai új Életképeiben 1876. évf. 43—45. sz. ir Danteról s ábrándvilágáról.

Az *Örökzöld* képes szépirodalmi folyóirat (Budapest) 1900. április 1. számában: Dante és a szent-év, *B. A.*-tól; Dante, —*de* —*l.*-től; Dante versei és prózája, *K—m.*-től; Francesca és Paolo, fordítási mutatvány *Gárdonyi Gézá*tól; Ugolino gróf és Ruggieri érsek epizódja, ugyanattól; Szent Bernát imája szűz Máriához, fordította *Csicsáky Imre*; a *Vita Nuova* 1. canzonéja, *Radó Antal* fordításában. A füzet Dante gipszálarczát s *Pigelheim Beatrice* pasztellrajzát is közli. [A füzet az azóta már megszűnt kis folyóiratnak ünnepi száma volt Dante víziójának tavalyi hat-százados évfordulója alkalmából. Híre eljutott Olaszországba is, mert a flórenczi *Giornale Dantesco* 1890. április-májusi száma két helyen is megemlékezik róla.]

A *Páduai Szent Antal Lapja* vallás-erkölcsi stb. folyóirat (Budapest) 1900. november 16-i (III. évf. 4.) száma a fentebb említett *Örökzöld* közleményeit lenyomatta a két képpel együtt. (A két lapnak egy a

szerkesztője.) A változás csak annyi, hogy —*de—l.* vezetőcikkelye megnövekedett, de elmaradt a lap szelleme kiméltéért a Francesco és Paolo epizód meg az Új Életből vett canzone. Ezek helyett Szász Károly fordításából vettek át egy részletet a Purgatoriumból.

Cs. Papp József dr.: *Scartazzini* Enciclopedia Dantesca-jának ismertetése az *Erdélyi Múzeum* 1895. évf. 445—449. lapjain.

*— Dante, A Pokol. Prózába átírta és magyarázta — tanár. A költő arcképével. Kolozsvár, 1896. 8-rét, 175 l. [I—VII. old. rövid Bevezetés. A magyarázatok és jegyzetek a szövegbe vannak illesztve zárójelk közt, vagy a nélkül.]

— Dante lélektana a *Divina Commediában*. Irta —. Kolozsvár, 1897. 63 l.

*— Dante politikai rendszere. Irta —. Kolozsvár, 1897. 8-rét, 66 lap. [Az 1—19 lapnyi bevezetésen: A rendszer méltatásán kívül a füzet a *De Monarchia* három könyvének sommás fordítását adja.]

— Dante nemessége. *Előkelő Világ* 1898. évf. 25. szám.

— Az agár Dante Isteni Színjátékában. *Állatok Védelme*, Kolozsvár, 1895. 4. sz.

— Dante rigója, *u. o.* 1900. nov. 1. (VI. évf. 2. sz.)

— Egy tudós iskola-szolga. *Magyar Pestalozzi*, Kolozsvár, 1898. 18—22. sz. [Maschio, Dante-magyarázóról.]

— Dante a nép ajkán. *Előkelő Világ*, 1899. márcz.

— Dante bujdosásáról. *Magyar Nemzet* 1899. nov. 17. számában.

— Dante és a Biblia. *Erdélyi Prot. Lap*, Kolozsvár, 1900. 1. sz.

— Dante nyomai Veronában. *Magyar Polgár*, Kolozsvár, 1900. 40. szám.

— XIII. Leó Dante emlékének. *Magyar Polgár*, 1900. 298. sz.

— Dante az indexen. *Magyar Polgár*, 1901. 6. sz.

— Dante csontjai. Ravennai följegyzésekből. 4 képpel. A *Vasárnapi Ujság* 1900. novemb. 4. sz.

— A ravennai koporsó. Értekezés a kolozsvári *Család és Iskola* 1900. 18., 19. és 20. számaiban.

— Elkallódott ereklye. A kolozsvári *Ujság* tárczája 1901. október 12. (III. évf. 280. Kiegészítése a szerző Dante hamvairól írt dolgozatainak.)

— Cunizza. Az *Előkelő Világ* 1900. július 25. sz.

— Piccarda. Felolvasás az Erdélyi Irod. Társaság 1901. februári ülésében. Közölve a kolozsvári *Ujság* 1901. febr. 23—24. számaiban.

— Dante Paradicsoma magyarul. Szász Károly fordításának kritikai ismertetése, az *Erdélyi Múzeum* 1900. VII. füzet 381—397. lapjain. [Fölvatatott az Erd. Múzeum-Egylet I. osztályának 1900. május 19-i ülésén.]

— Dante látomásának jubileumi éve. *U. o.* 1901. II. füzet 91—95.

lap. [Ösmerteti a tavalyi ünnepi mozgalmakat nálunk, Olaszországban és a többi külföldön.]

Cs. Papp József, dr.: Dante és hazánk. *Magyar Polgár* 1901. június 13-iki számában. [Az 1901. június 8-iki kolozsvári Dante-ünnepély alkalmából.]

— «Mátyás és Dante» a kolozsvári *Mátyás-Emlékalbumban*. 1901. [E tanulmányt szerző, mint székfoglalóját, már fölolvasta a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyletben.]

Pavolini, Emilio: Studi Danteschi in Ungheria. A florenczi Olasz Dante-Társaság *Bullettino*-jában. 1900. VIII. évf. fasc. 1—2.

Pelech János dr.: Alighieri Dante. A Pokol (Inferno). Irodalmi tanulmány, írta — Soóvárott. Három fölolvadás az «Eperjesi Széchenyi-kör» irodalmi estélyein. Eperjes, 1890. 8-rét, 135 l.

Péterfy Jenő dr.: Dante. Tanulmány, a *Budapesti Szemle* 1886. 48. k. 1—47. ll. [Az essayt, melynek megírására *Szász* K. akkor megjelent Pokol-fordítása adott impulzust, a Kisfaludy-Társaság 1901/902-ben kiadja újra *Péterfy* J. Összegyűjtött munkái között.]

Pulszky Ágoston: Dante-tanulmánya a *Koszorú* 1865. évf. I. félév, 20—23. sz.

— Dante rövid életrajza. Képpel. Az *Ország Tükre* 1865. 19. számában.

Radó Antal, dr.: Dante lírája. *Nemzet*, 1886. 104. sz.

*— Dante-fordítások *Olasz költőkből* című anthológiájában 4—28. ll. Budapest, 1886. [Lefordítvák a *Paradicsom* 33. éneke, 8 szonett s 4 canzone az Új Életből.]

— Olasz Irodalomtörténetének I. k. 72—148. lapjain ír Danteről.

— A nemzeti eszme Dantéban. Ünnepi fölolvadás a Kisfaludy-Társaság 1901. febr. 10-én tartott nagygyűlésében. [Kivonatossan megjelent a napi lapok másnapi számában, teljesen pedig az *Athenaeumban*, innen különnyomatban is és szerzőnek a *Magyar Könyvtár* 221. számát tevő «Dante» munkácskájába olvasztva. Budapest, 1901. kis 8-rét, 78 l. E füzet, leszámítva e betördelt fölolvadást, némi változtatásokkal való lenyomata az *Olasz Irodalomtörténet* Dante-fejezeteinek.]

Rényi Rezső: Itália költészete a középkorban. Budapest, 1887. A 121—157. lapokon Danteről.

— Dante tanulmányozása Olaszországban; a *Koszorú* VII. (1887.) évf. 157, 172. és 189. ll.

Reviczky Gyula: A magyar Dante. *Petőfi-Társaság Lapja* 1878. 11—12. sz. [Angyal János Pokol-fordításának megjelenése alkalmából írt polemikus közlemény.]

**R. V.* Két fordítás az Új Életből. *Kath. Fgyh. Közlöny* 1891. évf. 2. és 19. sz.

Schinner Lajos, dr.: Bevezetés Dante Poklába. *Felvidéki Híradó* Kassa, 1899. 3—4. sz.

Szana Tamás: A szomorú város. Ravenna. *Egyetértés* 1899. 331. sz.

**Szász* Károly: A Pokol. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte — Budapest, 1885. Kiadja a M. T. Akadémia. VIII, 467 l. [Ösmerteti H. *Glücksman* a *Magazin für d. Litt. d. Auslandes* 1886. évf. 17. sz. és *Sasváry* a *Revue Internationale* (1887.) IV. année, XV. p. 716.]

**Szász* Károly: A Purgatorium. Irta Dante Alighieri, etc. mint fent. Budapest, 1891. 8-r. 528 l.

*— A Paradicsom. Irta Dante Alighieri, stb. I. főtebb. Budapest, 1899. 8-r. XIII és 427 l. *Nécmutatóval* az egész Isteni Színhátékhöz. [Ösmerteti és bírálja dr. Cs. Papp József az *Erdélyi Múzeum* 1900. VII. füzet 381—397. lapjain: Dante Paradicsoma magyarul; továbbá *Rácz* Lajos dr. a *Deutsche Literaturzeitung* 1900. decz. 1-iki (49.) számában; *L. V.* a *Kath. Szemle* 1900. decz. füzetében; *Gyulai* Ágost az *Egyet. Phil. Közl.* — köt. — lapjain és Emilio *Parolini* az olasz Dante-társaság *Bullettino*-ja VIII. fasc. 1—2.]

[*Szász* Károly e fordításából előzetesen megjelent a Pokol I. éneke a Kisebb műfordítások kötetében, 1873.; a III. ének az *Athenaeum* 1873. évf.-ban; azután a *Budap. Szemle* 1877. és 1879. évf.-ban a Pokol I—V., XXII., XXIV.; a Purgatorium XXX. és XXXI. énekei s 1882-ben ugyancsak a *Budap. Szemle*ben A fény fokozatai Dante Paradicsomában című értekezésének keretében sok részletet mutatott be a Paradiso-ból is. Alább említett két munkájában is fölhasználta fordításait.]

— A Világirodalom nagy époszai, Budapest, 1882., II. kötetének 349—532. lapjain foglalkozik Danteval az előző években tartott egyetemi előadásai alapján.

— Dante és a Divina Commedia. Három fölolvadás a budapesti Szabad Lyceum előadásain 1897-ben. Megjelent szerző *Madártávlatból* című kötete 25—77. lapjain. Budapest, 1897. Az *Olsó Könyvtár* 1030. száma.

— Két újabb magyar Dante-fordítás. *Budapesti Szemle* 1887. 132. füzet 448—456. l. [Angyal János és Csicsáky Imre Purgatorium-, illetve Paradicsom-fordításának bírálata, —ly jeggyel jegyezve.]

— Angyal János Pokol fordításának alapos bírálatát szintén megírta *Szász* Károly a *Budapesti Szemle* 1878. 35. füzet 185—198. lapjain.

Széchyné Lórenz Jozefin: Danteról. *Nemzet*, 1890. 170. sz.

Szécsen Antal gróf: Dante. Fölolvadás a Kisaludytársaság egyik ülésén 1878-ban. Megjelent a társaság *Értekezései*-ben, XIII. k. [Ujra lenyomatva a *Budap. Szemle* 1878. 33. füzet 1—22. lapjain és szerzőnek

1885-ben Budapesten megjelent *Tanulmányok* című kötetében. Hosszabb részletet a kolozsvári *Magyar Polgár* 1878. 51—52. számaiban hozott belőle. A tanulmány német fordítása még 1879-ben megjelent Bécsben.]

Szombathelyi: Dante e Ovidio. Dissertazione. Trieste 1888.

Tormay Cécile: A Malatesták városa (Rimini). Francesca és Paolo. Kritikai ösmertetés. *Magyar Nemzet* 1900. június 22-i szám.

Vargha Dezső dr. (Teveli V. Dezső néven): Dante Divina Commediája. Értekezés a *Szépirodalmi Kert* 1886. évf. 23—30. számaiban.

— Dante tanulmányozása és a magyar irodalom. *U. o.* 1887. évf. 21—22. számok.

— Dante és Domanovszky. Polémia. *U. o.* 27—28. számok.

— Dante és Beatrice. *Magyar Sion* 1890. évf. 824—838. és 894—909. lapokon.

Várossy Gyula dr.: Dante-apróságok. *Magyar Szemle* 1897. évf. 3—4. sz. [A krétai aggastyán és az alvilági folyók allegoriájának — Pokol, XIV. ének — új felfogású magyarázata.]

Vasárnapi Ujság 1865. évf. 17. számában Dante életerajza s képemása.

Versényi György: Kis Pokol. Irta —. Kolozsvárt, 1896. 8-r. 24 l. [Tizenkét énekben, dantei terzinákban, alluziókkal teli paródia s dr. Papp József Pokol-fordításának megjelenése alkalmából (1896.) iratott.]

— Geibel Emánuel Dante költeményének fordítása. *Erdélyi Prot. Lap* 1900. január 4-iki szám.

Vezető a Molnár és Trill-féle *Pokol-körkép*hez, Budapest, 1896. 8-r. 15 l. [A Gárdonyi-féle fordításból vett hosszabb-rövidebb részletekkel.]

Waisz Ignác: Di un codice Dantesco in Ungheria. Giorn. storico d. lett. ital. 1884. fasc. VI. 358—365 pp.

Wenzel Gusztáv: Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása és munkái szerint. Felolvasás a budapesti Szent-István-Társulat 1888. évi nagygyűlésén. Megjelent a *Kath. Szemle* azévi folyamában, a 381—386. lapokon.

Zambra, Pietro: Conferenze su i canti VIII. e IX. del Paradiso di Dante: cielo di Venere, e particolarmente l'amicizia tra Dante Alighieri e Carlo Martello re titolare d' Ungheria anni 1294—95. Con 4 incisioni, Fiume, 1899. F. Hromatka. 8° XXIV. l.

**Zoltán* Vilmos: Dante egy szonettje: Beatrice. *Ország-Világ* 1896. évf. 47. szám.

Sajtó alatt vannak:

Dr. Balog Ármin Divina Commedia kiadása a középiskolák számára. (Budapest, Athenæum.)

Dr. Cs. Papp József: Dante az iskolában. A költő száműzetésének 600-ik évfordulóján. [Az országos középiskolai tanáregyesület kolozsvári kolozsvári körében 1901. nov. 9-én tartott felolvasás.]

Dr. Radó Antal: Az olasz irodalom története. A Franklin-Társulat *Egyetemes Irodalomtörténetének* II. kötetében.

WEÉR PÁL.

HAZAI IRODALOM.

Báró Eötvös József összes munkái I—V. (I. A karthausi; II—III. A falu jegyzője; IV—V. Magyarország 1514-ben.) A kiadást rendezte, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta *Dr. Voimovich Géza*. Budapest. A Révai Testvérek kiadása. 1901.

Míg a legújabb időkig alig volt egy vagy két írónk összes műveinek igazi philológiai apparatussal készült tudományos kiadása s úgyszólván a Gyulai Pál-féle 8 kötetes Vörösmarty volt az egyetlen efféle valóban becses edíciónk, a XIX. század utolsó évtizedében e téren is öröndetes haladás kezdett mutatkozni: sorra következtek Havas 6 kötetes Petőfi-je, az Angyal-féle 8 kötetes Kisfaludy Sándor, Badics 6 kötetes Bajzája; s habár irodalmunknak még nagy adósságai vannak e téren (fájdalommal mutatunk rá e helyütt, hogy csak egy pár nagyunkat említssem, Zrínyi, Csokonai, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Berzsenyi, Arany, Tompa, Széchenyi stb. tudományos apparatussal készült kiadásának hiányára, vagy a Balassi-kiadás avultságára) — mindamellett a mi e tekintetben 10—15 év óta történt, az is vigasztaló a magyar nemzeti tudomány szellemére nézve.

Az új század első évében ismét megkezdődött e régi adósságok egyikének törlesztése, midőn a XIX. század legnagyobb magyar gondolkodói egyikének, báró Eötvös Józsefnek 20 kötetnyi gyűjteményre tervezett összes műveiből tudományos kiadásban, pontos szöveggel és gondosan készült jegyzetekkel megjelent egyelőre öt kötet, a nagy írónak három nagy regényét: *A karthausit*, *A falu jegyzőjét* és a *Magyarország 1514-ben cz. történeti regényt* tartalmazva.

Ez összes kiadás létrejöttét egy szép és nemes tettnek köszönheti, melyről annak idején a magyar társadalom örömmel, a magyar tudományosság hálával vett tudomást. Mintegy másfél éve történt, hogy báró Eötvös Loránt, a költő fia, atyja munkáinak tulajdonjogát az Országos Eötvös-alapnak adományozta, hogy kiadásuk jövedelme a Tanítók Házának fentartására fordíttassék, melyben tanárok és tanítók szorgal-

mas fiai nyernek főiskolai tanulmányaik idejére részben ingyenes ellátást. Ez a jótékony cél adott lehetőséget és ösztönt a munkák megjelenésére.

Sok egyéb mellett erről is számot ad a kiadás rövid előszava, melynek becses megjegyzései, valamint a kiadás gondos szövege s az egyes művekhez fűzött jegyzetek a fiatal, szerényen csak az előszó végére rejtőző kiadónak, Voinovich Gézának tudását, ízlését, lelkiismeretességét egyaránt dicsérik.

Az előszó az összes elvekről beszámol, melyek a kiadásban érvényesültek. Egyelőre azok érdekelnek inkább bennünket, melyek természetüknél fogva már a most megjelent öt kötetben fölismerhetők.

A gyűjtemény a tudományos elrendezésnek azt a módját követi, mely igen jól szolgálja a költő s államférfiu lelkének és fejlődésének írott műveiből való megismerését: a műveket keletkezésük sorrendje szerint közli, némi szakcsoportosítással párosítva. A szépirodalmi művek, ezek közt a három nagy regény állnak első helyen; azután következnek majd az irodalmi és politikai tanulmányok, végül maradnak a gondolatok, melyekben Voinovich Eötvös egész pályáját axiomákba összefoglalva látja. Kár, hogy Eötvös életrajza az idő rövidege miatt, mely a kiadás megalkotásának elhatározása és az első öt kötet megjelenése között fennáll, nem jöhetett létre s nem kerülhetett a kiadás élére; az életrajzra ugyanis az Akadémia közvetítésével pályázat van hirdetve. Hasonló tudományos kiadások rendszeren az első kötet elején adják az író életrajzát, míg ennek a gyűjteménynek az előszava csak az utolsó, a huszadik kötetre igéri az essayszerű biographiát.

Az előszó beszámol a kiadás tulajdonképeni tudományos eljárásáról, a kritikai apparaturáról is. A kiadás valóban kritikai. Eötvös minden műve az első kiadáshoz híven, az eredeti szöveg helyreállításával jelenik meg, mely egyik-másik műnél a sok kiadás közben nagyon megromlott; a *Karthusinak* pl. ez a 14-ik kiadása, a *Falu jegyzőjéé* a 7-ik, a *Magyarország 1514-ben* cz. történeti regényé a 8-ik. Csak éppen azok a változások, eltérések az eredeti szövegtől kerültek figyelembe, melyek még az Eötvös életében megjelent későbbi kiadásokban történtek s melyek tőle magától származtak. Áldozatul estek azonban természetesen — a mi a kiadás tudományos becséből nem von le semmit — a régi helyesírási sajátságok, mert az egész szöveg az Akadémia helyesírására van átírva.

Az előszó végre előre jelzi, hogy az egyes művek végére tett jegyzetek magukban foglalják a művekre vonatkozó történelmi, irodalomtörténeti és bibliographiai adatokat. Voinovich megjegyzi, hogy ezekre különösen a politikai munkáknál van szükség, mert keletkezésük történetének, az akkori viszonyoknak s a mindezzel rokon adatoknak fölemlítése nagyban elősegíti a művek megértését. Mi úgy véljük, hogy ezek a philologiai értékű jegyzetek egyaránt szükségesek úgy a szépirodalmi,

mint az egyéb műveknél, mert az egyforma mérték a jegyzeteknél, ezeknek következetessége s egyöntetű kidolgozása alkotja a kiadás kritikai voltát, a kritikai apparatus megbízhatóságát, ezek teszik a kiadást philológiai szempontból is becselessé, annál inkább, mert a jegyzetek szokták különben is az ilyen kiadáshoz tartozó, inkább essayszerű életrajzot kiegészíteni s az ott föl nem hozható összes érdekes adatokat egybegyűjteni.

Az ilyen értelemben vett történeti, irodalomtörténeti és bibliographiai adatoknak csoportosítását Eötvös három nagy regényére nézve az előttünk fekvő kötetekben már láthatjuk is és ellenőrizhetjük. S a jegyzetekről valóban csak jót mondhatunk; bibliographiai szempontból pontosak, bár egyelőre csak az egykorú kritikákat, ismertetéseket jelzik; a későbbi czikkek és tanulmányok teljes repertoriumát az életrajz végére, a huszadik kötetre hagyja. A jegyzetek rövidesek, terjedelemben szerénységre törekvők; szinte érezzük, hogy néha nem ártana egy kicsit több részlet. De azért bennük van röviden minden, a mi irodalomtörténeti s biographiai szempontból fontos és becses; megtaláljuk főbb vonásokban az egyes regények keletkezésének s megjelenésének történetét, a bibliographiai jegyzetek között az összes kiadások és fordítások jegyzékét; csak az kúr, hogy a *Karthausinál* a francia fordításnak, a *Falu jegyzőjénél* az olasz fordításnak pontos bibliographiai adatait nem közli. A jegyzetek írójának szerény hangja mögött azonban világosan az anyag teljes ismerete s valódi jó ízlés rejlik. Mintaszerű különösen a *Falu jegyzőjére* vonatkozó jegyzet, melynél rövidebben s mégis kielégítőbben a nem pusztán irodalmi, hanem politikai eseményt is alkotó műnek keletkezését, történetét s kapcsolatát Eötvös életével és egyéb műveivel alig lehetne elmondani. Igen jó a *Magyarország 1514-ben cz.* történeti regényhez szélesebb látkörrel írott jegyzet is, mely a regényírói pályája magaslatára ért Eötvösnek helyét a korabeli irodalomban ügyesen jelöli meg, s a műről mint történeti regényről szólván, Eötvösnek felfogását a történeti hitelről szépen fejti ki.

Eötvös műveinek ez öt kötete, mely a nagy író legfőbb elbeszélő műveit adván, magában is befejezett kerek egészet alkot, biztos jeleit mutatja annak, hogy a tudományos kiadásokban szegény irodalmunknak e kiadásban valódi nyeresége lesz. Az eddigi kötetek gondossága, lelkiismeretessége a további kötetekre is jó reménységgel biztat arra nézve, hogy költőink: Vörösmarty, Petőfi, Bajza mellett lesz végre egy prózaírónk is, a legnagyobbak közül való, kinek derék, tudományos és kritikai kiadással állítottunk méltó és örök emléket.

GYULAI ÁGOST.

Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1901. I. kötet. LX+416 l. Ára füzve 4 K.

«A sír elfojtván zöld rügyét,
Hamvában kezdi életét.»

Ezt a két sort szánta Verseghy a maga sírkövére. A kegyelet hoszszabb megemlékezést vésetett rá, igazabbat. A gazdátlanul maradt verset bátran lehetett volna alkalmazni Péterfy síremlékére, őt jobban megillette, mert alig hogy sírjába szállt, gazdagon kezdett rügyezni az emlékezetének fája, s a kit életében csak kevesen ismertek, halála után mind szélesebb körben olvassák, ismerik és méltányolják.

Új életre támadását első sorban jó barátainak köszönhetjük, Riedl Frigyesnek, Lederer Bélának, Patthy Károlynak, Angyal Dávidnak, a kik szeretettel, tudományyal, művészettel rajzolták meg az elhunyt arczképét, hogy megismerjék ezt a zárkozott, finom lelket azok is, a kiknek életében meg nem nyílt. Azonban a legtalálóbbr rajz sem nyujthat teljes képet, még ha meg is ismerteti az emberben az író: hallanunk kell magát Péterfyt, hogy megismerkedjünk gondolataival, megfigyelő módjával, stilusával. A Kisfaludy-Társaság rendelkezésünkre bocsátja ezt a második forrást is, midőn Angyal Dávidot megbízza, hogy rendezze sajtó alá Péterfy tanulmányait. Az első kötet előttünk van.

Tizenhárom irodalomtörténeti tanulmány, hét a magyar, hat a görög nép szellemi életével foglalkozik. Külön kell őket választanunk, nem annyira tárgyuk, mint inkább a módszerük miatt, a melylyel Péterfy megírta, — bár nála tárgy és módszer annyira egymásból következik, hogy a különböző tárgy egyenesen maga után vonja a tárgyaló mód megváltozását is.

A magyar irodalom kiváló alakjai közül kizárólag az újabb kor íróival foglalkozott. Ez nem véletlen jelenség, hanem mint okozat szorosan odakapcsolódik lelki sajátságaihoz. Mikor érdeklődéssel valamely irodalmi jelenség felé fordult, nem mint irodalomtörténet-író vizsgálta, a ki a különböző korszakok alkotásait mindig az illető kor viszonyaiba állítja bele, azokkal kapcsolatban szemléli és történeti szempontból tekintvén, nagy figyelemre méltatja még a relative ugyan kiváló értékű, de absolute véve művészietlen munkát, hanem mint élvező, a ki zavartalan æsthetikai gyönyörűséget keresvén, olyan művekkel foglalkozik, a melyek kiszakítva környezetükből, önmagukban, nem mint irodalmi, hanem mint művészi jelenségek is magukkal ragadjanak. Mint ember tehát *élvezni* akarta az irodalmat, nemcsak *megérteni*, mint író pedig nemcsak *magyarázni*, hanem *gyönyörködtetni* is, olvasóit is műélvezőkke tenni. Irodalmi viszonyaink tehát a legújabb korra utalták s ez a törekvése magyarázza azt is, mért fordult élete végén a görög irodalomhoz, a classikus világ harmonikus, gyönyörűséges alkotásaihoz.

Mint tudatos műélvező első sorban psychologus: a művet nem tudja, nem akarja elválasztani írójától. Élvezetének forrásait kutatva, belemélyed a műbe, nem azért, hogy benne elmerüljön, hanem hogy ízeire szedje s megkeresse ezen elemeknek kapcsolatát a költő lelkével. Az alkotás mögött megtalálja az alkotó lelkét, és ezt, a költői lelket, akarja olvasói előtt megjeleníteni, a mint ő mondja «szinte áhitozunk utána, hogy a művek mögött rejtőző embert kihozzuk, kielemezzük munkája mögül». (317. l.) Így tanulmányai nem annyira az elemzett alkotásoknak képei, mint inkább az írók jellemrajzai, megfigyelő erejüknek, teremítő képzetüknek, költői egyéniségüknek festése. Nem az érdekeli, mit mond az író, hanem hogy miért mondja, az elbeszélésnek egy-egy mozzanata, a személyeknek egy-egy jellemvonása miként kapcsolódik magának az írónak a lelkéhez, milyen jellemző vonásokat árúlnak el alkotójukról. Mintha az író és műve nemcsak elválhatatlan kapcsolatban volnának — ez természetes — hanem mintha teljes egységbe olvadnának: a költői subjectivismust a legszélesebben értelmezi, a mit a költő csak mond, az nemcsak a hőseire jellemző, hanem önmagára is, személyeinek minden gondolata, érzése nemcsak a költő lelkének tulajdona, hanem egyszersmind jellemző is reá, hozzá tartozik az egyéniségéhez. Az a következtető művelet, melylyel Péterfy a külsőtől a belsőhöz, a láthatótól a láthatatlanhoz, az alkotástól a teremítő lélekhez eljut, olyan mesteri folyamat, mely merészségével megdöbbsenti az olvasót, biztos lélektani analysisével meg csodálatra indítja. Lehet, hogy nem elégít ki mindenkit Péterfy szemléltető módja, lesznek, a kik teljes æsthetikai méltatást óhajtván, nélkülözik azt a kapcsolatot, mely a bemutatott munkát a megelőző törekvésekhez fűzi, hiába keresik a külföldi áramlatok hatását,*) hiába a korviszonyokét, sőt mikor az író történeti regényt méltatván, a történeti hűségéről sem hallanak: lehet, de nem is volt czélja Péterfynek, hogy a művet jellemezze. Ő az író és embert akarta bemutatni, be akart vezetni bennünket a teremítő lélek rejtelseibe s a maga mély psychologini ismereteinek világával akarta számunkra láthatóvá tenni a őtét, láthatatlan teremítő műhelyt.

Ebben határozódik Péterfy genialitása. Azt a legnehezebb kettős föladatot, melyet irodalmi jelenségekkel foglalkozó író maga elé tűzhet: utat találni a költő lelkéhez és ezt az utat járhatóvá tenni mások számára is, Péterfy éles szeme, sympathikus lelke, művészi tolla megoldotta.

*) Még ha fordúl is Péterfy a külföldi irodalmakhoz, ezt nem azért teszi, hogy közvetlen kapcsolatot keressen, hanem hogy fölvilágosító példát nyújtson (A karthausi — Byron Manfrédje; a Növérék — Goethe Wahlverwandtschaften-ja). Csak Bajzánál tesz kivételt.

Megértette és élvezte az író, olyan képet nyújtott az író egyéniségéről, a melyet mi is érthetünk és élvezhetünk.

A legkiválóbb tanulmánya ebben a tekintetben a Kemény Zsigmondról szóló. A regényeiről beszél, de valójában Kemény lelkét magyarázza, az érzésnek és elmének ezt a csodálatos szövődését, a melyben majd elfojtott szenvedélyek forrnak, majd elegiai hangulatú álomszerű képek uralkodnak, a melyben az erős, sokszor a plastikusig fokozódó képzelet éles megfigyeléssel párosul. Ezen az alapon mutatja be azután Kemény világát, mely erkölcsi alapon nyugszik és mégis, vagy talán éppen azért, megrázó tragédiák épülnek reá. Itt nyilatkozik legerősebben Péterfy subjectivismusa. Szereti más helyen is, de Keményről írván a legnagyobb kedvteléssel, a saját érzéseit belevinni az íróba. Nem erőszakosan vagy mesterkéltten: öntudatlanul fölismeri azokat a vonásokat, melyek az író lelki világában és az övében közösen élnek, s az író elemzi, de önmagára gondol. Fájdalma és keserősége, vágyai és lemondása meg-elevenülnek tollán, az olvasó érzi a közvetetlenséget, ha a forrását nem is tudja.

De legjellemzőbb is ez a tanulmánya. Határozottan mutatja, hogy psychologus akart lenni első sorban. Ezért becsüli legtöbbször Kemény regényei közül a *Gyulai Pált*; többre tartja, mint a *A rajongókat* és a *Zord időt*, mert ez utóbbiakban Kemény subjectivismusa nem olyan átható, egyéniségét jobban élrejtji, s a művészi, tisztult formaérzéke «éles választó vonalat vont az élet s költészet között — saját lelkére nézve is». (123.) Azt tartjuk, itt már Péterfy kissé túloz: a ki psychologiai tanulmányt akar írni Keményről, az mint psychologiai *adatot* jobban fölhasználhatja első ránk maradt regényét, de ő ha psychologiai szempontból is, mégis csak az író, jellemzi és ekkor a két utolsó regénvétől nem vitathatja el a magasabb színvonalat. Ilyen, hogy úgy mondjuk, egyoldalú Jókairól írt tanulmánya is. A mit megírt, Jókai képzeletének elemzése és bírálata abból a szempontból, hogyan fogja föl az embert, az mestermű, kegyetlen, de minden sorában igaz, azonban igazságtalanná válik abban, hogy Jókai költészetének fényes oldalaira nem vet világot. Nem is akart. Vannak azonban esetek, Jókaié is az, mikor az író, ha csak egy szempontból ítélkezik, bármennyire megtartja is objectivitását, mégsem lesz méltányos bíró.

Az írói egyéniségen kívül még az a mód is érdekli Péterfyt, a mint «a költő lelkéből átömlik egy rész műveibe». A költői alkotás pszichikai folyamata, midőn a kifejezésre törő eszmék és érzések megtalálják a maguk formáját, valóban föl hívják a psychologus figyelmét. Így született meg két tanulmánya; egyik a költői kifejezésmód legnagyobb mesterével, másik — ha szabad az ellentét kedvéért így mondanunk — legköltőibb természetű mesteremberével foglalkozik: Aranynyal és Bajzá-

val. Az előbbinek epikus töredékei (a hún trológiából) nyújtottak alkalmat Péterfynek, hogy kimutassa a költői képzelet útját, ez utóbbit levelei és költeményei alapján állítja elénk. Arról a rövid rajzról, a hol Bajza egyik félbemaradt versét elemezvén, kimutatja a költő küzdelmét elgondolt érzelmeivel és a formával. elmondhatjuk, a mit ő Csengery egyik jellemrajzáról, Szentkirályiéről, mondott: «e rajza a legélesebbek egyike, objectiv nyugalmában majdnem kegyetlen».

Görög tárgyú dolgozatairól majd akkor emlékezünk meg részlete-sebben, ha a hiányzó három is megjelenik, most csak annyit, a mit már föntebb is jeleztem, hogy a tárgy változtával megváltozik az író mód-szere is. A görög költői mű az író egyéni jellemének bélyegeit nem mutatja, bármilyen különböző volt a lélek, melyben megfogantak, «fölfogásuk a költészetről, a költői hivatásukról megegyezik» (381. l.), az írójuk egyénisége, élete körülményei jobbára ismeretlenek: Péterfy is kénytelen volt lélektani álláspontját fölcsereálni az æsthetikusával.

Mondottuk előbb, hogy Péterfy nemcsak eles szemű megfigyelő, hanem művészi előadó is, épen ebben van magyarázata, hogy gondolat-tait át tudja ültetni mások lelkébe is. Visszatérünk e megjegyzéshez, mielőtt búcsút veszünk az írótól. A művészi előadás Péterfyre majd olyan jellemző, mint következetes pszichologiai szempontja s genialitásának második bizonyítéka. Még a nagy gondolkozóknál is megesik, hogy a gondolatok, melyek lelkükben világosan, határozottan élnek, mikor kíválnak és nyilatkoznak, ezen folyamat alatt elvesztik világosságukat, határozatlanná, színtelenné lesznek. Péterfynél azon frissességükben pat-tannak ki az agyból. Ez stilusának az a közvetetlensége, mely mindég a könnyűség látszatát kelti. Nem tudjuk, vajjon valóban olyan könnyen írt-e, mint a milyen könnyedén síklik az olvasó egyik gondolatáról a másikra, de ehhez az olvasónak, vagy tartsuk meg azt az elnevezést, melyre ő legtöbbet adott, az élvezőnek nincs is köze. Mi úgy érezzük, hogy nem küzdött a formával s ennek az érzésnek alapja az a szabatos-ság, mely minden sorát áthatja. Stilusa tömör, csak annyi szót használ, a mennyi épen kell, s megtalálja a legjellemezőbb kifejezést — itt az a kapcsolat Gyulai stilusával, melyre Angyal mutatott rá (XXXI. l.) — változatos és elegáns, mint mesteréé, de több benne a kép, mintha csak Keményhez járt volna iskolába. Egyik jellemző vonása stilusának épen ez a bővelkedés képekben; széleskörű tanulmányai, gyakori utazásai, általános műveltsége újabb meg újabb képeket varázsol szeme elé, a gondolatnak nem kell sokáig röpdösnie, hogy megtalálja a legjobban hozzá-illő virágot, egyszerre reászáll, úgy érezzük, mintha együtt születtek volna. Nem riad vissza attól sem, hogy a köznapi életből vegye a hasonlót, ha a tertium comparationis nagyon is csattanó és maga a tárgy nem tiltakozik a komikus színezet ellen. A fölületes olvasót könnyen

megtéveszti stílusának ereje, a kifejezések határozott vagy színes formája: a merész formában föltűnő gondolatról eleinte azt hiszi, hogy a külsőben, a mezben van a föltűnő, s csak jobban elemezve a mondást jut rá, hogy az erő magában a gondolatban van, a melyhez az érzéki szó vagy kép csak hozzásímúl.

A kötethez kiadója, Angyal Dávid írt bevezetést. Nehéz föladat volt. Annyiféle szempontból méltatták e rövid két esztendő alatt Péterfyt, annyi különböző hangulatú becses dolgozat jelent meg róla, ismertették mint embert, mint író, mint essayistát, hogy az utolsó élettró dolgát, ha eredeti akart maradni, csak megnehezítették. Angyal igen jól eltalálta azt, mit adjon a közönségnek: mindegyik fajta jellemzésből valamit. Valóban ezt kívánja az olvasó, ha nem olvassa el az eddig megjelent rajzokat. Különösen azt tartom helyesnek, hogy irodalmi munkásságát részletesen ismerteti tárgy szerint is. Annyiféle jelentek meg Péterfy tanulmányai, maga a Budapesti Szemle, Péterfy legkedveltebb organuma, is egész könyvtár, hogy a tájékozódás biztos vezérfonal nélkül lehetetlen addig, míg az összegyűjtött munkák három kötete meg nem jelenik. Angyal e munkák ismertetése közben jellemzi az író, kiváló szeretettel használván a Péterfy kedvelte formát: saját szavait idézi a jellemzésre, akár csak Péterfy Keményéit. Fejtegetései nem járnak olyan mélyen, mint Riedléi, de concrétébbek: Riedlé æsthetikai, az övé irodalomtörténeti tanulmány.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

C. Julius Caesar, Commentarii de bello Gallico. — Szemelvényekben magyarázta *Kempf József*. Budapest, 1901. A Wodianer czég kiadása.

Az új tanterv igen helyes fokozatban jelöli ki a latin prózai olvasmányok sorrendjét, *visszatérően* az Európa-szerte követett didaktikai hagyományokhoz. *Cornelius Nepos* a harmadik osztályé, mivelhogy egyszerű életrajzokban az antik világ és jellemek előcsarnokába vezeti a fogékony gyermek képzeletét. Egyszersmind mintaszerű stilisztá. A negyedik osztályban pedig az átmeneti intézkedés szerint ezen tanévben olvastatjuk először *C. Julius Caesarnak* a gall háborúról írt mintaszerű emlékiratát. Műve már mint műfaj is természetes haladásban következik *Cornelius Nepos* kisdéd életrajzai után. Stílusa örök remeke a világos és szabatos előadásnak; minden egyes szólama, mondatszerkezete nagy csiszolásra, műgondra vall. Tehát példatárul szolgálhat a latin syntaxis tanításához. Tartalmilag Caesar művében csodálhatni kiváltkép a rómaiak legfőbb virtusát: hatalmas katonai, szervezkedő, hódító és államalkotó tehetségüket. Ezen említett két auctor olvasmányából nagy érdeklődéssel és könnyen megszerezheti az alsó osztálybeli tanuló mind a szükséges stilisztikai és tárgyi ismereteket, hogy aztán a rómaiak két legnagyobb

prozaistáját, sajátos műveltségük és jellemük két legnagyobb letéteményesét, t. i. *Liviust* és *Cicerót* élvezettel és haszonnal olvashassa. *Tacitus* szerintünk *nem* középiskolába való. De igen is Cicero mint bölcselő.

A szerző, Kempf, kellő didaktikai tapintattal válogatta össze Cæsar művéből az érdekes és fontos részleteket. A hézagokat rövid kivonatban adja magyarul; valamint minden egyes fejezet címét és tartalmát is.

A szemelvényes szöveg után következnek a Jegyzetek, melyekben a nyelvi és tárgyi tudnivalókat magyaráztatja.

Szerintünk sokkal alkalmasabb, kezelhetőbb volt a *régi* módszer, t. i. a jegyzeteknek a szöveg *alatti* közlése. Ugyanis a lusta tanuló a *hátsó* közölt jegyzetekbe egyáltalán bele sem tekint. A szorgalmast pedig az örökös lapozgatás elkedvetleníti.

Igen gondos munka a tulajdonnevek jegyzéke, valamint egy kis értekezés a római hadügy és katonaság szervezetéről. — Bevezetésül C. Julius Cæsar terjedelmes életrajzát, valamint Galliának föld- és néprajzát is adja. Az első oldalt a római triumphator eszményi ábrázolata díszíti; hátsó a római és gall katonák, a naumachia és az ostromlás sikerült rajzai közlővék.

Kár, hogy Gallia *térképe*, épen a szemléltetés legszükségesebb eszköze annyira homályos; sőt a folyók hiányoznak rajta, csupán névleg vannak megjelölve.

Kempf József művét mint hasznos és eléggé olcsó kézi könyvet ajánlhatjuk a gymnasiumokban való használatra. Ára 2 kor. 60 fill.

Ifj. REMÉNYI EDE.

Gellért Jenő: Vörösmarty Mihály élete és költészete. Budapest, Lampel Róbert, 1901.

Hasznos könyv jelent meg Vörösmartyról, melynek megírásában szerzőt ama nemes cél vezérelte, hogy a most fellobbant Vörösmarty-cultus szalmatüzének lelohadása után is nyoma maradjon az elmúlt nagy költőink iránti lelkesedésnek. Ezért szánja könyvét főleg a tanuló ifjúságnak, melynek czélszerű segédkönyvet óhajt nyújtani az iskolai oktatás keretén belül el nem sajátítható ismeretek kiegészítésére, és előkészítési olvasóit Gyulai klasszikus munkájának haszonnal való olvasására.

E célnak megfelel a mű terjedelme és felosztása. Vörösmarty jelentőségének a bevezetésben való rövid ismertetése után, általános vonásokban vázolja ama kor politikai, társadalmi és irodalmi viszonyait, melyben Vörösmarty fellépett; majd a költőnek rövid életrajzát adja, többnyire Gyulai nyomán, kiemelve a főbb s irodalmi tevékenységére döntő befolyást gyakorolt momentumokat, beleszöve apróbb, adomaszerű vonásokat is, arra törekedvén, hogy a költő emberi jellemét s írói egyéniségét lehetőleg kidomborítsa.

A könyv hátralevő része Vörösmarty költészetének van szánva. Bemutatja őt mint epikus, drámai és lyrai költőt. A szerző mindenütt

általánosan jellemzi V. írói munkásságát, méltatja főbb műveit, s a könyv céljának megfelelőleg kiváló gondot fordít a tartalom részletes ismertetésére, számos idézettel a legszebb részletekből.

A költő drámai munkásságával hosszabban foglalkozik a szerző. Drámáit három csoportra osztja s egymásután tárgyalja a *Shakespeare*, a német s a francia romantika hatása alatt keletkezett drámákat, de behatóbban csak *Csongor és Tündével* foglalkozik.

Végül szól Vörösmarty lyrájáról s ebben találja az ő igazi nagyságát; kiemeli erős subjectivitását, s vázolja Vörösmarty és Petőfi költészetének különbségét és hatását. Tudományos hecsét a könyvnek a teljes bibliographia adja meg, mely a legújabb időkig ismerteti a Vörösmarty-irodalmat.

MIKLÓS FERENCZ.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M .

K. Krumbacher: Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel. Separat-Abdruck aus den Sitzungsberichten der philos.-philol. und der histor. Classe der kgl. bayer. Akademie der Wissenschaften. München, 1901. Heft III. 329—362 l. két fényképmelléklettel.

A görög irodalom történetében a klasszikus korszak csodálatra méltó szépsége annyira lekötött minden figyelmet s magához vonzott minden érdeklődést, hogy az utána következő s hozzánk közelebb eső hellenisztikus, római, byzantiumi és újjörög korszakok termékeit egész a legújabb időkig a rideg közömbösség és feledés veszélye fenyegette. Krumbacher az érdem, hogy nagy művében,¹⁾ melyet úgyszólván minden előmunkálat nélkül, egymaga végezve a kutató és feldolgozó nehéz feladatát rendkívüli szorgalommal alkotott meg, a byzantiumi irodalmat a maga egészében és valóságában a művelt világ elé tárta s jelentőségét megállapította.

Azonban a byzanczi szövegeknek megbízható és a tudomány mai színvonalán álló kiadását illetőleg még igen sok kívánni való van; igen tetemes rész, különösen a népies irodalomban, a nagy közönségnek hozzáférhetetlen, mert csak kéziratban van meg. Elismeréssel kell megemlékeznünk Legrand két nagy gyűjteményéről,²⁾ továbbá Sathas³⁾ és Wag-

¹⁾ Geschichte der byzantinischen Litteratur. Zweite Auflage, München 1897. I. Müller's Handbuch. IX. Band.

²⁾ Bibliothèque grecque vulgaire, Paris 1880—1895. és Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, Première série, Paris 1869. s kk. és Nouvelle série, Paris, 1874.

³⁾ Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Velence-Páris, 1872—1894.

ner¹⁾ munkáiról, melyek a legégetőbb szükséglet elégtük ki e téren. Hasznos szolgálatot tett Krumbacher a középkori görög közmondások összegyűjtésével,²⁾ valamint más, önálló szövegek kiadásával, melyek mindannyian a müncheni akadémia kiadványai közt jelentek meg. Ugyanitt jelent meg szóban forgó értekezése is, melyben egy Konstantinápoly el-estét sirató threnos kétféle szövege, német fordítása magyarázatokkal s a bevezetésben a kéziratok ismertetése, a threnos rövid formai és tartalmi méltatása vannak közzétéve. Függelékül hozzá van csatolva a Cod. Oxon. Misc. 302. fol. 10^r és Cod. Venet. Marc. VII 43 fol. 129^r hű reproductiója, a két kéziratból való mutatvány gyanánt.

E threnosnak sem tárgya, sem formája nem új. A byzantiumi császárok és az orthodox egyház metropolisának s benne a Hagia Sophiának pogány kézre való jutása számtalan panaszdalt fakasztott a nép ajkán s örökösen foglalkoztatta a görög költők phantasiáját, sőt viszhangra talált a külföld irodalmában is. E nagyhatású világtörténelmi eseményre vonatkozó prózai és költői, görög és idegen szerzőtől eredő munkáknak gazdag gyűjteménye látott napvilágot a Magyar Tud. Akadémia által kiadott Mon. Hung. Hist. XXI—XXII. kötetekben is.³⁾

A threnosok, melyek között legkiválóbb a sokáig rhodosi Georgillasnak tulajdonított *Ἠλώς Κπόλεως*,⁴⁾ bár mindannyian megegyeznek a keresztyén világot ért fájdalom erős színekkel való rajzolásában, mégis czéljukat és felfogásukat tekintve, elütnek egymástól. Az egyik

¹⁾ Carmina græca medii ævi, Lipse, 1874.

²⁾ Mittelgriechische Sprichwörter, München, 1893. Die Moskauer Sammlung mittelgr. Sprichwörter. Sitzungsab. 1900.

³⁾ Dr. Dethier Antal kiadásában közölve van itt: 1. Kritobulos «Βίος τοῦ Μωαμῆθ β'» eredeti görög szövege, melyben egy kortanú hűségével van leírva Konstantinápoly ostroma és elfoglalása a törökök által. 2. Hierax threnosa a török uralomról, áll 734 rímelen versus politicusból, a 657—688. sorokban foglalkozik Byzancz bevételével (kiadva még Sathas Mβ. I, 243—268). 3. Öt népdal, τραγούδιὰ περὶ ἀλώσεως τῆς Κπόλεως (a négy első kiadva még Passow, Popularia carm. Græciæ recentioris, 145—147. l.). 4. Egy névtelen költeménye Kpolynak a latinok (frankok) által történt elfoglalásáról. 5. Chiosi Leonardus levele Κρ. elestéről latinul és olaszul. 6. Thessalonikai Isidorus lamentációja latin és olasz nyelven. 7. Franciscus Philadelphus levele II. Mohamedhez. — A XXII. kötetben 25 különböző nyelvű, latin, olasz, francia, örmény és szláv nyelvű szöveget talá-lunk, melyek mind Kpoly elestére vonatkoznak. — E szövegek több figyel-met érdemelnek, mint a mennyire eddig méltatták. Krumbacher is GBL.² 311. és k. II. csak a tartalomjegyzéket sorolja fel, a nélkül, hogy bővebb tárgyalásra méltatná.

⁴⁾ Legraud, Bibliothèque grecque vulgaire I, 169—202.

kétségbeesésében resignál, a jövőtől nem vár semmit, csak a multat ostorozza; a másik reménnyel csüng a jövőn, de a kibontakozás útját nem látja; a harmadik már praktikus tanácsokat ad s a török ellen való nyílt fellépésre buzdítja az európai hatalmakat. A népdalok még tartalmukra nézve is különböznek s határozott típusokat lehet megállapítani köztük. Vannak köztük igazi threnotikus jellegűek, de a legtöbb valamely népmondával kapcsolja egybe a szomorú eseményt. Egyet a legszebbek közül Erődi Béla magyarra is lefordított. *)

Hosszúra nyulna fejtegetésünk, ha még a prózában írt monodiákra is kiterjeszkednénk, melyek e tárgygyal foglalkoznak. Így csak megemlítjük, hogy jobbára más tárgygyal kapcsolatban, mintegy mellékesen szólnak róla s alap gondolatuk ugyanaz, mint a kötött formájú threnosoké.

A mi threnosunk ezek egyikével sincs közelebbi rokonságban s bár dialogikus formája nem új,**) de egészen sajátzerű újítás benne az, hogy a négy nagy patriarchiát, ú. m. Konstantinápolyt, Jeruzsálemet, Antiochiát és Alexandriát lépteti föl beszélő személyekül. Valóságos vetélkedés fejlődik ki köztük azon, hogy melyik veszített többet s melyiknek van több oka a panaszra a török uralom folytán. Abban mindnyájan meg egyeznek, hogy csupán a keresztyén egyház veszteségét látják; hangsúlyozzák a templomok, kolostorok, tornyok pusztulását, az egyház meggyalázását, a hívők elűzetését és mindig csak ezt. Az egésznek tendenciája kimutatni azt, hogy Konstantinápoly elfoglalása nemcsak e várost magát, hanem az egész orthodox egyházat egyaránt sújtotta. A párbeszéd végén föllép a byzantiumi dialogusokban gyakran szereplő «idegen», ki — mint a klasszikus drámákban a kar — a közvélemény képviselője s a fatum éreztetője. Kimondja a nevezetes szót, mely az egész dialogus alap gondolata: ἀπό τῆς ἀμαρτίας μας εἰν' ὄλλ' αὐτὰ τὰ πάθη». (O. 100.) Borzalommal fordul el az eléje táruló látványtól s keserű lemondással végzi szavait: «Bárcsak sohase láttam volna meg Konstantinápolyt!»

A threnos aesthetikai bece nagyon csekély, csak mint korfestő kép érdekes a görög nép legmélyebbre való süyedésének korszakából. Nyelve a csaknem egészen kifejlett újgörög népnelv. Formája a byzantiumi irodalomban általános 15 szótagos iambusi sor, a versus politicus, páros rímmel. Rímelés tekintetében semmivel sem áll alább az egykorú népies

*) A balkán-félszigeti népek költészetéből. Olcsó könyvtár 316. sz. 84. l. A konstantinápolyi halak.

**) A dialogikus forma egyszerűen elbeszélő, sőt lyrai darabokban is gyakori a byzantiumi irodalomban, l. Kr. GBL.² 1161. Egyik rokontárgyú threnosban is két egymással találkozó hajó között folyik a párbeszéd, l. Logrand, Collection, N. s. V, 87.

költemények színvonalánál, mely azonban absolute nem valami magas. Hagyján, hogy ugyanaz a szó vagy végzet van használva rím gyanánt, mint pl. *ἐξακουσμένον-χλασμένον*,*) de néhol ilyen barbár rímeket is találunk: *χαρδίαν-σμαγίδα, τόποι-πόλις*.**)

Figyelmet érdemel a kiadásnak az a módja, melyet Krumbacher e threnos közlésénél követ, hogy t. i. mindkét kéziratot egész terjedelmében, párhuzamosan közli egymás mellett. Ez egészen új s a maga nemében úttörő eljárás. Magyarázataát leli abban, hogy a kéziratok több helyen nagyon is eltérnek egymástól és pedig nemcsak egyes szavakat, hanem egész mondatokat is annyira másképen adnak, hogy voltaképen ugyanazon ősforma szabad átdolgozásainak tekintendők. A két kézirat összetartozandósága azonban nemcsak a tartalomtól és a beosztástól, hanem a közösen elkövetett hibákból is kétségtelen. Ez ősfomat csak sejteni lehet, de objectiv biztossággal visszaállítani nem; s bár a velencei kézirat általában véve gyöngébb az oxfordinál, pongyolább a kifejezőmódja, főlöleges ismétlésekbe bocsátkozik, de varia lectioi néhol teljesen egyenrangúak az oxfordiéival, úgy hogy csak a subjectiv érzés döntheti el, melyikhez csatlakozzunk. Teljes mértékben helyeselnünk kell tehát Krumbacher eljárását, mert — nem számítva a nyelvtani és dologi eltérések fontosságát, melyekkel a tudománynak számolni kell — csak így nyerünk bepillantást a byzantiumi ú. n. «szerkesztők» titkos műhelyébe.

Lehetne még szólni arról a conservativismusról, melyet Krumbacher a szövegkritika, az emendatio terén követ. Az a helyes szempont vezeti őt, hogy a két kéziratot lehetőleg úgy, a mint van, a maga sajátosságával együtt tegye közzé s e közben csak a legfeltünőbb orthographiai hibákat s a legkiáltóbb értelmetlenségeket javítja ki, ez utóbbiakat természetesen conjecturával is. Mindazonáltal marad a szövegben így is elég gyámoltalan, sőt érthetetlen constructio, melyet a két kézirat összehasonlítása után elfogadhatóan lehetne javítani. Álláspontom igazolására legyen szabad egy példát felhoznom:

Az oxfordi kézirat 79—80. sorai:

«Καὶ πῶς, Κωνσταντινούπολις, πάντα νὰ μὴν θυμοῦμαι
 τοῦ χάσαμεν τὰ ἄλλα μας, καὶ σὰν τὰ θυμησοῦμεν.»

A megelőző beszédben Konstantinápoly Alexandriához és Antiochiához együttesen beszél, tehát természetes, hogy a most fellépő Alexandria nemcsak a maga, hanem a társa nevében is felel. Ez kitünik

*) O. 59—60.

**) O. 51—52. O. 23—24.

abból is, hogy az egész beszédén végig mindenütt többes 1. személyt használ, csak ez a *θυμοῦμαι* egyedül áll egyes számban. Azután *θυμοῦμαι-θυμηθοῦμεν* ugyanazon igének az oxfordi kéziratban szokatlan ismétlése.

A velencei kézirat megfelelő sorai :

«Καὶ πῶς Κωνσταντινούπολις, πάντα νὰ μὴν θρηνοῦμεν,
Ποῦ χάσαμεν τὲς παρουσῆς καὶ πάντα τὲς θυμοῦμαι.»

Itt az értelemzavaró *θυμοῦμαι* a második sorban áll, míg az első sorban a többesszám helyesen meg van őrizve. De a két kézirat egymást helyreigazítja s az első sorra nézve a velencei, a másodikra nézve az oxfordi adja a helyes és értelmes olvasást. A *θυμοῦμαι*-t tehát könnyen, minden erőszaktétel nélkül kiküszöbölhetjük mindkét szövegből, ha a velencei első sorát az oxfordi második sorával kapcsoljuk össze :

«Καὶ πῶς Κωνσταντινούπολις, πάντα νὰ μὴν θρηνοῦμεν,
Ποῦ χάσαμεν τὰ κάλλη μας, καὶ σὰν τὰ θυμηθοῦμεν.»

Így nemcsak az értelmi hibát szüntetjük meg, hanem egyeztetjük a két codex különböző olvasásait is.

Az orthographiát és grammatikát illetőleg kisebb-nagyobb eltéréseket találunk nemcsak a két kézirat között, hanem az egyes kéziratokon belül is. Jellemző ez egyfelől a nyelvre, mely analogikus kölcsönhatások zürzavarában ellentétes formák közt ingadozik (még a mai újgörög népnyelvben is), másfelől a kéziratok szerkesztőire, kik egy cseppet sem következetesek a nyelvhasználatban (különösen a velenceire nézve áll ez), hanem a különböző alakok közt tetszésük szerint válogatnak. Így pl. az O. 21. *θρηνασαι* szemben a V. 21. *θρηνεῖσαι*-al, viszont az O. 85., 86. *παραπονιέστε, λυπειῖστε* szemben a V. 85., 86. *παραπονᾶστε, λυπᾶστε*-val. A görög *-άω* és *-έω* végű verba contracta között bizonyos analogikus kiegyenlítődési folyamat indul meg még a *κοινή*-ban, de egyik rendszer sem tud a másik fölött uralomra vergődni, hanem bizonyos ingadozás áll be a kettő között, mely még ma is tart. Innen van, hogy *-ᾶ*, *-ιέ* és *-εῖ* formák egymás mellett váltakoznak.

Azután V. 30., 83. *παρουσία* az O. 83. helyesen megőrzött *παρρησία* helyett, de viszont V. 61. a helyes *παρρησία*-t adja. Sophocles, *Lexicon* (New-York, 1887) 862. l. szerint *παρρησία* = liberty, courage, privilége, itt az egyház kiváltságos helyzetét és független szabadságát jelenti. *Παρουσία* ennek népetymologikus formája, eredetileg azt jelenti = Krisztus eljövetele. Az O. 27. *ἀνοχημένος* helyett V. 27. *ἀνεωχημένος*-t nyújt. Az utóbbi archaistikus, az előbbi a rendes újgörög forma. O. 89. *μοναχός μου* helyett V. 89. *ἀπ' ἀτός μου*, úgyszintén V. 7. *ἀπ' ἀτοί τους*. Ez *ἀτός*, *ἀτοί* = újgörög népies *ἀτός*, *ἀτοί*, ógörög *αὐτός*-ból lett; erősítő névmás

a személyes névmás genitivusa mellett, melylyel kapcsolatban megfelel az ógörög reflexiv birtokos névmásnak: *ἐμαυτοῦ* etc.

Végül meglepő, hogy e 102 soros költeményben is találni szavakat, melyek a Du-Cange-féle nagy szótárban¹⁾ nem fordulnak elő, ú. m. *παρηγοῶ* O. V. 45. *σμαγίς* O. 52. *βουλκῶνω* O. V. 84. *βαρῶνω* O. V. 13. *σιχασία* V. 62. Ezek közül *σμαγίς* és *βουλκῶνω* semmiféle újjörög szótárban nem fordulnak elő. Az előbbi augmentativ formája *μασιδίον*, *μαγισδίον*, *ισμαγιδιον*-nak = mecset, *βουλκῶνω* azonos az újj. *βουρκῶνω*-val, melynek jelentése = könnyezni,²⁾ itt olyanforma hangváltozás állott be, mint a *χοινή*-ban: *Χαρκωματάδες* lett ógörög *Χαλκωματαδες*-ből.³⁾

A velencei kézirat végén álló jegyzetből tudjuk, hogy 1619-ben készült egy janinai Stylos nevű ember által. Az oxfordinál nincs ilyen biztos adatunk, csak a külsőségekből sejtjük, hogy a 16. század végén vagy a 17. elején keletkezett; íróját nem ismerjük.

Ennyiben tartottuk szükségesnek ez újonnan kiadott threnos irodalmi és nyelvi ismertetését; igyekeztünk benne kiemelni azt, a mi új és érdekes, hangsúlyoztuk azt az irányzatosságát, melynél fogva a többi rokontárgyú munkákkal szemben külön helyet foglal el, hogy t. i. 1453 május 19., Konstantinápoly elfoglalásának napja ugyanakkora veszedelem volt az egész keleti keresztyénségre, mint magára e városra nézve. Ez a gondolat sehol sem nyer oly pregnans, határozott kifejezést, mint ebben a threnosban. Befejezésül nem lesz érdektelen, sőt összehasonlításul fog szolgálni, ha rövid kipillantást vetünk e tárgynak a legújabb görög irodalomban való feldolgozásaira is.

E gyászos esemény hatása a görög nép kedély- és érzelemvilágára az idővel nem hogy csökkent volna, sőt növekedett. 1829 óta, midőn a szorosabb értelemben vett Görögország a török járom alul felszabadult, s a török birodalom fokozatos hanyatlásnak indult, mind szilajabb és szilajabb lesz a vágy Konstantinápoly visszahódítására. Míg a régi threnosokban és népdalokban a kiapadhatatlan fájdalom érzése uralkodik s csak ritkán lopózik be a remény vagy éppen a felszabadítás gondolata, addig az újabb kor költészetében a fájdalom helyett az izzó gyűlölet ver gyökeret a százados ellenség iránt s a remény vágygyá, majd akarattá fokozódik. Rigas az ő újjörög Marseillaise-ében harsogó szavakkal buzdítja a hellén ifjakat a héthalmú város ellen.⁴⁾ Paraschos Achilleus *Αἰ δὴ δειτουργίαι* című, 18 nagy szakaszra terjedő költeményében mély gyűlölet

¹⁾ Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ Græcitatatis. Lugduni, 1688.

²⁾ V. ö. A. Λεγράνδιος: Λέξικον νεοελληνικὸν καὶ γαλλικόν. Ἐν Παρισίοις.

³⁾ L. Dieterich, Untersuchungen etc. 107. l.

⁴⁾ Pecz Vilmos, Újjörög nyelvtan, 176. l.

nyer kifejezést a török s megvetés saját honfitársai iránt, kik tehetetlenek vele szemben.¹⁾ E költemény különben terjengős modorával s a veszteség és fájdalom részletes rajzolásával legjobban emlékeztet a régi threnosokra. Sutzos Alexandros, a mult század közepén élt gyászos végzetű, de érdemes úgörgög költő (*Ο ναός της Αγίας Σοφίας* cz. félig leíró költeményében egyenesen Európát teszi felelőssé Byzancz megaláztatásáért s keserű szitkokat szór ellene vétkes könnyelműségéért.²⁾ A görög iskolákban maig is tanítják a görögöknek Konstantinápolyra és a Hagia Sophiára való jogosultságát s az ifjú nemzedék szívébe mohón csepegtetik bele a vágyat e nemzeti kincsek, elveszett kincsek visszahódítására. Paparrigopoulos, a jeles történetírónak egy iskolai olvasókönyvben³⁾ közölt cikkeiből ide iktatom a következő passzust; «*οί πατέρες και αι μητέρες ημών δὲν ἔπαυσαν νὰ πιστεύωσιν ὅτι θέλει ἀντηγήσει πάλιν ὑπὸ τοῦς δόλους τῆς ἀγίας Σοφίας ἡ ἱερὰ τῆς πίστεως ημῶν δοξολογία.*»

E mondatban ki van fejezve a pánhellén ábránd, mely örökség-képen száll nemzedékről-nemzedékre a görögök között. S bár ez az ábránd a haladó idővel mind messzebb és messzebb távozik tőlük, azért táplálni fogják azt szívökben szüntelenül, bizonyságaul annak a mély tiszteletnek és ragaszkodásnak, melylyel a mai görögök dicső elődeik s azok nagyszerű hagyományai iránt viseltetnek.

DARKÓ JENŐ.

Prof. Dr. Hermann Menge: Die Oden und Epoden des Horaz.

Für Freunde klassischer Bildung, besonders für die Primaner unserer Gymnasien bearbeitet von —. Berlin, Langenscheidt. XII. 505. Ara 9 márka.

Irigységgel vegyes csodálattal lapozgattam e tartalomban s kiállításban egyaránt pazar könyvet. Rövid életrajz és a horatiusi versformák felsorolása kíséretében négyféle alakban is közli az ódákat s epodusokat: az eredeti szövegben (mindenik előtt tájékoztató argumentummal) és ezt követő rendszerint (kevés kivétellel) hármás fordításban: egy prózában, egy klasszikus és egy modern versformában. Mennyire szerethetik a költőt ott, a hol oly sokszorosan sajátjukká tenni vágnak! S a művelt közönségnek és a felnőtt ifjúságnak — tehát nem szakférfiaknak — szánt eme könyv már második kiadást ért. Vajha a mi művelt ifjaink is Horatius-hoz való oly szeretetet hoznának magukkal az életbe, hogy ilyféle specialitás pártolásukra számíthatna.

Bírálatba vagy részletezésbe természetesen nem bocsátkozhatván,

¹⁾ Ποιήματα. τόμος II. Koromilas, Athen, 1881. 11. l.

²⁾ Νεοελληνικά ἀναγνώσματα. τόμος β'. 111. l.

³⁾ U. o. 106. l.

legyen szabad egy általános irányú rövid megjegyzést tennem. Ez a kiadás pompásan alkalmas az embert meggyőzni arról, hogy mennyivel helyesebb az antik költőt modern versformában és nem klasszikus (azaz klasszikusnak mondott) formában fordítani. Hogyha költő fordításának nem holmi ügyesség-productio a célja, hanem ha — a mint másképp nem is lehet — az a célja, hogy azoknak, a kik az eredetét nem értik, hasonló költői élvezetet szerezzen, mint a milyent az eredeti nyújt: akkor nem lehet kétség az iránt, a németre nézve legalább nem, hogy csakis a modern versformájú fordítás célravezető. Ezek a klasszikus versformájú fordítások, jóllehet nyelvileg többnyire jelesek, annak, a ki az eredetét nem ismeri, bajosan szereznek fogalmat az eredetinek voltaképi formájáról, alaki *szépségeiről* nem is szólva, és az eredetinek költői hangulatát is vajmi ritkán tárják fel előtte. A modernizált fordítások ellenben túlnyomóan igen élvezetesek és szépen tolmácsolják az eredetinek költészetét. Mellesleg mondva, szinte meglepően mutatják, hogy Horatius mily közel áll a modern emberhez. Ezek közt akad, mely azt a vágyat keltheti az olvasóban, hogy elsajátítsa; a klasszikus formájúak közt ilyen alig van.

DR. GÄRTNER HENRIK.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1901. december hó 11-én *felolvasó ülést* tartott, melyen Heinrich Gusztáv elnökölt. A jegyzőkönyvet az első titkár vezette. Az ülés tárgyai voltak:

1. Némethy Géza: *Vergilius mint didaktikus költő.*
2. Vári Rezső: *A magyar honfoglalás kútfőihez.*

A felolvasó ülést követő *választmányi* ülésen Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Maywald József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár és Katona Lajos mint jegyző.

1. A múlt ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése kapcsán Katona Lajos köszönetet mond a választmánynak szerkesztővé történt megválasztásaért, s kéri a választmány szíves támogatását, a melyben bízva igyekezni fog a reá rótt nehéz feladatnak töle telhetően megfelelni.

2. Maywald József előterjeszti a candidáló bizottság jelentését, melyhez a választmány hozzájárul.

3. A pénztárnok jelentéséből kitűnik, hogy a társaság bevételei a jan. 1-től decz. 10-éig terjedő időszakban 10584 K 44 fillért, kiadásai

9795 K 44 fillért tettek, a pénztári maradvány tehát 789 K. A nyomdai tartozás 6908 K 66 f. Az alapítványok összege 3429 K. Ebből 2274 K értékpapírban, 1155 K pedig készpénzben van elhelyezve.

4. A pénztárnok jelentéseinek tudomásulvétele után a választmány még néhány folyó ügyet intézett el.

— Arany János az «eposzi hitel»-ről. Arany János felfogására történeti és mondai források felhasználásáról az elbeszélő költészetben rendszeresen csak azt az ösmert nyilatkozatot szokás idézni, melyet a Toldi Szerelme előszavában tett 1879-ben: «Monda nélkül — vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről — az egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni (v. ö. T. Sz. XI. ének, 81. vers: «Nem hazudok — mert nem az ujjamból szoptam»), ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem már akkor s később valahol tán meg is írtam, hogy mondai vagy történeti alap — bármily csekély és töredekes legyen — adja meg ily költeménynek azt, a mit én 'epikai hitelnek' szoktam nevezni».

Minthogy Arany János itt maga mondja, hogy «valahol tán meg is írtam», érdekelt a dolog s e szempontból olvastam végig prózai iratait és leveleit, s nem csekély meglepetésemre nem egy, hanem sok olyan helyre találtam, melyben ezt a nézetét hol rövidebben, hol bővebben kifejti és kifejti. Minthogy ez nemcsak magára Arany Jánosra igen jellemző, hanem mondhatnám általános lélektani mozzanata minden eposzi és drámai költőnek, ki a múltból merít, s ezenkívül még igen fontos költészettani kérdés is, nem találok fölöslegesnek, ha Arany Jánosnak többi idevágó nyilatkozatát is kiszedem és közlöm.

1851. április 28-án írja Szalontáról Toldy Ferencznek, kitől Illosvai Péter Tholdijának kiadásai felől kérdezősködik: «Ha a Toldi-mondából kevés van, vagy semmi sincs is fel, azon felül, mit már ismerek, az engem, mint író, nem aggaszt: de röstelltem volna valami fönlevőt, s felhasználhatót fel nem dolgozni. Úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni, s több *hitelt, nyomatókat vélek általok művemnek adhatni.* — — Ki tudja, mit, hol használhatok? egy töredék, egy forgács, egy példabeszéd gyakran becses eszméket költ fel, s építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges» (Hátrahagyott ir. és lev. 3 : 248.).

1854. januárius 21-én Gyulai Pálhoz intézett levelében: «Denique beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondva csinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie, hacsak hexameterben, flosculusokat nem akar pattogatni; s az nem oly könnyű dolog. Hol az anyag? a gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik. Nem tudom, benn van-e az æsthetica szótárában e terminus: *eposzi hitel*; de én annyira érzem annak hatalmát, hogy *történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani*; talán nincs inventióm, phantasiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész. Ezért

l. ény. Toldy Ferencnek 1854 = ev. 272

pihen oly hosszasan Toldi II; Illosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszhetek mottót a szakaszok fölibe, mint pap a textust, mintha mondanám: «hígyetek, ne nekem, hanem az *írásnak*; mert meg van írva anno ez s ez, hogy ,bika rugaszkodik stb.» (Hátrah. ir. 3 : 39.).

Érdekes, hogy Arany ebben a levélben szinte szószerint ugyanavval a hasonlattal («mint a pap a textust») támogatja nézetét, mely már ekkor benne teljesen érett meggyőződésé is fejlődött. Három évvel azelőtt említi a *hitelt, nyomatékot*, most pedig már műszót is ad eljárásának, evvel is igazolja, hogy a mit elődei az eseményes költészetben pusztá *gyakorlati érzékkel* követték, az benne elméletileg is világosan kialakult.

Igen bőven és részletesen foglalkozik az eposz hitél kérdésével Dózsa Dániel «Zandirhám» című eposzának bírálatában, mely töredékben maradt s annak idején (1861 táján) nem is jelent meg. Úgy látszik erre vonatkozik a czélzás Toldi Szerelme előszavában: «valahol tán meg is írtam». Keresi a lélektani okokat, melyek Homeros, Vergilius és Firdusi eposzait örökéletűvé tették és mintegy nemzetük vérébe vitték, s ezt éppen abban találja, hogy nem saját képzeletükből merítették, hanem a történetre, hagyományra támaszkodtak: «... légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket; de soha sem fogott a görög nemzet vérébe átfolyni, a rhapsodok ezrei által firól-fira plántáltatni. De a görög ugyanazon mondákat, regéket hallá az Iliaszból, melyek bölcsője óta nyomon kísérik, csak hogy itt szebb, vonzóbb, teljesebb alakban. A monda évszázadok során históriai meggyőződéssé, nemzeti hitté változott: innen az eposz roppant hatása és népszerűsége». Egynéhány sorral alább pedig így szól: «Ily fontos levén, hogy az eposz a nemzetnek, melyre hatni akar, ne csak jelleme, szokása s erkölcsében, hanem történeti s hagyományos emlékeiben is gyökerezzen: nem ok nélkül törekedett szerzőnk megadni hőskölteményének azt, a mit én *eposzi hitelnek* szoktam nevezni. Van ugyanis történeti hitél, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői czél engedi, makacsúl tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék: de a monda variánsai közt szabadon válogat. — — De nem elég csupán az ős nemzeti élet alapjaival, szerkezetével jönni tisztába: ez csak háttér, csak keretje a rajznak. Magát a fő cselekményt, nevezetesen episodjaival, kitűnőbb hőseivel, oly alapon kell kifejteni, hogy minél több támaszát lelje nemzeti emlékezésben» (Hátrahagyott prózai dolg. 306—308.).

Arany János ebben a fejtegetésben nemcsak a monda és hagyomány fontosságát határozza meg, hanem velük szemben az alakító költő szerepét is: «mennyiben a költői czél engedi» és «a monda variánsai közt szabadon válogat».

Tudtommal Arany előtt nálunk senki sem fejtegette ezt a kérdést, talán külföldön sem, magam részéről legalább nem találkoztam sem az

eposzi hitel fogalmával vagy hozzá hasonlóval, sem valamilyen n. külföldi irodalomban; utána sem akadt senki, a ki szabatosabb rozta volna meg nálánál, kiben megvolt az a ritka tulajdonság, h. szemlélő tudós tárgyilagosan szemléllhetette a vele egybeforrott alkotó és teremtő lángész oly nehezen megfigyelhető működését. Ha ehhez hozzáveszszük még azt a meggyőződését, hogy az epikus költő munkássága, leleménye és érdeme tulajdonképen a megszerkesztésben van,*) akkor előtünk áll az epikus költő, a milyennek Arany János tudja és képzei, de egyszersmind megvan annak a sokszor vitatott költői önállóságnak is legszabatosabb és legalaposabb meghatározása és lélektani megokolása. Magának ennek az egy kérdésnek illetén való megoldása Arany Jánosnak az ő költői nagyságán kívül elméleti æsthetikusaink közt is első helyet követel.

TOLNAI VILMOS.

— A latin *cælum* szó ejtése és írása. Fehér Gábor, a «Szoboszló és Vidéke» szerkesztője, a M. T. Akadémia főtítkári hivatalához intézett levelében azzal a kérdéssel fordul az Akadémiához, valjon a latin *coelum* úgy ejtendő-e ki, hogy *cælum* vagy pedig úgy-e hogy *colum*.

Mindenek előtt azt kell megjegyezni, hogy régi feliratok és régi codexek szerint nem *coelum*, hanem *caelum* e szónak igazi orthographiája.

Mint hogy *ae* = hosszú nyílt *e*, *c* pedig annyi mint *k*, az egész szót nem *coelum*nak, hanem *kælumnak* ejtették.

A *caelum* írásra vonatkozólag elég Brambach Lat. Orthographie-jára hivatkoznom.

A mi a *c* betűnek *k* értékét illeti, azt az Egyetemes Philol. Közlöny I. 222—223. lapjain fejtegettem.

Hogy *caelum*ot csakugyan *kælumnak* ejtették, kézzelfoghatólag bizonyítja a sardiniai nyelv. Sardinia volt a legelső föld, melyet a rómaiak Italián kívül foglaltak el. A román nyelvek közt tehát a sardiniai nyelv az, mely a legtöbb archaismust mutatja (Lásd Wölfflin-féle Archiv I. 211. lap). *Caelum* sardiniai nyelven *chelu* = *ketu*.

Hogy mindamellett az iskolákban a *c-t* nem *k*-nak, hanem *cz*-nek ejtjük, annak józan oka az, hogy a latin nyelv még most is a római egyház nyelve s hogy ebben a latinságban a *c-t* a nyugatrómai birodalom pusztulása óta *c*-sen ejtik.

P. THEWREWK EMIL.

— Tompa Mihály imakönyvének a czíme. Beöthy Zsolt: «A magyar irodalom története» (nagy, képes) 2. kiadásának II. kötetében

*) V. ö. 1848. ápr. 22-én Petőfihez intézett levelét: «— nálam főleg a compositióban van a poezis» (Hátr. ir. 3: 143). — 1854. márcz. 9-én Szilágyi Istvánhoz: «Szeretemet a Firdusi eposzai... birják. Különösen Firdusiban a Nibelungeni compositio. Mikor lesz nekünk oly epicusunk, a ki componálni tudjon! . . . Különben miért volna — semmi népi monda-alapra nem támaszkodható — Árpádiásaink és Lászlódiásaink szervezete oly iszonyúan szegény?» (U. o. 257.) Ez nyilvánvalóan Vörösmartyra és Garayra céloz.

a 270. lapon ez olvasható: «....(Tompá M.) legbecsesb hagyatékát, imakönyvét, az *Orangyalt*, e legköltségesebb s egy vallásos kedély legmélyebb bensőségével teljes, magyar női imakönyvet sürgette a nyomtatásban...» Tompa szóban levő imakönyve nem *Orangyal*, hanem *Olajág* címet visel, a mely címet a könyvnek, — Tompa maga hosszas töprengés után sem tudván a sok cím közül választani, — Szász Károly választotta (Prot. Szemle 1901. évf. 459—460. l.). E cím alatt került először is s kerül azóta is Tompa imakönyve sajtó alá.

BERTÓK BÉLA.

— Boner meséinek forrásairól, régiebb e tárgyú tanulmányait folytatva és kiegészítve, újabb értekezést írt a charlottenburgi *Kgl. Kaiserin Augusta-Gymnasium* 1901. évi értesítőjébe *Dr. Gottschick Reinhold*, ki e dolgozatában *Waas* (Die Quellen der Beispiele Boners, Dortmund 1897), *Schönbach* (Z. f. d. Altert. XLIV, 2. Anz. XXVI, 171.) és *Schröder E.* (u. o. XLIV, 4, 420. s k. ll.) adalékainak felhasználásával a következő eredményre jut: Az «Edelstein» 1., 5—41., 44—47., 50., 51., 54—57., 59—62., 93. meséje az *Anonymus Neveleti* meséin, a 43. pedig az ugyanennek függelékében lévő mesén alapszik. A 3., 42., 63—69., 73., 75., 77—81., 83., 84., 86., 88., 90., 91. darab *Avianusból* való. Ennyit körülbelül már Lessing is megállapított annak idején. Újak csak a következő számokra vonatkozó forrás-kimutatások, a melyekből kitetszőleg a 48. mese *Jacobus de Vitriaco* (XIII. sz. első fele) egy példájára vezethető vissza még ismeretlen közbenső szerkezet révén, a melyhez a *Joannes Junioré* (XIV. sz.) csak közel áll, de vele nem azonos. Hasonlóképen van a dolog az 52. számúval is, a melynél *Étienne de Besançon* (XIII. sz. második fele) és *Joannes Junior* közös forrása a kútfő. *Jacobus de Cessolis* sakk-könyvéből való valamely közbenső láncszem feltételezésével az 58. és 97. A spanyol «Libro de los enxemplos» latin eredetijének és a *Scala cælinek* közös forrására vezethető vissza a 72., míg a 71. és 74. mese a *Disciplina clericalis*ből került. Az *É. de Besançon* «Alphabetum narrationum»-ából való a 76., 82., 85., 87., 92., 95. és 100. darab (Gottschick e nevezetes latin példatárát csak katalán reflexéből ismeri. A kettőnek egymáshoz való viszonyát ill. l. az *E. Phil. Közl.* XXIII. 680. s k. ll. olvasható értekezésemet). *Étienne de Bourbon* példatárából származik, ha nem is egyenesen, Boner 94. és közvetlenül a 98. meséje. A 4., 53., 89., 96. és 99. számú öt darab régiebb latin feljegyzése, tehát forrásul tekinthető alakja eddig még nem került elő.

KATONA LAJOS.

— Pompejiben talált domború mű. — *Nicola Iazzaro* a *Leipz. Ill. Zeitung* 1901. decz. 5-iki számában a következőket írja: Az ásatások, melyeket Pompejiben nagy buzgósággal folytatnak, időről-időre ismételten érdekes emlékeket tárnak napfényre, emlékeket, melyek mindjobban tanúsítják, mily magas fokon állott ebben a vidéki városban a festészet és szobrászat. Még nincs régen, hogy a *Vettiusok* háza falain rendkívül szép festményeket fedtek fel s már egy újabb, művészeti kivitelre valló lelet

vonja magára az archaeologusoknak és a class. ókor barátainak figyelmét. A IV. regio 3. insulájának keleti oldalán a kertben, a második helyiség bejáratánál ásók rátaláltak egy 60 cm. hosszú és 40 cm. széles remek kivitelű márványlapra, melynek keletkezését — mint kitűnő kidolgozása alapján itélni lehet — körülbelül a Kr. e. IV. évszázba kell helyezni. A mű kétségkívül görög eredetű s kosáldozatot ábrázol, melyet valamely istennőnek mutatnak be. Az istennő minden valószínűség szerint Aphrodite, mert neki, miként galambokat, úgy kosokat is szoktak volt áldozni. Aphroditere vallanak maga az alak és attributumai is: az istennőt az ókorban festők és szobrászok gyakran ábrázolták a *δαιδρυμα*-val s jobb kezében a hosszú kormánypálczával. A domború művön az istennőn és az áldozati állaton kívül még 7 más személy van ábrázolva [a képet a Lpz. Ill. Zt. bemutatja a 864. lapon]: egy fiatal ember, ki a kost vezeti, 3 gyermek s 3 felnőtt, t. i. egy férfi s 2 nő, nyilván az áldozók. A márványrelief igen finom és lelkiismeretes kimunkálásról tesz tanuságot.

C.

— A Bolletino di filologia classica (szerk. G. Cortese és L. Valmaggli) VIII. évf. 5. számában *Dávid I.* «Titi Livii ab urbe cond. lib. I—IV.» és *Füldty G.* «P. Vergilii Maronis Bucolica et Georgica» kiadásának ismertetése olvasható.

AZ 1900/1-IK TANÉVI PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

I. Magyar nyelv és irodalom.

Barcsa János: A XVII. század magyar történetirodalma. (Hajdúnánási ev. ref. gymnasium.)

Baldzs Gyula: Vörösmarty drámái. (Nagybecskerek-i közs. főgymnasium.)

Bergmann Ágost: Irányok és vezéreszmék a tizenkilencedik század irodalmában. (Temesvári áll. főreáliskola.)

Czeizel János: Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez. (Lőcsei kir. kath. főgymnasium.)

Czunya Sándor: A diftongusok a magyar nyelvben. (Sümei áll. alreáliskola.)

Domanovszky Sándor: Zalkai László glossái. (Pozsonyi áll. főreáliskola.)

Erdélyi Lajos. A mai nyelvtanhoz. Az összevont mondat modern szempontból. (Budapesti ev. ref. főgymnasium.)

Gyulai Ágost: Csokonai a katedrán. (Budapesti László Mihály-féle főgymnasium.)

Irsik József: A magyarok megtérése, iskoladráma. (Magyaróvári kath. algynasium.)

Korács Ferencz: Zilahy Károly pályája. (Zilahi ev. ref. főgymnasium.)

- Kovács* Antal: Vörösmarty humora. (Kecskeméti kath. főgymnasium.)
- Lathóczy* Mihály: Madách Imre őseiről. (Budapesti VII. ker. áll. főgymnasium.)
- Madarász* Flóris: Magyar olvasmányok a gymnasium felsőbb osztályaiban. (Bajai kath. főgymnasium.)
- Nagy* Béni: A ferenczes szellem és hatása hazánkban. (Egri kath. főgymnasium.)
- Norák* Béla: Káldy György élete és munkái. (Szombathelyi kath. főgymnasium.)
- Perényi* József: Irodalomtörténetírásunk első munkásai. (Nagykanizsai kath. főgymnasium.)
- Pröhle* Vilmos: A magyar nyelv és rokonai. (Nyiregyházi ág. h. ev. főgymnasium.)
- Suhajda* Lajos: Földi János. (Selmeczbányai ág. hitv. ev. főgymnasium.)
- Surányi* Gyula: Zrinyi Miklós a költő. (Tatai kath. algymnasium.)
- Szegedy* Rezső: Az irodalomtörténeti tanítás módszeréről. (Pécsi áll. főreáliskola.)
- Török* Konstantin: Vörösmarty emlékezete. (Székesfehérvári kath. főgymnasium.)
- Varjas* Endre: Az újabb katolikus vallásos lyra. (Kolozsvári kath. főgymnasium.)
- Vince* József: Az elbeszélő költészet legújabb irodalmunkban. (Budapesti IV. ker. kath. főgymnasium.)
- Zayzon* Ferencz: Bacsányi és Kazinczy viszonya. (Sepsiszentgyörgyi ev. ref. főgymnasium.)

II. Classica philologia.

- Bászál* Aurél: Költői példatár a latin esettanhoz. (Fehértemplomi áll. főgymnasium.)
- Böhm* János: A latin nyelv tanításának czélja és eszközei, (Rimaszombati egyes. prot. főgymnasium.)
- Bordeaux* Árpád: A római tisztviselők életkora a köztársaság folyamán. (Brassói kath. főgymnasium.)
- Darras* Orbán: A Herz-féle római pénzgyűjtemény ismertetése. (Soproni kath. főgymnasium.)
- Farkas* Ignác: L. A. Seneca Medeája és Hippolytosa. (Aradi kir. főgymnasium.)
- Hajas* Béla: A verbalis iniuria Plautusnál. (Felső-lövői ág. hitv. ev. gymnasium.)
- Harasztí* János: Horatius és Mæcenas. (Keszthelyi kath. főgymnasium.)
- Holzhammer* János: A clientela valószínű eredete, mivolta és fejlődése a római köztársaság korában. (Soproni ág. hitv. ev. főgymnasium.)
- Laukó* Albert: A görögök földrajzi ismeretei Homerosztól Polybiosig. (Aradi áll. főreáliskola.)
- Málly* Ferencz: A görög grammatika virágzásának fénykora. (Jászberényi kath. főgymnasium.)
- Molnár* Károly: A görög elégiáról. Solon, mint elégikus. (Nagyenyedi ev. ref. főgymnasium.)
- Némethy* Géza: Vergilius negyedik eclogája. (Budapesti V. ker. áll. főgymnasium.)
- Panlovics* Károly: Horatius levelei. Első könyv. (Czegledi áll. főgymnasium.)

Polgár György: Görög és római államrégiségek. (Miskolczi kir. kath. algymnasium.)

Tomory Imre: Horatius levele Piso fiához. (Munkácsi áll. főgymnasium.)

III. Modern philologia.

Gräser Gusztáv: Τοῦ Σκίλλερ ὡδὴ ἢ περὶ τοῦ κώδωνος ἑλληνισθεῖσα. (Medgyesi ág. hitv. ev. főgymnasium.)

Hadady Géza: Cid a történelemben és Herdernél. (Sátoralja-újhelyi kath. főgymnasium.)

Krebsz Ernő: Középkorai német nyelvtanításunkról. (Rozsnyói ág. hitv. ev. főgymnasium.)

Megyesi Ferencz: Shakespeare. (Zombori áll. főgymnasium.)

Nasch Fülöp: Hans Sachs bibliai drámái. (Vágújhelyi közs. alreáliskola.)

Seraphin Vilmos: Eine Kronstädter Handschrift des Jacobus de Voragine. (Brassói ág. hitv. ev. főgymnasium és alreáliskola.)

Takács Gyula: Voss J. H. idylljei. (Verseczi közs. főreáliskola.)

Vértessy Sándor: Hallermünde-i Platen Ágost gróf mint drámaíró. (Miskolczi ev. ref. főgymnasium.)

K Ö N Y V É S Z E T .

Arany László összes művei. I—V. kötet. Közrebocsátja *Gyulai* Pál. (K. 8-r. 411, 415, 449, 304, 356 l.) Budapest 1901. Franklin-Társulat. Ára 20 K, vászonkötésben 30 K.

Ugyanaz. (8-r. 411, 415, 449, 304, 356 l.) Budapest, 1901. U. o. 25 K, vászonkötésben 35 K.

Badicz Ferencz dr. Magyar irodalmi olvasókönyv. I. kötet. A gymnasium V. osztálya számára. Második, az új tantervhez alkalmazott kiadás. (8-r. IV, 184 l.) Budapest, 1901. Athenæum r.-társ. 2 K 20 f.

Bartal Antal. A magyarországi latinság szótára. (Glossarium mediæ et Infimæ Latinitatis Regni Hungariæ.) A M. Tud. Akadémia megbízásából és költségén szerkesztette B. A. (4-r. XXX, 723 l.) Bpest, 1901. Franklin-Társulat, 50 K.

Felsmann József. Német nyelvtan. Középkorai használatra. Ötödik, az új tanítási terv alapján készült kiadás. (N. 8-r. 191 l.) Budapest, 1901. Lampel Róbert, 2 K.

Francia könyvtár. Szerkesztik *Theisz* Gyula dr. és *Matskássy* József. 9. kötet. Chateaubriand: Atala. Magyarázta *Huszár* Vilmos dr. (K. 8-r. VIII, 86 l.) Budapest, 1901. Lampel Róbert, 70 f.

Görög és latin remekírók. Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága. Budapest, 1901. Franklin-Társulat. Cicero Marcus Tullius. A legfőbb jóról és rosszról. (Latinul és magyarul.) Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Némethy* Géza. (8-r. XXXI, 467 l.) 5 K.

Ugyanaz. Magyar szöveg. (8-r. XXXI, 263 l.) 3 K.

Herodoti Epitome sive loci ex Herodoti libris excerpti. In usum scholarum collegit et lexico hungarico instruxit Stephanus *Dávid*. Editio altera aucta et emendata. (8-r. VIII, 156 l.) Budapest, 1900. Lauffer Vilmos, 1 K 60 f.

Heverdle Géza. Kalauz a magyar gyűjteményes vállalatokban és a magyar színműirodalomban. (8-r. XIII, 138 l.) Budapest, 1901. Szerző tulajdona. Megrendelhető szerzőnél, Lampel R. könyvkereskedésében, Budapest, Kötve 4 K.

Jausz György. Német olvasókönyv. Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák számára. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterium új tanterve alapján. Az osztrák helyesírás szerint javította *Szemák István dr.* Első rész. Második, lényegében változatlan kiadás. (N. 8-r. VIII, 224 l.) Budapest, 1902. Lauffer Vilmos, 2 K 20 f.

Katinszky Geyza. A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata. Irodalomtörténeti szemelvényekkel. Tanító-, tanítónőképzőintézetek, felsőbb leányiskolák számára és magánhasználatra. Negyedik kiadás. A halotti beszéd másával. (N. 8-r. XII, 579 l.) Budapest, 1902. Lauffer Vilmos, 5 K 60 f.

Kerekes György. Vajda János élete és munkái. (8-r. 237 l.) Bpest, 1901. Az országos irodalmi r.-társ. kiadása. Mildner Ferencz bizom. Kassán, 4 K.

Kúthy Lajos munkái. Sajtó alá rendezte *Badics Ferencz.* I—II. kötet. Hazai rejtelmek. Regény (1846.). 2 kötet. Második kiadás. (8-r. XXIII, 370, 412 l.) Budapest, 1901. Franklin-Társulat, 8 K.

Sztrégovai *Maddch Gáspár* versei 1590—1647. Bevezetéssel ellátva kiadja *B. Radvánszky Béla.* (N. 8-r. 31 l.) Budapest, 1901. Ranschburg Gusztáv bizom., 60 f.

Mátyás király emlékkönyv. Kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára szülővárosa Kolozsvár szabad királyi város megbízásából szerkesztette dr. *Márki Sándor.* (4-r. VIII, 316 l. és számos műmelléklet.) Bpest, 1902. Athenæum r.-társ. Díszkötésben 24 K.

Mesterségek szótára. 27. füzet. Nyerges- és szíjgyártómesterség. Irta *Frécskay János.* (N. 8-r. 32 l.) Budapest, 1901. Hornyánszky Viktor. 20 fillér.

Meyer Konrád Ferdinánd. Egy ifjú szenvedése. Elbeszélés. Fordította *Hevesi Sándor.* (16-r. 66 l.) Budapest, é. n. Lampel Róbert. Kötve 80 f. Remekírók képes Könyvtára. Szerkeszti *Radó Antal.* III. kötet. Kisfaludy Sándor összes költeményei. Magyar művészek rajaival. Elettirajzi bevezetéssel ellátta *Zilahy K. Béla.* Első kötet. (8-r. XXXI, 444 l.) Budapest, 1901. Lampel Róbert, 6 K.

Thibaut M. A. Francia és magyar iskolai szótár. Teljesen átdolgozta dr. *Kovács S. János.* Francia-magyar rész. Második kiadás. (8-r. IV, 515 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat, kötve 6 K.

Tóth Béla. Szájruul szájra. A magyarság szálló igéi. Második, javított és bővített kiadás. (8-r. XV, 506 l.) Bpest, 1901. Athenæum r.-társ. 7 K.

Varjú Elemér. A gyulafejevári Batthyány-könyvtár. Öt melléklettel és a szöveg közt 22 hasonmással. (Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1899. folyamából.) (N. 8-r. 271 l.) Budapest, 1901. Ranschburg Gusztáv bizom. 6 K.

*

A Dante-irodalom dús gazdag gyűjteményét, *Scartazzini* jeles Dante-búvár párját ritkító szakkönyvtárának jegyzékét bocsátja közzé *I. Mussotter* (Munderkingen, Württemberg) antiquarius 65. számú könyvlajstroma, melyet az érdeklődők figyelmébe ajánlunk. Az olasz irodalom egyéb ágai is bőségesen képviselvék e jegyzékben, melynek csak Dantéra vonatkozó része 520 számot sorol fel.

BARTAL ANTAL.

Dei Auxilio Opus Hoc Tibi Patria
Lubens Dedico . . .

Egy a tudomány és tanügy tisztességes szolgálatában megöregedett, de a *viridis senectus* kitartó buzgalmával munkálkodó férfiúnak Isten segítségével befejezett művét emez ajánló sorok kíséretében kapja meg a *haza*. Megható e *dedicatio*. Megható, mert nincs benne semmi fitogtatás, csak a tényekben nyilvánuló hazaszeretet. Erre van nekünk első sorban szükségünk. Midőn annak a 95 nagy negyedr. ívre terjedő monumentális munkának, melynek czíme : *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae ; jussu et auxiliis Academiae Litterarum Hungaricae, condidit Antonius Bartal Budapestini MCMI.*, utolsó javító íveit átnézve, az utolsó szóig elolvasva öreg barátomnak szerencsét kívántam, egy pár nap múlva kaptam tőle az ő hitvallását ép úgy kifejező magánlevelét, mint az e sorok élén olvasható *dedicatiót*. Azt írja nekem, hogy ő iránta annyi jóval volt a *Haza*, hogy ő e szerény áldozattal csak tartozását akarta részben törleszteni. Istenem, ez a hang! Mintha csak a Vörösmarty korából hangzanék hozzánk. Ha meghallaná az ifjúság, melyből oly sokan vannak *Phaeaci fruges consumere nati!*

Ha a nagy német nemzet a *huszadik* századot több nagy collectiv irodalmi vállalattal kezdi meg és büszkén vetette meg alapját egy óriás *Thesaurus Linguae Latinae*-nek, mely az egyetemes kultúra legdrágább hagyományát : a latin nyelv összes szókincsét fogja tartalmazni és e szókincs nem csak *flamina oris*, mert ebben a mult idők szelleme ma is él és hat, tudása kifejezést nyer ; ha mondom a nagy német nemzet egy ily vállalatra szánhatta el magát öt nagy Akadémia és Europa legnagyobb kiadó intézményének szövetsége alapján : mi sem kezdjük a huszadik századot nagyobb vállalatok nélkül. E vállalatok sorában egy férfiú egymaga

egy vállalat terhét birta meg kitartásával, lankadatlan munkaerejével. Megbirta és megoldotta a több mint száz éve: 1787-ben kitűzött feladatot: a magyarországi latinság szótárát állítá egybe. Potentes potenter agunt . . . Németország 605,000 márka befektetéssel indítá meg a gyűjtést a latin szókincsnek oly szellemben való egybehordására és feldolgozására, mely a szótárírás tudománya mai követelményeinek megfelel; melynek szempontjai a szó százas életének minden mozzanatára kiterjednek és a philologiai akribia minden tanubizonyságával megerősítést nyernek. *Ötödfélmillió* czédula feldolgozásáról van szó, melyről Leó Frigyes, kinek kezében a latin költők szótári feldolgozásának vezetése van letéve, méltán elmondhatja, hogy «*ez első rangú tudományos archivum.*» Ezt teheti Németország. Nálunk egy ember, igen fogyatékos eszközökkel, az Akadémiának mérsékelt támogatásával mintegy 35,000 szót gyűjtött egybe a közép- és újabb korú latinság szellem-életének visszatükröztetésére.

Bartal vállalatát inkább lehet a két *Estienne*, Róbert és Henrik (a Stephanusok) vállalatához hasonlítani, melynek a francia irodalom fejlődésében, fölvirágoztatásában oly nagy jelentőséget tulajdonít nem kisebb gondolkodó mint Jules Jolly, a ki a francia Akadémiától megkoszorúzott művében*) külön fejezetet szentel a két Estienne-nek (I. k. 5. f.) És meglepő találkozás van az Estienne Henrik előszava és a Bartal dedicatiójában letett gondolat között. Nem állhatom meg, hogy az előszóból egy mondatot ide ne igtassak: «Mindenki tudja, hogy én ez én kedvesemért (ma maitresse), a görög nyelvért és azon szenvedélyes vágyamért, hogy létrehozam az én *kincsemet* (Thesaurus — mely a szótár szentesített kifejezésévé vált), rendre föláldoztam saját vagyonomat, kimerítettem saját kincsemet. De javaimnak elvesztését, ifjúságomnak föláldozását nem sajnálom, csak kedves olvasó a te tetszésedet nyerném meg.» Bartal nem ifjúságát áldozta föl, azt feláldozta tanulásra és számos hasznos tan-könyv szerzésére, de föláldozta a nyugalomba tért tanférfi *nyugalalmát*.

És érdekes egybehasonlítani az Estienne-ék korát a maival. A humanista műveltség diadalmaskodott. A latin nyelv újabb erővel föltámadt. Átment az irodalmi oktatásba, átment a diploma-

*) Histoire du mouvement intellectuel au XVI. siècle et pendant la première partie du XVII-e par Jules Jolly. Paris 1860.

tiába, a törvénykezés, sőt még a közélet terére is. De ugyanakkor a nemzeti nyelv izmosodott: mintegy lefolyt az a szerencés művelet, hogy az antik kultúra nemes galyát oltották be a nemzeti nyelv életerős ifjú csemetéjébe. Jolly ki is fejt, hogy az Estienne-k ténye: a francia nyelv érdekében tett hazafias tény volt.

Mikor nálunk 1787-ben 100 aranyat tűztek ki egy «*Glossarium mediae et infimae Latinitatis Hungaricae Ecclesiastico-Historico-Diplomatico-Juridico-Oeconomico-Dicasterialis-Philologico-Reale*ra»: e czifra czím mintegy rámutatott egy ily szótár tartalmára, mely a mi szótárunkban 114 év múlva létrejött. Mit jelent e szótár most? Nem a diadalmaskodó, de a haldokló latin nyelv hagyatékát. Rosszul mondám: e nyelv élete meg nem szakad. Úgyde a közéletből a nemzeti nyelv által kiszorítatva, századok emlékét őrzi: századok lelkét köti le szavaival. E lelket feloldani kell. E lelket megérteni kell. Ez a jelentősége a szótárnak. Mint Wissowa, a Pauly-féle nagy reallexikon kítűnő szerkesztője írja, a mi szótárunk hatása alatt: «a latin mint az egész nyugat élő nyelve a középkor kezdete óta minden változásában, átalakulásában, különböző árnyalataiban, voltaképen tudományos szempontból ismeretlen nyelv.»

Hogy ismerjük meg? Wissowa kijelenti, hogy a latin nyelv uralmának óriás területét tartományokra kell osztatni. Ezután szórolszóra így nyilatkozik: «Az ön hazája — Bartalhoz intézi sorait — az összes művelt államok sorában az első, mely ezt a feladatot felfogta, mert Német-, Francia- és Olaszországban még ehez fogható munka nincs és akarva nem akarva Du Cange-zsal dolgozunk tovább: e ténye teljes jogczím a dicsőségre (ist ein voller Ruhmestitel).»

Állapodjunk meg egy pillanatra a külföld ez elismerésénél. Tehát Magyarország a latin nyelv birodalmának külön területe. Igen, mert nálunk az egész közélet külön fejlődésen ment keresztül. Elég hivatkoznom Werbőczy István előszavára, melylyel a Corpus iuris Hungarici-t nemzetének ajánlja. Itt a recipiált római jogról beszél. E receptio a jog terén átvihető a szellemi élet többi területére is; költőink nemcsak a klasszikus költőkből vett reminiscenciákat szönek verseikbe; a renaissance előtt még a középkori latin nyelv jelenik meg a Chronicon Rhythmicumban, de a renaissance korának letűnte után is megjelenik a hungarismusokban bővelkedő latin nyelv költőinknél. Prózánk pedig épen sajátosan fejlődött. Jogi életünk Európa bármely nemzete jogi életét túlszárnyalja az önálló fejlődés tekintetében. Ez önálló fejlődés hihetetlen mérték-

ben gyarapítá nyelvünket. A jogi élet mellett politikai érintkezésünkben a diplomatikus latin nyelv egyszínű Európa többi országainak diplomatikus latin nyelvével, de az erős közélet életeleven lüktetése, szabadabb szószerkezete, szóképzésben kifejlett bősége, a kétnyelvűség romboló hatása mellett érthető sajátos fordulatokban gazdag volta a szó szoros értelmében külön tartománnyá tették a magyar nyelvterületet. Aztán a társadalmi érintkezésben a műveltek ajkán csengett a nyelv, levelezésbe átment, még asszonyaink is beszélték. Lehetetlen volt azt a klasszikus formát megőrizni, melyet az iskola odaadó buzgalommal ápolt, sőt az előtolakodó, mind követelőbbé vált nemzeti nyelvvel szemben[•] is folyton védett. Érthető, ha II. József idejében a latin műveltség járszalagához szokott őseink ragaszkodtak a nyelvhez és ebben a nemzeti összokás egyik védőeszközét látták.

Pedig e nyelv a nemzetközi érintkezés minden áramlatát átélte, magába szívta, áthasonította és így egy oly külön élő dialektust teremtett, mely a latin nyelv magyarországi dialektusa volt.

Bartal szótárának két fejezetre oszló bevezetése minden oldalról megvilágítja a nyelvalakulás e folyamatát. A középkori latin nyelv közös sajátosságai mellett, melyeket a Du Cange-féle Glossarium feltüntet, a semasiológiai árnyalatok egész sorozatát mutatja föl, mely csak Magyarországon dívott, mert a magyar történelmi fejlődésben találja magyarozatát, másfelől a Du Cange-nál meg nem található *szókincs* külön tárházába vezet be, mely a magyarországi latin irodalomnak, illetve a magyar közélet latin okmányainak alapján színültig megtelt és bizony mégis nagyon fogyatékos. Ezt szerző maga elismeri. Hiszen maga a szótár is ezt bizonyítja, melyhez a nyomtatása közben felgyűlt anyagból már *Supplementumot* csatol.

Úgyde e *Supplementum* az én felfogásom szerint csak a kezdet. A magyar tudomány becsületére válnék, ha a gyűjtés tovább folynék, történetíróink — főként ő hozzájuk fordulok kérő szózatommal — a mely szót nem találnak meg a Bartal szótárában : azt beküldenék. Hogy ezt minél kevesebb fáradsággal tehessék, mert tapasztalati tény, hogy a fáradság visszariaszt nem egy törekvést, feldolgozatlanul, csak a szó helyes leírásával, az előfordulás helyének pontos megjelölésével és az illető helyen való valószínű értelmével ellátva küldenék be. A feldolgozást a szótáríró biztosan elvégzi abban a formában, melyet szótárában követ.

És most hadd szóljak a szótárról épen a feldolgozás szem-

pontjából. Remélem, többet merhetek mondani, mert meg vagyok győződve, hogy a szótár tiszteletreméltó szerzője a nyílt, az őszinte véleményt, melyet csak az ügy iránti buzgalom és meleg erdeklődés sugall, csak örömmel fogadja.

Közelebbről Schreiter Szigfried*) érdekesen ismertette a német szótárírás fejlődését azon alkalomból, hogy a *Thesaurus Linguae Latinae* első füzetei megjelentek. Mellözve itt a korszakos alkotás történetének vázlatos áttekintését, mely 1820 óta, midőn Wolf egy ily szótár létrehozásának szükségét először hangoztatta, sok változáson ment keresztül, itt csak a szótárírás tudományos fejlődésének azon elveit idézem, melyeket már Freund föllálitott, melyek a szó *egyéni életének* mozzanatait jelölik meg, de melyeket Heerdegen Ferd. (Iwan Müller H. d. cl. A. 509) sokkal szabatosabban fejez ki. A szó életét hét szempont szerint ítélem meg, illetve *eleveníthetem* föl, mert ez az igazi feladat. *Történelmi, etymologiai, alaktani, jelentéstani, mondattani, phraseologiai és stílístikai* szempontok alá vetve a szó: a maga belső egyéniségét föltárja. Hogy mily sok oldalú tudás, mily széles ismeret, főként a történelmi leszármazás mily finom megfigyelése szükséges ehhez: azt pozitív és negatív uton bebizonyítja maga e szótár. Bartal az anyagot nagy lelkiismeretességgel gyűjté egybe. A szó történelmét az adatok nagy gazdagsága tárja elénk. Kivált a jogi élet van kimerítő módon feldolgozva. A *jus* 9, *juramentum* 2, *tabula* 2, a *vice*-összetételek 5, *forum* 4, *processus* 9, *privilegium* 1, *feudum* 8, *lex* 2, *actio* 4, *liber* 3, *curia* 1½, *grossus* 1, *comes* 4, *beneficium* 2½, *jobagio* 2, *magister* 10, *litterae* 20 hasábot tesz ki. Össze van állítva minden cím, minden rang, minden társadalmi foglalkozás megfelelő szava. Rendkívül becses a török uralom emlékeit feltüntető gazdag szókincs: a török hivatalok, a török hadi élet latinizált kifejezései. Egy darab művelődéstörténet. Legteljesebb és legtöbb pontossággal van egybeállítva az *egyház* szervezetére, a sectákra, a theologiai küzdelmekre vonatkozó szókincs. E tekintetben a Bartal szótára nélkülözhetetlen. Vanak oly secták, vannak oly dogmák, melyeknek egykor az erős egyházi élet küzdelmeiben jelentőségük volt, ma már a felekezeti viszonyok törvényes kiformalódása korában feledésbe mentek. Úgyde a mult időből ránk maradt okiratok, történelmi munkák, költemények,

*) Neue Jahrbücher f. d. klass. Alterthum etc. VII—VIII. k. 8 f. 513—531.

tankönyvek olvasása érthetlenné válik, ha e szótárt nem használjuk. A szó *történelmi* életét e szótár nagy apparatussal világítja meg. Ha hiányt keresünk, pedig kell keresnünk, ha a tudományos módszer szempontjának valóban meg akarunk felelni: ez abban mutatkozik, hogy az egyes szókra vonatkozó adatok *esetleges* előfordulása, az idézett helyek tanubizonysága, a teljességre való törekvés háttérbe szorítja a nyelv történetének igen fontos szempontját. E tekintetben a Thesaurus Linguae Latinae remek műnek ígérkezik. Fontos a szó *első* megjelenése és kihalása. Így pl. az *elementum* először Lucretiusnál jelen meg és ha Cicero az *Academica*-ban tíz évvel később magának tulajdonítja e szó feltalálásának érdemét: a szótárírás mai módszere képessé tett arra, hogy kimutassuk Cicero tévedését. A *haud* hamar elenyészik és csak egyes kapcsolatokban: *haud procul*, *haud dubium*, *haud longe* marad meg.

E szempontot a Bartal szótára figyelmen kívül hagyta. Pedig a nyelv történetében összekapcsolódik az *etymologiával*. Csak egy példát hozok föl. Bartal a szótárához írott bevezetésben megemlékezik arról, hogy Molnár Ferencz *) az *arrenda* szót a magyar *áron-ad*-ból származtatja, ő összehozza a spanyol *arrendar*-ral: egyszerre két vétség a szó történelmi méltatása ellen: először a spanyol szó vándorlását ki kell vala mutatni, holott az olasz *arrendare* (a francia *rente*) a mi latinságunk erős olasz színezetére tekintettel közelebb fekvő magyarázatot ad, az *áron ad* magyarázatot pedig az etymologia rég túlhaladott módszere hozhatta csak létre. E tekintetben átnéztem ismét az egész *A* betűt és ha eljön az ideje, talán egy pár helyreigazítással szolgálhatok. Szerettem volna, ha szerző Diez összehasonlító szótárát nagyobb figyelembe vette volna. És ez átvezet az *etymologia* szempontjára. Ez a legnehezebb része a szótárírásnak. Bréal a Journal des Savants 1901. évi folyamában e szempontból bírálat alá vette a *Thesaurus Linguae Latinae* megjelent füzetait és több szónál kimutatja e szótár tévedéseit. Ítélete: Elle nous donne un superflu dont nous n'avions pas besoin et elle nous ne donne pas le nécessaire. Bréal ez ítéletet több példával igazolja és a német tudósok tisztelettel, sőt elismeréssel vették Bréal észrevételeit. Egyetlen példát idézek, mert az a mi szótárunkkal kapcsolatba hozható.

*) Patvarista Novitius etc. Eger 1762.

Az *abdōmen* szót összehozták a germ. *intuoma*-val, holott a latin *abditussal* párhuzamba állítva is meg lehetett volna magyarázni: a hosszú *ō*-nak megvan analogiája: *cognitus* és *cognōmen* közt. A mi szótárunkban a Schlägli szójegyzék alapján föl van véve *abdomitum* = velő, mely egyenes összefüggésben van az *abdomen* klasszikuskori jelentésével = kövér altest, has.

Én nem az ellen szóllok, hogy Bartal miért etymologizál, csak azt állítom, hogy a hol ez *etymologia* nem a történelmi leszarmaztatás alapjául szolgál, felesleges. Azért néhol kimarad, a hol kutatni lehetne. Így a 14. l. *Adlerholtii* = lignum nobile, species generis arborum, quæ vocantur *aquilaria* . . . itt maga a magyarázat mutatja, hogy az összetett szó első fele képezi az etymologia alapját, de a magyarázat elmaradt. Így a 37. lapon *apalectizare* = calcibus invadere etymologia nélkül marad, holott a görög *λακτιζειν*-ben (Homeri Od. XVIII, 99.) megtaláljuk a szó eredetét.

Így a 41. lapon *apsus* = desertus; Du Cange magyarázatát adja: *apsus*: *apsitus* = *incultus ager*: tehát összerántott szó.

De ismétlem, nem kifogásolom, ha nem etymologizál, inkább maradjon el, ha felesleges; mert ez a nyelvészet legsikamlósabb tere. Bréal példái nagyon élesen megvilágítják e teret.

Harmadik szempont az *alaktani* méltatásra vonatkozik. E tekintetben Bartal bevezetésének második fejezete, mely a magyarországi *latinságnak* alakokban való bújja gazdagságát feltünteti, igen becses és tudományos értékkel bír. Ex illa vetusta arbore novi recentis ramī pullulant. E hajtásokat Bartal nagy bőségben mutatja be szótárában. Ha pl. *vidimare* = láttamozni, ebben már a magyar nyelv visszahatása, az első személyrag betoldása észlelhető. Viszont Bercsényi *megtergálni* szava, a latin *tergumdare* képzetére vihető vissza. A vasárnap: a régi etymologia szellemében létrehoz egy ily szörnyszülöttet *Ferri* (vas-) *polium* (árnap.) A képző végzőtaga egyszerűen lekopik. Így pl. *pharetri-par*-ban a *par* (parat) a különböző mesteremberek jelzésére szolgál.

A negyedsorban említett *jelentéstan* szempontjából Bartal szótárát csak a legnagyobb dicsérettel illelhetem. Oly félreeső, rég elfeledett jelentéseket találunk meg nála, miért hálaadósai lehetnek főként a történészek. Álljon itt egy pár példa.

Purgatorium szónál kinek jutna eszébe, hogy *vád-mentő hit*-et is jelent, mint azt Molnár F. Patvaristája nyomán Bartal konstatálja. Ott van a *pristaldus*, melyről külön tanulmányt írt. Ott van

a török eredetű *chalaffagilar*: *curatores et artifices*, ott *reiskital*, *avogaria*, *azardum*, *azymista*, *artolatria*: Bartal szótára nélkül az ily szavak jelentésére nézve fenakadunk. Hát még a régi kereskedelmi cikkek nevei. Negyedfél hasáb csupa szövetfajtákat sorol föl a megfelelő bizonyosságokkal, a *pannus* szó alatt. Így *Attalica* = atlasz. Ha Horatiusnál *Attalicis conditionibus* Attalus öröksége nélkül érthetetlen, az *attalica vestis* azon történeti adatok idézése nélkül, melyek sajátos jelentését megadják, szintén titok marad. Ha a Schlägli szójegyzék megőrzi a *patkó* középkori latin nevét: *babata*: ebben egyszersmind a magyar szó latin formálására is találunk példát. E tekintetben a magyar nyelv nem csekély mértékben gazdagítja a latin szókincset. Ott van *birságium*, *jobbaggio*, *pípare* stb. Érdekes példája a magyar nyelv e hatásának az ilyes összetétel: *non impensio* (492. l.) = nem teljesítés; *non fusibilis* - nem folyós; *non levatio* = fel nem vevés.

És itt kell egy megjegyzést tennem. Bartal fölvette a *gerundium* szónak debreczeni diákéletből ismert jelentését = *nagy bot*, *furkós bot*. Fölvette Jókai Debreczeni Lunatikusa (60. l.) alapján. Jókaiából többször idéz. Kitűnő regényírónk bámulatos emlékezete a régi deák élet sok kifejezését megtartá és beszötte regényeibe. Tudományos szempontból felvethető a kérdés: mi értéke van ennek az anyagnak? Azt hiszem, hogy itt több szigorral kellett volna eljárni. Mert ha Jókai egyik regényében beszél *elephantina moles*ről: ezt tisztán szeszélyesen alkalmazza, de ez nem vonható a latin phraseologia körébe. Aztán Kisfaludy Károlyt, Vas Gerebent e szempontból szintén föl lehetett volna használni. De kérdés marad, hogy a fáradságnak megfelelő eredményt lehetett volna-e elérni. Az *egyszeri* használat még nem jogosít fel arra, hogy valamely szót a magyarországi szókincsbe felvegyünk. Itt a felesleg árt, a mellőzés pedig még nem csökkenti a szótár tudományos használhatóságának értékét.

A mi a szótár *phraseologiai* és *stiliztikai* becsét illeti arról az a bőséges idézettár ad fogalmat, melyért a Bartal szótárát a jövő nemzedék tudományos kutatása közben nélkülözhetetlen ségedkönyvül fogja tartani. Sőt újabb ösztönt is ad még azzal is, a mit vagy nem tud megmagyarázni, vagy helytelenül magyaráz. Hogy erre is példát hozzak föl: Ott van e kifejezés: *Attilani aurei*. Bartal idézi Simouchiez Innocencz Numismaticáját (megjelent Bécsben 1794-ben), mely a magyarázatra nézve kifejti, hogy spem «inveni-

endi fere omnem eripit» maga nem kockáztat véleményt. Jól teszi, de ép ezzel felkölti érdeklődésünket. Ott van: *Adamicus*. 3. = ad reliquias in aqua putrefactorum cadaverum et aliarum materiarum pertinens. Bizonyosságul idézi a Tör. Tár. 1888. p. 16. u.: terra rubra *adamica* mineralis . . . és felhozza, hogy az offenbányai aranybányában fordul elő. E szó újabb értelmezést igényel.

Mondattani szempontból is sok becses anyagot fölvelt e szótár. Elég az *ad* praepositóra utalnom, melynek *három* hasábot szentel. Itt a magyar nyelv hatása igen érezhető. Hiába! A mondatfűzés a nemzeti gondolkodás leghivebb kifejezője. Erről nem mond le, még ha latinul ír és beszél is, sőt egy pár helyen Janus Pannoniusz sem bír megmenekülni a magyar szókötés ellenállhatlan befolyásától. E hatást a bevezetés első két fejezetében főbb vonásaiban megrajzolja a szótár lankadatlan buvára. Hogy a magyarországi latinság érdekes sajátosságait nem merítette, nem is meríthette ki, az a dolog természetében rejlik.

A bevezetés már említett két első fejezete után jön III. Fontes és IV. magyar nyelven e szótár története. Ezeknek ismertetését ez úttal mellőzhetem. A források gondos átnézését ajánlom azon buzgó férfiaknak, kik e szótár *Supplementum*-ának megalkotásához valamivel hozzá akarnak járulni. Mert hiszen ily munkát csak együttes működés útján lehet létrehozni. De ennek az együttes munkának módszeresnek kell lennie. E tekintetben a nagy német nemzet páratlanul áll. Ezt Bréal maga is elismeri. «Habozás nélkül elismerjük, hogy Németország az egyetlen ország, hol ily tervet fölvehettek és a hol az oktatás a tanúltságnak és módszernek olyan meg lehetős összhangját hozhatta létre, hogy ne kelljen félni mérhetetlen zűrzavartól. A némettől tanulhatunk módszert, kitartást, munkabírást.»

Előttünk áll a feladat: a forrásokat szaporítani, kiaknázni; a már feldolgozott forrásokból is lehet újabb adatokat meríteni. Én meg is kísértem épen a források közé fölvelt egyik műből ily hézagokat pótolni. De ez már nem e cikk keretébe tartozik.

Scaliger a szótár anyagának gyűjtését a bányák bűvárlatához hasonlítja és kimondá: *Omnes Poenarum facies hic labor unus habet*. És Bartalnak ez a munka nem volt büntetés. Ő a Szentírással tartott: *Az én igám gyönyörűséges*.

Macaulay azt mondja, hogy a legjobb szótáríró megelegedhetik, ha munkáját a világ hideg tisztelettel fogadja.

Bartal tőlünk nem a hideg tiszteletet, — a szeretettel párosult elismerést vívta ki.

Soraimat azzal a kijelentéssel végzem, melylyel Bréal kifejezte hódolatát a német tudomány és szorgalom óriás munkája iránt: «Ha ez a szótár csak arra való lesz vala, hogy egy ily gyűjteményt hozzon létre, ez magában nagy érdem a latin tanulmányok terén.»

Ez érdemért szívből üdvözlöm Bartal Antalt, kit a Tudomány Egyetem bölcsészeti kara méltán választott meg tiszteletbeli doktorává.

HEGEDÜS ISTVÁN.

A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFÓIHEZ.

(Adalék Böles Leo Taktikájának a megértéséhez.)

10. Követendő elvek a fordításnál.

Hogy mi voltaképen a fordítás, azt *Cauer* (Kunst des Übersetzens, 1894) és *Blass* (Hermenentik u. Kritik, Iw. v. Müller's Handbuch, 2. kiad. 245—248. ll.) szépen kifejtették. A saját philologiai irodalmunkban, kevés szóban bár, de mégis legjobban *Hornyánszky Gyula* határozta meg értékét és írta körül követelményeit (Egyet. Phil. Közl. XXIII. évf. 736—738. ll.). *Blass*-nak ez a nézete: «Das erste und nötigste ist, dass die Übersetzung richtig sei, d. i. dass die Gedanken entsprechend wiedergegeben und nicht verfälscht, noch verstümmelt, noch durch Fremdartiges erweitert seien; *mindestens darf ohne Wissen und Wollen des Übersetzers nichts Fremdartiges hineinkommen.* Es wäre nun gut, wenn diese Forderung ebenso leicht erfüllbar wäre, wie sie selbstverständlich ist. Aber man muss dazu erst selbst vollkommen verstehen, und dies ist bei irgend schwierigeren Autoren kaum durchgängig zu erreichen. . . . Prosa möchte sogar im allgemeinen noch schwieriger zu übersetzen sein, als Poesie.» *Hornyánszky* pedig ezt az elvet állítja fel: «*a fordítás a tudomány szolgálatában álljon, azaz kívánatos, hogy minél inkább olyan fordítások jelenjenek meg, a melyek az eredeti kutatásnak is hasznára vannak.*» Ki válasznak később következő pontjait figyelemmel olvassa, arra a meggyőződésre fog jönni, hogy tekintettel arra, hogy exegetikai kommentárt nem mellékelhettem fordításomhoz, két elvnek lelkiismeretesen hódoltam: *fordításom önálló interpretatio*, mely először emancipálja

magát s mint látni fogjuk, joggal a szöveg első interpretációjától, s nagyban és egészben a tudomány szolgálatában áll. Azaz bizonyos kétségbevonhatatlan hermeneutikai apparatussal készült.

11. Lehet-e Checus számunkra tekintély?

De R fölkiált (a 246. lapon): «Legalább megnézte volna (Vári) a régibb fordításokat és ezekből tanult volna, ha már nem tud járni a maga lábán.» Régibb fordítás voltaképpen csak egy van, az 1514—1557-ig élt *John Cheke*-é (nem *Chece*-é, mint R következetesen írja); ez készült a görög eredeti után, a többieket a Checus fordítása mind a legnagyobb mértékben befolyásolta.*) R most igen leleményes taktikával él, melyre ugyan Leonál «alakzatot» nem talált, de melyre önfentartási ösztöne tanította: kijelenti mintegy, az eddigi interpretatio a helyes, Vári fogyatékos görög nyelvi ismereteinél fogva a görög szöveget meg nem értette. S e célból — hogy ezt bebizonyítsa — egy X. századbéli byzantiumi író szövegének a megértéséhez kezében a Curtius-Ábel és Maywald iskolai nyelvtanaival operál — nem minden tendentia nélkül! De megengedem, hogy erre a kényelmi szempont s még nagyobb mértékben philologiai járatlansága indíthatta.

Fölmerül így az a kérdés, valóban lehet-e számunkra Checus tekintély? Igazán csodálom, hogy R, ki az Egyetemi Könyvtár Meurs-Lami-ját és a bécsi udvari könyvtárnak Scheffer-féle Mauricius-kiadását oly lelkiismeretesen (?) forgatta kezei között, ez irányban kételyeket nem táplált. *Lami* t. i. kiadása (VI. köt.-nek) VII—X. ll.-n Checus fordítása kétes érdemeinek is szentel tért, ily czímen: *Cautio de libris Leonis Imperatoris De adparatu bellico prave ab Hæreticis versis*, — noha változtatás nélkül nyomatja le a XVIII. fejezethez Checus latin fordítását. *Scheffer* pedig Urbiciushoz írt kommentárában nem győzi eléggé dorgálni Checust: P. 113 *θαρραειν*-hez írt jegyzetében: «Ceterum non hoc solum, sed et locus totus ab interprete miserrime est obscuratus», P. 88 *ζωνδοτερον*-hoz: «Leonis Interpres toto hoc loco nihil intellexit» mondja, P. 446 ezt írja: «Verum ipse (t. i. Leonis interpres) nihil ex his verbis intellexit», p. 447: «Ceterum hic totus locus, ut non pauca alia, ineptissime versus est apud Leonem.» S én azt hiszem, az alábbiakban *Lami*-nak és *Scheffer*-nek a Checus fordításáról alkotott kedvezőtlen ítélete részéről is megerősítést nyer.

*) Szabó Károlyt is, noha ő — miként *Pigafetta* — halvány kísérleteket tesz némi emancipatióra.

12. A legközönségesebb görög szavak ismeretéhez.

a) Ad Leonis Tacticorum XVIII. 106.

De hogy engem bizonyos okok indítottak arra, hogy a közkeletű fordításoktól eltérjek, — dehogyan concedálná azt az én bíráló uram! Így megbotránkozik azon, hogy a XVIII. fejezet 106. §-ában, hol a szlávok fegyvereiről van szó, az *ἐκέχρητο δὲ καὶ τόξοις ξυλίνοις, καὶ σαγίτας εἶχον χειρισμένας φαρομάκῳ* kitételben a *τόξοις*-t nyilaknak fordítom s ebből azt az általános következtetést vonja le, hogy a fegyverekre vonatkozó legközönségesebb szavakat nem ösmerem. 27. §. *καὶ τόξοις κέχρησθαι* nálam «s az íjjakhoz folyamodni», 48. §. *τόξοις* «íjj», u. o. *τὰ τόξα* «az íjzat», u. o. *προτεροῦσι τοῖς τόξοις* «íjjaiknak veszik nagyobb hasznát», 115. §. *τόξα* «íjjaik», 116. §. *τόξοις* «az íjj», 124. §. *τὰ τόξα* «íjjaiknak», 131. §. *τόξοις* «íjfkészletnek»; nem valószínű tehát, hogy a 106. §. fordításakor ne tudtam volna, hogy *τὰ τόξα* rendesen mit jelent. Épen úgy, mint a 156. §.-ban a *ὥστε* szokásos értelmére csak gondoltam, ha tekintetbe vesszük, hogy az 54. §.-ban így fordítom: «úgy, hogy», a 68. §.-ban «úgy, hogy», a 104. §.-ban «annyira, hogy», a 118. §.-ban «hogy», a 128. §.-ban «azon ezélből, hogy», a 141. §.-ban «hogy», a 143. §.-ban «olyformán, hogy», u. o. «akként, hogy», u. o. «olyan-képpen, hogy», u. o. «hogy», u. o. «és így», a 150. §.-ban «úgy, hogy», a 154. §.-ban «úgy, hogy» (kétszer). Mindazonáltal R. mert a 156. §.-ban «hiszen»-nek fordítom, a 248. l.-on felkiált: «Sőt — horribile dictu — a leggyakoribb görög kötőszók egyikének, *ὥστε*-nek jelentését sem ösmeri. L. Maywald isk. görög nyelvtanának 186. és 189. §.-át». Hogyan borzadt volna össze, ha tapasztalja, hogy a Taktika XII. fejezete 46. pontjában (*Ὅτι ἔστιν οὖν πρέπον τῶν ὀκτώ, ἢ τὸ πολὺ τῶν δέκα ἀνδρῶν πλείω τὸ πάχος ποιεῖν τῆς παρατάξεως, καὶ τὸ πᾶν εἰσὶν ἀσθενῆ τὰ τάγματα, οὐδὲ τῶν πέντε ὀλιγωτέρους, ὅσον ἂν εἰσὶν ἐπίλεκτα ὥστε πρέπον ἐστὶ κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον καὶ τὴν τοιαύτην διαίρεσιν ἀρκούντως καὶ τὰ βάρη, ἔχουν τὰ πάχη τῶν παρατάξεων γίνεσθαι stb.) a *ὥστε*-t *hanem*-nek fordítom*) egyedül ezen a helyen az egész Taktikában, jeléül annak, hogy bennem nincsen meg a fordítási pruritusnak az a foka, mely R.-et a zajos fölháborodás nyilatkozataira ragadja. De hogy kifejtsem, miért fordítottam *hiszen*-nek, másutt miért *hanem*-nek, a *πρότερον*-t egy helyt *mindenekfelett*-nek, a *οἱ αὐτοὶ ὄκ*-nek, a *ὀθεν*-t egyszer *de*-nek, a *οἶον ἔνα*-t *miért is*-nek, azt tőlem ne várja senki, mert bármily *μυρολόγος*-nak tartsanak is, sohsem voltam és akarok lenni az, mi R., az, mit a régi görög *βομβύλιος ἄνθρωπος*-nak nevezett.*

*) *Scheffer* p. 123. pld. «ceterum»-nak fordítja.

Hadd térjek vissza a τὰ τόξα értelmére! Feltűnő az, hogy Leo kiemeli, hogy a szlávok íjjai fából vannak, holott ismeretes *Jähns*-ből (Geschichte d. Kriegswesens 17. l.) «dass zu allen Zeiten neben dem hölzernen auch der hörnerne Bogen im Gebrauch war». Nem úgy áll a dolog a nyíllal; annak hegye rendszerint tartósabb anyagból készült, kő (obsidián), vas, bronzé játszottak itt szerepet. A ki tudja, hogy a különböző szláv népeknél a fa-ipar mily erősen virágzott, nem tartja lehetetlennek, hogy tűzben megkeményített végű fanyilaik voltak; ἐξέχρηστο τόξοις ξυλίοις tehát azt jelentené, hogy fa-íjjaik és fa-nyilaik voltak (v. ö. *Pape* s. v. τὸξον: Tragg., die es ebenfalls im Plural brauchen, so dass es, wie bei Homer oft, den Bogen mit den Pfeilen bedentet, . . . auch die Pfeile Plat. Legg. VII. 815a). Hogy félreértések kikerülése végett fanyilaknak fordítottam, annak szolgáljon mentségül, hogy a Takt. XVIII. fej.-e 49. §.-ában *Checus* is megengedte magának azt, hogy τὸξοις-t sagittis-nek fordítsa*), noha ugyancsak ő, mint azt később lát-tam, a XX. fej. 81. §.-ában a τὰ τόξα-t *arcus et sagittae*-nek fordítja.

b) Az ἀθρόοις szó értelméhez a byzantiumi taktikusoknál.

R úr írja (a 245. l.-on j.-ben): «ἀθρόοις-nak (együtt egymás mellé sorakozva, confertus), mely egyike a legközönségesebb görög szavaknak (v. ö. pld. Herod. VI. 112, Xenoph. Cyr. V. 3. 36. Thuk. I. 122.), értelmét nem ismeri: egyszer «előkészületlenül»!! (MHK. 13. l.), másszor meg nem várt hévre gerjednek!'-kel fordítja (MHK. 63. l.). Az igazi értelmét a szónak Vári nem ismeri s e miatt félreérti az illető paragraphusokat».

Már Scheffer ösmerte fel Urbiciushoz a Pseudo-Cyrrillus-féle VII. évszázbeli görög-latin glossariumnak rendkívüli fontosságát; léptenyomon hivatkozik is rá. R úr bevezetéséből (a 7. l.-on) láthatta, hogy e glossariumnak, mely a VII. évszázbeli nyelvhasználatnak elsőrangú kútforrása, szintén nagy fontosságot tulajdonítok. Ez a glossarium ἀθρόοις-ról nem tud semmit, de ἀθρόοις-ról azt, hogy *summatim*, *repente* s csak ἀθροιστικῶς-ról azt, hogy *caterratim*. Viszont, hogy *confertus* annyit jelentene, mint ἀθρόοις, egyetlen glossariumunk sem tudja, *συμπεφορημένος*, *πεπληρωμένος*, *μεμεστωμένος*-sal adják vissza. Mit jelent *summatim*? *Georges* szerint (Handwörterbuch d. lat. Sprache, 7. kiad.) a következő jelentményei vannak: *summarisch*, *nur den Hauptsachen nach*, *im Allgemeinen*, *leichtthin*, *obenhin*, *oberflächlich*. Hogy *repente* azt jelenti: *plötzlich*, *mit einem Schlage*, *unvermuthet*, — ha még eddig nem tudtuk, szintén *Georges*-ből tudjuk meg. Tehát ἀθρόοις

*) Scheffer is p. 255.

a byz. görögységben a. m. *repentinus*. Nézzük a taktikus irodalomnak egy csomó helyét, megállhat-e a *repentinus* ill. *repente*-vel való interpretációja?

Mindenekelőtt lássuk azokat a helyeket, hol maga Chæcus, az R tekintélye, fordítja *subitus*-sal: Leonis Tactica VII. 1: 'Ἐξῆς δὲ καὶ περὶ τῆς αὐτῶν γυμνασίας πρὸ τῶν πολεμικῶν ἀγώνων ὀφειλοῦσης γίνεσθαι μετρίως σοὶ καὶ συντόμως ὑπαγορεύσομεν, ὦ στρατηγέ, ἵνα προπαρασκευάζῃς αὐτοὺς ἐδίξεσθαι πρὸς τοὺς ἀληθεῖς κινδύνους διὰ τῶν ἐν γυμνασίᾳ κινδύνων. τὸ γὰρ ἀγύμναστον παντελῶς ἀμαθῆς καὶ τυφλὸν πρὸς τὰς ἀθρόους καὶ ἀμελετήτους ἐγχειρήσεις εὐρίσκεται. Leonis Tact. XIX. 47: ἀποπλανωμένων γὰρ τῶν πολεμίων καὶ ἐμπιπτόντων ὡς ὀλίγοις ἀναφανέν ἀθρόως τὸ ἐγκρούμηναι καὶ ἠροῆσαι αὐτοὺς, ἐκλύσει τὸν τόνον τῆς ἐνστάσεως. Most vegyük szemügyre azokat a helyeket, hol Chæcus egyáltalában nem fordítja: Tact. XVII. 2: . . . τὰ δὶχα ἰδίας βλάβης τὰς κατὰ τῶν πολεμίων ἐφόδους ἵτοι ἐπιδρομὰς ποιῆσθαι. τοῦτο δὲ γίνεσθαι δυνατόν ἐστιν, ἐὰν μετὰ σοφίας καὶ στρατηγήματος φρονίμου ἀθρόως αἱ κατὰ τῶν ἐχθρῶν γένηνται ἐπελεῦσεως. E passus második mondatának hiányzik Ch.-nál a fordítása; hadd álljon itt parlagi fordításomban: . . . a magunk megkárosodása nélkül megtenni az ellenség ellen támadásainkat, ill. rárontásainkat. Ez megtörténhetik, ha bölcsen és okos hadvezéri művelettel (együtt egymás mellé sorakozva?) intézzük az ellenség ellen támadásainkat. Tact. XVII. 42: Ἀλλὰ μηδὲ τοῖς ἀπὸ ἐνὸς μόνου λεγομένοις πίστευε ἢ πρόσσεχε, ἀλλὰ τῆ ἐκ τῶν πλειόνων συμφωνίᾳ πείθου; μάλιστα δὲ τῶν ἐξ ἐπιδρομῆς ἀθρόως ἀλίσκομένων, ὡς εἵπομεν, ἕπερ τῶν προσφευγόντων,*) mi éppen nem a kornak színvonalán álló fordításomban ekként hangzik: De ne annak adj hitelt vagy arra vess ügyet, mit csak egy ember mond, hanem az indítson téged, a mit többek szájából összhangzatosan hallasz, főleg olyanokéből, kiket, mint mondtuk (egy ponttal előbb = ἐξ αἰφνιδίου ἐπιδρομῆς =) együtt, egymás mellé sorakozott? rárontás következtében fogtál el, semmint szökevények szájából. Itt legyen most szabad, mert itt van helyén, idéznem *Hesychius Alexandrinus* szótárából a következőket: ἀθρόως· αἰφνιδίως [*Pape* = plötzlich, unerwartet], ταχέως, σφοδρῶς [*Pape* = heftig, eifrig, ungestüm], ἀφόνως, συνηγμένως, ὀμοῦ. De Chæcus egy helyt azt az értelmét is tudja: *vehemens*. Vaj-

*) Ugyanezt a tanácsot ismétli XX. 38.-ban: Ἰκανοὶ μὲν ἴσως καὶ οἱ προσφεύγοντες ἀπὸ τῶν πολεμίων παρασχεῖν σοὶ πίστιν περὶ τῶν ἐρωτωμένων αὐτοῖς, ἀλλὰ μᾶλλον ἀσφαλέστερον ἀναμάθεις τὰ παρὰ τῶν ἐξ ἐπιδρομῆς ἀθρόως [sic *ego pro codd.* ἀθρόως] κρατουμένων λεγόμενα κ. ι. ε. Nem érdekes-e, hogy A így paraphrazálja: ἐξετάζων τὰ λεγόμενα παρὰ τῶν ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ αἰφνιδίως κρατουμένων.

jon megállhat-e? E hely a *Tactica* XIV. fej.-ének eme (59.) pontja: 'Εν τούτοις γὰρ ἐστὶν ἡ διαφορά, ὡς εἴρηται, ἀμφοτέρων,*) ὅτι ἡ μὲν ἐν συντάξει γεινομένη ἐνέδρα τὸ ἰσχυρῶς καὶ ἀσφαλῶς μάχεσθαι ἔχει, ἡ δὲ δρουγγιστὶ γεινομένη, τὸ ὀξέως παρέχειν τὰς βοηθείας καὶ τὰς διώξεις καὶ τὰς ἀθρόας ἐπελεύσεις καὶ ταραχὰς ποιῆσαι. Magyarúl: A különbség, mint mondtuk, mindkét művelet között abban áll, hogy a hadi rendbe felállított lesvetés arra képesít, hogy hathatósan és biztonsággal harcolhatunk, a drungussorokban történő viszont, hogy nyomban kelhetünk segítségre, s tehetjük meg az üldözéseket, az egymás mellé sorakozott (?) támadásokat s a nyugtalanító műveleteket*. És megállhat-e *Checus*nak *confertim*-mel való fordítása a köv. két helyen: *Tact.* XI. 1: Δεῖ οὖν τὰ ἀπλῆτα, ἤτοι τὰ φοσσάτα, -- κυρίως γὰρ φοσσάτον τὸ ἀπλῆτον τοῦ ὄλου στρατοῦ καλεῖται, -- τὰυτα οὖν ἀσφαλῶς σε ποιεῖν καὶ εἰ μὲν ἐνδέχεται, εἰς ἀραιότερους τόπους κατασκηνοῦν τὰ στρατιωτικά, εἰ δὲ οὐκ ἀπαντᾷ, μὴ ἀμελῶς, ἀλλὰ σφιγκτῶς καὶ ὀχυρῶς ἀπλῆκεῖν, καὶ ἀποφεύγειν τοὺς τόπους ἐκείνους, ὅσοι ἔχουσιν ἐκ τοῦ πλησίον ἠψηλοτέρους αὐτῶν, ἵνα μὴ ἐκείνους οἱ ἐχθροὶ ἀθρόως ἢ ἐν νυκτὶ προκαταλαβόντες κακὰ τινα διαθήσουσι τῷ φοσσάτῳ. Magyarúl: A táborhelyet, ill. az árkokokat — mert az egész sereg táborhelyének tulajdonképpen árkokat a neve — biztos intézkedésekkel kell tehát megvonnod; így ha szerét ejtheted, térségesebb területeken keil táboroztatnod seregedet, ha ellenben ez nem lehetséges, ne üss táborn gondatlan módon, hanem süritve seregedet és védhető helyen, s kerüld azokat a pontokat, melyeknél magasabbak vannak a közelben, nehogy azokat az ellenség együtt egymás mellé sorakozva (?) vagy éjnek idején megszállva veszedelmet hozzon a táborhelyre. *Tact.* XIV, 113. M. Ἐμοὶ δὲ δοκεῖ ἢ ἀγνοεῖν ἐκεῖνον τότε τὴν τοιαύτην φήμην ὡς νεωτέρων γεινομένην, ἢ τὰ μὲν πρὸ τῆς συμβολῆς ἀφεῖναι, κατ' αὐτὴν δὲ τὴν συμβολὴν καὶ αὐτὸς σὺν τοῖς νεωτέροις καὶ ἡμῖν ὁμοίως παραγγέλλει λαμπρὰ τὰ ὄπλα δεικνῦεν ἀθρόως. κατὰπληξίς γὰρ μᾶλλον γίνεται, οὐχ ὅτ' ἂν μακρόθεν ἐρχομένων λαμπρῶν τῶν ὀπλιτῶν ἡ θεὰ συνήθης γίνεται, ἀλλ' ὅτ' ἂν ἡ δοκοῦσα καὶ φαινομένη στυγρὴ παρὰταξίς ἀθρόον (így az összes kéziratok; *Checus* itt *subito*-nak fordítja) καὶ παρ' εὐδὴ ἀναδεχθῆ ἔξ ἀπροσδοκῆτων λαμπρῶν. Magyarúl: «Nekem azonban úgy tetszik, hogy ő (t. i. *Onésandros*, v. ő. monogr.-ám 57. l.-ját) vagy nem ösmeri az ily előző jelek zavart támasztani szokott hatását, vagy mellékesnek tartja a csata előtt történőket, holott ő maga a csatában azt kívánja a fiatalabb frókkal s velünk egyetértőleg, hogy együtt egymás mellé sorakozottan (?) csillogó fegyvereket mutassunk az ellenségnek». Mielőtt az

*) E sorok olvasásánál kinek ne jutna eszébe a 8. pontban vitatott ἰσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων . . . τρισσῶν.

erre következőket lefordítom, halljuk, mit mond *Onésandros* (93. §.):

Ἐπαγέτω δὲ καὶ τὸ στράτευμα σὺν ἀλαλαγμῷ, ποτὲ δὲ καὶ σὺν δρόμῳ καὶ γὰρ ὄψις καὶ βοή καὶ πάταγος ὄπλων ἐξίστησι τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας. ἀνατεινόντων δὲ κατὰ τὰς ἐφόδους ἀθρόοι, πρὶν εἰς χεῖρας ἐλθεῖν, ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς μετέωρα τὰ ξίφη πρὸς τὸν ἥλιον θάμα*) παρεγκλίνοντες, vagyis: A sereg vonúljon fel riadalommal, esetleg rohammal; s látása, a harczy kiáltás s a fegyverek zöreje gondolkodóba ejti az ellenséget. Támadáskor, mielőtt kézviadalba elegyednek, *együtt, egymás mellé sorakozva?* fejökhöz tartásuk fénylő kardjaikat, egyben a nap felé forgatva azokat. De folytassuk fordításunkat *Leo*-nál: Megszeppenés (= *κατάπληξις*) inkább úgy jön létre, nem ha messzünnen jövő csillogó fegyverzetű katonáknak látásával megbarátkozunk, hanem ha a dísztelennek tartott s dísztelennek látszó parataxis *együtt, egymás mellé sorakozva?* és egyenesen váratlanul ragyogó fényben mutatja magát. Ugyebár, t. Társaság, kezd már a hurok kissé szorosabban *R* úr nyakán feszülni? De kell, hogy kíméletlen legyek. Lássuk a *Tact. XII. 98.* pontját: Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἀπὸ ἐνέδρας δέον κατὰ τῆς παρατάξεως τῶν ἐχθρῶν συμβάλλειν, χρὴ τοὺς εἰς τὴν ἐνέδραν ἔγρουν ἔγκρουμα τασσομένους παραγγεῖλαι, ὥστε πρὸ πάντων βίβλας προπέμπειν, ἵνα μὴ ἀπάντημα — ὡς εἰκὸς — ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἀθρόως ὑπομείνωσιν, ἢ ἐνέδραν ἐκ πλαγίου ἢ καὶ ἀπὸ νότου, ἔγρουν ἀπὸ ὀπισθεν τῆς τῶν ἐχθρῶν παρατάξεως. Itt *Checus de improviso*-nak fordítja az *ἀθρόως*-t, de lássuk azért az egész helyet magyarul: Minekutána a lesvetőknek is kell az ellenség parataxisával csatába bocsátkozniok, szükséges, hogy a lesvetésre ill. rejtkehelyre kirendelteteket figyelmeztessék, hogy mindenképp elöltsék őrsöket küldjenek ki, nehogy *együtt, egymás mellé sorakozva?* szembe találják magukat az ellenséggel, vagy oldalt vagy hátában, azaz mögötte az ellenséges parataxisnak lesvetéssel. De talán kiegészíti *R* urat zavarából a *Tact. XIV. fej.-nek 4. pontja*: Ἐὰν μὲν οὖν ἐν ταῖς παρατάξεσιν σου πρὸς τοξότας ἐστὶν ὁ πόλεμος, τοὺς δυσχερεῖς τόπους, καὶ τοὺς πρόποδας τῶν ὀρέων, ἔγρουν τὰς πρώτας ἀναβάσεις ἐπὶ τὰ ὄρη, πάντως τούτους φύλαττε, καὶ μὴ ἐν αὐτοῖς σύμβαλλε τὴν μάχην, εἴγε δυνατόν σοι ἐστί. καὶ ἢ ἐν τῷ ὄρει τὴν παράταξιν ἔκτασσε, ἢ τελείως ἀπόβαινε τοῦ ὄρους, καὶ ἐν ὀμαλωτέρῳ καὶ γυμνῷ τόπῳ παρατάσσου, ἵνα μὴ τῶν ἐχθρῶν — ὡς εἰκὸς — ἐκεῖθεν ἐνεδρευόντων ἀπὸ τοῦ ὄρους ἢ παράταξις ἀθρόως βιάζηται. Magyarúl: Ha parataxisaidnak nyíl-lövőkkel akad csatájuk, mindenképpen őrizkedjél a veszélyes pontoktól s a hegyek nyúlványaitól, illetőleg a hegyekre vezető első feljáróktól, s azokon ne bocsátkozzál harciba. ha tőled függ a dolog. Hanem vagy a magaslaton állítsd fel parataxisodat, vagy tisztára menj le a hegyről, és

*) Sic ego pro σαμ. Cf. Mezger Pindar's Siegeslieder p. 88.

síkabb és puszta térszínen állj csatarendbe, nehogy — szokás szerint onnan vetvén lest az ellenség, a parataxis *együtt, egymás mellé sorakozva*(?) a magaslat felől szorongatott helyzetbe jusson. S most már nyugodt lélekkel kimondhatjuk, mind a szóba került helyeken *hirtelennek. váratlan*-nak kell fordítani az *ἀθρόος*-t, s nincsen egész Ieoban hely, hol okvetetlenül *confertus*-sal kellene visszaadni; nem a Tact. IX. fej. 28. pontjában, hol *ἐν ἀθρόῳ καιρῷ*-t olvasuuk, nem a XX. fej. 76. §.-ban, hol *ἀθρόον κτύπον* áll, nem a XVII. fej.-e 61. pontjában, hol *πολεμίον ἀθρόος ἐπερχομένων*-ről van szó s hol *ἀθρόως = ἀδοκίτως*, hiszen az egész fejezet *περὶ ἐφόδων ἀδοκίτων* szól a váratlanul történő támadásoknak van szentelve. De hiszen én úgy fordítottam *előkészületlenül!* Hadd idézzek erre is kádenciát, a Tact. XIX. f.-e 25. pontját, mely ekként hangzik: *Γυνάσεις δὲ διαφόρως τοὺς τε πλοῖμους στρατιώτας καὶ αὐτοὺς τοὺς δρόμους, ποτὲ μὲν καθ' ἕνα ἕκαστον ἄνδρα, ποτὲ δὲ κατὰ πλείους, ὥστε ἀντὶς ἀλλήλων ἐπέρχεσθαι σπαθίοις καὶ σκουταίοις χρωμένους. καὶ αὐτοὺς δὲ ὅλους δρόμους κατ' ἀλλήλων ὡς ἐπὶ παρατάξεως ἐπερχομένους καὶ ποτε δεσμοῦντας, ποτὲ δὲ ἀποκόντας καὶ διαφόρως κατ' ἀλλήλων προσβάλλοντας, ποτὲ δὲ ἀκοντίοις ὠθοῦντας τὰ πλοῖα τῶν ἐναντίων, ὥστε μὴ πλησιάζοντας δεσμεῖν. οὐ γὰρ ἀεὶ τὸ διὰ χαμάκων σιδηρῶν δεσμεῖν ἀλλήλους τοὺς ἀντιπολεμοῦντας χρήσιμον διὰ τοὺς ἀφύκτους ἀναγκαίους κινδύνους. καὶ ἐτέρως δὲ γυμναζέσθωσαν, ὡς ἂν ἐπιβάλῃ ἡ σὴ ἐνδοξότης τὰς κατὰ τῶν ἀντικάλων ἐνδεχομένης ἐπινοίας, ὡς ἂν ἐντεῦθεν ἐθίζονται πρὸς τοὺς κτύπους καὶ τὰς βοῆς καὶ τὴν ἄλλην κίνησιν τοῦ πολέμου, καὶ μὴ θροοῦνται ὡς ἀγυμνάστως καὶ ἀθρόον καὶ παρὰ ὁδῶν ἐπὶ ταῦτα ἐρχόμενοι.* Magyar fordításban: «Különböző gyakorlatokat fogsz végeztetni, mind a tengerészkatonákkal, mind pedig magukkal a naszádokkal; részint egyesével gyakorlod legényeidet, részint többesével olyformán, hogy kardjaikat és pajzsukat használva egymásnak rontanak. Az összes naszádok viszont mintegy hadi állásban egymásnak támadnak s hol összeakasztják, hol meg szélylyeloidozzák magukat s különbözőképpen egymásnak rontanak; majd meg lándzsákkal taszítsák az ellenfél járműveit, hogy az közeljőve, hozzájuk ne akaszthassa ezeket. Mert nem mindig czélszerű vascsaklyákkal kapcsolni egymáshoz a hadakozó hajókat az el nem kerülhető kellemetlen veszélyek miatt. De gyakoroltassanak másféleképpen is, a hogy éppen eszébe jut Kegyelmednek mi vezet célra az ellenféllel szemben, hogy ilyképpen szokva legyen a legénység a ropogásokhoz, kiabálásokhoz s a harcvezet járó egyéb mozgalomhoz, s meg ne fjedjen, mintegy gyakorlatlanul, *előkészületlenül* s másként, mint a hogy várta, e dolgokhoz hozzálátva». De én végre mintegy a Hesychius adta *σφοδρῶς* értelmezést is tulajdonítottam *ἀθρόος*-nak. Itt is állítsunk egymással szembe 2 helyet magyar fordításával együtt; az egyik az incriminált, Tact.

XVIII. 122: Προσμένουσι δὲ τῇ παρατάξει φέροντες καὶ τὰς βολὰς μακροθύμως πρὸς τοὺς θρασέως αὐτοῖς ἐπερχομένους, καὶ ὅτ' ἂν τὸ ν τ ὄ ν ο ν χ α λ ἄ σ α ν τ α ἴδωσι τῶν ἀντιπολεμίων, τότε διαναστάντες εὐτόνως μάχονται. τοῦτο δὲ ποιοῦσιν οὐ μόνον ἐν πεζομαχίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς κατὰ θάλασσαν μάχαις, ἐκ χειρὸς ἀπὸ τῶν πλοίων μαχόμενοι, καὶ μετὰ τῆν τῶν βαλλομένων κατ' αὐτῶν ἀποπλήρωσιν, ἃ σύσκουτα ποιοῦντες καρτεροῦσι, δεχόμενοι εὐθέως ἀνίστανται ἀθρόοι, καὶ ἐκ χειρὸς τῆς μάχης ἀπάρχονται, πρὸς οὓς εὐμηχάνως δεῖ προσβάλλειν ἀεὶ. Magyarúl: «A parataxisal szemben (a szaraczenusok) megállják a sarat, egykedvűen viselik el t. i. bátor támadóiknak lövéseit; de ha észreveszik, hogy az ellenségnek harczehe lohad, feltüzelődnek és körömszakadásig harcolnak. És pedig nemcsak szárazföldi, hanem tengeri csatáikban is így tesznek, a hajókon is kézviadalba bocsátkozván; ha t. i. az ellenség már megelégette a lövöldözést (mely ellen paizsaikból tetőzetet alkotva védekeznek), nyomban hozzálátnak ők, nem várt hévre gerjednek s kézi tusát kezdenek. Ellenök folyton agyafúrtan kell a támadásokat intézni». Mindenki láthatja, kinek a διαναστάντες szó nem került ki figyelmét, hogy e helyt nem az ἀθρόοι-t, hanem az ἀθρόοι ἀναστάντες-t fordítottam nem várt hévre gerjednek-vel, a δεχόμενοι εὐθέως-t nyomban hozzálátnak ők-vel. R úr tehát már megint meghamisítja a tényállást. Hogy fordításom helyes, mutatja egyébként a XIX. fejj. 14. s 15. pontja: Μὴ μέντοι οὕτω βαλλέτωσαν τοὺς λίθους μόνον, ὅσπερ τὴν ἀκυλὴν τῆς αὐτῶν δυνάμεως ἐν τοῦτοις ἐκδαπανῆσαι καὶ στῆναι τοῦ λοιποῦ ἢ καὶ τὰ ὄπλα τὰ βαλλόμενα ἀποκενῶσαι, μήποτε οἱ ἐναντίοι σύσκουτα ποιήσωντες καὶ τὰς βολὰς ὀπωσοῦν δεξιόμενοι, εἴτα τοῦτων πληρωθέντων καὶ τῶν βαλλόντων ἀποκαμόντων, ἀθρόοι ἀναστάντες ἀπάρχωνται ταῖς σπάθαις καὶ τοῖς μεναύλοις ἀμύνασθαι. καὶ ὡσπερ ἀχραιότεροι τῆ ἀθρόοα κινήσει ἀναφανέντες, καὶ τοῖς κεκμηκόσι στρατιώταις ἐπιτεθέντες ἰσχυρότεροι γίνονται καὶ ῥαδίως αὐτοὺς καταπολεμήσουσι. φιλεῖ γὰρ τὰ τοιαῦτα τὸ βάρβαρον. — Ὑπομένουσι γὰρ οἱ Σαρακηνοὶ τὴν βίαν τῆς προσβολῆς, καὶ ὅτ' ἂν ἀποκαμόντας ἴδωσι καὶ τῶν ὄπλων κενωθέντας ἢ σαρκετῶν ἢ λίθων ἢ τεινῶν ἐτέρων, τότε ἀναπηθῶντες ὁμοῦ*) τὴν καταπλήττουσι, καὶ

* Nehogy R azt gondolja, hogy ὁμοῦ itt a. m. ἀρῶς, felvilágosítom 1. hogy nem az ἀνακηθόντες-hez tartozik, 2. hogy a pseudo-Cyrrillus-féle glossarium úgy értelmezi: simul, pariter, una-val, 3. hogy a XIV. fejj. 58. §-ában ez áll: . . . τότε δρουγγιστὶ καὶ ὁμοῦ ἄνευ ὀρδίνων (absque ordine Ch.) συγκρούς τάσσεσθαι. A hol rajokról van szó, ott nem lehet szó egymás mellé sorakozottságról, a hogy azt már Scheffer megjegyezte Urbiciuskiadása 436. l-n, mondván: Quid est δρουγγιστὶ? Leonis interpres retinet, additque explicationis gratia, confertim. Patet autem ex hoc loco, sibi

ταῖς ἐκ χειρὸς ἀπὸ σπαθίων καὶ μεναύλων προσβολαῖς ἐδρώστως καὶ ἀκραιότερον ἐπέρχονται. Magyarúl «Persze csak úgy ne hajítsák a köveiket, hogy erejük legjavát ebben elfecséreljék s azontúl álljanak, — ill. hogy lövedékeiket ellőjjék, nehogy az ellenség (t. i. a szaraczénusok) pajzsaiból tetőzetet alkotva s a lövéseknek valamiféleképpen helyt állva, ha azok fogytán vannak lövészerőknek s a lövöldözők belefáradtak, *váratlanul fölpattanva*, kardjaival és lándsáival ellenállást fejtson ki. S a *váratlanul bekövetkezett* mozgástól látszólag harczképesebbé válva s a lankadt katonákra támadva följök kerekednek s őket könnyű szerrel le fogják győzni. A barbár szereti az effélet. — A szaraczénusok t. i. helyt állanak a támadás rohamának s mihelyt látják, hogy lankadt katonákkal van dolguk s ezek ellőtték fegyverüket, legyen az most nyíl, kő v. más valami, fölpattanva egyben meg is döbbsentik s karddal és lándsával vívott kézviadalban erőteljesen s harczképesebben támadják». — Mikor lett *ἀθρόος*-ból a. m. *αἰφνίδιος*, *ἀδόκητος*, nem kutatom, de nemcsak Onesandrosnál, az *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα*-ban is már ezt olvassuk (p. 364. Sch.): *ἐπειδὴ δὲ νῦν ἀθρόως* (Sch. nem fordította) *εἰς ἐκδίχησιν τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων θεόθεν κινούμενος ὁ καλλιζικός ἡμῶν καὶ εὐσεβέστατος δεσπότης ὄρμησε* stb. Azt hiszem, R kénytelen lesz engedni valamit a 48-ból.

c) *Ἀ σύστασις* szóról.

Ez R szerint *bizonyos tervszerűség szerint rendezett csatarendet* jelent. Hogy persze minő tervszerűség szerint rendezett csatarendet, azt kegyetlenül elhallgatja. Én egyszer így fordítom: *ember ember ellen! majd ajánlatos sajátosságnak!* Ezek nyilván azok az egymásnak ellentmondó kifejezések.

Lássuk előbb az első helyet; Tact. XVIII. 42: *μόνα δὲ τὰ τῶν Βουλγάρων* (t. i. ἔθνη), *προσέτι δὲ καὶ τὰ τῶν Τουρκῶν τῆς ὁμοίας τάξεως πολεμικῆς ἰσχυροτέρας τῶν ἄλλων Σκυθικῶν ἔθνων τὰς κατὰ σύστασιν μάχας ποιοῦμένα τε καὶ μοναροῦμένα*. *Checus*-nál: *Solæ autem Bulgarorum et Turcarum nationes similiter acies suas in bello instruunt, reliquis Scythis longe melius ac fortius, ordinati et unius imperio obedientes bella gerunt*. *Szabó Károly*-nál: csupán a bulgárok és turkok ügyelnek minden más szkütha népekénél erősebb had-

invicem opponi τάγμα ἐπὶ μῆκος ὀργανωμένον καὶ δρογγιστὶ τασσόμενον. . . . Ex quo sequi videtur, quod in tagmate δρογγιστὶ inmeto nulla faciei sit longitudo, deinde quod *nee dispositos habeat ordines*, atque adeo multitudo *absque certa jugorum ordinumve observatione* colat, constipataque quanto cursu potest, contendat in hostem. Quod genus Latini *globo facto* pugnare dicunt.

szerkezetre, rendezett csatákat viselve s *egy fejedelemnek hódolva*. *Nálam*: «Csupán a bolgárok nemzetének s azonfelül még a turkokénak van hasonló nemű harczi taxisuk, mely erősebb egyéb szittyá népekénél. Szoktak harcizolni ember ember ellen, és egy főnek vezérlete alatt».

Látszólag itt minden azon fordul meg, vajjon a *σύστασις* szó *folyamatos állapotot* jelent-e, miként én gondolom, vagy pedig *befejezett eredményt*, miként azt R véli az eddigi fordítókkal egyetemlegesen? *Pape*-nál s. v. a szónak eme értelmezéseit találjuk: Das Zusammenstellen, Zusammenbringen, Versammeln, Vereinigen, Zusammensetzen, Verfertigen, Anordnen, *Das Zusammenführen mit einem Andern*, Vorstellung, Empfehlung, Das Zusammentreten, Die Versammlung, Verbindung, Zusammenrottung, Aufstand, Das Zusammentreffen im Kampfe, die Schlacht selbst (*ἡ ἐν ταῖς συμπλοκαῖς μάχη καὶ σύστασις* Plato Legg. VIII. 833a), Aufregung, Bangigkeit, Das Bestehen, Beschaffenheit, Zustand, Verfassung. *Sophocles*-nél s. v.: consistence: constitution, state, commendation, recommendation, introduction, conspiracy, school, scholars, *τέσσαρες λόγοι φιλῶν*, the fourth and last grade of penitents. A *Pseudo-Cyrrillus*-féle glossarium szerint csak a. m. commendatio. *Σύστασις* tehát általában mindig bizonyos állapotot jelent, kivéve Aelianus Tact. XVI. 1.-et, mely következőképpen hangzik: *Οἱ τέσσαρες λόγοι τῶν φιλῶν καλοῦνται σύστασις, ἀνδρῶν ἑβ* = Vier Rotten heissen eine *Abtheilung*, 32 Mann [Koechly-Rüstow]. Nekünk tehát szóban forgó helyünket eddigi tudásunk alapján csak így volna szabad fordítani: Nur das Volk der Bulgaren und die Turk-Völker -- die eine ähnliche Schlachtordnung haben, stärker als die der andern skythischen Völkerschaften -- *liefern ihre Schlachten** in *Abtheilungen* und stehen unter der Herrschaft eines Einzigigen [Szabó Károlylyal és Salamon Ferenczcel fordítva így a *μοναρχούμενα*-t l.]. A ki ennél tovább megy s így fordítja: liefern ihre Schlachten in *geordneten Schaaren*, az kell, hogy támogatni tudja a maga magyarázatát.

Ha ezt olvassuk a 64. §.-ban: *Ἐναντιοῦται δὲ καὶ ἐκ χειρὸς συμπλοχῆ μετὰ τῶν ὀπλων καὶ ἔφοδοι νυκτεριναὶ ἀσφαλῶς γινόμεναι*

*) «Egy fejedelemnek hódolva» fordították *Szabó K.* és *Salamon Ferencz* nyilván mert úgy vélekedtek, hogy ellentétben van az előbb előforduló *κολύβερα*-val s mert a 45. §.-ban is azt olvassuk a turkokról *ὡς μοναρχούμενον*. De tekintettel arra, hogy a *μοναρχούμενα* kifejezés *τε* -- *καί*-jal van a *τὰς κατὰ σύστασιν μάχης ποιούμενα*-hoz kapcsolva, ez a kapcsolat pedig oly esetekben áll be, midőn «Aehnliches oder nothwendig Zusammengehöriges an einander gereiht wird (Pape)», e helyt nem tértem el *Checastól*. Hiszen tudjuk *Xenophonból*, hogy *μοναρχία* a. is m. egy fő vezérlete.

(Ellenőkre van a kézre vívott fegyveres mérkőzés is, és a szemesen történő éjszakai meglepetések [Szabó Károly: Ellenőkre van a kézviadal nehéz gyalogsággal*] és a biztosan történt éjjeli megtámadás) s az 57. §.-ban: *Χαίρουσι δὲ μᾶλλον ταῖς ἀπὸ μηρόθεν μάχαις καὶ ἐνέδροις*, hajlandók volnának kételkedni abban, hogy a turkok kézviadalba szoktak bocsátkozni, noha a 47. §. ezt tudja róluk: *Καὶ τοὺς ἐπιτηδείους καιροῦς θενῶς στοχάζονται καὶ σπουδάζουσιν οὐ τοσοῦτον χειρὶ καὶ δυνάμει τοῦς ἐχθροῦς καταπολεμῆσαι, ὅσον δι' ἀπάτης καὶ αἰφνιδιασμοῦ, καὶ διὰ τῆς τῶν ἀναγκαίων στενώσεως* (Rettenthetetlenül veszik szemre a nekik kedvező alkalmakat és nem annyira kézre vívott harcuzal és hadaik erejével iparkodnak az ellenségén győzelmet venni, hanem csalogatják és meglepni szeretik és a szükségesek megszerzésében korlátolják), mivel Leo azt akarja mondani, hogy csak akkor elegyednek kézi tusába, ha arra kényszerítve vannak. S tetézi a nehézségeket, hogy mindeme helyek Urbiciusnál is így vannak. De azt fogja mondani mindenki: Hisz' úgy, ha «*liefern ihre Schlachten in geordnetem Schaaren*»-nak fordítjuk a *τὰς κατὰ σύστασιν μάχας*-t, akkor minden nehézséget megszüntettünk! Nem, mert ott van még Urbicius s vele kell itt leszámolni.

Urbiciusnak megfelelő helye t. i. következőképpen hangzik: *Μόνα δὲ τὰ τῶν Τούρκων καὶ Ἀβάρων φροντίζουσι τάξεως πολεμικῆς ἰσχυροτέρας τῶν ἄλλων Σκυθικῶν ἐθνῶν τὰς κατὰ συστάδην μάχας ποιούμενα*. Mit jelent ez a *κατὰ συστάδην*? Talán azt «*in geordnetem Schaaren*»? Lehetetlen, mert a *κατὰ συστάδην* még egyszer előfordul Urbiciusnál, abban a fejezetben, melyben a szlávokról és antokról van szó (p. 276. Sch.), *abban a részben, melyről a 355. l.-on azt állítja***) P, hogy

*) Sehoh Leónál τὰ ὄπλα nem áll οἱ ὄπλαται helyett; a ὄπλαται; szót különben is már Urbiciusnál a σκουτάτος szorítja ki. ἀσφαλῶς-t inkább a caute értelmében vettem, mert az ἐφοδος νύκτερινῆ cautious követel meg.

***) Mi sem mutatja jobban, hogy minő primitív fegyverekkel küzdenek P és R, mint az, a mit a Takt. 107. §.-hoz írt jegyzetemhez commentáruul fűznek. Jegyzetem az 56. lapon ekként szól: «106. és 107. §.-ok között tán kimaradt több-kevesebb, mi Urbiciusnál volna megtalálható». Ehhez P: «Vári nemesak hogy másnak nem nyújtott alkalmat Maurikios és Leo összehasonlításának eszközlésére, hanem maga is oly kevés figyelemmel hasonlítottá össze a két szöveget, hogy megjegyzi, miszerint a 106—107. §.-ok között talán kimaradt valami, a mi Maurikiosnál volna megtalálható. Egy pillantás Maurikiosba meggyőzhette volna, hogy e rész ott tényleg megvan.» A ki egy kissé ösmeri az apparatus criticusok kifejezése módját, tudja azt is, hogy mit mondtam a fenti szavakkal: «Belátásodra bízom, olvasó, eldönteni [ezért a több-kevesebb], mennyi maradt ki a 106—107. §.-ok közt, — természetesen a Leo szövegéből!» Ki tud itt

bele se' pillantottam, s ott a ἡ κατὰ συστάδην μάχη^{*} ellentétbe van helyezve a τάξις-szal: ἀναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα, οὐδὲ τὰ ξίεν γινώσκουσιν, οὐδὲ τὴν κατὰ συστάδην μάχην ἐπιτηδύουσι μάχισθαί. A MHK. 5. lapján, kijelentettem, hogy κατὰ συστάδην elfogadhatatlan s Urbicius előbb idézett helyét τὰς συστάδην μάχης-ra javítottam; ez a javítás értelmileg helyes, de palaeographiai okokkal támogatható nem lévén, elvetendő; helyette az Urbicius-féle helyeken κατασυστάδην-t kell olvasni. Előfordúl-e κατασυστάδην? Igen, Theophilactus Simoc. 73, 8.-ban, hol Sophocles szótára szerint a. m. συστάδην. — 'Ἡ συστάδην μάχη pedig sűrűn fordul elő s azt jelenti, hogy kézviadal, midőn ember ember ellen harczol. Leo a ritkább κατασυστάδην-t κατὰ σόστασιν-nal adta vissza.

De én egy más helyen ajánlatos sajátosságának fordítottam. Már láttuk fentebb, hogy Sophocles és Ps.-Cyrill. szótárai commendatio-val adják vissza. Georges-nél a commendatio szónak eme jelentéseit találjuk: Die Empfehlung, empfehlende Vermittelung, (als Eigenschaft) die einem Gegenstande inwohnende Empfehlung, das Empfehlende. Kérdés csak, hogy megtűri-e az értelem: «Bizony ezeknek (t. i. a frankoknak és longobárdoknak) is vannak harczai sajátosságaik (= πολεμικά ιδιώματα), melyeknek egy része történelmi hagyományainknál fogva közös a mieinkkel, más része általános elterjedtségöknél fogva megegyező; eléd fogjuk ezeket sorolni, hadvezér, de nem arra a czélra, hogy ő ellenök hadat vezess. Hogy is nem! Azok ellen, kik békeszeretők, szövetségesek, velünk egy hiten élők, hűbéreseink? Hanem, hogy a leirandó szokásokból (= ἐκ τῶν τοιοῦτων ἐθίμων) és ajánlatos sajátosságokból, sőt ha kell, az azokkal ellenkezőkből a hasznosnak tetszót magadnak kiválogatva, buzgó foganatosítója légy».

13. Az oda nem illő jelentés.

A 68. §. fordításában azt írom: «hogy a lovasok a gyalogosoknak legyenek alárendelve». Erre kérdi R, miképen lehet lovasokat gyalogosoknak alárendelni? Majd folytatja egy oly remek periodussal, melynek stilisztikai szépségeit felfogni csak kevesen lesznek képesek, következő-

biztosat mondani, ki látja, hogy a 106. §.-nak megfelelő Urbicius-passus Scheffernél a 275. l.-on áll, a 107. §.-nak megfelelő rész ellenben p. 273. (= ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα [t. i. τὰ ἔσθη τῶν Σκλάβων καὶ Ἄντων]) s lejjebb p. 274. (φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνώδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐργάζεσθαι)! De P elsőrendű kritikusa! Ő egy pillantással állapítja meg, mit hagyott ki esetleg a másolója!

képen (a 245. lapon jegyzetben): «Ha már Vári nem is tudta, hogy *ὑποτάσσειν* annyit is tesz *mögéje állítani valaminek valamit*, tehát *jelen esetben*: ,hogy a lovasokat a gyalogosok mögé kell állítani; a mint e helyet magyarra már Szabó Károly is egészen helyesen lefordította — legalább Maurikios megfelelő pontjából — melyet ő maga is lenyomatat s így valószínűleg csak olvasott is, mely semmi kétséget sem enged, megtudhatta volna a helyes értelmet. Máskor ismét — már egyenesen hibásan — ,sorakozni'-val fordítja *ὑποτάσσειν*-t. Legalább megnézte volna a régebb fordításokat és ezekből tanult volna, ha már nem tud jární a maga lábán!»

Már most, t. Társaság, az lehetséges, hogy én nem tudok jární a magam lábán, de mint mindjárt módom lesz kimutatni, nyomban az R. úr lábán fogok állani.

Hadd lám a fordításomat: «Ha pedig gyalog hadra támaszkodhatik, kivált az első csatában, a mikor a sereg a nemzet szokásaival megismerkedik, az általunk egyebekkel kapcsolatosan leírt mód szerint kell azt felállítani csatarendbe, és pedig úgy, hogy a lovasok a gyalogosoknak legyenek alárendelve. — (69. §.) Ámde, ha az ellenök (t. i. a turkok ellen) csatarendbe állók tisztán lovasok, és amazoknak haderejével képesek megmérkőzni, ugyanazon, a taxisról írt fejezetünkben meghatározott mód értelmében fogja az illető rendezni őket». Itt egyenes hivatkozás történik a XII. fej. 26. pontjára: *Ἐὰν δὲ μόνοι καβαλλάριοι εἴσι, καὶ πρὸς καβαλλάριοις ὑπόκειται ὁ πόλεμος, καὶ εἰς τρεῖς καβαλλαρικὰς τάξεις διαμερίσεις τὸν στρατόν*, stb., a 68. §-ban pedig a 25. pontra: *Ἐὰν δὲ ἔγχις πεζικὸν στρατόν, ποιήσασθαι τούτου τὴν παράταξιν, ὡς μετὰ ταῦτα δηλώσομεν ἐν τῇ περὶ τῶν πεζῶν καὶ τῶν συμμίκτων τοῖς καβαλλάριοις διατάξει*. Hogy hogyan kell a lovascsapatokkal vegyes gyalog aciest felállítani, Leo később mondja a XIV. fej. 70., 89., 90. és ismétlésül a XX. fej. 75. pontjában. Mielőtt e helyeket idéznők, idézzük azt is, melyben Leo kijelenti, hogy a következő nagyobb szakaszban miről szól, a XIV. fej. 63. §-át: *Τοσαῦτα μὲν οὖν περὶ τῆς καβαλλαρικῆς τάξεως ἡμῖν εἰρήσθω, περὶ δὲ τῆς πεζικῆς καὶ τῆς συμμίκτου ἡδη ἐροῦμεν ἄπερ ἀναγκαῖα κατὰ τὸν τοῦ πολέμου καιρὸν γενέσθαι νομίζομεν*. A 70. pontban aztán így folytatja: *Εἰς δὲ τὰ ἄκρα τῆς πεζικῆς παρατάξεως τάσσεσθαι τοὺς καβαλλάριοις κελεύομεν*, v. magyarul: a gyalog parataxis széleire, kívánjuk, hogy állítsad a lovasokat; a 89.-ben *Πολλοὺς δὲ καβαλλάριοις ἐν ταῖς πεζικαῖς μάχαις μὴ βάλλειν, ἀλλ' ὀλίγους κατὰ τῶν ἄκρων τῆς παρατάξεως ἄχρι τριῶν ἢ τεσσάρων χιλιάδων λιωρικῶτων, καὶ χρησίμους, τοὺς ὀφείλοντας — εἰ καιρὸς γένηται — τοὺς τρεπομένους τῶν ἐναντίων ἐπιτίθεσθαι καὶ δάωειν*, v. magyarul: Gyalog harcokban sok lovast nem kell csatába vinni, hanem csak keveset, a parataxis szélein, 3—4000 hasznavehető loricatust, kik — kellő idő

ben -- az ellenséges megfutamodókat megtámadni és üldözni tartoznak; a 90. §.-ban: Ἐὼν δὲ οἱ ἐχθροὶ καβαλλάριοι ὄντες ἐδεύλιασαν πρὸς τὴν πεζικὴν μάχην, καὶ πολλοὶ εἰσιν οἱ καβαλλάριοι ἡμῶν, ὀλίγοι δὲ οἱ πεζοί. τοὺς μὲν καβαλλάριους τάσσειν εἰς τὰ ἔμπροσθεν μέρη, ὀπίσθεν δὲ τὴν πεζικὴν παρατάξιν ἐπακολουθεῖν ἐν τάξει ἀπὸ ἐνὸς ἢ δευτέρου μίλιον τῶν καβαλλάριων. Magyarúl: Ha az ellenfél lovasok s a gyalogosokkal való csatától visszariadnak, a mi részünkön pedig sok a lovas és kevés a gyalogos, az elülső részeken kell fölállítani a lovasságot, mögötte pedig egy v. két római mérföldnyire a lovasságtól taxisban a gyalogcsatarend kövesse. A XX. fej. 75. pontjában végre: Ὅτ' ἂν δημοσίως παρατάξῃς σύμμικτον στρατόν, ἕγουν πεζῶν ὁμοῦ καὶ καβαλλάριων, τοὺς μὲν πεζοὺς δεξαπλασίονας κατὰ τὸ βᾶθος, ἕγουν ἐπὶ δέκα τὸ πάχος ποιήσεις τοὺς ὀρδίνους, τοὺς δὲ καβαλλάριους ἐκτάξεις ὡσπερ δύο κέρατα ἐνθεν καθεῖθεν πρὸ τῆς παρατάξεως. Fordításomban: Ha vegyes sereget, azaz mely gyalogosokból és lovasokból áll, állítasz fel nyílt csatára, a gyalogosokat, mi a mélységet illeti, tízszer mélyebben állítsd fel, azaz a tagokat tíz oly mélyen szerkeszd meg. A lovasokat pedig 2 szárny módjára fogod egy- és másfelől a parataxis előtt fölállítani. -- Ebből nyilvánvaló, hogy a lovasok Leo korában nem állottak a gyalogosok mögött, noha pld. az Aelianus-féle elemi taktika még oda rendeli őket,*) a hogyan azt Leo különben tudja és expressis verbis kiemeli is a XIV. fej. 101. pontjában, mondván: Τοὺς δὲ καβαλλάριους εἰς δύο διεμερίζων ἐνθεν καθεῖθεν ἢ ἐπὶ νότου τῶν πεζῶν ἕγουν ὀπίσθεν, ἢ εἰς τὰ πλάγια, ἢ ὡς ἂν ἡ χρεῖα ἀπήξει = A lovasságot két részben állították fel innen és túlhan vagy a gyalogosok mögött, azaz hátul, vagy az oldalakon, vagy a hogy a szükség éppen kívánta. Ne feledjük, hogy ez állítás a régibb taktikusokra vonatkozik, hiszen a XIV. fej. 94. pontjában előrebocsátja: Ὅκ ἄχρηστον δέ σοι, ὦ στρατηγέ, ὡς ἐν ἐπιτόμῳ καὶ τὴν τῶν παλαιότερων τακτικῶν ὑποδείξει διατύπωσιν, ἦν ἐν τοῖς πεζικοῖς τε καὶ τοῖς συμμικτοῖς ἐποιοῦντο στρατεύμασιν.

Tudván azt, hogy a szárnyakon fölállított lovasság a gyalogság miveleiteit teszi függővé mozdulatait, fordítottam a kérdéses helyet úgy, hogy *alárendelve* akár csak Scheffer, ki Urbicius megfelelő helyén e Leonál is előforduló kitételt így fordítja: equites peditibus subjunctos.***) Hogy a másik helyen τάσσω ill. ἐκτάσσω értelmében fordítottam, az eddig mondottak után még igazolásra sem szorúl.

*) Koechly-Rüstowék kiadása 364. l.-n. Ők a ὑπὸ ταξίς-t Aelianusnál még «Rückenstellung»-nak fordítják, de már a VI. évszázbeli Anonymus Byz.-nál «Flankenstellung»-nak (s 150. l.-on).

***) Tudjuk, hogy subiungere nem jelenti azt, mögéje állítani.

14. Egy kis félreértés.

Az a nézete R-nek (a 245. l.-on jegyzetben), hogy én *πολυπλασιων*-t «sokszorta akkora» helyett *minden alap nélkül* «sokféle tekintetben»-nel adom vissza. Az incriminált passus fordításával meg is ajándékozta a maga részéről a tudatlan világot; a passus eleje nála így hangzik: «Mert ha így lesz, ha a *különben* is ,sokkal számosabb' római sereg jól és illendően föl is lesz szerelve» stb. — Én most bátor leszek kérni hallgatóimat, ill. olvasóimat arra, figyeljék meg, kívánja-e az összefüggés ill. az értelem a számosznak a fogalmát, vagy csak a multiplex-ét,* mely *Georges* szerint nemcsak vielmal so gross-t jelent, hanem a. is, von vielfacher Art, verschiedenartig, vielseitig (128. §.). — Álljon itt ennyi a szaraczénokról, e barbár és hitetlen nemzetről. (129:) A rómaiaknak pedig nemcsak arra kell ügyet vetni: azokkal, kik önszántukból határozták el magukat, volt katonák és nem katonák, háborúba vonulni azok ellen, kik istenünket, Krisztust, a mindenség királyi urát káromolják, ki mindenek felett erőt önt a nemzetek ellen fegyverrel, ajándékokkal és ezekkel kapcsolatos fohászaikkal háborúba vonuló harczoisaiba, — hanem ennél valamivel többet is kell tenniök. Kell, hogy szorgalmasan gondját viseljék készsége és vitéz harczoisaik hajlékainak, és hogy a mi szükséglete van a seregeknek lóban, szerelékben, vértetben, annak elérteremtéséhez hozzájáruljanak [úgy mint a szaraczénusok t. i.] a közös részvétel és összekötő kapcsolatok kovácsolása céljából. [130:] Ha a rómaiak ezt megteszik, úgy seregeik *sokféle tekintetben* teljesen megfelelő (*εἰ γὰρ οὕτω γένηται, πάντως πολυπλασιῶν ὑπάρχων ὁ τῶν Ῥωμαίων στρατός*) és jól s kellő módon felfegyverezve lévén . . . Isten segítségével könnyű szerrel fognak a barbár szaraczénusokon diadalmat venni. —

Azon egy perczig sem gondolkozott R, hogy okvetetlenül miért is sokkalta számosabb az a római sereg a szaraczénusok seregénél?

15. A magyarok pompaszeretete.

A 44. §. híres helyét eredetiben is idézik sokan: *ὅτι πολὺἀνδρῶν ἐστὶ καὶ ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος, μελέτην μόνον ποιούμενον παρὰ τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν τὸ ἀνδρείως διακείσθαι πρὸς τοὺς ἰδίους ἐχθρούς.* *Checus*: Populosa ac libera hæc natio est, reliquarum rerum quæ sunt in hominibus splendida, minorem curam habentes: in eo solum laborantes, ut in confliendo cum hostibus fortes sint atque

*1) *Px.-Cyrillus*: Πολυπλασίον: multiplex.

habeantur. Szabó K. : Népes és szabad ezen nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei ellen magát vitézül viselje.

Hogy ezt a helyet pontosan lefordíthassuk, ösmernünk kell Urbicius megfelelő helyét is, mely ekként hangzik: *Καὶ τὸ μὲν Τούρκων πολύανδρόν τε καὶ ἐλεύθερον, ἀπηλλαγμένον τῆς τῶν πλειόνων πραγμάτων ποικιλίας καὶ δεινότητος, οὐδὲν ἕτερον ἡσχημένον, ἢ τὸ ἀνδρείως πρὸς τοὺς ἐχθροὺς διακεῖσθαι.*

Ha most tekintetbe vesszük Leonak Urbiciushoz való viszonyát, két lehetőséget kell feltételeznünk, 1. Leo vagy ugyanazt mondja, mit Urbicius, 2. vagy eltér tőle. A két lehetőség közül egyelőre az első a valóbszínű.

Föltéve, hogy Leo ugyanazt mondja, mit Urbicius, kell, hogy a következő értelmi egyenleteket állítsuk fel: *Leo: ὅτι πολύανδρόν ἐστι καὶ ἐλεύθερον τοῦτο τὸ ἔθνος = Urbic.: καὶ τὸ μὲν Τούρκων πολύανδρόν τε καὶ ἐλεύθερον: Leo: μελέτην μόνον ποιούμενον τὸ ἀνδρείως διακείσθαι πρὸς τοὺς ἰδίους ἐχθρούς = Urbic.: οὐδὲν ἕτερον ἡσχημένον ἢ τὸ ἀνδρείως πρὸς τοὺς ἐχθροὺς διακείσθαι; Leo: παρὰ τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν = Urbic.: ἀπηλλαγμένον τῆς τῶν πλειόνων πραγμάτων ποικιλίας καὶ δεινότητος.* Az első két egyenletről kár szót tenni, — vita tárgyává úgy sem teszi senki. Nem úgy a harmadik; ezzel már foglalkozni kell.

Ismét bizonyos hypothesisből indulunk ki. Tegyük fel, hogy *ἀπηλλαγμένον* cum. gen. = *παρὰ* cum. acc., *πλειόνων* megfelel az *ἄλλας*-nak, *πραγμάτων ποικιλία* a *πολυτελείας*-nak és *δεινότητος* az *εὐπορίας*-nak. Ezeket az egyenlítéseket verificálni kell tudni.

ἀπαλλάττομαι a. m. liberor, abeo (Blass), discedo, careo (Pseudo-Cyr.), következőleg *ἀπηλλαγμένον* a. m. liberatus, absens, discessus, carens.

πλειόνων-t főlöleges interpretálni.

πραγμάτων ποικιλία előfordúl Polybiusnál IX. 22. 10. s *Pape* (s. v. *ποικιλία*) szerint azt jelenti Mannigfaltigkeit, Wechsel der Dinge = *varietas rerum*.

δεινότης a Pseudo-Cyrrillus-féle glossarium szerint a. m. malitia, iniquitas, seuitia; *Pape* szerint: Das Furchtbare, Schreckliche: Härte; gew. Tüchtigkeit, Geschicklichkeit, Klugheit; vom Redner kraftvolle Beredsamkeit. Ezek alapján Urbicius ill. helyét következőképpen kellene fordítani: «fern von der Mannigfaltigkeit aller Dinge und schlechter Handlungsweise (= malitia)». Itt csak az a kifejezés van homályosan alkalmazva: Mannigfaltigkeit aller Dinge, — s bennünket ki nem elégít.

Szerencsére azonban maga Urbicius nyomra vezet; míg t. i. szóban forgó helyünkön *τὸ μὲν Τούρκων* (t. i. *ἔθνος*)-ról beszél, legott *τὸ*

δὲ Ἀβάρων-nal folytatja s folytatása a maga egészében ekként hangzik: *Τὸ δὲ Ἀβάρων μοχθηρότατόν τε καὶ ποικίλον καὶ πρὸς τοὺς πολέμοις ἐμπειρικώτατον.* Már most mi az értelme ennek a folytatásnak?

μοχθηρός Ps. Cyrillus szerint a. m. ærumnosus (Georges: von Drangsal heingesucht), laboriosus (thätig, sich plackend, vielgeplagt); *Pape* szerint: mühselig, elend, schlecht, unbrauchbar; az újgörögben (*Petraris* szerint): schlecht, böse, boshaft, verderbt, elend, erbärmlich.

ποικίλος Ps.-Cyrillus szerint a. m. varius; *Pape* szerint bunt, verziert, mannichfaltig, verschiedenartig, verwickelt, gewandt, listig, veränderlich, schwierig; az új görögben: verschieden, mannigfach, abwechselnd, bunt.

ἐμπειρικός *Pape* sz.: wer Erfahrungen hat und danach handelt; az újgörögben: durch Erfahrung erworben; itt *ἐμπειροπόλεμος* a. m. kriegserfahren.

Az avarok nemzetének tehát bizonyos tulajdonságait sorolja el Urbicius; «Das Volk der Awaren ist sehr schlecht und listig und in den Kriegen höchst erfahren».

Tekintettel arra, hogy *ποικίλος*-t itt csak listig-nek fordíthatjuk, az előző mondatban is Listigkeit-nak, Schlaueit-nak fogjuk fordítani, a mint hogy Polyb. XXIV. 2. 2.-ben *ποικιλία* ebben az értelemben fordul elő. Urbiciusnak szóban forgó helyét tehát így kell fordítanunk: «fern von Schlaueit in den meisten Dingen und schlechter Handlungsweise». Ezt Leo, ki Urbiciusnak inkább az avarokat szem előtt tartó állításait a turkokra alkalmazza s így *περιέργα*-knak stigmatizálja a 46. §-ban, nem írhatta a magyarokról.*) Hát mit is jelentenek nála a *πολυτέλεια* és *εὐπορία* szavak?

πολυτέλεια *Pape* szerint grosser Aufwand, Luxus, Ps.-Cyrillus szerint lautitas (= lautitia).

εὐπορία *Pape* szerint Leichtigkeit Etwas zu thun, Unterhalt, Lebensmittel, Vermögen, Wohlhabenheit; Ps.-Cyrillus-nál: copia, opulentia.

R azt fogja mondani: Jó, jó, tudjuk, de ott van a *παρὰ*! A melyről szerinte, nem tudom, hogy annyit jelent acc.-szal *inkább mint, fölött.* De én azt kérдем, szabad-e a *παρὰ*-t csak így fordítani, s nem *praeter*-nek, a hogy én fordítottam, ha t. i. Kühner-Gerth-nél (Ausführ. Grammatik d. griech. Sprache 2-ter Theil, Satzlehre, I. Hannovera és Lipse 1898.) az 511--515. ll.-on eme jelentéseit vesszük figyelembe: zu, neben, vorbei, neben hin, neben vorbei, ausser (*praeter*; pld. *παρὰ*,

*) De írták mindketten a frankokról: ἀπράγμονες δὲ εἶσι καὶ πάσης ποικιλίας καὶ ἀσφαλείας [Ps.-Cyr.: cautio, tuitio] ἐκτὸς καὶ τῆς τοῦ συμφέροντος γνώμης.

πάντα δὲ ταῦτα ἐκείνο ἔτι ἀκουσατέ μου, neben, ausser dem allen), während, vermöge (propter), in einem Abstände, bei Vergleichen: neben, im Vergleich zu diesem, im Vergleich zu, in Vergleich mit. Kizáró szerepéről a παρὰ-nak Kühner-Gerth-ék nem tudnak semmit.

Igen ám, de R-nek van még egy ellenvetése (p. 247. l. j.-ben): «Hogy pompa fitogtatása [én úgy írtam egyébkénti pompa kifejtése és gazdagsága mellett] és kemény harczy munka nem fér meg egymás mellett, hogy a magyaroknak Vári fordításában adott jellemzése ellenkezik Leo ama kijelentéseivel, hogy a magyarok, mint nomád nép, minden nélkülözést elbírnak s hogy üldözés alkalmával csak az ellenség teljes megsemmisítésével, de épenséggel nem a zsákmánnyal törődnek*) (58. §.), azzal Vári nem gondol». Ennek azt vetem ellent, hogy a cigány is nomád nép, de ha kiöltözködik, magára aggatja minden ékszerét és ékességét. Az 58. §.-ban foglaltak pedig nem bizonyítanak semmit a mellett, hogy a magyar a pompát és a gazdagságot ne szerette legyen. Szereti ma is. De talán a honfoglaló magyarok még sem?

A 361. lapon maga P elismeri, hogy az arab írók (*Ibn Rosztek* és *Gurdézi*) «az egyes népek szokásairól . . . igen jól vannak értesülve». Már most a legujabb időnkig kiadatlan *Gurdézi* ezeket írja a magyarokról (MHK 172. s k. l.): «A magyarok bátrak, jó kinézésűek és tekintélyesek. Ruházatjok színes selyem szövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők A leány atyja a vőlegény atyját házába vezet s amije van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, czobolyprémekben, rókabőrben, kamukaselyemszövetben, neki megmutatja . . . Ezután minden, a nászajándékhoz tartozó tárgyat számba kell venni, a mely ajándék marhából, pénzből és bútorokból áll.» *Urbicius*nál olvasuk (21—22. l. Sch.) Salamon fordításában: «A sátrak formájában is utánozni kellene az avarokat és turkokat, mert díszesek és használhatók.»**)

A mondottak után két következtetést vonhatunk le. 1. Leo nem írja ki a «*legszolgaibb*» módon *Urbiciust*, 2. hogy velem nem szabad úgy beszélni, mint osztályvizsgán egy gymnasiumi V. osztályos tanulóval! Mert az beteges ὕβρις-nek a jele.

(Vége következik.)

Dr. VÁRI REZSŐ.

*) Hogy a magyarok nem törődtek a zsákmányolgatással, ugyan ki hiszi azt?

**) Καλὸν δὲ ἐστὶ τὰς τένας κατὰ τὸ σχῆμα τῶν Ἀβάρων [καὶ Τούρκων hozzáátoldva a — mint a 16. pontban látni fogjuk, valószínűleg Leo keze javításait föltüntető fiatalabb kéziratokban] γίνεσθαι, ὅτι καὶ κομπαὶ καὶ χρειώ-δεις εἶσιν.

EGY ÚJ Ó-PERSA IGEALAK.

Csaknem száz éve múlt, hogy Grotefend az ó-persa ékiratok labyrinthusából kivezető Ariadné-fonalat meglelte, s a nyelvtudomány még mindig nem mondta ki az utolsó szót az Achæmenidák öröksége tárgyában. A lángelmék és hangyaszorgalmú tehetségek vállvetve dolgoztak az új terület meghódításán s ha ez sikerült is, a gyarmatosítás munkája még épen nincs befejezve. A történetíró persze meg lehet elégedve a kivívott eredményekkel, hiszen az ékiratok értelme nagyban és egészen helyesen van megállapítva; ennél többre neki nincs is szüksége. A grammatikus azonban nem érheti be ennyivel: szemében az aprólékos részletek egy csöppet sem jelentéktelenebbek az egésznél, sőt talán fontosabbak, mert hiszen csak ezek segítségével hatolhat be a nyelvek szellemébe s állapíthatja meg a pszichológiai képzetkapcsolások törvényeit, melyeknek *codex* a *grammatica* és a *syntaxis*. Már pedig épen e részletek tekintetében van bizonytalanság, több mint elég. Nemcsak új talányok várnak még ezen a téren a megoldásra, hanem megoldottaknak vélt jelenségek is igényelnek új magyarázatot.

Czélom épen egy ilyen megoldottnak vélt magyarázatot megdönteni s helyébe mást — reményilem: helyesebbet — ajánlani. Ki akarom mutatni, hogy azt az ékjegyecsoportot, melyet a koryphæusok kivétel nélkül így olvasnak: ‚ahy‘ s mely szerintük *pres. ind. 2. sing.*, másként kell olvasni és értelmezni.

Az említett ékjegyecsoport Dareios behisztáni föliratának negyedik columnájában fordul elő, és pedig — szerencsére — háromszor. Ime a három hely szövege:*)

1. (Dar.) Bh. IV, 36—38: Thātiy Dārayavauš khšāyathiya tuvam kā khšāyathiya hya aparam *ahy* hacā draugā daršam patipayauvā; fordítása: ‚Szól Dareios király: Te, a ki majdan király *leszsz*, a hazugságtól nagyon óvakodjál!..** — 2. (Dar.) Bh. IV, 67—69: Thātiy Dārayavauš khšāyathiya tuvam kā khšāyathiya hya aparam *ahy* martiya hya draujana ahatiy hyavā ātartā ahatiy avaiy mā dauštā avaiy ahifraštādiy parsā; fordítása: ‚Szól Dareios király: Te, a ki majdan király *leszsz*, a mely

*) A szöveget F. H. Weissbach és W. Bang után adom, kiknek műve (Die altp. Keilinschriften. Lipsce, 1893.) transcriptio és több hely olvasása tekintetében némileg eltér Spiegelétől (Die altp. Keilinschriften. Lipsce, 1881.).

***) Spiegel, l. c. p. 35: Du, der du nachher König *sein wirst*, wahre dich sehr vor der Lüge. — Weissbach-Bang, l. c. p. 27: Du, der du später König *sein wirst*, vor der Lüge hüte dich sehr!

ember hazug lesz vagy a melyik zendülő lesz, annak ne légy barátja, azt büntesd szigoruan'.¹⁾ — 3. (Dar.) Bh. IV, 87. sorában újra előfordul: *tuvam kā kḥśāyathiya hya aparam ahy* = 'Te, a ki majdan király leszesz';²⁾ — a phrasis folytatása érthetetlen és olvashatatlan.

Íme három hely, melyekből minden kétséget kizárólag kiviláglik, hogy az *ahy*-val átírt ékjegycsoportnak *syntaktikai functiója futurum. Morphologiai* szempontból másrészt ép oly kétségtelen, hogy ez az alak *praes. ind. 2. sing.*³⁾ S ebben az összes koryphæusok egyetértének.⁴⁾

Úgy látszik tehát, hogy a morphologiai és syntaktikus követelmények collisióban vannak. Látszik — de vajjon csakugyan úgy van-e? Nem lehetne-e ezt a collisiót megszüntetni s egyidejűleg az eddigi olvasást is föntartani?

Az ékiratok olvasgatása közben nagyon föltűnt nekem, hogy az \sqrt{ah} gyökér augmentumos præterituma egyes helyeken úgy szerepel, mintha a \sqrt{bav} gyökérből volna képezve. Ilyen hely kettő van. Az egyik: (Dar.) Beh. I, 18—19: *imā dahyāva tyā manā patiyāiša vaśnā Auramazdāha manā bādakā āhātā*; fordítása: 'íme a tartományok, melyek nekem meghódoltak, Ormazd kegyéből szolgálaim *lettek*' — és nem: 'voltak', mert e fölirat készítése idejében okvetetlenül szolgák még.⁵⁾ Hogy ez az

¹⁾ Spiegel, l. c. p. 37: Du der du nachher König *sein wirst*, ein Mann der ein Lügner ist oder ein Aufrührer (?) ist, dem sei nicht freundlich gesinnt. den strafe mit strengen Strafen (?). — Weissbach-Bang, l. c. p. 29: Du, der du später König *sein wirst*, einen Mann, der ein Lügner ist oder ein Abtrünniger ist, dem sei nicht Freund, den bestrafe streng! — Mind a két fordítás hű értelmileg, de *ahatiy* formailag nem: *ist*, hanem: *sein wird*.

²⁾ Spiegel, l. c. p. 39: Du der du nachher König *sein wirst*. — Weissbach-Bang, l. c. p. 29: Du, der du später König *sein wirst*.

³⁾ Indogerm. **ési*: árja *ási*: óind *ási*: zend *ahi*: óperzsa *ahy*.

⁴⁾ *Bruçmann*, Grundriss, II. p. 895. — *Spiegel*, l. c. p. 209. — *Bartholomæus*, Die altiranischen Dialekte, p. 191. — *U. az*, Awestasprache und Altpersisch (a *Geiger-Kuhn*-féle Grundriss der iranischen Philologie cz. munkában), p. 202. — *Weissbach* és *Bang* nézetét még nem ismerem. mert munkájuknak második része még most (8 év után) sem jelent meg: de hogy ők is megtartották az eddigi olvasást, az a szónak transcriptiójából kétségtelenül kitűnik. Erről l. alább.

⁵⁾ Így a német fordítások is *Spiegel*, l. c. p. 5: Dieses (sind) die Länder, welche sich mir unterwarfen, durch die Gnade Auramazdas *wurden* (és nem: waren) sie meine Diener. — *Weissbach-Bang*, l. c. p. 13: Diese Länder, welche mir zufielen, nach dem Willen Auramazdas *wurden* sie mir unterthan. — Hogy melyik fordítás a megfelelőbb, hamarjában nem tudnám megmondani, de erre most nincs is szükség.

āhātū alak csakugyan ‚abava‘ æquivalense, azt akárhány helylyel bizonyíthatnám, de elég lesz egy is, pl. (Dar.) Bh. IV, 33—34. : dahyāva imā tyā hamitīyā *abava* draugađiš hamitīyā akunauš; fordítása: ‚ezeket a tartományokat, melyek zendülökké *lettek*, a hazugság tette őket zendülökké.‘¹⁾ — A másik bizonyító hely (Dar.) Bh. I, 13—14. : imā dahyāva tyā manā patiyāiša vašnā Auramazdāha adamšām khšāyathiya *āham*; fordítása: ‚ime a tartományok, melyek nekem meghódoltak; Ormazd kegyéből én *lettem* királyuk‘ — és nem: ‚voltam‘, mert hiszen Dareios maga készítette e föliratot s a felsorolt tartományok fölötti uralom a fölirat készíttetése idejében tényleg birtokában *van*. Azonkívül Dareios ugyanezen föliratnak közvetlenül megelőző sorában mondja magáról: vašnā Auramazdāha adam khšāyathiya *amiy*, ‚Ormazd kegyéből *ragyok* én király‘, nem akarhatja tehát mindjárt utána azt mondani, hogy *volt* király (s tehát most már nem az), hanem hogy királylyá *lett* (s tehát most is az). — Hogy ez az *āham* csakugyan azt jelenti, a mit *abavam*, az megint nem egy helylyel lehetne bizonyítani; éppen kezem ügyében van (Dar.) Beh. I, 60. : vašnā Auramazdāha aham khšāyathiya *abavam*. Ez a phrasis tehát az utolsó szóig azonos az előbbivel.²⁾

Ebből már most azt következtethetné valaki, hogy az $\sqrt{\text{ah}}$ gyökér actiója punctuális, mert hiszen augmentumos præterituma aoristos-értelmű, s ebből meg folytatólag azt, hogy præsenſe futurum-jelentésű.³⁾ Ehhez járulhatna még az a föltevés, hogy pathetikus előadásban a præsens itt-ott helyettesíti a futurumot is, mint pl. Thuk. VI. 91. 2. : εἰ ἀστὴρ ἡ πόλις κηρδῆσεται ἔρχεται καὶ ἡ πᾶσι Σικελία. Hiszen az említett

¹⁾ *Spiegel*, I. c. p. 33. : Diese Provinzen, welche abtrünnig wurden, die Lüge hat sie abtrünnig gemacht. — Lényegében éppen így *Weissbach-Bang* is. I. c. p. 27.

²⁾ Ennyi bizonyítékkal szemben számba sem jöhet *Weissbach és Bang* legújabb fordítása: Diese Länder, welche mir zufliehen, nach dem Willen Auramazdas *war* ich ihr König (I. c. p. 13.). Ez a fordítás különben tekintettel (Dar.) Bh. I, 18—19 fordítására kiáltó következetlenség. — *Spiegel* (I. c. p. 5.) így fordít: Dieses (sind) die Provinzen, die sich mir unterwarfen, durch die Macht Auramazdas *wurde* ich ihr König; de alább (I. c. p. 195, § 83) megfelelőkezik erről s ezen ‚Imperfect‘-alagnak præsens jelentését azzal a föltevéssel akarja magyarázni, hogy múltban tartós cselekvése számtalan helyen (?) a jelenbe nyúlik be! — Megjegyzem még, hogy csak *āham* jelent némelykor annyit, mint *abavam*. Az ellenkező eset, a mint ezt az idevágó 26 helynek szorgos átvizsgálása alapján nyugodtan állíthatom s alkalmilag ki is mutathatom, *Spiegel* és *Weissbach-Bang* ily értelmű fordításai daczára egyetlen egyszer sem fordul elő.

³⁾ E kettő összefügg; I. *Delbrück*, Vergleichende Syntax (a Brugmann-féle Grundriss III. kötetének 2. része), 44. és 104. §.

három phrasisban mindenütt van egy a jövőre utaló adverbium! Mind-ebből aztán az következnek, hogy 'ahy' mégis csak ind. præs. 2. sing.

Ha egyéb directívánk nem volna, csakugyan bele kellene nyugodnunk e magyarázatba. A dolog azonban úgy áll, hogy teljesen azonos szerkesztésű s azonos időviszonyú mondatokban sehol sem jelentkezik præs. ind. 2. sing. — Ime a bizonyító helyek:

(Dar.) Bh. IV, 41—43: *tavam kā hya aparam imām dipim patiparsāhy¹⁾ tya manā kartam varnavatām thuvām mātya durukhtam maniyāhy*; fordítása: ,te, a ki majdan e föliratot olvasni fogod, azt, a mit csináltam, tartsd igaznak, ne véld hazugságnak'.²⁾ — A patiparsāhy alak a parsa-præsens-töből képzett conj. præs. 2. sing.³⁾

(Dar.) Bh. IV, 46—50: *vašnā Auramazdāha apimāy aniyāścīy vasiy astiy kartam ava ahyāvā dipiyā naiy nipištam avahyarādiy naiy nipištam mātya hya aparam imām dipim patiparsātiy avahyā paruv thadayātiy tya manā kartam naišim varnavātaiy⁴⁾ durukhtam maniyātiy*; kissé szabad fordítása: ,Ormazd kegyéből sok egyebet is csináltam, a mi ebben a föliratban nincs megemlítve — azért nincs megemlítve, hogy az, a ki majdan ezt a föliratot olvasni fogja, azt, a mit csináltam, ne sokallja, elhigye, hazugságnak ne gondolja'.⁵⁾ A patiparsātiy alak a már említett parsa-præsens-töből képezett conj. præs. 3. sing.⁶⁾

¹⁾ És nem patiparsāhy!

²⁾ *Spiegel*, l. c. p. 35: Du der du nachher diese Inschrift lesen wirst, möge sie dir dies, das was ich gethan habe, glaubhaft machen, du es nicht für eine Lüge halten. — *Weissbach-Bang*, l. c. p. 27: Du der du später diese Inschrift lesen wirst: was von mir gethan worden ist, erscheine dir glaubwürdig, strafe es nicht Lügen!

³⁾ V. ö. pl. *Bartholomae*, Die altiranischen Dialekte, 288. §. — *U. az*, Awestasprache und Altpersisch, 339. §. — *Spiegel*, l. c. p. 230. s. v. pars. — *Brugmann*, l. c. II, p. 1288.

⁴⁾ Így *Weissbach-Bang*, s valószínűleg helyesen (cf. varnavatam); *Spiegel*: varnavātiy. De ez most lényegtelen.

⁵⁾ *Weissbach-Bang*, l. c. p. 27: Nach dem Willen Auramazdas ist auch vieles andere von mir gethan worden, was in dieser Inschrift nicht beschrieben ist. Deswegen ist es nicht beschrieben, damit niemand, der diese Inschrift später lesen wird, für zu viel halte, was von mir gethan worden ist, (und es) nicht glaube, (sondern) für erlogen halte. — *Spiegel* (l. c. p. 35.) lényegében véve épen így fordít; de *lesen wird* helyett nála (valószínűleg a später = aparam adverbium miatt) *liest* olvasható. Hogy azonban a kérdéses alak szerinte is conj. præs. 3. sing., azt verbis expressis megmondja id. műve szótárában, s. v. pars. További bizonyításra tehát nincs szükség. — L. különben a patiparsāhy alakhoz írt jegyzetben idézett tekintélyeket.

⁶⁾ Így *Spiegel* is (l. c. p. 230. s. v. pars). — A többi bizonyítékokat l. az előző citatumhoz írt jegyzetben.

(Dar.) Bh. IV, 70—72: *tavam kā hya aparam imām dipim vaināhy tyām adam niyapišam imaiivā patikarā mātya vikanāhy yāvā jivāhy avā avary parikarā*; fordítása: *te, a ki majdan e fölratot látni fogod, melyet én ír(at)tam, vagy e képeket, ne rontsd el; ameddig élsz, őrizd meg azokat*.¹⁾ A *vaināhy* alak a *vaina-* praesens-többlől képzett *conj.* praes. 2. sing.²⁾

A kétségnek árnyéka sem férhet ahhoz az állításhoz, hogy e citatumokban azok a mondatok, melyekben a *praedicatum* *patiparsāhy*, *patiparsātiy* és *vaināhy*, syntaktikai tekintetben teljesen azonosak azokkal a fönnebb idézett mondatokkal, melyekben a *praedicatum* *ahy*. Valamennyi mondat relativ pronomennel (*hya*) van bevezetve, valamennyiben megvan ugyanazon a jövőre utaló adverbium (*aparam*), valamennyinek *praedicatumát* jövőidejű igével fordítják.

Kétségtelen, hogy annak az ékjegycsoportnak, melynek transscriptiója: *ahy*, syntaktikai functiója: *futurum*. Igen, de ez az alak másrészt úgy, a mint át van írva, morphologiaiilag ép oly kétségtelenül *praesens*. Nem ébred e itt föl szükségképen az a gyanú, hogy a transscriptio helytelen? De vajjon nem a bizonyítás végett fölhozott *patiparsāhy*, *patiparsātiy* és *vaināhy* vannak-e rosszul átírva? Semmi esetre. Hiszen ezeknél minden követelmény teljesítve van, functiójuk: *futurum* s alakjuk: *conjunctivus praes.*, mely alak az ó-persában, valamint más indogermán nyelvekben is, a *futurum* kifejezésére szolgál.³⁾ E szerint minden bizonynyal az *ahy* transscriptiója helytelen.

Képezzük ennek bebizonyítása végett az ó-persa grammatika szabályainak segítségével az *√ah* gyökér *conjunctivusát*. A *conjunctivus* *modus vocalisa* minden írja nyelvben *ä* (indogermán *ë* és *ö*).⁴⁾ E *modusnak* továbbá *primarius* személyragjai vannak az ó-persában.⁵⁾ A *construált praes. conj.* 2. sing. tehát: **ah-a-hi*⁶⁾ (cf. *praes. conj.* 3. sing.:

¹⁾ *Weissbach-Bang*, l. c. p. 29: *Du, der du später diese Inschrift sehen wirst, welche ich geschrieben, oder diese Bilder, zerstöre sie nicht, (sondern) so lange du lebst, bewahre sie!* — *Így Spiegel* is, l. c. p. 57.

²⁾ *Spiegel*, l. c. p. 239. — A többi tekintélyek véleményét l. a *patiparsāhy* alakhoz írt jegyzetben.

³⁾ *Spiegel*, l. c. p. 196. — *Brugmann*, l. c. II, p. 1280.

⁴⁾ *Spiegel*, l. c. p. 185. — *Bartholomae*, *Vorgeschichte der iranischen Sprachen* (*Geiger-Kuhn-féle Grundriss* I. kötete), p. 56. — *U. az*, *Die altiranischen Dialekte*, p. 127. — *Brugmann*, l. c. II. p. 1281. et sequ. — *Whitney*, *Indische Grammatik*, Lipsce 1879. p. 204.

⁵⁾ *Brugmann*, l. c. II, p. 1282. — *Bartholomae*, *Altir. Dialekte*, 288. és 300. §. — *U. az*, *Awestasprache und Altperisisch*, 339, 340, 370. §. — *Spiegel*, l. c. p. 187, 64. §.

⁶⁾ V. ö. ó-ind *āy-a-si*. *Whitney*, l. c. 614. §.

ah-a-tiy).¹⁾ Jusson most eszünkbe, hogy bizonyos esetekben a, h' consonans vocalisok előtt és között elenyészik vagy legalább is nem iratik.²⁾ Az így támadt *aahy alakban lévő hiatust aztán contractio útján megszüntetve, megkapjuk a kívánt āhy alakot.

Az a+ha+ya ékjegycsoport, melynek eddigi olvasása: ahy s értelmezése: praes. ind. 2. sing., *így olvasandó: āhy s futurum-jelentésű praes. conj. 2. singularisnak magyarázandó.*³⁾

SCHMIDT JÓZSEF.

AZ ÚJGÖRÖG νερό SZÓRÓL.

E szó legrégebbi bizonyítékát egy 5—6. századi vulgarislatin-görög lexicon fragmentuma (Pap. Louv. 127, 4 Bis) szolgáltatja. Azután előfordul több írónál a 7., 9., 10. században s a mai újgörög köznyelvben általános használatnak örvend, jelentése = víz.

Régebben e szót az ógörög folyamistennel (Νηροῦς) hozták kapcsolatba, de Krumbacher⁴⁾ kutatásai óta a νερός (= ifjú, friss) ógörög melléknévből kell leszámaztatnunk. E szó előfordul a *zovē*-ban s a byzantiumi korszakban is. A Kr. u. 4. században élő Ammonios lexicographusnál, kit csak a Thesaurus V, 1396. nyomán van módomban idézni.

¹⁾ V. ö. ó-ind ás-a-ti, zend gán-ai-ti, gāthād. aṅh-ai-ti. — *Bartholomae*, Altir. Dial. 300. §.

²⁾ *Spiegel*. I. c. p. 155. S. VII, 9. — *Bartholomae*, Altir. Dial. 151. §. — *U. az*, Awestasprache und Altpersisch, p. 160. 270. §. c. 5, 6. — *Brugmann*, I. c. I, p. 82. 66. §. 5. — V. ö.: thātiy = *tha(h)atiy = óind sāsati; māhyā = *mā(h)ahyā = óind māsasya; aura° = *a(h)ura° = óind ásurā°; dārayavaus = *dārayava(h)uš = óind *dhārayādvāsus. — A thāhy alakot *Spiegel* (I. c. p. 187. és 222. s. v. thah) hasonló módon ebből keletkezteti: *tha(h)ahy — a dolog meritumát illetőleg helyesen, de a vocalisokat illetőleg helytelenül, mert a kérdéses alak, mint az illető hely vizsgálataából kitűnik, conjunctivus, melynek modus vocalisa a *thematikus* conjunctivóban ā; — a föltételezett alak tehát csak *thahāhy lehet.

³⁾ Hogy erre a föltételezésre Weissbach és Bang sem jöttek rá, az a transscriptióban követett eljárásukból világlik ki. Általános szokás ugyanis a szókezdő vocalisoknak az ó-persa orthographia szerint aneps voltát az átírásban megszüntetni. Már most ők az a+ha+ma jegycsoportot, mely az *Vāh* gyökér auginentumos praeterituma, így írják át; āham [I. pl. (Dar.) Bh. IV, 63; p. 28.], miből világos, hogy az *a-ha-ya jegycsoport szókezdő a vocalisát az, ahy' transscriptióval rövidnek akarják föltüntetni.

⁴⁾ *Festschrift für W. v. Christ*, München 1891. 362. l.

ez áll: *νεαρὸν τὸ νεωστὶ χομισθὲν ὕδωρ*. Az Etym. Gud. 406. l. ez olvasható: *νεαρὸν ὄνομα, γίνεται παρὰ τὸ νέον καὶ τὸ ἀρούω . . . τὸ νεωστὶ ἀρουθὲν ὕδωρ*.

A *νεαρὸν* tehát létezik még ebben a korban is, mint semleges főnév, jelentése friss víz. Az Et. Gud. 406. l. azonban ismeri már a *νερόν*-t is (jelentése = víz), a mi kitűnik ebből az etymológiából: *νερόν διὰ τὸ νεωστὶ ἀεὶ ῥέειν*. Mi következik ebből? Az, hogy *νεαρὸν* és *νερόν* formák között szoros kapcsolatnak kell lennie s a mennyiben *νεαρὸν* a régebbi, *νερόν*-t erre kell visszavezetnünk. Ámde hangtörvényileg az újgörögben *νεαρός*-ból *ιαρός*-nak kell lennie, a mint lett *ἑαρμόν*-ból *ιαρμόν* (Kaibel, IGSL, 1592, 2), *ἔτα*-ból *ἔτια* (G. Meyer Gr. Gr.¹) stb.

Hatzidakis¹) szerint *ιαρό* = *ὑδωρ* értelemben elő is fordul Lykaoniában és Thrakiában. Továbbá *ιαρός*, mint melléknév is előfordul Lesbosban régi, melléknévi értelmében (= ifjú, friss). Mindezek kétségessé teszik azt, hogy *νεαρὸν*-ból csak úgy rövidesen *νερό* válhatott volna. A kétséget még fokozza az, hogy *νεαρὸν* > *νερό* csak úgy jöhetett létre, ha az *α* elisiót szenvedett, a mire, ha az új képzéseket²) nem vesszük figyelembe, csak egyetlen példát tudunk felhozni, a melyben régi *εα* > *ε* lett (*βασιλέα* > *βασιλῆ[ς]*) s ez is magyarázatra szorul. Ez okoknál fogva Jannaris³) elveti a *νεαρὸν* > *νερόν* származtatást s csak a *νηρόν* > *νερόν*-t fogadja el.

De az sem könnyű kérdés, hogy minek kell tekintenünk ezt a *νηρόν*-t. Már az ógörögben előfordul. Pape szótárában olvasható: *ναρός* (*νηρός*) = fliessend s található Aesch. fragm. 426., Soph. fragm. 560. Azután Phrynichos atticistánál, ki a Kr. u. 3. sz.-ban élt: «*νηρόν ὑδωρ μὴ εἴπηρς, ἀλλὰ πρόσφατον, ἀχραιφνές*». Phrynichos atticista lévén, a tőle romlottaknak tartott köznyelvi alakok helyett mindig a régi classicus nyelv alakokat ajánlja s ép ezért kiviláglik idézett mondásából, hogy *νηρόν ὑδωρ* az ő korában «friss, tiszta víz» jelentéssel használatos volt. Itt tehát *νηρόν* = *νεαρὸν*, jelentésük teljesen megegyezik. Többen, így Hatzidakis⁴) és Thumb,⁵) a *νηρόν*-t egyenesen *νεαρὸν* összevont alakjának, ifjudór *contractiō*-jának tartják, mint pl. *νεάτη* > *νήτη*, *φρέατος* > *φρήτος*, *βασιλέα* > *βασιλῆ*, *ἡμίσεια* > *ἡμίση* (e két utóbbi csak dialektusokban).

¹) Einleitung in die neugr. Grammatik. 99. l.

²) Ikarosban és Ny. Krétában mondják: ἡ μηλέ, βελανιδέ, καλαμέ a különbeni μηλέα, βελανιδέα stb. helyett. A pluralis lenne: μηλέες, ill. μηλέες s ennek analogiájára lett a sing. μηλέα helyett μηλέ.

³) Historical Greek Grammar. 150 c, 2.

⁴) Athena IV. 466. és k.

⁵) Die griechische Sprache stb. 95.

Ha ezt a tételt el is fogadnók, akkor is hangtani nehézségek merülnének föl annak bizonyításánál, hogy miképen lett *νερό* a *νηρόν*-ból. Az itacismus általános törvénye szerint *νηρόν*-nak előbb *niron*-ná kellett lennie a kiejtésben s csak secundár hangváltozás hozhatta létre *i* helyett az *e*-t. De a *νηρόν*-nak **νιρον* vagy **νειρον* írásmódja hiányzik s hogy Kjöldében, egy lydiai faluban ma is *niró*-t ejtenek, az nem a *νηρόν*-ból való származását bizonyítja, mint Dieterich¹⁾ hiszi, hanem igen jól megmagyarázható a *νερόν*-ból, ismervén az északi görög dialektusoknak azt a sajátosságát, hogy ott minden hangsúlytalan «e» «i»-nek hangzik. Pl. *ἄγγελος* > *ἄγγιλος*, *κρεβάτι* > *κρεϊβάτι* l. Pecz, Újgörög nyelvtan 22. l. Kérdés, hogy e homályosan ismert lydiai dialektus nem mutat-e rokonságot az északi göröggel?

Thumb, ki e szó keletkezésével és a vele kapcsolatos hangtüneményekkel idézett munkájában tüzetesen foglalkozik, a fejlődés következő fokozatait különbözteti meg:

$$\text{νεαρόν} > \text{νηρόν} > \text{νερό(ν)}$$

éppúgy mint:

$$\text{βασιλέα(s)} > \text{βασιλῆ(s)} > \text{βασιλέ(s)}$$

Nem tekintve azt, hogy ez utóbbi analog eset csak egyes dialektusokra²⁾ nézve áll, míg *νερό* általánosan használatos, ki kell emelnünk, hogy a *νηρόν* > *νερόν* hangváltozást is csak úgy tudja magyarázni, hogy az *η*-t «besonderer Laut»-nak nyilvánítja. Ez pedig nem kielégítő magyarázat s ép azért keresnünk kell egy másikat, mely legalább a valószínűség jellegével rendelkezik.

Legvalószínűbb magyarázat, melyre már Krumbacher és Dieterich is utalnak, a nélkül, hogy kifejtenék, lenne a következő. Miután bizonyos az, hogy *νεαρόν* és *νηρόν* egy időben és megegyező értelemben gyakran használtatott, nagyon könnyen megtörténhetett, hogy e két alak *contaminálódott* olyformán, hogy lett belőlük egy semleges főnév, a melyben már nem két vocalis következett a *ν* után, mint a *νεαρόν*-ban, hanem csak *egy*, mint a *νηρόν*-ban,³⁾ ámde nem a *νηρόν* *η*-ja, hanem a *νεαρόν* *ε*-ja. Képletben így lehetne e folyamatot kifejezni:

$$\text{νεαρόν} + \text{νηρόν} = \text{νερό(ν)}$$

A *νεαρόν* és *νηρόν* tehát egyformán hatottak közre a *νερό* létrehozatalában és egyformán is kellett, hogy közrehassanak, mert sem

¹⁾ Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache 56. l.

²⁾ Chiosban, Ny. Krétában s az aegai tenger más szigetein.

³⁾ E körülményre Pecz Vilmos tanár úr volt szíves felhívni figyelmemet.

pusztán az egyikből, sem pusztán a másikból nem tudjuk levezetni a *νερό*-t a hangtörvények átugrása nélkül. E contaminatióra nagy mértékben megvolt a szükség is. Meg kellett különböztetni ugyanis *νερόν*-ban a főnevet a melléknévtől alakilag is, hisz tudvalevőleg két jelentése volt. Csak természetes, ha a régi melléknévi jelentést a régi alak továbbra is megtartotta s tartja ma is, természetesen az újjörög kiejtéshez idomulva (*νερός*), míg az újabb jelentés új formát is kívánt magának (*νερό*).

Még egy dolgot kell megvilágítanunk. Hogyan nyerte az eredetileg melléknévi *νερόν* a főnévi jelentést? Mint *ἕδωρο*-nak állandó és legtalálhatóbb jelzője, lassanként az egész fogalom hordozójává lett s *νερόν ἕδωρο* helyett egyszerűen csak azt mondták: *νερόν*, a mint a magyar „*sült*”-et és „*karcos*”-t mond, elhagyván a *hús*, *bor* főneveket. Ugyanez történt *οἶνος*- és *ἄρτος* substantivumokkal is, melyek helyére már a byzanci irodalom kezdetén *χρᾶσιον* és *φωμίον* lépnek.

DARRÓ JENŐ.

SYMBOLÆ AD SUPPLEMENTUM GLOSSARII MEDIÆ ET INFIMÆ LATINITATIS REGNI HUNGARIÆ.

Inter fontes Glossarii invenitur Fragmentum Chronici Hungarorum rhythmici, quod primus edidit Engelius (Viennæ, 1809.) in libro qui inscribitur Monumenta Ungrica. Præter voces ex hoc opusculo sumptas et explicatas nonnullæ occurrunt prætermisssæ. Has afferam in ordine alphabetico:

adulcior (p. 6.) = adultior, *idősebb, régebbi, ősi*. «Et senio retenta Adulcior egypto In aliquali scripto.»

amare (p. 14.) inf. pro subst. *amor*; *szeretet, szerelem*. «Tandem quod hoc amare Causa mortis amaræ.» Occurrit apud Plautum: «tuum amare» et apud Persium: «hoc ridere meum».

Bria (p. 5.) Du C. Mensura, genus vasis. «Tuque largitatis Bria.» **caries**, ei (p. 49.) = *damnum, detrimentum, defectio; hiány*. «Tunc Salamon clementia Notus Gentem Hungariæ Adunat sine carie».

consualitas (p. 14.): tribuendi necessitas, officium; *adózási kötelezettség* «absque consualitatis tributo.»

conductiva (p. 42.) = *comitatus, kíséret*. «Rex Andreas famulos Direxit ei ut per hos Rediret Regni ut est mos sub *conductiva* talium.»

diecula (p. 27.): *dies*, nap. «Et servies *dieculis* Et in futuris seculis.»

Erdelon (p. 15.) Transilvania, Erdély.

Ethesa (p. 43.) = *etesa* Du C.: armorum vel armaturæ species. Odo 1. 2. de varia Fortuna Ernesti Bavariæ Ducis inter Anecd. Marten. tom. 3. col. 320. Ad fera bella viri veniunt, quos inter in armis Sexcenti fulgent equites clypeisque coruscant. Lunatas Morini peltas, *Ethesasque* comati Apportant Galli; *fegyver, vért, paizs*. «Sepultus est facesiis absque Martis etesiis».

falleræ (p. 22.) = phaleræ, lószerszám. In falleris adveniens.

falsigraphus (p. 51.) 3., *falsificator*, hamis. «Falsigrapha ut requirit praxis.»

foebealis (p. 19.) *ad solem pertinens, radius solis*. «Pulvis excoecat visus foebeales.»

maneries, ei (p. 24.) *rusticitas*, gallice: *manière de manant, nyersség, parasztság*. «Gregorii progenies Hanc sanguinis maneries Nobilitate lenit.»

mediampnis (p. 13.) *pars insularis amnis, folyóköz*. «Et veniunt Venetiam ad quandam mediampnem.»

mœstia (p. 34.) *dolor, fájdalom*. «Rex ob scelestia, Quod audiens Regina Quem coronasset regem Fraudis dictant legem Ut scrupulosa spina, Producens mœstia.»

partia, *ae* (p. 54.) *pars, rész*; Dividere partias et duci Geysæ dare tertiam.

pecia (p. 15.) *pars, rész*. «Hunc regem Hunni gloriæ Creant ac gentis pecia.» Hæc significatio partim recedit a significatione p. 479. a data.

reisa (p. 10 et 44) = *iter, út*. «Huni per omnem reislam duxerunt, uniformiter (sc. vexillum) Hic et enuntiandi modus elucet, nam homœoteleuton facit cum nomine: *Geysa*.»

rogus, i (p. 52.) *fax*, vox translata a rogo. «In ampne obviabant Rogumque iaculabant.»

scissura (p. 33.) *vestis lacerata, szakadás a ruhán*. «Mater instauravit ornatuum scissuras.»

Senicies, ei (p. 42.) fortasse = *senectus*, öregség. «Tunc Petrus cum militia *Senicie* sævitia Resistens etc. «sed potius potest mendose scriptum esse pro Feniciæ = Phœniciæ: nam nota est *punica sævitia*».

thaurus (p. 32.) *torus*, Du C. VI, 1119 quod proprie stratum, in quo cubatur vel sedetur, significat. «Multis eum thesauris magnifice recessit auro argento *thauris*.»

visualis (p. 34.) *ad oculos pertinens, facultas videndi*. «Virtutem visualem illi diripiens.»

STEPHANUS HEGEDŰS.

HAZAI IRODALOM.

Latin olvasókönyv Cornelius Nepos és Phaedrusból. A gymnasium III. osztálya számára. Szerkesztette *dr. Székely István*. Az aegæi tenger partvidékének térképével a peloponnesosi háború korában. Ára 1 K 80 f. Budapest, 1901. Lampel R. kiadása.

Az új tanterv a gymnasium III. osztályára nézve ez évben lépett életbe s ennek alapján a hosszabb ideig száműzött Cornelius Nepos újból létjogot nyert a gymnasialis auctorok sorában. A legrövidebb idő alatt tudomásom szerint öt Cornelius Nepos jelent meg, mi több, közülök három ugyanegy kiadónak kiadásában, nem is szólva azokról az olvasókönyvekről, melyek mint nyelvtanaik kiegészítő részei vettek fel szemelvényeket a most annyira népszerű íróból. — Nem tudom, örvedetesnek, vagy kevésbé örvedetesnek nevezem-e ezt az Isten-áldását, de a sok kiadást látva, önkéntelenül is felmerült lelkemben a kérdés, szükség van-e csakugyan ennyiféle kiadásra, s kell-e csakugyan külön protestáns és szerzetesi, inductiv és deductiv Nepos, és nem volna-e üdvösebb kevesebb, de igazán a tanítás ügyét szolgáló kiadás a tanítás egyöntetősége s egyszersmind az iskola és tudomány érdekeinek megvédése szempontjából is. A legtöbb iskolakönyvünket ugyanis nem az auctor szeretete, a vele való hosszabb foglalkozás, a tárgyban való elmélyedés hozta létre, hanem a szorosan vett napi szükséglet: az iskolák s az egyének napi szükségletei.

Most is, midőn a féltucat Nepos megjelent, elcsodálkoztam: Hát tényleg ennyi ember foglalkozott nálunk evvel a látszólag feledésbe ment auctorral? Keresni kezdtem az előmunkálatokat, a philologiai munkaságot, mely ez auctort az iskolák számára előkészítette, azokat a nyilatkozatokat, melyek az auctornak iskolai használhatóságáról és ennek fokáról megjelentek s együttesen eredményezték a jelen productumokat. Természetes dolog, hogy ezeket nem találtam, de éppen azért nem is csodálkoztam, a midőn a legtöbb bevezetésben idegen, nagyrészt német munkákról számolnak be az új kiadások szerzői, mert ugyan ki foglalkozott nálunk Corn. Nepossal behatóan?! Igaz, nem magát a tudományt tanítjuk az iskolában, hanem csak a leszűrt tiszta igazságokat és tanulságokat, de kétségtelenül kell, hogy mindaz, a mit ott előadunk, már a tudomány kohójában megtisztult legyen, mert csak így lesz alkalmassá arra a feladatra, melyet az oktatás körében teljesítenie kell. Kritikailag megállapított jó szövegünk még nincs; hogy az auctor szövegét mily terjedelemben, mily kihagyásokkal, minő változtatásokkal használjuk, az iránt megállapodott, kiforrott vélemény nincs; de iskolai kiadásunk

már van tuczatjával. Ezért aztán legtöbb iskolakönyvünk vagy idegen-szerű, hangban, külsőben, felfogásban egyaránt, vagy száraz és felületes.

A kezeim közt levő könyv is ily körülmények közt jött létre s így nem csoda, ha feladatát oly mértékben, mint elvárhatnók, be nem tölt-heti. Sajnálom, hogy éppen e művecskéhez fűződtek eme reflexióim, mert az iparkodó jóakaratra nem egy nyilvánulását tapasztaltam annak folyamán, de az alkalom éppen kedvezőnek látszott ezek elmondására.

Az olvasókönyv bevezetésből (3 lap), szövegből (73 lap), magyarázó jegyzetektől (27 lap) és szótárból (24 lap) áll.

A bevezetés Cornelius Nepos és Phædrus életrajzát és munkáit adja a legrövidebb előadásban, mely utóbbihoz Phædrus életrajzával és költészetével kapcsolatosan a mesének és az iambusi versmértéknek rövid jellemzése is járul. Igaz, hogy sem Nepos, sem Phædrus születése és halála évét nem ismerjük pontosan, de azért ilyen meghatározások helyett: «a Kr. e. század első évtizedében született s harmadik évtizedében halt meg. E szerint tehát mintegy hetven éves kort ért el.» — jobb az ilyen fogalmazás: élt Kr. e. 100—30 körül, mert a határozott szám sokkal inkább tapad az emlékezőtehetséghez, mint a tizedek megemlítése. kivált a Kr. e. évek számításánál, mely még sok nehézséget okoz a kis diák elméjének. Hiszen maga e mű szerzője is beletévedt; mert az ő állítása szerint ugyan hetven évét élt Nepos, de a számítása szerint csak harmincz év jutott ki neki. Következétesen az utolsó század hetedik tizedébe kellett volna Nepos halála idejét tennie. Még kevésbé pontos Phædrus születési évének ily meghatározása: «valószínűleg 10—15 évvel Nepos halála után» pillantotta meg először a napvilágot. Cornelius Nepos költeményeinek s a tárgyalandón és Krónikáin kívül még más műveinek megemlítését feleslegesnek tartom. A mit a phædrusi bevezetés végén az iambusról és a verselésről mond, hiányos s minthogy példát egyáltalán nem idéz, a tanuló számára élvezhetetlen. Az időmértékes sornak — melylyel pedig itt találkozik először a tanuló s melyből a tanterv szerint az iambusi sor esik ez osztályra — a mivoltáról szerző egy szóval sem emlékszik meg, hanem egyszerűen elkezd: «Phædrus meséi versben vannak írva, melyet hatos iambusnak neveznek.»

A szöveg még talán a munkának legjobb oldala: ajánlja a szép, világos, tiszta nyomás és hogy — mit szerző is kiemel előszavában — elég ép és jó Nepos-szöveget nyújt. Tíz életrajzát közli, köztük Agesilausét és Atticusét is; a szokottabbak közül hiányzik: Hamilcar, Pelopidas, Thrasybulos. Phædrusból tizennégy mesét vett fel szemelvényébe. Nepos szövege a Fleckeisen-féle kiadáson alapul; a szerző által eszközölt módosítások száma, melyeket az iskola tett szükségessé, csekély s az olvasmány élvezetes. Kár, hogy egyszerűsítéseiben nem mindig következetes, mert míg pl. Milt. cap. 1, 1—5 (a sorok számozása kiadásában itt hibás) fel-

bontja a periodust több főmondatra, alig valamivel lejjebb, a 12—18. sorban levőt, mely az elsónél nem kevésbé bonyolult e fokon, egyszerre adja be a szegény diáknak. Egy más helyen, melyről alább lesz szó, nem sikerült az egyszerűsítés. Mindazonáltal néhány apróbb változtatást még jó lett volna megtenni részben a mű nyelvezete, részben a tanítás érdekében is. Így Milt. 5. 103: *mille misit militum* helyett mondattanilag sokkal jobb *militēs*; Them. 1. 4: *ab initio est ordiendus* helyett inkább *ordiendum*-ot írnék iskolai kiadásban; Paus. 3. 46. «*non stolida*» van a szövegben, de minthogy ez a szó a szótárban nem szerepel, valószínű, hogy szerző is a «*stolida*» helyett «*callida*»-t olvasott abban a szövegben, melynek alapján jegyzeteit s szótárát készítette s mely kifejezést magam is jobbnak tartok e helyen. Hogy szerző többféle kiadásból dolgozott, abban is mutatkozik, hogy egyes részletek: szók, különösen idegen szók és tulajdonnevek, sőt egész mondatok, melyek a szövegben helyesen elmaradtak, a jegyzetekben mégis magyarázatot nyernek. A hivatalos birálatban felhozottakon (H. K. VIII. 352.) kívül említtem Paus. 3. 51, hol a *conveniendi* szót magyarázza, pedig a szövegben kimaradt. Boszszantó, hogy a vesszők a szövegben nincsenek pontosan alkalmazva; így az *ut*-ok előtt gyakran hiányzik, pl. Paus. 5. 103: *id aji ut pons* etc.; Alc. 3. 29: *accidit ut una* etc.; 4. 71: *coactos ut se* etc.; 10. 236: *dant negotium ut* etc. stb.; a *quominus* előtt Epam. 8. 179: *neque recusavit quominus*. A relativum előtt rendszeren vesszőt használ, a mi az elemzést és megérthetést nagyban elősegíti, de ebben sem következetes, mert nincs pl. vessző Paus. 5. 104: *cuiusdam ephori qui* etc.; Them. 7. 156: *intuerentur quo!* etc. Elmaradt a pontosvessző és pedig az értelmet zavarólag Alc. 1. 12: *quam victu* után, viszont felesleges a pont a 2. Phædr. mese 6. sorában *cibum* után. De teljesen hibás a szerzőtől használt interpunctio Ep. 6, hol abbéli törekvésében, hogy a szöveget egyszerűsítse, ponttal választotta el a mellékmondatokat a tulajdonképeni főmondatról («*admirari se dixit*»), de azért meghagyta mindenütt a kötőszókat és coniunctívusokat («*cum . . . venisset . . . contraque . . . postularet . . . et invectus esset*»), mi által természetesen az első résznek értelme teljesen megszűnt. E helyen is az összes *ut*-ok előtt hiányzanak a vesszők s az oratio obliqua, melyet nagyobbbrészt (mert a következetesség ebben sincs meg) cursiv betűkkel tüntetett fel, e helyütt csak közönséges szedésben részesül. Ez különben más alkalommal is megtörtént, mint az Epam. 4. fejezetének összes oratioiban vagy a Milt. 3. 68—71. «*dicens non idem ipsis*» bekezdésű or. obl.-ban. Nem pontos a distinctio Alc. 4. 76., hol a «*nam cum intelligerent*» még nincs or. obl. színében feltüntetve, noha tenyleg oda tartozik. Ellenben nem or. obl. s így nem is kellett volna cursive nyomatni Alc. 4. 69—73. sorokban az *audivit*-től függő mondatokat.

A Phædrus-mesékből vett szemelvény tizennégy darabot nyújt a javából. Nem sok, de még így is módjában áll a tanárnak belőle válogatni.

Ezek után áttérhetek a «magyarázó jegyzetek» megbeszélésére. A szöveg 73 lapra terjed, a jegyzetek szótárral együtt 51 lapot ölelnek fel, a mi első pillanatra is kevésnek látszik a többi kiadások arányaihoz képest (Roseth: 80: 174, Szilasi: 78: 229!). S csakugyan azok forgatása közben kiderült, hogy tényleg soványak, a mi a bő szemelvényekkel már azért sem áll összhangban, mivel a házi munkásságot, melynek a gazdagabb szöveg örvendetesen kedvez, a szűk kommentár majdnem lehetlenné teszi. Hogy pedig a jó jegyzetek kivált ez osztályban nagyon fontosak, készséggel ismeri el szerző is munkája előszavában. Az auctornak ugyanis két feladatot kell teljesítenie. Elértük azt a fokot, hogy a tanuló először kap kezébe eredeti szöveget. Az olvasmánynak tartalmi anyaga mindinkább méltatásra talál, az író mindinkább előtérbe jut a maga egyéniségével, felfogásával, stílusával s midőn a tanulót ekként előkészítjük a classicusok befogadására, megkezdődik az átmenet a formalis tanítástól a tisztán irodalmi oktatáshoz. Ez az egyik feladata a gymnasium III. és IV. oszt. latin nyelvi tanításának: előkészíteni a tisztán irodalmi oktatásra. De másfelől magának az auctornak lehetőleg alapul kell szolgálnia a nyelvtan folytatólagos tanítása: a mondattan elsajátítása számára is. Az auctorok szövege éppen ezért könnyű, tartalmuk konkrét és érdekes, de minthogy a szöveg nagyobb szerkezetbeli nehézségeket nem nyújt, a mondattani tanulságok az egyszerű stílusban világosan kidomborodnak, azok nehézség nélkül konstatalhatók és megérthetők. Így a gyermek élvezhet és tanulhat egyszerre. A szöveget kísérő jegyzeteknek is e két irányban kell tehát a követeléseknek megfelelniök: mit sem szabad elmulasztaniok, a mi a tartalom teljes megértéséhez szükséges, másrésről pedig figyelemmel kell lenniök a szövegben kinálkozó nyelvtani tanulságokra is. Ez utóbbi nem kevésbé fontos, ha az Utasítások szellemében tényleg a szöveg alapján akarjuk a mondattant ismertetni. A jegyzetekre vár e szerint a feladat az útmutatást megadni a tünemények tárgyalásának egymásutánjára nézve, mert az inductiv módszernél is a nyelvtan tanításánál bizonyos lénczolatot és fokozatosságot, szóval tervszerűséget mindenkor fenn kell tartanunk. S e szempontból kinek kellene jobban ismernie az anyagot, mint annak, a ki az illető auctort beható tanulmányok tárgyává tette s azután iskolai használatra feldolgozta? Jelen munka ez igényeknek hiányosan, sőt az utóbb hangoztatott követelményeknek egyáltalán nem felel meg. Hogy ily irányban tényleg lehet, sőt sikerrel is lehet auctort feldolgozni, élő példa rá Szilasinak Nepos kiadása, mely mindeme feltételek lelkiismeretes szemmeltartásával készült s e szempont;

ból bátran mintánul állítható oda egyéb auctorok iskolai feldolgozásai számára.

A Székely-féle «magyarázó jegyzetek» egészben véve csak egyes kifejezéseknek magyar æquivalenseit — ezeket is legtöbbször minden áthidalás nélkül, — tulajdonneveknek lehető legrövidebbre szabott magyarázatait, nehány a szöveg megértését elősegítő szórendi változtatást s végül nyelvtani utalásokat tartalmaznak. A jegyzetek, melyeken különben is meglátszik a szerző félelme, hogy így is túlsokat ad, éppen ezért fogyatékosak és nem célhoz vezetők, sőt sokszor nem is tapintatosak. Nézzük mindjárt a legelső jegyzetet! «Corn. Nepos itt összetéveszti a fiatalabb Miltiadest a nagybátyjával, Cypselus fiával, a kit Chersonesusba küldtek.» Ennyi szó szerint az egész. Kedves egy író, a ki így dobálódzik személyeivel, a ki mást akar olyasmire tanítani, a mit maga sem ért, mondhatja joggal az így bevezetett olvasó. Ilyet tehát vagy más alakban kell előadni, mert ez így nyers és a tanulóra érthetetlen, vagy magának a szövegnek kell a szükséges csekély változásokon keresztül mennie, a mi Corn. Neposnál, hol úgy sem adhatunk mindenben eredetit, bátran meg is történetelt volna és akkor aztán sem történeti falsumot nem kell tanítanunk, sem pedig mindjárt első alkalommal leleplezésekkel bizalmatlanságot ébresztenünk a szerző iránt. De lássuk a többit! A tartalmi és tárgyi magyarázatok gyérek s minthogy a könyvben ábrák sincsenek, a szövegben előforduló reáliák érthetetlenek maradnak. Rövid, a szöveghez oldalt nyomtatott tartalmi kivonatokon kívül mi sem történik a tartalom megvilágítására, pedig nincs hálásabb dolog, mint a tanulót elvezetni s belevonni az író vagy személyei gondolatvilágába. Tárgyi magyarázatok különösen Neposnál fontosak. Sok minden szükségessé válik e tekintetben már a görög háttér folytán is, azok az események pedig, melyek keretében az egyes férfiak szerepeltek, legnagyobb részt ismeretlenek a diák előtt. Hogy érdeklődhetnék s hogy méltathatná kellően személyeit a viszonyok, a történeti mag ismerete nélkül! Pausanias keleti fényűzése sehol sem kelthetett nagyobb megütközést, mint éppen a dór Spártában. Egy egész fejezeten át hallja a tanuló az Epaminondasnak nótlenségeért tett szemrehányásokat, de sehol a jegyzetekben egy szóval sincs megemlítve az erre vonatkozó görög közfelfogás, úgy hogy az egész pont értelmetlen marad a mai kor gyermeke előtt. Miltiades, a marathoni hős, már a Corn. Nepos korabeli római szemében aránytalanul csekély kitüntetésben részesül s Nepos hivatkozik a régi római egyszerűsége. Székely mindehhez egy kis szórendbeli könnyítést nyújt, pedig meg kellett volna legalább néhány szóval említenie a régi római egyszerűséget s az író koráig beállott változásokat. A *cinca*, *testudo*, *triremis* nem részesülnek semminemű magyarázatlanban, pedig nem lényegtelen már az alsó osztályokban ilyenek megmagyarázásával, kisebb

kitérésekkel előkészíteni a talajt a magasabb osztályok számára, hol éppen a kellő történeti alapnak hiánya, a római közállapotok és élet idegen-szerűsége nagyon megnehezítik az írókba való kellő elmélyedést, a velük való foglalkozást.

Máskor megint hibásak tárgyi magyarázatai: a *Poecila* (77. l.) nem volt Athenæ képtára, hanem csak egy festményekkel díszített csarnoka; *operibus* (77. l.) nem ostromgépekre, hanem ostrom-művekre (*fossa, ager, vallum*) vonatkozik, melyekkel a várost Milt. körülzárolta (*clausit*) és csak lejjebb következik az ostromgépek névszerinti felsorolása. Tévedésből Hannibalt említi a zamai csata győzteseként (92. l.), ámbár ezt inkább tollhibának kell tekintenünk.

De nemcsak tárgyi magyarázatai elégtelenek, hanem szerkezetbeli nehézségeknél vagy, a hol a magyar kifejezéssel kell a tanulónak megküzdenie, ott sem nyújtja mindig a kellő segítséget. Így Ages. 6. «*id se quoque fieri debet animadvertisse*» átértésének megkönnyítésére mitsem tesz és ilyen hely, mint: «*semper se interposuit, atque ita ut neque usuram unquam ab iis acceperit, neque longius, quam dictum esset, debere passus sit*» (Attic. 2.) minden észrevétel nélkül marad. Ilyen sajtóságo-sabb természetű constructióhoz, mint «*probatus parentibus*» (Them. 1, 7) sem a jegyzetekben, sem a szótárban a «*probatur alicui*» phrasis megemlítve nincs. Okvetlenül szükséges a «*reliquum oppidum*» (Them. 2.) = «a város többi része», «*adeo angusto mari*» (Them. 4.) = «a tengernek oly szűk részén»-féle kifejezéseknél legalább egyszer a két nyelv kifejezésbeli különbségére figyelmeztetni s a magyar fordításra útmutatást adni. A szerkezetileg és tárgyilag magyarázatra szoruló: «*licet enim legibus eorum cuius ephoro hoc facere regi*» (Paus. 3.: törvényeik szerint ugyanis bármely ephorosnak jogában állott ezt a királylyal szemben megtenni) egy szó jegyzet nincsen. Nem mindig ismeri fel a tulajdonképeni magyarázatra szoruló helyeket s míg Milt. 4. a teljesen világos «*moenibus se defendere*» magyarul is meg van adva, a sokkal nehezebb «*acie decernere*» = «nyílt csatában megmérkőzni» fordítására nem nyújt segédkezet. Az Epam. 3, 50--55. sorában többet érdemesít megjegyzésre, de az egész mondatban mindenféleképp legnehezebb «*in se tuendo*» = «saját céljaira, a maga szempontjából» elkerülte figyelmét. Néha az általa ajánlott fordítás nem felel meg az eredetinek. A «*Multum munitionis*» nem «az erődítvények egy része», hanem azok «jó része» s éppen azért a szövegbeli «*non multum superesse munitionis*» (Them. 7, 138.) «csak kevés van már hátra az erődítvényekből, az erődítvények jó része már elkészült» fordítandó magyarul; hibás «*diligentius servire*» fordítása: «lelkiismeretesen őriz valamit» (78. l.); itt, úgy látszik, a rokonhangzású «*servare*» vezette félre; helyesebben: szolgálja valakinek érdekét, gondoskodik valakiről; «*neque eo magis*» «de azért mégis» (82. l.) fordítá-

sában a középfok teljesen elmosódott; a latin kifejezésnek inkább megfelelő: «de azért nem kevésbbé». Hibás a jegyzet Epam. 3. 53.-hoz: «*sic usus est t. i. facultatibus*», mert «*usus est*»-nek megvan a saját vonzata: «*fide*» = «barátai hitelével, bizalmával» s így a kiegészítésre szükség nincsen.

Phædrus meséinek jegyzetei ép oly kevéssé kielégítők. A 4. meséhez: «*Vulpes ad personam tragicam*». az összes jegyzet: «*quibus abstulit*, a kiktől megtagadta», mintha olyan nagyon természetes volna, hogy a tanuló tudja, mi az a *persona tragica*, s mintha a «*sensus communis*» fordítása (józan ész) nem volna-e nehezebb a «*quibus abstulit*»-nál. És végül talán lehetne néhány szóval a mese erkölcsi tanulságára is rámutatni, ha mindjárt latin óra is van.

A szöveg nyelvtani tanulságaival szerző könnyen végez: ha éppen eszébe jut, utal egyik elterjedt latin nyelvtannak odavágó fejezetére. Minthogy tudomásommal az illető nyelvtanhoz ugyanazon szerzőtől gyakorló-könyv és Nepos-szemelvényt tartalmazó olvasókönyv is jelent meg s így azon iskoláknak, melyek az illető nyelvtant használják, egy jó része szívesebben használja a testvér-olvasókönyvet is, úgy hiszem, hogy e körülmény folytán éppen oly iskolákban fog helyet találni Székely Nepos-a, hol nem a Dávid-fele nyelvtan használatos, a minek következtében ide vágó utalásainak hasznát vennünk — más nyelvtan lévén kezeink között — nem lehet. A szerző maga előszavában ugyan azt hangsúlyozza, hogy ezen a fokon az auctor még csak eszköz — a miben természetesen soha vele egyet nem érthetek — s a nyelvtan begyakorlása a cél, melyre legnagyobb erővel törekednünk kell, mégis vajmi keveset adott a szöveg nyelvtani feldolgozására nézve. Az ő utalásai bizony elégtelenek, mert nem mondattani ismétlésről van itt szó, a nyelvtan nem lehet pusztán «*Nachschlagebuch*» e fokon, hanem a szöveggel kapcsolatosan, annak alapján kell magát a nyelvtant elsajátíttatnunk tanítványainkkal s erre a szöveghez mértén útmutatásokat adni; ez kell, hogy legyen a tankönyvíró célja az előirt auctorok kiadásánál.

Nézzük már most minő szempontot és sorrendet követ szerző, s lássuk, minő fokozatban ismerteti meg a mondattan megfelelő szakaszait tanítványaival. A 77. oldalon a Milt. 7. fejezetéhez szolgáló kommentárban közvetlenül egymásután állanak a következő nyelvtani utalások: *commeatu* abl. separationis D. 232 §, *timens*, ne D. 250 §. 3. *prodictionis* gen. crim. D. 217 §, *cum posset* or. obl. D. 277 §. Nem tudom, hogy gondolja a szerző a mondattant két évre beosztani s minő eljárást követ annak egyes részeiben, ha ilyen heterogén elemeket egyszerre, teljesen egyenlő fontossággal tud tárgyalni s ugyanegy osztályban esetleg ugyanegy órán beszél tanítványainak casustanról, or. obl.-ról, finalis mondatokról! Így állván a dolog, nem csoda, ha a III. oszt. tulajdon-

képeni anyaga nem talál kellő méltatásra s az ilyenféle helyeknél, mint Milt. 4. 84. decem milia equitum ; 5. 104. decem milia armatorum (gen. part.); 4. 91. abest milia passuum (acc. mens.); Them. 2. 31. salutis fuerit (dat. fin.), melyek igazán cacus-tani, tehát ez osztály körébe vágó nyelvtani tanulságok, az utalás teljességgel elmaradt. Az egyes igeidők alapjelentéseinek megállapítása, a főmondatban való használatuknak módja ez osztály specialis feladata s éppen az összefüggő szövegen mutatható be kézzelfoghatólag és sikeresen. Mégis soha e szempontból egy megjegyzést sem kockáztat a szerző s a praet. perf., praet. impf. használatának, az actiók közötti különbségek bemutatására alkalmas helyek, mint Milt. 2. 23. petierat, 3. 51. duxerat ; 7. 152. statuerat ; 8. 170. habitarat, obtinuerat ; 8. 173. retinebat ; Alc. 9. 210. capiebat ; 213. ferebat stb. stb., hol a nyelvi használatot a tárgyi összefüggés tisztán indokolja, minden nyelvtani tanulság nélkül maradnak. Ha már methodice nem is dolgozta fel a szöveget, annyit mégis tehetett volna, hogy az ez évre kiszabott nyelvtani anyag példáit első sorban figyelemmel kísérte volna, hogy ne veszzenek el az elsajátítandó tünemények a pusztán csak megemlítendő s későbbi megoldásra váró mondatnyi esetek között.

Nem folytatom tovább, mert hisz ezek alapján máris világos, hogy a könyv nem ily célzattal készült s ha a tanár a szöveg alapján akarván a mondatant tanítani, kénytelen lesz az anyagot önmaga feldolgozni és beosztani. Csak azt kívánom még megjegyezni, hogy czélszerű bármely körülmények közt is, miként a tanításnál, a jegyzetekben is a nyelvi és tárgyi magyarázatokat külön-külön csoportosítani az egyes fejezetek után.

A mű végén levő szótár a szövegben előforduló szókat öleli fel s elég jó fordításokat ad. Nehány szó kimaradt, pl.: asciscit, exacuit, quamdiu, respiciens, stolidus (?) etc., mások a közölt jelentéssel a szövegben nem alkalmazhatók ; így *consuetudo* két jelentése («szokás, erkölcs») közül Epam. 18. fej.-ben, hol «*imago consuetudinis*» = jellemének képét jelenti, egyik sem használható. Kár, hogy sem etymologiai, sem tárgyi szócsoportokat nem nyújt szerző.

A helyesírás szöveg-, jegyzet- és szótárban nem egyöntetű. A szövegben «*pedisequi*», a szótárban «*pedissequi*» fordul elő ; a szövegben «*setius*»-sal, a jegyzetben «*secius*»-sal, a szótárban mindkettővel találkozunk. Sajtóhibák is meglehetősen számmal fordulnak elő. A hivatalos bírálatban felsoroltakhoz járulnak még a következők is : 20. és 24. l. aqud e. h. apud ; 21. l. atque e. h. atque ; 22. l. obrectarunt e. h. obtrectarunt ; 81. l. plumira e. h. plurima ; stb. Hibásan van elválasztva az *Admetum* szó a 20. lapon *Ad. metum*nak.

A műhöz hátul egy térkép járul, ugyanaz, melylyel a Vass-Pfeiffer és Szilasi-féle kiadások végén találkozunk.

Elérve ismertetésem végére, a fennebbiek eredményeként ki kell jelentenem, hogy noha az auctor szövege elég szerencsésen van megválasztva és általán ügyesen összeállítva, mégis az, a mit a szerző a jegyzetekben nyújt, sem a szöveg megértésére, sem a nyelvtani ismeretek gyarapítására nem elegendő.

SZAUTNER ZSIGMOND.

Varjú Elemér: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Külön lenyomat a Magyar Könyvszemle 1899., 1900. és 1901. évfolyamaiból. Budapest, 1901. 8-rét, 271. l. 5 melléklettel és 22 hasonmással a szöveg közt.

A gyulafehérvári püspöki könyvtár gazdasága és érdekessége régóta ismeretes a tudósok előtt. Többen kutattak benne rövidebb-hosszabb ideig, a miről nem egy becses felfedezés tanuskodik. Rendszeres szakszerű átvizsgálása azonban csak a legutóbbi időben történt meg, midőn Varjú Elemér középkori miniaturók után kutatva, az őt jellemző szorgalommal, tájékozottsággal és helyes érzékkel a maga elé tűzött feladat körét megnagyobbította és az egész könyvtárt többirányú komoly tanulmány tárgyává tette. Rövid idő alatt kellett a nagy munkát elvégeznie, melynek eredménye az előttünk fekvő könyv. Kimondhatjuk, hogy elsőrangú alkotás a hazai könyvtárbuvárlat irodalmában s az erdélyi püspökség szerencsésnek tarthatja magát, hogy ilyen lelkesedéssel és lelkiismeretességgel készült ismertetés jött létre nevezetes gyűjteményéről. A történeti és philologiai kutatások részére megbecsülhetetlen kalauz ez a könyv, melynek révén már is több fontos kérdés nyert újabb megvilágítást.

Varjú Elemér vázlatos ismertetést tervezett az érdekes gyűjteményről, azonban kezei között a rövid idő alatt összegyűjtött anyag is a könyvtár részletes monographiájává nőtt. Gyulafehérvár s így részben egész Erdély művelődéstörténetének egyik legérdekesebb fejezete az a bevezetés, a melyben igazán történetírói hivatottsággal beszéli el Batthyány püspök nagy alkotásának történetét. Egyéb adatok hiányossága folytán magának a könyvanyagának gondos átvizsgálása révén kellett a könyvtár fejlődésének, alkatelemeinek képét összeállítania, szép példáját nyújtva annak, hogy történeti és philologiai kutatásoknál a bibliographiai jártasság és körültekintés milyen eredményekhez vezethet.

Batthyány püspök életrajza és irodalmi törekvéseinek ismerete adja meg a könyvtár történetének kulcsát. Római tartózkodásának eseményeit ismerve, megtudjuk a sok olaszországi könyv és kézirat eredetét. Kétségtelen továbbá, hogy a lőcsei egyház, valamint a bártfai plébánia könyvtárából származó anyag összefüggésben van Batthyány Ignác egri nagyprepostságával, mely díszes állásba 1773-ban került. Kifejti Varjú azt a hatást is, a mit a tudománykedvelő Eszterházy püspök Batthyányra gyakorolt, fokozva különben is erős könyvgyűjői szenvedélyét. Végül rész-

letesen megtudjuk könyvünkéből, hogy milyen körülmények között szerezte meg Batthyány 1786-ban, már mint erdélyi püspök, Migazzi Kristóf váci püspök nagybecsű könyvtárát. Mellékesen megemlíttjük, hogy Varjú mindezen könyvtárakról igen eleven művelődéstörténeti és bibliographiai leírásokat nyújt. Mindezek az adatok s még igen sok más, nemcsak a könyvtár történetét illusztrálják, hanem igen sokszor utbaigazításul szolgálnak az egyik-másik könyvvel vagy kézirattal kapcsolatos történeti vagy philologiai nyomozásoknál.

Nem lehet e helyen részletekbe bocsátkoznunk s egyedüli célunk felhívni philologusaink figyelmét Varjú Elemér könyvére, mint gondos kalauzra egy eddig csak nagyon bizonytalanul ismert gazdag gyűjteményben. Mert bármily nemes czélatok vezették is Beke Antalt, midőn 1871-ben közzétette a kéziratok rövid indexét, ez a törekvés a kellő tudományos készütség híján igen fogyatékos eredménnyel végződött. A kis mű sem a kéziratok leírásában, sem a kormeghatározásban nem nevezhető szakszerű alkotásnak, míg Varjú Elemér könyve mindezeket az igényeket a legmodernebb tudományos elvek alapján iparkodik kielégíteni. Szorgos vizsgálat a colligatumok ismertetésénél imitt-amott kisebb hiányokat Varjúnál is fedezhet fel, de ezek mind könnyen pótolhatók s mentségüket találják azokban a körülményekben, a melyek között a munka megfeszített gyorsasággal létrejött.

Szerzőnk kutatásai első sorban a kéziratokra irányultak, azonban megismertet a könyvtárban levő nevezetesebb ősnymtatványokkal, valamint a Régi Magyar Könyvtár III. kötetéhez tartozó darabokkal is, melyeknek különösen kézirati bejegyzései igen sok becses adatot őriztek meg. A könyv legnagyobb részét a kéziratok részletes ismertetése foglalja el, melyek közül Varjú szerint 273 darab a mohácsi vész előtti időből származik. Philologusaink különösen ezért a részért lesznek Varjú iránt méltó hálára kötelezve, s ma még nem is állapítható meg, hogy specialis tanulmányoknál egyik-másik adata mily szolgálatokat fog tenni. Mi azonban ezuttal csak egy pár nevezetesebb darabról emlékezhetünk meg egész röviden, inkább csak sejtetni akarva az anyag érdekességét.

A classikus irodalomból mindenekelőtt Sallustiusnak egy X. századi kéziratát (104. l.) említtjük meg, melyet Cserép József érdemesnek tartott arra, hogy a Philologiai Társaság egyik ülésén bemutassa. Azonban vizsgálódásainak eredményeit irodalmilag még mindezideig nem tette közzé. Úgy látszik, hogy behatóbb tanulmányozást érdemelnének még Juvenalisnak és Ovidiusnak XIII. századi kéziratai is (109. l.). Sokkal fontosabb és gazdagabb azonban a középkori anyag. A latin nyelvűek között felhívják a figyelmet a *Legenda aurea* (XIV. sz. 124. l.), *Bartholomæus Anglicus, Opus de proprietatibus rerum* (XIV. sz. 175. l.), *Petrus Alphonsi, De virtutibus et vitiis (= Disciplina clericalis)* (XV. sz.

188. l.), Vita Sanctæ Elisabethæ. A két utóbbinak leírása azonban nagyon sommás s így feltétlenül behatóbb vizsgálatot igényelnek, a mit Katona Lajos Petrus Alphonsi művét illetőleg a Philologiai Közlöny jelen évfolyamában el is fog végezni. A *Gesta Romanorum*-nak egy XV. századi kéziratáról (207. l.) is a Phil. Közlöny 1900. évfolyamában a Varjúénál részletesebb leírás olvasható. A magyar nyelvemlékeink forrásait vizsgálóknak érdeklődésére számíthatnak többek közt még a *Legenda Sanctæ Catharinæ de Senis* (230. l.) és a *Liber miraculorum Beatæ Mariæ Virginis* (242. l.) című XV. századi kéziratok is. Az olasz kéziratok közül megjelöljük a *Liber moralitatum* című XIII. sz. (112. l.) codexet, a németek közül különösen *Hadamar* «Jagd»-jának egy XIV. századi kéziratát, mely utóbbiról Varjú jelentőségéhez méltó leírást közöl. Salamon és Markalfról szóló XV. századi német kéziratot is őriz a gyulafehérvári könyvtár (233. l.). A magyar kéziratok közül Varjú különösen az általa felfedezett nyelvemlékkel foglalkozik részletesebben (115—116 l.), minthogy a Döbrentei-codexről már több beható ismertetés van irodalmunkban.

Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból igen érdekes a nagy-szebeni Szent-Szűz egyháznak egy XIV. századi könyvtár-jegyzéke is (136. l.).

Ismételjük, hogy a Varjú könyvét nagyon becses és hasznos munkának tartjuk a philologiai kutatásokra is. Kár, hogy nincs az egész anyagot magában foglaló index-szel ellátva, a mi a rengeteg adat között való eligazodást nagyon megkönnyítené.

ESZTEGÁR I. ÁSZLÓ.

Anthologia a XIX. század francia lyrájából. Első kötet. 1901.

A Kisfaludy-társaságban «nehány évvel ezelőtt felmerült az eszme, a nyugat-európai nemzetek újabb költészetét, kezdve a franczián, majd áttérve az angol, olasz és német költészetre, egy-egy tervszerűleg összeállított, a jellemző sajátságokat lehető élesen kidomborító anthológiában bemutatni a hazai közönségnek.» A múlt évben, ugyancsak a Kisfaludy-társaság kiadta Haraszi Gyula tanulmányát *a francia lyrai költészet fejlődéséről*, s ennek mintegy kiegészítése- és illusztrálásaképen jelent most meg a XIX. századi francia lyrai költészet anthológiájának első kötete, mely André Chénier-vel kezdve, időrendben adja a romanticismus kiválóbb lyrikusait egészen Théophile Gautier-ig. Egy kilátásba helyezett második kötet a parnassusi költőket és a symbolistákat fogja felölelni.

Célja ennek a vállalatnak, az előttünk fekvő könyv bevezető sorai szerint, *faji jellegünk és nemzeti egyéniségünk hű megőrzése* mellett, kitárni lelkünket az idegen irodalmi hatásoknak, hogy azok szélesebb látókört nyissanak, eszméket keltsenek, ezáltal színesebbé, gazdagabbá és

egyetemesebbé tegyék irodalmunkat s így közelebb jussunk ahhoz a legmagasabb fokhoz, hol a nemzeti érintkezik az örök emberivel.

Maga az anthologia mindenesetre hasznos és hézagot pótló mű, melyet a szerkesztő-bizottság a legnagyobb gondnal és hivatott szakférfiak útmutatása szerint állított össze. A XIX. század francia romantikus lírájának minden árnyalata képviselve van; a kimagasló alakok mellett tér jutott a kisebb és javarészt már feledésbe merült költőknek is. *Arnault*, *Reboul*, *Arvers*, *Soumet* s különösen *Millevoye* hangulatos dalocskái jóleső szerénységgel húzódnak meg a nagyobbszerű alkotások mellett. *Brizeux*-t, a Bretagne bánatos szavú, melegézésű költőjét is megtaláljuk, noha nem a legszerencsésebben van képviselve, mert írt ő a két *virág*-nál sokkal szebb költeményeket is. *Chateaubriand*, *Sainte-Beuve*, *Barbier*, a júliusi forradalom fiatal, féktelen lelkű, satirikus költője; a meseköltő *Lachambeaudie*, ennek a «specialis francia szellemű, s annyiféle hangnem-változatot megbíró műfajnak» finomlelkű művelője; *Ackermanné*, az ő asszonyi, pessimista böleselkedésével; a plastikus formára törekvő *Soulary*, könnyed sonettjeivel - mindannyi vonzó és szerencsésen megválasztott alakja a gyűjteménynek.

André Chénier mintha egy kissé meg volna rövidítve, mert jóformán csak a bukolikus költészete van képviselve, de hát ő tulajdonképen még nem is tartozik a XIX. század költészetébe. Az anthologia célja azonban az újabb francia lyrát bemutatni; ez pedig a forradalommal kezdődik, melynek egyetlen igazi dalosa *André Chénier* s ezért kellett őt is felvenni. *La jeune captive*, Szász Károly fordításában megható fájdalommal s mély érzéssel teli óda, mely igaz részvéttel panaszolja el a szép, fiatal *Aimée de Coigny* sorsát. Nagyobb hely jutott *Moreau Hégésipennek*, ennek a szerencsétlen, korán elhunyt, ideális lelkű költőnek, ki megható elégiáiban elhibázott életének tragédiáját lemondó fájdalommal siratja. Kacziányi és Petőfi nagy hűséggel fordítja. *Alfred de Vigny* a biblián, *Dantén*, *Milton*-, *Klopstock*- és *Ossianon* lelkesedik; ő a romantikusok philosophus költője: stoikus és pessimista; minden költeménye egy-egy philosophiai eszme symbolikus kifejezése. Felemlítjük *Mózes*t, *Eloát* s a farkas halálát, melyeket *Váró*, *Hegedüs* és *Zempléni Árpád* erőteljesen, sok poezissal fordítottak.

Théophile Gautier bemutatott szemelvényei kitünően vannak megválasztva: *Zurbaran* terzinái, a forrás, a galambok, a kőpad, mind igen jól mutatják be *Gautier* egyéniségét, a mihez nagyban hozzájárul azon körülmény is, hogy az egy *Zurbaran* kivételével valamennyi felvett versét *Vargha Gyula* fordításában kapjuk. *Alfred de Musset*, egyik legnevezetesebb s legrokonszenvesebb lyrikusa a francia romantikának, kinek pajzán-sága a *Pepikében* épp oly szeretetreméltó, mint a milyen megható elveszett szerelmének panaszos dala, az augusztusi éj, melyhez a májusi,

októberi és deczemberi éj csatlakozik. Valamennyit Radó fordítja, itt-ott kevesebb szerencsével és merészen, de mindig ügyes technikával. A Rol-lából is kapunk izleltetőt, t. i. az Előhangot. Kár, hogy a sokféle fordító szétdarabolja a költő egyéniségét, úgy hogy helyes képet róla magunk-nak alkotni nem tudunk.

A három kimagasló alakja az anthológiának Béranger, Lamartine és Viktor Hugo.

Béranger a mi dédelgetett kedvencünk, kit a francziák semmibe se vesznek; a legtöbb irodalomtörténet meg sem említi vagy legfeljebb két sort szentel neki, s a francia anthológiák is mostohán bánnak vele. A németek igazságosabbak, de mi meg egyenesen túlbecsüljük. A szer-kesztők igaz, hogy csak a legjobbat nyújtják Béranger-ből, de maguk is beismerik, hogy aránytalanságot követtek el vele. A ménséget azonban nem fogadhatjuk el, mert ha azt az elvet követjük, hogy a nagyobb köl-tőknek nagyobb, a kisebbeknek kisebb tér jusson, akkor kivételnek helye nincsen és Lamartine, Viktor Hugo mellett Béranger-t kiemelni és őt az egész gyűjtemény központjává tenni nem lehet. Elvégre az egyszerű chansonnier az ő fejletlen ízlésével, alantás költészetével, bármily költői tehetség is, az igazi nagy költők közé még sem sorolható.

Lamartine és *Victor Hugo*-ról nincs mit külön megjegyezni; mindkettőtől a legszebb költeményeket találjuk az anthológiában, az előbbitől 17-et, utóbbitól 29-et (Béranger-től 34-et!). *A tó, Őszszel, A völgy, Egyedüllét, A fészület*, stb.-nek kiválóbb műfordítóink gyönyörű fordításaiban közvetlenül megismerjük Lamartine finom s mélyérzésű lelkét, ihlett vallásosságát, emelkedett, nagy költői erejét s igazi lyrai tehetségét. Az ő erős szubjektivitásával szemben *Victor Hugo*, a nagy mester, mintha csak csupa reflexio és objektivitás volna. *Dalaim hozzád, Oh bárki légy, Madárfészek a templomban, Imá mindenkiért, A lelki-ismeret, Az apagyilkos, Szegény emberek* Victor Hugo kiválóbb költe-ményei az anthológiában. Kár, hogy ódái- és balladáiból nincs felvéve egyetlenegy sem, pedig ezekben kiválóan nyilatkozik a román szellem. Az *Orientales*-ből is érdekes meg érdemes lett volna valamicskét be-mutatni.

A kezdő romantikából *Casimir Delavigne*-t, a későbbiek közül *La-prade*-ot is hiába keressük az anthológiában; pedig mind a ketten megérdemelték volna, hogy felvétessenek; az első azért, mert a lyrában ő a klasszicizmus és romanticizmus közvetítője, a második pedig azért, mert Lamartine követője és utánzója s mystikus, melancholikus ódái és legendái mindenesetre érdekes költői termékek.

A mi az egyes fordításokat illeti, nagy baj, hogy egy s ugyanazon költő verseit többen is fordítják. Felemlíti ezt az előszó is és oly akadály-nak mondja, melyet lehetetlen volt elkerülni. De a különböző fordítottok

szétdarabolják a költő egyéniségét s ez úgyszólván mindegyiket megfosztja a maga eredetiségétől. Az egyedüli Théophile Gautier s részben Moreau marad meg egységesnek; az elsőt túlnyomóan Vargha, utóbbit Kacziányi fordítja.

Ehhez még hozzájárul némely fordítónak túlságos szabadsága, nem akarom mondani épen pongyolasága, és a két nyelv éles ellentéte, mely nagyon megnehezíti a fordítást s melyet egészen csak Szász Károly tud mindig legyőzni. Az eredeti hangulatot csak ő tudja hűen visszaadni még ott is, hol nagyobb szabadságot enged meg magának. Az életrajzi jegyzetek az anthologia végén Harasztinak fent idézett tanulmányából a tárgyalt írók sorrendjében azok összefoglalt, rövid, jellemző életrajzát adják.

MIKLÓS FERENCZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ernst Consentius, Der Wahrsager. Zur Charakteristik von Mylius und Lessing. Leipzig, 1900. 79 l.

Ernst Consentius, Lessing und die Vossische Zeitung. U. o. 1902. 110 l.

Lessing tudvalevőleg életének különböző szakaiban hírlapíró volt, a XVIII. század ötvenes éveiben a hírlapírás volt egyetlen és kizárólagos foglalkozása. Ez időben volt rendes dolgozótársa a Voss-féle ujságnak, melynek irodalmi mellékleteibe sokat írt; de írt más lapokba, főleg ifjúkori barátjának, Mylius Christlobnak rendszerint igen rövid lélegzetű folyóirataiba is. Midőn munkáit összegyűjtötte, e kivétel nélkül névtelenül megjelent bírálatainak csak egy részét vette föl, talán csak azokat, melyeknek még némi értéket tulajdonított, vagy olyanokat, melyekről föltehetette, hogy tartalmuknál, esetleg a megbírált munkáknál fogva még számíthatnak érdeklődésre egy újabb közönségnél is. Munkáinak későbbi kiadói (és részben életírói is) lehetőleg Lessing «összes» munkáit iparkodtak kideríteni és a közönség kezébe adni, és ezzel megindult a korabeli folyóiratok és lapok átvizsgálása Lessingianumok után. A ki keres, talál — ha nem is azt, a mit keresett. Lessing műveinek már első kiadója, öcsese, Károly, fölvelt bátyjának munkáiba oly bírálatokat, melyeket Lessing maga mellőzött volt. Nyomdokaiba lépett a nagy író első valóban tudományos kiadója, Lachmann Károly (1838), a ki már tetemesebben szaporította Lessing holmiját. Még tovább ment Danzel, az első kitünő Lessing-biographia korán elhunyt jeles szerzője (1849); őt követte ha-

sonló lelkesedéssel Wendelin von Maltzahn, a Lachmann-féle kiadás új kiadója (1853), és fokozott mértékben a derék Redlich Károly, a Hempel-féle jeles kiadás szerkesztője (1874). Rendszeresen folytatta e törekvéseket B. A. Wagner, «Lessing-Forschungen» (1881) című igen becses és érdekes könyvében, melyet e folyóiratban (V, 1881, 413. l.) bővebben ismertettem, már akkor e megjegyzéssel, hogy a kérdéses cikkek bizony «másoktól is származhatnak». Tetőpontját érte el az ez irányú kutatás a Lachmann-féle Lessing-kiadásnak legújabb kiadásában, melyet Muncker Ferencz szerkeszt 1886 óta (eddig 16 kötet, lesz 21). Ily módon valóban imponáló anyag került Lessing neve alá, pedig az egyes kutatók mind úgy voltak meggyőződve, hogy «még többnek kell lenni», hogy Lessingnek magának elszórt czélzásai, kortársainál található adatok, a nagy író tanulmányainak, stíljének, kedvelt kifejezéseinek gondos figyelembe vételével bizonyára még több névtelen bírálatot «kell» majd idővel Lessingnek tulajdonítani és összes munkáiba fölvenni. De nemsokára fölhangozott a kételkedők szava is, a kik, nézetem szerint, igen helyesen, főleg az ellen emelték föl óvó szavukat, hogy az ilyen, igen alanyi kritériumok alapján Lessingnek tulajdonított cikkeket rögtön fölvegyék a nagy író munkáiba, ezzel esetleg alaposan félrevezetve az olvasót és a kutatót egyaránt.

Ez ellenfél főszóvivője ezúttal Consentius, «Lessing és a Voss-féle ujság» cz. könyvében; pedig a szerző nemrég maga is a most megtámadottak sorában állt. «Freygeister, Naturalisten, Atheisten» címmel megjelent füzetében (bíráltam e közlönyben XXV, 1901, 92. l.) Myliusnak «Der Wahrsager» cz. folyóiratában megjelent egy cikket iparkodott Lessing művének föltüntetni, mivel ez a dolgozat szerinte, a kifejezett nézeteket tekintve, nagyon megegyez Lessingnek «Der Freigeist» című ifjúkori vígjátékával. A fejtegetés érdekes, de nem meggyőző, és én idézett bírálatomban egyrészt rámutattam Consentius okoskodásának gyöngye pontjaira, más oldalról pedig, azt hiszem, igen egyszerűen magyaráztam meg a cikkek és a vígjátéknak eszmékben való hasonlóságát.

Ellentétes álláspontot foglal el Consentius épp most megjelent legújabb könyvében («Lessing und die Vossische Zeitung»), melyben beható bírálat tárgyává teszi azokat a dolgozatokat, melyeket újabban a Voss-féle ujságból Lessingnek tulajdonítottak. A Muncker-féle kiadásnak (IV. és V. köt.) 41 cikkét veszi bonczkés alá és igen helyesen kimutatja, hogy a kérdéses cikkek vagy biztosan nem származhatnak Lessingtől, vagy hogy Lessing szerzősége legalább annyira kérdéses, hogy e dolgozatokat a nagy író munkái közé semmi esetre sem volna szabad fölvenni. A részletek kivonatosítása igen bajos; de egy-két adatot a probléma jellemzésére mégis fölemlíték. Több cikket tulajdonítottak Lessingnek,

mivel e cikkek szerzője mellőzi a segítő igét, pedig «ez Lessing ifjúkori stíljének egyik főjellemzője». Ezzel szemben Consentius pontos számadatokkal kimutatja, hogy Lessing nem szokta elhagyni a segítő igét, míg pl. Mylius stíljének ez tényleg egyik fősajátsága. Muncker szerint Lessing «a kor szokása szerint» az újság irodalmi mellékletének összes cikkeit egymaga írta; azért fölvette az összes cikkeket, «melyeknek tartalma vagy alakja nem szólnak egyenesen Lessing szerzősége ellen», — mily logika ez? és hogyan illik «a kornak ezen szokásához», hogy Muncker az 1754-iki folyamból 85 cikket tényleg tulajdonít Lessingnek, de 71 cikket másoknak?! Consentiusnak e fejtegetései, melyeknek érdekes és értékes volta természetesen a részletekben van, remélhetőleg egészségesen fogják ellensúlyozni a Lessing «diaskeuastáinak» máris veszedelmessé vált buzgalmát.

Egészen más jellegű Consentius harmadik műve, mely Mylius egyik folyóiratával, a «Wahrsager» cz. hetilappal (megjelent 1749-ben Berlinben, összesen húsz szám) foglalkozik és lényegében támadás Lessing ellen, a mennyiben a nagy kritikust önzésből fakadt igazságtalansággal vádolja. A tényállás, csak a dolog lényegére szorítkozva, a következő: Mylius e hetilapjában a satíra fegyvereivel támadja korának mindenféle kinövését és hóbortját, rendszerint, a nagyobb hatás kedvéért, úgy tárgyalva e hóbortokat, mintha élő egyedek, a kik egy bizonyos utcában laknak, öltözetükről fölismerhetők, stb., ellen fordulna. E lapjának hetedik száma (1749. febr. 13.) e mondattal kezdődik: «Cartesius lelköktől fosztotta meg az állatokat és gépekké tette őket; mások hasonló böleseleti gyilkosságot követnek el az embereken», mire azután a korabeli tanításnak gépies módját teszi nevetségessé. E cikk ellen panaszt emeltek a berlini tanférjak az Officium Fiscinél, mely eljár a dologban. A ministerek (Bismarck és Danckelmann) és Cocceji kancellár — az alatt a hetilap kilencedik száma is megbotránkozta a hatóságot, — előterjesztést tettek a királynak és Nagy Frigyes 1749 május 11. elrendelte a censura intézményét, sőt eltiltotta a folyóiratot is, mely tényleg nyomban megszűnt. Könnyen elgondolható, hogy ez az ügy mily rendkívüli, még pedig rendkívül kedvezőtlen feltűnést keltett nemcsak Berlinben, hanem az egész porosz királyságban, mely eddigelé teljes sajtószabadságot élvezett volt. A ki Lessing gondolkodását ismeri, könnyen elképzelheti azt is, hogy a nagy kritikus mennyire haragudott barátjára, kinek ügyetlensége vagy tapintatlansága ezt a nagy csapást mérte a legszabadelvűbb király országára. Midőn már most Lessing 1754-ben kiadta Mylius (+ 1754. márcz. 7. Londonban) kisebb dolgozatait, a bevezetésben kedvezőtlenül nyilatkozik elköltözött barátjának kérdéses folyóiratáról, melyet botránnyajhászattal vádol, úgy hogy a hatóság kénytelen volt további megjelenését betiltani.

Azt hiszem, ez az összefüggés egészen világos és nem is szorul magyarázatra. Lessing öt évvel a «Wahrsager» megszűnte után megemlékszik e rövid lélegzetű hetilapocskáról, melyről ekkor valószínűen egyebet sem tudott már, mint hogy botrányos volta felzúdította a közvéleményt és a gyűlölt censura behozatalára indította Nagy Frigyeset. Egészen másképp Consentius. Ő azt találja, hogy a «Wahrsager» nem volt botrányos, hogy nem támadott egyeseket, hogy szatirája igen enyhe volt, stb., -- és hogy Lessing azért nyilatkozott róla oly kedvezőtlenül, hogy Nagy Frigyes előtt, kinél hivatalt keresett, ünnepélyesen kinyilatkoztassa, hogy teljességgel szakított Myliussal, a ki már nem is élt! Ez a logika sántit is, meg nem is elég tisztességes. Nem Consentius van hivatva, mai műveltségünk és világnézetünk alapján, megítélni, hogy a «Wahrsager» botrányos volt-e vagy sem. Nekünk csakugyan nem az; de a kortársak, közönség és hatóság és király, annak tartották és betiltották, sőt, hogy az ily botrányhajhászás a jövőre is lehetetlenné tétessék, még a censurát is behozták. A kornak ez ítélete ellen nincs felelősség. És ha Lessing, a ki összeveszett Voltairerrel és megtámadta La Mettriet, tehát ellenkezésbe került a nagy királynak két nagyrabecsült barátjával, ha Lessing csakugyan persona ingrata volt Nagy Frigyesnél: ugyan hogyan gondolhatta, hogy a királyt kiengeszteli és magát lehető kedvező világitásba helyezi. ha egy rég letűnt kis hetilapocskáról megírja azt, a mit róla mindenki tudott és állított, -- már t. i. a ki már rég el nem felejtette?! Az egész fejtegetés gyarló és semmikép sem meggyőző, Lessing tiszta jellemének meggyanúsítása pedig izetlen és czéltalan. De a kis kötet maga, a benne foglalt, részben eddigelé ismeretlen adatoknál és okmányoknál fogva, érdekes és tanulságos adalék a német hírlapírás történetéhez.

HEINRICH GUSZTÁV.

L. Clédat: L'arrêté ministériel du 26 février 1901 sur la simplification de la Syntaxe. Texte de l'arrêté suivi d'un commentaire. Paris, Soudier. 36 l.

L. Clédat: La question de l'accord du participe passé. Paris. Bouillon. 45 l.

Ismeretes, hogy a francia közoktatásügyi miniszter 1901. febr. 26-án a francia syntaxis egyszerűsítéséről, illetőleg a helyesírás javításáról újabb, az akadémia és a közoktatási tanács együttes megállapodása szerinti rendeletet tett közzé, melylyel az 1900. jul. 31-iki rendelet*) érvénytelené tette.

*) E régiebb rendelet ismertetését l. az Egyet. Philol. Közlöny 1901. évi januári füzetében az 52. s. k. ll.

A rendelet mostani formájában nem egy tévedésre vezethet a szöveg szükségzavúsága, s a példa nem mindig megfelelő megválogatása miatt. Helyes munkát végzett tehát Clédat, a lyoni egyetem tanára, a ki a fent jelzett kis füzetben magyarázza és bírálja a miniszternek rendeletét, ez által különösen jó szolgálatot téve az idegeneknek, kik a rendelet egyik-másik pontját könnyen félremagyarázhatnák s így többet ártanának, mint használnának.

Bizonyos, hogy itt-ott helyén lett volna a nagyobb újítás, vagy legalább is a szabad választásra hagyott kettős alakoknál meg kellett volna mondani, hogy a szó újabb alakja az egyedül helyes, nem pedig azt hirdetni, hogy az avúlt forma mellett az új csak megtúrt alak.

Így «*automne*» mai használata szerint hímnemű, s csakis az akadémia szótára engedi meg nőnemű alkalmazását; tehát ebben az esetben a szó hímnemű alakját kellett volna előírni. A «gens»-nál megjegyzendő, hogy a mai nyelvhasználat a gens-ra vonatkozó melléknévet a hímnembe kívánja, ha nincsen előtte közvetlenül oly melléknév, melynek nőnemű alakja a hímneműtől kiejtésben különbözik.

Nem mondhatjuk tehát: «*Instruites par l'expérience, les honnêtes gens sont indulgentes pour les autres.*» Nem térhetünk el a «*bonnes gens*», «*vieilles gens*» stereotyp használatától s hiba volna «*de bons gens*», «*des vieux gens*»-t írni. Hogy a többi melléknév a hímnembe tehető, annak az az oka, hogy a «gens» szó mint hímnemű szót jelölő képzet jelenik meg előttünk.

A «*hymne*» szónak kettős jelentésében a hímnemű használat vált általánossá. «*La distinction qui fait hymne du féminin en parlant des hymnes de l'Église, n'a rien qui justifie soit dans l'étymologie, soit dans l'historique du mot. Littré.*»

Oeuvre és *période* nőnemű. kivéve «*le grand œuvre*» és «*le gros œuvre*» kifejezésekben; «*période*» az akadémia előírása ellenére is a nőnemben használandó: *dans la dernière période de sa vie*. A «*noms composés*»-knál az első rendelet szélesebb körű engedményeit a második igen szűk korlátok közé szorította s a szabályt ilyen formán lehetne adni: Trait d'union nélkül írhatók azon összetételek, melyek első tagja melléknév vagy főnév; előraggal és igével kezdődő összetételek pedig egybeírhatók, sőt az akadémia szerint azok is, melyek *grand*-nak régi nőnemű alakjával kezdődnek: «*grandmère, grandmesse, grandroute*».

Az «*article supprimé*»-nél nem szokásos a «*l'histoire ancienne et la moderne*» használata, míg a «*l'histoire anc. et mod.*» csak akkor van helyén, ha nem akarok két merőben különböző dolgot kifejezni: «*l'histoire dans son ensemble, aussi bien ancienne que moderne*». De nem mondható: «*Il faisait valoir les caractères différents de l'histoire anc. et mod.*» vagy «*il apprenait la langue anglaise et chinoise*».

A *du, de la, des* article part. helyett nem állhat mindig *de*, kivált oly szólásformákban, melyekben fajtát «noms d'espèces» jelenthet, vagy midőn a melléknév a főnév mögött is állhat. Nem mondható pl.: «on lui a envoyé des excellents fruits», mert «excellents fruits» nem úgy jelenik meg előttünk, mint a «bons fruits», mely fajtát jelölhet; másrészt az abstractióknál sem cserélhető fel a két forma. Nem szoktuk mondani: «il a *des* bonnos idéés, on lui a fait *des* beaux compliments».

Az idegenek kedvéért különösen kiemeli Clédat, hogy «*des* tels amis, des tels garçons» nem használható, ellenben «voilà de la grande éloquence» az egyedül helyes használat.

A melléknév, ha több különemű főnévre vonatkozik, nem egyeztethető minden esetben a hímnemű főnévvel, hanem csakis akkor, ha a melléknév többesszámú hímnemű alakja ép úgy hangzik, mintha az utolsó főnévvel volna egyeztetve: «appartements et chambres meublés» írható, mert «meublés» ép úgy ejtetik, mint «meublées»; azonban nem írható: «appartements et chambres vacants» vagy «un chapeau et une robe verts», kivéve ha a két főnév helyet cserél; néha még ez sem használ: «porter le sceptre et la couronne royaux», ép oly kevéssé helyes mint: «porter la couronne et le sceptre royaux». Az *al* végű melléknév *aux* többese csak többesszámú hímnemű főnevet követhet közvetlenül. A fenti esetben így kell írni: «le sceptre et la couronne royale».

Nu, demi, feu-nél ajánlatos az egyeztetés, kivált ha a kötőjel elmarad; «il s'en va *nu* pieds» helytelen.

Ci-joint, ci-inclus-nél a tetszőleges egyeztetés v. változatlanul hagyás nem felel meg a közhasználatnak.

Ci-joint stb. a főnév előtt mindig változatlan, főnév után az egyeztetés facultatív, azonban itt is ajánlani kellett volna az egyeztetés nélkül való használatot. A francia nem mondja: «Je vous envoie *ci-jointe* copie de la pièce».

Tout-nál, midőn városnevet előz meg, helyén lett volna a hímneműnek kizárólagos ajánlása, mert a mostani használat minden városnevet hímneműnek vesz, akár a város lakóit, akár a várost magát értik rajta. Nem mondják: «*Toute* Venise est en feu; *toute* Marseille est éclairée à la lumière électrique; *toute* Venise est en révolution; *toute* Marseille est en grève». Csakis annak a lehetőségé marad meg, hogy a melléknév mint állítmány, az *e*-re végződő városneveknél a nőnembe kerül: «Ah! que Venise est belle!»

«*Tout*» *chaque* értelmében főleg az egyes számban használható, a többes azonban csak akkor, ha ezáltal a kiejtést meg nem változtatja: «des marchandises de toute sorte v. de toutes sortes»; azonban nem mondható: «Il en donne à toutes heures et de toutes espèces». A többesben, kivéve néhány régi szólásformát, «*tous*» nem használtatik névelő

nélkül. Megengedhető: «il en vient de tous pays», mint régiesség, melynek a kiejtésre befolyása nincs, azonban helyesen azt kell mondani: «Il en vient de tout pays v. de tous les pays». *Aucun* csak akkor állhat a többesben, ha fonetikai változással nem jár: «n'avoir aucunes œuvres, il n'a fait aucunes observations; aucuns élèves ne l'ont satisfait» nem volna helyes.

Az igéknél a kötőjel elhagyása csakis az «a-t-il, parle-t-il alakoknál okoz nehézséget. A *t*-t nem csatolhatjuk a «parle»-hoz, mert akkor az *e*-t ki kell ejteni; nincs más mód mint így írni: «parle-t-il, a-t-il»? Megesett az a furcsaság a min. rendelettel, hogy az «avoir»-ral szerkesztett part. passé cz. fejezetben a következő mintapélda adja: «les fruits que je me suis laissé prendre»; ennél azonban nagyobb hiba az, hogy ugyanott megengedi, hogy a part. passé-t egy más ige tárgyával egyeztethessük s ekként összezavarja a rendelet az infinitív-vel álló part. passé-t és ezen participe-nek szerkezetét egy másik participe-pel. Ezentúl írhatjuk: «les sauvages que l'on a trouvé errant dans les bois», «après quinze ans qu'on les a cru perdus»; de akkor nem kellett volna oly szűkkeblűnek lenni, hanem meg kellett volna engedni, hogy a part. passé hasonló esetben a melléknév előtt is változatlan maradjon: «j'ai lu des vers qu'il n'a point trouvé beaux.»

Ha a part. passé-t infinitif követi, legegyszerűbb a part. passé-t változatlanul hagyni: «Aurais-je pris la chose ainsi qu'on m'a vu faire... (Molière).

Miután erős a törekvés a nyelvben, hogy a part. passé változatlan maradjon, azért nem vétünk sem a nyelvszokás, sem a min. rendelet ellen, ha az *avoir*-ral szerkesztett part. passé-t a következő három esetben változatlanul hagyjuk: 1. a határozott tárgy állítmánya előtt, 2. infinitif előtt, mely előtt nincsen preposition, s 3. midőn *en* partitif helyett áll.

Kétértelműség így sem származik, mert a szöveg összefüggése mindig a helyes értelemre vezet.

Az eddigiekben röviden átfutottuk a fentjelzett füzetet s az a meggyőződésünk, hogy a min. rendelet, jóllehet itt-ott hézagos és alkalmazásában kellő körültekintést kíván, mégis nyereség és fontos lépés a további egyszerűsítések útján.

A fent említett másik füzet kizárólag a part. passé-val foglalkozik s már 1889-ben jelent meg a *Revue de Philologie française*-ben s most, hogy tartalma actualissá lett, a szerző külön kiadásban újra lenyomatta.

Clédat megkérdezte a leghíresebb nyelvészeket, hogy miként vélekednek a part. passé gyakran vitatott kérdéseiről, a beérkezett feleleteket összefoglalta e kis füzetben s a különböző véleményeket egybevetve, a következő szabályok felállítását javasolja:

1. Az *être* segédigével járó part. passé az alanynyal egyeztetendő, kivéve a verbe pronominal-nál (elle s'en est plaint, elle s'y est mal pris, elle s'est mépris).

2. Az *avoir*-ral s a verbe pronominal-lal szerkesztett part. passé változatlan maradhat.

Minden esetben változatlanul hagyandó:

a) midőn a tárgy követi az igét v. tárgy egyáltalán nincsen;

b) midőn tárgyként *en* névmás áll, mennyiség-határozóval v. a nélkül;

c) midőn a part. passé-t préposition nélkül követi az infinitif.

Ezen javasolt szabályok, melyeket Clédat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat szorgos vizsgálása után ajánl, nagyon sokban hozzájárulnának a nyelvtanítás egyszerűsítéséhez.

BÜRNER SÁNDOR.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXVII. KÖZGYÜLÉSE.

1902. január 18-án.

I. Elnöki beszéd.

Tisztelt Közgyűlés! A Budapesti Philologiai Társaság a classica és modern philologia fejlesztésére, művelésére és terjesztésére alakult, és tagadhatatlan, hogy negyedszázados főnállása óta e föladatának tisztességes buzgalommal és nem minden siker nélkül felelt meg. Ez elismerés, melylyel önmagunknak tartozunk, melegebb is lehet, ha tekintetbe vesszük, hogy munkásságunkat mennyire feszélyezte a múltban és feszélyezi még ma is a viszonyok mostohasága. Midőn egy negyedszázaddal ezelőtt társaságunkat megalapítottuk, nem volt a mi törekvéseink számára sem munkaerő, sem közönség, sem pénz. A társaság vezetői voltak egyúttal közlönyünk szerkesztői, ők írtak is legtöbbit, nem tisztán buzgalomból, hanem első sorban kényszerűségből, a folyóiratba. Szerkesztői díjnak, írói díjnak semmi nyoma. Idővel öröndetesen javultak az állapotok. Tanítványainkból derék munkások lettek, a szakférfiak mind nagyobb számmal csatlakoztak hozzánk, a M. T. Akadémia pedig tetemes segélyével lehetővé tette, hogy a Közlöny

szerkesztői nagyobb pirulás nélkül kérhetik föl közreműködésre a tagtársakat. De azért szegények és szerények vagyunk még ma is. Szégyenletesen fizetjük tisztviselőinket, szégyenletesen dolgozó társainkat; a Közlöny határain túl menő munkásságunk pedig még mindig csak elv, mely eddigelé nem tudott testet öltetni. Pedig mennyi teendők volna úgy a classica, mint a modern philologia terén, — hiszen philologiai irodalmunk mindkét irányban rendkívül szegény, olyannyira, hogy a mindennapi kenyér jellegű kézikönyveket sem tudjuk azok kezébe adni, a kik tanulni vagy magukat tovább művelni vagy a philologia bármely ágában tájékozódni óhajtanak. A philológiának hazai képviselői, a kik eddig vonakodtak sorainkba állni, nem gondolják meg, hogy visszavonásukkal mennyire megkárosítják a hazai tudományos életet, irodalmat és haladást, mert lehetetlenné teszik társaságunknak, hogy eddigi szűk körét meghaladó munkásságot fejtsen ki. Pedig erre, főleg a classica philologia terén, nemsokára még nagyobb szükség lesz, mint volt eddigelé.

Társaságunkban és folyóiratunkban a classica és modern philologia kezdettől teljes harmoniában szerepeltek egymás mellett. Amaz a régibb, gazdagabb, tanultabb; a modernekek készséggel jártak hozzá iskolába és iparkodtak kipróbált eszközeit elsajátítani és saját területükön érvényre juttatni. A tudomány nem ismer ellenségeskedést, csak versenyt, és ez a verseny a haladásnak egyik főfeltétele. Nem úgy az élet: itt harc a jelszó, az erősebb érvényesíti erejét és leveri a gyengébbet, mely hátrálni kénytelen. Ily harc folyik most az életben a classica és modern philologia közt az iskola birtokáért és, ne ámítsuk magunkat, e harc kimenetele egészen kétségtelen: az eredmény a classica philologia veresége lesz. De azért nem kell megijednünk. E vereség a tudományt nem érinti, az iskolának pedig valószínűen csak javára fog szolgálni.

Midőn Csáky Albin gróf mint magyar közoktatási miniszter 1893-ban a görög törvény tárgyalásakor kijelentette, hogy a művelt külföld a legközelebbi jövőben követni fogja kezdeményezését, sokan hangos kaczagásba törtek ki, az óvatosabbak elmosolyodtak. Én magam elkomolyodtam, mert éreztem és láttam, hogy a schneidig grófnak igaza van, hogy az élet belemarkol az iskolába és átalakítja a százados traditiót. És ime, még nem telt el azóta egy évtized és Csáky jövődölése ténynyé vált: Európának tanügyi dolgokban mértékadó nagy faktora, a német birodalom, teljességgel

Csáky álláspontjára állt és erélyesebben viszi keresztül az ő gondolatát, mint bizonyára ő maga valaha remélni merté volna. Persze a Csáky gondolatát, nem azt a formát, melybe hivatatlan kontárok ezt a gondolatát öntötték, nem a görög-pótló tanfolyam pædagogiai és tudományos képtelenségét, melyet a tan- és szakférfiak már bölcsőjében elleneztek, de a nálunk mindenhez értő és mindent tudó «államférfiak» mégis keresztül erőszakoltak.

A német középiskolai reform teljesen abban az irányban mozog, melyet én 1893-ban az úgynevezett görög enquêten mint a fejlődésnek egyetlen természetes és szükség szülte alakját kifejtettem. Többféle középiskola, görög nyelvvel és görög nyelv nélkül, francia vagy angol, esetleg más nyelvvel, és mind egyformán képesít a felsőbb tanulmányokra. De a német reform még nem jutott egészen ideig; vannak még szervezeti gyarlóságai, melyek azonban az életnek erős támadását nem fogják sokáig kibírni.

A német reform három középiskolát különböztet meg: a gymnasiumot latin és görög nyelvvel, a reálgymnasiumot csak latin nyelvvel és a reáliskolát, mely sem latint, sem görögöt nem tanít. Midőn ez utóbbi tanintézetet az első kettővel egyenjogúvá teszi, oly képtelenséget követ el, melyet rögtön maga is belát és valahogy jóvá tenni iparkodik, t. i. pótló vizsgálatot kíván a reáliskolát végzett fiúktól, ha bizonyos meghatározott főiskolai tanulmányokra menni akarnak. Ezzel egy egészséges gondolat el van rontva. Ha azt akarjuk, hogy a különböző középiskolák teljességgel egyenrangúak legyenek, — pedig ezt kell akarnunk, mert az élet nem tud meglenni ezen követelmény érvényesülése nélkül, — akkor természetesen úgy kell szerveznünk ez iskolákat, hogy csakugyan, minden utólagos foltozgatás nélkül, minden tekintetben egyenlő joguak legyenek. Ezt elérjük, ha a reáliskolába is, persze kisebb terjedelemben, esetleg az V. osztályon kezdve, beviszszük a latin nyelvet. Mert a latin nyelvnek legalább középszerű tudása nélkül egyetemi hallgató semmiféle szakban vagy karban el nem lehet; a kik pedig nem az egyetemet keresik föl, azokat műveltségüknek ez értékes eleme bizonyára nem fogja megakadályozni abban, hogy más természetű szaktudományuknak derekas munká-saivá ki ne képezzék magukat.

E reform ma csak német intézmény; de nem kétséges, hogy előbb-utóbb a többi európai államok is el fogják fogadni. Mi persze ismét leghátul fogunk kullogni, pedig a reform alapját tevő gon-

dotlatal nálunk nyert először világos kifejezést és így mi könnyen megelőzhattük volna nagy szomszédainkat, melyeket egy fél lépéssel máris megelőztünk volt. E reform alap gondolatában benne foglaltatik a classica philologia veresége. Eddig német földön nem mehetett senki az egyetemre, a ki görögül nem tanult, — a latinról nem is szólva; hisz ezt a gymnasisták oly terjedelemben tanulták, mely még késő századoknak is föl fogja kelteni csodálkozását, — a mint mi pl. alaposan elbámulunk, ha látjuk, hogy a XVI. és XVII. századi gymnasiumban milyen szerepe jutott a héber nyelvnek. Ez jövőre másképp lesz: az egyetemi ifjúság túlnyomó többsége oly intézetekből fog kikerülni, melyekben a görög nyelvet és irodalmat nem tanították, — mert, ebben nem kételkedhetni, a középiskoláknak csak kis részét fogják a gymnasiumok tenni, a legtöbb iskola reálgymnasium vagy reáliskola lesz. Ezt neveztem én a classica philologia vereségének, kérdés, valóban vereség-e?

Ha e kérdésre helyes feleletet akarunk adni, mindenek előtt tartózkodnunk kell azoktól a százados jelszavaktól, melyek a pädagogiában olcsó örökségképen szállnak nemzedékről-nemzedékre. E jelszavak szólnak a hellén nyelv és irodalom páratlan művelő hatásáról, az igazi humanismusról, mely csak ezen egy forrásból fakadhat, — a szellemfejlesztés, a jellemképzés e semmivel sem pótolható eszközének nélkülözhetetlenségéről, stb. stb. A görög nyelv és irodalom páratlan értékét nem fogom e helyen fejtegetni, mert az ilyen fejtegetés mai közönséggel szemben a becsületsértéssel határos ízetlenség volna; és nem fogom elemezni saját érzéseimet sem, melyek a legerősebb és legmélyebb szeretettel vonzanak a görög világhoz. De igenis föl szabad és föl kell vetnem azt a kérdést, hogy vajjon a középiskolai görög tanítás csakugyan meghozta-e azokat a gyümölcsöket, melyeket tőle vártak és pädagogiai szószaporitással róla hirdettek? Messze vezetne, ha e kérdésre történeti feleletet akarnék adni és kutatnám, hogy a XVI. század óta a különböző korszakokban mily sikerre vezetett a görög tanítás; mert kétségtelen, hogy az eredmény nem volt minden időben egyforma. Elég lesz hazánkban maradnunk, és hazai szempontból minden elfogultság nélkül elmondhatjuk, hogy nemzetünkön, műveltségünkön, irodalmunkon a görög tanulmányoknak semmi nyoma. E szomorú ténynek sok az okozója; de nemcsak mi magyarok dicsekedhetünk e szomorú ténynyel. Másutt sem kedvezőbbek a

viszonyok, és ha a németek azt az óriási szellemi munkát, melyet a középiskola keretében a görög tanulmányokra fordítottak, összevetik az elért eredményekkel: a jelenkornak társadalmi, erkölcsi, irodalmi állapotaival, — ők is kénytelenek elismerni, hogy a nagy tőke rendkívül csekély kamatot hajtott.

E tényt csak azért említtem föl, mert ez egyik főrugója az újabb reformmozgalomnak. A görög tanítás eredménytelen, tehát elvetik. Persze a török-szakad elszánt classikus philologusok e sikertelenségen könnyen tudnának segíteni. Szerintük a főbaj abban van, hogy a mai iskola a görögre nem fordít elég időt. Ha a középiskolai tanórák nagyobb része fordítatnék a görög tanulmányokra, az eredmény okvetetlenül sokkal kedvezőbb volna. De vajjon milyen eredmény? Valószínűen csakis az iskolai eredmény, t. i. a fiúk jobban tudnának görögül, mint manap, és többet olvastak volna a görög ókor remekeiből. De az eredmény az életben? Erre megfelel az iskoláztatás története, mely ismer oly korszakokat, melyekben a görög tanulmányok óriási tért foglaltak el a középiskola szervezetében, de az életben hiába keressük e tanulmányoknak oly hatását, mely valamilyen arányban állana a reá fordított pædagogiai munkával.

Nézetem szerint a főbaj mindig és eddig is az volt, hogy a görög tanulmányok egyetemesen kötelezők voltak mindazoknak, a kik egyetemi tanulmányokra készültek. Az egyetemre a legtöbb ember minden idealismus nélkül tör; sőt a legvastagabb realismus vezérli: úr akar lenni és a társadalom vezérei sorában helyet foglalni. Innen az a beteges tódulás a középiskolába, mely nálunk már valóságos karrikaturává vált. Nem a tantervek változtatták meg a gymnasium jellegét, hanem a közönség, mely a gymnasiumot fölkeresi és e közönségnek eszejárása, életezélja, ambíciója. E csöcseléknek nem valók a görög tanulmányok, hisz minden görög tanulás mellett sem lesz belőle egyéb, mint a mit pl. a mi jogász ifjúságunkon bámulhatunk. Egyáltalában nem szükséges, hogy minden házmester és hordár fia tanuljon görögül — hisz a legtöbb esetben egészen hiába tanulja, mert a görög tanulmányok eredményességének egyik főfeltétele a kedvező talaj a tanuló ifjú természetében, lelkében, körülményeiben.

Azért mondtam előbb, hogy a classica philologia nagy veresége a legújabb közoktatási reformokban nem vereség, hanem esetleg haszon és siker. Igen, csak a középiskoláknak egy részében

fognak tanulni görögül, csak a gymnasiumban, de a gymnasium újra az lesz, illetőleg legyen az, a mi megalkotása és virágzása korában volt, élite-iskola, melybe a társadalom legműveltebb elemei küldjék gyermekeiket és melyekből a társadalom legműveltebb elemei kerülnek ki. A legtöbb ember a tanult osztályban is egyszerű favágó és nem is akar egyéb lenni: meg akar élni, meggazdagodni, családot alapítani és erre vagyont hagyni. Hány ügyvéd vagy orvos van a világon, a ki egyebet akar? De minek ezeknek a görög világ? Ha meg is ismerkednek vele az iskolában, jellemük és egyéniségük mélyébe semmi sem megy át belőle, az érettségi vizsgálat után pedig a megutált könyvekkel együtt még emlékezetükből is kidobnak mindent, a mi hasznossági világnézetüknek keretébe nem való.

Kevés gymnasium kell nekünk, de ez intézetek legyenek kitűnőek és ifjúságukkal szemben kegyetlenek: a ki nem bizonyul odavalónak, az menjen reálgymnasiumba vagy reáliskolába. Ez iskolákban is szerezhethet oly tanultságot, mely neki lehetővé teszi, hogy az egyetemen magát a társadalom hasznos tagjává művelhesse ki. A gymnasiumtól pedig azután elvárhatjuk azt, a mit ma nem kapunk tőle, hogy tanítványait mély műveltségű, magas szárnyalású és kiváló emberekké képezze. De ne várjunk akkor sem mindent az iskolától és ne higyjük, hogy csak az iskola neveli az embereket. Goethe és Schiller, kikben az antik, főleg a görög szellemnek valóságos modern megújódását bámuljuk, nem tanultak az iskolában görögöt, sőt Schiller élete végéig sem tudott görögül, — az egyetlen magyar költő pedig, a kinek művein a görög költészet szelleme és bája félreismerhetetlen, Arany János, bizonyára nem sok görög tudománnyal hagyta el a debreczeni kollégiumot. Az ember szelleme, természete, tehetsége hatalmasabb a világnak minden tantervénel, — nem is tekintve azt, hogy az iskola, úgy látszik, ma már nem többé a művelés és nevelés döntő faktora, a miről a levegőben járó pädagogusok irigylésre méltó önámítással még mindig álmodnak.

Meggyőződésem szerint tehát nincs okunk kétségbe esni a gymnasiumnak előrelátható átalakulásán. Kevesebben fognak tanulni görögül, de ezek meg fogják tanulni alaposan és, ha jól tanítjuk, fölveszik jellemük és egyéniségük mélyébe azt a páratlan szellemi és művészi fönséget, melyet ma siker nélkül találunk a hivatatlan tömeg elé. A latin nyelvet persze nem kell féltetni. Már

hangsúlyoztam, hogy nem tudok elképzelni főiskolákra előkészítő intézetet, melyben a latint ne tanítanák. Némely iskolában nagyobb, másban kisebb terjedelemben; — a terjedelem sohasem dönt, bár nem egészen közömbös. A mai eredményeknél szűkebb és szerényebb latin tantervvel is könnyű volna jobbakat és értékesebbeket elérni, ha nem volna egész középoktatásügyünk teljességgel elposványosodva. De ez a kérdés nem philologiai jellegű, azért nem is feszegetem e helyről.

Meg kevésbé érinti természetesen a gymnasium átalakulása a classica philológiát mint tudományt. A héber és sémi nyelvtudomány csak azóta virágzik, hogy a héber nyelv kiszorult az iskolából, a szanszkrit pedig sohasem volt és sohasem lesz középsiskolai tantárgy, pedig a szanszkrit philologia is hatalmas és virágzó tudomány. Azért nem kell féltetni a görög philológiát. Talán még hasznára lesz, ha kevesebb kontár babráll vele.

De a tisztán tudományos munka mellett, melyből nekünk is ki kell vennünk a magunk részét, van még egy nagy és, nézetem szerint, rendkívül fontos föladat, mely főleg hazánkban elsőrangú jelentőségű: és ez a művelt nagy közönség meghódítása a görög költészet, művészet és irodalom remekei számára. Valósággal hihetetlen, minden esetre bámulatos, hogy ez irányban mi történik a külföldön. Új meg új fordításokban ültetik át a görög költészet nagyszerű termékeit, finom és lényes munkákban ismertetik az írók és művészek remekeit, számtalan szépen írt könyvben és essayben vezetik be a közönséget az antik világnak minden zugába. És valósággal hihetetlen, hogy e munkásság mily fényes sikerrel dicsekedhetik: hogyan érnek e művek kiadásra kiadást, hogyan olvassák férfiak és nők, hogyan tolongnak az ily előadásokra az érdeklődő hallgatók ezrei.

Ez irányban nekünk még igen sok a teendőnk és ez irányban tényleg sokat tehetünk is. Mert a tisztán tudományos philologiai munkásság ma nemcsak nálunk jár nagy nehézségekkel, hanem a külföldön is. A világ alaposan beleunt a szövegkritikába, mely évtizedeken keresztül majdnem kizárólag foglalkoztatta a legjelesebb elméket és elszomorítóan gazdag anyagot szolgáltat az emberi bolondság történetéhez; — a mi pedig egyéb tudományos, azaz a tudományt előbbre vivő munkásság lehetséges a classica philologia terén: az nemcsak, sőt egyáltalában nem függ az egyes szakferfiak jóakaratótól vagy buzgalmától, hanem inkább a viszonyok kedve-

zésétől. Sors bona, nihil aliud, mondhatnók itt is Zrinyivel. Főleg éppen nem kedvező ez értelemben a classikus philologus helyzete hazánkban, — a mit e körben egészen szükségtelen bővebben fejtegetnem.

De a kinek van tudása és munkakedve, ne tekintse méltóságával ellenkezőnek, — mert, sajnos, akadnak ily furcsa észjárásúak is, — hogy a görög világ nagy mindenségét, a maga erejéhez képest is, közelebb hozza a mi kietlen magyar világunkhoz, mely most a minden fajú és fokú izléstelenség virágzási korát éli. Már említettem, hogy a görög világ köréből semmink sincs. Nincsenek összefoglaló és tájékoztató kézikönyveink, nincsenek kellő számmal fordításaink, nincsen essay-irodalmunk; a görög művészet remekeit nem ismerteti magyar toll. A ki bármely téren, bármely irányban tájékozódni óhajt, külföldi termékekre szorul. Egyáltalában nem kicsinylem, a mink van, csak keveslem; bár sok dologra nézve eltérő a véleményem, s általában nagy bajnak tekintem, hogy munkásságunk ezen a téren is tervszerűtlen és kapkodó. De ismétlem, nem kicsinylem, a mink van, de keveslem és óhajtánám, hogy a mindenfelé tátongó hézagok kitöltésében épp a mi társaságunk tagjai vegyék ki a maguk részét. E téren nem is lehet elég nagy a munkások száma és a kitűzött célok elérése nem függ annyira a sors szeszélyeitől, mint a szigorúan tudományos kutatás szolgálatában. A görög kultúra mindeddig voltaképp még nem is érintette a mi magyar világunkat, mely sohasem szorult az antik szellem nemesítő hatására úgy, mint ma, az aesthetikai elvadulás és perverzitás korában. Az antik világból csak a rómaiak hatottak reánk, — azt hiszem, nem nagyon kedvezően. Tény, hogy a mi latin szellemen és stílben nálunk létrejött, mind letűnt a feledés Orcusába vagy legfeljebb még letűnőben van. Hogy a hellén szellem más erő, mutatja az egy Arany János, kiben a magyar faj geniusza lelki nagyságban és művészi tökélyben eddigelé legnagyobb diadalát ülte, — Petőfi Sándor mellett, a ki sem görögül, sem latinul nem tudott.

De most veszem észre, hogy a mi bevezetés akart lenni, egész fejtegetéssé lett. Bevezetésül óhajtottam az elmondottakat előre bocsátani voltaképeni tárgyamhoz, a modern philologia néhány fontos problémájának tárgyalásához. Bocsánat e quid pro quoért. Részemről nem sajnálom e nagy kitérést, mert alkalmúl szolgált nekem, egy modern philologusnak, tanúbizonyságot tenni arról,

a mit más alkalommal még bővebben fogok kifejteni, hogy classica philologia nélkül nincs modern philologia és hogy az igazi modern műveltség nem lehet el a görög szellem nélkül. Ennek széleskörű művelése az iskolában a megváltoztatott viszonyok közepette sem nem várható, sem nem remélhető, meggyőződésem szerint nem is kívánatos. Annál többet kell tennünk ez irányban az iskolán kívül és részemről úgy vagyok meggyőződve, hogy e téren társaságunkra szép föladatak és nagy jelentőségű sikerek várnak. Hiszem és reményilem, hogy e fölfogásomban nem fogok csalatkozni.

E hittel és reménynyel megnyitom társaságunk XXVII. közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Három év ugyan vajmi csekély idő még Társaságunk életében is, a mely már szinte ugyanennyi évtizedre terjed, de mégis az elfogódás bizonyos nemével fogok ezidei jelentésembe; mert az elmúlt három esztendő végén úgy érzem, hogy azok életem egyik legmunkásabb szakát foglalják magukba. Jól esik e helyütt megemlékeznem arról, hogy ennek a társaságnak mennyi buzdítást, mennyi ösztönzést köszönhetek, s hogy mennyi tanúságot merítettem azon férfiak lelkesítő és bátorító szavából, de tán még inkább a serkentő példájából, a kiknek a hazai philologiai tudomány fejlesztése körüli hervadhatatlan érdemei nem csupán Társaságunk naplóiba, hanem — bizvást mondhatom — mindnyájunknak a szívébe is be vannak vésvé.

Ő nekik köszönhetem annak a megtisztelő bizalomnak a szilárd alapjait, a melyen e Társaság szolgálatába szegődhettem; ő nekik első sorban a kitüntetések azon sorát, melyekben, a nélkül, hogy azokra valaha törekedtem volna, a t. Társaság ismételten részesített. Fogadják úgy ők, mint az egész t. Társaság, ezúttal, midőn a körülmények úgy akarták, hogy egyik tisztemet egy másikkal cseréljem fel, mind a jelenben, mind a múltban irántam tanúsított nagy jóakaratakért hálás köszönetemet . . .

Jelentésemet a hagyományos sorrendben, az *anyagiakon* kezdve, nem kimélhetem meg a t. Közgyűlést attól a kevésbé örvendetes vallo mástól, hogy pénzügyi helyzetünk nagyban és egészben a tavaly ilyenkorhoz képest egyáltalában nem javult. Sovány vigasztalásunkra lehet, hogy nem is rosszabbodott. Ha azonban a takarékoság megkezdett útján szilárd feltevéssel tovább haladunk s arról semmi csalóka látszat kedvéért nem engedjük magunkat letéríttetni, akkor mégis alapos kilátásunk lehet,

hogy ma még tetemes nyomdai tartozásunkat (7451 K) néhány év alatt sikerülni fog jelentékenyen leapasztanunk. A részletes adatokat a számvizsgáló bizottság jelentése úgy is felsorolja, így tehát azok előrevételét itt elengedhetem magamnak.

Csak annyit említek meg ez adatok közül, hogy a pénzügyi eredmény legalább az előirányzathoz képest mégis valamikéivel kedvezőbb, mint remélni lehetett. Ugyancsak biztató jelenség az is, hogy a tagdíjhátralékok összege (1200 K, 108 minden rendű tag után) aránylag, t. i. más hasonló társaságokéhoz képest csekély (az összes tagoknak mintegy 20%-a), a mi tagjaink dicséretes buzgalmról és lelkiismeretességéről tanúskodik. Nevezetes tétele volt egyébként elég szűken csörgedező jövedelemforrásainknak az idén is a M. T. Akadémia 2000 koronányi segélye, melyért, valamint ez illustis testület szíves vendégszeretetéért, e helyen is kedves kötelességem legmélyebb köszönetünket évről-évre meg-megújítani. Ha e mellett még a tagok számának az emelkedése is megfelelő volna várakozásunknak, a mi azonban, sajnos, nem következett be, akkor nagyobb bizodalommal nézhetnénk a jövő elé. Ismételnem kell tehát e helyről azon óhajtásomat, vajha hazánk összes philologus-tanárai és a philologiai tanulmányok egyéb művelői is zászlónk köré sorakoznának, a mi nemcsak az anyagiak erősödését, hanem szellemi tömörülést is jelentene és vállvetett munkásságban egyesítené az összes hivatottakat.

Az összetartás és kölcsönös buzdítás különben is épp oly szükséges, mint a közös célra való önzetlen közremunkálás minden téren; de tán sehol sem annyira, mint a mi disciplinánkban, a melynek a Thesaurusai éppen az egységes terv szerint és *egy* irányító vezérgondolat szolgáltatásában végzett hangyaszorgalmú összemunkálás révén gyűltek hatalmas és maradandó becsű garmadákba. Társaságunk folyóirata eddig is megtett, de ezentúl is meg fog tenni minden tőlünk és szerény eszközeinktől telhetőt arra, hogy az ilyen collectiv munkálatokat irányítsa és a már folyamatban lévőket támogassa, a létrejöttéket pedig pótolja és kiegészítse. Számosával várnak e téren a szebbnél szebb feladatok s köztük a csakis mi általunk, magyar philologusok által megoldható feladatok végrehajtásra. Ilyenek sorából ezúttal csupán a hazai könyvtárainkban lappangó, vagy ha ismert, akkor is kevésbé ismert és tökéletlenül leírt kéziratok tüzetesb átvizsgálását említem. Mennyivel halásabb themák kínálkoznak e téren is azoknál, a melyek felé philologusaink egy része még mindig szívesen el-elkalandozik, mikor a «quid valeant humeri, quid ferre recusent» horatiusi arany tanácsot mellőzve, olyan feladatokba kap, a melyeket nálunknál sokkal jobban és jóformán játszva oldanak meg külföldön; holott idehaza százával hevernek és várnak munkás, szakavatott kézre azok a pensusok, a melyeket helyettünk mások alig fognak elvégezni!

De nagyon eltérnék hivatalos kötelességem szabta tárgyamtól, ha e tennivalókat ezúttal részletezném. E helyett csak azzal számolok be, a mit a lefolyt évben tettünk. Itt először is *folyóiratunk* legutóbbi évfolyamának a tartalmát csoportosítom a főbb rovatok és szakok szerint, midőn megemlítem, hogy összesen 35 értekezés, 33 hazai és 28 külföldi könyvismertetés, továbbá 34 programm-értekezés bírálata és számos vegyes közlemény jelent meg az 55 $\frac{3}{4}$ ívnyi terjedelmű kötetben. Ez'ívszámot a választmány egy még 1900-ban hozott határozata értelmében a közelebbi időre okvetetlenül le kell valamivel szállítanunk, hogy anyagi helyzetünkben az annyira kívánatos egyensúly mentül előbb helyreálljon. Az értekezések közül 18 a cl. philologia, 11 a magyar nyelv és irodalom, 6 a germán, 4 a román és 2 a keleti nyelvek és irodalmak köréből való volt, egy pedig általános stilisztikai kérdést tárgyalt. Ha e számok végösszege nem vág egybe az előbb említett 35-tel, annak az az oka, hogy némely dolgozat tárgya összehasonlító természeténél fogva két, sőt több szakcsoportba is tartozik egyszerre. A munkatársak száma 74 volt s köztük a kipróbált régi erők mellett nem egy sokat ígérő «homo novus»-szal is találkozunk. *Felolvasó üléseink* száma az elmúlt évben is hat volt s rajtuk 13 értekezés került bemutatásra, melyek némelyikéhez tanulságos eszmecsere is fűződött. Febr. 13-án *Dunay* Ferencz besztercebányai kir. tanker. főigazgató ismertette «Átíró hangrajz (Phonetika transcriptoria)» című egyetemes írásrendszerét, a mely egy nagy és nehéz problema megoldására irányuló érdekes kísérletnek nevezhető. Márcz. 13-án *Némethy* Géza «Vergilius IV. eclogája», *Vári* Rezső pedig «A Nicephorus Phocas császár neve alatt járó taktikus munka szerzősége és kiadásának alapelvei» czímen értekezett. Április 10-én *Bernáth* Lajos «A protestáns iskolai-dramáról», *Vikár* Béla a Kalevala menyegzői dalairól tartott előadást. Október 9-én *Hegedüs* István a Pancsatantra «Igazság és Hamisság» cz. meséjének fordítását mutatta be és kísérte összehasonlító megjegyzésekkel, *Leffler* Samu Maffeo Vegio olasz humanistának «Az Aeneis XIII. éneke» című költeményét ismertette, az egésznek fordításából vett szemelvények kapcsán. *Katona* Lajos Gargallo olasz Bánkban novellájának stilisztikai sajátágaival erősítette azon tételét, hogy e furcsa kis hamisítvány Vertot francia szövegén alapúl. November 13-án *Láng* Nándor «Epidauros, Phigaleia, Ithaka-Leukas», *Császár* Elemér «Verseghynek a censori hivatalért 1809-ben tett lépései» és *Heinrich* Gusztáv «Erbia és Zomilla» című értekezése volt napirenden. Deczember 11-én *Némethy* Géza sajtó alatti monographiája egyik fejezetét olvasta fel, Vergiliust mint didaktikus költőt jellemezve, *Vári* Rezső pedig «A magyar honfoglalás kútfőinek» bírálatára tett ellenészrevételeket.

Pezsgő munkásságról ugyan nem, de az eddigi hagyományok

egészen hű követéséről tehetek tanúságot, midőn mint a Társaság számtartója, jelentésem e részét lezárom. A hallott előadások egy része közlönyünkben jelent meg vagy fog még közlésre kerülni, némelyik azonban másutt látott napvilágot.

Sajnos, ezúttal sem fejezhetem be jelentésemet a nélkül, hogy egy-két fájó veszteségről ne kellene megemlékeznem. A lefolyt év alatt dőlt ki sorainkból *Drajkó* Béla kegyesr. tanár, ki 18 éven át volt buzgó tagtársunk és még ennél is hosszabb ideig a hazai tanügy derék, áldásosan működő munkása. *Halász* Ignác tudományos eredményekben gazdag életét is az elmúlt évben oltotta ki a korai halál. Érdemeit az enyémnél erre hivatottabb toll méltatta Közlönyünk 486. lapján. Én csak a meleg barátság és őszinte tisztelet érzelmeiből fakadó mély fájdalommal tehetem kegyeletes megemlékezésünk koszorúját mind a két elhunyt tagtársunk sírjára.

A veszteségekkel szemben gyarapodásunkról kellene megemlékez-nem, ha ugyan ilyenről szó lehetne, midőn összes tagjaink és előfizetőink száma a tavaly ilyenkorhoz képest csak tizzel (735-ről 745-re) emelkedett. Sőt ez a csekély szaporulat is csak az előfizetők tételének köszönhető, holott a tagoké inkább némi csökkenést mutat. (L. a tavalyi évf. végén lévő kimutatást.)

Végül egy paradoxonnak látszó kifejezéssel élve, nagyon a kedvem ellenére kell egy kedves kötelességet teljesítenem. *Kedves* a kötelesség, melyet a választmány múlt évi november hó 13-án tartott ülésében elém írt, midőn rám bízta, hogy a t. Közgyűlésnek egy előterjesztést tegyek, mely igazi érdemek őszinte elismerését kívánja Társaságunk évkönyveiben megörökíttetni. De nagyon *kedvem ellenére* való az alkalom, mely azt előidézte.

Folyóiratunk eddigi szerkesztői tiz, illetőleg az egyiknek részéről 12 évi fárasztó munkásság után kijelentették és szilárdul ragaszkodtak azon elhatározásukhoz, hogy e terhes tisztról lemondanak. A választmány, a melynek alapszabályszerű kötelessége és joga, a M. T. Akadémia. class. philologiai bizottságával egyetértve, a szerkesztői állás betöltése, miután ismételt, de sikertelen kísérletet tett ez elhatározásuk megingatására, ezúttal arra a megállapodásra jutott, hogy az eddigi kettős szerkesztést a legközelebbi három éves ciklusra egy kézben egyesítve, én rám bízva. Midőn e megtisztelő, de kétszeresen súlyos megbízást hosszas tépelődés és habozás után elvállaltam, számot vettem annak minden oldalú nehézségeivel. Nem csekély mértékben fokozza e nehézségeket az a körülmény, hogy oly kipróbált és jelesül bevált erők kezéből veszem át a nagy felelősséggel járó örökséget, minők az Egyetemes Philologiai. Közlöny eddigi szerkesztői: *Némethy Géza* és *Petz Gedeon*, kiknek a választmány említett ülésében *jegyzőkönyvileg* fejezte ki meleg köszönetét

és teljes elismerését azért a sok évi buzgó fáradozásért és jeles sikerért, mely az ő működésükhöz fűződik, és egyúttal utasított engemet, hogy a Közgyűlésnek is ily értelmű előterjesztést tegyek.

Midőn ezt megteszem, a régi barátság meleg érzéséből kifolyólag is, mely hozzájuk fűz, szabad talán a magam részéről is megtoldanom e hivatalos jellegű elismerést azzal a kijelentéssel, hogy szerencsésnek fogom magamat érezni, ha annak idején az ily jó kezekből, ily hűséges sáfároktól átvett szép örökséget csorbítatlanul és ugyanazon a színvonalon bízhatom utódaimra, a mint elődeim azt reám ruházták.

Ezzel kérem a t. Közgyűlést, hogy a választmány imént említett javaslatához hozzájárulni s egyúttal egész jelentésemet tudomásul venni kegyeskedjék.

KATONA LAJOS,
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Alulírtak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai, f. évi januárius hó 6-án délután megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni.

A) alatt mellékelve bemutatjuk a Társaság 1901. évi bevételeinek és kiadásainak zárószámadását, szembeállítván a múlt évi közgyűléstől megállapított előirányzatot az elért eredménnyel. Bevételeül előirányoztatott 9813 K 77 f, az eredmény ezzel szemben 10.831 K 74 f, tehát 1017 K 97 fillérrel több, a mi az előfizetési pénzek, a rendes tagdíjak és a különféle bevételek kedvező befolyásának tulajdonítható. Kiadásul 9813 K 77 fillért irányzott elő a múlt évi közgyűlés, s az eredmény 9962 K 50 f lett; a 148 K 73 fillérrel több kiadás az idegen pénzek váratlanul nagyobb forgalmának következménye, ez összeg azonban a bevételi rovatban is előfordulván, a társaságnak nem tényleges kiadása. — A kiadást a bevételből levonva 869 K 24 f pénzmaradvány mutatkozik 1901 végén.

B) alatt csatolva bemutatjuk Társaságunk 1901. évi vagyonmérlegét, melyből a múlt évi pénztárvizsgáló bizottsághoz hasonlóan mi is azt a szomorú tényt állapítottuk meg, hogy a Budapesti Philologiai Társaságnak minden vagyona is kisebb összeget tesz ki, mint terhei, a mennyiben a vagyon 6188 K 14 f, ellenben a teher 6952 K 5 f. A teher — 43 K 39 fillért kivéve, melylyel az egyetemi nyomdának tartozunk — a Franklin-társulatnál levő nyomdai tartozásunkból áll. Tavaly óta azonban ez a tartozás valamivel apadt, mert míg tavaly ilyenkor 7784 K 15 fillérrel tartoztunk, most 6908 K 66 fillérrel tartozunk.

C) alatt idemellékeljük az 1902. évi költségvetést 10.259 K 24 f bevételről és 9675 K 51 f kiadásról. A Közlöny nyomdai költségére az 1900. évi 6—10. és 1901. évi 1—5. füzetekért, tehát egy évfolyamért, a már benyújtott számlák alapján 4630 K 98 fillért irányoztunk elő. Írói díjakban mint eddig, úgy most is csak 1800 koronát irányozhattunk elő,

Mellettek a pénztárvizsgáló bizottság jelentéséhez A) B) és C) alatt.

4) Az 1901. évi bevételek és kiadások zárószámadata.

Rovat	Bevétel		Kiadás						
	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.	Előirányzat kor. fill.	Eredmény kor. fill.					
1 Pénzkezellet 1900. december 31-én	689	689	1	Az 1899. évi 6-10. és 1900. évi 1-5. fiz.-ért	5,181	79	5,181	79	
2 Előfizetés 1901-re	1,967	2,320	2	Székihitel költségek	50	—	—	—	
3 Rendes tagdíjak 1901-re	3,500	3,754	3	Czinszalagokért	126	126	126	—	
4 Rendkívüli tagdíjak 1901-re	380	319	4	Tróli tiszteltdíjak	1,800	—	1,638	—	
5 Rendes tagdíjátralek	750	765	5	Szerkesztésért	800	—	800	—	
6 Rendkívüli tagdíjátralek	150	134	6	A pénztárnoknak	950	—	975	83	
7 A Közlöny eladásából befojyt	60	82	7	A szolgáltnak	50	—	50	—	
8 Kamatok	136	183	8	Irodai költségek	600	—	634	39	
9 A M. Tud. Akadémia segélye	2,000	2,000	9	Egyéb nyomdai költségek	200	—	278	49	
10 Különféle bevételek	100	305	10	Különféle kiadások	10	—	—	—	
11 Idegen pénzek	100	278	11	Idegen pénzek	45	98	278	—	
	(összesen)	9,813	77	10,831	74	9,813	77	9,962	50

A megvizsgált könyvekkel és számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtuk. — Budapest, 1902. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Négyesy László dr.

Bernáth Ferencz.

Kempf József

H) A Budapesti Philológiai Társaság 1901. évi vagyonmérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány 1901 decz. 31-én ----	869	24	1	A Közöny nyomdai költsége ----	6,908	66
2	3,398 korona alapítvány: a) 2,400 k. n. é. magyar koronajáradék b) takaréktétét ----	2,266 1,155	80 —	2	Egyetemi nyomdának nyomtatványokért	43	39
3	Tagdíjhátralékok ----	1,200	50				
4	Kamatok ----	20	—				
5	A Közöny raktári készlete ----	600	—				
6	Irodai felszerelés értéke ----	76	60				
	Összesen ----	6,188	14		Összesen ----	6,952	05

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtattott. — Budapest, 1902. évi január hó 6-án.

Négyesy László dr.

Bermüller Ferencz.

Kempf József.

A pénztárvizsgáló bizottság:

C) A Budapesti Philologiai Társaság 1902. évi költségvetése.

Bevétel		Kiadás	
Rovat	kor. fill.	Rovat	kor. fill.
1 Pénzmaradvány 1901. december 31-én.....	869 24	1 A Közlöny 1900. évi VI—X. és 1901. I—V. füzetelért	4,630 98
2 Előfizetés 1902-re	2,200 —	2 Széktitkársági költségek.....	218 53
3 Rendes tagdíj 1902-re	3,600 —	3 Czímuszalagok irásért	126 —
4 Rendkívüli tagdíj 1902-re	300 —	4 Irói tiszteletdíjak.....	1,800 —
5 Rendes tagdíjhátralék	750 —	5 Szekesszói tiszteletdíj	800 —
6 Rendkívüli tagdíjhátralék	130 —	6 A pénztárnok tiszteletdíja	950 —
7 A Közlöny eladásából	60 —	7 A szolgáknak	50 —
8 Kamatok	150 —	8 Irodai költségek	600 —
9 A M. T. Akadémia segélye	2000 —	9 Egyéb nyomdai költségek	300 —
10 Külföldi bevételek	100 —	10 Külföldi kiadások	100 —
11 Idegen pénzek	100 —	11 Idegen pénzek	100 —
Osszesen	10,259 24	Osszesen	9,675 51

Budapest, 1902. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

*Négyesy László dr.**Bernüller Ferencz.**Kempf József*

de reményünket fejezzük ki, hogy 1903-tól fogva már esetleg fel lehet emelni az írói díjakat, mert az idén már érvényesülhetni fog annak a hatása, hogy 1901 folyamán a Közlöny csak $55\frac{3}{4}$ ívnyi terjedelemben jelent meg. A szerkesztő tiszteletdíjának fejében — magától érthetőleg — az eddigi 800 koronát irányoztuk elő.

Midőn vizsgálatunk eredményéről az eddigiekben számot adtunk, s a t. Közgyűlés előtt is kiemeljük a pénztárnok úrnak a számvitelben az idén eszközölt egy nevezetes újítását, t. i. a törzsszámlalapok rendszerének behozatalát, a mivel az eddig is mintaszerű nyilvántartást még jelentékenyen tökéletesítette, — egyúttal teljes elismerésünket nyilvánítjuk a pénztárnok buzgó és lelkiismeretes fáradozásáért és tisztelettel indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárnoknak a fölmentvényt 1901-re megadni méltóztassék.

Kelt Budapesten 1902 januárius hó 6-án.

Dr. NÉGYESY LÁSZLÓ BERMÜLLER FERENCZ KEMPF JÓZSEF
a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1902. januárius 18-án, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Kempf József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, ifj. Reményi Ede, Váczy János, Vári Rezső, Veress Ignác és Katona Lajos első titkár, mint jegyző.

1. A múlt ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után Katona Lajos jelenti, hogy Cserhalmi Samu pénztárnok gyengélkedő állapotával kéri távolmaradását kimenteni, Pecz Vilmos vál. tag pedig szintén a vál. szíves elnézését kéri, hogy fontos okból a mai ülésről elmaradni kénytelen.

2. A pénztárnok helyett az első titkár jelenti a folyó ügyeket, melyeknek elintézése után a következő új tagok vétetnek fel (valamennyien 1902-től): *Rendes* tagokúl: dr. *Kaunitz* Lajos tanár (aj. Cserhalmi Samu), *Szöts* Gyula fehértemplomi áll. főgymn. tanár (aj. Katona Lajos), *Horváth* Flóris soproni benzésrendi tanár (aj. Bódiss Jusztin). *Kocsis* Lénárt eddigi rk. tag, kőszegi benzésr. tanár (aj. u. a.), dr. *Schmidt* Márton I. ker. áll. főgymn. tanár (aj. Katona L.), *Vajda* Károly II. ker. főgymn. próbaéves tanár (aj. u. a.). *Rendkívüli* tagokúl: *Pap* Illés gyakorlóisk. hely. tanár (aj. u. a.), *Forró* Pál joghallgató (Budapest, VI., Bajza-u. 12) és *Wald* Leó bölcsészethallgató (Budap., VIII., Baross-utca 99), aj. Zlinszky Aladár.

3. A pénztárnok jelenti Csathó Imre r. tag ellúnytat, melyet a vál. fájó részvétellel vesz tudomásúl.

4. A pénztári állományban a pénztárvizsgálat óta a következő változások említendők: A pénztárnok azóta kifizette a Franklin-társulatnak a Közlöny 1900. évfolyama VI.—VII. füzetének nyomdai költségét, 966 K 22 fillért. Az alapítványok összege jelenleg 3438 K, ebből értékpapírban 2274 K és takarékpénztárban 1164 K van elhelyezve.

5. A pénztárvizsgáló bizottság jelentését a választmány a jövő évi

költségelőirányzattal együtt elfogadja, és a maga részéről a pénztárnoknak a lefolyt évre a felmentvényt megadván, ugyanily értelmű javaslatot terjeszt a Közgyűlés elé.

6. Hegedűs István indítványozza, hogy a Bartal-féle «Magyarországi latinság szótára» pótlékainak gyűjtése ügyében a Társaság a Történelmi Társulathoz küldjön átiratot, a melylyel annak tagjait felszólítaná, hogy a pótlándók gyűjtésében segédkezzenek. — A választmány e javaslatot elfogadja és az átirat szövegezését az indítványtevőre bizza.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1902. évi január 18-án tartott XXVII. rendes közgyűléséről.

Elnökölt: Heinrich Gusztáv.

A jegyzőkönyvet Katona Lajos első titkár vezette.

Jelen voltak: Alexics György, Balásy Dénes, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Császár Elemér, Erődi Béla, Finácsy Ernő, Finály Gábor, Fiók Károly, Gedeon Alajos, Gyomlay Gyula, Gyulai Agost, Hegedűs István, Herald Ferencz, Hornyánszky Gyula, Kempf József, Láng Nándor, Maywald József, Melich János, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Prónai Antal, Pruzsinszky János, ifj. Reményi Ede, Roseth Arnold, Schmidt Márton, Schneider Victor, Schuber Mátyás, Serédi P. Lajos, ifj. Szinnye József, Szlávnits György, Szőke Adolf, Tihanyi Mór, Váczy János, Vári Rezső, Veress Ignác, Vikár Béla, Weszely Odön, Zlinszky Aladár r. tagok és Gerencsér István rk. tag.

1. Az elnök olvassa az E. Ph. K. 139. s k. lapjain kiadott beszédét, melylyel a Társaság XXVII. Közgyűlését megnyitja.

2. Az első titkár felolvassa az E. Ph. K. 147. s k. lapjain közölt évi jelentését, melyet a Közgyűlés tudomásul vesz.

3. Az elnök a Közgyűlés egyhangú hozzájárulásával kijelenti, hogy a Közgyűlés magáévá teszi a titkári jelentés végén említett választmányi előterjesztést, és az Egyetemes Philologiai Közöny lelépő szerkesztőinek, *Némethy Géza*nak és *Petz Gedeon*nak, jegyzőkönyvben megörökítendő köszönetet és elismerést szavaz azon sok évi buzgó fáradságért és jeles sikerért, a mely az ő szerkesztői munkásságukhoz fűződik.

4. Négyesy László előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1901. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyommérlegéről, továbbá az 1902. évi költségelőirányzatról. (L. az E. Ph. K. 151. s k. lapján.)

A Közgyűlés a jelentést a választmány indítványa alapján egész terjedelmében helyeslő tudomásul veszi, Cserhalmi Samu pénztárnoknak az elmúlt 1901. évre a felmentvényt megadja és buzgó munkásságaért elismerő köszönetet szavaz.

Az 1902. évre szóló költségvetést is az idézett jelentés értelmében állapítja meg a Közgyűlés.

5. Az elnök a tisztikar és a választmány megújítása céljából az Alapszabályok 26. pontjára való hivatkozással elrendeli a szavazást, és a szavazatszedő bizottság tagjaiul Bermüller Ferencz, Finály Gábor és Prónai Antal r. tagokat küldvén ki, a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

6. Az elnök az ülést a szavazás megtörténte után újból megnyit-

ván, Finály Gábor előterjeszti a szavazatszedő bizottság jelentését, a mely szerint *tiszteleti elnökké* választatott a beadott összes (40) szavazatokkal: *Ponori Thewreuk Emil*, elnökké ugyanannyi szavazattal: *Heinrich Gusztáv*, alelnökké 39 szavazattal: *Hegedűs István* (1 szavazat Bartal Antalra esett). első titkárrá 39 szavazattal: *Némethy Géza* (1 szavazatot Gyomlay Gyula kapott), másod titkárrá valamennyi szavazattal: *Császár Elemér*, pénztárnokká ugyanannyi szavazattal: *Cserhalmi Samu*.

A választmány tagjai lettek: a) *budapestiek*: Badics Ferencz (38), Bermüller Ferencz (40), Fináczy Ernő (40), Gyomlay Gyula (38), Kempf József (40), Kuzsinszky Bálint (40), Láng Nándor (40), Maywald József (40), Négyesy László (40), Pecz Vilmos (40), Petz Gedeon (40), Pruzsinszky János (40), ifj. Reményi Ede (39), Simonyi Zsigmond (40), ifj. Szinnyi József (40), Timár Pál (40), Váczy János (40), Vári Rezső (39), Veress Ignác (39), Zlinszky Aladár (40 szavazattal); 1—1 szavazatot kaptak: Finály Gábor, Gyulai Agost, Király Pál, Tolnai Vilmos; b) *vidékiek*: Büssel Aurél (39), Binder Jenő (40), Bódiss Jusztin (40), Boros Gábor (38), Burány Gergely (39), Burián János (39), Csengeri János (40), Dóczi Imre (39), Erdélyi Károly (39), Erdélyi Pál (40), Giesswein Sándor (40), Kacs Kovics Kálmán (40), Kardos Albert (39), Nátafalussy Kornél (28), Pirchala Imre (40), Récey Viktor (37), Spitko Lajos (39), Szamosi János (40), Zoltvány Irén (40), Zsoldos Benő (40 szavazattal). 22 szavazat Hornyánszky Gyulára és 2 Incze József-re esett.

7. A választás eredményének kihirdetése után az elnök a gyűlést berekeszti.

VEGYESEK.

— Bauernfeld Eduárdnak, a termékeny és jeles osztrák-német vígjátékirónak most ülik meg osztrák és német földön százados jubileumát: született 1802 január 13. Ez alkalomból érdekes könyv jelent meg róla Emil Hornertől (1900, 164 lap, Lex. 8o, igen sok, részben nagyon érdekes képpel), a ki különösen a korabeli politikai és irodalmi viszonyok rajzára is nagy figyelmet fordít, a mi műve értékét tetemesen növeli. E könyvben kapjuk az első hiteles adatokat Bauernfeld származásáról, mely eddigelé nagyon is homályos volt; hisz a költő, ha szüeleire vagy rokonaira fordult a társalgás, soha feleletet nem adott, hanem rögtön átesapott más kérdésre. Máltán, mert családi viszonyai igen szomorúak voltak. Bauernfeld anyja, Erzsébet, 1770-ben született. Atyja Hofbauer Antal érdemes állami tisztviselő volt, a kit Mária Terézia 1763-ban «von Bauernfeld» praedikátummal nemességre emelt. Tehát a költő, mint könyvben látni, anyjának előnévét viselte. Hofbauer Erzsébet 1790-ben nőül ment Feichtinger József ügyvédhez, a ki azonban nem sokára meghalt. E házasságból származott egy leány, a kinek szintén Erzsébet volt a neve. Nehány év múlva az idősbik Erzsébet benső viszonyt kötött egy nálánál

négy évvel fiatalabb orvossal, Novag Lőrinczezel, és e viszony törvénytelen gyümölcse a hírneves vígjátékiró. De ez még nem elég. Ez a Novag Lőrincz, Bauernfeld atyja, elvette 1815-ben kedvesének leányát, a fiatal Feichtinger Erzsébetet, Bauernfeld mostoha nővérét. B.-nek tehát az édesatyja sógora, a nővére pedig mostoha anyja lett, pedig édes anyja is élt még! Világos, hogy Bauernfeld mindig szorgosan és idegesen került minden alkalmat, mely ez iszonyú családi állapotok földerítésére vezethetett . . . Még csak egy-két adat Bauernfeld irodalmi működéséről, melyről eddig is tudtuk, hogy igen gazdag volt, de a pontos adatokat első ízben csak Horner könyve szolgáltatja. Irodalmi tevékenységének főtere a színmű volt; első darabja, «Der Magnetiseur» bohózat egy felvonásban, 1818/19-ből való, mikor tehát a költő 16/17 éves volt; utolsó darabja, «Die Prinzessin von Orsino» heroikus komédia, 1860 előtt keletkezett (a költő 1890. halt meg). Horner kimutatása szerint írt Bauernfeld 2 bohózatot, 54 vígjátékot, 1 tragédiát, 24 színművet, 6 alkalmi apróságot és 5 operaszöveget, összesen tehát 92 művet a színpad számára. Ezeken felül számos költeményt, főleg kitünő epigrammokat, több prózai (politikai s irodalmi) dolgozatot és igen becses naplójegyzeteket. Végül lefordította Shakespeare öt színművét és költeményeiből «Tarquinius és Lucretiát» és «A szenvedélyes zarándokot», valamint Dickens négy nagy regényét. Horner könyve nagyon érdekes adalék a XIX. századi osztrák, főleg bécsi irodalom és színház történetéhez.

h.

A philologia halottjai 1901-ben. *Jan. 2-án* meghalt Hastingsban, Minnesota államban 70 éves korában *Ignatius Donnelly*; tőle ered az a kalandos feltevés, mely Shakespeare drámáit Bacontól származtatja. — *Jan. 19-én*, Párisban *Jacques Victor Albert de Broglie* herceg, a francia akadémia tagja, 1877-ben francia miniszterelnök; szül. Párisban 1821. jún. 13-án. A «L'église et l'empire romain au IV. siècle» szerzője. — *Febr. 11-én* Fahrwangenben *G. Anbr. Scartazzini*, a jeles Dante-commentator; szül. Bondoban, Svájcban, 1837. decz. 30-án. — *Febr. 21-én*, Berlinben *Hübner Emil* egyetemi tanár, római feliratok kiadója s különböző class.-phil.-i vezérfonalak szerzője, a *Hermes* cz. folyóiratnak 1866—1881-ig szerkesztője; szül. Düsseldorfban 1834. júl. 7-én. — *Márcz. 23-án* Berlinben *Zölling Teofil*, 1881 óta a *Gegenwart* szerkesztője, Kleist műveinek kritikai kiadója; szül. Scafatiiban, Nápoly mellett 1849. decz. 30-án. — *Máj. 3-án* Firenzében *Susemihl Ferencz*, greifswaldi egyetemi tanár, aristotelicus és platonicus iratok kiadója és fordítója, a «Geschichte der griech. Literatur in der Alexandrinerzeit» cz., nagy tudományra valló irodalomtörténet szerzője; szül. Laage-ban (Mecklenburg-Schwerin) 1826. decz. 10-én. — *Máj. 17-én* Kielben *Ivo Bruns* egyetemi tanár, a «Das literarische Porträt der Griechen» cz. mű szerzője; szül. 1853. máj. 29-én. — *Máj. 21-én* Stettin-ben a Molière-kutató *Fritsche Hermann*. — *Jún. 9-én* Warnickenben *Boetticher Adolf* archæologus, a «Die Akropolis in Athen» és «Olympia, das Fest und seine Stätte» cz. művek szerzője; szül. Blumbergenben, Berlin mellett 1842. febr. hó 12-én. — *Jún. 16-án*

Berlinben *Grimm Frigyes Hermann*, a műtörténelem tanára, a «Leben Michelangelo's» szerzője, Grimm Vilmos fia; szül. Kasselben 1828. jan. 6-án. — *Júl. 4-én* Berlinben *Schmidt János Frigyes Henrik* egyetemi tanár, indo-európai összehasonlító nyelvtudós, » «Die Pluralbildungen der indogerm. Neutra» cz. mű szerzője; szül. Prenzlauuban 1843. júl. 29-én. — *Aug. 15-én* Nauheimban *Weinhold Károly*, német philologus és folklorista, a berlini egyetem tanára, számos, a germán mythológiára, néphit- és népszokásra vonatkozó és német tájnyelvészeti munka szerzője. W. 1890-ben megalapította a berlini Verein für Volkskunde-t és 1891. óta szerkesztette a társaság folyóiratát, mely sokkal járult a néprajzi tudomány módszereibbe tételéhez. — *Aug. 27-én* S. Antonban (Vorarlberg) *Haym Rudolf*, a német irodalom és philosophia történetének jeles művelője, kiválóképen a német romantikus iskola és Herder monographusa, szül. 1821. okt. 5-én a sziléziai Grünbergben. — *Szept. 6-án* Heidelbergában *Egenolff Péter*, gymnas. tanár, görög grammatikusok jeles ismerője, szül. Offheimban 1851. jan. 31-én. — *Szept. 9-én* Bécsben *Tomasek Vilmos*, bécsi egyetemi tanár, hazánk ókori topographiájának kitünő kutatója, szül. Olmützbhen 1841. máj. 26-án. — *Szept. 23-án* Berlinben *Pernice Alfréd Antal Lotár*, a római jog tanára, ki kivált eme két munkájával: «Zur Lehre von den Sachbeschädigungen nach römischem Recht» és «M. Antistius Labeo» cz. műveivel szerzett magának hírnevet, szül. 1841. aug. 18-án. — *Okt. 12-én* Göttingában *Kaibel György*, görög feliratok és Athenæus nagy tudományú kiadója, szül. Lübeckben 1849. okt. 30-án. — *Okt. 21-én* Gerber *Gusztáv* Berlinben 81 éves korában, a «Die Sprache als Kunst», «Die Sprache und das Erkennen» és «Das Ich als Grundlage unserer Weltanschauung» cz. művek szerzője; hosszú ideig a brombergi reálgymnasiumnak volt az igazgatója. — *Decz. 16-án* *Düntzer Henrik*, híres Goethe-commentator, Kölnben, hol 1813. júl. 12-én született. Classica-philologiai munkáin (főleg Die Fragmente der epischen Poesie der Griechen 2 köt., kommentált Horatiusa 5 köt.) kívül nagy számmal vannak német irodalomtörténeti művei is, mint Die Sage vom Doktor Faust, Goethe's Leben, Friederike von Sesenheim im Lichte der Wahrheit, Schiller's Leben, s 85 füzet Erläuterungen zu den deutschen Classikern. (C.

— Pótlás a magyar Dante-irodalomhoz. *)

Dr. Darcai Mór: Lánczy Gyula «A Dante felesége» cz. művének ismertetése. Föv. Lapok, 1890. 157. sz.

Gyulai Ágost: A magyar Dante. (Szász Károly Dante-fordítása harmadik részének, a Paradicsomnak ismertetése az Egyet. Philol. Közl. XXV. köt. 137—142. lapjain.)

h. b.: Szász Károly Purgatorium-fordításának ismertetése. Budapesti Szemle 1892. 69. kötet 457. l.

h.: Gietmann G. «Beatrice» cz. művének rövid ismertetése. Egyet. Phil. Közlöny 1890. 142. l.

*) Lásd Egyet. Phil. Közl. 1902. évf. 46. lap.

- Kaposi József*: Dante. Kath. Egyh. Közl. 1890. 12—13. sz.
- Radó Antal*: Az *il* és *lo* Danténál. Egyet. Philol. Közlöny. 1900. 144—145. l.
- Szász Károly*: Dante Divina Commediája. Nemzet, 1883. 383. sz.
— Dante Paradicsoma. Akad. Értesítő, 1898. 589—592. l.
— Dante Purgatoriuma. (Kivonat.) Akad. Értesítő, 1890. 230—234, 421—425. l.
- Tóth Béla*: Dante mint szálló igék forrása. Tóth Béla: Szájruul szájra, II. kiadás, Budapest, 1901. 337—339. l.
- Angyal János Pokol-fordításának ismertetése. Vasárnapi Ujság, 1878. 36. sz. — U. a. Irodalmi Szemle 1878. 10. sz.
- Bulle O. «Dante's Beatrice» cz. művének rövid ismertetése. Egyet. Phil. Közl. 1890. 728. l.
- Csicsáky Imre «Dante orthodoxiája» cz. művének ismertetése. Kath. Egyh. Közl. 1890. 33. sz.
- Csicsáky Imre «Dante theológiája» cz. művének ismertetése. Magyar Szemle 1891. 28. sz.
- Dante Alighieri. (Hazánk s a külföld. 1866. 49. sz., arcképpel.)
- Dante kalandja. Franc. Zacchetti adomája. Föv. Lapok 1894. 77. sz.
- A Divina Commedia szanszkrit fordítása. Egyet. Phil. Közl. XI. köt. 98. l.
- Scartazzini «Introduzione allo studio di Dante» cz. művének ismertetése. Egyet. Phil. Közlöny. 1891. 593. l.
- Szász Károly Paradicsom-fordításának ismertetése. Vasárn. Ujság 1899. 52. sz.
- Witte Dante-tanulmányainak ismertetése. Egyet. Phil. Közl. IV. 372—373. l.

Közl.: GYULAI ÁGOST.

— Cicero beszédeinek holkhami (előbb clunyi) kézírata. Az oxfordi Clarendon Press jeles kiadványai sorában megjelent a minap az Anecdota Oxoniensia közt *William Peterson*-nek, montreali egyetemi tanárnak *Collations from the codex Cluniacensis s. Holkhamicus* cz., 3 facsimilevel ékesített műve (4o, LXII+14 l., ára 7 s. 6 d.), mely a Cicero beszédeivel foglalkozókat fogja érdekelni. Ez a codex Cluniacensis t. i. eddig Lord Leicester könyvtárában Holkham-ben lappangott (ha ugyan szabad ezt mondani, minthogy egy lapja Chatelain Paléographie des class. Latins-jéből ismeretes) s Peterson vonta napvilágra, fölhívta a IX. évszázabeli, tehát Cicero beszédeit illetőleg elég régi kézíratra a tudós világ figyelmét, meghatározta viszonyát a Metellianus, Fabricianus és Nannianus-sal s kiadatlan scholionokat is tett közzé belőle. A clunyi kézirat az *In Catilinam*, *Pro Ligario*, *Pro rege Deiotaro* és az *In Verrem* (act. II, libr. II. III.)-féle beszédekre vonatkozik s Peterson azt tartja, hogy egy igen régi eredetű archetypusnak közvetlen származék kézírata. Maga a kiadó annyiban érdekel bennünket magyarokat, hogy ő hívatta meg Liechtenstein Lajos író hazánkfia leányát Klárát Edinburgból a montreali egyetem zenetanárnőjének. A fenti műről — alkalom adtán — behatóbb ismertetést fogunk adni.

Dr. RÉCSEY VIKTOR.

PERSIUS ELSŐ SATIRÁJÁHOZ.

Elismert dolog, hogy Persius az összes latin írók közt a leg-homályosabb és a legnehezebben magyarázható. Nem csoda tehát, ha satiráinak értelmezésénél még ma is minduntalan megoldatlan problémákra és a commentatorokat valósággal kétségbe ejtő helyekre bukkanunk. De viszont az is bizonyos, hogy az igazi philologus nem választhat magának érdekesebb és ingerlőbb feladatot, mint az ő műveinek magyarázatát, mert itt csakugyan bőven van alkalom arra, hogy minden sorhoz egy-egy lapnyi tudós jegyzetet mellékeljen.

Az én figyelmemet a stoicismussal való foglalkozás, melyre Cicero *De finibus*-ának fordítása közben adtam rá magamat, terelte Persiusra, a stoikus költőre s minél mélyebben merültem bele satiráinak olvasásába, annál jobban növekedett elégedetlensegem az eddigi magyarázatos kiadásokkal szemben, a melyek éppen a legnehezebb helyeknél hagyják cserben az olvasót.

Tulajdonképen csak négy oly jegyzetes kiadással rendelkezünk, a mely tudományos tekintetben nem avúlt még el egészen. Ilyen a nagy *Casaubonus* kiadása, az egész Persius-magyarázat alapja, a mely először Párisban 1605-ben jelent meg s a philologia legfőbb mesterművei közé számítható. Utoljára *Duebner* adta ki 1833-ban, megtoldva a szükséges pótlásokkal és helyreigazításokkal, úgy, hogy ez a könyv a Persius-magyarázat minden lényeges eredményét összefoglalja Casaubonustól kezdve a tizenkilencedik század elejéig. Korszakot alkot úgy kritikai mint exegetikai tekintetben a *Jahn Otto*-féle nagy kiadás, a mely 1843-ban jelent meg; sok újat és figyelemre méltót tartalmaz az 1844-iki *Heinrich*-féle is, a melyet a kiadó halála után ugyancsak *Jahn* rendezett sajtó alá. Komoly tanulmányon alapszik a *Conington*-féle, angol prózai

fordítással és angol nyelven írt jegyzetekkel ellátott kiadás is, melyet utoljára *Nettleship* dolgozott át és bocsátott közre Oxfordban az 1893. évben.

Úgy hiszem, nem kell bővebben fejtegetnem, hogy az első három kiadás ma már csak azért sem elégíthet ki bennünket, mert közülök az utolsónak megjelenése óta is ötvennyolcz esztendő telt el. Legújabb volna a *Conington-Nettleship* kiadása, de ez megelégszik azzal, hogy a vitás helyeknél az addigi magyarázók nézeteit egymás mellé állítsa s a döntést az olvasó tetszésére bízza; nagy baja továbbá az is, hogy a borsosabb helyeket, a mi az angol pruderiára nézve igen jellemző, egyáltalán nem is magyarázza, mert szégyenli megmagyarázni. Tudvalevő dolog azonban, hogy a római satirikusok nagyon szabadszájú emberek, s ha oly szégyenlős természetűek vagyunk, mint az említett két angol úr, jobban tesszük, ha egyáltalán nem is foglalkozunk velök, mert nagyon hézagossá lesz az a magyarázat, a mely a nem *in usum delphini* írt helyeket egyszerűen mellőzi. Végre megnehezíti a kiadás használatát az is, hogy a jegyzetek angol nyelven vannak írva; már pedig a continensen a különben jeles készütségű classicus philologusok közt is sokan vannak még olyanok, a kik ezt a nyelvet egyáltalán nem vagy csak nagyon kevéssé értik.

A tudományos irodalomnak itt említett nagy hézagai érlelték meg bennem azt az eszmét, hogy egy latin nyelvű s így általánosan használható kommentárt írok Persius satiráihoz, a mely lehetőleg eleget tegyen egy régóta érzett szükségletnek. Célom az, hogy egyrészt mindabból, a mit idáig Persius magyarázatához irtak s a mi még most jobbra szétszórta hever folyóiratokban és specialis értekezésekben, összegyűjtsem, a mi elfogadható, másrészt, hogy magam is hozzájáruljak a még mindig megoldatlan problémák megoldásához. Munkámat nagyon megkönnyíti az a kedvező körülmény, hogy bátran szorítkozhatom tisztán exegetikai természetű feladatokra, mert a szövegkritikai kérdéseket fényesen megoldotta már *Bücheler* a *Jahn*-féle szövegkiadás utolsó átdolgozásában, mely Berlinben 1893-ban jelent meg. Különös, de kétségtelen tény, hogy ennek a nehéz írónak a szövege három régi kéziratban (*Montepessulanus* 212, *Vaticanus* 36 H, *Montepessulanus* 125) bámulatosan jó állapotban maradt ránk és *Bücheler*nek sikerült ezek alapján olyan szöveget adni, a melyhez alig fér coniectura. Az én feladatom tehát az lesz, hogy a *Bücheler*-féle, immár

lenyegesen nem módosítható szöveget magyarázó jegyzetekkel egészítek ki.

Addig is, míg kiadásommal készen lehetek, — ha minden jól megy, a jövő évben már megjelenhetik, — számos problematikus helynek egészen új magyarázatát folytatólagos közleményekben e folyóirat hasábjain mutatom be a magyar szakközönségnek. Lássuk tehát ezúttal az első satirát.

I.

Az első satira bevezetése egyszersmind bevezetés az összes satirákhöz. Az író világosan megmondja, hogy satirák írására a kor hibáinak szemlélete indította (9—11. vs.):

Tunc, cum ad canitem et nostrum istud vivere triste
Aspexi ac *nucibus* facimus quæcunque relictis,
Cum sapimus patruos, tunc, tunc, ignoscite . . .

A hely értelme a következő: «Akkor, a mikor egy pillantást vettem a mi véneinkre és a mi nyomorúságos életmódunkra és azokra a dolgokra, a melyeket a *diók elhagyása után* művelünk, mikor már *nagybátyai szigorúságot* affektálunk, akkor, akkor, bocsássatok meg . . .»; és itt gondolatban kiegészítendő: «nem állhattam meg, hogy satirákat ne írjak.»

A magyarázók régen felismerték, hogy *canities* alatt itt nem a tisztos véneket kell érteni, hanem a *roué*-kat, a kik a kicsapongó élet következtében idő előtt megvényültek; a *vivere triste*, a nyomorúságos életmód, pedig stoikus értelemben veendő: balga és bűnös életmód. De nincs még helyesen megmagyarázva nézetem szerint a *nucibus relictis* szavakban rejlő czélzás.

Már a római gyermekek is, mint a mieink, szerettek dióval játszani. A magyarázók tehát a helyet így fogták fel: «Mi gyerekes dolgokat művelünk még azután is, hogy a dióval való játszással felhagytunk.» De ha itt csak gyerekes dolgokról van szó, miért állítja ellentétbe a költő ezt a gyerekes életmódot az affektált erkölcsi szigorúsággal? Mert a nagybátyák a régiékek szemében a szigorú erkölcsbírák példaképei valának, mint a következő párhuzamos helyek is mutatják: Hor. Carm. III, 12, 3: «*patruæ verbera linguæ*», Sat. II. 3, 88: «*ne sis patruus mihi*»; Cic. pro Cæl. 11, 25: «*patruus pertristis*»; Manil. V. 452: «*Tutorisve supercilium patruive rigorem*». Már pedig a gyermekes viselkedés sokkal

ártatlanabb dolog, mint hogy kellő ellentétbe volna helyezhető az affektált erkölcsbirói szereppel.

A megfejtés alapját a régi scholionok e megjegyzésében találom: «*Catamiti, quibus licenter utebantur antiqui, recedentes a turpi servitio nuces spargebant, ut significarent se puerilia cuncta spernere et in robur virile venire.*» Tehát a *catamitusok*, vagyis a *puer delicatus*-ok szokták volt a diót elvetni maguktól, ha elérték azt a kort, a mikor már nem voltak alkalmasok arra, hogy — *leányszerepet* játszhassanak. És csakugyan, Catullus híres menyegzői dalában (c. 61.) is a vőlegénynek immár feleslegessé vált *concupinus*-a diót szór a gyermekek közé annak a jeléül, hogy ő már kinőtt a gyermekorsból (126—135. vs.):

Ne diu taceat procax
Fescennina locutio,
Nec nuces pueris neget
Desertum domini audiens
Concupinus amorem.

Da nuces pueris, iners
Concupine: satis diu
Lusisti nucibus: lubet
Jam servire Talassio.

Bizonyára Catullus sorait tartotta szem előtt Persius, mikor e sorokat írta s aligha csalódunk, ha a kérdéses helyet így magyarázzuk: «Mi a diók eldobása után is azt teszszük, a mit a *puer delicatus*-ok a diók eldobása előtt szoktak tenni, azaz: *etiam virili aetate muliebria patimur, cinaedi sumus, non sumus viri.*» Hasonló ellentétet fejez ki Juvenalis (II. 19–21) a cinaedusok színlelt erkölcsi szigorúsága és gyalázatos életmódja közt:

. qui talia verbis
Herculis invadunt et de virtute locuti
Clunem agitant . . .

és maga Persius is czéloz erre a Rómában akkor nagyon elterjedt bűnre alább (87. vs.): «An, Romule, *ceves?*» a hol a *cevere* ige ugyanannyi, mint *clunem agitare*.

II.

Az első satira 13. és köv. soraiban áttér a költő a satira tulajdonképeni tárgyára, az akkori irodalmi állapotok ostromozására:

Először is egy nevelésesen hiú dilettáns poetáról szól, a ki *recitatio*-t rendez és lasciv költeményekkel akarja kicsikarni a hallgatók tapsait. A felolvasás hatását az olvasókra következőleg írja le (19—21. vs.):

Tunc neque more probo videas nec voce serena
Ingeniis trepidare *Titos*, cum carmina lumbum
 Intran et tremulo scalpuntur ubi intima versu.

A magyarázók itt a sebolionok nyomán megjegyzik, hogy *Titus*-ok alatt a római előkelőket kell érteni, de nem tudják megmondani, hogy miért jelzi éppen a *Titus* praenomen az előkelőket.

Ha Persiust helyesen akarjuk értelmezni, folytonosan tekintettel kell lennünk mesterére, Horatiusra, a kit számtalanszor utánoz, de mindig úgy, hogy az utánczás ne legyen feltűnő. Ezért gyakran nehéz megtalálni azt a párhuzamos helyet Horatiusban, a mely Persius egy-egy homályos versére világot vethet. Ezuttal az *Ars poetica* 341—342. vs. a döntő, a hol Horatius ugyancsak a költeményeknek a hallgatóságra tett hatásáról szól:

Centuria seniorum agitant expertia frugis,
Celsi praetereunt austera poemata *Ramnes*.

Itt arról van szó, hogy az öregebbek a komolyabb irányú költeményeket szeretik, az *előkelő ifjúság* azonban nem szereti azokat. Horatius az előkelő ifjakat *Ramnes* névvel illeti, mert a három legrégebb, még Romulustól alapított lovascenturia a *Ramnes*, *Titius*, *Luceres* nevet viselte és ez ifjak természetesen a lovasságnál szolgáltak. Mi tehát azt hisszük, hogy a Horatius-féle *celsi Ramnes*-ből lett Persiusnál *ingentes Titi* és hogy *Titi* e helyt ugyanannyi, mint *Titius*, vagyis a lovasságnál szolgáló előkelő ifjak.

De hogyan lehet *Titi* = *Titius*? Úgy, hogy a *Titius* a régiek egybehangzó véleménye szerint *Titus Tatius* sabin királytól vették nevöket és Persius, a ki alább a 87. versben *Romanus* helyett *Romulus*-t mond, bátran mondhatott *Titius* helyett *Titi*-t. A költő tehát a kérdéses helyen azt akarja mondani, hogy az előkelő ifjak nagy gyönyörűséggel hallgatják a lasciv költeményeket. Nézetemet megerősíti az, hogy alább a 82. versben a recitatók lelkes hallgatóságát így jellemzi:

Trossulus exsultat tibi per subsellia levis,

már pedig *trossulus* is eredetileg római lovagot jelentett, azután

pedig az olyan fajta előkelő ifjakat, a kiket mi *ficsúroknak*, a németek *Stutzer*-eknek neveznek.

Nincsen megmagyarázva idáig az sem, miért nevezi Persius a verset *tremulus*-nak? Ennek a nyitja az, hogy *tremulus* nemcsak az, *quod tremít*, hanem az is, *quod tremere facit*. Így Persiusnál v. 87:

Ingeminat *tremulos* naso crispante *cachinnos*

a kacaj van *tremulus*-nak nevezve, mert a testet reszketésbe hozza; egészen hasonló Cicerónál (Arat. 68.): «Tum fixum *tremulo* quatietur *frigore* corpus» és Propertiusnál (I. 5, 15): «*Tremulus* horror.» Tehát: *Tremulus* est versus *lascivus*, quia *intestina libidine tremere facit*.

III.

A költő azt a hiú recitator, a kit főnnebb, a II. §-ban jellemeztünk s a ki *lasciv* költeményekkel kedveskedik a hallgatóságnak, így szólítja meg gúnyosan a 22—23. versben:

Tun, vetule, auriculis alienis colligis escas,
Auriculis quibus et dicas *cute perditus*: «Ohe»?

a mi magyarul a vitás *cute perditus* kihagyásával ezt jelentené: «Te, vén gonosz. idegen füleknek gyűjtesz csalétkeket, hogy azoknak a füleknek ezt is mondhasd: «*Már elég?*»

Kérdés, mit jelent itt a *cute perditus*? Tulajdonképeni értelemben jelenti a *vízi betegségben szenvedőt*, a kinek a bőre már dagadni kezd és lassanként tönkre megy az alája szoruló víztől; v. ö. Persiusnak a vízi betegségre vonatkozó helyeit, III. 63—64: «*Elleborum frustra, cum iam cutis aegra tumebit, Poscentis videas*» és III. 95: «*Quidquid id est, surgit tacite tibi lutea pellis.*» Igaza van tehát Jahnnak, midőn a *cute perditus*-t így magyarázza: «*hydropicus est, in quo morbus iam insanabilis tumente cute patefit*», de már a kifejezés átvitt értelméről, a mit e helyen keresni kell, csak ennyit tud mondani: «*Id hic translatum est ad summam animi et iudicii perversitatem.*» Ilyen átvitt értelmet azonban a *vízi betegségnek* aligha lehet tulajdonítani.

A magyarázatot ezuttal is Horatiusnál kell keresnünk. Persius itt a rossz poéta hiúságát ostromozza, a ki minden áron dicsé-

retet akar hallani, Horatius pedig a hiú emberrel szemben követendő eljárásról ezt mondja (Sat. II. 5, 96—98):

Importunus amat laudari: donec «*oho iam*»
Ad cælum manibus sublatis dixerit, urgue et
Crescentum tumidis infla sermonibus utrem

vagyis: ha valaki hiú ember és mi meg akarjuk nyerni a kegyét, addig kell őt dicsérnünk, a míg maga is megsokalja és azt mondja égre emelt kezekkel: «Már elég!» A dicséret hatását pedig ezzel a képpel fejezi ki a költő: «Fújd fel duzzasztó beszédeiddel (*tumidis sermonibus*) az egyre növekedő tömlőt (*crescentem utrem*)», vagyis a dicséret következtében felfuvalkodott embert a felfújt tömlővel hasonlítja össze.

Persius valószínűleg ezt a helyet tartotta szem előtt, csak-hogy a metaphorát szokása szerint az érthetlenségig túlozta. Horatius azt mondja, hogy a hizelgő dicséretével felfújja a hiú embert, mint valami tömlőt, Persius azt, hogy a hiú költőt a hallgatók dicsérete úgy fújja fel, mint a vízbetegség. A hely értelme tehát ez volna: «Te, hiú költő, nem átalsz dévaj költeményeket olvasni fel s azokkal gyönyörködtetni a hallgatók fülét, csak, hogy megnyerd dicséretöket és hogy e dicsérettől, mint valami vízbetegségtől, felfúva, azt mondhasd nekik, mikor már magad is megelégtel a dicséretet: «Már elég!»

Hogy a vízi betegség átvitt értelemben jelenthet felfuvalkodottságot, mutatja Lucilius egy helye (l. XXVIII. vs. 27. ed. Mueller), a hol a gögös ember így van jellemezve: «*aquam te in animo habere intercutem*» és *hydrops* egyenesen *superbia* helyett áll Sidonius Apollinarisnál (Ep. 9, 9): «*Et quænam est cuiquam peritiæ cervix tanta quive hydrops, ut etiam tepida vestra non ferventissimis laudibus persequatur?*»

IV.

Persius a 76. és köv. versekben arról a sajtáságos irodalmi áramlatról emlékezik meg, a mely rég elavúlt írók, mint például Accius és Pacuvius, stílusának utánzását tűzte ki czélul. A költő ezt a törekvést neveltségesnek találja s a két régi római tragikuszt gúnyosan így jellemzi (76—78. vs.):

Est nunc, *Brisæi* quem venosus liber Acci,
Sunt quos Pacuviusque et verrucosa moretur
Antiopa, aerumnis cor luctificabile fulta

E három vers szószerinti fordítása, a vitás *Brisaeus* kihagyásával, a következő volna: «Van most olyan is, a kít az Accius *eres* könyve gyönyörködtet, vagy Pacuvius és az ő *rücskös* Antiopája, kinek *gyászos szíve nyomorúságra támaszkodik.*»

A költő a két tragikus műveinek elavúlt voltát akarja itt kiemelni. Az Accius könyvét *eresnek* (*venosus*) azért nevezi, mert az öregségtől kiszáradt emberek erei kiállanak az elfonnyadt húsból; a *rücskös* (*verrucosa*) jelzöt pedig azért kapta a Pacuvius híres Antiopája, mert a vén asszonyok arca rendszeren tele van bibircsekkel. Tehát mind a két jelző az illető írók műveinek avultságát fejezi ki a satirikusok megszokott drasztikus modorában.

De miért nevezi Acciust *Brisaeusnak*? Ez a jelző a Bacchus melléknéve, a mely a görög nyelvben két alakban, *Βρυσαιός* és *Βρυσός*, fordul elő. A magyarázók azt mondják, hogy *Brisaeus* itt csak annyit jelentene, mint *Bacchicus*, vagyis Bacchustól megihletett; ez a jelző pedig azért illetné meg Acciust, mert tragikus költő volt, a tragédia pedig eredetileg Bacchus kultuszának szolgálatában és az ő védelme alatt állott.

Ha Persius egyszerűen *Bacchicus*-nak vagy *Bacchi plenus*-nak nevezte volna Acciust, mi is megelégednénk ezzel a magyarázattal; de a mikor azt látjuk, hogy Bacchusnak éppen a legritkább melléknévét alkalmazza Acciusra, arra kell gondolnunk, mi értelme van ennek a melléknévnek. Erről már a régi scholionok következő megjegyzése is felvilágosíthat bennünket: «Ideo, quia *barbatus* colitur Liber pater cognomine»; v. ö. Macrob. Sat. I. 18: «Item Liberi patris simulacra partim puerili aetate, partim iuvenili fingunt, praeterea *barbata specie, senili quoque*, quem Bassarea, item, quem *Brisea* appellant»; Aristid. or. in Bacch. I. p. 29. Jebb: «καὶ γὰρ ἐν ἡιδέοις καὶ ἐν κόραις, καὶ αὐτὸ ἐν ἄρρεσιν, ἀγένητος τε καὶ Βρυσός.» Az idézetekből világos, hogy az ifjú Bacchusszal szemben a szakállas és vén Bacchust nevezték *Brisaeus*-nak vagy *Briseus*-nak és hogy ennek a jelzőnek, mint az *ἀγένητος* ellentétének, ezt az értelmet tulajdonították: *szakállas*.

Én tehát azt hiszem, Persius azért adja ezt a jelzöt Acciusnak, mert őt Bacchus *Brisæus*hoz vagyis a szakállas és vén Dionysushoz hasonlónak akarja feltüntetni és hogy e szerint *Accius Briseus* annyit jelentene, mint *Accius barbatus* vel *intonsus*.

Ez a *barbatus* melléknév pedig már Cicero korában a régi, egyszerű és bárdolatlan rómaiakat illette meg, szemben a modern,

műveltebb, de egyszersmind romlottabb rómaisággal. V. ö. Plin. N. H. VII. 59, 211: «In Italiam ex Sicilia venire tonsores post Romam conditam a. CCCCLIV, adducente P. Titinio Mena, ut auctor est Varro; antea *intonsi* fuere»; Cic. pro Sest. 8, 19: «Unum aliquem te ex *barbatis* illis, exemplum imperii veteris, imaginem antiquitatis, columen rei publicæ diceres intueri»; Cic. De fin. IV. 23, 62: «Hoc vere te ferre non potuisse, quod *antiqui illi*, quasi *barbati*, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint»; Hor. Carm. II. 15, 10—12:

. . . non ita Romuli
Præscriptum et *intonsi* Catonis
Auspiciis veterumque norma.

E szerint a *Brisæus* jelző is, valamint a *venosus* és a *verrucosa*, az avúltságot fejezi ki, a mennyiben Acciust úgy tünteti fel, mint a régi római *barbatus*-ok egyikét. Hogy pedig ezt a gondolatot éppen a Bacchus melléknevével fejezte ki a költő, annak okát már bátran kereshetjük ott, a hol az eddigi magyarázók keresték e jelző megfejtését: Accius drámai költő volt, a Bacchus embere s így közelfekvő gondolat volt őt ez isten melléknevével jellemezni. Hasonlókép járt el már Aristophanes, midőn a *Békák* 357. versében Cratinust, a nagy komikust, *ταυροφάγος*-nak nevezte; v. ö. e helyhez Kock jegyzetét: «Als starker, gewaltiger Gott wurde Dionysos oft mit Stierhörnern abgebildet, auch selbst Stier genannt; vorzüglich aber legte man ihm die Lust am Verzehren rohen Fleisches bei; daher sein Beinamen *ὄμηστής* und *ταυροφάγος*. Dies Beiwort erhält hier Kratinos als des Gottes gewaltiger Jünger, der durch den mächtigen Eindruck seiner Kunst sich dem Dionysos ganz gleich gestellt hat.»

Ugyanezen a helyen Persius Pacuviust is nevetségessé akarja tenni és szó szerint idézi az ő Antiopájából e négy szót: «*aerumnis cor luctificabile fulta*», a mely nem egyéb, mint a hősnő, a szerencsétlen Antiopa jelzője. Itt először is nevetségessnek tünt fel előtte a szörnnyeteg szó: *luctificabile*, a minőt százával használtak az archaikus latin tragikusok és epikusok s a melyeket már Horatius nevetségessé tett (A. P. 97.) mint *sesquipedalia verba*-t, vagyis másfélhosszú szavakat. De nevetségessnek tartotta Persius a *fulta* participium, illetve a *fulcire* ige szokatlan használatát is; mert *fulcire* az ő idejében már csak ezt jelentette: *támasztani*,

s így ő és kortársai Pacuvius szavait így értelmezték: «a kinek a gyászos szíve nyomorúságra támaszkodik». Azóta is sokat törték a fejüket a magyarázók, hogy mikép lehet a szív támasza a nyomorúság, de elfeledték meggondolni azt, hogy a szók értelme idővel módosul és hogy Pacuvius idejében lehetett a *fulcire* igének egyéb értelme is, mint *támasztani*. Én valószínűnek tartom, hogy *fulcire* épp úgy, mint a görög ἐψιδω, eredetileg annyit is jelentett, mint *nyomni*, *szorítani*, a mi tulajdonképen benne is van a *támasztás* fogalmában: erre mutat Propertius (I. 8, 6—7) egy helye:

Tu pedibus teneris positas *fulcire* pruinis.
Tu potes insolitas, Cynthia, ferre nives

a hol *fulcire* annyi, mint *taposni*, *lenyomni*. Szerintem tehát Pacuvius idézett helyén *fultra* annyit tesz, mint *pressa* s az egésznek az értelme: «kinek szívét nyomorúság szorongatja». V. ö. Cic. Parad. II. 18: «Te miseriae, te ærumnæ premunt omnes»; Sall. Jug. 17: «Omnes has, quæ me premunt, ærumnas amisisti.»

V.

Persius, midőn a korabeli irodalmi állapotokat ostromozza, egyszersemind egy névtelen ellenfelet léptet fel, a ki vele vitatkozik és az újabb költőket védelmébe veszi. Ez az ellenfél azt állítja, hogy az újabb költők szebben verselnek, mint a régiek s állításának igazolására hármat említ az új költői iskolának akkor divatos termékei közül (92—95. vs.):

Sed numeris decor est et iunctura addita crudis.
Claudere sic versum didicit «Berecyntius Attis»,
Et «qui cæruleum dirimebat Nerea, delphin»,
Sic «*costam longo subduximus Apennino*».

A kérdéses költeményeket, a szép verselés mintáit, nem címők szerint idézi, hanem egyes jellemző helyeket ragad ki belőlük, a mely helyekből az akkori olvasó azonnal ráismerhetett az illető költeményekre. A *Berecyntius Attis*-t azért idézi, mert Attis mellett egészen szokatlan és új jelző volt a *Berecyntius* s így mindenki tudhatta ebből a két szóból, hogy nem a Catullus Attiséről (c. 63.) van szó, hanem arról az új Attisről, a melyet egy Nero korabeli szerző, esetleg maga Nero írt. Tartalma persze ennek sem lehetett más, mint a Catullus Attisának: a Cybele istennő kedvelt ifjáról

szólt, a ki megférfiatlanította magát s a kinek a példájára Cybele papjai, az úgynevezett *Gallus*-ok, hasonlóképen jártak el. A másod-sorban említett költeményről, a mely a kék tengert szelő delfinről szól, már a régi scholionok megmondják, hogy tartalma a delfin hátán lovagoló Arion ismeretes meséje volt. A kérdés tehát csak az, mire vonatkozik az utolsó-nak említett hely: *costam longo subduximus Apennino*.

Ezt a helyet bizonyára a benne előforduló szokatlan metaphora miatt idézi a költő, mert értelme a következő: *elvettük a hosszú Apenninus egyik bordáját*; tehát *bordát* tulajdonít a hegynek, a mi másutt sehol sem fordul elő. A metaphora alapját Liviusnál (XXXVI. 15.) kell keresnünk, a ki ezt mondja: «Apennini *dorso* Italia dividitur»; mert, a mint Livius az Apenninus *iugum*-át (gerinczét) *dorsum*-nak (hátnak) nevezte, úgy nevezte el ez az ismeretlen költő a hegység oldalágait *bordáknak*. Ennyit régen megfejtettek a magyarázók, de arra a kérdésre, mit jelent: *elvenni az Apenninus egyik bordáját*, már nem tudtak megfelelni.

A római költők, midőn koruk esztelen fényűzését ostorozzák, gyakran panaszkodnak, hogy az emberek már-már megváltoztatják a föld s a tenger alakját, csak hogy kielégíthessék fényűző szeszélyeiket: a hegyeket, melyekből óriási mennyiségben bányászszák ki a márványt, lassanként elhordják, a tengert pedig töltésekkel szorítják hátrább, hogy úgyszólván a víz fölé építhessék villájukat. Erre utalt már Horatius (Carm. II. 18. 17- 22):

Tu secunda marmora
Locas sub ipsum funus et sepulcri
Immemor struis domos
Marisque Baiis obstrepentis urges
Submovere littora
Parum locuples continente ripa

s a Horatius festette képet Ovidius (Ar. am. III, 125- 126) így egészítette ki:

Nec quia *decrescunt effosso marmore montes*
Nec quia *cæruleæ mole fugantur aquæ,*

és végül a komoly Plinius is (N. H. XXXVI. 1, 2) kifejezte azt a felelmet, hogy a márványbányászat meg fogja változtatni a hegységek alakját: «In portento prope maiores habuere *Alpis* ab Hannibale exsuperatas et postea a Cimbris, nunc *ipsae caeduntur in*

mille genera marmorum, promontoria aperiuntur mari et rerum natura agitur in planum. Evehinus ea, quæ separandis gentibus pro terminis constituta erant, navesque marmorum causa fiunt ac per fluctus, sævissimam rerum naturæ partem, huc illuc portantur iuga.»

Tudjuk, hogy az itáliai márványbányászat főhelye az Apeninus hegység nyugati részében volt, Luna város közelében, ugyanott, a hol most a világhírű carrara-i bányák fekszenek. Én tehát azt gyanítom, hogy a kérdéses helyen a költő a fényűzést ostorozta és körülbelül ezt akarta mondani: «Mi már annyira mentünk a márványbányászatban, hogy miatta elvettük az Apeninus egyik bordáját, azaz: egészen lehorádtuk a hegység egyik oldalágát.»

VI.

A satira vége felé Persius a régibb satirikusok, Lucilius és Horatius példájára hivatkozik: a mi azoknak szabad volt, legyen szabad neki is. Luciliusról így nyilatkozik:

. . . . secuit Lucilius urbem,
Te Lupe, te Muci, et genuinum frequit in illis,

azaz: «Ostorozta Lucilius a várost, és téged, Lupus, téged, Mucius, és beléjök törte a fogát.»

Itt igen ügyesen foglalja össze Lucilius satiráinak tartalmát. Lucilius ugyanis satirái egy részében az egész várost (*urbem*), vagyis a népet ostorozta, és pedig, a mint egyéb forrásokból tudjuk, tribusok szerint haladt s megjelölte, minő hibák és bűnök divatosak az egyes tribusokban; ezenkívül külön is megtámadott egyes hatalmas és előkelő embereket, a minők voltak az itt említett L. Cornelius Lentulus Lupus, a ki a város alapítása után 597-ben, és Publius Mucius Scævola, a ki 621-ben volt consul.

De miért mondja a költő Luciliusról, hogy ellenségeibe *bele-törte a fogát*? Az eddigi magyarázók nem vették észre, hogy itt czélzás van Lucilius saját nyilatkozatára, a ki magát a harapós kutyával hasonlította össze; v. ö. Lucil. l. XXX. fr. 77 (ed. Mueller):

. . . . inde canino ori si ritu oculisque
Involem

azaz: «Nem volna csoda, ha kutya módjára ugranék neki arczod-

nak és szemeidnek.» Luciliusnak ez a helye, a hol a kutyával való összehasonlítást bizonyára tovább is folytatta, lebeghetett Persius szemei előtt, a midőn ezt mondja róla: «Olyan erősen harapott bele ellenségeibe, mint valami dühös kutya, hogy beléjük törte a fogát.»

VII.

A satira befejező soraiban azt mondja a költő, hogy csak az olyanok olvassák az ő satiráit, a kik gyönyörüséget tudnak találni a satirikusok mintaképeiben, az ó-attikai vígjáték mestereiben, a bűnöket kiméletlenül ostorozó Eupolisban, Cratinusban és Aristophanesben. Ellenben ne olvassák őt a következők (127—133. vs.):

Non hic qui in crepidas Graiorum ludere gestit
Sordidus et lusco qui possit dicere «lusce»
Seque aliquem credens, Italo quod honore supinus
Frergerit heminas Arreti ædilis iniquas,
Nec qui abaco numeros et secto in pulvere metas
Scit risisse vafer, multum ridere paratus,
Si cynico barbam petulans nonaria vellat.

Tehát azok a korlátolt rómaiak, a kik a görögöket gúnyolják, a kik elbizakodnak, ha valamelyik jelentéktelen municipiumban egy kis hivatalt viselnek, a kik a tudományt s a philosophiát kinevetik, ne olvassák ezeket a satirákat. A költő ezután az utolsó versben (134) ki is jelöli az ilyen embereknek való olvasmányt:

His mane *edictum*, post prandia *Callirhoen* do.

A kérdés, a mely eddig még megfejtve nincs, az, hogy miért jelöli ki a költő az ilyen embereknek olvasmányul az *edictum*-ot? A megfejtést itt is a Horatiusszal való összehasonlítás adja meg; Horatius ugyanis így nyilatkozik a minden áron pénzt szerezni akaró emberről (Ep. I. 6, 20—22):

Navus *mane forum* et vespertinus pete tectum,
Ne plus frumenti dotalibus emetat agris
Mutus

a hol a *forum* jelenti a forumi ügyeket, a melyekkel pénzt lehet szerezni, nevezetesen az uzsoráskodást és az összes pénzüzleteket, mert a forumon a *puteal* mellett volt a *fenerator*-ok gyülekező helye, továbbá az ezekkel kapcsolatos perlekedést. Ugyancsak

Horatius mondja a prózai emberekről, a kik a költészet iránt nem érdeklődnek (Ep. I. 19, 8—9):

. . . forum putealque Libonis
Mandabo siccis, adimam cantare severis,

vagyis hogy ő az ilyen embereknek átengedi az anyagi haszonnal járó üzérkedést és perlekedést (*forum putealque*), de megtagadja tőlük a költészet élvezetét. Ezek a helyek lebegtek Persius szemei előtt satirája befejezése közben s az *edictum* nála ugyanazt jelenti, a mit a *forum* és a *puteal* Horatiusnál. A kérdéses hely értelme tehát a következő: «Az olyanok, a kik a tudományok és a philosophia iránt nem érdeklődnek, ne olvassák az én satiráimat, hanem olvassák reggel a forumon a praetor *edictum*-át, a melynek ismertetére pénzszerző üzleteik és perlekedéseik közben szükségük van s a mely bizonyára jobban érdekli őket, mint a legszebb költemény.»

De szán nekik a költő még más olvasmányt is, *post prandia Callirhoen*. Ez a *Callirhoe* itt valószínűleg valami rossz költemény, az egész satirában ostorozott új iskola valamely szerencsétlen terméke, a mely abban az időben bizonyára az egész olvasó közönség előtt ismeretes volt. Afféle erotikus tárgyú silányság lehetett, a minők voltak a 34. versben említett *Phyllis* és *Hyppis*, az előkelők kedves olvasmányai. A *post prandia* ugyanarra a dologra vonatkozik, a mit már a 30—31. versben olvastunk:

. . . ecce inter pocula quarunt
Romulidae saturi, quid dia poemata narrent,

vagyis, hogy a rómaiak nagyobb része csak poharazás közben és tele hassal adja rá magát költemények olvasására vagy hallgatására, a mikor okosabbat csinálni úgy sem tud, de azután az olvasmánya is megfelel ennek az ebéd utáni állapotnak.

Az egész vers értelme tehát ez: «Azok, a kik a philosophiát megvetik, ne is olvassanak egyebet a praetor *edictum*-ánál és a legsilányabb fajta erotikus költeményeknél.»

NÉMETHY GÉZA.

AZ ÚJSZÖVETSÉGI GÖRÖG NYELV ALAKTANI SAJÁTSÁGAIRÓL.

A bibliai philologia mai fejlettségi fokán nem igazolható többé az a régebben majdnem közkeletűvé vált vélekedés, hogy az újszövetségi görögség valami olyan különleges és sajátágos nyelvi jelenség, a melynek mása egyáltalában nincs. Sőt inkább úgy áll a dolog, hogy az újszövetségi kánoni görög szövegek voltaképen a *κοινή διάλεκτος* legjellegzetesebb nyelvi emlékei, a melyeknek a Septuaginta kritikai nyomozásával kapcsolatos tárgyalása révén, főként ha a LXX-ről a már nagyon is érezhetően nélkülözött nyelvtörténeti szótár a közel jövőben napvilágot lát, véglegesen megállapítható lesz a *κοινή* világnyelv alakzatainak eredete, fejlődése és irodalmi jelentősége.

Éz elérni óhajtott eredmény létrejövetelét kiváló mértékben megkönnyítik első renden a *fajjúmi* görög szövegű *leletek*. Noha ezek az 1877—8. évben az ősi Shed területén romok alól kiásott, de Rainer főherczeg áldozatkészsége folytán, a bécsi Stubenringen levő külön múzeumban, a tudományos világ közkincese gyanánt elhelyezett, páratlan becsű okiratok nagyobbára az arab, kopt, hieroglyph nyelvkutatás gazdag kincsesbányáiul tekinthetők: mindamellett az aránylag gyéribb számú latin és görög szövegű fatáblák, vászondarabok és papyrustörödékek szintén megbecsülhetetlen segédeszközök arra nézve, hogy a Krisztus előtti tizennegyedik századtól le egészen a Krisztus utáni tizennegyedik század végéig (1388-ig) terjedő időláncolat tisztább megismerését — tárgyunkra vonatkozólag is — lehetőleg megkönnyítsék s elősegítsék. Mert hiszen a philologus sikeresen tudja értékesíteni úgy az egyetemes művelődés, a közigazgatás és magánjogi élet, nemkülönben az orvosi és történelmi tudomány szempontjából fontos szakszerű régiségeket, műemlékeket, titokzatosaknak tetsző maradványokat, valamint a valláserkölcsi és egyházi vonatkozású feljegyzéseket, nyelvemlékeket, sőt még egyes nyugtatóványok, szerződések, magánlevelek szövegeit is, a melyekben pedig egyaránt bővelkedik a fajjúmi őseletek gyűjteménye. (V. ö. *Goldzäher* Ignác «Rainer főherczeg papyrusgyűjteménye» című ismertetését a Budapesti Szemle 1894. évf. áprilisi füzetében.)

Minket e kincsek közül a következő töredékek érdekelnek közvetlenebbül, nevezetesen: *Kallimachos* «Hekale» című hőskölteményéből előbb ismeretlen hatvan hexameter az V. századból (kiadta Gomperz, Bécs 1893); *Euripidés* «Phoinissai»-iből huszonhárom sor (a harmincznegyedik számú fatábla hátsó oldalán, míg az előbbi, ugyanannak mellső lapján); szintén az ő *Oresteia*-jából töredékek hangjegyekkel (Augustus korából): *Aischinés* egy beszédéből, *Isokratéstól*, *Homeros*-

tól és *Epicharmostól* hasonló természetű és nagy értékű fragmentumok. Az újszövetségi bibliai nyelvészetre vonatkozólag érdekes az az ősevangéliumi töredék, a melyről Bickell bécsi theologusnak a nézete az, hogy az, a Márk evangéliomának írásánál alapul szolgáló arám nyelvű prot-evangéliomnak egyetlen fenmaradt görög fordítású töredéke. Ezt a kánoni szöveggel (Mk 14,27 kk.) való egybevetés céljából, szöveghűen ide is iktatjuk:

[.]
 λαλειν ωσαυτως και ντες εν ταυτη
 τη νυκτι σκανδαλισ[θησεσθε κατα]
 το γραφεν παταξω τον [ποιμενα και τα]
 προβατα διασκορπισθησ[ονται. ειποντος]
 [τω] ο πετ και ει παντες ο[υκ εγω, ειπεν ο]
 [κς] ο αλεκτρουον δις κοκ[υζει, και συ]
 [πρωτον τρις α] πικρον [ησθι με]

A zárójelben levő szavak és betűk coniecturalis pótlékok. Az első sort Bickell így pótolja *προ του με μεταλ —, Resch* (Texte und Untersuchungen X, 2 [1894] 28.—34) και ειπεν εν τω απαλ —. A 6. és 7. sorban ειπεν ο κς helyett (így Resch), Bickell ειπεν αυτω pótlást ajánl. A 8. sor, πρωτον-nal való pótlása kétes. V. ö. még Eberhardus Nestle, Novi Test, graeci supplementum. Lips. 1896. p. 67.

Hasonló fontosságúak az újszövetségi kánonfrók autographonai nyomán készült ősi szövegek. Magok az eredetileg papyruscsérje hártályiból (*βιβλος*) készített egiptomi papirra (*χαρτης* 2 Ján. 12), illetőleg a tartósabb pergamenre (*μεμβράνα* 2 Tim. 4,13) íronáddal (*κάλαμος* 3 Ján. 13) és fekete tintával (*μέλαν* 2 Kor. 3,3) írott biblionok (Lk 4,17. Apok. 6,14) kétségkívül korán elvesztek s a többi rendbeli másolás folytán az ősi szövegbe változtatások, sőt a kellő ellenőrzés hiánya miatt sok esetben hamisítások is csúsztak be, a melyeknek lehető kiküszöbölésén buzgólkodtak aztán a hetedik és nyolczadik században azok az egyház által alkalmazott másolók, a kiknek központi tartózkodási helye már ekkor Konstantinápoly volt. A másolók ezen javítgatási kísérletei azonban legtöbbször következtelenek voltak, gyakran meg exegetikai czélből történtek, nem ritkán pedig per homoioteleuton betűk, szótagok, mondatrészek kihagyásából, vagy esetleg betoldásából állottak, úgy hogy az elveszett eredeti szövegek kritikai megállapítása állandóan foglalkoztatta a kánontudósokat. Kiváló érdemet szereztek ezen a téren alexandriai Kelemen (+ 220), Origenes (+ 254), Chrysostomus (+ 407) és általában a görög keleti egyház tanítói, míg már a nyugoti latin egyházi tanítók és írók csakis az óslatin fordítás szövegére nézve jöhetnek figyelembe.

Az autographonok alapján készült nagy betűs kéziratok (codices majusculi) közül mintegy hetven maradt reánk, ezeknek is kétharmad

része csupán kisebb-nagyobb terjedelmű töredékeket tartalmaz; én legalább a sinai codexen kívül nem ösmerek olyan tekintélyesebb régi kéziratot, a mely a teljes újszövetségi kánont magában foglalná. Már a folyó írású codexek (codd. minusculi) száma meghaladja az ezeret (evangéliomiak hatszázon, paulinák háromszázon felül); ezek azonban, mivel eredetük a kilencedik századnál előbbre nem tehető, kritikai szempontból csekélyebb értékűek.

Legrégibb, legnevezetesebb, legértékesebb a Codex *Sinaiticus* (Σ J) a negyedik század dereka tájáról; felfedezte 1859-ben a Sinai félszigeten levő Katalin-zárda könyvtárában *Tischendorf* Konstantin, a lipcsei egyetemen a theologia és palæographia volt tudós professora (+ 1874). Ez a pétervári udvari könyvtárba szállított nagybecsű lelet azért páratlan, mert megvan benne a teljes újszövetségi kánonszöveg. Sajtó alá rendezte maga a felfedező, korlátozott számú díszkiadásban (Pétervár 1862) és több rendbeli kézi kiadásban (Lipcse 1863—65). *Tischendorf* már előbb, 1844-ben ugyanott felfedezte az ószövetségi kánon görög fordítású pergamenlapjait s közre is bocsátotta ily cím alatt: Codex Friderico-Augustanus sive Fragmenta Veteris Testamenti e codice Græco omnium qui in Europa supersunt facile antiquissimo. In oriente detexit, in patriam attulit, ad modum codicis edidit Const. Tischendorf. Lipsiæ 1846. Az újszövetségi codex függeléke gyanánt pedig ugyanazon időben került napvilágra a Barnabás levelének és Hermas *ποιμήν*-je egy részének egykorú másolata. V. ö. *Tischendorf*, Notitia edit. cod. bibl. Sinait. Lips. 1860. Die Sinaibibel. Leipz. 1871. A kézirat értékéről értekezett *Wieseler* K., a Theol. Stud. u. Krit. czímű tudományos folyóiratban 1861. 64. és *Hilgenfeld*, a ki Zeitschrift für wiss. Theol. szakközlönyében (1864, 1.) a kézirat korát a hatodik századra akarta tenni, míg ellenében *Tischendorf* (ugyanott 1864, 2.) a negyedik század közepéről való eredetet igazolja. Még lásd *Scrivener*, a full collation of the Cod. Sin. London 1864. 67.

Szintén a negyedik századból való a vatikáni könyvtárban (1209. sz. a.) levő Codex *Vaticanus* (B), a mely azonban Zsid. 9,14-től kezdve hiányos és így 1., 2. Tim., Tit., Filem. és az apokalypsis nincs meg benne. Az ötödik századból maradt ránk a Codex *Alexandrinus* (A) a britt múzeum tulajdona, a melyből hiányzik Máté evangélioma 25, 6-ig *Βίβλος* — *ὁ νομῆσιος*, meg Ján. 6,50—8,52 *ἴνα* — *λέγεις*. Kiadta *Woide* C. G. 1786., javítva közhasználatra *Cowper* B. H. 1860 és díszkiadásban a britt múzeum felügyelősége 1879-ben. (Facsimile of the Cod. Alex.) Majdnem egykorú ezzel a Codex *Ephraemi* Syri rescriptus parisiensis (C) a párisi állami könyvtárban (9. sz. a.), a melyből az újszövetségi kánonszöveg ötnolczad része hiányzik s a melyet *Tischendorf* betűzött ki és bocsátott közre hasonmású írásjegyekkel 1843-ban Lipcsében.

A későbbi korból eredő codexek közül mi tegy húsz nevezetesebb

majusculus kézirat részint teljes evangéliomokat, részint nagyobb terjedelmű evangéliomi töredékeket, míg majdnem ugyanannyi számú csak páli leveleket vagy Ap. Csel.-t foglal magában. Amazok közül kiválóbb becű a hatodik századbéli, stichometricice írott görög-latin Codex *Bezae* vagy *Cantabrigiensis* (D), a mely az evangéliomokat és Ap. Csel. t tartalmazza, noha hézagosan. (Kiadta *Kipling* Tamás, Cambridge 1793., két kötetben; *Scrivener* jegyzetekkel. London 1867); továbbá Codex *Regius* (L) a nyolczadik századból, a párisi könyvtárban (62. sz. a.), melyet *Tischendorf* adott ki (Monumenta sacra inedita. Lips. 1846) és Codex *Sangallensis* (A) a kilenczodik századból való görög-latin és interlinearis versioval ellátott kézirat a szentgallenü könyvtárban (kiadta *Reitig*, Zürich 1836), valamint a szintén *Tischendorf* kiadásában (Monument. nova coll. 1869) megjelent hatodik, illetve ötödik századbéli Codex *Guelpherbytanus* palimps. (P és Q) és a szintén hatodik századból való Codex *Nitriensis* palimps. (R., ed. 1857); emezek közül pedig értékes a párisi könyvtárban (107. sz. a.) őrzött hatodik századbéli Codex *Claramontanus* (D., ed. *Tischendorf* Lips. 1852), a Codex *Sangermanensis* (E), a Coislin metzi püspök könyvtárából Párisba került töredékes Codex *Coislilianus* (H) és az Ap. Csel. szövegére nézve a hatodik vagy hetedik századból való Codex *Laudianus* (E), melyet az oxfordi Bodlejan-féle könyvtárnak Laud Vilmos canterburyi érsek ajándékozott a XVII. század közepén (kiadta *Hearne* Tamás, Oxf. 1715. *Tischendorf*, Monument. nova coll. 1870). Az őskéziratok történetére nézve v. ö. *Bleek-Mangold*, Einleitg. in d. N. T.⁴ Berlin 1886. *Tischendorf*, Novum test. græce ed. 8. crit. maior Lips. 1869 vol. I. II. a kritikai apparatusról.

A mi a keleti és nyugoti *ősfordításokat* illeti, ezek közül szövegforrásul csakis azok fogadhatók el, a melyek közvetlenül a kánoni görög szöveg alapján készültek. Mivel egy részök a ránk maradt kánoni kéziratoknál is jóval előbbi korban kelt, ezért több szempontból igen fontosak is; de mert szövegváltozások épen úgy fordulnak elő bennök, mint a görög codexekben és teljesen megbízható kritikai kiadásokkal e tekintetben máig még nem rendelkezünk: ezen az okon mint philologiai segédeszközök, csakis összevetési célból használhatók. Legrégibb a négy evangéliom *szyr* fordítása, melyet *Cureton* adott ki Remains of a very ancient recension of the four gospels in Syriac. Lond. 1858. (*Tischendorfnál* a jegye Syr^{cur}); nálánál valószínűleg későbbi keletű a *pesittho* a második század végéről vagy legkésőbb a harmadik század elejéről, melyben az apokalypsisen és a négy kisebb közönséges kánoni levelen kívül a teljes újszövetség megvan. (Bécsben már 1555 ben megjelent; kiadta továbbá *Leusden* és *Schaaf* [Leydenben 2. kiadás 1717], *Lee* [Londonban 1823] és *Greenfeld* W. [London 1828]. *Tischendorfnál* a jegye Syr^{sch}). Az ős latin fordítások közül *Augustinus* (de doctr. christ.

2, 15) legtöbbre becsülte az *Itala* fordítást, míg Hieronymusnak a Vulgataról volt tudomása. (V. ö. *Rönsch*, *Itala und Vulgata.*² Marb. u. Lpz. 1875., ugyanő *Zeitschr. f. wiss. Theol.* 1868. 83.)

Még meg kell említenem az újszövetségi *kánonszöveg* kiválóbb *kritikai kiadásait*. E tekintetben nagy érdemet szerzett *a) Griesbach* Ján. Jak. († 1812), a kinek három kötetes editioja Halléban jelent meg 1774—5. *β) Scholz* J. M. A. († 1852), a ki katolikus theologus letére Ján. 5,7-et törölni merészkedett, a miért egyházi részről megrovásban is részesült. Európában, Jeruzsálemben és Patmos szigetén tett tudományos utazásai és könyvtári kutatásai eredményeül sajtó alá rendezte az újszövetség szövegét Lipcsében 1830—36. két kötetben. *γ) Lachmann* Károly jeles philologus († 1851 márcz. 13) nagyobb editioja ifj. Buttman Filep közreműködésével látott napvilágot két kötetben, Berlin 1842. 50. *δ) Tregelles* Sámuel Prideaux Londonban adta ki 1857—72-ben jelesül rendezett kritikai nagy apparatusát, a melyben azonban a sinai és vatikáni codexet csak az apostoli levelekre nézve méltathatta, úgy hogy kétségekívül legkitünőbb és legmegbízhatóbb *e) Tischendorf* két kötetes editio octava critica maior Lips. 1869/72. kiadványa, a melyhez az ő halála után harmadik volumenül írta *Gregory* Gasp. Ren. beces prolegomena-ját Lips. 1884, 1. additis curis Ezr. Abbot 1894. V. ö. még *Reuss*, *Bibliotheca Novi Test. graeci.* Brunsv. 1872.

A tárgyunkra vonatkozó legújabb *nyelvtörténeti segédeszközök* ezek: *a)* *Inscriptiones Graecae insularum Maris Aegaei consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae editae. Fasciculus primus: Inscriptiones Graecae insularum Rhodi Chalces Carpathi cum Saro Casi . . .* editit Fridericus Hiller de Gærtringen, Berolini 1895. *b)* *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae Vol. I. Görög szövegeket* kiadta Wessely Károly. I. köt.: *Jogi okmányok* Mitteis Lajos közreműködésével. Bécs 1895. *c)* *The Old Testament in greek according to the Septuagint*, edited by H. B. Swete, 3 voll., Cambridge 1887—1894. Ugyanő tőle *An Introduction to the Old Testament in Greek.* With an appendix containing the Letter of Aristeas, edited by H. St. I. Thackeray, M. A. Cambridge, University Press, 1900 (XI, 592 oldal 8°). *d)* *Facsimiles of Biblical Manuscripts in the British Museum* edited by Frideric G. Kenyon, M. A., D. Litt. Printed by order of the Trustees. Sold at the British Museum. (Also the Booksellers.) 1900 (25 tábla VII, 43 oldal ívrét.) Tartalmazza az ószövetségi septuaginta szöveget, az újszövetség eredeti görög szövegének pergamenlapjait, mindkét szövegség vulgata fordítását, a különböző angol fordításokat a könyvnyomtatás feltalálása idejéig.

★

Orthographia. Külön újszövetségi orthographia nem létezik: csakis arról lehet szó, hogy Kisázsiaiában, Egiptomban és a görögül beszélni szokott népek között mennyiben volt eltérő az írásmód. Kétségtelen, mert okmányok igazolják, hogy a gyakorlatban észlelhető némi különféleség. Példának okáért a *magánhangzó* változásra nézve, a nőnemű *ia* végzet fordul elő *εία* helyett ebben: *στρατία*, melyet *στρατεία*-val felváltva vegyesen írtak a Krisztus utáni három első században. Tischendorf is a sinai codex alapján *στρατιᾶς*-t, de már Lachmann B nyomán *στρατείας*-t olvas 2 Kor. 10₄. Hasonlóképen *ἀγγαρῆω* helyett (Mt. 5,41 Sin. Mk. 15,21 Sin* B*) olvasható *ἐγγαρῆω*, a mire nézve Tischendorf megjegyzi, hogy ezt az utóbbi alakot használták s ezen az úton juthatott be a kánoni szövegbe. A fajjúmi papyrusok szerint a második és harmadik században Kr. u. *δελματική* és *δαλματική* felváltva fordul elő s ez alapon jött be 2 Tim. 4,10-be Lachmannnál *Δελματία*. sőt A szerint *Δερματία*. A latinban is olvasható *Delmatia* e helyett *Dalmatia*.

A *mássalhangzó* változásra nézve érdekes a) a hangzó kettőzések *ἀδραβίων*-ban (Ef. 1,14), a mi helyett igazoltabb és gyakoribb *ἀραβίων* (2 Kor. 1,22 Sin. AFG L és 5,5 Sin. DE.); sőt egy Fajjúmban talált szerződésem *ἀλαβίων* is fordul elő. Ez utóbbi alakot azonban nem tekinthetem mérvadónak, főképen mert tudjuk, hogy ez a főnév a héber עֲרַבִּי (= elzalogolt) verbumból képzett עֲרַבִּי (= zálog Gen. 38,17. 20) görögösített alakja, a mit a latinok is átvettek az arrha és arrhabo-ban. Bizonytalan a *ν* kettőzete a *γέννημα* írásánál, a mennyiben *γέννημα* is fordul elő (Mt. 3,7 és 12,34d 23,33H Lk. 12,18Sin.* ADQΓΔΑΠ a hol mezei terményekről van szó), viszont egy fajjúmi leleten (Kr. u. 138/139) *ἐπιγεννήσεως* és *ἐπιγενήσεως* felváltva olvasható (v. ö. *Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin herausgegeben von der Generalverwaltung. Griechische Urkunden. I. Bd. Berlin 1895. II. Bd. Berlin 1894* kk. 111. számú okmány 21. és 24. sor). β) Mássalhangzócsere észlelhető *Ζύρινα* és *Ζύρινα*, *σύρινα* és *ζύρινα*, *σφουρίσ* és *σπυρίσ* alakokban.

A *hiányjelzést* a hiatus kikerülése céljából az újszövetségi és Septuaginta codexekben ritkábban találjuk, mint a görög nemzeti írók, főképen a szónokok műveiben (*Benseler, De hiatu in Demosth. Friberg. 1847* és *de hiatu in scriptorib. ugyanott 1841*). Kánoníróink *ἄμα*, *ἄρα*, *ἄρα*, *γέ*, *ἐμέ*, *ἔτι*, *ἔνα*, *ὅστε* szócskákat kivétel nélkül a végső magánhangzó elisioja nélkül használták, ellenben *ὀ* (*ἔν* előtt) és *οὐδ* már igen ritkán fordulnak elő így, míg *ἀπό*, *διά*, *ἐπί*, *παρά*, *μετά* praepositioikat és *ἀλλά* coniunctiot, valamint *ἀντί*-t is az *ἀνθ' ὄν* alakban apostrophálják, noha egyes esetekben, ide vonatkozólag, több codex írásmódjában olyanforma közönnnyel találkozunk, mint például az ion és attikai íróknál, a kik erre a dologra nem sokat ügyeltek. 1 Kor. 15,33-ban a Menandertől idézett mondás szövegében Lachmann *χορηστά*-t elisio-

val $\chi\rho\tilde{\eta}\sigma\theta'$ -nak írja, de Tischendorf az előbbi teljes alakot tartotta meg.

Hogy mikor irandó $\sigma\tilde{\tau}\omega\varsigma$ és mikor $\sigma\tilde{\tau}\omega$, arra nézve jó ideig bizonytalanságban voltak a philologusok. Hihető, hogy e tekintetben épenúgy, mint a ν $\epsilon\phi\epsilon\lambda\chi\upsilon\sigma\tau\iota\kappa\acute{\omicron}\nu$ írását illetőleg az euphonia döntött, habár tudjuk, hogy az attikai írók mássalhangzók előtt is írtak utólfüggesztett ν -t, viszont Tischendorf mássalhangzók előtt is ír $\sigma\tilde{\tau}\omega\varsigma$ -t $\sigma\tilde{\tau}\omega$ helyett (R. 12,₅; 1 Kor. 12,₁₂); $\epsilon\tilde{\iota}\chi\omicron\sigma\iota$ -t ugyanő még magánhangzók előtt is ν nélkül nyomatta (Lk. 14,₃₁; Act. 1,₁₅; 27,₂₈. Apok. 4,₄. 10.). V. ö. Voemel de ν et ς adductis literis. Fcf. a. M. 1853 és Krüger Griechische Sprachlehre³ Berl. 1852—59. §. 11. 12. $M\acute{\epsilon}\chi\rho\iota$ és $\acute{\alpha}\chi\rho\iota$ magánhangzó előtt szintén fordul elő ς nélkül (Act. 11,₅; 28,₁₅), azonban $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\varsigma$ $\sigma\tilde{\upsilon}$ (R. 11,₂₅. 1 Kor. 11,₂₆) mégis általánosabb mint $\acute{\alpha}\chi\rho\iota$ $\sigma\tilde{\upsilon}$. V. ö. Alexander Buttman, Grammatik des ntl. Sprachgeb. Berl. 1859. pag. 9. Winer^r p. 42. $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\rho\acute{\upsilon}$ helyett Lachmann, Tischendorf, Tregelles $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\kappa\rho\upsilon\varsigma$ -t írnak Act. 20,₁₅ cum genit., v. ö. Phil. Buttman, Ausführl. griech. Sprachl.² Berl. 1830. 39. p. 366.

A *krasis* az újszövetségi codexekben csakis egyes ismétlődő kifejezőmódoknál észlelhető; legszokottabb $\kappa\acute{\alpha}\chi\acute{\omega}$, $\kappa\acute{\alpha}\nu$, $\kappa\acute{\alpha}\kappa\epsilon\tilde{\iota}$, $\kappa\acute{\alpha}\kappa\epsilon\tilde{\iota}\theta\epsilon\nu$, $\kappa\acute{\alpha}\kappa\epsilon\tilde{\iota}\nu\omicron\varsigma$, $\kappa\acute{\alpha}\mu\omicron\iota$, $\kappa\acute{\alpha}\mu\acute{\epsilon}$, $\tau\omicron\upsilon\delta\omega\nu\tau\iota\omicron\nu$, egy ízben $\tau\omicron\upsilon\delta\omega\nu\mu\alpha$ (Mt. 27,₅₇). Sajátlagos összevonás $\kappa\alpha\mu\mu\acute{\omega}\epsilon\nu$ a $\kappa\alpha\tau\alpha\mu\acute{\omega}\epsilon\nu$ -ből (Mt. 13,₁₅, Act. 28,₂₇), a mely utóbbi alak az ősz görög íróknál olvasható. Sturz De dialecto macedonica et alexandrina. Lips. 1808. p. 173 s. és Ahrens De crasi et aphæresi. Stollberg 1845.

Az *iota subscriptum*ot feleslegesen is alkalmazták a régibb szövegkiadók. Ezt a túlzást Knapp G. Ch. vette észre (N. Test. gr., recogn. atque insign. lectt. variet. et argumentor. notatt. subj. Hal. 1797. ed. 2. 1813. ed. 5. 1840) s az ő kifogásai következtében már bizonyos egyöntetűségre törekedtek e tekintetben a tizenkilenczedik századbéli szövegkiadók. Szabály szerint kimarad az *iota subscriptum* $\acute{\alpha}\tilde{\rho}\omega$ egyszerű és összetett alakjaiban, az első aor. act. és pass., imper., infin., pf. ($\tilde{\eta}\rho\alpha$ Kol. 2,₁₄), pf. pass. ($\tilde{\eta}\rho\mu\alpha\iota$ Ján. 20,₁) időkbén; $\tilde{\zeta}\tilde{\eta}\nu$, $\delta\iota\psi\tilde{\eta}\nu$, $\pi\epsilon\nu\tilde{\eta}\nu$, $\chi\rho\tilde{\eta}\sigma\theta\alpha\iota$ infinitivusokban; az $\acute{\alpha}\omega$ végű igék infinitivusaiban p. o. $\acute{\omicron}\rho\acute{\alpha}\nu$, $\acute{\epsilon}\pi\tau\iota\mu\acute{\alpha}\nu$ (Mk. 8,₃₂), $\acute{\alpha}\gamma\alpha\pi\acute{\alpha}\nu$ (R. 13₈ Ef. 5,₂₈), $\acute{\epsilon}\rho\omega\tau\acute{\alpha}\nu$ (Ján. 16,₁₉); a $\kappa\alpha\tilde{\iota}$ kötőszóval képzett *krasis*okban, ha tudniillik az illető szó első szótagjában nincs *iota*, így $\kappa\acute{\alpha}\chi\acute{\omega}$, $\kappa\acute{\alpha}\mu\omicron\iota$, $\kappa\acute{\alpha}\nu$; hasonlóképen $\chi\rho\upsilon\phi\tilde{\eta}$ (dór $\chi\rho\upsilon\phi\acute{\alpha}$ Ef. 5,₁₂) és $\epsilon\tilde{\iota}\chi\tilde{\eta}$ (Mt. 5,₂₂ Kol. 2,₁₈), $\lambda\acute{\alpha}\theta\eta\rho\alpha$ (Mt. 1,₁₉; 2,₇) Homéernál $\lambda\acute{\alpha}\theta\eta\eta$. Hogy vajjon $\acute{\alpha}\theta\acute{\omega}\omicron\varsigma$ és $\pi\rho\omega\tilde{\iota}$ irandó-é, avagy $\acute{\alpha}\theta\acute{\omega}\omicron\varsigma$ meg $\pi\rho\omega$: erre nézve nem találunk egyöntetű eljárást.

A *kettős* ρ felett Lachmann és Tischendorf nem nyomattak hehezetet, tehát egyszerűen írják $\pi\alpha\rho\rho\eta\sigma\iota\alpha$ (Act. 4,₁₃), $\acute{\alpha}\rho\rho\eta\tau\alpha$ (2 Kor. 12,₄), $\chi\lambda$. Hogy azonban az *aspiratio* jelzése indokolt, bizonyítja a latinok

írása: *Tyrrhenum, Pyrrhus, myrrha* etc. A szó kezdetén még kevésbé mellőzhető a ρ hehezetjele. Ugyanezen két szövegkritikus, őskori kéziratok nyomán, meghonosított az újszövetségi kánonban néhány különleges írásalakot, de ezeknek nem mindegyikére nézve található analogia az egiptomi, illetőleg alexandriai eredetű görög töredékekben. A legrégebb byzáncki codexekben, valamint a Septuagintában átaláno-ak ezek az alakok: *προσωπολημφία, συνπνίγειν, πένπει, συναδηγής, συναλύριμα, συνστρατιώτης*; úgyde ilyen írásmódot a görög művek ősi codexeiben és a görög feliratokon is találunk, valamint a γ és χ , az *ai* és *ei*, meg az ϵ és η , valamint az ι és $\epsilon\iota$ felcserélése sem tekinthető kizárólagosan alexandriai különlegességnek.

A ς mássalhangzón végződő szavaknak összetételeiben egyes kánonszövegkiadók ς -t írtak σ helyett, így: *ὤσπερ, δεστις, εἰσδέχομαι, εἰσπηδάω* κτλ. Ez írásmódnak nem levén történelmi alapja, Lachmann nyomán Tischendorf az újszövetségben mindenütt, sőt még szó végén is σ -t ír. szerinte tehát *εἰσακοῦω, ὠσπερεῖ, és οὔτως, πῶς* κτλ.

Többé-kevésbé az alexandriai írásmód ingadozó voltát igazolja az, hogy kánonszövegeinkben felváltva fordul elő *ἔνεκα, ἔνεκεν* és az ion *εἴνεκα, εἴνεκεν*; továbbá *ἔννατος* meg *ἔνατος* és *ἐννεήκοντα* meg *ἐνεήκοντα*, valamint az ion *τέσσερες, τεσσαράκοντα*. Egyébiránt az *a* és ϵ a Septuagintában és a régi nyelvemlékekben gyakran váltakozik. *βαλάντιον* (= erszény) helyett a tekintélyesebb codexek nyomán Lachmann és Tischendorf *βαλλάντιον*-t nyomattak (Lk. 10,4; 12,33; 22,35-36). *χράββατος* (= nyoszolya) különböző írásu alakjaiként *χράβατος* (Sin.), *χράβατος* sőt még *χράββατος* (B*) is fordul elő, de legszokottabb *χράβατος* (Mk. 2,4-9, 11; 6,55. Ján. 5,8-12). *πανοικί* (Sin. AB*C) helyett *πανοικί* (B³HLP) és *πανοικοί* (Act. 16,34 Vulg.: cum omni domo sua) felváltva olvashatók. *οὐδέεις, οὐδέεν, μηθέν* az attikai *οὐδέεις, οὐδέεν, μηθέν* írásmóddal váltakozva található a Septuaginta és a régi görög papyrusok szövegeiben.

Mivel az újszövetségi legrégebbi szövegek minden írásjel nélkül, uncialis betűkkel, egyfolytában vannak írva, bizonytalan, hogy vajjon *διὰ τί, ἀλλά γε, ἀπ' ἄρτι, τουτ' ἔστι* és több ehhez hasonló kapcsolatú szavak elkülönítve vagy együvé írandók-é? Codexkiadóink mindakét írásmódot alkalmazzák. A tulajdonnevek orthographiája is eltérő, például vita tárgyát képezi, vajjon *Δαυὶδ, Δαβίδ* vagy rövidítve *Δᾶδ*, vagy éppen *Δαυειδ* helyes-é? *Μωϋσῆς, Μωσῆς* vagy *Μωυσῆς* és *Μωσσεύς, Κολοσσαί* vagy *Κολασσαί, Γεννησαρέτ* vagy *Γενησαρέθ* írandó-e?

Accentuatio. A mi a hangjelölést illeti, ez az újszövetségben is az általános érvényű hagyományos grammatikai szabály szerint történik, mindamellet némi eltéréssel. Így például *ιδε* mint *εἶδον* aor. imperativusa, ad analogiam *εἰπέ, λαβέ, εἴρῃ* az attikai *ιδέ, μίγ* mint interjectio

a hellénes ἔδε (en, ecce, francz. voici, íme) hangjelöléssel fordul elő. Az ἔτος szal képzett számnevekre nézve az volna a szabály, hogy idői jelzéseknel mindig az utolsó előtt levő, egyéb esetekben az utolsó hangzón van az éles hangjel, tehát ἑκατονταετής (R. 4,₁₉ száz éves) és τεσσαρεκονταετής χρόνος (Act. 7,₂₃ negyvenéves kor). Kérdéses, vajjon χήρουξ, φοίνιξ vagy χήρουξ és φοίνιξ, továbbá πούς, λαϊλαψ, θλίψις vagy πούς, λαϊλαψ, θλίψις hangjelölendő-e? Személyi tulajdonneveknél az accentus előre halad és így nem oxytona, hanem részben paroxytona és proparoxytona a következő nevek: Φίλητος, Ἐραστος, Σωσθένης, Διοτρέφης. Kivétel Χριστός. A keleti eredetű és ragozatlan nevek gyanánt tekintett appellativumok többnyire végélesek, így Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Βηθσαϊδὰ, ellenben a régi kéziratokban olvasható Κανᾶ, Βηθφαγῆ, Ηλιᾶτος. Tudvalevőleg εἰμί vagyok és εἶμι megyek; ehez képest Ján. 7,_{34, 36} így értendő: ὁπου εἰμί [és nem εἶμι] ἐγώ, ὑμεῖς οὐ δύνασθε ἐλθεῖν. Jak. 3,₆-ban pedig nem τροχός hanem τρόχος olvasandó; viszont ἰώριοι tízezer (Mt. 18,₂₄) és μυρίοι számtalan (1 Kor. 4,₁₅; 14,₁₉).

Ha a személyes névmások egyes esetei előtt präpositiok vannak, a voltaképen főnevet helyettesítő pronomenek hangsúlyosak: ἐν σοί, ἐν ἐμοί, εἰς és ἐπ' ἐμέ. Kivétel πρὸς με és τί πρὸς σέ; (Ján. 21,₂₂).

Interpunctio. Az írásjelzésre nézve több rendbeli következetlenség és szertelenség kiküszöbölése után immár a nyelvtanilag helyes szabályok szerint járnak el az újszövetségi kánon szövegkiadói és így el van hátrítva az az önkénykedés, mely szerint némelyek a saját exegetikai véleményöket az írásjelzés révén bele akarták erőszakolni a szövegbe. A régebben gyakorta tapasztalt ilyes egyéni törekvések kikerülése indokából, már az újjabkori kiadásokban egyáltalán nem találjuk a zárójelt sem.

Declinatio. A főnevek ragozásánál néhány megjegyzésre méltó, szokatlan jelenséggel találkozunk, nevezetesen

a) Azok a jobbadára keleti eredetű, de görög analogia szerint képzett *as* végzetű férfi tulajdonnevek, a melyeknél az *as* végzetet magánhangzó előzi meg, az attikai ragozásnak megfelelőleg a genitivusban *ou* ragot vesznek fel, így Ἡσαΐας, Ἱερεμίας, Ζαχαρίας, Βαραχίας, Ἡλείας. Az *ās* végzetűek genitivusragja már *ā*, p. o. Ἰωανᾶς, *ā*; Ἰωᾶς, *ā*; Κλωᾶς, *ā*; Κηφᾶς, *ā*; Ἐπαφρᾶς, *ā*; Σατανᾶς, *ā* (σατᾶν indeclinabile 2 Kor. 12,₇). A hangsúlytalan *as* végzetűek genitivusa *a*, p. o. Καϊάφας, *a*; Βαρνάβας, *a*; Σίλας, *a* (összevonva Σιλουανός-ból). Ezek az alakok attikai íróknál is találhatóak p. o. Γωβρούα Xen. Cyrop. 5, 2, 14, Μασσᾶ Xen. An. 1, 5, 4, Κομάτα Theocr. 5, 150.

Az ḥs és ḥs végű tulajdonfőnevek ragozása szabály szerint ez: ḥs, οῦ, ḥ, ḥν és vocativus ḥ; továbbá ḥs, ου, η, ḥν és η. Az ḥs végűek közé tartozik Ἀπελλḥς, Ἐροḥς, Ἰαμβροḥς (mely név helyett a talmud és a vulgata is Μαμβροḥς-t ösmer), Ἰωανḥς (és Ἰωάνης, melynek dativusaként

Lk. 7.₁₈-ben Tischendorf Ἰωάννει-*t*, Tregelles Ἰωάννει-*t* írt); míg már ης-ben csak egy tulajdonnév végződik: Ἡρώδης. Nehány *ā* és *á* végzetű helynévnek ragozott alakja is fordul elő, noha ezek többnyire ragozatlan főnevek gyanánt tekinthetők, p. o. *Kanā*, *Βηθσαιῶν* (Mk. 6.₄₅; 8.₂₂: *Βηθσαιῶν* Tdf cum Sin. ABL al pler), *Βηθφαγή*, *Γολγοθά*, *Ραμα*. Kivétel *Λύδδα* (Act. 9.₃₂.₃₅.₃₈), melynek *Λύδδης* és *Λύδδαν* alakja is található egyes kéziratokban. *Μάρθα* genitivusa nem *Μάρθης*, hanem *Μάρθας*).

Az ókori prózai és költői művek kézírataiban az *αρχος* és *αρχης* képzővel ellátott főnevek vegyesen váltakoznak, ámbar etymologiailag megfelelőbb az *αρχος* mint az *αρχης* (v. ö. Poppo, Xen. Cyrop. 2, 1, 22). A Septuagintában és újszövetségben, valamint a későbbi íróknál is általában az *αρχης* végzetű nevek fordulnak elő s csak elvétve található a bizánczi íróknál az *αρχος* p. o. Leo Diakonosnál 6, 2. *νοκτέπαρχος*. A LXX és újszövetségbeli *αρχης* végzetű és rendszeren az első (*α*) declinatio szerint ragozott főnevek közül említésre méltók: *τοπάρχης* Gen. 41.₃₄; Dán. 3.₂.₃; 6.₇; *χιλιάρχης* Exod. 18.₂₅; Num. 1.₁₆; *κομάρχης* Eszt. 2.₃; *ἀσιάρχης* Act. 19.₃₁; *ἐθνάρχης* 2 Kor. 11.₃₂; *τετράρχης* (Tdf *τετραρχης*) Mt. 14.₁; Lk. 3.₁₉; *ἐκατοντάρχης* Act. 24.₂₃; 27.₃₁; *πολιτάρχης* Act. 17.₆, *στρατοπεδάρχης* Act. 28.₁₆; *πατριάρχης* Zsid. 7.₄. Az apostoli korszakban bizonyosan ez az *αρχης* és nem az *αρχος* végzet volt az általános, a mi megtetszik abból, hogy az ilyen nevek latinus alakja nem archus, hanem archa, p. o. toparcha, patriarcha.

Az ion ragozás nyoma észlelhető négy *a* declinációjú szónál, a mennyiben ezeknek genitivusában és dativusában a hosszú *a* helyét *η* váltja fel; így *σπειρα* Act. 10.₁; 21.₃₁; 27.₁; *σπειρης*, valamint *μάχαιρα* Apok. 13.₁₄; *μαχαιρης* és 13.₁₀; *μαχαιρη*; továbbá *Σάφειρα* Act. 5.₁; *Σαφείρη* és *συνειδυῖα* genit. 5.₂; *συνειδυίης*.

b) Miként a szabatosabb görögségben, úgy az újszövetségi nyelvhasználatban is *βᾶτος* (csipkebokor) most nőnemű (Lk. 20.₃₇; Act. 7.₃₅), majd hímnemű (Mk. 12.₂₆); épenígy *λιμός* Lukácsnál nőnemű is (Ev. 15.₁₄; Act. 11.₂₈), hímnemű is (Ev. 4.₂₅). Metaplastikus *ὁ νότος* és *τό νότον* (R. 11.₁₀); *ὁ δεσμός* többese *οἱ δεσμοί* (Fil. 1.₁₃) és *τὰ δεσμά* (Lk. 8.₂₉). *Ἀπολλώς* genit. *ῶ* (1 Kor. 3.₄), acc. *τὸν Ἀπολλών* és *ῶ* (Act. 19.₁; 1 Kor. 4.₆). *Κῶς* gen. *Κῶ*, acc. *τὴν Κῶ* és *Κῶν* (Act. 21.₁). A *νόος*-ból összevont *νοῦς* genitivusa *νοός*, dat. *νοί*, acc. *νοῦν*, a melynek analogiájára *ὁ πλοῦς* contr. *πλοῦς* genitivusa *πλοῦ* helyett *πλοῦς* (Act. 27.₉). *Θεέ* vocativus Mt. 27.₄₆-ben kétszer fordul elő, épenígy *Τιμόθεε* 1 Tim. 1.₁₈; 6.₂₀ holott a LXX-ben rendszeren *θεός* a vocativus. *Ἰστέον* többese *ἰστέα* Lk. 24.₃₉ és *ἰστών* Mt. 23.₂₇; Zsid. 11.₂₂, a mely összevonatlan alak görög prózáíróknál is található.

c) A másalhangzós (harmadik) névragozást illetőleg, főképen a

genus és ragok szempontjából érdemel említést egy-két érdekes nyelvi jelenség. Nevezetesen Pál apostolnál *ὁ πλοῦτος* a nominativusban és accusativusban rendesen neutrumként szerepel, Efez. 2₇; τὸ ὑπερβάλλον πλοῦτος szerfeletti gazdagság; *ὁ ζῆλος* 2 Kor. 9₂ és Fil. 3₆; τὸ ζῆλος; aztán *ἡχος*, *ου*, *ὁ* genit. *ἡχους* (Lk. 21₂₅), mintha τὸ ἡχος volna a nominativusa. Az esetragokra nézve szabályellenes τὸ ἡμῖσιν genitivusaként *ἡμῖσους* (Mk. 6₂₃) *ἡμίσεος* helyett, többes tárgy esetben pedig a szokott alakú *ἡμίσεια* helyett *ἡμίση* (Lk. 19₈ text rec.), a mely alakot a kéziratmásolók talán merő tévedésből *ἡμίσεια*-ra módosítottak; így írja Tischendorf is [Sin.] BL nyomán; variánsa *ἡμίσεια*, *-σσι*.

Miként Homéros *οὐδος* dativusául *οὐδεῖ-τ*, úgy ír Lukács (ev. 1₃₆-ban) *γῆρας* dativusaként ion ragozással *γῆραι-τ* összevonva *γῆρει-*ből, mely helyett a bevett szövegben *γῆρα* áll. Hasonló az egyes accusativusban az ion *ἡγαῖ* e helyett *ἡγέα*, összevontan *ἡγαῖ* (Ján. 5₁₁. 15. Tit. 2₃₈); a többes accusativusban pedig az *έας* helyett *εῖς* van az *εἰς* végű főnevek után így: *γονεῖς*, *εἰρεῖς*, *γραμματεῖς* κτλ.

Δύο számnév genitivusa és dativusa attikailag *δυοῖν*, mely helyett azonban Mt. 22₄₀-ben *δυοσι* illetve *δυσίν* (*ἐντολαῖς*) olvasható. Ez az alak Thukididesnél (*δυσίν ἡμέραις*), Aristotelesnél s Xenophonnál sem szokatlan. Lk. 11₅₂-ben *χλεις* accusativusaként csak D-ben olvasható az attikai *χλειν*, másutt a közönségesebb *χλειδα*, többesben Mt. 16₁₉-ben *χλειδας* a text. rec.-beli *χλεις* helyett. *Κρέας* és *τέρας* többes gen. és acc.-a részint összevonással, részint a nélkül, ellenben *κέρα* és *κερῶν* összevonva sohasem fordul elő (v. ö. Apok. 5₆; 9₁₃; 13₁₁). *ἡ ὠδὴν* nominativus (1 Thess. 5₃) *ὠδὴς* helyett, épen úgy mint a későbbi korú *δελεφῖν* nominativus, a helyesebb görögség hanyatlására vall. Az *a* és *η* singularis accusativusbeli rag után illesztett *ν* egyes kéziratokban gyakori, így *ἐλπιδαν*, *ἄρσεναν*, *εἰκόναν*, *χεῖραν*, *συγγενῆν*, *ἀσφαλῆν* κτλ.

d) Sok szabálytalanság észlelhető a héber nyelvből eredő görögösített tulajdon főnevek ragozása és hangjelezése tekintetében. Közülök első helyen emlékezem meg a *Jhvh* tetragrammról. Noha ennek görögösített alakja sem a Septuagintában, sem az újszövetségben nem olvasható, de annál többféle változata fordul elő a *χονή* korából eredő egiptomi nyelvemlékeken, a melyek részben a mi újszövetségünk ősi kéziratcodexeinél is régibb korúak, részben pedig velők legalább is egykorúak és így tárgyunkkal kapcsolatban vannak.

A mily jellemző, époly érdekes, hogy a *Jhvh* tetragramm fordításául a Septuagintában állandóan és mindenütt *ὁ κύριος* olvasható; ennek oka bizonyára az, mert Izrael népe Exod. 20₇ és Lev. 24₁₁ alapján Jahve nevéről úgy gondolkozott, hogy a szöetség Istenének összes tökéletességeit kifejező eme szent nevet nem lehet s nem szabad kimondani nomen ineffabile, *ἀνεκφώνητον*, *ἄόρητον*, *ἄφραστον* Philo, de vita Mosis

III, 519. 529.). Annyi kétségtelen, hogy *ó xúrhoç* nem fejezi ki a Jhvh jelentését; mert akár hājāh (= hāvāh lenni), akár chāvāh (= chājāh élni) verbuntól eredeztetve, teljesebb tartalmú, mint *ó xúrhoç* vagy az ezzel synonym Adónái. Én úgy fogalmilag mint lényegileg Exod. 3₁₄-et tekintem kiindulási pontúl e név jelentésének megállapításánál, a hol nevezetesen Isten, az *ó* történelmi ezemélyes örök lényét eként nyilatkoztatja ki: ehjeh aser ehjeh; a miből világos, hogy Jhvh a hājāh igéből eredő kizárólagos tulajdonnév. A mi a vocalisálást illeti, ez úgy történt, hogy a JhVh tetragrammot az Adónái magánhangzóival látták el, csak-hogy azzal a módosítással, hogy a jod alá chateph-patach helyett scheva simplexet írtak, ezt is csak később, idő múltán, mert eredetileg a jod alatt nem ez, hanem *a* volt. E vélekedés igazolása végett hivatkozom egyfelől a Jāhū és Jāh rövidítésekre, másfelől a görög egyházi atyák irataiban reánk maradt alakokra, a minők Kelemennél (a 2—3. században) *'Iaouvé*, *'Iaov* (variánsai *'Ia ovaí* illetve *'Ia ové*), Origenesnél (a 3. században) *'Iáov* (*'Iaov*, *'Ia*) IAH, Epiphanosnál és Theodoretosnál (4, 5. században) *'Iaβé*, *'Iáov* (v. ö. *Gesenius*, Thesaurus p. 577. *Baudissin* W. W., Studien z. semit. Rel. gesch. Leipz. 1876. I. füz. 197. kk.). Különösen súlyt helyezek a görög egyházi irodalomban ránk maradt hagyományos *'Iaβé*-ra, a mely a mellett szól, hogy a Jhvh tetragramm nem is *-ah*-ban, hanem *-eh*-ben végződött és így helyesen nem Jehova-nak (*Hölemann*, Bibelstudien 1861, 54. kk.), hanem Jahveh- vagy Jahve-nak kell kiejteni (*Köhler*, De pronunciatione ac vi sacros. tetragr. יהוה Erl. 1867.). Azt az adatot, hogy Jahu név az ékírások közt is található és az asszrusok szintén jól ösmerték ezt az istennevet (*Schrader*, Die Keilinschriften und das alte Testament.² Giessen 1883), megerősítik a legújabb leletek nyomán ösmeretessé vált egiptomi bűvészpapyrusok tételei is. Sőt a francia kormány által rendezett egiptomi ásatások eredményei folytán ma már még ennél is több és fontosabb jelenségek tárulnak fel a nyelv-, a vallás- és a művelődéstörténelmi kutatók előtt. A leideni, londoni és berlini múzeumokba került második és harmadik századbéli egiptomi papyrusok számát és érdekességét fokozza a szintén ezen korban kelt *hadrumetumi* lelet, melyet *Maspero* G. adott ki (Collections du Musée Alaoui, première série, 8e livraison, Paris 1890) s az *ó* nyomán *Deissmann* tanúlságos és szakszerű értekezés kapcsán ösmertetett (Bibelstudien. Marburg 1895). Innen tudjuk, hogy a görögül beszélő zsidóság, a császárok korában, mint előbb is, rendkívüli befolyást gyakorolt a pogány világ lelkületére, gondolkozásmódjára és az alexandriai dialektusra fordított ószövetség révén oly átalakítólag hatott a görögül beszélő és értő ókori népekre, hogy azok — egyebektől eltekintve — még a Jahve istennevet is ugyanazon görögös alakokban írták és alkalmazták, mint a hogy azt a hellenizáló zsidóság az egyes vidékeken, úgy vallási, mint

közhasználatban kiejtette, olvasta vagy írta. Így őrizték meg a görög egyházi atyák is a Jhvh tetragramm imént említett egykorú görög alakjait, a melyek közül legjelentősebb *Ἰαβέ* és a szintén népszerű *Ἰάω*, a melynek még a ragozott alakja is fordul elő a leideni papyrusokon így: *θεὸς θεῶν ἀπάντων ἰαὼν σαβαωθ ἄδωναι*.

Ilyen szabálytalan ragozású és jelezésű tulajdonnév *Μωσῆς* is, a mely tulajdonképen nem a *ἠψῆ* (extraxit) verbumtól származó eredeti héber tulajdonnév és így görögül nem a *ἠψῆ* etymológiája szerint *ἰρανδὸ Μωσῆς*-nak, hanem mint már az egiptomiaknál ösmert név a kopt *μῶ* = *ὑδωρ* és *ὑσῆς* = *σωθέντες* összetételéből állott elő s görög helyesírással *Μωϋσῆς* vagy *Μωϋσεύς*. Flavius Josephus is megjegyzi (Arch. 2, 9, 6. c. Ap. 1, 3) e név egiptomi etymológiájára nézve: *τὸ γὰρ ὑδωρ μῶ οἱ Αἰγύπτιοι καλοῦσιν, ὑσῆς δὲ τοὺς ἐξ ὕδατος σωθέντας*. Ezen az alapon a Septuagintában és többnyire az újszövetségben is *Μωϋσῆς* olvasható s Philo szintén (vita Mos. 1, 4) a *μῶς* egiptomi gyökből eredeztette, noha nem összetett, hanem egyszerű szónak tartván, *Μωσῆς*-nak írta. Ragozására vonatkozólag a Septuagintában ezt látjuk: *Μωϋσῆς*, acc. -*ῆν*, gen. -*ῆ*, dat. -*ῆ*, míg már *Μωσεύς* vagy *Μωϋσεύς* acc. -*έα*, gen. -*έως*, dat. -*εῖ*. Az újszövetségi kéziratokban a leggyakoribb *Μωϋσῆς* alakon kívül a többi variáns is fordul elő, azonban az Itala és Vulgata a kopt etymonhoz alkalmazkodva, állandóan Moyses-t ír.

Ἰησοῦς (J^{eh}úsua, J^{esua}) acc. -*οῦν*, gen., dat., voc. -*οῦ*. Salamon neve a gen. és acc.-ban hol *Σολομῶντος*, -*ῶντα*, hol *Σολομῶνος*, -*ῶνα*, ellenben több héber tulajdonnév, melyet a mássalhangzós declinatio szerint ragozhatnánk, indeclinabile p. o. *Ἰαρών*, *Συμεών*, *Σαλμών*; viszont meg némely *ων* (*Φιλήμων*, *Φλέγων*), *ωρ* (*Νικάνωρ*), *ης*, -*εος* vagy *οῦς* (*Σωσθένης*, *Ἐρμογενής*) és *ης-εντος* (*Κλήμης*, *Πούδης*), meg *εύς-έως* (*Ἀγρεύς*), *ιξ-ιχος* (*Φῆλιξ*) végzetű tulajdonnévnek inkább a ragozott alakjaival találkozunk.

A többi fi tulajdonnév részben a héber, részben a latin nyelvből átvett és *ος* raggal görögösített, vagy pedig tisztán görög eredetű név. A görög eredetű ismertebb nevek közül felemlíthető *Τιμόθεος*, *Τίτος*, *Πύρρος*, *Ἀλέξανδρος*, *Θεόφιλος*, *Ἐνῆσιμος*, *Φιλόλογος*, *Νικόλαος*, *Πέτρος*, *Φίλιππος*. Latin eredetűek: *Ἀβγουστος*, *Γάϊος*, *Παῦλος*, *Πόντιος*, *Πιλᾶτος*, *Ῥούφος*, *Τέρτιος*, *Φῆστος*, *Φορτουνάτος*. Héberből görögösített nevek: *Βαρθολομαῖος* (Tholmai fia), *Ἰάειρος* (*φωτισθεῖς*), *Ἰάκωβος* (supplantator), *Ἀάξαρως* (inops), *Ναθαναήλ* (*Θεόδωρος*); ide számítható *Νικόδημος* is, melyet némelyek *τὸ νίκος* és *ὁ δῆμος*, mások ellenben naqámón (ártatlan) és dām (vér) összetételének tartanak.

A héber *שׂ* = *ῆλ* végű tulajdonfőneveket Flavius Josephus az *ηλος-ου* végű nevek analogiájára az *o* declinatio szerint ragozza, de az újszövetségi írók mindezeket ragozatlanoknak tekintik, tehát lesz *Δα-*

νιήλ, Ἰσραήλ, Σαμουήλ κτλ. minden casusban. Ha *Σαούλ* az ószövetségi Sault (Kís fiát) jelenti, akkor indeclinabile, de mint Pál apostol neve *Σαῦλος*, -*ου* részint ragozatlan, részint ragozott alakú. Épenígy indeclinabilia ezek a héber eredetű női tulajdonnevek: *Ἑλισάβετ, Θάμαρ, Ἰεζαβήλ, Μαρίαμ* [görögös átírással *Μαρία*], *Ραάβ, Ραχήλ, Ρούθ, Ταβιθά*, míg már *Ἄννα* -*ης*, *Σάρρα*, -*ας*, *Σούσαννα*, -*ης*, *Ἐὐα*, -*ας*. Az *η-ης*, *α-ης*, *α-ας*, *ρα-ρας* végű nőnevek az első, az *εσ-ιδος* és *ας-αδος* végűek pedig a harmadik declinatio szerint ragoztatnak. (Az itt csak példának okáért említett tulajdonnevek teljes jegyzékét közli *Wilke* az ő *Clavis*-ában vol. II. pp. 471—512.)

A földrajzi nevek közül a legtöbb héber eredetű (*Ἀλεξάνδρεια, Ἱερουσαλήμ, Καφαρναούμ, Σιών* κτλ.) indeclinabile, míg a szintén héber gyökű, de görögösített, valamint a tisztán görög eredeti és néhány latinból származott, de görögös alakú földrajzi név részint az *α*, részint az *ο* és mássalhangzós declinatio szerint ragozható (v. ö. *Schirlitz*, *Grundzüge* 25. §.).

Adiectiva. A klasszikus görögységben egynémely három végzetű melléknév, a mint tudjuk, két végzetű gyanánt fordul elő; épen így az újszövetségi írók az *ιος*-ban végződő melléknemek közül két végzetűeknek tekintik ezeket; *κόσμος* (1 Tim. 2,₉: *ἐν καταστολῇ κοσμίῳ*); *ὁμοιος* (Apok. 4,₈: *ἵρις [fem.] κυκλόθεν τοῦ θρόνου ὁμοιος ὁράσει σμαραγδίνῳ*); *δαίσιος* (1 Tim. 2,₈: *δαίσιος χειρᾶς*); *μάταιος* (Tit. 3,₉: *μάταιοι* nőnemű főnevekre vonatkoztatva); *οὐράνιος* (Lk. 2,₁₃: *πλήθος στρατιᾶς οὐρανόθεν*); *αἰώνιος* (noha 2 Thess. 2,₁₆ és Zsid. 9,₁₂-ben *αἰώνιον*, variáns nélkül található). Ide tartozik még *ἔρημος*; míg *ἀγρός* femininumaként Pál apostol az Epimenidestől idézett mondásban *ἀγροί*-t és Lukács *συγγενίης* femininumául *συγγενίης*-t ír (ev. 1,₃₆).

A fokozásra nézve érdekes, hogy *ταχύς* semlegesnemű középfoka az attikai *θάπτον* illetve *θάσσον* helyett *τάχιον* (Ján. 20,₄; 1 Tim. 3,₁₄; Zsid. 13,₁₉, ₂₃); *μέγας* kettős comparativusa a költői *μεϊζότερος* (3 Ján. 4.); a felső fokú *ἐλάχιστος*-ból meg Pál apostol az *ἐλαχιστότερος* (Ef. 3,₈), *κάτω* adverbiumból *κατώτερος* (Ef. 4,₉), valamint Lukács *ἄνω* és *ἔσω*-ból *ἀνώτερος* (ev. 14,₁₀) és *ἔσώτερος* (Act. 16,₂₄) középfokú alakokat képezte, a mikkel különben a későbbi, sőt az attikai íróknál is találkozunk.

Coniugatio. Ha csakis azt tarthatnók újszövetségi különleges nyelvi jelenségnek, a minek mása az újszövetségi kánonon kívül sem az ókori, sem a *κοινή* korszakbeli irodalomban elő nem fordul: akkor az ige tanra vonatkozólag vajmi kevés mondanivalónk lenne. Ámde ha mindazt, a mi a klasszikusoknál és a byzáncai íróknál csupán szórványosan, az újszövetségben azonban állandóan mint alexandriai vagy egiptomi görögség jelentkezik, általában *κοινή*, illetve újszövetségi nyelvi

sajátságának tekinthetjük: akkor az igetan köréből a következő alakok érdemelnek említést:

a) Az igék *személyragozására* nézve szokatlan a szenvedő és közép alakú jelen idő második személyében *βούλει* az attikai *βούλη* helyett (Lk. 22,⁴²) és a jövőben *ῥφει*, melyet Tischendorf *ῥφγ*-val helyesbített (Mt. 27,⁴). Ugyanígy fordul elő *δύνασαι* (Mt. 5,³⁶; 8,²; ellenben Mk. 9,²² *δύνη*) és *καυχᾶσαι* (R. 2,¹⁷) valamint *κατακαυχᾶσαι* (R. 11,¹⁸). A múlt idő többes harmadik személyében *ων* van *αισι* helyett ebben: *ἔγνωκων* (Ján. 17,⁷), *τετήρηκων* (17,⁶), *εἰρηκων* (Act. 19,³⁸). A cselekvő alakbeli óhajtó mód első aoristosában *αιμι*, *αις*, *αι* végzet helyett, az attikaiaknál szüntén gyakori ősz *ειαι*, *ειαις*, *ειει*, plur. *ειων* raggal is találkozunk, így: *ψηλαφήσειαι* (Act. 17,²⁷ noha különböző variánsokkal B* -*σιαι*, SinE. -*σειεν* [E. -*σειεν*], D. -*σαισων*), *ποιήσειαι* (Lk. 6,¹¹). A parancsoló mód többes harmadik személye *ων* helyett *τωσαι* raggal van ebben: *γαμησάτωσαι* (1 Kor. 7,⁹ míg 7,³⁶ *γαμείτωσαι*). *μανθανέτωσαι* (1 Tim. 5,⁴ D* *μαθήτωσαι*). A félmúlt, régmúlt és aoristos többes harmadik személyében gyakori az *οσαι* rag p. o. *εἶχουσαι* e helyett *εἶχον* (Ján. 15,²², ²⁴), *εἰδίδουσαι* e helyett *εἰδίδουν* (19,³), *παρελάβουσαι* (2 Thess. 3,⁶ minusculusokban *παρέλαβον* is). Az attikai *διψῆν* és *πεινῆν* infinitivusok helyett az újszövetségben általános *διψᾶν* és *πεινᾶν* (Fil. 4,¹²), valamint az indicativusban *διψᾷ* (Ján. 7,³⁷) és *πεινᾷ* (R. 12,²⁰).

b) Az *időképzés* tekintetében sajátos, hogy a második aoristos analogiája szerint menő időkbén, az újszövetségi íróknál, a LXX írásmódjához képest az első aoristos *αι*, *αις*, *αι*, *αιμεν*, *αιτε*, *ων* (az imperativusban *άτω*, *αιτε*) ragjaival találkozunk, főképen az egyes és többes első, a többes második és harmadik személyben, de már az egyes második személyben meg a parancsoló és részesülő módban csak igen ritkán. Ezek az idői alakok a byzanci íróknál (Malalas, Ducas) szintén fordulnak elő és így nem kizárólagosan újszövetségi különlegesség *ἔλθατε* (Mt. 25,³⁶), *παρελθάτω* (26,³⁹), *εἴλατο* (2 Thess. 2,¹³), *εἶτε*, *άν*-*εἴλατο*, *εἶτε*, *άν*-*επεισαν*, *εῆράμενος* stb. A *ρ*-val kezdődő igék az első aoristosban egyszerű *ρ*-val vannak írva, így *εραβδίσθη* (2 Kor. 11,²⁵), *εραντισεν* (Zsid. 9,¹⁹), *εράπισαι* (Mt. 26,⁶⁷), *ερούσατο* (2 Tim. 3,¹¹), *ερούσθη* (4,¹⁷). — Zsid. 10,²²-ben a homerosi *ῥερωπιμένα* (Odyss. 6, 59) módjára *ῥερωπιτισμένοι* kettőzött alak található, noha *ερωπιτισμένοι* és *ῥῥωπιτισμένοι* későbbkorú variánsokkal. A jövő időben az *ιζω* végű igék közül összevont alakban olvassuk *μετοικῶ* (Act. 7,⁴³), *ἀφοριεῖ* (Mt. 25,³² var. *ἀφορισει*), *καθαριεῖ* (Zsid. 9,¹⁴), *ἐπιπῶσαι* (Mt. 12,²¹), de *βαπτίζω* mindig *βαπτισει* (Mt. 3,¹¹).

c) Az *augmentum temporale* és *syllabicum* vegyes használása, illetőleg felcserélése fordul elő *μέλλω*, *δύναμαι* és *βούλομαι* igéknél, a megny nyiben ezeknél a szótagos *ε* helyett az idői *η* előragot találjuk túlnyomóan, így *ἡμελλε*, *ἡδύνατο*, *ἡβούλομην*, noha *εμελλε*, *εδύνατο* sem ritka.

κατάγνυμι első aoristosában (*κατέαξαν* Ján. 19.^{32, 33}), szenvedő alakú kötmód második aoristosában (*κατεαγῶσι* Ján. 19.³¹) és cselekvő alakú jövőjében (*κατεάξει* Mt. 12.²⁰) augm. syllabicum, ellenben *ᾠνέομαι* med. első aoristosában (*ᾠνήσατο* Act. 7.¹⁶ *ἔᾠνήσατο* helyett) az augm. temporale olvasható. Az *εὔ*-vel kezdődő igék hol augmentummal, hol a nélkül jelentkeznek; tehát most *εὔ*- majd *ἠὔ-δόκησα*, a perfectumban *εὔλόγηκεν* (Zsid. 7.⁶), az imperfectum már *ἠὔλόγει* is (Mk. 10.¹⁶). Augmentummal vannak *ἠὔχόμην* (R. 9.³), *ἠὔχαρίστησαν* (1.²¹), *ἠὔφόρησεν* (Lk. 12.¹⁶ kétes), *ἠὔφράνθη* (Act. 2.²⁶ a LXX-ből Jer. 31.²⁶). Az *εὐαγγελίζομαι* igében az augmentum az *εὔ* szótag után áll így: *εὐηγγελίσατο* (Act. 8.³⁵). *Οἰκοδομέω* szabályszerű augmentummal található: *ᾠκοδόμησε*, *ᾠκοδόμητο*, noha az *οι*-n kezdődő igéket augmentum nélkül szokás írni. *προφητεύειν* az augmentumot a *προ* előtt veszi fel: *ἔπροφήτευσε* (Mt. 15.⁷; Jud. 14), *ἔπροφήτευσον* (Act. 19.⁶ s másutt). Kettős augmentum észlelhető ebben: *ἄπεκατεστάθη* (Mt. 12.¹³; Mk. 3.⁵; Lk. 6.¹⁰), *ἀνέφξεν* (Ján. 9.¹⁴⁻³⁰), sőt *ἠνεχώθησαν* (Ján. 9.¹⁰; Act. 16.²⁶) hármias augmentumot tüntet fel. Teljesen hiányzik az augmentum a plusquamperfectumban, így *δεδώκει*, *πεποιήκεισαν*, *πεπιστεύκεισαν*, *τεθειμελίωτο*, *μεμενήκεισαν*.

d) A *μι* végzetű és szabálytalan ragozású igékre nézve némelyek (így Winer és az ő nyomán Schirlitz is) jóval több szabálytalanságot láttak, mint a mennyit ma, a szövegkritikai egybevetések alapján megállapíthatunk. Én csakis a feltűnőbb különleges jelenségek jelzésére szorítkozom; így *συνίμι* többes számú harmadik személyében fordul elő *συνιοῦσιν* (Mt. 13.¹³) *συνιᾶσιν* helyett, valamint a részvesülői *συνίων* (Mt. 13.²³) *συνιείς* helyett, mely utóbbit azonban Lachmann és Tischendorf bevett a szövegbe. Act. 4.³³ ban *ἀπεδίδουν* és 27.¹-ben *παρεδίδουν* praeteritum imperfectum többes harmadik személyéül áll a helyes *-εδίδουσαν* helyett, viszont az óhajtó mód jelenben *δέη* (R. 15.⁵) *δοίη* helyett. Ezenkívül *ἀναβαίνω*-tól *ἀνάβα* imperativus (Apok. 4.¹) *ἀνάβηθι* és *κατάβα* (Mk. 15.³⁰) *κατάβηθι* helyett, meg az apokryphusokban *ἀπόστα* (protev. Jac. 2), *παράστα* (Act. apocr. 51), aztán *εἰμί* imperativusaként *ἔστω* helyett *ἦτω*, az imperf. egyes első személyben *ἦμιην*, többes első személyben *ἦμεθα* és az *ἦσθα* helyett *ἦς*, valamint *κάθημαι* imperativusa gyanánt *κάθου* (Mt. 22.⁴⁴; Lk. 20.⁴²; Jak. 2.³) *κάθησο* helyett — mindezek az újszövetségen kívül másutt kevésbé, vagy csakis alig található sajátosságok alakok.

e) A *hiányos igék* szokatlan alakjai közül figyelemre méltók ezek: *ἀνοίγω* első aoristosza *ἤνοιξεν* (Ján. 9.¹⁷⁻²¹) *ἀνέφξεν* helyett, második aor. *ἤνοιγη* (Apok. 15.⁵), *εἶδω* (= tudok) perfectumbeli *οἶδας* (1 Kor. 7.¹⁶), *οἶδαμεν* (Mk. 11.³³; 1 Kor. 8.¹), *οἶδατε* (Mk. 10.³⁸; Fil. 4.¹⁸) *οἶδασιν* (Lk. 11.⁴⁴; Ján. 10.⁵) alakjai találhatók a rendes és szokott *οἶσθα*,

ἴστε, ἴσασι, valamint a plusquamperf. ἤδρισαν (Mk. 1,³⁴; Ján. 2,⁹; 21,⁴) ἤδρισαν helyett. ἔρχομαι imperativusa ἔρχου, ἔρχεσθε (Ján. 1,⁴⁷), mely helyett az attikai írók az εἶμι megfelelő ἴθι, ἴτε alakjait használták; épenígy tekintendő ἡλθεν (Gal. 4,⁴) ἐλήλυθεν helyett. καταλείπω aor. 1. κατέλειψα (Act. 6,²). χρᾶζω-nak második aoristosa ἔχραρον gyakoribb a görög íróknál, mint az újszövetségi első aor. ἔχραξα (Mt. 8,²⁹; 20,³⁰). πίνω infinitivusa gyanánt πῖν és πειν (Ján. 4,⁹ 10) valószínűleg csak íráshiba πιεῖν helyett. τυγχάνω perfectuma Zsid. 8,⁶-ban a text. rec. szerint τέτυχε az attikaiaknál szokásos τετύχηε helyett, sőt SinAD-ben τέτυχεν is. φύω aor. 2. pass. ἐφύην, φυεῖς (Lk. 8,⁶ 7-8), mi helyett az attikai nyelvhasználatban inkább az aor. 2. act. ἔφον, φύς szokásos. χαίρω fut. χαίρησω helyett χαρήσομαι (Lk. 1,¹⁴; Ján. 16,²⁰; Fil. 1,⁸ és LXX gyakran). οἰκτείρω fut. οἰκτερήσω (R. 9,¹⁵) οἰκτερώ helyett. ἔλχω fut. ἔλξω helyett a ἐλχύω alakból ritkábban képzett ἐλχύσω (Ján. 12,³²). ἐχθέω (későbbi alak ἐχθύνω) futuruma a használtabb ἐχέσω helyett az újszövetségben ἐχθεῖω.

Szóképzés (*derivatio et compositio vocum*). *Irodalom*: Lobeck következő művei: *Phrygicá* Elogæ. Lips. 1820. *Paralipomena grammaticæ* græcæ. ib. 1837. pag. 397 sqq. *Pathologiae sermonis græci proleg.* ib. 1843. *Pathol. græci serm. elementa* Königsb. 1853. I. ἑρματικόν s. verbor. gr. et nominum verball. technologia. ib. 1846. pag. 253 sqq. Phil. *Buttmann*, *Ausführl. griech. Sprachlehre*² Berl. 1830-39. II. § 118 kk. G. *Curtius* de nomin. gr. formatione linguar. cognat. ratione habita. Berl. 1842. (*Zeitschr. f. Alterth.* 1846. No. 68 k.). *Krüger*, *Griech. Sprachlehre*³ Berl. 1852-59. § 41 kk.

A szóképzésre vonatkozólag teljesen mellőzhetőnek tartom e helyen a görög nyelvtanokban részletesen taglalt elveket és szabályokat s lehetőleg csakis a szokatlanabb és ritkább, de az újszövetségben állandó jelenségek jelzésére szorítkozom.

a) Az *igeképzés*nél sajátosság az εω meg ιζω végzet helyett az οω képző ezekben az igékben: δεκατόω, ἐξουθενόω, κεφαλαίω, ἀφυπνώω, ἀνακαινώω, míg a görög íróknál δεκατεύω (Xen. an. 5,³ 9), ἐξουθενίζω (Plutarch.), κεφαλίζω, ἀφυπνίζω (Lob. 224), ἀνακαινίζω (Isocr. Areop. C. 3.) alakokkal találkozunk. Épenígy van χραταίω a χρατώνω, σθενόω a σθενέω, ἀναστατοῦν az ἀνάστατον ποιεῖν helyett.

Az ιζω végű igék a legkülönbözőbb tövekből erednek, például ὀρθρος-ból ὀρθρίζω, δεῖγμα-ból δεγματίζω, πελεκύς-ból πελεκίζω, μυκτήρ-ból μυκτηρίζω, ἰμάτιον-ból ἰματίζω, ἄνεμος-ból ἀνεμίζω, σπλάγχνον-ból σπλαγγνίζομαι, σύμμορφος-ból συμμορφίζω. Valószínűleg tisztán alexandriai szójárás χορπίζω, mely helyett az attikaiak σχεδάνωμι-t írtak. Nemzetiségi névből ered ιουδαίζω, melynek analogiájára jött létre később δαυιδίζω.

Hasonlóképen kevésbé fordulnak elő másutt: *νηπιάζω* (1 Kor. 14,²⁰), *σινιάζω* (σηθω rostál); az *ενω* végűek közül *μεσιτεβω*, *μαγεβω*, *αίχμαλωτεβω*, *παριδεβω*, meg az *νω* képzőjű *σκληρώνω*, melynek *σκληρόω* mellékalakja az újszövetségben nem található.

b) Megemlítésre méltók a *μος* képzővel alkotott *ήνεvek* és pedig *αζω* végű igetövekből *ἀγιασμός*, *πειρασμός*, *ἐνταφιασμός*; *ιζω* végűekből *μακαρισμός*, *ὄνειδισμός*, *παροργισμός*, *ραντισμός*, *σαββατισμός*. Leggyakoribbak a *μα* és *σις* képzős főnevek: *βάπτισμα*, *ἱεράτευμα*, *κατάλυμα*, *θέλησις*, *κατάπαυσις*, *ἀπολύτρωσις* cet. Az *αζω*, *ιζω*, *υζω* végű igékből képzett *τίσις*, *βαπτιστής*, *εὐαγγελιστής*, *ἐλληγιστής*, *μεριστής* a régi görög íróknál szintén szokatlanok.

Melléknevekből *της*, *οτης*, *σινη*, *ια* képzőkkel alkotott főnevek: *ἀγιότης*, *ἀγνότης*, *ἀδελφότης*, *ἱερωσύνη*, *ἐλαφρία* (2 Kor. 1,¹⁷) cet. Más főnevekből származtak: *εἰδωλεῖον* (*εἰδωλον*), *ἐλαίων* (*ἐλαία*), *μυλόν* (*μύλος*, *μύλη*) és *βασιλισσα*; az *ἀφεδρών* töve *ξῆρα*. Többnyire az evangélisták használják a kicsinyített alakú *βιβλυρίδιον*, *γυναϊκάριον*, *ὠτάριον*, *κλινάριον* ztl. főneveket.

c) Melléknevek erednek a) igetövből, például *πειθω*-ból *πειθός*, *φάγω*-ból *φάγος*; *ωλός* képzővel *ἀμάρω* [*τέω*, *τάνω*]-ból *ἀμαρτωλός*, *εἰδω*-ból *εἰδωλός* neutrumbeli alakja, mint főnév *εἰδωλον*; aztán a *τος* végű igenevek: *γνωστός* (ösmert, megösmérhető, notus), *ὄρατός* (látható, szemlélhető), *θεόπνευστος* (ihletett), *ἀνεκλάλητος* (kibeszélhetetlen) stb. β) főnevekből *ικος*, *νος* képzővel *σαρικός*, *σάρκινος*, *ξύλινος*, *πήλινος*, *βύσσινος*, *ἀκάνθινος* cet.; *εινος* képzővel *σκοτεινός*, *φαιτεινός*, míg *ἐλεεινός* az *ἐλεέω* és *ποθεινός* a *ποθέω* igéből származott.

d) Különösen nagy számmal találhatók az újszövetségben az összetett szók, példának okáért *δικαιοχρισία*, *αἵματεχυσία*, *ταπεινοφροσύνη*, *ἀλλοτριωεπίσκοπος*, *ὀφθαλμοδουλεία*, *ὄρχωμοσία*, *εὐπερίστατος*, *εὐλικρινής* ztl., a melyeknek képzésénél az ösmeretes analogiától való eltérést nem látunk, míg már *ἐθελοθηρακία* (Kol. 2,²³) azért szokatlan képzésű főnév, mert igével kezdődik (v. ö. *ἐθελοδουλία*).

Csupán egymás mellé tevésről (*παράθεσις*) lehet szó a számra nézve tizenhatszáz öt viszonzyszóval (*ἀμφί*, *ἀνά*, *ἀντί*, *ἀπό*, *διά*, *εἰς*, *έν*, *ἐξ*, *ἐπί*, *κατά*, *μετά*, *παρά*, *περί*, *πρό*, *πρός*, *σύν*, *ὑπέρ*, *ὑπό*) összetett igék-nél, míg minden más esetben, tehát a tulajdonképeni *σύνθεσις*-nél hangzómásulás történik; például *ουθετεῖν*, *εὐεργετεῖν*, *ἀδυνατεῖν*, *ὀρθοτομεῖν*, *μετριοπαθεῖν* cet. Hellenizáló sajtáságos képzés *προσωποληπτεῖν* (*προσωπολήπτης*-ből) melynek megfelel a szintén *κοινή*-beli *ἀκαταληπτεῖν* (Sext. Emp. I. 201) és a LXX-ban olvasható főnévi *δωρολήπτης*, meg *ἐργολήπτης*. Píyen jellegű még a görög íróknál ösmeretlen *δεξιολάβος*, melyben az utórész szintén igéből van képezve. Az újszövet-

ségben nagy számmal előforduló decompositumoknál, a szó fogalmi jelentését meghatározó viszonyzó mindig az összetétel élén áll, példának okáért ἀπεχδέχεσθαι, συναντιλαμβάνεσθαι, παρεισφέρειν, συνεισέρχεσθαι, παραδιατριβή, παρακαταθήκη. Személyi tulajdonneveknek a népnyelvben szokásos összevonásával is gyakorta találkozunk, nevezetesen Ἀπολλῶς (Ἀπολλώνιος helyett), Ζηνᾶς (Ζηνόδωρος helyett), Θευδᾶς (Θεόδωρος illetve Θεόδωρος helyett) stb. V. ö. Pape, Wörterbuch der griech. Eigennamen. Brschw. 1842.

Szóképek (tropi). A három első (synoptikus) evangéliom azonos tárgya az Isten Országa levén, a negyedik evangéliom pedig a testben megjelent örök Logos szemléltető rajzát tárván elénk: egészen természetes, hogy ezeknek a titokzatos lelki dolgoknak az előterjesztése olyan különleges kifejezéseket kívánt, a melyek míg egyfelől semasiologiai tekintetben a világi történetírás és bölcselés stílusától eltértek, másfelől ettől, alakilag vajmi kevéssé vagy épen nem különböztek. Az élő szóval való közlés ilyen páratlanul művészi módját és az emberi értelem által legkönnyebben felfogható egyszerű oktatói hangot legtökéletesebben eltalálta Jézus, midőn a szóképekben és alakzatokban kiválóan dús ótestamentomi héberirodalom nyelvezetéhez alkalmazkodva, parabolákban és gnomákban fejtegette azokat az üdvigazságokat, melyeket a mennyeknek országáról és az örök Logos megvalósulásáról kinyilatkoztatni hivatva volt. Ennyiben az újszövetségi parabolák, meg az ótestamentomi paromiák (mislê), az erkölcsi igazságok megmagyarázásának és a nem pusztán egyéni, de örök eszmék, gondolatok terjesztésének és egyetemestítésének legsikeresebb közvetítői s a láthatatlan lelki világnak érzékelhető, eszméltető, szemléltető tükörei.

Jézusnak a synoptikusoknál megörökített paraboláiban megkülönböztethető az apologosi és az allegorikai elem; amaz túlnyomóan feltalálható azokban a mintaszerű előadásokban, melyek a meseköltészethez hasonlóan, egyes személyek cselekvésében, beszédében, szenvedéseiben és önfeláldozó készségében mutatják fel az Isten országának különböző jelenségeit, tényeit, tökéletességre jutását, ilyenek például a tékozló fiúról (Lk. 15.₁₁ kk.), az irgalmas samaritánusról (10.₃₀₋₃₇), a tíz szűzről (Mt. 25.₁₋₁₃), a gazdagról és Lázárról (Lk. 16.₁₉₋₃₁), a magvetőről (Mt. 13.₃₋₂₃) szóló parabolák, míg már a mustármagról (Mt. 13.₃₁₋₃₂), a szántóföldben elrejtett kincsről (13.₄₄), az ó és új posztóról (9.₁₆), a hálóról (13.₄₇₋₅₀), a szálka és gerendáról (Lk. 6.₄₁₋₄₃) mondott példázatokban a cselekvés vagy állapot egy-egy mozzanata domborodik ki, tömör vonásokkal vázolt gnomai előadásban. Amott mint emitt egyaránt, a keleti népek előtt ösmeretes és előszeretettel kedvelt szóképek és alakzatok bőségével találkozunk fenségesen egyszerű, remek görög nyelven. V. ö. Unger, de parabolarum Jesu natura Lips. 1828. *Ernesti*, Institutio interpretis

N. T. Lips. ed. 1—3a 1761—75, ed. 5a 1809, első rész 4. fejezet ‚de dictione tropica indicanda et interpretanda‘.

A tropusok közül úgy az evangéliomokban, mint a levelekben gyakran fordul elő a hasonlósági átvitel azaz a *metaphora*, melynek alkalmazása révén a bibliai írók a tapasztalati lét tárgyait és alakjait a természetfeletti eszmevilág körébe eső jelenségekkel, főképen az Isten országával kapcsolják össze, hogy aztán e fogalmak hasonlósága alapján, a való világra illő kifejezéseket Krisztusra és Isten országára vonatkoztassák. Ezen alapúlnak az Istenre vonatkozó anthropopathikus és anthropomorphistikus szólásmódok, valamint a Krisztusról olvasható jelzések, melyek szerint ő, példának okáért Istennek ama báránnya (Ján. 1,29), a Júda nemzetségéből való oroszlán (Apok. 5,5), zöldelő fa (Lk. 23,31), az igazi szőlőtő (Ján. 15,1), a Jesse gyökere (Róm. 15,12), Dávid gyökere (Apok. 5,5); szegeletkő (Ef. 2,20), élő víz (Ján. 4,10), világosság (Lk. 2,32), élet (1 Ján. 1,2), Istennek kenyere (Ján. 6,33), pásztor, vőlegény, fő stb. — Ebbo a tropuskörbe sorozható a *katachresis*, midőn az író össze nem illő képes szólásokat csatol egybe, vagy a kifejezést sajátlan értelemben használja, például *ὀφθαλμὸς πονηρός*, mely az embernek szívéből származik (Mk. 7,22); *ἔτερος νόμος* (Róm. 7,23 = a bűn); *βλέπειν τὴν φωνήν* (Apok. 1,12); továbbá az *ironia*, mikor Pál apostol az ártatlan jámbor atyafiak szívét behálózó ámitóknak beszédét *χρηστολογία* és *εὐλογία*-nak (Róm. 16,18), a trágár élezelést *εὐτραπελία*-nak (Ef. 5,4) nevezi, vagy mikor keserűségében azt mondja a korinthusbelieknek: *ἤδη κεκορησμένοι ἐστέ ἤδη ἐπλουτήσατε χωρὶς ἡμῶν ἐβασιλεύσατε* és e sarkastikus klimax záradékául hozzá teszi: *καὶ ὀφελὸν γε ἐβασιλεύσατε, ἵνα καὶ ἡμεῖς ὑμῖν συνβασιλεύσωμεν* (I. 4, 8). Jézusnak ajkáról is maradt fenn ilyen ironikus mondás Mt. 26,45-ben: *καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε*, melyről már Chrysostomos megjegyezte (homil. 71. in Joh.): *οὐ προσάττοντός ἐστιν, οὐδὲ συμβουλευόντος ἀλλ' ὀνειδιζόντος*. V. ö. Mk. 7,9; Lk. 11,41; Ján. 3,10. A nyomatékos, erőteljes kifejezés (*emphasis*) példájául szoiagál (1 Kor. 4,3. 4) *ἀνακρίνεσθαι* és *ἀνακρίνεεν*, amaz a megítéltetés tényének, emez a megítélés jogának és képességének, *ἐπεινάσσε* (Mt. 4,2) a túrhetetlen éhségnek jelzéséül, míg már az *allegoria* (*ἄλλο λέγον τὸ γράμμα, ἄλλο τὸ νόημα*) gyakori alkalmazását főként Máté evangéliomában és Pál leveleiben találjuk; ilyen szókép nevezetesen az, mikor a fák gyökerére vetett fejszéről (Mt. 3,10), a szórólapátról, a csűrbe bétakarított búzáról (3,12), a véka alá rejtett gyertyáról (5,15), a szálka és gerendáról (7,3—6), vagy Sára és Hágár fiainak példájában (Gal. 4,21 kk.) a lelki szabadság és szolgaság fogalmának és mivoltának megvilágosításáról van szó. Az allegoriát azonban nem érvelési, hanem csakis élénkítési és magyarázó célból használják az újszövetségi írók, a mint Luther találóan mondja: *allegoriæ non pariunt firmas pro-*

bationes in theologia, sed velut picturæ ornant et illustrant rem. A hermeneutika körébe tartozván a mystikus, tipikus és parabolikus értelmezés taglalása, e helyütt elég annyit megjegyeznünk, hogy a tipikus allegorizálás első rendű mintáját a Zsid. levélből ösmerhetjük meg, a melyről részletesen szól «a zsidókhöz írt levél kritikai és bibl. theologiai elemzése. Debreczen 1894» című munkám.

Szintén gyakori a *metonymiá* vagyis kapcsolati átvitel, melynek sokféle változata közül nevezetes az ok és okozat felcserélése a következő kifejezésekben: *βαλεῖν μάχαιραν ἐπὶ τὴν γῆν* (Mt. 10,₃₄ mely helyett Lk. 12,₅₁-ben *διαμερισμόν* van); *ὁ ἀσπασμός τῆ ἐμῆ χειρὶ* (1 Kor. 16,₂₁; Kol. 4,₁₈; 2 Thess. 3,₁₇ saját kezemmel azaz saját kezem írásával); vagy mikor Pál az előzményt említi a következmény helyett ilyen formán: *σὸ ἐκφροσύνη τὸ κρίμα θεοῦ*; (Róm. 2,₃ az ítélet a bűn büntetése helyett); *ἐν ἡμέρα ὀργῆς* (2,₅ a harag a bosszúállás helyett); vagy mikor a tulajdonosról szól a tulajdon helyett, ebben: *εἴ τις ὑμᾶς κατεσθίει* (2 Kor. 11,₂₀ ὑμᾶς azaz vagyonotokat); vagy a jelről a jelzett dolog helyett ebben: *ὀφείλει ἡ γυνὴ ἐξουσίαν ἔχειν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς* (1 Kor. 11,₁₀), a hol is *ἐξουσία* jelenti a férji hatalom jelét, a melyet mint fejre való kendőt, vagy fátyolt visel a nő, annak igazolásául, hogy ő a férje hatalma alatt áll. Az *ἐξουσία* ilyen átvitt jelentését igazolja sicíliai Diodoros (1, 47) *ἔχουσαν τρεῖς βασιλείας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς* kifejezése, a melyben *βασιλεία* nyilván a saját hatalom symbolumát, az uralkodói fejdísz jelezi olyan formán, mint a hogy az egiptomi papok díszjelvényét képilegesen *ἀλήθεια*-nak nevezték (Diod. Sic. 1, 48. 77). Ugyancsak Pál apostol 2 Tim. 3,₁-ben szól a nehéz időkről (*χαῖροι χαλεποὶ*) az azokban leendő megpróbáltatások helyett; Gal. 5,₅-ben a reménységről az örök élet helyett, 2 Kor. 5,₁₁-ben az Úr félelméről az Úr ítélete és Gal. 3,₁₃-ban a fáról a belőle készített keresztfa helyett.

A *synekdoche* szemléltető és általánosító szókép gyanánt való alkalmazására nézve például említhető a nem és a faj felcserélése, így *ἄρτος ἐπιούσιος* (Mt. 6,₁₁) mindennapi eledelt, *ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ* (Róm. 1,₇; 5,₁) Isten összes kegyelmi ajándékait, *αἶμα ἐχχυνόμενον* (Mt. 23,₃₅) mindennemű öldöklést jelent; viszont megfordítva a faj helyett a nemet jelzi *πᾶσα κτίσις* (Mk. 16,₂₅ annyi mint az egész emberiség), *τὰ τετραπόδα* (Act. 10,₁₂) azaz a házi állatok. Máté (3,₅) és Lukács (ev. 2,₁) a rész helyett az egészet szokta megnevezni, p. o. *πᾶσα ἡ Ἰουδαία καὶ πᾶσα ἡ περίχωρος τοῦ Ἰορδάνου*, holott csak sokakról van szó; valamint *πᾶσα ἡ οἰκουμένη*, pedig pusztán a római uralom alatt levő tartományok értendők; míg már János apostol határozott számot mond határozatlan helyett Apok. 5,₁₁-ben: *μυριάδες μυριάδων καὶ χιλιάδες χιλιάδων* és Pál apostol kerek számot kevesebb-több szám helyett (1 Kor. 14,₁₉): *θέλω πέντε λόγους τῷ νοῦ μου λαλῆσαι . . . ἢ μυρίους λόγους ἐν γλώσσῃ.*

A synekdoche fajai gyanánt tekinthető beszédalkatok közül megemlítem az újszövetségben is előforduló *antonomasia*-t, mely szerint az evangélisták Jézus tulajdonneve helyett az őt kiválóan jellemző jelzőit írják, például *κύριος* (Mt. 21,₃), *διδάσκαλος* (Ján. 11,₂₈), *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (Mt. 8,₂₀); ilyen forma az is, mikor Nérót appellative *κύριος*-nak (Act. 25,₂₆), vagy Jézust *ἑσχατος Ἀδάμ*-nak (1 Kor. 15,₄₅) nevezi az írás. *Meiosis* Pál apostolnál *τινες* (Róm. 3,₃ e helyett *πολλοί*), *ἀσθενής* (5,₆ e helyett *ἀσεβής* és *ἀμαρτωλός*) Lukácsnál *εἶναι τινα* (Act. 5,₃₆ *τίς* eximius quidam, holott ellenkezőleg *οὐδείς*) cet. *Litotes* és *tapeinosis* ritkábban, *hyperbola* gyakrabban található.

A szabálytalan, egyenetlen, csonka, zsúfolt és felesleges mondat-szerkesztésnél tapasztalható s az újszövetségben bőségesen előforduló *alakzatokat*, a mondattani sajátságok taglalásakor kívánom bemutatni.

Dr. ERDŐS JÓZSEF.

AZ AENEIS XIII-IK KÖNYVE.

Az a *hatás*, melyet Vergilius saját *kortársaira* gyakorolt, bámulatos! A művelt, előkelő és multjára büszke római valóságos rajongással nézett fel kora legkitünőbb epikusára; költészetét csodálva bámulja, dicsőíti; a jobbbérű nagyközönség meg annyi figyelemmel halmozza el őt, hogy rokonszenvének nyilatkozása valóságos teherré válik a szerény emberre nézve, a ki tüntetőleg kerüli Rómát éppen e miatt s ha oda vetődik: idegenek, ismeretlenek házában rejtőzik el, hogy a sokaság terhes ovatója elől meneküljön.

A «*figulus figulum odit*» közmondást fényesen czáfolja meg Vergilius legmértőbb kortársa, Horatius, a ki (Sat. I. 10. 44) *Bucolicainak* értékéről így szól: *molle atque facetum Vergilio adnuerunt gaudentes rure Camenæ*. Propertius, Vergilius műveit Homeros *Iliasa* fölé helyezi (p. 38.); L. Varius Rufus, magasztaló elragadtatással beszél róla. Asconius Pedianus a Varius művéből merített a «*Contra obtrectatores Vergili*» cz. iratában magasztalja őt.

Mert ilyenek is akadtak! De sem az elfogult B. Herennius, majd Carvilius Pictor «*Aeneidomastix*»-e, mely mindenáron ráakarta sütni az Aeneisre a tökéletlenség bélyegét, sem az utánzók üres, simplex, meszterkelt műveinek gomba módra szaporodó serege nem volt képes a nagy költő dicsőségének sugárait s azok ragyogását elhomályosítani.

A gazdag Rómát kincseinek embersorvasztó élvezete, régi erkölcszeinek elfajulása tette tönkre. Ámde mit árt mindez a szellem örökké-

valóságának? Vergilt az ó-korban beviszik az *iskolák* falai közé s ott él tovább alkotásaiban. Egy művelt libertinus, az Atticus szabadosa, Q. Cæcilius Epirota, vezeti be az *ifjúság körebe*, hogy a költő remek stilusa, dűsgazdag kedélye, erős hazafias érzése, forrásává váljék a szépnek, kedvesnek, nemesnek. A *rhetoriskolák* meg a felett vitáznak, vajjon Vergilius mint költő, vagy szónok nagyobb-e? S Tiberius Claudius Donatus ez utóbbi irányban emeli ki hatalmas erejét, költői alakba foglalt beszédeit.

Aztán jönnek az «*idézők*», izetlen «*érezelők*», (centones), pogányok és keresztények egyaránt. kik kegyetlen munkát végeznek a classicus író remekeinek testén: azt felhasgatják, egyes tagjait, részeit egészen elütő tartalmú műveiknek részeivé teszik; munkájuk silány anyagát Vergil munkáiból vett idézetekkel díszítik, cziczomázzák; sőt egy Hosidius Geta nem restelli a fáradságot ahhoz sem, hogy Vergilius verseiből, szavaiból, kifejezéseiből összeférczelje «*Medea*» című tragoediáját.

Egy érdemet ezektől, minden gyarlóságuk mellett sem lehet eltagadni, azt t. i., hogy a *nagy költőt folyton életben tartják s a világ elé állítják, mint szellemóriást.*

Komolyabban foglalkoznak vele a nyelv- és szövegmagyarázók: a Domitian-korabeli (?) Aeurilius Asper és a Nero alatt élt M. Valerius Probus.

Az iránta való csodálat nőttön nő; végre nagysága iránt a rajongás oly irányba kap, mely *mindent* az ő műveiből akarna kimagyarázni, mint Macrobius, és a jövő titkainak fátyolát is fel akarják lebbenteni a «*Sortes Vergilianæ*»-k.

Arrianus még görögre is lefordítja V. műveit.

Az «*allegorikai*» magyarázat elastikus elbánásával pedig oly csodaalakot teremt az erre soha nem számító szerény emberből, a mely alak a magasabb bölcsesség kútforrásává lesz.

Azután jön a *humanisták* kitartó munkálkodása, mely az ó-kori műveltség kincseit — a saját korában felfrissítve, magyarázgatva, — ragyogó alakjában igyekszik átadni az utókornak. Csoda-e, hogy az élesebb elméjű humanisták szintén rajongásszerű szeretettel csüngnek V. alkotásain?

És vajjon hol verhetett volna erősebb gyökeret az ó-kori írók — s közöttük a minden időben csodált Vergilius — művei iránt való érdeklődés, mint azon nép körében, mely büszkén vallotta magát a nagy római múlt hagyományainak örököséül és fentartójául? S ez Italia!

Igen találóan mondja Burckhardt: «*Olaszországban az ó-kor nem egyéb, mint visszaemlékezés a saját régi nagyságára; a latin nyelv könnyen érthetősége, a még meglevő emlékeztetések és emlék-*

jelek nagy tömege a humanistikus irány munkáját hatalmasan moz-
dítja elő.»¹⁾

«Hiszen az új latin költészet nem azért pengeti meg lantját 12
század múlva, hogy valamely absolut kritikával dacoljon, hanem hogy
magának a munkásnak, a költőnek és sokezer kortársának szerezen
gyönyörűséget.»²⁾

Ennek a felfogásnak, ennek a gondolkodásnak köszönjük a *Maffeo
Veggio* humanista sokoldalú munkásságát is, melynek egyik kiváló
eredménye volt a Vergil Aeneis-ehez toldott XIII-ik ének.

Ez a felfogás adta ajkaira Pietro Bembo-nak «Sarca»-jában azokat
a gyönyörű szavakat, melyekben Vergiliushoz fordul és pedig oly szép
lendülettel, melyet minden költő megirigyelhetne tőle.»³⁾

Ne tartsuk azt helytelennek, — az akkori időbe képzelve vissza
magunkat, hogy a humanisták teljes két századon át oly szeretettel
karolták fel a latin nyelv kincseit és oly buzgalommal művelték magát
a nyelvet is, mintha egyedül ez lenne jogosítva az életre és a jövőben is
csak ezen a nyelven cserélhetné ki a világ minden részeiben szétszórt
tudás a maga eszméit. Nem! A latinság egy hosszú évezreden át élő
emlékei, műveinek varázsa, hatása méltán felébreszthette bennök azt a
gondolatot, megszilárdíthatta azt a hitet, hogy a halhatatlanságra csak
az a szellemi munka számíthat, mely a latin nyelv mezében lát napvilá-
got.»⁴⁾ Ettől a felfogástól a humanisták legnagyobbika, *Petrarca*, sem
idegenkedett; sőt *Boccaccio*, Tescis-ével, Genealogia Deorum-ával is ez
irány felé hajlott egész meggyőződésével.»⁵⁾

Ez a kor, ez a felfogás szülte Maffeo Veggio-t is.

Lássuk az olasz szónok és latin költőnek életét és működését rövid
vonásokban.

Magának a *nérnek* leírásában némi eltérést látok az íróknál.

Az 1492-ki nürnbergi Koberger Antonius-féle és az 1509-ki
strassburgi Knobloch János-féle kiadásban Maphæus Veggius olvasható;
más helyen⁶⁾ Maphæus Vegius, majd Maffejus Vegio,⁷⁾ továbbá Maffeo
Vegio⁸⁾ és Maffeo Veggio⁹⁾ olvasható.

¹⁾ Burkhardt Jakab, A renaissance-kori műveltség Olaszországban.
ford. Bánóczy József. Budapest, M. T. Akadémia. 1895. I. k. 239. l.

²⁾ Ugyanott I. k. 352. l.

³⁾ Ugyanaz I. k. 355. l.

⁴⁾ Ugyanaz I. k. 345. l.

⁵⁾ U. a. I. k. 280 l.

⁶⁾ Jo. Alberti Fabricii Bibliotheca Latina mediæ et infimæ ætatis.
Tom. V. Patavii 1754.

⁷⁾ Allgemeines Gelehrten-Lexikon. IV. T. Chr. G. Jöcher. Leipzig, 1751.

⁸⁾ Biographie universelle ancienne et moderne. T. 26; A Paris. L.
G. Michard 1820.

⁹⁾ Burkhardt-Bánóczy. I. k. 355. l.

Ugyanezen források szerint a XV-ik század egyik legkiválóbb latin költője, született Lodiban¹⁾ 1406-ban.²⁾ Szülővárosa után a «Laudensis» nevet kapta. Milanoban tanulta alapos tanítóktól a humaniorákat s rohamosan haladt előre. Különösen a költészet vonzotta a gyermek-ifjút; hiszen még alig volt 16 éves, mikor első, igen tetszetős költeményét írta és szavalta. Atyja gyakorlati ember volt, ezen szempontból fogta fel fia jövőjét is; a múzsák előtt bemutatott kezdetleges áldozatot még csekély alapnak tartotta az életre; ezért követelte fiától, hogy tovább képezze magát, ne fejezze be tanulmányait a poétikával, hanem tanuljon bölcsészetet, majd jogot. El is ment az ifjú Paviába, hol a jogi tudományok hallgatója lett; innen azonban a kitört pestis-járvány szülővárosába való visszatérésre készítette. Ábrándos lelke azonban irtózott az ügyvédi gyakorlattól s ez okból atyja kívánsága csak jámbor óhaj maradt; mert a jogi tudományoktól eltérve, minden idejét a széptudományok elsajátítására szentelte.

Némely értesítés szerint V. Márton pápa datariusi hivatallal tisztelte volna meg; de két levelének tartalma szerint még e pápa halála után³⁾ két évvel, vagyis 1433-ban mindig Paviában tartózkodik és pedig mint a széptudományok tanítója, tehát a datariusi tisztségre nem V. Márton, hanem utóda, IV. Jenő pápa emelte őt, ki 1433-ban Rómába hívta meg s kinevezte pápai titkárnak,⁴⁾ majd datariusnak, mely álláshoz még a sz. Péter-templomi kanonokság is jártult; minélfogva anyagi gondoktól menten szentelhetette minden idejét kedvelt tanulmányainak. Ezen helyzettel annyira meg volt elégedve, hogy egy gazdag püspökséget nem fogadott el s megmaradt eddigi állásában.

Hogy vajjon Veggio a korát jellemző bűnökben, ú. m. pöffeszkedés, gyalázatos kicsapongás, hitetlenség, részes volt-e, azt a forrásokból kibetűzni nem lehet; de abból az önvallomásából, hogy sokáig ellen-szenvenvel viseltetett a papi állás iránt, inkább világias hajlamú ifjúnak tartom, a ki az élet örömeitől nem irtózott, vagy legalább kép-mutatóvá nem süllyedt. Mikor aztán rászánta magát a papi állás elfogadására, buzgón töltötte be tisztét; s nemcsak Jenő pápának, hanem utóda, V. Miklósnak is teljes bizalmát élvezte, ki őt nagyon becsülte s eddigi állásában meghagyta.

¹⁾ *Lodi*, Laus Pompeja. Felső-Itália tekintélyes városa 18,000 lakossal; Milanótól délre az Adda folyó mellett. Plinius szerint a boiok alapították; régi neve bizonytalan; a Laus Pompeja nevet Pompejus Strabotól nyerte, ki ide egy római gyarmatot telepített.

²⁾ Jöcher imént idézett műve szerint 1407-ben.

³⁾ *Series romanorum pontificum*. R. P. Kolb 1. pars. 260. lap. V. Márton pápaságának 13. évében, 1431-ben halt meg.

⁴⁾ *Secrétaire des brefs, secretarius Brevium*.

Benső barátságban élt Panormitarius-sal és Aeneas Silvius-sal.

Veggio különös úhítattal viseltetett sz. Ágoston iránt, a kinek római templomához egy pompás kápolnát is építtetett, hova anyjának, Monicanak, hamvait Ostiaból elhozatván, egy pompás szekrényben helyeztette el.

Meghalt 52 éves korában, 1458-ban Rómában; földi maradványait az általa emelt kápolnában helyezték örök nyugalomra.

Veggio művei a következők:

«De educatione puerorum et claris eorum studiis ac moribus» libri 6. Milano. 1491. Több kiadást ért.

«Philaethes, seu de amore veritatis invisæ et exulantis dialogus.» Zell. 1467.

«De perseverantia religionis ad sororem» libri 6; a liber 7-us pedig: De quattuor hominis etc. Paris 1511.

«Disceptatio inter terram, solem et auram.» Milano. 1497.

«Antoniados» libri 4. poema heroicum. Deventer. 1490.

«Astyanax». Cagli. 1475.

«Velleris aurei» libri 4. Köln. 1589.

«De rebus antiquis memorabilibus Basilicæ D. Petri Romæ».

«Liber de significatione verborum in jure civili».

«Dialogus de felicitate et miseria».

«Libri XII Aeneidos Supplementum».

Ezen legutolsó helyen említett munkája, melyben Vergil Aeneise-hez a XIII-ik éneket adja, a legismeretesebb volt s a szerző költői hírnevét nagyban emelte kortársai és az utódok előtt. Ezen költemény a Vergilius 1471-ki kiadásában jelent meg először nyomtatásban, melyről azt tartják, hogy Adam Rotweil velencei nyomdász sajtója alól került ki. A XV, XVI, sőt a XVII-ik század elején számos Vergilius-kiadásban újra lenyomtatták és Pierre de Monchault francia nyelvre is lefordította versben. Köln. 1616.

Nem osztozom abban a véleményben, mely Veggio-ról azt mondja, hogy ő Vergil Aeneisét az inventio és historia szempontjából befejezetlennek tartotta volna; sokkal valószínűbb azon feltevés, hogy ő ezen, különben élvezetes munkájával, a költészetben akarta magát gyakorolni és pedig egy nagy mestert tartva szem előtt s olyan tárgyban, melyet az már feldolgozott volt. Bizonyára a Smyrnai Quintus példáján buzdult fel, a ki még az Iliashoz is folytatást mert csatolni.

A szigorúbb kritika önhittséggel és elbizakodottsággal sem vádolhatja e miatt, pedig vádolja; hiszen nem tudhatta előre a szerző, hogy ezen kísérleteinek másolatai annyira felszaporodnak; még kevésbé sejthette azt, hogy költeményét a Vergilius halhatatlan művéhez fogja csatolni az utókor, még pedig a XV—XVI-ik században szükséges, kiegészítő *toldalékként*.

A «toldalék» szó juttatja eszembe, hogy azon kérdés merülhet fel vajjon az Aeneis folytatása, vagyis egy XIII-ik énekkel való megtoldása, a mű szerkezeténél fogva, az abban élő és mozgó alakok æsthetikai méltatása mellett és alapján, hézagot pótol-e vagy nem?

Ítéletem az, hogy hézagot nem pótol s a nagy mester művének ilyen befejezésre szüksége nincs. Az Aeneis figyelmes olvasója maga mondja el magának azt, a mi talán abból hiányozni látszik, vagy toldalék alakjában hozzá fűzhető.

De mivel a Veggio munkája előttünk áll, tényleg folytatása az Aeneisnek: megkísérlem beleképzelni magamat az ő felfogásába s keresni igazolható okát annak, *hogy mi indította költőnket éppen az Aeneis folytatására?*

Ismeretes, hogy a római nép a legrégebb időktől kezdve szeretettel ápolta azt a hitet, mely szerint ő az Aeneas nemzetségének ivadékai; de főleg Sulla kora óta politikai dogma gyanánt tartotta fenn magát az a monda, hogy a római nemes törzsek egyenesen a trójai családok leszármazottjai. Vergil azonban a pusztá hagyománynyal meg nem elégedett, hanem az *Aeneas-mondát* a legszorosabban összekapcsolta az *italiai latin hagyománynyal* s a jelennek alkotásait és nagyszerű eredményeit visszavezette az ősi kettős forrásra, melyekből azok, az idők folytán való egyesülés és kölcsönös együttthatás következtében fakadtak és megizmosodtak. Így tehát, míg egy részről előadta azt, miként *mentette meg és vitte* Latiumba a trójai Aeneas feldúlt hazájának szentségeit s mint alapított a bennszülöttekkel való győztes egyesülés által új, politikai-vallási életet: nem pusztán *Augustusnak* és családjának uralmát fektette az isteni jog alapjára, hanem át volt hatva magának az *első római nemzetnek* isteni küldetésben való őszinte hitétől. Róma sorsa tehát az istenek kezében van s az ősök példája buzdító erőt kölcsönöz az utódoknak ahhoz, hogy közös isteneik segítségével Rómát nagygyá, a világ fejévé tegyék.

A mű szerkezetét tekintve, annak főhőse, mintegy tengelye Aeneas, mely tengely körül forog az egész cselekmény. Hogyan fogta fel ennek célját, feladatát a humanista?

Az Aeneis nem a Trojából -- bár végzet szerint -- menekülő Aeneas bajait, viszontagságait akarja leírni, hanem egy szent, vallásos érzelmű, az istenek akarata előtt meghajolni tudó, végzéseiket betölteni törekvő, önmagát, nemzetét, vallását egyiránt fentartó jellemet domborít ki. *Aeneas országot akar alapítani s ebben az őshazából magával hozott istenek tiszteletét megjörökíteni.* Neki tehát -- így gondolja Veggio -- előbb nem szabad a cselekvés teréről lelépni, meghalni, míg a cél, melyért egész életén át küzdött, meg nem valósítja, ha «sibi constat», ha hű akar maradni régi, kipróbált jelleméhez. A Maffeo Veggio XIII-ik

éneke codificálja mintegy a hős jellemét; sőt érdemeiért «Áldott csillag» alakjában felviszi az égbe; oda tűzi az ég boltozatára, hogy ragyogjon, világítson minden időknél át nemzete előtt, mint az igaz hithűség, istenfélelem fényes csillaga.

Ez a felfogás megnyugtatólag hat mindazokra, kik vallásukért, isten akaratának betöltéseért e földön, a hazáért, népboldogító eszmékért kitartóan küzdenek, a nélkül, hogy az ilyen életért itt e földön megérdemlett jutalomban részesülhettek volna. Aeneasban, a mi földi volt, az a föld rögéhez tapad; a mi benne halhatatlan, azt az anya, Venus, felviszi az égbe s istenek között ad helyet az isteneredetű, égi missióját híven betöltő fiúnak. — Ime valódi keresztény nézet, felfogás, pogány keretben!

Veggie a hős főjellemvonását, az isteni akarat betöltőjének, végrehajtójának munkáját az utolsó vonásig híven megtartja . . . Pius!

De nézzük tovább az ő felfogását.

Aeneas, az *idegen*, csakis úgy nyerheti meg a haddal legyőzött nép bizalmát, ha annak törvényeit, eddigi szokásait elismeri, maga is felveszi, követi és az ő elgyengült — jobbára férfiakból álló csapatát — mindenben egyesíti a meghódolt bennszülöttekkel. Neki el kell venni Laviniát, a király leányát, feleségül; ez végzete. Ez is megtörténik. Mily szépen oldja meg a humanista költő ezen, az eredeti mű szelleméből folyó, feladatot! Lavinia a *latin nép szemeláttára* esküszik hűséget a *jövevény* királynak, kinek utódai lesznek hivatva az egyesült két nemzet felett uralkodni.

A többi alakok jellemzésében is hű marad mesteréhez.

Latinus hű önmagához. Az esztelen harczot felidéző Turnus elesik. *Latinus* sajnálja ugyan bukását, de megbarátkozik az új helyzettel; tudja, hogy a végzet szent, és a saját küldöttei által ajánlja fel leányát feleségül Aeneasnak, illetve a győzőnek. Ő maga aztán bölcsen visszavonul; tehát a döntő ütközetben semleges marad; nyugodt, hiszen tudja, hogy a végzet szerint Aeneasé a győzelem. A győzelmes Aeneasnak s ivadékainak trónöröklési jogát elismeri; sőt boldog, mert leányágon az ő vérei fognak ülni a trónon. Aeneas különben sohase tűnik úgy fel, mint a «latinok legyőzője», hanem egyedül Lavinia birásáért harczoló «küzdő fél» Turnus ellen.

Latinus most is mindenütt jólelkű, előzékeny, békeszerető, engesztelő.

Achates hű kísérelő, éber és gyors.

Lavinia kedves, szeretetreméltó, Aeneas királyi méltóságához illő, szép, bájos; ha elpirul, a biborral festett elefáncsonthoz hasonló arca van.

Nem hiábavaló munkát végzett a humanista költő, kedves olvasmányt nyújtott korának.

Mióta tudomással birtam Veggio munkájáról, mindig vágytam annak elolvasása után; a mikor meg elolvastam azt, méltónak ítéltém arra, hogy zengzetes szép magyar nyelvünkön is olvasható legyen.

Halottaiból feltámasztani egy humanistát és latin nyelven írt folyékony hexameterreit hasonló alakban magyarul visszaadni: nehéz feladat!

Megvallom, nem is vállalkoztam volna ezen feladat megoldására, ha nem látom be ennek, habár nem szükségképeni, de legalább «elfogadható» összefüggését a halhatatlan Vergilius ma is remeknek elismert művével.

Vergiliussal foglalkozni öröm; édes minden szava; leírásai megkapók, beszédei kerekdedek; aranybányája a classicus ókor vallási, társadalmi, stratégiai és családi élet ismeretének.

Végül kénytelen vagyok még egyet itten megjegyezni a XV-ik század latin költőjének dicséretére. Sehol sem látható verseiben a konyhalatinság, a középkori s főleg Italiában lábrakapott szóferdítési és szógyártási mániának semmi nyoma. Ő mindvégig latinul ír, híven nagy mestere tollához. Ha az ember nem látná az «additus liber» jelzõt, azt hinné, hogy a Vergilius szótárából tanult szavakat, gondolatokat, gondolatfűzést használja mindenütt. Képzelete eleven; festése hű, találó, szép; beszédei nem túlzott hévvel szólalnak meg; jellemzései megfelelők. Kifejezései tiszták, méltók a mesterhez, előképéhez. Versezete könnyed, folyékony, élvezhető és mindig megtalálja a helyes jelzõt, szót, kifejezést.

Úgy vagyok meggyőződve, hogy e műfordítás által nem vontam le sem a Vergilius lángleikéből fakadó nagyalkotású mű szépségéből, sem olyasmit nem akartam közzétenni, a mi conceptiójában és a múlthoz való viszonyában visszás képből tűnnék fel az olvasó előtt.

* * *

A mű fordításánál a strassburgi kiadás szövegét követtem, melynek birtokában vagyok s melyre valamely könyvbarát még 1692-ben ezt írta: Editio admodum rara.

E könyv címlapján ez áll:

P. Vergilii Maronis Aeneis cum familiari expositiõe. Annexo quocq' vocabulorũ indice iuxta seriem alphabeti.

Végő két sora ez:

Johannes Knobloch ciuis Argentinẽsis impressit V. kal. Aprilis. Anno salutis Christiane M d. IX.

A Maffeo Veggio munkája a «Descriptio XIII. libri Aeneidos»-sal kezdődik Fo. CCCLXX.

Mutatványul fordításomból álljon itt a XIII. ének versbe foglalt tartalma és befejező része.*)

A XIII-ik ének tartalma.

Turnus a harc mezején, minő hős, elesett s a Rutul nép
 Aeneas seregébe vegyült, s őt nézi urának;
 Aztán isteninek méltó kegyelettel adózik.
 Aeneas, kit a sors gyötrött sok ezeryi csapással
 Múltban, — most a letűnt viharok zord képe csak álom —
 Kis fia, s új népének örül, boldog valahára!
 Ósz Latinus némán kesereg Turnusnak elestén.
 Daunus az elpusztult haza sorsán bánatosan sír
 És fia hült tetemét szomorún könnyárba főrösztli.
 Majd a király vidám lakomát rendez nagy örömmel:
 Aeneasnak adá lányát feleségül. A két nép
 Frigytársá leszen és békét köt örökre ezentül.
 Szép várost alapít . . . s nevezé azt most Lavinumnak.
 Csendes békében kormányoz az új haza földjén
 Aeneas, míg nem viszi őt fel Venus az égbe.

* * *

509—528.

Vége a nagy fénynyel terített lakomának; a hosszú,
 Lassan múltó éj társalgással rövidebb lesz.
 Trójának szomorú sorsát és gyászos elestét,
 Pellasgok népét említik rendre beszédben;
 Majd a közöttök folyt ádáz harcok riadalmát
 Mondják el híven: hol, melyik sorhada állott?
 Hol szállott legelőbb gyilkos nyíl légbe közöttök?
 Melyik hős fél mert legelőször rontani harciba?
 Villámgyors kardját ki meríté vérbe először?
 Főleg a trójai hős és véle Latinus örömmel
 Mondják el Latium regehőseinek esodatettit.
 Szép Latium neve honnan eredt? Elmondja Latinus:
 Itt bujkált egykor trónjától fosztva Saturnus
 Ennek a szép honnak hegy-völgyeiben; Jupiternek
 Bósz dühe üzte el őt; s a hegyeknek kósza lakóit
 Rendbe szedé; törvényt, bírót rendelt fölübök; sőt
 Hasznos földművelést, szőlőt nemesíteni tanított.

*) Az egész fordítás a nyiregyházi ág. h. ev. főgymnasium 1902-ik évi «Értesítő»-jében jelenik meg.

S Atlas lányától, az Elektrától született nagy
 Dardan, — Jásusnak megölése után — kele útra
 Phrygia városihoz, Corytumból, népe javával,
 Büszkén vitte a sast, atyjától, nagy Jupiterből
 Kapva ajándékul, jelvényül Trójaiaknak,
 S hogy nevezék ezután magukat már «trójaiaknak».

529--549.

Ilyenek és egyebek lelkes mondása között folyt
 El gyorsabban az éj; az idő múlt; nyájas örömhang-,
 Vígágtól hangzott minden terem; a palotában
 Fényes csillárok tündöklő lángja világolt.
 Víg zene szólal meg, hangjára felugrik az Auson
 S trójai ifjúság; tapsolva kíséri a dalt, majd
 Tánczra hevül, perdül, forog és lejt sorban, ujongva!

Már elmúla kilencz nap pompás, víg lakomával.
 Ekkor a győztes hős Aeneas görbe ekével
 Jelzi a városnak, mely épülend, meg a földet.
 Házak emelkednek . . . s az egész tért sánczczal övedzik.
 Nagy csoda történt most . . . elmondani sem kicsiség ez:
 Szép Lavinia fejtetején fényes ragyogással
 Gyúla ki egy lángnyelv s a magas felhőkbe vegyül el.
 Aeneas atya két kezeit felemelve az égre
 Ámúl . . . majd így szól könyörögve a nagy Jupiterhez:
 Ó! ha a trójai nép önként követi az egeknek
 Rendeletét híven, földet s vizeket bebolyonga, . . .
 Hogyha imádtalak én téged s tiszteltem az oltárt:
 Hátralevő munkám áldd meg, Jupiter, s eme jósjelt
 Fordítsd jóra nekem! Hozz békét, népemet áldd meg!
 Szüntesd meg súlyos bajaink és fáradozásink!

550—583.

Így eped Aeneas. — Aranyos fényben, ragyogással
 Megjelenik Venus, kegyes ajka szelíden emígy szól:
 Vesd el gondjaidat szeretett fiam! Isteneidnek
 Jót jósló jeleit lásd és a jövőnek örülj csak!
 Megvan már békéd; bajaidnak vége szakadt most,
 Végre az óhajtott nyugalom majd századokig tart;
 Mitse remegj attól, hogy e láng szeretett feleséged
 Fejtetejéről szállt fel az égbe . . . de állhatatos légy!
 Mert ő lesz, ki neved hős vérből tartja fel, . . . egyben
 Hadvezetők számát szaporítja a trójaiaknak;
 Büszke fiától két ivadék lesz s lelkes utódok,
 Kik a földkereket *hírrel* hétöltik egészen;

Hősiesen győznek, hatalommal igazva le mindent.
 Túl a tengeren is mérkőzik Olymppallal e *hírnév!*
 Fényes győzelmek hosszú sora végre az égbe
 Felviszi sarjaidat s félisteni lesznek a mennynek.
 Fényét, nagy hírét im e láng jelzi fajodnak;
 Ezt a jelt Jupiter maga küldte le csillagos égből.
 Ám ne feledd, ily nagy kegy, nagy hírnév közepette,
 E várost — mit emelsz, nődről hívatni, nevezni!
 Trójánk hamvaiból megmentett isteneidnek
 Lakhelyet adj abban s az idők végéig imádják,
 Tiszteljék őket hálával utódaid egykor!
 Mert emez isteneid teszik azt, — óh nagy csoda! hidd el....
 Forró honszerelem lángját gyújtják fel e népnek
 Szívében, s a Latin nép újra, meg újra magától
 Visszajön ebbe megint, ha belőle kimennie kellett!
 Boldog az, a kire ily feladat vár! Békejoggal
 Kormányzod népét ezután Trójának e honban,
 Majd ha ipád megtört, elmúlt... örökébe te lépsz, jösz;
 Törvényt szabsz közösen népednek s *itteniéknek*
 Ennekutána pedig felszállsz vidáman az égbe.
 Isteni végzés ez! Szólt Vénus s légbe röpült fel.

584---605.

Isteni anyjának szavain megdöbbene a hős
 Aeneas s híven megtartja, betölti parancsát,
 Egygyé forrt népét áldott békével övezve
 Kormányozza. — Midőn elmúlt jó ipja Latinus,
 Régörökébe beült s az egész hont bírta királyként.
 Phrygek s ősi lakók egymás kebelére borultak,
 Egy törvény, vallás csatolá most össze a kettőt.
 Erre vidám arczczal Venus szállt most az Olympról
 Földre alá, szólott Jupiterhez, öelve az istent:
 Nagy Jupiter! Ki világmindenség atyja vagy egyben,
 Ember sorsa erős kezeidben.... gondod a «Minden»
 Jól emlékszem, hidd, megígéred azt, hogy a Dardán
 Nép balsorsa enyész... végét veted annyi nyomornak,
 Üdvöt hoz le reá kegyed. — E szó szent, igaz is lett!
 Nyájas békében múlt el már három egész év
 Hogy szent frigy köti egygyé most már mind ama népet!
 Sőt megígéred, hogy nagy egedbe viszed tel a hőst is,
 Aeneast, mondd hát, mit gondolsz isteni észszel?
 Itt az idő! Érdem rászolgált! Légy Te igaz, hű!

606—630.

Megcsókolta legott Vénust ős istenek atyja,
 S így szólt nagy kegyesen: Te tudod jól, isteni Vénus,
 Aeneast s népét mint kedveltem; soha nyiltan
 Bár nem vallottam meg ez érzést; annyi veszély közt
 Gyakran mennyire fájt a te fájdalmaid nekem is, tudd!
 Engesztelve levén Júnó, meghoztam a végét
 Tüstént kinjoknak. Feltettem erős akarattal,
 Hogy magas égbe viszem Trójának hősi fiát fel,
 Érdemiért legyen is helye isteneink sora közt, itt!
 Szent végzés! Ami föld, múló vala benne, te vidd el
 S égboltján ragyogó nagy csillaghoz tetemét add:
 Ami dicső, nagy erény épült fel tetteiből, azt
 Tüstént égbe viszem, legyen élő, míg e világ áll!

Istenek egyhangú áhitattal helyeselték
 Mondását; Júnó maga sem vete ellene semmit,
 Sőt kegyesen szólván, nagy egekbe hozatni javasla.

Erre a jószágos Vénus levegőn le a földre
 Száll vala, Laurentum földjére, Numicius ömlő
 Habjaihoz; náddal vala árnyékolt e folyóvíz.
 Itt fia holttestét a folyóvíz habja förösztí,
 S a mi *halandó* volt: a folyó fenekére leszálla;
Halhatlan lelkét nagy örömmel az égbe vivé fel!

Aeneas ragyogó csillag lett! Julius *Áldott-
 Csillagnak*» nevezé s kegyelettel imádja a nép is
 Késő századokig, szentelt templomban, *elődjét*.

LEFFLER SÁMUEL.

KÖRNER ZRINYI-JÉNEK FORDÍTÁSAI.

A szigetvári hős alakja a történelemből és irodalomból egyaránt ismeretes. Zrinyi Miklós halálát Körner Th. előtt két német költő dolgozta fel drámának: Werthes K.: Niklas Zriny, oder die Belagerung von Szigeth 1790; továbbá Pyrker J. K.: Zriny's Tod czímen. E drámák, valamint az a körülmény, hogy Körner Zrinyije több fordításban is megjelent, mutatják, hogy a tárgy a költőknek és a közönségnek egyformán kedves volt. Nem volt a legszerencsésebb gondolat az említett költőktől, hogy Zrinyi Miklósból drámái, illetőleg tragikái hőst csináljanak. Nagyon messze vezetne célomtól, ha azon kérdés fejtegetésébe bocsátkoznám, hogy vajjon Zrinyi sorsa tragikus-e, vagy nem. Akár túlteszszük magunkat azon a némileg egyoldalú állásponton, hogy tragikái vétség nélkül

nincsen tragœdia, akár nem, annyi tény, hogy Zrinyi alakja olyan felfogással és alakítással, a hogy a három német költő őt a színpadra hozza. nem drámai hős és még kevésbé tragikai. Körner darabja sokkal sike rültebb és költőibb, mint a másik két német dráma; Bécsben, Pesten és Kolozsvárott egyaránt nagy volt a hatása, pedig az ő drámája is sok tekintetben kifogás alá eshetik. (L. Kölcsey F. birálatát.)

Pesten Szemere Pál fordításában adták Körner Zrinyijét. A kolozvári nemzeti színházat 1821-ben Petrichevich Horváth Dániel fordításával nyitották meg; a főbb szereplők voltak: Szolimán: Gróf Csáky; Ibrahim: Br. Bornemisza; Ali Portuk: Br. Bánfi; Musztafa: M. Baresai; Zrinyi: M. Hor. D.; Éva: Gróff Csákyne ő Nagysága; Ilona: B. Inceédi Mária; Ujlaki: Gróff id. Bethlen Pál; Juranics: Gróff Bethlen I. stb.¹⁾

Szemere Pál 1818-ban fordította le gr. Teleki Lászlóné, br. Mészáros Johanna kérésére. A fordítás 1826-ban az «Élet és Literatura» első kötetében jelent meg. P. Horváth D. fordítása 1819-ben jelent meg Kolozsvárott ilyen czímmel: *Zrinyi, vitézi szomorújáték*. Az előszóban említi a fordító, hogy az erdélyi — Úri játtszó Társaság — Bánffi György neve napját méltó — Hérosi Játék — előadásával akarta megünnepelni és hogy ő magára vállalta Körner Zrinyijének magyarra való fordítását. E két fordításon kívül 1835-ben megjelent Pesten egy francia fordítás is a következő czímmel: *Nicolas Zrinyi, banus de Croatie, Dalmatie et Slavonie. Tragédie en cinq actes. Traduit de l'allemand et rédigé en prose par Jean Nep. Millakovitch.*²⁾ A Pest 1835. Millakovitch a fordítást hálából egy orvosnak, Alexandre de Koppynak ajánlja, a ki őt a veszedelmes kolerából kigyógyította. Horváth és Millakovitch fordítása prózai, Szemere jambusokban fordít.³⁾

Kölcsey a Körner Zrinyijéről írt birálatában Szemere fordításáról szólva azt mondja, ha az ember valamely idegen munkát fordít, akkor mesterművet ültessen át a magyar irodalomba és ne olyat, a melyet maga sem tarthat jónak: «Szántam a szegény fordítót a hálátlan munkáért.» Körner drámájának fordítása azonban nem csupán ebből a szempontból hálátlan munka, hanem azért is, mert fordítása valóban sok

¹⁾ A használt példányban az előadók nevei az egyes szereplő személyek után tintával vannak oda írva: úgy írtam le, a hogy őket kibetűznöm sikerült.

²⁾ A XIX. század 30-as éveiben két latin és egy horvát nyelven írt munka is jelent meg tőle. L. *Petrik Géza: Magyarország bibliographiája* 1712-1860. II. k. 489. és 740. o.

³⁾ *Dr. Th. Herold: Fr. A. Cl. Werthes und die deutschen Zrinyi-Dramen* cz. munkájában említi egy lengyel és egy holland fordítást is. A francia fordításról nem tesz említést.

fáradtsággal jár. Nehéz ugyanis annak a sok és nem egyszer alig érthető bombasztanak a fordítása, a melyek benne találhatók és a melyekről Kölcsey félig gúnyosan, de helyesen így nyilatkozik: «Juránics siegwarti ömledésekben bugyborékol, Zrinyi felesége pedig, az ég tudja, hányadik sphaerába tartozó érzeményekben mereng.» Kölcsey felfogása szerint Szemere fordítása felülmúlja az eredetit, mert a fordító elhagyott néhány részt, a mely nem drámába való. Igaz, hogy Szemere kihagyásai csak előnyére váltak a fordításnak, azt is el kell ismernünk, hogy az említett három fordítás közül az övé a legsikerültebb, de azért az eredetinek a nyelvi szépségeit még sem találjuk meg nála mindenütt. Horváth és Millakovitch fordításait Kölcsey nem említi.

A három fordító közül Horváth a leghívebben követi az eredetit, számbavehető kihagyás az ő fordításában nincs is. Könnyebb az eredeti szöveghez való ragaszkodás a prózai fordításnál, Horváth azonban ebben a tekintetben nagyon is szolgai; oly híven fordít, mintha a legcsekélyebb változtatást sem merné tenni; költői magaslatra is csak ritkán emelkedik. A fordítás magyarossága ellen nem lehet ugyan komoly kifogást emelni, feltűnően kerül az idegen szavakat is, sokszor azonban homályos és nehézkes; még többször esik meg vele, hogy nem találja meg az eredetinek megfelelő magyar kifejezést. Ilyenkor rendesen körülírással segít magán. Pl.

«Gilt dir der einz'ge Mann so grossen Wert,
Dass Du die oft geprüfte Heldenstärke
Ungern an diesen Abenteurer wagst? (I. fv. 4. jel.)

Horváthnál:

«Ezen egy embernek annyi érdemet tulajdonítasz, hogy a gyakor' izben megbizonyított Magyar bajnoki vitézséget ezen szerentsepróbálóra ruházod».

«Der Wasserleitung kühner Bau»

Horváthnál:

«A víz behozásának bátor folyamatja» (I. fv. 3. jel.)

«O nimm mich mit im Sturme deines Flugs»

«Oh ragadjál magaddal, a' te rebdeséid' árjai között....»
(I. fv. 8. jel.)

«Wenn längst verkündet durch der Sehnsucht Dämmern,
Die Sonne in der Seele tagt.....»

«Ha az óhajtásoknak homályából már régen kijelentve a' napnak fényje lelkeket érdekelte....» (I. fv. 7. jel.)

E nehézkes fordítások oka nem csupán a fordítóban van, hanem az eredeti szövegben is, a melynek túlságosan fellengős érzelgéseit valóban nehéz jól fordítani.

Már sokkal kevésbé ragaszkodnak az eredetihez Szemere és a francia fordító, Millakovitch. Mindkettő szabadabban fordít és sokat ki is hagy az eredetiből. A mi ezeket a kihagyásokat illeti, tény, hogy Szemere tapintatosabban jár el, mint a francia fordító; de viszont a francia fordítónak is nagy előnye, hogy egyszerű és világos. Azok a bombasztok, a melyek az eredeti drámának csak hátrányára vannak, Szemerénél és Millakovitchnél sok helyen elsimulnak, de ez utóbbinál helyenként el is laposodnak. A kihagyásoktól és néhány résznek szabaddabb fordításától eltekintve, a francia fordító jobban ragaszkodik az eredetihez, mint Szemere. Tán azért, hogy Körner nagyhangú szölamait elkerülje, Millakovitch néha egészen eltér az eredetitől. Pl.

«In trunkenem Taumel stürmten sie die Wälle
Und mancher Waghals schwang sich kühn herauf,

Da rief ich schäumend meine Ungarn an,
Und warf mich wütend unter die Barbaren:
Wir stürzten sie herab»

A francziában :

«Ils avaient déjà monté les murs, sur quoi mes braves combattans accoururent et les en précipitèrent» (IV. fv. 9. jel.).

Hogy az eredetiben a dialogus sok esetben nem drámai, azt — úgy látszik — nemcsak Kölcsey vette észre, hanem Szemere és Millakovitch is, a kik a fordításban kihagyásokkal igyekeztek magukon segíteni. Az eredeti szöveg megrövidítésében a francia fordító több szabadságot vesz magának, mint Szemere; ennél azonban a párbeszédék élénkebbek, mint amannál. Az I. felvonás tizedik jelenetében egy paraszt részletesen elmondja, hogy vonult a szultán egész hadseregével Nándor-Fehérváron át. A török hadsereg leírása Körnernél úgy, a mint a paraszt 54 sorban előadja, valóban sikerült és festői, csakhogy az ilyen enumeratio nem annyira drámába, mint inkább époszba való. Ezt a leírást Szemere teljesen elhagyja, a francia fordító is mindössze csak 12 sort fordít le belőle, magát a leírást ő sem fordította le. Egy hasonló, de távolról sem olyan sikerült, leírás fordul elő a II. felvonás ötödik jelenetében, midőn Ujlaki Bécsből megérkezik a császár üzenetével és elsorolja, hogy mennyi mindeuféle sereg gyűl össze Bécsben a török leverésére. Ezt a «tábori tudósítást», a mely épp oly kevéssé drámai, mint a már említett leírás, Szemere elhagyja; Millakovitch szóról-szóra fordítja le. A legfontosabb kihagyás, de egyúttal változtatás is, a melyet Szemere az

eredeti darabon tett, az V. felvonás második jelenete, midőn Juranics megöli menyasszonyát, a ki maga kérte magának a halált. Azt hiszem, fölösleges fejtegetni, hogy mért hagyta ki Szemere ezt a véres jelenetet; bizonyára nagyon jól tudta ő, hogy a drámában nincsen helye olyan jelenetnek, a mely a néző lelkét csak bánthatja és a melynek véres kimenetele kellőleg megokolva nincsen. A jelenet elhagyásával egyúttal némi változtatás is jár, a mennyiben Szemere fordításában Ilona még az utolsó előtti jelenetben is fellép, a mi Körner darabjában Ilonának előbb bekövetkezett halála miatt egész természetesen nem történhetik meg. Szemerénél Ilona anyjával együtt veti az égő fáklyát a puska- poros toronyba. Erre czéloznak Ilona azon szavai, melyeket az eredeti szövegben nem ő, hanem Éva mond:

«Erőt az Isten nyújt féregnek is
Véráldozatra bátran szállani.

— — — — —
Fáklyánk akkoron
A puskapornak tornyában lobog.
Feldúlva jusson nékik csak Sziget» (V. felv. 8. jel.).

Az utolsó felvonás végén a színpadi utasítások közt Körner azt mondja, hogy Éva a puska- poros toronyba veti a fáklyát; Szemere pedig azt, hogy Éva és Ilona. Az utolsó felvonás nyolczadik jelenete egyébiránt majdnem teljesen átalakult Szemere fordításában. Juranics és Ilona véres jelenetét Millakovitch egészen lefordítja. Talán fontosnak tartotta az egész jelenetet és azért nem is merte elhagyni, annál kevésbbé, mert a jelenet elhagyása némi átalakítást vont volna maga után, a mint azt Szemere fordításában láttuk. Az említett fontosabb helyeken kívül Szemere még kihagyott egyet-mást; néha csak 1--2 sort, néha azonban többet is. Pl. az I. felvonás harmadik jelenetében Szolimán beszédjének végső hat sorát; a III. felvonás negyedik jelenetében a sebesült Ujlaki és Szolimán párbeszédéből nyolcz sort, stb.

Már említettem, hogy a francia fordító többet hagy ki, mint Szemere. E kihagyások egyike sem olyan természetű, hogy az eredeti darabon egyúttal valamit változtatni is kellene. A fordító rendesen úgy jár el, hogy egy-egy személy hosszabb beszédjéből lefordítja azt a néhány sort, a melyekre a feleletet a másik személytől várjuk, hogy a dialogus így megszakítást ne szenvedjen, a többit elhagyja. Erre az eljárás módra már láttunk is példát: az első felvonásban, a hol a paraszt leírja a török hadsereget, csak a bevezető sorokat fordítja le, magát a leírást, a melyre feleletet úgy sem várunk, elhagyta. Több példa is van, a mely a fordító ezen eljárását mutatja: a III. felv. ötödik jelenetében Szolimán hosszú monologjának a felét elhagyja (húsz sort); a IV. felv. negyedik jeleneté-

ben Szolimán 24 soron keresztül eldicsekszik emberei előtt viselt dolgalval, rettegett hatalmával. Millakovitch a 24 sorból mindössze négyet fordít le. A IV. felv. nyolczadik jelenetében Éva és Ilona válogatott kifejezésekkel, költői hasonlatokkal ékeskedő nyelven érzelgnek egymással. A francia fordító nagyon jól tette, hogy ezeknek a magasröptű, de drámába nem illő érzelmeknek legalább egy részétől megkímélte a nézőt, a mennyiben 14 sort nem fordított le. A IV. felv. kilencedik jelenetében egyik helyen kihagy nyolcz sort, egy másik helyen hat sort, stb. Egyetlen egy kihagyás van, a melynél a fordító nincs tekintettel az összefüggésre. A II. felv. első jelenetében igen helyesen elhagyja azt a hosszadalmas reflexiót, a melyben Zrinyi felesége a szerelemről és ennek hatásáról elmélkedik. A fordítónak itt nem is volt szüksége arra, hogy az összefüggésre különös gondot fordítson, mert a jelenet párbeszédei távolról sem annyira összefüggők, hogy ne lehetne 33 sort egyszerűen elhagyni. A felsorolt és fel nem sorolt kihagyások azt a benyomást teszik az emberre, hogy a fordítónak nem sok fejtörésébe kerülhetett, hogy mit hagyjon ki és mit nem; legalább is nagyon bajos kitalálni, hogy Éva és Ilona érzelgéiből miért hagy ki egyik helyen nagyon sokat, más helyeken meg szóról-szóra fordítja le, holott a kifejezések fordítása mindenütt egyforma nehézségekkel jár; vagy pl. nem fordítja le a török hadsereg leírását az I. felvonásban, pedig e leírás sikerült, ha nem is drámai, és viszont lefordítja egészen azt a részt, a melyben Ujlaki részletesen felsorolja, hogy Bécsben miféle keresztény seregek gyülekeznek; pedig ez a leírás se nem drámai, se nem költői.

Nyelvezet tekintetében a három fordítás közül első helyen áll a Szemere Pálé. Nála a nyelv drámai, a párbeszédek élénkek, kevés szóval sokat mond; a három fordító közül ő emelkedik legtöbbször az eredeti költői magaslátára. Midőn Kölcsey azt állítja, hogy Szemere fordítása felülmúlja az eredetit, bizonyára nemcsak az elhagyásokra gondolt, a melyek miatt a fordítást első sorban jobbnak tartotta az eredetnél, hanem a nyelvre is; kitűnik ez a következő szavaiból: «A Szemerétől megtartott quinariusok kellemetesen zengettek füleimbe.» Az azonban már nem tetszik neki, hogy az V. felv. második jelenetét ugyanolyan versformában adta vissza, mint a milyen az eredetiben is van, t. i. nyolczas (ottava) rímekben. Ugyanis nem tartja helyesnek, hogy Zrinyi közvetlenül halála előtt elkezdjen nyolczas rímekben monologizálni; nem veszi ugyan rossz néven a fordítótól, hogy az eredeti versformát megtartotta, de sajnálja, hogy Körnert ezen bohóskodásában is követte. Horváth, a ki még azt a sonettet is prózában fordítja, a mely a II. felv. kilencedik jelenetében található, Zrinyi említett monologját rímes trochæusokban fordítja. A francia prózában fordítja ezt is, a mi által az ő fordításában a verses alak teljesen száműzve van.

Még néhány, kevésbé fontos megjegyzésre akarok kiterjeszkedni. Körnernél Zrinyi és bajtársai mindig császárt emlegetnek; a császárnak esküdtek hűséget, érte halnak meg, őt dicsőítik, stb. Horváth szintén császárról beszél, nyilván azért, mert az eredetitől nem akart eltérni. Szemere fordításában következetesen csak királyról van szó; kétségkívül szándékosan kerüli a császár szó használatát. A francia empereur és monarque szavakkal fordítja. A francia fordításon meglátszik, hogy horvát ember a szerzője, mert az eredetiben sehol sincs szó horvátokról, Millakovitch pedig nem egyszer emlegeti őket; némely helyen, a hol Körnernél csak magyarokról van szó, odateszi a horvátokat is, vagy pedig — mintha nem is akarna tudni a magyarokról — az eredeti Ungarn szó helyébe odateszi Croates.*) Pl.

«Die Ungarn kenn' ich, wie der Deutschen Volk»,

«Je connais les Hongrois et les Croates aussi bien que le
peuple allemand . . . » (I. fv. 4. jel.).

«Sind es doch Ungarn und der Zrinyi führt sie»

«Ce sont les Hongrois et les Croates, c'est Zrinyi qui les
mène» (II. fv. 10. jel.).

«Wir zwingen diese Ungarn nicht so bald . . . »

«Nous ne contraindrons pas sitôt ces Croates» (III. fv. 1. jel.)

Egy másik ily csekély fontosságú tévedése a francia fordításnak, hogy a hol az eredeti szövegben a Dráva folyó van említve, ott Dunáról beszél. A történelemből tudjuk, hogy ebben a tekintetben Körnernek van igaza. A II. felv. második jelenetében ez eredeti szöveg 60 ezer embert említ, Horváth fordításában 16 ezerről van szó, Szemerénél 69 ezerről. A francia fordításból még számos kisebb tévedést sorolhatnék fel, csekély jelentőségüknél fogva azonban nem terjeszkedem ki rájuk.

Dr. GEDEON ALAJOS.

KÖZÉPKORI FRANCZIA VERSES IMÁDSÁG.

Becker F. Ágost e folyóirat XX. (1896.) kötete 35. s k. lapjain egy a budapesti ág. h. ev. főgymn. könyvtárában lévő XV. századbeli francia kézirati imádságoskönyvnek tartalmából közölt érdekes részleteket. Ezek

*) Annyi tény, hogy a várban voltak horvátok is, a vitézek legnagyobb része azonban magyar volt.

kapcsán (i. h. 46. l.) azon óhaját fejezte ki, hogy szeretné, ha e közlései «esetleg egyéb könyvtárainkban vagy gyűjteményeinkben levő régi francia kéziratokra fordítanak olvasóink figyelmét». Ez óhajításnak a magam részéről meg kívánván felelni, ezúttal csak egész röviden jelzem, hogy az esztergomi egyházmegyei könyvtárban taval, más irányú kutatásaim közben, két hasonló kéziratra bukkantam, melyekről azonban akkor, az idő kimértsége és egyéb okok miatt is, csak az alábbi, több tekintetben hézagos jegyzeteket vehettem futtában papírra. Nem igen remélhetvén, hogy egyhamar e kéziratok pontosabb leírására alkalmam kerül, legalább mások figyelmét szeretném rájuk irányítani.

A két kézirat körülbelül egykorúnak, a XVI. század elejéről valónak látszik s mind a kettő a soknyelvű *Mezzofanti* bibornok könyvtárából került Losonczy Farkas Lajos és tőle Scitovszky János primás birtokába, a ki 1861-ben ajándékozta azokat az esztergomi egyházmegyei könyvtárának. Az elsőnek, a *MSS. III. 176* jelzetűnek az előlapján a következő bejegyzések olvashatók: *Losonczy Farkas Lajosé m. k. 1852. Vettem néhai nagy nyelvtudós Mezzofanti bibornok könyvtárából.* Alább pedig: *Dono Bibliothecae Metropolitanae 29. Apr. 1861. Joannes Card. AEppus.* A másíknak, a *MSS. III. 172* jegyűnek elején: *Ex libris Cardinalis Mezzofanti 1832. Lenn: Ex libris Ludovici Farkas 1852.* A következő lapon: *Dono Bibliothecae Metropolitanae. Joannes Card. AEppus. 29. Apr. 1861.*

Mind a kettő kisebb 8-adr. alakú hártya kézirat, s jelenleg a könyvtár nevezeteseb ritkaságait tartalmazó üvegszekrények egyikében, a *Sala major*ban őrzik, az ősnymtatványok szomszédságában. A másodiknak naptári része előtt *A° 1511* olvasható. Régibb sorsukról a futólagos áttekintés alkalmával nem vettem észre semmi felvilágosító nyomot. Mind a kettő elég díszes, csinos képekkel és színes kezdőbetűkkel van ékítve. Az elsőben a képes lapokat alább megjelölöm. A másodikat illetőleg ezt sem tehettem, valamint ennek tartalmáról sem nyújthatok még olyan pontatlan és fogyatékos leírást se, mint az elsőről. Csak annyit jegyezhettem fel róla, hogy tartalma nagyjában hasonlít az elsőéhez, melylyel együtt ez is *Livre d'heures*-nek látszik, részint latin, részint francia imádságokkal, melyeket mind a kettőben francia naptár előz meg. A másodiknak a végén, az utolsó hat levélen (105—110) francia imák vannak, s a többi lapon is francia feliratok előzik meg a latin szövegeket.

Az elsőről valamivel részletesebben szólhatok, de ez is tüzetesebb leírásra szorúlna. Az összesen 137 levélnyi kötet 1—12. levelein van a naptári rész. F. 13^a—17^b négy evangelium latin szövegét tartalmazza. A 18. levél üres. F. 19^a—24^b: *Sequitur versus sancti Bernardi: Illumina oculos meos.* Utána: *Antiphonae diversorum Sanctorum* (apróbb irással). F. 25—26. üres. F. 27^a: az angyali üdvözlötet ábrázoló kép. Utána a

45^a lapig *Officium B. M. V. F.* 45^b: Kép, mely Krisztust ábrázolja a keresztfán, alul a Bold. Szűz és Szt. János. Utána az *Officium* folytatása. F. 78^a: Szt. Dávid képe. Utána a bűnbánó zsoltárok, a Mindenszentek litániája, imádságok. F. 94^a: Templomi jelenetet ábrázoló kép, balra zsolozsmázó papok, előttük fekete csuhás szerzetesekkel. Utána az *Officium* folytatása.

A 136^b lapon más kéztől eredő latin nyelvű imádság, melyet a 137. levélen ez a francia verses imádság követ:

(F. 137^a) O efcarboucle reluyfant,
nuiet et iour fans obfeurite,
efmeraude tres cler luyfant
et faphir de securite,
diamet de mondicité,
rubis rayant cler come flame,
ie te requiers en charite,
quaies pitie de ma pofure asme.

O cipres aromatifant,
palme de grant fuauite,
haut cedre fur to(us) verdiffant,
oliue de fertilité,
a ma tres grant neceffite
te prie et requier, faincte dame,
quant a mourir serai cite,
quaies pitie de ma pofure asme.

O rofe tres odoriffant,
et vrey lis de virginite,
violette tres floriffant,
margarite dhumilite,
mariolayne de purite,
romarin florant cōme basme,
par ta grant clemence et bonte,
ayes pitie de ma pofure asme.

prince eternal en *unite**)
troys perfonnes, ie te reclame,
et te requiers en trinite,
quayes pitie de ma pofure asme.

Amen.

A fenti szöveget teljesen az eredetinek írásmódja szerint közöltem,

*) A kéziratban itt is *trinite* áll, de valószínűleg hibásan, mert az értelem inkább *unite*-t kíván.

csak a refrain szerint tagolódo szakokat különítettem el egymástól, melyek a kéziratban nincsenek megkülönböztetve.

A 137^b lapon ugyancsak francia nyelvű prózaimádság következik a 136^b lapon lévőhez hasonló irással, melytől a verses szöveg kissé eltérő vonású.

SZABÓ BENEDEK.

SYMBOLÆ AD SUPPLEMENTUM GLOSSARII MEDIÆ ET INFIMÆ LATINITATIS REGNI HUNGARIÆ.

Ex eodem libro, quem sub titulo *Monumenta Ungrica* edidit Engelius (Viennæ 1809), sunt hausta vocabula sequentia:

aggregatio, adnumeratio, receptio, föl vétel; kiváltságkép adott jobbágyi rang. «super aggregatione in numerum Jobbationum de Thuroch». Eng. Mon. Ung. 79. Reg. d. Th. XXXII. . . . et aggregatione eorundem in numerum cœtum et catervam Nobilium Regni . . . Eng. Mon. Ung. p. 95. Reg. d. Thuroch.

authoritas = auctoritas. «sua regia autoritate suffultum destinasset». Eng. Reg. d. Th. p. 58.

ad capita: viritim, fejenként. «. . . ut singuli in exercitibus Regiis ad capita sua Dom. Regi servire tenerentur». Eng. Mon. Ung. p. 89. Reg. d. Th. XLVI.

bissus = byssus. «Eodem emere feci . . . de bisso pecias tres». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 219.

Burgium = Burgum, vár. «Mag. Domino Johanni Baroni Burgii». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 208.

bajularis, mendose scriptum pro bacularis = bacilaris v. s. hoc vocabulo. «. . . et candelas bajulares 8, . . .» Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 189.

Celator jurium regalium, qui jura Regalia possessioni coniuncta celant et celando peccant. A királyi jogok eltítkolója. «Et quia ipsa terra de possessione filiorum Jobationum Widafelde vocata excisa, et prænominato Danch vendita diu fuisse dignoscitur, idemque Paulus filius Laurentii se et suos prædecessores de ipsa terra servitia filiorum Jobationum nunquam fecisse dicebat, ideo ipsa terra ab eodem et suis fratribus tanquam *celatoribus jurum regalium* pro Dom. Rege debet occupari. Eng. Mon. Ung. 73. Reg. d. Th. XXII.

Exterminatio, extinctio, eradicatio, megsemmisítés, kiirtás. «pro exterminatione hujusmodi erroris et periculi». Eng. Reg. d. Th. p. 58.

fidicen, *hegedős*, a *királyné hegedősei, zenészei*. «tubicinibus et fidicinibus reginalis Mtis jussu R. Mtis dati sunt». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 191.

liber auri et argenti, folium auri et argenti, arany-, ezüsfüst. Sex folia unus liber continebat. «Eodem die emere feci sex libros auri et argenti libros duos et dedi ad manus Magistri Jacobi Pictoris R. M. pro depingendis vexillis S. M. singulum auri librum per fl. 5 b. m. et argenti per fl. 1, computando faciunt fl. 42. Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 230.

libertas exercitualis, *immunitas militiae, hadmentesség*. «sub libertate exercituali perpetuo datæ anno Dom. M.C.C. LIV.» Eng. Mon. Ung. p. 88. Reg. d. Th. XLV.

Magister Tavernicorum Reginalium, a *királynő udvarmestere*. Et aliam (sc. litteram) Dom. Georgio Bubek, Magistro Tavernicorum Reginalium etc. Eng. Mon. Ung. p. 87. Reg. d. Th. XLIII.

Mediocre sigillum, inter *maiora et minora sigilla. Középső pecsét*. «Unam olim Domini Caruli Regis Hung. privilegialem, *mediocri suo sigillo* in partibus Transsilvanis deperdito consignatam». Eng. Mon. Ung. 74. Reg. d. Th. XXV.

moneta cuprea, *rézpenz, moneta cupri*. «... dati sunt in monetis cupreis flor. 50.» Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 187. — et aliam (sc. litterarum) . . . *patenter emanatam opponitur clare emanatam: nyilt levélben*. Eng. Reg. d. Th. p. 69. XVI. Conferatur Bartal.

parafrenarius, *servitor ad equos per frequa ducendos*; «... tribus parafrenariis». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 188.

pathkowerew, *calceator equorum*. «ad pathkowerew». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. 192.

præhenda = *praebenda*, quod alicui debetur. «pro præhenda eorum vinali dati sunt per duos den. 60.» Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 204.

Pribecus = *Pribekius, szökevény*. «Eodem d. Thomæ Gwzdarowych, Pribeco.» Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 217.

privilegium efficax, *privilegium quod habet valorem, érvényben levő kiváltság*. Item Dom. Jacobus Sacerdos et Laurentius filius Paul, exhibuerunt nobis privilegium efficax olim Dom. Belæ Regis . . . Eng. Mon. Ung. 76. Reg. d. Th. XXVI.

recordare, *decantare énekelni*. «... qui regiam Mtem recoridatum venerant . . .» Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 190.

reformatio, *correctio, renovatio, javítás*. «pro reformatione *certarum sellarum*». Fr. hib. Rat. Mon. Ung. p. 204.

servitium filiorum Jobagionum. Pertinet a *jura Regalia hoc servitium. Királyi jobbágy szolgálát*. «de ipsa terra servitia filiorum Joba-

gionum nunquam fecisse dicebat». Eng. Mon. Ung. p. 73. Reg. d. Th. XXII.

subsidium, pretium redemptionis possessionis, megváltás. «... in subsidium acquisitionis possessionariæ portio in Ruth habitæ...» Eng. Mon. Ung. p. 95. Reg. d. Th. LVII.

subtractio, alienatio alicuius rei, eltulajdonítás. «exhibuerunt nobis quasdam literas nostras affirmatorias super facto subtractionis universorum literalium eorum Instrumentorum factum». Eng. Mon. Ung. 77. Reg. d. Th. XXVIII.

Teca, tegmen, operculum capitis falconibus destinatum «fejkötő». «pro tecis capitum falconum, accipitrum et aliarum avium Suae Mtis». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 195.

Turcalis, turcus, török; equus Turcalis = török ló. «Eodem die emere feci equis Turcalibus R. Mtis». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 195.

vagena = vagina. «cultellos Pragenses vagenis tribus». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 204.

visor salium, inspector salium; sóellenőr. «... Matthæum Pothony et Urbanum Soos visores salium Déesiensium». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 207.

Woynicus. V. s. vocabulo: voinici. «... pro petendis servitiis suis et aliorum Woynicorum et Waydarum ad Themesvár servientium». Fr. hib. Rat. Eng. Mon. Ung. p. 223.

STEPHANUS HEGEDŰS.

HAZAI IRODALOM.

Sebestyén Károly, A cinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből. Filozófiai írók tára. A magyar tudományos akadémia támogatásával szerkesztik *Alexander Bernát* és *Bánóczy József*. Budapest, Franklin-társulat 1902.

Kevés munkát ismerek, a mely az első látszatra oly könnyen megtudná téveszteni olvasóit a maga értékét illetőleg, mint S. munkája. Főleg ebből magyarázom meg azt, hogy napi és heti folyóiratokban már is néhány nagyon elismerő bírálat jelent meg róla. Csakugyan, a ki tartalomra irányított mélyebb kritika nélkül élvezzi a munka tetszetős, könnyed, színes előadását; a ki megelégszik, hogy a görög források sűrű felhasználásából minden utánnézés nélkül következtessen a szerző erudíciójára: az meg lesz győződve arról, hogy érdemes, alapos művel van

dolga. De ítéletünk rögtön megváltozik, ha a tudomány szigorú követelményeihez mérjük a csilingelő szavakat. Ekkor észreveszszük azt, a mi nek bizonyítására vállalkozik bírálatom, hogy S. könnyelmű, zavaros, felületes munkát végzett.

Kezdjük a könyv vezető gondolatán. Ismeretes, hogy a Kr. e. IV. században keletkező cynismus a Kr. e. III. század végén megszűnik, de hogy a Kr. u. I. századtól kezdve ismét találkoznak philosophusok, a kik magukat cynikusoknak nevezik és a kik a múlt cynikus iskolának elméleti tanításait és gyakorlatát keltik új életre. Efféle feltámadás nem rendkívüli tünemény a görög bölcsészet körében; ott volt a neocynismussal majd egyidőben a neopythagorismus és később a neoplatonismus. Minditt nem szoros értelemben vett történeti folytonosságról van szó, hanem csak arról, hogy az irodalomból szünetlenül ismeretes gondolatok olykor alkalmas időben új képviselőkre találtak s így régi iskolák újra szervezéséhez vezettek.

De S. nem így fogja fel a dolgot. Ő egyenesen történeti folytonosságot keres a régi és új cynismus között. Ilyformán közvetítőkre van szüksége, a kik azt a cynismust, a mely görög földön már a III. században Kr. e. kihalt, tovább származtatják a K. u. időkre. A szükséges közvetítőket a zsidó essenusokban találja meg, a kik azután a cynikusoktól kapott tanokat a keletkező kereszténységnek adják át. Ez utóbbival meg egyidőben a neocynismus is megszületik, ép mert az első kereszténység cynikus hatás alatt állott az essenusok révén.

Ebben az egész fantasmagoriában, mint majd látni fogjuk, szemernyi igazság sincsen. De mindenek előtt egy megjegyzést. A mit az imént S. könyvének vezető gondolataként előadtam, azt ott korántsem találjuk meg ellenmondás nélküli kifejtésben. Különösen két dolog teszi S. nézeteit zavarosakká. Először az, hogy holott ő a 87. l. csak hypothetikusán állapítja meg az essenusok és a cynikusok történeti kapcsolatát a következő szavakkal: «ha e (t. i. az essenusokra gyakorolt görög hatás) megvan, akkor az föltétlenül a cinizmusnak és nem a pythagoreismusnak hatása»; addig egyebütt egész munkájában bezonyítottnak veszi a tételt. Pl. midőn a 94. l. nagy emfázissal azt mondja: «A cinizmus sokkal hosszabb életű és mélyebb hatású, mint bármely filozofiai iskola. Kr. e. 400-ban kezdődik, Kr. u. 400-ban még fennáll.» A világos megértést zavaró második körülmény meg abban áll, hogy ő a cynikus-szót egész munkáján végig kétértelműen használja. Majd az ismert iskola elnevezéseként, majd meg olyanféle értelemben, a melyben a mi modern köznapi nyelvünk cynikus emberekről, cynismusról stb. beszél. Pl. Keresztelő János teveszörrohájáról és sáska-eledeléről beszélve így kiált fel S.: «Minő cinikus életmód!» (87. l.); folytatólag meg (89. l.) a kereszténység «cinikus lemondását» említi. Mindkét esetben a cynikus-szó nem jelent-

heti azt, a mit meg legtöbb helyt jelent, t. i. a cynikus iskolához tartozót. A szókkal való efajta játszást többnek kell gondolnunk egyszerű pontatlanságnál, midőn ép avval a szóval történik, melynek szigorú körülhatárolása nélkül könnyen összekeverjük a történetileg együvé tartozó lelki tüneményeket a csak egymáshoz hasonlókkal. S. alaposan össze is keveri.

Nézzük most, hogy mily valószínűséggel lehet a cynikusok és essenusok történeti kapcsolatát erősítgetni. A chronologia szempontjából rendkívül gyöngén áll az ügy. Egy főleg gyakorlati iskolának idegen népre kiterjedő hatásáról lévén szó, természetesen mindenki első sorban a személyes érintkezés felvételére gondol. S. is így tesz, midőn ama «tömerdek adatáról» beszél, a melyek mind a mellett tanuskodnak, hogy az essenusok «fejlődő, forrongó rendére a cinikus vándorprédikátornak óriási hatása lehetett» (87. l.). De ezt állítva S. már elfelejtette, hogy az első cynismus a saját feltevése szerint is «a Kr. e. harmadik évszázad végével megszűnik» (74. l.) s hogy az essenismus az ő hite szerint sem «keletkezhetett előbb a Kr. e. második század közepénél» (86. l.). Ilykép kíváncsiak alig lehetünk S.-nek arra a «tömerdek adatára», mely a lehetlent óhajtáná bizonyítani, a nem létező második századbéli cynikus vándorprédikátor szerepét.

Marad az irodalmi gondolatátadás felvétele. Van-e jogunk arra, hogy a cynikusok és essenusok egyező nézeteiből következtessünk történeti összetartozásukra? S. mindenek előtt az essenusok és cynikusok mértékletessége és igénytelensége között von párhuzamot (81. l.). Hát kétségtelen dolog, hogy a földi javaknak és élvezeteknek kevésre becsülése mindkét iskolának sajátosságát képezte. De ki fog az efféle egyezésből rögtön történeti kapcsolatra következtetni? Kevés történetbölcselet kell annak belátásához, hogy ilyen általános jellegű erkölcsi tünemények különböző helyeken történeti érintkezés nélkül is sok analog vonást tüntethetnek fel. A mellett a lényegre, az indító motivumokra nézve nem is találkoznak itt cynikusok és essenusok. Az utóbbiak vallásos okokból vetették meg a földi gyönyöröket, látnoki hivatásuk egyenesen megkövetelte a lemondást; az előbbieknél a vallásos életnek semmi köze az askéta gyakorlathoz. Az egyezés felszínes, csupán az eredményt, de nem a lényegét illető.

De S.-nek vannak még egyéb bizonyítékai is. Ő folytatólag (82. s köv. l.) ahhoz a tíz ponthoz fűzve fejti ki párhuzamos tételeit, melyben Schürer az essenismus «sajátságos erkölcsi törvényeit összefoglalta». Elhagyva itt azt, a hol S. maga sem talál minden jóakarat mellett analogiát, a következő egyezések megállapítására lehet redukálni nézetét. Az essenusok nem túrték maguk közt a rabszolgaság intézményét, a cynikusok is a rabszolgaság ellenzői voltak; az essenusok megvetették az

esküdözést, ezt tette Diogenes is; az essenusok olajjal nem kenekedtek, a cynikusok is «utálták a mesterséges kendőzést» (!); az essenusok minden étkezés előtt hideg vízben megfürödtek, a cynikusok sem voltak olyan piszkosok, mint rendszeren hiszik róluk (!); az essenusok különös súlyt vetettek a szemérmertességre, a cynikusok is csak később lettek szemérmetlenek (!); az essenusok nem szerették az asszonyt, Diogenes is elítélte a házasságot; az essenusok elleneztek a véres áldozatokat, a cynikusok az áldozatokat és szertartásokat egyáltalán elvetették.

Felhozta az egyeztetés összes tételeit, hogy lássuk, hogy többek közt mily semmis analogiákkal szeretné S. kimutatni a cynikusok és essenusok kapcsolatát. Itt tulajdonképp csak három pont van, melyről érdemes beszélni: a rabszolgaságnak, az esküdözésnek és az áldozásnak kérdése. A nőkhöz való viszonyt kár volna szóba hoznom: Diogenes asszonygyűlölő volt, Krates meg feleségével nyilvános helyeken közösült. Itt tehát nem valami egyöntetű a cynismus eljárása.

Arról, hogy a cynikusok kifejezetten a rabszolgaság elméleti ellenzői lettek volna, semmit sem tudunk. Igénytelenségöknél fogva nem szorultak a rabszolgákra, ennyi az egész. Ha a zsidóknak csakugyan szükségük volt a rabszolgaság emanczipációját illetőleg tanulni valamit a görögöktől, akkor nekik a cynikusok helyett a sophistákhoz (Hippias, Gorgias, Alkidamas), később meg a stoához kell vala fordulniok. De, úgy látszik, a zsidóknak egyáltalán nem volt arra szükségük. A rabszolgaság náluk jelentéktelenebb és enyhébb formájú volt, mint magoknál a görögöknél. A Kr. e. IV. századbéli Hekataios is magasztalólag említette fel a zsidókról írt művében a földfelosztás egyenlőségét és a szigorú meghagyásokat a földtulajdon elidegeníthetlenségéről. S ez körülbelül a rabszolgaság ellen tett intézkedések dicséretével egyértelmű, mert a zsidó főleg elszegényedés által lett a saját akaratából másnak rabszolgájává.

A mit S. a cynikusok magatartásáról mond az esküvel szemben, az nyelvi félreértésen alapszik. Diogenes helyeselhetta a delphoi felirást: *ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα* (dórul így kell írni, s nem mint S. következetes gondatlansággal írja: *παρὰ δ' ἄτη*), de evvel nem a fogadalomnak vagy eskünek, hanem a kezességnek szokása ellen nyilatkozott. Az *ἐγγυᾶσθαι* kifejezésben *ῥυῖον* a kezét jelenti, a melléje belső tárgyként gondolandó *ἐγγύαν* pedig (*ἐγγύων ἐγγυᾶσθαι*) a kézi zálogot. «Vállalj kezességet, s megvan az átok», ezt hirdeti a delphoi felírás. De hogy is hirdethetné a fogadalomnak vagy eskünek tilalmát, a melyek a görög népvallásban mindig a kétségbe nem vont szent cselekedetek közé tartoztak? Hisz a delphoi jóda a maga kincseinek legjavát az esküvel erősített fogadalomnak köszönhetta.

Megmarad végső párhuzamnak az áldozatokról mondott kritika.

A vallások történetéből ismeretes tény, hogy a szokásos áldozatok, különösen a véresek, idővel mindenütt bírálat tárgyává tétetnek a józan ész ítélőszéke előtt. A cynikusok e tekintetben sem nem első, sem nem legfőbb támadói a görög népvallás gyakorlatának. Speciálisan a véres áldozatokra vonatkozólag már Herakleitos kimondta: *καθαίρονται δὲ αἵματα μαινώμενοι ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐς πηλὸν ἐμβῆας πηλῷ ἀπονίξοιτο*. Természetesen itt történeti összefüggésre görögség és essenizmus között gondolni sem lehet. De ha már valakinek ilyesmi eszébe jut, Herakleitost épp úgy megtehetné az essenusok tanítójának, mint akár Euripidest, a kinek racionális felfogása az áldozás kérdésében eléggé ismeretes (v. ö. legújabbán W. Nestle: Euripides, der Dichter der griechischen Aufklärung 1901., 116. s köv. l.).

Imekörülbelül az összes bizonyítékok, a melyekre támaszkodva meri S. a cynizmus és essenizmus történeti együvé tartozását állítani. Ő azt véli, hogy «csodálatos pontossággal megtalálta az esszézizmusban mindazt, a mi a cinizmus . . . nem esetleges tartalmát teszi» (81. l.). Mi az elmondottak után viszont azon esodálkozhatunk, hogy miként jutott S. egyáltalán a gondolatra: a cynizmust az essenizmussal összevetni. A dolog csakugyan talány lenne, ha nem tudnók, hogy az essenusoknál bevett szokás szerint mások is görög hatást tételeznek fel. Majd az új-pythagoristákkal, majd a stoával hozzák őket össze; majd communismusuk, majd meg eschatológiájuk vagy theologiai léiektanuk szolgáltatva alapot a történeti kapcsolat feltevésére. Ez a tágabb kérdés, az essenizmus és a görögség kérdése, nem ide tartozik. Azonban bírálatomból egy fontos kritikai tételt eme tágabb kérdés tárgyalására vonatkozólag is levonhatok. Történeti összefüggést csak a legnagyobb óvatossággal szabad keresni ott, hol az esetleges találkozás is természetes. Az, hogy valamely speciális görög philosophiai tanulmányt foglalkozunk, még nem adhat elegendő okot arra, hogy rögtön az essenusokra gondoljunk. Nincs a modern tudomány érdekében, hogy az ókori Numeniosok, Aristobulosok és Philonok támadjanak fel újra sirjaikból, a kik annak idején a görög és zsidó eszmekörök kritikátlan synkretizálása által majd Mózeset Platon nyelvén beszéltették, majd meg Platonban Mózes bölcsességét találták meg.

* * *

Miután látjuk, hogy a cynikusok és az essenusok tényleges rokonságát semmikép sem lehet megállapítani, hála istennek, fölösleges arról a nobilisebb rokonságról beszélnünk, a mely S. szerint a cynikusokat a kereszténységgel kötné együvé. Fölösleges annyival inkább, mert az essenizmus és az első kereszténység viszonyossága egyáltalán nem bizonyított dolog. Wellhausen pl., a nagy orientalista, a következőkép nyilatkozik a kérdéstről: «Sie (t. i. die Essäer) sind die Vorgänger nicht des

Christentums, dem diese Art der Esoterie und der Abscheidung von den Sündern ursprünglich völlig fremd war, wohl aber des christlichen Mönchtums, wengleich dieses nicht zuerst auf palästinischem, sondern auf ägyptischem Boden erwachsen zu sein scheint» (Israelitische und jüdische Geschichte, 4. Ausg. 1901. 312. l.).

Mindaz, a mit S. az ő elméletének alapján a «cinikus gondolat világútjáról», a kereszt alatt és a czirkuszokban túró, szenvedő keresztény-cynismusról mond (22. l.), értelmetlen bombaszt, semmi egyéb. Még ha a metempsychosis tanát fogadnók el, még akkor sem nagyon találóan állíthatnók azt, hogy az első keresztények lelkében egy-egy újra feléledt Diogenes kísértett. A tudományos lélektan és történetírás meg épenséggel borzad az efféle állításoktól.

S. könyvében csak az eddig megbeszélt vezető gondolat új, kép-telenül új; a mit tőle ezenkívül a cynismusról megtudunk, az csupán a már másoktól feldolgozott philologiai és történeti ismeretek összefoglalása. Ő sem a tényekre, sem a forrásokra vonatkozólag nem gyarapítja tudásunkat. Reproductiv munkát ad, még pedig épenséggel nem kifogástalan formában. Mert egész dolgozási és előadási modora nem olyan természetű, a mely a pontos reproductiora alkalmas volna. Ha egy szóval kellene megjelölnöm a kérdéses modort, *journalismusnak* nevezném. Mert a hírlapírók részéről megszokott pontatlanságot és felületeséget megtalálhatjuk ő nála is a könnyedén és tetszetős színjátékban folyó nyelvezet mögött.

S. egy helyen (28. l.) Antisthenes öröklött faji természetét a következőkép magyarázza: «Születésének körülményei, atyai és anyai vére arra tették hivatottá, hogy magában egyesítse annak a két fajnak sajátosságait, melyek örök ellentétben éltek, a dórét s iónét s ez ellentétekkel megölték a görög nép politikai önállóságát. A *λόγος*, a tiszta ész, a mely az ión fajt a világ első költő és gondolkodó népévé tette, és az *ἔργον*, a cselekvés élő és lebirhatatlan vágya, mely a spártaiban buzogott, egybevegyült Antisthenesben. Atyja athéni volt, anyja thrák származású». Ennek a szépen elmondott antithetikus beszédnek csattanója tehát az, hogy a thrákokat a dórok közé kell sorolnunk. Elméletnek új és merész; mert eddig az ókoriaktól kezdve a thrákokat mindenki a nem-görögök közé számította. És S., úgy látszik, komolyan hisz néprajzi találmányában. Legalább a 30. l. a thrákokról megint mint dórokról beszél. — S. a 31. l. Xenophonról hatásos szókkal ezt mondja: «Csak akkor fordult szülővárosának hagyományos foglalkozása, az írás és bölcselkedés felé, mikor az agy reszkető keze nem bírta többé az ásót, kapát, ekeszarvát stb.» Bármily gyengén álljon is a történeti kritika a xenophoni munkák chronologiai meghatározásában, annyit mindenesetre tud, hogy Xenophonnak tartalmilag és formailag változatos nagy irodalmi működését

egyetlen életkorszakra nem lehet szorítani. — Ugyanott (31. l.) azt állítja S. Antisthenesről és Xenophonról, hogy «ők ketten döntik meg Hellaszban a tiszta ész uralmát». Hogy ez mit jelent, ha az ember a mindkettejök-nél ifjabb Platonnak hatalmas tevékenységére gondol, azt képtelen vagyok megmondani. Az effajta nagy mondásoktól tartózkodni illenék. A 37. l. S. egy antisthenesi munka címének *Ἰσογραφία ἢ Ἀστίας καὶ Ἰσορράτης*-t idéz; itt, úgy látszik, nem ismeri Sauppe emendációját, a mely *ἰσογραφία* helyett a legnagyobb valószínűséggel *περὶ διχορράφων*-t ír. Ugyanott (36. l.) az Antisthenes neve alatt fenmaradt két beszédről, az *Ἀτίας* ról és *Ἰσορράτης*-ről azt mondja, hogy: «ezekről már kétségtelenül (!) kiderült, hogy hamisítványok, melyek legkevésbé sem méltók Antisthenes nevére». Nem tudnám; a nagytekintélyű Blass az Attische Beredsamkeit II. kötetében határozottan igaz voltuk mellett kardoskodik stb. stb.

S. hangulatosan ír. A szigorú logika szempontjából ez annyit tesz, hogy gyakran saját nyilatkozataival ellenmondásba keveredik. Tudniillik hangulat szerint majd az egyik, majd a másik oldalát túlozza a sokoldalú reális tüneményeknek. Egész gyűjteményt lehetne összeállítani S.-nek ide tartozó botlásaiból. Pl. a 33. l. Antisthenesről azt mondja, hogy «belőle hiányzott . . . a humor és a szellem». A mi persze a hangulatos S.-nél nem szolgáltathat okot arra, hogy már három lappal később (36. l.) azt ne állítsa ugyanazon Antisthenesről, hogy «elmés minden erőltettség nélkül». Hogy miként lehet valaki elmés humor és szellem nélkül, annak S. a megmondhatója. Nem helyeznék különös súlyt efajta kifogásaimra, ha ily ellenmondásokkal S. könyve nem túlsokszor és nem boszantó nyilvánvalósággal lepné meg a logikus olvasót. Kratesről pl. a 67. l. azt olvassuk, hogy «a cinikus iskola elsőrendű díszei közé tartozik»; már a következő lapon pedig (68. l.) nagy csodálkozással arról értesülünk, hogy a szemérmetlen Hipparchia «a nép szemeláttára közöszlét urával», tehát ép a cynikus iskolának avval az elsőrendű díszével, Krates-szel. A 98. l. S. Peregrinusról mint «kiváló férfiúról» beszél; a mi után csak némi megütközéssel hallhatjuk róla a 119. l., hogy «inkább volt rajongó, mint csaló». A 96. l. szerint Lucianus «igaz szívből útált mindent, a mi a cinizmushoz csak némiképen hasonlatos is»; de akkor hogyan lehet ugyanarról a Lucianusról azt állítani a 144. l., hogy a cynismus «nem egy pontban csodálatát is kivívta»? Utálat és csodálat sohasem férnek meg egymással.

A példák felsorolását folytathatnám. De e helyett beérem avval a megjegyzéssel, hogy a bemutatott ellenmondások hibájába különösen egy oly műnek nem lett volna szabad esnie, a mely a szerzőnek kifejezett célja szerint jellemrajzokat kívánt festeni. S., hogy a hasonlatnál maradjak, akként festi meg philosophusainak arcz-

képét, hogy a már megtett ecsetvonások fölé ezekkel meg nem férő, ezeket lerontó új vonásokat vet vásznára. Az eredmény csak torzkép lehet.

De S. felületessége főleg a görög szövegekkel való bánásból, a fordításokból tűnik ki. A mi annyival nagyobb baj, mert munkájának több mint fele fordítás. Nézzük pl. hogy miként értelmezi ő a delphoi Apollontemplom híres feliratait. 51. l.: *Εὐ θεῶ ἤρα κόμισε παραὶ τὸ νόμισμα χάραξον*, | *Γνωθι σεαυτὸν μηδὲν ἄραν ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα*. S. fordításában: «Te vagy a becsület istene; a pénzre a maga (talán sajtóhiba, alább: magad van) képét véssed; ösmerd meg magadat; semmit sem mértéken túl; a fogadalom átok». Itt a közismeretes *γνωθι σεαυτὸν*-nak és *μηδὲν ἄραν*-nak fordításán kívül minden téves. Mi felel meg, kérjük először is. a S.-féle «te vagy a becsület istené»-nek a görög szövegben? S., úgy látszik, a folytatástól különválasztandó mystikus *Ε (εἰ)* feliratot, melynek értelméről már az ókoriak ide-oda disputáltak (v. ö. Plutarchos *περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς* című művét), a következő szavakhoz csatolva fordít ekként: te vagy a becsület istene. De hisz a folytatás meg annyit jelent: kellemes dolgokat nyújtás az istennek, azaz: az istennek kedvére cselekedjél. Érthetetlen, hogy itt mi vezette S.-t félre. Azután: *παραὶ τὸ νόμισμα χάραξον* annyit tesz, hogy: hamisítsd meg a pénzt, azaz körülírva: *magad* véssed a jegyet az érczre, hogy pénz legyen belőle. S. fordítása: a pénzre a *magad* képét véssed, a képies beszédnek egész értelmét lerontja. Hisz pénzt tán csak a görögök sem hamisítottak akként, hogy — a felderítés elősegítése czéljából — a maguk arczképét nyomták reá? Az *ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα*-ról már előbb beszéltem; itt kezességről, nem fogadalomról van szó. — A haldokló Demonax a következő szavakkal utasítja vissza, hogy majd eltemessék: *Οὐκ αἰσχρόν ὀρνέοις καὶ κυσὶ βορᾶν προτεθῆναι τηλικούτου ἀνδρός σώμα* (Lucianus, vita Demonactis, 67.); azaz: Nem *gyalázatos dolog*, hogy egy *ilyen öreg embernek* teste a madaraknak és kutyáknak vettessék oda eledelül. S. ezt így fordítja: «Csak nem lesz *hitvány* eledel a madaraknak és ebeknek egy *ilyen nagy férfiu* holtteste?» De hisz itt a cynikus Demonax mindenek előtt nem a maga nagyságáról, hanem öreg koráról beszél. Állítólag mint 100 esztendő ember halt meg (80-tól körülbelül 180-ig élt Kr. u.). Ekként teljes joggal megtehetette halálos ágyán a «cynikus» megjegyzést: az ilyen öreg ember már a kutyáknak való. Azután, mint látjuk, S. az ő fordításában az *αἰσχρόν*-t is ugyancsak félreértette, midőn a *βορᾶν*-hoz vonta. S. szerint: *λοιμοῦ καὶ λιμοῦ τέλος ἔσσειται* (Euseb. præp. evang. 5. 19.) annyit tesz (112. l.): «Vége *legyen* dögvész- éhségnek». A vers követelményeinek betartásával egész bátran írhatta volna: Vége *leszen* stb. Ugyanott: *ἀλλὰ παραλείπω γε οὐδὲν ἤττον ταῦτα ἡμῶν*-t S. így fordítja: «De arról *már nem* hallgathatok, hogy ti» stb. A helyes fordí-

tás ép az ellenkező értelmet fejezi ki: De *nem kevésbé* azon dolgaitokat is elhallgatom. Azonban az innen-onnan válogatott apróbb példák helyett lássunk végül egy kissé nagyobb mutatványt S. fordítási eljárásának illusztrálására.

Euseb. prap. evang. 5, 20:

τούτου υἱός ὁ Τήμενος κακοδαίμων ἦκεν ἐκ κακοδαίμωνων τρίτος· σὺ δ' αὐτῷ παρ-εγγυῆς εἶ καὶ Ἀριστομάχῳ τῷ πατρὶ· καὶ ὅς, ἀλλὰ κἀκείνός σοι, ἔφη, πεισθεὶς ἀπέ-σανεν ἐν τῇ εἰσβολῇ. καὶ σὺ ἔφης, οὐ κατὰ γῆν λέγω στενύγρην, ἀλλὰ κατὰ τὴν εὐρυ-γάστορα, ἐπειδὴ χαλεπὸν ἦν εἰπεῖν κατὰ τὴν θάλασσαν, κἀκείνος ἦει κατὰ τὴν θά-λασσαν, δόξαν ἐμποίησας ὅτι κατὰ γῆν εἰσίοι, καὶ μέσον στρατοπεδεύεται Ναυατοῦ καὶ Τυπαίου.

S. 113. 1.

«Ekkor a szerencsétlen Temenos, ennek a fia, már a harmadik e törzs-
ből, szintén elmegy hozzád, *ez is meg-
fogadja intelmeidet*, melyeket atyjá-
nak, Aristomachosnak adtál, *s ugyan-
így pusztult el* a betörés kísérlete
közben. Ekkor te azt mondtad: Nem
beszélek én szárazföldi, hanem ten-
gerszorosról. Mivel bajos volt név
szerint is megnevezned a tengert,
hiszen persze, ha megmondod neki,
akkor nem a tengeri úton indul el,
úgy értelmezted mondásodat, hogy ő
azt hitte, szárazföldön kell mégis
mennie. Ennélfogva Naupaktos és
Rhyppaia közt tábort üt».

Lássuk most a helyes fordítást. Arról van szó, hogy Temenosnak nagyatyja, a Heraklida Aridaios már siker nélkül megpróbálta a peloponnesosi betörést az Isthmoson keresztül; s hogy annak fia Aristomachos Apollon jósdájához fordult, s ámbár a jósda tanácsát követte, hogy a szorosok útján menjen (*δι' ὁδοῦ στενύγρου*), hasonló vállalkozásában mégis ott veszett. Lehetőleg szó szerinti fordításban így következik: «Ennek (Aristomachosnak) fia, Temenos, a harmadik a szerencsétlenek közül, mint szerencsétlen (szerencsétlenségére) jön el azután; te pedig (t. i. Apollon) csalfán azt ígéréd neki, a mit atyjának, Aristomachosnak is (ígértél); és ő (Temenos) erre azt mondta: hanem hisz amaz (Aristomachos) is benned bizva pusztult el a betörés alkalmával. Te meg erre azt felelted, hogy nem a szárazföldön át vezető szorosról beszélek (jóslatomban), hanem az (*εὐρυγάστωρ*-nak nevezett) tengeröblön keresztül vezető-ről; persze, mert nehéz lett volna (kétértelműség nélkül) azt mondani: a tengeren keresztül; és ő (Temenos) a tengeren át ment, azt a hitet keltve, hogy a szárazföldön tör be és Nauaton és Typaion között tábort üt.» — S. fordításának egyéb értelmetlenségeit mellőzve, csak arra figyelmeztetek, hogy szerinte Temenos előbb «elpusztult a betörés kísérlete közben», s azután: «Naupaktos és Rhyppaia közt tábort üt».

Nincs okom feltételezni, hogy S. másutt sokkal gondosabban fordított, mint a felhozott példákban. Sőt összehasonlításaim alapján nagy

biztonsággal kimondhatom, hogy ő körülbelül mindenütt egyformán fordított. Megengedem, hogy jól görögül tudni manapság a ritkább tulajdonságok közé tartozik. De ez a sajnós körülmény nem változtathat semmit azon az igazságon, hogy forrásokig visszamenő kutatásokat a görög ethika terén csak pontos görög nyelvismeretek segítségével lehet végezni.

HORNÁNSZKY GYULA.

Jetes írók iskolai tára LXXI: Gróf Zrinyi Miklós, Szigeti veszedelem. Hősköltemény tizenöt énekben. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta *Endrei Ákos*, főgymn. tanár. Négy képpel. Franklin-társulat. 1901. Ára 1 K 60 f.

Az előszóban megemlíti a szerző, hogy a nemzeti érzés istápolására alig van alkalmasabb nagy költői mű irodalmunkban, mint a Zrinyiász és hogy pædagogiai és methodikai szempontból is nagy haszonnal jár a Szigeti veszedelem alapos tanulmánya. Ezután számot ad eljárásáról, a mi az egyes részek ismertetésében ki fog tűnni. Majd szerényen megjegyzi, hogy az anyag összeállításában önállóságra nem törekedett, hanem fölhasználta az egész Zrinyi-irodalmat Toldytól Széchi Károlyig s főfeladatának tekinté a sok ellentétes nézet kiegyenlítését és a sok jó közül az ő véleménye szerint a legjobbnak kiválasztását. Csak ott adott helyet önálló felfogásának, a hol értelmezőre nem talált.

A bevezetés szól *a költemény keletkezéséről*. Ebben I. *A költő élete*, a legszükségesebb tudnivalókra szorítkozáva, ügyesen jellemzi a hadvezér, államférfi és költő tulajdonságait, fejlődését, élte körülményeit, lelki forrongásait, politikai magatartását, írói munkásságát, háttérben a kor nehéz viszonyait, s igen találóan emeli ki, hogy Zrinyi bár három irányú működésben szolgálta a hazát, vezéreszméje csak egy volt: a hazát a török uralomtól a nemzetnek *önerejével* megszabadítani.

II. *A költemény forrásai és mintái* cím alatt Zrinyi előszavából a horvát és olasz krónikákat említi, azután Istvánffival kimerítően foglalkozik s közli ennek ide vonatkozó XXII. XXIII. könyveit Bohdanecky Lajos fordításában, majd Sambucusról emlékezik; erre a Zrinyi könyvtárában talált műveket hozza szóba, különösen Karnarutics horvát íróét. Ezekon kívül fejtegeti Homeros, Vergilius, Tasso, Ariosto hatását Zrinyire, mindeniknél kimutatván, mit és hogyan vett át Zrinyi az ő hőskölteményébe a nagy mű hasznára; továbbá kellően hangsúlyozza a XVI. század vallásos felfogását, melynek erős hatása alatt tette Zrinyi a bűnöktől való megváltást eposa alap gondolatává. Ezt a részt így végzi: «Ime, ennyi sok forrásból és mintából merítette Zrinyi azt a nagy szellemi gazdagságot, melylyel nagy művét megalkotá. Istvánffi, Karnarutics, Forgách adták az anyagot, Vergilius és Tasso az ihletet és formát, az egész nemzet közszelleme az alapeszmét. És műve mégis nagy, önálló

alkotás. mert az a nagy magasztos cél, mely megfrásánál előtte lebegett, mindezen hatásokat magába olvasztá s a Szigeti veszedelmet nemcsak öröknevű irodalmi művé, hanem nagyszerű tetté is avatta.»

III. *A költemény célja* című harmadik alfejezet szépen és gondosan, kimerítően és mégsem terjengősen állítja elő Zrinyi más művéből, az Áfiumból is, sőt életéből is a költő magasztos feladatát, melynek végrehajtására Zrinyi önmagát, mint Istentől is kijelölt, gondviselészerű egyént a nemzetnek följánlja.

Megvallom azonban, hogy éppen e szakaszban, hol a költemény célját fejtegeti, szerettem volna, ha nagyobb melegséggel rajzolta volna a szerző Zrinyinek a hajdani magyar vitézség feltámadásába vetett erős hitét, a magyar függetlenség leküzdhetetlen vágyát, a haza jövőjével való törődés érzését s hogy ezeknek a gondolatoknak és érzelmeknek hatása alatt fogant meg lelkében fenkölt elhatározása és foglalkoztatván képzeletét, törekedett az akkori és jövő nemzedék lelkébe ugyanazt a hitet és reménységet föltámasztani és folyton folyvást ébren tartani!

Azután az 1651. bécsi kiadás címképe, a dedicatio s «*Az olvasónak*» kezdetű előszava a költőnek következik. Erre az egyes énekek, néhány versszak kivételével, melyek, mint az előszóban is jelzi a szerző, csakis az iskolára való tekintettel maradtak el. Az egész költemény az eredeti kiadás szövege szerint, tehát az akkori kiejtéssel van közölve. Minden egyes ének után kimerítő, gondos, de nem szőzaporító jegyzetek, máshonnan, kivált a szem előtt tartott nagy mintaköltőkből való idézetekkel, összefoglalás, kérdések és feladatok nyujtanak kellő s helyes fölvilágosítást az egyes részletek felől s különösen az összefoglalás igen fontos az epos szerkezetének megösmertetésére nézve. Az összefoglalás elején az egyes énekek tartalma már a címekben is jelezve van. A tapintattal készített kérdések és feladatok sok jó írásbeli dolgozat anyagául szolgálhatnak s a költemény szépségeinek megfigyeltetésére vezetnek, sőt más jeles költeményünkhöz való viszonyát is föltárják, azonfelül a jegyzetek párhuzamos helyei nagybecsűek. A jegyzetek a szerző nagy olvasottságát tanusítják. Idéz itt a nagy mintákon és a költemény korabeli prózai és költői műveken (Czeglédi, Balassa, Károlyi Gáspár) kívül újabbkori (Orczy, Arany, Thaly K.) írókból is számos megfelelő helyet. Szóval a jegyzetek, magyarázatok nyelvi, stilisztikai, tárgyi, æsthetikai tekintetben is kifogástalanok, bár néhol kissé tán szűkszavúak.

A *Függelék*: a költemény széptani taglalását foglalja magában. I. *A költemény tárgya*. II. *A költemény tartalmának rövid áttekintése*. III. *Szerkezet*. IV. *Jellemzés*. V. *Az előadás*. VI. *A küalak* (stilus, nyelv, verselés) című fejezetekre oszlik és szabatos, kifogástalan nyelven, a hol kell, lendületesen és mégis czikornya nélkül törekszik a költemény szépségeit érzékeltetni, a fogyatkozásokat kímélettel, mégis őszintén feltárni.

Végül található a Zrinyiászra vonatkozó irodalom, azaz repertorium, mely néhány jelentéktelenebb értekezést, iskolai értesítőkből napvilágot látott apró-cseprő tanulmányt mellőzve, felöleli az összes magyar Zrinyi-irodalmat.

Látszik az egész művön, hogy a szerző szeretettel foglalkozott tárgyával és évek hosszú során szerzett tapasztalatait, tanulmányait hasznosan értékesítette e kis könyvben, melyet a már említett cím-képen kívül még a költő, a hős arcmása és Szigetvár térképe is emel. Külső kiállítása is csinos és hibátlan. Sajtóhibát írmagul sem leltem benne.

Iskolai használatra ezt a jól megírt művet jó lélekkel melegen ajánlom, mely hivatva van hathatósan előmozdítani az «Obsidio Szigetiana» nagyobb elterjedését és megértését.

VOZÁRY GYULA.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M .

Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte. Herausgegeben von *Dr. Max Koch*. Erster Band. Berlin, Alexander Duncker, 1901. 516 l. n. 8-adr. Ára 14 márka.

Másfél évtizede múlt, hogy Koch Miksa, akkor még marburgi, azóta boroszlói egyetemi tanár, az összehasonlító irodalomtörténeti buvárlatok számára külön folyóiratot indított meg Németországban. Minden fejlődő tudományághoz hasonlóan, eleinte ennek is keményen kellett küzdenie, míg a maga létjogosultságát annyira-mennyire kivívhatta. Kezdetben az irodalomtörténet egy körülírt korszakával foglalkozó másik folyóirattal vegyes házasságban élt az új czég, s az 1887-ben megindult vállalatnak egyideig «Zeitschrift für vergl. Litteraturgeschichte und Renaissance-Litteratur» volt az elég furcsa czíme és Koch mellett Geiger Lajos a társszerkesztője. Később azonban az összehasonlító rész teljesen önállósította magát és 1900 végéig tizenhárom kötetben sok beces adalékot közölt, bár a kiadók gyakori változása miatt anyagilag nem igen tudott megerősödni s az elmúlt év elején újabb válságba jutott. Ebből kissé megváltozott alakban és módosult címmel került ki s az addig havi füzetekben való megjelenést negyedévesre szállítva le, mint «Studien zur vergleichenden Litteraturgeschichte» támadt fel, — reméljük, most már megerősödött és külsőleg is jobban biztosított életre.

Az új sorozatnak ezen első kötetében nagyon kidomborodik az

angol és a német irodalmak egymásra kölcsönösen gyakorolt hatásának tanulmányozása. *Zeiger* Theodor «Beiträge zur Geschichte der deutsch-englischen Litteraturbeziehungen» összefoglaló czímen öt kisebb cikkben világítja meg a német irodalomnak a XVIII. század végén és a XIX-nek elején Angliában észlelhető behatását. Az első cikk általános képet igyekszik adni a német irodalomnak a jelzett időszakban (körülbelül 1830-ig) a csatornán túli fajrokonok szellemi életébe való benyomulásáról, a mely lassú és szerény kezdetekből kiindulva, 1800 táján válik erősebbé. Eleinte csak a leghatalmasabb írói egyéniségnek, Goethe-nek ifjúkori művei keltenek szélesebb körre kiterjedő mozgalmat, de utóbb, a romantika virágkorában, már tárva-nyitva állanak a kapuk a continentalis hódítók befogadására. A lassú térfoglalás időszaka a «Sturm und Drang» éveibe esik és közvetlenül előtte a német szellem és irodalom mélységes kicsinylése és lenézése volt Angliában a divat. Érthetővé teszi ezt a német irodalomnak a Lessing fellépésével kezdődő szellemi forrongást megelőző szánalmas állapota, valamint a francziának ugyanakkor nemcsak Német-, hanem Angolországban is uralkodó helyzete és szinte ellenállhatatlan, az egész világot behálózó varázsa. Klopstock volt az első német költő, ki hosszú idők óta ismét megbecsülésre juttatta a külföldön nemzetének akkoriban politikai téren is nagyon alászállt tekintélyét. S ha ő és a svájcziai a francziáskodó Gottsched ellenében az angolokhoz jártak iskolába, nemsokára eljött annak is az ideje, mikor ezt Milton honfitársai azzal hálálták meg, hogy időközben ők is beleútván a francia «bel-esprit» uralmába, a lelkükkel rokonabb német szellem felé fordulnak s ennek ujjászületéséből merítenek példát és erőt a saját nemzeti irodalmuk megifjulására. Klopstocknál nagyobb hatásuk volt Angliában Bürgernek és Wielandnak. Tudjuk, hogy amaz maga mennyit köszönt angol példaképeknek s nyilván ez is egyik oka annak, hogy balladáit jeles fordításokban elég hamar népszerűkké váltak és utánczókra is leltek a szigetországban. Wieland Oberonja 1798-ban Sotheby fordítása révén lett ismertebb s azóta oly kedveltségre tett szert, hogy 1827-ben már hazájában sem ismerték talán jobban, mint Angliában. Goethe és Schiller a XIX. század elejéig csak ifjúkori műveikkel hatnak és nem is épen a legszerencsésebb módon, nem is ellenmondás nélkül. Csak a német hatás második, mintegy 1817 táján kezdődő szakában válik szellemük jótékonyan gyümölcsözővé és vívja ki az általános elismerést, mely *Carlyle* felléptével (1824) már rajongó csodálattá fokozódik híveiknél. De *Carlyle* mellett a húszas években *De Quincey*, a tőle tanuló *Gillies* és *Mrs. Sarah Austin* is sokat tettek a német szellem remek alkotásainak Angliában való ismertetése és méltatása irányában.

Második cikkében a szerző *Campbell* Tamásnak a német irodalom

hoz való viszonyát ismerteti, mely a költészet részéről sokkal csekélyebb volt, mint a mennyit a philosophia uralkodó csillagzatának, Kantnak köszönhetett. A harmadik fejezet *Wordsworth*, a negyedik *Southey* és az ötödik *Shelley* költészetét vizsgálja hasonló szempontból. Az illető írókra vonatkozó irodalom beható ismerete és kellő értékelése alapján Zeiger igen jól tájékoztat az iránt, melyik angol költő mit köszönhet különösen német kortársai és közvetetlen elődei hatásának, és mivel adott viszont maradandóbb impulsusokat a német költészetnek.

Az angol irodalomnak a németre gyakorolt hatását mutatja egy érdekes példán *Irvin Clifton Hatch* tanulmánya, mely azt vizsgálja, mit köszönhet Herder Shaftesbury philosophiájának, különösen az angol gondolkodó erkölctani és æsthetikai nézeteinek. A nagyon figyelemre méltó és világos előadású dolgozat amerikai írója kimutatja, a mire különben Herdernek önvallomásai is rávezetnek, hogy az angol moralista a nagy német költőre és történetbölcseleire már ennek köingsbergi tanulóéveiben kezdett hatni s hogy e hatás mint tartott az «*Adrastea*» szerzőjének egészen az élete végeig. Herderrel Hamann ismertette meg Shaftesbury műveit, melyeknek valamennyi magvasabb eszméje fogékony talajra lelt az ő lelkében. Különösen nagy e termékenyítő és fejlesztő hatás Herdernek az emberiség szellemi életének törvényszerűségét kutató és vallástörténeti irataiban; de nem kisebb a széptani nézeteit illetőleg sem, a mint ezt részben már Herder jeles monographusa, a csak minap elhunyt Haym Rudolf is igen tanulságosan fejtegette volt régebben. De Shaftesbury a nagy német íróra nemcsak ilyen elméleti hatással volt, hanem mint ember és egyéniség is mintául szolgált neki. Tőle kölcsönözte élethivatásának irányító példaképét is, a mint ezt úti naplójában maga is nyíltan bevallja. Az emberiség történelmének a bölcséletében is az ő nyomdokait követi, s mikor a művészet és irodalom életelemének a szabadságot, a vallás alapjául a félelem helyében a szeretetet hirdeti, akkor is Shaftesbury eszméit fejleszti tovább. Ép így az æsthetikában, a melyet az erkölctannal szorosabb kapcsolatba fűz az a vezérgondolat, hogy a szép és a jó alapjában egy, mert közös forrásból ered s ugyanahhoz vezet vissza. Művészetelméletében azonban jóval túlszárnyalja mesterét, mikor sokkal mélyebb alapokon építve mutatja ki, hogy a költészet birodalmában csak az lehet maradandó becsű, a mi valamely nép sajátyszerű szellemében és ennek fejlődési feltételeiben gyökerezik. Innen nála a népköltészet első igazi értékelése, a melynek terén azonban szintén Shaftesbury és már előbb Montaigne is készítették számára az utat.

Stanger Hermann Ben Jonsonnak Tieck Lajosra, a német romantikusok legtermékenyebbjére gyakorolt hatását ismerteti s e hatás három korszaka közül egyelőre az elsővel foglalkozik, midőn Tiecknek az angol

költőkből való fordításait és az ő mintáira alkotott utánzatait vizsgálja, melyek az 1793-tól 1801-ig terjedő időszakból valók.

A román irodalmak körébe vezet át a párhuzamba állított művek egyikének révén *Reuschel* Károly dolgozata, mely Hebbel Gyges-drámájának és Gautier Théophile hasonló tárgyú novellájának rokon vonásait emeli ki.

A spanyol irodalom területéről indul ki, de azután az olasz, francia, angol és német dráma- és zeneköltészet tág mezejére rándul át. *Wurzbach* Wolfgang szép értekezése a «Preciosa»-tárgyról. Cervantes egyik novellája óta, a melyből közvetlenül és közvetve két spanyol dráma merített a XVII. században, a Perez de Montalbané (1602—1638) és Antonio de Solisé (1610—1686), — e tárgy egyike a legismertebbeknek a világirodalomban. Kivált Weber operája tette a zene világnyelven a legszelesebb körben népszerűvé. Franciaországban még előbb került színpadra, mint szülőföldjén. Hardy már két évvel a novella megjelenése után, 1615-ben alkotta meg belőle «La belle égyptienne» című tragikomédiáját, melyet 1642-ben egy különben teljesen ismeretlen írónak, Sallebray-nak hasonló című darabja követett. Angliában is megelőzte a tárgy drámai feldolgozása a Cervantes-féle példás novellák fordítását, mely 1640-ben látott napvilágot James Mabbe, vagy álnevéen Don Diego Puede-Ser (az angol Mabbe, ill. a hasonló ejtésű May-be spanyol fordítása) tollából. A többi angol feldolgozások után a szerző a hollandiakat és a németeket ismerteti részletesebben, a melyek közül a legrégebb, Ritzsch Timotheus verses novellája, közvetlenül a spanyol novella Cats-féle németalföldi verses feldolgozásán alapszik. Valóban népszerűvé azonban a Preciosa tárgy csak Wolff Pius Sándor romantikus színműve által lett, mely Weber bájos zenéjének szárnyain kelt világkörűli útjára. Lehet, hogy Wolffot Goethe sógorának, Vulpius Ker. Ágostnak, a Rinaldo Rinaldini inkább hirhedt mint híres szerzőjének egy regénye (Die Zigeunerin, 1802) indította a tárgy dramatizálására. Wolff két feldolgozásban tett kísérletet a kedves témával s a második az, a melyet Weber megzenésített, míg az első részben prózai, részben verses színművel nem aratott valami számbavehető sikert, bár ennek is megzenésítette már a dalait Eberwein weinmari komponista, ugyanaz, a ki Goethe «Claudine von Villa Bella»-jának a zenéjét is írta. A Preciosa-novella hálás zenei anyagnak mutatkozott még Weber után is, mint azt Balfe (helyesebben Balph) írlandi zeneszerző «La gitana» (vagy angolul «The Bohemian girl») című operetteje és még több más hasonló tárgyú s többnyire a hősnő nevééről címzett zenedráma tanúsítja. Ezek sorában egyelőre a legifjabb Smareglia «Preziosa»-ja 1879-ben.*)

*) A Cervantes-féle «Gitánilla»-nak a mi irodalmunkba is eljutott származékait: a Wolff Pius Sándor librettójának magyar fordítását és egy

A kötet kevésbbé szerencsés dolgozatai közé tartozik *Matic* Tamás spalatói tanáré, a ki Molière «Tartuffe»-jének forrását egy 1611-ben Velenczében megjelent olasz gyűjtemény drámai vázlatai közt vélte megtalálni. Az olasz commedia dell'arte hatása a nagy francia vígjátékíróra általában is sokkal ismertebb, hogyszem e fölfödözés dicsősége ennyire megkétszerezve éppen Maticnak juthatott volna. Mindjárt a kötet két további helyén egy-egy rövid megjegyzés a régibb fölfödözőknek itéli oda ez érdemet, a kik közül már szintén megtörtént némelyikkel, hogy nem tudott az elődjéről. Czikke végén Matic a Fl. Scala-féle vázlatgyűjtemény egy másik darabjára is felhívja a figyelmet. Ez meg Shakespeare «Romeo és Julia»-jával közös tárgyú s ennyiben érdekes, de egyébként nincs hozzá semmi köze, holott Molière darabja és a «Pedante» közt kétségtelen az összefüggés.

Angol, olasz és spanyol drámáknak a XVII. és XVIII. századbeli német vándorszínészek műsorában való gazdag jegyzékét állítja össze *Dessoff* Albert, kiegészítésül Cohn (Shakesp. in Germany) és Creizenach (Schauspiele der engl. Kom.) munkáihoz, részben pedig a saját hasonló tárgyú régibb közleményeihez.

Egyes írókkal foglalkoznak *Arnold* Robert F., ki Sealsfield Károly bibliographiájához nyújt adalékokat, *Kircher* Ervin, ki Platen Lengyel dalait igyekszik Treitschke egyoldalú politikai és történetírói szempontú bírálatával szemben megvédelmezni s helyesebb álláspontra vél helyezkedni, ha Müller Vilmos Görög dalainak a mértékét alkalmazza rájuk.

Henkel Hermann «Goethe und die Bibel» című, Lipcsében 1890-ben megjelent könyvéhez ad pótlásokat. *Caro* Jakab Humboldt Sándor és Goethe két levelét közli. *Funck* Henrik egy érdekes Hölty-reliquiát, Zimmermann hannoverai udvari orvosnak a bánatos elegiaköltő egy silhouette-jéhez írt jellemrajzát fűzi az irodalomtörténeti apróbb adalékok sorába. Ezek közé tartoznak Hohenheim Francziska levelei is, melyeket Károly Jenő württembergi herczeg kedvese és később neje Niemeyer Hermannhoz, a hallei egyetem kancellárjához 1783 és 1808 közt intézett, közben a címzettnek egy válaszával. A leveleket *Menne* Károly közli s bennük híven tükröződik e széplelkű nő finom műveltsége, mély érzésű hálás szíve és eleinte méltatlan állásával kibékülni nem tudó nyugtalan lelkiismerete, mely őt folyton arra sarkalja, hogy a herczegre mind erősebb befolyását a legüdvösb irányban érvényesítvén, élte korábbi szakának súlyos hibáit kiengesztelje. *Werner* K. M. közle-

«Preciosa» című magyar ponyvaterméket illetőleg I. József fhg. Czigány nyelvtanának függelékét, a hol a gazdag bibliographiai repertoriumban e tárgy egyéb nyelvű földolgozásai (többi közt a Cats-féle versezet egy latin fordítása is) szóba kerülnek.

ményei Hebbel családi körébe vezetnek s több oldalról jellemzik a nagy lelki viharok után csendesebb révbé jutott költőt.

Általánosabb természetű s utóbbi időben több oldalról megvilágított költészet- és egyetemes művészettörténeti kérdéshez szól *Hoffmann-Krayer* Ede cikke, mely a német képzőművészet- és költészetben a természetérzék fejlődését tárgyalja. Még általánosabb és szélesebb körre terjeszkedik *Toldo* Péter tanulmánya, a ki «a középkori szentek élete és csodái» czímen egyelőre két fejezetben csoportosítja a hagiographikus irodalom tipikus, sőt úgyszólván stereotyp helyeit a szentek születésének és gyermekkorának hasonló körülményei- és jelenségeiről, továbbá a szentek természetfölötti bölcsességéről. Dolgozatának az Acta Sanctorum rengeteg kötetalmazában elég nagy jártasságra valló anyagkészlete a szerző fáradhatatlan buzgalmát tanúsítja; kritikája azonban óvatosabb lehetne, mert a forrásoknak nem különbözteti meg mindig az értékét és nem választja el kellő szigorúsággal a történelmileg is hiteles adatokat azoktól, a melyek csakugyan már kész minták tudatos vagy pusztán hagyományos követésére vezethetők vissza.

Az összehasonlító regetörténelem körébe vág *Jiriczek* Ottó L. kis cikke, mely egy francia Wieland-mesét mutat be, továbbá *Steinthal* Pál folytatólagos közleményei Buddha korábbi megtestesüléseinek legendáiból (*Játaka*), melyek előző fejezetei a folyóirat régibb sorozatában jelentek meg.

Mind a négy füzet gazdag irodalmi rovattal és *Jellinek* Artúr által igen ügyesen és áttekinthetőn szerkesztett könyvészeti repertoriummal záródik. Ebben az általános és elméleti természetű dolgozatok jegyzékét a tárgy történeti közlemények betűrendes lajstroma követi, erre pedig az irodalmi kölcsönhatásokkal foglalkozó vizsgálatok szemléje jó, ismét két alcsoportban: előbb az irodalmi korok, iskolák vagy műfajok hatása szélesebb körben, utána pedig egyes íróké a későbbiekre. E repertorium szélesebb területre való kiterjesztése, különösen a germán és román irodalmak mellett a magyar, szláv és keleti nyelvükének bevonásával, tetemesen növelné annak értékét s az összehasonlító irodalomtörténet oly nélkülözhetetlen segédeszközzé avathatná a folyóiratot már csak ezen része miatt is, hogy ezzel egyben a létjogosultságát is minden kétség fölé helyezné. A mint azonban már e futólagos áttekintésből is kitetszik, mai alakjában is kitünő szolgálatot tesz az úgy az egyes benne érintett irodalmak bűvárainak, mint kivált a hasonlítás módszeresebb művelésére ügyekvők kisebb községének.

KATONA LAJOS.

Dr. Ernst Wasserzieher: Leben und Weben der Sprache.

Druck und Verlag von F. u. Becker Königlicher Hofbuchdrucker, Amsberg, 1901.

Szerző idézett művecskében a «Gegenwart», «Universum», «Zeitschrift für deutschen Unterricht», «Globus», «Münchener allgemeine Zeitung», «Tägliche Rundschau», «Hamburger Korrespondent» stb. folyóiratokban megjelent cikkeit összegyűjtve és némileg ki is bővítve bocsátja most közre.

A könyv 24 kisebb-nagyobb cikknek sorozatából áll. Legérdekebb fejtegetései közé tartozik, a mit a szerző a nyelv változásairól ír, melyeknek oka részben a fül pontatlan felfogásában és a beszélő szervek hiányos visszaadásában, részben az ember kényelemszeretetében keresendő. Erre nézve számos példát is idéz szerzőnk, minők pl. a francia nyelvből, a hol *parbleu* a *pardieu* helyett, a *morbleu* és *sacrebbeu* a *mort de dieu* és *sacredieu* helyett vannak használatban. A német nyelvben is vannak ilyen jellemző példák, pl. a *Potztausend* nem egyéb, mint a *Gottestausend* hibás és pontatlan visszaadása.

Nem akarjuk mindazt megemlíteni, a mit Wasserzieher a «Nyelv költészetéről», «Nem német helységnevek a német nép száján», «A nyelv logikájáról és divatáról» mond; arra sem akarunk kiterjeszkedni, hogyan fejtegeti Wasserzieher azt a problémát, mikép változnak át tulajdonfőnevek közfőnevekké. Csak azt akarom még megjegyezni, hogy itt-ott magyar nevekre is reflektál. Így többek között azt jegyzi meg, hogy a német *Kutsche*, a francia *coche*, az olasz *coccio* és az angol *coach* a magyar *kocsi*-ből (könyvünkben hibásan *koszi* van) származnak, ez meg a Győr megyében fekvő *Koszi* (helyesen *Kocs*) helységből.

Egy igen érdekes fejezetben szerzőnk több példán mutatja meg, miképen vándorolnak a szavak s mint módosul e vándorlás közben sokszor a jelentésük is; mint megy át pl. a latin *breve* (rövid) a német *Breve*-be és ez a *Brief* szóba, továbbá a *tegula* a német *Tiegel* és *Ziegel*-be; sőt a *palatium* három szóban is, ú. m. a *Palast*, *Palais* és *Pfalz*-ban föltalálható.

Az idegen szavak helyesírására nézve szerzőnk azt ajánlja, hogy úgy irassanak, a mint azokat a németben kiejtik.

Több hibát is vettünk észre Wasserzieher könyvében, így az Osztrák-Sziléziában fekvő *Teschen*-t cseh városnak és a *Lloyd* szót magyar eredetűnek tartja, holott ez a szó *Lloyd Edétől* vette eredetét, ki a XVII. század vége felé Londonban a *City*ben egy kávéházat alapított és ez csakhamar gyülekező központja lőn az angol üzletembereknek; később *Lloyd Ede* egy «*Lloyd's News*» című újságot indított meg, mely az egész világ kereskedelmi és hajózási viszonyait részletesen ismertette. Talán a «*Pester Lloyd*» cz. újság keltette benne e tévhitet?

Wasserzieher könyvében a nyelvész vajmi keveset, a laikus azonban, kinek e könyvecske talán első sorban szánva van, elég érdekeset fog találni.

TÉRI JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900/1901.

1. Megyesi Ferencz, Shakespeare. (Zombori főgymnasium, 3—25. l.) — Ez értekezés voltakép fölolvadás volt a zombori lyceumban (1901. febr. 24.). E céljának mindenestre megfelelt; de egyébként is dicséretes dolgozat. Persze. Shakespeare fejlődését és műveinek jellemzését 23 oldalon megírni, nem kis föladat. A szerző a leglényegesebb dolgokra kénytelen szorítkozni és sehol sem bizonyíthat, sehol ellentétes véleményeket nem czáfolhat, önként fölmerülő ellenvetésekre sem reflectálhat, mert nincs erre elég tere. Innen van, hogy az ilyen dolgozat könnyen teszi a kivonat hatásit és megbirálása eleve lehetetlen. Szerző leginkább Brandl Alajos fölfogását követi: megconstruálja Shakespeare életének és világnézetének fejlődését, melybe azután korszakok szerint beleilleszti a nagy mester műveit. A dolgozat kellemes olvasmány s a megzerkesztett életrajz és munkalkodás oly csinosan van kikerekítve, mintha sehol problémának nyoma sem volna. Pedig tudjuk, hogy Shakespeare élete és munkássága csupa probléma. De ki fog ily összefoglaló dolgozattal szemben eltérő nézetekkel előállani? Mi célja volna a részletes bírálatnak, mikor a szerző nem részletezhetett és nem bizonyíthatott, mert ideje és tere nem engedte? A dolgozat vonzó és becses, de nem szabad többnek vennünk, csak bizonyos tudományos nézetek és eredmények összefoglalásának. Egyéb megjegyzésem sincs sok. A szerző az előadásban melegségre törekedett, de került a nagyhangzású szövegeket és a túlzásokat. Ez már maga is nagy érdem, ha Shakespeare-ről van szó. Annál föltünőbb az utolsó mondat (az angol költő munkáiról): «Sehol egy hamis hang, sehol egy affektált szó, csupa igazság, csupa természet», mert ez az állítás, így fogalmazva, nemcsak magában véve tarthatatlan, de éies ellentétben áll magával az értekezéssel, mely számos helyen elfogulatlan, józan itélettel épp az ellenkezőt fejtegeti. A szerző egyéb általánosításokban sem nagyon szerencsés, pl. az ötödik lapon: «A színészet iránti hajlam az angol nép természetes vonásának látszik. A legnagyobb drámaírók, a legkiválóbb színészek (?), a legtöbb színpad (?) régente is, most is (!) angol földön voltak.» Most is voltak? Azelőtt sem voltak, most sincsenek. Azután mégis bajos azt állítani (6. l.), hogy Shakespearet első sorban «a dús jövedelem reménye vonta a színpad felé»; hogy a nagy költő «fényes színészi tehetség» volt és (8. l.) hogy «határozottan színész volt első sorban s csak másodsorban színműíró», a mit szerző a tehetségre és hajlamra ért, mert azt úgy is tudjuk, hogy kenyérkeresete a színészkedés volt. E kérdésre vonatkozólag

az újabb kutatások más eredményt tettek valószínűvé; de tény, hogy itt is csak valószínűségekről szólhatunk. Apróságokra nem akarok reflectálni; abból sem csinállok nagy dolgot, hogy Senecát kétszer is (11. és 13. l.) írja Senecának, a York nevet pedig mindig Jorknak. Egy zombori nyomda bizonyára erős próbára teszi a szerzőnek javító ügyességét. (Értelemzavaró sajtóhiba a 14. lapon: «elmékedés», helyesen «emelkedés». Kisebb sajtóhiba is igen sok van). Említettem, hogy szerző tapintatosan kerüli a tűzást. Néha mégis elköveti, pl. a 21. l. Lady Macbeth-ről: «Nincsen benne semmi emberi vonás». Pedig már a következő lapon maga emeli ki, hogy férjének hű szere ő hitvese. És talán lelkiismerete is «emberi vonás», egyebeket nem is említve. De hagyjuk az apróságokat. A dolgozat, tekintve terjedelmét és célját, sikerültnek mondható.

HEINRICH GUSZTÁV.

2. Hadady Géza, Cid a történelemben és Herdernél. (Sátoralja-Újhely, kegyes-r. főgymnasium, 3—23. l.) — E dolgozat három szakaszból áll: 1. Cid a történelemben; 2. Cid Herdernél; 3. Magyarázatok az egyes románczokhoz. A dolgozat célja nem egészen világos; talán a Herder-fele Cid-románczoknak egy magyarázatos kiadását akarja szerző vele helyettesíteni. Bármint legyen: valamelyes értéke csak a 2. szakasznak van, mely a Herder-féle 70 románcznak pontos tartalmát adja, bár bajos megmondani, hogy ez is mire jó. Az 1. és 3. szakasz annyira sovány és üres, hogy teljesen értéktelennek kell mondanunk. Vagy kell magyarázat, vagy nem kell: első esetben az itt található anyag teljesen elégtelen; pedig hogy a Cid-románczokhoz kell magyarázat, legjobban mutatja Heinrich Gusztáv kitünő kiadása (3. kiad. 1893), mely rendkívül terjedelmes bevezetést és igen gazdag jegyzeteket tartalmaz (sokkal többet, mint bármely külföldi kiadás), és mégis az volt ellene az ismételve hangoztatott panasz, hogy magyarázatai nem elégségesek. Szerző bevezetéséből még nem is sejtheti az olvasó, hogy Rodrigónak milyen volt a szerepe a történetben és hogy a történeti Cid miben különbözik a monda hőstől. Persze a spanyolországi viszonyok is teljes homályban maradnak. De a mit az ember Heinrich kiadása után alig várna, tévedés és hiba is elég van e rövid két lapon. A Rodrigo és Ximene házasságát megelőző regényes viszonyokat szerzőnk történeti tényeknek veszi, pedig csupa monda. Ximene Oviedoi Diego gróf leánya és az uralkodó ház rokona volt, esküvője pedig 1074-be esik, tehát nem adhatta Fernando (+ 1065) Ximenét a Cidhez feleségül. A Campeador név sem annyi mint hasonlíthatatlan hős, mert a spanyol Akadémia szótára szerint annyi mint bellator fortissimus (Heinrich kiad. 174. l.). A neveket is helyesen kell írni: Garcia v. Garcias (nem Garzias), Urraca (nem Uraca) és Alfonso (nem Alfonz). Hogy Rodrigo «száműzetésében is folytatta a küzdelmet a mórok ellen, még pedig királya érdekében», nem igaz, mert a Cid küzdött a mórok szövetségében a keresztények ellen is, sőt még Valencia ostrománál is igen kétszínű, gyanús szerepet játszott. A zsidók felültetése a homokkal telt ládákkal szintén monda; hasonlóképp a holt hősnék szerepe is. Végre helytelen kifejezés, hogy Herder a spanyol románczokat átdolgozta, mert tényleg csak néhány spanyol Cid-románczot ismert; az pedig egyszerű képtelenség, hogy «1803-ban kiadta», mert Herder 1803-ban halt meg, Cidje pedig 1805-ben jelent meg. Azt hiszem, két lapon ennyi hiba és tévedés igen szép eredmény, és csodálatos önámítás, ily teljesen eltévesz-

tett és semmi tekintetben ki nem elégítő semminek ily czímet adni: «Cid a történelemben». Ha a szerző nem akarta Heinrich alapos és mégis igen világos, kitűnően tájékoztató bevezetését kivonatolni, fölhasználhatta volna a Cid történeti szereplésének legújabb jeles tárgyalását, Baumgartner Sándor S. J. cikkét: *Der geschichtliche Cid* (Stimmen aus Maria-Laach, LIV. köt. 1898), mely a legutolsó kutatások eredményeit is tartalmazza. A dolgozat másik két szakaszáról nem érdemes beszélni. A románczok tartalma nem rossz, de egészen czéltalan; az egyes románczokhoz fűzött jegyzetek pedig annyira szegényesek, hogy teljességgel elégtelenek. Programm-értekezések szerkesztésénél és közzétételénél mégis jóval nagyobb óvatossággal kellene eljárni, — első sorban a tanári reputáció érdekében.

LÁM FRIGYES.

3. Darvas Orbán: A Herz-féle római pénzgyűjtemény ismertetése. Folytatás. (Soproni kath. főgymn.) — 4. H.[augh] B.[éla]: A Tolnavármegyei Múzeum. Népszerű ismertetés. (Szegzárdi áll. főgymn.) — [5. Dr. Szende Gyula]: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium régiséggyűjteménye. (Pozsonyi kir. kath. főgymn.) — E három iskolai értesítőben a programmértekezés helyét régiséggyűjtemény leírása foglalja el; itt philologiai szempontból kell mindegyiknek azt a részét tekinteni, a melyik a classikus ókorral áll kapcsolatban. Darvas 56 oldalra terjedő éremkatalogusa előtt négy oldalnyi jellemzést és történeti áttekintést ad «A császárok korából való pénzekről általában». Világosan és röviden foglalja össze mondani valóját, valamint hasznavehető összefoglalások az egyes császároknak vonal alatt közölt jellemzései a katalógus lapjain. Kár, hogy magában a katalógusban, a hol a fölíratok rövidítéseinek nagy részét is kiírta, nem hivatkozik minden egyes éremnél segédkönyvére (Cohen ?), a melyből egy francia idézet (medailles de deux cuivres) bevezetésébe is bele került. A segédkönyv folyó számainak idézése a katalogust tudományos felhasználásra is alkalmassá tette volna, így csak helyi értékű. A római nevek és szók helyesírása szokás szerint ingadozó; a harmadik lapon senátus és senatus egy sorban áll a provincia szóval, a negyediken denárius és quinar újra egymás mellett, ugyanott denar is, a hatodikon pedig Minervánál és Fortunánál olvasható. Helytelen rövidítés a Jul. Cæsar (3. l.) és a M. Aurel. Antonius (recte Antoninus, a pénz neve is nem Antonianus. hanem Antoninianus), Caracalla (4. l.) név. A németes Aurelian, Domitian, Diocletian, Hadrian stb. neveket is jobb lett volna a magyaros, t. i. latin nominativus alakban írni.

H. B. népszerű ismertetéséből a rómaiakról szól a 9—10. lap. Történelmi adatai közül téves az, hogy Pannoniát, t. i. e néven a Dunántúlt értve, Augustus foglalta el Kr. e. 8-ban; a Dunáig csak az első száz utolsó negyedében jutottak a rómaiak. Helytelen az a magyarázat is, hogy Valeriában a leg. II. Adjutrix, «vagyis a II. legionak segédcsapata» állomásozott. Hogy honnan vette azt az adatát, hogy a rómaiak «a nagyérdemű férfiakat hegyek ormán, közttereken, templomok mellé, sőt néha templomokba is temették», nem tudom.

Dr. Szende Gyula, a kinek nevét a tanári kar névsorából kellett kikeresnem, bevezetésül a gymnasium régiséggyűjteményének keletkezéséről számol be, megtámadván a nemzeti múzeum régiségosztályát, azért, hogy «hozzá intézett kérelmemet egyenesen megtagadta». Nem

tudom, mit kért szerző a nemzeti múzeumtól, de sorairól az látszik hogy régiségeket. Ha e sejtelmem helyes, meg lehet győződve szerző, hogy a világ egyetlenegy régiséggyűjteménye sem fog régiségeket aján-
deközni más régiségtárnak, feldolgozott anyagából, és még sokkal kevésbé a fel nem dolgozottból, még akkor is, ha «csak úgy rakásokban hever a raktárban vagy a pinczében», a mint szerző «értésült» a nemzeti múzeum állapotáról. — Magának a katalognak utolsó D) csoportja, a római és görög régiségek érdekelnek minket. 51 folyó szám alatt írja le tárgyait, meg nem különböztetve a hazai és külföldi eredetű, a római és görög tárgyakat. E leltári leírásokhoz a tárgyak látása nélkül hozzá-
szólni nem lehet, mégis felemlítem a 44. sz. alatti téglabélyeget: LEG XIII GMV nem «legio 14. Geminae (sic!) Augustorum vindex», hanem Gemina Martia Victrix. Unicum lehet a 14. szám; e szám alatt ugyanis a stomfai római castrum kulcsát őrzi Sz. Gy. úr!

FINÁLY GÁBOR.

6. A görög grammatika virágzásának fénykora. Irta Dr. Málly Ferencz. (Jászberényi m. k. áll. főgymn. Értesítője, 5—18. l.) — Jelen értekezésben az író tanulói számára akar írni (lásd 18. l.), de bizony, nézetem szerint, megfelelkezik arról, hogy a gymnasiumi hetedik, vagy nyolczadik osztály tanulója nem igen érti meg az egyszerűen oda-
vetett terminusokat, mint pl. «ezek a θεσις, amazok pedig a φύσις-
védték», vagy «a φύσις elmélet hívei . . . felállítják mint az igazság formáját az analógiát. A θεσις védői pedig . . . az anomalia hívei.» Sokkal háladosabb lett volna, ha bővebben megmagyarázta volna a két elméletet; megmondta volna, mit is jelent a két kifejezés; mert tudhatja, hogy akárhány egyetemi hallgató sincs vele tisztában.

Kratylosról csupán mint «Plato epochalis munkájáról» emlékezik meg. Miért nem idézi azt jó magyaros fordításban, hogy hadd lássa az ifjúság, hogy már Plato is foglalkozott az ú. n. hangutánzó szavak theoriájával, mikor Sokratese egy pár mássalhangzónak hangutánzó jelleget tulajdonít, pl. hogy a ρ a mozgást, folyást, az ι a finomat, a φ ψ σ ζ a hideget, megrázót stb. jelzi (Kratyl. p. 425 sq.)

De, mint az értekezés további részei mutatják, a szerzőnek célja Dionysios Thrax grammatikájának, melynek a latin czímét közli, az ismertetése. A kilenczedik laptól kezdve vázlatosan ismerteti Dionysios nyelvtanát. Szól a beszédrészekről, megemlíti, hogy Aristoteles csak hármat ismer, elősorolja a nyolcz beszédrész latin nevét s szintén latin nyelvű terminusokkal magyarázza meg azokat egyenkint. Idéz, a görög szöveget latin betűkre írva át (!) Dionysiosból, a nélkül azonban, hogy az idézett helyek fordítását közölné. Attér ezután a nemre, idézi Guarinus Veronensis Regulait, de nem magyarázza azokat.

Nem czélom vázlatos ismertetésének vázlatát adni. A ki ismeri a görög grammatikusok működését, azt ez értekezés nem fogja kielégíteni, a ki pedig e kérdéssel nem foglalkozott s ezek között első helyet foglal el az ifjúság, mert neki van szánva, az egy-két lap elolvasása után fáradtan fogja félre tenni, mert nem érti meg. Nem akarom azt mondani, hogy talán, mint szakvizsgai dolgozat, nem állja meg a helyét, mert azt megbírálni nem tartozik reám; de szeretném, ha azok az iskolai értekezések volnának nagyobb számban, melyek az ifjúság nevelésére czéloznak. Ez értekezést is ebből a szempontból bíráltam meg, lehet, hogy

talán a kellőnél szigorúbban, de szemem előtt az a cél lebeg, hogy ha már az ifjúságnak ír valaki, az olyast és úgy írjon, hogy az ifjúság élvezettel olvassa s belőle hasznot merítsen.

BOHDANEČKY LAJOS.

V E G Y E S E K.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902. évi február hó 12-én fölolvasói ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Persius satiráinak magyarázatához.
2. *Tolnai Vilmos*; Arany «Endre királyfi»-jának forrása.

A fölolvasói ülést választmányi ülés követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak Némethy Géza első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Katona Lajos, Láng Nándor, Maywald József, Reményi Ede, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902. jan. 1-től 5166 K 99 f. a kiadás 2326 K 72 f, készpénz 2839 K 27 f. Alapítványok összege 3445 K. készpénzben 1171 K, értékpapirokban 2274 K. Tartozás a Franklin-társulatnak 6276 K 41 f.

2. Új rendes tag 1902-től Miklós Ferencz dr. budapesti reáliskolai tanár, volt rendkívüli tag (aj. Katona Lajos); új rendkívüli tag Böngérti Géza tanárjelölt (aj. Zlinszky Aladár).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— Massiliai Pytheasról, éjszaki Európa és a germánok fölfedezőjéről, az ókornak egyik legjelesebb földrajzi tudósáról, érdekes dolgot írt Franz Matthias a berlini Lujza-gymnasium utolsó értesítőjében: *Pytheas von Massilia und die ältesten Nachrichten von den Germanen* I. Berlin 1901, 47 l., melyben Müllenhoff Károly korszakos kutatásait (*Deutsche Alterthumskunde* I.) részben helyreigazítja, részben továbbviszi. Pytheas Kr. e. 330 és 325 közt, tehát Nagy Sándor korában, tette meg bámulatos útját, mely őt a sarkkör közelébe, az északi tengerbe és az addig teljesen ismeretlen germánokhoz vitte. Útjának célja bizonyára első sorban üzleti volt. Massilia nagykereskedői rég tapasztalhatták, hogy a szárazföldi út az ón és borostyánkő termőföldjeihez, a kelta törzsek nyugtalankodásai és vándorlásai következtében, mennyire kényelmetlen és bizonytalan; azért megkísérelték a tengeri út fölfedezését, és az e célra kiküldött expedíciónak Pytheas volt a földirati és csillagászati szakértője. Munkája («Az oceánról») nem maradt reánk; de útjának eredményeit közlik az ókori írók, főleg Polybios és Strabo, a kik sokszor megtámadják, továbbá Diodor és Plinius. Pytheas állításait az ó- és új-

korban ismételve kétségbe vonták: de a modern kutatás teljességgel rehabilitálta a zseniális görög tudóst, a kit már kortársai sokszor félreértettek, de valótlanságot nem tudtak reá bizonyítani.

Szerzőnk fejtegetései Pytheas útjáról nem igen térnek el Müllenhoff eredményeitől, azért nem is foglalkozom velök bővebben. Annál fontosabb dolgozatának második fele, mely a germánokra vonatkozó adatokat tárgyalja és lényegesen más eredményekre jut mint Müllenhoff. A főforrás, melynek magyarázatáról szó van, Plinius N. H. 37, 35. következő részlete: *Pytheas* (sc. refert) *Gutonibus Germaniae genti adcoli aestuarium oceanii, Mentonomon nomine, spatio statorum sex milium, ab hoc diei navigatione abesse insulam Abalum: illo per ver fluctibus adechi* (t. i. a borostyánkő, succinum) *et esse concreti maris purgamentum. incolas pro ligno uti eo proxumisque Teutonis rendere. huic et Timaeus credidit, sed insulam Basiliam vocavit.* Ez a történeti szempontból rendkívül fontos hely legújában sokat foglalkoztatta a class. philologusokat, főleg Plinius kiadóit is, kiknek anyagát szerzőnk lelkiismeretesen fölhasználja. Müllenhoff szerint e mondatok értelme: «Pytheas jelenti, hogy egy 6000 stadion terjedelmű nagy tengeröböl mellett, melynek neve Mentonomon, laknak a teutonok, egy germán törzs. Ettől egy napi járásnyira van Abalus sziget: elhez mossa tavasszal a tenger (a borostyánkőt), mely az aludt tengernek váladéka. A lakosok fa helyett tüzelésre használják és eladják legközelebbi szomszédjaiknak, a teutonoknak. Pytheas nézetét Timaeus is elfogadta, csakhogy ez a szigetet Basiliának nevezte».

Matthias föltérései Müllenhoff eredményeitől röviden a következők: 1. A legjobb kéziratokban található «Gutones» helyén van: volt tehát idő, midőn a gótok a teutonok tőzsomszédjai voltak az Északi tengerben. E fölfogás ellen sem történeti, sem nyelvészeti adat nem szól. — 2. «Oceanii» rossz szöveg; a legjobb kéziratokban «ab oceano» áll; tehát az «aestuarium» volt az Atlanti oceántól 6000 stadionnyi távolra. — 3. Ez az «aestuarium» nem jelenthet nagy tengert, milyen az Északi tenger, hanem a. m. «folyó torkolata, melyben az apály és dagály még észlelhető». Itt az Ems torkolatáról van szó. — 4. «Spatium» itt nem a. m. terjedelem, hanem távolság. Tehát a Plinius szövege így fordítandó: «Gótok laknak egy folyó torkolatánál, melynek neve Mentonomon, a mely 6000 stadionnyi távolra van az Atlanti oceántól». Pytheas szerint az óceán legvégső szigete Uxisame (ma Ouessant), és ettől az Ems torkolata csakugyan 1200 km. — 5. Mentonomon, a régi Mindona, Mindonum, Mentene stb., helység és vidék az Ems torkolatánál, ma Termunten, t. i. to der Munten a. m. a torkolatnál («an der Mündung»). Mentonomon-ban az -on görög rag. A kérdéses szigetek az Ems torkolata előtt fekvő fríz szigetek, melyek még ma is szolgáltatnak borostyánkövet. — Ezek Matthias föleredményei, melyek igen gazdag és értékes anyagon nyugszanak. Érdeklődéssel várjuk a figyelemre méltó dolgozat befejező részét. h.

— Grillparzer Bánk-bán drámájáról igen érdekes, elolvasásra méltó dolgozatot írt O. L. Lessing-Dilg (Euphorion VIII, 1901, 683

700. l.), melyben újból kifejti, hogy a szervilizmus vádja, melyet, a költő világos tiltakozása ellenére is, annyiszor hangoztattak e darabbal szemben, mennyire teljesen alaptalan. Szerzőnk a tragédia helyes fölfogására Grillparzer lelki állapotából indul ki, mely őt 1825 körül ép ezen tárgy választására és földolgozására csábította. A költő a legnagyobb mértékben el volt keseredve a cenzura miatt (érdekes és persze nem véletlen, hogy ugyanekkor nálunk Katona József majdnem szórul szóra ép oly hevesen és keservesen fakad ki); hisz azt kellett tapasztalnia, hogy még leg-hazafiasb művei is (első sorban «Ottokar», az uralkodó ház dicsőítése) a hatóságok, sőt az udvar részéről mily ellenséges elbánást szenvedtek. Az osztrák viszonyok iszonyú súlyllya nehezdedtek az ingerlékeny és érzékeny költő lelkére, mely szabadság után áhítozott; elkeseredéssel látta, hogy az uralkodóház és csatlótsai mily vérlázító durvasággal bánnak el még a legloyálisabb, leghívebb alattvalóval is, még akkor is, mikor ez a dynasziát lángoló hazaszeretettel dicsőíti. Pedig: Mi lesz a dynasziából, az alattvalóknak önfeláldozó hűsége nélkül? E hangulatból (melynek kifejezésére, megtestesítésére Grillparzer több forradalmi darab tervével foglalkozott) fakadt a Bánk-tragédia, melynek fölfogása és alap gondolata első sorban irányzatos: a költő Bánkban történetében föltünteti a hű és önfeláldozó alattvaló iszonyú szerepét és sorsát egy alávaló, elvetemedett, hitvány udvarral szemben, és kimutatja, hogy e lábbal taposott, kigúnyolt, semmibe sem vett, legszentebb érzéseiben is vérig sértett alattvaló miképp menti meg az országot és a dynasziát önmaga megsemmisülésével. Ezt a tendenciát, úgy látszik, jól kiérezte a darabból Ferencz császár, midőn a költőtől meg akarta venni művét, hogy végkép eltüntesse a föld színéről.

Szerzőnk szép elemzésben fejti ki Bánkban jellemét és kimutatja, hogy a hős egyáltalában nem szervilis, de persze nem is mindennapi színpadi «hős», a ki folyton kardját villogtatja és mindenkit leüt vagy legalább leütéssel fenyeget. Katona Bánkbánjával nem szabad összehasonlítani a Grillparzer hőseit, mert a két alaknak csakis neve ugyanaz, egyebekben teljesen elütő jelleműek, hisz a két darab gerinczűl szolgáló probléma is egészen más a magyar mint a német tragédiában. E pontra már ismételve figyelmeztettem én is, valamint ismételve kifejtettem, hogy az osztrák darab hőse nem szervilis alak. Szerzőnk helyesen rámutat arra, hogy a német Bánkban is tud erélyes és férfias lenni: csak a lázadókkal nem képes tartani és a királyi ház tagjai ellen nem emelheti föl kezét, mert ezt tiltja a királynak adott szava. És e hűségéért iszonyúan kell megszenvednie: elveszti szeretett nejét és lelkében maga is tönkre megy, mert hiszen csak halálos lelki tusák árán volt képes alattvalói hűségét a legiszonyúbb helyzetek közepette érvényre juttatni. A főalak jellemének elemzése igen sikerült és nagyon tanulságos, de kivonatolásra természetesen nem alkalmas. Nagyon ajánlom olvasóink figyelmébe.

De nem hallgathatom el azon való sajnálkozásomat, hogy szerzőnk nem ismeri Katona tragédiáját; mert ily szellemes és finom érzékű bíráló bizonyára nagyon érdekes párhuzamot vont volna a két jeles darab közt, melyekben nagy költők ugyanazt a problémát két ellentétes oldalról oldot-

ták meg: a magyar darabban megszegi Bánk adott szavát és megsemmisüléssel lakol, a német darabban megtartja a királynak tett ígéretét és ugyancsak megsemmisül. Világos, hogy nem mondható sem az egyik, sem a másik hős a nagyobbik vagy nemesbik alaknak; de igenis lényegesen más jellemek, melyeknek, végzetes helyzetöknél fogva, mégis azonos a sorsuk.

h.

— Wallenstein-drámák Schiller előtt. E közlönyben egy évtizeddel ezelőtt (XVI, 1892, 94. l.) ismertettem Irmer Györgynek egy érdekes kis tanulmányát, mely a Schiller előtti Wallenstein-drámákat tárgyalja. Azóta serényen folyt a kutatás e téren: Theodor Vetter (*Wallenstein in der dramatischen Dichtung des Jahrzehents seines Todes*, Frauenfeld 1894), August Sauer (*W. in der deutschen Dichtung*, Pilsener Zeitung 1898), Paul Schweizer (*Die Wallenstein-Frage in der Geschichte und im Drama* 1899) és A. N. Harzen-Müller (*Wallenstein-Dramen und Aufführungen vor Schiller*, Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 38. köt. 1899) tetemes új anyagot hordtak össze, úgy, hogy most már vagy húsz Schiller-előtti Wallenstein-darabról tudunk. Érdekes, hogy e sorozat, a mint Schiller trilogiájával végződik, úgy egy trilogiával kezdődik is: Johann Lütkeschwager (Mierælius) stettini rector († 1658) egy latin és két német darabban (1631, 1632, 1633) tárgyalja még Wallenstein életében a harminczéves háborúnak legvonzóbb epizódját: Wallenstein és Gusztáv Adolf harczeit. A legújabbán fölkeresett darabok közt legérdekesebb egy angol tragédia, Henry Glapthorne műve: *The Tragedy of Albertus Wallenstein, late Duke of Friddland and Generale of the Emperor Ferdinand II.* (1639.) A darab szerzője tíz éves volt, midőn Shakespeare meghalt, Milton kor- és iskolatársa. Kilencz színművét a királyi színészek az udvar előtt Londonban és White-Hallban, a Globe-színházban és «at the cockpit in Drury-lane» játszották. A darabban két szerelmi bonyodalm foglal el nagy tért, melyeknek hősei Wallenstein két fia, Frederick és Albertus. A darabot A. Zeidler tárgyalta igen behatóan a prágai «Bohemia» négy mellékletén 1879-ben. E darabra nagyon emlékeztet egy elveszett német színmű, melynek azonban fönmaradt a színlapja, jelenetről jelenetre szóló tartalommal. Ezen (Stettinben őrzött) színlap szerint 1690-ben a berlini városházán adta elő a darabot Sebastian di Scio társulata (v. ö. Joh. Bolte cikkét «Zeitschrift für deutsche Philologie», 19. köt. 1887, 93. l.). De egyetlen kutató sem említi, hogy Christof Seipp társulata 1786. deczemb. 9. Pozsonyban adott elő egy Wallenstein-darabot: *Wallenstein oder die Schwungsucht* (nagyraavágás). Ez egyszerű adatból azonban lehetetlen megállapítani a darab szerzőjét. Talán az a névtelen darab értendő, mely 1783-ban *Der Baron von Wallenstein* címmel jelent meg Gothában (ebben Wallenstein szelleme is szerepel); mert Halem Antal érdekes Wallenstein-drámája, melyre első sorban lehetne gondolni, csak 1786-ban jelent meg Göttingában. (Ez a tehetséges szerző írt egy «Johanna von Neapel» cz. tragédiát is.)

h.

— A «Haramják» egyik forrását tárgyalja Wukadinovic Spiridon az «Euphorion» legújabb füzetében (VIII, 1891, 676. l.), t. i. Shakespeare vígjátékát «A két veronai nemes»-t, mely szerinte fontos helyet foglal el Schiller forrásai sorában, a mit az eddigi kutatók tagadtak, bár a darabot mindnyájan figyelembe vették. Szerző szerint a következő pontok bizonyítják, hogy az angol darab Schillernek egyik főforrása volt: 1. A két Moor testvér szereti egyazon leányt, mint Shakespearenél a két jó barát. De ez a motívum kétségtelenül Leisewitz darabjából («Julius von Tarent») származik, ha ugyan kell egy ilyen motívumot valahonnan venni. 2. Moor Ferencz hasonló módon rágalmozza el és mondja halottnak testvéré, mint az angol darabban Proteus, barátját Bálintot. A hasonlatosság igen gyenge, és Schillernél magából a darab cselekvényéből folyik. 3. Moor Károly rabló lesz, mint Shakespearenél Bálint. Ez igaz, de a két rabló közt oly óriási a különbség és a motívumnak jelentősége a két színműben annyira eltérő, hogy itt hatásról valóban bajos beszélni. Az angol darabban egy kis ártatlan romantika, melyet a szereplők sem vesznek komolyan, Schillernél pedig a legszenvedélyesebb, legvéresebb harcz az egész társadalom ellen. Végre 4. néhány alárendelt jelentőségű és a cselekvény összefüggéséből önkényt folyó kifejezés, fordulat, párbeszéd, melyek a Wieland-féle fordítás szövegében, melyet Schiller használt, csakugyan közelebb állnak a német darabhoz, mint eddig tudtuk, de csak azt bizonyítják, a mit eddig is jól tudtunk, hogy t. i. Schiller igen jól ismerte Shakespeare-t és ezt a vígjátékát. — Az eredmény tehát marad a régi: Schiller ismerte «A két veronai nemes»-t, de az angol színmű a «Haramják» cselekvényére, jellemeire, motívumaira jelentősebb hatást nem gyakorolt, úgy hogy a német tragédia «forrásai» sorában alig foglalhat helyet. A részletekben is kerülni kell a túlzásokat. Csak egy példát idézek. Silvia azt kérdi Proteustól, hogy mit akar, hogy imádó pedig azt feleli, a mit te akarsz, mire Silvia megparancsolja neki, hogy menjen haza és feküdjék az ágyba, — Schillernél pedig Amalia így szól Ferenczhez: ha csakugyan annyira szeretsz, képes volnál-e egy kérésemet megtagadni, Ferencz pedig nagy phrasisokkal kijelenti, hogy mindenre kész, mire Amália kijelenti: akkor gyűlölj engem! — Tárgyilagos kutató, a ki nem akar minden áron czélt érni, bajosan fog e két idézetben oly föltűnő hasonlatosságot látni, mely az angol darab hatását a németre kétségtelenné teszi. h.

— Magyar tanárok görögországi tanulmányútja. A *Anna tanulmányútban*, melyet *Dörpfeld Vilmos*, az athéni német archæologiai intézet titkára, s az oxfordi egyetem tiszteletbeli doctora, az 1901. i év április és május havában a Peloponnézusba, Delphibe s a görög szigetekre rendezett, először vettek részt hazánkból is: *Hornyánszky Gyula*, *Láng Nándor* és *Vári Rezső*. A résztvevők első csoportja, vagy negyvenen, különböző országokból (8 amerikai, 3 németalföldi, 2 olasz, 1 svéd, 9 osztrák), ápr. 10-én hagyták el vezetőjükkel Athént s még aznap látogatták meg a régi *Corinthus* romjait, hol az amerikaiak ásatnak, s értek este Naupliába.

mely a következő napok kirándulásainak kiinduló pontja lőn. 11-én látták *Tiryns* hatalmas várát, 12-én kocsikon *Epidaurus* szent kerületébe rándultak, melynek terjedelmes rommezőit a görög archæologiai társaság hozta napfényre, 13-án pedig *Mycenae* kupolasírhait és várát s a közellévvő *Heraeum*-nak főleg Waldsteintől fölfedett tekintélyes alapfalait szemlélték meg. 14-én a társaság vasúton *Tripolitza*-ba érkezett, honnét délután kocsik *Teged*-ba vitték, hol jelenleg a francziák ásatnak. Itt megnézték Athena Alea temploma jelentékeny maradványait. A köv. nap *Megalopolis* romjai szemléletének volt szentelve. E helyt 1891—93-ig az angolok ásattak. Egy romjaiban is tekintélyes görög színház, oszlopcsarnok, a IV. évszázban épült Thersylyon, Ζεὺς Σωτήρ temploma, a Φιλίππειος; στοὰ s az 1901-ben talált mozaikfő megtekintése alkották a nap programmját. Este a társaság *Kalamatá*-ban költötte el estebédjét s innen 16-án reggel lovon és öszvéren *Messene* városának meredek várormára *Ithomé*-ra lovagolt fel. Most vette kezdetét az út fáradalmas része; a sziklás talajon nem egy ló megbotlott, egy osztrák tanár leestében vállpercézt ficzámította ki. A 16-ról 17-re virradó éjjelt a társaság a közeli *Diavolitza*-ban töltötte, innét vasúton a régi lelegek várának *Andaniá*-nak a megtekintésére indult, majd *Lycosura* felé lovagolt, a görög arch. társaság ásatásai színhelyéig. Despoina temploma, egy stoa, a templom felett egy közelebbről meg nem határozható épület, egy megaron stb. romjai hirdették a görög ásóknak, Kavvadiasnak és Leonardosnak kitaró és önzetlen buzgalmát. Ἀμπελιών faluban tölt el az éj. 18-án reggel 7-kor fölkerekedett a társaság s 9-kor a régi *Bassae* helyére érkezett Ἀπόλλων Ἐπιχοῦριος-nak messze tájékon uralkodó temploma romjaihoz, melyet a múlt században a francziák fedeztek fel. A több mint 1000 méter magas hegyről d. u.-i 1/41 órakor leszállva az Alpheios völgy mellékeibe 1/23-kor *Andritzaend*-ba értek a kirándulók, hol egy órát pihentek, majd tovább lovagolva 1/26-kor *Zelechová*-ba értek, a kirándulók kálváriájának nem ugyan végső, de legtöbb lemondást követelő állomására. A lehető legprimitívabb kunyhókban, néhol állatokkal egy földél alatt földön kellett hálnoik, prédájául hagyatva a legkülönbözőbb rovarok kellemetlenkedéseinek. Reggelijök másnap nyers tojás vagy dió, néhol azonban tej is volt. 19-én 8 órai fárasztó lovaglás után 1/26-kor este *Olympiá*-ba értek, hol a kiállott út fáradalmiért gazdagon kárpótolta a társaságot a nagyszerű rommező szemlélete és vezetőjüknek 3 napon át, d. e. és d. u. tartó, itt különösen a legkisebb részletekig is beható, szakszerű magyarázata. 23-án d. e. az olympiai múzeum megtekintését vette Dörpfeld programmjába, d. u. *Patras* felé vitte a társaságot a vasút. Itt már várta őket az egyébkor *Kalamata* és *Piræus* közt járó *κεφαλληνία* gőzös, mely most néhány újabb részvevőt is vett fel, Adler Frigyst (az olympiai ásatások egyik vezetőjét 1875—1881-ig), Philippson bonni egyetemi tanárt és Goekop németalföldi magánzót, kinek költségén ásattott az elnúlt évben Dörpfeld *Leucas* szigetén. Ide tartott a 23-ról 24-re virradó éjjelen a hajó. 24-én *Leucas* szigetén, d. u. *Arkudhi* és *Ithaca* szigetein partra szállva homerosi reminiscenciák fölidézése között telt el a nap. 25-én reggeli 7 órakor a hajó *Iteá*-ban, a corinthusi

öbölben kötött ki, hol már várták a társaságot a kocsik és öszvérek, hogy *Delphé*-be szállítsák. Delphi nagyszabású romjait sajnós, csak futólagosan tekinthették meg, de így is meggyőződhetek a kirándulók, hogy Delphi Olympiával minden tekintetben kiállja a versenyt s a francia archaológusok szakértelmének dicsőséges tanúbizonysága. Exedrák, fogadalmi bázisok mellett el a rengeteg alapköveivel kiváló Apollon-templomhoz ment a társaság, megtekintette a színházat, a Castalia-forrást s a Gynnasiumot; d. u. a delphii múzeumot, melynek kincseit Duhn magyarázta: a knidosiak kincses házának fríze s Gelo fogadalmi ajándéka, az V. sz. közepéből való delphii kocsis vonták magokra leginkább a figyelmet. Másnap reggel 6-kor a társaság *Piraeus*-ban volt, 7-kor *Athén*-ben. A kirándulók második csoportja, vagy 60-an, máj. 2-án, 8-kor indultak el Piraeusból az ú. n. *szigetútra*. A résztvevők közt nagyobbára ott voltak a peloponnézusi út kirándulói is, de több új résztvevő is csatlakozott a régiekhez, így pld. Gomperz Bécsből, Thiersch Münchenből, s mások. Első állomáshelyök *Aegina* volt, hova 10-kor érkeztek, s hol maga Furtwängler, ki akkor ott ásatott, volt a társaság kalauza és műtörténelmi szakavatott tolmácsa. Az V. század elején épült Athena-templomot magyarázta s a muzeum tárgyait, melyek közt egy a VI. évszáz elejéről való archaikus fejre s egy íjász-kézre hívta fel a figyelmet. Aeginából *Kalauréiá*-ba, a mai Poros festői fekvésű szigetére vitte d. e. a résztvevőket a gőzös. Itt a kirándulók figyelmét nem annyira a svédéktől (főleg Sam Wide-től) kiásott jelentéktelen romok kötötték le, mint inkább a tájék szépsége, melyet egyik oldalról a kivételesen erdőségekkel borított halmok szegélyeztek. Máj. 3-án reggel 6 órakor a régi *Eretria* partjainál kötött ki a hajó; az amerikaiaktól kiásott Dionysos-templom s az Akropolis közelében, a síkságon fekvő színház, mely fontos a restructio miatt, s melynek $\sigma\tau\upsilon\tau\acute{\iota}$ -je alatt egy boltíves alagút vezet — jele annak, hogy hellenisticus időben tudtak a görögök boltozni — s végre egy gymnasium, melynek mellékhelyiségeiben a lábfürdőknek szolgáló medenczék még fennmaradtak, Eretriát a szigetútnak jelentékenyebb programmpontjává tették. D. u. 2-kor az átellenes *Rhamnus*-nak a gör. archaologiai társaságtól kiásott romjait szemlélte meg a társaság, még aznap este $\frac{1}{2}$ 6-kor a *marathoni* csatamezőt. A köv. nap reggele már *Sunion* szeles hegyfoka Poseidon templománál látta a társaságot, mely még d. e. $\frac{3}{4}$ 11-kor a *Keos* szigetén lévő régi városnak a mult században a dán Bröndstedtől kiásott csekély maradványait tekintette meg. A nagy szél miatt a 4-ről 5-re virradó éjjel a hajó Hermupolis (Syra) kikötőjében vesztegelt. Syrából *Delos* szigetére érkezett 5-én reggeli 8 órakor, a francia ásatások másik hírneves színhelyére. Mi mindent nyújt Delosnak most egyébképpen még rendezetlen állapotban lévő rommezeje, elég utalni Pauly-Wissowa legujabban megjelent félkötete idevonatkozó czikkelyére. D. u. a régi *Rheneiá*-ra evezett csolnakokon a társaság egy része a columbariumok mintájára épített sírok megtekintésére, este 5-kor a közeli *Mykonos* múzeumát nézte meg. 6-án reggel *Paros* előtt vetett horgonyt a hajó, melynek fővárosában, a mai Parikiában, különösen egy

antik épületmaradványokból fölépített frank vártorony vonta magára az érdeklődő kirándulók figyelmét. A parosi múzeum kivált feliratokban és épülettagokban gazdag. Este *Ios* szigete előtt vetett horgonyt a hajó, 7-én reggel a vulkanikus képződésű *Thera* szigete meredek partjai mellett horgonyzott. Delos után Thera a görög szigettengernek archæologiai szempontból megtekintésre legérdemesebb pontja, melynek igen jelentékeny romjait egy gazdag német főúr s fiatalsága daczára már is nagy hírnek örvendő tudós Hiller v. Gärtringen báró fedte fel a saját költségén. A tőle kiásott tárgyak (archaikus oroszlán, sarukötő Aphrodite, pithosok, amphorák, stélék) alkotják a főúri múzeum tartalmát. Maga a régi város, egy kis görög Pompeji, az Illés-hegy Dk.-i oldalán látható színházával, $\sigma\tau\omicron\lambda$ $\beta\alpha\sigma\lambda\iota\kappa\acute{\iota}$ -jével, $\acute{\alpha}\gamma\omicron\rho\acute{\alpha}$ -jával s Apollon Karneios temploma maradványaival. 8-án reggel $\frac{1}{2}$ 7-kor Heraklion kikötőjébe ért a hajó, Kréta szigetén, melynek muzeuma igen jelentékeny tárgyait (Stucco-maradványok Knossosból, fürdőkád terracottából, korszok és vázák Phaistosból) Caro magyarázta a kirándulóknak 9-én d. e. Előző nap d. u. az ú. n. Minos-palota megtekintésére lovagoltak *Knossos*-ba, hol jelenleg az angolok ásatnak Evans vezetése alatt. A palota táraiban még láthatták hosszú sorokban a pithosokat. *Mélos*-on állomást tartva 11-ikén reggel $\frac{1}{2}$ 9-kor visszatért a hajó Piræusba. — Óhajtandó volna, hogy az ilyen fölötte tanulságos útban mennél többen és mentől többször vennének részt a magyar philologusok. C.

— Vörösmarty «Julius Caesar»-fordításáról. Hogy vajjon angol eredetiből és nevezetesen melyik kiadásból fordította Vörösmarty (1839-ben) Shakespeare «Julius Cæsar»-ját, az nem tűnik ki a Gyulai-féle «Életrajz»-ból, hol (1866-iki kiad.) a 162. lapon csak maga a fordítás ténye van elmondva, a 99-en pedig az, hogy Vörösmarty értett angolul. E felől tehát bátran fordíthatta angolból.

Az, hogy e fordításánál, legalább is segítségül az angol szöveg mellé, német fordítást használt, kitűnik nézetem szerint a következőkből:

Brutus a IV-ik felvonás 3-ik jelenetében, mely az ő sardisi táborának sátrában játszik, ezeket mondja szolgájának Luciusnak:

..... Hidd Claudius
S még egy cselédet. Háljanak
Itt sátoromban a *szekrényeken*.

(Bajza-Schedel kiad. 231. l.)

A ki itt elesodálkozik, hogy a katonás Brutus, fővezér létére is, szekrényeket hurczolt magával a táborba, megéri e helyet, ha összehasonlítja a megfelelő eredetivel, mely így szól:

Call Claudius and some other of my men:
I'll have them sleep on *cushions* in my tent

(Dyce-Tauchnitz-kiad.)

Az angol *cushion* jelent vánkost, párnát és soha semmiféle szekrényt. Shakespeare tehát azt mondatja Brutus-szal, hogy hadd háljanak a

szolgái itt sátrában a *párnákon*, a mi tényleg sokkal elfogadhatóbb és valószínűbb dolog, mint szekrényeken hálni. A ki már most meggondolja, hogy a párna németül = *Kissen* (az 1801-ben megjelent Schlegel-féle fordítás tényleg így mondja:

Ruf Claudius her und andre meiner Leute,
Sie sollen hier im Zelt auf *Kissen* schlafen)

hol Vörösmarty a *Kissen* szót, vagy mert elnézte, vagy mert hibásan volt szedve az ő kiadásában, *Kisten*-nek (ládának) olvashatta, az megérti a fenti «szekrény»-es fordítást, s ezzel együtt azt is valószínűnek fogja tartani, a mit mondottunk, t. i. hogy Vörösmarty valami német fordítás, valószínűleg épen a Schlegel-félének befolyása alatt állott. Mert hogy az ő angol kiadásában egy «szekrény»-nek megfelelő angol szó lett volna, azt valószínűtlenné teszi az a körülmény, hogy fordítása minden más tekintetben hűségesen megegyezik a fenti Dyce, illetőleg Schlegel-féle szöveggel. Másrészt az se valószínű, hogy valamely angol-német szótárból, s nem épen kész fordításból szerezte volna ezt a «szekrény»-es tévedését, mert Vörösmarty bizonyára tudott annyit németül, hogy ha a szótár *Kissen*-jét *Kisten*-nek találta avagy olvasta is, azonnal észrevette volna, hogy *Kisten* nem egyes nominativus, mint a milyen szótárba illik.

POSCH JENŐ.

— Arany János az «eposzi hitel»-ről.*) *Tolnai Vilmos*nak a *Közöny* január havi számában e czímen megjelent közléseit *Aranynak* még következő nyilatkozataival egészíthetem ki, habár ... véleményem szerint — teljessé még ezek sem teszik a sorozatot:

*Arany Gyulai Pál*hoz 1855. június 7-én intézett *Önéletrajzában Toldi estjéről* szólva így ír:

«E művet Pesten, egy írói bizalmas körben, hol a jeles műbíró, a veterán *Szemere Pál* is jelenvolt, felolvastván, szóba jött, mily czélszerű lenne a hős férfikorából is dolgozva egy eposzt, az egészet trilogiává alakítani. Ettől fogva sokat foglalkozom ez eszmével, meg is kezdettem *Dalids idők* cím alatt, néhány énekig vittem, majd újra meg újra dolgoztam a nélkül, hogy eddig befejezhettem volna. Legfőbb akadály, mi e tekintetben reám súlyosúl, az, hogy a Toldi-monda két darabban már szinte ki van merítve; én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én *eposzi hitelnek* nevezek. Le fogom-e küzdhetni ez akadályt, még nem tudom.» (Hátr. ir. I. Bev. LI. l.)

Ez az *Önéletrajz* teljes szövegében csak a *Hátrahagyott Művek* I. kötetében jelent meg, mert Gyulaitól elkérte *Toldy Ferencz*, hogy a

*) Időközben megjelent tanulmányomban, *Arany János Hún eposzában*, feltárom Arany eposz-elméletét és *Buda halálát* épen ennek szempontjai szerint elemzem. Általában azt tartom, hogy minden eposzt ez elmélet alapján szemlélhetünk legvilágosabban.

Magyar Költészet Kézikönyve cz. munkájába (Pest, 1855—57, 2 kötet) írt életrajzhoz felhasználja. Aranynak az eposzi hitelt illető meggyőződéséről azonban Toldy Ferencz művének sem ezen, sem a második, átdolgozott kiadásában (1876, 5 kötet) nem emlékezett meg, valamint általában csak kevésbé használta fel az *Önéletrajz* adatait, de azért «az eredeti levelet Gyulainak semmi zaklatásra vissza nem adta»¹⁾, — így az nem került nyilvánosságra. Mégis azt tartom, erre a nyilatkozatára gondolhatott Arany, mikor *Toldi szerelme* előszavában azt mondja, hogy «valahol tán meg is írtam», mert az eposzi hitelről való meggyőződését itt fejezi ki a legnyomatékosabban.

Azonban ebbeli véleményét mégis megismerhette a nyilvánosság, pl. *Merényi László Eredeti népmeséiről* írt és a *Szépirodalmi Figyelőben* (1861—62. I. 1., 2., 3., 4. sz.) megjelent bírálata bevezetéséből:

«Az epikai költészetre általában nem látszik előnyösnek a betűírás elterjedése, annál kevésbbé az a könnyűség, melylyel szerzeményét a sajtó útján kiki nemesak állandósíthatja, hanem tetszés szerinti mennyiségben többszörözheti is. Ama solidaritás, mely hajdan az elbeszélő és hallgatói, az énekmondó és közönsége, a mester és tanítvány közt fennállt vala, meglazult, csaknem elenyészett s egy más viszonynak engede helyet, annak, mely az egyedül activ író s egészen passiv olvasója között van. Az eposz minden faja megszűnt az egyetemes nemzet sajátja lenni. Míg hajdan az énekmondó körülbelül oly viszonyban állt hallgatóival, mint eposzának hőse a vezérlete alá gyűlt nemzettel, mert valamint emez a közakarát, úgy ő a közös érzület kifejezője vala: most az eposzíró saját egyéni erejére van hagyva, de azon nehéz követeléssel, hogy a közös érzületet fejezze ki, jóllehet megfosztva minden támogatástól, melyet a hajdan énekese talált hallgatóiban. S miféle támogatás volt ez? Nagyon lényeges, elannyira, hogy már ma szinte közmondattá lön: «a valódi eposzt nem *írják*, az valamely nép közös költeménye»²⁾.

Az eposzíró feladata tehát, hogy a «közös érzületet» fejezze ki. Mi más ez, mint az eposzi hitel?

Arany «Zrinyi és Tasso» cz. tanulmányának bevezetésében szintén fejtegeti a mesealkotás kérdését és e fejtegetéseknek is az a titkos alapjuk, hogy az eposzi mesének alapja a hitel. Csak egy mondatot idézek belőle állításom igazolására:

«Ily énekes osztály, viseljen az rhapsod, bárd vagy scald nevet, firól-fira örökíté a nemzet mondai kincsét, a tehetségeseb új adalékkal is gyarapítja: végre jó a lángész, „alkotó æthert lehell“ a mondavilágba, s az eposz meg van teremtvé»³⁾.

Tolnai Vilmos cikke befejezésében Arany Jánosnak költői nagyságán kívül elméleti æsthetikusaink közt is első helyet követel. E követelést egészen jogosúlnak tartom, sőt az a véleményem, hogy az eposz elméle-

¹⁾ Hátrah. próz. dolg. IV. jegyz. XIII. l.

²⁾ Próz. Dolg. 443—4. l.

³⁾ U. o. 10. l.

tét minden más gondolkodónál világosabban látta Arany és ha bírálatában meg egyéb dolgozataiban fenmaradt megjegyzéseit összefoglaljuk, a poetikát egy nagyon értékes, mert egészen új és önálló fejezettel gazdagítjuk.

PAP ILLÉS.

— A latin thesis. A francia egyetemek bölcsészeti karának irodalmi és nyelvtudományi szakosztályain: a faculté des lettres-en a doctori cím elnyeréséhez két értekezés kívántatik meg, melyek közül az egyiknek latin nyelven kell írva lennie. A párisi faculté des lettres tanárai azonban a minap gyűlést tartottak s a túlnyomó többségök azt az indítványt fogadta el, hogy a latin értekezés követelménye törültessek a «doctorat és lettres» vizsgálati szabályzatából. A közoktatásügyi miniszterium, melyhez ezt az indítványt felterjesztették, még nem döntött, hanem előbb kikéri a többi franciaországi faculté des lettres véleményét is. Jellemző, hogy a francia napi sajtó ezt oly fontos ügynek tekinti, hogy szintén megbeszélés tárgyává teszi. Azt hiszem, érdekelni fogja az Egyetemes Philologiai Közöny olvasóit, kik közt oly sok a classicus philologus, hogy miképen vélekedik a latin thesisről a francia sajtó egyik legtekintélyesebb organuma, a párisi *Le Temps*. Az erre vonatkozó cikke, mely az 1901. decz. 30-iki számában jelent meg, bő kivonatban következőképen szól:

Már néhány éve, hogy a Sorbonne-ban még a tanárok közt is, de különösen a hallgatók közt van egy latin thesis-ellenes párt. A latin thesis játszása körülbelül ugyanazt a szerepet, mint a színházakban a «lever de rideau». Ennek a latin nyelv-e az oka? Dehogy, hanem a jelöltek, kik rendszerint az érdekességnek még az árnyékát is távoltartják a latin thesis-től. Innen ered a vizsgáló tanárok elégtelensége. Ehhez járul még az is, hogy a vizsgáló bizottság tagjai közt levő igazi latinisták igen gyakran bukkannak a jelöltek tollából kikerült laposságokra, sőt hibákra is és hogy azokat néha a jelöltre nézve nem épen kellemes szigorúsággal róják meg. Innen meg származik a jelöltek haragja.

Ezek a latin thesis-ellenes összeesküvés igazi okai. Már pedig ezek nem alapos okok, mert csak azoknak kényelemszeretéből erednek, kiknek feladata latin thesiseket írni vagy bírálni, de nem erednek sem a latin thesis természetéből, sem a felső oktatás általános érdekeiből.

Talán azért nem kell a latin thesis, mert már egy thesis, a francia nyelvi, teljesen igénybe veszi azt az erőfajfajtát, a mire egy doctor-jelölt képes s a latin thesis hibája nem annyira az, hogy latin, hanem inkább az, hogy egy második thesis? A jelöltek talán szívesen elfogadnák az egy thesis rendszert, de nem hiszszük, hogy a tanárok is. Már annyian lettek doctorokká, kik két — egyaránt fényes — értekezést készítettek, hogy kimondható, hogy a jelenlegi követelmények nem lépik túl azt a mértéket, melyet egy a doctori címre valóban méltó elmére alkalmazni lehet.

Minthogy a latin thesis ellenfelei nem vallhatják be nyíltan, hogy unalmas nekik latinul írni vagy latin dolgozatot olvasni, azt állítják,

hogy a latin nyelv nem igen alkalmas modern fogalmak és felfedezések fejtegetésére. De ilyenkor nem szabad elfelejteni, hogy a faculté des lettres-ről van szó és nem a faculté des sciences-ról (a bölcsészeti kar matematikai-természettudományi szakosztályáról). Lehetséges, hogy a latin nem igen alkalmas Pasteur microba-theoriájának vagy Berthelot thermochemiai elméletének a fejtegetésére. Ellenben azok a tudomány-szakok, melyeket a faculté des lettres tanítása felölel, kiválóképen alkalmasak latin nyelven való tárgyalásra. Nyilvánvaló ez az állítás az irodalom és irodalomtörténet tekintetében: a latin nyelvnek erre rendkívül gazdag és hajlékony szókincse van. A mi a philosophiát illeti, ha Descartes, Leibnitz, Spinoza latinul írták meg legtöbb remekműveket, akkor megtehetik azt apró műveikkel a mai doctorjelöltek is, kiknek mindenesetre nincsenek amazokénál nehezebben megértethető gondolataik. A történelmet illetőleg tudjuk, hogy az alap körülbelül mindig ugyanaz, csak az események változók, hiszen az emberiség nem igen változott meg Livius és Tacitus óta. De azt el kell ismerni, hogy a modern tulajdonnevek néha komikusak egy latin nyelven írt szövegben.

Ez az árnyoldal azonban csekély és fel nem éri mindazt az előnyt, mely a latin thesis továbbra való fentartásához fűződik. Az említett árnyoldal egyébként könnyen eltüntethető oly módon, ha a jelölt ókori tárgyat választ a latin thesis számára. Az ókor ismerete, a nélkül hogy az ember túlságosan követelő volna, követelhető egy docteur és lettres-től. Úgy látszik, félreismerik ennek a doctoratusnak valódi jellegét és célját. Ez nem oly vizsgálat, mely minden francziára nézve kötelező, sőt az összes tanférfiakra nézve sem az. Ez egy luxus-cím, föntartva egy kicsi kivételes kisebbség részére, a tudósok és irodalmi férfiak aristokráciájának.

Az egyedüli hely, a hol ez a doctoratus szükséges: a faculté des lettres egy-egy tanszéke. Oda meg legfeljebb 100 ember kell egész Franciaországban. S e száz embernek nem az a fő feladata, hogy vizsgálgató tanár legyen vagy hogy a politikába avatkozzék, hanem hogy a classikus műveltség szent tüzét ébren tartsa. Minél inkább fogja a létért való kemény küzdelem a humanistákat a középiskolában hátraszorítani, annál buzgóbban kell majd a felső oktatásnak azokat művelnie. Promoveáljanak kevesebb doctort, de az Isten szerelmére, ne szállítsák le a doctoratus mértékét. Ha egyszer elkövetkeznék az az idő, hogy a latint a gymnasiumból száműzni kellene, akkor a latin nyelvnek a «doctorat és lettres»-ben kell utolsó és biztos menedéket találnia.

KÁLMÁN MIKSA.

— Kazinczy Ferencznek egy Sallustiusra vonatkozó levele. Kazinczy Ferencznek az az érdekes levele, a melyet itt közölni kívánok, az eredeti kéziratban már nagyon gyarló állapotban van meg; rajta az írónak ismert, characteristikus vonásai már nagyon meg vannak kopva. Maga az egész irat egy negyedrést ívlap mindkét oldalát foglalja el. Mivel a boríték nincs meg, nem mondható meg teljes bizonyossággal, hogy kihez van intézve, és így a benne levő személyi vonatkozások nem magyarázhatók meg. A levélen nincs kitéve sem a hely, a hol írta, sem az az

időpont, a melyben megírta. A második kikezdés két első passusából annyi megállapítható, hogy a levél 1824-ből való. Különös jelentőséget ennek a levélnek főleg az író Sallustius-fordítására, neki magának a saját stílusára, írói egyéniségére vonatkozó megjegyzései kölcsönöznek. Éppen ezért megérdemli, hogy mielőtt ennek eredeti, nagyon viseltes állapotban levő példányát az idő vasfoga végkép megörölné, lehetőleg pontos másolatban ide, a Közlönybe kerüljön megőrzés végett. Maga a levél szóról-szóra a következőleg hangzik:

Tisztelendő Úr,

A' hűgom ezen nyomtatványt az asztalon felejtette, 's én ezt papirosaim között elhoztam, észre nem vevén, hogy neve rajta áll. Midőn tehát azt a hűgomnak általam, élek az alkalmatossággal, 's elmondom Tisztelendő Úr az Urnak, a' mit régen illett 's kellett volna elmondani, hogy örömmel s szíves köszönettel olvastam az Úrtól mindég a' mit a' Tud. Gyűjt. kiadóji közlöttek, és hogy az Urnak becses indulatját megérdemleni szíves óhajtásom. Azon örömmön kívül a' mit maga a munka ad a' dolgozónak, nem képzeltetni kedvesebbet, mint azt, hogy ezen az úton a' jók barátokká lesznek.

Sallustomnak a' jövő eszt., meg kell jelenni. Akkor töltöm ötvenedik esztendei jubiléumát Irói pályámnak. Illy hosszú idő alatt semmi az a' mit adék; de erőt nem *adunk* magunknak, hanem azt *ingyen kapjuk* 's a környülállások nekem ugyan ezen hosszú idő alatt csak öt esztendeig kedveztek. Az minden érdemem, hogy tüzem soha el nem lankadott. — Minden dolgozásaim között magamnak Sallust a' legkedvesebb, 's azt alkalmasint mutatja Előbeszédem is; de hány Olvasó fogja ezt érteni s érzeni? hány kapta-fel Sallustnak igaz képét? Ezen útam alatt értém, hogy egyik Tudósa Debreczennek ezt mondá a' Diószegi Predik. előtt több ízben: «Nem értem mint esik; Kazinczynak a' beszéde tele van vétkekkel: és még is magyarul senki sem ír csinosabban». — Ha ez való volna, úgy Sallustot fordítani csak engem illet, mert Sallust felől épen ezt ítéli a' ki ismeri: — rosszúl ír, de kimondhatatlan bájjal; 's engem nyelvrontóvá- a' Régiek, 's azok között senki sem inkább, mint Sallust tevé. Ime ez az utolsó constructióm is vétkes, de Sallustisan.

Scribendi recte ratio est et principium et fons — ezt mondja Horátz. Tegyük hozzá: a' meleg szív, 's én ezt találom magamban. Azok a' Régiek elkapaták magokat tűzők által, 's a' metaphisical Genauígeittal nem gondoltak. ὅς φυσικὸν ἢ πνευματικόν, ezt mondja Homér: így *szólának* a sokaság. Ez vétkes szóllás, de csak annak, a' ki nem tud érteni.

Ajánlom magamat Tisztelendő Úr, az Úr' becses barátságába, 's maradok szíves tisztelettel

alázatos szolgálja
Kazinczy Ferencz.

Mondja meg az Úr a' hűgomnak, kérem alázatosan, hogy egy gyönyörű Prédikációt nem olvassa; azt, a melyet Debr. Pred. Szoboszlai Úr monda-el Urunk születése napján. Én azt csak haza jöve telem olta olvasám-meg, pedig velem volt Semlyénben. Nincs religiosusabb ember mint én. De én jobban szeretem Istent, mint Kalvint. Kalvint is szeretem azonban, a hol méltó hogy szeressem.

Eddig a levél. A két idézet közül az első Horatius Ars poëticájának ismeretes 309-ik sora. Tulajdonképen így hangzik: Scribendi recte *sapere est est principium et fons*. A másik idézet voltaképen így van: ὅς φάσεν τὸ πλῆθος, — s ebben aztán semmiféle vétség nincs.

ZSOLDOS BENŐ.

— Ókori Lexikon. A Franklin-Társulat kiadásában megjelenő, Pecz Vilmostól szerkesztett Ókori Lexikonnak megjelent a 16-dik füzete, mely a munka első kötetének 61—64-ik íveit foglalja magában. Az Iamustól Julii-ig terjedő cikkek közül kiemeljük az Időszámítás, Ima, Imperium, India, Io, Iphicrates, Iphigenia, Irószerek, Isis, Isocrates, Italia, Itineraria, Janus, Játékok, Judex, Jugurtha, Julianus, Julii című, nagyobb kiterjedésűeket, továbbá az Iapydes, Iasii, Intercisa című hungaricumokat. A füzetet 25 ábra díszíti, melyek közül három (482. Iphigenia föláldozni készül az ifjakat. Domborúkép. Budapest, M. N. Muzeum. 483. Iphigenia menekülése. Budapest, M. N. Muzeum. 487. Isis és Serapis egy óbudai domborúképen az aquincumi muzeumban) hungaricum. A füzet ára 1 korona; a folytatolagos füzetek julius és augusztus kivételével a hó 15-ike táján jelennek meg.

K Ö N Y V É S Z E T .

I. Hazai irodalom.

Balics Lajos dr. A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. (N. 8-r. 319 l.) Budapest, 1901. Szent-István-Társulat. 7 K.

Szentkatolnai *Bálint* Gábor dr. A honfoglalás revíziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenyő, kún kérdés tisztázása. (Revisio Historiæ occupationis Hungariæ.) (8-r. 206 l.) Kolozsvárt, 1901. Stein János bizománya. 4 K.

Budnár Zsigmond. Eszmények. (N. 8-r. 239 l.) Budapest, 1902. Eggenberger. 3 K.

Csiky Gergely. Görög-római mythologia. Harmadik, változatlan kiadás. (A szöveg közé nyomott képekkel.) (8-r. 240 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 3 K, diszkötésben 5 K.

Farkas Emil. Heine és egyéb műfordítások. (K. 8-r. 136 l.) Bpest, 1901. Ifj. Nagel Ottó 2 K 40 f.

Felsmann József. Német grammatika. Nyolczadik kiadás. (N. 8-r. 236 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 2 K 80 f.

Filozófiai írók tára. A magyar tudományos Akadémia támogatásá-

val szerkesztik *Alexander* Bernát és *Bánóczy* József. Budapest, 1902. Franklin-Társulat. XVI. kötet. *Sebestyén* Károly: A cinicusok. Tanulmány az antik ethika köréből. (N. 8-r. 193 l.) 3 K.

Fülöp Béla. Nevelésünk szempontjai a XX. században. (8-r. 115 l.) Budapest, 1901. Eggenberger bizom. 2 K.

Gyümöcsy László. Arany János élete és munkái. (8-r. 392 l.) Budapest, 1901. Franklin-Társulat. Kötve 6 K.

Jósika Miklós. II. Rákóczy Ferencz. Az ifjúság számára átdolgozta *Gaal* Mózes. (8-r. 214 l.) Budapest, 1901. Franklin-Társulat. Kötve 4 K 40 f.

Karácsonyi János dr. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Az 1893-iki Péczel-jutalommal kitüntetett pályamű. Második kötet. (N. 8-r. 500 l.) Budapest, 1901. Magy. tud. Akadémia. 9 K.

Kovács János. Szeged és népe. Szeged ethnographiája. A «Dugonics társaság» által pályakoszorúzott mű. (Lex. 8-r. IV, 516 l.) Szeged, 1901. Kiadja a «Dugonics társaság» Endrényi Imre bizom. 10 K.

Löte József dr. Megjegyzések a középiskolai oktatásra. (N. 8-r. 28 l.) Kolozsvár, 1902. Szerző sajátja. Stein János bizom. 40 f.

Magyar könyvtár. Szerkeszti Radó Antal. (16-r.) Budapest, 1901. Lampel Róbert. Egy-egy szám 30 f. 259. szám. Galeotto Marzio könyve. Mátyás király találó böles és tréfás mondásairól és cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Császár* Mihály. (80 l.) — 260—261. szám. *Jókai* Mór. Válogatott részek az Új földesúr című regényéből. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Zlinszky* Aladár. (160 l.) — 262. szám. *Lenau* verseiből. Fordította *Feleki* Sándor. (62, II l.) — 280. szám. *Petőfi* Sándor költeményei. Haza és szabadság. Bevezetéssel ellátta *Radnai* Rezső dr. I. füzet. (92 l.) — 290. szám. *Petőfi* Sándor költeményei. Haza és szabadság. Bevezetéssel ellátta *Radnai* Rezső dr. II. füzet. (112 l.)

Nemzetünk nagy költői. (8-r.) Pozsony, 1901. Stampfel Károly. Egy-egy szám 40 f. 14. szám. *Rakodczay* Pál. Szigligeti Ede élete és költészete. (48 l.) — 15. szám. *Rakodczay* Pál. Katona József élete és költészete. (40 l.) — 16. szám. *Rakodczay* Pál. Madách Imre élete és költészete. (47 l.)

Pongrácz Sándor dr. A magyarság keletkezése és hazája. Történeti, nyelvészeti és ethnologiai vázlatok. (N. 8-r. XVIII, 490 l.) Budapest, 1901. Pfeifer Ferdinánd bizom. 12 K.

Radó Antal. Firdusziból. Feridun és fiai. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (K. 8-r. XXIII, 127 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Díszkötésben 3 K.

Szőcs Géza dr. Magyar-román társalgási gyakorlatok, bevezetésül rövid román nyelvtani részzsel. (8-r. 59 l.) Nagy-Szeben, 1902. Meyer György. 1 K.

Tanulók Könyvtára. Szerkeszti *Dávid* István. Latin és görög classicusok fordítása és magyarázata. (K. 8-r.) Pozsony, é. n. Stampfel Károly. Egy-egy füzet 60 f. 77. füzet. Rufus Q. Curtius. Nagy Sándor története I. füzet. III. 1—8. Ford. és magy. I. *Keczer* Géza dr. (64 l.) — 78. füzet. Tacitus. Agricola, I. füzet. Tac. Agr. 1—20. Ford. és magy. *Dávid* István. (64 l.) — 79. füzet. Livius I—IV. I. füzet. Livius I. 1—14. Ford. és magy. *Dávid* István. (64 l.) — 80. füzet. Tacitus. Évkönyvei (Annales). VI. füzet. Tac. Ann. III. 43. — IV. 8. Ford. és magy. *Fodor* Gyula dr. (321—384 l.)

Tóth Kálmán összes költeményei. Bevezetéssel ellátta *Endrődy* Sándor. Két kötet. (8-r. XXIII, 464, 461 l.) Budapest, é. n. Lampel Róbert. Díszkötésben 16 K.

Tudományos zsebkönyvtár. (K. 8-r.) Pozsony. 1901. Stampfel Károly. Egy-egy szám 60 f. 100. szám. *Bartha* József dr. A magyar művelődés története. (77 l.)

Zalár József költeményei. 3 kötet. (8-r. 323, 280, 335 l.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. 9 K.

II. Külföldi irodalom.

Dr. E. Berneker, Die Wortfolge in den slavischen Sprachen. Berlin. XI, 161. 6 M. (Revue critique, 1901. N° 50.)

J. Boehm, Die dramatischen Theorien Pierre Corneille's. Berlin, Mayer v. Müller. 1901. VIII, 151.

Emile Chatelain, Introd. à la lecture des Notes tironiennes. Av. 18 planches. Paris, 1900. (Rev. Crit. 1901. 40 p. 270.)

H. Diels, Herakleitos von Ephesos, griechisch und deutsch. Berlin, Weidmann, 1901. XII, 56. 2.40 M. (Rev. Crit. 1901. 42. p. 302.)

Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle. Paris, E. Leroux 1901. XL, 696 l. 8 táblával és 209 a szövegbe nyomt. képpel. (Ism. *Krumbacher K. Allg. Zeit.* 1901. 236.)

Francotte, L'industrie dans la Grèce ancienne. Bruxelles, 1900—1901. 2 köt. (Rev. crit. 1901. 48. sz. 424. l.)

Goethes Achilleis v. Dr. Alb. Fries. (Münchener Allg. Zeit. 1901. 244 Beil. Okt. 23.)

Goethe und der Typus des germanischen Genius, von Leop. Ziegler. Allg. Zeit. 1901. 8. Aug. (és erre válasz u. o. Okt. 12. Houston Stewart Chamberlaintól.)

(*Goethe.*) Der zweitheilige Goethe'sche *Theater-Götz.* (Dr. Eugen Kilian, Allg. Zeit. 1901. 239.)

(*Goethe «Herman u. Dorothea»-jához.*) *Fr. Arnold*: Die Vertreibung der Salzburger Protestanten und ihre Aufnahme bei den Glaubensgenossen, ein Kulturgesch. Zeitbild aus dem 18. Jahrh. mit 42 zeitgen. Kupfern. Leipzig, Diederichs, 1901.

Moriz Heyne: Deutsche Hausalterthümer. Bd. 2.: *Das Nahrungswesen* von der ältesten Zeit bis zum 16. Jh. Mit 75 Abb. Leipzig, Hirzel 1901. (Allg. Zeit. 1901. 244. S. 6.) Az egész mű öt kötetre van tervezve. Az első a lakásról szól. E második mindenekelőtt a táplálék megszerzéséről és termeléséről, aztán elkészítéséről szól. Különösen érdekes és tanulságos a 101—120. lapra terjedő rész, mely a szüretet ismerteti. Nagyon becsesek a képek, melyek részint múzeumokban lévő mezőgazdasági és háztartási emlékek másai, részint középkori képes munkákból vett ábrázolatok.

Charles Huët: La philosophie de la nature chez les anciens. Ouvrage cour. par l'Ac. des Sciences mor. et pol. Paris, A. Fontemoing, 1901. 583 p. 8o. (Journ. des Sav. 1901. 151.)

Loforte-Randi, Andrea, *Nelle letterature straniere.* (III. serie.) *Umoristi*: Rabelais e Folengo, Sterne. de Maistre, Töpffer. Palermo, 1901. Reber. (345 l. 8-r.) 2 lira 50. (Különösen tanulságos az első fejezet, mely Rabelais «Gargantua»-ját és Folengo «Baldus»-át veti egybe.)

Alcide Macé. Essai sur Suétone. Paris, Fontemoing. 1900. 8o. (Journ. des Sav. G. Boissier. 1901. 69.)

De Walterio Mappio, Thesim Parisiensi Universitati proposuit *J. Bardour.* — Columbariis, ex typis P. Brodard, 1900. In 8o, XII, 207. (Journ. des Sav. 1901. 504.)

G. Michaut, Le Génie latin, la race, le milieu, le moment, les genres. Paris. 1900. 376 l. 12-r. (Rev. crit. 1901. 48. sz. 426. l.)

G. Negri: L'Imperatore Giuliano l'Apostata. Studio Storico. Milano, Hoepli 1901. XX, 509 l. 8o. 650. (ism. Allg. Zeit. 1901. 225.)

Raccolta di studi critici dedicata ad Aless. *D'Ancona*. Flor. Barbera 1901. XLVIII, 791 gr. 8o 20 fr.

Julian von Speier, Fr., Die liturgischen Reimofficien auf die Heiligen Franciscus und Antonius, gedichtet und componiert. In moderner Choralchrift mit krit. Abh. u. 10 phototyp. Tafeln erstmals hrsg. von *Hilarius Felder*. Freiburg (Svájcz), 1901. Universitätsbuchh. (LXXI, 179 l. n. 8-r.) 5 m. 60 pf.

Giov. *Tagliomi-Tozzetti*, Sul Rinaldo Ardito di Lod. Ariosto. Livorno. Mencei 1901. 8o 70 p. (2. kiad. 1. 1887.)

Albert *Thumb*, Die gr. Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Strassb. Trübner 1901, VIII, 275. 8o 7 M. Rev. crit. 1901. 44. (4. nov.) p. 347.

Th. Trede, Wunderglaube im Heidentum und in der alten Kirche. Gotha, Perthes, 1901. VI, 273. 4 M. (Rev. crit. 1901. No 50, 475. l.)

G. Vidossich, Studi sul dialetto Triestino. Trieste 1901. (Különlenyomat az *Archografo Triestino*-ból.) 128 l. 8-r. — Ezen alapos tanulmány, melynek itt csak az elejét közli a szerző, megerősíti Ascoli nézetét, a mely szerint a triesti nyelvjárás eredetileg friauli latin volt, melyet csak újabb időben szorított ki a velencei olasz. (Rev. crit. 1901. 48. sz. 439. l. Romania 1901. oct. 633. l.)

Dr. C. Wessely, Studien zur Paläographie und Papyruskunde. Leipzig, Avenarius 1901. 6 M. (Ism. Allg. Zeit. 1901. decz. 18. 5. l.)

Th. Whitaker, The Neo-Platonists, a study in the history of Hellenism. Cambridge, Univ. Press. 1901. XIV, 232, 8o. (Rev. Crit. 1901. 43, 323. l.)

*

Az *Ezeregyjé* meséinek eddig, úgy látszik, legrégebb kéziratát fődözte föl a tübingai egyetem könyvtárának arab codexei közt Seybold Kristóf odavaló egyetemi tanár, a ki jelenleg az említett könyvtár keleti kéziratainak tudományos jegyzékén dolgozik. E kézirat körülbelül 500 éves és egy eddig még teljesen ismeretlen elbeszélés is van benne, a mely a híres keleti mesegyűjtemény eddig ismertté lett szerkezeteiben hiányzik. Egy másik ugyanott és szintén Seybold által fölfödözött kézirat a drúzok vallásrendszerét ismerteti drúz nyelven és titkos kabbalisztikus jegyek segítségével. Ennek a czíme: «A körök és pontok könyve». *k.*

Suchier és Birch-Hirschfeld francia irodalomtörténetéről, melyet *Közlönyünk* 1901. évf. 677. lapján Birkás Géza ismertetett röviden, részletes és igen beható bírálat olvasható a *Journal des Savants* 1901. októberi, novemberi és decemberi számában *Gaston Paris* tollából. A kitűnő romanista csupán a Suchiertől eredő középkori részre terjeszkedik ki, de azt egészben igen elismerő véleménye mellett oly tanulságos commentárral kíséri, hogy e megjegyzések révén a derék német munka egy újabb kiadása bizonyára még értékesebb lesz.

Dante-bibliographia. Ch. Wesley *Koch* összeállította azon Dante-ra vonatkozó munkák jegyzékét, melyek Fiske W. ajándékából a New-York államban lévő ithakai Cornell-egyetem könyvtárába kerültek, s ezekhez pótlékkül ki fogja legközelebb adni azon művek lajstromát is, melyek e gyűjteményből hiányzanak. Ez lesz egyelőre a legteljesebb Dante-bibliographia. Czíme az első, már megjelent résznek: *A list of Danteana in American libraries, supplementing the catalogue of the Cornell Collection*. Boston, Ginn, 1901.

The Athenaeum (1901.) No 3866: A latin translation of the Divina Commedia, quoted by Stillingfleet. (Toynbee.)

A KERESZTÉNY CLASSIKUSOK ÜGYÉBEN. *)

I.

Azon kezdem, hogy az erdélyi róm. kath. státus a maga középiskoláiban a négy felső osztályban heti egy-egy órát szándékozik szentelni a keresztény latin classikusoknak; és ezt a szándékát hivatalos leiratban is kifejezte már. Én a tanterv egységének megbontása ellen foglaltam mindig állást és csakis magánolvasmányúl tartottam megengedhetőnek új tárgyú és szellemű tanítási anyagot. Azonban a státus tanárainak egyik congressusán indítvány történt az iránt, hogy a keresztény latin classikusok stb. *rendes* tárgyúl vétessenek föl, s az indítvány, mint a fent említett leirat mutatja, felsőbb helyen is javallással találkozott.

A mai napig sem tartom a keresztény latin classikusok dolgát spruchreif-nak. Egyáltalán nem mondható még döntő szó e tárgyban; s ha mondatik, bizony-bizony inkább a pogány classikusok javára történik az. Ez nem azt jelenti, a mit Pio Rajna mond egy ízben Gautier-ről (a francia epos eredetének kérdését illetőleg): «disertò con armi e bagaglio alla parte del Meyer»; én nem szököm át fegyvereimmel és bagázsíammal az ellenfél táborába, hanem óvatos harcász módjára mérlegelem az ellenfél harcsmódorát, vágásait, és ezek között fogásokat találok. Hogy harc közben fölösleges szó is esik, mondanom sem kell. Bódiss kijelenti, hogy «nem egyhamar ijed meg másoknak támadásától»; de mikor senki sem akar sem ráijeszteni, sem támadást intézni ellene. Azt hiszi, hogy «kárba veszett és gyűlöletes munka lett volna az erdélyiek ellen állást foglalni XIII. Leo pápa idevágó encyklikája előtt». Egyáltalán nem; kicsi mostoha gyermekünket nem szeretjük majomszeretettel, s Bódisszt szívesen hallgatjuk meg,

*) L. EPhK. 1901. 698. l.

mert úgy tapasztaltuk, hogy több-kevesebb mondanivalója mindig van s a beszédje instructiv még akkor is, ha nem értünk vele egyet. Fájdalommal állapítom meg, hogy itt Erdélyben a latin nyelvi eredmény nem nagyobb a szokottnál, inkább kisebb sok helyütt.

De végét szakítom e reflexióknak. Egypár kemény szó is esik Bódiss iratában; vakbuzgóságról beszél a valláserkölcsi vonatkozások keresgélésében, s ravasz, a mások vallásában gázolni szerető nyegleségről. Én nem kutatom a cselekvés titkos rugóit; de meg vagyok róla győződve, hogy a classikus népek irodalmába való egyoldalú elmélyedés sokszor eredményezte a keresztény világnézet teljes tönkrementését. Bódiss erre mindenesetre több példát tud, mint jó magam. Ha a renaissance-kori püspököknek nem kell a mennyei boldogság sem Homeros, Sappho stb. nélkül: akkor minek a hatását látja ebben Bódiss? s ha Szent Ágostont idézi ránk, idézhetjük mi is. Azt mondja a nagy egyházatyja: *Non accuso verba, quasi vasa electa atque pretiosa; sed vinum erroris, quod in eis nobis propinabatur ab ebris doctoribus.* (Confessiones, I. 17.) Alább pedig önmagát sajnálva mondja: *magis timebam barbarismum facere, quam cavebam, si facerem, non facientibus invidere.* (Confessiones, I. 19.) Manap is sok ilyen megcsontosodott classikus philologust találunk.

A mi Bódiss vitairatában a legszebb, az az a nemes lelkesedés a classikus világ iránt, a mely minden sorából kisugárzik. Ritka tünet manap. A régi világ és a mai világ között mindig nagyobb űr kezd tátongani, az antik nagyságok közoltárai roskadozóban vannak. De Madáchként ledöntött oltárokért buzogni is szép feladat; s a régi világ eszmei tartalmának colporteurjeinél nemesebb hivatást alig tölt be manap valaki.

Én azt hiszem, hogy a classikus népek szellemi hagyatéka kiapadhatatlan kincsesbánya, a melyből mindig fognak meríthetni a népek. Égek az antik classikusokért, és pl. Horatius nélkül alig tudok meglenni. De a latin nyelvfánítás terén szomorú tapasztalataim vannak. Ifjúságunkban úgy, mint «művelt» közönségünkben igen csekély érdeklődés mutatkozik az antik világ iránt; ellenkezőleg, az ellenszenv és a zúgolódás napról-napra mind nagyobb mértékű. S tény, hogy *a mai classikus tanítás a nemzet ifjúságának jó nagy részére nézve teljesen kárbaveszett.* Az a barbár külön véleményem van, hogy ezen csak a tanterv alapos megváltoztatásával lehet segíteni. Ennek a tantervnek annyi a baja! Nemzetiségi vidé-

ken ismeretlen nyelven (a magyaron) tanítanak ismeretlen nyelvet (a latint), a helyett, hogy a két alsó osztályban heti egytuczat órában magyart tanítanak és a latint legfőlebb a III.-ban kezdenék. Az V.-ben manap a felirati javaslatot és az a mellett tartott beszédekét olvastatjuk, — csakugyan a kicsiny, 14—15 éves fiúknak való olvasmány ez? Vagy lehet-e föltenni, hogy a mi szépet a nemzet egész irodalmában fölmutat, azt okozati, szerves összefüggésében felfogja és áttekintse a fiatal agy? Vagy nem!

De — legalább előlegesen — hadd érvényesüljön itt is a «quieta non movere» elve. Nem lehet, nem kívánatos, egyáltalán káros lenne az antik classikusok nagyobb mértékű mellőzése a gymnasiumban. A siker különben sem lehet egyedüli mérővesszője az értéknek. Hogy baj van, bizonyos; hogy a munka igen nagy, a siker úgyszólván semmi, az is bizonyos; hogy változtatni kellene a tanterven, a módszeren, sürgősnek látszik. Hogyan kellene segíteni a bajon, az nem tartozik ide, legfőlebb annyiban, a mennyiben tárgyunkat érinti.

Nos, nálunk Erdélyben az a nézet merült föl, hogy azon az ellenszenvben, azon a hidegségen, a melylyel az ifjúság és a szülők a latin és a görög nyelv iránt viseltetnek, nem segít pusztán a tanár lelkesedése és szakértelme meg helyes módszere, hanem segítene különösen az, ha az ifjúság lelkével és gondolkodásával közelebbi kapcsolatba hoznók a classikus olvasmányt. Olvastassunk vele keresztény írókat is, és különösen még nemzeti latin nyelvű krónikásokat. Főczel mindig az irodalmi oktatás marad, de az kiterjesztetik a keresztény világra és a nemzeti történetre is.

II.

1. A keresztény classikusokat én hoztam szőnyegre. Nem a belga és francia mozgalom hatása alatt, mint Bódiss véli; nem. Auer János osztrák piarista jeles műve: *Die Kirchencäter als zeitgemässe und notwendige Lectüre in den Gymnasien vom wissenschaftlichen und ästhetischen Standpuncte aus dargestellt* (Wien, Braumüller, 1853). szolgáltatott rá okot és alkalmat. Fölvettem az eszmét, korán sem sejtve, hogy az sokoldalú helyesléssel találkozik. Kétségtelen volt előttem, hogy a keresztény latin remekírókhoz legalább is annyi közünk van, mint a pogány classikusokhoz; s hogy ha az ifjúság soha, de soha sem látja egy sorát sem

az egyházi remekíróknak, akkor elvégre is arra a gondolatra ébred, hogy azokat nem is lehet érdemes olvasni.

2. Bódiss nagyütöje (à tout) XIII. Leó encyklikája. Nos ebben XIII. Leó azt mondja, hogy «a görög és latin irodalmak . . . egyúttal letéteményesei a szent tudomány ama remekműveinek, a melyeket az egyház méltán a legdrágább kincsei közé számít.» XIII. Leó tehát nem egyoldalúan fogja föl a latin és görög nyelv ügyét; inkább csak azok ellen szól, a kik a classikus nyelveket egészen ki akarnák küszöbölni, a mint azt az encyklika befejező sorai is mutatják.

De hadd álljon pápa pápával szemben; föltéve, de meg nem engedve, hogy Bódissnak XIII. Leó encyklikáján épült érvelése minden tekintetben helyes. Azt mondja IX. Pius 1853 márcz. hó 21. kelt encyklikájában, hogy ezentúl a tanár kötelessége «*az ifjúságot a stílus valódi elegantiájára és az igazi ékesszólásra tanítani, és pedig mind a szentatyák legjobb műveinek, mind a leghíresebb és megtisztított pogány íróknak alapján.*» Ugyanezt a nézetét ismételtén kifejezi 1878 ápril 1. kelt és Mgr. d'Avanzo-hoz intézett levelében.

Mind a két pápa véleménye szól a pogány classikusok fentartása mellett, de egyúttal hangsúlyozza keresztény egyházi írók olvastatásának szükséges voltát, az egyik kifejezetten, a másik implicite. De hát ha XIII. Leó Bódiss mellett szólana teljesen, mit nyer vele? Én pápát teszek pápa ellen; s bizony, ha egyéb érvelésünk nincs, akkor nagyon tanácstalanul állanánk egymással szemben.

3. Körülbelül ilyen erős Bódissnak az a vágása, hogy a «Dies Iræ» megvan minden imádságos könyvben, Eginhard Carolus Magnusa megvan Gyulai Freytag-kiadásában, Szent Gellért legendája pedig Négyessy I. oszt. magyar olvasókönyvében. Erre csak az lehet a válasz, hogy a latin és görög remekírókhoz készült «puskák» (szamárhidak) kaphatók Lampelnél, Horatius ódái- vagy szatiráiból mindig találunk egyet-egyet irodalmi olvasókönyveink valamelyik kötetében, szintűgy Xenophon, Thukydides, Platon, Tacitus és más classikusok ott szerepelnek egy-egy mutatóvánnyal, nemkülönbön Theophrastus, Martialis, Juvenalis stb. stb. Mirevaló az ilyen érvelés?

4. Minket egyesegegyedül az a czél vezet újításunkban, hogy a latin (és görög) nyelvi oktatásba belevonassék a keresztény irodalom

is. A mi célunk Bódiss szerint «nemes, eszményi, eszközeiben pedig kiméletes, szerény, mert kevésre szorítózkodó és nem követelés.» De egy bajunk van az ő szemében; a classikus tanítás elsőrendű feladata: a nyelvi és irodalmi képzés, a mely soha sem válhat hittani vagy történelmi tanítássá, bár közvetve húzhat belőle hasznot a vallás is, a történelem is. Mi Bódiss szerint a főczélt szem elől tévesztjük. Eszünk ágában sincs! Mi első sorban *latin és görög nyelvet és irodalmat* akarunk tanítani. De hadd tudja, lássa az ifjúság, hogy a pogánysággal nem szünt meg a latinság és görögség, hanem tovább élt és nagy és hatalmas hajtásai voltak. Hol van az megírva, hogy a latin oktatásnak pusztán a classikusokra *kell* szorítózkodnia? És nem lehet-e értékes a tartalma az egyházi íróknak, azért, mert fejlődésében a rosszúl értelmezett elfajuláshoz jutott nyelven vannak írva? Irodalmi oktatás lesz ez is. Az eddigi, a pogány classikusokra szorítózkodó tanítás mellett sem ismerték meg az ifjak teljes összefüggésében a római irodalmat, sőt ha egy-kettő némileg megközelítő képet nyert pl. Horatiusról — hát az csakugyan kivételes volt. Mért ne hagynánk el egyetmást pogány olvasmányunkból, és miért ne tanulnánk egyetmást a keresztény classikusokból és a nemzeti krónikásokból, mikor az érdeklődés ezek mellett rögtön felszökkenne, mert — élő példákban látnák ifjak és szülők, micsoda eleven kapcsolat van a latin nyelv és a ma élő keresztény nemzetek között, s hogy ennél fogva a csak viszonylagos tudományosságra törekvő embernek is mekkora szolgálatokat tehet, sőt mily okvetetlenül szükséges a latin nyelv?

Én nem állok itt elő különböző tekintélyek hatalomszavaival. A mi szépet, nagyot, lelkesítőt mondtak a latin és görög pogány classikusokról, ismerem nagyrészt. Azt is tudom, hogy az egyházatyák mennyire lelkesedtek a pogány írókért; Auer bőven értesít erről. És mi tőlünk nagyon-nagyon távol áll a Gaume *Ver rongeur*-jének sötét fanatismusa, a mely ellen francia r. kath. püspökök kellett föllépnie. De nem hiszünk soha-soha a pogány classikusok egyedül üdvözítő voltában; és nem hisszük el soha, hogy az egész középkori keresztény latin irodalomban ne találhatnánk a pogány classikusokkal fölerő termékeny, forma- és lélekképző iskolai olvasmány.

De hadd legyen szabad mégis egy idézetet ideiktatnom.

«Veuillot — sok egyoldalú dicsőítésnek és gyalázkodásnak

tárgya! — jugeait qu'un peuple baptisé devrait *restreindre* la part des classiques païens dans l'éducation de ses enfants, et agrandir celle des auteurs chrétiens. Il osait croire que la pratique de Lucrèce, d'Horace et d'Ovide, de Cicéron, de Sénèque et de Tacite, n'est peut-être pas ce qu'il y a de plus propre à former des âmes vraiment chrétiennes. Et, en effet, si je consulte là-dessus *ma propre expérience*, je sens très bien que ce que les classiques de l'antiquité ont insinué et laissé en moi, c'est, en somme, le goût d'une sorte de naturalisme voluptueux, les principes d'un épicurisme ou d'un stoïcisme également pleine de superbe, et des germes de vertus peut-être, mais de vertus ou manque entièrement l'humilité. *Il est assurément singulier que, depuis la Renaissance, la direction des jeunes esprits ait été presque exclusivement remise aux poètes et aux philosophes qui ont ignoré le Christ.* Il est étrange qu'aujourd'hui encore, et jusque dans les petits séminaires, des enfants de quinze ans aient entre les mains la septième églogue de Virgile, — et la deuxième. Les conséquences de cette anomalie, *que personne n'aperçoit*, sont, je crois, incalculables. Il n'y a pas lieu de s'étonner que les collèges des jésuites sous l'ancien régime aient produit tant de païens et de libres penseurs, y compris Voltaire.»

Ezt írja az olyan kiválóan modern író, mint *Jules Lemaitre* (Les Contemporains, VI. 38. 39.). És hozzátézi: «*Veillot, dans cette occasion, eut contre lui tout le monde et notamment la plupart des prêtres. Tant il avait raison, et plus qu'il ne croyait! Tant il est vrai que notre société n'est plus chrétienne que d'étiquette, et tant l'éducation par les païens y pétrit le cerveau même de ceux qui sont préposés par état à la garde de la vérité religieuse!*»

Lemaitre-nek szava, azt hiszem, gyanútalan ez ügyben. És ő jól ösmeri a maga nemzeti társadalmát; és szavaiban annyi őszinteség és igazságszeretetet is van, mint a latin és görög classikusok sokszor egyoldalú dicsőítőiben.

III.

A keresztény classikusok ügyét, panaszozza Bódiss, fölkapták a papi lapok, és mások gyanúsításától sem tartózkodtak. Nem tehetünk róla, nem a lapoknak dolgoztunk; annyira nem, hogy pl. a keresztény latin chrestomathia tervezetét nem is az én beküldé-

semre közölte a Katholikus Pædagogia. Különben hogy a lapok sajátossága az egyoldalú túlzás pártárnyalat szerint, azt tudja mindenki.

Fájdalom, a keresztény classikusok iránt táplált meggyőződésünket nem követhetjük; *annyira ragaszkodunk az állam-nyujtotta tantervhez*, hiányai daczára is. Pedig, hogy könnyen lehetne az erdélyi autonomián belül helyet kérnünk és kapnunk számukra, az a fentebbiekből teljesen kiviláglik.

Másrészt meg súlyos munka a keresztény chrestomathia elkészítése. Buzdító és javalló szavakban nincsen hiány, sőt legújabbban anyagi segítség ígéréteben sem. Magánolvasmánynak szívesen látnók a legtöbbben az ilyen chrestomathiát, mely okosabb stilus-gyakorlat lenne ifjaink számára és alkalmasabb tudományos előkészítő, mint holmi üres æsthetikai fejtegetések és logikátlan versek és novellák. De annak sem érkezett még el az ideje.

Így hát megmaradunk Erdélyben is a pogányok mellett, de nem éljük magunkat annyira az antik világba, mint Goethe (kit Bódiss idéz), kinek négy kiállhatatlan dolga között ott szerepel a — kereszténység, s a ki inkább pogány, mint keresztény.

Bódiss Jusztinnak lelkesedés szülte és tudomány táplálta szavait pedig szíves köszönettel vettük s nincs ok, a miért ellenégeivé legyünk. A pogányokat mi is szeretjük, bár talán nem annyira, mint ő. Mértékünk különböző, de célunk: egy jövő valóságos és magyar nemzedék nevelés-tanítása, a mihez egyik elsőrangú eszköz a pogány classikusok tanítása is.*)

ERDÉLYI KÁROLY.

*) Ez a cikk az ügy historicumát akarja megvilágítani; csak kénytelenségből vonatkoztat Bódiss jeles dolgozatára. A kolozsvári r. kath. főgymnasium tanárkara az én indítványomra a keresztény classikusok kötelező tanítása ellen nyilatkozott. A kérdésre nézve kitünően tájékoztat Delaporte jézuita atyának ily című műve: «Les Classiques païens et chrétiens» (Paris 1894). A Revue de l'instruction publique en Belgique idevágó cikkei szintén igen tanulságosak, szintúgy a Congrès international de l'Enseignement ez ügybe vágó tárgyalásai (Brüssel, 1901. szept. 14, 15, 16.).

TÉLFY IVÁN.*)

Télyf Iván 1816 június 18-án született római katolikus szülőktől Nagyszombatban, hol 1826-tól 1831-ig elvégezvén a gymnasiumi tanulmányokat, az ottani katolikus papnöveldében hallgatta 1832—1834-ben a theologiai és bölcsészeti tantárgyakat. 1834-ben a szépművészetek és bölcsészeti tudorává avatták föl a pesti egyetemen. Azután három évig volt a bécsi Pazmaneum növendéke s az ottani egyetemen 1836-ban kiállotta a görög és sémi nyelvekből a tudori szigorlatot. Kilépvén a papságból, 1837 májusig Bécsben maradt, onnan Olaszországba, majd Triestbe utazott, ahol a postaigazgatóságnál, majd az állami számvéviségnél nyert alkalmazást. 1838-ban Pesten vizsgálatot tett a jogi tudományokból, 1841-ben köz- és váltótörvényszéki ügyvéddé lesz, 1843—1844-ben a távollévők követe a pozsonyi országgyűlésen, melynek befejezte után mint ügyvéd letelepszik Nagyszombatban.

Most váratlanul jelentős fordulat áll be Télfy életében. A jog- és államtudományi irodalom meg a közélet terén folytatott munkássága közepette 1846 márczius 1-én elfoglalja meghívás folytán a m. kir. egyetemen a görög nyelv és irodalom tanszékét mint helyettes tanár, ugyanennek az évnek novemberében görög ódával üdvözli József nádort ötven éves kormányzásának ünnepélyekor, és két év után megjelenik Gyakorlati ó- és úgörög nyelvtana. Ettől az időtől fogva Télfy irodalmi munkássága mindvégig a classica philologia terén mozog és tanügyi dolgozatai is főképen a classikus tanítás ügyét szolgálják. Zima nevét 1846-ban Télfyre változtatta. Nagy elfoglaltságának közepette zajlott le körülötte a szabadságharc, melynek eseményei csak annyiban érintették, hogy 1849-ben a hadi törvényszék előtt több vádpont ellen kellett védekeznie, de nem lett bántódása. 1852-ben kineveztetett a classica philologia rendkívüli, 1868-ban rendes tanáranak. 1870—71-ben a bölcsészeti kar dékánjává lesz és e tisztséget öt éven át viselte. 1886-ban negyven évi egyetemi tanárkodás után saját kívánságára nyugdíjaztatott, meghalt 1898 augusztus 2-án. Számos tudós társaság tüntette ki azzal, hogy tagjává választotta, így a M. T. Akadémia 1864-ben választotta I. tagjává. 1880-ban a görögök királya a Megváltó-rend aranykoronás keresztjével tüntette ki.

A mily szakadatlan és sokféle tevékenységet mutatnak Télfy Iván életének külső mozzanatai, épen olyan folytonosság és sokoldalúság jel-

*) Kivonat a szerzőnek Télfy Ivánról 1902. febr. 24-én tartott akadémiai emlékbeszédéből.

lemzi írói tevékenységét. Nyolczvankét évet kitevő életéből ötvennyolcz évet töltött el (1839—1896-ig) irodalmi munkásságban, és ez alatt a hosszú idő alatt csak két ízben (1847-ben és 1874-ben) szakad meg közleményeinek sorozata. Munkáinak száma 329, de a közlemények mintegy 646 számot tesznek ki. Munkái *vegyesek* (pl. a magyarok története), *költemények* (pl. Athenæ 30 zsarnoka, regény), *jog- és államtudományi és tanügyi dolgozatok* meg *classica philologiai munkák*. Ez utóbbiak a következő csoportokra oszthatók: *vegyesek* (pl. A classica philologia encyclopædiája, mely ma is az egyetlen e fajta munka mi nálunk), *régiségiek* (főműve a Corpus juris attici), *irodalomtörténetiek* (különösen az újjörög irodalom termékeit ismertetik), *fordítások* (ide tartoznak leghasználtabb művei, t. i. Homeros-fordításai), *nyelvek* (főként az ógörög kiejtés kérdésével foglalkoznak, de ide sorolhatók szép fordításai a magyarból görögre, m. pl. Vörösmarty Szózatáé és Kisfaludy Károly Mohácsáé).

Télyf irodalmi munkásságát kettős cél vezérli, egy gyakorlati és egy tudományos. Az egyik hirlapírói tevékenységében nyilvánul. A magyar és görög hirlapokban közölt cikkei azt a gyakorlati célzt szolgálják, hogy a magyar és görög világot egymás felől tájékoztassák, egymásnak becslésére bírják, s ily módon *a magyarság és görögség között kapcsolatot létesítsenek*. Hogy Télfy ebbeli céljának megvalósításától oly távol esett, annak oka nemcsak benne, hanem abban is keresendő, hogy a politikai viszonyok céljának nem kedveztek. Másik, tudományos célja volt az *ó- és újkori görögség azonosságának* bizonyítása, mely tétel az ő idejében még nagyon is rászorult a bizonyításra, a mennyiben kevéssel Télfy fellépése előtt Fallmerayer müncheni tanár azt vitatta, hogy a mai görögök egy fajra és nyelvre nézve teljesen elszlávosodott nemzet. Ma azonban már kétségtelen, hogy a mai görögöket a régiek utódainak kell tekintenünk. A görög nyelv és irodalom, régiségek és történet bőségesen nyújtanak adatokat ennek az állításnak igazolására, de Télfy közülök úgyszólván csak a nyelv hangbeli jelenségeinek felhasználására szorítkozott, a mikor az ó- és újkori görögség azonosságának bizonyítása céljából az *ó- és újjörög kiejtés azonosságának* tételét odaállította. Ezt a nyelvészeti tételt Télfy tulajdonképen a mai görögöktől vette át és tette szeretettel és lelkesedéssel a magáévá. Nem is oly régen mi is tanúi voltunk az ógörög nyelv kiejtésének kérdésében a mai görögök által táplált eme meggyőződés nyilatkozásának, a mikor t. i. 1890 november 6-án Haris Pál görög királyi főconsul memorandummal járult gróf Csáky Albin akkori vallás- és közoktatásügyi minister elé, melyben az ó- és újjörög kiejtés azonosságát bizonyítva arra kérte, hogy a görög nyelv tanításánál a rendelkezése és vezetése alatt álló középiskoláknak az újjörög kiejtés használatát elrendelni méltóztassék. A minister a

memorandumot a M. T. Akadémia elé juttatta véleményadás céljából, hol azután az meleg támogatóra talált Télyf Ivánban. De az Akadémia a memorandum ellen nyilatkozott, s így elmaradt az újjörög kiejtés gymnasiumokban való használatának elrendelése, de az a jó eredménye mégis megvolt a Haris-féle emlékiratnak, hogy nyomában a budapesti keleti kereskedelmi akadémiában az újjörög nyelv számára állást szerveztek. A mi az újjörög kiejtésnek a gymnasiumokban való használatát illeti, helyesebb, ha azt, a helyett hogy érdekében kényszerű alkalmaznánk, a tanárok belátására bizzuk; a mi pedig az ó- és újjörög kiejtés egymáshoz való viszonyának kérdését illeti, legjobb ha eltekintünk úgy az erasmianistáktól mint a reuchlinistáktól (mert mind a két tábor elfogult), és az ügyet a nyelvtudomány tárgyilagossági ítélőszéke elé visszük. Ez pedig lényegileg mégis inkább Télyfnek és a mai görögöknek, illetőleg a reuchlinistáknak ad igazat, mint az erasmianistáknak, a mennyiben constatálja, hogy az újjörög kiejtés gyökerei belenyúlnak a classikus ókorba, és hogy e kiejtés nem egy tulajdonsága már akkor általánosan ki volt fejlődve, hogy tehát az újjörög hangtünemény nem valami idegenszerűség, hanem az ógörög nyelvnek természetes tovább fejlődése. Télyfnek teljesen igaza van, a mikor azt állítja, hogy az erasmianizmusnak nincsen tudományos becse. Maguk az erasmianisták is kezdik ezt belátni újabb időben, s törekednek kiejtésük javítására.

Télyf abban a helyes meggyőződésben, hogy az újjörög nyelv ismerete magában véve is érdemes dolog, meg az ógörög nyelv ismeretét is hathatósan elősegíti, az előbbinek begyakorlása céljából rendszerint fordítottat az egyetemen, még pedig latinból újjörögre, négy félévben pedig újjörög társalgási gyakorlatokat is tartott. Sajnos, hogy mint az ógörög philologia tanára, állásának meghatározott körvonalainál fogva nem tartott előadásokat az újjörög nyelvről meg a közép- és újkori görög írókról és irodalomtörténetből. Ha ezt teszi, bizonyára még számos egyéb alkalmat nyílik az ó- és újkori görögség azonosságának bizonyítására, valamint a közép- és újkori görögség tekintetében különösen a classikus philologusoknál mutatkozó ellenszenv és tájékozatlanság eloszlatására. Így pl. csakis a közép- és újkori görögség ignorálásából származhatik az a nézet is, hogy a görögök története ott végződik, a hol a rómaiaké kezdődik; holott minden a mellett szól, hogy a görögség mai nap is létezik, és hogy páratlan, közel három évezredes történeti életének minden szaka rászolgált érdeklődésünkre, tanulmányunkra. Ezek a tanulságok vonhatók le Télyf tanításából, és a mit ő nálunk a görögségre nézve hirdetett, azt igazolta később a külföld, a hol jelenleg az ógörög mellett az újjörög és különösen a középkori görög tanulmányok is egyre fokozódó érdeklődésnek örvendenek.

Télyft mint tudóst a hajthatatlan céltudatosság, mint embert az

önzetlenség, a jó szív, a temperamentumából és classikus életphilosophiájából eredő nyugodt, derült kedélyhangulat jellemzik. Mint társas kedélyű ember megalakította 1872-ben a tudomány- és műegyetem tanárainak eranos nevű társas vacsoráit, melynek tizenegy éven át maga Télyf volt az eranarchosa (elnöke). Világlátó kedvében a nagy szünidőket rendszerint utazásokkal töltötte el, melyeknek folyamán beútaza egész Európát, és kétszer látogatta meg kedves Görögországát. Mindazok, a kik Télyf egyéniségéhez közel állottak, bizonyára fájdalommal nélkülözik barátságát; mi szakemberek pedig, kik a tudóst és író-tartjuk szemünk előtt, tudva azt, mily fontos szolgálatot tett Télyf hazánkban a görög philológiának az által, hogy a görög élet és szellem hatalmas arányaihoz mért látókört nyitott előttünk: hálás tisztelettel adózunk emlékének.

PÉCZ VILMOS.

A MAGYAR HONFOGLALÁS KÚTFŐIHEZ.

(Adalék Böles Leo Taktikájának a megértéséhez.)

(Befejező közlemény.)

16. A Taktika szerzőjének felfogása a monarchikus kormányzásról.

Salamon Ferencz idézett értekezése VII. fejezetét (a klny. 66. l.-n) eme szavakkal vezeti be:

«Folytatom legalaposabb és hitelesebb kútfőnk, a byzanti Taktikák szövegének ismertetését, *s a kritika azon nemét, mely nem éri be a szavak és betűk egyeztetésével*, hanem azt tartja, hogy mindaz elvetendő, a mi nem egyezik a dolgok természetével. *bárki állítsa is*. Főntebb is látunk rá példákat, mily eszmezavarban szenvedne a *magistra ritae*, ha a források szavait betű szerint, minden *tárgyi* analysis nélkül elfogadná».

Így tettem a kritika mérlegére a Takt. XVIII. f.-e 45. pontját is, melynek eleje így hangzik:

Τοῦτο τοίνυν ὡς μοναρχούμενον, καὶ ἀπειρεῖς καὶ βαρβαρίας τὰς ποινὰς ἐπὶ τοῖς ἀμαρτανομένοις παρ' αὐτῶν ἐκ τῶν ἀρχόντων αὐτῶν ὑφίστάμενον, οὐκ ἀγάπη, ἀλλὰ φόβῳ κερρατημένον τοὺς πόνους καὶ μόχθους γενναίως φέρουσι x. τ. λ.

Fordításomban: «Ezt a népet pedig, jóllehet egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegetéssel tartják féken, bűnöseiket a főnökök szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá; munkát s fáradságot magasztosan elvisel stb.»

Erre az interpretatiomra R-nek a következő megjegyzése van (250. l.): «A szigorú fegyelem, mint mindenki tudja, a monarchikus

kormányforma következménye és nem ellentéte. *Ezt tartja Leo is*, midőn azt írja, hogy a magyarok, mint egy főnek uralma alatt álló nép szigorúan büntetettek. Vári azonban ebben ellentétet lát . . . A mondottak után nem kell hangsúlyoznom, hogy e hibák a régibb fordítások egyikében sem fordulnak elő».

E hibák nem! Vajjon nem-e mások? Ezt nem vizsgálta az irántam csupa «szeretettel» lévő P. De lássuk, vajjon hiba-e, a mit én irok?

Leo hadvezérei számára írta könyvét s benne ilyenmű nézeteknek ad kifejezést:

Prooem. 1. §.: «Nem a fejedelmi testőrségben és méltóságban, sem az e méltóságból eredő hatalomban és fölös jólétben, nem is annyira e fölös jólét fitogtatásában és kiélvezésében, vagy abban, a mit a világ megkíván és becsesnek tartani szokott, leljük mi uralkodói örömünket, mint inkább az alattvalók békéjében s boldogságában és az államügyeknek általuk való előremozdításában és támogatásában. Ép úgy viszont *semmi sem okoz szívünknek annyi bánatot és szomorúságot, mint az alattvalók mostoha sorsa* és anyagi jólétüknek gondatlan kormányzásból eredő megfogyatkozása és veszendőbe menése. Hiszen ha már az egyes embernek, ki gondoskodásunkra érdemesült, derekabbá válása nekünk kimondhatatlan örömet okoz, elvetemedése pedig leküzdhetetlen lelki fájdalmat, mit nem szenvedünk vala, midőn annyi sok ezer ember van Isten után a mi gondoskodó indulatunkra bízva! Kötelességünk lévén róluk gondoskodni és velük törődni, éjjelente virrasztunk, nappal pedig gondunk szokott arra lenni, hogy őket minden kellemetlenségtől és bajtól menten megőrizzük, viszont minden öröm és boldogság élvezetében illőképen részteljük».

Takt. II. 45: «Midőn mi Krisztusnak, a mindenség királyi urának és istenünknek parancsolatjából mind alattvalóinkkal, mind az idegen országbeliekkel mindig szeretjük a békét . . . akkor *te magad se bántalmazd őket*, és se honi, se idegen vérrrel földünket be ne mocsold!»

Takt. XVIII. 19: «És tanuljatok ti mindnyájan, kik Krisztusért, a mi istenünkért, atyafiság és barátok, a haza és az egész keresztény nép érdekében síkra keltek, könnyű szívvel elviselni mind a szomjúság gyötrelmét, mind az élelem szűkét, fagynak és hőségnek támadását, és fenkölt lélekkel megállani helyeteket a rátok zúduló borzadályok alatt. Mert meg kell szolgálnotok azokat a jutalmakat, melyeket maga Isten és az ő jóvoltából álló királyi hatalmunk számotokra fentartott — hiszen *mi nemkülönben az értetek való szüntelen aggodásunk miatt együtt szenvedünk vala titeletek.*»

A Takt. II. fej.-e 43. pontjában — noha ez Urbiciusból van kiírva — ezt az utasítást adja a hadvezérnek: «*Ne is szabad ki a büntetéséket azért, hogy szigorúságodról híresedjél el*, túlságosan gyorsan és kü-

lönbséget nem téve! Ama tulajdonságod ugyanis megvetést és engedetlenséget szül, emez könnyen érthető gyűlöletet és ennek gyümölcseit. Jobb tehát, hogy ha igazságos voltodnál fogva vagy félelmetes, és ha a vádnak tisztázása után észszerű büntetést róvsz ki, melyet a higgadtan gondolkozók nem fenyítéknek, hanem figyelemzetető megtorlásnak veendnek».

Kérdem, lehetséges-e, hogy a ki így gondolkozik, az a főnökök szigorú büntetéseit, 'a rettegetéssel való fékentangatását a népnek abból származtassa, mert monarchikus ez a nép, egy főnek uralma alatt áll? Nem természetesebb-e, ha úgy kívánja értetni szavait: Ezt a népet pedig, *noha* egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegetéssel tartják féken. R lehet socialdemokrata is, Leo *mint* biborpalástos uralkodó és koronás fő gondolkozott és írt és nem *noha* biborpalástos monarcha volt.

De szokták-e a *ώς*-t ebben az értelemben használni: *jöllehet?* Papeból csak azt tudjuk, hogy «am mannigfaltigsten ist der Gebrauch dieses Partikel bei Participien». Mi a Takt. XX. fejl.-e 40. §-ban látunk bizonyítékot arra nézve, hogy a *ώς*-ban ezt az értelmet is kereshetjük. Ez a paragraphus így hangzik: Ὑπὸ χάραξός ποτε ἢ φοσσάτου περιφρουρούμενος — ὅτε καλέσει καιρός — μὴ τῷ τοιοῦτῳ μόνον ὀχυρώματι τὰς ἐλπίδας τῆς σωτηρίας καταπίστευε, ὡς ἐτοίμῳ ὄντι πρὸς παράληψιν, ἀλλὰ μετὰ θεὸν καὶ ἐν τοῖς ὅπλοις ἔχε τὴν περιποιήθην, καὶ μὴ τούτων ἀμέλει δὲ τὴν ἄλλην φρουράν, εἶγε Ῥωμαῖος ὑπάρχεις ἀληθῆς κ. τ. λ. Magyarúl: «Ha történetesen téged sáncz vagy árkolat óv, szükség esetén reményedet a menekülésre ne csupán csak ebbe az erősített helybe vedd, *noha* arra, hogy téged magába fogadjon, alkalmas, hanem Isten után fegyvereidbe helyezd bizalmadat és ne vedd ezeket hanyagul számba, azért mert egyébként oltalmazva vagy, ha u. i. igazi római vagy». Ha itt a *ώς*-t Checussal quasi-nak fogjuk fel és ehhez képest *mely mintegy*-nek fordítjuk a fenti mondatban, erőltetett értelmet kapunk, melyet a átdolgozója is érezhetett, midőn jónak látta e paragraphusban a *ώς ἐτοίμῳ ὄντι πρὸς παράληψιν*-t értelmezni, ill. substituálni e szavakkal: ἐνδόλως γὰρ τοῦτο ὑπὸ τῶν πολεμίων χειροῦται = «mert ezt az ellenség könnyűszerrel [!] keríti hatalmába» ellentétben Checussal, ki «ad defendendum idonea»-nak fordítja; Checus azonban ezzel kellenél többet mond, hiszen *παράληψις* voltaképen csak a. m. susceptio — abban az értelemben fogni fel, mint a átdolgozója: «mert az elfoglalásra alkalmas» már azért sem lehet, mert akkor *κατ'ἀληψιν*-nek kellene állani. Az ellenség t. i. *καταλαμβάνει τὴν φρουράν* és nem *παραλαμβάνει τὴν φρουράν*.

Mindez azonban még nem indított volna arra, hogy az eddigi fordításoktól eltérjek, ha Urbiciusnál azt nem látom, hogy ezek a szavak *καὶ ἀπηνεῖς τὰς ἐπεξελεύσεις ἐπὶ τοῖς ἀμαρτήμασιν ἐκ τῶν ἀρχόντων*

αὐτῶν ὑφιστάμενα hiányoznak az ifjabb hagyományban. Ezt ugyan lehetne haplographiából származtatni, csakhogy a fiatalabb hagyomány archetypusában egy sor 49 betűből állott (l. *Incerti script. Byz. saec. X. p. 9*) ez a kihagyott rész pedig 71 betűből, másfél sorból. Valóbszínű tehát, hogy szándékos törlés, olyféle szándékos törlés, milyen kimutathatólag több van a fiatalabb hagyomány kézírataiban oly helyeken egyébként, hol Leo nem mondja egészen ugyanazt, mit Urbicius, jeléül annak, hogy a fiatalabb hagyománynak Urbicius-archetypusa Leo kezén ment keresztül, Leo kézipéldánya lehetett s Leotól valók ezek a törlések. Miért törölte ott? Mert ellenkező utasítás gyanánt vehetné a hadvezér, kinek lelkére köti, hogy okuljon belőlük (XVIII. 1, 76, 77, 78). Miért vette fel mégis a maga szövegébe? Mert utólag nem vélte elhallgathatónak, hogy a magyar főnökök szigorú büntetéseknek vetik alá katonáikat.

Valaki még azt mondhatná ezek után, hogy ez a magyarázatom mesterkélt.*) Látszhatik annak, de feleljünk erre a kérdésre is: lehetetlen-e? Nekem szabad volt hozzá folyamodni, mert a philologiai kritika megengedi, hogy analysisünkben a *combinatio* terére lépjünk. *Gercke* a *Neue Jahrbücher für das klass. Altherthum* 1901. évf.-ában megjelent «Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik» cz. kiváló értekezése 99. l.-n ezt írja: «Bisweilen fordert die eindringendere Kritik nicht einmal eine Wortänderung, sondern nur einen anderen Wortsinn, als der sich zunächst beim einfachen Lesen als der natürliche darzubieten scheint». S a 100. l.-n: «In das Gebiet der höheren Kritik gehören nun solche Anstöße, wenn die interpretierten Autoren *auf fremde Ansichten oder Aussprüche Rücksicht nehmen*, und auch dann, wenn sie eigene Werke oder Entwürfe benutzen, und zwar sobald derartige Benutzungen oder Beziehungen derartig eingewoben sind, dass *für den aufmerkenden Interpreten* gewisse Anstöße bleiben, die nur durch die Annahme äusserer Beeinflussungen oder nachträglicher Verschiebungen völlig gehoben werden können». *Cauer* pedig a *Berliner Philol. Wochenschrift* 1902. évf.-a 71. l.-jén kijelenti, hogy «Es kann z. B. mit demselben Wort an verschiedenen Stellen etwas Verschiedenes gemeint sein». S *Wilamowitz* végre, tudományunk jelenkori jelese, így nyilatkozik (*Aischylos Orestie* II. Berlin 1896, 147. l.) «Wer Gedanken und Gefühle verstehn und erläutern will, die ein Mensch eines bestimmten Volkes zu bestimmter Zeit in Worte seiner Sprache gefasst hat, der muss diese bestimmte Sprache verstehn und muss es dahin gebracht haben, dass er

*) Párhuzamúl ajánlom az illetőnek, olvassa el a *Rheinisches Museum* legújabb füzetében megjelent értekezést *Über eine neue Bedeutung von γὰρ* czímmel.

denken und fühlen kann, wie ein Mensch jener bestimmten Zeit». Ajánlom ezeket a szempontokat a Budapesti Szemle szerkesztőségének szíves figyelmébe: a bírálat hangja, a tendentia, az olympusi itélkezés modorának részéről (chiffre-el) való sanctionálása azt mutatja, hogy ily szempontokat sohasem ismert el. De egy ily problémákkal telidesteli auctort kiadni és értelmezni, kicsit más, instálom alásan, mint Vörösmartyt kiadni vagy Beöthy Zsoltot. S ha nem is reméltem, idegen létemre a Grand Prix-t megnyerni ezen a millenniumi kiállításon, be kell vallanom, hogy az irodalmunk egykori vezéralakjától szentesített fölény hangja — *perplexé* tett.

17. Mit tudok az actiókról?

R szerint semmit! Nem tudom, «hogy a görög nyelvben az actiók változásával fontos jelentéstani változások is vannak összekötvve, hanem kedvem szerint cserélgetem az actiókat és jelentéseiket» (247. l.).

De én, ki immár vagy 10 éve tanítom a görögöt a gymnasiumban, azt tudom, hogy az actio-elmélettel egyszerűen lehetetlenség boldogulni. Az actio-elmélet hívei t. i. előre construálnak maguknak egy épületet, abba belecsődítnek, a ki, a mi abba belemegy, de hogy mekkora tömeg reked kívül, azt ők, kik ez elmélet 18 emeletes épülete tróntermében trónolnak, észre nem akarják venni. Ha *Bódiss Jusztin* valaha jót írt életében, jó az az értekezése, melyben «Az actiók tana elméletben és gyakorlatban» czímmel (Az Országos középiskolai tanáregyesületi közlöny XXXIV. évf.-a 39—63. l.-n) kimutatja az egész actio-elmélet tarthatatlan voltát. Persze elrontotta ezzel a dolgát az «actionarius»-okkal, s így iparkodott is az actio-elmélet egy híve őt rövid úton kivégezni.

18. Miben van R-nek igaza?

Úgyde abból, hogy én sok más emberrel együtt az actio-elméletet döreségnek tartom, nem következik, hogy az *ἀρχοντας κατ' ἀρετὴν ἔχαστον συνεστῶτας*-ban be ne ösmerjem, hogy neki van igaza. Én csak elméletét nem írom alá. Itt egyszerűen félrevezetett Checus — melyik fordítót ne vezetne volna félre — ki a kérdéses tételnek transitív jelentést ad, úgy a hogyan én, midőn *praefectique reliqui, qui regant etc.* (t. i. exercitum)-nak fordítja. Ez az eredeti értelmének oly együgyűen történt reproductiója, mint midőn a *συγχωροῦνται*-t *nem jut eszölkbe*-nek fordítom, vagy *ἐξισοῦσθαι*-t az *aequiparor* jelentésében, vagy végre az *ιδίως*-t a *proprie* s nem a *separatim* értelmében.

De úgy gerálni magát, mint ha nem volna jó szöveg, a mit meg ne tudna érteni s bizonyos jongleur-szerű ügyességével közönségünknek naivabb részét pompásan bámulatba ejteni, ez a tudományos arénium nem illő föllépés. A 11. pontban említett leleményességével, a deciz ítéletekkel ám ugrassa azokat, kiknek a logika s a módszer gyöngé oldaluk. De gondolkozó és bűvár ember így nem viselkedik. *Szabó Károly, Salamon Ferencz* bizony megvallják, hogy itt-ott nem tudták megérteni Leót és *Scheffer*-nél, Urbicius fordítója és nagytudományú commentátoránál sürűn találkozunk ilyféllel: p. 403. Deliberent amplius alii; p. 479.: Non excogito, quid hic velit illud *κατά*, p. 500.: Non satis ista capio; p. 498.: *μίαν παραμίαν ἀξιάν*] Hoc quid sit, quaerat aliquis, et ego diu cogitavi stb. Csak *R* fordítja le egy rohanásban a *μία παραμία μοῖρα*-t, rámm fogja egyben, hogy nem fordítom (245. l.), s a maga szótári fordításával boldogan beéri. De feleljen arra a tisztelettel teljes kérdésemre, hogy van az, hogy egy ilyen elsőrendű commentátor és interpres neve egyáltalában ösmeretlen az európai tudósvilágban, az én munkásságom némi tekintetbe vételével ellenben nem éppen csak egy külföldi munkában találkozhatik. Kérünk tehát kevésbbé *önhitt hangot, mert azt csak az használhatja, ha ugyan illendő, ki tudományát positiv eredményekkel gazdagította*. Sajnálom, hogy ezeket mondanom kellett, de valakinek ezt már *meg* kellett mondania, ha részben az illetőnek, ki mondja, rovására írják is.*)

19. «Például a szlávok sajátosságaikról mondottak» (361. l.).

Ehhez különböző megjegyzéseket fűzhetek, mert tanulékony vagyok.**)

Plagizálok: P nincs tisztában a magyar birtokraggal — vagy valóban nem értjük a szerkesztőség eljárását, hogy ily hibát, mely első pillantásra szemet szúr, lenyomatott.

Eredeti ragyok: Hohó! Úgy látszik, az egész consortium még a vén Folnesics álláspontján áll!

*) Magától értődő, hogy volna még sok mondani valóm, de hiszen így is — tudom — terjedelmessé váltam.

***) Az én lapsus calami vagy linguæ-iniet «rettenthetetlenül veszi szemre». Azt írja a 251. l. 2. j.-ben: «A 134. §. fordításában azt olvassuk „rendheted!!“ (e h. vehetendend [itt már fölkiáltójelek nélkül]) Vári tehát így beszél: szólándhatsz, irandhatják stb.» Ejnye, hát *R* így beszél: szólhatandand, írhatandand? Akkor inkább maradok a régi beszédmódom mellett.

20. A byzantiumi seregek számarányát illetőleg.

R úgy tapasztalta, hogy «a seregrészek létszámát oly módon határozom meg, hogyha összevetjük *e meghatározásokat* egymással és Leo állításaival, azon meglepő eredményre jutunk, hogy egyszer a rész oly nagy, mint az egész, máskor meg éppen az egész kisebb, mint a rész» (353. l.).

Itt meg kell említenem, hogy a mi meghatározást adok, nem az én meghatározásom, hanem a Leoé, ki persze Urbiciust követi. A Takt. IV. fejezete 44. §-ában ezt olvassuk: . . . *συνίστασθαι δὲ ἕκαστον τάγμα ἀπὸ ἀνδρῶν τριακοσίων κατὰ τὸν μέσον τρόπον μήτε δὲ πλεον τετρακοσίων ἀνδρῶν τὸ τάγμα ἔχειν ὀρίσης, κἂν πάνυ πολὺν στρατὸν ἔχη, μήτε ὑποκάτω διακοσίων, κἂν ἔστιν ὀλίγος ὁ στρατός* (= alakítandó pedig minden egyes tagma középszámítás szerint háromszáz emberből; de ne úgy szabd ki a tagmát, hogy abban 400 embernél több legyen, még ha nagyon népes sereged van is, se viszont úgy, hogy 200 emberen alul legyen a száma, még ha csekély is a sereged). 45. §: *Ταῦτα δὲ τὰ τάγματα συντάξεις εἰς χιλιαρχίας, ἤτοι μοίρας, τὰς λεγομένας δροῦγγους* (= Ezeket a tagmákat chiliarchiákká, ill. a drungusoknak nevezett moiráká fogod csoportosítani). Ezek tehát Leo-féle meghatározások s nem az enyimek. Hogy ellentétben állanak Leo egyéb helyeivel, arról nem tehetek, hiszen ő maga mondja a IV. fej. 66. §-ában: . . . *οὐκ ἔστιν εὐχερὲς ὀρίσαι τὸ μέτρον τοῦ τάματος οὔτε ἐν τοῖς καβαλλαρίοις, οὔτε ἐν τοῖς πεζοῖς* (nem könnyű megállapítani a tagma nagyságát sem a lovasságnál, sem a gyalogságnál). Mégis a ki tudja, hogy milyen kétségbeejtő Leo és Urbicius codexeiben a számok hagyományja (szolgáltam példákkal a Közlöny 1897. évf.-ban megjelent egyik értekezésemben is), a szöveg romlásában fogja tán inkább keresni az ellentétes állítások okát és meg nem nyugodni R-nek csak könnyedén odavetett magyarázatában.

21. «A fénylő trias».

R szerint «a Krisztust imádó szaraczénusok, az uralkodástól iszonyodó szlávok, a magyarok, kik csupa elővigyázatból egymástól jó messzire állítják föl előőrseiket, oly fénylő triast alkotnak, melynek világánál az én fordításom értéke iránt támadó minden kétség elhomályosul» (251. l.). De itt is ki fog derülni az, hogy kétségbevonhatlan okok alapján tértem el az eddigi fordításoktól.

a) Az előőrsi szolgálat a byzantiumi taktikusok utasításai világánál. Az igazi nehézség.

Különben is — ez az R meggyőződése — az igazi nehézségeket nem veszem észre (244. l.). De ebben a pontban és a következőkben, ha valamit ki tudok mutatni, úgy azt, hogy éppen R az, ki igazi nehézséget nem vesz észre.

Ez az igazi nehézség szerinte a 67. §-ban van, mely következőképpen hangzik: *Ὅτι ἂν οὖν βουλευθῆ τις πρὸς αὐτοὺς ἐγγίσει πρὸς μάχην, πρὸ γὰρ πάντων ἔχειν αὐτὸν δέον τὰς βίβλας ἐπιμελῶς καὶ συνεχεῖς ἀπὸ διαστημάτων ὀλίγων, εἶτα μεριμνῆσαι καὶ προευντρεπίσαι τὰ εἰς δευτέραν τύχην τυγχάνοντα. Ἰγρουν μήποτε τροπὴ γένηται τῶν ἀντιπολεμούντων αὐτοῖς, ἵνα καὶ ὄχυρὸν τόπον κατανοήσῃ ἐν καιρῷ περιστάσεως, καὶ δαπάνην ἐφεύρη ὀλίγων ἡμερῶν, εἰ μὲν δυνατόν ἐστὶ καὶ τῶν ἀλόγων, ἐπεὶ πάντως τῶν ἀνδρῶν, καὶ μάλιστα τὴν τοῦ ὕδατος εὐπορίαν κ. τ. λ.* Ennek Urbiciusnál ez a passus felel meg (266. l. Scheff.): *Χρὴ τοίνυν ἐγγιζόντων αὐτῶν πρὸς μάχην πρὸ γὰρ πάντων τὰς σχολὰς ἔχειν ἐπιμελῶς καὶ συνεχεῖς ἐκ διαστημάτων, εἶτα μεριμνῆσαι καὶ προευντρεπίσασθαι τὰ εἰς δευτέραν τύχην συντείνοντα, εἰς τὸ καὶ ὄχυρὸν τόπον κατανοῆσαι ἐν καιρῷ περιστάσεως, καὶ δαπάνην ἐφευρεῖν ὀλίγων ἡμερῶν, εἰ μὲν ἀπαντᾷ, καὶ τῶν ἀλόγων, ἐπεὶ τοιγὰρ τῶν ἀνδρῶν, — καὶ μάλιστα τὴν τοῦ ὕδατος εὐπορίαν.* R szerint a Leo-féle passusban dőlt betűkkel szedetttek «teljesen értelmetlenek», noha Urbicius szövege nyomán könnyen volna a hely javítható és Szabó Károly is észrevette e nehézséget és igyekezett azon segíteni. Lássuk csak, hogyan fordította Szabó Károly a helyet: «Ha valaki csatába akar velők ereszkedni, mindennél inkább arra ügyeljen, hogy gondosan és kis távolra szakadatlanul állított örsei legyenek; aztán balszerencse esetére előre gondoskodjék, hogy, ha ellenők harczolva meg kellene futamodnia, szerencsétlenség esetére legyen valami erősített helye, s oda néhány napi eleséget vigyen, ha lehet a barmoknak is, de az embereknek minden esetre, leginkább vize legyen». Tünődtem azon, hogy mivel segített az eredeti nehézségén Szabó Károly s e célból beható analysisnek vettem alá fordítását; s azt vettem észre, hogy 1. egy szóval (= előre gondoskodjék) adta vissza a *μεριμνῆσαι καὶ προευντρεπίσαι* kettős gondolatát, melyet én *gondot tartson és jó előre számot vessen*-nek adtam vissza; 2. *τὰ εἰς δευτέραν τύχην τυγχάνοντα*-t így fordítja: «balszerencse esetére», noha ezzel tautilogiát szorított fordításába, mert csakhamar következik utána «szerencsétlenség esetére»; 3. hogy az *Ἰγρουν μήποτε*-t «ha»-nak fordítja. Ha mindezeket a hibákat én követem el, fejemhez teremtik a Maywald grammatikáját, de mivel Szabó Károly, — azt ők úgy nevezik, «észre-

vette a nehézséget és iparkodott azon segíteni». De hát segített-e és volt-e szükség segítségre? Indúljunk ki ismét Urbiciusból, ki ezt mondja: «Ha ők (t. i. a turkok) csatára készülődnek,¹⁾ kell, hogy mindenekelőtt gondosan és távolságokra szakadatlanul állított örsök legyenek, azután pedig gondoskodni kell és előkészíteni²⁾ azokat a dolgokat, melyek εἰς δευτέραν τύχην czéloznak:³⁾ veszedelem idején kiszemelni erősített pontot, hozzá találni néhány napi élelmet, ha lehet, a barmok számára is, minekutána emberei számára van (= szerzett), — s különösen bőven vizet». Már most mi az az εἰς δευτέραν τύχην? *Chæcus* adversus omnem fortunæ impetum-nak fordította, Szabó K. balszerencse esetére kitétel-lel. Τύχη-nak a köv. jelentményei vannak: das, was den Menschen trifft (= alapértelem), Schicksal, daher Glück, Unglück (*Pape*); chance (= Zufall), Genius, Fortuna (the goddess of fortune) (*Sophocles*); Schicksal, Geschick, Los, Bestimmung, Zufall, Zufälligkeit, Glück (*Petraris*). Hogy itt melyik jelentményét választjuk, azt nyilván a δευτέρα is határozza meg. Ha a δευτέρος-nak az a jelentménye = adversus, akkor jó, csak hogy erről a mi görög-latin glossariumaink semmit sem tudnak; de tegyük fel, hogy a hesychiusi τὰ δευτέρα ἀλφειτα interpretamentuma alapján az εὐτελής (= gering, schlecht) értelmet alkalmazzuk Urbiciusnál, — Leónál semmi szükségünk sincs ezt megtenni, mert ő maga magyarázza az εἰς δευτέραν τύχην-t azzal, hogy utána teszi: ἦρουν μίποτε τροπή γένηται τῶν ἀντιπολεμούντων αὐτοῖς = «azaz hogy az ellenök hadat viselők meg ne szaladjanak». Ezt tetszés szerint vehetem «szerencsétlenségnek» vagy a hogyan én fordítottam (+ τυγχάνοντα) «eshetőségeknek, melyek másod sorban bekövetkezhetnek». S én ez utóbbi interpretációnak adtam előnyt, mert az előbbit fölöslegessé teszi az ἐν καιρῷ περιστάσεως, s előállana az a tautologia, melyet fennebb Szabó Károlynál megróttunk. R-ék szeretnék kidobni az ἦρουν αὐτοῖς-t, hogy annál nyilvánvalóbbá válják, hogy Leo «a legszolgáibb módon» írta ki Urbiciust. De ez a példa is mutatja, hogy Leo, midőn Urbiciust kírta, tudta, mit csinál, mit tanácsos tenni a hadvezérnek, ha csatát vesz s dolgát futásra venni kénytelen, mert hiszen a turkok «nem elégednek meg . . . a mérsékelt üldözéssel s az ingó jószág rablásával,

¹⁾ Ismeretes *Pape*-ből, hogy ἐγγίζω intr. értelemben gen.-sal is áll. De hogy a szerkezet gen. abs., azt hiszem, mégis csak valóbszínű; mert ellenkező esetben inkább ezt a szerkezetet várnók: χροὴ τοῖνον ἐγγίζοντασ αὐτῶν πρὸς μάχην . . . ἔχειν. V. ö. *Tact.* XVIII. 120: Ῥωμαίους δὲ χροὴ οὐ μόνον ταῦτα ἐπιτηδεύειν κ. τ. λ.

²⁾ *Med.*-ban «sich vóraus rüsten auf Etwas» L. *Pape* s. v. προε-
-τεπιζω és εὐτεπιζω.

³⁾ «Wonach zielen» (*Pape*) pld. εἰς τοῦτο συντείνει *Xen. Ages.* 7, 1.

hanem addig-addig üldöznek, míg csak az ellenséget teljességgel meg nem bomlasztották» (XVIII. 58.). A mit tehát R nehézségnek minősít, nem nehézség.

Előttünk mindazonáltal fontos ez a paragraphus, mert egy más, eddig hibásan értelmezett hely megvilágosítására irányuló fejtegetésünknek kiinduló pontjává tehető.

Mit jelent t. i. az, hogy ha valamely hadsereg a turkokkal csatába készül bocsátkozni, «gondosan és csekély távolságokban felállított előőrsei legyenek»?

Lássuk mindenekelőtt, mit kell az *ἀπὸ διαστημάτων* alatt érteni, a taktikusoknál mi az a *διάστημα*?

Szerencsénkre ide vonatkozólag van az *Asclepiodotus*-féle taktikában egy fejezet (Koechly-Rüstow, p. 146—148.), mely *περὶ διαστημάτων* szól (= «von den Abständen»), a térközről, távolságról, mely a felállított hadoszlopban katona és katona között van; és pedig *κατὰ τὸ μῆκος καὶ βάθος* («nach Front und Tiefe»).

A mely kutatónk csak foglalkozott eddigelé Leo XVIII. fejezetével, valamennyi az előőrseknek gyűrűszerű elhelyezkedésére gondolt, az egymásmellettségére az előőrseknek és nem az előőrseknek radiális, küllőszerű felállíttatására, noha a byzantiumi taktikusok a X. századbéli Anonymus kivételével csakis erre gondoltak s midőn távolságokról, *διάστημα*-kről beszélnek, csakis a radiális irányban lehetséges távolságokat, közöket értik.

Következik ez az egész előörsi intézkedések természetéből, mely most is nagyban olyan, mint régen volt.

Ennek bizonyítása czéljából legyen szabad a Dienstreglementből (II, Bécs 1896, 145. s kk. ll.-ról) szószerint ezeket idézni:

«Die Vorposten müssen eine derartige Aufstellung nehmen, dass alle Annäherungslinien des Gegners, welche zu den cantonierenden oder lagernden Truppen und Trains führen, gedeckt sind». — «In Feindesnähe müssen die Sicherungsmassnahmen erhöht, und, je nachdem es die Umstände gebieten, *in einzelnen Richtungen (Abschnitten), oder in der ganzen Ausdehnung*, geschlossene Vorposten aufgestellt werden». — «Die Entfernung der Vorposten von der zu sichernden Truppe soll so gross sein, dass der Gegner zur Zurücklegung derselben und zur Bewältigung des Widerstandes der Vorposten mindestens soviel Zeit braucht, als die Haupttruppe zur Annahme der Gefechtsbereitschaft. Sie wird umso grösser sein müssen, je geringer die Kampfbereitschaft der Haupttruppe ist.» — «Die Vorposten bestehen in der Regel . . . aus *Feldwachen* und *Hauptposten*, bei Truppen divisionen überdies aus einer Allgemeinen *Vorpostenreserve*». — «Jede Feldwache unterhält als *Vedette* einen Doppelposten». — «Die Entfer-

nung der Feldwachen vom Hauptposten . . . beträgt im allgemeinen 1000 Schritte». — «Die Entfernung der Hauptposten von der Vorposten-Reserve . . . wird im allgemeinen 2000 bis 3000 Schritte betragen». — «Die Vorposten-Reserve wird im allgemeinen 3000 bis 4000 Schritte von der Haupttruppe entfernt sein».

Ezek az utasítások mai hadseregünkre állanak.

A byzantiumi hadsereg előőrsi szolgálatára forrásul szolgálnak a VI. sz.-beli Anonymus XX. fejj.-nek 5—8. pontjai, s XXIX. f.-e 8. pontja, Urbicius VII. λόγος-ának 13. fejezete és IX. λόγος-a 5. fejezete, Leo Takt.-jának XII—XIV. fejezetei (passim) s a X. évszázbeli Anonymus IV. fejezete. Minő utasításokat adnak ezek?

VI. sz.-beli Anonymus: (közlöm Koechly-Rüstowék fordításában:)
«5. Ausserdem muss man auch zu beiden Seiten der Phalanx Sicherheitstruppen (= φύλαξας) halten, von denen die einen auf grössere Entfernung etwaige Annäherungen der Feinde erspähen, die andern mehr in der Nähe neben ihr herziehen, damit uns durch sie die Annäherung des Feindes desto schneller gemeldet werde. 6. Es müssen aber die Sicherheitstruppen beritten sein. XXIX. 8. (már nem a menetelő, hanem táborozó seregre vonatkozólag:) Es ist ferner auch gut für die Sicherheit, wenn einige Rotten vor der Umwallung gewissermassen wie Vorwerke mit der Front nach aussen auf zwei Linien aufgestellt werden, nicht entfernt von der Umwallung, sondern in Verbindung mit ihr».*) Ez utasításokból egyrészt azt látjuk, hogy az előørs neve a VI. sz.-ban φύλαξ s hogy rendezett előőrsi szolgálatról ebben a korszakban a byzantiumi taktikusok mit sem tudnak.

Lássuk Urbicius utasításait! Az említett 13. fej. értelmében a σκούλα-k a csata napján két vagy három mérföldnyire a csata színhelyétől egyfelől az ellenség mozdulatait kísérik szemmel és jelentik meg, másfelől azokat, kik az ellenséghez átszökni szeretnének (Leo Tact. XIV. 29.) elfogni iparkodnak. A parataxis elülső részei oldalán előörsködők (τοὺς κατὰ τὰ ἔμπροσθεν μέρη τῆς παρατάξεως σχολικεύοντας) a saját parataxisuk előtt egészen egy nyíllövésnyire az ellenséges parataxisig haladjanak, hogy a csatázók valami kelepcebe ne jussanak. Ú. n. τόπος ἀναρχαῖος-okon (l. 21. l. j.) az illető pontokon ne csak egyesével legyenek, hanem kettőzötten, hogy abban az esetben, ha az elsőnek elkerüli valami a figyelmét, a mögötte lévőnek figyelmét el ne kerülje.***) — A fen-

*) V. ö. Veget. Art. mil. III. 8, 5: Sciendum . . . est equites extra vallum nocturnas excubias facere debere.

**) Μη μόνον ἀπλὰς τὰς σκούλας κατὰ τῶν αὐτῶν τόπων ποιῆσαι, ἀλλὰ καὶ διπλὰς, ἵνα τῆς μιᾶς, ὡς εἰλός, γριπιζομένης, τὴν μετ' αὐτὴν οὖσαν μὴ διαλάσῃ. Leo XIV. 31. a γριπιζομένης-τ λαμβανομένης-szel adja vissza. De γριπιζω,

tebb említett 5. fejezetben ismét, melynek ez a czíme: *Ἦως δεῖ σκουλκεύειν ἐχθρούς καὶ πῶς δεῖ ἐξπλωράτωρας ἦτοι κατασκόπους κρατεῖν λανθάνειν θέλοντας ἐν τῷ στρατῷ* azt ajánlja, hogy, ha nincsen körülárkolt táborhely, keskenyebb térszínen kevés emberből álló előrsi csapatokat kell alakítani a térszín fekvéséhez képest, de nyílt és puszta területen különböző pontokon többekből álló csapatok álljanak *εργύμασσι* összeköttetésben s *βιζονῆος* távolságra s kivált éjnek idején (*Χρῆ ἐὶ μὴ ἔστι φοροσάτων, ἐν μὲν τοῖς στενωτέροις τόποις δι' ὀλίγων κατὰ τὰς τῶν τόπων θέσεις τὰς σκούλλας ποιεῖν, ἐν δὲ τοῖς ἀναπεπταμένοις καὶ γυμνοῖς ἐν διαφόροις τόποις διὰ πλειόνων κατὰ συνέχειαν κατὰ ἀποδίασθήματος* [*ut contingant se et intervalla tamen habeant* Sch.] *καὶ μάλιστα ἐν ταῖς νυξίν.* — Leo XVII. 95.). Ilyenkor t. i., ha kevés emberből áll az előrsi csapat, könnyen kijátszhatja figyelmét az ellenség, s épp azért *különböző alkalmas helyeken ἀποδίασθήματος* τὰς σκούλλας δεῖ γίνεσθαι ἀλλεπαλλήλους (per intervalla . . . ita tamen ut se contingant Sch.). A mi a kémszemeket (*κατάσκοπος*-okat) illeti, azok tisztje az ellenség hadi állásának és mozdulatainak figyelemmel kísérésében áll (Leo XVII. 96.); könnyű fegyverzetűek legyenek s gyors lovaik (Leo XVII. 97.). Csak a *κατάσκοπος*-okat (a «vedette»-eket) szabad messzebbre előreküldeni, a *sculcorok* (= előrsők), kiknek ők az útmutatói, mögöttük lenni tartoznak (Leo XVII. 99, 100.). Folytatólag: *Χρῆ τὰς σκούλλας ἐν τοῖς ἀναγκαίοις μὴ εἶναι ἀπλᾶς ἢ ἐξ ἐνὸς μέρους* («*Vigiles periculosus temporibus* [?, nem *καιροῖς* Leo-val és Scheff.-rel, hanem *τόποις* értendő ide első sorban] non oportet esse solos, aut ex uno tantum mero» Sch.), *ἀλλὰ διαφόρους, καὶ ἀλλεπαλλήλους κατὰ τὴν τοῦ τόπου θέσιν καὶ ἀποδίασθήματος* *ἴκανοῦ* («*et alios iuxta alios pro locorum situ et idoneis intervallis*» Sch.), *ἵνα εἰ συμβῆ τοὺς ἐχθρούς ἀποδίασθήματος* («*ut si accidat, hostes in uno intervallo fallere vigiles*» Sch.), *καὶ μὴ ἐκ τοῦ πλησίον τινὰς τῶν σκουλκατῶρων διαλαθεῖν, εἰς τοὺς ἄλλους περιπίπτοντες μὴ διαλάθωσι. Καὶ τοὺς μὲν ἐν τῇ πρώτῃ σκούλλα**) *ὄντας ὀλιγωτέρους δεῖ εἶναι, τοὺς δὲ μετ' αὐτοὺς πλείους, καὶ τοὺς ἐν τῇ τρίτῃ ἔτι* (Leo XVII. 101: *Τὰς δὲ σκούλλας ἦτοι βίβλας ἐν τοῖς ἀναγκαίοις καιροῖς μὴ ποιοῦ ἀπλᾶς ἀπὸ ἐνὸς μέρους, ἀλλὰ δια-*

melyről Pape mit sem tud, csak Sophocles és Kouμανούδης szótárai, Hesychius szerint a. m. ἄλευω = halászok («ἢ λέξις ἐκ τοῦ ἀλευτικοῦ» Kouμαν.). Mindazonáltal itt a *γριπζομένης*-nek a szótárakban ismeretlen *λανθανομένης* értelmet kell adni, mert olvassuk később (p. 232. Sch.) «ἵνα εἰ συμβῆ τοὺς ἐχθρούς ἀποδίασθήματος καὶ μὴ ἐκ τοῦ πλησίον τινὰς τῶν σκουλκατῶρων διαλαθεῖν (= fallere Sch.), εἰς τοὺς ἄλλους περιπίπτοντες μὴ διαλάθωσι.

*) Sic *ego* pro Schefferi σκούλλας.

φόρους καὶ ἀλλεπαλλήλους [ezt a szót Checus itt nem fordítja] κατὰ τὴν τοῦ τόπου θέσιν καὶ ἀπὸ διαστήματος ἰκανοῦ, ἵνα εἰ συμβῆ τοὺς ἐχθροὺς διαλαθεῖν, εἰς τοὺς ἄλλους περιπίπτοντες μὴ διαλάθωσι. καὶ τοὺς μὲν ἐν τῇ πρώτῃ βίγλῃ ὄντας ὀλιγωτέρους ποιοῦ, τοὺς δὲ μετ' ἐξείνους ἐν τῇ δευτέρῃ πλείους, καὶ τοὺς ἐν τῇ τρίτῃ ἔτι πλείους). Vagy magyarul: «Az előőrsök magában veszedelmet rejtő térszínen ne legyenek egyszerű előőrsök vagy *egy meros-ból (részből) állók*, hanem különböző helyeken és a terület helyzetéhez mérten *ἀλλεπαλληλοὶ* s elegendő távolságra álljanak, hogy, ha történetesen az ellenfél messziről s nem közlőrl egyes előőrsök figyelmét kikerülte, a következőkre bukkanó ellenfél már ne kerülhesse ki ezek figyelmét. *S így az első előőrsi csapatban csak kevesebben legyenek osztva, a rájuk következőkbe többen, a harmadik előőrsi csapatba még többen*». Ez utóbbi mondatból napnál világosabban kitetszik, hogy itt az előőrsöknek hossz-irányban és nem gyűrűszerűleg való felállításáról van szó. Urbicius szerint ezek elegendő távolságra álljanak fel, hisz ezt a tanácsot adja a VII. λόγος elején (p. 135. Sch.): *Καὶ πρό γε ἀπάντων χρὴ τὴν παρὰ τῶν ἐχθρῶν μελετωμένην ἐνέδρῃς ἐρευνᾶν διὰ σχολῶν πυκνῶν καὶ μακρῶν κατὰ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ τόπου, ἕνθα ἢ παρόταξις γίνεται* (magyarul: S mindenekeleltt fürkészni kell az ellenségtől kigondolt lesvetéseket erős*) és messze előőrsök útján annak a területnek a négy oldalán, melyen a parataxis feláll). A mi végre a X. évszázbeli Anonymust illeti, az egyenesen különbséget tesz *ἐσώβιγλα* és *ἐξώβιγλα* között. Minthogy az előőrsi szolgálatra nézve ez az Anonymus legjobban tájékoztat, hadd álljon itt az említett fejezetnek első fele és vége fordításomban: «A szokásos külső és közelebb álló belső előőrsöket gyalogos dárdásokból és nyíllövőkől kell megalkotni. A belső előőrs álljon 8 emberből, s mindegyik a sánczároktól mintegy nyíllövésnyi távolságra, vagy valamivel messzebbre is állhat. Nagyobb távolságra (*μακρότερον*) álljanak a külső őrsök, a belső őrsöktől nem több, mint kőlövésnyi távolságra: 4 emberből álljanak, s nevök négyes őrség is (= *τετραδίον*). Mindegyik taxiarchia [12 van az Anonymus seregében középszámítás szerint, s egy áll 500 nehéz, 200 dárdás és 300 nyíllövő katonából] 5—5 külső és belső őrsöt tartozik kiállítani, s ezek *κατὰ πλάτος* [ezt szükségesnek tartja külön kitenni] egymástól mintegy 50 *ὄργυια*-nyi közökben állanak. Ha szükség van még nagyobb távolságra küldeni őrsöket, ezeket lovas hadak esetében küldjék, s ezek a gyalogosok után álljanak elülsők gyanánt, s egy-egy ilyen előőrsi szakasz hat emberből legyen megalkotva s a gyalog-

*) A πυκνός-t erősnek kell itt fordítani (v. ö. starke Patrouillen) s nem *sűrűn felállított*nak, mert ha még *μακρός*-ok is az előőrsök, az előőrsi csapatok óriási tömege állana elő a legkívülső gyűrűben.

gos külső örsöktől, ha sík és puszta a terület, elegendő távolságban álljon fel. Az ezeknél messzebbre küldöttek, melyeknek ugyancsak külső örs a neve, négyes örsök legyenek; ezek pedig még addig, míg a nap fenn van, vonúljanak a kirendelt éjjeli őrködésre. Ha ellenben veszedelmet rejtő és erdős volna a terület, s utak nélkül nem alkalmas a menetelésre, csak az utak, nem távol a tábortól, őriztessenek biztossággal s kivált azok, melyek felől fel kell tenni, hogy jön az ellenség; csakis azokon az oldalakon, melyekről — mint mondtuk — gyaníthatni, hogy támad az ellenség, őrködjenek lovasok; körben, a többi oldalon, csupán gyalogosok álljanak Szólnak pedig ezek az utasítások éjnek idejére; nappal egyedül a lovasok teljesítsenek örs-szolgálatot, messzebb és *naργιοβ τὰβολσάβαν (μαχρότερον)*, ha, mint mondtuk, a terület áttekinthető és sík». Ime az összes lényeges utasítások!

Már most a XVIII. fejezetben két paragraphus helyes lefordításához használhatjuk fel ezeket az utasításokat s mivel mindkét paragraphus Urbiciusból van kiírva s Leo az előőrsi szolgálatra vonatkozólag más utasítást nem ad, első sorban exegesisünkben Urbiciusra kell támaszkodni.

E két paragraphus az 53. és a 71.

Amaz így hangzik: *Τὰς δὲ βίγλας αὐτῶν (t. i. Τούρκων) ἀπὸ μακρόθεν ἀλλεπαλλήλους ποιούσιν εἰς τὸ μὴ εὐκόλως αὐτοὺς ὑπομένειν αἰφνιδιασμούς (Τὰς δὲ σκούλλας αὐτῶν ἀπὸ μήκους ἀλλεπαλλήλους καθιστῶσιν εἰς τὸ μὴ εὐκόλως αὐτοὺς ὑπομένειν αἰφνιδιασμούς Urbic.).*

Emez: *Καὶ τὰς βίγλας δὲ ἐκ διαστήματος κατὰ τῶν τεσσάρων μερῶν τῆς παρατάξεως ποιήσει, — odaértendő ὁ στρατηγός, ὃς ἂν πρὸς αὐτοὺς βούλοιτ' ἐγγίσει πρὸς μάχην (. . . καὶ τὰς σκούλλας δὲ ἐκ διαστήματος κατὰ τῶν τεσσάρων μερῶν τῆς παρατάξεως ἔχειν Urbic.).*

A két pontot Szabó Károly így fordította (53.): Őrseiket távolban, de egymáshoz közel állítják, hogy könnyen meg ne lepettessenek. (71.): Az örsöket illő távolra a hadrend mind négy oldalára kiállítsd.

Mindenekelőtt vizsgáljuk az *ἀπὸ μακρόθεν* értelmét! Látjuk, hogy Urbicium *ἀπὸ μήκους*-t mond, az *ἀπὸ μακρόθεν* annak mintegy az interpretamentuma. A Ps.-Cyrillus-féle glossarium szerint *μηχοστοπο-διαστημα* [= *μήκος, τόπου διάστημα*] spatium. Következéleg *ἀπὸ μήκους* = *ἀπὸ διαστήματος τόπου* = spatium = per intervalla. Fölösleges lesz magyaráznom, hogy *ἀπὸ μήκους* nem = *κατὰ πλάτος*-szal. A turkok tehát bizonyos körökben állítják fel előőrseiket, s mivel a *μακρός* még valamivel többet mond, fordíthatjuk úgy, hogy *τὰβολσάβαν* az *ἀπὸ μακρόθεν*-t. Most mi az az *ἀλλεπαλλήλους*? Scheffer egyszer így fordította — mint láttuk — *ita ut se contingant*, másszor meg *alios iuxta*

alios-nak. a átdolgozója beleszúrta Leo szövegébe az *ἀλλεπαλλήλους* után azt, hogy *καὶ πυκνός*. Következőleg az *ἀλλεπαλλήλους*-ból, mely nyilván a. m. *κατὰ συνέχειαν* még nem olvasta ki a *πυκνός* értelmét, különben szokása szerint egyszerűen substituálta volna vele. Mit mond Urbicius a Leo XVII. 101-nek megfelelő helyen? Veszedelmes térszínen ne egyszerű előőrsök álljanak, hanem különböző helyeken *ἀλλεπάλληλοι*, akként, hogy az első előőrsi csapatba kevesebben legyenek osztva, a rájuk következőkbe többen, a harmadik előőrsi csapatba még többen. Ebből nyilvánvaló, hogy *ἀλλεπάλληλοι*: nem a. m. *alii iuxta alios*, hanem a. m. *alii post alios*. Már most igaz, hogy Pausanias IX. 39. 4. szerint Pape értelmezésében *ἀλλεπάλληλος* a. m. *ein's auf's andere gehäuft*, de a ki Pausanias illető helyét szemügyre veszi (. . . *καὶ ἀπόθεν ἰούσιν ἐς τὸ πρόσω τοῦ ὄρους, Κόρης ἐστὶ καλουμένη θήρου καὶ Διὸς Βασιλέως ναός. τοῦτον μὲν δὲ διὰ τὸ μέγεθος ἢ καὶ τῶν πολέμων τὸ ἀλλεπάλληλον ἀφείκασιν ἡμίερον*) legott látni fogja, hogy nem egyszerre bekövetkezett háborúk tömegéről van szó, hanem háborúkról, melyek egymást követték: *bella post bella* s nem *bella per bella*. S csak egymásra következést fejez ki *Sophocles* byzantiumi szótára szerint: «*successive* Schol. Heph. II. 1. p. 18. *φορά*, Theod. III. 1176D.» S ha értelmét nézzük az új-görögben: «*einer nach* [és nem *neben*] *dem andern, Schlag auf Schlag*» (*Petraris*), s tekintetbe vesszük, hogy *ἐπαλληλία* Pape szerint a. m. «*unmittelbare Aufeinanderfolge, bes. Häufung derselben Buchstaben. Sylben und Wörter*», akkor nem lehet immár kétség az iránt, hogy az 53. §-t helyesen így kell latinra fordítani: *Vigiles eminus alios post alios collocant, ne facile subitum impetum subeant*. Ezt én így fordítottam magyarra: «*Előőrseiket egymástól nagy távolságban állítják fel, hogy könnyű szerrel meg ne lepessenek*», magától értődnök tartván, hogy a hosszirányban felállított egyes előőrsökrol lehet csak szó. Hiszen a X. századbeli Anonymus szerint is a lovas előőrsök távolsága *kell*, hogy *jelentékeny* legyen. De a Szabó Károly-féle fordítás föltétlenül elvetendő; legjobb még, ha így fordítjuk a helyet: *Őrseiket messzire szakadatlan egymásutánban állítják fel, hogy könnyűséggel meg ne lepessenek*.

A mi a másik §-fordítást illeti, annak általam adott magyarázatát most elvetem, azért, mert Scheffernél helyesebben vélem most magyarázni azt a helyet, mely interpretatióm alapját szolgáltatta. Semmitmondónak találtam ugyanis ezt az utasítást: *Καὶ τὰς βίγλας δὲ ἐκ διαστήματος κατὰ τῶν τεσσάρων μερῶν ποιήσει* s kiindulva Urbiciusnak fent a 278. l. 22. s 23. soraiban (fordításban a 279. l. 7. sorában) közlött passusából, melynek Scheffer-féle értelmezését fogadtam el, föltételeztem, hogy helyünkön arról van szó, hogy a távolság, a melyben az előőrsök a parataxistól fel vannak állítva *4 merosra, részre* van osztva, azaz, hogy

4 ponton (radiális irányban) felállított előörsi szakaszról van szó; fordításom további alapját a Sophoclesnél s. v. *κατὰ* olvasott *παρεῖχεν αὐτῷ τὸν σῆτον κατὰ τριῶν μοδίων* (Vit. Epiph. 92A) at the rate of three modii-ban véltem feltalálni. Itt tehát Scheffer vezetett félre (Checus és Szabó Károly rendes fordítását adják a §-nak)! R ugyan erre azt fogja mondani a maga nagyon öreg és nagyon fiatal urakat búvóló nagyképűségével: A ki görögül tud (s görögül csak *én* tudok Magyarországon), rögtön tisztában van, hogyan *kell* ezt a helyet fordítani! De én *Usener*-rel (Philologie und Geschichtswissenschaft) azt tartom: «Niemand lernt seine Muttersprache ganz aus, geschweige denn eine fremde Sprache!» . . . hát még egy 1000 évvel ezelőtti görög nyelvet, mely korántsincs jelenségeiben még átvizsgálva, úgy sem pld. mint a klasszikus ókor-beli.

De térjünk vissza Urbicius ama helyére, melyet Scheffer rosszul értelmezett; ἡ εἰς ἐνὸς μέρους *aut ex uno mero*-nak, hanem egyszerűen *aut ab una parte*-nak. Olvassuk tudniillik p. 135. (Scheff.): *διὰ σχολικῶν πυκνῶν καὶ μακρῶν κατὰ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ τόπου, ἔνθα ἡ παρατάξις γίνεται*, p. 162. 163. (Sch.): *τῶν σχολικῶν προεξερχομένων ξῶθεν κατὰ τῶν τεσσάρων μερῶν τοῦ τόπου, ἔνθα ἡ συμβολή γίνεται (εις τέσσαρα μέρη Leo-nál)*, p. 164: *μὴ μόνον ἀπλᾶς τὰς σχολικὰς κατὰ τῶν αὐτῶν τόπων ποιεῖσθαι*.

b) Az uralkodástól iszonyodó szlávok. Együttal valami a genusok változásához.

Csakis valami, mert látom, hogy ellenészrevételeim ijesztő módon megnöttek, én pedig csak 3 ívnyi terjedelemben vehetem igénybe a folyóirat vendégszeretétét, — s hátra van még a fekete leves!

Tehát csak két prægnaus példa álljon itt. *Urbicius* (MHK. 8. l. 5. 6. sor): *εἶτα μεριμνήσαι καὶ προευτρεπίσασθαι τὰ εἰς δευτέραν τύχην συντείνοντα*, Leo XVIII. 67: *εἶτα μεριμνήσαι καὶ προευτρεπίσασθαι τὰ εἰς δευτέραν τύχην τυγχάνοντα*; *Urbicius* (MHK. 8. l. 26. 27. s.): *οὐδὲ γὰρ . . . τὴν πρώτην ἠττώμενα μάχην ἀπολήγουσι τοῦ πολέμου (= Leo XVIII. 73.)*, *Urbicius* (p. 269. Sch.) *ἐνὶ συνδήματι ἐκ τῶν ἵππων ἀποβαίνοντα πεζῇ τάσσονται, ὀλίγοι πρὸς πλείονας καβαλλαρῖους μὴ ἀπολήγοντες* [így Scheffer; a codexekben *ἀπολέγοντες*, mit így lehetne fordítani: lemondva, de feljebb is *συνδήματι* van a firenzei codexben] *τῆς μάχης = Leo XVIII. 80: εἰς ἐνὸς συνδήματος ἀποκαταβαίνουσι τῶν ἵππων αὐτῶν, καὶ πεζῇ παρατάσσονται, ὀλίγοι τάχα καὶ πρὸς πλείονας καβαλλαρῖους μὴ δειλιῶντες, ἢ ἀπολήγονται* [ἀπολέγονται **FV**-ben, mit Meursius kijavított; míg a átdolgozója Urbiciust szedve elő

ἀπαγορεύοντες-t írt, úgy a hogy feljebb (p. 21. j.) láttuk *ἀπλικεύων*-t írt tekintettel az Urbiciusnak (p. 256. Sch.) *ἐὼν μάλιστα γυνῶ ἐμπαροσχεύους καὶ ἀξιωμαχούς εἶναι τοὺς ἐναντίους ἀπλικεύον ἐν τοῖς δουβιάτοις χωριοῖς*-ára a helyes *ἀπλικεύειν* helyett] *τῆς μάχης*.

Látván már most ezt a két példát jutottam a 98. §. fordításához, mely §. ekként hangzik: *Καὶ τὰ Σκλαβικὰ δὲ ἔθνη ὁμοδιαίτᾳ τε ἦσαν καὶ ὁμότροπα ἀλλήλοις, καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειδόμενα, καὶ μάλιστα ὅτε πέραν τοῦ Δανουβίου κατέφθον ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ*. Fordításomban: «A mi a szláv népeket illeti, azoknak az életmódja és népjelleme egymás közt egyforma vala; s függetlenek valának, nem akarának sem szolgaságban lenni, sem uralkodni, kivált mikor a Danubios tulsó partján saját tartományukban laktak». R nek éles logikája szerint ezzel annyit mondok, hogy a szlávok *iszonyodtak* az uralkodástól, én pedig csak annyit látok az imént idézett szavakban, hogy Leo azt tartja, hogy a szlávok oly népek, melyek uralomra magukban rátermettséget nem éreznek, — a minthogy azt a délszláv talán nem egészen jogtalanul fogná magáról állíthatni. De hiszen én az *ἄρχεσθαι* passivumot activumnak vettem!

Bocsánat, csak mediumnak! S erre feljogosítva éreztem magamat annál fogva, mert Urbiciusnál ugyancsak a szlávokra vonatkozó fejezetben (p. 286.) ezt olvastam: *καὶ ἐγγίζοντα τοῖς χωριοῖς ἐξεῖθεν ἄρχεσθαι τῆς πραιδίας καὶ ὡς ἐπὶ τὸ μέρος τοῦ στρατηγῶ ἔρχεσθαι* («ut . . . propior factus occupare possit praedas regionis planæ et ad partem alteram Strategi venire» Scheffer). Ha ezt az *ἄρχεσθαι*-t (= occupare) absolut értelemben vesszük, eljutunk ahhoz az értelemezhez, melyet a 98. §-ban adtam neki. Mert igaz ugyan, hogy az *ἄρχεσθαι* passivum előfordúl a Takt. IV. fej.-e 72. §-ában (bis), annak azonban azon oknál fogva nem mertem venni, mert *akkor a szövegen változtatnom kellett volna*, én pedig mint szövegkritikus a hagyományos olvasástól mindaddig el nem térek, a míg csak az eredeti olvasást valamivel nem védelmezhetem. Ha *δουλοῦσθαι* és *ἄρχεσθαι* azonos jelentésű fogalmak, semmi esetre sem köthető össze az ἢ által, mely Leo és Urbicius nyelvhasználatára értelmében, talán vagy ezer esetben is, mindig *aut*-tal és nem *vel*-lel*) egyértelmű és elválasztó kötőszó! Azután egyetlen kézirat sem javítja, sem Urbiciusnál, sem Leonál, tudtommal, az ἢ-t ἦτοι-*ra*, pedig ha egyjelentésűek, ez csak közelfekvő gondolat lett volna. S végre *δουλοῦσθαι* nem éppen olyan fogalom, mely quasi magyarázatra szorult volna. A helyett tehát, hogy a szövegen javítottam volna, beleszorítottam magyarázatomat a fordításba.

*) Csak a Takt. XVII. 101-ben (l. fent p. 278.) látjuk, hogy két azonos jelentésű szó: a *σοῦλλα*; van összekötve ἢ által a *βιγλας*-szal. Ezt *sonica* ἦτοι-*ra* javítottam.

c) Enek a Krisztust imádó szaraczénusokról.

A 111. §. fordításában szószerint ezeket írtam: «Midőn az istenség iránt jámboraknak teszik magukat (tudniillik a szaraczénusok, ezekről beszél itt Leo) a látszólag istenfélők istenkáromlókká válnak, mert Krisztust, az igaz Istent és a világ megváltóját Istennek *bátorkodnak nevezni*, mindazonáltal feltételezik, hogy minden rossz cselekedetnek Isten az okozója, s állítják, hogy Isten, ki pedig a háborút akaró nemzeteket világgá szórja, a háborúban örömét találja; a maguk törvényeit áthághatatlanoknak tartják, testöket hizlalják, lelköket lealjasítják». E paragraphushoz ezt a megjegyzést fűzi R (a 249. l.-on): Ki hallott már, Vári úron kívül, világ életében *Krisztust imádó szaraczénusokról*? S én kénytelen vagyok porig sújtva bevallani, hogy *most* hallottam először *Krisztust imádó szaraczénusokról*.

De azért még csak egy iótát sem veszek el fordításomból, bármiféle bűnöt is okozzak ezzel P-nek, R-nek és a strómannak egyaránt. De másra figyelmeztetek, arra, hogy a görög szövegben elfelejtettem az οὐχ-ot az apparatus criticusba száműzni, úgy, a mint azt fordításom követeli is. Ime a görög szöveg: *Κίσι δὲ περὶ μὲν τὸ θεῖον δοκοῦντες εὐσεβεῖν, βλασφημίαν δὲ τὴν αὐτῶν δοκοῦσαν εὐσέβειαν ἀποδεικνύοντες, οἷς Χριστὸν μὲν τὸν ἀληθινὸν θεὸν καὶ τοῦ κόσμου σωτῆρα καλεῖν θεὸν [οὐχ] ἀνέχονται, παντὸς δὲ καὶ κακοῦ ἔργου τὸν θεὸν εἶναι αἴτιον ὑποτίθενται, καὶ πολέμοις χαίρειν λέγουσι τὸν θεόν, τὸν διασκορπίζοντα ἔθνη τὰ τοῖς πολέμοις θέλοντα καὶ τοῖς οἰκείους δὲ νόμοις ἀπαραβάτους φυλάττουσι τὴν σάρκα λιπαίνοντες καὶ ψυχὴν ἀτιμάζοντες.* Persze R fordításomból nem azt következtette, hogy az οὐχ hibásan maradt benn a szövegben, hanem azt, hogy annyira magamévá tettem Epictetus híres mondását «*ἀνέχου καὶ ἀπέχου*», hogy annak két tagját nem tudom már többé megkülömböztetni s úgy fordítom *ἀνέχονται-t*, mintha *ἀπέχονται* állana a szövegben. De R-nek a οἷς-hoz is van megjegyzése; azt írja t. i. a 243. l.-on, ott, hol a végzetes balsorsról beszél: «A 111. §-ban οἷς-t ír, a mi teljesen (!) értelmetlen, noha a kéziratokban e helyett a teljesen (!) megfelelő *διότι* is fönmaradt. Hogy a οἷς tarthatatlan, azt már Lami is észrevette és ezért — a *διότι*-féle szövegghagyományt ugyanis nem ismerte — *οἷ*-ra javította és így szintén megszűntette az értelmetlenséget».

Legyen szabad mindenekelőtt — újabb bizonyosságául annak, hogy R a Meursius ed. pr.-ét nem látta, constataálni, hogy a *οἷ* a Meursius conjecturája (ed. pr. p. 444.),*) aztán pedig oda módosítani R-nek a

*) Ez *οἷ* alakjában föltámad *Laminál* p. IV. Mi áll a *Migne* kiadásában, melyet csak firenzei tartózkodásom alkalmával (1892. 1895.) for-

διότι olvasásra vonatkozó állítását, hogy igen, — kéziratok nyújtják, de az AER codexek, azok, melyek az FV codexek szövegét glosszáló, föleresztő recenzióban nyújtják. R tehát elveti a *οἴσ*-t, egyszerűen, mert nem érti s föltételezi, hogy a közönséges *διότι*-t kiszorította a *οἴσ* corruptela. De Kirchhoff óta a *plülogiai kritika követeli munkásaitól, hogy minden corruptelának, mielőtt annak minősítjük, meg kell adni valahogyan származása okát.* Ezt R nem teszi! S én megengedem, ha sehogyan sem tudjuk értelmezni a *οἴσ*-t, s meg tudjuk magyarázni, hogyan lett a *διότι*-ből *οἴσ*, a firenze-bécsi codexek olvasása elvetendő! De én meg tudom magyarázni a *οἴσ*-t *ἀνέχομαι* mellett s e magyarázat egyúttal világítást vet arra, miként szorította ki a fiatalabb recenziókban a *οἴσ*-t a *διότι*. S ha nekem ez sikerült, *interpretatióm is nyilván komoly figyelemre s éppenséggel nem elszörnnyűködésre tarthat számot.*

Hogy az *ἀνέχομαι* rendes értelmét tudom, azt még R is igazán nagyúri leereszkedéssel elhiszi nekem. Ha ennyit elhitt, alázatosan arra kérem, higye el nekem, ha csak jobbnak nem látja, saját szemeivel meggyőződni, azt is, hogy a *Pape* szótárában s. v. *ἀνέχω* a 3. kiad. 228. l.-n ez olvasható:

«Eurip. Androm. 981. *ξυμφοραῖς δ' ἠνεχομένην* ist *ἀνέχομαι* absolut zu fassen = wegen meines Unglücks blieb ich standhaft. Tritt ein Verbum dazu, so steht dies im inf. nur bei der Bedeutung *wagen*, wie *τλῆναι*; sonst im part.». Már most, t. Társaság, kérdéses helyünkön ott van az euripidesi *ξυμφοραῖς*-nak (wegen meines Unglückes) megfelelő

gattam, nem tudom. De fölösleges is tudni: Migne szövegére kritikai kiadásban hivatkozni *nem szabad* s tényleg soha kritikai kiadó számba nem vette. Mert ha vannak is javításai, azok olyanok, miket minden valamire való kiadó maga is meg tud tenni. — Nagy hibájául persze R-nek a dolgot felelőni eszem ágában sincs, mert *Wilamowitz*-czal tartok, ki (Eurip. Heracl. I. 245. l.) így ír: . . . denn es bildete sich zwar in Holland der Comment, du brauchst überhaupt nichts zu kennen noch zu wissen, was deiner Conjectur oder ihrer Veröffentlichung hinderlich ist, in Deutschland aber der, du brauchst zwar den Schriftsteller, in dem du conjeicirst, nicht gelesen zu haben, geschweige denn andere, kannst dir auch die Belegstellen, die grammatischen und metrischen Regeln und Beobachtungen, überhaupt jedes Wissen, dessen du bedarfst (viel wird es ja nicht sein) ohne Wort und ohne Dank hernehmen, wo du es findest: aber darum hast du dich zu kümmern, ob nicht Compare so und so dir in der Conjectur zuvorgekommen ist, sonst befährst du den Vorwurf des Diebstahls. In seiner ganzen Strenge wandten das freilich nur einzelne Auserlesene an, die in Bibliotheken *die staubigsten Scharteken* durchsuchten, von Stolz geschwellt, wenn sie einem Porson eine Priorität rauben konnten stb.

οἷς, melyet ARE véletlenül *δοῦναι*-val aduak vissza (*Pape*: «deshalb weil, deswegen»), ott van az inf. is *χαλεῖν*. — kérdem, nem volt-e jogom a *οἷς*-t megtartani, *mert*-nek fordítani, s az *ἀνέχοντα*-t *βátorκοδνακ* szóval adni vissza. A ritka constructiót a írója nem értette s beletoldotta meggyőződése szerint az *οὐκ*-ot. Úgy hogy az egész hely fordítása németül ekként hangzanék: Indem sie Göttlichem gegenüber ehrfürchtig zu sein scheinen, verwandeln sie ihre scheinbare Ehrfurcht in Gotteslästerung, deshalb, weil sie sich unterfangen Christus, den wahren Gott und Erlöser der Welt Gott zu nennen, von jeder schlechten Handlung aber voraussetzen, dass Gott ihr Urheber sei u. s. w. Mert ha úgy fordítjuk, a hogy R kívánná: Indem sie Göttlichem gegenüber ehrfürchtig zu sein scheinen, verwandeln sie ihre scheinbare Ehrfurcht in Gotteslästerung, deshalb, weil sie es nicht über sich gewinnen Christus, den wahren Gott und Erlöser der Welt, einen Gott zu nennen, auch von jeder schlechten Handlung voraussetzen, dass Gott ihr Urheber sei, — akkor mivel bizonyította Leo a szaraczénusok *εὐσέβεια*-ját? Az *εὐσέβεια* abban áll, hogy Krisztust Istennek nevezik, a *βλασφημία* nem abban, hogy istennek nem engedik nevezni, mert ez *istentagadás*, *ἀθεότης* volna, vagy legalább *ἀσέβεια*, hanem abban, hogy föltételezik, hogy a rossz, a háború is tőle származik. De R szerint a *βλασφημία* az atyaistenre vonatkozik; jó, de a 129. §-ban ugyancsak a szaraczénusokat illetőleg azt olvassuk Leónál: *κατὰ τῶν βλασφημοῦντων τὸν πάντων βασιλέα Χριστὸν, τὸν θεὸν ἡμῶν* = kik Krisztust, a mindenség királyi urát, káromolják, — igen *csak is* káromolják.

Tehát még most is *Krisztusimádóknak* tüntetem fel a szaraczénusokat — kiált fel bizonyára magában és magán kívül R, micsoda sötét obscurantismus! Sohse féljen, hogy kedvéért történeti hamisítást követtek el! Leo, midőn Krisztusról beszél, a trinitási tan értelmében fogja fel Krisztus isteni voltát. Vagyis a hely nála csak annyit jelent, mintha az állana ott: «Midőn az istenség iránt jámboraknak teszik magokat, a látszólag istenfélők istenkáromlókká válnak, mert Istent — a mi igaz istenünket s a világ megváltóját — van bátorságuk istennek nevezni, föltételezik viszont, hogy minden rossz cselekedetnek Isten az okozója». Ebben áll a *káromlás*: annak, kit istennek nevezünk, tartunk, erkölcsileg elvetendő tulajdonságokat tulajdonítani! A kérdés ezek után csak az, állhat-e «Krisztus» abban az értelemben «Isten»? A mostani korra ez nem áll kétségen felül, mi sokszor használjuk az Isten szót anélkül, hogy éppen az atyaistenre, vagy a Fiu istenre, vagy a Szent Lélek-istenre gondolnánk. Így a régi keresztény ember nem gondolt Krisztus neve hangoztatásakor az személyesített istenre. Ime egy példa: *Gregorius Nazianzenus*nál, az elismert tekintélyű görög egyházatyánál *Περὶ πατρὸς* cz. költeményében, tehát abban, melynek a végén meghatározza,

miben különböznek Atya-, Fiú- és Szent-Lélek-isten egymástól, a 8—13. sorokban (p. 206. ed. Maur.) egyebek közt ezt olvassuk:

Ἄλλ' ἀπὸ τῆλε
 Φεύγετε, ὅστις ἀλιτρός· ἐμὸς λόγος, ἢ καθαρῶσιν
 ἢ ἐ καθαιρομένοισιν ὁδ' ἐργεταί· οἱ δὲ βέβηλοι,
 ὡς θῆρες, Χριστοῦ κατ' οὐρεος ἀχροτόμοιο
 λαμπομένου, Μωσῆι νόμον τ' ἐνὶ πλαζῆι γράφοντος,
 αὐτίκα ῥηγνυμένοισιν ὑπὸ σκοπέλοισι· δαμνέεν.

Vagy magyarul:

De messzire

meneküljön, valaki csak bűnös! Szavaim a tiszta-lelkűeknek egyrészt, a tisztuló-lelkűeknek szólnak másrészt, a profán tömeg pedig, mint a vadállatok, midőn Krisztus a meredek bérczről glóriában fénylik s Mózes számára a kőtáblákra írja törvényét, legott úgy fékeztessek meg bomladozott sziklák lábánál.

Hogy ez a táborhegyi jelenetre nem vonatkozhatik, mert oda *παραλαμβάνει ὁ Ἰησοῦς τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἰάκωβον καὶ τὸν Ἰωάννην, καὶ ἀναφέρει αὐτοὺς εἰς ὄρος ὑψηλὸν κατ' ἰδίαν μόνους* és később *διεστείλατο αὐτοῖς, ἵνα μηδενὶ διηγήσωνται, ἃ εἶδον*, az kétségen felül áll; hanem vonatkozik az Ó-testamentum ama helyére (Liber Exodi cap. XXIV.), mely fordításban így szól: «Erat autem species gloriæ Domini, quasi ignis ardens super verticem montis, in conspectu filiorum Israel» és arra (U. o. cap. XXXI.), mely következőképpen hangzik: «Deditque Dominus Moysi, completis huiuscemodi sermonibus in monte Sinai, duas tabulas testimonii lapideas, scriptas digito Dei».

Ime, s Greg. Naz.-nál mégis Krisztus fénylik, Krisztus ír! Vagy ezzel meg azt a criment követtem el, hogy a zsidókat is Krisztusimádókká tettem?*)

Dr. VÁRI REZSŐ.

PETRARCA HATÁSA A PLÉIADE KÖLTŐIRE.

A Pléiade újabb irányt jelöl a XVI. század francia irodalmában. A század elején Clément Marot könnyed lyrájával kifejezésre jut ugyan az akkor uralkodó udvari galantéria, de ez nem felelt meg azok igényeinek, a kik a renaissance szellemében nevelkedtek fel. Az újabb irodalmi mozgalom élén két kiváló költő áll: Joachim Du Bellay és Pierre Ronsard. Az előbbinek híressé vált pamphletje 1549-ben jelent meg.

*) A Századok f. é. márcziusi füzetében az R-től felhozott kifogásokkal (*Gyomlay Gyula* úr tollából) újra találkozunk. De én a felütött rostélyú úrral pengémet párviadalban össze nem mérem.

A «*Défense et Illustration de la langue française*»-ben nemcsak a francia nyelv méltóságát védi meg, de megmutatja az útat is, a melyen a költőknek haladniuk kell. A régi, vékonyabb erű költészetet elítéli s a római és olasz classikusokra utal, a kiknek a műveit mintáknál állítja honfitársai elé. Különösen Petrarcat magasztalja: «*Sonne moi ces beaux sonnets, non moins docte que plaisante invention Italienne . . . Pour le sonnet donc tu as Pétrarque et quelques modernes italiens.*»¹⁾

Így jut be a francia irodalomba a petrarkizmus, a melynek legjelesebb képviselője Ronsard. Ronsard, a kinek a Coqueret-collegiumban Daurat volt a mestere, ez maga is költő, irodalmi társaságot alkot, a melynek Pléiade a neve. Tagjainak irodalmi ízlése, írói modora, úgyszólván, közös.²⁾ Mindannyian különösen a lyrát művelik s mindegyiknek két eszményképe van: Anacreon és Petrarca.

Mielőtt a francia petrarkizmust fejtegetnők, vizsgáljuk az olasz lyra fejlődését, a melynek koronája a Canzoniere.

Az olasz lyra fejlődése.

Az olasz lyra, mely II. Frigyes udvarában vett nagyobb lendületet, a provenzál költészet hatása alatt fejlődött ki. Maga a fejedelem, fia, Enzo és Pier della Vigna da Capua a XIII. század legkiválóbb költői. Majd az olasz városok okólnak Szicília példáján. A költészet Bolognában, Umbriában újabb fejlődésnek indul. Az új irány legnevezetesebb képviselői Cino da Pistoja, Guido Guinicelli s Dante Alighieri. Beatrice úgy jelenik meg Dante előtt, mint az örök női eszmény, arczán a mennyei boldogság derűjével. Mikor megpillantja kedvesét, megszűnik minden földi vágya:

. . . . rimirando lei, lo mio affetto
 Libero fu da ogni altro disire
 Finchè il piacere eterno, che diretto
 Raggiava in Beatrice, dal bel viso
 Mi contentava col secondo aspetto³⁾

Az a tény, hogy úgy Dante, mint Petrarca az eszményi szerelemnek állított örök emléket, sejteti, hogy a trecento két halhatatlan költője között szellemi rokonság van.

Valóban Petrarca, Dante és Boccaccio irodalmi működése új korszakot jelent. A renaissance velük indul meg. Petrarca több latin munkát írt, a melyekre haláláig büszke volt, azonban a Canzoniere tette halha-

¹⁾ III. II.

²⁾ Pléiade = Fiastyúk.

³⁾ Paradiso XVIII. 18.

tatlanná.*) Csak néhány vonásban szükséges itt jellemeznünk költészetét, mert tanulmányunk másik részében különben is részletesen foglalkozunk vele.

Az eszményi szerelem jellemzi a Canzonierét, a mely sonettek, sestínákat, balladákat, canzonékat s madrigálokat tartalmaz. Petrarca csupán egy termékeny mozzanatot ragad meg és a tovább fejlesztést képzeletünkre bízta. A transcendentalis felfogás nyomai, a képhalmozás, az ellentétek, a régi lyrai irány örökségei. De Petrarca a szerelmi motívumot reálisabbá teszi. Elég, hogy Laura elveszítse keztyűjét, vagy hogy csónakba szálljon, s készen áll a dal. Ez a realitás a költő egyéniségének jellemző vonása. Felfogása lényegesen elüt az előbbi lyrikusokétól. Kiváló latin munkájában, a «De contemptu mundi»-ban is mutatkozik sajátosságos költői modora, a mely az egész Canzonierét jellemzi. A szerelem nem oly égi, nem oly szeráfi, mint azelőtt volt. Néha azonban érzése érzélgéssé válik. A képek, hasonlatok, melyeket használ, ha legtöbbször plasztikusak is, néha a keresettség hatását gyakorolják ránk. Szenvedélye nem igen viharos. Inkább érzésének emléke a gyakoribb motivuma, mint maga az érzés. Vallásos lelkesedése, a szerelem platói felfogása, a földi világ megvetése, honnét lelke az ég felé vágyik, jellemző vonásai. A rétek, az erdők, a patakok az ő panaszával vannak tele. A szerelem úzi ki a szabadba, de Laura képe mindenütt vele van. Reménye elhagyja, de hű kísérei: gyötrelme, panasza sohasem távoznak el tőle. Néha remél, de lelki szenvedése mindjárt emlékezteti szomorú sorsára. Majd megbánja szerelmét, ekkor könnyelműségről beszél. A Canzoniere két részből áll, az elsőt Laura életében, a másodikat halála után írta. Gyakran szoktak De Sanctis könyvének egy helyére hivatkozni, a hol a szellemes eszthetikus azt mondja, hogy Laura halála után sokkal szeretetreméltóbbnak tetszik, mint életében volt. Laura a paradicsomban van, honnan égi szépsége örök világosságot áraszt a földi világra. Megjelenik a költő álmaiban is, letörli könyeit s biztató szavaival vigasztalja.**)

Az első Petrarca-utánzó költők.

Az olasz lyra jó ideig Petrarca hatása alatt állott. Petrarca költészetének két kidomborodó vonása: platói felfogása s a megérzékeltető

*) Nevezetesebb latin művei: *Africa* című eposza, melynek Scipio Africanus a hőse, 12 eclogájában Vergiliust utánozza, levélgyűjteményei: *Rerum familiarum liber*, *Rerum servilium liber*, ezen kívül: *De remediis*, *utriusque fortunæ*, *De vita solitaria*. Figyelemre méltó compilációi: *De viris illustribus*, *De rebus memorandis* stb.

**) Bővebben fejt. Gaspary és Radó.

mozzanatokban mutatkozó sajátosága: képek, hasonlatok alkalmazása megtalálható az epigonoknál is. A XIV. század második és a XV. század első felében felemlíthetjük Marco Piacentinit, Giusto de Contit és Antonio Broccardot. A Petrarca-utánczók között legismertebb Pietro Bembo. Állandó motívumai: a női ideál felmagasztalása, szenvedésének a festése. Egyik stanzájában így írja le Morosina szépségét:

O donna, in questa etade al mondo sola,
Anzi a cui par non fu già mai ne fia...¹⁾

Angelo di Costanzo költészetén is érzik Petrarca hatása. Kedvesének már tekintete is égi boldogságot szerez a költőnek:

Tutto quel di ben che in me risplende,
E del raggio divin de gli occhj vostri²⁾

Bernardo Tasso az erdőt, a sziklát szólíttgatja, irigyli őket, mert látták kedvesét, a mint magányosan bolyongott:

... Bosco, tu 'l sai che lor chiudesti in seno.
Già lieto colle, e monte orrido e fero.

Vittoria Colonna elveszett boldogságát siratja, könyörög az elköltözött szelleméhez, tekintse gyötrődését. Tudja, hogy kedvese fent van a boldogok között:

L'infinita ineffabile bellezza
Che sempre miri in ciel non ti distorni
Che gli occhj a me non torni...³⁾

Csak az eszményi szerelem boldogítja az embert, de a szerető lélek a test börtönébe van zárva:

L'alma rinchiusa in questo carcer rio,
Come nimico l'odia...⁴⁾

Tullia d'Aragonának, a másik ismertebb költőnőnek is Petrarca a mestere. Azon panaszkodik, hogy Amor folytonosan üldözi:

E con si acuto spron mi punge il fianco
Ch' io temo sotto i primi empj martiri
Cadere e per men mal bramar la morte⁵⁾

¹⁾ 175. l.

²⁾ 17. l.

³⁾ 209. l.

⁴⁾ 217. l.

⁵⁾ 240. l.

Gaspara Stampa is a hegynek, a folyónak panaszolja el szenvedéseit:

Accogliete benigni, o colle, o fiume,
Albergo de le Grazie alme e d'Amore*)

Ez a lyrai költészet a legközönségesebb modorosságig fajult. Felhozhatnók még Veronica Gambarát, Michel Angelo Buonarottit, Laura Ammanatit, Tarquinia Molzát, Guiddicionit, Giovanni della Casat, L. Tansillot s eljuthatunk Torquato Tassoig, a ki szintén hódolt a kor divatjának. Salvator Rosa szellemesen gúnyolja a költőket, a kik úgy magasztalják ideáljaikat, hogy szemüket a csillagokhoz, arcukat az éghez hasonlítják:

Stelle gli occhi, arco il ciglio e lieto il viso
Tuoni e fulmini i detti, e lampi i guardi etc.

Megindult a metaphorák árja, úgy, hogy fényük a napot homályosította el:

Le metafore il Sole han consumato

Az olasz renaissance Franciaországban is visszhangra talált. Petrarca, Boccaccio s Poggio műveit lefordítják. VIII. Károly háborúi révén vett nagyobb lendületet az olasz irodalom hatása. Jean Lemaire de Belgesnek, az első francia humanista költőnek a művei tüntetik ezt fel leginkább. A «Concorde des deux langages»-ban összehasonlítja a francia nyelvet az olaszszal. Hódolóan ismeri el, hogy a nagy humanista igazi mestere a szerelmi költészetnek:

«Le bon Pétrarque, en amour le vrai maître»

1515-ben már I. Ferencz a király. A közhangulat kedvezett a petrarkizmus kifejlődésének. A lovagi galanteria szelleme egyezett Petrarca költészetének a világával, másfelől I. Ferencz kora a francia renaissance százada volt. Petrarca nemcsak a legelső költő, de a legkiválóbb humanista is. Az előbb fejtegetett mozzanat azonban fontosabb. Erre mondja Piéri: «En effet, Pétrarque est l'expression la plus parfaite des idées et des sentiments inspirés par l'amour chevaleresque. Tout le Canzoniere est un hymne perpétuel à l'amour et renferme une mine inépuisable pour la galanterie. Pour l'expression des idées gracieuses, des sentiments doux, des passions affectées, des fadeurs piquantes et aussi des tendresses émuës, il offrait des trésors incomparables de tournures, de locutions, de termes».**)»

*) 249. l.

**) 49. l.

Az idegen befolyás lépésről-lépésre növekszik. Újabban átültetik Sannazaro «Arcadia»-ját, Ariosto «Orlando furioso»-ját. De az imádott költő Petrarca marad.

Az olasz hatás legfeltünőbb a lyoni iskolában. Az új irány eszményies motívumai riktó ellentétben vannak a megújulás korának az érzékiségével. Természetes, hogy Petrarca-t tartják a költők fejedelmének. Az által, hogy lényeges befolyást gyakorol a lyoni költőkre, olyan költészet fejlődik ki, mely gyökeresen különbözik Marot kissé dévaj lyrájától. Gilles Corrozet «Blaisons domestiques»-jeiben a plátói szerelmet dicsőíti, éppen úgy, mint Marguerite de Navarre. «Die Sinnlichkeit der Renaissance — mondja Morf — hatte in Italien in den spiritualistischen Theorien Plato's sein Korrektiv gefunden. In dem sich dieser Spiritualismus mit der Nachahmung Petrarca's verband, entstand in Lyon eine Lyrik, welche . . . zu der Marotischen Schule in Gegensatz trat».¹⁾ Birch-Hirschfeld is fejtegeti ezt a hatást: «Ueber Lyon gelangten . . . zuerst die litterarischen, wissenschaftlichen und philosophischen Ideen aus Italien nach Frankreich, Petrarkismus vor allem . . .»²⁾

Ennek az iskolának a feje Maurice Scève (Délie, object de la plus haute vertu, Lyon 1544). 1547-ben egy Petrarca-kötet jelent meg Lyonban, a kiadó Scèvenek ajánlotta. Bizonyára mohón olvasta a könyvet, a melynek hatása csaknem minden során érezhető. «Als Denkmal einer . . . Geliebten vom Dichter, dem das Verhältnis Petrarca's zu Laura vorschwebte, zeigen die Verse den Autor stark in der subtilen . . . Durchführung eines . . . Gedankens . . . einer Schilderung.»³⁾

Mint Heroet, úgy Corrozet is annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy az érzéki szerelem nem boldogítja az embert:

Ainsi l'amour lascif et sensuel
En un instant devint spirituel⁴⁾

Louise Labé költészete sajtáságos világot tár elénk. Vergődik a lelke, az ideál után sóvárog:

O doux sommeil, o nuit à moy heureuse,
Plaisant repos, plein de tranquillité
Continuez toutez les nuiz mon songe.

Tudja, hogy az eszményt el nem érheti, de szereti «az édes hazugság»-ot:

Et si jamais ma poure amoureuse
Ne doit avoir de bien en vérité
Faites au moins qu'elle en ait le mensonge

¹⁾ 57. l.

²⁾ 160. l.

³⁾ 166. l.

⁴⁾ Idézi B. H. 166. l.

Nem annyira szerelem ez a legtöbbnél, mint konvencionális divat vagy a könnyebb galanteriával való megalkuvás. Olyan nőt imádnak, a ki a legtöbbször mit sem tud titkos imádójáról. Nincs meg költészetükben az egyéniség varázsa, inkább téveteg ábrándozás, kósza álmodozás jellemzi őket, mint őszinte érzés: «*Donc de parti pris, ils se déclareront amoureux d'une noble dame qu'ils seront seuls à connaître — olvassuk Piérinél — qui n'y verra que ce qu'il faut y voir, c'est-à-dire une innocente illusion.*»²⁾ Brunetière azonban egy nagy érdemet tulajdonít a lyoni iskolának. Ez pedig az, hogy a női nem is érvényesül a költészet mezején: «*Elle . . . allait mêler aux inventions d'une littérature jusqu' alors toute masculine quelque chose des grâces et de la douceur d'un autre sexe.*»³⁾

* * *

Vizsgáljuk röviden, hogyan hatott Petrarca ebben a korban a spanyol és az angol irodalmakra. A spanyol költészet újabb fejlődésnek indul a XVI. században. A költők Petrarcat utánozzák. Szakítanak Jorge Manrique irányával. A mozgalom élén Garcilaso de la Vega áll. Ennek a kornak egyik legismertebb költője, Boscan is kölcsönöz Petrarcatól több motívumot. Kedvese száz halállal kínozza:

Mostradme este secretó ya, señora,
Y sepa yo de vos, pues por vos muero,
Si acuesto que padesco, es muerte o vida...

Luis Martin azt írja, hogy az egész természet csodálta kedvesét. A hajnal irigyelte szépségét, láttára megszűnt a tenger háborgása, a nap beragyogta a felhőket, a mezőkön iratos fű sarjadt:

Calmo el mar, callo viento, se ausentaron
Los truenos, pintó el sol las nubes de oro,
Vistióse el campo de olorosas flores⁴⁾

Garcilaso de la Vega is «betölti a levegőt» epedő sóhajával:

Estoy contino en lágrimas bañado
Rompiendo siempre el aire con sospiros.⁵⁾

Máskor Petrarca túlzásaival találkozunk. Olykor olyan erővel tud ellenzegülni szerelmének, hogy sziklákat tudna megdönteni:

¹⁾ Brunetière gyűjteményéből: *Revue des Deux Mondes*, 1900. 913. stb.

²⁾ 63. l.

³⁾ 916. l.

⁴⁾ 116. l.

⁵⁾ 33. l.

Las más veces me entrego, otras resisto
 Con tal furor, con una fuerza nueva
 Que un monte puesto en cima rompería.¹⁾

A régi iránynak is vannak hívei, a kik között Castillejo a leg-
 nevezetesebb. Védi a nemzeti költészetet s feddi az utáználkat:

Bien se pueden castigar
 A cuenta de anabaptistas
 Y se llaman petrarquistas

Esküszegőknek tekinti őket, a kik megvetik a szép castiliai verseket.
 s többre becsülik az olasz költészetet. Később Quevedo volt az, a ki
 szatirájával kigúnyolta ezt a mesterkélty iránnyt.

* * *

Az angol irodalomban először Chaucernél mutatkozik Petrarca.
 hatása. A természet szánakozik a költő szenvedésén:

And the rivir whiche that I sat upon
 It madin soche a noise, as it ron,
 Accordaunt with the birdis armony²⁾

Surrey költészetén ez a hatás inkább érezhető. Ideálja Géraldine.
 Úgy magasztalja Sidney is Stellát, mint Surrey Géraldinet. Stella egy
 tekintete boldoggá teszi:

Stella souveraigne of my joy . . .
 Stella, starre, of heavenly fier,
 Stella, loadster of desier.³⁾

Spenser is imádja hölgységét, a kit az angyalokhoz hasonlít:

Her face so faire, as flesh it seemed not
 But hevenly pourtraict of bright angelshe,
 Cleare as thy skye, with outen blame or blot. . .⁴⁾

Petrarca és a Pléiade.

I. Petrarca és Ronsard.

A Pléiade elve az idegen költők utánzása. Du Bellay valóságos-
 dogmának tartja ezt híres irodalmi hitvallásában. Mint a hogy Petrarca

¹⁾ H. 34.

²⁾ 119. l. Taine példagyűjteményéből.

³⁾ 295. l.

⁴⁾ 337. l.

Laurát magasztalja, úgy a Pléiade minden költőjének is megvan a magánői eszményképe. Hivatkozik erre már Pasquier is, a ki ezeknek a költőknek kortársa volt: «Je compare ceste brigade à ceux qui font le gros d'une bataille. Chacun d'eux avoit sa maistresse qu'il magnifioit, et chacun se promettoit une immortalité de nom par ses vers...¹⁾ Az, a mit F. Brunetière mond, lényegében a Pasquier itélete. Brunetière is kiemeli, hogy az egyik költő a maga imádotját éppen olyan módon dicsőítette, mint a másik. «Ce qu'avait été Laure de Noves pour Pétrarque, ou Beatrix Portinari pour Dante, elles le sont devenues pour le poète et pour l'artiste; la Délie de Scève, l'Olive de Du Bellay, la Pasithée de Pontus, la Cassandre ou l'Hélène de Ronsard» (Revue des deux Mondes 1900). Ez az eljárási módjuk pedig abban áll, hogy a nőt egészen étheri alakká varázsolják. S hogy mindannyian ezt a modort követik, sokszor bántó egyhangúság áll elő.

A legtanulságosabb Ronsard költészete. Ronsard szakít a középkor hagyományával s a renaissancenak hódol. De a középkor irodalmi emlékeihez hozzá sem juthatott volna az akadályok miatt. Sainte-Beuve mondja, hogy a francia újjászületésnek Ronsard az egyik legkiválóbb képviselője.²⁾ Már a XVI. századi írók, mint Pasquier, Antoine de Muret, párhuzamba állítják Petrarca és Ronsard költészetét. Pasquier Ronsard Cassandrájában Petrarca Lauráját látja. Ronsardt az égis emeli s halhatatlan költőnek mondja: «Pétrarque s'est rendu admirable en la célébration de sa Laure pour laquelle il fit plusieurs sonnets et chansons: lisez la Cassandre de Ronsard, vous trouverez cent sonnets qui prennent leur vol jusques au Ciel (vous laissant à part les secondes et troisièmes Amours de Marie et d'Hélène... D'avantage, Pétr. n'écrivit qu'en un subject et cestuy en une infinité...» Antoine de Muret, a ki Ronsard műveit magyarázta, többek között azt mondja, hogy Ronsard azért választotta a Cassandre nevet, mert hallatára éppen olyan könnyen megtaláljuk a mythologiai vonatkozást, mint Petrarca Laurájának említésekor:³⁾ «Or parceque la Dame de l'Authour s'appelle ainsi en son propre nom, il parle à elle tout ainsi que s'il parlait à cette autre, qui fut fille à Priam. Ainsi souvent Pétrarque a parlé à Madame Laure comme si elle estoit celle qui poursuivi par Apollon fut changée en

¹⁾ Hatzf. és Darm.: Chrest. 136.

²⁾ La renaissance retardée... fit irruption avec lui (Causeries de lundi, Ronsard 67—70.). Ronsard nevezetesebb művei: Odes, Bocage, Amours, Hymnes, Élégie sur les troubles d'Amboise, Institution pour l'adolescence du Roy, Remontrance, Franciade. Ronsard 1524-ben született s 1585-ben halt meg.

³⁾ Il et D Ib.

Laurier».¹⁾ Ugyancsak Muret utal már a közös képekre és hasonlatokra. Különösen azokat a metaphorákat emeli ki, a melyekkel a költő Cassandre vagy Hélène kegyetlenségét festi. Ronsard «harczias Cassandrá»-nak nevezi kedvesét. Erre jegyzi meg Muret: «Qui meines ordinairement guerre contre mon cuer. Ainsi Pétrarque, Mille fiate, o mia dolce gurriera.»²⁾

Pellissier³⁾ kiemeli, hogy Petrarca indítékait Ronsard nem szolgálilag utánozta s a transcendentalis felfogást a saját belátása szerint enyhítette. Költészetén nem vonul végig a platonismus, csupán néhány költeményében mutatkozik: «Ronsard a mitigé en général et tempéré la conception pétrarquiste de l'amour, néanmoins on trouve encore dans quelques pièces l'expression de ce platonisme transcendant et mystique qui dégénère si aisément en un inintelligible jargon.»⁴⁾

A legtöbb irodalomtörténetíró Ronsard mesterkéeltségét, költői módjának keresettségét emeli ki. Ronsard a «negédes galantéria minden fogyatkozását feltünteti», ámbar bizonyos előkelőséget, gyengéd finomságot nem is tagadhatunk meg tőle.⁵⁾ Morf elég költőiséget talál Ronsard melancholikus soraiban, noha tagadhatatlan, hogy az igaz költészetet ellepi a banalitások árja: «In den Zehnzilber Sonetten auf Cassandra geben Petrarca und seine italienischen Nachahmer, zum Beispiel Bembo, den Ton an. Die melancholische Stimmung seiner Reime, ihre Metaphern von Feuersglut und Sonnenglanz, ihre Subtilitäten sind von Ronsard mit antiker Bildlichkeit gemischt.»⁶⁾ Csak később szakít a petrarkizmussal és az anakreontikákat míveli. Sonettjeiben magasabb légkörbe akar emelkedni, de eszméit nem igaz költészettel juttatja kifejezésre. Hatzfeld és Darmesteter ítélete ebből a szempontból igen találó: «Le poëte tend vers les plus hautes cimes de la poésie, mais la richesse et la grandeur des idées ne répondent pas à ces généreuses aspirations; et trop souvent il retombe dans les procédés uniformes.»⁷⁾

Émile Faguet szellemesen fejtegeti azt az érdekes jelenséget, hogy Petrarca az egyes francia költőkre költészetének milyen vonásaival hatott. Maurice Scève-nek az olasz költő «rejtelmes homály»-a tetszett meg, s költeményei híven visszatükrözik Petrarca metafizikai indítékait.

¹⁾ Comm. sur Ronsard.

²⁾ Ibid.

³⁾ Petit de Julleville irodalomtörténeti munkájában: La Pléide par G. Pellissier III. kötet (136—212.).

⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ L. Pellissier cikkét.

⁶⁾ Id. mű 158. l.

⁷⁾ Ibid. 100.

Ronsard azonban a nagy humanistát, a művészi forma emberét s az eszményi szerelem apostolát csodálja benne: «Pétrarque complète pour eux l'antiquité et la seule chose qu'ils ne trouvent pas dans l'antiquité, ils la trouvent dans Pétrarque, et le seul regret que l'antiquité leur laisse, Pétrarque les en console». ¹⁾

Faguet már részletesebben foglalkozik Petrarca és Ronsard viszonyával. Különösen abban látja a lényeges különbséget a két költő között, hogy Ronsard távol áll a petrarkizmus metafizikai világától. Faguetnek ezt az ítéletét úgy módosíthatjuk, hogy Ronsardnál ez a motívum nem oly gyakori, mint a többi Petrarca-utánzónál. Azt az ünnepies hangulatot, melyet az ideál jelenléte idéz elő, épp úgy festi Ronsard, mint Petrarca. A természet megelevenítésének közös indítékát is említi Faguet. Kiemeli azt is, hogy gyakran a petrarkizmus gyarlóságait is feltaláljuk Ronsardnál: «Toutes ces contorsions de la pensée, antithèses recherchées, comparaisons et parallèles forcés, métaphores tirées et bizarres avaient séduit les Français du XVI-me siècle.» ²⁾

Részletesebben foglalkozott e kérdéssel Marius Piéri «Pétrarque et Ronsard» című munkájában. Nem utal az előző kísérletekre. Csak Faguet nézetét említi meg, a kinek «Seizième Siècle»-e két évvel előbb jelent meg, mint az ő műve. A marseillei tanár munkája több tanulságos adatot tartalmaz. Petrarcat mint humanistát s költőt méltatja, majd a petrarkizmusról szól. Röviden vázolja a Ronsard előtt dívó lyrai irányt. Utal arra a formai gazdagságra is, a melyet a petrarkizmus teremtett. Legfeltűnőbb Piérinél az, hogy ha egy mozzanatot fejteget, részletesebben Ronsard költészetével foglalkozik, azután pedig a Pléiade többi költőjére is hivatkozik s idéz műveikből. Majd összefoglalja ennek az iránynak a jellemző vonásait, s ha el is ítéli a költők keresettségét, méltányolja azokat az érdemeket, a melyeket az irodalmi nyelv s a verselési technika kiéptítése körül szereztek: «Comme leur affection n'avait pas la même sincérité que celle de l'amant de Laure, comme il entraînait plus de galanterie et d'imagination, que de chaleur et d'émotions dans leurs passions factices, ils empruntèrent au maître le fond de leurs chants . . . Après la Pléiade, la réforme devra se borner à séparer l'or des scories inévitables. Mais déjà les oeuvres de Ronsard fourniront des modèles achevés de beauté poétique.» ³⁾

Ime a vélemények genetikus kialakulása. Már a XVI. századtól kezdve megindul a törekvés, hogy erre az irodalmi kérdésre fényt derítsenek. Muret és Pasquier bizonyára a legszembeütőbb jelenségeket

¹⁾ Le XVI-me siècle 210.

²⁾ Ibid. 244.

³⁾ Id. műbe Conclusion.

említi meg, a későbbi irodalomtörténetírók pedig csak ötletként utalnak rá vagy egy-egy véletlen reflexió Procrustes-ágyába tömörítik ítéletüket. Csak Faguet és Piéri engednek mélyebben bepillantani a költő-lelkébe, a kinek a legtisztább eszménye a hazai művelődés előmozdítása volt, a ki mohón olvasta kedvenc költőit, mert épp úgy élvezte műveiket, mint a milyen tökéletes példáknak tekintette őket.)*

* * *

Ronsard költészete híven visszatükrözi Petrarca hatását. Az «Amours» két kötete tartalmazza ezeket a költeményeket. Ideáljai: Cassandre, Marie, Hélène, a kiket olyan eszményi színben igyekszik feltüntetni, mint Petrarca Laurát. Maga Ronsard említi, hogy Hélénet Bloisban látta először. Marty-Laveaux ráutal arra, hogy ez a szerelem nem volt őszinte: «La passion de Ronsard pour Cassandre était une passion d'artiste et de poète . . . il pétrarquisait à Blois, comme il pinda-risait au collège de Coqueret.»

Medici Katalin azt kívánta a költőtől, hogy írjon egy munkát Petrarca modorában. Erre vonatkozólag Binet a következőket mondja: «Sa Majesté l'excita à écrire de pareil style comme plus conforme à son âge, et à la gravité de son sçavoir . . . il print le conseil de la Royné

*) A mi irodalmunkban Kisfaludy Sándorra hatott Petrarca. Ezt a hatást tüzetesen fejtegeti Rényi Rezső. Említi jelesebb vonásait, de fogatkozásait sem hallgatja el: «Nemcsak képeit és kifejezéseit vette át, mint 'dolce amare', 'édes-kinos', 'dolce giogo', 'édes teher', hanem metaphoráit, antithesiseit is nagy választékban alkalmazta és ezzel átültette költeményeibe a petrarkistáknak minden hibáit» (Figy. 347.). Rényi számos példában mutatja be ezt a hatást, hivatkozik a közös költői eszmékre, megemlíti néhány technikai vonást is.

Széchen Antal is hangoztatja a Petrarca-hatást Kisfaludyról írott munkájában: «Valahányszor Kisfaludynál ép úgy, mint Petrarconál ilyenféle jelenségek mutatkoznak, minden fényes fordulatok és képek bősége és változatossága daczára a közöny és meghidegedés érzete szállja meg az olvasó lelkét» (Kisf. Társ. Évlapjai 1880—1-ből 223. lap).

Kisfaludy már a maga korában nagy hatást ért el. Csokonai V. Mihály szívesen hivatkozik a Himfy-dalokra a Lilla-cyklushoz írt bevezetésében. Kisfaludynál azonban: «kedvetlen egyformaságot és monotonitást ad az, hogy a dalai mind azon egy versnemben vagynak csinálva». Ugyanezt kifogásolja Petrarconál is, a kinek különben nagy tisztelője. «Nem fáraszt-e el a sok periodikus csiklandozás? nem veszti-e el édes ingerléseket a sűrűn egymásra halmozott contrastok, oxymoronok?» (Toldy kiadása 233—234. l.).

pour permission, ou plustost commandement de s'adresser en si bon lieu . . . »¹⁾

Ki volt Ronsard múzsája? Talán Hélène de Surgères. Különben ugyanaz a kérdés ez, mely az olasz Petrarca-magyarázókat is sokáig foglalkoztatta, nálunk pedig a Himfy-dalok múzsaproblémáját vetette fel. Minden esetre a problémánál érdekesebb az, hogy ezt az ideálját Petrarca modorában éneкли meg.

Ronsard nem egyszer vallja be, hogy Petrarca a mestere. Máskor azonban kissé kötekedően nyilatkozik róla. Úgy tetszik neki, hogy a jövő idők asszonya, a ki gyűlöli a csapodárságot, nagy élvezetet talál majd a költő sonettjeiben, a ki a kitartó szerelmet festi :

Et que le bon Pétrarque un tel point ne fist
Qui fut trente et un ans amoureux de sa dame
Sans qu'un autre iamais luy peust eschauffer l'âme

Ronsard Petrarcahoz hasonlítja magát, csak szerelme nem oly állandó, mint a nagy toscán költőé. Erősen tiltakozik az ellen, hogy ő csak Petrarca tekintélye előtt hódol meg :

Pétrarque sur moy
N'auoit autorité de me donner sa loy

Úgy látszik, hogy mindazokat meg akarja védeni, a kik Petrarcat utánozzák :

Ny à ceux qui viendroyent apres luy, pour les faire
Si long temps amoureux sans leur lien desfaire.

Balgának tartja Petrarcat, hogy oly sokáig tudott egy nőt szeretni s így hiába fecsérelte el ifjúságát. Most Ronsard kissé komikus fordulatot ad a költeménynek. Ő bizony nem cselekszik úgy, mint Petrarca. Miután látta, hogy Cassandre büszke volt, többé nem gondolt rá. Ha az újabb ideálban is csalódik, azt is otthagya.

Máskor halhatatlanságot jósol Cassandrenak, mint a hogy örökké él Laura emlékezete is :

Vous vivrez (croyez-moy) comme Laure en grandeur.²⁾

Majd azt mondja, hogy ő nem emészti magát annyira, mint Petrarca.

Je ne sçauray veu ma peine si forte
Tant lamenter, ne tant Pétrarquiser³⁾

¹⁾ Marty-Laveaux teljes szövegében közli.

²⁾ Am. II.

³⁾ 296. l.

Nem költői dicsőség után vágyik, csak Cassandre szépségét akarja magasztalni:

. . . le Thuscan et Sorgue, et sa Florence
Et son Laurier, engraua dans les cieux.¹⁾

Máskor bevallja, hogy versenyezni akar Petrarccával. Ezt azonban nem önzésből teszi, de azért, hogy hazája dicsőségét öregbítse. Meg akarja mutatni, mire képes a francia költő:

. . . «un jour à la Tuscanne voir
Que nostre France, autant qu'elle est heureuse
A souspirer une plainte amoureuse».

Felül is akarja múlni mesterét. Azért írt annyi elégiát, bukolikus költeményt, mert nincs megelégedve azokkal a költőkkel, kik költeményeiket ihlet nélkül írják. Egyik durva, a másik ügyetlen. Egyik sem tudja a helyes módot:

Apprendre l'art de bien Pétrarquiser.²⁾

Petrarca áldja az órát, a perczet, a mikor Laurát először megpillantotta:

Benedetto fia 'l giorno 'l mese e l'anno
E la stagione e'l tempo e l'ora e'l punto.³⁾

Ronsard pontosan megjelöli az évet is. Egyik sonettjét így kezdi:

L'an mil cinq cens avec quarante et six

A szerelmi gyöttrődésnek túlzott színekben való kirajzolása Ronsard költészetében egészen Petrarccára emlékeztet. A lelki szenvedésnek aprólékos rajzára az olasz költő nem egy költeménye nyújt példát. Sehol sem talál nyugalmat:

E temo e spero ed ardo e son ghiaccio,

Csak a fájdalom tölti be a lelkét. Egyaránt fél az élettől s a haláltól. Hasonló a motivuma Petrarca egy másik sonettjének is, de ennek kidolgozása művészebb, mint amazé. Hogyha úttalan úton kell tévelyegnie, ha saját magát gyűlölni kénytelen, Laurát illeti a vád:

S' aver altrui più charo che se stesso
Se lagrimar e sospirar mai sempre

¹⁾ I. 85.

²⁾ Elegie à Cassandre Sam. I. 110.

³⁾ I. XLVI.

Pascendosi di duol d'ira d'affanno . . .
 Vostro donna, 'l peccato e mio fia 'l danno.¹⁾

Petrarca egy másik sonettje így kezdődik:

Piovommi amare lagrime dal viso
 Con un vento angoscioso di sospiri.

Elég Laura egy pillantása is, hogy felderítse, de ez «a nagy kegy»-alig tart néhány percig:

Ma gli spiriti miei s'agghiaccian poi²⁾

Az életerő megszűnik hatni abban a pillanatban, a mikor a valódi életforrás, Laura meleg tekintete nem élteti többé. Majd a félelem bántja, majd a remény kecsegteti. A költő hölgyének kegyetlensége miatt szenved. Valóban, «a kegyetlen szép» indítéka egyaránt jellemzi az olasz és a francia költőt. Petrarca sokat szenvedett tizenegy éven át. Teste gyenge, roskatag. A halál napról-napra fenyegeti.

De Laura meghalt, a költő pedig még többet szenved. Ő csak tengeti életét, de Laura a boldogok országában van. Élte mulandó, de az is tele van búval, bajjal:

Miserabile mondo, instabile e protervo

A fájdalom még élesebb, a szenvedés még dülöbb. Sokáig tartózkodik Avignonban még Laura halála után is. Csakhogy nem úgy csobog már a patak vize, mint a boldogabb napokban, a mezők és a rétek nem oly virítók többé. Mikor Laura háza elé téved, szomorú emlékek szállják meg a lelkét. Magától kérdezi, ez hát az a ház, a hol Laura élt, a kit isten magához szólított?

E mi lasciato hai qui misero e solo³⁾

Máskor a két motívum: gyötrődése és Laura ridegsége művészien olvad össze. A költő Sennuccio del Benenek panaszkozik, hogy hölgye szeszélye sok gondot okoz neki. Egyszer szerény, máskor büszke, de ezzel mitsem törődik.

Laura mi volve, e son pur quel ch'io m'era.⁴⁾

Hiába írja meg szerelmi verseit, Laura mitsem hederít rájuk. Szive rideg, mint a szikla:

¹⁾ I. CLXXXVII.

²⁾ I. XIV.

³⁾ II. LV.

⁴⁾ I. LXXXVII.

Io canterei d'amor si novamente,
Ch'al duro fianco il di mille sospiri
Trarrei per forza . . .¹⁾

Majd azon panaszkodik, hogy belefáradt a küzdelembe. Hiába könyörög Laurájához, az érzéketlen marad. Minden ember látja szenvedését, csak Laura nem törődik vele:

Ella non par che 'l creda si sel vede. —
Fredda una lingua, e duo begli oechj chiusi
Rimaner dopo noi pien' di faville.²⁾

Ronsardt is alig kecsegteti a remény. Százszor és százszor csak egy gondolatot forgat. Italában, ételében mindig érzi a keserű ízt, arczát feldúlja a bánat, lelkét marja a bú, homlokán a sötét gond barázdákat szánt:

Vouloir crier et n'oser respirer
Espérer tout et se désespérer
Sont de ma mort les plus certains augures.³⁾

Szükséget szenved, mégis elpazarolja egész vagyonát; színleli a mosolyt. de lelke vérzik; noha szabad, mégis járom alatt nyög; bátor embernek tartják, mégis meghunyászkodik; noha a szégyen bélyege kiül homlokára, mégis újabb s újabb terveket szövöget.

Sont les effets qui logent dans mon âme⁴⁾

Sonettjeinek alapmotívuma, a költeményeket betöltő részletes rajz egészen Petrarára emlékeztet. Ronsardnál is sokszor sopánkodássá fajul a szerelmi vágy. Ő is belefáradt a sok vergődésbe, számtalan sóhaja pedig elárulja lelke folytonos aggodását. Cassandrenak még a tekintete is üldözi. Olykor egy gondolat vagy egy ötlet is elég, hogy feléledjen kedvese emléke:

Et d'un regret qui me pallist si blanc
Que ie n'ay plus en mes veines de sang.⁵⁾

A szerelem egyik helyről a másikra kergeti. Mint a megvadult állat, barlangokban rejtőzködik:

Mais comme un farouche animal
Je me perds pour celer ma rage.⁶⁾

¹⁾ I. C.

²⁾ I. CLXIX.

³⁾ Am. I. de Cass.

⁴⁾ Am. de Cass. I. 42.

⁵⁾ Am. I.

⁶⁾ Am. I. 118.

Majd az «isteni Du Bellay»-hez intézi szavát. Hallgassa meg barátja panaszát, ki csak zokog törékeny csónakjában, a melynek nincs se úrbocza, se evezője, mert Cassandre csalfa szemei hamis révbe vezették. Mikor megjön a tavasz, «kivirágzik búbánata» is. A hajós még nem látott annyi hullámot a tengeren, mint a mennyi gond marja a költő lelkét:

Le marinier ne conte tant de flos . . .
Que de tourmens dans mon cœur sont enclos.¹⁾

Bízik abban, hogy Cassandre istent utánozza, majd enged szigorából s a sok szenvedés után békét nyújt neki. De reménye csak egy pillanattig tart. Minden szava csak pusztába kiáltott szó, homokba írott íge. Hiába keresi fel a folyók örvényeit, a bércek szakadékait, minden örömét megmérgezi a bánat:

Je vis d'ennuy, de dueil ie me consume
En tel estat ie suis pour trop aimer.²⁾

De Cassandre emléke kedves a költő előtt. Nem is óhajtja a gyógyulást, nem is akarja, hogy «börtönéből kiszabadítsák». Az ilyen szabadságtól inkább menekül, mint a haláltól:

Et m'est honneur de me voir martyr³⁾

Itt már az anakreontikus költészet érzékisége járul a petrarkai alapindítékhoz. Cassandreért szívesen eltűr ezer halált is. Noha ez a kín, mely «életerejét megöli», maró is, nem akarja kipusztítani «az édes epedést». Inkább arra kéri Ámort, hogy sebéet ne hegeszsze be:

Ains face Amour, que mort encores l'aye
L'aigre-douceur de l'amoureuse playe
Que vif ie garde au rocher de mon cœur.⁴⁾

Ronsardnak éppen úgy, mint Petrarcanak, a sóhaj a követe, mely tovaröpíti szárnyán az aggódó költő bús sóvárgását (Ite caldi sospiri al freddo core . . . etc.). Ronsard panasza bejárja az egész Franciaországot. Mézzel tölti be a fülét, hogy ne is hallja a szirén hangját. Szemeit inkább könnytengerbe fojtja, szívét lángba borítja, hogysem a büszke Cassandre-hoz közeledjék. Sóhajait Zefír szárnyaira bocsátja, sápadt arcszínéből virágot varázsol, hogy hú képe legyen szenvedéseinek. Ámor pedig «Cassandre szigorának sziklájára bilincselte» ezer gyémántszöggel, de a

¹⁾ Am. I. 101.

²⁾ Am. Cass. I. 49.

³⁾ Am. Cass. I. 52.

⁴⁾ Am. Cass. I. 65.

legkínosabb fájdalmat is elviselné, ha «kegyességének Herkulese»¹⁾ megkönyörülne rajta. Ime mily bántó olykor a költő ízetlensége! Jellemző az is, hogy egyik sonettjében összefoglalást ad:

Brief, d'un tel miel mon absinthe est si pleine
Qu'autant me plaist le plaisir que la peine.²⁾

Heléna is csatákat festett a vásznon (v. ö. a myth.), az ő Héléneje csak a költő szenvedéseit festi:

Tout au rebours pourquoy ne peins-tu pas
De quelque verd un espoir à ma peine?³⁾

Úgy emészti magát, mint a hogy a viasz olvad meg a nap fényénél. Cassandre mitsem törődik azzal, hogy szerelem csak szerelmet várhat:

Que l'amitié d'amitié se compose
Et qu'un amour sans frère, ne croist point.⁴⁾

Máskor azt mondja, hogy Cassandre elől úgy fut a kegyetlenség, mint ápril hó elől a tél. A tavasz olyan kellemes, mint Cassandre tekintete. A hasonlat egyes mozzanatait nem domborítja ki eléggé s lépésről-lépésre elárulja gyengeségét. Színei el-elbágyadnak. Április az erdőket s a pusztákat szép zöld színre festi, Cassandre is zománczot lehel a költő alkotásaira. Mennyire összeszedi minden erejét, hogy egy képet alkalmazzon. Milyen modoros, a mikor azt írja, hogy a munkások vetésén harmat gyöngyözik, csak az ő fájdalmára nincs remény:

Des laboureurs il arrose les peines
D'un vain espoir tu laves mes douleurs

Úgy áztatja a földet is az eső, mint a könyvek a költő arczát. A kép még nincs befejezve:

Du ciel sur l'herbe il fait tomber les pleurs
Tu fais sortir de mes yeux deux fontaines.⁵⁾

Apolló sorsára gondol, ekkor könnyen vigasztalódik. Majd kemény sziklához hasonlítja, a melyet «a szelek s a hullámok korbácsolnak». Ez a szikla sem oly rideg, mint Cassandre. De hű marad hozzá. Előbb megszűnik a tengeren a vihar dühöngése, mint a költő szerelme.

¹⁾ Contre le roc de sa rigueur 3 l.

²⁾ Ibid. I. 78. Hercule de sa grâce.

³⁾ Am. I. 104.

⁴⁾ Am. de Cass. I. 55.

⁵⁾ Am. de Cass. I. 63.

Máskor az ima indítékát használja. Kéri, hallgassa meg, ne lázadjon isten ellen. Ne vessé meg sóhajtozását, mely az «ima gyermeke»:

Tousjours ne doit ta beauté despiteuse
Contre ma playe endureir sa rigueur.

Ha meg tudná érteni az ő szerelmét, nem volna ily kegyetlen:

Si tu scauois de quelle affection
Je suis captif de ta perfection...
Tu pousserais sur ma despouille esteinte
Quelque soupir de ta tardive amitié.

Cassandrera azonban mi sem hat. A tévedés is megszűnt, mely a «Menadokat elcsábította». Corbianté-nak is megvan néha a nyugalma. Csak Cassandre kegyetlensége nem szűnik meg soha:

En patience une heure ne me laisse.

Enyhül a fájdalma, ha arra gondol, hogy az Olympos nagy istene is osztályosa az ő szomorú sorsának. Ha valaki látja, mindjárt szánakozik rajta. Az egész világ ismeri baját, csak Cassandre közönyös iránta:

Et plus de moy ie luy donne assurance
Moins me veut croire et m'appelle un moqueur.¹⁾

Hélènehez is hasonló tartalmú sonetteket ír. Boldog az, a ki ilyen névért szenved, a mely a görögöknek «a szerencsétlensége». Az a kívánsága, hogy ha meghal, Hélène vessé a sírkövére:

D'un Vandomois le corps repose icy
Sous les Myrtes l'esprit
Comme Paris là-bas, faut que ie voise,
Non pour l'amour d'une Hélène Gregeoise
Puisque a abandonné les vergers de Cythères.²⁾

A szerelemnek a festése sokszor megragadó akkor, midőn a költő a természethez fordul. A természetnek a meglekésítése jellemzi Petrarca és Ronsard költészetét. Az egész világ örül, ha a költőnek öröme van, s ha szomorú, gyászba öltözik. Petrarca magányosan bolyong, kerüli az embereket:

Si ch'io mi credo omai che monti e piaggie
E fiumi e selve sappian di che tempre
Sia la mia vita ch'è celata altrui.³⁾

¹⁾ Am. I.

²⁾ Am. d'Hel. I. 263.

³⁾ I. 55.

Mintha a világ minden elemének lelke volna s éreznők az egész természet szíve dobbanását. Boldogok a rét virágai, mert madonnája lábai érintették. Irigylő a csermelyt, mert hús árnyában pihent meg Laura:

Schietti arboscelli e verdi frondi acerbe
Amorosette e pallide viole . . .
Quando v' invidia gli atti onesti e cari . . .¹⁾

Laura már a boldogok között van, de őt siratja fű, fa, virág s patak:

Non è sterpo, ne sasso in questi monti . . .
Stilla d'acqua non vien di queste fonti
Ne fiere an questi boschi si selvaggie
Che non sappian quant' è mia pena acerba.²⁾

A természetnek panasolja szenvedéseit. Lássá meg minden virág s bokor a költő gyöttrődését:

Fior frondi erbe ombri antri onde aure soavi
O vaghi abitator de' verdi boschi . . .
I miei di fur sì chiari; or son sì foschi
Come morte che 'l fa.³⁾

Könyei elárasztották a patakot, sóhajai betöltötték a léget; a virágzó halom, hol a madarak csicsergését hallotta, nem változott még meg, de a költő szíve egészen mássá lett:

Ben riconosco in voi l'usate forme
Non lasso, in me.⁴⁾

Ronsard-ral is együtt szenvednek a ligetek, a folyók. A Loire, Gastine, Braye vidékén szeret elbolyongni. Ide úzi Ámor, mert a helyett, hogy kigyógyítaná a lelkét, még betegbé teszi:

Au clair d'une eau ie sanglote une plainte.⁵⁾

Gastine szent erdejéhez beszél, mely «búbánatának titkos barátja». Ez hangos szavával vigasztalja. A Loire sem egyszer hallotta a vádat, melyet Cassandret illette. A költő azonban hiába vonul vissza a világtól, hol a barlang, hol a vadon erdő csalogatja. Ámor mindenütt üldözi. Gyűlöli a városi élet zaját. Reszket, ha embert lát:

Ny roc si endurei, ny ruisseau, ny fontaine . . .
Et qui ne soit marri de mon mal ennuyeux.⁶⁾

¹⁾ I. 236.

²⁾ II. 95.

³⁾ II. XXXV. 60.

⁴⁾ II. XXXIII. 58.

⁵⁾ Am. de Cass. I. 59.

⁶⁾ Am. de C. II. 151.

A szikla, a magányos part s «a legnyugodtabb erdők borzalma»¹⁾ vigasztalják. A titkos árnyék is elég, hogy kigyógyítsa «örjögő szerelméből». Üdvözi a szellőt, a zöld halmot, a forrás csobogó vizét, a moh-lepte barlangot, a «szőkés partokat»,²⁾ kínos tépelődései tanyáját. Kéri őket, üdvözöljék az ő nevében Cassandret:

Je vous supply, Ciel, air vents, monts et plaines
Taillis, forests, riuages et fontaines
Antres prez, fleurs, dites-le luy pour moy.³⁾

Máskor bizalmukért könyörög:

Antres et prez et vous forests à l'heure
Pleurant mon mal, ne me dédaignez pas.

Legyenek barátai akkor is, a mikor a kései kor költője bánatosan gondol a vendőmei Ronsard szomorú életére s «epigrammban örökíti meg» szerelme bús történetét. Bárha hozzá édesgethetné a természet szép világa «Páris nővéré»-t (Cassandret):

Vien Nymphé, vien, les rochers et les bois...
Pleurant ma peine, eschaufferont ta glace.⁴⁾

Cassandre varázshatalmat gyakorol mindenütt, a hol jár. Ott elhallgat a szél, a patak is csendesebben folyik:

Et tous muets s'accoisent les ruisseaux
Les Elemens se remirent en elle.⁵⁾

Petrarca szerelme meg nem szűnik még imádottja halála után sem. Szenvedései meg-megújulnak s az időtől sem remél vigasztalást. Megerednek elégikus sirámai:

Oimè il bel viso; oimè il soavo sguardo....
Oimè 'l parlar ch' ogni aspro ingegno e fero
Faceva umile, ed ogni uom vil gagliardo.⁶⁾

Gyakran elbolyong Vaucluse erdőiben. Könyeivel áztatja a mezők virágait. Laura feltűnik előtte najád vagy nympha képében:

¹⁾ La frayeur des antres les plus cois.

²⁾ Les plages blondoyantes.

³⁾ Am. de Cass. I. 32.

⁴⁾ Am. de Cass. I. 100.

⁵⁾ Am. de C. I. 109.

⁶⁾ II. I. 17.

Or in forma di Ninfa o d'altra Diva
 Che dal più chiaro fondo di Sorga esca
 E pongasi a seder in su la riva.¹⁾

Laura szelleme megjelenik előtte kínos éjszakáin. Mikor látja, hogy nem tud menekülni tépelődéseitől, segíteni akar rajta:

Sol un riposto trovo in molti affanni,
 Che quando torni ti conosco e'ntendo
 A l'andar a la voce al volto a' panni.²⁾

Ez a tiszta lélek visszatért országába az angyalok közé, de már a földön is kivívta magának szépségével a pálmát:

Ivi ha del suo ben far corona e palma
 Quella ch'al mondo si famosa e chiara
 Fè la sua gran virtute, e 'l furor mio.³⁾

Hová lettek selymes szempillái, lenge termete, mely «vágyait lobogtatta»; kedves arcza, a melyre epedve veté «fáradt tekintetét»:

Ov è colei che mia vita ebbe in mano
 Quanto al misero mondo, e quanto manca
 A gli ocejh, miei! che mai non fieno asciutti.⁴⁾

Az élet tova tűnik, mint a röpke óra, csak a költő szenvedí át a kínos napok Kálvária-útját. Erős a hite, hogy Laura, ki most az angyalok között van, megkönyörül a költő szomorú sorsán:

Vinca 'l cor vostro in sua tanta vittoria,
 Angel novo, là su di me pietate
 Come vinse qui 'l mio vostra beltate.⁵⁾

Majd megjelenik álmaiban, mint kegyeslelkű istennő s édes szavakat suttog a fülébe. Boldog lesz, mert Laura tekintete majd égi gyönyöröket szerez neki, a mikor kedves szavával vígasztalja:

Fedel mio caro, assai di te mi dole
 Ma pur per nostre ben dura ti fui,
 Dice: e cos' altre d'arrestar il sole.⁶⁾

¹⁾ I. XIII. 18.

²⁾ II. XIV. 39.

³⁾ I. XXVII. 52.

⁴⁾ II. XXXI. 56.

⁵⁾ II. LV. 90.

⁶⁾ II. LXX. 111.

Leül ágya szélére, letörli könnyeit, kedves szavakat mond neki, melyek meghatják a költőt:

Non pianger più, non m'hai pianto assai?
Ch'or fostù vivo, com' io non son morta

Eddig ő gyönyörködött Laurában, most az angyalok csodálják:

Da più begli occhj e dal più chiaro viso
Che mai splendesse; e da più bei capelli...
Predean vita i miei spirti; or n' ha diletto
Il Re celeste e i suo' allati corrieri.¹⁾

Ő is vágyik a halál után. Siratja az elmúlt boldog napokat. Segítségért könyörög a világ legyőzhetetlen urához, s békés halált kíván:

Si che, s'io vissi in guerre ed in tempesta
Mora in pace ed in porto.²⁾

Ronsard Marieja is meghalt. A költőnek kínos álmai vannak. Úgy rémlik, mintha sír volna előtte, a melyre ez van írva: «Marie sírja». De saját magát vígasztalja:

Pren courage, mon âme, il faut suivre sa fin
Je l'entends dans le ciel, comme elle nous appelle
Mes pieds avec les siens ont fait mesme chemin.³⁾

Búbánata vissza-visszatér. Ámor még Marie halála után is gyötri. Könyeivel áztatja sírját, sóhajaival felzavarja a temető csendjét. Szinte látja kedvese fehér kezét, piros ajkát, márvány homlokát:

Helas où est ce doux parler
Ce voir, cest ouyr, cest aller

Ennyi szépséget tett tönkre a halál. Noha meghalt kedvese, érzi, hogy szerelme örökké tart:

Ny mort ne me peult retarder
Ny tombeau ne me peult garder
Que par pensée ie ne la suive.⁴⁾

Marie boldogabb világban lakik. Látja a költő gyötrődését. Marie örök szabadságban él, de ő rabigában senyved. Marie szellemét kéri, könyörögjön a természethez, teremtsen számára olyan szépséget, mint

1) II. LXXXVII. 118.

2) II. LXXXVI. 138.

3) Am. I/b. 210.

4) Stan. ces, Am. II/b. 213.

a milyen ő volt. Az anakreontikus fordulat zavaró ellentétet képez a meginduló lyrai hangulattal:

Refay moy deux yeux pareils . . .

De a vég kedves, megható s hangulata a legszebb elégiákéra emlékeztet:

Soit que tu viues près de Dieu
Ou doux champs Elises, adieu
Adieu cent fois, adieu Marie:
Jamais Ronsard ne t'oublira,
Jamais la Mort ne deslira
Le nœud dont ta beauté me lie.¹⁾

Ő maga is halni kíván. Abban a temetőben akar pihenni, a hol Marie nyugszik. Érzí, hogy nem sokáig viseli el az élet nyűgét:

Maintenant ie suis mort: la Mort qui s'en alla
Loger dedans ses yeux, en partant m'appella
Et me fit de son soir accomplir ma iournee.²⁾

Hiában küzdött a halál ellen. Megölte kedvesét élte virágában. Egy koporsó temette el minden reményét:

Je suis bien malheureux quoique elle viue et morte
Ne me donne repos . . .³⁾

Marie élte fonalát elszakították a párkák. Noha csak sóhaj és tépelődés az élete, nem szűnik meg magasztalni elhalt kedvesét. Nem is Marie költözött el, de ő, Ronsard az igazi halott:

. . . tu possèdes les cieux
Et ie n'ay mal-heureux pour ma part que la terre.⁴⁾

A szerelem mindig ostromolta lelkét. Vádolja a halált is, mert kedvesétől fosztotta meg:

Malheureux qui se fie en l'amour et en toy
Tous deux comme la mer vous n'avez point de foy.⁵⁾

Marie látja, hogy költőjének nagy a nyomora. Álmaiban megjelenik előtte. Halkan közelít hozzá. Noha alszik:

¹⁾ Am. Stan. ces II/b. 215.

²⁾ Am. II/b. 216.

³⁾ II/b. 216.

⁴⁾ II/b. 218.

⁵⁾ II. 219.

. . . ie la recognay
A la main, à la bouche, aux yeux, à la parole.¹⁾

Mindig az a tudat vigasztalja, hogy Marie örök boldogságban él:

Tu es assis au rang des Anges précieux
En repos éternel, loin de soin et de guerres.

A költőnek minden csak borzalmat és rettegést okoz:

Au Ciel est mon Soleil, au ciel est ma lumière.²⁾

Kedvesét ei nem felelji:

Et ta beauté que l'aime, est en terre consumée
Il mourut pour une ombre et moy pour un tombeau.³⁾

Marienak a teste a földben pihen, de lelke az égbe repült. Hány-szor jelenik meg előtte, gyengéden megfogja kezét:

Mais partant de mon lit, son vol est si soudain
Et si prompt vers le ciel, que ie ne la puis suivre.⁴⁾

Ime az eszme-közösség az olasz és a francia költők művei között. Mindkettő a szerelem indítékát juttatja kifejezésre Petrarca nagy művészettel, Ronsard tagadhatatlan virtuóztatással. Úgy az egyik, mint a másik a reménytelen szerelmet, a lélek kietlen sivárságát s az imádott nő kegyetlen ridegségét festi. De Petrarca soraira valami rejtelmes félhomály borúl. Érezzük, hogy ennek a költészetnek háttere a középkor, noha közel a renaissancehoz, benne a csúcsfíves gót egyházzal, honnét buzgó áhitattal száll az Úrhoz a hívó imája. Lassan bontakozó pantheismus nyoma tűnik ki természet-kultuszából, nemes, felemelő, csaknem az ind Kalidaszáéra emlékeztető. Mikor hittek még oly naivul az angyalokban, mikor volt oly szilárd a keresztény ember hite, hogy az, a kit szeretett, nem halhatott meg egészen, de az ott él belőle, a mi halhatatlan, a lélek, Isten zsámolyánál? Hallja az angyalok zenéjét, s áldását küldi annak, kit oly árván, oly egyedül hagyott. Petrarca a maga korának oly mesteri kifejezést adott, mint Dante . . . S Ronsard? Mikor Petrarcát utánozta, átvette indítékait, de azokat egészen úgy alakította, mint

¹⁾ Am. II/b. 219.

²⁾ II/b. 224.

³⁾ II/b. 225, II/b. 226.

⁴⁾ V. ö. Mickievicz Ádám, lengyel költő motívumait. A «Do Laury»-ban eszményi szerelmét festi:

S légy másé bár e földön, az égben mindörökre
Enyém léssz: sziveinket isten kötötte össze.

a hogy ezt francia költő tette. Az ébredező galantéria, a társasélet kecses finomsága jellemzik a XVI. századtól kezdve a francia életet. Ronsard ennek a kornak a gyermeke. Az ő soraiban eloszlik Petrarca költészetének misztikus homálya. Jobban illik hozzá a pajkos verve, mert költői természetének ez a való eleme. Mikor Petrarcat utánozza, kissé feszesen mozog, s a mint Anacreont követi, megered vidámsága, csapong a kedve, nem egy sorában sziporkázik a szellem. Ez érthető is, mert Ronsard, mert francia.

(Vége köv.)

PLEK OSZKÁR.

ADALÉKOK A JEZSUITÁK ISKOLAI SZÍNJÁTÉKAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. *)

VIII. Kassai egyetem.

(Budapesti Egyet. Könyvtár kézírata: Ab. fol. 89.)

1740. Zrinus ad Szigetum.

1741. Divus Paulinus charitate insignis. — Eusebius Sardiniae Rex pientissimus.

1742. (Czímök hiányzik).

1743. Ludus fortunæ in Egmontio Duce et Granduellano Cardinali.

1744. Jobeles et Octavius, amicitiae prodigia, alter pro altero mortem oppetere certantes. — Sennacheribus Assyriorum Rex a filiis (quos deorum iram placaturus immolare constituerat) interfectus. — Victor Julius Cæsar, dum, intercepto Metello, Pompeianarum partium duci, vitam condonat.

1745. Microcosmarchia, sive rationis in homine imperium ab appetitu tyranniæ vindicatum. — Rex Manaar filium suum in victima fidei immolans. — Blanus et Tongus.

1746. Jovinianus (elő akarták adni, de az előadás a tanár halála miatt elmaradt). — Husaimus. — Pantolmus.

1747. Quiraus regii sanguinis in Crinæa vindex. — Euergumenus Japon. — Roboamus. — Tres fratres Japonese a pietate in parentem celebres.

1748. Joachas Rex Judæ. — Demetrius Philippi Macedonis regis filius. — Septem dormientes.

*) Lásd Egy. Phil. Közl. XXIV. évf. 458—462, 816—819; XXV. évf. 396—398. l.

1749. Hesiodus frater ignotus a fratribus jugulatus. — Adolescens in matrem impius, eo ipso in loco, quo hanc indignis modis aliquando e curru dejecerat, pede cum vita amissis, punitus. — Exitium rationis ex Juventæ regno factione affectuum procuratum. — Tripho Simóni Machabæo perfidus.

1750. Nicolaus Zrinius ad Szigethum, gloriosa pro patria victima. — Acrisius tyrannus a Perseo nepote regno et vita exutus. — Absolon in convivio trucidatus.

1751. Jephtides. — Filii Heli. — Theofredus oculis orbatus. — Joas Judæ rex.

1752. Ladislaus Chákus Transsylvaniae Vojvoda. — Olaus, Erici filius.

1753. Casto et Camillus et Miphibotethus (Nem derül ki, egy vagy több drámával van-e dolgunk.)

1754. Stilico. — Menalippa et Charito. — Smerdis vita ac trono privatus. — Romulus et Rhemus (sic).

1755. Atilius Regulus. — Attalus Eumeni fratri sceptrum reddens. — Alexius Comnen solio deturbatus. — Landelinus a matre agnitus.

1756. Hannibal. — Philintus. — Childericus Franciæ rex pulso Aegidio Romanorum in regnum restitutus.

1757. Alpinus Achaji Scotiæ Regis filius. — Idomeneus Creten-sium rex. — Protomeus Philopator solium per suorum cædes invadens. — Divus Paulus coram Agrippa (Ungarico idiomate).*)

1758. Porus Indiæ Rex, ab Alexandro Magno solio restitutus. — Philadelphus Ptolemæi Lagi filius, posthabito natu majore, solio impositus. — Tragicus Amani casus, in eadem, quas pararat Mardocheo, insidias præcipitatus.

1759. Qu. Fabius intercessione senatus et populi a morte liberatus. — Althemenes, ne patris sui occidendi, ut oracula fore pronunciant, occasio esset, e Creta patria sua sponte in exilium abiens. — Pythias et Damon.

1760. Inter actiones theatrales primo loco referenda venit illa, quam opera et liberalitate Reverendi Patris Rectoris, idiomate Hungarico, selecta ex tota Universitate cultior juvenus, coram nobilissimo auditore, fausta adacclamatione, mense Julio egit. Materiam huic

*) Farkas Róbert (A kassai kath. főgymn. története, I. Kassa, 1895. 170 l.) még ideszámítja «Judæa királya» és «A római köztársaság» című darabokat. De ezek nem voltak drámák, hanem akadémiai tárgyak, mint a kézirat mondja: «Infima Grammaticæ, juncta Elementari classi, binas Academias fecit, alteram de Romana Republica, de gestis Regum Juda alteram . . .».

præbuit Sedecias a Nabucho oculis orbatus.*) -- Otho Sylvius Romanus Imperator sibi mortem, ut patriam civili bello solverat, consciscens. — Nicephorus. — Arnulphus Juvenis Italus, cui pater post fata sua in certo conclavi non exiguam reliquerat pecuniæ vim, funi de traba pendenti ita alligatam, ut juvenis eam non prius reperire potuerit, quam dum pessumdatis reliquis fortuuis in desperationem actus prædicto laqueo gulam frangere tentavisset.

1761. Drama Hungaricum, cui materiam præbuit filius prodigus in regione Conquinqua. — Crispinus. — Cyrus a pastoribus per lusum Rex renunciatus.

1762. Ferdinandus tertius Hispaniarum Rex de Mauris ope B. Virginis triumphans. — Alvarus Hispanus æmulo Alphonso insidians.

1763. S. Julius Martyr. — Joannes Apponyi Eremita cultor ab solitudine domesticorum violentia abductus, sed mox domesticorum impietatem castigans, e vivis ereptus. — Artaxerxes.

1764. Leo sapiens. — Gyula Transilvaniæ Princeps. — Josaphatus Abenneris Indiæ reguli filius ad veram fidem a Barlaamo adductus.

1765. Amasias Rex Judæ ab Israelis Rege Joa devictus et miro eventu in solium repositus. — Bellerophontis innocentia. — Ferdinandus Tusami Regis filius.

1766. Rhetorica bis Terentianos sales in Theatrum gratioso cum lepore intulit (terentiusi darabok, melyeknek czímeit a kézirat nem említi). — Josephus Aegyptius a fratribus venditus. — Ischirio et Hyacinthus, Clodoaldi Daniæ Principis filii. — Terentianus dialogus. (Nem bizonyos, vajjon színdarabnak számít-e?).

1767. Archigallus et Heliodorus. — Damon et Pythias. — Conradinus et Fridericus.

1768. Gerardus Avesnates e captivitate Turcica salvus a Godofredo Bovillionio eductus. — Sandonus exilium præ idololatria spretis etiam sceptris cum fratribus eligens. — Lotharius regni se pertæsus curas et vanitates sæculi abdicans (patrio sermone).

1769. Vajenkindius undecimus Hunnorum Tanjoos (?). — Alphonsus Peresius Gusmanus, Tariffæ Andalusie urbis prætor, qui captum a Mauris filium, nec alio lytro, quam urbis deditio reddendum interimi maluit, quam hostibus crudelissimis urbem tradere. — Antigonus Demetrii filius.

1770. Wolfgangus Batthyanius Heros cum a suis, tum a Nepotum suorum meritis apud patriam celeberrimus, qui cum ad Temesiam, quam contra Turcas tutabatur, ab Achmete Vezirio perfide captus impia in

*) Kunics Ferencz Sedeciasa. — Lásd Lázár Béla cikkét: Egyet. Phil. Közl. XV. 1034. kk. II.

patriam arma capere nollet, illustris in suos amoris victima occubuit. — Abdolomius ex horto abductus in solio collocatus. — Casimirus regno se abdicans.

1771. (A drámák czíme hiányzik).

1772. (Semmi feljegyzés drámákról).

IX. Nagyváradi gymnasium.*)

(Bpesti Egyet. könyvt. kézírata, Ab. fol. 93.)

1741. (Volt drámai előadás, de a czím hiányzik).

1742. " " " " " "

1743. " " " " " "

1744. Ladislaus Rex Varadiensis Episcopatus fundator.

1745. Ludovicus Grithus, Ungariæ Palatinus. — Hildericus.

1746. Joannis Calonis Orientis Imperatoris clementia. — Salamon, Rex Hungariæ.

1747. Absolon, Davidi patri rebellans. — Josephus a fratribus venditus. — Divus Joannes Baptista in eremium proficiscens.

1748. 1749. 1750 (a feljegyzések hiányzanak).

1751. Codrus. — Augustinus.

1752. 1753 (a feljegyzések hiányzanak).

1754. Atilius Regulus (patria lingua). — St. Stephanus, primus Hungariæ rex, ab uno conjuratorum ad necem quæsitus. — Verbum Nomini subjectum.

1755. (Volt drámai előadás, de nincs megnevezve).

1756. " " " " " "

1757. Adamus Forgacsius, præsidium Uivariense contra barbaros strenue defendens. — Tysaphernus in patrem impius. — Aristides (ungarico sermone).

1758. Manasses ex captivitate Babylonica liberatus thronoque restitutus. — Wolfgangus Batthyanus ob fidelitatem in regem suum a Turcis in carcere cæsus. — Richardus nobilis Flandriæ adolescens a perveris moribus resipiscens.

1759. Iphigenia Orestis fratris liberatrix. — Homo gloriosus. — Duo adolescentes eremum subeuntes. — Ismene expulso tyranno, restituta regno suo. — Cyrus.

1760. Dosylus, natu minimus Candaulis Cimeriorum regis filius, qui in erectum arborique alligatum defuncti patris cadaver jaculari

*) V. ö. Cséplő Péter: A nagyváradi r. kath. főgymn. tört. 1895. II. 14. kk.; Naményi Lajos az Egy. Phil. Közl. XXI. évf. 795. kk. II.

recusans, se virtute fratribus superiorem demonstrasset. — Fouquetus a Generali Laudonio oppressus.

1761. 1762. (Nincs feljegyzés).

1763. (Volt dráma, de czíme hiányzik).

1764. Filius prodigus.

1765. (Volt dráma, de czíme nincs feljegyezve).

1766. Jas, a Jojada in solium evectus. — Divus Ladielaus (patrio idiomate).

1767. Senacheribus. — Caracalla.

1768. Prodigus filius (patrio idiomate). — Emericus et Andreas de corona Hungariæ disceptantes.

1769. Clementia S. Stephani, qua Gyulam avunculum Christo et sibi reconciliavit. — Trium filiorum infelix pater. — Sanchius.

1770. Extincta in Balthasare Assyrica Monarchia.

1771. Tiburtius martyr. — Zrinyius ad Szigethum gloriose pro patria occumbens.

1772. Ludovicus Caroli tertii Siciliæ regis filius. — Octavius et Valerius.

Közli FINÁ CZY FERŐ.

EGY MORISCO VERSES UTLEIRASA MEKKÁBA ÉS MEDINÁBA TETT ZARÁNDOKLÁSÁRÓL.*)

Nincs európai ország, mely oly szoros viszonyban lenne az arab műveltséggel, mint Spanyolhon. A mór civilisatio, mely a középkori szellemi sötétségben sokáig egyetlen világító fáklyája volt az európai emberiségnek, minden inquisitio és üldözés daczára kitörülhetetlen nyomokat hagyott ott.

Maguk a spanyol történetbuvárok is elismerik, hogy az arab tudomány és irodalom ismerete nélkül ingó alapon nyugodnék minden műveltségtörténeti kutatásuk. Spanyol nyelvész, ki nem tud arabul, sötétben tapogatódzik. Jól mondja *Saavedra*, spanyol tudós, hogy nem lehet megérteni nyelvünket, ha be nem hatolunk Arábia fiainak és Mohammed híveinek gondolkozásmódjába. Bizonyításra sem szorul, hogy mennyire fontos eszköz az arab nyelv a spanyol történelem régibb korával foglalkozónak kezében.

Újabb időben ezt belátván, vállvetve iparkodik számos spanyol

*) *Puey Monçon Viaje á la Meca en el siglo XVI (Zaragoza 1897)* 303. l.

arabista, hogy honfitársai számára kiaknázza és hozzáférhetővé tegye az arab irodalom és tudománynak a mór uralom után fenmaradt gazdag kincsesbányáját.

E célra szolgál a *Colección de estudios arabes* című, 1897 óta megjelenő gyűjtemény, mely népszerű modorban írt, de azért a tudomány színvonalán álló művekkel igyekszik módot nyújtani a művelt közönségnek, hogy megismerje az arabok gazdag történelmi, bölcsészeti és tágabb értelemben vett tudományos irodalmának remekeit.

A gyűjtemény, mint azt az eddig megjelent munkák mutatják, elég széles keretben mozog. A vallás, jogtörténet, politika, bölcsészet, mind helyet találnak benne. Így például az utolsó, a VI. kötetben az *Ihja 'ulum al-dîn* (a. m. a hittudományok újjáélesztése) halhatatlan szerzőjéről *Ghazzali*-ról (megh. 1111. Kr. u.) ír *Asín* egy nagy terjedelmű (csak az első kötete 912 lap) monographiát, mely tudományos alapos-sággal ismerteti a nagy arab vallásbölcsész philosophiáját.*)

Nem a sajátképeni arab irodalom terméke az előttünk fekvő könyv, mely a gyűjtemény első köteteként látott napvilágot, mert nem az al-Korán nyelvén szól, hanem spanyolul.

Szerzője egy morisco, azaz spanyol mohammedán, a ki arab betűkkel, de tiszta castiliai dialektusú versekben írta meg művében *Mekkába* és *Medinába* tett zarándok-útját.

A sok tekintetben érdekes költemény írójáról csak annyit tudunk, hogy *Puey Monçon*, a mai *Pueyo de Santa Cruz* helységben élt a XVI. században.

Hogy mór létére spanyolul és nem a mórok irodalmi nyelvén, arabul írt, annak oka az arab műveltség általános hanyatlásában keresendő. A mór uralom utolsó éveiben mindinkább fogy azoknak száma, kik jól tudtak a próféta nyelvén írni. Mint a jelenkori törökök, perzsák, hinduk, afghánok s egyéb nem arab moszlimek, szajkó-módra bemagolták a fontosabb arab imádságokat, de azért többnyire egy kukkot sem értettek az arabból.

Különösen a mór uralom megszűntével annyira ment tudatlanságuk, hogy még a szent könyv, az al-Korán olvasása is nehezőkre esett. Innen magyarázható, hogy az utolsó moriscok a gyengébbek kedvéért latin betűkkel átírták az arab szöveget.

Igen érdekes az arab betűkkel spanyolul író morisco nyelvezete. A spanyol szöveg arab írásában különös, hogy a spanyol *sz-et* mindig *sin-nel*, *s-el* írja, például *mas* (ejtsd mász) helyett *maš-t* ír, *está* (ejtsd

*) *Estudios Filosófico-Teológicos I. Algazel Doqmática Moral Ascética* (Zaragoza 1901) por Miguel Asín.

esztá) helyett *está-t*. A spanyol *g-t* az arab *ghain*-nal adja vissza. A *v-t* nem az arab *váv*-val, hanem *bá*-val, pl. *el-val* nála *el-bal*.

A magánhangzókat arab módra jeleli, nem tevéen különbséget az *a* és *e* között s egyformán írja az *o* és *u*-t.

A spanyol *qu-t* a kiejtésnek megfelelőleg *káf*-al írja, pl. *que* = *ká* (alif-fal írva).

Nyelvezete elég tiszta spanyol, csakhogy mint moszlim ember, arab alakjokban adja a vallásos és ritualis dolgokra vonatkozó kifejezéseket. A vallást *adín* (*al-dín*), a zarándoklást *al hadds* (a spanyol kiadó átírásában *al-hache*) szóval, a prófétákat arabos spanyol szóval: *anabies-el* jelöli.

Elavúlt, régies spanyol szókkal él, minők *qibdad*, a. m. város, a jelenkori *ciudad fambre*, a. m. éhség, most *hambre*. *Nueso-t* mond *nuestro* (a. m. mienk), *doseno-t segundo*: második helyett.

Katalán-eredetű provincialismusok nem ritkák nála, így *nau*-nak mondja a szokott *nave* helyett a hajót, *romeaje*-nek a zarándoklást, *mercadante*-et használ a jelenleg dívó *mercader* (a. m. kereskedő) helyett. Igéi között is vannak provincialis alakok, így *mercar* nála a. m. venni, *escrebir* írni (most *escribir*), *esturdecer*, a mai *aturdir*, a. m. elbódítani. Mint a jelenkori *Monçón* és *Pueyo* vidéki ember, írónk is *hestori*-ának ejti a *histori*-át és *jodio*-nak a *judío*, a. m. zsidó-t.

A szeretni ige infinitivusa nála *amantar* az irodalmi *amar* helyett.

Költői bece, mint talán mondani is felesleges, nem nagy ennek a verses útirajznak. De helylyel-közzel friss, élénk leírásokra bukkan a figyelmes olvasó. Bizonyos emelkedettség van egyes verseiben, hol a hit iránti lelkesedés elragadja utazónkat. Mindent összevetve, mondja *Mariano de Pano*, a mű spanyol kiadója, szép példája ez a népies mór irodalomnak (*un hermoso ejemplar, de aquella literatura popular morisca*).

A kéziratban nem voltak szoros időrend szerint beosztva az egyes coplák. Össze-vissza, minden chronologia nélkül következnek egymás után a nyolczsoros (*octava*) versszakok.

Így az utazás lefolyását, hogy hol és meddig időzött utazónk, nem lehet egész pontossággal megállapítani. Annyi világos, hogy *Valenciában* szállt egy velencei gályára az útleíró.*)

*)

IV.

Yo llegando en Valencia
No lo quise más tardar,
Luego hiz mi diligencia
Y mis hechos ordenar:
Pagué al Baile General
Toda razón y dreitaje,

Először Tuniszba ért a hajó. A nagy mohammedán város leírásának két coplát szentel. Csodálattal említi, hogy mily sok ott a ház; százhatvanezerre rúg ott a lakóházak száma. Oly gazdag, nemes egy város az, hogy ki sem lehet mondani.¹⁾

Annak, a ki nyugalmat élvezhet, igen kellemes, élvezetes tartózkodási hely (Çibdad es muy deleitosa para el que está reposado), de az utazóknak nem volt ott maradásuk.

Karácsony második napján (kissé különös, hogy így ír egy mohammedán!) útra keltünk. Szárazon és vizen, földön és tengereken keresztül. Városokat érintve és a tenger veszélyeivel daczolva. Így érkezünk Dserbára, arra a buja zöld szigetre.²⁾ Itt közbeszúrva elmeséli, hogy három napig utaztak éhséget szenvedve, tengeri betegségtől gyötörtetve (navegamos por esa via tres dias de sin comer).

Szfakesz déli tuniszi városba érve, élelmiszer után láttak, de sem pénzért, sem jó szóért egy harapás kenyeret se tudtak kapni (no trobamos bocado de pan por amor ni por dinero). Végre egy bárányt vettek hét *naszrin*-ért; minden só és fűszer nélkül kellett azt megsütniök és kenyér nélkül elfogyasztaniok.

Ezután a Homer által megénekelt sziget természeti szépségeit és gyönyörű gyümölcsöseit írja le.³⁾ Egész elragadtatással szól erről az ókorban Meninx (*Μήνιξις*)-nek nevezett s most *Dserba* név alatt ismert szigetről. «Igen kellemes, sok élvezetet nyújtó sziget ez. Tele a sok gyümölcsfával. Van ott sok barack-, körte- és fügefafa, meg sok szőlő.

Y al Patrón de la nau
Qu'es natural de Venecia.

Viaje à la Meca (Zaragoza 1897) 37. l.

1)

VI.

Ciento y sesenta mil casas
Por cuento en ella había,
Çibdad de tanta valía,
Çibdad de tanta riqueza,
Caballeria y nobleza,
Que contar no se podría.

Viaje à la Meca 38. l.

2)

El segundo de Nadal
Partimos por aquellos valles,
Cuando por tierras,
Cuando por mares
Por villas y çibdades,
Peligros por la mar oscura:
Ansi ribamos à Cherba
Isla de mucha verdura.

Viaje à la Meca 39. l.

3) *Odyssea* IX. 82--104.

Bőven terem ott a datolya, mely nagyon ízletes egy gyümölcs. Kedves egy sziget ez, melynek csaknem egészen mívelhető a földje.»¹⁾

A lotuszevők szigetét elhagyva, nagy vihar érte utól a hajót. «Mi zarándokok vígan útra keltünk *Dserbából* sok kereskedővel együtt, hogy Alexandriába hajózzunk. A viharos tengeren hajókázva, megkaptuk a tengeri betegséget, egy igen szörnyű, rettenetes nyavalyát. Mikor a Fortuna-öbölbe értünk, semmi rosszat sem sejtve, hirtelen szélvihar támadt. Fehangon, hangos szóval kiáltá akkor a Patron: hadd ürüljön ki a gálya, ha azzal mi megszabadulhatunk.»²⁾

A kapitány szavára a tengerbe hányták az árucikkeket és a zarándokok holmijának egy részét.³⁾ «Végre a fenséges mennybeli ural-

1) Isla es muy deleitosa
De muchos arboles fruitales,
Mançanos, priscos y peros,
Muchas viñas y figurales;
Hay de muchas datileras
Que es una fruta sabrosa
Isla es muy deleitosa,
Maguera toda arenales.
Viaje à la Meca 41. l.

2) XV.
Partimos con alegria
De Cherba los alhichantes
Con muchos de mercadantes
Para ir en Alixandria:
Navegando nuesa via
Por l'alta mar tempestosa
Tomónos mala marina
Una muy terrible cosa.

XVI.
Cuando fuemos en los golfos
De Fortuna, sin dudar
Recreçentó la tempesta
Y ventisca por la mar
Aqui empeçó de llamar
Ad altas voces el Patrón
«Vaciese el galión.
Si nos podremos salvar».
Viaje à la Meca 47—8. l.

3) XVII.
Mucha riqueza echaron
En la mar à los mercadantes
Y tambien à los alhichantes
Parte de su provisión.
U. ott.

kodó, ki minket meg akart tartani, mivelhogy minden az ő kezében van, lecsendesítette a háborgó tengert.»¹⁾

A veszély elmúlt, de azért a zarándokok szenvedése nem ért véget. Most meg az élelemhiány szülte éhség gyötörte az utasokat, mert az élelmiszerek jó részét a tengerbe hányták.²⁾ A kapitány egyik rokonát bízta meg az élelmiszerek kiosztásával és megesküdöttette, hogy mindenkinek egyformán fogja kiadni a részét.

Tizennyolcz napig tartó tengeri út után Alexandriába ért a hajó. «A tizennyolczadik napon Alexandria városának tengeri kikötőjében szálltunk partra. Onnan a híres Kairo felé vettük útunkat, a felé a nemes, nagy és hatalmas város felé, mely olyan, hogy kellőleg leírni sem lehet.»³⁾

Egész lelkesedéssel szól Kairóról, az első nagy mohammedán városról s öt versszakot szentel leírásának.

Lakosainak számát csak a jó isten tudja, «nincs száma lakosságának, csak a parochiák (porropias) 25,000-et tesznek. Olyan rendet tartanak ott, hogy éjjel olyan világos a város, mint fényes nappal».⁴⁾

1)

XVIII.

El alto rey soberano
El que nos quiso salvar
Pues todo estaba en su mano
Dió reposo á la mar.
U. ott.

2)

XIX.

Pasada fué la Fortuna
Y el peligro y espanto,
Quedónos otra tristura
Aunqu'el mal no era tanto,
Açaz era pro quebranto
Quedar de sin provisión,
Que la echaron en la mar
Por miedo del galión.
Viaje à la Meca 49. l.

3)

XXIV.

Fuémonos á desembarcar
Al diziocheno día
En el puerto de la mar
De la çibdad de Alexandria
De allí, tomamos la vía
Para Alcahra la famosa
Noble, grande y poderosa
Que contar no se podría.
Viaje à la Meca 51. l.

4)

XXV.

Sus vecinos no han cuento,
Cuanto mas las otras cosas,

Bámulattal említi, hogy 36,000-re rúg a templomok száma s olyan sok imaház van, hogy meg sem lehet azokat számlálni. Az egyiket *Al-Azhár*-nak hívják.¹⁾ A legnagyobb mecsetét Kairónak *Tajlon Dsámi*-nak nevezik.²⁾ Különösen tetszett zarándokunknak a Gaurija (al-guri) mecset, mely akkor még egészen új volt és belső márvány falaival és remek, sokszínű arabeszkjeivel vonta magára a figyelmet.

A Gaurija leírása után³⁾ megemlékezik arról, hogy Kairóban van eltemetve Sáfí, a nagy jogtudós imám: «Kairóban van eltemetve a mi tudós doctoraink egyike, azok közül, kik a mi szeretettünk hitére ezer áldást hoztak. Az, a kit *Sáfí*-nak hívtak, egy pompás sírban, melyet mindennap sokan felkeresnek.»⁴⁾

Másnap, mint maga mondja el, egyik legismertebb mohammedán szent asszony: *Nafisza* sírját kereste fel.⁵⁾ «Meglátogattuk másnap egy

Vinticinco mil porropias
Se fallan por nombramiento:
Tienen tal regimiento
Qu'es cosa de alegría,
Que tan clara está de noche
Como cuando es de día.

U. ott 55. l.

¹⁾ *Goldziher: Az Iszlám* (Budapest 1881) 281. és 303. l.

²⁾

XXVI.

Pasan de trenta y seis mil
Las casas de oración
No se pueden nombrar,
Qu'en cantidad muchas son:
A una llaman Aleçar,
Tienen de mas gualardón
La mayor de toda Alcahra
Llámase Iimaa Tailón.

Viaje à la Meca 56. l.

³⁾

XXVII.

La Gauriya, de lindeza
Sobre todas cuantas son
De oro y de ornimento
Y de toda guarnición;
Labrada con perfición
De letras, lazos y flores
De oro y plata fina
Y muchas otras colores.

⁴⁾

XXVIII.

En Alcahra está enterrado
Uno de nuestos doctores
Los que dieron mil favores
Al adín de nuesto amado
Que Xafi fué llamado.

⁵⁾ *Goldziher: Az Iszlám* (Budapest 1881) 213. l.

igen vallásos nő sírhelyét, kinek *Nafisza* volt a neje és *Husszejn*-nek volt a leánya. Ott, hol egy pompás műemlék alatt nyugszik *Ali Abu Taleb fiának*, annak a bátor oroszlánnak az unokaleánya.)¹⁾

Mekkába érve, tetőpontját éri el útazónk lelkesedése. A szent várost és a főmecsetet részletesen leírja: «Olyan sokat érő ház ez és olyan fenséges egy lak, annyi itt az arany, ezüst, hogy megbecsülni, felszámítani képtelen az emberi elme.»²⁾ Négy mihráb (szószék) van ott, a mi négy szektánknak megfelelőleg. Vannak ott gazdagon épített tornyok, igen magasak, gazdagok és szépek. Négy közülök a mi hitünk négy doctorának nevében ezer kegyet áraszt a szent házra. Csodálatra méltó dolgok ezek.»³⁾

Miután részletesen leírta a mekkai és medinai nevezetességeket és elvégezte az előírt szertartások felsorolását, szomorúan, tört szívvel vesz búcsút az áldott földtől és fogadja, hogy soha el nem fogja feledni az elválás okozta fájdalmát.⁴⁾

KÉGL SÁNDOR.

1)

XXIX.

Vesitamos otro dia
Una devota muy grande
Que su nombre fué Nafiça,
La hija del Alhoçaini
En un rico monumento
Donde fizo habitaçiõn
Nieta de Ali ibno Abi Tálib
Aqese bravo leõn.

Viaje à la Meca 57. l.

2) *Viaje à la Meca* 91. l.

3)

XLVIII.

Alli están quatro almhrabes
De las nuestras quatro reglas:
Hay de ricas açomuas
Muy altas ricas y bellas
A quanto las quatro d' ellas
De nuestros quatro doctores.
U. ott 92. l.

4)

Cuando partí caminero
De la tierra de benediçión
Quebrantóse mi corazón,
Sábelo Alá el verdadero;
Partiendo del Monsajero
Recreçentó mi fortuna
Que muero y vivo á una
D'este dolor lastimero.

Viaje à la Meca 217. l.

HAZAI IRODALOM.

Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Budapest, Hornyánszky Viktor. 1902. 8-rét, XVI és 404 l. Ára füzve 8 korona.

Nyelvünk fejlődésének folyamán alig van érdekesebb korszak annál a körülbelül egy századra terjedő időnél, melyet a nyelvújítás korának szoktunk nevezni, mikor a nyelv úgynevezett «természetes» fejlődésének útját elhagyva, az írók működése következtében olyan nagyarányú változást ért, mely eleddig minden nyelv történetében páratlanul áll. Az írók jogát új szavak alkotására már Horatius iktatta törvénybe: «... licuit semperque licebit... producere nomen», éltek is vele mindenütt és mindenkor, hivatkoztak rá, valahányszor szüksége és alkalmá támadt. Hogy mást ne említsek, a francia Ronsard és köre, a Pléjade, a német Zesen s a korabeli nyelvművelő társaságok ugyancsak megfogadták és követték a tanácsot. De működésük hatása legnagyobb-részt elenyészett, az irodalomban igen kevés nyoma maradt, az egész nemzet nyelvében, a közbeszédben pedig alig, vagy egyáltalán nem. Irodalomtörténeti nevezetességen kívül nincs más érdekességük, még a nyelvtörténetben sem.

Egészen másféle a mi nyelvújításunk. Működése nemcsak érintette, hanem átalakítólag hatott az irodalmi nyelvre s a közbeszédre egyaránt; nem vonhatta ki magát alóla még a különben minden külső erőszakos befolyással szemben oly zárkozott népnyelv sem. Vegyük elő három nagy szótárunkat, Páriz Pápaiét 1762-ből, Márton József bármelyikét 1807 és 1823 között, és Ballagi legutolsó, 1890-i kiadását. Mi óriás különbség már csak a szókincsben is! A ki nem ismerné az elmúlt idők történetét, nem egy, hanem legalább három század lefolyására következtethetne az első s az utolsó között. Páriz Pápai szókészletében még a régi világ tükröződik, mely deákos műveltségének szűk korlátai közt mozog, kevésbé illetve az ország határain túl élő világtól. Márton József Lexikonaiban a régi sorok közül új csemeték ütnek fel fejüket, nem erősek még, de szaporák. Új fogalmak, új eszmék hordozói. A régi tartalom is, mintha az idők divatját akarná követni, új ruhában jelenik meg; némelyiknek köntöséből leszabtak egy darabot, kissé furcsák eleinte, de annál könnyebben mozognak, beférkőznek mindenhová; a divatból nemsokára megszokás lesz s mire Ballagi gyűjti egybe őket hatodízből, legtöbbször már jó ismerős, belesimult az eredetiek közé; alig tudjuk már megkülönböztetni, melyik igazán a régi törzsökös s melyiknek születését homályosítja el egy kis törvénytelenység, melyet már csak a kutató-

nak tapintatlan tudásvágya von elő a múlt porából. De milyen más világ ez az új! A régi korlátok ledőltek: itt látjuk Európa eszméinek és fogalmainak, műveltségének és tudományának képviselőit teljes számmal; a múlt századoknak nem egy holtnak vélt alakja feltámad, hol régi ruhájában, régi tartalommal, hol az új idők ízléséhez szabva; a vidéki atyafiak is seregestül beállítottak, úgy, hogy egészben majd harmadfélszerre többen vannak, mint régen. Igaz, hogy az élők sokasága magával hozott nem kevés halvaszülöttet is; no de se baj, majd eltevődnek a nyeliörténet nagy múzeumának múmiai közé, helyüket pedig elfoglalják az élő, de még szertecsatangoló «népszámlálatlanok», kiket az élő beszédből, a nyomtatott papíros tengeréből még eddig nem sikerült a szótárak rendezett soraiba szorítani.

De a nyelvújítás nemcsak szókinccs tekintetében idézett elő nagy változást nyelvünkben, hanem a szófűzésben, mondatalkotásban is, új szólásbeli sajátságokat is fejlesztett, melyeket ép úgy, mint a szótárbelieket teljességükben még ma sem ismerünk, mert a nyelvújítás története még nincs megírva, nem is lehetett mostanáig megírni.

Mindenekelőtt nem volt meg hozzá eddig a kellő tárgyilagosság, mely az igazi történetírásnak egyik főfeltétele. Egyrészt a szókinccs gyarapításának szüksége, másrészt a nyelvbe tolakodott és tolakodó fölös idegen elemek kiküszöbölése mohóvá és elhamarkodottá tette a nyelvújítás munkásait, annál is inkább, minthogy őket az alkotásban nem annyira a nyelvfejlődés folyamatában nyilatkozó törvények vezették, hanem sokkal inkább elvont bölcselkedés s a «csin» elve, melyeket a hasznosság és czélszerűség jelszavaival igyekeztek támogatni; szóval, nem a gyakorlatból vonták le az elméletet, hanem az életet szabták előre megszerkesztett rendszerekhez; ez pedig nem más, mint annak az elméleti s történeti érzék híjjával bíró felfogásnak egyik megnyilatkozása, mely a XVIII. század végének s a XIX. század elejének politikáját, társadalmát, művészetét általában jellemzi. Nyelvet teremteni, szavakat csinálni ép olyan könnyűnek és végrehajthatónak tartották, mint mások a bomladóban lévő állami és társadalmi életet önkényes korlátok és szabályok közé szorítani. Ebből a gondolkodásból eredt aztán az a könnyedség, melylyel szavakat csonkítottak, összeraktak és szétválasztottak, gyököket kikövetkeztettek, új képzőket teremtettek, a magyar gondolkodást a külföldi mintára szabták, ha pedig szüksége kívánta, nem riadtak vissza a koholástól, sőt a megálmodástól sem. Ennek természetes következménye volt, hogy a józan magyar gondolkodás kezdettől fogva tiltakozott az ilyen mondvacsinált termékek ellen s mivel az újítók nem engedtek vélt igazukból, elkeseredett harcz indult meg a két tábor között. Ez a dolog természeténél fogva mindkét párt legkirívóbb szélsőségeire fordította a figyelmet s nem engedte, hogy az elfogúlt szem azt

a nagy hasznot is lássa, mit a nyelvújítás mind a szókincs, mind a szó-fűzés tekintetében tett. Így a pártatlan bíráló és tárgyilagos ítélet sem volt meg történetének megírására.

Lehetetlenné tette ezt az a másik körülmény is, mely egyenest az előbbiekből folyik. Nem lehetett teljesen összegyűjteni sem azokat a szavakat, miket a nyelvújítás alkotott, sem azokat, miket a régiségből föllevenített, sem, miket a népnyelvből vett a szókincs kiterjesztésére. Az elfogultság csak a korcsokat, koholmányokat gyűjtötte, kutatta, hogy méltó fölháborodással vághassa az újítók szeme közé; a mi jót alkottak, ép azért, mert jó volt és senki nem akadt fenn rajta, mert a nyelv természetére szerint volt, nem nagyon vették számba s így a mérleg karja nem a nyelvújítás javára billent. Megszokássá vált a nyelvújítást nevetőség és megrovás tárgyává tenni s ez annál könnyebb volt, mert az újítók maguk is sokkal inkább törvénytelen módon termelt szavaikat védtek, semhogy helyes úton keletkezett alkotásaikra hivatkoztak volna, miket maguk sem vettek igen számba.

A harcznak azonban megvolt a jó eredménye. A történeti folytonosság érzete visszaszorította az újítást a maga természetes medrébe, a korcsok és erőszakos csinálmányok maguktól elhaltak; a közszükség csak egy részüket gyökerezettette meg, ezeknek is törvénytelen eredetét a megszokás s a használat csakhamar elfeledtette s így elérkezett az ideje a történetírásnak.

Hogy a nyelvújítás történetének megírása nem könnyű dolog, már eleve is elképzelheti mindenki, ha fölgondolja, mennyi tömémentelen sok forráson kell magát keresztülrágnia a kutatónak, hogy adatait összegyűjthesse. A szótárak még csak hagyján, pedig ezek is vannak jó számmal; de aztán a könyveknek és hírlapoknak sokasága, hát még a nagyrészen kiadatlan levelezések végtelen sora. Roppant fáradsággal jár aztán az egyes szavak szerzőjének kiderítése, megalkotásuk módjának kimutatása, esetleg a régi vagy népi eredet megállapítása; akárhányszor valamely véletlenül előkerülő új adat megdönti hosszas kutatásoknak fáradságos eredményét. Ennek a tömérdek anyagnak földolgozása, a nyelvújítás teljes egészének rendbeszedése nem is történhetik másként, mint csak sok részlettanulmány segítségével, melyek egy-egy kisebb kört, egy-egy írótnak ki minél aprólekosabban, minden irányban. Kisebb arányokban, szűkebb térre szorítkozva, megtörtént ez már eddig is több ízben; de minthogy ez a kutatás legtöbbször csak a korcsokat tekintette, minthogy ez nagyjából nem volt egyéb a nyelvújítás bűnlajstrománál, természetesen egyoldalú maradt, sem teljességre, sem pártatlanságra nem tarthatott számot.

Hogy milyennek kell az ilyen munkának lennie, mutatja Szily Kálmán új könyvével a Magyar Nyelvújítás Szótárával. Egyszerű króni-

kának mondja, mely előkészítője az igazi történetnek. Jó lélekkel többnek is mondhatjuk. Mert a krónika nem egyéb az adatok időrendi felsorolásánál, a Magyar Nyelvújítás Szótára pedig ennél jóval többet nyújt: irányt mutat, módszert ad, a melyen és a melylyel ezután a kutatást folytatni kell, hogy lehető teljességgel teremthessük meg majdan a nyelvújítás történetét. Háromezernél több cikkben olyan képét mutatja a nyelvújításnak, melyhez foghatót sem gazdagságban, sem érdekességben eddig nem láttunk. Hozzávetőleg tizenkétezer szóval foglalkozik, mik a XVIII. század közepe óta termettek. S ha végig olvassuk ezt a gazdag sorozatot, gyakran ámulva kell tapasztalnunk, hogy nagyon sok szó, mely még az avatottban sem kelti fel a gyanút, ennek a kornak a terméke és nem dicsekedhetik százados eredettel. Ki hinné például, hogy: *izom, eskü, pontos, társas, ború és derű, többség, feltékeny, vélemény, lakoma, vallomás, bizonyíték, általános, arcz, egyelőre, gondol, időz, nagyszerű, öltözék, rács, uras* stb. újkeletű szavak? Némely szó keletkezésének valósággal regénybe illő története van, míg irodalom és közbeszéd egyaránt elfogadja. A sok furcsánál-furcsább képzésű és eredetű szón kívül nagy gondja van a szerzőnek, hogy kimutassa azokat is, mik a régiségben megvoltak ugyan, de feledésbe kerültek s csak az újítók elevenítették föl részint eredeti, részint változott hangzással és jelentéssel, például: *ádáz, aggastyán, baj, lakó, család, dal, divat, éh, fegyelem, gyűlöletes, hagyományos, ideg, júrcány, kamat, máglya, olvadék, pillanat, seyéd, szén, tálcza* stb. Igen sok szót a nép nyelvéből visz az irodalmi nyelvbe a nyelvújítás: *avatkozik, betyár, bitó, csapat, cukor, dédelget, érdes, falánk, gagyog, hemzseg, ında, kandalló, lágyék, nyirok, pang, sajnos, szimatol, szikár, zsarol* stb. Az eddigi kutatóknak figyelmét nagyrészt kikerülték azok a szavak, melyek helyes képzésűek s ép ezért nem tűntek fel, például: *adat, aknáz, állomás, bizonyíték, csatornáz, dolgozat, egyenlítő, felelősség, gyalogság, hagyaték, illetmény, járandóság, lovagias, mesteri, népesít, oldat, pályázat, sorsol, ujságol* stb. Ide tartozik az összetételek hosszú sora is: *párviadal, szökökhát, tagosztály, törvényhatóság, városliget, leirat, mestermű, földabrosz, őrmester* stb., valamint gyakori alkalmazása az igekötőknek és ilyestermészetű határozóknak, melyekkel a régibb nyelvhasználat nem élt olyan bőven, mint a mai (*agyon-, al-, alá-, elő-, előre-, túl-, fel-, fő-* stb.). Igen tanulságos és értékes a függelék, mely a nyelvújítás kedveltebb képzőinek és képzésmódjainak csoportos jegyzékét foglalja magában (ige- és névszóképzés, csonkítás, elvonás, igető főnévvé tétele, igetős összetételek, különlegességek, sajtóhibából támadt szók). Csak ebből a vázlatos áttekintésből is már elgondolható, mennyi haszna lesz ennek a könyvnek. Mint a Nyelvtörténeti Szótár folytatása alapvető munkálat az új Nagy Szótár gyűjtéséhez oly területen, melyre eddigelé nem volt mire támaszkodni. Az anyag

nagy része szét volt szórva folyóiratokban és könyvekben, úgy, hogy rendszerint csak időtemésztő fáradsággal lehetett hozzáférni, akkor is ezernyi tévedés fenyegette a keresőt. A Magyar Nyelvújítás Szótára továbbá a kutatást több, eddig parlagon hagyott irányba fogja terelni, s ez a nyelvújítás igazságosabb megítélésére fog vezetni, a mennyiben ezután nemcsak főleg azt fogja tekinteni, a miben káros volt, hanem arra is nagyobb figyelemmel lesz, a miben a nyelv gyarodásának hasznot hajtott. De nemcsak a nyelv szótári vizsgálatát segíti elő a Magyar Nyelvújítás Szótára, hanem más irányban is nélkülözhetetlen eszköze lesz a búvárnak; megóvja például attól a tévedéstől, hogy következtetést vonjon a nyelv régebbi életére és fejlődésére olyan adatokból is, melyekre építenie nem szabad; viszont felderíti előtte a nyelv életének nem egy jelenségét, mire a régebbi nyelvben nem talál elég támaszt.

Teljességre a Magyar Nyelvújítás Szótára természetesen nem tart számot. Bár majdnem kétszáz külön felsorolt s mégannyi a szövegben idézett forrás alapján készült, idővel nem egy adata módosulni fog, egyike talán régebbi fog bizonyulni, másika a népnyelvből fog előkerülni. Szótáraink a legrégebbtől a legújabbig, bátran mondhatjuk igen kevés kivétellel mind ki vannak aknázva, de azért többször való pontos összevetésük bizonyára még szolgáltat elég új anyagot. A szótárákon kívül gazdag aratást ígérnek még az iskolai könyvek, egyes írók művei, de főleg a közbeszédből táplálkozó hírlapok földolgozása s ezeket tekintve igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a Magyar Nyelvújítás Szótára mostani terjedelméhez képest a jövőben hatalmasan meg fog növekedni.

A szerző a szavak kiválogatásában úgy járt el, hogy csak a meggyökeredzett új szavakat vette föl; a halvaszülötteket, a fiatalon elpusztultakat pedig mellőzte. Ez utóbbiak közül csakis azokat említette meg, a melyeknek születése vagy halála tanulságos az életben maradottak történetére. Ebben a tekintetben igen szigorúnak tartom a szerző eljárását, a mint könyvében végrehajtotta. Sokszor igen nehéz valamilyen szóra kimondani a «meghalt» véleményt, bár kívánatos volna is; máskor meg a legkorcsabb, leghalvaszülöttebb szó is érdekes lehet, ha nem is a nyelvtörténet szempontjából, hanem szerzőjére, kora divatjára vagy hóbortjára nézve; hol keressük, hol találjuk meg, ha nem a Nyelvújítás Szótárában, mikor az eredeti művek gyakran közkönyvtárainkban is ritkaságszámba mennek? Én a magam részéről megalkudva a célszerűséggel, csak az igazában halvaszülötteket zárnám ki a szótárból, azaz olyanokat, melyek csak egyetlenegyszer, még pedig rendszerint az ajánló indítványában fordulnak elő. A melyek valamely szerzőnek munkájában vagy munkáiban többször feltűnnek, ha azután mindjárt elpusztulnak is, azokat fölvenném: de nem tárgyalnám külön cikkben, hanem a függelékben szerzőjük neve alatt sorolván föl egymásután oly módon, mint a Nyelv-

újítás Szótárában Kazinczy és Szemere szavait találjuk (bár csak Kazinczy följegyzése szerint): különben ezt a szerzők szerint való csoportosítást kiterjeszteném az összes szavakra is, mert így igen könnyen kiviláglanék minden egyes írónak külön sajátosága, vonzalma a szóalkotás sokféle módjában; dőlt szedés mutatná, hogy mely szó van külön cikkben is tárgyalva. Ezenkívül külön csoportokba kellene szedni az új igekötős alakokat s az összetételeket is, ép úgy, mint a Függelékben találjuk a kedveltebb képzők és képzésmódok csoportjait. Igen tanulságos volna továbbá mind a régiségből felújított s akár értelmükben, akár alakjukban módosított szavakat, mind pedig a népnyelvből fölvetettek is külön-szedni. Végül pedig föltétlenül szükséges a szavaknak betűrendes jegyzéke, mert most néha időbe telik, míg egyik-másik szóra rátalálunk vagy valamely czímszó alatt, vagy a Függelékben.

Azonban a szótár lehető teljessége és tökéletessége még nem lesz elég a nyelvújítás történetének megírására. Külön kell majd összefoglalni mind azokat a mondattani sajátságokat, szókötési és szólásbeli újításokat is, mik a nyelvújítás idején keletkeztek: mert ebben talán még nagyobb a változás régi és új nyelvünk közt, mint szótári tekintetben. Hová lett régi nyelvünk hosszadalmassága és körülményessége? Hová a kifejezés nehézkessége? Mi tette tudományos, szónoki és költői előadásunkat olyan rövidde, hajlékonyná és fordulatossá? Mit vesztett a nyelv erőben és zamatban a régi beszédmód elhagyásával? E fontos és igen nehéz kérdések eldöntésében majd ügyelni kell arra is, mely változások estek meg önként a fejlődés folyamata alatt, melyek idegen hatás következtében. De mindezekhez hozzájárul még a lélektani, politikai, társadalmi, tudományos és irodalmi tényezők tárgyalása és kifejtése, egyes írók és nyelvművelők tudatos irányítása, az idők divatja, szóval, még igen sok mozzanatnak földerítése, melyek mind hozzájárultak ennek a nagy nyelvi forradalomnak fejlődéséhez. Látnivaló, hogy a nyelvújítás történetének oknyomozó megírása igen sok, még el nem végzett munkát kíván, de a nagy épületnek egyik alapköve már le van rakva Szily Kálmán szótárával. A hozzáértők kötelessége, hogy ezen az alapon tovább építsenek s ezt már most könnyebben tehetik, mint előbb, mert megvan a vezérfonal s az útmutatás.

A Magyar Nyelvújítás Szótárának szerzőjétől pedig e műve után méltán elvárhatjuk, hogy megírja azt a másik, nagyon fontos munkáját is, melynek égető szükségét már régen érezzük: a *magyar szótáriródalom történetét*, mert ez idő szerint ő foglalkozott vele legtöbbet, ő ismeri legjobban egész terjedelmében.

TOLNAI VILMOS.

Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek, regény két kötetben, *Dr. Weszely Ödön* bevezetésével. Budapest, Franklin-Társulat 1902. Ára 8 korona.

Kuthy Lajosnak, a magyar irodalom egyik legszomorúbb sorsú írójának főművét bocsátja a kiadó társulat az olvasó elé új, modern külsőben. Fényes, de rövid dicsőség után hosszú, megbélyegző feledés érte utól, a melyből hasztalan igyekeztek kimenteni irodalomtörténetíróink. Életében végzettszerűen, mondhatni tragikusan kapcsolódott össze az író és az ember sorsa. Mikor novellái és regénye megjelent, olyan lázba ejtette az egész magyar közönséget, hogy írói érdemeiért bálványozták benne az *embert*; mikor a szabadságharc bukásával a szükségtől kényszerítve beállott az abszolút uralom csatlósai közé, azért, a mit mint ember hibázott, bűnhődött az *író*: megfélekedtek róla is, művoiról is, még pedig tudatosan; mikor megtörtént a kiengesztelődés, mikor a szenvedélyektől megtisztult kor el tudta volna választani az író és embert, akkorra meg a közizlés változott, az új kor már nem tudta élvezni az ő szellemben és nyelvben túlzó romantikus műveit.

Az olvasó közönség közönyét hasztalan kísérelte megtörni a bárati kéz és tudományos elmélet. A Franklin-társulat gyakorlati úton tesz most próbát, hozzáférhetővé teszi Kuthynak korában legnépszerűbb s ma is legértékesebb munkáját, a Hazai rejtelmeket. Vezet-e sikerre e törekvés, nem tudjuk; nem hiszszük, de kívánjuk. Nem hiszszük, mert a mi olvasóközönségünk első rangú classikus írókon kívül csak a modern irodalom iránt érdeklődik, csak azokat a regényeket olvassa, melyeket egyenesen az ő számára írnak, abban a szellemben, mely ma divatos, azon a nyelven, melyet az újságok és a társalgás révén maga is ismer. Nem ő akar behatolni az író lelkébe — restelli erre a fáradságot — hanem az írótól követeli meg, hogy az iparkodjék ellesni az ő követeléseit. Hogyan fordulna ez a közönség Kuthyhoz, a ki minden kiválósága ellenére sem tartozik a regényirodalom vezéralakjai közé, mikor Jókait, a könnyen olvasható, kedélyes író, és Keményt, a nehéz, komoly s tanulmányokat követelő, de érte nagy gyönyörűséggel fizető Keményt sem olvassák.

Természetes, egy kis irodalomtörténeti érzék kell ahhoz, hogy Kuthyt megbecsüljük. Az olvasó, ha kezébe veszi is a Hazai rejtelmeket, nem gondol arra, hogy sok olyan dolgot talál benne, a mi a maga korában új és hatásos volt. Mi megállapíthatjuk, hogy az Alföld képe, a hortobágyi puszta, a besztehertzi lápvidék, a természet rajza az ő tollán elevedtek meg először a prózai műfajokban; meghatározhatjuk, hogy ő volt az első, a ki a magyar népelet tipikus alakjait, a csárdást, a csikóst, a betyárt, a halászt művészi szemmel tekintette és festette, de az olvasónak ilyenkor azok az írók jutnak eszébe, kik Kuthy nyomán elindulva hatásosabban, nagyobb elevenséggel mutatták be azokat a képeket, eze-

ket az alakokat. Különösen Jókai ártott sokat Kuthynak; az ő erősen jellemző, csillogó színekkel dolgozó ecsetje Kuthynak majdnem minden képét megfestette újra, jobban, szebben, s a laikus ember, mint az amateur, megelégszik a javított kiadással s nem iparkodik megszerezni az elsőt.

Pedig érdemes volna, mert e népéletből vett jelenetekkel egy olyan fővárosi dráma kapcsolódik össze, mely ugyan szertelenségével, rikító árnyalataival elűt a mai kor kényes izlésétől, de a jellemrajz élességével fölkelte a figyelmet. Igaz, hogy a jellemrajz épen nem igaz, nem valódi lelkeket szed izekre, hanem csak elképzelteteket, s emberei nem járnak a földön s csak az ő fantáziájában élnek, de maga a rajz biztos és határozott. Hasonló megjegyzéssel illethetjük regényében azt is, a mit Kuthy legtöbbre tartott, a társadalom rajzát. Hű képet akart nyújtani a negyvenes évek magyar társadalmáról. De ha a kép valóban hű volna, elszomorító érzés vehetne az olvasón erőt. Van ugyan a Hazai rejtelmekben sok derék, nemes jellem, sok becsületes, magas erkölcsi színvonalra valló tett, de talán sokkal több a visszataszító, borzalmas, aljas. És épen ezek vannak erősen kiszínezve. Megereszi fantáziájának gyepelőjét s az fék nélkül száguld a legvadabb, idegrázó tettekre. Van itt egy gyermeklopás, mérgezés, öldöklés, uzsora, becsstelenség, alávalóság, leiketlenség annyi, hogy szinte félünk hallani. Nem mintha ezek a tettek ismeretlenek lettek volna a magyar társadalomban; előfordultak, talán nem is elszigetelve, de a mint Kuthy egymásra halmozza, az erős túlzás. Hazug is az így bemutatott kép, mert nem a magyar társadalom rajza, hanem a franciaié, sőt tulajdonképen azé sem. Kuthy ugyanis nem a való élet megfigyeléséből indult ki, hanem a francia romanticizmus tanulmányozásából. Szorgalmasan olvasta Victor Hugót, s az ő szertelen képzelete, ellentéteket, csattanó hatásokat kereső művei lelkesítették, azt akarta utánozni. Még jobban hatott reá Eugène Sue, a kinek «Les mystères de Paris»-ja volt a mintaképe. Nem onnan vette tárgyát, még az egyes mozzanatokot sem, de a francia romanticizmusnak ez a szédítő fantáziájú rémregénye vette meg a lelkét, a francia romanticizmus szellemét és felfogását tanulta el, s a mit ott talált, azt ültette át a magyar viszonyokra. Meg kell vallanunk, hogy ügyesen, a francia íz nem látszik meg rajta. Így is, mint a francia szellemtől legjobban áthatott magyar regény, érdemes a Hazai rejtelmek az olvasásra.

A regényt Weszely Ödön dr. bevezetése előzi meg. Hogy tájékoztassa az olvasót és előkészítse a regény élvezésére, megismerteti az író, életét és egyéniségét. Ügyesen van megírva, a szükségesekre szorítkozik, de a fontos eseményeket és vonásokat mind kiemeli. Szerettük volna, ha magának a regénynek méltatására részletesebben kitér. Igaz, hogy dolgozata nem lett volna olyan arányos, és ilyen részletes méltatásra nem

szorul rá, a ki a regényt elolvasta : azonban a könyvvásárló közönség azon része, mely könyvet vesz, de azért el nem olvassa, csak a rövid bevezetést, talán kedvet kapott volna magához a regényhez is. Egy-két túlzó jelzőjét szívesen tudjuk be annak a szeretetnek, melylyel Kuthyval foglalkozott.

Kuthynak egy ismeretlen levelét, munkáinak jegyzékét és az irodalmat szintén közli Weszely. A repertoriumban két cikknek hiányos az idézése ; itt pótlom. A Magyar Szalon-ban az 1886. megjelent közlemény a 611—614. lapokon olvasható s a Fővárosi Lapok-nak 1886. 106. száma közöl adatokat Kuthy életéhez.*) CsászáR ELEMEÉR.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Ephialtes. Eine pathologisch-mythologische Abhandlung über die Alp-träume und Alpdämonen des klassischen Altertums von Wilh. Heinrich Roscher. Leipzig, Teubner, 1900. 133 l. 4-edr. Ára 4 márka.

Az álmoknak rendkívüli jelentőségük van a kezdetleges vallási képzetek fejlődésénél. Ez a jelentőség részben az álmok általános természetében leli magyarázatát, részben a primitív emberek gondolkozásmódjában. Az álmok a lefokozott világosságú tudatnak állapotjai. Ennek következtében utólagos emlékképek avval a különös érzelmi tónussal lépnek fel, a mely a bizonytalan, határozatlan tapasztalatok nyomában szokott járni. Innen az álmok eredeti rokonsága a vallás mysticismusával. Az álmoknak ezt a mystikus voltát a magasabb értelmi fejlettség esetében a természetes magyarázat ellensúlyozza : tudjuk, hogy csak álommal volt dolgunk, egy saját magunkra visszavezethető subjectív állapottal. De a kezdetleges embert semmi sem figyelmezteti arra, hogy álmainak ő maga a szerzője ; sőt közvetlen gondolkozásmódja szerint ép ellenkezőleg minden a mellett bizonyít, hogy alvás közben tett tapasztalatai mitsem különböznek az ébrenlét hasonló tüneményeitől, már a mi realitásukat illeti. Imént meghalt atyja előtte áll és beszél vele, körülbelül úgy, mint az ébrenlét megszokott körülményei között. Tehát kétségtelen, hogy a halál csak testi halál, s hogy a halott szellemi köntösében meglátogathatja az alvókat.

A mit eddig a normalis álmokról mondtam, azt még teljesebb értelemben lehet alkalmazni azon abnormalis álmokra, a melyek erejökkel, elevenségökkel csak növelik a realitásukba vetett hitet, a nélkül, hogy

*) Bosszantó sajtóhiba a XIV. l-on: Két lelkes grófnőnek pedig a magyar történetből adott *conservations* órákat.

mystikus, «álomszerű» természetöket elvesztenék. Itt első sorban a *lidércz-nyomás* okozta álmok jönnek tekintetbe. A mipt a magyar elnevezés is mutatja, ezeket a különös, mert sajátságos testi állapotok következtében és közepette fellépő álmokat különös dæmoni lények művének tekintette a kezdetleges babona. A magyar embert a lidércz nyomta, a görögre — hogy a legelterjedtebb elnevezést használjam — Ἐφιάλτης ugrott, a rómain az *Incubus* feküdt. A mi azután az efféle nyugtalanító, többnyire rosszakaratú szellemeknek külső megjelenését illeti, népek, korok, sőt talán vidékek szerint változott a rólok való felfogás. A lidércznyomásban szenvedő minden esetre olyannak álmodta a maga lidérczét, a minőnek azt környezetének általános hiedelme megalkotta. E szempontból a lidércznyomást szervezeti alapon a vallási közképek suggestiv ereje teremtetten elő. A külső megjelenés közös vonásai természetesen egy korban és egy népnél sem fognak hiányozni; a lidérczek külseje mindenütt a félelmesnek és szörnyűnek jegyeiből lesz összetéve.

Roscher dolgozatának tárgya az az eszmekör, melyet a lidércznyomás tüneténye a görög és római ókorban létrehozott. A munka ezt az eszmekört a következő világos beosztás egymásutánjában fejti ki előttünk. *Bevezetéként* (1. fejezet) a tünetény *physiologiáját* adja a mai orvosi nézetek alapján. A lidércznyomást légzési szervek szokták előidézni, az úgynevezett dyspnoe. Ennek sokszor rögtöni, átmenet nélküli fellépéséből magyarázható meg, hogy az illető álmok valamely hirtelen ránk ugró lénynek (embernek, állatnak) képét bírják tartalmul. A görög Ἐφιάλτης e tekintetben nagyon jellemző név; mert az a legvalószínűbb etymologia szerint a «ráugró» (ἐφάλλομαι) jelenti. Az álmokép további kialakulásában némi szerepet játszhatik az a külső tárgy, a mely — eldugaszolás által — a légzési zavarnak esetleges előidézője. R. pl. azt hiszi, hogy a görögök, csak úgy mint a rómaiak, lidérczöket főleg szőrös állati alakban képzeltek el, ép mert rendes ágytakarójuk a szőrös kecske- vagy gyapjas báránnybunda volt (64. l.). A lidércznyomás gyakran lép fel erotikus izgalmak kíséretében: innen a lidérczszerű dæmonoknak az az erotikus vonása, a mely pl. a római Incubusnál (Incubonál) közismeretes.

R. könyvének *második fejezete az ókori orvosok véleményeivel* foglalkozik, melyekkel azok — a néphittel ellentétben — a lidércznyomást magyarázni iparkodtak. Talán mint első *Themison*, az úgynevezett methodikai iskola alapítója, Cæsarnak és Cicerónak kortársa, foglalkozott a kérdéssel. Az ő véleményéről azonban alig tudunk valamit. De az ő utána élő híres methodikusnak *Soranosnak*, Trajanus és Hadrianus kortársának, elmélete többé-kevésbé reánk maradt latin átdolgozójának, az 5-ik századbéli *Caelius Aurelianusnak* révén (a bennünket érdeklő kérdés ennek: *Chronicarum passionum* cz. művének I. k.-ben van tárgyalva). A későbbi orvosi szakírók azután (Paulus Aegineta stb.) Caelius Aurelianus

közvetítésével szintén Soranos-féle nézeteket adnak elő a lidércznyomás-ról. E nézetek szerint a lidércznyomás az *ἐπιληψία*-val rokon tünetemény; keletkezését főleg emésztési zavarok segítik elő; kikerülése ennél fogva első sorban diatétikus szabályok betartásától függ.

R. munkájának ezen 2. fejezetéhez a lidércznyomás *néhány ókori esetének* ismertetését fűzi (összesen 8-ét). Helyesebben olyanokét is, melyekről ő hiszi, de kevés valószínűséggel tudja csak bizonyítani, hogy itt a lidércznyomás eseteiről van szó. R.-nek azt a különben természetes hibáját, a melyet a vallástörténet terén annyira jól ismerünk, hogy t. i. több dolgot akar belevonni tanulmányának speciális körébe, mint a mennyi oda szigorúan véve beletartozik, már egy német bíráló is (W. Kroll, Berl. Phil. Woch. 1901. No. 16, 498. s köv. l.) felróta. A lidércznyomás, a hogy ezt maga R. kifejtette, egy egész határozott, mert *bizonyos* testi feltételek között keletkező alvási állapot. A tünetemény ez elkülönültségénél fogva szerfölött óvatossá kell lennünk, ha történeti adatok alapján, a mennyire ezekből egyáltalán lehetséges, akarunk megállapítani konkrét előfordulási eseteket. Bármiféle rendellenes, izgatott jellegű, delirikus álmodást nem szabad azonnal a lidércznyomás körébe utalnunk. Pl. valamely erotikus álom még nem szükségkép lidércznyomás következménye: a Herodotos 6, 65 s köv.-ben elbeszélt Astrabakos-historiánál sem szükségkép lidércznyomás okozta a coitus képzetét. A hol meg alvási állapotról egyáltalán nem értesülünk, ott már eleve kevés reménnyel vállalja magára az interpretáló éleselméjűség a feladatot, hogy a hallucinatioként előadottakat a lidércznyomás eredményeként tüntesse fel. Ha *Υἱεῖνος* az ő votiv-epigrammjában egyenesen azt mondja a neki megjelenő *dæmon*ról (talán Panról); *πᾶσι γὰρ [ἐν κτήν-? εἰν οἴ-?] εἰσιν ἐμοῖς ἀνα [φ]ανδὸν ἐπέστης οὐκ ὄναρ, ἀλλὰ μέσους ἡματός ἀμφὶ δρόμους* (Kaibel, Epigrammata Græca ex lapid. collecta nr. 802), akkor nekünk, modern magyarázóknak, itt nincs módunkban nappali hallucinációnál egyébre gondolni.*)

R. munkájának *harmadik* részében a *lidércz ókori elnevezéseit* állítja össze. A görögök a legelterjedtebb elnevezés szerint *Ἐπιάλτης*- vagy *Ἐφιάλτης*-nek mondták a lidérczet. E szó jelentéktelen változásaitól eltekintve (*Ἐπιάλτης*, *Ἐπιάλος* stb.) *Ἠπιάλος* és *Ἠπιάλης* is előfordul a lidércz neveként, a mely utóbbi szó eredeti értelmében hidoglolést jelent. Lehetséges, hogy itt — az alapul szolgáló tünetemények rokonsága foly-

*) Írdomesnek tartom e helyen megjegyezni, hogy nagyon szép munkát végezhetne az, a ki a kellő lélektani és psychiatriai ismeretekkel az ókori hallucinációk eseteit és egész tüneteménykörét tenné speciális tanulmányává. Esetleg jelentékeny adalékot szolgáltatna a görög és római ψυγῆ tüzetesebb megismeréséhez.

tán: borzongás, izzadás a lidércnyomás alatt — az *Ἐπιδάλτης* szó vette fel a vele hasonló hangzású *Ἠπιδάλτης* alakot. További classikus elnevezések: *Τίφος*, melyet R. a *τύφος* = füst szóból magyaráz a lidércnyomás fojtogató természetére gondolva; az aiól: *ἐφέλις* (talán az *Ἐφιδάλτης* dialektikus alakja; R. az *ἐφελεῖν* = megragadni-ra gondol); a Themisontól használt *πνιγαλίων* «a fojtogató», melyet R. eredetében népies kifejezésnek tart; végül *Ἐπωφέλις*, *ᾠφέλις*, nyilván euphemistikus elnevezések. A Rohdenek egy nagyon is kétséges emendatiója útján nyert *Ἐὐαπαν* (a kecskehangot, *εὐά*-t mekegő Pan) R.-nek tetszését csak egy mindjárt előadandó elméleti okból nyerhette meg. A lidérczetet a bizánczi korban *βαρυγνάς*-nak, később meg *Βαβούτξιας*-nak és *Βαβούτξιαρίους*-nak is mondták; a mai görög *μόρα*-nak nevezi. A római nevek a következők: Inuus, Incubus vagy Incubo, Fauni (Fatui) ficarii, Pilosus. A gallok-nál a Dusii kifejezés fordul elő.

R. munkájának főrésze a *negyedik* fejezet. Itt azokról a legjelentékenyebb isteni lényekről (Pan, a satyrok, Faunus, Silvanus) beszél a szerző, a kik — véleménye szerint — mint lidércszerű *dæmonok* szerepeltek az ókoriaknak felfogásában. Itt törekszik azt a nézetét bebizonyítani, a mely *munkájának főtétele*: hogy *Pant a görögök már ősidőktől fogva többek közt a lidércnyomás előidézőjének is tartották*; hogy tehát Pan ősgörög közfelfogás szerint lidércszerű *dæmon* volt. Azt hiszem, hogy e tétel bebizonyítása R.-nek egyáltalán nem sikerült. Magában véve ugyan nagyon képzelhető, hogy már kezdettől fogva a félelmes arkádiai kecskeisten megjelenésére vezette vissza egy-egy hívő az ő szorongó álmát; a lidérc szerepére bármely sötét istenség alkalmas; de hogy Pan *közismeretes* lidérc lett volna a *régebb görögök* szerint, arra nézve semmi bizonyíték sincs. Sőt nem is valószínű ez. A görög vallási képzeteknek előttünk ismeretes első fejlettségi korában Pan annyira lefoglalta már maga számára egy másféle tüneménynek eszméjét, a tömegben hirtelen és látható ok nélkül beálló félelemét (*ταραχὰ Πανικὰ, Πανικοί δόρυβοι, δέξια Πανικόν*), hogy a polytheistikus vallásokban nagy jelentőségű szerep-elkülönülés elvét tekintve, alig hihető, hogy — *a természetes képzetfejlődés útján* — a lidércnyomás fogalma is ugyanavval a Pannal forrott volna össze. Mert lehetnek bár a páni félelem és a lidércnyomás egymással rokon tünemények, mint ezt R. bizonyítgatja, de azért tartalmokban és külső körülményeikben mégis csak jól elkülönülnek. A lidércnyomás az alvás, a páni félelem az ébrenlét állapotjához fűződik; amaz természeténél fogva egyéni, emez ellenkezőleg socialis tünemény. Mindaz, a mit R. az ő tételének, az ősrégi Pan-Ephialtes képzetének támogatására felhoz, hypothetikus jellegű. Az egyedüli dolog, a mit tagadni nem lehet, az az a tény, hogy a római korban Pant lidércszerű lényekkel identifikálták. Artemidoros pl., Hadrianusnak és az Antoninusoknak kortársa,

mondja az Ὀνειροκριτικά-ban (2, 37): Ὁ δὲ Εφιάλτης ὁ αὐτὸς εἶναι τῆς Πανὸς γενόμενος; ugyan rögtön hozzáteszi azt is: διάφορα δὲ σημαίνει, azaz: Ephialtes más módon jelentkezik, mint Pan; s folytatólag a lidércnyomás tüneteiről és jóslatszerű jelentőségéről beszél. De Pannak ezt az azonosítását a lidércszel, melyet Artemidoros mások véleményeként kétkedve hoz fel, positiv formában megtalálhatjuk a rómaiaknál. Főleg Inuus szal veszik egynek; már Liviusnál (1, 5) ezt olvassuk: Lycaenum *Pana* . . . quem Romani deinde vocaverunt *Inuum*. És még Augustinus szerint is (de civ. d. 15, 23): Silvanos et *Panes*, quos vulgo *incubos* vocant.

A dolgot, a mint gondolom, a következőkép kell magyarázni. *Εφιάλτης* a régibb görögöknél mindig igazi nomen proprium volt és maradt (a név csak egyes számban fordul elő), s ilyformán ott ellen is állott annak, hogy a vallás egyéb lényeivel azonosíttassék. A Pan-Ephialtes képzet tehát nem az eredeti görög vallás körébe tartozik. Hogy miféle külsejű, megjelenésű lénynek tartották az első hívők Ephialtest, arról semmit sem tudunk; lehet, hogy nála — a közös név használata mellett — vidékek szerint változott a képzeleti tartalom. A rómaiak a maguk lidércnyomásukat — vallások egész jellegének megfelelően — nem egyetlen isteni lény művének tulajdonították, hanem azt az egyenlő alkatú és foglalkozású lények egész seregére vezették vissza. Az Incubus és Incubo mellett a többes Incubi és Incubones ép oly használatos. Ennek következtében az eredetileg tán itt is nomina propria-ként használt lidércnevek valóságos nomina appellativává változtak át. S ez utóbbi fejlődés nagyban elősegíthette azt, hogy a római lidérczek egyéb más, kezdetben velök tán semmi viszonyban nem levő daemoni lényekkel kevertessenek össze. Összekeverték pedig őket Faunus-szal, illetőleg a Fauni-val, s az ezekkel rokon természetű Silvanus-szal, illetőleg a Silvani-val (pl. Acron Hor. ca. 1, 17, 1-hez: *Faunum*, quem quidem *Incubum* vocant; v. ö. a *Fauni* (*fatui*) *ficarii* nevet stb.) Ez az azonosítás kétségen kívül helyezi, Faunusnak kecskekülsejét tekintetbe véve, hogy a rómaiaknál a közhit a lidérczet ősidőktől fogva kecskeszerű lénynek képzelte. (A Pilosus = «szőrös» név is a mellett tanuskodik.) Nos, most már az általános syncretizálás idejében, midőn egyszersmind a görög isteni képzetek is belevonattak és beleolvasztattak a római vallásba és mythológiába, a Faunus-szal és Silvanus-szal többé-kevésbé azonosított Pan nem kerülhette ki a további következményt, hogy t. i. egyszersmind lidércszerű daemonokkal, Inuus-szal, Ephialtes-szel ne vétessék egynek. Nem kerülhette ki, mert — mint láttuk — Faunus-ból idővel lidérc lett. Efféle későkorú római syncretizálásból azonban sem Pannak, sem Ephialtesnek eredeti görög képzetére nem szabad következtetést vonnunk.

R. munkájának első függeléke a *Mephistopheles*-név magyarázásá-

val foglalkozik. Az eddigi etymologiai kísérletek pontos előadása és száfolása után (eddig főleg a héberből magyarították a nevet) avval az új feltevessel áll R. elő, hogy Mephistopheles a *Μεριστ-ωφέλης* (a legnagyobb hasznot hozó) eredeti alakjából keletkezett. Tehát hogy e *dæmon* neve mögött körülbelül ugyanaz a felfogás lappang, melylyel már a görögök lidérczöket többek közt *Ἔμφελης*, *Ἐπωφέλης*-nek is nevezték (Hesychios-féle glossa). A második függelék az *ókori orvosi munkáknak a lidérczönyomásra vonatkozó helyeit* állítja össze.

HORNÝANSZKY GYULA.

Gunkel Hermann: Die Sagen der Genesis. Göttingen. Vandenhoeck és Ruprecht. 1901. 71 lap. 4-edr.

Szabad-e és mennyire szabad a Szentírásnak nem egy helyt titokzatos homályába a profán tudomány fáklyájával bevilágítani? Megengedhető-e és mennyire engedhető meg a kutatás, bírálát a Szentírásnál, avagy az kívül esik egész teljességében minden hozzászólhatáson? Ezeknek a kérdéseknek tanulmányozását a Vatikán irányadó körei, halomás szerint, most készülnek egyházi bizottság elé utasítani. A tudomány ellenben már rég döntött fölöttük s kivált a német — és pedig nem csupán a profán, hanem az egyházi irodalom is, megkezdte bennük a szabad vizsgálódást.

A mult év, tudtomra, két művel gazdagította ezt az irodalmat. Az egyik *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, dr. Winckler Hugótól, a berlini egyetem egyik tanárától. Tulajdonképen Schrader Eberhard hasonló című munkájának harmadik kiadása, azonban tetemesen meg bővítve, szélesebb alapra fektetve s mint címe mutatja, az ékirásos leleteket is bevonván a vizsgálódás körébe. A másik a föntidézett mű, a melyet szerzője — szintén berlini egyetemi tanár — a tőle való Ótestamentum-fordítás alkalmából, annak commentálására készített s külön lenyomatban is kiadott. Ezt az utóbbit kívánom itt kivonatosan bemutatni.

A munka hat szakaszra van beosztva, melyeknek elsejében a szerző megállapítja, hogy Mózes első könyve, a Genesis, nem *történet*, hanem *mondagyűjtemény*. Kezdetleges népek, a milyen volt első föltünthe idején Izrael is, nem írnak történetet, élményeik tárgyilagos előadására még nem levén képesek; hanem történelmi eseményeiket is énekekben, mondákban öröklítik meg s adják tovább. Különbség *történet* és *monda* közt az is, hogy amaz közérdekességű nagy eseményeket ölel föl, ellenben emez apróbb s inkább személyi vonatkozású ügyeket tárgyal. A történetnek azt kellene megvilágítania például, hogy Dávid mikép és mi okból szabadította meg Izraelt a filiszteusoktól; ellenben a monda beéri annak elbeszélésével, hogy a gyermek Dávid mikép verte agyon a filiszteus óriást. Ugyanígy a Genesis. Apróra elbeszéli, hogy Ábrahám milyen jám-

bor és igazságos volt; Jákob hogyan csapta be ipát és a bátyját; Jákob és fiai mikép kerültek Egyiptomba stb. De hogy például ugyanitt négyszáz éven át hogyan éltek: arról már nem tud egy hangot sem.

Ezek a mondák két főcsoportra különíthetők el. Az első csoport a világteremtést s az emberiség őseinek mondáit foglalja magában; a másik a zsidók őseinek: Ábrahám, Izsák, Jákob és fiainak mondáival foglalkozik. Amazok színtere és érdekköre széles e világ; emezeké Kánaán és környéke. Amazokban az istenség titokzatos és láthatatlan s csak az égből beszél alá, vagy legföljebb álomban érintkezik az emberrel; emezekben az emberek közt járkál, szerződéseket köt velük. Aztán ki-domborodik egy-egy mondából, hogy mintegy választ ad valamely föltett kérdésre: honnan van ég és föld, a test és lélek? miért kell az embernek meghalnia vagy arca verejtékével művelnie a földet? stb. Nem kevésbé észrevehető belőlük, hogy személyalakjaik legtöbbször tulajdonkép népek personificatiója s midőn ezeket az egyéneket jellemzik, azoknak egymáshoz való viszonyát festik: tulajdonkép egyes népeknek adják a rajzát. Két rokon nép szerintük két testvér. A melyik nép erősebb, hatalmasabb, gazdagabb: az az elsőszülött, vagy jobb, előkelőbb anyától való, a másik pedig az ifjabb testvér, vagy zabi. Miután Izrael népe tizenkét törzsre oszlik: tehát Izrael volt az ősapa s tizenkét fia volt neki. Az Ezsau-Jákob mondában is tisztán áttör a történelemnek ez a kiszínezése. Ezsau vadász törzs, Jákob ellenben pásztor és földművelő nép. Ezsau az idősebb testvér, azonban vásár vagy család útján elveszti az elsőszülöttséget: a régibb, nevezetesebb törzs fölött diadalmaskodik valamely újonnan jött vagy kezdetben gyöngébb horda. Tisztán kivehető ezekből a mondákból az egyes törzsek jelleme is. Ezsau, a pusztai vadász, a ki egyik napról a másikra gondtalanul él, feledékeny, nagylelkű, vitéz; másik oldalon a pásztor Jákob, a sima udvaronc, a ki sokkal okosabb és számít a jövőre is; vagy az arámok typusa Laban, a csalárd és pénzsovár, de külsőleg derék, becsületes ember, a ki mindenre talál mentséget, ürügyet. Gyakori a naiv etymologizálás is ezekben a mondákban. Babylon fővárosának azért Babel a neve, mert isten ott «összezavarta» (*bálat*) a nyelveket; Jákob azért «sarktartó», mert születése alkalmával megfogta testvérének a sarkát, őt megakadályozandó, hogy elsőül jöjjön a világra; Izsák onnan vette a nevét, mert az anyja «kaczagott» (*sahág*), mikor az angyal megjövendölte neki, hogy gyermeke fog születni stb. Ellenben mythos, hitrege, a mi pedig a népek mondáiban rendszeren az első, nagyon kevés fordul elő a Genesisben, s a mi van is, régiségénél fogva nagyon elmosódott színezetű. Némileg pótolják ezt a hiányt a cultusmondák, melyek a szertartások rendeltetésének megmagyarázására szolgálnak: mire való a pascha? miért a körümetélkedés? mi a szombat megszentelésének eredete? a peniél-ünnepen miért kell sántikálni? stb.

Kivéve I. Móz. XLIX-et, mely a Genesishez tulajdonképp nem is tartozik, a többi monda, a mi a műformát illeti, próza ugyan, azonban nem köznapi nyelven szóló, hanem művésziességgel tartott, rhythmikusan tagozott próza, a mely egyes részleteknél valóságos *költészetté* emelkedik. Az alapul szolgáló népies szájhagyományokat kezdetben mesemondók terjesztették nemzedékeken át s nagyon valószínű, hogy némely részüket énekelték is népünnepeken. Nagy idők múlva ezeket a meséket, énekeket írásba foglalták s így jött létre «a teremtés könyve», a mely részint egyes zárt mondákból, részint tömörebben-lazábban összefüggő monda-csokrok-ból áll. Kiterjeszkedik a szerző aztán e mondák fő- és mellékalakjainak megrajzolására, jellemzésére s különösen kiemeli, hogy ezek a mesemondók mily ügyesek voltak az oly szavak kitalálásában, melyek a szereplő alakok hangulatához épen hozzáillettek. Ily szavakkal van kifejezve az álnok kigyó gonoszága, az ósanya gyermeked tapasztalatlansága, Sárának szolgálójára való féltékenykedése, Ábrahám békés türelmessége, a Jákob által becsapott Ezsau és Laban keserű panasza stb.

Mikor írásbafoglalásukra került a sor, ezek a mondák már ősrégiiek voltak s hosszú fejlődési processus állt mögöttük, úgy hogy nagy részüknek eredete kivonja magát a kutatás alól. Az is tanuskodik nagy régiségük mellett, hogy némely monda rég letűnt oly népekről beszél, a melyek, mint Abel és Kain, Sem, Kám és Jáfet, Ezsau és Jákob, a történelmi korban már nem ismeretesek. Bizonyos az is, hogy nagy része ezeknek a mondáknak nem Izrael népénél vagy Izraelben keletkezett, hanem idegenből származott be. *Babyloni* eredetre mutatnak az ősmondák: az özönvíz- meg a Nimrod-monda s a teremtés története, a melyeknek immár ismerjük babyloni előképeiket. A toronyépités mondájának színhelye is épen Babylon levén, ahhoz közelben kellett otthon lennie. *Egyiptomi* befolyás észlelhető a Józsefről szóló monda-csokorban, noha szerző beismeri, hogy Egyiptomról a Genesisben nagyon kevés emlékezés van főtartva. Van néhány oly monda is, a melyen *phoeniciái* vagy *aram* hatás nyoma ismerhető föl. *Izraelita* eredetűnek teljes biztonsággal csupán azok a mondák tekinthetők, a melyek mint *Dina* (XXXIV.), *Tamar* (XXXVIII.), *Ruben* (XXXV. 22.) stb. határozottan izraelita nevet tartottak fön. Idők folyamán a mondák egyik helyről a másikra vándorolván át, többször előfordul, hogy ugyanazon eseményt a hagyomány két vagy több helyre vonatkoztatja. Aztán különböző mondák egyesítettek, különböző mondaalakok mintegy összenőttek. Így az egyik monda Jákobja valóságos Titan, a ki magával az istennel birokra megy; a másiké ellenben okos ugyan, de gyáva; minélfogva bizonyos, hogy a két alak teljesen különbözött egymástól. Valószínűnek tartja a szerző végül, hogy egyes mondai személy- és törzsnév eredetileg istennév volt. Ilyenekül említi a Gad, Edom, aztán Séláh, Reu, Nahor, Tharé, Hárán neve-

ket. Sára és Milkah harrani istennők eredetileg; minélfogva közel-állóaz a föltevés, hogy a Sára férje Ábrahám maga a harrani Holdisten.

A két utolsó szakasz a mondák gyűjtésének történelmével foglalkozik. A gyűjtés már akkor megindult, mikor a mondák még csupán szájhagyományul éltek, annyival szorgalmasabban folytatódott tehát, mikor azoknak írásba foglalása megkezdődött s mikor ennek következtében a mesemondók czéhe lassankint kiveszett. Az eredeti összegyűjtés azonban nem egy kéz által, egyazon időben történt, hanem azt hosszú időközön át többen, mintegy elbeszélő iskolákat képezve, hajtották végre. Ebben a folyamatában a gyűjtésnek két időszakát különböztethetjük meg: a régebbit meg az újabbat. Amabban ismét két iskola szerepe domborodik ki: a *Jahvistáé* (J.) és az *Elohistáé* (E.). A szerző itt tüzatosan tárgyalja a köztük mutatkozó egyezést és különbözést s megállapítja, hogy a Jahvista-gyűjteménynek Judæa, ellenben az Elohistának Észak-Izrael volt a színtere. Kiemeli egyben, hogy isten nevét J. fóllyást Jahve-nak mondja, ellenben E. a Jahve nevet következetesen mellőzi s helyette Elohimot alkalmaz; továbbá hogy az ősapát J. Izraelnek, E. Jákobnak nevezi. Figyelmeztet arra is, hogy a Kr. e. 900 táján kezdődött szyr háborúkról egyik gyűjteménynek sincs tudomása, Aššur városról sem szólanak, ellenben Ninivét már ismerik. Mindezeknél fogva oda concludál, hogy a régibb J. gyűjtemény a Kr. e. IX. évszázadban, ellenben a valamivel ifjabb E. a VIII. század első felében nyerte befejeződését.

Későbbi időkben, Judæa államéletének az alkonyán, ezt a két gyűjteményt egyesítette a *Jehovista* (JE.). Még tovább ment a földolgozásban a *Prédikátor codex* (P.), a melynek korát a szerző Kr. e. 500—444 közé teszi. Ez a régi mondákat alaposan átformálta s erősen megérzik rajta a jeruzsálemi papság kezenyoma. Itt már hire sincs az ősmundák kedves naivitásának, hanem azt a czéltudatos pap rideg józansága váltja föl; a stílus pedig gyakran valóságos prókatori fogalmazványszerű. A fő-cél benne a pogányság legkisebb emlékezetének is a kiküszöbölése s a jeruzsálemi egyház egyedül üdvözítő voltának elismertetése. A mi e cél-nak útjában áll, azt átídomítja, vagy hagyományból, mondából egyszerűleg kiküszöböli. Izmael és Izsák, Ezsau és Jákob nála együtt temetik el apáikat, mintha e testvérpárok világeletükben a legnagyobb egyetértésben éltek volna egymással. Lot haszonlesése, Izmael eltaszítása, Jákob csalásai viszont meg sincsenek említve, mivel azok az ősapákra kedvezőtlen világot vetnének. Az *utolsó redactio*, a mely a szerző véleménye szerint még a samaritanus egyházközség kiágazása előtt ment végbe, mindenekfölött P.-t (s némi részben JE.-t) tartotta ugyan szem előtt, de mégis sokat enyhített annak ridegségén. A szerző azzal zárja tanulmányát, hogy Izraelben élt ugyan az az őshagyomány, hogy azok

a vallásszertartási, törvénykezési és erkölcsi rendszabályok, melyeket a papok hirdettek, Mózesből származnak: a «Genesisnek azonban, valamint az egész Pentateuchnak, *bensőleg* nincs semmi köze Mózeshez».

GALGÓCZY JÁNOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900/1901.

7. Pröhle Vilmos dr. A magyar nyelv és rokonai. (A nyiregyházi ág. ev. főgymn. értesítője 1900/1. 3--20. l.) — Minden tudományok története azt mutatja, hogy egy-egy új igazság csak hosszú idő elteltével megy át a köztudatba, de teljesen egyetértünk a szerzővel abban, hogy az összes tudományok közül — a kellő nyelvismeret hiánya miatt — talán éppen az összehasonlító nyelvészet eredményei terjednek el legnehezebben a nagy közönség között. A finn-ugor s a magyar nyelvrokonság már több mint 30 év óta tudományosan bebizonyított tény, és szomorú dolog, hogy még ma is teljesen időszerű egy olyan dolgozat, a mely a magyar-ugor összehasonlító nyelvészet legfőbb eredményeit s bizonyítékeit népszerű alakban tárgyalja.

A szerző célja, mint maga is megemlíti (6), csupán az volt, «hogy a tanuló ifjúság kellő tájékoztatása céljából annak értelmi fejlettségéhez és ismereteihez mérten lehetőleg világosan fejtegyesse a magyar nyelv rokonságának kérdését». Ezt a célját a mennyire hűsz oldalon lehetséges, el is érte; általános áttekintést ad a finn-ugor népekről, felsorol vagy nyolczvan szembetűnőbb szóegyezést, néhány alaktani egyezést s közbe-közbe módot talál arra is, hogy a nyelvfejlődés és nyelvrokonság fogalmát is megvilágítsa. Tárgyi tévedést nem vettem észre; ezt különben a szerző neve is kizárja. Előadása ellen, néhány phrasisszerű vagy kissé izléstelen mondatot, fordulatot nem számítva (pl. 6. lap közepén), nem tehetünk kifogást.

Általában véve kívánatosnak tartanám, hogy ha szakembereink követnék Pröhle példáját s akár programmértekezések keretében, visszavissza térnének a magyar nyelvrokonság kérdésére. A mai tanterv mellett elvégezi a fiatalság a középiskolát, a nélkül, hogy róla néhány közhelynél egyebet hallana; pedig az még sincs rendjén, hogy valakinek, a ki érettségi vizsgálatot tett, tehát átlagos műveltségű embernek tekinthető, saját anyanyelvének eredetéről — a legjobb esetben — csak halvány vagy zavaros fogalmai legyenek.

GOMBÓCZ ZOLTÁN.

8. Fehér Géza: «Lerchenkrieg» (Mezőtúri áll. fels. leányisk. értes. 3—14. o.) — A bevezetésben azt mondja a szerző, hogy a német irodalom sok szállal fűződik a magunkéhoz, emennek ismerete tehát igen tanulságos. Uhland balladájának ismertetésével fokozni óhajtaná a német irodalom iránti érdeklődésünket. Helyes a felfogása és szép a célja, de

nem választotta, szerintem, a helyes módot törekvésének az elérésére. Uhland sokkal szebb balladákat is írt az egyébként igen vonzó «Lerchenkrieg»-nél tehát alkalmasabbat is választhatott volna ismertetés végett. A szerző hangsúlyozta nagy czélt mellőzve, inkább próbatanításnak minősíteném a kis cikket, amelyben írója megmutatja, hogyan magyarázza ő a német irodalom termékeit. Ezt a feladatot szerző jól oldja meg, bár néhol túlságosan kirívó, igen nagyhangzású szólamokkal tarkazza magyarázatait. Megütköztem a bevezetésben tett kijelentésén, hogy Uhland a ballada terén «is» alkotott kiválót; holott Uhland. Goethe után, a németek legelső balladaköltője. A balladát szerző lenyomatta, a mi igen czélszerű volt, a fejtegetések könnyebb ellenőrizésének szempontjából. Ezután következnek nyelvi magyarázatai, melyek szerintem — legalább Mezőtúron — nem elégségesek. Egyes szavakat rosszul értelmez: pl. «Abendlich» nem annyi, mint «zur Abendzeit», hanem: «jeden Abend, Abend für Abend, alle Abende». A külső alakról való állítása nem pontos; a versszakok nem állnak csupán négyes trochæusi sorokból, csak a páratlan sorok ilyenek, míg a párosak negyedfél trochæusokból alkotvák. A rím-képlet sem xaxa, hanem xaya, mert az ismételt x könnyen arra a feltevésre vezethetne, hogy a páratlan sorok is rímelenek, pedig nincsen így.

A költemény széptani fejtegetése helyes, bár azt tartja Fehér e kikezdés elején, hogy Uhland későbbi költeményeiben az epikai elemek a természet iránt érzett erős vonzódás ömlik el. Azt hiszem, az összeseken.

Miután a költemény eredetéről, tárgya honnan kerüléséről értekezett, összehasonlítja eredeti alakját a későbbi pótlásokkal és helyes észrevételeket tesz arról, mennyit nyert a ballada a javítások útján. A régibb szöveg eltérő olvasásai közül azonban elhagyta Fehér a legérdekesebbet: az utolsó előtti versszak régi alakját. Sajnálatos, hogy bár szerző ismeri Düntzer és Eichholtz kommentárjait, nem használta Schmidt Erich és Hartmann Gyula kritikái kiadását. A tárgyalt balladára vonatkozó apparatus az 1898-ban megjelent könyv II. 108—110. l. olvasható.

A dolgozat vége bővelkedik üres szólamokban; azt akarja kisütni a «Lerchenkrieg»-ből, hogy Uhland evvel az állatvédelemnek, az énekes madarak megvédésének szeretne propagandát csinálni; pedig Uhland aligha gondolt ilyesmire, csak a szép és költői tárgy vonzotta. Tompához hasonlítja Fehér Uhlandot, mert szintén a természet iránt érzett vonzalmat. A természetes jogról értekezik a szerző azután s befejezésül így szól: «mivel Uhland alkotásának művészi formájával meghódított, ne válaszsza el tőlünk az idegen nyelv, hanem vallja az egész emberiség a magáénak». 5 oldalt foglal el a költemény, tartalma és a szavak magyarázata; a hátralevő 7 oldalon kapjuk a méltatást, összehasonlítást és néhány felesleges szólamot. A mi a dolgozatban a legjobb, az a sima, gördülékeny nyelvezet.

LÁM FRIGYES.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902. évi márcz. hó 12-én fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Fínály Gábor*: Forum, comitium.
2. *Vári Rezső*: A classica philologia föladata.
3. *Sebestyén Károly*: A cynikusok ügyében.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak Némethy Géza első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Katona Lajos, Kempf József, Láng Nándor, Maywald József, Pecz Vilmos, Pruzsinszky János, Reményi Ede, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902. jan. 1-től 5676 K 29 f, kiadás 4321 K 18 f, készpénz 1355 K 11 f. Alapítványok összege értékpapirokban 3258 K 22 f. (3400 K névértékben), készpénzben 42 K, 74 f. Tartozás a Franklin-társulatnak 4684 K 64 f.

2. Új rendes tagok 1902-től: Ányos István földbirtokos (aj. Gyulai Ágost), Barbul Jenő dr. egyetemi könyvtárista (aj. Császár Elemér); új rendkívüli tagok: Császár Ernő tanárjelölt (aj. Császár Elemér), Földi József kegy. r. tan. jelölt (aj. Hegedüs István).

3. A választmány megbízta a titkárt, hogy az *évi közgyűlés napját* közzétegye a Közlöny januári számában.

4. Olvasatik a Magyar Történelmi Társulatnak társaságunk elnökségéhez intézett átirata:

27/902. sz.

Tekintetes Philologiai Társaság!

Ha a *Bartal Antal* lelkes buzgalmából, a Magy. Tud. Akadémia támogatásával megjelent «*Magyarországi Latinság Szótára*» méltó örömet keltett a magyar philologusok körében, a magyar történetkutatók mint munkálkodásaikban úgyszólván nélkülözhetetlen segédeszköznek, kétszeres örömmel ünnepelték annak megjelenését. Ez magyarázza azt a készséget is, melylyel a Tekintetes Társaságnak a hézagpótló munka hiányainak pótlására, megigazítására vonatkozó felhívását társulatunk ig. választmánya f. hó 6-án tartott ülésén elfogadta és magáévá tette, elrendelvé együttal annak a társulat folyóiratában alkalmas módon közzétételét is, a minthogy az a «Századok» febr. havi füzetében azóta már meg is jelent.

Midőn ezt a Tekintetes Társaság tudomására juttatni szerencsések vagyunk, együttal tisztelettel kérjük, hogy a gyűjteni szándékozó történetkutatók számára a pótkötet mentől hamarabb megjelenése szempontjából szükséges nagybecsű szótárnak valamely

kedvezőbb feltételek mellett való megszerezhetését az illetékes helyen kieszközőlni s arról alúlrít elnökséget értesíteni szíveskedjék.

Mély tisztelettel

Budapest, 1902. február 19-én.

Dr. Pauler Gyula,
ügyv. alelnök
Barabás Samú
jegyző.

5. (Pótlólag a febr.-i ülésről.) A választmány *Gyomlay Gyula* indítványára — tegyen a választmány lépéseket egy görög-magyar szótár szerkesztése érdekében — egy hattagú bizottságot küld ki (*Hegedűs István* elnöke alatt *Gyomlay Gyula, Kempf József, Maywald József, Pecz Vilmos, Vári Rezső* vál. tagok), hogy vitassa meg és tegyen jelentést a szerkesztés módjáról, a methodikai szempontokról és hozzon javaslatba szakférfiakat, a kik a föladatnak meg tudnak felelni.

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— Egy Shakespeare-problema. Ismeretes dolog, hogy a Shakespeare munkáira vonatkozó források közt egyike a legfontosabbnak, mert legrégebnek, Francis Meres «Palladis Tamia» cz. 1598-ban megjelent műve, mely a nagy angol költőnek hat-hat tragédiáját és komédiáját sorolja föl. Ez utóbbiak sorában van a «Loves Labours lost» (melynek czímét magyarra nem valami találóan «Felsült szerelmesek» czímmel adták vissza) mellett egy «Loves Labours wonne» című vígjáték is, mely ily czímmel Shakespeare munkái közt nem fordul elő. Igen valószínűtlen föltevés, hogy ez a darab elveszett volna. Tudtommal nem is állítja ezt ez idő szerint senki, és így nem marad egyéb hátra, mint fölteni, hogy ez a vígjáték más czímmel került az 1623-iki folioba és innen Shakespeare összes későbbi kiadásaiba és fordításaiba. De melyik ez a darab? Farmer, a ki ezt a kérdést először fölvetette, már a XVIII. században akarta e vígjátékot a «Minden jó, ha jó a vége» cz. darabban fölismerni; mások a «Vihar» vagy «A makranczos hölgy» cz. vígjátékokban keresték a titokzatos darabot. Voltakép bármely shakespearei vígjáték jöhetne szóba, mert mindnyájokban boldogok lesznek a szerelmesek. Legkevésbé lehetne talán ép az első drámára gondolni, melyet az összefüggésben szóba hoztak és melyhez a kutatók legnagyobb részt ma is ragaszkodnak, mert «Minden jó, ha jó a vége» úgy szerkezeténél, mint hangulatánál fogva bajosan származik a költő ifjúkorából (azért állítják e fölfogás pártolói, hogy a költő ez ifjúkori darabját utóbb átdolgozta, és hogy reánk csak ezen érettebb, komolyabb alakjában maradt). Teljesen tarthatatlan Gervinus véleménye, mely az epilógusnak egy versében («Gut endet alles, wenn die Müh' gewonnen») czélzást akart fölismerni az eredeti címre, mert az eredetiben «if this suit be won» áll, úgy hogy ez az állítólagos czélzás, mely csak a Schlegel-féle fordítás véletlene, elesik; azonfelül e vers nem is szól a darab tartalmáról, hanem a színészek játékáról. Most Westenholz a müncheni «Allgemeine Zeitung» 10. sz. mel-

lékletén (1902. jan. 14.) egy új föltevést koczkáztat meg: szerinte a kérdéses darab a «Szentivánéji álom», melynek első címe tehát «Loves Labours wonne» lett volna. Számos, többé-kevésbbé meggyőző, a cselekvény részleteiből és a szereplők jellemzéséből merített bizonyíték mellett, szerző főleg egy csakugyan meglepő parallelismusra figyelmeztet. A «Loves Labours lost» V. felv. 2. jelenetében találjuk e népies kifejezést: *Jack has not Jill*, a «Szentivánéji álom» III. felv. 2. jelenetében pedig ennek ellenkezőjét: *Jack shall have Jill*. Ez lehet persze a cselekvény folyamában gyökerező véletlen is; de tagadhatatlan, hogy a figyelmes olvasó könnyen teheti a szándékolt ellentét hatását is. Ha persze szerzőnk ezen, nézetem szerint, figyelemre méltó föltevését azzal is akarja támogatni, hogy Meres felsorolásában a rejtélyes darabra közvetlenül következik «A szentivánéji álom», sőt azt is elakarja hitetni velünk, hogy Meres a hat tragédiával szemben hat komédiát is akart említeni (de mikor, szerzőnk szerint, csak öt volt!) és azért hozta föl az egyik darabot régi és új címe alatt, akkor ez az okoskodás nem fog sok embert meggyőzni. Ha már okoskodni akarunk, legegyszerűbb lesz föltenni, hogy Meres ismerte úgy a régi, mint az új címet, de nem tudta, hogy e kettős cím alatt egyazon darab lappang. Hisz' ilyen lapsus modern tudósokon is megesett!

h.

— Széljegyzetek Arany Jánoshoz. 1. *A Bolond Istók* második énekében van az a híres versszak, a hetedik, melyben a költő a Nagydai Czigányok hangulatának forrására mutat:

«És engem akkor oly érzés fogott el

A szőlős gazda is, az egyszeri,

Magánkívül s őrzöngve kaczagott fel,

Látván, hogy szőlejét a jég veri,

Dorongot ő is hirtelen kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könnyei:

«No hát no!» így kiált, «én uram isten!

Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten!»

Salamon Ferencz Irodalmi tanulmányaiban (2: 226) erre azt mondja, hogy: «Arany maga találta ki e példát a humor jellemzésére s valóban alig lehet ennél jobbat találni is.» Pedig ez a példa aligha Arany János saját leleménye, hanem valószínűleg valamely régibb adoma. 1847, szeptember hó 7-éről kelt levelében (Lev. 1: 107) ír Petőfinek a sáskajárásról, mely a Tiszántúl nagy vidékét elpusztította: «Ad vocem *sáska*. — Jókai mindüntalan víztelt rá. Szerintem ilyes *élcsekben* nem lehet komikum. *Humor* talán lehetne, de ne a más, ne a szegény osztály rovására. Ha a humorizáló maga is a sáskák csapása alatt állna, akkor illenék szájába a keserű humor, mint azon szőlősgazdáéba, ki látván, hogy szőlejét a jég ugyancsak veri, felkapott egy dorongot s neki esett ütni-vétni a fürtöket, mondván: «no csak uram isten! rajta! a mit elkövethetünk rajta ketten! lám én is segíték!» Ez aztán humor; de tengerparton állani, s a vézsszel küzdőkre elménczkedni, ez oly valami, mire méltán rá illik a gúny «országomat egy víztért.» Az ilyenre azt szokta mondani

e X 376 2

a szenvedő fél: «könnycsöket beszél, verje meg az isten!» Ez a néhány szó nemcsak arra vet világot, hogy Aranynak nemes lelke mennyire távol állt a léha és kegyetlen élczelődéstől (pedig ezt is szemére hányták), hanem arra is, hogy a legjelentéktelenebb dolgot is mennyire megtartotta, (itt *huszonhárom* esztendei időköz van a levélbeli adat s a költemény közt) hogy alkalom adtán a maga helyén a legnagyobb művészettel, a legmegkapóbb hatással felhasználja.

2. *A tetemre hívdást* Arany nemcsak azokból a forrásokból ösmerhette, melyeket Zlinszky Aladár említ (Irodalomtört. Közl. 10: 261), hanem Shakespeare-ből is. III. Richard első fölvonásában VI. Henrik király sebei vérzeni kezdenek, mikor ravatala mellé lép gyilkosa.

Lady Anna: «— — Oh! urak, im. im, holt Henrik sebei
Megnyitva jegzett szájok, újra vérzenek! —
Pirulj, pirulj, rút piszkok halmaza,
Ittléted az, mi vért szí e hideg
Üres erekből, a hol nem lakik vér:
Tetted, vad, természetlen, hívja fel
E vérözönt legtermészetlenebbül.»

Arany ezt előbb olvasta a Nibelungoknál s a többi említett forrásnál, mert már 1845-ben megszerezte a teljes Shakespeare-t s ugyanez év decemberében írja Szilágyi Istvánnak, hogy összehasonlítást tett Macbeth, Bánkban, III. Richard és Angelo között. (Lev. 1: 7).

3. *Angol könyveiről* először 1845-ben szól, augusztus hó 1-én Szilágyi Istvánhoz írt levelében (Lev. 1: 4); «Őn eltávozta óta könyvtáram néhány angol könyvvel szaporodott, mely nyelvet most már szinte oly szabadon olvasok, mint a németet. Shakespeare-t és Byront egészen birom, Bulwertől 7, W. Irvingtól 1, Boz-Dickenstől 2 kötetet, Shakespeare 7, Byron 5 kötet. Kötete 45 pkr.-ba kerül. Ezen az áron meg lehet kapni, stereotyp, de azért igen szép és tisztán olvasható betűkkel kis $\frac{1}{4}$ vagy nagy $\frac{1}{16}$ formában minden angol író, külön-külön is, darabonként.» Ez adatok szerint Arany János könyvei a lipcei Tauchnitz Edition-ból valók, mely 1841-ben indult meg. A kiadásnak teljes jegyzéke szerint Byron 5 kötetben 1842-ben jelent meg (8—12. szám); Shakespeare 7 kötetben, első ízben 1843-ban (40—46. szám); Washington Irvingtól egy kötet 1843-ban, ez pedig a jegyzék szerint nem más, mint a híres Sketch Book (33. szám); Bulwertől 1841-től 1845 végéig 16 kötet, ezek közül nem lehet meghatározni Arany hét kötetét; Dickenstől 1841-től 1845 végéig 9 kötet; Arany két kötetét az én véleményem szerint: A Child's history of England (1845), mert ebben van meg a Walesi Bárdok tárgya, melyet tizenegy esztendő múlva földolgozott. Az első kötet 195-ik lapján olvassuk: «There is a legend that to prevent the people from being incited to rebellion by the songs of their bards and harpers, Edward had them all put to death. Some of them may have fallen among other men who held out against the king; but this general slaughter is, I think, a fancy of the harpers themselves, who, I dare say, made a song about it many years afterwards, and sang it by the Welsh firesides until it came to be belie-

ved.» (Van egy monda, mely szerint Edward halálra vitette a bárdokat és lantosokat, hogy a népet föl ne lázítsák. Néhányuk eleshetett ugyan azok közt, kik nem akarták magukat megadni a királynak; de azt hiszem, hogy ez a tömeges öldöklés maguknak a lantosoknak koholmánya, a kik véleményem szerint évekkel utóbb költöttek erről éneket s ezt addig énekelték a velsz tűzhelyek mellett, míg végre mindenki el is hitte.) De a Dickens története nem lehetett egyetlen forrása a Walesi Bárdoknak, minthogy a balladában Montgomery ura és vára s a Milford öböl is előfordul, már pedig Arany nevet soha nem kohol, ezt máshonnan kellett vennie; továbbá Dickens történetében nincs szó máglyáról és tűzhalálról; végül a ballada alá tett jegyzetben Arany az évszámot, 1277-et is megemlíti, Dickens pedig nem. Arany bizonyára Dickensből lett figyelemessé a tárgyra, de aztán más, eddig ki nem mutatott forrásból vette a részleteket. — 1845 előtt már megvolt Shakespeare *János királya és II. Richardja*, valószínűleg szintén a Tauchnitz Edition-ből: «... egy debreczeni vásár meghozta nekem János király és II. Richard olesó stereotyp kiadását, — remekebb művei a mesternek nem lévén kaphatók.» (Önéletrajz XLV.) Hamlet magánbeszédét pedig abból az angol nyelvtanból ösmerte, melyet Szilágyi István hagyott nála 1842 tavaszán (u. o.): ettől fogva tanúlt angolul.

4. *Toldi estéjének* címére Beöthy Zsolt (Szépprózai Elbeszélés, I: 174) azt az elmés megjegyzést teszi, hogy nem lehetetlen, hogy Arany Toldijának harmadik része Gelei József fordításában régen közkezen forgott *Hallónak boldog estéje* (írta Sintenis Ker. Fridrik 1783, magyar fordítása 1788) címe után kapta. Magának Aranynak írásaiból nem tűnik ki, hogy ismerte-e a könyvet, de említi (jóval későbbben) Tompa hozzája intézett levelében (1868, febr. 23, Ar. Lev. 2: 293): «Együtt látni benneteket! a mint ezt elgondoltam: egy régi könyv (melyen annyit keseregtem gyermek-ifjú koromban) *Hallónak boldog estéje* jutott eszembe; egy l-lel persze.» Bármennyire tetszetős is ez a megjegyzés, mégis hihetőbb, hogy Arany maga szerint választotta ezt a nagyon is természetes szóképet költeménye címéül. Először 1847, május hó 27-én kelt Petőfihöz intézett levelében említi: «Egy Toldit akarok még írni *Toldi Estéjét.*»

TOLNAI VILMOS.

— Német Irene-költemény. Goethe: «Westöstlicher Divan»-jának hatása alatt, de jórészt a romantikusoknak tanulmányai következtében támadt a múlt század első felében a keletieskedő német lyrikusok csoportja: Rückert, Platen, Bodenstedt, Daumer, Schefer és mások, — köztük *Stieglitz Henrik* is, a ki minket több magyar vonatkozású helye miatt érdekel. Stieglitz lelkét is a kelet dús színpompája vonzotta, bár élet- és világfelfogása egy cseppet sem keleti, hanem inkább forradalmár, «jungdeutsch.» Van némi tehetsége, de nincs költői önállósága, művei áradó szétfolyósága megrontja a hatást; nagyobb gondolatra, mélyebb érzelmekre nem akadunk sekély verseiben. 1801-ben született Göttingában; Lipcsében és Berlinben philológiát hallgatott s utóbbi helyen megtették

a királyi könyvtár őrének. Mivel költői művei nem örvendtek valami nagy kelendőségnek, az a rögeszméje támadt, hogy házassága gátolja tehetségét szabad fejlődésében. Otthagyta állását és utazásban keresett gyógyulást. De búskórságát ez sem csökkentette. Felesége: Willhöft Sarolta, a ki rajongó természeténél fogva férje tehetségét túlbecsülte, — nagy fájdalom, nagy lelki rázkodtatás által akarta Stieglitzet kedélyének betegségéből kiragadni és haldokló költészetének magasabb szárnyalást adni. Törrel végezte ki tehát magát, de nem segített vele férjén, hanem még inkább siettette a költői tűz kialvását. Az eset azonban nagy feltűnést keltett, s úgyszólván csak neje öngyilkosságának köszönheti Stieglitz neve fennmaradását a német irodalom történetében. 1849-ben halt meg Velenczében, a nagy kolera járványban. A «*Bilder des Orients*» (1839) című művében a mesés kelet tarka pompáját próbálta ecsetelni. Különféle keleti népek és országok életéből meríti, hol lyrai és elbeszélő költeményekben, hol színi jelenetekben frott képeit és történeteit. Ha átolvassuk, tarka mozaikmunka hatását teszik, melynek színes kövei az idő folytán elhalványodtak, elkoptak. Igen színtelen az egész, különösen a puszták, a sivatagok rajzai, ha Freiligrath izzó képzelettel költött képeire gondolunk.

Minket az ozmán-török történetből merített «*Heldenbuch*» című rimes krónika érdekel, számos magyar vonatkozása miatt. A «*Hősök könyve*» az ozmánok vázlatos történelmét tartalmazza II. Szolimán császár haláláig, a mikor a költő megálmodtatja a szultánnal a birodalom gyors hanyatlását és dicstelen bukását. Lendületes strófákban találjuk a nikápolyi csata rajzát; Hunyadi Jánosnak dicsőítését; a várnai katasztrófa megkapó képét 6 versszakban. Itt és más helyen az a különös, hogy Hunyad (mint Stieglitz írja) neve a versmértékben «*Hu-ni-ád*»-nak hangzik; pl.:

Doch einer lebt, dich zu verderben,
Zurück, glorreicher Hunyad;
Aus Osten zieht von Osman's Erben
Herbei der zweite Amurad.

A mohácsi gyásznapot is festi — habár nem olyan szépen (Mohács nála Mohacz, a magyarok = die Madscharen), Sziget eleste alkalmából nagyon lendületesen apostrophálja II. Szolimánt:

«Denn wie du dort vor Sigets Schanze
Im Tode noch den Feind bezwangst,
Als aus dem Sarg im Herrscher glanze
Du mit dem kühnen Zrinyi rangst,
So schreitet trotz dem jähen Falle
Der altosman'schen Herrlichkeit
Dein Name durch des Ruhmes Halle
Zum Sternenthron der Ewigkeit!

Gianfir esetének is szentel egy-néhány strófát. Ez a német irodalomba vág, mivel Weisse és Lessing feldolgozták színművekben. Legérdekesebb irodalomtörténeti szempontból az *Irene*-tárgy több versszakon

át való megéneklése. Az illető strófákat nem nagy önkénnyel ki is szedhetjük s mert eléggé összefüggőek, kis bátorsággal önálló balladának vagy románcznak is tekinthetjük. II. Mohamet elfoglalja Byzanczot és a mikor dühöng, hogy egy szép görög ifjú nemtelen ajánlatát visszautasította, akkor:

Um den Zürnenden vereinen
Seine Slaven was an Gold,
Was an köstlichen Gesteinen
Die verwaiste Stadt gezollt;
Um ihn schmeichelnd zu versöhnen,
Schleppen von Altar und Thron
Sie die Blüte alles Schönen
Zum bereiten Opfer schon.

Mädchen in der Jugend Prangen
Scheu erzitternd vor dem Herrn,
Jünglinge mit blüh'nden Wangen
Heiss errötend stehn von fern;
Aber er mit kalten Blicken
Schweift darüber hin und hangt
Nur an einer mit Entzücken,
Die für ihn erglühend bangt.

Wer erfuhr nicht von Irene,
Jener Herzbeherrscherin,
Deren wunderbare Schöne
So gerührt des Sultans Sinn,
Dass in ihren Reiz versunken
Schwelgend ohne Ziel und Mass,
Er vom süßen Taumel trunken
Thron und Reich und Heer vergass!

Horch, es murren deine Krieger!
Horch, das dumpfe Wort wird laut!
Da erscheint der Weltbesieger,
An der Hand die schöne Braut;
Und von seinem Säbelhiebe
Fällt Irenens blühend Haupt:
«So lohnt Mahomet der Liebe,
Die dem Reiche ihn geraubt!»

Spricht's und schaut mit grimmen Blicken
In der Krieger Kreis umher,
Aber Schmach und Schmerz ersticken
Jeden Laut im rohen Heer.
«Bei Irenens Blut! von heute
Reiss' ich euch von Schlacht zu Schlacht,
Und mit hundertfält'ger Beute
Schaff' ich Stambuls neue Pracht!»

Igen bajos volna azt eldönteni, hogy milyen könyvből ismerte Stieglitz a tárgyat, mert nincsen a közölt versszakokban olyan jellemző dolog, a mit kritériumnak lehetne felhasználni a forrás megállapításában. Legvalószínűbb, hogy Hammer-Purgstall «Die Geschichte des osmanischen Reiches» 1828-ban megjelent művéből ismerte, melyet átolvasott török

rímes krónikájának megszerkesztése előtt. Hammer-Purgstall mint alaptalan adomát meséli el, de Stieglitz költői érzékét megragadhatta. Különbön mint a berlini királyi gazdag könyvtár őre ismerhetett más, régibb német vagy latin forrást is; ellenben nem ismerte — véleményem szerint — az egyedüli régibb német költői feldolgozást, Ayrenhoff drámáját, mert akkor talán másképen, más felfogással írta volna a néhány strófát. Stieglitz könyve egyébiránt a Meyer-féle népies kiadásban látott másodízben napvilágot.

LÁM FRIGYES.

— *Strenna Dantesca*. Anno primo: 1902. G. L. *Passerini* és Orazio *Bacci* új vállalatának első kötete fekszik előttünk. A művelt világ dantistáinak asztalára irodalmi színvonalon álló kalendáriumot adni évenként, ez a compilálók szándéka. Meg kell adnunk, hogy az első évfolyam kezdetnek eléggé sikerült, bár a szerkesztők maguk is bevallják, hogy még csak tapogatódnak. A naptári részt a dátumokhoz beosztott rövidebb-hosszabb dantei idézetek élénkítik s teszik igen érdekessé. A második részben szépirodalmi dolgokat, de csak dantistákat érdeklőket, bibliographiát, nevesebb Dante-kutatók szakszerű közleményeit s a szerkesztők referáciát az elmúlt esztendő mozgalmairól találjuk. Az évkönyv eszméjének fölvetője s fáradszatólan munkása Giuseppe Landi *Passerini*, mint a *Giornale Dantesco* szerkesztője, hozzánk való ösmert jóindulatát bizonyítja itt is *Papp József dr.* cikkének közlésével. A kolozsvári egyetem dantistája *Festa dantesca in Ungheria* czímen írt jelentést a tavalyi kolozsvári ünnepélyről.

Azt hiszszük, hogy ez a calendario dantesco évenkénti kedves ösmerrősünké fog válni, annál is inkább, mert választékos alakja, finom papírja, nyomása és a sok kép és arckép reproductiója kifogástalan.

Az évkönyvet, mely a szerkesztők kiadása, Flórenczben *Laumachi*, succ. *Bocca* tartja bizományban. Ára nekünk külföldieknek két lira.

(u. p.)

— Új Sappho-töredékek. A berlini királyi múzeumok egyiptomi osztályának igazgatósági assistense, Dr. Schubart, régi könyvek és levélmáradványok újabb szerzeménye között új *Sappho-fragmentumokat* talált. Egy erősen szakadozott és göngyölgődött pergamendarab egy pergamentekercs részének bizonyult, melyen Sapphóból állottak költemények. A kézirat a Kr. u.-i VI. v. VII. évszázából való. A későkori író azonban már nem értette meg azt, a mit írt, nem is interpungált, hibáit azonban nagyobbára ki lehet javítani. Nagyobb baj a kézirat rongált állapota s az írás merevsége, mely az olvasást megnehezíti s alkalmas fénykép készítését lehetetlenné teszi. Mindamellett tekintélyes részleteket kapunk két költeményből, melyek alakjukban az ismeretes metrikus szerkezeteknek új változatait nyújtják.

C.

— Helyreigazítás. Az E. Phil. Közlöny múlt füzetében (238. és k. lapon) a pozsonyi kir. kath. főgymnasium régiséggyűjteménye leírójá-

nak, abban a hitben, hogy szakember munkája van előttem, *Dr. Szende Gyula* ottani szaktanárt neveztem meg. Örömmel jelentem ki, hogy a leírás szerzője nem ő. Így aztán a leírásnak a nemzeti múzeum ellen intézett támadáson kívül egyik hibája az, hogy szerzője nem vette igénybe szakember hozzájárulását, a másik pedig, hogy a közlemény névtelenül jelent meg.

Budapest, 1902. márczius 12-én.

FINÁLY GÁBOR.

Értesítés. A *Budapesti Philologiai Társaság* tagjai a Franklin-Társulat szíves előzékenysége folytán a *Bartal-féle Magyarországi Latinság Szótárát* 50 korona bolti ár helyett **35 koronáért** kaphatják meg, ha ez iránti óhajukat társaságunk titkáranál bejelentik.

K Ö N Y V É S Z E T .

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a Magy. tud. Akadémia. XXVII. kötet. 10. szám. *id. Szinnyei József*. Az első magyar bibliographus. Székfoglaló értekezés. (N. 8-r. 29 l.) Bpest, 1901. 60 f.

Értekezések a történeti tudományok köréből. Kiadja a Magy. tud. Akadémia. XIX. kötet. 7. szám. *Békefi Remig*. A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai. (N. 8-r. 89 l.) Budapest, 1901. 1 K 50 f.

Homérosz Iliásza. Fordította *Baksay Sándor*. (8-r. IV, 563 l.) Bpest, 1901. Magy. tud. Akadémia. 6 K.

Huber Alfonz. Ausztria története. II., III. kötet. Átdolgozta *Baróti Lajos*. Átnézte *Pauler Gyula*. (8-r. VI, 575, VI, 529 l.) Budapest, 1901. Magy. tud. Akadémia. 10 K. (II. kötet 6 K, III. kötet 4 K.)

János Béla. Az æsthetika története. III. kötet. Baumgartentől napjainkig. (8-r. VI, 635 l.) Budapest. 1901. Magy. tud. Akadémia. 4 K.

Latin és görög iskolai classicusokhoz való preparatio. Szerkeszti *Dávid István*. Bpest, 1901. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 50 f. 56. füzet. Ciceronis M. Tullii orationes selectæ XIII. Magyarázta *Dávid István*. VI. füzet. Cic. p. Sest. 15—49. (8-r. 241—288 l.) — 58. füzet. Corneli Nepotis vitæ. Magyarázta *Wirth Gyula*. V. füzet. Alc. 6. -- Thros. végig. (8-r. 193—235 l.)

Lévay István és *Vida* Aladár. Magyar-görög szótár. Főgymnasiumok használatára. Harmadik kiadás. (8-r. 188 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 4 K, kötve 4 K 60 f.

A magyar helyesírás szabályai. Újabbán átvizsgálta, 1901. február 25-iki összes ülésén elfogadta és kiadta a Magy. tud. Akadémia. (Bővített szó- és tárgymutatóval.) (N. 8-r. 58 l.) Budapest, 1901. Magy. tud. Akadémia. 40 f.

Magyar Remekírók. A magyar irodalom főművei. Sajtó alá rendezik: *Alexander Bernát*, *Anqyal Dávid*, *Badiós Ferencz*, *Bánóczy József*, *Bayer József*, *Bööthy Zsolt*, *Berzeviczy Albert*, *Endrödy Sándor*, *Erdélyi Pál*, *Erödi Béla*, *Ferenczi Zoltán*, *Fraknói Vilmos*, *Gyulai Pál*, *Heinrich Gusztáv*, *Koroda Pál*, *Kossuth Ferencz*, *Kozma Andor*, *Lévay József*, *Négyesy László*,

- Rákosi Jenő, Riedl Frigyes, Széchy Károly, Sze'll Kálmán, Váczy János, Vadnay Károly, Vojnovich Géza, Zoltvány Irén.* (8-r.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. Az egész gyűjtemény 55 kötetből fog állani; ára 220 K. Félévenként 5 kötet jelenik meg; ára 20 K. Egyes kötetek nem adatnak.
22. kötet *Vörösmarty* Mihály munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Gyulai Pál*. I. kötet. Lyrai és vegyes költemények. (352 l.)
29. kötet. *Garay* János munkái. Válogatva kiadta és bevezetéssel ellátta *Ferenczi Zoltán*. (323 l.)
37. kötet. *Tompa* Mihály munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Lévay József*. I. kötet. Dalok. Ódák. (272 l.)
41. kötet. *Arany* János munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Riedl Frigyes*. I. kötet. Kisebb költemények. 1. (328 l.)
51. kötet. *Csiky* Gergely színművei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Vadnay Károly*. (295 l.)
- Magyar történeti életrajzok. A Magyar tud. Akadémia segélyezésével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Schönherr Gyula*. 1900. évi folyam. *Széchy Károly*. Gróf *Zrinyi Miklós*. 1620—1664. III—IV. kötet. (Lex. 8-r. 352, 300 l.) Budapest, 1900. Történelmi Társulat. Athenæum r.-társ bizom. Félbörbe kötve 20 K.
- Olcso könyvtár. 1237—1252. szám. Szerkeszti *Gyulai Pál*. (16-r.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. Egy-egy szám 20 f.
1237. szám. *Csató* Pál. Megházasodtam. Vígjáték három felvonásban. (64 l.)
- 1243—45. szám. *Kisfaludy* Sándor. A Dárday-ház. Magyar nemesi házi rajzolat öt felvonásban. *Császár* Elemér bevezetésével. (150 l.)
- 1251—52. szám. *Becker* Fülöp Ágost. Rousseau J. J. (67 l.)
- Remekírók képes könyvtára. Szerkeszti *Radó Antal*. (8-r.) Bpest, é. n. Lampel Róbert. Egy-egy kötet vászonba kötve 6 K. Az 50 kötetből álló gyűjtemény 250 K.
- Kisfaludy* Sándor összes költeményei. Második kötet. Magyar művészek rajzaival. Életrajzi bevezetéssel ellátta *Zilahy K. Béla*. (526 l.)
- Molière* remekei. Első kötet. A fősvény. *Dandin György*. A botcsinálta doktor. A kényeskedők. Magyar és külföldi művészek rajzaival. Bevezetéssel ellátta *Haraszti Gyula*. (XXXVII, 312 l.)
- Tóth* Kálmán válogatott költeményei. Magyar művészek rajzaival. Bevezetéssel ellátta *Endrődi Sándor*. (XXVII, 465 l.)
- Shakespeare* remekei. Első kötet. Coriolanus. Othello. Romeo és Julia. *John Gilbert* rajzaival. Bevezetéssel ellátta *Alexander Bernát*. (XLII, 376 l.)
- Római remek-írók magyar fordításban. 31. kötet. Q. Horatius Flaccus epistolái. Fordította *Boros Gábor* dr. Harmadik, teljesen átdolgozott kiadás. (16-r. 132 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 60 f.
- Schöndler* József. Francia segédkönyvtár. Igeragozás, rendhagyó ígék. Reáliskolák, kereskedelmi iskolák és felsőbb leányiskolák számára. (8-r. 62 l.) Szeged, 1902. Schulhof Károly. 40 f.
- Simonyi* Zsigmond és *Balassa* József. Német és magyar szótár. Második, magyar-német rész. (8-r. VII, 424 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 6 K, félbörkötésben 8 K.

PERSIUS MÁSODIK SATIRÁJÁHOZ.

Persius második satirája a stoikusok egy kedves themáját tárgyalja, azt, hogy mikép kell az isteneket tisztelni és mit szabad tőlük kérni. Az első rész (1-51. vs.) az imádság és a fogadalom kérdéséről szól s ostorozza az emberek balgaságát, a kik azt hiszik, hogy az istenek segítségét még bűnös vágyaik teljesítésére is megnyerhetik, ha bőséges áldozatokkal igyekeznek kegyeiket biztosítani. A második részben (52—75) az istentisztelet dolgában elharpózott fényűzést teszi nevetségessé. A régi egyszerűséget már a templomokból is kiszorította az aranyból és ezüsből való fogadalmi ajándékok sokasága, mert az emberek azt hiszik, hogy az istenek époly kapzsi természetűek, mint ők maguk. Pedig nem az arany és az ezüst, hanem a tiszta lélek kedves az istenek előtt s a ki ilyen lélekkel járul az oltárhoz, annak semmi szüksége sincs arra, hogy drága ajándékokkal és költséges áldozatokkal hajhászsa az égiek kegyét.

I.

A költő a 8—12. versben leírja, hogy némely ember a templomban fennhangon ugyan tisztességes dolgokat kér az istenektől. de halkán és mormolva, hogy más meg ne ertse, bűnös vágyainak teljesülését kérelmezi :

«Mens bona, fama, fides» hæc clare et ut audiat hospes :
Illa sibi introrsum et sub lingua murmurat: «O si
Fbulliat patruus, *præclarum funus*» et «o si
Sub rastro crepet argenti mihi seria dextro
Hercule».

Hangosan tehát józan észt, jó hírt és becsületet kér, de titkon gazdag nagybátyja halálát és azt kívánja, bár kincset találna véletlenül a gazdagságot adó (πλουτοδοτης) Hercules kegyelméből.

Hogy az *ebullire* ige itt annyit jelent, mint *animam exspirare*

azt már kétségtelenül megállapították a magyarázók, de a *praeclarum funus*-t véleményem szerint nem értelmezik helyesen. V. ö. *Jahn*: «Quod addit, *praeclarum funus*, id egregie convenit talium hominum ingenio, qui prae ceteris pompam funeris admirari solent et laudare, ut apud nostrates hodieque: eine prächtige Leiche»; *Conington*: «is meant to bear the double sense «a glorious (welcome) death» and «a splendid funeral». *Heinrich* plane az *ebullire* igét a *funus* szóval hozza kapcsolatba: «patruus ebullit funus — facit morte sua, ut funus denique erumpat».

A magyarázók itt azt a hibát követték el, hogy a *funus* szóban minden áron a temetés fogalmát keresték, holott *funus* egyszerűen halált is jelenthet a temetésre való minden vonatkozás nélkül, a mint a következő helyek is bizonyítják: Verg. Ecl. V. 20:

Extinctum nymphæ crudeli funere Daphnim
Flebant . . .

Verg. Aen. II. 538—539. az öreg Priamus szavai Pyrrhushoz, a ki Politest szeme láttára ölte meg:

. . . qui nati coram me cernere letum
Fecisti et patrios foedasti funere voltus;

Juven. VI. 565. az anyja halálát nehezen váró fiúról:

Consultit ictericæ lento de funere matris

és Propert. III, 34, 89:

Hæc etiam docti confessa est pagina Calvi,
Cum caneret miseræ funera Quintiliæ.

Azért véleményem szerint Persiusnál is *praeclarum funus* annyi mint *praeclara mors* s a hely így fordítandó: «Oh ha végsőt lehelne nagybátyám, dicső halál!» azaz: «mily örvendetes halál volna az rám nézve».

II.

Ugyanaz a derék ember, a ki fönebb a nagybátyja halálát kérelmezte, még a következő jámbor óhajtásának is kifejezést ad a templomban (12—13. vs.):

. . . pupillumve utinam, quem proximus heres
Impello, expungam . . .

tehát ő, a felnőtt ember, azt kívánja, bár halna meg ő előtte a kiskorú árva, a kinek örökösévé lehetne.

Ezt a helyet valamennyi magyarázó így értelmezi: ha a kiskorúnak végrendeletben megnevezett gyámja (*tutor testamento datus*) nem volt, a tizenkét tábla törvénye (*agnatus proximus tutelam nancitor*) a legközelebbi agnatust rendelte ki gyámtyávé (*tutor legitimus*), a ki egyszersmind a kiskorú törvényes örököse volt. Itt tehát a törvényes gyám az, a ki óhajtja a kiskorú halálát, hogy az örökséget elnyerhesse.

Véleményem szerint ezt a magyarázatot megdöntik az *expungo* és a *proximus heres* kifejezések. *Expungere* annyit jelent, mint valamit a *tabula cerata*-n eltörölni; itt tehát csakis a kiskorú örökös nevének a végrendeletből való kitorlésére vonatkozhatik. E szerint az itt szóban forgó kiskorúnak az atyja tett végrendeletet; már pedig *legitimus tutor*-a rendesen csak akkor volt valakinek, ha az atya végrendelet nélkül halt meg, mert, a ki egyáltalán csinált végrendeletet, többnyire gyámról is gondoskodott. Ez a kifejezés pedig: *quem proximus heres impello* (a kinek, mint legközelebbi örökös, a sarkában vagyok) megint csak végrendeletre vonatkozhatik, és pedig olyan végrendeletre, a melyben a kiskorú fiúnak a neve után ott áll a *heres secundus* neve s a második név mintegy ki akarja szorítani (*impellit*) az elsőt. A költő tehát, midőn oly határozott célzást tett a végrendeletre, alighá gondolhatott a *legitima tutela* esetére, mert ez az eset legtöbbször csak végrendelet hiányában fordult elő.

A helyes megfejtés kulcsát a régi scholionok egy méltatlanul mellőzött megjegyzése adja kezünkbe: «Non utique cuius tutor sit, sed puerum adhuc intra pupillares annos constitutum et nondum suæ tutelæ, cuius secundus heres substitutus est, si efferatur». Ebből kiténik, hogy itt a római jog egy sajtósági intézményéről, a *pupillaris substitutio*-ról van szó, a melyet *Gaius* (II. 174) így magyaráz meg: «Liberis nostris impuberibus, quos in potestate habemus, non solum ita, ut supra diximus, substituere possumus, id est, ut si heredes non exstiterint, alius nobis heres sit; sed eo amplius, ut etiamsi heredes nobis exstiterint et adhuc impuberes mortui fuerint, sit iis aliquis heres, velut hoc: «*Titus filius meus mihi heres esto; si filius meus heres non erit, sive heres erit et prius moriatur, quam in tutelam suam venerit, Scius heres esto*». Quo casu si quidem non exstiterit heres filius, substitutus patri fit heres:

si vero heres exstiterit filius et ante pubertatem decesserit, ipsi filio fit heres substitutus». A ki valamely *pupillus*-nak *heres substitutus*-a volt, annak azt kellett óhajtania, hogy a gyermek haljon meg nagykorúsága előtt; mert a nagykorúság elérése után az árva maga is csinálhatott végrendeletet és érvénytelenné tehetette az előbbi *substitutio*-t. Ezen a helyen tehát a *substitutus* éppen arra számít, hogy a gyermek *prius moriatur, quam in tutelam suam venerit*.

III.

Az előbbi §-ban említett *heres substitutus* azonban azt is megmondja, mire alapítja azt a reményét, hogy a *pupillus* idő előtt meg fog halni (13—14. vs.):

. . . namque est scabiosus et acris
Bile tumet

A gyermek tehát nem egészséges; betegségei: a rühösség (*scabies*) és a csipős epe (*acris bilis*).

Az első helyen említett betegségről nincs mit szólnunk, mert azzal kezdettől fogva tisztában voltak a magyarázók, de az *acris bilis* nincsen még kellőképp megmagyarázva. Azt már Casaubonus felismerte, hogy ez a kifejezés a görög *δριμεία χολή* fordítása, a mely Joannes Chrysostomus egyik homiliájának (in Matth. LXIII) következő helyén fordul elő: «Καθάπερ οἱ πυρέττοντες καὶ δριμείαν χολήν ἔχοντες πλεονάζουσιν, ὅτι ἂν ἐπεμβάλωσι (τινὰ) σιτὰ καὶ ποτά, οὐ μόνον οὐ κατασβεννύουσι τὸ δίψος, ἀλλὰ καὶ ἀνάπτουσι τὴν φλόγα». Az a kérdés, miféle betegség az itt olvasható *δριμεία χολή*, a mely olthatatlan szomjúságot okoz. Azt hisszük, a *sárgaság* (*Gelbsucht*), melyet a régiek az epéből származtattak és *luridae bilis suffusio*-nak neveztek, azonfelül *morbus arquatus* vagy *regius*-nak is. Ennek egyik symptomája a túlságos szomjúság, a mint Celsus (De med. III. 24.) szavaiból kitünik: «Aeque notus est morbus, quem interdum arquatum, interdum regium nominant. Quem Hippocrates ait, si post septimum diem febricitante aegro supervenit, tutum esse . . . Soletque accedere et *sitis* et dolor capitis et frequens singultus».

Persius szerint tehát a *pupillus* rühösségben és sárgaságban szenved. Ezt a két betegséget éppen így állítja egymás mellé Horatius (A. P. 453.):

Ut mala quem *scabies* aut *morbus regius* urget.

Ez a párhuzamos hely azután teljes bizonyosságot kölcsönöz feltevésünknek, mert, a ki Persiusnak Horatiushoz való viszonyát ismeri, azonnal belátja, hogy költőnk ezuttal is Horatiust utánozta és hogy az említett két betegséget csak azért állította egymás mellé, mert a mesternél így találta. Hogy a szokásos *morbis regius* helyett *acris bilis*-t írt, azért tette, mert itt is, mint számtalan helyen, el akarta kerülni az utánzás látszatát.

IV.

Persius ahhoz a kapzsi emberhez, a ki Juppitert oly gyalázatos kérésekkel meri ostromolni, a következő kérdést intézi (17-23. vs.):

Heus age, responde, minimum est, quod scire laboro :
 De Jove quid sentis? Estne ut praeponere cures
 Hunc... — «Cuinam?» — Cuinam? Vis Staiio? An scilicet haeres,
 Quis potior iudex puerisve quis aptior orbis?
 Hoc igitur, quo tu Jovis aurem impellere temptas,
 Dic agedum Staiio: «Pro Juppiter, o bone» clamet
 «Juppiter». At sese non clamet Juppiter ipse?

A költő tehát azt kérdi a kapzsitól, mit tart ő Juppiterről; vajjon különbnek tartja-e Staiusnál? Vagy talán kételkedik, hogy ki volna jobb bíró és becsületesebb gyámatya, Juppiter-e vagy Staius? A mit tehát Juppiter fülébe merészel sügni, sügja meg Staiusnak; ez bizonyára felháborodnék ily gyalázatoságok hallatára és felkiáltana: «Oh Juppiter, oh jó Juppiter!» Nos, hát Juppiter nem fog-e felháborodni és felháborodásában nem fogja-e saját nevét kiáltozni, ha ilyen imával járulnak hozzá?

Az értelem világos. A költő azt akarja mondani, hogy némelyek rosszabbnak tartják az isteneket a leghitványabb emberek-nél, mert olyat merészelnek kérni tőlük, a mit a legnagyobb gazember előtt se mernének nyíltan kimondani.

Ki hát az a *Staius*, a kit itt mint az erkölcsi romlottság példaképét említ a költő s a kit e gúnyos jellemzéssel:

Quis potior iudex puerisve quis aptior orbis

bizonyára megvesztegethető bírónak és hűtlen gyámnak akar feltüntetni? A magyarázók nagyobb része most is költőt névnek tartja, pedig már a régi scholionok rávezetnek a helyes nyomra a következő megjegyzéssel: «Aelius Staius in Juniano iudicio et con-

sortio sedit, qui pecuniam a reo et accusatore accepit deceptique utrumque». E szerint az itt említett Staius nem volna más, mint *C. Aelius Paetus Staienus*, a kit Cicero örökölt meg az utókor számára *pro Cluentio* című beszédében. Ez az ember valóságos szélhámos volt, a ki, hogy az előkelő *gens Aelia*-ba belopózhassék, egyszerűen fölvette az *Aelius Paetus* nevet, mintha e nemzetség egyik tagja őt adoptálta volna, pedig, a mint Cicero tréfásan mondja, maga adoptálta magát; v. ö. Cic. pro Clu. 72: «Quid tu, inquit, Paete? Hoc enim sibi Staienus cognomen ex imaginibus Aeliorum delegerat» és Brut. 241: «Et C. Staienus, qui se ipse adoptaverat et de Staieno Aelium fecerat».

Hogy ez a Staienus, mint bíró, megvesztegette magát, egészen nyíltan megmondja ugyancsak Cicero pro Clu. 65: «Dico C. Aelio Staieno iudici pecuniam grandem Statium Albinum ad corrumpendum iudicium dedisse» és így a Persius *potior iudex*-ében rejelő czélzás teljesen ráillik. De miért teszi hozzá a költő: *puerisve quis aptior orbis?* Ezt nem tudták megmondani az eddigi magyarázók s ezért nem merték a scholionok nyomán a Persius Staiusát a Cicero Staienusával azonosítani. Én a dolognak utána járván ennek az utóbbi czélzásnak az alapját is megtaláltam Cicero (pro Clu. 25, 68) következő helyén: «Staienus ille biennio ante, quam causam bonorum Safinii Atellæ recepisset, sescentis milibus nummum se iudicium corrupturum esse dixerat. Quæ cum accepisset a *pupillo*, suppressit; iudicioque facto nec Safinio nec bonorum emptoribus reddidit». Staienus tehát valami Safinius nevű kiskorú árvától is hatszázezer sestertiust sikkasztott el, midőn javainak gondozását átvette s így a Persius második czélzása is nagyon jól illik reá. Most már tehát alig lehet kételkedni abban, hogy Persius a Cicero Staienusára gondolt.

De Ciceronál *Staienus* a neve, Persiusnál *Staius*. Hogy magyarázzuk ezt az eltérést? Láttuk, hogy ez a hirhedt ember fictiv adoptio útján jutott az Aelius Pætus névhez; meglehet hát, hogy Persius azt hitte, hogy amaz önkényes adoptio előtt *Staiusnak* hívták s csak azután lett *Staienus*, úgy, a mint adoptio következtében lett Aemiliusból Aemilianus és Octaviusból Octavianus; mert a *Staienus* név a *Staius* leszármazottja és az utóbbi elő is fordul a feliratokon, mint pl. CIL II. 120, 4975; XII. 5145; XIV. 4203. Az sem lehetetlen különben, hogy emlékező tehetsége hagyta cserben s hibásan irt *Staiust* a Ciceronál olvasott *Staienus* helyett.

Akárhogy áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy Persius olvasta Cicerót s az ő *Staius*-a a nagy szónok *Staienus*-ának köszöni létét.

V.

Persius a satira második részében azt a balgaságot ostorozza, hogy az emberek aranynyal tömik meg a templomokat, sőt még az istenek szobrait is bearanyozzák, mintha az égieknek kedvök telnék az aranyban. Ennek oka az, hogy az emberek a saját kapzsiságukat mintegy átviszik az istenekre; azt hiszik, hogy a mi nekik örömet okoz, épúgy megörvendeztetni az isteneket is. Erről szól az 52—56. vers:

Si tibi crateras argenti incusaque pingui
Auro dona feram, sudas et pectore lævo
Executiat guttas lætari prætrepidum cor.
Hinc illud subiit, auro sacras quod orato
Perducis facies,

vagyis: te kapzsi ember, nem tudsz hova lenni örömedben, ha arany és ezüst ajándékokat kapsz; ezért jutott eszedbe, hogy *dialalmi aranynyal* vonod be az istenképek arczát.

Ezek után idézi a költő annak az embernek a szavait, a ki az istenképeket megaranyoztatja:

«Nam fratres inter uenos,
Somnia pituita qui purgatissima mittunt,
Præcipui sunt sitque illis aurea barba.»

vagyis: «Mert az ércztestvérek között, a kik a legigazabb álmokat küldik, kiválóak legyenek és legyen nekik aranyszakálluk». De kik ezek az *ércztestvérek*?

Kétségbe ejtő hely. A régi scholionok a következő megjegyzést fűzik hozzá: «Acron tradit, quod in porticu quondam Apollinis Palatini fuerint L Danaidum effigies et contra eas sub divo totidem *equestres filiorum Aegypti*. Ex iis autem statuis quædam dicebantur *postulantibus per somnum dare oracula*». De a scholionok hitelét tönkre tette *Jahn* (p. 133. ed. maior) a következő argumentumokkal: «Danaidum statuæ in illa porticu positæ etiam ab aliis commemorantur (Prop. III. 29 [II. 23.], 4; Ovid. A. A. I. 73 sq. Am. II. 2, 4. Trist. III. 1, 60. sqq.), unde discimus fuisse eas inter columnas porticus collocatas unaque cum iis patrem Danaum stricto ense. Permirus vero accidit, quod nusquam Aegyptiadarum mentionem faciunt scriptores, qui Danaides admi-

rantur, atqui quinquaginta statuæ equestres æneæ etiam Romæ res erat admiratione sane digna. Porro cur Aegypti filiis statuæ equestres ponerentur, nulla quantum video causa inveniri potest. Quare vereor, ne in hac narratione error quidam insit et statuæ Aegyptiadarum non nimis firmo talo consistant. Verum ut fuerint, hic eos in mente habere Persius non potuit. Primum enim non est credibile Aegypti filios somnia misisse et tamquam deos fatidicos venerationem accepisse, tum ex tali quinquaginta statuarum serie ad ornandam porticum collocatarum, inter se igitur simillimarum, unum alterumve eximie beneficum habitum fuisse et tali præ ceteris barbam pro lubitu deaurare licuisse vix mihi persuadeam».

A scholionok megjegyzését tehát mellőznünk kell és a megfejtést másutt kell keresnünk. Már Heinrich fölismerete, hogy az 55. versben olvasható *auro ovato* kifejezésben valami történelmi célzás rejlik; ez csak egy olyan diadalmas hadvezérre vonatkozhatik, a ki a zsákmányul ejtett arannyal vonatta be az istenszobrok fejeit. A mi pedig a *fratres ænos*-t illeti, én azt hiszem, hogy ez a kifejezés csak a Castor és Pollux ércszobrait jelentheti, mert ezt a két elválhatatlan testvért nevezték a régiek *fratres deorum*; v. ö. Ovid. Fast. I. 707. és Suet. Cal. 22: «(Caligula) partem Palatii ad forum usque promovit atque æde Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens sæpe inter *fratres deos*. medium adorandum se adeuntibus exhibebat». Az a kérdés tehát, ismerünk-e olyan diadalmas hadvezért, a kiről feltehető, hogy Castor és Pollux szobrait megaranyoztatta az ellenségtől elvett zsákmányból?

Én Tiberiusra gondolok, a kiről tudjuk, hogy Castornak és Polluxnak templomot emelt a maga és testvére, Drusus, nevében Kr. u. 7-ben, mikor Germania fölött diadalt ült; ugyanekkor templomot építtetett Concordiának is és mind a két szentély költségeit a zsákmányból fedezte. Ezt bizonyítja Ovidius (Fast. I. 705—708), a ki világosan megmondja, hogy a testvéristeneknek az isteni nemzetségből származó testvérek, azaz Tiberius és Drusus emeltek templomot:

At quæ venturos præcedit sexta Kalendas,
 Hac sunt Lædæis templa dicata deis.
Fratribus illa deis fratres de gente deorum
 Circa Iuturnæ composuere lacus,

továbbá Suet. Tib. 20: «(Tiberius) a Germania in urbem post biennium regressus triumphum, quem distulerat, egit . . . Dedicavit et *Concordiae* ædem, item *Pollucis* et *Castoris* suo fratrisque nomine *de manubiis*». A Suetonius-féle *de manubiis* kifejezés körülbelül ugyanazt mondja, mint az 55. versben az *aurum ovatum* vagyis olyan arany, a melyet az ellenségtől zsákmányul elvettek s az *ovatio* vagy *triumphus* alkalmával körülhordoztak. Már most, ha Tiberius Castornak és Polluxnak templomot emelt, ebből önként következik, hogy a templomban szobrokat is kellett nekik emelnie; én tehát azt gyanítom, hogy Tiberius ez alkalommal a Castor és Pollux szobrainak arczát a zsákmányul ejtett arannyal bevonatta és az 56—58. versben foglalt idézet a Tiberius szavai, a melyekkel ezt a feltűnő eljárását megokolja. Magát az idézetet így értelmezem: «Ezek az én templomomban emelendő szobrok a testvér-isteneknek (Castornak és Polluxnak), a kik a legigazabb álmokat küldik, ércszobrai között kiválóak legyenek és legyen nekik aranyszakálluk». Rómában ugyanis ekkor már több helyen fel voltak állítva a testvéristenek ércszobrai (*fratres æni*) s Tiberius éppen azt akarta, hogy az ő szobrai ezek között valamivel kitűnjenek.

Abból, hogy Tiberius a Dioskurokat *a legigazabb álmokat küldőknek* nevezi, azt gyaníthatjuk, hogy valami álomlátása volt, melyben Castor és Pollux szerepeltek. Meglehet, hogy álmában megjelent neki a két testvéristen és jó tanácsot adott a germanok ellen viselendő háborúra vonatkozólag s akkor ez volna a legegyszerűbb magyarázata annak, miért emelt a germaniai triumphus alkalmából éppen ennek a két istennek templomot. Hogy Tiberiusnak voltak eféle álomlátásai, mutatja Suetonius (Tib. 74.) következő helye: «(Tiberius) supremo natali suo Apollinem Temenitem et amplitudinis et artis eximia, advectum Syracusis, ut in bibliotheca templi novi poneretur, viderat per quietem affirmantem sibi, non posse se ab ipso dedicari». *Castornak* aranyozott római szobrát pedig említi Juvenalis (XIII. 150—152):

Hæc ibi si non sunt, minor exstat sacrilegus, qui
 Radat inaurati femur Herculis et faciem ipsam
 Neptuni, qui *bratteolam de Castore* ducat.

Mellesleg még megjegyzem, hogy az 57. versben a *somnia pituita purgatissima* kifejezés annyit jelent, mint *somnia non stulta*, id est: *veridica*. A régiek ugyanis a *pituita* vagy *mucus* nagy bő-

ségét gyenge ész jelének tartották; ezért nevezték az okos embert *emunctae naris*-nak és az ostobát *mucosus*-nak és a görög *χορῶζω* ige is, a mely proprio sensu annyit, mint: náthában szenvedni, átvitt értelemben annyit is jelent, mint: ostobának lenni.

VI.

A költő az 59—60. versben panaszkodik, hogy az esztelen fényűzés már a templomokból is kiützte a régi, tiszteletre méltó egyszerűséget, már a templomokban is minden aranyból van:

Aurum vasa Numæ *Saturniaque* impulit *aera*
Vestalesque urnas et *Tuscum fictile* mutat.

Numa Pompilius, a ki Rómában az istentiszteletet rendezte, agyagedényeket használt az áldozatok alkalmával. Erre vonatkoznak Cicero (Parad. I. 2.) szavai: «Quid? Numæ Pompilii minusne gratas dis immortalibus *capedines ac fictiles urnulas* fuisse quam flicatas aliorum pateras arbitramur», és a Juvenalis (VI. 342—345.) versei:

Et quis tunc hominum contemptor numinis aut quis
Simpuvium ridere Numæ nigrumque catinum
Et Vaticano fragiles de monte patellas
Ausus erat?

Ebből azt következtetem, hogy a *Saturnia aera* sem jelenthet egyebet ebben az összefüggésben, mint templomi használatra szánt *rézedényt*, melyet utóbb az arany épügy kiszorított, mint az agyagedényt. Hogy az *aes* miért *Saturnium*, helyesen megfejtik már a régi scholionok: «Saturno enim in Italia regnante æs in usu fuit, quod etiam postea in æde Saturni condebatur, unde ærarium dictum est. Nondum enim fuerat aurum neque argentum».

A mi a Vesta korsóit illeti, a Vesta-szűzek a templomi szolgálatban még a későbbi időkben is cserépedényeket használtak; v. ö. Val. Max. IV. 4, 11: «Per æternos Vestæ focos *fictilibus* etiam nunc *vasis* contentos iuro». Korsóra azért volt szükségük, mert ebből merítették folyóvizet (*flumen vivum*) a Tiberisből, a melylyel a szentélyt befecskendezték és a szent edényeket kimosták. Ezért mondja Ovidius (Fast. III. 12—14) Silvjáról, a Vesta-szűzről:

Sacra lavaturas mane petebat aquas.
Ventum erat ad molli declivem tramite ripam:
Ponitur e summa *fictilis urna* manu.

Már most csak az a kérdés, mit jelent *Tuscum fictile*. Ez, úgy hiszem, az istenek agyagszobraira vonatkozik, mert a szobrászatnak ezt a nemét Itáliában az etruskok üzték s a régi római istenképeket, a melyek mind agyagból voltak, ők készítették. A költő tehát azt akarja mondani, hogy a templomokból ezeket az egyszerű képmásokat immár egészen kiszorították az 55—56. versben említett aranyozott szobrok. V. ö. Plin. N. H. XXXV. 157: «Præterea elaboratam hanc artem (statuas fingendi) Italiae et maxime *Etruriae*. *Volcam Veis accitum*, cui locaret Tarquinius Priscus Jovis effigiem in capitolio dicendam. *Fictilem* eum fuisse et ideo miniari solitum, *fictilis* in fastigio templi eius quadrigas, de quibus sæpe diximus. Ad hoc eodem factum Herculem, qui hodie materiae nomen in urbe retinet. Hæ enim tum effigies deorum erant laudatissima nec pœnitent illorum, qui talis deos coluere, aurum enim et argentum ne dis quidem conficiebant».

VII.

Persius a satira végén megmondja, mi a legkedvesebb az istenek előtt. Ne aranyat vigyünk az oltár elé, hanem (73- 74. vs.):

*Compositum ius fasque animo sanctosque recessus
Mentis et incoctum generoso pectus honesto.*

Sokat törték a magyarázók a fejüket a *compositum* szó értelmén. Casaubonus, a ki *animo* helyett *animi*-t olvasott, így magyarázza: «*Compositum ius fasque animi* appellat animum bene comparatum ad omnia divina humanaque iura: τὸ εἴτακτον τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ θεῖά τε καὶ ἀνθρώπινα δίκαια: *compositum* intellige ex Stoicorum disciplina et mente Persii ad naturæ legem: id enim Stoicis est examen omnium virtutum, ut quibus finis ille ultimus, quo omnia referantur, sit convenienter naturæ vitam instituere». Tehát *compositum* annyi volna, mint *ad naturæ legem compositum*: csak-hogy ez nagyon erőszakos kiegészítés, melyet semmifele párhuzamos hely nem támogat.

Jahn értelmezése ez: «Diis offerenda sunt *ius et fas*, i. e. divina et humana iura *animo* inter se *composita*, sicut ipsa mens *composita* dicitur». Az értelem tehát ez volna: «divina et humana iura in animo nostro inter se *composita*». Ez megint erőszakos magyarázat, mert mi szükség van ebben az összefüggésben arra,

hogy a költő a kétféle jognak egymással való kiegyeztetését hangoztassa?

Jahn után indul *Conington* ezzel a jegyzettel: «*Compositum* seems to mean harmonized or adjusted, so that each takes its proper place in the mind». Az igazsághoz *Heinrich* jár legközelebb, midőn ezt mondja: «*Jus fasque*, menschliches und göttliches Recht, niedergelegt in der Brust, *compositum animo*», csak az a kár, hogy értelmezését semmiféle párhuzamos helylyel nem igazolja.

A helyes magyarázatra, mint számtalanszor, úgy ezuttal is a Horatiusszal való összehasonlítás vezet reá. Horatius az első könyv első epistolájában (10—12. vs.) azt mondja, hogy ő már felhagyott a haszontalan versfirkálással, mert most sokkal komolyabb dolgokkal, a moralphilosophia nagy kérdéseivel foglalkozik:

Nunc itaque et versus et cetera ludicra pono;
Quid verum atque decens curo et rogo, et omnis in hoc sum;
Condo et compono, quæ mox deponere possim.

Itt a *condo et compono* kifejezést igen szépen fejti meg *Kiessling* jegyzete: «*Condo et compono*, vom Bergen gesammelten Vorrats, der *componitur* im Gegensatze zu *pono* vs. 10., sei es für den bald hereinbrechenden (*mox*) Winter des Lebens, sei es für den Fall eines Bedarfs bei leidenschaftlicher Erregung der Seele: δεῖ τὰ πρὸς θυμὸν βοηθήματα πῶρρωθεν λαμβάνοντας ἐκ φιλοσοφίας κατακομίζειν εἰς ψυχὴν, ὡς ὅταν ὁ τῆς χρείας ἀφικηται καιρὸς μὴ βραδίως παρσισάγειν ἐνηγομένους *Plutarch. π. ἀοργησίας 2.*» A *compono*-t tehát Horatius képes értelemben veszi: a philosophia igazságait, mint kincseket, elrejtí és *felhalmozza* lelkében, hogy szükség esetén hasznukat vegye. Tehát itt a *compono* sensu translato ugyanannyi, mint sensu proprio Verg. Aen. VIII. 317: «*componere opes*» és Tib. I. 1, 77-78: «*ego composito securus acervo* Despiciam dites despiciamque famem».

Szerintem ez a hely lebegett *Persius* szemei előtt. A philosophia a régiek meghatározása szerint *rerum divinarum humanarumque scientia*; itt tehát a *iūs* és *fas* a moralphilosophiát jelenti, a mely nem egyéb, mint *divini humanique iuris scientia*; ennek az igazságait kell lelkünkben, mint valami kincset, felhalmozni (*componere*), ha derék emberek és az istenek előtt kedvesek akarunk lenni. Én a kérdéses helyet tehát így fordítom: «Vigyük az istenek elé az isteni és emberi jog ismeretének lelkünkben felhalmozott kin-

csét, olyan észt, a melynek legtitkosabb gondolatai is szentek, olyan szívet, mely a nemes erkölcsi jótól (*honestum* stoikus értelemben) át meg át van hatva».

NÉMETHY GÉZA.

MUSÆI GRAMMATICI CODICIS NEAPOLITANI COLLATIO ABELIANA.

Aemilio Thewrewk de Ponor, Consiliario Aulæ Regiæ,
Magistro meo carissimo **Salutem!**

Cum anno præterito, *vir illustrissime*, bibliothecæ Seminarii Philologorum Budapestinensis præfectus, libros tuo iussu in ordinem digerendos mihi suscepi, scrinio quodam remoto magnum acervum inveni scriptorum *Abelii*. Quæ dum oculis perlustrabam, vix a lacrimis temperare poteram. — Oh fragilem naturam et caducam mortalium! Quantus labor, quanta ingenii sagacitas inest his, recondita plenis doctrina voluminibus, tot noctium, perpetuis studiis consumptarum tacitis testibus! Video in animo illum, quem ut oculis viderem, nunquam mihi contigit. Video pallidam Abelii faciem, video eum æstu febrique vexatum, pulmone lacero, anhelo pectore, summam manum scholiis ad Pindarum imponentem, dum mors crudelis iam fores pulsat. — Sed iam satis. Querelæ inanes non suscitant mortuos; nec laudibus indiget Abelius meis, nec ego possum ἡμῆσαι στεφάνωμα μόχθων δι' εὐλογίας, quod dignum foret, oh candidum decus nostrum, tua gloria! — Γενναίων δ' ἀρεταὶ πόνων τοῖς θανοῦσιν ἄγαλμα.

De reliquiis Abelianis Rudolfo *Vári*, fideli eius discipulo feci mentionem, qui catalogum scriptorum confecit, quem se mox publici iuris facturum promisit. Inveni libellum quemdam, editionem *Musæi* a Diltheo curatam continentem, cuius margines notis ab Abelio plumbo asscriptis erant referti. Statim conieci, has notulas collationem cuiusdam codicis esse, qua in opinione et R. *Vári* me confirmavit, sed ad quem codicem hæ notulæ referendæ essent, præsertim cum Musæi tot exstarent libri manuscripti ignorans, nihil temere agendum esse statui. Cum autem mox tua inprimis ceterorumque professorum meorum, quibus et hoc loco gratias ago maximas, opera facultas mihi daretur, ut celeberrimam academiam *Regimontanam* adirem, ibique scholas nostræ ætatis Aristarchi frequentarem, libellum, quem venia a te clementer data, mecum attuleram, Arthurio *Ludwich*, qui me summa liberalitate hospitio accepit, monstravi.

Vir ille doctissimus, postquam notulas accuratius inspexerat variisque lectionibus viginti sex codicum partim a se ipso collatorum comparaverat¹⁾ docuit, in libello retractationem inesse collationis codicis cuiusdam *Neapolitani* a *Diltheo* institutæ et ab *Ervino Rohde* retractatæ,²⁾ meque monuit, ne hanc materiam, etsi non amplissimam, tamen ad codicem penitus cognoscendum necessitudinemque eius cum aliis codicibus illustrandam minime superfluum perditum ire sinerem. — Ludwighii igitur verbis obtemperans nec non pietate in Abelium ductus, notulas illas detrito plumbulo paululum iam evanidas accuratius, qua potui maxima conscripsi, cum variis lectionibus codicis *Neapolitani* a *Diltheo* in apparatu critico allatis comparavi, discrepantes, quibus quidem maximam partem iam *Abelium* signum exclamationis præfixit, enotavi.

Sed antequam has notulas, tuum, vir doctissime, iudicium subituras enumero, liceat mihi de hoc et aliis codicibus, quibus *Musæi Grammatici* de *Herus* et *Leandri* amoribus carmen, quod *Koehlius* «ultimam emorientis Græcarum litterarum horti rosam» belle et lepide nominavit,³⁾ pauca disserere.

Musæi carmen omnium ætatum magna laude celebratum per tot editiones post illam *Aldi* atque duce *I. Lascari* ab *Alopa* institutam⁴⁾ vulgatum, permultis continetur codicibus, quorum nonnulli etiam nunc in bibliothecis latent. Ex his *Diltheus* editione, quamquam minuta, cum maxime id ageret, ut scholarum, in quibus carmen adolescentibus interpretaretur, prospiceret commodo,⁵⁾ qua tamen textum multis mendis priorum editorum qui nullo, vel — sicuti *Passovius*, cuius recensio⁶⁾ a posterioribus editoribus usque ad *Diltheum* paucis mutatis repetita erat — exiguo librorum manuscriptorum subsidio niterentur, liberavit, sedecim memoravit, idoneos ad carmen recensendum cognovit quattuor: librum *Oxoniensem* bibliothecæ *Bodleianæ* inter *Barocceanos* 50. membranaceum, sæculi, ut aiunt, *XI*,⁷⁾ (*B.*) *Vaticanum* 915 sæculi *XIV*.

¹⁾ V. dissertationem Ludwighii: Ueber die Handschriften des Epikers *Musæus*. Königsberg 1896. Progr. Acad. Albert.

²⁾ Cf. *Musæi Grammatici* carmen de *Hero* et *Leandro*. Recensuit *Carolus Dilthey*. Bonnæ 1877. p. VI.

³⁾ Dissertationis qua philologos anno 1864 annum conventum *Heidelbergæ* celebrantes salutavit p. VII.

⁴⁾ De quibus *V. Ludw.* l. c. p. 4 et *Patzigii* dissertationem «de *Musæi Grammatici* emendatione». Lipsiæ 1870. p. 4.

⁵⁾ Cf. verba eius l. c. p. VI.

⁶⁾ *Musæus*. Urschrift, Uebersetzung, Einleitung und kritische Bemerkungen. Leipzig 1810.

⁷⁾ Sic *Dilthey*. *Allenium* secutus sæc. *X*. exeuntis vel *XI*. ineuntis *Ludw.*

ineuntis¹⁾ bombycinum, (*V.*) *Neapolitanum* bibliothecæ nationalis signatum II. D. 4 bombycinum sæculo XIV scriptum (*N.*), *Heidelbergensem* inter Græcos *Palatinae* bibliothecæ 43. numero, chartaceum sæculo XV, ut Koechlius Diltheusque, XIV, ut Ludwichius volunt (*P.*), — sed ne hos quidem descripsit accuratius, nec quis horum codicum auctoritate et præstantia valeret maxime, quæque inter eos exstaret necessitudo — nisi quod codices V. N. P. eiusdem exempli aut deperditi aut absconditi apographa uniusque codicis instar esse affirmaret,²⁾ — amplius disserendum esse censuit. — Quem laborem, a Diltheo aliisque præter Patzigium, qui tamen ex maximo codicum numero solum paucis adhibitis rem sane arduam absolvere non potuerat, neglectum suscepit vir de posterioris ævi Græcarum litterarum poetis epicis et in aliis optime meritis, A. Ludwichius, qui, uti iam supra memoravimus ex viginti sex codicibus duodecim a se ipso, quinque per amicos (Allenus, Rzachius, Rabe) collatis, quater Patzigii opera usus satis solido fundamento superstruxisse nobis existimandus est. — Quorum codicum quæ ratio, cognatio, progenies sit, Ludw. figura quoque illustrat³⁾ ex qua intelligere possumus ex archetypo quattuor codicum familias originem duxisse: Neapolitanam, Oxoniensem, Romanam, Parisinam; codicem Bodleianum et ætate et auctoritate ceteris præstantem familiæ Oxoniensi, nostrum autem, ut iam ex nomine conicere possumus, Neapolitanæ subiungendum, proximæque cognationis vinculis codici Palatino, cuius quidem virtutem Koechlius nimio insignis reperti gaudio plus æquo laudabat, assertum, contra Vaticanum, quo etiamsi careamus, haud magnum detrimentum capere videamur, ab his prorsus alienum, familiæ adnumerandum esse Romanæ.

Quæ quam vere Ludw.-o dicta sint, etiam hac Abelii collatione coarguere possumus. — Earum enim 43 lectionum, quas Ludw. proximam codicis nostri cum illo Palatino cognationem demonstraturus affert³⁾ atque in codice B. non reperiri ait, nulla est, de qua Abelio teste convincere possimus, in codice aut non, aut alia forma exstare, immo vero fere triginta inveniuntur a Diltheo nequaquam vel prave exhibitæ, quas *N* et *P* communiter habeant. Sunt quidem nonnullæ varietates lectionis, quæ communes occurrant in codicibus *N* et *V* (4—6, sed contra duobus locis falso *D*-um codices coniunxisse reperimus) aut *N* et *B* (6—8), quæ tamen cum rariores tum leviores sunt, ut casui tribui nequeant.

¹⁾ Secundum Dilthey. — Sæc. XIII., ut Patzig (p. 8) XI. aut XV., ut alii affirmant. V. Ludw. p. 3.

²⁾ L. I. p. 11.

³⁾ P. 5. et 6.

Sed nolo te iam amplius morari. — Hæc in univcrsum, nunc iam singulas notulas exponemus!

Ad v. 3. annotat Dl.: «post versum quartum scriptum, sed $\alpha \beta \gamma \delta$ ad primos quattuor versus appictis ordo ab eadem manu restitutus». — Litteras appictas esse etiam Ab. consentit, tamen ordinem versuum propter duas columnas haud certum esse ait. — In eodem versu ἴδεν] «ἴ ex corr. m.¹» Ab. — 12 δ' ἐφύλαξεν] «τε φύλαξεν P τ' ἐφύλαξεν VN» Dl. «τὲ φύλαξεν N» Ab. — 13 πνοιῆσιν] «πνοιῆσον N» Ab. 14 μοι] «με (correxit fortasse m²) N» Ab. 15 καὶ] «τε N καὶ B» Dl. «καὶ lineis incertis scriptum in N» Ab. 19 φλέξας] «φυλάξας N φυλλάξας P» Dl. «φυλάξας (sic!) (m¹)» Ab. — 23 ποτε κείθει] «ποτ' ἐκείθει N» Ab. 29 εἰς] «εἰς B P» Dl. «εἰς et N» Ab. 33 ἄλλη κύπρις] «ἀλλ ἢ κύπρις N ἀλλ' ἢ κύπρις P» Dl. «ἀλλ' ἢ κύπρις et N» Ab. 34 γυναιξίν] «γυναιξί N» Ab. 41 πυριπυσίοντας] «tineis vox πυρί intercepta N πυροί πνέοντας P¹» Dl. «π . . ἰ πνέοντας N» Ab. 44 πασσοδίη] «πασσοδίη N» Ab. 46 οἶ] «οἶ N» Ab. 48 πτερόγισσι] «πτερόγισσι N» Dl. «Ligaturam prave intellexit, εσσ semper simili modo scriptum» Ab. 49 έοροτή] «έοροτήσ N έοροτή P» Dl. «έοροτή N» Ab. 52 όμαρτήσαντες] «όμαρτήσαντες N¹ άμαρτήσαντες P» Dl. «όμαρτήσαντες (sic) N» Ab. 55 έπόχετο] «έπωχετο N» Ab. 56 προσώπου] «προσώπω N» Ab. 59 διδυμόχορον] «διδυμόχορον N P» Dl. «δύδιμόχορον N» Ab. — 7] «ἦ V ἦ N P» Dl. «ἦ N» Ab. 66 έρρειαν] «ήρειαν N¹ έρρειαν P» Dl. «ήρειαν (εσ cum ligatura) et m.²» Ab. 71 όπη] «όπη N» Dl. «όπη N¹ m.²» Ab. 75 ἦχι] «ἦχι V» Dl. «ἦχι N» Ab. 76 «verbis νεήμιδα αἰπὴν δ' άπαλὴν τε m² supra lineam asscripsit γρ. αἰπέιντ' άπαλὴν τε» Ab. 81 Ηρώ] «ήρω N¹ P» Dl. «ήρου m¹» Ab. 84 τις] «τίς N» Ab. 86 ἴδες] «εἶδες N εἶδες P» Dl. «εἶδες N» Ab. 96 αἰδώς] «fortasse ἴδρω» Ab. 97 καρδίην] «καροδίην N καρδίη P» Dl. «καροδίη N» Ab. 101 λοξά δ'] «λοξά δ' V P» Dl. «et N» Ab. 103 αὐτή δ'] «αὐτή δ' V P» Dl. «et N» Ab. συνέηχ:] «η ex οι corr. m¹» Ab. 104 ἀγλαΐησιν] ἀγλαΐσιν N» Ab. 106 έπαγγέλλουσα] «έπαγγέλλουσα V ήπαγγελέονσα N έπαγγελέονσα B P» Dl. «έπαγγελέονσα et N» Ab. 115 σιωπή] «σιωπή N σιωπή P» Dl. «σιωπή N» Ab. 119 κεύθεα] «κεύθια P» Dl. «κεύθια N» Ab. 120 όκναλέοις] «όκναλέως B P» Dl. «όκναλέως N» Ab. 122 άπειλείουσα. «άπειλείουσα P» Dl. «et N» Ab. 129 άπειλή:] «άπειλών N» Dl. «άπειλής N» Ab. 131 άπειλείουσι] «έπεχθαιρουσι N P» Dl. «alterum ε ex αι corr. m¹» Ab. 132 κυπριδίω] «κυπριδίω ex κυπριδιών N¹» Dl. «corr. m²» Ab. 134 βεβωλημένος] «βεβωλημένος N» Dl. «βεβωλημένος N» Ab. 136 ἴσην καλέω σε] «ἴσην om. N» Dl. «ἴσην habet. σε om. N» Ab. 137 έίσω] «έίσην N» Ab. 144 ἦν] «ἦν N» Ab. 145 κεδνά] «fortasse τέρονα» Ab. 148 σόν] «σόν P» Dl. «σόν (sic!) (corr. m¹) N» Ab. — ἦν] «ἦν N» Ab. 149 έοῖς] «έοῖς N» Dl. «έοῖο N» Ab. 153 οὐ σε] «οὐ σε N οὐσα P» Dl. «οὐ-

σα Ν» Ab. 156 θέτο] «θέτην (?) Ν» Ab. 161 ὑποκλέπουσα] «ὑποκλέπουσα P et fortasse olim N folio nunc perforato hoc loco» Dl. «ὑποβλε...ουσα Ν» Ab. — παρείην] «παρειήν Ν» Ab. 168 κάλλει] «κάλλει Ν» Ab. 171 ἀπαλόχροον] «ἀπαλόχροον Ν» Ab. 174 ἐπέεσαι] «ἐπέεσι Ν» Dl. «ἐπέεσαι Ν» Ab. 179 ὀσίοισι] «ὀσίοισι Ν» Ab. 188 μούνη] «μούνη Ν» Ab. 189 Σησιτιάδος] «σησιτιάδος Ν» Ab. 192 παρέαιον] «παρέαισι Ν» Ab. 197 ἀεθλεύσειεν] «ἀεθλεύσει P» Dl. «ἀεθλευσι^ε» (sic!) (= ση et σει) Ν» Ab. 199 «post πάλιν in N ὁ scriptum» Ab. 204 εὐπλοον] «ἄπλοον B V» Dl. «et N(?)» Ab. 213 δύντα] «δύντα (δύντα V N) omnes libri» Dl. «δύδοντα (sic!) Ν» Ab. 229 βαθυκρήπιδος] «βαθυκρήπιδος Ν» Ab. 230 χουφίους] «χουφίως P» Dl. «et Ν» Ab. 232 ὀμίχλη] «ὀμίχλη Ν» Ab. 236 μαρτυρίην] «μαρτύριον P» Dl. «et Ν» Ab. 238 ὀμίχλην] «ὀμίχλην ex ὀμίχλην P» Dl. «ὀμίχλην Ν» Ab. 246 ἐνδόμυχον] «ἐνδ^ο» (sic) Ν» Ab. 250 ὀδονάων] «ὀδονάων Ν» Ab. 252 παλάμησιν] «παλάμησι Ν» Ab. — ἔψ] «ἔω Ν» Dl. «ἔψ Ν» Ab. — ἔσφιξε] «ἔσφιξε ex ἔσφιξε V» Dl. «ἔσφιξε Ν» Ab. 257 λεπταλαίας] «λεπταλίης Ν P» Dl. «λεπταλι (= λίσις) Ν» Ab. 268 ᾶ] «τὰ V ᾶ omittunt N¹ P» Dl. «τὰ addit m² Ν» Ab. — ἄλλος] «ἄλλος Ν» Ab. 269 ἄλις] «ἄλις Ν» Ab. 271 ἐνικάτθεο] «περικατθεο B» Dl. «et Ν» Ab. 277 τις] «τίς P» Dl. «et Ν» Ab. — ἐπεσιρίτησε] «ἐπεφήμησε Ν ἐπευφήμησε P» Dl. ἐπεφ . . μησε Ν» Ab. 278 οὐχ] «οὐχ^ε Ν» Ab. 279 τελεσιγάμοισιν] «τελεσεγμοισιν Ν τέλεσσε γάμοισιν P» Dl. «τέλεγ. μοισιν Ν» Ab. 280 ἐνυμοφοκόμησε] «ἐνυμοφοκόμισε Ν» Ab. 288 ἦώ] «ἦω Ν» Ab. 310 ἀκοντιζοντας ἀέλλας] ἀκοντιζοντας ἀήτας B P ἀκοντιζοντες ἀήτας Ν» Dl. «ἀκοντιζοντας (?) ἀήτας Ν» Ab. 316 Εὔρος] «εὐρος Ν» Ab. 327 πολλή δ'] «πολλή δ' V P» Dl. «πολλή (corr. m¹) Ν» Ab. — χύσις] «χύσις (m¹) Ν» Ab. 333 δηθύνοντος] «δηθέοντος Ν δηθμέοντος P» Dl. «δηθμέοντος et Ν» Ab. — ἀγρόπνοισι δ'] «ἀγρόπνοισιν Ν αγρόπνοισιν P» Dl. «ἀγρόπνοισιν Ν» Ab. 339 σπιλάδεσσιν] «σπιλάδεσιν P» Dl. «et Ν» Ab. 341 προκάρηνος] «πρὸ κάρηνος Ν» Ab. 342 τέθνηκε] «ε ex εν corr. m¹» Ab.

Hæc sunt, vir doctissime ac humanissime, quæ, quamquam non maximi momenti facienda præsertim nostra ætate, in qua a philologo, sicuti quondam a prætore, «minima non curanda» esse homines ceterum haud vanos, solum deam, quam Koechlius nescio quo loco Modam appellavit, summa cærimonia colentes semper iactitantes audimus, tamen tua quoque sicuti persuasum habeo sententia minime negligenda in lucem proferenda esse censi.

Accipo, quæso, benigno has minutias animo et valetudini, cuius Dei infinita clementia prosperitatem redditam esse tibi omnes Hungariæ philologi mecum gratulantur, caveas neque me amare desinas.

Scrpsi Regimontii Prussorum a. 1902. pridie Idus Ianuarias, hospitibus Regimontanis centesimum Lehrsii natalem celebrantibus.

JULIUS SZIGETI.

A CONIUNCTIVUS HASZNÁLATA A MAI NÉMET IRODALMI NYELVBEN.

A nyelvben folytonos a fejlődés; ehhez képest a grammatikai kategóriákon is folytonos változás észlelhető. E változásnak van alaki és tartalmi oldala: jellemzetesebb az utóbbi, mert a jelentésbeli változással együtt jár a használatbeli módosulás is. Ez megvan minden nyelvben, a németben is; kiterjed e kategóriák mindegyikére, a német *igemódokra* is. Sőt a német ige módjainak használatában e változás annál észrevehetőbb, mert azt már magában e módoknak lényege s használatuk alapelve is elősegíti.

Az indicativus és coniunctivus megkülönböztetése t. i. — a németben *tisztán gondolati, értelmi* okokon alapúl: arra nézve, hogy hol van helye az indicativusnak s hol a coniunctivusnak, illetőleg hogy mikor álljon a coniunctivusnak *præsens-* és mikor *præteritum-*alakja, nem külső formai ok a döntő,*) hanem az, vajjon a mondatban foglalt kijelentést — mint ilyent — obiectiv valónak fogjuk-e fel s akarjuk-e feltüntetni, vagy csak subiectiv lehetőség, tehát irrealitás — illetve ennek kisebb vagy nagyobb foka, ilyen vagy olyan faja pl. habozás, bizonytalanság, óhajlás stb. — jut-e benne kifejezésre. A főmondatok coniunctivusain ez ma is világosan meglátszik. A mellékmondatokban sokszor elhomályosult az eredeti állapot, úgy hogy itt a coniunctivus a mondat függő voltának külső jele gyanánt tűnhetik fel. Pedig a coniunctivus a mellékmondatokban is ugyanazt a szerepet teljesíti, mint a főmondatban s nem is azért áll, mert az őt bevezető kötőszók eleve megkövetelnék, hanem mint coni. potentialis, optativus vagy iussivus mutatja, mikép kell a mellékmondat tartalmát önállóan is felfogni. Az a körülmény pedig, hogy bizonyos mellékmondatokban rendszeren coniunctivus áll, csak annak a következménye, hogy az ilyen mellékmondatok rendszeren olyan viszonyt tartalmaznak, melyet a coniunctivus van hivatva feltüntetni.***) Így pl. a vélekedést, nyilatkozást jelentő igék utáni mellékmondatokban rendszeren coniunctivus áll; de nem azért, mert a mellékmondat ilyen igéktől van függővé téve, sem nem azért, mintha subiectiv, illetve obiectiv mellékmondatokban eleve is coniunctivusnak kellene állnia, — hanem

*) Így p. o. a latinban a coni. sokszor csupán annak kifejezése, hogy két esemény időileg, okilag v. következményileg összefüggésbe van hozva, vagyis a coni.-nak már bizonyos coniunctiók folytán is eleve állnia kell. A németben a coniunctiónak módot-irányító képessége nincs.

**) De éppen ebből a *szabályszerűség*ből magyarázandó, hogy a coni. értelmi jelentése a mellékmondatokban formai látszatot nyert.

azért, mert az író vagy beszélő a mellékmondat tartalmát magában is bizonytalannak akarja feltüntetni. Ennek az a világos bizonyítéka, hogy ugyanabban a mellékmondatban indicativus is állhat: annak kifejezésére, hogy a vélekedés, nyilatkozás egészen határozott, vagy határozottan *való* dologra vonatkozik. Pl. Frauen wird früh gelehrt, dass sie zum Dulden und Dienen auf die Welt gekommen *sind*. (Paul Heyse: Zwei Gefangene, 22 l., Rekl.). Az indicativus azért áll, mert a mellékmondat tartalma magában határozott ténynek van felfogva; ha ugyanitt coniunctivus állana (*seien*), a mellékmondat értelme oda változnék, hogy az, a mit kifejez, épen csak a mások tanítása, tehát a szólóra nézve nem valóság. Ugyanígy pl. célhatározó mellékmondatokban sem azért áll a coniunctivus, mert *dass*, *damit* stb. kötőszók úgy kívánják, hanem a coniunctivus, mint a mely itt eredetileg optativus volt, az akarati elem kifejezője;* és ha - - a mint újabban gyakran előfordúl (v. ö. 379. l.) — a célhatározó mellékmondatokban *indicativus* áll, akkor ez azért van, mert a mellékmondat tartalmának *ténylegessége* nagyobb fontosságúnak látszik, mint az a szükség, hogy az akarati elem kifejezésre jusson. Pl. ich gebe dem Bettler das Almosen, damit er *geht* (= damit er *sicher* geht; damit er *gehe* = óhajtás).

A fenti példákban is kitűnik, hogy épen a használatnál érvényesülő értelmi tényezők egyúttal előmozdítják a módok használatában lehetséges változatosságot: hasonló körülmények közt bizonyos értelmi árnyalatok elnyerésére egyszer az indicativus, máskor a coniunctivus van helyén. Ehhez hozzájárul még, hogy olyan önálló mondatokat, melyek már magukban véve lehetőséget vagy óhajtást fejeznek ki, tehát a coniunctivust eo ipso megkövetelik, mindig át lehet alakítani különben indicativushoz szokott mellékmondatokká is, vagyis tk. minden indica-

*) A német coni. általán — formailag mint tartalmilag — tk. *optativus*: a gót coni.-t jellemző *ai* megfelel a görög *opt.*-t jellemző *oi*-nak; tartalmilag pedig az óhajtás alapjelentése még a mai nyelv többféle coni.-án is meglátszik, pl. Wenn ich klüger gewesen *wäre* und dich besser gekannt *hätte*, hätte ich nimmermehr zugeredet, dass wir hier noch Station machen *sollten* (Heyse, Zw. Gef. 64. l.), -- a két első feltételes coni.-t s a tárgyi mellékmondat coni.-át *optative* is lehet felfogni, mintha így volna: Wenn ich (doch) klüger gewesen *wäre!* (wenn ich doch) dich besser gekannt *hätte!* — ich hätte nimmermehr (dazu) zugeredet: wir *sollten* hier noch Station machen! — Így tehát e mód a németben helyesebben optativusnak volna nevezhető; a «coniunctivus» név a németre vonatkozólag különben nem más, mint *hamis* analogián alapuló átvétel a latinból, — mert a latin coni. formailag is a görög *coni.*-nak felel meg, eredetileg is *coni.* volt; ellenben a germánságban az eredeti coni.-alak kiveszett s a coni.-jelentést a tkpeni *opt.*-alak vette át.

tivosos mellékmondat átváltozhatik coniunctivusossá. Pl. Und weil es mir dann noch weher thun würde, dich hinzugeben, als jetzt, weil ich dann noch mehr Zeit gehabt hätte, mich an das Glück zu gewöhnen, darum ist es besser . . . (Heyse, Zw. Gef. 86 l.), vagy: Und wie hätte ich's einer Familie, die mein eigen gewesen wäre, angenehm und wohnlich machen wollen! (u. o. 37. l.).

Ily módon tehát már a német módok abbeli lényegében, hogy tisztán gondolatbeli árnyalatokat, a cselekvésnek a valósághoz vagy a kijelentésnek a tényhez való viszonyát fejezik ki s hogy ennek megfelelőleg használatuk csak gondolatoktól függ, benne van a használatbeli többféleség, egyúttal a nagyobb szabadságnak lehetősége és épen e szabadságból kifolyólag a használatmódnak könnyebben való módosulása, továbbfejlődése.

A német módhasználatnak ezen kifejtett lényegét sohasem szabad szem elől téveszteni; különösen nem, a mikor a modern használatmódot akarjuk tárgyalni.

Mert a fejlődés mai fokán álló német coniunctivus-használatnak épen az az általános jellege, hogy — a köznyelvre támaszkodva, mely mindnagyobb befolyással kezd lenni a modern irodalmi nyelvre s melynek használatmódjában a coni. inkább őrizte meg eredeti funkcióját — egészen a fent kifejtett tartalmi functio alapjára kezd helyezkedni: sőt nagyon is kiaknázza a coni.-nak eme gondolatcsinező hivatását: sokszor visszaél a belőle folyó szabadsággal, a mennyiben nem a gondolat főszínezetének kiemelésére használja fel a coni.-t, hanem más, kevésbé fontos (többnyire egyéni) mellékértelem jelzésének adja az előnyt, e szerint választja meg a módot.

A coniunctivus használatának ezt a mai kifejlődését akarjuk közelebbről megvizsgálni. Feladatunk lesz: kimutatni és lehetőleg megmagyarázni azokat a jelenségeket, melyek a coniunctivusnak a fejlődés mai fokán, tehát a modern német irodalmi nyelvben való használatát általában jellemzik.

Két épen ellenkező irányú áramlat az, melynek egymás mellett való haladása és mindnagyobb térfoglalása különös jellemző vonásaként tekintendő a modern coniunctivus-használatnak. Egyik a coniunctivust háttérbe szorítván, helyébe az indicativust fejleszti ki; a másik, mely különösen az udvariasság nyelvéből táplálkozik, viszont a coniunctivus térfoglalását mutatja. Az első erősebb s így nagyobb hatást mutat; az utóbbi inkább szólásmódokra vezet, de ezek — mint ilyenek — mindgyakrabban használatnak, tehát a coni. mai állására ez a folyamat is jellemző. Egy harmadik jelenség, hogy a coniunctivus praeteritum-alakjának használata — a praesens hanyatlásával szemben — terjed. Végül a német coniunctivus kétféle jelentése: a lehetőség és óhajítás közti külömb-

ségnek a használatban való elmosódása és ebből kifolyólag a két functio felcserélődése észlelhető; és pedig főleg a körülíró segédigék váltakozásában, mely utóbbiaknak különben rohamos terjedése is a fenti esetek mindegyikénél figyelemmel lesz kísérhető.

Nézzük e jelenségeket egyenként.

I.

Fő jellemvonása tehát a modern coniunctivus-használatnak az, hogy az indicativus mind nagyobb tért foglal a coniunctivus rovására. A modern írók határozottan kerülnek a coni.-t, tartózkodnak tőle, a hol csak lehet; sőt a hol a beszéd formája egyenesen megkövetelné, ott is kibúvót keresnek: segítségül hívják a körülírást (dürfen, können, mögen, müssen, sollen, wollen stb. segédigékkel) s inkább összetételekhez folyamodnak, csakhogy coniunctivus nélkül is megadhassák gondolataiknak azt a színezetet, melyet tulajdonképen a coni. volna hivatva feltüntetni. Különösen áll ez a mellékmondatok coniunctivusaira, melyek elől vagy ú. n. «rövidített» mellékmondatokkal térnek ki; vagy mellérendelt főmondatokkal helyettesítik, a mi annyit jelent, hogy a coni. helyébe indicativus lép.

Honnan ez ellenszenv a coniunctivusszal szemben? Nem lesz nehéz megérteni, ha kissé szemügyre vesszük a német köznyelvet, a mindennapi érintkezés nyelvét. Ez régóta nem kedveli a coni.-t. S vajjon miért? Egyik oka az, hogy sok esetben affectálást vagy legalább mesterkéeltséget lát benne; a mi érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy az ellentét irodalmi és köznyelv között épen mondattani tekintetben a legélesebb (nagyobb mint pl. köznyelv és dialectus között), és hogy a régi grammatikusok által az irodalmi nyelvre ráerőszakolt idegenszerű szabályok az élő nyelvnek, melyet akkor a dialectusok képviseltek, sohasem mentek eleven tudatába. Azután pedig a köznyelv sokszor mintegy fölöslegesenek tartja a coni.-t; hiszen az élő nyelvnek a maga gondolatai árnyalatainak pontosabb kifejezésére más eszköze is van: hanghordozás, arczkifejezés, taglejtés, hangsúlyozás stb., melyek bizonyos mértékben helyettesíthetik a módok feladatát.

A coni. iránti ellenszenv s ennek megfelelőleg az indicativus terjedése tehát a köznyelvből származik s innen szivárog át az irodalomba. Hogy pedig ez megtörténhessék, arra a modern irodalmi nyelv kiválóan alkalmas. Hisz annak a naturalistikus iránynak, mely a modern irodalmat és gondolkozást annyira jellemzi, hatása a nyelvre is kiterjed. Mutatkozik e hatás nemcsak abban, hogy pl. a nyelvhasználat tudatos módosításánál a természetesség elve szolgál alapúl, vagy a nyelvjárásoknak szépirodalomban és költészetben való jelentkezésében és ez irány joga-

súltságának elismerésében, hanem — a mi kérdésünkben különösen fontos — hogy ezen irány hatása alatt a művelt nyelvérzékben is, öntudatlanul, kifejlődik az olyan felfogás, hogy attól az elvtől, mely őt a mindennapi beszédben, az élő nyelvben vezeti, a mely tehát rá nézve a természetes, akkor se térjen el, ha írásról van szó, vagyis a mikor természetes kifejezőmódját módosítja az irodalmi nyelvben fennálló törvények ismeretén alapuló, tehát mesterségesen szerzett nyelvérzék.

Így simúl a modern irod. nyelv a köznyelvhez és ilyképen jutott be a coniunctivustól való tartózkodása is az irod. nyelvbe, hol azután annál inkább terjed, mert az írók indicativusszal való helyettesítésében alkalmas eszközt látnak arra, hogy stilusuknak a keresetlen egyszerűség, természetességnek látszatát s ezáltal mintegy könnyebb folyást adjanak.

Evvel természetesen a modern coniunctivus-mellőzésnek csak eredetét állapítottuk meg, vizsgáljuk tüzetesebben, hogy az indicativusnak ezen — a köznyelv mintájára való — előnybenrészesülését milyen lélektani okok teszik lehetségessé ?

Egy ilyen sajátágos processusszal találkozunk mindenekelőtt a *függő beszéd* coniunctivusának a modern használatban indicativussá való válásában. Megjegyzendő, hogy itt a függő beszédnek tágabb értelmét is tekintetbe vesszük: értünk rajta minden olyan mondatot, melynek tartalmát a beszélő (A) mint egy másik személy (B) ismeretének, felfogásának vagy beszédének tárgyát tünteti fel. A mennyiben pedig *saját* ismereteinket, nézeteinket s beszédünket is közölhetjük, tehát A. és B. *egy* személy is lehet.*) Ebből a szempontból tehát azok az alanyi és tárgyi mellékmondatok is, melyek az ú. n. *verba sentiendi et dicendi*-től vannak függővé téve, függő beszédnek minősítendőek, és pedig tekintet nélkül arra, hogy ez igék melyik személyben állanak.

Az ilyen tágabb értelmű függő beszédben különösen kitűnik az újabb nyelv coni.-ellenes folyamata; és pedig az indicativus bejutása sokszor épen a függő beszédből t. i. a függő viszonynak a tudatban közvetetlenné alakulásából magyarázható.

De nézzük előbb az indicativus meghonosulását a tk. függő beszédben. Alig találhatnánk erre jellemzőbb példát a következőnél: *Da lag das schwer errungene Schlangenkleinod vor den Liebenden, die Hand in Hand nebeneinander sassen und Zukunftspläne machten. Das Krönlein können sie freilich nicht behalten, es muss zum Goldschmied in die Stadt wandern, aber dafür wird demnächst den Scheitel der schönen Mechthild die Brautkrone schmücken. und wenn der Hochzeitsjubel verrauscht ist, wird der Wendelin sein junges Weib in ein kleines, freundliches Haus führen, und sie wird das Feuer auf dem eigenen Herd an-*

*) Erdmann: *Grundzüge der deutschen Syntax.* 1886, I. 198. §.

zünden. — O Seligkeit, o Seligkeit! (Baumbach, Sommermärchen: die Otterkönigin). Hogy itt az indicativust helyesen megítélhessük, magának a függő beszédnek keletkezését kell tekintetbe vennünk, közelebbről ennek azon elméletét, melyet Behaghel állított fel.¹⁾ Ő a függő beszéd keletkezésével összeköttetésbe akarja hozni a (ma már kipusztult) *consecutio temporum*-ot, és abból indul ki, hogy valamint a függő beszéd a népnyelvben manapság sem otthonos, úgy a német nyelv valamely korábbi időben az egyenes beszédet, ha az másnak is volt a beszéde, úgy adta vissza, mintha tartalmát maga az elbeszélő is tapasztalta volna. Így pl. egy ma ilyen alakú mondat: *Er bringt die Botschaft, dass der Kaiser tot sei* — ekkép lett volna kifejezve: *Er bringt die Botschaft; der Kaiser ist tot* — és múlt időben: *Er brachte die Botschaft, der Kaiser war tot*. Ámde akkoriban az «er sei»-féle *coni. potent.* «er ist wohl» jelentéssel főmondatokban is állhatott;²⁾ ha tehát azt akarta kifejezni, hogy a hozott hír rá nézve nem bizonyos, akkor ez a főmondat: *der Kaiser ist tot* — így is langozhatott: *der K. sei tot*, — tehát: *Er bringt die Botschaft, der K. sei tot* — és ez utóbbi analógiájára a *multa* vonatkoztatva: *Er brachte die Botschaft, der K. wäre tot*; — hol eleinte persze mindkét részt még főmondatnak érezték. Így képződhetett s válhatott volna lassanként szabálylyá az a felfogás, hogy a főmondat *præsense* után a mellékmondatban is a *coni. praesens*-alakjának kell állni s épűgy a *praeteritum*-nál.

Hogy e szabály tudata a mai nyelvből kiveszett, arra más összefüggésben még visszatérünk. Bennünket itt nem is a végső következtetés érdekel, hanem a kiindulási pont.

A mi példánkban is az az oka az *indicativus* bejutásának, hogy azt, a miről a fiatal pár beszélget s a mit az író elmond: ő maga is ugyanígy fogja fel, vagyis mintegy annyira beleélte magát helyzetükbe, hogy gondolataikat azonosítja a magáéival, hogy tehát a lényege szerint még most is *oratio obliqua*³⁾ az író tudatában *or. recta* alakját nyeri.

Ugyanezt látjuk a következőkben: *Das Weib kreischte wild auf. Angst und Wuth verzerrten ihr hässliches Gesicht. Sie geht mit und wird sich auch kein Blatt vor den Mund nehmen; sie wird sagen, was*

¹⁾ O. Behaghel: *Der Gebrauch der Zeitformen im konjunktivischen Nebensatz des Deutschen*. Paderborn 1899, 42. §. (bővített átdolg. u. a. szerző «*Die Zeitfolge der abhängigen Rede im D.*» cz. 1878-ban megjelent könyvének) és egyéb munkáiban.

²⁾ A gótban *sijau* főmondatban is áll = *er ist wohl*; az ófn.-ben már nem (Behaghel, *Zeitformen*, 45. §.). Ilyen korán pusztultak ki a *coni.* egyes alkalmazásai.

³⁾ Bizonyítják ezt a *harmadik személyű* állítmányok.

sie und was das ganze Dorf vom Müller *weiss* . . . (Marie v. Ebner-Eschenbach, Glaubenslos. Deutsche Rundschau 1893). — Vagy: Tigran weinte, aber er rüstete seine *Gedanken* für den Abschied. Er *wird* Geld verdienen und heimschicken, und es *wird* sich ansammeln . . . (Ilse Frapan, Die verfluchte Stelle. D. R. 1900). — Am Nachmittage redet er die stumme Trauernde geradezu an: sie soll mit ihm kommen; in's Contor *werden* sie gehen, dort *wird* ihr die Versicherung ausbezahlt werden (u. o.).

A modern irodalom nyelve tehát evvel a köznyelvből való indicativusszal mintegy feleleveníti a régi viszonyt, a mi pedig ismét csak annak következménye, hogy a köznyelvre és dialectusokra támaszkodik, hol a függő beszédnek ilyen alakja még mindig otthonos. Persze e használat inkább csak népies írónál vagy a szépirodalomban népies alakok beszédének jellemzéseként van szokásban; de újabban olyan értelemben is kezd meghonosúlni, hogy magában az írók előadásában, tehát minden céltudatosság nélkül, jelentkezik. Különösen áll ez a modern elbeszélésre, mely a lelki élet pszichologiai analysisára is súlyt fektet. Miközben az író személyének gondolatvilágát függő beszéd alakjában festi, annyira beleéli magát az illetőnek eszmemenetébe, hogy ennek érzései, gondolatai vagy szavai mintegy közvetlenebbekké lesznek előtte; ennek az íróban támadt közvetlenségi viszony érzésének pedig önkéntelen megnyilatkozása: a függés külső jelzésére szolgáló coniunctivusnak az indicativus javára való elejtése. Megtalálható ez már korábbi írónál, pl. különösen jellemző módon Ludwig Ottó *«Zwischen Himmel und Erde»* cz. — a lélektani bonczolást szinte aprólékos hűségig vivő — novellájában lépten-nyomon. Itt a személyek gondolatainak evvel az indicativusszal való elbeszélése sokszor azt eredményezi, hogy az olvasó habozhatik, vajjon a személyek gondolkoznak-e vagy maga az író; sőt gyakran nem tudjuk, hogy valami tényleg történik-e, vagy csak az illető gondolja, annyival inkább, minthogy Ludwig a tulajdonképeni elbeszélésnél is többnyire az elbeszélő *jelent* használja.

Észrevehetőbb és a mai használatra általánosabban jellemző az or. obl.-nak a modern nyelvérzékben or. recta-viszonynyá alakulása és e folyamat jele s következménye gyanánt a coniunctivusnak indicativusszal való helyettesítése a tágabb értelmű függő beszédben vagyis az érzést s mondást jelentő igék utáni mellékmondatokban. Mindenesetre ez hozta létre az indicativust ilyen esetekben: Ich dachte, Hans *braucht* mich nicht mehr (Gerh. Hauptmann: Einsame Menschen, III. 1.) — Und wenn ich nun dachte, irgend ein Zufall *vereitelt* wieder die Rettung (Heyse, Zw. Gef. 48. 1.) — Du meinst also, du *brauchst* blos zu gehen — da 'raus zu gehn! — und alles ist wieder beim Alten? (Sudermann: Heimat, IV. 2.). A két első példában talán *csak* az említett processus

hozta létre az indicativust; a harmadikban — mint általában többnyire — ezt a folyamatot keresztezi egy másik, t. i. az a jelenség, hogy a mod. irodalmi nyelv a köznyelv mintájára fölöslegesnek tartja a coni.-t s mintegy kényelmesebben, könnyebben érzi magát, ha lerázhhatja magáról. Az ebből folyó könnyelmű s felületes tovasiklást vehetjük ki ilyenből is: Ich hab' ihm allerdings gesagt, er *soll* täglich kommen (Wilbrandt: Die gute Lorelei. D. R. 83.), bár itt még azzal lehetne menteni az indicativust, hogy a «soll» ige már magában is mintegy coniunctiv-színezettű. És bizonyára ugyancsak a «soll»-nak ez a természete teszi lehetővé és érteti meg a coni. és ind. alakjának ilyenféle egészen önkényes váltakozását: Er sah das Kind im Hemdchen an der Kammerthür stehen, wo es so oft gestanden, wenn seine Heftigkeit es aus dem Schlummer geweckt; die Händchen gefalten; die Augen so schmerzlich flehend: er *solle* doch gut sein mit der Mutter; und so ängstlich zugleich: er *soll* doch nicht zürnen, dass es fleht (O. Ludwig, Zw. H. u. E., 11. fej.).

Hogy az említett két processus: t. i. egyrészt a függő viszonynak a tudatban közvetlenné alakulása, másrészt a most felhozott nembánomság, mikép egyesül a coni.-nak indicativussá válásában, azt tanulságosan mutatja az ilyen használat: In einem frommen Blatt las ich, wir *werden* für jedes Leid auf Erden im Himmel die doppelte Freude haben (C. Busse: Rosbyta, der Postillon, Velh. u. Klas. Mtshfte 1900).

Felemlítendő egy másik ok, mely az indirect viszonynak a tudatban közvetlenné változását s így az indicativust a mod. irodalmi nyelv előtt kívánatosná teszi. Az t. i., hogy vele sok esetben együtt jár az alárendeltségnek mellérendeltséggé alakulása. Mert hiszen a köznyelvben a mellékmondatok ellen fennálló ellenszenvnek megfelelően — a mod. irodalmi nyelv sem szereti a mellékmondatokat; kikerülésükre pedig az összetett mondatot mellérendelt szerkezeté alakítja. E folyamatnak mintegy képződését látjuk ebben: Ich merke schon Fräulein. Sie wollen mir's nicht zu Liebe thun (Hauptmann, E. M. 103. l.). Az utolsó mondatot ugyan még így is mellékmondatnak lehetne felfogni; de már az interpunctio is jelzi, hogy a két mondat a tudatban önállósúltni kezd. A mellékmondatnak ezen önállósulása már most sokszor épen azáltal válik lehetségessé, hogy a coni. helyébe indic. lép. Így tehát a coni. kikerülése egyúttal a mellékmondatos szerkezet kikerülését teheti lehetségessé, és így a coni. helyébe annál inkább léphet az indicativus. Pl. Find'st du nicht, Mutter? Er *ist* immer so heiter jetzt. (Hauptmann, E. M. 43. l.). A mellékmondat önállósulását épen a coni. helyébe jött *indicativus* segítette elő.

A modern nyelvhasználat egyáltalán nem szereti a függő beszédet s a vele járó coni.-t. Hogy mennyire nem, bizonyítják az olyan esetek, mikor or. *recta*-forma áll, bár a vezérite pl. csak tudást jelent (tehát nem

beszédet). Igy: Als Dietrich ihnen sein Vorhaben mittheilte, *wussten* die Beiden gar wohl: Leicht ist es ihm nicht geworden, unsere Luftschlösser nieder zu reissen und unsere Altershoffnungen bankerot zu machen (Ebner-Eschenbach, Rittm. Brand, D. R. 85.). És ha ugyancsak Ebner-Eschenbachnál (Reisegefährten, D. R. 101.) ezt olvassuk: Das bischen Roth, das der Knabe auf den Wangen hatte, verschwand, verwandelte sich in einen gräulichen Schatten, wenn es hiess, der Vater *lässt* dich rufen — itt is mintegy fölöslegesnek érzük az egyenes beszédet. (Hogy a két utolsó példában tényleg or. *recta*-ról van szó, azt bizonyítja az első — illetve második — személyű névmás megmaradása, vagyis a személycsere hiánya). Ugyancsak nélkülözhető volna az egyenes beszéd ilyen összefüggésben: Im Geiste sah er den Flammenblick, der ihm wortlos erklärte: Nun *ist's* ein für allemal aus zwischen uns beiden (Eckstein. Gartenlaube 1901); az egyenes beszéd itt mintegy emeli az előadás közvetlenségét.

Az egyenes beszéd e terjedéséhez képest a függő beszéd háttérbe szorúl. De van egy hivatása, melynél fogva a modern írók is szeretik használni, az t. i., hogy *rövidebbé* teszi az előadást. Pl. Für diesen Abend liess sich Roderich bei seiner Frau entschuldigen. Er *stecke* bergtief in seiner Arbeit (Eckstein, Roderich Löhr. West. Mtshfte 1896). A *coniunctivus* jelzi, hogy ezt az üzenetet már az inas mondja el R. feleségének. A *coni.* ezen szerepét a modern olbeszélők (pl. Heyse*) igen fel szokták használni.

A legfontosabb körülmény azonban, mely az indicativusnak a mellékmondatokban — és pedig már nemcsak a függőbeszédbeliekben, hanem másféle mellékmondatokban is — való terjedését előmozdítja, az, hogy a mód megválasztásában a gondolati okok mindnagyobb uralomra jutnak s hogy ez néha túlzásba csap át.

A bevezetésben láttuk, hogy a mellékmondatokban az *ind.* és *coni.* a szerint változhatik, vajjon a mellékmondat cselekvénye határozottnak akar-e feltűnni, illetve vajjon határozott dologra vonatkozik-e, vagy pedig *subiectiv* vélekedés, felfogás stb. nek van-e feltűntetve. Ez mindenestre helyes és fontos elv. Pl. Begreifen kann ich nun freilich, wie Alles so weit gekommen *ist*. Aber dass es nun nach diesem Sinn so weitergehen *müsse*, scheint mir noch nicht durch eine himmlische Fügung verordnet zu sein (Heyse). Ennek az elvnek uralomrajutása már csak azért is helyes, mert sok esetben felszabadulást jelent az idegen mintájú *modus-szabályoktól*. Tehát a gondolat színezete legelső sorban mérvadó.

*) Általában a *délnémet* íróknál gyakoribb az or. *obl.* s a vele járó *coni.*

Azért igaza van Andresennek,*) ha Herder ezen mondatát helyteleníti: Das bleibt immer *gewiss*, dass ein Geist, wie er, — ein Geschenk der Bildung *sei*, — mert a mellékmondat tartalma határozott tény s az író is annak fogja föl, mégis coni. áll; de viszont nem állhat általánosságban az az állítás, hogy olyan «dass»-os mellékmondatokban, a melyek előtt álló vezérige már magában tényt vagy határozottságot jelent, nem állhatna a coni. is. Mert hiszen a biztos tudás valamely lehetőségre is vonatkozhatik, pl. Ich *weiss*, dass er auch besser *lebte* (t. i. wenn er wollte). Viszont az olyan mellékmondatokban, melyeknek vezérigéje vélekedést, tehát lehetőséget fejez ki, állhat az indicativus is, ha a vélekedés határozott tényre vonatkozik, vagy ha az író ezen vélekedésének határozottságát akarja hangsúlyozni, pl. Ich *glaube*, dass der Bundesrath eine grosse Zukunft *hat* (Bismarck, Reichst. Rede 19. Apr. 1871). Az ilyen indic. pedig újabban már csak azért is otthonossá lesz, mert az «ich glaube», «ich meine»-féle alakok a mai használatban sokszor csak szerénykedő és erőtlén külsőségek, minek következtében a tulajdonképeni gondolatot nem érezzük tőlük függőnek, pl. Ich meine, es *ist* doch besser, man spricht sich aus (Sudermann, Heim. III. 14.).

A coni.-használatnak ezt a kifejtett elvét a modern irod. nyelv nagy szabadsággal használja fel s bővíti ki, szakítván sokszor a meglevő traditiókkal s lényegében mindinkább a köznyelv példáján indulva, mely e szabadsággal régóta él s az önkényességig viszi: majdnem mindig az indicativus javára. A modern irodalmi nyelv sem áll már messze tőle; a szabadság terjeszkedésének pedig nyomában jár az ingadozás. De azért az ezirányú fejlődést még sem lehet egészen kárhoytatni: sok jelensége tényleg a coni. szellemének helyesebb megértését jelenti és szakítást hamis traditiókkal.

Mindenesetre kárhoytatandó az ilyenféle indicativus: Nännchen betrachtete staunend den Vater, wie er so hartherzig sein *kann* (Auerbach). Inkább jogosult ilyen esetekben: Ich hoffe, ich *werde* noch einmal jung (Heyse, Zw. Gef. 65. l.) — a remény *bizonyosságának* hangsúlyozására. Vagy: ich sage es dir, damit du es *weisst*.**) Kevésbbé jogosult az efféle indicativus: Aber Auguste! Jetzt sieht es doch so aus, *als ob* euch eure Tochter wichtiger *ist* (Sudermann, Heim., III. 3.), vagy: Man hat ein Gefühl, als ob eine entthronte Königin nur von Almosen oder ihrer Hände Arbeit leben *muss* und mit dem besten Willen es nie recht machen *kann* und dann am wenigsten, wenn sie sich die meiste Mühe

*) K. G. Andresen: *Sprachgebrauch u. Sprachrichtigkeit im Deutschen*. Leipzig. 1898. 134—35. l.

**) V. ö. a bevezetésben a célhatározó mellékmondatok indicativusáról mondottakat.

gibt (Scherer, Vortr. u. Aufs. XVIII., 405. l.). Hogyan jutott be ide az indicativus? Az a körülmény, hogy a mellékmondat tartalma csak mint hasonlat, tehát *nem valóság*, van feltüntetve, a coniunctivust kívánná. De a coni. elmaradt annak kedvéért, mert a hasonlatnak tartalma magában véve határozottnak akar feltűnni és *ennek* a körülménynek a módal való kiemelése szükségesebbnek látszik — a hasonlat természetéből folyó lehetőségnek (coni.-sal való) jelzésénél. Tehát a mód a gondolat másodrangú árnyalatának jelzésére van felhasználva, mert a főárnyalat mintegy már magából a gondolatfűzés módjából természetesen következik és így nem tűnik fel oly fontosnak. Hasonlóképen Bismarck ezen mondatában: Aber seitdem hat doch *keine* Generation in Deutschland gelebt, die nicht genöthigt gewesen ist, den Degen gegen Frankreich zu ziehen (Reden. 11. Jan. 1887) — azért áll az indicativus, mert az az ok, mely itt a coni.-t eleve megkövetelné, t. i. a főmondat tagadó volta, a mai nyelvérzék előtt már inkább csak külső formai dolognak tűnik fel és így könnyebben ejthető el akkor, ha a mellékmondat tartalmának határozottsága különösen kifejezésre kíván jutni.*)

Érdekes az indicativus ilyen használata: Wäre es nicht seine Absicht gewesen, mich zu beleidigen, er hätte wiederkommen müssen, bis ich ihm Gelegenheit gab, sich zu entschuldigen (Heyse, Die 4 Geschwister D. R. 1898). A nyelv mintegy nem akar belegabalyodni a sok coni.-ba a körülírásba és elogendőnek tartja a feltételesnek jelzését az indicativus *praeteritumával*.**)

Az újabb német nyelv coni.-ellenes irányát — más oldalról — mutatja a segédigékkel való körülírás mindgyakoribb válása is. Persze

*) A tagadó főmondat után álló ezen újabb keletű indicativust téve- sen fogja föl Wustmann *Allerhand Sprachdummheiten*, Leipz. 1891, amikor (181—82. l.) így magyarázza: az élő nyelv érzi, hogy itt (a coni. praesensszel szemben) a gondolat irrealitását kifejező coni. *praet.* a helyes; de a «*Papiermensch*»-ben, mikor le kell írnia a gondolatot, kétség, zavar merül fel: nem-e itt is — mint sok más helyt — a praet. helyett a coni. *praesens* alakja volna a helyesebb? Nem meri oda írni a coni.-nak egyik formáját sem és e habozásának az lesz aztán önkéntelen eredménye, hogy — *indicativust* tesz ki. Erre ilyen példákat hoz fel: es gibt *keinen*, der die Entwicklung der polit. Verhältnisse *kennt*, keinen, der sagen *kann*: morgen wird es so sein... Látjuk, hogy e példa teljesen megfelel a fent Bismarcktól idézettnek s ugyanígy is magyarázható benne az indic., — t. i. az indic.: *kennt* és *kann* azt hangsúlyozza, hogy a *valódi, igazi* «ismerést», illetve az *igazán jogos* «mondást», mondhatást kell érteni, — nem pedig Wustmann erőltetett feltevésével.

***) A praeteritumnak ilyen szerepéről más összefüggésben még lesz szó.

a német coni.-nak van sok olyan körülíró formája, melyek nélkülözhetetlenek, mert helyettük való egyszerű alakok nem is léteznek (pl. *ich sei gerufen worden, ich wäre gerufen worden, ich würde gerufen werden* stb.). Nem is ezekről van szó, hiszen ezek igazi coni.-alakok, hanem azon körülírásokról s térfoglalásukról, melyek helyett egyszerű coni.-alakok is vannak. Ilyen a «conditionalis»: a coni. praeteritinek *würde* segédigével való körülírása. Ez magában régi keletű, már a XV. században megvannak nyomai*) és sokszor szükséges is, ha t. i. a praet. coni.-a ugyanolyan hangzású, mint a praet. indicativusa (különösen gyenge ragozású igéknél pl. *wartete*). Ámde újabban olyan kedvelté lesz, hogy minden szükség nélkül, csak a végből használtatik, hogy az egyszerű coni. kikerülttessék. Pl. *Das würde ja herrlich sein!* (e h. *wäre ja herrlich*; Fulda, *Das Recht der Frau* I. 2). Ez sokszor a jóhangzás rovására megy, pl. *Wenn du wieder in dieselbe Lage versetzt würdest, würdest du auch wieder dasselbe Unrecht begehen* (Ebner-Eschenbach, *Die Reisegefährten*). Épúgy gyakran felesleges, de nagy arányokat ölt a coni.-nak *mag* segédigével való körülírása; az ilyen kitételek, mint pl. *der gute Zweck mag meine Kühnheit entschuldigen* (e h. *entschuldige*) (Sudermann, *Heim*. I. 4) ma rendkívül gyakoriak és az udvariasság csak tovább fejleszti. Az *indicativusban álló* ige körülírásával már nem siet annyira a modern nyelv: bizonyítékaül annak, hogy a körülírások részbeni indítók: a coni.-nak indicativusszal lehetséges helyettesítése. Így mintegy várónk a körülírást e mondatban: *Aber die Augen der armen jungen Person leuchteten so treuherzig hervor, dass man das Gesicht doch nicht ungern betrachtete* (Heyse, *Zw. Gef.* 10. l.). A «*betrachten konnte*» körülírás elmaradt, mert hisz' csak egy *indicativus* kiküszöböléséről lehetett volna szó.

Mindezzel nem akarjuk azt állítani, mintha a coni. körülírása csakis az indicativus kedvéért és javára történnék, hiszen a körülíró segédigék nagyrészt ugyancsak coniunctivusos alakok; de annyi áll, hogy e körülírások terjedésében szintén mutatkozik az igazi, tehát magából a főigéből képzett coni.-tól való — szinte ideges — tartózkodás: hiszen a körülíró segédigékből — ha eredetileg és formájukra még most — coniunctivusok is, a coni.-színezet többé-kevésbbé elmosódott s nem érzik ki annyira.

*

És mi a tárgyalt coniunctivus-ellenes iránynak következménye? Az, hogy a coni. egyes használatmódjai egészen vagy *részben*, t. i. olyanképpen pusztulnak, hogy a használat csak egyes szólásmódokban marad meg.

*) Erdmann, 170. §.

E pusztulások egy része régibb keletű. Pl. a kfn.-ben középfok után a mellékmondatban *coni.* állott, ha a viszony reális volt is,*) — épígy hasonlító, — *êr, ê, bis*-kötőszós időhatározó,**) *coni.*-tól függő stb. mellékmondatokban.

Újabb és legújabb keletű a *coni.* elenyészése: alanyi és tárgyi mellékmondatokban, vagyis a függő beszédben; célhatározó, megengedő, feltételes —; tagadó, kérdő mondatról függő — mellékmondatokban, a mint azt a fejtegetéseink során felhozott példákból levonhatjuk.

E *coni.*-ok egynémelyike szólásmóddá meredve ma is használatos. Így a tagadó mondatról függő *coni.* megvan ilyen kitételekben: *Niemand* — wenigstens *nicht dass ich wusste* (Sudermann, Heim. III. 15). Az imperativustól függő *coni.*-t megőrizték ilyen beszédformák: *es koste, was es wolle* (Heyse, Ein Mutterschicksal W. M. 87); *dem sei, wie ihm wolle* stb.

II.

Az eddig ismertetett *coniunctivus*-ellenes áramlat mellett egy épen ellenkező irány észlelhető: a *coniunctivus*nak az *indicativus* rovására való térfoglalása. Ez iránynak hatása nem épen sokoldalú; inkább csak bizonyos fordulatokra terjed, ámde ezek mind sűrűbben használatnak és ennek folyamán bennök a *coni.*-nak eredeti funciója többé-kevésbé meggyöngül.

Értjük az *indicativus*nak, a határozott vagy valóságra vonatkozó állításnak *coniunctivus potentialis* alakban való megjelenését. Ennek általános oka az, hogy az egyén törekszik a gondolatot egészen olyan színben feltüntetni, a milyenben az saját tudatában megvan vagy a milyen formában akarja, hogy más ember felfogja; tehát a tényeket *magához* viszonyítja s ehhez képest fejezi ki. Így kell magyarázni a *coni.*-t ebben a mondatban: *So! der Schmerz wäre überstanden* (Hauptmann, E. M. I. 1.). Kétségtelen, hogy itt daczára a *coni.*-nak valóság van kifejezve. Miért áll hát *indicativus* helyett a *coni.*? Ha *indic.* állna: «*So! der Schmerz ist überstanden*» — akkor egyszerűen a tény volna kifejezve; a *coni.* jelzi, hogy ez a tény még másféle összefüggésben is áll a beszélővel: a jelen esetben (a mint a tartalmi összefüggés mutatja) egy «hál' Istennek!»-et lehetne hozzá gondolni; — a *coni.* tehát jelzi, hogy a szoló örül is a ténynek. Az egész kifejezés így elipsisnek is tekinthető, melyet épen a *coni.* tesz lehetővé. Ugyanezt látjuk ilyen kitételekben: *Da wären wir also!* — mely mögött egy «*aber was kommt jetzt?*» vagy «*endlich!*»-féle gondolat lappang. Sőt e *coni.* mintegy még erősebb az

*) Erdmann, 190. §.

***) Erdmann, 191. §.

indicativusnál, mert azon, hogy a cselekvés tényleg megtörtént, — csak könnyelműen tovasiklik, azt mintegy magától értetődőnek tünteti fel. Ezt a coni.-t egyébként igen találóan jellemzi Wunderlich:*) hogy t. i. a coni., mikor valamely várvavárt vagy nehéz áron szerzett eredményt a valóságból a lehetőségbe tesz át, «ugyanazt a szolgálatot teljesíti, mint a kézmozdulat, melylyel babonás emberek az asztal alá kopognak, ha egyszer kedvező nyilatkozatot engedtek meg maguknak hogy-létükről».

Az ilyen coni.-ok aztán rendkívül terjednek, minek következtében lassanként szójárásokká**) lesznek s az eliptikus szinezet mindinkább elmosódik bennök. Terjedésükben nagy része van egy másik körülménynek, melyre mindjárt rátérünk: t. i. az óvatosságnak, szerénységnek, melynek kifejezését az *udvariasság nyelve* mindjobban megköveteli.

Mert az indic. helyébe lépő coni. potentialisnak főindítóka a szerénykedés, tartózkodás, vagyis azon törekvés, melynél fogva a beszélő s nyomában az író hangsúlyozni igyekszik, hogy valamely állítása vagy kijelentése, még ha egész határozottsággal gondolta is, épen csak a maga igénytelen egyéni véleménye, — illetőleg hogy kijelentését még függővé teszi másnak véleményétől, hogy elismeri az esetleg tohető ellenvetések jogosultságát. Ezt úgy hozza magával a nyelvbéli udvariasság, mely manapság mindjobban érvényre jut, annyira, hogy e coniunctivusok a gyakori használat folytán mindennapi szójárásokká, üres frázisokká lesznek.

Ilyenné lett az «ich dächte»: *ich dächte*, es wäre wohl erlaubt, sich eine Zigarre zu gönnen (Heyse). Hogy az ilyen coni.-t a modern nyelv inkább csak külsőségnek nézi, meglátszik az ilyen használatból: Ich dächte, wenigstens uns're streng gesitteten Kreise *halten sich sonen* — sone Sache vom Halse (Sudermann, Heim. I. 7.). A mellékmondat *indicativusa* mintegy bizonyítja, hogy a gondolat — a «dächte» daczára — egész határozottnak van kifejezve s hogy így a szóló a «dächte»-t inkább csak frázisnak érzi.

A szerénykedés, tartózkodás mozdítja elő az indicativusnak coni.-szá válását ilyen esetekben: Nun dafür *könnt'* ich wohl bürgen (Suderm., Heim. I. 9.); also *hätt'* ich nichts dagegen, mir diese schöne grösse Stadt noch recht gründlich anzusehen (Heyse, Zw. Gef. 63. l.). Persze e coni. ma már annyira gyöngé, hogy majdnem csak ugyanazt fejezi ki, mintha

*) H. Wunderlich: *Unsere Umgangssprache in der Eigenart ihrer Satzfügung*. Weimar und Berlin, 1894. (211. l.)

**) E szójárásokat jól meg kell különböztetni azon szólásmódoktól, melyek egy régi coni.-t ma már épen csak ilyen alakban tartottak meg, melyek tehát épen ellenkezőleg a coni. egynémely használatmódjának pusztulását mutatják. Ez utóbbiakról az I. fejez. végén volt szó.

«ich habe», tehát indic. állna. Erősebben van még meg a szerénykedés momentuma az ilyenféle coni.-ban: Ich *möchte* heute das Umgekehrte glauben (Nietzsche, Menschl. allzu Menschl. II. 15) = ich erlaube mir . . . De az efféle mindennapi fordulatok: ich *möchte* bitten — erősen meggyöngítik. A bizonytalanság, tartózkodás hozza létre e coni.-t: Ich *wüsste* nicht, was mir so zuwider wäre (Hauptmann, E. M.); a bizonytalanság eleme már gyöngülő félben van s inkább szólásmóddá lesz: Da *wüsst'* ich wirklich nicht . . . (u. o.).

A coni. tehát mindezen esetekben az *indicativus* helyét foglalja el. Ennek még egy sajátos módja van, mikor t. i. a coni. azért lép az indic. helyébe, hogy annak, a mit az *indicativus* mondat jelentene, épen ellenkezőjét fejezze ki, hogy tehát valamely határozott dolognak a tagadását, illetőleg állítását erősítse. Pl. ha Hauptmann-nál (E. M. I. 1.) Vockerat asszony azt mondja: I, das *wär'* der Rede wert! — akkor ez tk. annyit jelent: das *ist nicht* der Rede wert; ámde a *coniunctivus* alakban ugyane gondolat sokkal erősebben van kifejezve és mintha még méltatlankodást is olvasnánk ki belőle, hogy valaki ezt «beszédre érdemes»-nek tartja. Sőt az állításnak a coni.-szal való erősbbítését a mod. nyelv ott is szívesen felhasználja, hol ennek folytán a gondolatot mellékmondattal kell körülírni, pl. Als ob du hier nicht ganz ungebunden und frei wärest! lachte Roderich (Eckstein, Roderich Löhr W. M. 1896), a mi nem más, mint erősítése ennek az *indicativus* egyszerű mondatnak: Du bist hier ganz ungebunden und frei.

Nézzük végül a coni. felkarolását, a mikor *nem az indicativust* helyettesíti.

Különösen gyakori az *imperativus* helyébe lépő coni. A parancs t. i. *imperativus* alakjában igen szigorúan hangzik; enyhítésére igen alkalmas a körülírás, mely pedig ez esetben majdnem kizárólag a coni. alkalmazásával jár. Tehát ezt a coni.-t is mintegy az udvariasság, az óhajtnak a körülményekhez képest szelid formába öltöztetésére való törekvés fejleszti, a mit a modern nyelvhasználat különösen megkövetel. A körülírás pedig úgy történik, hogy a parancs, az óhajtnak *kérdés* alakját ölti. Így pl. Sudermannál (Heim. II. 1) Mariska így adja cselédjének a megbízást: *Könnten* Sie vielleicht noch in den Garten, ein paar Sträusse pflücken? Hasonlóképen: *Würden* Sie mir gestatten, persönlich die Erlaubniss Ihrer Frau Mutter einzuholen? (= gestatten Sie mir. Ernst Heilborn, Der Samariter. D. R. 1901). Vagy: *Möchtest* Du nicht lieber aufhören, lieber Freund, Dich mit meiner Wenigkeit zu beschäftigen? (Heyse, Eine alte Geschichte. D. R. 1899). Egyébként megjegyzendő, hogy a gyakori használat e con.-ok gyöngítő erejéből sokat levon, úgy hogy az olyan óhajtnakból, a minőt az utolsó mondat tartalmaz, a körülményekhez képest *rendreutasítást*, határozott *megtiltást* lehet kivenni:

tehát még szigorúbb színezetű óhajtást, mint a melyet az egyszerű parancsolómód kifejezne.

Az óhajtást, parancsot még másképp is körül szokás írni, t. i. elliptikus *feltételes* mondattal. Pl. Wenn Sie mir die Zuckerdose mal 'rübereichen *wollten!* (Hauptm., E. M. II. 1.). Ha Rich. Vossnál (Die neue Zeit II. 6.) Elke így fordul a paphoz: Wenn Sie mir die Gesänge sagen *wollten.* — Akkor ugyancsak a körülírásnak s a vele járó coniunctivusnak köszönheti, hogy kérése oly szerényen, alázatosan hangzik.

Látjuk tehát, hogy a coni.-nak is van a modern németben egy tere, a hol nemcsak hogy nem szorítja ki az indicativus, — hanem a hol folytonosan fejlődőfélben van. Látjuk azt is, hogy a coni.-nak ezen felkarolása a *főmondatok* coniunctivusain mutatkozik (ellentétben az I. fejb. tárgyalat háttérbe szorulásával, mely csakis a *mellékmondatok* coni.-aira vonatkozott), hiszen bennök van a gondolat fősúlya és így a főmondatot tartja a nyelv legfontosabbnak arra, hogy benne a gondolatot bizonyos szempontból: udvariasságból vagy a gondolatnak az egyénhez való viszonybahozása iránti törekvésekből — idomítsa, színezza, — a mit legjobban a coni.-sal ér el.

III.

Mindeddig a mai német nyelv viselkedését a coni.-szal szemben abból a szempontból tárgyaltuk, hogy milyen viszonyban van ma a coni. használata a többi módok, főképp az indicativus használatával.

Nézzük most a modern nyelv álláspontját a coni. két alakjának, t. i. *praesens-* és *praeteritum-*formájának egymáshoz viszonyított használatát tekintetében.

Erre nézve azt kell konstatálnunk, hogy a *praeteritum-*alak használata a *túlnyomó*.

Hogy ezt megérthessük, vissza kell mennünk egy régóta észlelhető s mindig erősbbedő változásra. A coni.-nak *praesens-* és *praeteritum-*alakja ugyanis, bár eredetileg (s formailag még most is) felosztásuk alapja az *idő*, már épen nem fejeznek ki időbeli különbséget, hanem magának a módnak gyöngébb vagy erősebb fokát jelentik. A *praesens* általában a pusztá lehetőségét, tehát a gondolat függését jelzi, a *praeteritum* már kiemeli, hogy e lehetőség nem felel meg a valóságnak, tehát az irrealitást. Pl. ich meine, ich *müsse* da ersticken ∞ ich meine, ich *müsste* da ersticken. E különbséget érdekesen mutatják az óhajtást kifejező főmondat után álló coniunctivusok: ich wünsche, dass er *gehe* ∞ ich wünsche, dass er *ginge*; az utóbbi coni.-ban mintegy benne rejlik ez a gondolat: «aber er geht nicht» — tehát az irrealitás. Az irrealitásnak nagyobb foka magyarázza e coni. *praet.*-ot is: Dann sagen Sie nur, wir lassen

schön grüssen und der Herr Lieutenant *wäre* noch nicht dagewesen (Suderm., Heim. III. 1.).

A coniunctivus præsens- és præteritum-alakja tehát csak formailag fejeznek ki időbeli különbséget; de hogy ez a különbség eredetileg tartalmilag, jelentésükben is megvolt, azt bizonyítja egyebek mellett — pl. hogy még a kfn.-ben *er wäre* annyit is jelenthetett: *er wäre gewesen*²⁾ — a régi *consecutio temporum* szabálya, mely a németben is megvolt a XV. századig, de a melynek érzése a mai nyelvből szinte³⁾ teljesen kipszűlt.)

Kérdés, mikép magyarázható az, hogy az irrealitásnak ezen momentuma épen a coni. *múlt idejű* alakjában képződött? Talán nem tévedünk, ha ennek megvilágítására *általánosítjuk* J. Chr. Aug. Heysenek⁴⁾ magyarázatát, melyet ő csak arra a kérdésre vonatkoztat, hogy a *feltételes mellékmondatokban* (a mennyiben igéjük coni.-ban áll) miért áll *mindig* a coni. *praet.*-alakja? Azt mondja: «So wie (nämlich) das *Vergangene nicht mehr wirklich* ist, so ist auch der Inhalt der conditionellen Rede ein *Nichtwirkliches*. Die Präteritalform drückt also den in dem Conditionalis liegenden negativen Begriff aus; das Nichtwirklichsein des bloss hypothetisch Angenommenen wird als ein *Vergangenes* aufgefasst» (351-52. l.). — Tehát a «múlt» s az «irrealitás» közt analogiai viszony van; a «múlt»-ban mintegy már eleve bennfoglaltatik a nemvalóság. — Ebből általában is megérthető, hogy épen a *praeteritum*-alak lett a coniunctivusi színezet erősebb fokának: az irrealitásnak kifejezője. Hogy e viszony tényleg megvan, mutatja az a körülmény, hogy ugyancsak az irrealitás kifejezésére a múlt időnek *indicativusa* is elegendő, pl. *Es wäre umgekehrt, nahm die Frau die gebotene Hand an* (O. Ludwig).⁵⁾ Meg-

¹⁾ Erdmann, 164. §.

²⁾ Nyomait a mai nyelvben l. Matthias: *Sprachleben und Sprachschäden*, 2. Aufl. Leipzig, 1897. 360. s kk. §§.

³⁾ A német *consec. temporum* értelmében: a főmondat *præsense* után a mellékmondatban is a coni. *præsens*-ének, — *præteritum* után a mellékmondatban is *praet.*-nak kellett állnia; annak kifejezésére, hogy a mellékmondat cselekvése a jelenben is tovább tart, mindig a *præsens*, — előidejűség kifejezésére rendszeren a *c. præt.* állott. — Hogy e szabály kiment a nyelv tudatából, ahhoz hozzájárulhatott: a *præsens historicum*, mely formailag *c. præsens*et, tartalmilag *c. præt.*-ot kíván meg; az összetett igealakok lábrakapása, — s az a körülmény, hogy már csak tévedés elkerülése végett is gyakran fel kellett őket cserélni, ha t. i. vmely ige coni.-sa s *indic.*-sa egyformán hangzott.

⁴⁾ L. Heyse-Lyon: *Deutsche Grammatik*, 26. kiad. 1900.

⁵⁾ Egyébként bármely *præsens*-jelentésű *indicativusos* állítás, ha a múlt időbe helyezzük, közeledik a coni.-jelentéshez, pl. *ich wollte dich abholen* (e h.: *ich will dich abholen*) — tk. olyan fokon áll, mint: *ich möchte dich . . .*.

jegyzendő, hogy a coniunctivusi színezetnek ilyképen indicativussal lehetséges elérését a mod. nyelv — coni.-ellenes hajlamának megfelelően — szereti felhasználni, pl. Doch wär's um die Seligkeit gegangen, es war mir gleich (C. Busse, Rosb. d. Postillon) — *war* e h.: es *wäre* mir gleich *gewesen*. — Und wer weiss, mein Kind, ob er dir nicht beschieden war, wenn du Stand gehalten hättest (Baumbach, Sommermärchen).

A dolog tehát úgy áll, hogy a coni. praet. nem jelent «mult»-at, hanem a praesenssel szemben a lehetőségnek nagyobb fokát fejezi ki; ez a jelentésbeli kialakulás pedig a mai nyelvben mintegy befejezettnek tekinthető. De ez nem elég! A coni. praet. nemcsak a lehetőségnek nagyobb fokának, hanem egyúttal a lehetőség különféle *fajainak*: a szerénykedésnek, ingadozásnak, a problematikus állításnak stb. — igazi kifejezője, míg a coni. praes. csakis magának a lehetőségnek mint ilyennek — tehát majdnem kizárólag a *függésnek* jelzésévé gyöngült. Azért a coni. praes. *főmondatokban egyáltalán nem is állhat*, kivéve a coni. iussivust, de a mod. nyelvhasználat ez utóbbit is mindinkább körülírással helyettesíti (er gehe ∞ er soll gehen).*)

Most már megérthetjük azt a jelenséget is, hogy a mod. nyelvben a coni. praet. alakjának használata a túlnyomó, míg a praesens aránylag szűkebb körre szorítkozik, — és a mi fő, hogy e jelenség főképp a két coni.-alak közti különbségnek mai kialakulásával függ össze:

Az I. fej.-ben láttuk, hogy a modern nyelv bizonyos ellenszenvvel viseltetik a coni.-szal szemben, *és pedig teszi ezt annál inkább, mennél kevésbé érez benne módbeli színezetet, tehát mennél inkább érzi külsőségnek*. Már pedig, a hogy ma áll a dolog, a coni.-nak *praesens*-alakja mutatja legjobban a coniunctivus értelmi functiójának gyöngülését; épen a coni. *praesens*-et lehet csupán a függés külső jelének s mintegy feleslegesnek tekinteni. És ha megfigyeljük azokat az eseteket, mikor a mod. nyelv a coni. helyébe az indicativust juttatja (I. fej.), láthatjuk, hogy a pusztulás tényleg majdnem kivétel nélkül a coni.-nak *praesens*-alakját éri. Viszont a coni. *praeteriti*, mint a mely a coni.-i színezet tulajdonképeni kifejezőjévé nőtte ki magát s különféle gondolati árnyalatok elérésére különösen alkalmas lett, *épen ezért* terjedhet és terjed is, a mint azt abból láthatjuk, hogy azon coni.-ok, melyeket a mai nyelvhasználat indicativus helyébe — szerénységből, óvatosságból stb. — kifejeleszt (II. fej.), mind a coni. *praeteritum*-alakját mutatják.

A coni. praet. használata azonban olyan értelemben is fejlődik, hogy egyenesen a c. praes. *helyébe jut*.

*) A mennyiben pedig *egyszerű* coni. iussivus még használatos, akkor is nagyon gyöngült értelemben, pl. *Seien* Sie willkommen; mit Eurer Erlaubniss *sei* es gesagt stb.

Ennek a modern használatra különösen jellemző módja így áll elő. A modern íróban megvan az a törekvés, hogy a mikor ő maga vagy személye valamit elmond, abban lehetőleg azt a mellékes összefüggést is jelezze, melyben az elmondottak önmagához v. személyéhez, tehát az *egyénhez* vannak v. voltak; hogy az elmondottak még különlegesen mennyiben érintik v. érintették a szót. Ha pedig ezt olyan mellékmondatba kívánja behozni, melyben az előadás formája a *coni. præsenset* hozta magával, akkor legkönnyebben, legrövidebben és legtartózkodóbban azáltal éri el a mellékes subiectiv momentum ezen érvényesülését, ha a *coni. præsens*-alakját *præteritum*má változtatja. Nézzünk egy példát! — Und wir haben doch auch mit dafür gesorgt, dass Cäcilie ihr Auskommen *hätte* (Georg Frh. v. Ompteda, D. R. 1901). A célhatározó mellékmondatban eo ipso bennlévő lehetőség kifejezése itt csak a *rendes coni. præsens*-et hozta volna magával. Miért áll mégis a *præteritum*? Mert a szólók, a mikor elmondják, hogy C. megélhetése céljából gondoskodtak róla, egyúttal azt akarják, hogy hallgatójuk ebből kiérezze, hogy a cél: C. megélhetése — *nekik meleg óhajuk* volt s hogy az említett célra való gondoskodásuk épen ebből az óhajtásból kifolyólag történt. Ez a subiectiv momentum pedig épen a *coni. præsens*-nek *præteritum*má változtatásával jut be a gondolatba.

A *præteritum præsens* helyébe jutásának legközönségesebb módja az volna, hogy a *coni. præter.* azért tétetik ki, mert a *con. præsens*-alakja megegyeznék az *indicativus* *præs.* formájával és így ez az egyezés a mód téves felfogására adhatna alkalmat. Ennek kikerülésére áll a *præter.*, pl. Sie fragte sich, was das bedeute, woher sie kämen, — hol második helyen csak azért áll a *præter. coni.-a*, mert a *præsens*-alak megegyeznék az *indicativussal*. Ámde a mai nyelvhasználat nem veszi mindig figyelembe e szükségét és sokszor meghagyja a *c. præsenset*, ha az alakilag meg is egyezik az *indic.-sal*; pl. Schon waren die Kleinen fort, als der Mann mir mürrisch erklärte, ich *habe* mir eine andere Unterkunft zu suchen (G. Keller. Matth. 375. l.). Miért van ez? Egyszerűen azért, mert itt ma egyáltalán nem érzik ki a *coni. szükségé* sem, hiszen — mint láttuk — a függő beszédben (és a jelen sajátság is főképp függő beszédbeli mellékmondatokban mutatkozik, mint a hol a *szórend egyezése* is elősegíti az egyformaságot) a *coni. præsens* helyett mindinkább az *indicativus* használatos. Tehát a modern használat, mikor meghagyja az *indic.-sal* megegyező *coni. præsens*-alakot, ilyen analógiákra támaszkodik: Ich glaube, ich *habe* geschrien dabei (C. Busse), a hol «habe» a mai nyelvérzék előtt *igazi indicativus*. A mod. nyelv csak ott tartja szükségesnek a tévedés elkerülésére való *coni. præter.-t*, a hol a *coni.-színezet*et hangsúlyozni kívánja, a hol tehát a *coni.-nak* van igazi tartalmi functiója, pl. Und Sie wollen behaupten, Sie *hätten* keine Heimat mehr? (Sudermann,

Heim. II. 11.). Itt a «haben»-alak (coni. præs.), mely megegyeznék az indicativussal, azért nem elég, mert a gondolat hangsúlyozni kívánja a mellékmondat *nem igaz* voltát. Tehát a mai nyelv a coni. praeteritit mintegy fontosabbnak tartja, semhogy tisztán alaki czélok szolgálatába engedné.

Látjuk így, hogy a coni. praesens- és praet.-alakjának a használatban való megkülönböztetése mindinkább a fejtegetett elvbeli különbséghez igazodik; ebből folyik a coni. praet. nagyobb szerepre jutása is. Sajnos azonban, hogy e különbség még nem ment egészen a köztudatba s ennek folytán a coni. præs. és praet. megkülönböztető használatában ilyen következetlenségekre is akadunk: Irgend ein Mensch . . . hatte mit einem Male erklärt, die ganze Art, wie die Welt jetzt eingerichtet wäre, *sei* schlecht und Alles, was die Menschen von den Göttern glaubten, *wäre* falsch (E. Wildenbruch, Claudias Garten, D. R. 83). Itt semmi belső ok nincs arra, hogy másodszor coni. praet. álljon, a coni. praesens és praet. váltakozása egészen indokolatlan, csak a változatosság kedvéért való. Szerencsére e szabados használat az elsőrangú mod. írónál nem igen észlelhető, vagy legalább nem oly feltűnően; de megvan sok «modern» munkában s különösen a hírlapok, folyóiratok stilusában. Hogy csak egy példát említsünk: Sie hätte, sagte sie, Herrn Pieper immer sehr nett gefunden und er *sei* gar nicht so hässlich, und er *wäre* sehr gutmüthig und *mache* zuweilen sehr gute Witze (Fliegende Blätter, 1901).¹⁾

IV.

A német coniunctivusnak kétféle jelentése van: óhajtás és lehetőség; vagyis functió tekintetében coni. *optativust* s coni. *potentialist* különböztetünk meg. A kettő között Wunderlich²⁾ szerint az a különbség, hogy míg a potentialisban mindig vélemény, tehát *értelmi*, addig az optativusban vágy, kívánság, tehát *érzelmi* momentum nyilatkozik. A coni. *iussivus* lényegileg nem alkot külön csoportot, mert iussivus és optativus között csak *fokozati* különbség van s legfeljebb még az, hogy a iussivusban az óhajtás határozott cél felé irányuló.³⁾

A coni.-nak ezen többféle jelentése főleg a tartalmi összefüggésből látszik ugyan, de van külső kifejezése is: a körülíró segédigék különbö-

¹⁾ Az ingadozást néha megkönnyíti az a körülmény is, hogy egyes igék coni. praesens- és praeteritum alakja között csak az írásmódban van különbség, egyébként egyformán hangzanak; pl. dass er *gebe* ~ dass er *gäbe*.

²⁾ H. Wunderlich: *Der deutsche Satzbau*, I. 2. Aufl. 1901. 326. l.

³⁾ U. o. 307. l.

zósége. T. i. a iussivus körülírására: *sollen*, az optativuséra: *mögen*, a potentialiséra: *können*, *würden*, *dürfen* stb. szolgálnak. Már most ezen ezen megfelelő segédigéknek használata mutat a modern németben érdekes jelenséget: t. i. eredeti szerepük halványodik, gyöngül s ennek következtében használatuk eltolódik; szerepet cserélnek, úgy hogy az optativus és iussivus segédigéje a *potentialis* körülírására kezd fellépni és viszont.

És e felcserélődést ismét csak az a — már többször említett — jelenség segíti elő, hogy az igazi coni.-alakok mellőzésével az összetett, tehát körülírással képzett formák jutnak mindinkább túlsúlyra: mennél gyakrabban használatnak e körülírások, annál lazábbá, kevésbé érzetté válhatik magának a segédigének eredeti jelentése s annál könnyebben vihető át a módnak másféle árnyalatába is.

Az eltolódás leginkább észlelhető iránya: az opt.-pot.-folyamat, vagyis a *soll* és *mag* segédigéknek a *potentialis* körülírásába való bejutása.

Nézzük előbb a *soll* segédigét.

Ennek már *indicativusi* alakja is elegendő a iussivus körülírására (er *soll* gehen) és már csak azáltal is, ha e *soll*-t coni.-ba teszszük, benne bizonyos *potentialis* értelem fejlődik ki, pl. Statt aber darob zu erschrecken, *solltet* Ihr Euch glücklich preisen (Heyse), — bár természetesen erősebb a iussivusi színezet. Ez lehetett a kiindulási pont; ebből a csírából fejlődhetek ilyen, ma igen gyakori, használatmódok: Glauben Sie? Das *sollte* mir leid thun (Rich. Voss, Der Zugvogel, II. 1.); *sollte* itt a. m. *würde*, vagyis *potentialist* ír körül. Inkább megvan még a *soll* eredeti jelentése ebben: Tausendmal mehr graut mir davor, als vor allem Unbekannten, wenn ich auch den Hals darüber brechen *sollte* oder das Herz (Heyse, Zw. Gef. 61. l. Mintegy ilyenféle gondolatot vehetünk ki belőle: wenn es mir auch so bestimmt wäre, dass ich . . . brechen *sollte*). Egész közönségesnek érezzük már a *soll*-t ilyen *potentialis*ban: *Sollte* es denn möglich sein? A *soll*-nak ezen szerepe manapság azután annyira fejlődik, hogy *indicativusi* alakjában is fejezhet ki *potentialis* színezetet, pl. Denn ich denk' immer, ich *soll* umfallen (C. Busse, Rosbyta), a hol ich *soll* = ich könnte; de többet is tartalmaz a puszta lehetőségnél, mintegy: ich denk' immer, *ich sei schon im Begriff*" umzufallen.

Az optativus rendesen *mag* segédige coni. præt. alakjával (*möchte*) iratik körül. Ennek is gyöngült az eredeti opt.-jelentése s a gyöngülés ezen folyamata manapság nagyobb és nagyobb arányokat ölt. Legtisztabban van még meg az eredeti jelentés ilyenféle használatban: Am liebsten *möchte* sie's in den Ofen stecken (Hauptmann, Eins. Menschen, 56. l.), bár a mai nyelvérték itt is némileg *potentialist* érez. Ezen érzés létrejövésében kétségtelenül nagy része van a már tárgyalt «ich möchte

bitten»-féle szójárásnak. A «möchte» eredetileg itt is opt.-jelentésű volt ugyan, de a lábrakapott használat többé-kevésbé elmosta s ma alig érzik ki belőle az opt. Az opt.-jelentés ezen fokozatos gyöngülését jellemző módon látjuk a következő példákból:

Wer von uns Lebenden *möchte* sich zu diesen zählen, die . . . (Herm. Grimm. Krit. D. R. 1900); itt még kihangzik az opt. Erősebb már a «möchte»-nek potentialis jelentése ebben: Wie die Zukunft aber urtheilen *möchte*, daran dachte er mit Respect (u. o.) — hol «möchte» majdnem azonos a *würde* vagy legalább *könnte* jelentéssel és csak igen gyöngén érezzük benne a «*geneigt sein würde*» — tehát opt.-színezetű jelentést. És *egészen* potenciális jelentésűvé lesz a «möchte» ilyen használatban: . . . die ich nicht aufgeben werde, auch wenn du sie zehnmal eine Thorheit schelten *möchtest* (Heyse, Ein Mutterschicksal; möchte = würde).

A mi pedig e folyamat ellenkező irányát, t. i. a potenciális értelemnek optativusivá válását illeti, az már nem a körülíró igék functiójának felcserélődésében, hanem magának a gondolatfüzésnek ilyen irányú módosulásában mutatkozik. Ilyen esetekről van szó: Du solltest es nur wagen, Anspruch darauf zu erheben. Kalt machen würd' ich dich mit diesen Händen (Sudermann, Heim. III. 14.). Látnivaló, hogy ez tk. föltételes (tehát potenciális) gondolat, melynek első része azonban optativ vagy inkább iussiv színezetűnek tűnik fel. Ezt a sajátságot úgy magyarázhatjuk, hogy a modern nyelv nem szereti a mellékmondatokat, de kikerülésüket sokszor csak úgy érheti el, ha az összetett gondolatot *fölbontja, analizálja*, a mi pedig magával hozhatja, hogy ezáltal a már *meggyökeresedett* potenciális értelem visszaváltozik az *eredeti* optativ v. iussiv értelemmé. Az ilyen használatokkal tehát a modern nyelv mintegy feleleveníti a módbeli jelentések régi viszonyát.

* * *

Foglaljuk össze fejtegetéseinket!

A mai coniunctivus-használatnak általános jellege ez: A modern nyelv *kerüli* a coni.-t s helyébe indicativust fejleszt, a mikor a coni. csakis a lehetőséget, a gondolat függését jelzi, mely viszony már magából a gondolatfüzésből is kitetszik; mikor tehát a coni. a gondolat színezetének nem egyedüli kifejezője s ép azért inkább csak formai jellegűnek látszik. Ezért is e coni.-ellenes folyamat függő, tehát *mellékmondatokban* tűnt elénk, mert épen itt halványult el legjobban eredeti szerepe. A mennyiben pedig a mai kifejlődés szerint a coni.-nak *praesens-alakja* szolgál az egyszerű lehetőség, tehát mintegy csakis a függés jelzésére: azért a coni.-ellenes folyamat elsősorban a praesens-alakot éri.

Végül a coni. kerülésének az a módja, mely a segédigék lábrakapásában nyilatkozik, magával hozza e segédigék funkciójának eltolódását.

Viszont megtartja és *továbbfejleszti* a mai használat a coni.-t, mikor csakis e coni. szolgál a gondolat nem reális voltának kifejezésére, vagyis mikor a coni.-nak határozott tartalmi funkciója van, tehát *főmondatokban*, mert épen itt maradt meg legjobban a coni.-nak gondolatot-árnyaló, tehát értelmi jellege. Minthogy pedig ezt a tartalmi funkciót a coni.-nak *praeteritum*-alakja őrizte meg legjobban, azért a coni.-t felkaroló irány egyúttal a praeteritum-alak felkarolását jelenti.

E használatmód pedig arra az alapgondolatra vezethető vissza, mely szerint a mai nyelv a coni.-ban nem lát mást, mint eszközt arra, hogy a gondolatnak tetszésszerű (többnyire az *egyéni* mellékértelmet hangsúlyozó) árnyalatot kölcsönözzön, és használatában ahhoz igazodik, vajjon képes-e ilyen funkcióra; ha igen, akkor él e képességével s felhasználja azt mindenféle más, egyéni árnyalatok hangsúlyozására is, vagyis továbbfejleszti; ha nem, akkor feleslegesnek fogja fel s a köznyelv mintájára egyszerűen elejti, annál inkább, mert elhagyása és indicativusszal való helyettesítése által gyakran ismét csak azt éri el, hogy a gondolatnak valamely más árnyalata jobban hangsúlyozva van.

Ebből az alapelvől tekintve, ha túlzásaiban nem is helyeselhetjük, de legalább megérthetjük a mai német coniunctivushasználatot.

FÖRSTER JENŐ.

PETRARCA HATÁSA A PLÉIADE KÖLTŐIRE.

(Befejező közlemény.)

Szükséges fejtegetnünk Ronsard költészetének azon mesterfogásait, a melyek szintén Petrarca költői modorára vezethetők vissza. Ezek között a legfeltűnőbb a szerelem megszemélyesítése. Ámor, a ki annyi fortélylyal intézi a jámbor halandók «szívügyeit», fontos szerepet játszik Petrarca és Ronsard personificatioiban. Tagadhatatlan, hogy van valami mesterkéltég ennek a motívumnak a gazdag kiaknázásában. Ámor rendszeren úgy jelenik meg, mint a költő ellensége. Petrarca azt mondja, ügyetlen volt, nem vette észre, a mint Ámor közeledett hozzá. Ez a támadás csak a költő elbizakodottságának a következménye:

Ma così va chi sopra 'l ver s'estima.*)

Tudja, hogy nem lehet kikerülni a kelepczét. A minap is Giglionál

*) I. XLIX. 95.

volt Toscanában. A szellők, a hullámok szinte rezgésbe jöttek Ámor közeledésére. Egyszerre csak megtámadják Ámor szolgálai, pedig nem is látta, honnét jöttek:

Quando ecco i tui ministri (i' non so donde)
Per dar mi e di veder di' al suo destino
Mal chi contrasta e mal chi si nasconde.¹⁾

Ámor nyílával felfegyverkezve jelenik meg előtte:

Sicuro non sarò, ben ch'io m'arrischi
Talor ov'amor l'arco tira ed empie.²⁾

Egy másik sonettjét így kezdi:

Io avrò sempre in odio la finestra
Onde amor m'avventò già mille strali.³⁾

A megszemélyesítés sokszor kiszélesedik. Ámor társakat fogad. harcra száll az Értelemmel. Egyik sonettjében Ámor, Fortuna és az Ész szerepelnek:

Amor, fortuna e la mia mente schiva
Di quel che vede, e nel passato volta
M'affiggon sì ch'io porto aleuna volta
Invidia a quei che son su l'altra riva.⁴⁾

Oly kegyetlenül üldözi Ámor a maga áldozatait, hogy ezek a halált kívánják. Petrarca irigyli azokat, a kik a másik parton vannak. Egyik költeményében Ámor ostromát így írja le:

Per far una leggiadra sua vendetta
E punir in un dì ben mille offese
Celatamente Amor l'arco riprese
Com' uom ch'a nocer luogo e tempo aspetta.

Ronsard is kifakad Ámor ellen. Ámulónak tartja, a ki törbe csalja az embereket. A szerencsétlenek lépre mennek, mert nem is sejtik a veszélyt, mely fenyegeti őket:

Ah traistre Amour, donne moy paix ou trèue
Ou choisissant un autre traict plus fort
Tranche ma vie et m'auance la mort.⁵⁾

¹⁾ I. LII. 100.

²⁾ I. LXI. 127.

³⁾ I. LXIV. 130.

⁴⁾ I. CVIII. 175.

⁵⁾ Am. de C. I. 8.

Gyűlöli, mert vaksággal sujtja az embereket s bárgyúkká teszi őket. Elutasítja, keressen másnál tanyát, csaljon meg más embert:

Je ne veux plus chez moy te recevoir
Malencontreuse et maudite espérance.¹⁾

Az elbizakodott Ámor ellen nem lázadhat fel a legyőzött halandó:

Injuste Amour fusil de toute rage
Que peut un cœur soumis à ton pouvoir
Quand il te plaist par les sens esmouvoir
Notre raison qui préside au courage.²⁾

Sokszor részletesebben ír Ámorról. Beszél nyíláról, szerelmi fegyveréről, melylyel a költő szívét ostromolja, a «viráglepte aranyháló»-ról, melyet kifeszít előtte:

Qu'eusse-je fait? l'Archer était si doux
Si doux son feu, si doux l'or de ses nouds.

Majd Ámor és az Ész harcát festi. Mikor a nap kocsiját az agg-
oceán vizébe fordítja s az éjszaka az «álom fátyolát teríti a halandók
szemére», akkor támadja meg Ámor az Értelme várát:

Amour a donc qui sape, mine et ronge
De ma raison le chancelant rempart...
Armant son camp des ombres et du songe.

Ilyenkor Ámor és az Ész kemény tusára kelnek:

Tous mes souldars sont traistres à mon cueur.³⁾

Hiába küzd Ámor ellen. Leigázza a legbátrabbat is. A költő is
eldobta védő fegyverét:

Que sus le champ ie luy rendy les armes

Eddig úgy élt, mint a rabszolga, könnyei voltak a segítői. Az Ész
gyenge, meghátrál s börtönbe kerül. Elárulja a költő szabadságát s
Ámor zsoldosainak adja át a csatamezőt:

J'auray tousjours en l'ame une guerre éternelle
Mes pensers et mon cœur me trahissent tousjours.⁴⁾

¹⁾ I. 6.

²⁾ Ib. I. 15.

³⁾ Am. de C. I. 29.

⁴⁾ I. 287.

Indulatának «fekete lova» sokáig bolyongott :

Que l'ay grand peur (si blanc ne contraint)
Sa course folle et ses pas ne refraint
Dessous le joug que ma raison ne verse.¹⁾

Ámor nem bántja «az ember oldalát, kezzeit, lábait», csak a szív a ezélja :

De faire dans mon cœur une éternelle playe.²⁾

Szíve valóságos viasz, hová Ámor a szerelmet véste be :

Ou de sa main Amour nostre vainqueur
Vous a graué vos grâces parfaites.³⁾

Majd Marie szemeivel fenyegeti Ámor. Hiába, nem menekülhet az öldöklő nyilak elől :

Au moins voyant son arc ie l'ay bien apperceu
Mais remparer mon cœur contre luy ie n'ay sçeu.⁴⁾

Ámor elhagyta Eryce mezőit. átjött a franczia földre. Megmutatta nyilait, hogy megpirongassa a költőt, a ki megfélekedezett Ámor törvényeiről :

Il me frappa trois fois, de ses ailes m'eslança.

Ámor szövetségesei az imádott ideálok. Ezeknek a festése is a legtöbbször a mesterséges concetti-modorra vall. Különösen itt tapasztalhatjuk a petrarkizmusnak az elsekélyesedését. Különben ez a vonás magánál Petrarcánál is a legtöbbször erőltetett és ízetlen.

Ki nem hallott Petrarca elragadtatásáról, a mikor Lauráról beszél? A világ összes Polycletesei nem tudnának olyan képet festeni, mint a milyent *Memmi* Simon alkotott. Memmi lelke bizonyára a paradicsomban, Laura igaz honában járt. Csak itt láthatta a szeráfi bájat, a melyet arczképére varázsolt.

L'opra fu ben di quelle che nel cielo
Si ponno immaginar, non qui fra noi
Ove, le membra fanno a l'alma velo.

Még a csónak is, a melyen Laurát látta, oly ragyogó volt, hogy fölülmúlta Jason hajóját, melyen az arany gyapjút vitte, vagy a Párisét,

¹⁾ II. 12.

²⁾ II. 246.

³⁾ Astrée I. 249.

⁴⁾ Am. II. Madr. 174.

melylyel a görög földre evezett. Laurának olyan varázshatalma van, hogy az angyalok között van az igazi helye :

Non cose umane o vision mortale
 Felice Automedon, felice Tifi
 Che conducesse si leggiadre gente.¹⁾

Még a görög, a római asszonyok között sem találni párját :

Non chi recò con sua vaga bellezza
 In Grecia affanni in Troja ultimi stridi . . .
 Non Polissena, Issifile ed Argia.²⁾

Petrarca nem egy költeményében látjuk a képek halmozását, vagy jobban mondva, fokozását. Ha felöltik előtte egy tetszetős kép, nem elégszik meg vele, de a legaprólékosabb vonásokat keresi, hogy annál rikítóbbá tegye. Pedig ilyenkor a leguntatóbb, s mikor plaszticitássa áltatja magát, a legagyafúrtaabb concettik útvesztőjébe téved. Egyik sonettjében így festi Laura szépségét :

Onde tolse l'oro e di qual vena
 Per far due treccie bionde? e ne quali spine
 Colse le rose e'n qual piaggia le brine
 Onde le perle in ch'ei frange ed affrena
 Dolci parole oneste e pellegrine.

S mire való ennyi báj? Csak a költő lelkét tépi, dúlja :

. . . mi cuocono 'l cor 'n ghiaccio e'n foco

Szeme, arca, keze mind megannyi csoda s a legkedvesebb emlékeket támasztják fel a lelkében. Petrarca maga mutat példát arra, hogy az emlék indítéka mennyire költői lehet, ha nem zavarja a sok concetti. Az alapmotívumot ilyenkor nem temetik el a képek. Az emlék csak arra szolgál, hogy az elégia színét adja a költeménynek, melynek gyászos hangulata meghatja a lelket :

O sia qui fine al mio amoroso canto . . .
 Secca è la vena de l' usato ingegno
 E la cetera mia rivolto in pianto.

Szeme, arca a legszebbek, a nélkül, hogy az tűz vagy rózsa, ez pedig márvány volna.

Mindazt, a mi csak szép és elragadó a természetben, felhasználja

¹⁾ I. 306.

²⁾ I. CCXXI. 343.

Ronsard is, hogy az ideált minél tökéletesebbnek rajzolja. Ezt különben maga a természet dédelgeti, hogy szépségét istenivé és halhatatlanná tegye :

Nature ornant Cassandre qui devoit
De sa douceur forcer les plus rebelles
La composita de cent beautés nouvelles
Que dès mille ans en espargne elle auoit
De tous les biens qu'Amour-oiseau connoit
Au plus beau ciel cherement sous ses ailes
Elle enrichit les grâces immortelles
De son bel œil qui les Dieux esmouvoit.¹⁾

Nincs mérték, melylyel ezt a szépséget mérni lehetne. Minden báj egyesül benne, a komoly fenség mellett a szűzies szerénység :

Qui voudra voir dedans une jeunesse
La beauté iointe avec la chasteté
L'humble douceur, la graue maiesté
Toutes vertus et toutes gentillesses.

Megismerszik benne Ámor egész hatalma, a mint gyógyít vagy halálos sebeket osztogat :

Il apprendra comme Amour rit et mord
Comme il guarit, comme il donne la mort.²⁾

Nincs tökéletesebb lény, mint Cassandre. Mikor megszületett, Erény, Kellem, Tudomány, Szépség egymással csatára keltek, kié legyen az elsőség. Csak Jupiter állította helyre a rendet, úgy, hogy a sok erény békésen megfér egymással. Hogy ezt a szépséget feltüntethesse, Daurat vagy Remy Belleau költői tehetségére volna szüksége. Láta Cassandret a nymphák között, de tekintetével elhomályosította mindannyinak a szépségét. Cassandre felülmúlja a gráciákat is :

Rose et liz et ghirlandes pleuuoit
Tout au rond d'elle au milieu de la place.

Szépségével életre kelti a tavasz virágait. Ezt a gondolatot a következő pointettel fejezi ki :

Si qu'en despit de l'hyver froidureux,
Par la vertu de ses yeux amoureux
Un beau printemps s'engendra de sa face.³⁾

¹⁾ Am. de Cass. I. 4.

²⁾ Cass. I. 3.

³⁾ I. 54.

A költő képeket keres, hogy Cassandre szépségét minél hívebben fesse. Ebből a szempontból különösen két mozzanatot kell megfigyelnünk. E képek, ha itt-ott festőiek is, a legtöbbször a költő vakmerőségét s mesterkéltséget árulják el. Ezenkívül a legtöbbször tömegesen jelentkeznek. Szabad játékot enged képzeletének s metaphoráinak kincses bányája szinte kimeríthetetlennek tetszik. De mintha valami szegénység volna ebben a gazdagságban s a külsőség pazar pompája a benső ihlet hiányának volna a bizonyítéka. A rítkó színek nem engedik még csak sejtelnünk sem a költő érzelmeit és látnunk az æsthetikai igazságot. Különösen azok a metaphorák gyakoriak, a melyekkel az imádott nő kegyetlenségét festi. Cassandre «felvértezett harcász», a ki hadat üzent a költőnek. Több szonettje van, a hol a képek halmozása szinte bántó módon tárul elénk. Ezek a képek pedig: a márvány, a zephir, a jaspis, a porphyrt, a gyémánt, a «lágú sóhajtott érintett drágakő», a szegfű, a rózsza. Ennyi szépség láttára ki ne érezne nagy szerelmet?

. . . . si profond émoi
Qu'un autre object ne se présente à moy.

Mikor Cassandre születése napján szebbé varázsolta a világot, Apolló négy ajándékkal tüntette ki:

Or' de ses rais luy façonnant les yeux,
Or' luy donnant son chant mélodieux,
Or' son oracle et ses beaux vers encore.¹⁾

Venus mosolyt, Dido szépséget, a Hajnal rózsza-ujjakat, Amor fegyvert, Pallas Athene pedig észet adott neki. Máskor azt írja, hogy nem «hajának kincse»,²⁾ nem «mosolyának szép gödröcskéje» győzte le:

Seul son esprit, miracle de nostre âge
Qui eut du Ciel tous les dons en partage
Me fait mourir pour sa perfection.³⁾

Kimesterkedett pointetel egyik költeményének ilyen fordulatot ad:

O corps parfait, de tes beautés la moindre
Mérite seule un siège d'Ilion.⁴⁾

A méz nem oly édes, mint szelid mosolya. Fogainak «két ezüstös

¹⁾ Cass. I.

²⁾ Le trésor crespelu.

³⁾ Cass. I.

⁴⁾ Cass. I. 27.

«sáncza» vagy «két gyémántsora» mindenkit elbűvöl. Szavainak zenéje elringatja a lelket és elfeledteti a gondot:

Du beau jardin de son jeune printemps
Naist un parfum.

Balzsamot áraszt mindenfelé. Szavától megindul az erdő s továbbtűnik a hegy:

Qui tous ravis fait sauteler les bois,
Planer les monts et monter les plaines.¹⁾

Cassandre valóságos angyal. Már akkor sem tartotta közönséges nőnek, a midőn először látta:

. . . C'estoit vrayment un Ange
Qui pour nous prendre estoit venu des Cieux.²⁾

Bárki látja Cassandret, csodálva vallja be, hogy ez a báj az ég ajándéka, honnét a Szépség leszállott és Cassandreban testet öltött:

La terre au ciel a maintenant osté
La beauté mesme, ayant chose si belle.³⁾

Mikor meglátta az égi szépet, ő, a halandó ember, megreszketett egész valójában s arra gondolt:

L'avoir iadis en paradis laissé.⁴⁾

Cassandre átszellemült tekintete őt magát is az ég felé ragadja. Meg akarja semmisíteni halandó porhüvelyét.⁵⁾ Halhatatlan akar lenni, mint Alcène. Lelke fellázad teste ellen. Ennyi áldozatot hozna Cassandreért:

O saint brazier, o flame entretenue
D'un feu divin.

El akarja égetni testét, hogy lelke az ég felé emelkedjék:

. . . pour adorer là-haut
L'autre beauté dont la tienne est venue.⁶⁾

Szép ajkait, szemeinek «két iker csillagát» nem győzi eléggé

¹⁾ Cass. I. 68.

²⁾ I. 69.

³⁾ I. 31.

⁴⁾ Madr. 79.

⁵⁾ Tout l'imparfait de son écorce humaine.

⁶⁾ Cass. I. 84.

magasztalni. A költő mindenre képes volna, ha Cassandre az övé lehetne:

. . . reprendroit le plumage
Ore d'un Cygne or' le poil d'un Tureau.

Mint a hogy a nap kioltja fényét, midőn Cassandret látja, olyan csodát tesz a költővel is:

. . . ainsi ma foy surpasse
Le plus parfait de toutes ses beautés.¹⁾

Majd kéri Janet-t, a király festőjét, híven alkossa meg Cassandre arczképét. Haja göndör legyen, barázda el ne rúttssa homlokát. De kételkedik erejében. Hogyan tudja Janet feltüntetni a szemeket, melyek még a csillagokat is túlragyogják?

Je sens portraits dedans ma souvenance
Tes longs cheveux, ta bouche et tes yeux
Ton doux regard, ton parler gracieux.²⁾

Bár mindenki ismerné Hélène erényét. De a gonosz század mit sem tud róla, csak Ronsard fedezte fel:

. . . seul l'ay cogneu que pent ta Déité
Et qu'un autre auant ne l'auoit peu cognoistre.³⁾

Az egész természet megbámulta. Mikor megszületett, a múzsák és a gráciák környékezték bölcsőjét.⁴⁾

Petrarcának sok bajt okoz Laura tekintete. Sok lény elviseli a nap hevét, mások vakon a tűzbe rohannak. Ő is ilyen meg gondolatlan. Hiába keres megnyugvást az erdőben, a barlangban:

Mio destino a vederla mi conduce
E so ben ch'i vo dietro a quel che m'arde.⁵⁾

Egy sonettjében, melyet Laura betegsége alkalmával írt, féltő

¹⁾ I. 91.

²⁾ I. 103.

³⁾ Hel. I. 265,

⁴⁾ Kisfaludynál:

A sorsot megengesztelné,
Folyókat állítana,
A halált is megkérlelné,
Hegyeket indítana (Kes. Szer. XIII. ének).

⁵⁾ I. XVI. 25.

aggódását árulja el. Ha talán meghalna Laura, tekintetének fényével még a napot is elhomályosítaná:

Nel quinto giro non abiterebb' ella
Ma se vola più alto, assai mi fido
Che con Giove fia vinta ogni altra stella.¹⁾

Laura tekintetével áldást osztogat. Ha akarja, egy pillantásával elzárja az élet útját. A költő agyának csak egy gondolata, szívének csak egy érzése van, ha Laurára néz, azért nem győzi eléggé dicsérni:

Perch' io di lor parlando non mi stanco.²⁾

Máskor a legmesterkéltbb képhez fordul. Laura szép szemeiben van a költő «szerelmének kulcsa»:

O begli occhj soavi
Che portaron le chiavi
De miei pensier mentr' a Dio piacque.³⁾

Hiába versenyeznek vele a csillagok. Csak a nap lehet méltó vetélytársa:

Le stelle e 'l cielo e gli elementi a prova
Tutte lor arti ed ogni estrema cura
Poser nel vilo lume in cui natura
Si specchia, e 'l sol ch' altrove par non trova.⁴⁾

Majd tovább színezi a képet. Az egész világ lángtengerben áll, s mindezt csak egy tekintet okozta. A túlélés pointetel vakmerő fordulat következik s újabb motívum járul az előbbihez. Ennek a fénynek olyan ereje van, hogy megtisztítja a szenvedélyt s az eszményi szerelmet támasztja fel a lélekben.

Ronsardnak nincs mindig szüksége sok képre, megelégszik egygyel is, de azt szélesen rajzolja vagy aprólékosan kiszínezi. Vagy ha több képet használ is, különösen egyet emel ki, úgy hogy a többi majdnem háttérbe szorúl mellette. Mint Petrarcának, úgy Ronsardnak is legkedveltebb hasonlata a nap:

Je parangonne au Soleil que j'adore
L'autre Soleil. Cestuy-là de ses yeux
Enlustre, enflammé, enlumine les Cieux
Et cestuy-ci nostre France décore.⁵⁾

¹⁾ II. XXIII. 51.

²⁾ I. LIX. 118.

³⁾ Canz. IV. 58.

⁴⁾ I. CXX. 228.

⁵⁾ Cass. I.

De Cassandrenak rideg a szíve s a költőt a sors mégis arra kényseríti, hogy szeresse.¹⁾ Magában az ellentétben újabb ellentétet használ s így a kép riktóvá válik. Máskor a csillagokhoz hasonlítja Cassandre tekintetét:

Je vey tes yeux, dessous telle planette
Qu'autre plaisir ne me peut contenter.²⁾

Az első májusi napon mindjárt megmutatta ennek a tekintetnek a bűvös hatását, de mégis gyilkosának tartja, mert örökké érzi perzselő hevét:

Jeux qui tenez la clef de ma pensée.³⁾

Addig a napig, míg nem látta Cassandret, úgy járt, mint az élő halott, de abban a perczen, midőn megpillantotta:

A la vertu vostre ceil me fut l'escorte

Annyira elragadta, hogy őt, a tapasztalatlan embert egészen átvarázsolta. Cassandre tekintete a halandó embert tökéletesebbé teszi:

Vous m'inspirez et dedans moy vous faites
Si ie fay bien, tout le bien que je fay.⁴⁾

Különben ez a tekintet egészen életszükségletévé vált. Valóságos rablónak tekinti magát, mert, hogy tengődni tudjon, Cassandre «szemefényére van szüksége». De ez a «lopott kincs» csak három napig tart s így újból megrabolja:

Larron forcé de chose defendue
Non par plaisir, mais par nécessité.⁵⁾

Máskor azonban beteggé teszi s «gondolatai hajóját» a «bosszúság zátonyára» csalja:

L'œil qui tenoit de mes pensers la clef
Contre un despit a fait rompre ma nef.⁶⁾

Szomorú gondolatai, mint «éhes karvalyok», marcangolják lelkét. Úgy érzi, hogy Proteus kínjait szenvedni át. Nem a nap égető melege emészti, de Cassandro szemei üldözik:

1) Clous de fer sur le froid de sa glace.

2) Cass. I/a.

3) I. 4.

4) Cass. I. 48.

5) I. 50.

6) I. 52.

Vos chastes feux, esprits de vos beaux yeux
 Vos doux esclairs qui réchauffent les cieux
 De mon brazier éternizent la flame.¹⁾

Mikor a nap letűz a szántóföldre, az éltető melegtől hullámzanak a kalászkok.²⁾ Ha az ő istennője rátekint, sok szép s nemes gondolatot támaszt benne:

. . . en mon cœur se produit
 Maint beau penser qui me donne assurance.³⁾

De a mint a nap lenyugtával az egész természet elveszti az éltető meleget, úgy semmisül meg minden reménye, ha Cassandre nincs előtte.

Marie szemében is egész világot lát, hiszen maga Amor lakik benne, a ki Marie tekintetével fenyegeti:

Ores bas, ores haut tousjours me regardant
 Et son arc contre moy coup sur coup . . .

Ilyenkor hazájának is árulójává lenne, ennyire képes Marie. Máskor azt írja, hogy a nap szégyenében a felhők mögé rejtőzködött, mikor Mariet látta:

Mais luy comme esblouy de ta viue lumière
 Ne pouuant la souffrir s'en alla tout honteux.⁴⁾

Hélène tekintete is boldog világot tár fel előtte:

Cent beautés qui me font si longue guerre.

Különben Hélène minden erényben bővelkedik:

Je voy tant de vertus que je n'en sçay le conte
 Esparses sur ton front comme estoiles aux cieux.

Hélène szemében «édes eledelt»⁵⁾ talált, olyan gyönyörűséget, a milyent a legnagyobb fejedelmek sem élveztek. Az «angyali italt» mohón fogadta be a lelke.⁶⁾

¹⁾ I. 59.

²⁾ . . . ondoyent d'epics crestez.

³⁾ Cass. I. 95.

⁴⁾ Hel. I. 266.

⁵⁾ Douce pasture.

⁶⁾ V. ö. Kisfaludynál:

Két szeme szép arczatján
 Két ragyogó tüzes nap,
 Mint az az ég boltozatján
 Kitől minden éltet kap (VII. ének).

Ronsard éppen úgy, mint Petrarca, gyakran a mythológiából választja a hasonlat tárgyát. Ehhez járul mind a két költőnél a szójáték. Ismeretes, hogy «lauro» az olaszban borostyánt jelent s hogy a Laura név így is variálható: l'aura. De különösen a Laura és lauro között mutatkozó homonym kapcsolat képezi Petrarca sonettjeinek egyik indítékát. Ez pedig sok mesterfogásra készíteti a költőt. Vegyük tekintetbe azt is, hogy ez a motívum a provençei költészet hatása alatt álló régi lyra örökségeként maradt a későbbi nagy költőkre. Ez az irány pedig megengedte ezt a conventionális modort. De Petrarca ezt sokszor túlzásba viszi. Laura neve fölébreszti a «lauro» fogalmát, ez a Daphne nevet, Daphne a görög mythológiának egy teljes részét, Apolló és Daphne szomorú sorsát, mely Peneus leányának tragikus történetével végződik. Petrarca felhasználja ezt a mozzanatot, mert azt szeretné megértetni velünk, hogy van valami rokonság Apolló és az ő sorsa között. Kéri a lant istenét, kinek keblét Thessalia földjén büszke remények hevítették, őrizze gondosan a «borostyánt», melyet mind a ketten meg akartak érinteni :

Si vedrem poi per meraviglia insieme
Seder la donna nostra sopra l'erba
E far de le braccia a se stess' ombra.¹⁾

A Laura, lauro szójáték megtalálható Ronsardnál is :

Ronsard voulant aux astres s'eslever
Fut foudroyé par une belle Astrée.²⁾

Vagy Hélène-re :

Ma douce Hélène, non mais bien ma douce haleine.³⁾

Gyakran fordul a mythológiához. Cassandre olyan szép, mint a habléány, mikor haját fésülgeti :

Je l'accompare à l'escumière fille
De femme humaine encore ne sont pas
Son ris, son front, ses gestes, ne ses pas
Ny de ses yeux l'une et l'autre étincelle.⁴⁾

Cassandre az egész Olympnak parancsol s a háborgó elemek alázatosan

¹⁾ I. XXVI. 54.

²⁾ Astrée I.

³⁾ Hélène III. 260.

⁴⁾ Cass. I. 21.

hunyaszkodnak meg előtte. A költő maga Proteus, a kinek Cassandre «szent és angyali ajka» sok keserűséget okoz:

Un vray Prothée, afin que le soing vienne
Plus longuement se paistre de mon cœur.¹⁾

A szójáték, mint előbb láttuk, Ronsardnál nem egyszer calembourrá fajul s a csengő szavakban alig találunk egy szemernyi költészetet. Magyarázat nélkül alig volna képes megérteni a modern olvasó Ronsard szójátékainak mythologiai vonatkozásait. Ronsard Cassandret szereti, de egy Cassandre szerepet játszik a görög hitregében is. A meséknek ez a Cassandreja Priamusnak a leánya. Antoine Muret, Ronsardnak a magyarázója már hangoztatja, hogy Ronsard a maga ideálja és Priamos leánya között kapcsolatot teremt, mint a hogy ezt Petrarca Daphneval tette. Ronsard Cassandret így szólítja meg:

Je ne suis point, ma guerrière Cassandre
Ny Myrmidon, ny Dolope soudart.²⁾

Ő nem az a kegyetlen harczos, a ki megölte Cassandre testvérét s felgyújtotta városát, de az a Corèbe, a kinek a szívét halálra sebezte «a győző íjász».³⁾ Ronsard felhasználja mindazt, a mit a mythologia Cass.-ról regél. Cassandre itt valóságos pythonissa, s ez a vonás fontos. Jól ismerjük Cassandra közmondásos jóslatát.⁴⁾ Ronsard kedvese is kegyetlen dolgokat jósol a költőnek. Előre megmondja, hogy néhány nap múlva «bezárja élete napját», minden reménye elhagyja:

Tu seras fait du vulgaire la fable
Et bastiras sur l'incertain du sable.⁵⁾

Nem kevésbé jellemzetesek azok a képek, melyekkel Petrarca és Ronsard szerelmüket festik. Rendesen az ambróziához hasonlítják. Így Petrarcánál:

Pasco la mente mia d'un si nobil cibo
Ch'ambrosia e nettar non invidio a Giove
Che sol mirando, obbligo ne l'alma piove.

¹⁾ I. 105.

²⁾ I. 6.

³⁾ l'Archerot veinqueur.

⁴⁾ Arany Jánosnál:

Oh, hogy riad fel intő jós-ajakkal!
S midőn a harcz dült, mint vérbósz Kain,
Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal
Egy új Kasszandra Trója lángjain.

(Széchényi eml. XVI.)

⁵⁾ Cass. I. 11.

Ronsardt is ezzel az ambróziával kecsgettette Ámor:

De l'aualler ie ne me puis lasser
Tant plaisir d'un variant penser
Mon appétit nuict et jour fait renaistre.¹⁾

A képfokozás Ronsardnak több költeményét jellemzi. Egyiket így kezdi:

Le Destin veut qu'en mon âme demeure
L'œil, la main et le poil deslié.

Nemsokára újabb metaphora kerül elő:

Qui m'ont si fort brûlé, serré, lié.

De ez még rikitóbbá lesz, s hamis módon aknázza ki a költő azt a hatást, a mely az ismétlésben rejlik:

Oeil, main et poil qui bruslez et gennez.

A már használt kép kissé durva színe csaknem ízetlenné teszi az egész sonettet. De még ez nem elég. Újabb, banálisabb képet használ:

Et enlancez mon cœur que vous tenez
Au labyrinthe de vostre cresse voye.

Majd vakmerő fordulat következik:

Oeil tu serais un bel Astre luisant...

Egyik kép feltámasztja a másikat s ez az eljárás addig tart, míg elsekélyesedik a sok metaphora. Cassandre mosolya «rózsalánczczal hálózta be», «bársonyos kezei» bebörtönözték, azért nem is tudja elejtetni:

Tousjours grauez en l'âme ie ne porte
Un œil, un ris, une larme, une main.²⁾

A képeken és hasonlatokon kívül még a szók sajátosságos használata is jellemzi Petrarca és Ronsard költészetét. Különbözik ez úgy az egyiknél, mint a másiktól a hatás egyik forrása volt. Ilyenkor a legmesterkétebb módhoz fordulnak, s itt is csak az a módorosság áll elő, mely a petrarkizmust — hogy úgy mondjuk — zátonyra juttatta. Petrarca és Ronsard

¹⁾ I. 17.

²⁾ Cass. I. 43. Képhalmozás Kisfaludynál:

Láng volt az ő sóhajtása,
Felhős hajnal mosolygása,
Gyöngyök voltak könnyei,
Halvány rózsák színei. (H. Sz. 89.)

kedvelik a szóismétlést. A hangulatkeltésnek ez a módja hatásos, ha a költő művészi érzékkel használja. A gondolatcsoport legfontosabb elemét feltüntető szó nyomot hagy a lélekben. A refrain hatása is csak ezzel a pszichológiai tényssel magyarázható. A refrainben rendszeren az alapgondolat ismétlődik. Petrarca és Ronsard eljárása nem ilyen. Ugyanazt a kifejezést, de legtöbbször az indulatszót ismétlik sorról-sorra, hogy a költeményt annál csattanósabb pointtel fejezzék be. Petrarca egyik költeményét így kezdi:

S'una fede amorosa, un cor non finto
 S'oneste voglie, in gentil foco acceso
 S'un lungo error in cieco laberinto . . .
 S'aver altrui più charo che se stesso
 Vostro donna il mancato e mio fia il danno.¹⁾

Szereti ismételni a sok «oimè»-t is, így mintegy elevenebb színben akarja festeni szerencsétlen állapotát:

Oimè il bel viso, oimè il soave sguardo
 Oimè il leggiadro portamento altero . . .

Máskor a tagadó szócskák halmozását látjuk:

Nè per sereno cielo in vaghe stelle
 Nè per tranquillo mar legni spalmati,
 Nè per campagne cavalieri armati
 Nè per bei boschi allegre fere e snelle . . .

A sok tagadás csak arra szolgál, hogy az alapgondolat minél jobban kidomborodjék.

Ronsard többször mutat példát arra, hogy szóismétlése hatásos, mert ízlése vezeti. Így a mikor azt írja, hogy szerelme sohasem szűnik meg:

Tant que la rose en l'espine naistra
 Tant que d'humeur le Printemps se paistra,
 Tant que les Cerfs aimeront les ramées.²⁾

Majd nagy szenvedését festi:

Tant de fois s'appointer, tant de fois se fascher
 Tant de fois se fuyr, tant de fois se chercher
 Sont signes que l'Amour de pres nous vient toucher.³⁾

¹⁾ I. CLXXXVII. 305.

²⁾ Cass. I. 26. l.

³⁾ Hélène I. 270. l.

A mikor búcsút vesz Cassandretól, az «isten veled» ismétlése kedves bájt ad az egész költeménynek:

Adieu ma chère vie, adieu ma seconde ame . . .
Adieu le bel object de mon plaisant martyre.¹⁾

Máskor a sem-sem ismétlése tűnik fel. Cassandrenak sem aranyos haja, «mely csodás fodrozatot képez»,²⁾ sem «homlokának ragyogó ege» nem hódították meg annyira, mint szép szemei:

Seuls les beaux yeux . . .
Deuant le soir finissent ma journée.³⁾

Nincs annyi levél a fán, fű a réten, hal a tengerben, Beauceban annyi aratás, Bretagneban puszta, Auvergneben forrás, mint a milyen megmérhetetlen a költő gyötrődése:

Ny la mer n'a tant de poissons
Ny la Beauce tant de moissons . . .
Ny l'Auvergne tant de fontaines.⁴⁾

Máskor a «doux» s az «heureux» kifejezéseket ismétli:

Doux desdains, douce amour d'artifice cachée
Doux courroux, douce amitié⁵⁾ etc.

Egy másik költeményében:

Heureuse fut l'estoille fortunee
Heureux le fils . . .⁶⁾

Sajátságos az indulatszóciska ismétlése, itt azonban annyira mesterkél, hogy ma már az olvasó alig talál benne gyönyörűséget. Óh hiába töltött évek, óh bohó vágyak, óh csaló remények, óh hegyek, óh völgyek, — mondja a költő, — ti tudjátok, mennyit szenvedek:

O miel, ô fiel, dont me repaist ma Dame
O nuict, ô jour, ô Manes stygieux
O fiere ardeur, ô passion trop forte
O vous Daimons, ô vous divins esprits
Voyez pour Dieu, quelle peine je porte.⁷⁾

1) Am. II. Madr. 157.

2) Les nœuds crespez folastrement.

3) Cass. I. 60.

4) Am. II. Chans. 153.

5) Hel. I. 283.

6) Am. I.

7) Cass. I. 86.

Van még egy mondatkötési módja, mely teljesen rokon a fejtegetett sajátsággal. A feltétes mondat kötőszavának többszörös ismétlése, majd pedig a pointe kiélézése több költeményét jellemzi:

Si le soucy ne iaunist plus ma face
Si le plaisir fait en moy son séjour
Si l'aime mieux les ombres que les iours...¹⁾

Mindenesetre a sok ismétlés arra szolgál, hogy az alapgondolat minél jobban kitűnjék. Erre még egy eszköze van úgy Petrarcanak, mint Ronsardnak: az ellentét. Előbb szárad ki a tenger minden habja, hogysen Petrarca megtalálná a boldogságot:

Lasso le nevi fien tepide e nigre
E'l mar senz'onda, e 'per l'alpe ogni pesce
E corcherassi 'l sol là oltre ond' esce
D'un medesimo fonte Eufrate e Tigre.²⁾

Ronsard nem elégszik meg azzal, hogy egy-egy mozzanatot állít egymással ellentétbe, de részletekbe bocsátkozik:

Je suis vaillant et le cœur me defaut
J'ay l'espoir bas, j'ay le courage hant.

Mikor hallgat, akkor könyörög a legesdeklőbbben, s mikor valamin csodálkozni látszik, akkor a legkönyösebb:

J'aime estre libre et veux estre captif
Tout ie désire et si n'ay qu'une ennui.³⁾

Mindenben hiányt szenved. mégis eltékozolja egész vagyonát; a mosolyt erőlteti, de lelke nyugtalan; azt mondják, hogy szabadságban él, pedig igában sinylődik; bátornak tartják, pedig remeg félelmében. Szereti Ronsard ilyenkor a fagy, a meleg, a nap, az éjszaka képeit alkalmazni:

Amour me brusle, et l'hyver froidureux,
Qui gèle tout, de mon feu chaleureux
Ne gèle point l'ardent qui tousjours dure.⁴⁾

Láttuk azokat a stilisztikai vonásokat, a melyek Petrarca és

¹⁾ Cass. I.

²⁾ I. XLIII. 86.

³⁾ Am. de Cass. I. 8.

⁴⁾ Am. I. 168. Kisfaludynál:

Előbb megég tehát a jég
Mégfagy a tűz, bomlik az ég (18. d.).

Ronsard költészetét egyaránt jellemzik. A képek, a hasonlatok, az ismétlések, a pointe, az ellentétek mind oly mozzanatok, melyek inkább meggyökerezethették Petrarca költészetét, mint motívumai. Úgy látszik, maga Ronsard is beleúnt a régi irányba s újabb ösvényt keresett. Meggyőződött arról, hogy nagy költőt utánozni igen kényes dolog. Mikor azt hitte, hogy Petrarca szellemét átültette nemzete költészetébe, keserűen csalódhatott. Nem maradt egyéb belőle, mint szó és rhythmus. De ez már nagy haladás volt. Arra, hogy a francia költészet a következő században La Fontaine és Racine verselési virtuozitásáig fejlődhetett, sokat tett Ronsard. Itt nincs helyén részletesebben fejtegetnünk azokat a reformokat, a melyeket a francia verselés terén eszközölt. A különböző terjedelmű sorokból a legzeneibb strófákat alkotta. Bizonyára buzdítólag hatott rá mestere, a kinek verses kötete a legváltozatosabb s legmesteribb technikájú költeményeivel sok kedves órát szerzett követőjének.

II. Petrarca s a Pléiade többi tagjai.

Ronsard petrarkizmusát részletesebben fejtegettük. Ugyanezt tehetnők a Pléiade többi költőivel is. De csak ismétlésekbe bocsátkoznánk. Ugyanazokat a vonásokat látjuk ezeknél is, mint Ronsardnál. Petrarca műveire hivatkozunk itt már fölösleges, tekintve azt, hogy Ronsard és Petrarca költészetének összevetésével a kor divatos irodalmi irányának különben is mintegy típusát adtuk.

Már Vauquelin de la Fraissay mondja, hogy Du Bellay volt az, a ki először írt szerelmi sonettekét. Du Bellay¹⁾ azt írja, hogy a félénk tengerészhez hasonlít, a ki előtt elhomályosul az ég, zajong a tenger:

Le nocher suis, mes penses sont la mer
Soupirs et pleurs sont les vents et l'orage.²⁾

Minden lépése tétova, tekintete téveteg, s mindezt szerelme okozta, de a remény kecsgetteti:

Tout en un point et m'arrest et puis m'invite
Me pousse en haut, et puis me fait reuire.

A természet-motívum is megtalálható Du Bellay-nál. Az éghez, a földhöz könyörög, szánakozzanak rajta;

O ciel, ô terre, ô élément liquide
O vents, ô bois, rochers, montaigne et plaine

¹⁾ Du Bellay nevezetesebb művei: Olive, Regrets etc.

²⁾ Olive XLI. 101. l.

Tout lieu désert, tout riuage et fontaine
Veuillez piteux ouyr ma triste voix.¹⁾

Kedves előtte az óra, a mikor Olivet először meglátta :

O l'an heureux, le mois, le jour et l'heure
Que mon cœur fut avecq'elle allié.²⁾

Olive szeme valóságos csillag, mely «bátorságának hajóját» kormányozza. Egy tekintete is elég, hogy elfeledtesse szenvedéseit. De «rettenetes pokol» lakik kedvese lelkében. Majd részletesebben festi az ideál szépségét, elsorolja minden báját, s ezt ugyanazzal a bántó egyhangúsággal teszi, mint Ronsard. Arany haját, márvány homlokát nem győzi eléggé magasztalni :

Ce haut penser, cest honeste silence
Ce sont les haims, les appas et l'amorse.³⁾

Említi a kegyetlen gyermeket, a ki «a szerelem szent fáját» ültette el «szíve sziklájára». Szerelmének «gyökere» Olive számos erénye, reménye a virág, de gyümölcse a gond :

Mon vain espoir y est tousjours en fleur
Et mes ennuis sont les fruicts qui en viennent.⁴⁾

Mikor Olive megszületett, az egész világra mennyei fény áradt. Vele az istenség szállott le az égből s nyilával a költő szívéhez közelgett :

Quand dessus moy Amour son arc tendit
Et me fist serf de sa grand' déité.⁵⁾

Petrarca ellentétei is felmerülnek Du Bellaynál. Ezek a nap és az éjszaka, az öröm és a bánat, szabadság és a fogság :

La nuit m'est courte, et le jour trop de me dure...
Je voy mon bien et mon mal ie trop me dure.⁶⁾

Mikor szerelméről beszél, a legbanálisabb hasonlatokat használja. Nem lehet megostromolni «hitének szikláját»,⁷⁾ mert ez olyan szilárd, mint a gyémánt :

¹⁾ Olive LIV. 108.

²⁾ Olive XXXIII. 97.

³⁾ OL. LXV. 113.

⁴⁾ LXIX. 115.

⁵⁾ V. 83.

⁶⁾ Ib.

⁷⁾ Le roc de sa foi.

Plustost voudra le diamant apprendre
A s'ammolir de son gré.¹⁾

A sok tagadást nem egyszer csak azért használja, hogy lelke gyöt-rődését minél erősebb színekkel fesse:

Ny par les bois les Driades courantes,
Ny par les champs les fiers escadrons armez
Ny par les flots les grands vaisseaux ramez
Ny plaisir pourrait plaire à mes yeux.²⁾

Inkább szerkezeti sajátosságai emlékeztetnek Petrarcára, mint köl-teményeinek alapmotívumai. — «Malheureusement il n'emprunte guère à Pétrarque que ses mignardises et ses subtilités. Nous retrouvons toujours d'un bout à l'autre du recueil les mêmes figures, antithèses recherchées, métaphores prétentieuses, comparaisons banales et factices.³⁾

Baif is hű utánzója Petrarcának. Marty-Laveux, a mikor fejtegeti Baif költészetét, különösen kiemeli ezt, de utal arra is, hogy Ronsard Cassandreja is hatást gyakorolt rá.⁴⁾

Baif is magányosan bolyong, elpanaszolja bánatát fűnek, virágnak, s nincs oly barlang vagy szikla, a mely meg ne könyörülne rajta:

Ny beste, ny rocher, ny pré, ny arbrisseau
Qui ne sente avec moy d'amour quelque estincele.⁵⁾

Ugyanezzel a motivummal találkozunk a következőben:

O mons, ô buissons, ô bruyères
O prés herbus, ô fleuves, ô ruisseaux.⁶⁾

Méline szeme olyan, mint Junoé, haja, mint Auroráé, lába, mint Thetisé:

Rien n'est en toy qui ne vienne des cieux
Chaque déesse en toy mit tout le mieux.⁷⁾

Képei, hasonlatai olyanok, mint a Ronsardéi. Méline szemei

1) Ol. XXXV. 98.

2) XCVI. 129.

3) Morillot cikke Petit de Julleville irodalomtört.-ben 236. l.

4) C'est en pensant à Pétrarque et à sa dame Laure, à Du Bellay, à son Olive, à Thyard, à sa Pasithée, à Ronsard, à sa Cassandre, à Desportes, à son Hyppolite qu'il composa ses poésies amoureuses (Biogr. Marty-Laveux X.).

5) Méline I. 20.

6) Ib. I. 21.

7) Ib. I. 23.

«kedves tolvajok», mert elrabolták a költő nyugalját, vagy «vészes csillagok»,¹⁾ mert életét kormányozzák:

Tel trait d'Amour mon cœur a trauersé
Que peu-à peu s'enfuit ma force toute.²⁾

Francine szemei is folyton gyötirik. Saját szíve az árulója, mert helyet enged legnagyobb ellenségének, Francine tekintetének:

Par vous, yeux, dans mon cœur vint la poison amère.³⁾

Szereti az ellentéteket is:

En une triste nuit, ou en gaye lumière
Mets moy dessus le ciel, dessous terre mets moy
Je serais tousjours mesme.⁴⁾

Remy Belleau⁵⁾ is a megszokott módon emlékszik vissza elhalt kedvesére. Így a «Complainte Sur La Mort D'Une Maistresse» című költeményét a már Petrarcanál idézett szójátékkal kezdi:

. . . Laurier et toy gentil Ormeau
Au tige verd et refrisé rameau . . .

A költőnek nincs nyugalma:

Jamais l'ennuy, le trauail soucieux,
Tant soit-il peu, donne trêue à mes yeux.

Hová lett ez a csodálatos szépség?

Q'est devenu le vermeil de la rose
Le lis, l'œillet

Leírja a túlvilágot, hol édesen csicsereg a madár, a hol nincs se köd, se dér. A patakokban méz esorog s a mezőket manna borítja:

Rien que douceurs, rien que manne et que miel
En ces lieux beaux ne distille du Ciel.

Majd búcsút vesz a rétektől, a hegyektől:

Adieu Lauriers, adieu grotte sauuage
Prez, monts et bois, et tout le voysinage.⁶⁾

¹⁾ Antoine de Baif: Méline, Francine.

²⁾ Francine 104.

³⁾ Francine 104.

⁴⁾ Meline I. 34.

⁵⁾ Nevezetesebb művei: Bergeries, Petites Inventions etc.

⁶⁾ Petites Inventions 124—127.

Ő is Ronsard modorában festi kedvese szépségét:

Ce beau front releué, la demeure des Grâces
 Ces deux astres iumaux, la retraite d'Amour
 Ce coural soupirant, le gracieux séjour.¹⁾

Jacques Tahureau de Mans kötetei: «Sonnets, odes, et mignardises amoureuses de l'Admirée»²⁾ szintén figyelmet érdemel. Ő maga elismeri, hogy leginkább Pindart, Horáczt és Petrarcat utánozza:

Assez vraiment au fort de mon souci
 Pindare, Horace, et vous, Pétrarque aussi
 J'ai voulu suivre et piller votre lyre.³⁾

Oliviers de Magny Castianiret magasztalja. D'Aubigné is ír néhány sonettet. Mellőzhetjük Jean de la Péruze, Pierre de Brach, Louis le Caron, Jean de la Jessée költeményeinek a fejtegetését, a melyek a petrarkizmus megszokott fordulatait tüntetik fel. Érdekesebbek a «Satire Ménippée» egyik munkatársának, Passeratnak sonettjei. Ha még megemlíjtjük a «Recherches de la France» szerzőjét, Estienne Pasquier, s a két kiváló drámaíró, Jacques Grevint és Robert Garniert, továbbá Vauquelin de la Fresnaye, Desportes-ot és Bertaut-t, elsoroltuk a jelentékenyebb Petrarca-utánzókat.

Desportesnak olasz költők a mintái: Angelo di Costanzo, Ariosto és Petrarca. Unalmas antithésai, képei s hasonlatai, mint Bertautnál is, már a petrarkizmus teljes elhanyaglásáról tanúskodnak. Morillot szépen védi a Ronsard munkássága nyomán keletkezett irodalmi irányt. Így Desportes költészetével is foglalkozik, s igyekszik megmagyarázni azt, mi az oka Desportes művei olasz jellegének. Fejtegeti a különböző tényezőket, felemlíti a Medicek társadalmi és politikai hatását, továbbá Petrarca, Bembo és Molza irodalmi befolyását. «Il lui a pris tout ce qui était à prendre, c'est-à-dire ces procédés de composition et de style».⁴⁾

Az első költő, a ki a Petrarca-utánzók ellen fordul, Joachim Du Bellay. Ő maga is elfelejtette a «petrarkizálást».⁵⁾ Gúnyolódik azokkal, a kik csak színlelik a szerelmi gyötrődést s panaszkodnak az ideál kegyetlensége miatt. A színlelt szenvedést a hulló esőhöz vagy a röpke szélhez hasonlítja. A Pléiade költői annyi nyilat, gyöngyöt, kristályt és márványt hordtak össze, hogy India kincses bányáit egészen kimerítették:

Et tout l'honneur de l'Indique thrésor
 Fleurs, lits, ceilllets et roses.

¹⁾ Pet. Inv. 143.

²⁾ Megjelent 1554-ben.

³⁾ Morf idézi.

⁴⁾ Id. m. 241. l.

⁵⁾ L'art de pétrarquiser.

Ideáljaik a föld legszebb női, sőt az angyalokat is felülműlják. Költőiknek ezer s ezer gyötrelmet okoznak. Szellemesen gúnyolja Du Bellay saját magát. Olive szemében ő is csillagokat látott, ő is aranynyá varázsolta szép szőke haját, kezeinél még az elefántcsontot sem tartotta fehérebbnek :

De vos deux yeux deux astres ie ferais
Vos blonds cheueux en or ie changerois
Et vos mains en iuoyre.

Ezek a költők csak üres fecsegők. Minden szavuk csupa czifraság, csupa külsőség. Öszinteségről náluk szó sem lehet. «Szégyenletesen hizelgő»¹⁾ panaszaikkal felverik a természet nyugalját is. Nincs szikla, barlang vagy patak, a melynek békéjét meg nem zavarnák :

Il n'y a roc qui n'entende leur voix:
Leurs piteux cris ont fait cent mille fois
Pleurer les monts, les plaines et les bois
Les antres et fontaines.

Sonettjeikben új életre kel az egész mythologia. Szegény Cassandrék, szegény Oliveok! Arany hajuk bizony majd ezüstbe játszik, sugár természetük pedig egyszer csak meggörnyed. Semmi más meg nem marad, mint a pusztasóhaj. Ezek «a bolond költők» pedig százszor is meghalának a mulandó bájakért. Csak Du Bellay philosophiája változott meg :

. . . . ie vous puis asseurer
Que ie veulx sain et dispos demeurer.²⁾

Desportes is ártatlan bolondoknak tekinti a Petrarca-utánczókat:

L'un transira de froid, l'autre mourra de chaud.³⁾

Du Bellay irónikus kötődése Salvator Rosa és Quevedo szatiráit juttatja eszünkbe, a csengő-bongó versek ellen intézett támadása pedig a német Voss szatirikus költeményeinek csípős modorával vethető össze.⁴⁾

¹⁾ Honteusement flatteuses.

²⁾ Jeux rustiques 333—8.

³⁾ Contre Amour.

⁴⁾ Aus Moor-
Gewimmel
Und Schimmel
Hervor
Dringt Chor
Dein Bimmel
Getümmel
Hervor etc.

Petrarca s az újabb francia költők.

Ronsard és követői átvették Petrarca költészetének indítékait s technikai mesterfogásait. Mintegy két térre szigetelődik el a költők petrarkizmusa. Az a belső, a melyet oly kevésbé lehet utánozni, már a Pléiade költőinél is csak pusztán divat volt, de annyival inkább rangoskodott a zengő szó, virított a rikító kép s pattogott a pointe.

A XVII. század költészetében is kimutatható a régi irány hatása. A précieuse-iránnyal szövetkezik, mint az angoloknál az euphuismussal vagy a spanyoloknál a gongorismussal. Voiture prózájának nem egy fordulata, Benserade költeményeinek nem egy indítéka emlékeztet a régi költészetnek rátarti feszességére s üres cifraságára. Csak a kor két lángelméje, Boileau és Molière teszi nevetségessé ezt a tartalmatlan költészetet. Boileau a költők nagyzó módorát s egetverő mondásait gúnyolja:

Si je voulais vanter un objet non pareil
Je mettrais à l'instant plus beau que le soleil,
Enfant parlant toujours d'astres et de merveilles
De chef d'œuvre des cieux des beautés sans pareils.¹⁾

A Misanthropeban Oronte, a Tudós nők-ben Vadius és Trissotin jelenete páratlanul áll a XVII. század költészetében. Oronte az önteltség milyen áltató nagyképűségével olvassa Alcestenek a «Remény»-ről írott szonettjét:

Le trépas sera mon recours
Belle Philis, on désespère
Alors quand on espère toujours.

Arra Alceste elmondja neki azt a kedves dalt, melynek népies motivuma üde frissességgel, oly megkapó közvetlenséggel hat. Kell-e mulatságosabb jelenet, mint az, melyben Trissotin felolvassa a hidegletlésről írott költeményét? S kell-e finomabb szatíra, mint ezeknek a tudós nőknek a lelkesedése? Milyen nevetségessé válik Armande, a mikor azt mondja a sok ürességre:

Chaque pas dans vos vers rencontre un trait charmant.

A következő kor költői közül Parny és Bertin azok, a kik költeményeikben dicsőítik Petrarcát. Az azonban, a ki a XVIII. században Petrarca költészetének a szellemét feltámasztotta, Rousseau volt. A «Nouvelle Héloïse» jelígjével is Petrarcának két sorát választja.²⁾ Saint-

¹⁾ II. sat. 39—42. sor.

²⁾ Non la conobbe il mondo, mentre li ebbe: Conobbill'io, ch'a pianger qui rimasi.

Preux levelei, melyeket Juliához ír, telvék a Petrarca, Tasso és Metastasio műveiből vett idézetekkel. Több levelében mutatható ki Petrarca hatása. Így a következőben: «Non, sans vous la nature n'est plus rien pour moi, mais son empire est dans voux yeux et c'est là qu'elle est invincible». ¹⁾ Saint-Preux-nek különösen az a levele érdemel figyelmet, melyben az alpesi természetet magasztalja. Elmondja benyomásait s azokat az érzelmeket, melyeket a fenséges természet keltett fel benne. Távol az emberekől, megtisztul a lelke minden földi vágytól: «Il semble qu'en s'élevant au-dessus du séjour des hommes, on y laisse tous les sentiments bas et terrestres». ²⁾

André Chéniernek Tibullus és Horatius mellett Petrarca a legkedvesebb költője. Haraszti Gyula mondja Chénierről frott tanulmányában: «Így társítani antik költőkkel Petrarcát, a «délieux» Petrarcát, — mint Chénier nevezi, — szintén szokása a mi költőnknek is; egyik elégiájában például azt énekli, hogy ő szeretné felkeresni Peneus partjait, Anio ligeteit s főleg Vacluset». ³⁾

A XIX. század költői közül különösen Lamartine költészetén érezhető Petrarca hatása. ⁴⁾ Elviret több szép költeményben énekelt meg, úgy mint Petrarca Laurát. A patak vizében Elvire arcát látja, a suttogó szellő az ő szavát viszi a költőhöz:

C'est toi que j'entends, que je vois:
Dans le désert, dans le nuage,
L'onde réfléchit ton image;
Le zéphyr m'apporte ta voix. ⁵⁾

Majd búcsút vesz a természettől:

Adieu, vallons, adieu bocages;
Lac azuré, rochers sauvages,
Bois touffus, tranquille séjour. ⁶⁾

Mint Laura Petrarca előtt, úgy jelenik meg Lamartinenak is Elvire:

Quand je dors, tu veilles dans l'ombre;
Tes ailes reposent sur moi... ⁷⁾

¹⁾ I. 69.

²⁾ I. 100.

³⁾ 49. lap.

⁴⁾ Az «Isolement»-hoz csatolt jegyzetében a költő maga mondja, hogy bolyongásaiban Petrarca verses kötetét szokta magával vinni.

⁵⁾ Souvenir, Méd. 53.

⁶⁾ Adieu, Méd. 117.

⁷⁾ Souv. Méd. 55.

Az angyalokhoz hasonlít. Oly titokzatosan jött, mintha égből repült volna:

Mais si tu prends ton vol, et si loin de nos yeux,
Sœur des anges, bientôt tu remontes près d'eux,
Après m'avoir aimé quelques jours sur la terre
Souviens-toi de moi dans les cieux.¹⁾

* * *

Ime Petrarca hatása. Befolyása alatt állnak a Pléiade összes költői. A XVI. század francia költészetének legjellemzőbb vonása a petrarkizmus. Ennek az iránynak sok a gyengéje. A költők modorossága, ízetlen elmejátéka nem egyszer nevetségessé lesz, de tagadhatatlanok az érdekeik. A lyrai költészet más mesgyn halad, a költői technika művészből s az irodalmi nyelv finomabbá válik. Csak Rousseau, Chénier és Lamartine műveiben jut a régi irány művészi kifejezésre. Congenialis lelkek Petrarcával s költői készségüket csak izmosítják azok a hatások, melyeket a Canzoniereből merítettek.²⁾

ELEK OSZKÁR.

HAZAI IRODALOM.

Jánosi Béla: Az æsthetika története. III. kötet. Baumgartentől napjainkig. Budapest, 1901. A Magy. Tud. Akadémia kiadása.

Az Akadémia könyvkiadó-vállalata 1901-re meghozta Jánosi æsthetika-történetének utolsó, befejező kötetét. Örömmel üdvözöljük ez alkalommal a szerzőt, a ki hosszú, évekre terjedő szorgalommal és lelkes buzgalommal dolgozott, hogy kitűzött céljának megfeleljen. Fáradtsága és tehetsége megteremte gyümölcsét: olyan művet ad a kezünkbe, mely nemcsak irodalmunkban áll párja nélkül, hanem sok

¹⁾ Invocation, Méd. 81. l.

²⁾ Bibliographia:

Hatzfeld és Darmesteter, Faguet, Morf, Birch-Hirschfeld művei a XVI. század francia irodalmáról. Ezekon kívül Marius Piéri tanulmánya: Pétrarque et Ronsard. Fontosak Marty-Laveux biographiái.

Az olasz irodalomra: Gaspary: Storia della letteratura italiana (Zingarelli ford.). Radó Antal: Az olasz irodalom története.

Ronsard, Du Bellay, Baif, Remy Belleau művei legújában a Marty-Laveux által kiadott «Pléiade» című vállalatban jelentek meg.

Spanyol és olasz chrestomathiákban találhatók az ezen irodalmakban dívó petrarkizmus példái.

tekintetben még a külföld hasonló rendeltetésű műveivel is kiállja az összehasonlítást. Sőt ha az æsthetika történetétől, mint történeti munkától, első sorban azt várjuk, hogy objective, pártatlan tollal festett képe legyen a múltnak, akkor bátran mondhatjuk, hogy ez a magyar nyelvű könyv az egyetlen, mely hű, megbízható képet tár elénk az æsthetika multjáról.

Az æsthetikai gondolkodás fejlődését Jánosi, egészen természetesen, három nagy korszakra osztja. Az első kettőről, az ókor æsthetikájáról és a Baumgartenig terjedő vizsgálódásokról, már régebben szölkünk*), ezekhez csatlakozik szorosán a múlt század elméleti és praktikus széptanának ismertetése. Szorosán, de nem teljesen harmonikusan. Az ismertetés három része között nincs meg a kellő arány; a mint már utolsó alkalommal mondtam, a középső rész túlságosan részletező, s a mint akkor gyanítottam, a befejező kötet az előbbiekhöz képest kevés szavú, nem elég kimerítő lett. Csak egy-két számadattal igazolom állításomat. Platonnak 120, Aristotelesnek 150 lapot szentel az első kötet, a harmadikban Kant számára csak 60, Herbartnak csak 15 lap jutott, Vischernek pedig éppen csak 6, noha Aesthetikája a hegeli, speculativ æsthetikának legteljesebb, legkövetkezetesebb kifejtése. A művelődés-történeti háttér, mely az első kötetben sem kísérte mindenütt az elméletet, a másodikban is gyakran hiányzott, itt egy-két lapra szorúl; nem hallunk a képzőművészeteknek és a zenének alkotásairól, melyekről a második kötetben kissé egyoldalúan ugyan, de sok szó esett; végül az előbbi kötetekkel ellentétben hiányzanak teljesen azok «az összefüggés nélkül álló, kifejtést és megokolást nélkülöző, költők és laikusok tette æsthetikai megjegyzését» (I: 9.), más szóval azok a műbírálati megjegyzések, melyek elhangzottak a nélkül, hogy szoros kapcsolatban lettek volna valamilyen határozott æsthetikai elmélettel vagy fölfogással.

Ha ezek az eltérések meg is rontják egy kissé a három kötet harmóniáját, ennek az utolsónak, azt hiszem, csak javára válnak, hiszen magunk is hangoztattuk régebbi méltatásunkban, hogy a művészi és zenei alkotások jellemzését, meg a műbírálati megjegyzéseket nem tartjuk helyén valóknak. Nem az a hiba, hogy most elmaradtak, hanem, hogy az előbbi kötetekben helyet találtak. Ezért is, de egyéb kiválóságai miatt is, ezt a harmadik kötetet tartjuk az egész nagy mű legsikerültebb alkotó részének.

A kötet tárgya, ha röviden akarjuk meghatározni, a XIX. század æsthetikája. Az első nagyobb fejezet**) az alapvetés hozzá, ismertetése a

*) I. az I. kötet ismertetését Közlönyünk 1900. évfolyamában 479—484. l., a II. kötetét az 1901. évfolyamban 460—467. l.

**) A fejezeteket, épúgy mint a II. kötetét, kissé önkényesen kellett csoportosítanom, mert Jánosi fölosztása nem mutat egészen egységes alapot.

Leibnitz és Wolff rendszerein fölépülő Baumgarten-féle æsthetikának, az első systematikus műnek, mely tudományosan, elméleti alapon tárgyalja a szépet. Már itt meglátszik, hogy Jánosi ismeri a történettudomány eddigi megállapodásait, de ha föl is használja, tudatosan teszi s nem engedi magát előzőitől félrevezetni. Röviden, de jellemzően emeli ki Baumgarten jelentőségét, s nem látja benne, mint az elfogúlt német æsthetikusok, az æsthetikának, mint tudománynak, olyan megteremtőjét, a ki egyszerre, minden előzmény nélkül vetette meg az alapot. Ő megkeresi és meg is találja a XVIII. századi angol és francia æsthetikusok műveiben azokat a fejtegetéseket, melyek Baumgartent nemcsak időben előzték meg, hanem mint *rendszerező kísérletek* is. A második fejezet a XVIII. század popularis æsthetikája, mely részben Baumgartenhez csatlakozva, részben a görög szobrászat emlékeihez kapcsolódva, gyakorlati térre vitte át az elmélet eredményeit; az a költészetet, ez inkább a képzőművészetet (s a drámát) tartván szem előtt. Mendelssohn és Sulzer, Winckelmann és Lessing e kettős iránynak legkiválóbb képviselői, őket tárgyalja legrészletesebben. E fejtegetések, éppen mert a tárgyalt írók konkrét jelenségekhez fűzték gondolataikat, Jánosi fogalmazásában világosak és egységesek, különösen Winckelmann nézetei. Csak Lessingnél sajnáljuk, hogy a szerző nem merte elhagyni a chronologiai alapot s műveit nem tartalmi összetartozásuk, hanem keletkezésük ideje szerint ismerteti s így Lessing dramaturgiai tanításait megszakítja a Laokoon ismertetésével. A harmadik fejezet Kantról szól. Ismerteti a három «Kritik»-et, vázolja a Kritik der Urtheilskraft szerepét, mint összekötő hidat ez elméleti és gyakorlati philosophia között s Kant æsthetikai fölfogását szoros kapcsolatba hozza általános philosophiai eszméivel. Szép és tanulmányos az a tíz lapra terjedő összefoglalás, mely Kant jelentőségét vázolja, méltatja és bírálja a modern æsthetika alapvetőjét. Talán nem ártott volna jobban kiemelni azt a fordulatot, melyet Kant a szép subiectiv voltának elismerésével megteremtett s másrészt azt a fogyatkozását, hogy evvel a subiectiv fölfogással megpróbálta összeegyeztetni a tetszés szükségzerűségét. Majd negyedik fejezetül a Kantra támaszkodó popularis philosophia következik, véleményünk szerint részletesebben, mint kellene (100 lapon). Goethe nézetei p. o. bármennyire érdekes világot is vetnek erre a mélyen gondolkodó, philosophikus szellemű költő æsthetikai fölfogására, tulajdonképen még német nyelvű æsthetika-történetből is elmaradhatnak hiány nélkül, nem hogy magyarból, mivel sem nem hajtásai valamilyen határozott philosophiai nézetnek, sem hatásuk nem volt az æsthetikai gondolkodásra. Az ötödik fejezet a metaphysikai, speculativ æsthetikai elméletek története Fichté-től Nitsché-ig az egész munkának nemcsak legterjedelmesebb fejezete (220 lap), hanem tulajdonképeni gerince. Olyan philosophusokról van szó e részben,

mint Fichte, Schelling, Hegel, Herbart és Schopenhauer, a kik mindannyian egységes, sőt merev philosophiai rendszert alkotva, az æstetikát egészen beleillesztették rendszerükbe. Jánosinak, hogy æsthetikai elméletüket megértethesse, be kellett őket mutatni mint philosophusokat is s philosophiai álláspontjukból kellett kifejtetni vélekedésüket a szép mibenlétéről. Nagy és nehéz földadat, a legnehezebb az æsthetika történetében. Nem is sikerülhetett mindenütt egyenletesen, de a felelősség miatta nem Jánosit terheli. Maguk a philosophiai rendszerek, mesterséges kiinduló pontjukkal s abstract, minden létező jelenségtől elvonatkozó gondolatmenetükkel teljesen idegenek a magyar szellemtől, s mint minden metaphysikai speculatio, olyan nehézkes, homályos, sőt érthetetlen nyelvbe öltözik, hogy velejükét röviden, érthetően, összefüggően kivonni szinte lehetetlen. Nem csodálkozom tehát, ha Schelling *bölcsészete*nek ismertetése kissé zavaros, hogy Hegelé hosszadalmas, fölöslegesen részletező és nem láttatja, mint emelkedik ki a philosophiából az æsthetika, — ez Hegelnél talán lehetetlen, — de annál inkább örülünk, hogy Schellingnek elméletében mégis szépen kimutatja elődeinek (Platon, Spinoza, Kant, Fichte) hatását; hogy sikerült e két tudomány, a nem és faj között az összekötő láncszemet megtalálnia úgy, a mint Schelling elgondolta; hogy Schelling *æsthetikai nézeteinek* ismertetése egységes, kerek; hogy Herbartnak, a kinek formalismusa határozottan közelebb áll a józan értelemhez, és Schopenhauernek jellemzésében szép, világos képet nyújt, melynek egyes alkotó elmei összeillenek, egymást magyarázzák és rendszerüknek kisebbitett, áttekinthető tükörképei. Az utolsó fejezet*) a pozitív tudomány alapján álló æsthetikai elméleteket ismerteti, melyek a tapasztalat segítségével, subiectív alapon kutatják az æsthetikai tetszés mibenlétét, alapját és következményeit. A tudományos kutatásnak evvel az irányával aránylag igen mostohán bánik a szerző. Igaz, hogy a pszichologiai és physiologiai vagy a sociologiai æsthetika nem teremtett olyan egységes nagy rendszereket, mint a német speculatio és mint minden inductív tudomány, folytonosan változik, fejlődik, és a synthesis helyett inkább csak a részletkérdések kutatására fordítja erejét, de mivel a jövő æsthetikája csak ezen az alapon épülhet föl, megérdemelte volna a részletes tárgyalást. Annál inkább, mert ez a természettudományi módszerekkel dolgozó tudományos irány már eddigi eredményeiben is sokkal több adalékot nyújtott a szépérzés megismeréséhez, hatásának törvényeihez, mint az egész metaphysikai irány Fichtétől kezdve Lotzeig. Szoríthatott volna helyet Karl Groos (Die Spiele der Thiere) és Conrad Lange (Die bewusste

*) Jánosi fölosztásában a két utolsó előtti, melyek az előbbi fejezetbe iktatva azt két részre szakitják.

Selbsttäuschung als Kern des künstlerischen Genusses) æsthetikai tanulmányainak, a kik, mint Schiller, a játékosztónben keresik a művészetek szülőanyját, de Spencerral szemben magát a játékosztónt és a belőle fejlődő művészetet nem az élet küzdelmeitől szabadon maradó erők *czéltalan* működésének tartják, hanem részt követelnek számukra a létért való küzdelemben. Nagyon sajnáljuk azt is, hogy Pekár Károly Positiv æsthetikáját nem méltatta több figyelemre, a ki pedig, mint Jánosi maga mondja, «a positiv alapon álló physiologiai æsthetikának egész rendszerét adta, bírálólág értékesítve és saját megfigyeléseivel kiegészítve az idevágó rengeteg irodalom eredményeit» (552. l.).

Egyáltalában Jánosi kevés ügyet vet a magyar æsthetikai irodalomra. Jól tudjuk, hogy a mit magyar szellem e téren alkotott, az eltörpül a külföld gazdag irodalma mellett, s magunk is valljuk, hogy chauvinismusnak mindenütt van jogosultsága, — különösen nálunk, kik oly kevesen vagyunk, — csak éppen a tudományban nem: mégis az a látszólagos közöny, melylyel Jánosi a magyar æsthetikusokkal elbánt, több az obiectiv író elfogulatlanságánál. Ha Jánosi jogosan veti Hartmann szemére, hogy a német æsthetika történetéről írván, csak egy külföldi író nevét említi, Burke-ét, mi is jogosan hibáztathatjuk, hogy magyar nyelvű æsthetika-történetből hiányoznak ilyen nevek: Csokonai, Kölcsey, Bajza; meghalljuk, milyenek voltak Lowth Róbert nézetei a héber költészetéről (II: 181. l.), vagy megismerkedünk Lope de Vega tankölteményével, mely a comediáról szól (II: 98—99. l.); méltán elvárjuk, hogy halljunk valamit Aranyról, a ki nem alkotott ugyan rendszert, sőt tulajdonképeni æsthetikai értekezése sincs, de a ki a maga æsthetikai gondolatait prózában is, versben is többször megszólaltatta; ismertesse, ha mást nem, a Vojtina Ars poétikáját, a költői idealisálásnak csengő versekbe, festői köntösbe öltöztetett elméletét. Jánosi azt igéri műve végszavában, hogy ezután megirandó «A magyarországi műelmélet és műbírálat történeté»-ben részletesen fog foglalkozni azokkal a magyar írókkal, a kiket itt csak érintett. Egy-kettő, mint p. o. Erdélyi, nagyon is reá szorul, mert ha Hegel elméletének tolmácsa volt is, nekünk magyaroknak már azért is fontos, hogy ezt a nagyhatású philosophust magyar nyelven szólaltatta meg. Oda illik-e majd ezeknek a rendszerező æsthetikusoknak*) működése, ezek a pusztán elméleti fejtegeté-

*) A magyar æsthetikai rendszerek közül kimaradt Verseghyé, melyet latin nyelvű Analyticájában fejtett ki. Nézetei teljesen Sulzer «Theorie»-ján alapulnak ugyan, s legtöbbször egyszerű fordítások a német eredetiből, de érdeme, s ez méltóvá teszi, hogy neve szerepeljen az æsthetikusok között: a Sulzertől abc rendbe szétvetett anyagot egységes rendszerre dolgozta föl.

sek, az alkalmazott æsthetika történetébe, kérdéses, reméljük azonban, majd összeegyezteti Jánosi a két követelést. Ez az ígélet — hogy valósággá válik, arról kezeskedik az ígélettevő neve, — menti és föloldja a közönyösség és kicsinylés vádjá alól *az író*t, de nem *a művet*. «Az æsthetika története» még így is csonka marad, s nekünk erről, nem pedig az íróról kell véleményt mondani. Talán úgy lehetne még segíteni, ha ez az új munka szorososan csatlakoznék ehhez a meglevőhöz, talán mint IV. kötet, s ez ellen a megoldás ellen sem a szerzőnek, sem az Akadémia könyvkiadó hivatalának nem lehet panasza.

Ezzel el is végeztem ismertetésem fontosabb felét, beszámoltam a Jánositól fölölelt anyagról. Módszeréről, az írók bemutatása közben használt eljárásról sok újat nem mondhatok. Tulajdonképen csak ismételhetem, a mit az első két kötet méltatásánál említettem. Most csak a haladásra kívánok reámutatni. A mint a II. kötet, a földolgozás módját tekintve, meghaladta az elsőt, úgy e III. fölötté áll a másodiknak. Tulajdonképen itt is első sorban az ismertető szerepére vállalkozott, végig vezet bennünket az æsthetikusok arcképcsarnokán, bemutatja az egyes írókat műveikben, megmagyarázza, a mit nem látunk tisztán, nem értünk meg, de nem bírúl és vitatkozik. Nem lármás «guida» ő, a ki üres, de nagyhangú dicséretekkel tömi meg a hallgatók fülét, nem is elfogúlt, egyoldalú pártember, a ki legyalazza a neki nem tetsző alkotásokat, hanem mint művelt, jó ízlésű képtárgazgató, meg megállít bennünket a nevezetesebb jelenségek előtt, fölhívja reá figyelmünket, elmondja a kép tárgyát s azokat a külső körülményeket, melyek ismerete nélkül élvezetünk hiányos volna, de azután reánk bizza a vélemény megalkotását: adott annyit, a mennyire értelmes, tanult olvasónak szüksége van.

Ennek az eljárásnak megvan azonban a maga veszedelme, mely ugyan nem a mű értékét fenyegeti, hanem a hatását. Kapcsolatban ugyanis azzal a körülménnyel, hogy a philosophiai rendszerek ismertetésében nagy könnyúséggel és biztossággal, de minden magyarázás nélkül dolgozik a legkülönbözőbb philosophiai mesterműszókkal és fogalmakkal, a laikus olvasó, bármilyen nagy is az általános műveltsége, fejtegetéseit nem tudja nyomon követni s nem érti meg az ismertettet elméletek tanúságait. Folytathatjuk az előbbi hasonlatot. A tanult látogató, a ki ízlését a művészet remekein fejlesztette, az p. o. Masaccio Carmine-beli freskóin fölismeri magától a nagy haladást, mely a művészt aXIV. század olasz mestereitől elválasztja: a drámai compositiót, az egészséges realismust s kapcsolatban vele törekvést a szépségre, de a kevésbé jártas ugyancsak rászorul a vezetőre. Jánosi műve, különösen az I. kötet, ebben a tekintetben túlságosan nagy követelést támaszt az olvasóval szemben, akkorát, hogy æsthetika-történetének le

kell mondani a *népszerűségről*, marad szakemberek számára írott könyv.

A III. kötet ebben a tekintetben is mutat haladást. A philosophusok ismertetését megtoldja mindenütt rövid összefoglalással. A metaphysikai rendszerek bemutatása már az ismertetett rendszerek egységessége miatt úgy is kerekebb, mint volt p. o. az ókori és XVIII. századi æsthetika-elméleteké, a hol egy-egy elméletírónak sok apró munkájából kellett kivonni a lényegét, mégis Jánosi megkönnyíti az olvasó munkáját az által, hogy röviden jellemzi az író álláspontját, eredetiségét és jelentőségét a gondolkodás történetében. Most már bírál is, nemcsak az összefoglalásban, hanem néha a szövegben is (p. o. Hegelnél) s a mit mint jellemzőt mond az æsthetikai elméletekről, az mind elfogadható, ügyes, realis megjegyzés, mindössze talán azt említhetnők, hogy Herder érdemét nem emeli ki eléggé, a ki ugyan nem volt rendszerező æsthetikus, mégis finom érzékkel ismerte föl Kant philosophiájának egy-két ütköző pontját. Főntartjuk azonban régebben nyilvánított állításunkat, hogy ott is tartózkodik a bírálattól, vagy egyszerű kérdő mondatokkal mutatja ellenkező véleményét, a hol bátran szót emelhetett volna, a nélkül, hogy a subiectivismus vétségébe esett volna, mint p. o. Herdernél, midőn szó nélkül hagyja azt a renaissance és modern művészettől százszorosan megczáfolt állítást, hogy a szobrásznak szép, lágy formák ábrázolására kell törekednie.

Az a gond, melylyel Jánosi óvakodott, hogy subiectiv fölfogását belevegyítse a tények ismertetésébe, ha ilyen apró hiányokat hagyott is, annál dicséretesebb, ha munkájának egész szellemét veszszük tekintetbe. Obiectiv történetírónak látjuk, a ki egyforma szeretettel fordul a legkülönbözőbb szellemű philosophus felé is, bár a kötet befejező lapjának tanúsága szerint maga is csatlakozik egy határozott irányhoz, — a szépet subiectivnek, érzésnek tartja s a psychologiai æsthetika híve, — ez a meggyőződés nem befolyásolja ítéletét. Látszólag hideg és érzéketlen marad, ha olyan fölfogást ismertet, mely egyezik az övével, s akkor sem ragadja el a hév, ha teljesen ellentétes álláspontú æsthetikusról kell leszámolnia. Igaz világtításban tűnteti föl a XIX. század æsthetikáját is, úgy, hogy művéből egyaránt okulhat minden pártállású olvasó s nem is fog elavúlni, mint Schasleré és Hartmanné, ha megváltozik a kor philosophiájának iránya.

Mindössze abban nyilatkozik meg egyéni fölfogása, hogy aránylag részletesen ismerteti az æsthetikusok konkrét természetű, művészeti és poétikai elméleteit, majdnem azt mernők mondani, hogy jobban szereti a rendszerezők művészettanát, mint magát a rendszerüket. De ebben is inkább nemzeti fölfogást keresek: Jánosi gondolkodása magyaros szellemre vall, mely a maga józan értelmével, ha kell, behatol ugyan a

mesterséges, fogalmakra épített metaphysikai rendszerekbe, de érzi, hogy a gondolkozásnak ez az útja, a Fechnertől «Weg von oben»-nak nevezett elmélkedés, nem felel meg a mi természetünknek, mi jobban szeretjük a határozott jelenségekhez fűződő vizsgálódásokat. A mint Arany mondta, a ki ebben a tekintetben is legtipikusabb képviselője a magyar szellemnek, a magyar

« . . . oly eszményit abból

Nem tud kinyalni, mint Császár, Kunoss;

Mindig marad — ha a fejére áll is —

Ónála valami vaskos, *redlis*».¹⁾

Hogy Jánosi keresi az elméletfrök fejtegetéseiben azt a reálisat, s ha megtalálta, hosszan időzik nála, az némileg pótolja a főntebb említett hiányt, a magyar rész fogyatékoságát. A tudomány, mondtuk, nem ismer nemzetiséget, de nemzeti színezetet igen, s ha már tárgyban nem adta meg ezt a színt Jánosi, pótolta a fölfogás magyaros szellemével.

A munka nyelvéről és stílusáról már két ízben szoltam, itt megint ismétlésbe kellene esnem, ha részletesebben szólnék róluk. A legújabb kötet stílusában kevesebb a szín és kép,²⁾ de viszont még magyarosabb, a nélkül, hogy keresett volna.³⁾ Alig fordul elő egy idegenszerű szóhasználat, csak néha zavar meg egy-egy mellékmondat, mely szükségtelesen van a főmondat testébe ékelve. Kerüli a fölösleges szavakat s nemcsak értelmesen, hanem kifejezően és tömören ír, a mennyire a nehéz, sokszor majdnem homályos tárgy engedi, világos, szabatos tudományos prózát nyújt.

Még egy technikai megjegyzést. A könyv egyes fejezetei, még a hosszabbak is (a 60 laposak) a fölosztás minden külső jele nélkül folynak. Azt tartom, a munka kezelhetőségét nagyon megkönnyítette volna, ha akár alcímekkel, akár más módon szemmel láthatóvá tette volna a fejezet egyes részeit, s a fontosabb dolgokat, p. o. a szép meghatározásait, dült betűkkel szedette volna. Igaz, hogy így szebb a könyv külső képe, de az ajánlott eljárás praktikusabb. Azonban ne bibelődjünk apróságokkal. Örülünk a magyar nyelven megírt aesthetika-történetnek s köszönjük az első magyar tudományos testületnek, hogy a munkát kiadta és elterjesztette.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ Bolond Istók, II. ének 119. versszak.

²⁾ Egy hibás képét kijegyeztem: dértől *leforrázott* növények (289. l.).

³⁾ Az idegen szavak németes orthographiájára (barock, scharlatan) és a görög szavak latinos-németes átírására (phänomen, dämonikus) még mindig találhatunk elég példát.

4) magyar nyelv . . .

Dr. Adolf Schullerus: Lehrgang und Methodik des magyarischen Sprachunterrichts in unseren Volksschulen. (Vortrag gehalten in der Lehrerversammlung des Hermannstädter ev. Kirchenbezirks.) — Ugyanaz: **Magyarisches Sprach- und Lesebuch** für Volksschulen mit deutscher Unterrichtssprache. I. und II. Theil. *Handbuch für den magyarischen Sprachunterricht an Volksschulen mit deutscher Unterrichtssprache.* Hermannstadt (Nagyszeben). Druck und Verlag von W. Krafft. 1901.

Dr. Julius Jacobi: Lehr- und Lesebuch der magyarischen Sprache. I. Teil (für die I. Klasse der Mittelschulen). Hermannstadt (Nagyszeben). Druck und Verlag von W. Krafft. 1901.

Örömmel látjuk, hogy a szász iskolák számára újabban a legkiválóbb szakemberek vállalkoznak a magyar nyelvtanítás alapjául szolgáló könyvek megírására. Schullerus előadásában kifejti azokat a pædagogiai elveket, melyeknek alapján nyelvkönyveit kidolgozta. Röviden végig fut az idegen nyelvek tanításának módszerét tárgyaló irodalmon, megismerteti hallgatóit az elvek és irányok fejlődésével, hogy azután a saját célját szem előtt tartva, biztos alapra fektesse az ő eljárását. Fejtegetése végeredményeként kifejti, hogy az élő nyelvek tanításának a hallott és beszélt nyelven kell alapulni, s a tanítás a hangból, ne pedig az írott betűből induljon ki. A nyelvtanítás, ép úgy mint az élő nyelv, egész mondatok begyakorlásával foglalkozzék. E mondatok cselekvéseket fejezzenek ki, melyeket vagy maga a beszélő végez, vagy előtte történnek. Ehhez az élő nyelvhasználathoz fűződhetnek aztán a szükséges grammatikai gyakorlatok. A tanítás legalsó fokán a nyelvtanulás a dolgok, események, cselekvések szemléletéből vagy azoknak ábrázolásából induljon ki lehetőleg az anyanyelv közvetítése nélkül, s csak a tanításnak felsőbb fokán használandó fel közvetítőül az írott nyelv. Kifejti a szerző azt is, hogy az idegen nyelv tanítása az elemi iskolában is külön órákban történjék, ne pedig mellékesen más szakokkal kapcsolatban.

Fontos feladata volt Schullerusnak az is, hogy a tanítás anyagát az elemi iskolai tanuló értelmi fokához szabja. Igen helyesen a gyakorlati célú tartja szem előtt, s arra akarja nevelni a szász parasztfiút, hogy használni tudja a magyar nyelvet mindazon helyzetben, melyben az ország nyelvének ismeretére szüksége van. Beszélgethessen a gazdaságról, az életviszonyokról stb. az ő székely szomszédjával, megfordulhasson a bíróság előtt, a postán, a vasuton s megértse a legszükségesebb polgári ügyiratokat. Ez elvek szerint a tanulás anyagát négy csoportba osztja, melyeknek mindegyikében új anyagot szerez a tanuló és szélesebb körű nyelvtani ismerethez jut.

Ez elvek alapján készült a «Magyarisches Sprach- und Lesebuch», melynek anyagát úgy osztotta be a szerző, hogy a legegyszerűbb mondat-

alakokból indulva ki, vezeti be a tanulót a magyar nyelv használatába. Az a gondolkör, melyben a könyv mozog, teljesen megfelel az elemi iskolai tanuló értelmi fokának, s tényleg arra vezeti őt, hogy a saját életkörében ki tudja fejezni az ő gondolatait magyar nyelven. A beszélgetés és feldolgozás céljára felhasználja a szerző az ismert Hölzel-féle fal képeket is. Az olvasókönyv II. része ugyanezt a gondolkört folytatja és hosszabb olvasmányok és jól megválogatott költemények segítségével belevezeti a tanulót a gazdasági élet különböző formáiba; közül néhány földrajzi és magyar történeti olvasmányt, végül pedig a közigazgatás, igazságszolgáltatás s a közlekedés legfontosabb dolgaival ismerteti meg. S hogy a tanító ezeket a jól összeállított olvasókönyveket teljes sikerrel használhassa, a szerző kézikönyvet ad a kezébe, mely lépésről lépésre haladva megmutatja, hogy kell ezt a könyvet az iskolában használnia.

Az olvasókönyv második része összefoglalásul rövid nyelvtani vázlatot is ad, melyben a szerző elég egyszerűen foglalja össze a legszükségesebb tudnivalókat. Helytelennek tartom, hogy a magyarban is szól a főnevek esetéről (Wer-, Wem- és Wen-Fall). A magyarban eset nincs s habár egy kissé nehéz a dolog, mégis meg kell magyarázni a magyar névragok szerepét és jelentőségét. Az elbeszélő multról (Jüngstvergangenheit) pedig azt írja Schullerus, hogy csak 3-ik személye van: vára, várá; vere, veré. «Die übrigen Formen sind nicht gebräuchlich». A hol használják ezt az igealakot, ott minden személyben használják, s ép Erdélyben elég gyakori használatú, úgy hogy szász tanulók számára készült nyelvtanban bátran közölhető az elbeszélő mult egész paradigmája.

Jacobi könyve a gymnasiumok I. osztálya számára készült, tehát módszere és anyaga is részben más. A nyelvtanulás alapjául összefüggő olvasmányok szolgálnak, melyeket az iskolában beszélgetés és nyelvtani ismeretek gyűjtése céljából fel kell dolgozni. Erre valók az olvasmányhoz fűződő «Sprechübung» és «Grammatische Übung». A nyelvtani ismereteket a könyv második része foglalja össze. *Jacobi* is tárgyalja a főnév három esetét, a mi a magyar nyelv természetével ellenkezik; egyébként nyelvtani fejtegetései világosak és könnyen érthetők.

BALASSA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Prof. dr. Adolf Hemme : Was musz der Gebildete vom Griechischen wissen ? Eine allgemeine Erörterung der Frage nebst einem ausführlichen Verzeichnis der aus dem Griechischen entlehnten Fremd- und Lehnwörter der deutschen Sprache. Leipzig, E. Avenarius. 1900. (XXXVI + 104 l.)

Evvel a cízzel jelent meg egy a maga nemében különös, de mindenestre érdekes munka, melynek életet akkor Németországban is általában a classikus nyelvek, de főkép a görög tanítása ellen irányuló törekvések adtak. Tekintve a mű szerzőjének állását (a hannoveri főreáliskola igazgatója), előre is tisztában lehetünk az iránt, hogy nem a görög mellett, hanem inkább annak bármi módon való visszaszorítása érdekében fog fegyvert ragadni, mint az a mű első részének tárgyául s az egész könyv címéül szolgáló kérdés megoldásánál tényleg ki is derül. Mielőtt azonban részletekbe bocsátkoznám, legyen szabad előbb az egész mű tervezetét és beosztását ismertetnem.

A mű aránylag csekély téren roppant bő anyagot ölel fel. Tulajdonképeni magva a betűrendes etymologiai szótár, hoi csoportosítva találjuk mind ama görög szókat, melyek a tudományba s a köznapi életbe is műkifejezéseként átszarmaztak, továbbá, melyek a hellén nép mythológiájának, historiájának, régiségeinek, topographiájának, építészetének, irodalmának és művészetének megértéséhez nélkülözhetetlenek, s végül külön lajstromban még a német nyelvbe beleolvadt görög szavakat is. Ezt a magában véve becses gyűjteményt megelőzik a következő fejezetek : I. A könyv címében is foglalt kérdés általános tárgyalása. II. Utasítás a szótár használatához ; az idegen szavak fontossága és használata. III. A görög nyelvtan rövid vázolata. IV. Betűrendes szójegyzékek az etymologiai szótár kezelésének megkönnyítésére.

Az I. részben — kiindulva azon körülményből, hogy egyfelől a görög nyelv, mely annak idején is aránylag későn, de méltán helyet talált a gymnasiumban, a 19. század műveltségi haladásánál fogva engedni kénytelen más tárgyakkal, másfelől pedig hogy manap e tárgyat meglehetősen eredménytelenül tanítják — ama másoktól is táplált véleményének ad kifejezést, hogy a görög nyelv, mint általánosan kötelező tárgy továbbra már nem tarthatja fenn magát a középiskolai tantervben. De vajjon van-e sajnálni való e veszteségen s valóban veszteség lesz-e az ? Az idealismust, a melyet a görög világ csendes szentélyéből nyertek apáink, szerinte a görög nyelv ismerete nélkül is meg lehet szerezni részben az ó-korról írt kiváló modern munkák és jó fordításokkal, részben pedig a nemzeti és más újabb költők és írók műveinek beható

tanulmányozásával is. A gymnasiumban olvasott auctorok száma csekély, műveik közül csak néhány szerepel s azok is legtöbbször csak szemelvényesen végezhetőek el, úgy hogy e téren a német órák megfelelő szaporításával sokkal érdemesebb munkát lehetne elvégezni, természetesen megfelelő és beható olvasás mellett. Mert hogy az ily tanítás sikeres lehessen, az a tanár részéről a görög irodalom fegőbb műveinek teljes alakai és tartalmi ismeretét, továbbá azon képességet is feltételezi, hogy méltatni tudja őket specifikus nemzeti jellegük és általános szellemi értékük szerint; viszont a tanuló részéről a tárgyi nehézségek leküzdésén és az olvasmányok világos taglalásán kívül az illető mű gondolatkörébe való behatolást, az antik élet szellemébe való elmélyedést, hogy ennek alapján a modern kultúrával való összehasonlítást megtehesse. Ily módon a művek nevelő és képző hatása szerinte nem fog elmaradni.

A mi pedig a sokat hangoztatott formalis logikai képzést illeti, azt már a régebbi tanterv is elejtette, midőn hangsúlyozta, hogy a nyelvtani oktatás tisztán csak az olvasmány szükségleteinek kielégítésére szolgáljon. Elismeri, hogy semmiféle fordítás nem pótolhatja az eredetiben való olvasást, de az ezzel járó előnyök csak drágán, nagy erő- és időpazarlás árán érhetőek el, minek következménye a jelenlegi műveltség megértéséhez szükséges ismeretek és ügyességek elhanyagolása. Másfelől tagadhatatlan az is, hogy a fordításban való olvasásnak is van némi előnye, a mennyiben a dispositio áttekintését megkönnyíti, továbbá a gyors és folytonos olvasást elősegíti.

Végül azok a technikus kifejezések, a melyek a görögnek köszönik eredetüket s a melyek jó részét tényleg minden művelt embernek ismernie kell, a középiskolai görög oktatás folyamán alig szerepelnek s más, sokkal rövidebb uton is megszerezhetőek.

Az előbbi szükségleteket kielégítik a fordítások és a modern kézi könyvek, melyeket e célból ügyesen és kimerítően felsorol, az utóbbi czélt szolgálja pedig a tőle összeállított 102 lapra terjedő szótár és az azt megelőző rövid nyelvtani áttekintések. Ez a könyv első részének tartalma, mely mint látszik, előmunkálat akart lenni az akkor küszöbön álló tantervrevisióhoz.

Mielőtt a második rész megbeszéléséhez fognék, általán kívánok vele foglalkozni. Az egész könyv a görög tanítás ellen való támadás, de a maga egész valójában és alakjában ennek a czélnek nem felel meg, sőt inkább negativ argumentum a mellett, hogy a görögöt jelenlegi alakjában mindez ideig nem nélkülözhetjük és semmiféle surrogatummal annak művelő hatását nem pótolhatjuk, hanem ellenkezőleg mindig újabb oldalát megvilágítva és kiaknázva mindent el kell követnünk annak intenzivebbé tételére. Elősorol egy csomó tudományos munkát, nyújt egy terjedelmes szójegyzéket, de elfelejti, hogy előbbieket elolvasá-

sát egy tanárjelölttől tán meg lehet kívánni, s hogy azok czélszerű feldolgozásához még több idő kellene, mint a jelenlegi görög oktatáshoz, nem is szólván arról, hogy mennyi feleslegest volna kénytelen az illető magába venni. És vajjon hogy képzeli ő a saját szógyűjteményének az elsajátítását, melynek célja nem a szükségben segíteni, hanem systematikusan elrendezett maradandó tudást nyújtani? Lexicont tudommal tanulni nem szokás és ha erre mégis vállalkoznék valaki, akkor is a sok jó mellett sok feleslegest is fog megtanulni, mivel az anyag tudományszakok szerint rendezve nincs. De még a pusztá tájékozódásra is annak, a ki nem tud görögül, alkalmatlan s ezen a bajon a sokféle segédjegyzék sem segít. Vegyesen csoportosítja ugyanis a szokat, hol gyökök, hol származékszók körül s a görögül nem tudót arra utasítja, hogy az igéket az imperfectum fő szerint keresse fel.

Annak számára, a ki nem tud görögül, és a szerzőtől kitűzött cél elérésére tehát nem ajánlom a könyvet, de ajánlom annál melegebben azoknak, kik tudnak görögül s főkép azoknak, a kik annak tanításával foglalkoznak, mert őket a könyvnek e hátrányai nem zavarják. A szerző maga jegyzi meg, hogy a műkifejezéseknek és a modern nyelvekbe beolvasztott idegen szónak jó része nem is az irodalmi, hanem a társalgási nyelvből, nem is a classikus, mint inkább az azt követő korszak szókinéséből kerültek át a többi nyelvekbe. A jelenlegi görög oktatásnál tehát kevés alkalom nyílt ez irányban való kiterjeszkedésre s e tekintetben éppen azért talán fogyatékosnak is volna mondható. Pedig a praktikus cél mellett egyéb okok is javasolják, hogy ne hagyjuk ez oldalt sem figyelmünkön kívül. A modern nyelvekben élő görög eredetű szókinés, melynek jórésze nap-nap után a tanuló nyelvén van, rá fogja őt vezetni arra, hogy maga is felismerje, hogy a mi modern műveltségünk mennyire át meg át van hatva görög elemektől. Hemme a német nyelvre nézve külön jegyzékben gyűjtötte össze őket, de az anyag jó része a mi nyelvünkbe is átment a latin, német és szláv nyelvek útján. Így pl. az egyház szavai közül: alamizna, apát apostol, angyal, biblia, püspök stb., a természetrajziak közül: bazalt, balzsam, citrom, datolya, mák, dromedár, fáczán stb., vagy egyebek: cédula, kripta, lámpa, zsendely stb. mind kerülő útján a görögből jutottak el hozzánk. Másfelől ilyen csoportosítások bővíteni fogják a tanulónak nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti ismereteit, kedvet ébresztenek benne az etymologia iránt, mely tudományokat önmagukért az iskolába bevinni vétek, de a melyeket alkalomadtán az érdeklődés felkeltésére, a látóköri szélesítésére a tanítás folyamán belevonni mindig hálás dolog. Ily szempontból tartom én tanulságosnak e könyvet s ezért is kívántam ez ismertetéssel annak elterjedéséhez hozzájárulni.

A szógyűjtemény — a mű java része, mely azóta külön is meg-

jelent — nagy szorgalommal és gonddal készült s bátran lehet mondani, e tekintetben manap alaposság és terjedelem tekintetében a legtöbbet és legjobbat nyújtja. Mindazonáltal néhány tévedés és fogyatkozás futólagos olvasás mellett is szemembe ötlött. Így a *Γηρας*-nak γῆ és γῆρας-ból való származtatása («Gaea fiai») nem komoly munkába való (25. l.); a tégula, melylyel a német «Ziegel»-t és «Tiegel»-t hozza kapcsolatba, s melyeknek a magyar «tégla» és «tégely» felel meg, első jelentésében a latin «tēgit»-ből ered (tēgo : tēgula = rēgo : rēgula), s csak a második jelentésében függ össze a szerzőtől mindkettő apjával felhozott «τῆζω»-val (87. l.); *βάλανος*-nak a *βάλ*-tővel való kapcsolata — «die herabfallende frucht» (10. l.); — plausibilisnek látszik, de a latin «glans»-sal való szembe-tűnő rokonság folytán valószínűtlen; *ποινή*-nak a «πόνος»-hoz semmi köze (73. l.); tévesen lapis caustica áll e h. causticus (37. l.), bicycle e h. bicycle (98. l.). De ezekkel szemben el nem mulaszthatom, hogy néhány igazán tartalmas és tanulságos cikkre rá ne mutassak, milyenek az ἐργ-, γρουφ-, ὄδος, τερέω stb. alatti összeállítások. A tárgyi magyarázatok is mind rövidек, de megbízhatók.

Megelőzi e szógyűjteményt egy nyelvtani áttekintés, mely hivatva volna, hogy magával a görög nyelvvel is megismertesse szorgalmas és alapos tudomány után áhító tanítványát, a mit azonban ez úton — bár a legfontosabbat az alaktanból közli, különös súlyt fektetve a maga szempontjából inkább érdekes hang- és szóképzéstanra — bajosan fog elérni. Nagyon ügyes azonban a példák megválasztása közismert szavakkal való rokonságuk folytán, mire nézve elég az *ι-s* imperfectum tőképzésre felhozott esetekre hivatkoznom. Tévedés itt is akad, mint pl. XX. l.: «von *nt* bleibt oft bei Abwerfung (!) des Flexions-*s* nur *n*, wobei dann Ersatzdehnung (!) eintritt, z. B. archōn statt archōnt Archōnt.»

Legnagyobb baja azonban úgy e nyelvtani résznek, valamint a szógyűjteménynek a latin betűkkel való átírás pontatlansága és következetlensége, a mihez járul az ékezetek, hehezetek és időmennyiségi jelek hanyag kezelése. Egymás mellett fordul elő ūdeis, ūdemía oūdén (XXII. l.), eggýs (XXII. l.) és engýs (XXIII. l.). De a legtöbb tévedés az ékezeteknél mutatkozik s alig van lap, hol ilyenmő sajtóhiba ne volna; pl. Aýlis, korónis, Kalýpso, ichthy-ós, chélidon, bíblion stb., vagy a görög szövegben : ἔπεα, ὄνομα σου stb., főkép pedig a Mi Atyánk görög szövegében. A hajtott ékezet nincs megkülönböztetve a hosszú élestől; sokszor hiányzik az időmennyiség, mint a práxis, prágma stb. szóknál, vagy hibás, mint hēktikós-nál. Mindez nagy sietségre vall, de a ki görögül tud, ilyeneken könnyen segíthet.

A milyen kevés szolgálatot tehet a könyv annak, a ki nem tud és nem tanul görögül, annál több hasznát veheti az, a ki a görög nyelvvel való foglalkozás mellett kellő tudással vagy vezetéssel használja. Különösen

pedig az iskolára fog jótékonyan hatni, mert nemcsak felébreszti az etymologia iránt való érdeklődést, fejleszti a nyelvtörténeti érzéket, hanem megismerteti a modern tudományos görög terminológiát is, melyre eddig a mi oktatásunkban alig jutott idő. Azt azonban ne higgye senki, hogy ily módon a görög oktatást pótolni lehetséges volna.

SZAUTNER ZSIGMOND.

Clair Tisdall: Modern persian Conversation-Grammar. Julius Gross, Heidelberg, 1902. 317 és 80 l.

Igazán gyakorlati egy mű ez az angolul írt perzsa nyelvtan. Szerzője, egy missionarius, a modern nyelvek rendszerét alkalmazza Irán széphangzású classikus idiomájára. Nem a tudós csak könyvekben élő, hanem a közélet nyelvére akarja megtanítani a tanulót. Nagy gondot fordít a helyes hangsúlyozásra és kiejtésre, bár e tekintetben nem minden állítás állja ki a kritikát.

Gaspey-Otto Sauer ismert rendszerének megfelelőleg az ötödik leczkétől kezdve összefüggő történetkéket dolgoz fel. Böven ad gyakorlatokat, melyek elég jó fogalmat adnak a mívelt körökben divó társalgási modorról.

Egy függelékben eredeti perzsa levelek sikerült hasonmásait közli, hogy az olvasót bevezesse az európai embernek egy nehéz *sikeszteh* írás rejtelseibe.

Olvasókönyvében könyomatú szövegeket találunk az Indiában oly népszerű mesegyűjtemény, a száz meséből (*szed hikaját*), melyet, hogy az elavult kifejezésektől ment legyen a szöveg, a szerző egyik perzsa barátja, *Mirza Aszadullah* írt át a nyelvtan számára, és *Naszr-ed-Din* sah harmadik, 1889-iki uti naplójából. Jó hasznát veheti az utazó rövid angol-perzsa szótárának is, melyben a perzsa szavak latin betűkkel vannak írva.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900/1901.

9. Bordeaux Árpád: A római tisztviselők életkora a köztársaság folyamán. (Brassói róm. kath. főgymn. 15. lap.). — A szerzőnek egy ízben már megdicsértem e folyóiratban (1898. 481—6. ll.) azon értekezését, mely a római municipiumok kormányzatáról és jogairól szólt. Most hasonlóképp dicsérettel illehetem szorgalmáért, melylyel a tárgyára vonatkozó irodalmat felkutatta s értesítőjökben ismertette. Szól

pedig jelen dolgozata a lex Villia annalisról, vagyis a Lucius Villius néptribunustól Kr. e. 180-ban alkotott törvényről, mely a római tisztviselők hivatalba lépésének idejét szabályozta (l. röviden Cserép régiségátanában, 4. kiad. 36. l., Wagner—Horváthnál 3. kiad. 38. l., Müller—Mangold ókorában 279. l.). Eme törvénynek előzményeit s a szerinte való eligazodást fejtegeti a szerző egész Augustusig, a midőn az új rend sok dologban, tehát ebben is máskép intézkedett; ugyanis az új aera alatt nagyon leszállt a korbeli követelmény a pályázókra nézve, a császári család tagjai s creaturái számára pedig bármely kor elegendő volt.

Magának a szóban levő törvénynek szövege egyáltalán nem ismeretes, csakis annyit tudunk róla, hogy évszámokhoz kötötte valamely hivatal elnyerhetését. Minthogy pedig a törvények minden időben szigorúak, tüzetesek és határozottak szoktak lenni, azért föltehető, hogy Villius törvénye is pontosan megjelölte azt az időt, a mely az egyes hivatalokba való jutást lehetővé tette. Abból, hogy meg kellett már alkotni ezt a törvényt, következik egyfelől, hogy a régi gyakorlat sok kivételt engedett, másfelől hogy nagy visszaéléseknek nyitott kaput. Ámde mi sem a régi usust nem ismerjük, sem magának a törvénynek szövegét. Cicero mondja (Phil. V, 17. 47.): *Maiores nostri leges annales non habebant*, Tacitus pedig (ab exc. d. A. XI, 22.) imígy szól: *Ac ne aetas quidem distinguebatur, quia prima iuventa consulatum ac dictaturam iniret*. Így lehettek Scipio Africanus, Valerius Corvus és Titus Quinctius Flaminius egész fiatalon, még 30-ik életévök előtt consulokká. Egy a bizonyos: hogy Villius megállapította a törvényes életkort (aetas legitima), vagyis a kellő évet (annus suus), a melyben valamely hivatalt el lehetett nyerni. Első teendő volt e végből, hogy az illető római ifjú 10 évig katonáskodott légyen, ha t. i. bevált katonának, miként Polybios mondja (VI, 19.): *Πολιτικὴν ἀρχὴν λαβεῖν οὐκ ἔστιν οὐδενὶ πρότερον, ἐὰν μὴ δέκα στρατείας ἐνωστίους ἢ τετελεχώς*; ez a tíz év később, Cæsar után három évre szállítottatott le, ha t. i. lovas szolgálatot, vagy hat évre, ha csak gyalogos szolgálatot teljesített az illető. Sulla (lex Cornelia: Kr. e. 81.) megszigorította Villius törvényét, mert megtiltá, hogy ugrással consullá lehessen valaki, mielőtt még a quæstori és prætori állásokon átjutott volna. Appianus mondja (b. c. I, 100.), hogy Sulla feloldotta a törvényeket s másokat tett helyökbe, egyrészt megtiltva, hogy valaki prætor lehessen (*στρατηγῆν*), mielőtt quæstor lett volna (*ταμιεύσαι*), másrészt, hogy consullá lehessen (*ὀπατεύειν*), mielőtt prætor lett volna. Azért közöltem ezt a híres helyet, mert a szerző a műszavakat nem értve, a *στρατηγῆν*-t és *ταμιεύσαι*-t hadvezérséggel és tisztséggel fordította (15. l.), s a consulsággal járó hadvezéri tisztséget magyarázta bele (16. l.). Olvasunk még egy lex Pinariáról is (Cic. de orat. II, 65.), de ennek sem a koráról, sem a tartalmáról nem tudunk semmit.

A római tehetős fiatal ember tehát 17 éves kora után, ha arra való volt, valamely hadvezér segédtisztjeként (contubernalis, comes, tribunus militum) megkezdte katonáskodását s csak 10 évi szolgálat után gondolhatott arra, hogy állami hivatalba lép. Azonkívül egyazon évben senki két hivatalt be nem tölthetett, sem egy évnél tovább valamely hivatalban nem maradhatott, sőt azon elv szerint: ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, 10 éven belül egyszer már viselt hivatalába vissza nem juthatott. Már most, miként az íróknál itt-ott olvassuk, a tisztségek sorrendje a következő volt a lex Villia szerint: 1. quæstura a

27-ik évtől fogva, de rendszeren a 30—31. évben, 2. *ædilitas curulis* a 37. évben, 3. *prætura* a 40., 4. *consulatus* a 43. életévben. Látható e sorozatból, hogy a három utóbbi hivatal között két-két évi törvényes időköznek (*biennium legitimum*) kellett elteltnie (*intervallatio honorum*). Megjegyzendő végül, hogy a *lex Villia* az egyes tisztségekhez szükséges minimalis életkort jelölte meg, következésképp az engedményt azokra is kiterjesztette, a kik a megállapított minimalis kort már meghaladták.

Ime ebben állott hát a *certus ordo* vagy *gradus honorum sive magistratum Villius törvénye* szerint, a mely alól csak ritkán esett meg egy-egy kivétel. Megjegyzendő azonban, hogy a fönnbbi hivatalok közül is csupán három: a *quæstura*, *prætura* és *consulatus* voltak kötelező fokok, ellenben az *ædilitas* (mind a *plebeia*, mind a *curulis*), valamint egész különlegesen a *tribunatus plebis* (melyhez a *patriciusnak plebeius*sá kellett lennie) csak *facultativok* voltak, vagyis e két közbeeső fok nélkül is lehetett valaki a *quæstura* után *prætor*, végül pedig *consul*. A *consul*ság után következhetett a *censura*, a mely minden öt évben volt elnyerhető, rendkívüli esetekben pedig a *dictatura* (s vele együtt a *magister equitum*), a mely azonban a második pun háború után egészen megszűnt. A *quæstorság* után tehát jókora szünet állhatott be a fokozatos előhaladásban; a *quæstura* előtt, vagyis a katonáskodás idejének letelte után pedig a szorosb értelemben vett kisebb hivatalok lépcsőzetén lehetett a római fiatalságnak áthaladnia, főleg a császárok korában, a mely kisebb tisztségeket betöltők száma után *vigintisex-viratusnak*, vagy rövidebben *Augustus óta vigintiviratusnak* szokták nevezni. Ezek a következők voltak: *tresviri nocturni* vagy *capitales*, *decemviri stlitibus iudicandis*, *tresviri monetales*, *quattuorviri vis in urbe purgandis*, *præfecti Capuam Cumas* vagy *quattuorviri iure dicundo*. Már most a tiszttviselőkh listája, méltóság szerint, alulról fölfelé ez volt: *tribunus militum*, *vigintivir*, *quæstor*, *tribunus plebis*, *ædilis*, *ensor*, *magister equitum*, *prætor*, *interrex*, *consul*, *dictator*.

A fönnbbi megállapodásokat és szabályszerű eljárását magam állítottam össze részben a szerző elszórt nyilatkozataiból, részben tanulmányaim (Schiller, Zeller, Krieg, Tegge és Wagner-Kobilinski könyvei) alapján; mert a szerző nem tárgyalja rendszeresen a kérdés mibenlétét s az eljárás módokat, hanem vitatkozik Herzoggal, Mommsennal, Wexszel, Langéval s másokkal, úgy hogy dolgozata szakembereknek való inkább, mint a deákságnak. É miatt hibáztatom program-cikkét, vagyis hogy nem nyújtott deákjainak biztos tanulságot, megállapított eredményeket, szóval összefüggő képet a címbe li tárgyról. Amugy is néhol olyan *curialis stílusban* van írva dolgozata, mintha valami árvaszéki végzést olvasna az ember. Azért is cikkét, mint vitairatot, készséggel méltánylom, de a deákságra nézve jelen alakjában nehézkesnek, az összefoglalás hiánya miatt pedig befejezetlennek nyilvánítom.

BÓDISS JUSZTIN.

10. Horatius levelei, ford. Paulovits Károly. (Czeglédi áll. főgymnasium Értesítője 3—37. l.) — Már többször vetették fel az Egy. Philologiai Közlönyben egyes bírálók azt a kérdést, hogy szükséges-e a fordítás s hogy mily szerepe van annak a tudományban? S arra az eredményre jutottam, hogy oly munkák fordítása, melyek a tudomány előhaladását célozzák, szükséges, de ily esetben azután arra kell törekedni,

hogy a fordítás minden tekintetben az eredeti szövegnek megfelelő legyen. Hogy azonban pädagogiai szempontból valamely auctor lefordítása szükséges-e, azt még nem igen vitatták meg, s ha ez esetleg meg is történt, különböző nézetek merültek fel. Nézetem szerint, pädagogiai szempontból tekintve a dolgot, bizony nem szükséges a fordítás a tanuló kezében, mert ezzel csak azt érzük el, hogy az ifjúságnak kezébe oly eszközöket szolgáltatunk, melyekkel az illető auctort könnyen lefordítják s hozzászoknak az önállóan munkássághoz. Minden tanár tudja, hogy mennyi nehézséggel s kitartással kell küzdenie az ú. n. «puskák» (nyomatott fordítások) ellen s bármily kérhetetlen szigorral üldözi is azokat, használatuktól a tanuló ifjúságnak legalább nagyobb részét leszoktatni nem tudja.

Egészen más az, ha a fordításnak a célja az, hogy «irodalom-történeti kivonatok helyett innen ismerhessék meg a tanulók az eredetiben *nem olvasott* darabokat», mint az a jelen kísérlet fordítójának célja. Ebből a szempontból nézve a dolgot, az effajta kísérleteket mindenki örömmel üdvözölheti. A fordító csak az első könyv epistoláinak fordítását adja s arra törekszik, hogy azt bárki is jegyzetek nélkül elolvashassa. S mondhatom, hogy ez sikerült is a fordítónak, ámbár nem mulaszthatom el ez alkalommal arra figyelmeztetni, hogy a szabad fordításnál is az illető szöveg gondolatmenetéhez, gondolatához kell ragaszkodni. Figyelmeztetem pedig azért, hogy a második könyv lefordításánál erre nagyobb gondot fordítson. A fordító maga is mondja, hogy «sok szabadsággal élt», de nézetem szerint a szabadság nem mehet a szöveg elferdítéseig. Állításom bizonyítására csak egy pár példát akarok felsorolni. Ep. I. 1. 21—22: «ut piger annus pupillis, quos premit custodia matrum» így fordítja: «mily lassan telnek az anyjuk pórázán vergődő ifjúk évei», noha tudhatja, hogy itt «matres»-ek alatt mostohát kell érteni, mit a «pupillis» szó világosan mutat. «Rex denique regum, præcipue sanus, nisi cum pituita molesta est» I. 1. (107—108. sorok) fordítása így hangzik: «de legkivált józan — ha éppen egy kicsit becsipve nincsen», holott *pituita*, *ae* nyálka, nátha. Ep. VI. 45: «exilis domus est, ubi non et multa supersunt et domum fallunt et prosunt furibus» fordítása elferdített, nehézkés: «Nem is úriház, hol a fölösleg miatt a tájékozatlan gazdát meglopni nem lehet.» A XIV. Epist. 4. sora közé szúrt: «én meg csak akkor vagyok igazán magamé, ha ott lehetek» nem szükséges, egyrészt mert nincs az eredetiben, másrészt pedig nélküle is megvan az összefüggés. Éppen így helytelen a XIX. Epist. 4. sorának illetéktelenül való fordítása: «B. kíséretébe fogadta a költőket, mint afféle nem józan életű népet» («male sanos adscripsit Liber Satyris Faunisque poetas») stb.

Helyszűke miatt legyen elég ennyi példa. Általában véve azonban mondhatom, hogy a fordítás elég magyaros, nem tekintve egyes kifejezéseket («bízik magához» stb.), nyelve folyékony s merem állítani, hogy a fordító kísérletével elég kellemes, tanulságos olvasmányt nyújtott a tanuló ifjúságnak.

BOHDANEČZKY LAJOS.

11. Horatius levele Piso fiaihoz, ford. Tomory Imre. (Munkácsi m. kir. állami főgymnasium Értesítője.) — Horatius Ars poëticájának fordításával már nagyon sokszor találkozhatunk a magyar irodalomban és szinte csodálatra méltó, hogy mégis újra meg újra egy-egy újabb

fordítás lát napvilágot. A számos fordítás közül az egyik, s mondhatom, a legkiválóbb, igen olcsón kapható, s ebből a szempontból nézve a dolgot, legkevésbé sem szükséges, hogy iskolai Értesítőben egy újabb fordítás közöltessék.

Horatius Ars poëticáját lefordította Czuczor Gergely (Olcso Könyvtár 76 sz.), Horatiusszal congenialis lélek, szép magyarsággal, pattogó versekben. A szerzőnek tehát, midőn az Ars poëtica lefordításához fogott, ezzel a körülménnyel számolnia kellett s tudhatta már előre, hogy fordításáról szigorú bírálatot fognak mondani. Nem akarom ezúttal újra tárgyalni azt a régi igazságot, hogy valamely költő egyéniségét művének gyenge fordításából nehezen vagy sehogy sem lehet megismerni; azt sem akarom most fejtegetni, hogy mennyire káros hatású, ha a tanulónak fordítást adunk a kezébe s így leszoktatjuk az önálló munkásságról. Csakis azon állításomnak igaz voltát szeretném bebizonyítani, hogy az ifjuság ennek a fordításnak nem érezte a hiányát.

E czélből egy pár sort idézek Czuczorból s a szerző fordításából:

Cz. «Földön mász, ki felette vigyáz s fél tengeri vésztlől.
A ki akarja csodás sok színben festeni tárgyát» stb.

T. fordítása így hangzik: «valamint a földön csúszik, ki szerfelett óvatos s fél a vihartól; a ki változatos akar lenni csodálatos módon egy helyre odafest» stb.

Cz. «. . . ; mi csak emberi mű, kihal; annál
Inkább nem maradás az igék becse s kelleme, mindig
Ujra feléled sok kiavult szó, s a mi korunkban
Közdivatú, elvész, ha szokás akképpen akarja,
Mely önkényt s jogot úz nyelven s szabdjája (?) beszédnek».

T. «elpusztul minden emberi mű, nem hogy az egyes szavak maradnának állandó becsületben s eleven népszerűségben. Sok szó felújul, mely elavult s elhalt, a mely most becsületben van, a mely most szokásban van, a melynél a döntő hatalom és a beszéd törvénye s szabálya van».

Nem akarok több példát idézni. Ha állításomat túlságosan szigorúnak gondolja a szerző, ne kimélje a fáradságot s olvassa el Czuczor fordítását.

Érdeméül számítom azonban a fordítónak, hogy a magyar szöveget szakaszokra osztotta s mindegyiknek külön címet adott; másodszer pedig, hogy fordítását jó jegyzetekkel látta el.

BOHDANEČKY LAJOS.

12. Zayzon Ferencz, Bacsányi és Kazinczy viszonya. (A sepsiszentgyörgyi áll. segélyezett evang. reform. Székely-Mikó-Kollegium értesítője 3—15. l.) — Kétségtelenül hálás feladat felkutatni az okokat, melyek a két embert szakadásra, életük utolsó perczéig tartó ellenségeskedésre birták.

A szerző dolgozatát az 1711. szatmári békekötéssel kezdi, említi 200 éves küzdelmünket a törökkel s némettel, áttér Mária Teréziára, kinek trónját a magyar nemzet menti meg, szól a főurak bécsi tartózkodásáról, bemutatja az udvari «dámákat», a «parókás, poros hajú, czopfos, darabos németséggel beszélő, szegletes mozdulatokkal hajlongó magyar huszárt, vagy testőrt», beszél II. Józsefről és intézkedéseiről, a korona

visszaszállításáról, hírlapok keletkezéséről, magyar irodalmi élet fel-
lendüléséről.

A különböző, de közös célra törekvő költői iskolák közt «Van egy érdekes viszony azonban, melynek kellemetlenségei sem a lázas törekvések keltette izgatottságból, sem rendíthetetlen elvhűségből nem származtak, mely tehát mint kivétel, szinte megfejthetetlenül áll a vizsgálódó, a gondolkozó előtt is s mely éppen emez érdekességénél fogva s az irodalomra való hatásánál fogva feltűnő. Ez a kassai magyar társaság megalakulásával s a Magyar Múzeum megindításával kezdődő viszonya Kazinczynak és Bacsányinak.»

Most röviden bemutatja Bacsányi pályáját, kinek jellemét az irodalomtörténet «a legújabb időkig csupán a Kazinczy elejtett s nem is nyilvánosságra szánt, nagyon is subiectív megjegyzéseit véve alapúl» . . . «szavait is kritika nélkül tekintélynek véve», a legsötétebb színben mutatja be.

Alig érthető, hogy a szerző a négy lapra terjedő tárgyaláshoz ily mély feneket kerít. Szakember előtt az egész (két lap) bevezetés nem egyéb, mint kiszakított mondatok halmaza, melyek semmit sem magyaráznak, laikus előtt pedig érthetlenség, mert két lapon nem lehet a nemzetnek teljes századon át folyó átalakulását bemutatni.

A legnehezebb feladat két kiváló ember viszonyát ily röviden bemutatni. Ismernem kell a két ember életére vonatkozó összes adatokat, a kérdést felölélő egész irodalmat s csak ezután következik az igazi munka: a rengeteg anyagból kiválogatni a legfontosabb mozzanatokat, legjellemzőbb vonásokat, mert csak így tudom ily rövidre szabott dolgozatban célomat elérni.

Kazinczy korára, a közte és Bacsányi közt volt feszült viszony tárgyalására a legfőbb kútforrás nem a «Pályám emlékezete», melyből a szerző anyagát gyűjtötte, hanem a sok vastag kötetre terjedő s ma már általánosan ismert *Levelezés*, melyet ha szerző felhasználna, nem juthatott volna arra a meggyőződésre, hogy «*Bacsányi általában soha egy rossz szót sem mond Kazinczyról*».

A szerző téves felfogásának bizonyítására szolgáljanak a következők:

A) Kazinczy ellenszenve Bacsányi irányában annyira megy, hogy kifogásolja járását, öltözetét, beszédjét, modorát; hiúnak, gógósnek, tudatlannak nevezi; nem tudja megérteni, hogy ily ember mikép kaphatott egyáltalán feleséget; hirdeti, hogy «*általment a' titkos Polizey' zsoldos seregébe, s 1803-ban a' levelek' bontogatásának departement-jénél szolgált*».

B) 1. Bacsányi sem akar Kazinczy felől tudni. Kazinczy 1810. szept. 11. Bécsbe utazott s a «Vad ember» cz. vendéglőben találkozott több honfitársával, kiktől megtudta, hogy Bacsányi «nem barátja». Bacsányi is odajött étkezni, de meglátván Kazinczyt, «ment a' más szobába».

2. Kazinczy 1815-ben kiadja Kis Jánosnak költeményeit. E kiadásnak egyik példánya (most a M. N. Múzeum könyvtárában P. o. hung. 951. q. szám alatt őriztetik) Bacsányi tulajdona volt, ki sajátkezűleg rövid jegyzéseket tett egyes költeményekhez. E jegyzések meggyőznek arról, hogy Bacsányi sem szívvelhette ellenfelét.

Sújtóbb itéletet nem mondott, rémesebb torzképet senki sem

adott Kazinczyról, mint Bacسانی azon megjegyzéssel, melyet «Egy fiatal íróhoz» című vers 8. szakához tett:

Amott az Irigység, setét barlangjában,
Maga főzte mérget emésztvén gyomrában,
Arra szánja élte' kárhozott napjait,
Mikép moeskolhassa érdemesbb társait.
Szörnyű kigyók függnek haj helyett vállára,
Ragadozó keze ólom thrónusára
Körös-körül ezer koszorút aggatott,
Mellyeket az Érdem fejről szaggatott.
Ha mely Amphion kezd bájolni lantjával,
Az ellen ő tüstént kikél ostorával.
Kevélység tömjénnek ezt hivévé teszi,
Rosszlelkűség szavát édes kedvvel veszi.
Sértni-szokott nyelve nem tud tanítani,
Nem tudván építeni, kíván lerontani,
Sőt megölni kíván álnok epéjével
Minden jeles munkát, annak szerzőjével.

*Kazinczy
képe!*

*a' ki — ignotos
fallit.*)*

CZEIZEL JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902. évi ápr. hó 9-én *jölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Császár Elemér*: Jánosi, Az æsthetika története (ismertetés).
2. *Hornyánszky Gyula*: Philologia és philosophia.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak Némethy Géza első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Katona Lajos, Láng Nándor, Maywald József, Pecz Vilmos, Reményi Ede, Vári Rezső választmányi tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902. jan. 1-től 6183 K 49 f, a kiadás 5120 K 65 f, a készpénz 1162 K 84 f. Alapítványok összege értékpapirokban 3258 K 22 f, készpénzben 214 K 78 f. Tartozás a Franklin-társulatnak 4584 K 39 f.

2. Uj rendes tagok 1902-től: Eisler Mátyás dr. kolozsvári főrabbi (aj. Katona Lajos), Gimóthy Jenő (aj. Petz Gedeon), Szilágyi Sándor dr. budapesti főgymn. tanár (aj. Timár Pál); uj rendkívüli tag: Nyilasi Rajmund ciszt. r. tanárjelölt (aj. Császár Elemér).

3. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— Lukács Móricz levele Wurzbach Constanthoz, a ki tőle nagy Biographiai Lexicon számára önéletrajzi adatokat kért: Pesth,

*) Bacسانی sajátkezű jegyzése.

den 20. Aug. 1851. Euer Wohlgeboren! Indem ich die mir überschickte Tabelle, nach Ihrem Verlangen ausgefüllt, zurücksende, füge ich zugleich meinen Dank für die mir zuge dachte Auszeichnung bei. Sollten Sie, nachdem Sie aus Beiliegendem die Geringfügigkeit meiner schriftstellerischen Leistungen erkannt haben, Ihre Meinung in dieser Beziehung ändern, würde es mich weder überraschen, noch befremden. Wenn ich, was immer ein missliches Geschäft ist, mich selbst, als Schriftsteller charakterisiren soll, muss ich bekennen, dass ich eigentlich nur ein literarischer Dilettant, kein Schriftsteller, geschweige denn ein Gelehrter von Fach bin. Nach Laune, mich bald einem, bald dem anderen Studium zuwendend, habe ich mir in mehreren Fächern des Wissens encyclopädische, doch keine erschöpfenden Kenntnisse erworben. Zu literarischen Arbeiten wurde ich nicht durch inneren Drang oder das Bewusstseyn schriftstellerischen Berufes, sondern beinahe immer durch äusseren Antrieb bewogen, die Aufforderung literarischer Freunde oder die Einladung zur Mitwirkung von Herausgebern und Redacteurs wissenschaftlicher Zeitschriften, die meine Leistungen höher schätzten, als ich selbst und als sie es verdienten. Auch schreibe ich die beifällige Aufnahme, die meine Arbeiten sowohl von Seite des Publikums als der Kritik gefunden haben, mehr dem guten Glück als meinem Verdienste zu. Wenn ich irgend etwas dazu gethan habe, so war es vielleicht, dass ich jedesmal bestrebt war, nach dem Muster der französischen wissenschaftlichen Schriftsteller und der englischen Essayisten den wissenschaftlichen Stoff, den ich behandelte, in eine annehimliche Form zu kleiden, ihm dem Geschmack des Lesepublikums, doch nicht auf Unkosten der Gründlichkeit, geniessbar zu bereiten.

Dies war mein Bestreben, so oft ich etwas schrieb; ob es mir, und in wie ferne gelungen, darüber zu entscheiden ist nicht meine Sache.

Von andern Mitgliedern meiner Familie, ob lebenden oder todten, die in Ihr Lexicon passen würden, weiss ich Ihnen nichts zu melden. (Womit ich aber nicht sagen will, dass ich selbst gegründete Ansprüche darauf zu haben glaube.) Meine Familie gehört dem bemittelten Landadel Ungarns an; ihre Mitglieder widmeten sich grösstentheils auf ihren Landgütern der Oeconomie. Einige dienten dem Lande als Comitatsbeamte, Reichstagsdeputirte, auch als höhere königliche Beamte, mit Ehren, doch nicht mit solcher Auszeichnung, dass sie zu den öffentlichen Charakteren zählen könnten. Zwei Namensverwandte, Alexander und Dionys Lukács, haben in der Revolutionsepoche hervorragendere Rollen gespielt, der estere als Deputirter und Regierungs-commissär, der zweite als Artillerieoberst in der Insurgentenarmee. Jener befindet sich gegenwärtig in Amerika, wo er im Staat Jowa eine Ansiedelung gegründet hat; dieser ist zu 18-jährigem Festungsarrest verurtheilt und befindet sich in Kufstein. Sie sind mir gar nicht oder doch nur sehr entfernt verwandt, den einen kenne ich nur ganz flüchtig, den andern gar nicht. Von ihren näheren Lebensumständen wüsste ich Ihnen nichts mitzutheilen; auch würden sie in einem Lexicon um Oesterreich verdienter Männer nicht

am Platze seyn. Hochachtungsvoll verharre ich Euer Wohlgeboren ergebenster Diener *Moriz Lukács*. — Az eredeti kéziratból közli h.

— Die Insel Felsenburg, a németek leghíresebb Robinsonádja, a tudomány igényeinek megfelelő új kiadásban jelent meg (egyelőre I., legsikerültebb kötetje): *Die Insel Felsenburg von Joh. Gottfr. Schnabel I. (1731)*, herausgegeben von *Herm. Ullrich* (Berlin, 1902, I. IV és 467 l.). A kiadó, kinek *Robinson und Robinsonaden* (1898) cz. kitünő könyvészeti művét e közlőnyben (XXIII, 1899, 752. l.) bővebben ismertettem, a szöveg elé terjedelmes bevezetést írt, melyben a munka eredetét és történetét alaposan tárgyalja. A «Felsenburg» első kötete Defoe halála évében, 1731-ben jelent meg (a további három kötet 1732, 1736 és 1743) és kétségtelenül a «Robinson» (megjelent 1719 április 25.) hatása alatt keletkezett; de nemcsak Robinsonád, hanem Utopia is, mert a szerző egy ideális államot és társadalmat rajzol, mely szerinte ment mind azon bajoktól és bűnöktől, melyekben kora sinlődött. Előzői közül, mert az eredeti «Robinson» és a «Felsenburg» közti időből 15 Robinsonád ismeretes, a következő öt volt reá hatással: 1. Joris Pines története, már 1668, tehát Defoe előtt, de 1724-ben az ő hatása alatt átdolgozva (v. ö. Max Hippe, *Eine vor-Defoesche Robinsonade*, Englische Studien XIX, 66—104. l.); 2. Quarll Fülöp története, angolul 1727, németül 1728; 3. *Der sächsische Robinson* 1722; 4. *Gustav Landeron* 1724; és 5. *Begebenheiten des Herrn von Lydio* 1730. De Schnabel úgy a Defoeval, mint az előtte ismeretes utánzásokkal szemben nagy önállóságot mutat, és Ullrich különösen kiemeli a regénybe szőtt elbeszéléseket, melyek művelődéstörténeti szempontból igen becsesek és részben remek népies történetek. Feltűnő, hogy e szép és érdekes regényt csak dán és izlandi nyelvre fordították le; de német földön igen népszerű volt: még 1768-ban jelent meg az I. kötet 8. kiadása és a többi köteteket is ismételve adták ki 1772-ig; utánzói is nagy számmal jelentkeztek. Azután, a classzikus ókor irányában haladó nemzedékek megfélekedtek róla és csak a romantikus írók fődözték föl újra a XIX. század elején. Arnim már 1809-ben vette föl az I. kötetnek két kitünő részletét («Das wiedergefundene Paradies» és «Albert und Concordia») novellái közé; az egész munkát pedig Oehlenschläger Ádám («Die Inseln im Südmeere», dánul 1824, németül 1826) és Tieck Lajos («Die Insel Felsenburg» 1828) újították meg. Utóbb a nép és az ifjúság számára is földolgozzák. Szerzőjéről még ma is csak keveset tudunk: 1692. nov. 7. született Sandersdoriban Bitterfeld mellett s már 1694-ben jutott teljes árvaságra. Borbély és seborvos volt, a ki a németalföldi háborúkban résztvett, hol Savoyi Eugen herczeggel is megismerkedett, kit 1736-ban egy emlékbeszédben dicsőített. 1724 óta Stolbergben élt, hol (fizetéstelen) udvari ágens is volt és egy újságot szerkesztett. 1742-ben nyoma vész. Nagy regénye mellett kétségtelenül az ő művei: *Nachricht, welchergestalt die Salzburgerischen Emigranten in Stolberg am 2. bis 4. August 1732 empfangen wurden* (1732), melyből tudvalevőleg Goethe «Hermann és Dorothea» tárgyát merítette, és botrányos tárgyú regénye: *Der im Irr-*

garten der Liebe heruntaumelnde Cavalier (1738). Tőle van talán még a következő két regény is: *Der Sieg des Glücks und der Liebe über die Melancholie* (1748) és *Die ungemein schöne und gelehrte Finnländische Salome* (1748). Bizonyosan az ő műve, mert ezt is, mint nagy regényét, Gisander írói álnéven adta ki: *Der aus dem Mond gefallene und nachhero zur Sonne des Glücks gestiegene Prinz* (1750). Kétségtelenül a «Felsenburg» legjelesebb műve, a XVIII. századnak egyik legértékesebb terméke, mely (főleg I. kötete) még ma is elolvasásra méltó. Schnabel ügyesen szerkesztette meg a bonyolódott cselekvényt, jól jellemzi alakjait és vonzóan tud mesélni. Műve azon felül valóságos művelődéstörténeti forrásmunka, mely igen eleven és jellemző képekben rajzolja korának társadalmi, vallási és műveltségi állapotait. h.

— Shakespeare és az ókor czimmel (*Shakespeare und die Antike*) Gutermann tanár ügyesen összefoglaló és tájékoztató tanulmányt közöl a heilbronni gymnasium értesítőjében (1900, 4-r. 28. l.). Új adatokat vagy eredményeket nem tartalmaz e dolgozat, de jól összegezi azokat a nagyszámú értékes és alapos részletkutatásokat és tanulmányokat, melyeket főleg a német «Shakespeare-Évkönyv» három évtized óta közzétett. Shakespeare a stratfordi iskolában nem tanult sok latin és még kevesebb görög nyelvet; felsőbb tanulmányokat nem végzett, mint pl. nagy tehetségű kor- és versenytársai Marlowe, Kyd, Greene stb., a tudós Ben Jonsonról nem is szólva. Kérdés: mit tudott az ókori irodalomból és világból? és hol sajátította el ebbeli ismereteit? Szerző elevenen és érdekesen rajzolja az Erzsébet-korabeli renaissancet, mely a classikus ókort, de első sorban mégis csak a római irodalmat tette a művelt körökben divatossá, mit a megjelent fordítások, de a kor költői termékei is kétségtelemnél tesznek. E renaissancban, mely erősen át volt szöve az olasz ízlés elemeivel (v. ö. Shakespeare-től: «Venus és Adonis», «Lucretia», a szonettek), gyökereznek a nagy angol mester kortársai, első sorban Ben Jonson és köre, és e renaissancból meríti Shakespeare maga is műveltségének ókori elemeit, melyek sem nagyon számosak, sem igen mélyrehatóak vagy értékesek. Neki az ókori írók egyszerűen források voltak, melyekből tárgyakat és motívumokat merített; Plutarchos vagy Livius nem voltak neki több vagy különbe, mint pl. Holinshed vagy Saxo Grammaticus, a «Gesta Romanorum» vagy Boccaccio.

Vajon mit olvasott Shakespeare az ókori irodalmakból? Latinul kétségtelenül tudott annyit, persze nem az iskolából, hanem későbbi szorgalma folytán, hogy a római írókat eredetiben olvashatta. Olvasta is bizonyára első sorban a történetírókat; a költők közül kedveltjei voltak Vergilius, még inkább Ovidius és legnagyobb mértékben Seneca (1581. angolul is), kiknek hatása munkáiban félreismerhetetlen. Görögül nem tudott; itt fordításokból kellett merítenie. Angolra le volt fordítva az ő korában: Herodotus I. és II. 1584, Polybios 1568, Thukydides 1550, Diodoros 1569, Aelianos 1576, Josephus 1602, Plutarchos 1579; valami kevés Platonból és Aristotelesből; költők: Homeros 1581 (franciából) és 1598

(az eredetiből), Euripides («Phœnicziai nők» és «Medea» angolul, «Hecuba» és «Iphigenia» latinul); de Dyce erősen és talán sikerrel vitatja, hogy Shakespeare még Euripidesből sem ismert semmit. Sem Aeschylus, sem Sophokles, sem Aristophanes — de minek folytassam? Shakespeare nem is ismerte a görög világot és bajosan méltatta akár csak Homerot is, a mit különben «Troilus és Cressida» (mely darab nem paródia) fényesen igazol. De a lefordított görög történetírókat, főleg Plutarchost, jól ismerte és sokat merített belőlük, és különösen igen jól ismerte Senecát, a kinek nagy hatása nemcsak ifjú korában («Titus Andronicus», itt Kyd Tamás «Spanyol tragédiájának» közvetítésével is), hanem későbbi, legkiválóbb termékeiben is («III. Rikárd «Hamlet», «Macbeth», «J. Cæsar» stb.) kétségbevonhatatlan.

Shakespeare igen töredékes ókori ismereteit, nem tekintve gyenge és értéktelen iskoláztatását, három forrásból merítette: 1. a római írókból (a csekély számú görögök alig számítanak); 2. a korabeli angol irodalomból, mely teljesen, sőt túlságosan tele volt tömve ókori (római és görög) művelődési elemekkel; 3. a személyes érintkezésből class. műveltségű kortársaival (pl. a «Sirene» nevű írói körben, melyben Ben Jonson volt a hangadó). A renaissance tiszta szellemének legbájosabb megtestesítései drámáiban: Julia, Imogen és a velencei Porcia. Shakespeare kétségtelenül nagy tehetségének és szellemének irányából, de tanultságának fogyatékosága folytán is elfordult a classicistikus izléstől, mely korában dívott, és a népies-nemzeti költészetnek lett főképviselője, valóságos megteremtője. Classikus műveltségű kortársai azért nem sokba vették és még Ben Jonson is kissé savanyúan dicsőíti. De ép e modern és nemzeti irányával lett a következő századoknak dicső mesterévé és utól nem ért mintájává, míg tudós versenytársai rég letűntek a feledés örvényébe. h.

— Troubadour-szerelem és hűbériség. A *Zeitschrift für französische Sprache und Litteratur* f. é. január havi füzetében Eduard Wechsler: *Frauentienst und Vasallität* czímen a troubadourok költészetéről értekezvén, egy bár nem új, de eddig még eléggé ki nem fejtett momentumot világít meg, t. i. azt a *jogviszonyt*, melynek korszerű formájában a troubadourok szerelmi költészete nyilatkozik. A dalnok és hölgye közötti viszony ugyanis teljesen a *hűbéres és hűbérura* között fennálló *szolgálati viszony*nak a mása. A kor jogi felfogását s fogalmait egyszerűen bele vitték a szerelembe s a férfi mint szolga, a hölgy mint úrnő állván egymással szemközt, a két nem egymáshoz való viszonya új, egészen sajátosság módon jelenik meg a költészetben.

A hűbérviszony jogrendszerét főképp Philipp de Novara és Jean d'Idelin fenmaradt műveiből ismerjük, s ennek minden lényeges pontja kimutatható a szerelmi lyra dalaiban. A költő *szolgálatba fogadás*ért esedezik úrnőjének, s biztosítja őt hűségéről. Ha hűbért, jutalmat óhajt szolgálatiért, ezt ismételtlen tartozik *kérés* alakjában kifejezni; sőt néme-lyek egyenesen *kötelességére* figyelmeztetik a hölgyet. Ha kéréseiben egyik

vagy másik túlmegy a határon s követelésével megbántotta úrnőjét, *bocsánatot* kell kérnie, igyekszik is a megsértettet kiengesztelni, a ki végre teljesíti hű szolgája kérését, vagy pedig nem teljesíti, s akkor ez *panasz*, keserű szemrehányás alakjában nyer kifejezést a költő dalában. A hölgy számuői köréből a lovagot, vagy pedig ez mondja fel a szolgálatot s más úrnőt keres. Mindezekre számtalan példát találunk minden troubadournál: Raimund de Toulouse, Vidal, Bernhard de Ventadour és másoknál.

Sőt a vallási felfogásba is belevitték a jogi fogalmakat s a lovagnak hármias kötelessége: urának, hölgyének és az Istennek szolgálata szorosán ugyanazon jogviszonyokon alapult. A hadviselés mellett a jogismeret volt a hűbéri társadalom legfőbb érdeke, s a szolgálatnak az a szabályszerű jogmenete, mely egy-egy troubadournak ugyanazon hölgyhöz intézett dalcykusában végigvonul, semmiesetre sem lehet esetleges, hanem a költőnek öntudatos alkotása. Arra nézve, hogy vajjon ez tisztán csak külsőleges, technikai természetű eljárás volt-e, vagy *raló* viszonyok visszatükröződése, Wechssler minden lantosnak úrnőjéhez való viszonyában háromféle lehetőséget tételez fel: a viszony vagy tisztán szerelmi, vagy szerelmi és szolgálati, vagy tisztán csak szolgálati. A hölgyek magas állása, többnyire fejedelmi rangja azonban s a troubadourok egy részének (mint Cercalmon, Vidal, Guiraut de Bornelh, Ventadour, Peirol stb.) alacsony származása, szegénység, valamint a dalok conventionalis jellege, minden személyes melegség és őszinte érzés hiánya, az igaz szerelem helyett a hízélgés, udvariaskodás hangja, mind arra enged következtetni, hogy a szegény dalnok epeködő szerelmi verseivel nem annyira szerelemért, mint inkább valami *fiel-office*-ért, udvari dalnok- vagy zenészként való alkalmazásért, vagy költészetének anyagi jutalmazásaért esengett.

MIKLÓS FERENCZ.

— Toldi farkaskalandjának alapmotívumát — úgy látszik — Vörösmartynak köszöni Arany. A *Tündérvölgyben* ugyanis (Vörösmarty összes munkái II. 244.) Csaba éjjel keresztülvágtat az erdőn és a vadállatok között a következő kaland éri:

Most egy medvekölyköt véletlen tiprata,
Nyöszörögve kiment szegénynek párája;
De két lábon állva jött a böszült anya,
Csaba is megfordult dárdával hozzája.
Morgott a vad állat, setét szája poklát
Szörnyen nyitogatván, körmölni ment Csabát;
De Csaba rá hajtván serény Ragadóját,
Végig veré veszett torkában dárdáját.

Hogy a Toldi V. éneke jelentős részletekben egyezik e két versszakkal, azt nem kell hosszasan fejtegetni. A bujdosó Toldi Miklósnak nincs ugyan Ragadó lova, dárdája sincs, nem is erdőn jár, a hol medvére találhatna, hanem réten, a hol réti farkas tanyáz — de ő is véletlenül tiporja a szegény kölyköket, őt is megtámadja a felböszült anya (igaz, hogy neki még a kan támadásából is jut), és ő is legyőzi támadóit. Az anyaállat

támadásának egyes mozzanatai is hasonlóak a két költőnél. Csaba medvéje «két lábon állva jött», Toldi farkasa «fel-feláll hátulsó lábára»; a medve «körmölni ment Csabát», a farkas «méri éles körmét Toldi orezájára», amaz «setét szája poklát szörnyen nyitogatván», ennek «csattog a fejér fog vérszopó inyében». Az utóbbi két hely különben nem annyira hasonló, mint inkább, hogy úgy mondjam, complementair egymáshoz: a *setét szája* poklának képe könnyen felidézhetette a költő lelkében a *fejér fog* képét. A költői képzeteknek vagy legalább a költői kifejezésmódnak e complementair volta az ellentét alakját ölti, midőn Arany az anyaállatról azt mondja, hogy «nem kiment belőle, hanem bennszorult a párája», míg Vörösmartynál csak egyszerűen a közkeletű phrasis értelmében «kiment a párája». Említésre méltó még, hogy mind a két költőnél található a véletlenül bántott kis állatok iránt érzett sajnálkozás kifejezése; csak hogy Vörösmarty pusztán subjective a «szegény» szóval jelzi a sajnálkozást, míg Arany a sajnálatot a «két árva kis jószág» iránt Miklóssal is érezteti és simogatásban nyilváníttatja, és így finom vonással gazdagítja hőse jellemképét.

WALDAPFEL JÁNOS.

— Tiberius császár bronzszobrának feje. A múlt évi augusztus, hó 24-én a turini új zálogház épületének alapásása közben a Via Monte di Pietán egy jó karban lévő római kori bronzfejet találtak, mely alighanem Tiberius császár lovas szobrának töredéke, s talán ahhoz az emlékműhöz tartozott, a melynek néhány más töredéke, a lovas jobb lábaszára és a ló egyik első lábának patája, 1559-ben került ki a föld alól a sz. vértanúk templomának építése közben. A most talált fej gyöngéd patinával van ugyan bevonva, de mint a fülkagylók és a szemek üregeiben, valamint a hajzat között látszó nyomok világosan mutatják, aranyozott volt. A fej ércanyagának vastagsága átlag 3 mm., s az egyik fültől a másikig 26 cm. széles, a homloktetőtől az állig pedig 29 cm. magas. A férfias szépségű arcvonások mesterien ki vannak képezve, az orr kissé ívelt, a hajzat rövid, fürtös. Az igen becses lelet mintegy hat méternyi mélyen feküdt az utca mai szintje alatt egy antik kútban, a melyet az említett alapozási munkáknál el kellett távolítani. Ebből, valamint azon körülményből, hogy a fej nyakán világos törési nyomok mutatkoznak, még jobban megerősödik az a feltevés, a melyet imént említettünk, hogy t. i. a fej egy lovas szobornak a töredéke s talán úgy rabolták el annak idején az eredeti helyéről és dobták a kútba.

Közvetlenül e fej mellett egy fehér márványból faragott Amorinót találtak, a mely még semmit sem veszített ragyogó fehérségéből; még a törései is a legtisztább, fehér szemcsés szövetet mutatják. Sajnos, hogy a szobrocskának hiányzik a feje, a bal karja, a jobb kar alsó része és a bal lábszára meg a jobb lába. Mindakét lelet egylőre az épülő Opera Pia di San Paolo (az említett zálogház) építési irodájában van elhelyezve, de bizonyára a turini régiségtárba kerül majd, a hol a föntidézett lovas-szobor többi töredékei is vannak.

A Tiberius-fő sikerült fényképei a Leipz. Ill. Zeitung' f. é. márcz. 6-iki számának 358. lapján homlok- és oldalnézetben láthatók. Ugyaninnen vettük az érdekes leltre vonatkozó fenti adatokat is. k.

— Pascal halotti maszkja Gazier tanár tulajdonából, a ki a kitűnő francia gondolkodóról nagybecsű munkát írt, az Institut de France chantillyi muzeumába került. Gazier előbb a halotti maszkról bronz öntvényt készíttetett, s azt a Carnavalet-múzeumnak ajándékozta.

— Classica philologiai pályakérdés. A göttingai kir. tudományos társulat 1903-ra a következő pályakérdést tűzte ki: Kívántatik a hagyományozott szövegek alapján s a történelmi összefüggés kiderítésével, a lesbosi és az ioni dalköltészet, a kardalok és a dráma lyrai részeinek versmértékeiről szóló tanulmány, mely figyelemmel legyen a helle-nistikus és a régibb római költészetre is. Díja 1000 márka.

— A XIII. nemzetközi orientalista congressus f. é. szeptember 4-étől 10-ikéig tartja üléseit Hamburgban. A congressus 9 szakosztálya között ezúttal egy gyarmatügyi is lesz, a mi különösen a Congr. helyére való tekintettel ígérkezik tanulságosnak és érdekesnek. A rendezőbizottság élén dr. Mönckeberg hamburgi polgármester áll.

— A modern philologusok vándorgyűlése ezidén május 20-án kezdődik Boroszlóban. Elnöke Appel egyet. tanár és jegyzője dr. G. Reichel Boroszlóban (Vorwerkstrasse 17). A vándorgyűléssel kapcsolatban kiállítást is terveznek, melyen bemutatásra kerülnének az összes, Német-, Francia- és Angolországban megjelenő nevezetesb szakfolyóiratok, valamint a modern nyelvek tanításánál használt tankönyvek és egyéb taneszközök, köztük az irodalmi tanítás és az iskolai olvasmány szolgálatába szegődöttetett skioptikon számára készült diapositiv képek stb.

— Helyreigazítás. Az Egy. Phil. Közl. ezidei évf.-a 287. lapján annak a meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy a Budapesti Szemle 1901. évi nov.-i és decz.-i számaiban lévő bírálatnak Gyomlay Gyula úr a szerzője. Kijelentem, hogy a Századokban lévő bírálatát csak nagyjában futottam át s így a 250. l.-on adott jegyzete elkerülte figyelmemet. Miután azóta elolvastam a Gyomlay úr *jegyzetét*, szavainak hitelt adok s így félreértések kikerülése végett a saját jegyzetem is tárgyaltan. — Megjegyzem még, hogy közleményem 280. l.-n alulról a negyedik sorban «körökben» h. *közökben* olvasandó.

Budapest, 1902 ápr. hó 3-án.

Dr. VÁRI REZSŐ.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Badics Ferencz dr. Magyar irodalmi olvasókönyv. II. kötet. A gymnasium VI. osztálya számára. Második, az új tantervhez alkalmazott kiadás. (8-r. IV, 154 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 2 K.

Barla Jenő. Skarlicza Máté élete és zsoldárköltészete. (N. 8-r. 47 l.) Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor bizománya. 1 K 20 f.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. (Monumenta Ecclesiastica tempora innovata in Hungaria religionis illustrantia.) Szerkesztették: *Bunyitay* V., *Rapaics* R., *Kardcsenyi* I. Első kötet: 1520—1529. (N. 8-r. XII, 529 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 20 K.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi *Váczy* János dr. XI. kötet. 1813. aug. 1.—1814. július 31. (N. 8-r. XXXIII, 378 l.) Budapest, 1901. Magy. Tud. Akadémia. 10 K.

Latin iskolai klassikusokhoz való præparatio. Szerkeszti *Dávid* István. Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 50 f. 57. füzet. C. Julii Cæsaris de bello Gallico. (Liber III—V.) Magyarázta *Vajda* Károly dr. Lib. III. és IV. 1—34. (8-r. 48 l.) — 59. füzet. Ugyanaz. Lib. IV. 35—végig. (8-r. 49—95 l.)

Magyar könyvtár. Szerkeszti *Radó* Antal. Budapest, 1901. Lampel Róbert. Egy-egy szám 30 f. 268. szám. C. Sallustius Crispus. Catilina összeesküvése. Fordította *Kazinczy* Ferencz. A fordítást átdolgozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Wörth* Gyula. (16-r. 64 l.) — 271—272. szám. Apponyi Albert gróf válogatott beszédei. Összeállította *Kőrösi* Henrik. (16-r. 86 l.)

Rousseau Jean Jacques. A művészetek és tudományok hatása az erkölcsökre. Francziából fordította *Vajda* József. Kiadja Kolaeskovszky János. (8-r. 47 l.) Budapest, 1901. Politzer Zs. és fia. 60 f.

Szigetvári Iván. Petőfi költészete. (K. 8-r. 91 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 1 K 50 f.

Szily Kálmán. A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. (N. 8-r. XV, 404 l.) Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor. 8 K.

II. Külföldi irodalom.

Frank Frost *Abbott*, A History and Description of Roman Political Institutions. London, Ginn & Co. 1901. (Athenæum 1902. jan. 4.)

Briefe von *Ludwig Anzengruber*. Mit 9 Beiträgen zu seiner Biogr., herausg. von A. Bettelheim. 2 köt. Stuttgart, Cotta 1902. (LXIV, 333; VI, 424 l. N. 8-r.) 4 M 80 pf.

G. F. *Benecke*, Wörterbuch zu Hartmanns Iwein. 3. Ausg. besorgt von C. *Borchling*. Leipzig. Dieterich'sche Verlagsbuchh. 1901. IX, 313.

A. *Bossert*, La Légende chevaleresque de Tristan et Iseult, essai de littér. comparée. Paris, Hachette. 3 fr. 50. (A szerző 1865-ben megjelent doctori értekezésének az azóta tetemesen felgyarapodott Tristan-irodalom nevezeteseb eredményeivel bővített új átdolgozása, mely igen jól tájékoztat a középkori francia, német, angol és skandináv Tristan-költemények tartalmáról és egymáshoz való viszonyáról, valamint a rege kelta eredetéről. Az utolsó fejezet a Tristan-tárgy újabb német feldolgozásait ismerteti röviden egészen Wagner zenedrámájáig. A függelék a német prózai Tristan-

regényből közöl néhány fejezetet francia fordításban. A vonzón írt könyv igen jó bevezetés a tárgy behatóbb tanulmányához.)

(*Catilina*-drámák.) Zschr. f. Bücherfreunde. 1902. 11. Beiblatt 21.

Vittorio *Cian*, I contatti letterari italo-provenzali e la prima rivoluzione poetica della letteratura italiana. Messina, 1900. 49 l. (Ism. Zschr. f. rom. Phil. 1902: 124. l. P. Savj-Lopez.)

August *Ehrhard*, Franz Grillparzer. Sein Leben und seine Werke. Deutsche Ausg. von Moritz *Necker*. Mit Porträts und Facsimiles. München, 1902. C. H. Beck. VI, 531 l. 8-r. (Ism. Münch. Allg. Zeit. Beil. 59.)

Joseph *Fabre*, La Pensée antique (de Moïse à Marc-Aurèle). Paris, Alcan, 5 fr.

Robert *Fath*, L'influence de la science sur la littérature française dans la seconde moitié du XIX-e siècle (le roman, la poésie, le théâtre, la critique). Lausanne, 1901. 118 l. 8-r.

G. *Freitag*, Vermischte Aufsätze aus den Jahren 1848 bis 1894. Hg. von E. Elster. I. Leipzig. 1901. Hirsch, XXXIII, 480 l. N. 8-r. 6 márka. (Ism. Lit. Cbl. 10. sz.)

(Goethe.) Unbekannte Nachahmungen von G.'s Werther. Von Paul Seliger. (Zschr. f. Bücherfreunde 1902. II. 420. l.)

— Goethe und das Unsittliche in der Kunst. (Gegenwart 1901. LX. 35.)

— Wolfgang Goethe e Niccolò Macchiavelli. (Rendiconti della Real Accad. dei Lincei. 1901. 5. Ser. X. No 3, 4.)

André *Joubin*, La sculpture grecque entre les guerres médiques et l'époque de Périclès. Thèse pour le Doctorat, prés. à la Fac. de Lettres de Paris. Hachette, 1901. 8-r. (Ism. Rev. Crit. 1902, 7. sz. 121. l.)

Léon *Lajorfade*, Le Théâtre d'Alfred de Musset. Paris, Hachette. 3 fr. 50.

Lanson, G., Études sur les rapports de la litt. fr. et de la litt. esp. au XVIIe siècle. (Revue d'hist. litt. de la France 1901. VIII, 395—407.)

Friedrich *Leo*, Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form. Leipzig, Teubner, 1901. 8-r. 329 l. (Ism. Lit. Cbl. 10. sz. Rev. Crit. 1902. 7. sz. 134.)

Prof. Dr. Hugo *Magnus*, Die Augeneheilkunde der Alten. Mit 7 Tafeln und 23 in der Text gedr. Abbildungen. Breslau, 1901. XVIII, 691 l. (Ism. M. Allg. Zeit. Beil. 1902. 11.)

Wilh. *Meyer*, Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus. Berl. Weidmann 1901. 140 l. 4-r. 9 M. (Abh. der kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl. N. F. IV. 5.) Ism. Lit. Cbl. 10. sz.

Hanns *Oertel*, Lectures on the Study of Language. New-York, Charles Scribner's Sons; London, Arnold, 1901. (Athenæum 1902. jan. 11.)

Ernst *Otto*, Typische Motive in dem weltlichen Epos der Angelsachsen. N. 8-r. VIII, 99 l. Berlin, 1902. Mayer és Müller. 2 M 40 pf.

(Propertius.) Raph. *Elisei*, Quæstiones Propertianæ. Qu. III. De Urbe Propertii natali, ed. altera. Asisii 1901. N. 4-r.

— Giac. *Giri*, Sopra un luogo di Propertio. Estr. dalla Riv. di Storia antica. Nuova Serie, Anno VI. Fasc. 1. Messina 1901.

— Prof. Giov. *Navetta*, Sulla prima elegia di Propertio. Marsala 1901. 8-r.

— Nicolo *Pirrone*, L'ultima elegia di Propertio ed i carmi sepolcrali Latini. Messina 1901. 8-r. — Propertio IV, II, 65—66. Estratto dalla Riv. di storia ant. Anno V. No 2. (Mind az öt tanulm. ism. Revue Crit. 1902. 4. sz. 66. l.)

Ettore de *Ruggiero*, Il Consolato e i Potteri Publici in Roma. — Roma, Loescher, 1901. (Athenæum 1902. jan. 4.)

Paul *Reymaud*, L'Agamemnon d'Eschyle. Texte, traduction et commentaires. (Annales de l'Univ. de Lyon. Nouv. Série, II. Droit, Lettres.

Fasc. 8.) Paris, Fontemoing, 8-r. VII, 217. l. (Ism. Rev. Crit. 1902. 5. sz. 86. l.)

Arthur E. J. *Remy*, The Influence of India and Persia on the Poetry of Germany. (Columbia University Germanic Studies, Vol. I. No. IV.) New-York 1901.

O. *Rohnstroem*, Étude sur Jehan Bodel. (Thèse pour le doctorat.) Upsala, Almqvist et Wiksell, 1900. 8-r. XVI, 207 l. (Ism. Rev. Crit. 1902. 5. sz. 98. l.)

Reinh. *Röhrich*, Geschichte des ersten Kreuzzuges. Innsbruck 1901. XII, 268, 6 márka. — (Ism. Lit. Cbl. 1902. 10. sz.) Irodalomtörténeti szempontból is fontos a középkori kereszt-esepikára vonatkozó részei miatt.

Segrè, C., Due Petrarchisti Inglesi del secolo XVI. I. Sir Thomas Wyatt. II. Enrico conte di Surrey. (Nouva Antologia. 1901. CLXXV. 45—67, 256—277.)

(*Shakespeare*.) Sh.'s Italian Critics. (Manchester Quarterly. 1901. Okt.)

— *Elly*, Sh.'s King John. (Macmillan Magaz. 1901. Okt.)

— *Holthausen*, F., Zu Sh.'s Richard III. 1, 2. 55 etc. (Archiv f. d. Stud. d. neueren Spr. 1901. CXII. 109.)

— *Piper*, C. A., Sh. und die Japaner. (Der Tag 1901. 431. sz.)

— Sh.'s Einfluss auf H. v. Kleist. (Frankf. Zeit. 1901. 268, 269. sz.)

— Sh.'s Plays and Bacon's Philosophy. (New Ireland Review. 1901. Okt.)

— Sh. as Prose-writer. (Academy 1902. jan. 18. 68—70.)

Paul *Suter*, Die Zürcher Mundart in I. M. Usteris Dialektgedichten. Zürich 1901. X, 140 l. (Ism. M. Allg. Zeit. Beil. 1902. 15.)

C. P. *Tiele*, Hoofdtrekken der godsdienstwetenschap. Amsterdam 1901. XI, 125 l. N. 8-r. («A vallástudomány alapvonalai» czímen a nemrég elhunyt jeles hollandi tudós, a czímben jelzett tudomány egyik leg-érdemesebb művelője, egyetemi előadásainak mintegy a vezéreszméit adja, első sorban volt tanítványai számára. De a vallásos eszmék fejlődése iránt érdeklődők szélesebb körei is nagy haszonnal olvashatják e rendkívül világos dispositiójú könyvet, melynek magyarra fordítása is nagyon kívánatos.)

E. *Walberg*, Le Bestiaire de Philippe de Thaün, texte crit. publié avec une introd., notes et glossaire. Paris, H. Welter, é. n., 8-r. CXIV, 175 l. (Ism. Rev. Crit. 1902. 4. sz. 78. l.)

Welter, Nik., Theodor Aubanel, ein provenzalischer Sänger der Schönheit. Mit Aubanels Bildnis. 8-r. III, 223 l. Marburg 1902. Elwert. 3 M. (Német fordításban számos szép mutatványt közöl a költő műveiből, melyeket azonban a szerző nagyon túlbecsül. A könyv különben inkább a nagy közönségnek van szánva, mint a szakembereknek.)

Martin *Wohlrab*, Aesthetische Erklärung von Sh.'s Hamlet. Dresden 1901. Ehlermann, VII, 98 l. N. 8-r. (Aesthet. Erhl. Sh.'ischer Dramen I.)

Folyóiratok szemléje: *Allgem. ev.-luth. Kirchen-Zeitung* 8. sz. Sokrates und die alte Kirche. — *Protestantenblatt* 8. sz. Zur Lit. über Tolstoi. — *Der alte Glaube* III. 20. sz. Zu Luthers Todestag. — Das geistige Leben am Hofe Karls des Grossen. — *Der Katholik* 82. évf. febr. Johannes Brugmann, ein Reformator des 15. Jahrh. aus dem Franziskanerorden. — *Stimmen aus Maria-Laach* 2. füz. Chinas alte Cultur im Lichte der jüngsten Funde und Forschungen. — Chateaubriands Apologie des Christentums. (A. Baumgartner.)

Veit Valentin über *Goethe's* Homunculus und Helena. (M. Allg. Zeit. Beil. 1902. 17. Walter Bormann.)

Ernst Moritz Arndt und die Wahlen zum Frankfurter Parlament. (M. Allg. Zeit. Beil. 1902. 12. sz.)

CODICEM SALL. ALBÆ-JULIENSEM PRÆCIPUIS
INTEGRORUM RESPONDERE.

J. Wirz in eo opusculo, quod inscribitur «*C. Sallusti Crispi libri qui est de bello Iugurthino partem extremam (103/112) ad optimos codices denuo collatos recensuit emendavit*»*) ex haud parvo codicum numero his se imprimis usum esse ait:

I. *Monacensi* 2602. (= A), qui sæculo XIII. scriptus esse existimatur.

II. *Fabriciano* s. *Havniensi* 25. (= F), quem *Dietsch* tribus scriptum manibus putat, una usque ad verba CIII *quinque delegit*, hinc alia multo deteriore et neglegentiore usque ad verba CV *sed spes amplior*; hinc deinceps opus manu tertia, eaque multo firmiore et constantiore ad finem esse perductum. Vetustatem quod attinet, *Bojesen* auctore *Cortio* sæculo XI. scriptum esse dicit codicem, neque tamen attingit, utrum illa triplici manu scripta ex eodem tempore orta putanda sint necne.

III. *Parisino* Bibl. nat. 6085. (= P), mutilo e sæculo XI., cuius parti extremæ capita, de quibus quæritur, eodem fere tempore ascripta existimantur.

IV. *Lipsiensi Senatorio* (= S) e sæculo XI.

V. *Leidensi Voss.* 73. (= L), qui adeo cum *Blandiniano* convenire videtur, ut *Wirz* utriusque exempla ex uno eodemque fonte (Paris. 10195?) manavisse putet, quorum tamen alterum integrum, alterum mutilum fuisse suique quemque exempli habitum servavisse. Est autem *Leidensis* integer, cui capita illa suo loco inserta sunt; *Blandinianus* vero mutili habet habitum, qui his ipsius capitibus eadem manu additis desinit.

Cuncti hi codices a me quoque per litteram M significabuntur.

*) Tiguri (Zürich). 1897.

J. Wirz in Prolegomenis satis fuse demonstrare laborat, cur in verborum illius partis contextu recensendo codices **AFPS** præcipue sequendi videantur. Fontes enim illius de qua agitur partis codicum **FP** pro se quemque auctoritatis aliquantum habere iudicat, codicum vero Vatic. Bland. 3325. Paris. 5748. Paris. 10195. non item; Monacensem 14477. eisdem in locis, licet in ceteris inter bonos numeretur, haud sane ut adhibeatur idoneum esse, quum **A** et **S** ut meliores sic pro rata parte haudquaquam negligendos existimet. *Leidensem* omnino leviter tantum respicit.

Albae-Julienensis (= **AJ**), cod. Lat. membr., cuius notitia plane carere noster videtur, quinquaginta quinque foliis librum Sallustii de bello Iugurthino continet XXII—XXV—XXVI in singulis paginis versibus. In possessione huius codicis est bibliotheca episcopalis, quæ dicitur ‚*Batthyaneum*‘ in urbe Hungariæ Alba Julia. M. 0·69×0·50. Scholia iam inde ab initio multa et in marginibus et inter lineas leguntur usque ad extremum caput XXXI. A LVI. frequentiora denuo in marginibus, mox et inter lineas fiunt. Pars operis, de qua quæritur, a IV. infra versu 51^a incipit et in I. supra versu 54^b exitum habet. Quantum huic auctoritatis tribuendum sit, iam inde apparet, quod cum toto fere verborum contextu, quem quidem *Wirz* recensendo emendandove comprobaverat, convenit et in eandem codicum societatem cadit, in quam quinque illi, quos supra dixi. Proximum tamen codicibus *P* et *S* et *F*, aliquanto remotiorem ab *A* locum habere codicem nostrum demonstraturus sum.

- CIII. 3. *illis* | **PS**, sed inter lineas supra *illis* legitur *ipsis*.
 « 4. *a latronibus Gaetulis in itinere circumventi* | in **P** aliisque paucis (**S** : a Gæt. latr. in itinere circumventi).
 « « *profugiunt* | **FP** m.*)
 « 5. *ut*
 « 7. *benvalentia* (littera a rasa esse videtur) | *benevolentia* **AL** (beni-m ?), *bene* (vel -i-) *volentiae* **F** p,**) -*tiam* **SP** (-i) m.
 « « *dein* | **AFLPS**.
 « « *omnia* (inter lineas: *ea quae precabantur*) | in perpaucis *a* ins. ante *pollicito*.
 « « *apud* ^{+ ad} *Marium* ^{apud} item *senatum*.

*) *m* = multi.

**) *p* = pauci.

- CIII. 7. *opperiuntur ibidem* | PS.
- CIV. 1. *Cirtham redit* | M, at *Cirtha F, rediit P*.
 “ “ *ab Tucca* | F (et in nostro et in S, ubi tamen *ab Tuca* legitur, a II m. sp. ser. *ab Utica*, quod in ALP ac plerisque aliis in verborum ordine locum tenet).
 “ “ *Bellienum* | M.
 “ “ *tum praeterea* | P.
 “ 2. *ordinis cum quibus* | S p (*cum quis P*).
 “ “ *In quibus cognitis potestas Romam eundi fit et ab consule interea* | ^{p qua} ^{+ legatis} *om. pp¹⁾* | ^{+ sit} *potestas Romam eundi M (potestas legatis P) m*; fit et ab (a AP m) consule M pl. | sit pp.
 “ “ *humanarum rerum ignari* (humanarum rerum PS).
 “ 3. *omnibus rebus* | M pl.
 “ “ *cum* [^{duce G. H.} ⁱ ^{rasura}] *Octavo*.
 “ “ *Iiufone* | F pl.
 “ 4. *libens* (littera i crassa in rasura) | *lubens P (I m) S pp*.
 “ “ *Romaeque* | APS.
 “ “ *dep̄dicati sunt* | deprecati sunt M pl. deplorati sunt pp.
 “ 5. *beneficii* | (*benefici* Mon. 14515 solus, quem tamen Wirz ceteris praefert).
 “ “ *et foedus et amicitia dabuntur*.
 CV. 1. *quis* | LP m.
 “ “ *petivit* | M m.
 “ “ *de communibus negotiis: de* II m. sp. ser. | *de om. ALPS pl. de omnibus F pp*.
 “ 2. *atque peditum funditorum* | M pl.
 “ “ *Baleatorum* | pm.²⁾
 “ “ ^{+ velitaribus} *velitibus*.
 CVI. 2. *post ubi castra sunt locata*.
 “ “ *vultu* | praeter S u.³⁾
 “ 4. *profiscerentur* | FS (II m) m (?).
 “ “ ^{iubet} *cœnatos esse in castris. ignesque quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet || cœnatos esse iubet F | in castris ignesque quam creb. FP pl.⁴⁾ (ignisque ALS) | in castris. ignisque S (puncto item ac in nostro perspicue disiuncta).*

1) pp = perpauci.

2) pm. = permulti.

3) u. = unus.

4) pl. = plerique vel plurimi.

Wirz coniunctionem *-que ad castris* pertinere, sed iam in archetypo ad *ignes* adiunctam esse putat. *Coenatos* puto equidem attributi prædicativi loco habendum, ut mihi quidem et *S* nosterque voluisse videntur et Probus, quum diceret: „Sunt participia, quæ a verbis neutralibus veniunt et tamen præteriti temporis et nec non et futuri, quod in *-dus* syllabam exit, *sonum sustinere reperiuntur*, ut apud Sallustium *coenatos esse in castris*.*)

CVI. 5. duum milium *relicto* intervallo.

CVII. 1. *aestimabat* | P.

“ “ *ante* | A m.

“ “ quanto minus in prælio sibi.

“ “ ^{versum} ad hostes.

“ 2. *fecerat* | P pp.

“ 3. *dolo nichil*.

“ 6. *acciderent* (sp. scr. *accesserant*).

“ 7. ^{deinde} *denique* | P.

CVIII. 1. *a* Iugurtha | ut pauci alii.

“ “ et subdole speculatum Bocchi consilia *ierat* | AFS pl.

“ “ nam *mater* eius ex concubina *orta* erat (in margine ut in multis aliis).

“ “ ingenii.

“ 2. *diem, tempus, locum* ipse *deligeret*: consulto sese omnia cum illo integra habere; *neu* Iugurthæ legatum *pertinesceret* | [idem ordo verborum in reliquis reperitur exceptis *F* et *Vat. Pal.* 883. — *neu* — *pert.* ad marg. suppl. Leid. 75.].

“ “ *caveri* | FPS m.

“ 3. *attenuisse* | A p.

“ “ *Romanos* | pl.

CIX. 1. Sulla *se* respondit [*se* tum om. tum varie transp. iam archetypo defuisse verisimile est et a librariis, quo cuique visum esset, insertum].

“ “ occulte nullo aut | APS p [*aut* nullo aut *F*].

“ 2. *voluerant* | pp.

“ “ congressi *sunt*. Silla dicit | pp.

“ 3. ac dicit nichil etiam *tunc* decrevisse.

“ 4. in sua castra *ambo* | P.

“ “ Dabar *adhibebatur*.

“ “ vir et ex | PS pp.

“ “ rex sic | FPS m.

*) Inst. 143, 17 (= Cledonius 72, 7).

- CX. 2. *et hercule* | AFS m.
 " 3. *apud animum meum* | AFS pl.
 " " *carius habeo* | AF.
 " 4. *lubet* | præter S Mon. 14515.
 " " *quoad vives* | AS Ae¹ V²) (e II. m.).
 " 5/6. *de p. r.* (= *de publica re*).
 " " *flagitiosum est* | Ae V m.
 " 7. *bellum ego populo Romano* neque feci neque factum unquam
 volui. *Fines meos adversum armis armatos tutatus sum.*
 " " *uti vultis* | A (ut) S (vultis) F E³) V.
 " 8. *id Iugurtham intrare* | [*ad Iug. intr. V*; *Iug. id intrare S*].
 CXI. 1. *de pace et communibus rebus* | APS m.
 " " ^a*patefecit* | F pp.
 " " *polliceatur* | M pl.
 " " *id gratia.*
 " " *faciendum et (?) aliquid* | FPS m (?).
 " " *ut illi* | FPS m (?).
 " 2. *amicitia* | S pp.
 " " *tum* | M m (?).
 " " *negare* | AF m.
 " " *cognitionem affinitatem* | M m (?).
 " 3. *fatigatus sæpius.*
 " " *lenitur et* | A p.
 " " *sese facturum.*
 " " ^{+ sit}*promittit* | [*promisit P pp.*].
 CXII. 1. *et (?)* || AFP m (?) [*at S m (?)*].
 " " ^{co}*bellum poni* | *ut in plerisque codd. [componi p.]*.
 " 2. *proficiscitur* | M m.
 " " *deinde cuncta* (sp. scr. *ab illo δτὰ*) | *ab illo om. pp.*
 " " *bocum* [*paulo infra post ceterum sp. scr. bochus*].

Quum igitur codex Albæ-Julienſis, quem equidem s. XI° adiu-
 dicandum existimem, maximam cum præcipuis quos J. Wirz secu-
 tus est codicibus convenientiam et ordine et forma verborum ha-
 bere videatur, proximum codicibus PSF et origine et tempore
 locum in his quidem libri partibus ei tribuendum esse manifestum
 est. Attamen quum et plurimas lectiones communes cum Parisino

¹) Ae = Archetypon Eclog. Vat. 3864.

²) V = Paris. 15017.

³) E = Paris. 10195.

6085. noster habeat, et in Fabriciano solo gravissima omnium documenta convenientiæ legantur, ut CIV *Cirtham, Tucca, Ruffone*, de hac re priusquam pro certo quid affirmare audeamus, et Fabr. et Sen. diligentius inspiciendos putamus.

JOS. CSERÉP.

A LEO-FÉLE TAKTIKA XVIII. FEJEZETÉNEK VÁRI REZSŐ-FÉLE SZÖVEGÉHEZ.

E megjegyzések tárgya Leo Sapiens taktikája XVIII. fejezetének az a szövege, melyet dr. Vári Rezső a Magyar Honfoglalás Kútfői ezredzéves-ünnepi kiadványban adott (a kötet 1—89. lapjain).

A Leo-féle szöveget a bevezetés 5—8. lapján megelőző Mauricius- (Vári szerint Urbicius-)féle szöveget azonban szintén nem hagyhatom egészen szó nélkül. Feltűnt bennük négy hibás interpunctio, s kivált a gondolatjelnek szokatlan és felesleges alkalmazása. *Hibás* is a gondolatjel a 7. lapon (21. sor), mert *ἐὐδεια* és *τῶν ἰππων* összetartozó szavakat szétszakítja. — 7₄ elrontja a Scheffernél helyes szöveget, még pedig saját szavai szerint «igen fontos helyen». *Καὶ τὰ μὲν βάρη τῶν ἀκῶν ἀορίστως, ὡς ἅπαντα ποιοῦσι*. Azaz «Az aciesek mélységét határozatlan (számú katonákból) alkotják, *mint mindent*». Scheffer *ὡς ἅπαντᾶ* (sajtóhibával) = *ὡς ἅπαντᾶ* = «a mint jó, a mint épen lehet». Pedig ez Maur. kedves igéje; I. magában a Váritól közölt fejezetben, 6₁₆ *κατὰ τῶν ἀπαντῶσαν χρεῖαν*, és 8₈ *εἰ μὲν ἅπαντᾶ*. — Feltűnő 6₃₀ is: *δρογγιστὲ συνάπτοντες ἀλλήλοισ τὰς μοίρας*. (Scheffer: *ἀλλήλας*, helyesen: *ἀλλήλαις*).*

De legjellemzőbb hibája ennek a résznek a (görög szövegbe idétlenül és formátlanul belegyömösölt) Sophocles-citatum. Sophocles byzáncki szótára ugyanis ezen az *egy* helyen van idézve, s *itt is rosszul*. 7₁₀: *κατὰ κοῦνας* «Sophocles szótára összeveti a latin *cunae* szóval». Igen, az *egyik* ilyen hangzású szót! De ott van mindjárt utána: *κοῦνα, ἡ = κουνίον, wedge* (= ék), *Mauric.* 11. 3. in military language. Tehát Mauriciusnak épen ez a helye is citálva van Sophoclesnél, s Vári még sem vette észre a szót! Milyen furcsa dolog aztán, hogy kisüti a *κοῦνα* = cuneus értelmét, s hozzáteszi: «s így Salamon F.-nek, . . . vélelme igazolva van». Hanyagság és nagyképűsködés együtt, egy és ugyanazon helyen!

*) Ugyanezt a kitételt Leo szövegében 36₁₄ maga V. is így írja: ἀλλήλαις.

De lássuk a Leo-féle szöveget.

A Vári-féle kiadás megítélésére alapúl a *Migne-féle Patrologia Græca* 107. kötetében lévő Leo kiadást használok.*) Ez a kiadás technikai tekintetben hasonlíthatatlanúl tökéletesebb, mint a Meurs- és Lami-féle kiadások, és csodálom, hogy a Budapesti Szemle bírálója sem vett tudomást róla. 1863-ban, tehát nem is olyan rég jelent meg. Hogy a folytonosan ismétlődő kitételekkel kelletténél több helyet ne fogyaszszak, bizonyos rövidítéseket használok, és kérem a szíves olvasót, legyen kegyes ezeknek értelmét magának megjegyezni.***) Pusztá (más jelölés nélkül való) arab szám, alatta kisebb arab számmal a Vári-féle kiadás lapszámát és az illető lapokon a szóban lévő sor számát jelöli. Pl. 41₅ διαθήσῃ = Várinál a 41. lap 5. sorában διαθήσῃ coniunctivus alak olvasható.

I. Vári u. n. emendatiói.

Azaz : azok a helyek, melyeket Vr. a lap alján lévő apparatus criticusban kövéren nyomott jelzéssel *a saját emendatióinak vall.* Mindenekelőtt, mivel ezek közül az emendatiók közül 12-t, tehát egyharmadrészt megtalálhatni már *Migne szövegében is*, mely 1863-ban, tehát előbb jelent meg, el kell vitatnom Váritól a következő «emendatiókat» :

*) A Meurs és Lami-féle kiadásokat különben nem is használhatam, mert Meurs magyarországi egyetlen példánya, úgy tudom, évek óta, Lamié pedig hónapok óta Vári Rezsőnél van.

- **) Vr. = dr. Vári Rezső.
 M. = Migne kiadása.
 Maur. vagy Mr. = Mauricius, Vr. szerint Urbicius.
 L. = Leo.
 Sch. = Scheffer, Mr. kiadója (Upsala, 1664).
 F. = a flórenczi kézirat.
 V. = a bécsi kézirat.
- A hibák fajtái: I. = a görög nyelvismeret fogyatékoságából származó hibák.
 II. = a tartalom meg nem értéséből származó hibák.
 III. = Leo nyelvhasználatának, parallel helyeinek nem ismeréséből származó hibák.
 IV. = Mauricius szövegének fel nem használásából eredő hibák.
 V. = Következetlenségek.
 VI. = Megokolatlan módosítások a Migne-féle szöveghez képest.
 VII. = Megokolhatatlan módosítás.

- 12₁₅ ἀπλῆ, M. 946. B.
 16₁₃ διφένσορες, nom acc. helyett, M. 947. B.
 U. o. ἐκατέρωθεν, M. 947. B.
 22₁₇ φῦλά ποτε, M. 952. A.
 28₁₀ κατὰ λόγον, M. 954. D.
 32₅ χραίνονται, M. 956. D.
 36₁₉ δύνάμιν τινα, M. 960. B.
 38₁₆ ἐλαφρότερά τινα, M. 960. D.
 46₁₄ Λογγίβαρδοι, M. 965. A.
 69₃ ἀποτευξόμεθα, M. 977. C.
 U. o. ἐπιτευξόμεθα, M. 977. C.
 78₄ ἀναστελοῦσι, M. 984. B.

Következnek a szöveg szerinti sorban Vr. összes többi «emendatiói».

13₂₁ Ἐσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων τῶν κατὰ σχῆμα γινομένων τρισσῶν· μία ἢ χρειώδης, ἢ τινὶ καὶ Ῥωμαίοις χρῆσθαι σύνηδες, καὶ ἡ μὲν ἐστίν, ἥτις ἀδιακρίτως ἔχουσα τὰ τάγματα stb. ἢ Vári, ἢ a codexekben. Mr. megfelelő helye, VI. 1. (Sch. 128. 1.): τρεῖς, καὶ μία ἢ χρειώδης· τουτέστιν ἢ Σκυδική, Ἀλανική, Ἀφρικανή καὶ Ἰταλική. Azaz Vr. az ártatlannak látszó «emendatióval» megteszi Ἰταλική γυμνασία-nak és χρειώδης-nak a skytha hadgyakorlatot! Rontás, mert M.-nél az interpunctio kivételével értelmes a hely. Ird.: «... σύνηδες. Καὶ ἡ μὲν ἐστίν, ἥτις stb. = «És az első az, mely...» stb. Folytatódik XVIII. 7-ben: Ἡ δὲ ἄλλη = «a másik pedig», XVIII. 8. Ἡ δὲ ἑτέρα... stb. és XVIII. 10. Ἡ μέντοι συνήδης Ῥωμαίοις: azaz, a melyet a szóban lévő elrontott hely jelez. NB. Leo hanyagúl vette át a Maur.-féle helyet, s azért más baj is van a szövegben; de erről más helyen. A hiba fajtája: II., IV., VI. (Rontás.)

15₆ ἐλαύνουσιν Vr, ἐλάυνωσιν a codexekben és M.-nél. Sch. 128. 1. ἐλάυνουσιν. Megállhat, de eredete gyanús az ἐφ ᾧ-féle összekötés meg nem értése miatt (v. ö. L. IV. 44. Ταῦτα δὲ τὰ μέρη τρία συστῆναι, ἐφ ᾧ καὶ τρεῖς ἐπιστήσονται τουρμάρχαι). De mindenesetre világosabb volna futurum (mint ἐπιστήσονται), v. coniunctivus, mint FV. kéziratokban, tehát a legjobbakban. Mindenesetre legalább is V. fajta hiba.

18₁₂ εἰς αὐτοῦς, magában véve jó volna, de következetlen, mert máshol, pl. 59₁₄, 80₄, 50₁₀, 19₄, 30₇ nem javítja. Merész is a javítás, mert ellene van Mr., M., és az F. kézirat, a többiekkel egyetemben. Hiba: V. és VI.

20₂₂ μένωσι, codexek μένωσιν [ν ἐφελκυστικόν].

21₉ βουλῆ τε καὶ στρατηγία Vr. «A τε szócskát Urbiciusból toldot-tam belé.» Az értelemre teljesen közömbös emendatio, de hát hagyján!

«Urbicius» használatának *egyik* nyoma. (Még csak *egy* lesz, azért *egyik*). Az emendatio természete különben: VII. (Miért nem szúrta be a $\tau\epsilon$ szócskát Mr. szerint más helyen is, pl. 17₈ $\tau\acute{\alpha}\xi\iota\varsigma$ ($\tau\epsilon$) *καὶ γυμνασία*? hiba: V.)

24₁₀ $\acute{\omega}\varsigma \acute{\epsilon}\nu\tau\alpha\upsilon\theta\alpha \kappa\alpha\chi\acute{\alpha} \pi\acute{\alpha}\sigma\chi\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma, \kappa\alpha\chi\acute{\alpha}$ Checus latin fordítása miatt $\tau\acute{\alpha}\chi\alpha$ helyett (emígy a codexek és M.). — Checus majdnem olyan rosszul fordít, mint Vr., s nem érdemel hitelt; $\tau\acute{\alpha}\chi\alpha \acute{\eta}\gamma\omicron\upsilon\tilde{\nu}\tau\alpha\iota$ -hoz is tarthatik. V. ö. 40₁₁, 47₈ és 77₆. $\tau\acute{\alpha}\chi\alpha$ L. kedves szava, én emígy írtam volna; s biztosat csak azért nem állítok, mert $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$ önálló használatára *Leo*-ból nincs példám.

26₄ *κατ' αὐτοῦ*. Urbicius használatának *másik* nyoma, de az összes codexek ellen. VII. Az app. crit. szerint F. codex *kétféle* lectiōt is ád(?).

30₄ $\tau\iota\nu\acute{\alpha} \gamma\acute{\alpha}\rho \tau\omicron\omega\nu \acute{\epsilon}\theta\nu\tilde{\omega}\nu, \omicron\iota\alpha \kappa\alpha\iota \tau\acute{\alpha} \tau\omicron\omega\nu \textit{Περσῶν}, \pi\omicron\tau\acute{\epsilon} \mu\eta \beta\omicron\upsilon\lambda\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\alpha \delta\iota\alpha\lambda\acute{\upsilon}\epsilon\iota\nu \tau\eta\nu \tau\acute{\alpha}\xi\iota\nu \alpha\upsilon\tau\omega\nu$ stb. Az apparatusban nem is jelzett, ártatlannak látszó interpunctio-módosítás. Vr. fordítása hozzá: «Némely nemzet, mint pld. a perzsa, nem akarván megbontani taxisát . . .». Pedig ez is ugyancsak combinált hiba! Írd: $\omicron\iota\alpha \kappa\alpha\iota \tau\acute{\alpha} \tau\omicron\omega\nu \textit{Περσῶν} \pi\omicron\tau\epsilon, \mu\eta \beta\omicron\upsilon\lambda\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\alpha$ stb. = «mint például *hajdan* a perzsáké is, mint pl. a hajdani perzsa nép is». V. ö. XVIII. 21. $\omicron\iota\alpha \tau\acute{\alpha} \textit{Περσικὰ} \varphi\tilde{\upsilon}\lambda\acute{\alpha} \pi\omicron\tau\epsilon \pi\acute{\rho}\omicron\varsigma \tau\omicron\upsilon\tilde{\iota}\varsigma \textit{Ῥωμαίους} \mu\alpha\chi\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\alpha$, XVIII. 142. $\tau\omicron\upsilon\tilde{\iota} \pi\acute{\alpha}\lambda\alpha\iota \textit{Περσικοῦ} \acute{\epsilon}\theta\nu\omicron\varsigma$. Súlyos, combinált hiba (természete I., II., III., VI.), mert Leo korában csak *volt* hadirendjük a perzsáknak, 250 esztendővel azelőtt. M. helyesen közli 956. B. (Rontás.)

37₁₆ $\mu\eta\chi\acute{\omicron}\theta\epsilon\nu$ « $\mu\eta\chi\omicron}\theta\epsilon\nu$ a codexekben, mit javítottam.» [Accentus.]

45₁₇ $\textit{Καὶ γὰρ καὶ Σκλάβοι ἤσαν ποτε, ὅτε πέραν κατέφουον τοῦ Ἰστροῦ, ὃν καὶ Δανούβιον καλοῦμεν. ἦσαν Vári. FV. (a főkéziratok): ἦν. Vr. fordítása hozzá: «Valamikor meg ott valának még a szlávok, a mikoron az . . . Istrosnak tulsó partján laktak». Persze, egyeztetni akarta az állítmányt a *vélt* alanynyal. Migne 964. D. bezzeg nem egyeztetette, mert ő tudta, mit jelent az $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\nu \acute{\delta}\tau\epsilon, \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\nu \delta\pi\eta, \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\nu \omicron\upsilon$ græcismus. L. Plato, Phæd. 62. A. Gorgias, 512. B. Írd: a hogy volt a rontás előtt és fordítsd így: «Mert a szlávok is *volt* (*idő valaha*) *mikor* túl laktak stb.» A szlávok ugyanis nemcsak «valamikor» valának, hanem megvoltak azok Leo idejében is, csakhogy Herakleios óta a Duna innenső partján. A rontás természete: I., II., VI. és VII.$

48₁₂ $\mu\omicron\nu\omicron\tau\omicron\nu\omicron\mu\epsilon\nu\omicron\iota$ e h. $\mu\omicron\nu\delta\omicron\tau\omicron\nu\omicron\iota$ csak ajánlat, de aligha helyes, v. ö. 63₁₁ $\acute{\epsilon}\upsilon\tau\omicron\nu\omicron\omega\varsigma \mu\acute{\alpha}\chi\omicron\nu\tau\alpha\iota$, és Mr. (Sch. 270.): $\acute{\omega}\varsigma \mu\omicron\nu\alpha \tau\omicron\omega\nu \acute{\alpha}\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu \acute{\alpha}\pi\acute{\alpha}\sigma\tau\eta\varsigma \delta\epsilon\iota\lambda\acute{\iota}\alpha\varsigma \acute{\alpha}\pi\epsilon\chi\acute{\omicron}\mu\epsilon\nu\alpha$. A baj oka: IV.

49₁₂ $\varphi\tilde{\upsilon}\chi\omicron\varsigma$ (e h. $\varphi\tilde{\upsilon}\chi\omicron\varsigma$ «javítottam»). Accentus.

57₈ $\theta\pi\omega\varsigma \delta\acute{\epsilon} \kappa\alpha\tau' \alpha\upsilon\tau\acute{\omega}\nu \acute{\epsilon}\pi\omicron\iota\omicron\upsilon\nu\tau\omicron} \tau\acute{\alpha}\varsigma \textit{ἐπιδρομὰς} \kappa\alpha\iota \acute{\epsilon}\varphi\omicron\delta\omicron\upsilon\varsigma \textit{Ῥωμαῖοι}, \tau \acute{\omicron} \tau \epsilon \delta\iota\eta\gamma\eta\sigma\acute{\alpha}\mu\eta\nu \acute{\epsilon}\mu\pi\omicron\rho\omicron\sigma\theta\epsilon\nu \acute{\epsilon}\nu \tau\eta \textit{περὶ ἀδοκίτων} \acute{\epsilon}\varphi\omicron\delta\omicron\upsilon\omega\nu$

διατάξει. Magyarúl Vr.-nál: «Hogy miként támadták meg őket, miként csaptak rájuk a rómaiak, azt már fenn (?) A váratlanul tett támadásokról ez. fejezetben fejtettem ki». Hibás interpunctio, épen olyan, mint fennebb 30₄. Írd: *ὅπως . . . ἐποιοῦντο . . . Ῥωμαῖοι τότε, διηγησάμην ἔμπροσθεν*, és fordítsd: «Hogyan intézték ellenük akkoriban (t. i. hajdan) a rómaiak a támadásaikat és hadjárataikat, fennebb beszéltem el» stb. Combinált hiba: II., III., VI. Az appar. crit. nem jelzi a módosítást. (Τότε helyett valószínűleg ποτέ irandó.)

61₉. Szöveg: *καὶ εἴ τι ἕτερον κατὰ τὸν Ῥωμαϊκὸν τρόπον.* Vr. az appar. criticusban *Ῥωμαϊκῶν*-t ajánlana. Nem értem a dolog ratióját; *ὁ τῶν Ῥωμαίων τρόπος*, vagy *Ῥωμαϊκὸς τρόπος* mindegy volna, de *τὸν Ῥωμαϊκῶν τρόπον* helytelen.

61₁₁ *μόνοι τὸ σωθῆναι ἐλαύνουσι.* *Μόνοι* Vári, *μόνω* a kéziratokban. Vr. fordítása: «csakis menekülésöket szorgalmazzák». Az app. crit. nem említi M. olvasását: *μόνω* (= *μόνω*, sajtóhiba) *τῷ σωθῆναι ἐλαύνουσι* (τῷ ER kéziratokban is megvan). Megokolatlan módosítás. Kérdés 1. használja-e Leo a *μόνος*-t jelzőnek személy mellett *μόνον* értelmében? 2. használja-e *ἐλαύνει* igét transitive átvitt értelmű tárggyal? Az utóbbit kétségbevonom. Hiba: II., VI., de V. is, mert Vr. 38₂₁ *τσοσύτρω μόνον*-t ír V. codex ellenére.

64₁₀ *ψῆξις, ψύξις* a codexekben; app. criticus «javítottam». [Accentus.]

65₁₃ *ἀσυμφανῶς.* Az app. crit. nem jelzi. Migne: *ἀσυμφανῶς.* Emez a helyes, mert a melléknév: *ἀσυμφανής.* [Hangsúlyhiba.]

69₈ *Δεῖ δέ σε, εἴποτε καὶ ληστειᾶς χάριν καταδράμωσι τοῦ Ταύρου ἐντός, ἐπιτηδεύειν αὐτοῦ καὶ ἐν ταῖς στεναῖς τοῦ ὄρους τούτου διεξόδου.* Vr. ford.: «Ha pedig ők valamikor zsákmányolgatás céljából a Tauruson innen portyáznának, rájuk kell rontanod a hegységek keskeny szorosaiban». Hibás fordítás a hibás interpunctio miatt. M. 977. C. helyesen: *καταδράμωσι* után teszi a vesszőt, nem *ἐντός* után. Fordítsd: «ha zsákmányolni indulnának, a Taurus hegységen belül és ennek a hegység szűk hágóiban kell meglepni őket.» Ha Vr. nem fogadta el M. interpunctióját, akkor a *καὶ* szót «is»-sel kellett volna fordítania. Hiba: I., II. Az app. crit. nem jelzi az interpunctio módosítását, tehát: VI. is.

72₂₀ *Κιβυρραιώτη,* A kézirat *κιβυρραιώτη.* Helyes javítás.

72₂₄ *Ἀδανέων,* Vári. *Ἀδανείων* F. és Migne. De 65₅ V. *Ἀδανῶν*-t ír. Hiba: V.

80₁₄ *εἰ τρέψουσιν, ἀκολοιδήσωσι* Vári. FA, kéziratok és M. *εἰ τρέψουσιν, ἀκολοιδήσωσι.* Teljesen oktan emendatio, melyről külön is leez szó, mert nem áll magában.

83₅₋₈ Toldás a szövegben. Magában véve helyes, de az app. crit. nem mondja meg határozottan, az összes kéziratokban hiányzik-e a

hely? U. ott. 9. *δέξα* és *ἐξαρών* az előbbi toldás folyománya. Itt tényleg Leo egyik felületességéről van szó, melyet ezúttal észrevett és javított Vr. A dolog érdeméről más helyen.

Ime, ezek a V.-féle kiadás *összes* emendatiói.

Összegezésük. Van mindössze 34 emendatio, azaz olyan hely, mely nem valamelyik kézirat lectióján alapúl.

Ebből már Migne 1863-i kiadásában is megvan,
tehát nem Várié, jóllehet V. magáénak vallja 12

Marad 22.

Ebből csak *accentus*javítás vagy ν ephelkystikon,
vagy helyesírási hiba javítása, s értelem dolgá-
ban egészen közömbös 5 (köztük egy

Marad 17. rontás)

Ebből az értelemre nézve még mindig közömbös,
apró változtatás (köztük módszeres tekintet-
ben kifogásolható is) 4

Marad 13.

*Ebből határozott rontás, többnyire súlyos értelem-
zavart okozó* 7

*Igen kétes, és módszer tekintetében többnyire kifö-
gásolható* 4

Marad kétségtelenül helyes, az értelemre sem kö-
zömbös emendatio 1, az értelemre közömbös
megint 1, összesen 2

Összesen 34

II. Kéziratok alapján való szövegmodosítások.

Ebben a részben terem nem engedni, hogy teljességre törekedjem. Azért csak általánosságban emelem ki, hogy a Migne-féle szöveggel való összehasonlítás mellett korántsem találunk V. szövegében 510 helyen eltérést az «eddig szövegtől», hanem kerek számban mintegy 100 esetben.

*A Vári-féle szöveg kiváltképp a firenzei (= F) és a bécsi (= V) kéz-
íraton alapúl.* Felsorolja ezeken kívül Vr. a milanói (= A.), az Escoria-
lensis (= E.) és a római (Vaticanus) (= R.) kéziratok lectióit.

A) *A kiadás módszerességének vizsgálata, főtekintettel F és V kéziratokra.*

Első sorban tehát azokat az eseteket kell tárgyalnom, melyekben Vári szövege eltér az F. vagy V., vagy az F és V. főkéziratok olvasásaitól. Mivel magam a kéziratokat eddig nem láttam, alapúl a vizsgálódás-

ban a Vári-féle apparatus criticust kell elfogadnom, melynek pontosságáról és megbízhatóságáról jót nem állok ugyan, de viszont (nehány esetet nem számítva) kétkedni sincs okom benne.

Ebből a célból először is olyan összetartozó helyeket kell vizsgálnom, melyek *valamely meghatározott nyelvi kategóriába tartozván*, Vr. eljárásának módszerességére, következetességére és alaposágára legtöbb bizonyítékkal szolgálhatnak. Megvizsgálom tehát, milyen elvek szerint járt el Vr. a szöveg megállapításában pl. azokon a helyeken, a hol az igének *a különböző igemódokban* (indicat., coniunct., opt.) *való használata* volt az eljárás tárgya és feladata.

Vizsgálódásom eredménye a következő.

Ἰνα kötőszó után Vr. célhatározó mondatban rendszeren (összesen 36 esetben) coniunctivust ír,¹⁾ olyankor is, ha M. szövegében indicativus van (pl. 17₁₈, 41₅, 73₉, 73₁₁), olyankor is, ha a másodrendű kéziratokban indic. van (pl. 26₄), sőt egyenesen az F kodex ellenére is (pl. *ἴνα ἀκολουθήσωσι*, 80₁₄, *ἴνα ἀναστέλλωσι* 80₂₂). De viszont 42₂₃ *ἴνα* után F, A, E, R kéziratok és Migne ellenére is indicativusban írja *φυλάττεται* alakot.

Múlt idejű főmondat után is coniunctivust ír (51₁₄, 57₁₀), de 32₄₋₅ FVAER, tehát az összes kéziratok ellenére optativust. (NB. Ezt a maga emendatiójának jelzi, holott Migne-é, l. 956. D.) Hasonló ehhez 44₄ *ἴνα ἔχοις*, de ezt, úgy látszik az app. crit.-ból, F és V alapján írta.

Az apparatus criticus szerint szintén F és V kéziratok alapján írt Vári 41₅ is conjunctivust *ἴνα* után, az AER kéziratokban és Maur.-nál lévő indicativus helyett. Módszeres hiba tehát itt, úgy látszik, nincs. De maga az alak nyelvtani szempontból igen különös. AER és M *διαθήσει* futurumot írnak, Vr. e helyett *διαθήσῃ* aor. conj.-t. Ilyen alakokat megjegyzés nélkül közölni legalább is kényelmes eljárás, de veszedelmes is lehet, mert alaktani hibának nézhető. A ki t. i. csak a klasszikus görög nyelvhasználatot ismeri, az úgy tudja, hogy *τίθημι* igének egyáltalában nincs sigmás aoristos. A kiadó kötelessége lesz e szerint kimutatni, hogy Leonál *ἔθησα, θήσαι, ἔθησον, ἔθησαι, ἔθησας* stb. alakok máskor is előfordúlnak. De nem a coniunctivus -η-s alakjaiban, mert ott egyszerű íráshiba lehet a kodexek *θήσῃ* alakja a futurum *θήσει* alakja helyett, hanem olyan alakokban, a hol íráshibáról nem lehet szó.²⁾ Külömben kiteszi magát annak az esetleges gyanúnak, hogy 41₅ grammatikai járatlanságból³⁾ *íráshibát másolt le*, s annak adott elsőseget, pedig tudott az

¹⁾ Egyszer (46₁₉) sajtóhibásat.

²⁾ 24₁₈ Vári a V. kéziratban hagyományozott *ποιῆ* helyett *ποιε*-t ír, tehát jól tudja, hogy az *ε*-t az *η*-val máshol is feleszeréli a kézirat.

³⁾ Ugyanis, a ki az activumformákat a mediumokkal és passivumokkal összetéveszti (pl. 19₂₁ 21₁ 33₁₉ 42₇ 43₁₅ 52₁₂ 79₁₈); a ki egyetlen

AER kéziratok hibátlan alakjáról is. Addig is, míg Vr. a kívánt alakokat megtalálja, közlöm én *τιθημι* igének *erős* aoristos alakjait, melyeket Leoban találtam. XX. 171. *ἐπίθεις*, u. ott *διαθῆναι*; XX. 194: *θῆναι*; XVIII. 41. (Vári 31₁₅) *ἐπιθῆναι*; XVII. 12: *ἐπέθεντο*; XVII. 89: *ὀπόθου*; XX. 126. Migne: *εὐδιάθη*, recte = *εὐ διαθή*. Megjegyzem, hogy Mauricius megfelelő helyén (Sch. 266—267.) szintén *διαθήναι*, recte = *διαθῆναι* olvasható. Hozzáteszem még annak bizonyítására, hogy a futurum felszólító értelmű is lehet Leonál, ezt a helyet: XIX. 20: *ὀπως οὖν διαθήσεις* (nem *διαθήσης*!) *ἔλαστα*, és XIII. 4: *περι- ἄγγης καὶ διαθήσεις* (a conjunct. és a futurum parallel módon, mint szóban lévő példánkban). Mivel az F. és V. codexek tényleg máshol is összezavarják az *η* és *ει* betűket, én a szóban lévő (41₅) igealakot, mint futurumot, így írtam volna: *διαθήσει*.

Az egész baleset látnivaló módon azt a kérdést vetteti fel, vajjon szabad-e a kiadónak egészen vakon követni még a legkitünőbb és legrégibb kéziratokat is, vagy lehetnek okok, melyek következtében el kell tőlük térnie? Vr. nem tagadhatja, hogy szerinte néha jogosult az eltérés, mert, mint kimutattam, pl. 42₂₃ (minden ok nélkül) eltért nemcsak F kéziratától, hanem az összes kéziratoktól, pedig ebben az esetben nem egyforma hangú betűkről, hanem *η*-ről és *ει*-ről volt szó, melyekre nézve bizonyosan Vr. sem állítja, hogy Leo korában egyformán hangzottak. Miért nem tért hát el ebben az esetben (41₅) is FV.-től? Várjuk az okot, — mert a módszeres munka egyik főkelléke: az okadatoltság és következetesség.

De hadd folytassam a coniunctivus következetes használatára vonatkozó vizsgálódásomat.

Εἰ kötőszó után feltételes mondatban Vr. rendszeren (16 esetben) coniunctivust ír, nemcsak a másodrendű AER kéziratok és Migne ellenére (l. pl. 45₁₂), hanem a híres F kézirat ellenére is (80₂₂, 85₂₃), sőt az összes kéziratok és Migne ellenére is (80₁₄: *εἰ τρέψωσω*), *ὕγυ, ἡγυ, ez utolsót a maga emendatiójának jelzi*. De mi a ratiója ennek az emenda-

praepositiontót hét ízben rosszul fordít (13₂, 42₁₇, 55₃, 65₂, 79₂₃, 84₁₄, 88₂₃, κατὰ praep.; viszont ott is fordítja, a hol nincs, 45₇); a ki nem ismer rá az acc. c. inf. és nom. c. inf. szerkezetekre (42₄₋₈, 65₂₃, 66₂₀, 79₁₇); a ki *ἵστημι* igével nincs tisztában (79₂₃ κατ' ἀρετῆν ἔλαστον συνεστώτας Vr. = «a kik minden egyes embert vitézségre *serkentenek*», e h. a kik erényük szerint vannak egyenként összeállítva, vagy: e. sz. alakulnak össze, 88₂ παραστήσουσιν ἡμᾶς σοί, Vr. = «*kitartanak* majd veled mind egy szálíg» e h. összeszedik és *kiállítják* veled együtt (a katonákat): arról talán nem is olyan méltánytalan dolog föltenni, hogy *τίθημι* ige aoristosát is elhibázza. Hiszen *ἵστημι* éppen úgy paradigmá az iskolai nyelvtanokban, mint *τίθημι*.

tionák? Hiszen *εἰ* kötőszót tudvalévőleg még a classikusok sem szokták praesens főige után coniunctivussal kapcsolni, s mi több, maga Vári is 11 ízben indicativussal köti a kötőszót (l. pl. 81₇ *εἰ . . . πονήσει*, 86₇ *εἰ—ἔχεις*, 87₄ *εἰ . . . μέλλεις* stb.). De még ez sem elég. Ugyanis 3 ízben viszont a hírneves F kézirat ellenére indicativust ír coniunctivus helyett (69₂ *εἰ ἔχομεν*, 68₅ *εἰ πλεονεκτήσομεν*, 68₇ *εἰ ἔξομεν*, hol F. *ἔξωμεν*-t ad, jelélül annak, mennyire megbízható a fenn említett *διαθήγη* írásmódja is). Tehát ugyanazon egy főkézirat ellenére hol indicativust, hol meg coniunctivust. Hol itt a ratio? Továbbá 20₁₆ praesens főmondat után a kéziratok közül FV *εἰ οὕτως τύχει* alakot adnak (*τύχει* = *τύχη*, v. ö. *διαθήσει* = *διαθήγη*), AER kéziratok pedig helyesebben *τύχη*-t, *ε* subscr. nélkül; s Vári itt *εἰ οὕτως τύχη*-t ír szövegében. De már 78₁ nem egészen hasonló szabású mondatban *εἰ ἄρα χρεία καλέσῃ* alakot, tehát optativust ír, pedig a főmondatban itt sincs mult idő. Hol itt a következetesség?

᾽Οτ' ἄν kötőszó után időhatározó mondatban 13 esetben coniunctivust ír, egyszer (72₁₆) A. kézirat, másszor 72₁₉ *ὅτ' ἄν . . . μέλλωσι* még az F kézirat ellenére is. S ezt helyesen teszi. De akkor miért ír 17₁₁ AER kéziratok és Mauricius ellenére *ὅτ' ἄν τάσσεται*-t (v. ö. 62₂ is), sőt FA kéziratok egyesült hagyományja, Mauricius és a Migne-féle szöveg és saját magának ellenére 15₉ *ὅτ' ἄν τάσσονται*, indicativust az FA coniunctivusa helyett? Hát játék a szövegkritika? Azért csináljuk meg a kéziratok családfáját, hogy tetszésünk szerint ugyanazon körülmények közt, hol a legbecsesebbnek felismert kézirat szerint, hol egyenesen ellenére módosítsassunk?

Ime, ilyen az eredmény, ha elveken alapuló módszerességet kutunk a Vr.-féle szöveg olvasásai között. De a módszeresség ezen neméhez épen szilárd grammatikai alap volna szükséges. Szállítsuk le hát igényeinket, s vizsgáljuk a kiadás módszerességét egészen külső dologban, t. i. az *interpunctio* dolgában.

Nem egészen következetes a kiadó a vessző alkalmazásában sem (hibás vesszőalkalmazást már fennebb láttunk). De mivel a vessző helyes alkalmazásához még mindig a szövegnek teljes megértése szükséges, erről nem akarok most szólni. Hanem nézzük a gondolatjeleknek zárjelekül való használatát, mely görög szövegkiadásokban elég szokatlan, de a melyet Vr., mint Mauricius szövegében is láttuk, igen kedvel. Ὡς εἰκός 12₉, 22₁, 68₁₀ gondolatjelek közt van, 47₄ nincs. Ellenben ὡς εἰπεῖν 32₇ megint gondolatjel közt. Van gondolatjel ὡ στρατηγέ (Leo ezerszer használt kitétele) előtt és után pl. 19₁₉, nincs pl. 20₁₃ (egy lap külömbőség!). Feltételes mondat 22₉₋₁₀ gondolatjel közt, máskor, még bonyolódottabb helyen, ugyanolyan természetű mondat 54₁₈ nincs. Genitivus absolutus rendszeren nem, de pl. 26₂, 38₁₇₋₁₈ igen; ὡς εἴρηται 83₁₉ gon-

dolatjel közt, másszor, pl. 27₁₉, 87₆ a nélkül. Máskor is egészen egyforma körülmények közt egyszer 17₁₄ van, másszor 41₁₅ nincs gondolatjel. A sok gondolatjel igen tarkává teszi a szöveget, s következetlensége miatt egyenesen bosszantó hatást tehet még laikus olvasóra is.*) Én csak annak bizonyítására említettem a dolgot, hogy a kiadás még olyan, technikai kellékek alkalmazásában is következetlen, melyekhez egyáltalában nem is kell philológiai képzettség, csak bizonyos rendszeretet.

Következetes csak egyben: a ν ephelkystikonokra való irgalmatlan és élesszemű vadászásban. Ha F. és V. μένωσι-t adnak magánhangzó előtt, bezzeg észreveszi a hibát, és μένωσιν-t ír, a lap alján pedig nagyobb és kövérebb betűkkel odaszedeti: *javítottam* (20₂₂). Ebben a tekintetben még fejezet végén sem érti a tréfát, hanem ügyel a következő fejezet első szavának hangzójára (l. pl. 50₁₆, 61₁₁ F codex ellenére!). Azonban egy következetlenség mégis szemembe ötlött, mert az 59. fejezet προσιθέασιν-nal végződik, a 60-ik pedig ταῦτα-val kezdődik nála. Többet, az igazat megvallva, nem is kerestem.**)

B) A szöveg eltérései a legjobb két kéziratról.

Ezen bevezető, általánosabb szempontból való vizsgálódás után most már a szöveg szerinti rendben fogok haladni. De első sorban még

*) Érdekes, hogy ott, a hol valósággal elkelne a záró vagy gondolatjel (igazi parenthesis alkalmával) viszont nem alkalmazza Vr. Ilyen pl. 4B, ... ἄπερ παραστίσμεν σοι οὐ χάριν τῆς αὐτῶν ἐκστρατείας, πῶς γὰρ τῶν εἰρηνευόντων καὶ συμμάχων καὶ ἡμοσφύστων καὶ ὑπηκόων; ἀλλ' ἵνα etc. Itt πῶς elé és a kérdőjel után csakugyan lehetne gondolatjelet tenni, — ha szokás volna. [Vr. fordítása a parenthesis értelmét is teljesen tönkre teszi: «... nem arra a célra, hogy ő ellenők hadat vezess. Hogy is *nem!* Azok *ellen*, kik békeszeretők» stb. Felemlítem ezt, mert lehet, hogy itt is csak «véletlenségből kifeledett» és utólagosan «ernálandó» emendatióval van dolgunk, s Vári voltaképen κατ' αὐτῶν ἐκστρ. és κατὰ τῶν εἰρ. kitételeket írt. Mert hogy αὐτῶν ἐκστρατείας és κατ' αὐτῶν ἐκστρ. nem mindegy, azt tán nem kell bizonyítani. Hiszen Vr. maga is 60₂₁ ὅτε πλησίον... ἐστὶν ἡ ἐκστρατεία αὐτῶν kitételét ... majdnem jól fordítja (= «ha országuk közelében folyik a háború» recte = ha országuk környékére történik a hadjáratuk.)]

**) De vajjon, ha a ν ephelkystikonra nézve nem autentikusok a legjobb kéziratok sem, hát tovább nem szabad menni? Szabad magán a 72. oldalon egyszer εἰλατταν-t (1. sor), aztán εἰλατταν-t (utolsó sor), s a következő sorban (73₃) megint εἰλατταν-t írni, csak azért, mert a kéziratok úgy közlik, ha ugyan úgy közlik? Szabad 36₂₄ φυλάττουσαν alakot, de 59₂₀ ταράσσοντες alakot írni? stb. Nem állítom, hogy nem szabad, de a dolog mindenesetre több megfontolást érdemel, mint az ν ephelkystikon dolga. Azért tettem, legalább mellékesen szónvá.

mindig csak olyan lectiókat vizsgállok, melyekben a kiadó eltért valamelyik legjobb kézirat, vagy mindakét legjobb kézirat (FV) olvasásától.

11₁₀ ἀλλὰ καὶ ἕτερα πλείω τούτων προεπινοήσης. V. kézirat: προεπινοήσης, hasonlóan AER. is. Emez evidenten jobb értelmet ad, s mellette szól Leo, XV. 1: μετρίαν πείραν . . . , δι' ἧς δυνήσῃ προεπινοῆσαι λαβόμενος ἀφορμῆς. Hiba természeté: III.

15₁₇ ὅτε μὲν εἰς τὰ διαλείμματα, ἔτι εἰς τὰ εὐχαιρα χωρία αὐτοῖς ἐξελίσσεσθαι. Az összes kéziratok és Maur. ellenére a hagyományozott αὐτῆς (sc. τῆς παρατάξεως) helyett, Meursius «emendatiója» szerint. Emez mindenképen jobb értelmet ad. Hiba természeté (a módszertelenségen kívül): II., IV., VII. Második hiba: ὅτε ékezete (utána ποτὲ δὲ következik).

22₁₉ Ἦσαν γὰρ τινα τῶν ἐθνῶν, . . . ἄπερ, ὅτ' ἂν ἐν τοῖς δεινοῖς ἐνέπιπτε, μὴ δὲ τὴν σωτηρίαν . . . προτείνειν θέλοντα, ἀλλὰ καὶ ταύτην παρὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν προτείνεσθαι ἐκδεχόμενα. V. kézirat μηδὲ = még a menekülést sem. Így Migne is. Μὴ δὲ két szóban egészen más funkciójú, s végkép elrontja az úgy is zilált mondat értelmét. (Maur. Scheffer 255. l.: καὶ ἐν ταῖς σπονδαῖς ἀσύμβατον, ὅσπερ μηδὲ ἄπερ εὐχεται αὐτῷ γενέσθαι εἰς σωτηρίαν, αἰρεῖσθαι οἰκοθεν προτείνειν, ἀλλ' ἐκδεχόμενον ἐκ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ τὰ αὐτὰ προτείνεσθαι αὐτῷ. Ez minden izében világos. A hiba Leóé is.) Vári viszont 42₈ e helyett: μὴ χωρίζεσθαι, μὴ δὲ κατατρέχειν αὐτῶν az F codex ellenére is μηδὲ-t ír. Tehát itt sem következetes. A hiba oka: I., V.

26₁₂ Ha a vezérnek tüzeskedő néppel van dolga, nemcsak a csatára kitűzött nap előtt kell húznia-halasztania az összeütközést (kivált, ha látja, hogy harezrakész és jelentékeny az ellenség, még tábort is ütve, csakhogy persze nehezen hozzáférhető helyen, teljes biztonságban), hanem a csata napján is, kivált nyáron, a legforróbb kora délutáni órákban támadjon, hogy a nap tüze és az idő húzása-vonása megcsökkentse ellenfeleinek bátorságát és lelkesültségét. Vr.-nak itt fordítása is hibás, de erről máshol. A zárjelbe tett részlet Várinál: εἰς μάλιστα γυνῶν, ὅτι ἐτοιμοὶ εἰσι καὶ ἀξιόμαχοι οἱ ἐναντιοί, δηλονότι ἐν δυσβάτοις τόποις ἀφόβως ἀπλικεῦεν. Mauricius (Scheffer 256.) «A perzsa nép (ἔθνος) szereti nemcsak a csata napja előtt húzni-halasztani az összeütközést, εἰς μάλιστα γυνῶν ἐμπαρασκεύους καὶ ἀξιωμαχούς εἶναι τοὺς ἐναντίους, ἀπλικεῦον (partic., t. i. τὸ ἔθνος) ἐν τοῖς δυσβάτοις χωρίοις, ἀλλὰ» stb. Vári a V. kézirat és Mauricius ellenére írt tehát ἀπλικεῦεν infinitivust, melylyel a táborütést az ellenségnek tulajdonítja, s ilyenformán azt a tanácsot adja a vezérnek, hogy: «ha az ellenség kész tábort ütni, húznia-halasztania kell az összeütközést». Józan ész szerint épen akkor kellene csak igazán siettetni a megütközést. L. és Mr. összehasonlításából látszik, hogy δηλονότι és ἀφόβως csak Leo pótlásai, a «gyöngébbek

kedvéért». Arra persze Leo nem gondolt, hogy lesz, a ki épen a sok szó miatt nem érti meg majd a helyet.*) Írd V. kézirattal és Mauriciussal: ἀπλαξεύων. Hiba természeté: I., II., IV., de III. is, l. a jegyzetet.

29₁₁ (A XVIII. 37. cz. eleje). Ἐὰν δὲ κατανοήσῃ ὁ στρατηγός, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀξιόμαχος ὁ στρατός αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐναντίους, οὐ δεῖ αὐτὸν μάχεσθαι πολεμίους δημοσίοις ἀλλὰ ἐφόδοις. Πολεμίους csak a másodrendű R kéziratban van, a többiben, tehát F-ben és V-ben is πολέμοις. Πόλεμος δημοσίος (= nyílt, rendes, szabályszerű csata) százszor előfordul Leonál.**) Maur. (Scheff. 259.) «εἰ δὲ οὐκ ἀξιόμαχος ἔστιν ὁ στρατός, οὐ δεῖ δημοσίοις πολεμίους συμπλέκεσθαι, ἀλλὰ ἐφόδοις». Migne is πολέμοις-t ír. A Vr.-féle kitételnek nyilvánvaló módon nincs jogosultsága. A hiba oka: III., IV., de I. is, mert ἐφόδοις szó nem emberekkel (πολεμίους), hanem dologgal (πολέμοις) állítandó ellentétbe. S ilyen módosítás kedvéért képes Vr. cserben hagyni fő-fő kézirátát, s vele együtt a többit is! Hol itt a módszer?

32₂ ἡ θεῖα πρόνοια Τούρκους κατὰ Βουλγάρων ἐστράτευσεν . . . ὡσανεὶ δημίους ἐξ αποστειλάς κατ' αὐτῶν. VAER kéziratok és Migne helyesen: ἐξαποστειλάσα. Vr. itt követte F-et, melytől máshol ok nélkül eltért. Hiba természeté: I. (Közönséges egyeztetési hiba.)

C) A szövegnek a hagyománytól való egyéb eltérései.

Láttuk, hogy V. többször eltér annak a két kéziratnak olvasásától, melyeken egészben vére szövege alapúl. Eltér pedig többnyire ok nélkül, magához is következtelenül. Ilyen esetekben kétségtelen, hogy az eltérés nemcsak rontja a szöveget, hanem módszer ellen való hibának is tekintendő.

*) Tartalmilag egészen analóg ezzel a helylyel a fenn mindjárt idézés alá kerülő 29₁₁ hely, s kivált a XVIII. fej. 96. cikkelye, mely magának Várinak fordítása szerint így hangzik: «A mi a halasztást illeti. . . azt velök szemben kivált akkor cselekedhetni meg, ha a velök hadakozó sereg megerősíthetőbb és megközelíthetetlen területen táboroz vala», stb. Szinte érthetetlen, hogyan lehetett mégis a másik helyet félreérteni.

**) L. pl. e találomra kiválasztott helyeket: XII. 2. δημοσία μάχη, XIII. 5. ἐλαφῶν ἐγγιζόντων καὶ δημοσίου προσδοκωμένου πολέμου. XIII. 17. πάλιν πρὸς δημόσιον πόλεμον ἐγγειροῦσαι, XIII. 28. γενέσθαι: πόλεμον δημοσίον. Ez utóbbi három példa mind a XIII. fejezet elejéről. Hogyan ismerheti Vr. a «maga» Leóját!!!? De következtelen is, mert hiszen ὁ maga is δημόσιον πόλεμον-t ír a 127. fejezetben, 65₂₁, sőt μάχη nélkül, ezt a szót alattomban odaértve, τῆς δημοσίας-t 29₁₈; tehát ugyanazon helyen, a hol a πολεμίους-t írta, hét sorral később.

De már fennebb fel kellett vetnünk azt a kérdést, nincsenek-e olyan helyek is a szövegben, a hol csakugyan ajánlatos lett volna az F. és V. kéziratoktól való eltérés? Nincsenek-e olyan helyek, melyeken akár általános természetű nyelvi vagy formai okok (I.), akár az író állandó nyelvhasználatának megfigyelése (III.), akár az író forrásának, Mauriciusnak előadása (IV.) nem a két fő kézirat variánsát, hanem a másodrendű kéziratokban ránk maradt variáns-t ajánlják elfogadásra?

Nyilvánvaló, hogy a kiadónak ilyen irányban való tevékenységében is lehet szó módszer ellen való hibáról is. Meg sem fontolni az egész hely értelmét és a variánsok értékét, hanem többnyire vakon ragaszkodni a két főkézirat olvasásához, igen kényelmes eljárás, de nemcsak tárgyilag, hanem módszeres tekintetben is hibás lehet, először azért, mert a kiadó saját magával szemben következtelen, ha még romlott helyeken is ragaszkodik a főkéziratokhoz, jóllehet néha (ok nélkül, mint láttuk) mégis eltér tőlük, másodszer, mert az író általános nyelvhasználatával és a mű tartalmával való folytonos törődés a kiadónak elengedhetetlen kötelessége, s e kötelesség elhanyagolása újabb következtelenség.

Ehhez a munkássághoz azonban persze nem elegendő a szövegkritika általános módszerének vagy éppen csak technikájának gépies alkalmazása. Itt esetről-esetre pozitív tudásra van szükség, s első sorban Leo és Mauricius nyelvhasználatának pontos ismeretére. Szükség van továbbá tartalmi, tárgyi ismeretekre is, de korántsem annyira, hogy a feladat elvégzésére csak szak tudós katona lehetne képes. Egyébaránt a kiadó részéről az sem lehetne mentség, ha csakugyan haditudomány kellene is a taktikusok szövegének megállapításához. Mert, ha igazán komolyan érzi ezt a nehézséget, nem lett volna szabad elvállalnia a munkát.

A következőkben tehát olyan helyeket fogok felsorolni, melyek szerint valamelyik másodrendű hagyomány felhasználásával a főkéziratok szövege javítható lett volna.

13₁₉ Εἰσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων τῶν κατὰ σχῆμα γινομένων τρισσῶν μία ἢ χειρώδης, ἣ τινι καὶ Ῥωμαῖος χρῆσθαι συνηθὲς. Először is tudnunk kell, miről van itt szó, mert a kiadó, mint fordításából kiderül, nem tudja. Leo (Mauricius nyomán) a következőkben néhány hadgyakorlatra alkalmas, *pro forma* (κατὰ σχῆμα)* alakítandó hagyományos hadgyakorlatot akar ismertetni. Maur. ugyanis a megfelelő helyen (VI. 1. Scheffer 128.) így szól: εἰσὶν οὖν διαφοραὶ τῶν τάξεων τῶν σχη-

*) A kiadó a κατὰ σχῆμα = in speciem, pro forma, kitéltet sem itt, sem máshol nem érti, s ennél fogva nem tudja a földolgot, hogy itt nem komoly harcokról, hanem csak gyakorlatról van szó. (Azért a 6. fejezet fordításában és a 12.-ében, új félreértés következtében «ellenségéről» beszél.)

ματικῶς (!) γινομένων τρεῖς, καὶ μία ἢ χρειώδης· τουτέστιν ἡ Σκυθική, Ἰλλανική, Ἀφρικανή καὶ Ἰταλική. Hogy a kiadó egy «emendatíójával» végkép tönkre tette a helyet, arról már a maga helyén szóltam. De nyilvánvaló, hogy a τρισσῶν lectió is hiba, s hogy helyette AER kéziratokkal és Migne-nyel τρεῖς, ὧν irandó. Mert 1. külömben τρισσῶν τάξεων szó jelzője lenne, τῶν τάξεων τρισσῶν, már pedig ezekről csak a következőkben akar szólni Leo. Leo nem azt mondja, a mit a kiadó ért ki belőle, hogy «A háromféle taxisnak, melyet alakítani szoktak (?), külöbbségei vannak» (1. fordítását, 13. lap lenn), hanem ezt: «A hadgyakorlat kedvéért (v. színleg) alakítandó hadirendeknek három külöböző fajtája van, melyek közül . . .» stb. 2. διαφοραὶ pluralis nem «külömbiséget» jelent, hanem konkrétan: külöböző fajtákat, s számnévi jelzót kíván maga mellé. Maga Vr. is 25₂ és kk. ezt írja: ὑποδείξω δὲ σοι ἐτέρως τῶν παρατάξεων διαφοράς. A hiba természetese I., II., IV., VI. Leo hibájáról más helyen szölok.

14₄ ἦεις (sc. τάξις) ἀδιακρίτως ἔχουσα τὰ τάγματα, τοῦτ' ἔστιν οὐκ εἰς κοῦρσορας . . . καὶ διφένσορας διηρημένη. AER kézirat és Mr. διηρημένα-t ír s ezt τάγματα jelzőjének érti. Tárgyi okokból ez a helyes: a ki jól tud görögül, az ἀδ. ἔχ. τὰ τάγματα szavakból tárgyi ismeret nélkül is megítélheti a helyeset. Hiba természetese: II., IV.

23₃₋₄ τοσοῦτον ἐν αὐτοῖς ἢ τῶν δεινῶν καρτερία, t. i. a római nép hajdani ellenségeiben, a perzsákban, kikről Leo, ha megemlékszik róluk, mindig a ποτέ v. πάλαι határozókat használja (így itt is, néhány sorral fellebb, 22₁₇), AER kézirat ἐν helyett ἦν-t ír, s valószínűleg ez a helyes (ἔστι μοί τι nyelvileg helyes kitétel). Hiba: II., III., IV. De V. is, mert Vr. praeteritumnak fordítja.

23₁₉ Κοῦρτων. AER: Τούρκων. A kurd népnek semmi Leóval közel egykorú forrásban nem találtam nyomát, mint a római birodalom komolyabb ellenségének. A lectio több mint kétes, de mivel FV.-n alapúl, s az app. crit. motiválja, módszeres tekintetben nem kifogásolható (hiba: II.).

24₁₅ ἀνευ φοσσάτου μὴ ἀπικεύης . . . , μάλιστα ἦ καὶ πλησίον ἦ ἐντὸς ὑπάρχεις τῆς πολεμίας. Μάλιστα után nyilvánvaló módon föltételes kötőszó kell, külömben a ὑπάρχεις coni. a levegőben lóg. AER. ἦ καὶ helyett ἔάν-t ad, M. εἰ καὶ-t ír. A szöveg Vr.-nál javítatlanul maradt. Hiba: I. A kéziratok, mint máshol is, összezavarták az egyforma hangzású εἰ betűt az ἦ-vel.

34₁ . . . πρὸς δὲ καύματα καὶ πρὸς ψύχος ἀντέχονται, καὶ τῆς λοιπῆς τῶν ἀναγκαίων ἐνδείας νομαδικῶν ὑπάρχων. (Vr. fordítása hozzá: «tűri az égető meleget, és fagyaláló hideget, s nomád életéből következő egyéb nélkülözéseit a szükségességeknek»). Maur. (Scheffer. 261. l.): Ἀνέχονται δὲ καύσωνος καὶ ψύχους καὶ τῆς λοιπῆς τῶν ἀναγκαίων ἐνδείας, νομαδικὰ

όντα (sc. τὰ ἔθνη). Ez világos. A Leo-féle szövegben ἀντέχονται és ἀνέχονται szerkezete összekeveredett. Vári, ki amazt adja, de emezt fordítja, ezt nem vette észre, pedig AER kéziratokban nincs meg a hiba, mert ezek πρὸς (τὴν) λοιπὴν ἔνδειαν-t írnak. Írd így és fordítsd: «hősséggel és hideggel daczolnak, s a szükséges dolgok többi hiányával, már mint afféle vándornép». Hiba természet: I., II., IV.

39₁₉ τάξις βαβαλλαριχὴ . . . ἀδιασπάτως αὐτοῖς ἀκολοῦθοῦσα. Vr. fordítása hozzá: «s őket tömött egészben üldöző taxis». Maur. (Sch. 266.) ἀδιάσπαστος ἀκολοῦθοῦσα. ER kéziratok: ἀδιασπάτως. Ezt nem említeném, ha Vr. fordításából «eruálható» nem volna, hogy ἀδιασπάτως-t írt, de ἀδιασπάτως-t fordított. Melyik hát az igazság? Hiba: V.

41₁₈ καὶ αὐτὸν nemcsak AER kéziratokban, hanem Maur.-ban sincs meg.

47₈ ὀλίγοι τάχα καὶ πρὸς πλείονας βαβαλλαρίους μὴ δειλῶντες, ἢ ἀπολήγονται τῆς μάχης. Vr. fordítása szerint a frankok «ha megszorílnak vala, lovaikról . . . leszállnak és gyalogszámba sorakoznak, s nem félemlíti meg őket a lovasok többsége, — legfeljebb felhagynak a harcizolással». Ez nonsens. Maur. (Scheffer 269.): ὀλίγοι πρὸς πλείονας βαβαλλαρίους, μὴ ἀπολήγοντα (sc. τὰ ἔθνη) τῆς μάχης. Ez világos. = «nem hagyván abba a harcizot». Már a másodrendű kéziratok olvasása (AER) ἀπαγορεύοντες onnan ered, mert a másolók nem értették a régibb kéziratok hibás szövegét. A zavart a Maur. neutrum alakja okozhatta. Hiba természet: II., IV. Olvasd talán így: ἢ ἀπολήγοντες τῆς μάχης, és fordítsd: «nem csüggedve és (= vagy) abba nem hagyva a harcizot».

50₆ εἰς ὄξεις ἐλασίας. AER kéziratok: ὄξειūs. Nem látom az okot, mi szükség volt az egyeztetés elrontására.

54₁₁ Zavart az egész fejezet, s mível Leo eljárását is érdekesen illusztrálja, ide iktatom első felét Vári kiadása szerint. (A szlávokról van szó.) «Τοῖς γὰρ ἐπιξενουμένοις ἐν αὐτοῖς ἦπιοι καὶ πρᾶοι ἐγίνοντο φιλοφρονούμενοι τε αὐτοῖς καὶ δεξιούμενοι διασφύζοντες, καὶ κατὰ διαδοχὴν ἐκ τόπου εἰς τόπον παραπέμποντες καὶ ἀβλαβεῖς διατηρεῖσθαι καὶ ἀδιαλείπτους δαπάνης ἀλλήλους παρεγγύμενοι» stb. Maur.-nál (Sch. 272. 1.): Εἰςὶ (t. i. a szlávok, mert Maur. a VI. század végén praesensben beszél róluk) δὲ τοῖς ἐπιξενουμένοις αὐτοῖς ἦπιοι, καὶ φιλοφρονούμενοι αὐτοῖς διασώζουσιν ἐκ τόπου εἰς τόπον, οὗ ἂν δέονται, stb. Ez megint világos. Leo szokása szerint «a gyöngébbek kedvéért» annyira teletűzdelte a helyet magyarázatokkal, hogy az ember alig látja a fától az erdőt. AER kéziratok azért el is hagyták a καὶ ἀβλαβεῖς διατηρεῖσθαι kitételt, a következő helyett pedig ezt adják: καὶ ἀδιαλείπτους δαπάνας παρέχοντες. [Vr., úgy látszik, ἀδ. szót ἀλλήλους jelzőjének veszi, δαπάνης genitivust pedig ἀδ.-tól (vagy παρεγγ. participiumtól?)

gondolja függőnek. De ἀδιάλειπτος ilyen szerkezetére analogia kellene, először a traiectio epitheti, aztán a genitivus miatt.] Itt csak merészebb emendatio segít. Írd talán így: καὶ ἀδιάλειπτος διαπαντῆσαι ἀλλήλους π. A hiba oka: I.

56₅ διὰ τὸ ἐλευθεριωτέραν μᾶλλον φιλεῖν αὐτὰ (τὰ ἔθνη) τὴν διαγωγὴν ποιεῖσθαι καὶ ἄπονον, ἢ σὺν πολλῷ κόπῳ πολυτέλειαν βρωμάτων ἢ χρημάτων ἐπικτιζεσθαι. Ἐπικτιζει inkább activus használatú ige, s értelme: «rá alapítani». Vári így fordítja: «mintsem . . . pénzre szertenni». «Eruálom» tehát fordításából a helyes lectiót (l. M. 969. D.), mely hangzás tekintetében nem különbözik a másiktól = ἐπικτιζεσθαι. Lásd az AER kéziratokban: ἐπικτιᾶσθαι. Hiba természet: I.

58₁₇ Εἰσὶ δὲ περὶ μὲν τὸ θεῖον δοκοῦντες εὐσεβεῖν, βλασφημίαν δὲ τὴν αὐτῶν δοκοῦσαν εὐσέβειαν ἀποδεικνύντες, οἷς Χριστὸν μὲν τὸν ἀληθινὸν θεὸν καὶ τοῦ κόσμου σωτῆρα καλεῖν θεὸν οὐκ ἀνέχονται, παντὸς δὲ καὶ κακοῦ ἔργου τὸν θεὸν εἶναι αἴτιον ὑποτίθενται, καὶ πολλοῖς χαίρειν λέγουσι τὸν θεὸν, τὸν διασκορπίζοντα ἔθνη τὰ τοὺς πολλοὺς θέλοντα. A mellékmondatot bevezető οἷς még u. n. attractió szerkezetnek sem válik be, s azért okvetetlenül hibás. AER kéziratok διότι (= mivelhogy) kötőszót, s ezzel helyes értelmet adnak. Migne ἀποδεικνύνται, εἰ lectiót javasol. Írd: ἀποδεικνύντες, οἷ . . . Vr. fordítása a helyhez a következő: «Midőn az istenség iránt jámboroknak teszik magukat, a látszólag*) istenfélők istenkáromlókká válnak, mert Krisztust,**) az igaz istent és a világ megváltóját Istennek bátorkodnak nevezni, mindazonáltal feltételezik azt, hogy minden rossz cselekedetnek Isten az okozója, s állítják, hogy Isten, ki pedig a háborút akaró nemzeteket világgá szórja (!), a háborúban örömét találja». Ebben a fordításban két súlyos félreértés van, melyeket kénytelen vagyok már most tárgyalni, mert Vr. a fordítás utólagos igazolására utólagos szövegmódosításhoz folyamodott s rossz fordításából «emendatiót» «eruál» a görög szöveg megfelelő helyéhez. A helyes fordítás nézetem szerint a következő: «Ők (t. i. a szaracénok) abban a hitben vannak, hogy istenfélők, de ezt az állítólagos istenfélmüket istenkáromlásnak jelzik (v. bizonyítják), mert nem tűrik, hogy Krisztust, az igaz istent és a világ megváltóját Istennek nevezzék, s minden dolognak, még a gonoszoknak okául is az istent vélik, . . . a ki (szerintük) elterjeszti (= különböző irányban megindítja) a háborút akaró népeket (őket magukat, a szaracén arabokat)». Bizonyítás itt, azt hiszem, nem szükséges igazán szakértő közönség előtt. A διασκορπί-

*) A fordító ném ismeri δοκέω személyes jelentését. L. pl. Herodotusnál a világhírű helyet II. 53. Ἠσίοδον καὶ Ὀμηρον ἱλικίην τετρακοσίαισι ἔτεσι δοκέω μεν πρεσβυτέρους γενέσθαι.)

**) Tehát οἷς-t ír, de διότι-t fordít.

ζοντα szó jelentésére nézve l. Theophanesnél (ed. de Boor 270₂₉) Ἡρόδω-
 γαστος τὰ πλήρη τῶν Σκλαρινῶν πρὸς τὸ πραιδεύειν διεσκόρπι-
 ζεν = zsákmányolni küldte szét. V. ö. Leo XVII. 90. és XVIII. 24, melyet
 azonban Vr. szintén félreértett. Tárgyi tekintetben egészen kezdetleges
 tudnivalókra van csak szükség, melyekről minden jóra való lexicon is fel-
 világosítást ad. L. pl. a Pallas Lexiconban nem kisebb szakembernek, mint
 Goldzihernek cikkét, IX. k. 741: «Az iszlám a kereszténység tanai
 közül különösen a Jézus isteni természete és Isten atyasága ellen fejt ki
 éles ellenmondást». Ki ne tudná, ha máshonnan nem, Jókai regényeiből,
 az igazhitűek első hitágazatát: «lá iláha ill' Alláh, Mohamad raszúl
 Alláh = nem létezik más istenség, csakis A., és Mohammed Allah kö-
 veté» (Goldziher, Pallas L.). U. o. néhány sorral lejjebb: «Az iszlám
 fejedelmének kötelessége a *dsihád*, azaz a vallásháború a hitetlenek ellen
 azon czéllal, hogy az igaz hit országát terjeszsze». (Ezzel v. ö. a V.-féle
 második félreértést.) Sapienti sat! Egyébiránt érdeklődéssel várom Vr.
 utólagosan «eruálandó» emendatióját, s annak idején majd módszeres
 és kivált nyelvi szempontból is megvizsgálom. A hibák fajtája: I., II.,
 III., de V. is, mert v. ö. Leo XVIII. 24.

64₂₀ ἐν ταῖς καταδρομαῖς αὐτῶν καὶ ληστείας καταλειφθέντες
 ὑπὸ Ῥωμαίων διεφθάρησαν. Vr. fordítása hozzá: «portyázásaik és zsák-
 mányolgatásaik alkalmával *vesztőkben maradtak*, s a rómaiak őket *fel-
 aprították*». AR kézirat és Migne *καταληφθέντες ὑπὸ Ῥ.* FV, tehát a fő-
 kéziratok, úgy látszik, *καταλειφθέντες*-t adnak, de azok is világosan úgy
 értik, hogy «rajtakapattván a rómaiaktól», mert ez a két kézirat az η és
 ει hangzókat *gyakran összecseréli máskor is*. Ezt a kiadó is tudta (hiszen
 pl. 24₁₈ *ποίη* helyett *ποιε*-t ír maga is); a baj ott volt, hogy *λείπει* ér-
 telmét tudta, a szokatlanabb *καταλαμβάνεσθαι ὑπό τινος* græcismust
 ellenben nem ismerte. V. ö. Leo IX. 50: *εἰ . . . ὁ στρατὸς ἐν στενώμασι
 καταληφθῆ* = ha a sereget szorúlatban meglepi az ellenség. Hiba fajtája:
 I., III., V. Aztán *διεφθάρησαν* = felaprították! E szerint Leo XX. 121.
οἱ γὰρ τεθνηχότες διεφθάρησαν = «a megholtakat felaprították».

D) Javítatlanul hagyott egyéb szövegbajok.

Az eddig tárgyalt helyek mind olyanok voltak, melyekre nézve
 valamelyik kézirat hagyománya útbaigazíthatta volna a szerzõt, kivált,
 ha Leo nyelvhasználatát ismeri, és Mauricius szövegét is folyvást fel-
 használja. De marad ezeken kívül (az egészben véve elég helyesen hagyomá-
 nyozott szövegben) néhány olyan baj is, melyet Vári apparatus criti-
 cusa egyáltalában nem jelez, úgy, hogy némely esetben nem lehet azt
 sem eldönteni, vajjon a kéziratokban van-e a hiba, vagy csupán Vr. szö-
 vegében. De akármilyen az eredetük, mindenesetre a kiadót terhelik.

Ilyen pl. a helyesírásnak már említett következetlensége, melyről összeállított jegyzékemet helykímélés szempontjából nem közölhetem.)* Az interpunctio is független a kéziratoktól, s így annak teljes következetlensége, s gyakran hibássága is Vr.-t terheli (erről bővebben**) a fordítás ismertetésében). De mindezekon kívül is még mindig maradnak szövegbajok.

Ilyenek:

15₁₀ *διηρημέναις δὲ τὰς μοίρας ἀπὸ διαχοσίων ἢ τετραχοσίων, πολλὴ ἀλλήλων ἀποδιεστῶσας.* Vr. fordítása e helyhez: «és kétszáz vagy négyszáz főnyi moirákba vannak tagolva, melyek egymástól nagy távolságban állanak». Apparatus criticus: o F. || υ F. || τὸ πολλὸν ER. A szöveg fordítása valóságos nonsens, melyet, ha már javítani nem tudta a helyet, legalább figyelmeztető jegyzet nélkül nem lett volna szabad közölni Vr.-nak, ki éppen a megelőző lapon (14. lap) egy idétlenül hosszú jegyzetben közli azt a primitív tudnivalót, hogy «Moira a. m. drungus; hat 200—400 főnyi tagma alkot egy moirát». És fennebb: «a drungus (= moira) 2000 emberből szokott állani, stb.» Ha így van, hogy nevezheti Leo moirának a két-négyszáz emberből álló szakaszt? A Budapesti Szemle bírálójának vádja tehát teljesen igaz, hogy Vr. szerint néha a tagma (a moira hatodrésze) nagyobb, mint maga a moira, a rész nagyobb az egésznél. Az egész baj elkerülhető lett volna, ha V. nem csak két haszontalan, az értelemre nézve egészen közömbös módosítást vesz Mauriciusból (ut aliquid fecisse videatur), hanem ilyen kétes esetekben is szemmeltartja. Mauricius a megfelelő helyen ezt mondja (Sch. 129. l.) az Ἀλανικὴ γυμνασία ismertetésében: «διηρημέναις δὲ τὰς μοίρας, ἀπὸ τριαχοσίων ἢ τετραχοσίων ποδῶν ἀλλήλων διεστῶσας» = «szétválasztva egymástól a moirákat, úgy hogy 300—400 lábnyi köz legyen köztük». A Leo szöveg corruptelája valószínűleg a számjegyek betűvel való írásából eredt, s lehet, hogy az egész hiba már Leo hibája. Vr. hibájának természete: mindenekelőtt hanyagság, aztán: II., IV., V.

16₂₄ *μία παραμία μοῖρα ἀντιπρόσωποι ἀλλήλων εὑρίσκονται, μὴ ἐγχοῦσσαι ἑαυτοῖς.* Mauricius és M. helyesen *ἑαυταῖς*. Az appar. crit. hallgat. E szerint vagy kéziratból átvett hiba, vagy Vr. hibája, de mindenesetre rontás. Hiba fajtája: I. (Sajtóhibának tartanám, de nem áll magában, l. Vári 6₃₀ *συνάπτοντες ἀλλήλοισ τὰς μοίρας*, és 32₂ *ἡ θεία πρόνοια . . . ἐξαποστείλας*).

* Pl. 30₂₂ δι' ὄ, de 40₁₄ 53₂₁ διό; 24₈ τράφον, de 29₁₉ εἰσσοσ. 15₁₆ ὅτε μὲν (e h. ὅτε μὲν); 81₆ ῥωμαλαιώτερον e h. ῥωμαλειώτερον; s más effélék.

**) Egyelőre l. a már említetteken kívül 47₁₉ és kk., 55₁₀ és kk., 59₁₈ és kk.

17₈ ἡ ἀστὴ olv. valószínűleg ἡ ἀστὴ = azonegy római, szokásos hadirend.

19₄ οἱ ὑπερξερασταὶ ἐπὶ δόρῳ κλίναντας αὐτοὺς, εἶτα . . . περιπανοῦντας etc. . . κινεῖν ἐν τάξει. Egyeztetési hiba (anakoluthon), melynek oka a Leo-féle sok közbeszúrás a Maur.-féle szövegbe. Leo, mire κλίναντας szóig jutott, a sok toldásban elfelejtette, hogy fenn megváltoztatta a Maur. f. acc. c. inf. szerkezetet, τοὺς ὑπερξεραστὰς helyett nominativust írván. Itt emendatióra nincs szükség, de magyarázó jegyzetre, illetőleg a Maur.-f. hely idézésére igenis, szükség lett volna. Vári, kinek az egész hely értelméről fogalma sincs (ellenségről beszél hadigyakorlatban!), észre sem vette, mi a baj. Fordításáról más helyen.

32₁₁ Itt (a legeslegfontosabb helyen, a turkok hadirendjének általános jellemzésében) nyom nélkül eltűnt a Vr.-féle szövegben a *verbum regens*, φροντίζουσι, mely M. kiadásában is, Maur. szövegében is megvan. A Vr.-féle appar. crit. nem okadatolja az elhagyást, s így nem tudni, sajtóhiba-é, vagy szándékos eljárás alapul. A hozzávaló fordítás már a hézagos szöveghez készült, s egészen hibás.

48₁₉ ἐφ' ὅσον καιρὸν ὀρίσωσιν, ἧ παρὰ τῶν ἀρχόντων ὀρισθῶσιν, ἐκστρατεύουσι καὶ μόνον καὶ τοῦτου παρεργομένου . . . λύουσι τὴν σύνταξιν. Az app. crit. csak a második καὶ-ről jegyzi meg, hogy ER kéziratokban hiányzik. De első tekintetre világos minden hozzáértő előtt, hogy az első καὶ okozza a zavart, melyet Vr. nem érzett (a μόνον szót nem is fordítja) s azért az interpunctiót is elrontotta. Írd: ἐκστρατεύουσι μόνον, καὶ τοῦτου παρεργομένου stb. Hiba fajtája: I., II.

Ime. ezek a Vr.-féle kiadás hibáinak kategóriái. Szigorúan véve a dolgot, teljes joggal még egy utolsó kategóriát kellene fölvennem, t. i. a Vári-féle fordításból visszakövetkeztetve a görög szövegre, s Vári példája után indulva utólagosan «erualnom» kellene a szövegből «kifelejtett», de a fordításban meglévő «emendatiókat». Hogy azonban milyen eredményre vezetne ez az eljárás, ki fog derülni akkor, mikor Vr. fordításáról szóló bírálatomat is közzéteszem. Nem maradna kő kövön a szövegben, mert a fordításban alig van fejezet, melyben a legnagyobb tárgyi és nyelvi különbségeket ne kellene megállapítani a görög szöveggel szemben. Miféle egyéb kategóriákat kellene még felállítanom, ha a kéziratokat is megtekinthetném, azt természetesen magam sem tudom. Mint említettem, palæographiai tekintetben és a szövegkritika technikai teendőinek tekintetében ez idő szerint nincs okom kételkedni a Vr.-féle munkálat alaposságában és megbízhatóságában, sőt ellenkezőleg, igaz tisztelettel adózom annak az önzetlen és fáradságos szorgalomnak, melyet az ügy érdekében kifejtett. Ennek a tiszteletnek több nyoma volna egész bírálatomban, ha dr. Vári Rezső a modern tárgyú szövegkritikában is szerencsésebbnek bizonyúl, s ha már Urbiciust összetévesztette

Mauriciusszal, legalább annak a cikknek szerzőségében ítelt volna több éleslátással, mely jelen bírálatom közzétételét nekem, mint most már kihívott félnek, úgyszólván kötelességemmé tette.

* * *

Czikkem egész eredményének összefoglalásával tartozom még, hogy közleményemet azok számára használhatóbbá tegyem, a kik Leo szövegével ezentúl foglalkozni fognak.

Tehát visszajavítottam, illetőleg javítottam benne a Vári-féle kiadás következő helyeit (a felső szám a lapszámot, az alsó a sorszámot jelenti; azokon a helyeken, melyek nincsenek zárjelben említve, súlyosabb értelemszavarról van szó, a zárjelbe tettéken csak formális hibákról:)

Maur. XI. szakaszának 3. fejezetében: V. 6₃₀ 7₄ 7₂₁.

Leo XVIII. fejezetében: V. 11₁₀ 13₁₉ 13₂₁ 14₄ (15₆) (15₉) 15₁₂ 15₁₇ (16₂₄) (18₁₂) (20₁₆) (21₉) (22₁₉) 23₃ 23₁₃ (24₁₀) 24₁₅ 26₁₂ 29₁₁ 30₄ (32₂) 34₁ (41₅) (42₂₃) 45₁₇ 47₈ 48₁₉ 54₁₁ 56₅ 57₃ 58₁₇ (62₂) 64₂₀ (65₁₃) 69₈ (72₂₄) (80₁₄) (80₂₂) (85₂₃). Azaz: összesen 22 értelem szerint is elrontott és még 17, forma tekintetében hibás helyet.

Ezekkel az elrontott helyekkel szemben van ugyan a már említett kettőn kívül még egy-két hely, melyeket V. ugyan nem említ apparatus criticusában, de a hol mégis az ő szövege ad jobb értelmet a Migne-félenél (ilyen: 54₂₁ 39₁₇ 75₂₂). De ezek a javítások nem a kiadó szövegkritikai elmeélének, hanem csupán apparatusa bőségének köszönhetők. Azért, ha meggondolom, minő súlyos természetű hibák állanak ama néhány javítással szemben: most, mikor a Vári-féle apparatussal is megismerkedtem, s Migne szövegét a szerint is értékelhetem, az 1863-iki Migne-féle szöveget végeredményében a Vári-féle szövegnél még mindig értelmesebbnek, megbízhatóbbnak, s általában tökéletesebbnek kell jeleznem.

Budapest, 1902. január elején. *)

DR. GYOMLAY GYULA.

*) Ez a január hóban készült, s a szerkesztőnek már februárban beküldött cikk Várinak a Phil. Közl. január-áprilisi füzetében megjelent «adalékait» természetesen nem vehette figyelembe. Az utólagosan «erült» emendatióra való hivatkozásom tehát csak hallomáson alapszik, abból, a mit Vr. jónak látott «adalékaiból» a Ph. Társ. m. évi december 11-iki ülésén bemutatni. Csak hármat akarok még pótlólag megjegyezni. 1. Hogy a felolvasásban Migne szövegét Vr. épen olyan kevésbé említette, mint januári és februári közleményeiben: sőt a januári közleményben (l. Közl. 23. l.) még büszkén hivatkozik a Migne-féle kiadásban is meglévő emendatiókra, a mennyit, úgymond, «P és R, meg a strohmann egész életökben sem csináltak». A Migne-f. szöveg legelső említése Vr.-nál csak az én czikkem beküldését *késéssel* (márczius helyett áprilisban) követő harmadik közlemény egy *jegyzetében* (!) található (l. Közl. 284—285. l.). —

ARISTEAS.

Aristeas két rendbeli újabb kiadása ismét folyamatba juttatta az ezen auctor művét illető kutatást. A görög szöveg első kiadása 1561-ben jelent meg Baselben Oporinusnál. Azóta többször is lenyomatták a többit kritizált mint olvasott művet; megvan többek között Havercamp *Josephus* kiadásában (II, 2, 103—132. l.) és Galland gyűjteményében (*Bibliotheca Patrum* II, 773—804).¹⁾ Kritikai kiadást azonban csak M. Schmidt rendezett a Merx-féle *Archiv für wissenschaftliche Erforschung des Alten Testamentes* című folyóiratban (I. kötet, 1869, 241—312), de még ezután is vagy 30 év múlt el, míg újabb kritikai tárgyalás alá fogták a művet, a mi L. Mendelssohn érdeme (*Aristeae quae fertur ad Philocratem epistulae initium*, Dorpat 1897). E munkának szerzőjét elragadta a halál, műve tehát befejezetlen maradt, jegyzeteit azonban átadták Wendland Pálnak, a ki azoknak felhasználásával előbb kitűnő német fordítást adott Aristeas művéből,²⁾ majd pedig magát az eredeti szöveget adta ki (*Aristeae ad Philocratem Epistula cum ceteris de origine versionis LXX interpretum Testimoniis*, Lipsiæ, 1900, Teubner), ezzel alapot szolgáltatván a további kutatásra. Wendland kiadásával egyidejűleg Angolországban is teljesen megbízható kiadás látott napvilágot.³⁾ Ha már most hozzáteszem, hogy úgy Németországban, mint Angolországban egy-egy alapos tanulmány tájékoztat az Aristeas-kérdés mai állapotáról,⁴⁾ úgy megadtam külső vázát az Aristeas-problema történetének.

Mert kérdés tárgya Aristeas mai napig is. Hogy foglalkozni akarok vele, annak igazolására tán elég felemlítenem, hogy magyar nyelven Aristeas most először kerül tárgyalás alá.

2. Hogy a Vr.-féle fordítást ismertető cikkem időközben megjelent a «Századok» f. é. márcziusi füzetében. — 3. Hogy a most közölt, de januárban írt cikkemben foglaltakat Vári «adalékainak» elolvasása után is minden részletükben fenntartom, a Mauricius-Urbicius-féle kérdést és Leo hitelességét pedig sajtó alatt lévő akadémiai értekezésemben teszem szóvá. [A mennyiben valaki e megjegyzések elsejéből azt a következtetést vonhatná, hogy Vári Gyomlaynak e cikkéről annak megjelenése előtt tudomást szerezhetett, s hogy ennek alapján iktatta be utólag harmadik közleményébe a Gy. említett *jegyzetet*, — ezt a feltevést kereken elutasítom. Szerk.]

¹⁾ Megvan a M. N. Múzeumban.

²⁾ Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments . . . von E. Kautzsch, II. kötet, Tübingen, 1900.

³⁾ Thackeray adta ki: Swete, Introduction to the Old Testament in Greek, Cambridge, 1900.

⁴⁾ Később megnevezem őket.

Aristeas levél alakban megírja testvéreinek, Philocratesnek, hogy mi módon történt a zsidók törvénykönyvének, a bibliának, görög nyelvre fordítása. Demetrius Phalereus alexandriai könyvtáros arra figyelmezteti II. Ptolemæus Philadelphus királyt, hogy a királyi nagy könyvtárból még hiányzik a zsidók törvénykönyve, holott annak megszerzése kívánatos volna. A király ennél fogva megbízta *Andreas*-t, testórságának fejét, és *Aristeas*-t, éppen a mi írónkat, hogy Jeruzsálemben menjenek *Eleázár* zsidó főpaphoz, gazdag ajándékokat vivén neki, s kérjék meg őt, hogy értelmes embereket küldjön Alexandriába, a kik a fordítás nehéz művét elvégezhessek. Eleázár 72 zsidó tudóst küld a királynak, a tizenkét törzs mindegyikéből hatot-hatot. Aristeas aztán leírja a főpapnak átnyújtott ajándékok nagyszerűségét; úgyszintén terjedelmesen ismerteti Jeruzsálem városát, a zsidó templomot, a zsidó kultuszt, és egyáltalában az egész országot, úgy a hogyan ő, mint a követségnek tagja, saját szemével látta. Közli továbbá azt a beszélgetést is, melyet ő, Aristeas, a főpappal a zsidó törvények természetéről folytatott, a mely törvények annyira megnyerték tetszését, hogy jónak látja testvérét, Philocratest is azoknak szentségére figyelmeztetni, egyúttal kimutatván a bálványimádás esztelen voltát. Mikor a zsidó tudósok Alexandriába érkeztek, a király nagy tisztelettel fogadta őket és hét napon át a királyi asztalnál étkeztek. Evés közben a király mindig kérdéseket intéz a zsidó tudósokhoz a politika, ethika, philosophia és életszabályok dolgában, melyekre a tudósok oly böles feleleteket adnak, hogy a király nem győzi bölcseségüket eléggé csodálni, és Aristeas is, ki a lakománál jelen van, bámulattal tekint rájuk. Az ünnepségek után a 72 tudósnak díszes lakást jelölnek ki Pharos szigetén, hogy távol a nagy város zajától, nyugodtan dolgozhassanak. A mit minden nap mindegyikük külön-külön elkészített, azt nyomban összehasonlították és összeegyeztették; ilyen módon 72 nap múlva — véletlenül, mondja Aristeas — kész volt az egész munka. A kész munkát fölolvasták az összegyülekezett alexandriai zsidó hitközség előtt, és a zsidók hangos elismeréssel méltatták a munka hűségét. Azután a királynak olvasták föl, a ki újra megcsodálja a törvényhozónak bölcsességét és elrendeli a fordított törvénykönyvnek gondos megőrzését. A 72 tudós gazdagon megjutalmazva és a főpapnak is ajándékokat vive tér vissza hazájába.

Mit tartsunk erről az elbeszélésről? Történet az vagy koholmány? És ha koholmány: milyen czéllal készült? Az elbeszélésnek substratuma, a görög bibliafordítás vagyis a Septuaginta, megvan kezeink között és egyike a világirodalom legnevezetesebb termékeinek; az is bizonyos, hogy e fordítás Alexandriában készült zsidó tudósok által; annyiban tehát a mi elbeszélésünk előnyösen különbözik más meséktől, melyeknek még csak magva sincs, annál kevésbbé kézzel fogható, szemmel látható

nyoma. Az az író, a ki Aristeas leple alatt ír, mindenesetre pogánynak¹⁾ akarja magát föltüntetni. Mi oka volna már most egy pogány írónak ilyen dicshymnust zengeni a zsidókról? Ez az, a mi első sorban gyanus; a *tárgyi* hibák csak másodsorban tehetik az írot gyanussá. Hiszen ha pogány volt, nem kellett neki a zsidókat oly alaposan ismernie, hogy tárgyi hibától ment legyen.

Tárgyi hibák voltaképen csak zsidó dolgokban fordulnak elő; a mi az egyiptomi dolgokat illeti, ellenkezőleg, meglepő alapos ismereteket árul el az író, és részletesen kimutatták, hogy a Ptolemæusok uralkodására nagybecsű kútforrás Aristeas levele,²⁾ és e megbízhatóság még csak fokozódik, minél jobban föltáruhnak előttünk a papyrusok és ostrakák földérítő sugarai, a melyek által teljes minémiségében láthatjuk immár a ptolemæusi Egyiptomot. Ebből a tényből annyi mindenesetre kiderül, hogy az állítólagos Aristeas minden bizonynyal egyiptomi, helyesebben alexandriai ember volt, a ki jól ismerte hazájának viszonyait. Kérdés csak az lehet, hogy pogány volt-e vagy zsidó? Abból, hogy a palesztinai dolgokban tévedésekbe esik, még nem következik nem-zsidó volta, mert az alexandriai zsidók már annyira elidegenedtek az anyaországtól, hogy erről való hiányos ismeretük föl sem tűnhetik; de másrészt pogány volta sem tűnik ki abból, hogy ő maga pogánynak adja magát, mert ez a jól megfontolt kerethez tartozhatik. Az irat maga tehát nem szolgáltat elegendő indiciumot a szerzőség eldöntésére. Lássunk tehát külső jelek után, melyek több döntő mozzanattal szolgálhatnak.

Döntő körülmény Aristeas szavahihetősége ellen az, hogy ő szerinte Demetrius Phalereus tanácsolta volna Philadelphus királynak a fordítás eszközlését, holott Demetrius Phalereusnak csak az első Ptolemæus alatt volt befolyása a könyvtár alakulására, míg a második Ptolemæus, tehát Philadelphus, oly kevéssé kedvelte, hogy mindjárt uralomra jutása után, 283-ban, számúzta.³⁾ Demetrius Phalereus működése tehát ebben a törté-

¹⁾ Pogány volta kitűnik abból, hogy a zsidók istenét a királynak akép teszi érthetővé, hogy Zeus vagy Dis egyenértékésének nevezi (§ 16). Zeusról adott magyarázata: δὲ ἐν ζῳοποιεῖνται τὰ πάντα Wendland szerint a stoikus magyarázatot tükrözteti. Párhuzamos helyeket Mendelssohn és Wendland adnak. — Pogányra vall az is, hogy a zsidó főpapot és a zsidó tudósokat megkérdezi a zsidó törvények és szokások értelméről (§§ 129, 306); zsidónak erre nem volna szüksége.

²⁾ Lumbroso, *Dell' uso delle iscrizioni e dei papiri per la critica del libro di Arista* (Atti della R. Accademia delle scienze di Torino, IV, 1868—69). — Wileken is a legnagyobb bizalmat keltőnek állítja Aristeas egyiptomi tudósítását (*Philologus*, LIII, 1894, 111. l.).

³⁾ Ez adat forrása Hermippus Callimachus, l. *Diogenes Laert.* V, 78. (Müller, *Fragm. Hist. Gr.* III, 47.); hitelességét elfogadja többek közt

netben arra zsgorodik össze, hogy *valamikor* csakugyan része volt az alexandriai könyvtár intézésében, és *ebből* a tényből kifolyólag szerepelteti őt az ál-Aristeas még a második Ptolemæus alatt is.

A szerző kétszer is kiesik a szerepéből, azaz elárulja, hogy más az idő, *melyről* ír, és más az, *melyben* ír. Így arról szólván, hogy a király írásban adta ki a parancsot Demetriusnak a zsidó bibliáról, megjegyzi (§ 26) magyarázatképen: «e királyok által ugyanis rendeletek által és nagy pontossággal történik minden» (πάντα γὰρ διὰ προσταγμάτων καὶ μετρίτης ἀσφαλείας τοῖς βασιλεῦσι τοῦτοις ἀποκρίτο); «e királyok» kifejezés lehetetlen, ha az író az eseménynyel egykorú. — Másik tanulságos eset az, hogy a királynál való étkezésnek azon módját említvén föl, hogy a király parancsából minden egyes emberre külön tekintettel voltak, hozzáteszi, «a mit még mai napig is láthatsz» (ἃ μὲν ἔτι καὶ νῦν ὁρᾷς § 182). Ez az utóbbi eset azonban magában véve sem világos adat, mert ha a szokás állandó voltát akarta jelezni, nem az *egy* király alatt érvényben levőt, hanem azt kellett volna mondania, hogy a Philadelphus alatt inaugurált szokást [folytatták a többi királyok is] mind e mai napig. Utaltak már különben arra is, hogy a bibliai írók is, mintegy állításuk megerősítéseül, azt szokták mondani: mind e mai napig; lehetséges tehát, hogy Aristeasnál ez a kifejezés csak bibliai reminiscencia és nem bizonyít semmit, főképen ha még az előbbi érvet is hozzá vesszük.

Épp úgy hiába tették szerzőnek azt az ellenvetést, hogy *Arsinoë* királyné gyermekeinek jó egészségét kíván, holott a királynénak nem voltak gyermekei. Lássuk a passust (§ 41). A szerző eredetiben közli Eleázár főpappnak a királyhoz intézett levelét, mely a szokásos phrasissal kezdődik: «Hogyha egészséges vagy te és *Arsinoë* királyné, a nővéred,*) és a *gyermekek* (τὰ τέκνα), azt szívesen venném és úgy akarom.» Mint-hogy nem áll τὰ τέκνα αὐτῆς, mi sem kényszerít bennünket arra, hogy *Arsinoë* gyermekeit értsük, hanem érthetjük a király gyermekeit; a királynak ugyanis voltak gyermekei az első feleségétől.***) Érdekes, hogy Wendland, a ki ezt az ellenvetést teszi, maga is úgy fordítja «deine Kinder» és nem «ihre Kinder». Érthetetlen nekem a következő kifogás

Susemihl, *Gesch. der gr. Litteratur in der Alexandorzeit* I, 138. Ez adat döntő erejét aképen igyekeztek gyengíteni, hogy feltételezték, hogy Hermippus a kiüzetést nem Philadelphus uralmának *elejére*, hanem annak valamely középső szakaszára érti, de ez a föltevés ellene van a szó szerinti értelemnek.

*) Philadelphus és *Arsinoë* egybekelése 274-ben történt; ha az irat autentikus, ez jó adat volna iratása idejének meghatározására.

***) Így mondja J. Abrahams, a *Jewish Quarterly Review* 1902. évi első füzetében (XIV, 321—342.).

is. A király azzal hizeleg a tudósoknak, hogy nagy napnak tartja megérkezésök napját és ezt a napot ünnepelni is fogja egész életén át, mert épp arra a napra esik, midőn tengeri csatában győzött Antigonos fölött (§ 180). Itt a Kos melletti csatát kell érteni, melyben azonban éppen fordítva, Antigonos Gonatos semmisítette meg az egyiptomi király hajóhadát. Wendland ebből is bizonyítja a szerzőség hamis voltát. Ellenkezőleg áll a dolog; ha a szerző később él, mi oka volna a vereséget győzelemre változtatni? Ellenben ha egykorú eseményt említ, úgy érthető, hogy a királynak azzal hizeleg, hogy ő a győztes; a dolog veleje úgy is csak az marad, hogy a király számára nevezetes nap az, és akkor is az, ha az vereség napja. Ha tehát egyébként nem bizonyult volna be a hamisítás, akkor ez adat inkább az irat valódisága mellett szólna; de egyébként is hamis lévén az irat, erre az adatra azt mondom, hogy az valamely tengeri győzelemre czéloz, melyről nem jutott reánk tudósítás. Ugyane szempontról nézem azt az adatot is, hogy *Menedemos*, az Eretriából való philosophus, megfordult az alexandriai udvarnál (§ 201). Lehet-e erre azt mondani, hogy nem felel meg a történeti tényállásnak? Hisz' nem tudunk mindent!

A pozitív adatoknál sokkal nyomósabb az az általános megfontolás, hogy egy pogány író nem írhatott ilyen dicsérő hangon a zsidókról és a zsidó vallásról. Az egész iratnak alaphangja ugyanis a zsidóság dicsőítése, a zsidóságnak kedvező világításban való bemutatása, a zsidó eszmék propagandája a pogány világban, — és ezt *csak hellen zsidó tehette*. Ha pedig pseudepigraphum-mal van dolgunk, fölvethető a kérdés, mennyiben érdemelnek hitelt az iratban elbeszélte események? Az a tudós, a kinek az érintett dolgokban igen nagy tekintélye van, E. Schürer,* még igyekezett az elbeszélés magvát megmenteni, azt mondván, hogy alapúl az szolgál, hogy a görög bibliafordítás csakugyan Ptolemæus Philadelphus parancsára és Demetrius Phalereus indítványára készült, mert ismervén Philadelphus tudományszeretetét, feltehetjük, hogy ismerni és birni akarta a zsidók törvénykönyvét is. E mellett szólna az is, hogy *Aristobulos* zsidó philosophus, a ki VI. Ptolemæus Philometor idejében élt, szintén úgy tudja a dolgot, hogy a biblia Philadelphus idejében Demetrius tanácsára fordítottatott görögre,** és ő ezt így szárazon, minden mondai részlet nélkül, adja elő. De *Aristobulos* tanusága is megdől azon a tényen, hogy Demetrius Phalereus nem élt Philadelphus udvarában; Demetriust tehát mindenesetre ki kell hagyni a számtársból és legfeljebb csak azt mondhatjuk, hogy Philadelphus király az egésznek mozzatója. Ámde ezzel

*) *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, 3. kiadás, Leipzig 1898, III, 309; v. ö. 469.

***) Idézi Eusebius, *Praep. Evang.* XIII, 12, 1—2.

szemben áll az a valószínűség, hogy mint később is minden esetben, úgy Alexandriában is a *bibliafordítás belső szükségéből keletkezett*, vagyis az alexandriai zsidók annyira tudatlanok voltak a héberben, hogy szükségesnek mutatkozott a bibliának lefordítása, úgy hogy mindaz, a mi királyi beavatkozásról mondatik, nem egyéb, mint jámbor mese. A király meghódolása a zsidó törvény fensége előtt, végtelen csodálkozása a zsidó tudósok bölcsességén, magának Palesztinának mint a világ egyik legáldottabb országának leírása, — mindez és sok egyéb, mint a zsidó nép szándékos és czélzatos dicsőítése, kiveti Aristeas iratát a történeti kútforrások sorából és az épületes olvasmányok nagy kategóriájába sorolja.

Messzire mennénk azonban kritikánkban, ha azt állítanók, hogy egy *Aristeas* nevű ember, azért, mivel máshonnan nem ismerjük, nem is élt, mert még a pseudepigraphikus iratok is legalább külsőségekben történeti eseményekhez és történeti személyekhez szoktak fűződni. Hiszen valami realitás okvetlenül rejlik a dolog mögött, lévén a görög fordítás mind e mai napig kézzel fogható valóság, mint már fent is megjegyeztem.

Kutatnunk kell már most, hogy mely időben keletkezett az ál Aristeas levele. Schürer (468. l.) igen figyelemre méltó érveléssel körülbelül Kr. e. 200-ra teszi a mű keletkezését. Egyik érve az, hogy Aristobulos, a ki Ptolemæus Philometor alatt, 170—150 táján élt, *alapvondásai-ban* már ismeri Aristeas meséjét. Schürer már most azt véli, hogy Aristobulos már használta Aristeas iratát, de meg kell vallanunk, hogy ez nagyon gyenge argumentum, mert Aristobulos szóbeli úton is értesülhetett az illető mondáról. Különben is ez az egész Aristobulos az egy Eusebius tanúságán alapszik, és nem lehet tudni, vajjon az egyházatya nem esett-e valami tévedésnek áldozatul. Lehet, hogy költött az egész személy, lehet hogy mással téveszti össze, vagy a mi legkevesebb: lehet, hogy túlságosan magas korba helyezi. Ha Eusebius hitelessége minden kétségen felül meg volna állapítva, akkor én egészen új körülményre terelném a figyelmet, a mire, úgy látszik, eddig még nem gondoltak. Azt mondanám ugyanis, hogy *Aristobulos és Aristeas egy személy*; éppen mivel Aristobulos mintegy történeti magvát adja a szóban forgó eseménynek, éppen azért vehetjük őt az egész mese kiinduló pontjának, azaz az ő nevéhez fűzték a mesét. Nem is volna valami hallatlan dolog, hogy az, a ki a hiteles történet szerint az Aristobulos nevet viseli, a mese birodalmában Aristeas névre vedlik át, lévén Ἀριστέας vagy Ἀρίστας (mindkettő előfordul) oly kicsinyítő alakja az Ἀριστοβούλος névnek, mint p. o. Ἰλεξίας vagy Ἰλεξῆς valami becézgető alak Ἰλέξανδρος-ból. Ez a hypothesis sok mindent megfejtene.

Sokkal tarthatóbb az, a mit Schürer *belső* okokból felhoz. E szerint az elbeszélés egész hangjából az tűnik ki, hogy a zsidók békében élnek

főpapjuk kormányzata alatt és csak laza függésben Egyiptomtól. A Seleucidák tehát még nem foglalták el Palesztinát. Különösen fontos az, hogy a zsidók a jeruzsálemi fellegvár (*ἄκροα* § 100 kk.) birtokában vannak, holott a Seleucidák alatt, legalább Antiochus Epiphanes óta, igen sokáig szír helyőrség volt a jeruzsálemi várban. Erről a tényről tehát mit sem tud a szerző. A szirusok *utáni* időt, tehát a Makkabæusok vagy a Hasmonæusok korát szintén egy szóval sem sejteti, mert szerinte csak egyházi előljáró a főpap, nem pedig fejedelem vagy éppen király, mint a minők a hasmonæusi főpapok voltak. Föltenni pedig, hogy az ál-Aristeas későbbi korban is oly exact módon eltalálta volna az előbbi kornak színezetét, egy pseudepigraphikus író részéről alig lehet. Így tehát, úgymond Schürer, nem marad más hátra, mint az író a Ptolemæusok idejébe helyezni. Ez igen fontos eredmény, mert Kr. e. 200-ból való író a legnagyobb figyelmünkre tarthat számot. Abrahams is legfeljebb egy fél-századdal teszi Pseudo-Aristeas későbbre. Hozzájárul ehez azon kétségbevonhatatlan tény, hogy az író igen otthoniasnak mutatkozik a korábbi Ptolemæusok udvartartásában és az egyiptomi uralkodási szempontok igen beható ismeretét árulja el, úgyszintén kimutatták, hogy a király részéről Jeruzsálembé küldött drága ajándékok leírásában igen becses műtörténeti adatunk van, mely minden tekintetben megegyez az egyébként ismert egykorú műtörténet ismertető jeleivel.

Mások azonban sokkal későbbi korra szorítják le Aristeast. Így különösen Graetz,* az éles-szemű történetíró. Lássuk érveit. 1. Egy passusban a *delator*-világ tételeztetik föl (§ 170), a mi Graetz szerint a római császárkort árulja el. Ez éppenséggel nem áll, mert a ptolemæusi állam lényegében rendőri állam volt és ilyen államban a delatorok is megkapják helyüket. Mint symptomatikus rendszert az Aristeas-levél sem állítja oda. 2. Római szokás rejlik abban, hogy a 72 interpres minden reggel a királyi udvarba ment, hogy a királyt üdvözölje. Én azonban azt tartom, hogy ez épp oly specialis vonása lehet ennek a történetnek, mint az, hogy a tudósok hét napon át a király asztalánál étkeznek. 3. Graetz a jeruzsálemi vár leírásában a Herodes által épített Antonia-erődre akart ismerni. Ez már azért sem áll, mert az Antonia inkább erős toronyféle, holott Aristeas *ἄκροα*-ról beszél. 4. Sok pontban hibásan írja le Palesztinát. Ez nem lehet föltűnő, ha azt mondjuk, hogy a levél meséje koholva van és írója *nem* tette meg azt az utazást, melyről szól; a levelet tehát egy alexandriai zsidó írta, a ki szépen otthon maradt a szobájában, és így éppen az volna föltűnő, ha leírása mindenben eltalálná a valót. Graetz egyéb okfejtése is igen mélyen beható a műbe, de vizsgálódása

*) Graetz, Geschichte der Juden, III. kötet, 4. kiadás, 584. 1. és köv.

mégis inkább destructiv kritika, mint igazság, és a szakirodalomban nem is birt uralomra vergődni.

Igen eredeti fölfogást találunk Aristeas-ról egy a külföldre szakadt hazai tudósunknál. Büchler A.¹⁾ abból indul ki, hogy Apollonios Molótól kezdve az alexandriai zsidógyűlölők a zsidóknak többek között gyávaságot (*δειλία* Josephus, Contra Apionem II, 14) is vetnek szemükre; már pedig 142—63. Kr. e. a zsidók önálló fejedelemséget alkottak és több sikeres háborút viseltek; erre az időre tehát nem vonatkozhatik ama szemrehányás, hanem a 63 utáni időre, midőn Pompeius elfoglalta Jeruzsálemet. Midőn pedig az Aristeas által eredetiben közölt egyik királyi leirat (§ 22 k.) az Egyiptomba vitt zsidó foglyok szabadon bocsátását rendeli el és úgy intézkedik, hogy a zsidók közül az alkalmasok fölvétesenek a királyi seregbe, ezzel a királyi rendelettel Aristeas éppen a gyávaság vádjával akar szembeszállni. Eppen ez időben Julius Cæsar sok Rómába vitt zsidó hadi fogolynak visszaadta a szabadságot, és arra is van példa, hogy zsidó katonaság harczolt Egyiptomban Cæsar érdekében. Ez volna tehát az Aristeas által közölt királyi intézkedésnek háttere, a mi által az Aristeas-féle levél²⁾ keletkezése Kr. e. 63 utáni időre volna teendő. Lehetetlen azonban Aristeas levelét így szétszedni; a zsidó hadifoglyok kiváltása annyi specialis egyiptomi részlettel van előadva, hogy lehetetlen másként venni, mint szó szerint, és lehetetlen abban burkolt czélzást találni más valamire. Így p. o. meg van mondva, hogy a hadi foglyok I. Ptolemæus (Lagi) szír háborúja folytán kerültek Egyiptomba; hogy a tulajdonosok hány drachma váltságdíjat kapjanak minden egyes fejért, hogy ennek aztán mennyire rúg az összege: ilyen és más adatok csak tényleges eseményre vonatkozhatnak. Nincs tehát semmi ok, hogy Aristeast későbbre tegyük, mint körülbelül 200-ra Kr. e.

A mondottakból kitűnik, hogy Aristeas állításai a bibliafordítást illetőleg csak mondai jellegűek, ellenben azok az állítások, melyek az általános kortörténetre vonatkoznak, rendkívül becsesek és hitelt érdemlők. Mit jelent tehát nekünk Aristeas? A zsidó tudományra nézve semmit,³⁾ a classica philologia számára azonban igen sokat. Érdemes tehát, hogy néhány sorban kutassuk forrásait is.

Elő sorban tekintetbe jön az abderai *Hekataios*-ra való hivatkozás

¹⁾ Büchler, Die Tobiaden und die Oniaden, Wien 1899, 224. l. és k.

²⁾ Büchler azt mondja, a levélnek illető része, tudtommal azonban senki sem különböztet meg Aristeasban heterogen alkatrészeket és csak a levélről mint egészről lehet szó.

³⁾ Főképen, ha meggondoljuk, hogy a talmud a Septuaginta keletkezésére nézve oly adatokat tartalmaz, melyek nem mindenben vágnak össze Aristeasszal.

(§ 31), melynél fogva Hekataios szintén elismerte volna a zsidó törvény szentségét. Hekataios nem külön könyvben, hanem alkalmasint az I. Ptolemæus alatt írt egyiptomi történetében foglalkozott a zsidókkal és ő neki köszönheti Aristeas történeti adatainak jó részét. Hogy e Hekataios-idézetek hitelesek, bizonyítja azon körülmény, hogy az Aristeas-féle H.-fragmentumok nagyban hasonlítanak azokhoz, melyeket Josephus (C. Apionem I, 22) tartott fenn Hekataiosból, valamint igen sok az érintkezés közte és Diodor I. könyve között, melynek éppen H. a főforrása. Wendland erre nézve a következő szempontokat állítja föl: Egészen Hekataios értelmében van az, hogy Zeus azonos a zsidók istenével (Diodor I, 12, 2). Aristeas nagyra becsüli a földművelést (§ 107 k.) és épp úgy H. Diodornál (XL, 3, 7). A Josephus-féle rövid kivonatban is beszél H. Judæa nagyságáról, termékenységéről, terjedelméről, lakosságáról, Jeruzsálemről, a templomról, a papságról stb., úgy hogy mondhatjuk, hogy Aristeas nem más, mint ennek a bővítése. Diodor szerint is H. világosan hivatkozik arra, hogy ő a zsidó törvényt a Hiskia főpaptól nyert értesülés útján ismeri (XL, 3), a mi egészen analog azzal, a mit Aristeasnál olvasunk. Aristeas tehát egy darab Hekataiosot őrzött meg számunkra, a mi nem megvetendő dolog; részletesen azonban kimutatni, hogy mi Hekataiosé és mi Aristeasé magáé, ma már lehetetlen. Aristeas második forrásának valami élő hagyományt kell tartani, mely Egyiptomban a bibliafordításról forgalomban lehetett; csak harmadsorban jönnek azok a dolgok, melyeket az egyiptomi író a maga megfigyeléséből hazája történetéből ismert, és már tudjuk, hogy ez nagyon becses anyag.

Aristeas Philo és Josephustól kezdve különösen az egyházi írók használták egész nagy sorozatban. E tanúságokat Wendland a maga kiadásához *Testimonia* cím alatt csatolja. Ez igen hasznos kiegészítése Wendland kiadásának. Philo (*Vita Mosis* II, 5—7) megemlékezik egy évről-évre visszatérő ünnepről, melyet Pharos szigetén*) a Septuaginta csodálatos keletkezésének emlékére ültek; Josephus pedig majdnem szóról-szóra kivonatolja Aristeas tudósítását (*Antiquit.* XII, 2). A következő tanuk már egyházatyák: 1. Justinus, *Apol.* I, 31; 2. Pseudo-Justinus, *Cohort. ad Graec.* 13; 3. Irenæus, *Adv. Haeres.* III, 21, 2 (Eusebius, *Hist. Eccl.* V, 8, 11); 4. Clemens Alexandrinus, *Stromata* I § 148; 5. Julius Africanus, *Ep. ad Origenem*; 6. Tertullianus, *Apol.* c. 18; 7. Eusebius, *Praep. Evang.* VIII, 1, 5 és egyéb Eusebius-féle művekben; 8. Epiphanius; 9. Hieronymus; 10. Augustinus. Még azonkívül is görög, latin

*) Renan, *Histoire du Peuple d'Israël*, Paris 1893, IV, 236. azt mondja, hogy az évi nautikus ünnepet vonatkoztatták a Septuaginta-féle eseményre; nem tudom, min alapszik ez állítás.

és szír egyházatyák, majd pedig byzantinus írók. Csak sajnálhatjuk, hogy Wendland nem vette fel a Talmud tudósítását is, mert itt is elő van adva a Septuaginta keletkezése, habár eltérő alakban.

Az összes keresztény tanúk szavából az tűnik ki, hogy mindnyájan az isteni szellem művének tartják a Septuagintát és hogy az nekik az eredeti szöveggel egy értékű. Ezen az ó-keresztény egyházra olyannyira jellemző nézetekkel Wendland még egy külön cikkben is foglalkozik,*) a mire én csak rá akarok utalni. Végtelenül fontos problémák merültek fel ennek kapcsán. Egyrészt a görög bibliának a héber eredetihez való viszonya, a mi, mondhatni, az Eris-almája lett a czivódó egyháznak és zsinagógának; másrészt, mikor a latin bibliafordítás vált szükségessé és ez küzdött a hivatalos elismerésért, ismét mérlegelni kellett a görög bibliafordítás kivételes jelentőségét a keresztény egyházban és megtörtént, hogy a görög és a latin biblia elfogadásának kérdése csak úgy lázongást és verekedést támasztott az egyházban,**) mint a hogy napjainkban Görögországban vérfürdők árán tartották meg a Septuagintát régi előjogaiban. A gondolkodásnak ezt az egész nagy folyamatát az Aristeas-levél indította meg, azzal a nagy éclat-val, a mivel a Septuaginta keletkezését elbeszéli. A hiszékeny ókor készséggel elfogadta és tovább fejlesztette a mesét és meg volt győződve a hivatalos biblia fordításának isteni eredetéről.

Az Aristeas-levél bombastikus, terjengős és helylyel-közzel mégis igen homályos; terjengőssége különösen szembe ötlük a hét napon át folytatott lakomai bölcselkedésnél (deipnosophistika), melynél nem kevesebb mint 72 bölcséleti sententia adatik elő, boszantó egyhangúságban és még unalmasabb laposságban. Jellemző, hogy a 72 mondás midegyikében az író gondoskodásából előfordul Isten neve. Legnehezebb az Aristeas-levél dictionája ott, a hol a művészi tárgyak íratnak le; itt még sok dolga lesz az interpretáló philológiának.

KRAUSZ SÁMUEL.

*) Wendland, *Zur ältesten Geschichte der Bibel in der Kirche* (Zeitschr. für die neutestam. Wissenschaft I, 1900, 267—290.).

***) Megírtam *Magyar-Zsidó-Szemle*, VII, 532.

A KOINH VISZONYA AZ Ó-GÖRÖG DIALEKTUSOKHOZ. *)

A legújabb idők vivmánya gyanánt tekinthető az a törekvés, mely arra irányul, hogy a görög nyelv történetét a legrégebb időktől kezdve a mai napig egy magasabb egység keretében összefoglalva kell feltüntetni. E törekvés annak felismerésén alapszik, hogy a mai újjörög köznyelv összes dialektusaival együtt (a tsakoni**) kivételével, mely az ó-lakoniai dialektusnak közvetlen folytatása) az alexandriai korban keletkezett *κοινή διάλεκτος*-ra megy vissza s nem számítva a szókincs idegen elemeit s a természetes és megmagyarázható fejlődés okozta változásokat, nagyban és egészben véve a *κοινή*-vel azonos. Ily módon az egész görög nyelvtörténetnek egyik főfontosságú kérdésévé válik az, hogy milyen viszonyban áll a *κοινή* az ó-göröghöz, illetve az ó-görög egyes dialektusaihoz. Abban nem kételkedik senki, hogy a *κοινή* az ó-görögnek egyenes leszármazottja, de hogy hogyan jött létre s hogy az ókori dialektusok számtalan árnyalatai közül melyek és milyen arányban hatottak

*) A gyakrabban idézett munkák teljes címei a következők: De græcæ linguæ dialectis scripsit H. L. Ahrens, Göttingæ MDCCCXXXIX. Die griechischen Dialekte auf Grundlage von Ahrens' Werk dargestellt von R. Meister, 2 Bde, Göttingen, 1882. Homerische und Herodotische Formenlehre von K. W. Krüger, V. Auflage, Leipzig, 1879. Griechische Grammatik von G. Meyer, II. Auflage, Leipzig, 1886. Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n. Chr. von K. Dieterich, Leipzig, 1898. Grammatik der attischen Inschriften von K. Meisterhans, III. Aufl. Berlin, 1900. Griechische Grammatik von K. Brugmann, III. Aufl. München, 1900. Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, von R. Kühner, III. Aufl. besorgt von Fr. Blass, Hannover, 1895. Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus von A. Thumb, Strassburg, 1901. Grammatik der pergamenischen Inschriften von E. Schweizer, Berlin, 1898. Die Entstehung der Koine von P. Kretschmer, Wien, 1900. (Sitzungsb. d. kais. Akad. d. Wiss. phil.-hist. Kl. B. CXLIII.) Einleitung in die neugr. Grammatik von G. N. Hatzidakis, Leipzig, 1892. Újjörög nyelvtan olvasmányokkal és bevezetéssel az újjörög nyelvtudományba, írta Pecz Vilmos. Budapest, Franklin-társulat, 1894. Phrynichi eclogæ ed. Lobeck, Lipsiæ 1820.

***) E tájszólást ma a Parnon hegység keleti lejtőjén lakók beszélik; sajtóságairól l. Hatzidakis, Einleitung in die neugr. Grammatik (Lipese, 1892) 8. és k. ll.

rá leginkább, arra nézve rendkívül eltérők a vélemények s helyes és minden tekintetben kielégítő megoldás ez idő szerint még nincsen.

Nagyon megnehezíti a dolgot magának a névnek a határozatlan-sága is, mely minden lehetséges magyarázatot megenged, úgy hogy ma-napság egy külön kérdést alkot annak megállapítása, hogy mit értettek az ókori grammatikusok *κοινή* elnevezés alatt. E tekintetben nagyon különböző nyilatkozatokra akadunk. Néha, mint ötödik dialektust csa-tolják a négy régibb mellé: ión, dór, aeol, attikai és *κοινή*,¹⁾ néha meg így magyarázzák: «ἴδιον οὐκ ἔχουσα χαρακτηῖρα κοινή ἀνωμάσθη, διότι ἐκ ταύτης ἄρχονται πᾶσαι.»²⁾ Ezzel némileg ellentétes a következő ma-gyarázat: «κοινή δὲ, ἣ πάντες χρώμεθα — — — ἤρουν ἢ ἐκ τῶν δ συνεστῶσα.»³⁾ Hasonló szellemű nyilatkozat ez is: «κοινή τοῖς τῶν πασῶν χαρακτηῖρσι ῥοῖται καὶ ἐκ τῶν τεσσάρων καθέστηκεν.»⁴⁾ A több-ség tehát olyasvalaminek tekinti, a minnek sajátos jelleme nincsen, hanem mintegy egyesíti magában a négy régibb dialektus tulajdonságait, tehát egy *τετραγράμματος δύναμις*, a mint Ioannes Philoponos nevezte.⁵⁾ De mindez nem határozza meg szorosan azt, hogy irodalmi nyelvet kell-e rajta értenünk, mely a művelt osztályt a dialektusok szétágazásával szemben összeköti, vagy ellenkezőleg köznyelvet, mely az összes dialek-tusok sajátosságait egyesíti magában s mindenki érti és beszéli azt, vagy talán mindkettőt jelenti s az egész nyelvfejlődést felöleli?

Ehhez járul még egy másik terminus technicus, melynek haszná-latában nem kisebb zavart árul el az ókori grammatika. A *ἐλληνίζεῖν*, *ἐλληνισμός* szavak eredetileg a görögül beszélő idegenekre vonatkoztak, sőt az Új-Testamentumban⁶⁾ *Ἑλληνιστῆς* éppen a görögül beszélő zsidót jelenti. Az attikisták a *Ἑλληνες* elnevezéssel minden bizonynyal a beszélt, azaz a hellénisztikus nyelv képviselőit akarták illetni ellentétben az attikai irodalmi nyelvvel, a mi kitűnik az ilyen glosszákból:⁷⁾

«κάθῃσσι Ἀττικοί, κάθῃσσι Ἑλληνες
σοφμάτιον Ἀττικοί, τὸ ἱμάτιον Ἑλληνες» stb.

Feltűnő azonban, hogy ez elnevezés néha szembe van állítva a

¹⁾ Clemens Alex. Strom. I, 21, 146. Schaefer.

²⁾ Grammaticus Meermannianus p. 642. Schaefer.

³⁾ Korinthosi Gregorios p. 11. Schaefer.

⁴⁾ Grammaticus Leidensis p. 640, Schaefer.

⁵⁾ Περὶ διαλέκτων, Excerpte in Aldus Manutius Thesaurus etc. (1496) fol. 236.

⁶⁾ Apostolok cselekedetei 9, 29: «καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, παρρησιαζόμενος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου, ἐλάλει τε καὶ συνεζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς».

⁷⁾ Hasonló adatokat l. Hatzidakis, Einl. 296. 1.

κοινή-val; ily esetekben már nehéz eligazodni. Moeris attikista szerint (ed. Bekker, Berol. 1833.)

«ῤιγῶν Ἀττικοί, ῤιγῶν κοινόν, ῤιγῶν Ἑλληνας
Οἰδίπουν Ἀττικοί, Οἰδίπουν καὶ Ἑλληνας, Οἰδίπουδα κοινῶς
ῤυμφῶως Ἀττικοί, συμφῶως Ἑλληνας καὶ κοινῶς.»

A terminológiában való zavar kiterjedt az újkori nyelvészekre s. Bentley¹⁾ azon véleményének adott kifejezést, hogy a *κοινή* tulajdonképpen nem dialektus, nem is népnyelv, hanem kizárólag tudósnyelv. Csekély módosítással ugyanezt vallják Blass,²⁾ Krumbacher,³⁾ legújabbban Wendland⁴⁾ is, kik szerint a *κοινή* a hellénisztikus és római kor irodalmi termékeinek nyelve, tehát egy conventionális irodalmi nyelv. Velök szemben Hatzidakis⁵⁾ ez elnevezés alá foglalja a görög köznyelvnek összes fejlődését Nagy Sándor korától kezdve egészen az ókor végéig (K. e. 300—K. u. 500). E véleményhez csatlakozik a mai kutatók legnagyobb része, u. m. Thumb,⁶⁾ Sturz,⁷⁾ Schmid,⁸⁾ G. Meyer,⁹⁾ Brugmann¹⁰⁾ és Kretschmer.¹¹⁾

Schweizer¹²⁾ a Hatzidakis definitióját még jobban kibővíti. Ő nemcsak a beszélt, hanem az irodalmi nyelvet is belevonja a *κοινή*-ba s határait kiterjeszti K. e. 300-tól kezdve egészen a mai napig, mert szerinte a byzantiumi és újkörög nyelvfejlődés csak részei a *κοινή*-nak. Megkülömböztet ó-, közép- és újkörög *κοινή*-t s minden csoportban megint irodalmi és beszélt *κοινή*-t. Az ógörög *κοινή* tart K. e. 300-tól K. u. 500-ig, a közép- és újkörög *κοινή* határvonalait nem jelöli meg. De a mint különbséget teszünk a vulgaris latinság és román nyelvek között, épúgy kell a *κοινή* és újkörög között s mivel a K. e. 300-tól K. u. 500-ig terjedő időszakban a görög nyelv nagy átalakuláson megy át s lerakatnak az alapok az újkörög nyelv és dialektusok fejlődéséhez, elég ok van arra,

¹⁾ L. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft II², 26.

²⁾ Kühner, Griechische Grammatik I, 22.

³⁾ Geschichte der byzant. Litteratur², 789.

⁴⁾ Byzantinische Zeitschrift, XI. (1902. évf.) 184—191. II.

⁵⁾ Einleitung, 168. és k. II.

⁶⁾ Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus (1901) 7. I.

⁷⁾ De dial. maced. et alex. (1808), 29. I. «ea qua Græci omnes et indocti in vita communi sermonibusque quotidianis et docti etiam in scriptis uterentur».

⁸⁾ Atticismus, IV. 553.

⁹⁾ Griechische Grammatik³, 25.

¹⁰⁾ Griechische Grammatik, 3. Auflage. München, 1900. 20. I.

¹¹⁾ Die Entstehung der Koine (Sitzungsab. in Wien, 1900) 37. I.

¹²⁾ Grammatik der pergamenischen Inschriften, 20. I.

hogy e korszakot a görög nyelv életében külön névvel jelöljük s a *κοινή* nevet az újjörögre ne terjesszük ki. Nem czélszerű továbbá különbséget tenni irodalmi és beszélt *κοινή* között, mert az irodalmi *κοινή* nem más, mint a beszélt *κοινή*-nak és a classikus görögnek, az életnek és iskolának a keveréke s a szerint, a mint egyik vagy másik kerekedik felül benne, hol népiesebb, hol archaizálóbb. Leghelyesebb a Hatzidakis véleményéhez csatlakozni, már csak azért is, mert e korszak a görög nyelv életében annyira fontos és fordulópontot jelentő, hogy nevezzük bár *κοινή*-nak, vagy bármi másnak,¹⁾ ezt a nagy egészben egy külön résznek kell te kintenünk.

De figyelmen kívül hagyva a névkérdést, mely nemhogy közelebb segítene a megoldáshoz, hanem még inkább eltávolít tőle, rátérünk magának a *κοινή* eredetének és lényegének a kutatására. Manapság az a többség véleménye, hogy a *κοινή* nem egyéb, mint módosított, illetve romlott attikai. Így vélekednek Steinthal,²⁾ Hatzidakis,³⁾ Krumbacher⁴⁾ és Schweizer.⁵⁾ Ezzel szemben Wilamowitz⁶⁾ ión parasztnyelvnek tartotta s bár e nézet annak idején Krumbacher⁷⁾ részéről heves ellenzésre talált, újabban W. Schulze⁸⁾ ismét magáévá tette. Kretschmer⁹⁾ szerint a *κοινή* oly sok nem-attikai s oly kevés specificus attikai elemet tartalmaz, hogy azt az ókori dialektusok tarka keverékének kell tekintenünk. Deissmann¹⁰⁾ csatlakozik Kretschmer nézetéhez.

Az első és általánosabb nézetben van némi kegyelet is az attikai iránt, mely tényleg hatalmasan fejlett irodalmával nagy befolyást gyakorolt az egész görögség szellemi életére s hatása a görög irodalmi nyelv fejlődésében egész a legujabb korig kimutatható. Kérdés, vajjon a beszélt nyelv fejlődésében is így állott-e a dolog? Thumb¹¹⁾ szerint egy beszélt

¹⁾ A *κοινή*-val teljesen egyező jelentésben használják a «hellénisztikus nyelv»-et, mely alá tehát nemcsak a szorosan vett hellénisztikus kor, hanem a római kor nyelvét is foglalják. Ez elnevezés sokkal jobban talál a Hatzidakis definitiójára, mint a *κοινή*, mely e korban csak a *κοινόν*-t, azaz az egységes társadalmi nyelvet fejezi ki, de nem egyszermind az *ἴδιον καὶ διάφορον*-t, azaz a tájszólások szerint megoszló népnyelvet.

²⁾ Geschichte der Sprachwissenschaft II.² 37.

³⁾ Einleitung, 170.

⁴⁾ Sitzungsab. d. bayer. Akademie, 1886. 435.

⁵⁾ Gramm. d. perg. Inscr. 28.

⁶⁾ Verhandlungen der 32. Philologen-Vers. in Wiesbaden, 40.

⁷⁾ Kuhn's Zeitschr. XXVIII, 484. 1.

⁸⁾ Berl. phil. Wochenschrift, 1893, 227.

⁹⁾ Die Entstehung der Koine, 6.

¹⁰⁾ Realencyclopädie f. prot. Theol. VII.³ 653.

¹¹⁾ Die griechische Sprache, 204. és k. 11.

nyelv eredetének megállapításánál a szókincs, hang- és alaktan jönnek különös tekintetbe. Összehasonlítja a *χοινή* hang- és alaktanát a vulgaris attikaiéval, s a kettő közt csekély eltérést talál. A szókincs azonban már nagyon sok ión elemet mutat; azok a szók, melyeket az attikisták elvetnek, mind a *χοινή*-hoz tartoztak s ezek közt nagyon sok az ión eredetű. De már Xenophon¹⁾ nyelvében találkozunk iónismusokkal, az attikai tragediákban is találni ión szavakat, melyek hogy nem csupán a költői nyelv cifra-ságai voltak, hanem a vulgaris nyelvben is éltek, azt bizonyítja az, hogy mindannyian előfordulnak a bibliai görögségben, vagy a papyrusokon, sőt sok esetben még a mai népnyelvbe is feljutottak.²⁾ Tehát az ión szavaknak egy bizonyos csoportja már a *χοινή* kialakulása előtt megvolt az attikaiban s ezért Thumb úgy módosítja a tételt, hogy az attikainak mindenekelőtt ión elemekkel való keveredése képezte a *χοινή* alapját. Ez eredményt Schweizer³⁾ kutatásai is megerősíteni látszanak, a ki úgy találta, hogy a pergamosi feliratok nyelvében attikai az egész orthographia s egy pár eset kivételével az egész declinatio és conjugatio, nem attikai ellenben — *σσ* használata *ττ* helyett — néhány név- és igeragozási alak s vagy 12 szó, melyek legnagyobb részben ión eredetűek.

A legnagyobb baj az, hogy nem ismerjük pontosan a *χοινή*-t az ő összes helyi és idői kiterjedésében s az ókori dialektusokról való tudósításaink is hézagosak. Ha ismereteink minden irányban kielégítők volnának, akkor biztosan meg lehetne állapítani, hogy a *χοινή* mit és honnan merített. Ily módon ma még egyébről, mint tapogatódzásról, a problémák és teendők megállapításáról, a módszerek megvitatásáról, alig lehet szó. Rendkívül fontos a módszer kérdése. Jól kell vigyáznunk arra, hogy a *χοινή* fogalma alá ne vonjuk valahogy az archaizáló irodalmi nyelvet, hanem csak mint beszélt nyelvet vegyük vizsgálat alá s tegyük összehasonlítás tárgyává. Azután ki kell küszöbölnünk belőle a barbarismusokat, azaz az idegenek által elkövetett nyelvbotlásokat és még az írók tudatlanságából származó nyelvhibákat is. Mert ilyenek is fordulnak elő nagy számmal. Hogy csak egy-két jellemző példát említsünk, az egyiptomi papyrusokon fordulnak elő ilyen alakok: *ἄρχυρον, χατίρρσι*⁴⁾ (*ἄρχυρον, χατίδρρσι* helyett), melyekben az *ρχ* > *ρρ*, *δρ* > *τρ* változás, mediáknak tenuisba való átmenése ellenkezik az egész újabb görög

¹⁾ Azt mondja Phrynichos (Lobeck, 1820): *δομή, χοή λέγειν διὰ τοῦ σ διὰ γὰρ τοῦ δ ὀδομή, ἰώνων παρανομασί γαῶν Ξενοφῶν εἰς τὴν πατριῶν διαλεκτὸν ὀδομή, λέγων.*

²⁾ I. Wilamowitz Eur. Her.² I, p. VII. Thumb, Die gr. Spr. 217. l.

³⁾ Gramm. d. perg. Inscr. 199.

⁴⁾ A további példákat I. Dieterich, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache (Lipsee, 1898) 103. l.

nyelvfejlődés szellemével s a bennszülött (kopt) nyelv befolyásának tulajdonítandó. Ha így járunk el, akkor körülbelül rekonstruáljuk a beszélt nyelvet, az u. n. *καθομιλουμένη*-t. Az a kérdés, hogy minő források alapján? Először a népies irodalom termékeiből, a milyenek az Új-Testamentum és Septuaginta, magánfeliratok és papyrusok, másodsorban a mai újjörög népnyelvből.

A *κοινή* eredetének kérdésével szorosan összefügg egy másik kérdés, melyet itt szintén tekintetbe kell vennünk. Éltek-e tovább az ókori dialektusok a maguk külön életében a *κοινή* kialakulása és elterjedése után is, vagy ezzel szemben mindinkább tért veszítve, csakhamar teljesen megsemmisültek? A ma is élő tsakoni dialektusról bizonyos, hogy egyenesen az ó-lakoniaiból származik, tehát ennek továbbélése a mai napig kétségtelen. De a római császárság korában éltek még más dialektusok is. Suetonius¹⁾ szerint a rhodosiak még a K. u. 1. sz.-ban is dórt beszéltek. Pausanias²⁾ idejében a messeneiek saját tájszólásukat beszéltek. De éppen ez adatoknak, mint kivételeseknek említése mutatja, hogy ez idő tájt az ókori dialektusok nagy része már kivesző félben volt. Ezt bizonyítja a felirati anyag is, melynek tanúsága szerint Nagy Sándor óta az ókori dialektusok maradványai mind csekélyebbek lesznek s végül teljesen elnyomatnak a *κοινή* által. Igen valószínű tehát az a következtetés, hogy a feliratokon lejátszódó folyamat visszatükrözi az ókori dialektusoknak a népnyelvben való kihalását is. Így vélekednek Hatzidakis³⁾ és Thumb⁴⁾ is. E nézetet támadja Schweizer,⁵⁾ ki szerint a feliratok a *κοινή*-nek csak az írott nyelvben való előnyomulását bizonyítják, de ez nem zárja ki azt, hogy a régi dialektusok tovább ne éltek volna a nép száján, mint pl. a tsakoni.

De ha az újjörög népnyelvet nézzük, ez nem mutat föl több dialektus-maradványt, mint a *κοινή* s a tsakoninál is ki lehet mutatni, hogy az alap, melyből fejlődött, nem volt tisztán ó-lakoniai, hanem bizonyos mértékben *κοινή* elemeket is vett föl magába s manapság már egész jól

¹⁾ Tiberius, 56: «Nihilò lenior in convictores Græculos, quibus vel maxime adquiescebat. Xenonem quendam aquisitius sermocinantem cum interrogasset, quænam illa tam molesta dialectos esset, et ille respondisset Doridem, relegavit Cinariam, existimans exprobratum sibi veterem secessum, quod *dorice Rhodiè loquantur*».

²⁾ Pausanias IV. k. XXVII. 11: «Μεσσίηνοι δὲ ἐκτὸς Πελοποννήσου τριακόσια ἔτη μάλιστα ἠλώοντο, ἐν οἷς οὔτε ἑθῶν εἰσὶ δῆλοι παραλύσαντές τε τῶν οἰκοσεν, οὔτε τὴν διάλεκτον τὴν Δωριδα μετεδιδάχθησαν, ἀλλὰ καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι τὸ ἀκριβὲς αὐτῆς Πελοποννησίων μάλιστα ἐφύλασσαν.»

³⁾ Einleitung, 169.

⁴⁾ Die gr. Spr. 34. és k.

⁵⁾ Gr. d. perg. Inscr. 24.

meg lehet figyelni, mint olvad be lassan-lassan az újjörög *χοινή*-ba. Azok a dialektusok, melyek a hellénisztikus korban éltek, már nem lehettek az ókori dialektusok a maguk épségében, hanem úgyszólván a *χοινή* dialektusai voltak. Különben Schweizer¹⁾ legújabbban közeledni látszik a Thumb és Hatzidakis felfogásához, a mikor elismeri, hogy a *χοινή* a városokban a dialektusokat teljesen megsemmisítette s ezek legfennebb csak a paraszt nép között tartották magukat fönn.

A *χοινή*-nak az ókori dialektusokkal folytatott küzdelme s végül ezek fölött való teljes győzelme visszavezet bennünket arra a már fentebb felvetett kérdésre, hogy e küzdelem közben mennyiben befolyásolták az ókori dialektusok a *χοινή*-t, mely dialektusokból és hány elemet vett fel ez magába? Ez a kérdés a *χοινή* eredetének és lényegének megítélésénél a legnagyobb súlylyal esik a mérlegbe s ennek tüzetesebb megvizsgálását tűztük ki főfeladatunkul. Eljárásunknál a Kretschmer²⁾ értekezését vesszük alapul, a ki e kérdésben a legszélsőbb álláspontot képviseli. Sorra meg fogjuk vizsgálni a Kretschmer által dialektusnak tartott elemeket, abból a szempontból, hogy bírnak-e általában véve ez elemek a dialektizmus kritériumával? E kritériumot a következő elvek szabják meg:

1. Jellegzetes eleme-e a *χοινή*-nak egyik vagy másik dialektusi elem?

Ha egy és ugyanazon elem a *χοινή*-ban is, meg az újjörögben is előfordul, akkor ez a nyelvfejlődésnek részesévé vált s mint ilyen a *χοινή*-nak jellegzetes eleme. Az újjörögben kihalt jelenségek közül csak azok sorolandók ide, melyek a *χοινή*-ban úgy geographiai, mint chronologiai tekintetben általános elterjedésnek örvendettek. Minden localis vagy ephemer természetű jelenséget ki kell a vizsgálat köréből zárunk, mint idiotismusokat, melyeknek a *χοινή* általános fejlődésére semmi befolyásuk sem volt.

2. Tekinthető-e igazi dialektusi elemnek? Ki volt-e fejlődve már a *χοινή* keletkezése előtt, azaz a K. e. 4. században vagy az előtt? Minden olyan elem, mely a K. e. 4. század után lép föl valamely dialektusban, bárha a *χοινή*-ban is előfordul, még sem tekinthető olyannak, mint a mely a dialektusokból hatolt a *χοινή*-ba, mert nincs kizárva annak lehetősége, hogy ép megfordítva a *χοινή*-ből került a dialektusokba.

¹⁾ Neue Jahrbücher für das klass. Alterthum 1901. VII, 237.

²⁾ Die Entstehung der Koine. Sitzungsb. d. kais. Akad. in Wien, 1900. Ez értekezés bírálata megjelent a Wochenschrift für klassische Philologie 1901. évf. 281—285. ll. K. Dieterich-től, ugyane folyóirat ugyanez évf. 561—565. ll. W. Schmidt-től, a Berl. Phil. Wochenschr. 1901. évf. 46. sz.-ban R. Meister-től és a Byzantinische Zeitschrift 1902. évf. (XI. k.) 184—191. ll. P. Wendland-tól. A bírálók közt egy sincs, a ki Kretschmer végkövetkeztetéseit helyeselné.

3. Nem forog-e fenn véletlen találkozás a dialektusi és *κοινή* formák között? Oly esetekben, midőn nagyon is elszigetelt és szűkkörű dialektusokról van szó, mindig meg kell vizsgálnunk, hogy vajjon a kérdéses elem nem fejlődhetett-e ki önállóan a *κοινή*-ban, mert ha ezt be tudjuk bizonyítani, akkor mindig ez a valószínűbb.

4. Ha egy és ugyanazon elem több dialektusban is előfordúl, akkor mindig annak a dialektusnak kell előnyt adnunk, melyről vizsgálódásunk végén kiderül, hogy legnagyobb befolyással volt a *κοινή*-ra.

I.

Az itacistikus kiejtés egyike azon jelenségeknek, melyek az ó- és újgörög között sarkalatos különbséget tesznek. Itacismus-on az *η*, *υ* monophthongusoknak és *ει*, *οι* diphthongusoknak *i*-s kiejtését értjük, a mi úgy állott elő, hogy e hangzóknak kiejtése mindinkább zártabb lett, míg végre annyira összeszorult, hogy elérte a legzártabb vocalist, az *i*-t. E jelenséget majdnem teljesen kifejlődve megtaláljuk már a *κοινή*-ban. Kretschmer itt a böeotiai dialektus befolyását látja. A grammatikusok¹⁾ és feliratok tanúsága szerint Böeotiában már a K. e. 5. század óta egyszerű *ι*-vel jelölik az *ει* diphthongust, pl. *Ἀριστοριτών* (= *Ἀριστοριτίων*), *ἐπί* (= *ἐπίι*), *κιμένας* (= *κειμένας*) l. Meister, Die griechischen Dialekte (Göttinga, 1882) I, 227. Jele annak, hogy az ógörög *ει*-t egyszerű monophthongusnak (*i*) ejtették.²⁾ Így történt ez a *κοινή*-ban is. *ει*-nek összeesése az *ι*-vel korán, már a K. e. 2. sz.-ban kimutatható a pergamosi feliratokon: *ἰόννας* (= *ειόννας*), *γινίαν* (= *γεινίαν*), *ἰδωσιν* (= *εἰδωσιν*) l. Schweizer Gramm. d. perg. Inschr. 53. Első tekintetre tehát nagyon is plausibilisnek látszik a böeotiai hatás. De az *ει*-nek monophthongikus ejtését megtaláljuk más dialektusokban, így az aëolban és dórban is, de még az attikai sem idegenkedett tőle. Az aëolban³⁾ rendszeren *ι*-vel helyettesítették, pl. *τρῶς* (= *τρῆς*), *ἔσενῖλαι* (= *ἔσενεῖλαι*), *ἄι* (= *αἴει*) l. Meister, I. 72. Herodianus is a monophthongikus kiejtés mellett bizonyít.⁴⁾ A lakoniai, krétai, kyrenei és itáliai dór dialektusok-

¹⁾ Herodianus I, 497, 16: Βοιωτοὶ ἢ διὰ τοῦ η καὶ μακροῦ τοῦ ι κατὰ τὴν λήγουσιν (αἰεὶ helyett). An. Ox. I, 71, 21: «Βοιωτοὶ τρέποντες τὴν αι εἰς η καὶ τὴν ει εἰς ι ἢ λέγουσι, ὡστερ καὶ τὸ λέγεις διὰ μόνου τοῦ ἰῶτα προφέρουσιν.

²⁾ Nem mindig, mert néha *ι*-jelt találunk a helyén, pl. *Τι-σιμένεις* (= *Τεισιμένεις*) l. Brugmann³, 47.

³⁾ Ez elnevezés alá csak a szorosabb értelemben vett kis-ázsiai aëoloikat foglaljuk, a kik Kis-Ázsia északnyugati partjain és a szemben fekvő (Lesbos, Tenedos, Hekatombsoi) szigeteken laktak.

⁴⁾ II, 599, 13. οἱ Αἰολεῖς χῆρ φασὶ τρέποντες τὴν ει εἰς τὸ η.

ban az attikai $\epsilon\iota$ -nek rendszeren η felel meg, pl. $\tilde{\eta}\varsigma$ (= $\epsilon\tilde{\iota}\varsigma$), $\tilde{\eta}\mu\acute{\iota}$, $\tilde{\eta}\mu\acute{\epsilon}\varsigma$ (= $\epsilon\tilde{\iota}\mu\acute{\iota}$, $\epsilon\tilde{\iota}\mu\acute{\epsilon}\nu$), $\tilde{\alpha}\pi\eta\rho\omicron\varsigma$ (= $\tilde{\eta}\pi\epsilon\iota\rho\omicron\varsigma$) l. Ahrens, De dial. dor, 153. és k. Ez írásmód az $\epsilon\iota$ -nek hosszú, zárt $\bar{\epsilon}$ kiejtésére vall, épúgy mint az attikaiban, hol nem valódi, azaz összevonás ($\epsilon + \epsilon$), pótlónyújtás útján keletkezett $\epsilon\iota$ diphthongus az ó- és középtattikaiban rendszeren s néha még az új-attikaiban is pusztán ϵ -vel jelöltetik: $\tilde{\epsilon}\nu\alpha\iota$ (= $\epsilon\tilde{\iota}\nu\alpha\iota$) K. e. 425. $\pi\rho\acute{\epsilon}\sigma\beta\epsilon\varsigma$ (= $\pi\rho\acute{\epsilon}\sigma\beta\epsilon\iota\varsigma$) K. e. 4. századból l. Meisterhans, Gramm. d. attischen Inschriften³ (Berlin, 1900) 20. l. E hang a versben mindig hosszúnak méretek, de egyébként teljesen megfelel a közönséges ϵ -nek. A K. e. 4. századtól kezdve azonban általánossá válik az $\epsilon\iota$ -vel való írás, a mi nem történhetett volna meg máskép, ha a valódi $\epsilon\iota$ diphthongus a kiejtésben is össze nem esett volna a nem valódi $\epsilon\iota$ -vel, azaz ha nem ejtették volna mindkettőt hosszú, zárt $\bar{\epsilon}$ -nek. Ennek kétségtelen bizonyítéka még az is, hogy a K. e. 4. sz.-ban már néha $\epsilon\iota$ -t írnak eredeti ϵ helyett, pl. $\epsilon\acute{\iota}\alpha\upsilon\tau\omicron\tilde{\upsilon}$ (K. e. 300 után), $\epsilon\acute{\iota}\delta\tilde{\nu}$ (K. e. 387), $\tau\omicron\tilde{\nu}$ $\beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha$ (K. e. 303.) l. Meisterhans³, 45. Tehát már az attikai $\epsilon\iota$ -ben is megvolt a hajlandóság a zártabb kiejtésre s az élő beszédben bizonyára jóval hamarabb elérte az i -t, mint azt nekünk a merev orthographia látni engedi. Csak a K. u. 1. században kezd elterjedni az ι -vel való írás, bár a feliratokon szórványos példákat már a K. e. 4. századtól kezdve találunk: $\varphi\iota\lambda\tilde{\iota}\nu$ (K. e. 3. sz. előtt), $\sigma\upsilon\mu\varphi\acute{\epsilon}\rho\iota\nu$ (3. sz. előtt), $\chi\iota\rho\acute{\iota}\delta\iota\alpha$ (K. e. 285), $\epsilon\tilde{\upsilon}\sigma\epsilon\beta\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (K. e. 250) Meisterhans³, 48. Meg kell fontolnunk hát jól a dolgot, ha e tárgyban direkt $\beta\alpha\omicron$ otiai hatást akarunk felvenni, mert ép oly joggal hirdethetnők az $\alpha\epsilon$ ol hatást, már kevesebb joggal, de nem kevesebb valószínűséggel a dór vagy attikai hatást. Ha e jelenség a $\beta\alpha\omicron$ otiai-ból kiindulva hódította volna meg a $\chi\omicron\nu\nu\tilde{\eta}$ -t, akkor nagyon is feltűnő volna az, hogy a távol Egyiptomban hamarabb általánossá tudott válni, mint a szomszéd Attikában. A história sem biztosít bennünket arról, hogy a $\beta\alpha\omicron$ otiaiak valaha állandóbb és bensőbb érintkezésben állottak volna a többi görögökkel, sőt ellenkezőleg úgy egyéni jellemük, mint politikai szereplésük nagyon is zárkózott volt.*) Tekintetbe véve azt, hogy a szóban forgó jelenség több dialektussal is összeegyeztethető, ezt specialiter egy dialektus számára nem szabad lefoglalnunk, hanem azt kell mondanunk, hogy a $\chi\omicron\nu\nu\tilde{\eta}$ a csirájában már a dialektusok nagy csoportjában meglevő jelenséget teljesen kifejlesztette és rendszerré emelte.

*) Paul Meyer (Das Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Ägypten, Lipese, 1900) a papyrusok alapján állítja, hogy az első Ptolemäusok alatt az egyiptomi seregben csaknem az összes hellén törzsek, köztük a $\beta\alpha\omicron$ otiaiak is képviselve voltak. Mi ez egyetlen adat ahhoz képest, hogy az atheneiek és iónok már századok óta állandó kereskedelmi összeköttetést tartottak fenn a Kelettel?

Az *oi* diphthongus itacistikus ejtése az újjörögben átalánossá vált. Már a *χοινῆ*-ban találunk erre nyomokat: *ἐνίξι* (= *ἐνοίξιον*) Wessely, Proleg. D. 53. *οἰπό* (= *ὑπό*) BCH. VII. 378.¹⁾ Írásmód azt mutatja, hogy *oi* és *υ* hangértéke egymásnak megfelelt. Kretschmer ezt is böotiai elemnek tekinti. De Böotióban a K. e. 4. századi feliratok még kizárólag *oi*-t írnak, az *υ*-vel való helyettesítés csak a 3. század végén terjed el s a 2. sz.-ban válik átalánossá, pl. *τῶς* (= *τοῖς*)²⁾ Meister, I, 237. Az *oi* = *υ* kiejtés tehát körülbelül egy időben lép föl a *χοινῆ*-ban és Böotióban, a mi magában véve is valószínűtlenné teszi azt, hogy a *χοινῆ* a böotiai hatást követte volna. Különösen ha figyelembe vesszük azt a nagy különbséget, mely e két nyelvalak között az ógörög *υ* hang kezelésében nyilvánul. A böotiaiak e hangzót mindig *u*-nak ejtették. Mivel etymologiailag görög *υ* idg. *u*-nak felel meg,³⁾ a böotiai kiejtés az eredeti hangállapotot tüntette fel a legrégebb időktől kezdve mindvégig. Ezzel szemben a *χοινῆ*-ban mit látunk? Kis-Ázsiában és Egyiptomban úgy *ι*-vel, mint *ε*-vel, vagy *η*-vel helyettesítették, pl. *σιμβίσις* (= *σύμβις*), *τύτλον* (= *τίτλον*), *ἐπέρο* (= *ὀπέρο*) stb. l. Thumb, Die gr. Spr. 139. *ἡμνησα* (= *ὑμνησα*) Pap. Leid. II, W. p. 14. Az *i*-be való teljes átmenés csak a K. u. 10. sz.-ban válik átalánossá. Thumb⁴⁾ a phrygiai nyelvből vett példákkal és görög kölcsönszóknak az örményben való átírásával igazolja, hogy az *υ* = *i* kiejtés leghamarabb, még a *χοινῆ* kialakulása előtt végbement Kis-Ázsiában. Alapjában véve az attikai természetével sem ellenezett ez a kiejtés. Jellemző, hogy itt már a legrégebb időktől kezdve *ü*-nek (egy, az *i*-hez közel álló hangnak) ejtett *s* szórványos példákat lehet kimutatni arra is, hogy *υ* és *ι* váltakoztak egymással. A K. e. 5. sz.-ban a feliratok kizárólag *Ἀμφικτιόνες*-t írnak (*Ἀμφικτύονες* h.), a *βίβλιον* (= *βύβλιον*) írásmód egész a K. e. 2. sz.-ig nyúlik; igaz, hogy innen kezdve ismét a *βύβλιον* írás válik átalánossá, l. Meisterhans⁵⁾, 28. l. Az ó-attikai írásmód *ἡμισυ*, *ἡμισυν* szemben az új-attikai *ἡμισυ*, *ἡμισυν*-nel. Mindent összefoglalva, az *υ*-nak *i*-s kiejtése, mely hosszas küzdelem után az újjörögben átalánossá vált, teljesen idegen volt a böotiai dialektustól, de alapjában véve megegyezett az attikai természetével. Csak

¹⁾ K. e. 126-ból.

²⁾ Apollonios περὶ ἀντ. 104, B: Βοιωτοὶ διὰ τοῦ υ ἐμὸ συνέσις, καὶ σὺτι καὶ τὸ καλοὶ καλό.

³⁾ Pl. idg. *jugóm, ói. yugám, gr. ζυγόν, lat. jugum, gót. juk; idg. *dhūmós, ói. dhūmás, gr. σμός, lat. fumus.

⁴⁾ L. idézett munkája 141. l.: Βρυγία ἢ Τρωική, τοῦτέστιν ἢ Φουγία Steph. Byz. Βρύγες γὰρ οἱ Φρύγες Hesyeh. κίκλην (= κύκλην) τὴν ἄρκτον τὸ ἄστρον Φρύγες Hesyeh. σίκινις (phrygiai táncz), de litv. sukù (= fordulok), sukinis (= kör).

az a különbség, hogy az attikaiban csirájában meglevő jelenség a *zovnġ*-ban gyorsabban kifejlődött.

γ-nak teljes *i*-s kiejtése az attikai feliratokban csak a K. u. 150—200-ig terjedő időszakban válik általánossá, bár egyes példákat az *γ = ε* váltakozására már a klasszikus korból ismerünk: *ἀμαξήπους* (*ἀμαξιπίους* h.), *γεισηπούς* (*γείσιπούς* h.), *συβήνη* (*συβίνη* h.), *Σικινήτης* (*Σικινίτης* h.) stb. I. Meisterhans³, 19. A *zovnġ*-ban, bár szórványos példákat már a pergamosi feliratokon ki lehet mutatni az *η*-nek *ε*-, *ι*-vel való fölcserélésére, pl. *παραδήσην* (= *παραδείσιν*), *ἐπί* (= *ἐπι*) I. Schweizer, 47. l., még sem lehet határozottan állítani az itacistikus kiejtés általánosságát a K. e. időkben. Sőt igen sok példánk van mindenfelől arra, hogy az *η* egyelőre még *ε*-vel, sőt *αι*-vel is vegyült, így pl. Egyiptomban: *Ἑλλήνων* (= *Ἑλλήνων*), *Θεβαῖοι* (= *Θηβαῖοι*). *ἦ* (= *αι*), Kis-Ázsiában: *γυναικός* (= *γυναικός*), *τήχνον* (= *τέχνον*), *μαῖδε* (= *μήδε*), Alsó-Itáliában: *ἦν* (= *έν*), *σωτερίας* (= *σωτηρίας*), *χρόστε* (= *χρήστε*) stb. I. Dieterich, 153. l. Az attikaiban is K. u. 150-ig még *αι*-vel, 250-ig *ε*-vel is helyettesítetik az *η*, pl. *στέλης* (dat. plur.), *Εὐχάρως* (= *Εὐχαίως*), *Σωτέρως* (= *Σωτήρως*), *Ἀθενᾶς* (= *Ἀθηναῖς*), *Ευφέρου* (= *Ευφήμου*) stb. I. Meisterhans³, 19. Még a középkorban is ki lehet mutatni *γ*-nak *ē* hangértékét. Így a gót bibliában 51-szer van *ē*-vel s csak tízszer *ei*-vel visszaadva. Görög szavaknak latin vagy örmény átírásában gyakrabban jelenik meg *γ* helyett *e*, mint *i*. A mai görögben sem pusztult ki teljesen az *η*-nek *ē* hangértéke, a pontusi és kappadokiai dialektusokban megmaradt, pl. pont. *eton* (= *ἦτον*), kapp. *λενός* (= *ληνός*), *νεκκλεσία* (= *ἐκκλησία*). De *e* kivételeket nem számítva az újjörögben általánosnak mondható az *η* itacistikus ejtése. A felsorolt körülmények folytán Kretschmer az *η*-nek kétféle kiejtését tételezi fel a *zovnġ*-ban: egy zártat, mely kitűnik az *ι*- és *ε*ι-vel való fölcserélésekből és egy nyíltat, melyet az *ε*- és *αι*-vel való helyettesítések bizonyítanak. Úgy tetszik, hogy ez a megkülönböztetés kissé éles, mert az *ε*- és *αι*-vel való helyettesítések is már az eredeti (é) hangnál zártabb kiejtés mellett bizonyítanak, míg az *ι*- és *ε*ι-vel való jelölés a teljesen zárt kiejtést mutatja s így csak fokozati különbségről lehet szó. K. hajlandó a zárt kiejtést a böotiai-thessaliai dialektusok befolyásának tulajdonítani, szemben az ión-attikai nyílt kiejtéssel, mely kettő a *zovnġ*-ban küzdelemben állott egymással, míg végre a böotiai hatás az újjörögben diadalmaskodott. Tagadhatatlan, hogy a böotiaiakra a K. e. 4. sz. óta, tehát az ión alphabét átvételekor ősgörög *ē*-t nem *γ*-vel jelölték, hanem *ε*ι-vel, a miből bátran lehet következtetni arra, hogy náluk az *η*-nek megfelelő hang az *i*-hez közeledett, pl. *εἶρος* (= *ἦρος*), *Θεῖβα* (= *Θήβα*), *μεῖ* (= *μή*) I. Meister I, 221. és k. Csak az attikaiban nem valódi összevonás vagy pótlónyújtás útján keletkezett) *ε*ι-*t* jelölték egyenesen *ι*-vel, pl. *βασιλῆος* (= *βασιλεῖος*),

Ἀμφίχλια (= *Ἀμφίχλεια*) stb. l. mint fent. A grammatikusok¹⁾ nyilatkozata szerint mindazon esetekben, mikor ión-att. η ósgörög α -t képvisel, a bœotiaiban is megmarad a nyílt kiejtés (η = nyílt, hosszú $\bar{\epsilon}$).

A bœotiai dialektus tehát még nem mutatja az η -nek teljes itacistikus kiejtését, csak egy fokkal mindenütt zártabb kiejtést mutat, mint az attikai. Ósgörög α -nak a bœotiaiban megfelel η , az attikaiban ϵ , ι , ρ után és η előtt α , egyébként η ; ósgörög η -nek a bœotiaiban a jele $\epsilon\iota$ (kiejtésben hosszú, zárt $\bar{\epsilon}$), az attikaiban marad η ; végül attikai zárt $\bar{\epsilon}$ ($\epsilon\iota$) a bœotiaiban i-be ment át. Az eredményeket tehát a következőkben foglalhatjuk össze: η (ósgörög, nyílt $\bar{\epsilon}$) sehol sem ment át direkt i-be, hanem először csak egy zárt $\bar{\epsilon}$ hangba, mely fokon nagyon sokáig megmaradt s az i-be való teljes átmenés csak az ókor végén vált általánossá. A bœotiai abban különbözik az attikaitól és *κοινῆ*-től, hogy itt az η gyorsan egy, az i-hez nagyon közel álló hangba ($\epsilon\iota$) ment át. A *κοινῆ* csak lassú fejlődés, hosszas küzdelem után tudta elérni ezt, a mit nem várnánk, ha direkt bœotiai hatásról volna szó.

A végeredményt pedig, az η -nek teljes átmenését az i-be, csak a *κοινῆ* tudta elérni, az ókori dialektusok közül egyetlen-egy sem, még a bœotiai sem. E jelenség is tehát a *κοινῆ* sajátos fejleményének tekintendő, melynek az ókori dialektusokban csak a csirája volt meg többé-kevésbé.

Ezek szerint az itacistikus jelenségek közül egyet sem tarthatunk igazi bœotiai elemnek; mert: 1. egyik teljesen idegen tőle ($\nu = i$), 2. másik csak a K. u. 2. században válik ott általánossá ($\rho\iota = \nu$), 3. a harmadik más dialektusokban is előfordúl ($\epsilon\iota = i$), 4. a negyedik pedig e dialektus külön életében nem volt teljesen kifejlődve ($\eta = i$).

II.

Az *αι* diphthongus a *κοινῆ*-ban monophthongikus $\bar{\epsilon}$ -be ment át. Az időt, mikor először fellépett, nem lehet egész biztosan megállapítani. Ha nem számítjuk a Schweizer²⁾ és Kretschmer³⁾ által felhozott szórványos, de nagyon is kétes nyomokat, e jelenség nagyobb mérvű terjeszke-

¹⁾ Herodianus II, 362, 2: οἱ Βοιωτοὶ τρέπουσι τὸ η εἰς τὴν εἰ διφθογγον, ἥ νῆκα μὴ τρέπεται τὸ η εἰς α παρὰ τοῖς Δωριεῦσιν, οἷον τὸ λέβης καὶ πένης οἱ Βοιωτοὶ διὰ τῆς εἰ διφθογγου γράφουσι λέβεις καὶ πένεις λέγοντες, ἐπειδὴ ἐπὶ τούτων οὐ τρέπουσιν οἱ Δωριεῖς τὸ η εἰς α καὶ λέγουσιν Ἀτρείδας Ὀρέστας, οὐ τρέπουσιν οἱ Βοιωτοὶ εἰς τὴν εἰ διφθογγον τὸ η .

²⁾ Gramm. d. perg. Inscr. 78.

³⁾ Die Entstehung der Koine 7.

dését alig helyezhetjük a K. u. 1. sz.-nál előbbre. A monophthongizálás legvilágosabban kitűnik az η - vagy ϵ -vel való fölcserélésekből, melyeket a K. u. 2. sz.-beli attikai feliratokon is egész csomó példa bizonyít: *Φηγεεύς* (= *αιεύς*), *Ἀνακηεύς* (= *Ἀνακαιεύς*) stb. l. Meisterhans³, 34. l. Az η -vel való helyettesítés előfordúl Bœotiában is a K. e. 4. sz. óta, pl. *χή* (= *καί*), *πῆς* (= *παῖς*), *Φῆδιμος* (= *Φαίδιμος*) stb. l. Meister I, 83. Megjegyzendő, hogy az ión alphabét átvétele előtt, tehát a K. e. 5. sz. ban még *αι* áll helyette, pl. *Ἀεσχωρώνδης*, *Πραύχαι* l. Brugmann³, 48. Kretschmer ennél fogva az *αι* diphthongus monophthongizálását a *χοινῆ*-ban a bœotiai dialektus befolyásának tulajdonítja. De e jelenség a kisázsiai aolban is előfordúl, körülbelül oly korán, mint a bœotiaiban. Ha az aelok *αιμίσεων*-t írnak *ἡμίσεων* helyett, *Ἀισίοδος*-t *Ἡσίοδος* helyett, *μαῖνης*-t *μῆνης* helyett (l. Meister I, 83.), akkor nem kételkedhetünk abban, hogy ez *αι*-t monophthongikusan ejtették, bárha ezt az írásban nem is juttatták kifejezésre.¹⁾ Tehát egyszerre az aol és bœotiai dialektus hatása is fennforoghat ez esetben. Mégis feltűnő, hogy aránylag oly nehezen és későn tudott érvényesülni e hatás, mely oknál fogva hajlandóbbak vagyunk ezt is, mint az itacismussal párhuzamos jelenséget, a *χοινῆ* speciális fejleményének tekinteni.

III.

A *χοινῆ*-ban a sigma-aoristos ind. plur. 3. sz.-nek *-σαν* végződése átvitetett az erős aoristosra és imperfektumra is, pl. *ἐλάβοσαν*, *ἔλθοσαν*, *ἐφύγοσαν*, *ἡμάρτοσαν*, *διηρπάξωσαν*, *ἐφάσχοσαν* stb.²⁾ Kretschmer ezt szintén a bœotiai elemek közé sorolja, bárha beismeri, hogy csak a K. u. 2. sz.-ban lépnek föl itt. Ugyanebben az időben jelennek meg az alexandriai formák is, tehát a kölcsönhatás lehetősége már eleve ki van zárva. Dieterich³⁾ súlyt helyez arra, hogy az alexandriai *χοινῆ*-ban csak az imperfektumnál van erre példánk, míg a bœotiaiban az erős aoristosnál is s mivel az analogikus átvitelnek az erős aoristosnál kellett kezdődnie, azért a kiindulópontot mégis a bœotiaiban kell keresnünk. Az újgörögben azonban ez a végződés csak a verba contracta imperfektumában fordul elő (*ἐλάλοσαν* stb.), másutt sehol, a mi azt bizonyítja, hogy a szóban forgó jelenség már a *χοινῆ*-ban is elszigetelt volt. Az ókori grammatikusok is ingadoztak az iránt, hogy hová sorozzák e tüneményt.

¹⁾ Herodianus II, 521, 7: Ἡσίοδος καὶ ἡμίονος Αἰσίοδος καὶ αἰμίονος λέγουσιν (sc. Αἰολεῖς).

²⁾ További példákat l. Dieterich, Unters. 242. Schweizer, Perg. Inschr. 166. Kretschmer, Die Entstehung der Koine, 10. l.

³⁾ Untersuchungen, 243.

Herodianus (II, 237.) és Choeroboscus (Epim. 163. 13.) bœotiai eredetűnek tartották, de Herakleides (Eust. 1759. 35.) és Phavorinus (Ekl. 222, 11.) hellénisztikus formáknak magyarázzák. Meister (I, 277.) maga ez utóbbi magyarázat mellett foglal állást s tényleg nincs is számbavehető érv a mellett, hogy e jelenséget a bœotiai elemek közé sorozzuk.

IV.

Az újjörögben gyakran fordul elő, hogy egy *ρ* szomszédságában (akár előtte, akár utána) álló *i*-hang *ε*-be megy át, pl. *χέρα* (= *χυρία*), *ἄχερα* (= *ἄχυρα*), *Σμέρωνη* (= *Σμύρωνη*), *ἀφορέζω* (= *ἀφοορίζω*), *ῥενίζω* (= *ῥνίζω*), *ῥεχάνι* (= *ῥρίγανον*) stb. l. Hatzidakis, Einl. 333. és k. K. itt *æol* befolyást lát. Az *æol*ból felhoz két példát: *Δαιμοκρέτω*, *Θεανδρέδα* (sajnos, nem nevezi meg a helyet, hogy hol található ez alakok). A *χοινῆ*-ban alig van egy biztos példánk e hangváltozásra. A Dieterich (11. l.) által felhozottak közül *σχέρτων* (*σχίρτων* h.) Thumb¹⁾ szerint *contaminatio* eredménye a *σχίρτω* és *σχαίρω* között, *ὑπερέτην* és *ὑπερσειαν* (*ὑπηρέτην* stb. h.) az *η*-nak már említett *ε*-vel való váltakozásában leli magyarázatát, *ἔρεινῆ* (= *εἰρήνῆ*) Hatzidakis²⁾ szerint romlott alak, a *χέρα*, *χέρι* (= *χείρα*, *χείρι*) másképp magyarázandó,³⁾ a többi papyrusi példák is gyanusak. Az egyetlen *Ἀρροστειδης* (= *Ἀροστειδης*) bír némi hitelességgel, de ez egy példára nem szabad sokat építenünk s így egyelőre a K. által *æol* eredetűnek tartott jelenséget a *χοινῆ*-ban be nem bizonyítottaknak kell tekintenünk.

V.

Az északnyugati dialektuscsoport, melyhez az *ætoliai*, *lokrisi*, *delphii*, *achaiiai* és *elisi* számítatnak, az *o*-tövék *-οις* végű plur. dat.-át átvitte a mássalhangzón végződőkre is az eredeti *-σι* helyett, pl. *ἀρώνοις*, *ἀρχόντοις*, *ἄνδροις*, *ἐτέοις*, *λιμένοις*, *πλειόνοις* stb. l. G. Meyer²⁾, 358., Kühner-Blass 417. K. azt hiszi, hogy e jelenség a *χοινῆ*-ba is behatolt, természetesen e dialektusok befolyására. De e dialektusokon kívül csak a szorosabb értelemben vett Peloponnesosban találunk néhány szórványos példát, míg az egyiptomi és kis-ázsiai *χοινῆ*-ban éppen semmit sem. Egy delphii papyruson fordul elő: *θηλετοις*, E. Curtius, Acta Delph. 87. Egy glossariumban: *γωναίκοις*, *μήροισ* (= *μέρροσι*) Frg. Par. Egy

¹⁾ Idg. Anzeiger, VI. 232.

²⁾ Gött. Gel. Anz. VII. 1. Hatzidakis bírálata Dieterich „Untersuchungen»-jéről.

³⁾ Wackernagel, K. Z. 29, 133.

attikai feliraton: πάντοις NGG. 1899, 127. Ilyen képzések előfordulnak már Hesiodusnál: ὄσσοις (426.), Hipponaxnál: τριούσι (51.), Sapphonál: ὄσσοις (29.); feltalálhatók a bœotiaiban: ἕγγυς (= αἴγγυς), γονεύς (= γονέοις), lokrisiban: μειόνοις, Χαλαιέοις. E jelenség tehát minden bizonynyal alkatrésze volt az ú. n. achai-dór κοινῆ nak, egy Közép-Görögország tartományaiiban (Phthiotis, Akarnania, Aetolia, Phokis) keletkezett s később a Peloponnesosba is benyomult köznyelvnek, de nem a tulajdonképeni κοινῆ-nak, mely éppen az achai-dór κοινῆ elnyomása útján jutott diadalra. Külömben azért sem szabad nagy súlyt helyeznünk reája, mert tudvalevőleg a dativus az újgörögben teljesen kiesett s pusztulásának kétségtelen nyomai már a κοινῆ-ban jelentkeznek.¹⁾ Az pedig, hogy az újgörögben az *o*-tővűek plur. masc. nom. *-οι* és acc. *-ους* végződése a mássalhangzós tövekre is kiterjedt, nem ez elszigetelt jelenség hatásának tulajdonítandó, hanem a gen. plur. *-ων* végződése megegyezésének, pl. τῶν γειτόνων-hoz lett τοὺς γειτόνους és οἱ γειτόνοι a τῶν ἀνδρώπων stb. analogiájára, l. Hatz. Einl. 378. l. Ha a Dieterich által felhozott (163. l.) ἐξώλοιο (= ἐξώλειο) alak²⁾ valódi, akkor ez szintén így magyarázandó.

VI.

• Az elisi és achaiiai dialektusokban már nagyon korán beállott az a κοινῆ-ban és újgörögben is általánossá vált jelenség, hogy a mássalhangzós tövek nom. plur. *-ες* végződése átragadt a plur. acc.-ra is, pl. τοὺς ἐλάσσονες, δαμοσιοφύλακες, συμπολεμήσαντες, συνδιασωσισαντες az achaiiaiban, πλείονερ (= πλείονες), χάριτερ (= χάριτες) az elisiben, sőt még egy régi, K. e. 5. sz.-beli delphii feliraton is kimutatható: μνᾶς δεκατέτορες, l. Meister, II, 61. Az egyiptomi papyrusokon is gyakran előfordul, pl. τοὺς λέγοντες, μῆνες, πάντες, στατήρες, τέσσαρες stb. (legkorábbi példa a K. e. 2. sz.-ból való) l. Dieterich, Unters. 156. Az újgörögbe vonatkozó példákat l. Hatz. Einl. 379. Nincs kizárva annak lehetősége, mint Kretschmer állítja, hogy e jelenség az elisi és achaiiai dialektusokportból kiindulva, hódította meg lassanként az egész κοινῆ-t. Csak e dialektusoknak nagyon is elszigetelt természete okoz aggodalmat. A κοινῆ-t jellemzi a kiegyenlítődesre és egyszerűsítésre való törekvés a declinatio és conjugatio formáiban; kérdés, vajjon nem fejlődhetett-e ki benne e jelenség függetlenül a dialektusoktól?

¹⁾ Az erre vonatkozó bizonyítékokat l. Dieterich, Unters. 150. és k. II.

²⁾ Egy császárkori feliraton.

VII.

Εἰμί alakjai az újjörögben medialis végződéseket nyertek: *εἶμαι, εἶσαι, ἤμουνα, ἤσουνα, ἰὰ εἶμαι, ἰὰ εἶσαι, νὰ εἶμαι* (conj. praes.) stb. l. Pecz, Újjörög nyelvtan, 118. A *χοινῆ*-ban az imperfectum jelenik meg először medialis alakban: *ἤμην* (legrégibb bizonyíték K. e. 136.), Dieterich, 223. Ez alak az Új-Testamentumban és Septuagintában általános, de a többi imperfectum-alakok csak K. u. 400 körül mennek át mind a mediumba s körülbelül a 10. században nyer befejezést az összes formákra nézve az átalakulás. Kretschmer a K. e. 2. sz.-ból egy delphii feliraton említ hasonló példát: *ἦται* (conj. sing. 3.) s egy másikat az andaniaiból (messenei) K. e. 100. tájáról: *ἦται* (nem *ἦται*?), de ez nagyon gyanus. Ily csekély nyom alapján nehéz dolog e jelenség dialektusi voltát is vitatni, de mint új képzés, azaz a *χοινῆ*-ban való megfelelőjével egy időben fellépő újítás már eleve sem bír a dialektizmus kritériumával s így figyelmen kívül hagyandó.

VIII.

A thessaliali, böeotiai, lokrisi, phokisi, megarai, elisi és messenei dialektusokban gyakran jelenik meg *-στ* az *-σθ* helyett, pl. *ἐφάπτεσθη* (böeot.), *πεπείσταιν* (thessal.), *χρήστω* (lokr.), *ἀποπολιτεύσασται* (phok.), *καταρχέστων* (delph.), *λυσάσω* (elisi) stb. l. G. Meyer³, 262. l. Az attikai feliratokon csak a K. u. 3. sz.-ban fordul ez elő: *γενέστω, ἀπογραφέστω* l. Meisterhans³, 80. A *χοινῆ*-ba mindenesetre hamarabb benyomult e jelenség, a papyrusokon már a K. e. 2. sz.-ból találni példákat: *δύναστε, χηρίσασται* l. Diet. 100. l. Az újjörögben egy hangtörvény következetességével be szokott állani, pl. *ἀστένεια* (*ἀσθένεια* h.), *εἶστε* (*εἶσθε* h.) l. Pecz, Újjörög nyelvt. 74. Az említett dialektusok befolyása tehát éppen nincs kizárva, különösen ha képesek vagyunk Kretschmer aggodalmát eloszlatni. Arról van szó' ugyanis, hogy a *θ*-nak spirantikus ejtése, mely az újjörögben (azon szabálynál fogva, hogy két spirans egymás mellett meg nem állhat) a tenuisba való áthajlást eredményezte, kimutatható-e a dialektusokban a K. e. 4. sz. előtt? Mert csak így lehet az északi görög *-στ* (= *σθ*)-t a hasonló újjörög jelenséggel történeti kapcsolatba hozni. Igenis ki lehet mutatni a *θ*-nak spirantikus kiejtését úgy a böeotiaiban, mint az elisiben már a K. e. 5. sz.-ban. Erre mutat Böeotiaiban a *θ*-nak *φ*-vel való helyettesítése, pl. *Φέτταλος* (= *Θέτταλος*), *Θιόφροστος* (= *Θιόθεστος*), továbbá az ilyen elisi alakok: *βορρόν* (= *σταυρόν*, *Ἡλεῖοι* l. Hesych.), *φορρόν* h., *ποιήσασαι* (= *ποιήσασθαι*). Lakoniában *σιός*-t írnak *θεός* h. l. Meister I, 260., II. 54. és k. Alapjában véve tehát semmi sem áll útjában annak, hogy az

$\sigma\theta > \sigma\tau$ változást a *κοινή*-ban az ény. görög dialektusok befolyásának tulajdonítsuk, annál is inkább, mert ez az ógörögben is a dialektusok egy nagyobb csoportjában előfordul.

IX.

Az *-άω* és *-έω* végű igéknek az újjörögben beállott keveredése egy hosszú kiegyenlítődési folyamatnak az eredménye, mely még ma sincs teljesen befejezve s minden ízében annyira speciális jelensége az újabb görögnek, hogy bármelyik ókori dialektus s így az északnyugati dialektuscsoport befolyását is kizártnak kell tekintenünk. A bibliai nyelven kívül a feliratokon és papyrusokon még csak nagyon kevés példát ismerünk: *όροῦσα, κοιμοῦ* l. Diet. 229. Az Újtestamentumban: *ήρώτων* Máté XV, 23. *έλεάω* (= *έλεάω, έλεώ*) Róm. írt levél IX, 16. *νικοῦντι* Winer-Schmiedel I, 116. E példák bizonyító erejét nagyon leszállítja az, hogy többnyire csak mint kézirati variánsok szerepelnek. Magában a *κοινή*-ban tehát nagyon is szórványos adataink vannak e jelenségre, ennél fogva itt még csak a kiegyenlítődésk kezdetéről lehet szó. Aetoliai *νιξέοντοισ, delphii συλέοι, έπιτιμέοντες, rhod. τιμοῦντες*, melyeknek korát és helyét K. — sajnos — nem nevezi meg, J. Schmidt¹⁾ szerint régi, specialis hangváltozás eredményei, mely már az epos nyelvében feltalálható, pl. Homerosnál: *ήρτεον H, 424. μενοίνεον, μ, 59.* Herodotosnál is: *ειρώτεον 3, 140. σταιθιμέυμενοι 8, 130.* E formákban nem lehet egyébről szó, mint az *o*-hang előtt beállott *a > ε* hangváltozásról. Ámde a *κοινή*-ban, illetve újjörögben beállott hangváltozás egészen más természetű. Itt két eredetileg különválasztott conjugatio-osztály végződéseivel olvadtak egybe nem holmi hangváltozás, hanem u. n. analogikus kereszteződés folytán. Ha az újjörögben így ragozunk: *τιμῶ, τιμῶς, τιμῶ, τιμῶτε, de τιμοῦμε* és *τιμοῦν(ε)* s viszont *ζητοῦμε, ζητοῦν(ε)*, de *ζητάω, ζητάεις, ζητάει*, akkor e példákból világos, hogy itt a két osztály végződéseinek contaminatiójáról van szó, mely a régi, többeli különbséget teljesen eltüntetni igyekszik.

X.

Nevezetes tulajdonsága a *κοινή*-nak és újjörögnek is a β, γ, δ mediák spirantizálása. Szórványos példákat már a K. e. 2. sz.-tól kezdve találunk, mint *ραυδος* (= *ράβδος*), *κλάγω* (= *κλάω*), *ύργιαινις* (= *ύργιαινεις*) l. Kretschmer, 15. *άποσεδειγμένον* (= *άποδεδέγμενον*) Schweizer, 106. A dórban sok esetben β áll eredeti *f* helyén²⁾ (l. G. Meyer²⁾,

¹⁾ Pluralbildung der Neutra, 326. l.

²⁾ Etym. Magn. 426, 11: *έδος τής Δωριδος διαλέκτου τὸ β προεγράφεται*

233, Ahrens, 44.), de biztos példákat csak a K. e. 4. sz. után lehet kimutatni. A Kretschmer által 5. sz.-ba helyezett *Βορθαγόρας* (= *Forθαγόρας*) olvasásának helyességét G. Meyer joggal vonja kétségbe, a másik két példa, u. m. *Βοινέ[ας]* = *Φοινέας* egy tənaroni lakon feliraton és a krétai *διαβειπάμενος* (= *διαΦειπάμενος*) ideje biztosan meg nem határozható. Ugyanezt mondhatjuk a δ-ra nézve is. Az elisi *Zi* (= *Δί*) alakon kívül, melynél nincs kizárva a *Ζευ-*, *Ζην-* tökkel való összefüggés, a többi példák, mint *ζίχαια*, *ζέ*, *οὐζέ*, *ζᾶμων* l. G. Meyer, 200., valamint argosi *σευτέρας* (= *δευτέρας*) és epidaurosi *θρόσοτος* (= *θρόδοτος*) mindannyian a K. e. 4. sz. utáni időből valók. Feltűnő, hogy a γ spirantikus ejtésére e dialektusokban egyetlen példát sem lehet kimutatni, holott az attikaiban már K. e. 300-tól kezdve mutatkoznak erre nyomok, pl. *ὀλιος* (= *ὀλίγος*), *Φιαλεύς* (= *Φιγαλεύς*) l. Meisterhans³, 75. Kyprosi *θεάρον* (= *θεήριον*), böeot. *ἀρείοχα* (= *ἀρήχοχα*), *ιών* (= *ἐγών*) szintén erre mutatnak. Általában véve tehát a mediák spirantizálását a *κοινή*-ban nem szabad egyik dialektus számára sem lefoglalnunk, hanem azt kell mondanunk, a mit már több ízben hangsúlyoztunk, hogy a *κοινή* és újgörög a csirájában már az egyes dialektusokban szétszórva előforduló jelenséget egy teljes rendszerben kifejlesztette.

XI.

Az ind. imperf. és aor. plur. 3. személyének, továbbá a 2. decl.-hoz tartozó hímneműeknek paroxyton ékezését az újgörögben Kretschmer dór befolyásra viszi vissza. A dórok a grammatikusok¹⁾ tanúsága szerint így accentuáltak: *ἐλάβον*, *ἐφάγον*, *ἐλέγον* stb. *ἀνδρώποι*, *γυναίκες*. De Hatzidakis²⁾ már régen kimutatta, hogy e jelenség nem hozható kapcsolatba az újgöröggel: 1. azért, mert az újgörögben nagyon sok másféle hangsúlyozásbeli kiegyenlítődé is történt s *ἀνδρώποι* nagyon jól magyarázható az *ἀνθρώπων*, *ἀνθρώπους* analogiájával, valamint *ἐλέγον* az *ἐλέγομεν*, *ἐλέγετε* szerint; 2. mert ez a hasonlóság nem terjed ki egyszersmind az 1. decl.-hoz tartozó nőneműekre, az adjectivumokra és participiumokra is, melyeknél az újgörögben a proparoxyton ékezés — a dórral ellentétben — megmarad, pl. újgör. *θάλασσεσ* (= *θάλασσαί*), *μέλισσεσ*, *ξύλινοι*, *ἀφτούμενοι*, *στεκάμενοι* stb. A dór befolyás már azért

ταῖς ἀπὸ φωνήεντος ἀρχομέναις λέξεσιν. Et. Gud. 104, 12: γέγονε δὲ τὸ βαῦνος πλεονασμῷ τοῦ β κατὰ Λάκωνας· οὗτοι γὰρ τὸ ἰδεῖν βιδεῖν λέγουσι.

¹⁾ Joann. Alex. 3: παρὰ Δωριεῦσι τὸ ἐλεγον ἐκείνοι παροξύνουσιν. Choerob. 1336: οἱ Δωριεῖς ὄξεϊον παρέχουσιν ἐπὶ τῶν τοιούτων οἷον παῖδες, αἴγες, γυναῖκες· ταῦτα γὰρ ἡμεῖς μὲν περισπῶμεν, οἱ δὲ Δωριεῖς παροξύνουσιν.

²⁾ Einleitung, 137. l.

is gyanus volna, hogy magában a *κοινῆ*-ban (a dialektusi példákat kivéve) semmi nyoma sincs az ilyen ékezésnek. Másfelől, mint az újjörög specialis újítása könnyen megérthető és magyarázható a hangzók kvantitásbeli kiegyenlítődése folytán, mely a régi, háromszótagos törvényt teljesen megszüntette.

XII.

A dór dialektus legfontosabb jellemvonásai közé tartozik az, hogy a *-ζω* (= *δζω*) végű igék aoristosukat *-ξα*-ra képezik, *-σα* helyett. Kimutatható ez a *κοινῆ*-ban is, újjörögben is, de sem itt, sem ott nem vált általánossá. Midőn Kretschmer ez esetben is dór befolyást hirdet, voltaképp megújítja a régi *æol*-dór theoria mellett felhozott egyik argumentumot, melyet Hatzidakis¹⁾ 10 év előtt alaposan megezáfolt.

XIII.

Az *ὄρνιξι* (= *ión*-att. *ὄρνισσι*) dat. plur., mely egyetlen-egy példában mutatható ki a *κοινῆ*-ban (Kenyon, Pap. I, 131.), ha mindjárt dór befolyásnak volna is tulajdonítandó, elszigetelt voltánál fogva nem használható fel bizonyítéknak sem e jelenség általánosságának, sem a *κοινῆ* dór karakterének bizonyítására.

XIV.

Van egy néhány szó a *κοινῆ*-ban és újjörögben, melyekben *ión*-att. *η*, vagy *ε* helyett dór *α* áll. E szók közül kétségtelen dorismusok a következők: *λαῶς* (= *λεῶς*), *ναῶς*²⁾ (= *νεῶς*), *ὄδαγῶ* (= *ὄδηγῶ*), *χαλί* (= *χηλή*), *μαρουκιοῦμαι* (= *μηρουκῶμαι*), *μάκω* (= *μήκων*), *χοράσιον* (= *χορή*-). A többiekre nézve Hatzidakis³⁾ szerint nincs kizárva annak lehetősége, hogy az *α* bennök secundär fejlemény, melynek semmi köze az ó-dór dialektushoz.

Az újjörögben általánosan használatos *τὸ βουνό* (= hegy) és a *κοινῆ*-ban diadalra jutott *πιάζω* (att. *πιέζω*), továbbá az ebből lett újjör. *πιάνω* szintén dór maradványoknak tekintendők, l. Kretschmer, 19. Ez a szó: *λιμός* az attikaiban hímnemű, míg a dórban nőnemű s a hellénisztikus korban tényleg a dór forma (*ῆ λιμός*) jutott előnybe az attikai fölött.

¹⁾ Einleitung, 134. és k. ll.

²⁾ Megjegyzendő, hogy az attikai feliratokon is K. e. 250-től kezdve gyakoribb a *ναός* (*νεός* h.) pl. *ναῶ* CIA, II, 619, 18. *ναοποιοί* CIA, II, 2, 1054. (már K. e. 338. körül).

³⁾ L. Einleitung, 90. és k. ll.-n foglalt hosszú bizonyítását.

XV.

A spiritus asper eltünését, vagy más néven a psilosist Kretschmer az ión elemek közé számítja, holott ez a kisázsiai *æolok*nak, az elisieknek, krétaiaknak és lokrisiaknak is sajátja volt. A *κοινή*-ban még egyáltalán nem tudott diadalmaskodni, mert különböző bizonyítékok arra vallanak, hogy az első keresztény évszázadokban még életben volt¹⁾ s teljes eltünése csak a középkorban következett be. Lássuk először azokat a példákat, melyek a *h'* eltünésére vallanak. Több esetben eredeti *h* előtt megjelenik a tenuis explosiva aspirata helyett, pl. *ὕπ' αὐτοῦ* Perg. Inschr. 223. *κατιστάμενοι* Perg. Inschr. 18. s viszont néha aspiratát látunk oly szók előtt is, melyek közönségesen nem *h*-val kezdődnek: *ὕφέστη, ὕφοψία, ἀφελπίζω, καθ' ἔτος, ἐφ' ἔσθ, ἀφιδεῖν, ἀποκαθέστησεν* l. Thumb, Unters. 70. Ez utóbbi esetek úgy magyarázandók, hogy miután a *h* eltűnt, ennek maradványaként az aspirált tenuis megmaradt s analogikus úton kiterjedt oly szókra is, hol különben nem lett volna helye. Hogy eme secundär aspiratio nem volt pusztán látszólagos, hanem valóban úgy is ejtetett, azt bizonyítja az újgörög, melyben *ἐφέτος, μεθαύριον, ἀφοκράζομαι* formák ma is élnek. A spiritus aspernek tehát analogikus úton való ily kiterjesztése specialis *κοινή*-jelenség, melyhez hasonlót az ókori dialektusok egyikében sem találunk. Hogy a *h* szórványosan élt még a császárság korában is, az onnan világlik ki, hogy a feliratokon néha *h* jelt találunk a helyén, pl. *†EBΔΟΜΟΥ* Berl. Numism. Zeitschr. XI, 52. A mi a psilosisnak az újgörögben való érvényre jutását illeti, itt csak arról lehet szó, hogy a dialektusoknak egy nagyobb centrumából kiindulva hódított mind nagyobb és nagyobb tért e jelenség. Semmikép sem helyes itt direkt ión hatást venni fel, mert a psilosis a grammatikusok²⁾ tanúsága szerint *κατ' ἐξοχήν* az *æolok* sajátja volt s viszont Homerosnál és Herodotosnál csak ritkán áll spiritus lenis az asper helyett.³⁾

XVI.

Az u. n. hehezetdissimilatió alapuló fölcserélődés aspirata és tenuis között e szókban: *κιδών* (att. *χιτών*), *χύθρη* (= *χύτρα*), *βάθρα*-

¹⁾ Thumb, Untersuchungen über den Spiritus asper, 24.

²⁾ Apollonios περί συντ. 38, 27: οἱ μὲν ἄλλοι ἑλληγες δασύνοσαι τὰ ἐν τῇ λέξει: φωνήεντα, Αἰολεῖς δὲ μόνον ψιλοῦσι. Herodianus I, 545, 17: τὸ υ πάσης λέξεως ἄρχον δασύνεται πλὴν τῶν Αἰολικῶν. Eust. 548, 30: τῶν παλαιῶν οἱ μὲν Αἰολικῶς ἐψίλουν τὸ ρ τοῦ ταλαύριος, ὡς καὶ Ἀρίσταρχος.

³⁾ Krüger, Homerische und Herodotische Formenlehre⁵ (Lipese, 1879) 5. l.

κος (= βάρραχος), melyek a κοινή-ba és újjörögbe is átmentek (l. Diet. Unt. 86. és Hatz. Einl. 161.), minden valószínűség szerint ión örökségnek tekintendő.

XVII.

A κοινή eredetének megállapításánál igen fontos az a kérdés, hogy milyen hajlamot árul el az egymás mellé kerülő hangzók összevonása, vagy össze nem vonása iránt.

Az ókori dialektusok közül az attikai a legszigorúbban hajtja végre az összevonást, míg az ión, aol és dór többé-kevésbé szeretik a nyílt formákat. A hangzók összevonása tekintetében ugy a κοινή, mint az újjörög nagyban és egészben véve az attikai álláspontján van; a mi az attikaiban összevonatik, az úgy marad a κοινή-ban is, az attikai nyílt formái ellenben a κοινή-ban is nyíltak maradnak, pl. ἐπήχρω Perg. Inschr. 376. ἐπήχρουν Schweizer 100. Λουμηνίου u. o. (l. Lobeck, Phrynichus p. 148: νεομηνία μὴ λέγε, ἰόνων γάρ, ἀλλὰ νομηνία), ἐσοῦ (s nem σέο vagy σεῦ), ἡμοῦ (- ἐμοῦ s nem ἐμέο, ἐμεῦ) l. Dieterich 190. l. ἐπλων, ἔσπλον (= -πλοῦν s nem πλέον), χεῖμαρ ῥος (= -ρούς s nem ῥεος), ἐτῶν (s nem ἐτέων), l. Dieter. Index. Ezek mellett már az attikai íróknál találunk szórványosan nyílt formákat az ión dialektus befolyása folytán, pl. Xenophonnál: τειχέων, χειρδέων, ὀρέων, Sophoklesnél: ἀνθέων l. Kühner-Blass I. 432. Hogy itt kétségtelenül idegen befolyással van dolgunk, azt mutatják a feliratok, melyeken csak összevont formák jönnek elő: τεῖων, ἐτῶν, τεμενῶν, τειχῶν, γενῶν stb. l. Meisterhans³ 132. Ugyane nyílt formák előfordulnak a hellénisztikus kor irodalmában is, l. Plutarchos, Moralia ed. Bernardakis I. p. LXXVI. Diodor. IX. 36, 3. Az Újtestamentumban előjön ὅστέα (Lukács), ὀστέων (Máté) az ὀστοῦν (János) mellett. Ritkán fordulnak elő a Septuagintában és Újtestamentumban a χρούσεος, χάλκισα nyílt formák szemben az összevont χρούσεος, χάλκη-val. Nagyon gyéren találhatók nyílt alakok a feliratokon és papyrusokon, valamint a byzantiumi íróknál is (l. Kretschmer, 23. l.). Mindez esetekben tényleg az attikaival ellenkező dialektusmaradványokról van szó; még sem lehet mindezt az ión befolyásnak tulajdonítani, mert sok tekintetben megegyeznek vele az aol és dór dialektusok is. Éppen azért, mert a felhozott esetekben a többi dialektusok az attikaival szemben megegyeztek, tudott rajtuk oly nehezen diadalmaskodni az attikai s hogy e formák az újjörögben a minimumra redukálódtak, mindennél fényesebben bizonyítja az attikai szívósságát, illetve azt, hogy a κοινή az attikai alapján fejlődött. Pl. újjör. χρουσός, χρουσοῦ, σκέλος, σκέλου(s), σκέλη, σκελῶν, nyíltan csak az -έα végű fanevek maradtak: χειρασέα, συκαμνέα, μυγδαλέα (att. συκῆ, ἀμυγδαλή). Még szemebetünőbbben látszik az attikai befolyása a verba contracta-nál. Az -έω végű igéknél az -εο hang-

csoportot csak az attikai vonja össze, a többi dialektusok nem. A *κοινή* és újgör. az attikait követi, újgör. *ποιῶμε, ποιῶν, ἐποιῶσα, ἐποιῶσε* s nem *ποιέομεν, ποιέουσι, ἐποίηον, ἐποίηε*, mint az iónban. Az összevont formák mellett előkerülő u. n. feloldott (szétvont) formák, mint *ζητιοῦμαι, ζητιέσαι, ζητιέται, ἐζητιούμουν, ἐζητιούσουν, ἐζητιότανε* stb. l. Pecz, Újgörög nyelvtan, 109. l. nem tekinthetők az ión nyílt formák és az összevontak contaminatióinak, hanem Hatzidakis (Einl. 130.) magyarázata szerint annak köszönik eredetüket, hogy az összevonás folytán az eredeti végződészek elhomályosodtak s ezeket még egyszer hozzáfűgesztették a mássalhangzón végződő tövek analogiájára: *ἐπάτει, ἐλάλει* az *ἐλέγε* stb. alapján vette föl a jellemzetes *-ε-t*: *ἐλάλειε, ἐπάτειε* s így lassanként az *-εi* a *τὸ*höz kapcsolattott.

XVIII.

Kretschmer az iónizmusok közé számítja még a *κοινή*-ban kimutatható *οὐδός-t* (Schulze, Quæstiones epicæ 517.) és egyes újgörög dialektusokban előforduló *οὔλος-t* (előfordúl Kyprosban, Patmosban, Krétában, Kis-Ázsia nyugati partjain és Pontusban, l. Dieterich 274.). Ezek eredeti **ὀδFος* és **ὀλFος*-ra vezethetők vissza, melyekből az attikaiban lettek a *F* kiestével *ὀδος* és *ὀλος*, míg az iónban és egyes dór dialektusokban szótagnyújtással *οὔδος* és *οὔλος*. Hasonló esetekben mindig az attikai győzött, így *χόρη* (ión *χούρη*), *ὀρίζω, ξένος, μόνος* átmentek az újgörögbe. Az *οὐδός* forma az újgörögben nem használatos, az *οὔλος* csak Kis-Ázsiában és a szigeteken s így e két példa, mint nagyon is elszigetelt iónizmus csak megerősíti az attikai szabályt.

XIX.

Az ión dialektus befolyását a grammatikai formákba bizonyítja az *-ās, -ādos* és *-oūs, -oūdos* végű új képzések története. Az újgörögben e két képző, hímnemű *-ās* és nőnemű *-oū* rendkívül produktív s vagy életfoglalkozást vagy feltűnő testi tulajdonság birtokosát jelöli, pl. *κεφαλās* (= nagyfejű), *χειλās* (= nagyajkú), *φαρās* (= halász), *φωμās* (= pék) *γλωσσοῦ* (= nyelves asszony), *φαροῦ* (= halásznő) stb. Az újgörögben a ragozás a következő: Sing. nom. *-ās*, gen. *-ā*, acc. *-āν*, plur. nom. *ādes* stb. sing. nom. *-oū*, gen. *-oūs*, acc. *oūν*, plur. nom. *oūdes* stb. Az *-ās* végűek eredete az ógörög *-éas* végű tulajdonneveknél keresendő, melyek tulajdonképen újképzések a sing. acc. szerint: *Ἡρακλειδέας* (= *Ἡρακλίδης*), innen vitetett át *-ās* összevont alakban más tulajdonnevekre s később appellativumokra is: *Ἄρτεμās* (v. ö. *Ἄρτεμίδωρος*), *Λεωνās* (v. ö. *Λεωνίδας*), *Φοναās* (v. ö. *γόνυ*), *Στομās* (l. *στόμα*) stb. Mihelyt e képző az

appellativumokra is kiterjedt, szükség volt pluralisra is, ennek képzésében az ión *-ās, -ādos* tulajdonnevek¹⁾ segédkeztek, mint *Βιτās, Βιτāδος, Εἰρηνās, Εἰρηνāδος*, melyeknek hatása alatt keletkeztek a *στομάδες, δαλάδες, ληνάδες* stb. pluralisok. Az *-oūs, -oūdōs* (újgör. *-oū, -oūs*) végű nőneműek képzése az *-ō* végű nőneműektől indult ki, melyeknek *-oūn* acc.-hoz egy *-oūs* nom.-t képeztek (ez *-oūn* végű acc. csak az iónban, míg att.-ban *-ō*, mint a nom.) pl. *Σεραποῦν, Ἀρτεμοῦν, Μαντοῦν*, majd a nom. *Ζωσιμοῦς, Ἐρμαροῦς, Ἐδτυχοῦς* stb. a példákat l. Dieterich 167, Kretschmer 25. Az újgör. nom. *-oū* csak a K. u. 10. sz. után alakul ki. *Ἐρροῦ, Μελανιθοῦ* (a 10. sz. előtt csak e két példa ismeretes). Az *-oūdōs* plur. képzésére valószínűleg a hímnemű *-ādes* adta meg a lökést, bár ión minták, mint *Ἐρμαροῦς, -oūdōs, Ἀγαθοῦς, -oūdōs* itt sem hiányoztak, l. Thumb 232. Egyszóval e két újgörög declinatio-typus egy contaminatio eredménye, mely a *κοινή*-beli *-ās, -ā,*²⁾ *oū(s), -oūs* parisyllabák és az ión *-ās, -ādos, -oūs, -oūdōs* imparisyllabák közt állott be. Itt az ión elem befolyása és mondhatni kezdeményező szerepe a legerősebben kiérezhető.

XX.

A *-μ* végű igék az újgörögben mind átmentek az *-ω* végűek osztályába. Ennek élénk nyomai már a *κοινή*-ban is mutatkoznak, hol kétféle ragozási mód küzd még egymással. Egyik, mint a verba contracta: *τιθῶ, τιθῶν, τιθοῦσα, διδοῦ, διδοῦμεν, ἰστῆ, ἰστῶν*. Másik, mint a verba barytona: *δίδω, δίδεις, δίδουσιν, τίθω, ἐτίθοντο, ἴω, ἴει, ἴων* stb. l. Lobeck, Phrynichus 244. Az újgörögben ez utóbbi jutott diadalra. Kretschmer itt is ión befolyást lát. Tényleg már Herodotosnál igen gyakoriak a thematikus formák: *διδούς, διδοῦ, ἰστῆ* Krüger, Hom. und Herod. Formenl. 48. A feliratokon is: *διδούν, ἐκτιθεῖν, ἐπιτιθεῖν, διδοῦ* Kretschmer, 26. Mindamellett előfordúlnak az athematikus alakok is, úgy hogy e jelenséget nem lehet az iónban általánosnak tekinteni, pl. *δίδωσι, ἰστῆσι, τίθησιν, διδοίσιθα* (Herod. l. mint fent). Tény az, hogy az iónban jóval hamarabb és nagyobb mértékben megjelenik, mint az attikaiban, hol a K. e. 4–3. századból mindössze két példa ismeretes a feliratokon: *ἀπεδίδου* (K. e. 323.), *ἀφίει* (K. e. 287.), l. Meisterhans³⁾, 188. Sophokles Phil. 992-ben a legjobb kéziratok *τίθεις*-t adnak, bárha Dindorff a szabályos *τίθης* alakot állítja helyre. Ily módon el kell ismernünk, hogy

¹⁾ Herodianus II. 657. τὰ εἰς — ἄς περιστώμενα δύο κλίσεις ἐπιδέχεται καὶ ἰσοσυλλαβῶς κλίνεται ὡς Μηνᾶς Μηνᾶ καὶ περιτοσυλλαβῶς ὡς πελεκᾶς πελεκᾶντος· χωρὶς τῶν Ἰωνικῶς ἐκκερομένων διὰ τοῦ — dos, ὡς Βιτᾶς Βιτᾶδος, Κυρᾶς Κυρᾶδος, ἔστι δὲ ἠνόματα κῆρια.

²⁾ E declinatio Herod. II. 636. szerint dór eredetű.

e jelenség az ión dialektusokból indúlt ki s innen terjedt el lassanként a κοινῆ-ban, de megjegyzendő, hogy magától az attikaitól sem volt idegen s mint újítás már a K. e. századokban meglehetősen el volt terjedve.

XXI.

Attikai és böeotiai -ττ- val szemben az ión, ael és dór dialektusokban rendszeren -σσ áll s ez jutott uralomra a κοινῆ-ban is, újjörögben is. Itt-ott az attikai feliratokon is kimutatható: τέσ(σ)αρα (egy 7—6. századi vázán), θάλασσα (azon esküformában, melylyel az athenaiek K. e. 336-ban Nagy Sándornak hódoltak), διαλλάσσουντες, ἡσσηθη (egy Naxos-szal kötött szerződésben 4. sz.), βασίλισσα formában mindig -σσ fordul elő K. e. 307. óta. S viszont egynémely -ττ-t felmutató forma átment a mai görögbe is: κυττάρι (Kréta), πιττάκι és τέτταρες (Chios), melyek valószínűleg az irodalmi nyelvből hatottak be a köznyelvbe. Alapjában véve azonban itt az újjörög nyelvfejlődés a nem-attikai dialektusoknak kedvez, úgyszintén újjör. σήμερο is nem att. τήμερον, hanem ión σήμερον-ra megy vissza.

XXII.

Az attikaiban, továbbá arkadiaiban és elisiben eredeti -ρρ- rendszeren -ρρ-ré lett, míg a többi dialektusokban megmaradt. Idegen szavakban, Ἔρρ-σ-, θερρ-σ-, ὄρρ-σ-szal összetett személynevekben és a βύρρα szóban előfordúl az attikai feliratokon is, l. Meisterhans³ 92. l. A κοινῆ-ban nagy ingadozás áll be a két írásmód között; a papyrusokon ἄρρην, ἀρρηνικός, θαρρῶ mellett előjön ἄρρην, ἀρρηνικός, θαρρῶ, a pergamosi feliratokon azonban csak πορρωτέρω és θαρρῶν fordulnak elő, l. Schweizer 125. l.

Egyes formákban még az újjörög is megőrizte az -ρρ-et, így θαρρῶν, θαρρεύω, θάρρως: ezzel szemben csak -ρρ-et tüntetnek fel: ἀρρηνικός, μερρῖνι és χέρρσος. A formák ez ingadozásánál fogva a κοινῆ-ban csak a dialektusi formák küzdelméről lehet szó — de nem egyik v. másik dialektus túlsúlyáról — mely küzdelem aztán az újjörögben a fent jelzett kiegyenlítődéssel végződött.

XXIII.

Az újjörögben egy nasalis után következő tennis mediává lágyult, úgy, hogy ha a mai görög egy tiszta mediát akar kifejezni, akkor nasalis + tennis-t használ. Ez a változás már a κοινῆ-ban megfigyelhető: ἰνβλιᾶτος (= lat. ampliatu) lambron (= λαμπρόν), διὰ πάνδων, πάν-

δοθεν stb. l. Dieterich, 104. Már Kr. e. 400. előtt kimutatható a pamphyliai dialektusban, pl. *πεδεκαίδεα, γένωδαι, ἐξάγωδι*. Mivel Kretschmer (Einl. 293.)* kimutatta, hogy e hangváltozás a kisázsiai benszülötteknek is sajátja volt, biztosra vehető, hogy innen került a pamph. görögbe és ez úton a *χοινῶ*-ba és újjörögbe.

XXIV.

A *χοινῶ*-ban az *α*-tövek acc. sing.-nak *-αν* végződése átvitetik a consonantikus tövekre, pl. *γυναῖκαν, θυγατέραν, θυρίδαν, τριάδαν, μητέραν, παῖδαν* stb. l. Dieterich, 159. Ennek köszönhető, hogy a consonantikus declinatio az újjörögben majdnem teljesen beolvadt az *-α* decl.-ba, mert az *-αν* acc. alapján könnyen képeztek egy *-α* nominativust és így tovább, pl. *ἡ μητέρα, ἡ γυναῖκα, ἡ θυγατέρα* stb. E jelenség korántsem a *χοινῶ* újítása, hanem csirájában feltalálható már az ó-dialektusokban. Szórványos példákat hoz fel Kretschmer a kyprosiból: *ἀνδριάνταν, ἰματήραν*, a thessaliaiból: *τὰν κίοναν*, az elisiből: *ἀγαλματοφῶραν*, melyek a K. e. 5—4. századból valók. De sokkal általánosabb jelenségre tudunk hivatkozni az attikaiban: itt a K. e. 5. sz. végétől kezdve az összes *-ης* végű tulajdonnevek régi *-η* acc.-a helyébe *-ην* lép a feliratokon, pl. *Τισσαφέρην, Ἀριστοφάνην, Ἀριστοπείδην* stb. l. Meisterhans³, 136. Az appellativumok közül is *τριήρης, τετρήρης* és *ἰσοτέλης* már a K. e. 4. sz.-tól kezdve mutatnak fel nemcsak *-ην* végű acc.-t, hanem *-ου* végű gen.-t is, pl. *τετρήρην, τετρήρου, τριήρην, ἰσοτελοῦ* stb. l. Meisterhans³, 136. Platon Krat. 404. B.-ben *Δήμητρα* van hagyományozva, Schanz természetesen *Δήμητρα*-t ír helyette. Az attikaitól tehát éppen nem volt idegen ez átalakulás, teljessé azonban, miként a *χοινῶ*-ban, csak a császárság korában tudott válni (*πατριδαν, λιμέναν, χάριταν*, l. Meisterhans³, 130.). Mivel tehát itt a többi dialektusok gyér példáival szemben rendszeres és fokozatos fejlődést tudunk kimutatni, e jelenség magyarázásánál az attikainak kell előnyt adnunk.

XXV.

Kretschmer a *χοινῶ*-ban egyetlen egy attikai elemet enged meg csupán s ez a régi *-α*-nak *η*-val való helyettesítése, kivéve *ι, ε, ρ* után és *γ* előtt. Ez a sajáttság egyrészt azért fontos, mert kizárólag csak az attikában van meg az ókori dialektusok közül s így az attikainak legjellemzőbb tulajdonsága, másrészt azért, mert e tekintetben a *χοινῶ* és újjörög fel-

*) Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache (Göttinga, 1896).

tünő következetességgel ragaszkodnak az attikai álláspontjához. Úgy-
annyira, hogy ha egyéb sajátyságot nem is tudnánk kimutatni az újabb
görögben, mely az attikaiból származott, ez egymagában is elég volna
arra, hogy az attikainak a *κοινή* kialakulásában fontos és kiváló szerepet
tulajdonítsunk. De lássuk a nyelvtényeket. Ión *η* helyett att. *-a*-t látunk
a *κοινή*-ban: *πραγματᾶς* (ión *πρηγμα-*) Latyscheff II, 60. *τριάντα* (ión
τριήχοντα) Les Bas-Waddington II, 137. *ράχης* (gen. sing. íón *ρήχως*
h.), *χυρά* (att. *χυρία*, íón *χυριή*, újgör. *χερά*) Pap. Brit. Mus. 220. l. 118.
9a. *ἀέρας* (ión *ἤήρ*) Pap. Leid. II. W. p. 11a. *σφραγεῖδαν* (ión *σφρηγίς*)
BGU. I. 15. a. *θυμιατήρια* (ión *θυμητήριον*) Sathas, MB. II. 191.
πραματικῶν (ión *πρηγματικῶν*) Grenf. I. 48. 12. Dór *-a* helyett attikai
-η a *κοινή*-ban: *Λητῶ* (dór *Λατώ*) IHS. 4. 385. 7. *ληθαροκήσης* (dór
λάθαρος, att. *λήθαρος*) Pap. Brit. Mus. 122. 91. *μητέραν* (dór *μάτηρ*)
Pap. Brit. Mus. 247. 5. *βοήθισο* (dór *βοαδέω*) Stephanos, *Ἐπιγρ.* 85. l.
Εἰρηναῖς (att. *Εἰρηναῖος*, dór *ειράνα*) BGU. I. 38. 23. *ἤχοῦ* (att. *ἤχώ*,
dór *άχώ*) Pap. Leid. I, 395. *δηληθέντα* (att. *δηλωθέντα*, dór *δαλέομαι*)
Pap. Brit. Mus. 121. 806. *ψηφισμένον* (dór *φαφίζω*, *φαφισμα*) Sterrett
I, 252, 32.¹⁾ Ha az újgörögöt nézzük, hasonló eredményekre jutunk,
csak hogy itt a példák bősége és a nyelvfejlődés megállapodottságánál
fogva még biztosabban ítélnünk. Az újgörögben sohasem mondják:
χώρη, *ώρα*, *φορή*, *αγορή*, *σική*, *κακή*, *ιτέη*, *ἐλαίη*, hanem mindig és
mindenütt: *χώρα*, *ώρα*, *φορά*, *σικιά*, *κακία*, *ιτέα*, *ἐλαία* stb., mint az
attikaiban. Csak a melléknevek nőnemű alakjába kezd benyomulni *-η*
att. *-a* helyett, pl. *βέβαιη*, *παλαιή*, *δικαιη*, ez azonban nem az íón *η*, ha-
nem egészen újkori, analogikus fejlemény a *φρόνιμη*, *ἀνόστη* stb. sze-
rint, mely formák után, minthogy többségben voltak, az *η*-t *κατ' ἐξο-*
χῆν nőnemű végződésnek kezdték tekinteni s törekedtek lehetőleg min-
denütt alkalmazni. Az újgörög még ott is utánozza az attikait, a hol ez
kivételképen *ρ* után *η*-t tüntet fel *a* helyett, így pl. *κόρη*, *εἰρήνη*, *κρήνη*
formák az újgörögbe is átmentek. Az attikai szabály alul való kivételek
legnagyobb részét csak látszólagosak, a mint Hatzidakis²⁾ kimutatta. Újgör.
ἀκούσαμεν, *ἀνάγκασα* (pro *ἠκούσαμεν*, *ἠνάγκασα*) tulajdonkép augmen-
tum-nélküli formák, *τῆς γλώσσης*, *δόξας*, *μέλισσας*, *θάλασσης* a *τῆς*
χώρας, *ώρας* stb. analogiájára lettek, a Herodianustól említett *ἔχλα*,
κίχλα, *ὀμίχλα*, *ψά* (II, 527, 560; I, 306.) újképzésen alapulnak, úgy-
szintén újgör. *παῖδα* (*παιδεύω*), *λίμα* (*λιμάσσω*), *σποῦδα* (*σπουδάζω*) is

¹⁾ Ahrens, De dial. dor 126: «Nulla re Dorica dialectus apertius ab Ionica et Attica distinguitur, quam frequenti longi $\bar{\alpha}$ pro η usu». Aristid. Quinct. de mus. II. p. 93: ἡ Δωρικὴ τὴν ἐηλύτητα φεύγουσα τοῦ η τρέπειν αὐτῆς τὴν $\chi\omicron\eta$ σαν ὡς ἐς $\alpha\acute{\omicron}$ ρην τὸ $\bar{\alpha}$ νενομικεν».

²⁾ Einleitung, 56—102. l.

postverbalis újképzések, melyeknek a dór dialektushoz semmi közük. A *κοινή*-ban előforduló *σπίρης* Acta Apost. XXVII, 1. *μαχαίρη* Apocalypsis, XIII, 10. nem tekinthetők iónismuskoknak, hanem a *γλώσσα-γλώσσης* stb. mintájára való analogikus képzéseknek, mert feltűnő volna, hogy míg a tőszótagban sohasem jön elő ión *-ρη-* att. *-ρα-* helyett, addig a végződésben kivételesen felbukkanjon.

Az attikai szabály alul való tényleges kivételek csak egyes szavakra vonatkoznak, úgyannyira, hogy grammatikai szempontból nem is jöhetnek tekintetbe, hanem csupán mint a dór szókinés ritka maradványai szerepelnek: *Παρά* (Kephalleníában), *Δᾶμος* (Kalymnosban), *σιγανός* (Krétában), *Δαμαρρία* (Rhodosban), *λάθανον* (Krétában) l. Hatz. Einl. 98.

Ezzel végére jutottunk a Kretschmer által dialektusinak tartott elemek tárgyalásának. Vizsgálódásunk eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

Kétségtelenül dialektusi elemeknek tekintendők:

1. Az északnyugati dialektus csoport részéről *-στ-* (*-σθ* h.).
2. A dór dialektus részéről a nőnemű *ἡ λιμός*, néhány *-ξυ* végű aoristos s néhány att. *-η* helyett *-α-*t feltüntető szó (e két utóbbi jelenség csak az újjörögben mutatható ki biztosan).
3. Az ión dialektus befolyásának tulajdonítandó a hehezet-dissimilatio a *κιδών*, *κιδίρη*, *βιάθραχος* szókban, az *οὐδός* és *οὐλος* szavak, az *-ᾱ*s és *-οῦ* s) végű újképzések declinatioja, a *-μι* végűek átmenése az *-ω* végűek osztályába s néhány nyílt forma.

4. A pamphyliai dialektus, illetve a kis-ázsiai bennszülöttek nyelve hatásának eredménye az *μπ > μβ*, *ντ > νδ*, *νκ > γκ* hangváltozás.

5. Az összevonás és eredeti *α*-nak *η*-val való helyettesítése tekintetében a *κοινή* (és újjörög) egészben véve az attikai dialektust követi.

Ha tehát az előtt a dilemma előtt áll a tudomány, hogy a *κοινή*-t attikainak tekintsük-e, vagy ettől egészen különböző eredetűnek — a mi fölött már Galenus*) ingadozott — akkor határozottan az előbbi lehetőség mellett kell állást foglalnunk. Az attikainak ugyanis két legjellemzőbb tulajdonsága, mely őt a többi dialektusoktól élesen megkülönbözteti, uralomra jutott a *κοινή*-ban is, újjörögben is. E körülmény nyújtja a legerősebb bizonyítékot a mellett, hogy a *κοινή* fejlődése

*) περὶ διαφορᾶς συγγμῶν VIII, 584, 17, Kühn: ἡμεῖς μὲν οὖν ἠρώμεθα τὴν κοινὴν διαλεκτὸν, εἴτε μίᾳ τῶν Ἀττικῶν (πολλὰς γὰρ εἴληφε μεταπτώσεις ἢ τῶν Ἀθηναίων διαλέκτος) εἴτε καὶ ἄλλῃ τις ὄλωσ. δείκνυμι γὰρ ἐτέρωθεν τὴν ἡμετέραν περὶ τούτου γνώμην.» Sajnos, hogy az irat, melyre ez utolsó szavakban ezélez, elveszett s így kérdésünkre vonatkozólag egy fontos bizonyítéktól vagyunk megfosztva.

csakugyan az attikaiból indult ki s ennek alapján állott mindvégig a különböző dialektusok kisebb-nagyobb befolyása daczára is. A többi dialektusok közül az ión hatolt be mélyebben a grammatikai formákba, a dorismusok csak egyes szavakra szorítkoznak, míg a hangrendszert befolyásolta egyfelől az északnyugati dialektuscsoport, másfelől a kis-ázsiai nyelv egy-egy ízben.

Látszólagos dialektusi elemek, melyek valamely oknál fogva nem hozhatók szoros kapcsolatba egyik dialektussal sem, hanem önálló fejleményeknek tekintendők: az itacismus, az *ai* diphthongus monophthongizálása, az *-εσ* acc. plur. a mássalhangzós töveknél, a β , γ , δ mediák spirantizálása és a psilosis. E jelenségek vagy csak részben vannak ki-fejlődve a dialektusokban, vagy chronologiai és geographiai tekintetben messze esnek a ρ -ban való első felmerülés idejétől és helyétől, vagy fojlódásuk magának az attikainak keretében is megérthető. A legtöbb esetben azt látjuk, hogy a ρ -ban általánossá váló jelenség csirájában több dialektusban is megvolt. Az ily jelenségeket nem czélszerű dialektizmusoknak tekinteni, hanem oly fejleményeknek, melyek a dialektusok egy nagyobb centrumából kiindulva csak a ρ -ban tudtak teljes érvényre jutni.

Kétségtelenül nem dialektusi elemek: a *-σαν* végű imperf. plur. 3. sz., ρ szomszédságában $\iota > \epsilon$ változás, *-οις* dat. plur. a consonantikus töknél, a paroxyton ékezés (nagyon is elszigetelt természetükénél fogva), *εἰμί* medialis alakjai (újképzés), az *-άω* és *-έω* végű igék keveredése, a *-ῥα* aor. kiterjedése (specialis újgörög jelenségek).

Kétségtelenül nem-attikai elemek, melyek az attikai természetével ellenkeznek: *-σσ-* a *-ττ-* helyett, *-ρσ-* a *-ρρ-* helyett. Az előbbi jelenséget illetőleg az újabb görög nyelvfejlődés általában véve az attikaival ellenkező használatot juttatta diadalra. Figyelembe veendő, hogy ez esetben az attikaival szemben a többi dialektusok csaknem mind megegyeztek s így nem lehet feltűnő, ha a ρ -ban az elszigetelten álló attikai jelenség nem tudott érvényesülni. Az *-ρσ-* és *-ρρ-* váltakozása a ρ -ban a formák erős küzdelmét mutatja, mely — a mint az újgörögből kiténik — nem járt az attikai teljes leveretésével, hanem bizonyos kiegyenlítődéssel végződött a kétféle használat között.

Vizsgáljuk meg, hogy nem mutathatunk-e ki még más olyan jelenségeket is, melyek közösen előfordulnak az attikaiban és ρ -ban is. Thumb*) összehasonlítván a vulgaris attikait a ρ -val, a kettő között a következő megegyezéseket találta: 1. Anaptyxis liquida és nasalis között, pl. *τουραμάροχης* e h. *τουρμαρόχης* (a ρ -ban), *Ἐρεμῆς* (attikaiban). 2. $\epsilon\iota > \epsilon$ hangváltozás, pl. *πλέον* (ρ), *ὕρισα* (att.). 3. Vulgaris

*) Die griechische Sprache, 207. 1.

aspiratio: *θρόφος* (x.), *χόλγος* (att.). 4. *γν > ν*, pl. *γίνομαι* (x.), *Ἀριάννη* (att.). 5. Szótagdissimilatio: *ἀναβάξω* (= *ἀναβιβάζω*) x., *Γλαυκλήης* (= *Γλανχοκλήης*) att. 6. *ανάβα, κατάβα* (= *ανάβηθι, κατάβηθι*) a x.-ban és egy attikai vázán. Ezekon kívül még több jelenséget lehet kimutatni az attikai köznyelvben, melyek később a *κοινή*-ban elterjedtek vagy továbbfejlesztődtek. Így szónévi *ν* assimilatioja a következő consonansokhoz, mely a *κοινή*-ban a *ν* eltűnését vonta maga után, már a K. e. 5. sz.-ban gyakran fordul elő az attikai feliratokon, pl. *ἑσσίτου ἐνδεία* (K. e. 444.), *ἔσσανιδι* (K. e. 424.), *ἔς Σάμω* (K. e. 410.), *τὸλ λόγον* (K. e. 420.), *τὸλ λίθων* (K. e. 409.), *ἔρ Πόδω* (K. e. 403.). -σx-, -στ- előtt pedig teljesen kiesik a *ν*, pl. *ἔ Σαμβωνιδῶν* (K. e. 409.), *ἔστῆλη* (= *ἐν στῆλη*) K. e. 445. l. Meisterhans³, 110. E jelenségnek egészen megfelel az, ha a *κοινή*-ban ilyen írásokat találunk: *τὸ στάβλον, τῆ σορόν, τῶ βιωμών, τῆ μίσθωσιν* stb. A K. u. 2. sz.-ban már a névelő végű *ν*-jét sehol sem találjuk jelölve a papyrusokon. Innen kiindulva lassanként eltűnt szónévi *ν* az összes beszédrészeknél; *εἰς βοβῶᾶ, τὸ γραφίω, δὸς χάρι* stb. l. Dieterich, 89.

A birtokos névmásnak a személyes névmás genitívusával való pótlása már az ó-attikaiban meghonosodott (*ὁ πατήρ μου* stb.). *ἑαυτοῦ* (*αὐτοῦ*) és *αὐτοῦ* már a K. e. 4. sz. attikai feliratokon functiójukat tekintve gyakran feleselődnek egymással. Ennek következménye az, hogy a *κοινή*-ban a *ἑαυτοῦ* reflexiv birtokos névmást teljesen kiszorította az *αὐτοῦ* forma, l. Meisterhans, 154.

A *ὄς, ῆ, ὄ* vonatkozó névmást tárgyi helyzetben már a 4. sz. attikaiban *τὸν, τῆν, τὸ* névelő-alakok helyettesítik, pl. *λυκῖνος ἀνέθηκεν τῆ(ι) Ἀθηναία τὸ* (= *ὄ*) *πρῶτον ἡργάσατο*. A papyrusokon: *τὰ βουίδια τὰ* (= *ᾶ*) *ἐλάβατε* l. Dieterich, 198.

Az *-a* kötőhangzó benyomulása az erős aoristosba szintén kimutatható a K. e. 4. sz. elejéről való attikai feliratokon e két formában: *εἶπα* és *ἤνεργα* l. Meisterhans³, 183. A *κοινή*-ban: *ἐνέργασα* (*ἐνέργας*) már a K. e. 5. sz. attikaiban is, *ἦλθα, ἔλαβα, ἔλεγας* l. Dieterich, 237.

Ha már most megfordítjuk a dolgot és azt kérdezzük, hogy a többi dialektusoknak az attikaitól elütő, jellemzetes tulajdonságai vajjon feltehetőek-e a *κοινή*-ban is, akkor általában véve tagadó feleletet nyerrünk. Az *ao* (*ao*) > *a* dór összevonásnak, mint pl. *τᾶν ἐλαιᾶν* (att. *τῶν ἐλαίων*), *τᾶν ἡμερᾶν, γελᾶντι* (att. *γελῶσι*), *νικᾶντι, φᾶμες* (att. *φῶμεν*), *πρᾶτος* (att. *πρῶτος*), *ᾶς* (att. *ἔως*) stb. — nem tekintve néhány *Λαο*-val összetett tulajdonnevet (*Λαδικεύς* Ath. Mitt. 19, 128.), melyeknek dór eredete nincs kizárva — a *κοινή*-ban semmi nyoma sincs. Dór és aol *a* az *ε, ο* helyett, pl. *ᾶτερος, ἰᾶρός, τράπω, ἄλλοτα* stb., a már említett *πιάξω* kivételével a *κοινή*-ban nem mutatkozik. Az aolban *ο* és a gyakran váltakoznak, pl. *φίκατι, διακατίοι, κόθαρος* (= *κάθαρος*), *τέτορες*

(= τετταρες) stb., effélének nyoma sincs a κοινή-ban. Az általános dór sing. 3. sz. -τι, δίδωτι (att. δίδωσι), pl. 3. -ντι, φέρωντι (att. φέρουσι), plur. 1. -μες, φέρομες (att. φέρομεν), a passiv futurumnak activ suffixumokkal való képzése, ἀναγραφῆσει (att. ἀναγραφῆσεται), a krétai υ (= λ) consonansok előtt, ἀσος (att. ἄσος), ττ és ζ (= att. σ), pl. ὀπίστος, ὄζος (= ὄσος ὄσος), az elisi rhotacismus, τίρ (att. τίς), arkadiai -ντι > -νσι, pl. χρίωνσι, a hímnmű -a tövűek -ao, ill. -aw gen. végződése, pl. Ἀπρειδαο, οἰκίaw, thessaliai plur. 3. med. -νθο, ερένονθο (att. ερένοντο) stb. — minde dialektizmusok nem fordulnak elő sem a κοινή-ban, sem az újjörögben. A bœotiaiak, kyprosiak, makedonok, arkadiaiak és lakoniaiak -ου-ja (att. -υ h.) csak a tsakoni dialektusban maradt fenn. A *f* az újjörögben eltűnt, mindössze e két szóban maradt meg: Βοίτυλος (κοινή-ban Βίτουλα) és σακολαίβα (= durva kendő). Az ión nyílt formákról már láttuk, hogy csak gyéren fordulnak elő a κοινή-ban s a minimumra redukálódtak az újjörögben. De az ión εο, εου > ευ összevonásnak sincs nyoma a κοινή-ban, mint pl. ión ἐποίηεν, ποιεῦσι. Ugyanez áll a χότερος, κοῖος, κόσος, κοῦ, κόθην stb. névmásalakokra s mindazon esetekre, hol idg. labialisálható gutturalisról (q) van szó, melynek az attikaiban egy tiszta labialis (π), az iónban pedig egy tiszta gutturalis (χ) tenis felel meg.

Távol vagyunk attól, hogy — mint W. Schmid tette¹⁾ —, az attikaival szemben minden dialektusi elemet tagadjunk a κοινή-ban, de nem kevésbé attól is, hogy azt egy olyan tarka keveréknek tekintsük, a milyenek Kretschmer képzei. Mindig az ő érdeme marad, hogy rámutatott a κοινή-nak az attikai mellett más dialektusokból is származott elemeire, de kétségtelenül túlzásba esett akkor, mikor az attikainak oly csekély jelentőséget akart tulajdonítani a κοινή kialakulásában. Nemcsak a nyelvtények bizonyítanak az attikai döntő befolyása mellett, hanem a történeti körülmények és az ókori írók nyilatkozatai is. Egy oly nagyszabású dialektuskeveredést, a milyent Kretschmer tesz föl, nem lehet elképzelni valamely közös alap, valamely egyesítő tényező nélkül. Még egy más föltétele is van annak, hogy a különböző dialektusok keveredése útján egy egységes társadalmi nyelv létrejöhesse. Ehhez az egyes dialektusokban beszélő egyéneknek nemcsak pillanatnyi összeverődése, hanem huzamosabb együttléte, folytonos és beható érintkezése is szükséges. Ezért kevés súlyt kell helyoznünk Malalas²⁾ és Antiochiai Libanios³⁾ azon tudósításaira, hogy Antiochiában makedonok, argivok, krétaiak, kyprosiak, athenæiek és zsidók is voltak, valamint azon, már említett, papyrusi

¹⁾ Atticismus, IV, 527.

²⁾ Krónikája 201. és k. ll.

³⁾ Ἀντιοχικός I, 237.

adatra, hogy a Ptolemæusok hadseregében csaknem az összes hellén törzsek képviselve voltak. A legfőbb dolog, az, hogy e törzsek milyen számarányban oszoltak meg egymás között s mennyi ideig voltak együtt, nincs hagyományozva, pedig biztos következtetést csak erre lehetne építeni. Minden jel arra mutat, hogy a *κοινή* kialakulásának kezdetét nem szabad az anyaországtól elszakítanunk. A mykalei győzelem (479) összehozza az attikaiakat az iónokkal, Athen kereskedelmi és társadalmi központtá lesz, ide tódul az idegenek, első sorban iónok raja s viszont attikai telepítések történnek a szövetséges városokba (Eubœa, Naxos, Andros). Az ión-attikai érintkezésnek és keveredésnek nyomai már a K. e. 5. sz.-i attikai nyelvben érezhetőek. A tragédiákban és Xenophon prózájában már gyakran találkozunk ión eredetű szavakkal.¹⁾ A feliratokon alkalmilag ión grammatikai sajátosságok is előjönnek (mint η s az össze nem vont formák), vagy az attikai és ión hangtünemények bizonyos feszültségi viszonyban vannak egymással (mint $-ττ-$ és $-σσ-$, $-ρρ-$ és $-ρσ-$).²⁾ Itt-ott még dór $α$ $η$ helyett és a $ϕ$ is előfordulnak.³⁾ A *κοινή* alapja tehát, az attikainak ión s néha dór elemekkel való keveredése megvolt már magában az attikai köznyelvben a K. e. 5–4. századokban. Fülöp és Nagy Sándor óta a makedon királyi cancellaria s a pelli udvar hivatalos nyelve az attikai volt s így az egységes kormányzat nyelve mindenesetre befolyással volt a nép nyelvére is. A nyelvegység útját az attikai egyengette, hajlékonyságánál fogva helyet engedett az idegen elemeknek is anélkül, hogy alapjelmét bármi csekély mértékben is megváltoztatta volna. A K. e. 5. sz.-ból származó pseudo-xenophontianus *Πολιτεία Ἀθηναίων*-ban ezt olvassuk az athenæiekről: «*φωνῆν πᾶσαν ἀκούσαντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς. καὶ οἱ μὲν Ἕλληνας ἰδίῃ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρῶνται. Ἀθηναῖοι δὲ κεραιμένῃ ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων*» (II. 3.).

Döntőleg segítette elő a *κοινή* kifejlődését Nagy Sándor világpolitikája. Hódító seregei, melyben makedonok és hellének egyesítve voltak, az attikai kulturával együtt a nyelvet is elterjesztették a Keleten.⁴⁾

¹⁾ Πι. ἀλωπός, ἀμωμός, ἀγλύς, βιστάζω, βρέχω, καρχίσιον, κομμός, λαίχλη, ὀδηγέω, σαργάνη, σάρων, σκύλλω, φλογίζω l. Thumb, Die gr. Spr. 217.

²⁾ I. Meisterhans,³ 16. Kretschmer, Griechische Vasen-Inschriften, 178. és k.

³⁾ L. u. o.

⁴⁾ Az attikai kulturának az egész görögység felett való uralmát, mely már a K. e. 5. sz.-ban kezdődik, jellemzik Isokrates híres szavai: «*Τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥστ' οἱ αὐτῆς μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γέγονασιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποιήκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέγοντας*». (Panegyrikos, 50. a.)

Igy az attikai, mihelyt talajától megfosztva, idegen ajkakra került, természetesen még több idegen elemet vett föl magába. Jellemző és a többi dialektusokétól eltérő sajátágaiból sokat kellett, hogy veszítsen, de viszont a többi dialektusoknak is el kellett hagyni legfeltünőbb specialitásaikat. Dialektus-keveredésnek kellett előállania a szó legszorosabb értelmében, de kellett lenni egy oly nyelvnek, mely e keveredésben alapul, úgyszólván a különböző elemek összeolvasztó tégelyéül szolgáljon s ez a nyelv a kulturájuknál és páratlan irodalmuknál fogva a hellén világ szellemi vezéreivé avatott attikaiaké volt.

Nem pusztá bizelgés az, a mit Aristides rhetor mond az athenaiekről; «*οἱ ὑμῶν ὁμόφωνος μὲν πᾶσα γέγονεν ἢ οἰκουμένη . . . ἴδιοι δ' ἂν καὶ τοὺς ἠιόχους καὶ νομέας καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς θαλάττης ζῶντας καὶ πάντα ὅσα ἔθνη καὶ κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας τῆς παρ' ὑμῶν φωνῆς ἔχομένους*» (Panathenaios, p. 244.). Ebben a történeti igazság annyi, hogy a hellénisztikus korban beállott nyelvégység megalkotásában az oroszlátnrés az attikai dialektust illeti meg. Egyfelől azért, mert a dialektuskeveredés félreismerhetetlen jelei már az attikai különéltében jelentkeznek, másfelől azért, mert a kialakult *κοινή*-ban az összes dialektusok közül leghathatósabbban az attikai elemek szerepelnek.

DARKÓ JENŐ.

AZ OKOS LEÁNY.

A czinkotai kántor szellemes rokonának, a tétényi bíró leányának történetét először Kiss János «*Elmés nyájasságaiban*» (Sopron, 1806. 7—10. ll.) találjuk feljegyezve. Nagyjából e történetke következőleg hangzik: Mátyás király egyszer éjnek idején keresztül utazik Tétényen. Kocsijának kereke, az útban heverő malomköbe ütődve, eltörik s a király hanyagságukért azt kívánja a tétényiektől, hogy mire visszajön, nyúzzák meg a malomkövet. A hinárból a bíró okos leánya húzza ki őket, azzal a kéréssel fordulva a visszaérkezett királyhoz, hogy ha már azt kívánja, hogy a malomkőnek lenyúzzák a bőrét, legalább előbb vetesse vérét. — Mátyásnak igen megtetszett az elmés leány felelete s szobaleánynyá tette udvarában oly feltétel alatt, hogy engedelme nélkül senkinek tanácsot nem fog adni. Történt azonban, hogy két csizmadia ment árulni a budai vásárra; egyiknek taligája, a másiknak lova vala. A ló megcsikózott s a taligás erősen állította, hogy az ő taligája ellette azt. El nem igazodhatván, a királyhoz mennek, a kinek távollétében a szobaleánynak beszélik el ügyüket. Ez azt mondja nekik: «A király kiment a Duna partjára,

mivelhogy a már érésben levő kölesére rákaptak a potykák s azokat nyilazza.» A peresek lehetetlennek állítják; kiknek mond a leány: «A taliga sem ellhetett csikót.» A király hazajövet megtudván a környülállást, hazaküldötte az ígérését megszegett leányt, megengedvén azonban neki, hogy a mit legjobban szeret, azt elviheti magával. A leány erre álomhozó szert tesz a király ételébe s italába s az alvó királyt kiviszi magával Téténybe. Mikor Mátyás felszerken s a leányzó elmondja neki a történeteket, a király visszaviszi magával Budára.

E mesénk ahhoz a typushoz tartozik, melyben egy alacsony származású leányt vagy a király, vagy valamely más előkelő férfiú, ki nagy okosságát előzőleg kiprobálta, nőül vesz. Egy idő múlva azonban ismét haza kell térnie és pedig az ide tartozó mesék többségében azért, mert egy pörös ügyben a férje igazságtalan ítélete folytán vesztes félnek utasítást ad, hogyan kell a királyt ítélete természetellenes voltáról valamely éppen oly képtelen cselekedettel meggyőznie. Minthogy azonban azt, mi neki leginkább kedves, magával viheti, álomhozó itallal elaltatott férjét viszi haza, ki álmából fölébredvén, vele kibékül.

Ha e tipikus vonásokat figyelemmel kísérjük, látni fogjuk, hogy egyikük-másikuk magyar mesénkben romlott állapotban fordul elő (pl. hogy Mátyás király az okos leányt csak szobaleánynyá teszi udvarában; a király ítélkezésének hiánya a peres ügyben), de egészében történetkénk mégis kétségkívül a jelzett mesekör egyik tagja s rokona ama számos mesének, melyeket Köhler R. állított össze az *Archiv für slavische Philologie* V. k. egy idetartozó délszláv mese megvilágítása céljából. (Ujabban Köhler R. kisebb műveinek Bolte J. kiadta gyűjteményében I. 445. s k. ll.) E mesék eredetét kutatva, szintén arra a forrásvidékre jutunk, honnét «a czinkotai kántor» és társainak oly hatalmasan feldagadt mesefolyama ered. Ugyancsak a Çukasaptatiban találunk egy történetet Vikramádjitjáról, az ismeretes ind királyról, melyben valamely csodálatos jelenséget kellene megmagyarázni. E magyarázatot a király udvari papjától kívánja s száműzetéssel fenyegeti őt, ha öt nap alatt választ nem ad. Szomorúan megy a pap haza s leánya, Bálapanditâ (= az okos leány), megkérdeve tőle bánata okát, vállalkozik reá, hogy megfelel helyette. (L. Benfey «Die kluge Dirne» cz. tanulmányát az «Ausland» 1859. évi folyamában.) Ime, főbb vonásaiban «a czinkotai kántor» meséje, azzal a különbséggel, hogy a király feladatát valamely alárendelt férfi-személy helyett a pap leánya oldja meg. Egy tibeti változatban (*A Dsanglun, vagy a bölcs és bolond* cz. munkában, kiadta és németre fordította Schmidt J. J. Pétervár, 1843.) szintén okos nőről van szó, ki ugyanazon rejtvényeket, hasonló körülmények között fejt meg, mint Çakatala a Çukasaptati azon meséjében, mely véleményem szerint a «Czinkotai kántor» történetének arche-typusa. (L. «A czinkotai kántor és rokonsága» című dolgozatomat a

«Mátyás Király Emlékkönyvben».) Benne is királyok viszálykodásáról van szó. Siritigata királyának eszébe jut megpróbálni, van-e Nyanyod királyának eszes minisztere? E végből küld neki két egyforma kanczát azzal a kérdéssel, melyik az anyakancza, melyik a csikaja? A király miniszterének menyé, Viçâkhâ, megoldja ezt a kérdést, meg a másodikat is, hogy t. i. egy egész hosszában egyforma fadarabnak hol az alsó, hol a felső vége? Mikor a király megtudja, ki volt a találós kérdések megfejtője, az okos nőnek örömeiben a «király huga» címet adja.

Nem vethetünk itt ügyet e mesék további keleti mellékformáira, hanem áttérünk mindjárt «a tétényi leány» mesekörének az előbbiekhöz való viszonyára. Úgy a magyar mesében, mint rokonaiban, első sorban az okos nő megjutalmaztatásának kellett más formát öltenie, mert annak a kitüntetésnek, mely a király hugává való emeléssel járt, csak Indiában, vagy az indiai szokásokkal ismerős országokban volt meg a maga jelentősége. Ennek helyébe tehát a királylyal való házasság (illetőleg, a magyar változatban, a király szolgálatába való állás) lépett, minek következtében az okos nő természetesen nem lehetett többé a miniszter menyé. Az itt beállott cserében azután a népek ugyanazon hajlandósága érvényesült, melyet «a czinkotai kántor» mesekörének alakulásában is megfigyelhetünk, hogy t. i. a nép alacsonyorsú gyermekének szellemi kiválósága állíttassék szembe a születés- s rang-szerezte előjogokkal. Így lesz a miniszter menyéből alacsonyorsú leányzó s e változás folyamányaként egész természetesen váltja fel a miniszter személyét is a leány atyja, hogy a király hozzá intézze szorongató kérdéseit, sőt egyes változatok még tovább menve, ez alakot teljesen mellőzik s ezekben a király egyenesen a leányt teszi próbára faggató rejtvényeivel. Ez idáig a mese magva. (L. Benfey, i. h.) A király s az okos leány házassága után történtek későbbi járulékok s tényleg több idetartozó mesében, köztük magyar változatokban is,*) nem fordulnak elő.

A mi az «okos leány» elmésségének próbáit illeti, azok első sorban, épp úgy mint «a czinkotai kántor»-nál, egyszerű találós kérdések, sőt néhány változatban ugyanazok, melyek «a czinkotai kántor» mesekörében is előfordulnak, így pl. Colshorn *Die kluge Dirne* cz. alsószász meséjének (26. sz.) a következő kérdései: Mily nehéz a hold? Mily messze az ég? Radloffnál, *Proben der Volkslit. d. türk. Stämme* I. 60. s k. l. Hány csillag van az égen? stb.

De e rejtvényeken kívül még két csoport megoldani való feladata van az okos leánynak. Egyikbe a király ama kívánsága tartozik, hogy az okos leány bizonyos, látszólag lehetetlen, mert egymást kizáró föltételek

*) Így Arany-Gyulai, N. K. Gy. I. 16; Nyelvőr IV. 375. l.; u. o. XV. 231. l.

mellett, jöjjön hozzá. Köhler fönn említett dolgozata a különféle európai népek mesekincséből egész sorozatát állítja össze e feladatoknak, melyek — mint láttuk — a tétényi leány meséjéből ugyan hiányzanak, de a többi, Köhlertől nem ismert, magyar variánsban szintén megtalálhatók. Így:

Arany-Gyulai. N. K. Gy. I. 16. (Debreczen.)

Menjen a leány, mégse menjen,

Köszönjön is, mégse köszönjön,

Vigyen is ajándékot, ne is.

Megoldás: Apja szamarára ül. A király elébe érve, egy szót sem szól, hanem meghajtja magát. Egy szítával leterített galambot a szita alól elrepít.

Nyelvőr II. 275. (Gyöngyös.)

A leány jöjjön lovon is, nem is,*

Gyalog is, nem is,

Keczeletlen is, nem is.

Megoldás: Ballábát a szamárra tette, a jobb lábával úgy ugrált a szamár mellett. A szamárnak keczelét kötött, maga előtt pedig egy csepp se vót.

*Nyelvőr IV. 375. (Oroszáza.) Az öreg ember és az arany mozsár.***

Menjen el a leány a király előtt se felöltözve, se levetkezve,

Se kocsin, se gyalog.

Megoldás: Levetkőzik s egy hálót vesz magára. Ennek négy sarkát oda köti egy kocsisaroglyához.

*) Ez a feladat átment egy külön mesecsoportha is, hol arról van szó, hogy valamely alattvaló vezesse egyszerre ura elé legnagyobb ellenségét s legnagyobb barátját, némely szerkezetben legjobb szolgáját s legjobb gondúzójét is, minek következtében azután feleségét, kutyáját, szamarát s kis fiát viszi magával. Előfordúl a Gesta Romanorumban is s lehet, hogy a Hármaskönyv révén került az a — Toldi nevéhez fűzött — változata a magyar nép ajakára, melyet a Pesti Hirlap 1882. okt. 18. számában közölt. Megvan különben az *Argirus* Dózsa Dániel-féle átdolgozásában is Kőváry László *Száz történelmi regéje* 59—60. lapjain.

**) E mese bevezetésében egy szegény öreg ember ekéje szántás közben egy arany mozsarat vet föl. Keresi törőjét is, de hiába. Leánya figyelmeztetése ellenére a királynak viszi ajándékba, ki — a mint az okos leány előre megmondta — csakugyan a mozsártörőt is számon kéri a szántóvetőtől. Hasonló bekezdést találtam az «okos leány» következő változataiban: Visentini I. Fiabe mantovane 36. (La giovane accorta); Pitre J. Nouvelle popolarie toscane XV; Nerucci, Sessanta novelle popolari montalesi 3; Corazzini, Componimenti minori (La storia del pestù d'ör.) pag. 482; De Nino, Usi e Costumi Abruzzesi III. 16; Grimm, Kinder- u. Hausmärchen, 94; Veckenstedt, Wendische Sagen, Märchen u. abergläubische Gebräuche,

Nyelvrör. XV. 231. (Göcsej.)

A leány hozzon is, ne is,

Legyen is, ne is.

Megoldás: Két szita közt egy galambot hoz s mikor a király meg akarja nézni, mi van a két szita közt, a galamb elröpült: volt is, nem is.

E kérdések párhuzamait mesekörünk külföldi változataiból garmadával állíthatnám össze, de e helyett csupán arra akarok még rámutatni, hogy valamint a «czinkotai kántor» mesekörének egyes rejtvényeit «az okos leány» néhány variánsában is megtaláljuk, úgy viszont ez utóbbi mesekör most tárgyalt feladat-csoportjára nem ritkán «czinkotai kántor»-változatban is akadunk, mely körülmény kétségtől e két mesekör rokonságának újabb bizonyítéka. Lássunk néhány példát:

Bladé, Contes populaires de la Gascogne, III. 298.

Ne jöjjön a pap se gyalog, se lovon,

Se mezítelenül, se ruhában.

U. ez: Bartsch, Sagen, Märchen etc. aus Meklenburg I. 496; és Meyer, Volksmärchen aus Schwaben 99. l.

Revue des traditions populaires. VI. 482.

Jöjjön a pap se mezítlen, se ruhában,

Se lovon, se gyalog,

Ne jöjjön az úton.

Luzel, Contes populaires de la Basse-Bretagne, III. 372.

Ne jöjjön a pap se vasárnap, se hétköznap,

Se az úton, se a mezőn,

Se nappal, se éjjel,

Se mezítlen, se ruhában,

Se gyalog, se lovon, se kocsin,

Se előre, se hátra.

De van az «okos leány» mesekörében a végzendő munkáknak még egy csoportja; ebbe oly teljességgel meg nem oldható feladatok tartoznak, melyeket az okos leány valamely hasonló, szintén teljesíthetetlen

230. l. — Egy másik csoportban, melyet nálunk az «Ethnologische Mittheilungen» I. 365. lapján Ipolyi hagyatékából «Arany eke» cz. közölt mese képvisel, a történet azzal kezdődik, hogy a király valamely tárgynak értékét óhajtja megtudni, így a magyar mesében az arany ekéét, egy languedoci változatban (*Revue des langues romanes* 3, 402.) saját palotáját, több másban a szakállát s ezekre a rokon kérdésekre hasonló válaszokat is nyer. Így a magyar változatban: egy májusi és áprilisi eső ér többet a király ekéjénél, a languedoci mesében: egy augusztusi harmat ér többet a palotánál s Vuk szerb változatában a király szakállá annyit ér, mint három eső nyári időben.

kivánság szembeállításával odáz el magától. Ilyen «a tétényi leány» meséjében a királynak a malomkőre vonatkozó kivánsága,* a bíró leányának reá adott válaszával. Ennek párját a tölem ismert változatokban csak egyszer találtam, t. i. a gyöngyösi magyar variánsban, melyben szintén Mátyás király szerepel, de nagyon gyakoriak mesekörünkben a többi magyar változat következő feladatai:

1. *Debreczen*: A király százesztendő s kenderét fonja meg a leány arany fonálnak. — A leány: Van nekik százesztendő s övényük, csináltasson a király abból arany orsót, akkor megfonja az arany fonalat. (Ugyanígy a göcseji változatban.) Az Ipolyi-félében egy marék lenből fonjon a leány annyi fonalat s a fonalból szőjjön annyi vásznat, hogy a király katonái mind megferjenek alatta. A válasz pedig: Itt van egy kis darab fa; csináljon belőle a király orsót, rokkát, motollát és szövőszéket, és parancsolatja teljesítve lesz. — Az elsőhöz hasonló feladatokat, ugyanoly válaszokkal, találunk Vuknál (27. sz.) és Haltrich erdélyi szász meséi egyikében (46. sz.); az Ipolyi-éhoz közelebb állókat Nerucci, De Nino és Corazzini fönebb említett darabjaiban.

2. *Debreczen*: Van a királynak egy lyukas korsója a padláson; a leány foldja meg. — Válasz: Fordíttassa ki a király a korsót, mert az öregapja sem látta, hogy színéről foldoztak volna meg valamit. (Hasonlóan a göcseji változatban.) E feladat a válaszszal együtt megvan Haltrichnál (i. h.). V. ö. még Heykar történetének említett feladatát, továbbá ehhez hasonlót Radloff i. h.

Még egy utolsó, figyelemre méltó mozzanatát kell említenünk mesénknek: azt a pörös ügyet, melyet a királynévá vagy királyi szobaleánynya stb. lett okos leány, saját kárára ugyan, de az igazságnak megfelelően, oly ügyesen intéz el. «A tétényi leány» meséjében már megismerkedtünk ezzel a furcsa pörös ügygyel, melynek párjára a magyarok közül még a gyöngyösi változatban akadunk. Itt az okos leány Mátyás király első miniszterének lett a felesége s hogy jó dolga volt, megkezdett apja szamaráról, melylyel a királyi udvarba jött. Hát a samár megellett egy taliga alatt s ennek gazdája azt mondta, hogy az ő taligájának samara lett. Ebből perpatvar keletkezik a samár gazdája s a taligás ember között s mikor ügyüket a miniszter elé viszik, az asszony azt mondja nekik, hogy az ura elment a buzába csukát löni stb., úgy mint a «tétényi leánynál».

Hogy mily állandó vonása mesekörünknek e furcsa perpatvar s vele együtt az «okos leány» ügyességének utolsó próbája, a rászabott

* A bölcs Heykar történetében (Ezer egy éj) szintén malomkőre vonatkozik az egyik feladat, de itt a király azt kívánja, hogy H. a darabokra zúzott malomkövet varrja össze.

büntetésnek kijátszása is, arról mindenkit meggyőzhet egy pillantás Köhler fenn idézett dolgozatába, melyben az ide tartozó számos párhuzam a lehető teljességgel össze van állítva.

BINDER JENŐ.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Marcus Tullius Cicero, A legfőbb jóról és rosszról. (Latinul és magyarul.) Görög és latin íróknak a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága által rendezett kiadásában. Budapest, Franklin-Társulat. 1901. Ára 5 K.

Rég érzett szükségét pótol Cicero legértékesebb bölcsészeti művének ily gondos kiadása és fordítása. Midőn a classica-philologiai bizottságban évekkel ezelőtt a lefordítandó és kiadandó classicusokra nézve bizonyos irányelveket terjeszték a bizottság elé, mely azokat elfogadta, azt czéloztam, hogy fogyatékos anyagi erőnkre tekintettel a görög és latin remekírók művei közt főként azokra irányozzuk a figyelmet, melyek a legégetőbb szükségét elégítik ki a classicus irodalom iránt érdeklődőknek és egyúttal legalkalmasabbak mélyebb rétegekben is figyelmet ébreszteni. E szempontból Ciceronak *A legfőbb jóról és rosszról* írott műve kiválóan becses.

A görög bölcsészeti iskolák küzdelmét, mely a római szellemvilágban csak folytatódott és mindinkább a gyakorlati élet küzdelmeiben is a harcoló szellemek fegyvertárává lett és egyúttal a politikai élet ethikai alapjait világította meg, oly összefoglaló módon, oly eleven közvetlenséggel, mondhatni játszi könnyúséggel tárja elénk a bölcsészeti dialog módosult formájában: a *dissertatio* keretében, hogy csak bámulni lehet, hogy a közéletben oly nagy szerepet játszott, annyi oldalról zaklatott ember mikor vette magának az időt, az erkölcsi kérdésekkel ennyit foglalkozni. A politikai téren oly ellentétes megítélés alá eső, a hazaszeretet mintaképétől a köpenyforgató hiú kapaszkodóig minden alakban feltüntetett Cicero lelkének alapvonása mégis csak az volt, hogy a hellén világ gondolatgazdagságát megértve, attól áthatva, a sivár küzdelemnek martalékkul esett lelkekben nemesebb gondolatokat kívánt gerjeszteni, nemesebb czélokot tűzött elibük és az eszközök erkölcsi oldalára irányzá a figyelmet.

Cicero munkái valósággal actualis érdekek birtak, mert ő az epikureista és stoikus elvek harcát a római társadalom realis jelleméhez alkalmazkodó eclecticismusban, ez egyeztető bölcsészeti irányban, mintegy kibékülésre akarta bírni:-

Cicero hitte és méltán hihette, hogy a római ember gyakorlati felfogása a stoikusok dogmáit, paradoxonait meg nem bírja, mire elég világos példát nyújt két oly előkelő nemes lélek, milyen a Vergilius és Horatius lelke, kik közül amaz sóhajtozva irigyli Epikuros merész világnézetét, emez szelid iróniával gúnyolja ki a stoikus iskola önhitt követőit, kik királyok, bölcsek, függetlenek az élet minden viszonyai közt, akár istenek lehetnének, ha nem bántaná néha őket is a — nátha.

Politikai barátai, a Caesarismus ellenségei, a proscriptio iszonyatosságai közt: a stoikus lélek függetlenségét eszményképen imádták; e függetlenség a stoikus világnézet elvein nyugodva, szilárd, meg nem dönthető és — tegyük hozzá — el nem csábítható: *Nec civium ardor prava jubentium, nec instantis tyranni vultus*: meg nem ingatja az ily hitelvet követő férfiút. Igen: *hitelvet*, mert nem a bölcsészeti kérdések elméleti kutatása, de gyakorlati hatása érdeklé őket. Úgyde ugyane Cicero oly bölcsészeti műveltséget szerzett magának, mely megadta neki az érzéket a bölcsészeti kérdések voltaképi természete iránt.

Az epicureismus mélyreható erejét korán tapasztalta. Lucretius művének kiadásában főrése volt. Lucretius pedig mélyére hatolt az Epikuros bölcséletének, úgy hogy a *rerum natura* igazi becses kárpótlás annak a nagy veszteségnek fejében, mely a bölcsészeti irodalmat érte számos forrásmű elveszése, vagy csak torso alakjában való fenmaradása következtében.

Az a merészség, melylyel Epikuros római tanítványa a római babonás hitéletet megtámadta, mélyebbre hatolt és messzibbre, mint gondolnók.

Némethy abban a bevezetésben, melyet jelen műve elé bocsát, csak érinti a dolgot, de több felolvasásában és egy kiadásra kész nagyobb művében, melyet Vergiliusnak szentel, ezt bővebben kifejti.

De hát Cicero felfogta-e egész mélyében a bölcsészeti kérdéseket? Mint bölcsésznek ez lesz vala első és pedig legfontosabb teendője.

E kérdésre közvetve megfelel az ő eclecticismusa, melyet az askaloni *Antiochus* iskolájában tett magáévá, vagy jobban mondva, az ifjabb korában tanult elveket (Kr. e. 79/78 telén hallgatta Antiochust) a szóban forgó mű írásakor (Kr. e. 45-ben) a politikai küzdelmekben kifejtett enyhébb felfogás igazolására újból föllelevenítette. Cicero világnézetét eleven színekkel rajzolja meg maga e művében, melyet Némethy fordításában élvezünk. De szóljunk egy kissé behatóbban ez érdemes munkáról. Ha egy pár bíráló megjegyzést teszök, azt csak a Némethy tehetsége iránti elismerésem és az ő komoly tudományos lelkiismeretében vetett bizalmam sugallja.

A bevezetés (VII—XXXI.) általános vonásokban, tömör erővel és átgondolt formában jellemzi Cicero bölcséleti munkásságát. Új szem-

pontot tud érvényesíteni az annyiszor és oly sok mindenféle alakban ismert tények tárgyalásában. A pessimismusban, mint a kor hangulatában találja magyarázatát azon érdekes jelenségnek, hogy a bölcsészeti szekták iránt oly általános érdeklődés álltá csatasorba a szellemeket. Mintha csak a politikai küzdelmek csatazaja visszhangzanék a szellemekben. És minden ellentét, a bölcsészeti viták számos nagy ellentéte egy közös hangulatból meríté erejét. E hangulat a pessimismus. Az epikureista menekül a politikától, mert irtózik a küzdelem-gerjesztette szenvedélyektől, a stoikus a politikai élet küzdő homokján mind a halálig hű lelke függetlenségéhez és szabadságához, mert az élet javait semmibe veszi ama képzelt jóval: a legfőbb jóval szemben, a latinban oly jellemző módon nevezett *finis bonorum*-hoz képest. Nem bízik az élet javaiban, fél az elcsábíttatástól, fél a lelki ingadozástól. A világ rossz, a világ javai silány üresség, melyet a stoikus lélek függetlensége nem tart érdemesnek arra, hogy érte leszálljon világnézetének magasából.

De éppen azért, mert a kor egyetemes irányát helyesen itéli meg: érdemes lett volna több történeti adattal tenni tartalmasabbá ezt a rajzot. Nem elég egy pár széles vonás; mert maga a szöveg iránt kell vala mélyebb érdeklődést kelteni. Ha a Madvig-féle *Argumentum* fordítását, melyet megkésztett, elhagyta: szentelhetett volna magából a Cicero értekezéséből vett legjellemzőbb helyek felhasználásával több lapot a *De finibus* voltaképi irányzatának megvilágítására. A pessimismus történelmi multját magából a római irodalomból világíthatta volna meg.

A bevezetés utolsó fejezete (III.): *Az epicureismus, a stoicismus és az Antiochus rendszere* oly írói képességgel van megírva, hogy a philologus akribiája a képet csak érthetőbbé, csak világosabbá tette volna. Például askaloni Antiochus és Cicero közti viszonyról, Cicero forrásairól igazán nagyon kevés szó esik.

Susemihl az alexandriai kor irodalmáról írt kimerítő munkája II. 284–291., valamint Schanz római irodalomtörténetének Cicero bölcsészeti munkáihoz fűzött irodalmi tájékoztatása, sőt Hirzel kutatásainak ismertetése, melyeknek eredményeit Némethy ismeri, mint ez jellemzéseiből kitűnik: megérdemelték volna a behatóbb méltatást, mert csak az alapkérdésre vetettek volna azok előtt is élénkebb világot, kiknek nem volt alkalmuk Cicero bölcsészeti munkáival oly tüzetesen foglalkozni, mint, készséggel megadom, Némethy tette.

A fenn idézett fejezetben Antiochusról egy rövid lapon ír, holott a cím után ítélve e bölcsész Cicerora tett nagy hatását ennyiből nem lehet megérteni. Aztán az az eclecticismus is sokfajta. Az Antiochusé tényleg Plato és Aristoteles tanait akarta egyeztetni. De épp itt kellett volna megemlékezni Cicero platonikus hajlamairól. Ki a *Somnium*

Scipionis-t ismeri, annak lehetetlen be nem látni azt a nemes idealismust, mely az egyébként alkalmazkodó eclecticus lelket épp a nagy politikai csalódások közt is fentartá. Antiochus, a Philo-féle bölcsészeti irány tovább folytatója, Cicero lelkére *character indelibilis*-t nyomott. Cicero finom ízlése még meggyőződésének hiányát is pótolta. A szónoklatban az atticistákkal szemben Demosthenes védelmére kelt: épp ez ízlés óvta meg a stoikus dogmák merev formalismusától és védte meg az Epikuros tanainak megvesztegető csábításaival szemben. *A közéletet nem szabad a hitvány önzők prédájává tenni: Cicero e gondolatban élt, e gondolattal küzdött és e gondolatért bukott.*

Igazi lelki élvezettel tapasztalom, hogy Némethynek mily finom belátása van. Ez kiváló adomány; könyvből aligha lehet megszerezni. Egyikévé vált a legjobb magyarázóknak és mindig megbízható, mindig komoly meggyőződést alkot magának. Épp azért óhajtottam volna, ha azt a két függetlenséget, melyet a *Stoa* és *Epikuros* adtak meg híveiknek: az *akaratszabadság* kérdésének behatóbb ismertetésével tette volna mélyebbé. Cicero *De fato*-jában is talált volna e kérdésre egy pár fontos helyet, melyeket Guyau: *La morale d'Épicure* című pályakoszorús munkája szépen felhasznál. Mert épp itt mutatkozik az az érdekes jelenség, hogy a kétségbeesett lelkek az *akarat szabadságának* hitében mintegy találkoztak. Az a lap, melylyel Némethy bevezetését végzi, kiemeli Cicero *De finibus*-án vörös fonálként végighuzódó azt a rendületlen hitet, melyet az *emberi észben* vetett. De akkor hová lesz a pessimismus? Cicero lelkének ez Platonicus vonása; ezt köszönhetette Plátó tanulmányainak, melyekre Antiochus irányítá figyelmét. A *Stoa* igazi római lélekhez való világnézetet hirdet: Cicero lelkének finom hajlású szervezete e ridegséget nem bírta meg.

De miért folytassam? Némethy magának tulajdonítsa, hogy ő tőle még annyit szerettem volna megírva látni. A mit adott, oly becses és oly értékes, hogy felkölti bennem többre a vágyat. L'appétit vient en mangeant. Szerettem volna, ha irodalmi áttekintést is ad. Nem helyes, hogy a szövegre nézve utal 1890-ben, tehát tíz évvel ezelőtt kiadott szövegkiadásra és csak azon egyetlen eltérést említi föl, melyet részletesen indokolt és folyóirat 1900. évi folyamában, I. 7. 23. §-ban, hol eltérően az összes eddigi olvasásoktól, «quod ipsa natura, ut ait ille, *tacita probet*»-et javasolta a *sciscat* helyett. Ez utalás azért helytelen, mert nem mindenki szerezte meg a tíz év előtti megjelent kiadást; aztán ha e kiadás a Madvig 1876-iki kiadása alapján áll és csak e kiadástól eltérő olvasásokról ad számot a praefatio 4—8. lapjain: egy 1901-ben megjelent kiadást mégis csak inkább lehetett volna C. W. Mueller-féle 1889-iki kiadás alapjára helyezni, annyival inkább, mert a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága által kiadott szövegek többnyire a közön-

ségesen elterjedt Teubner-féle szöveget veszik alapúl, és másfelől pontról-pontra egybehasonlítva Némethy 1890-iki kiadását, nagyon csekély kivétellel a Muellerével egyezőnek találtam. Csak dicsérni tudom, hogy Némethy figyelmét nem kerüli ki egyetlen egy szerencsés vélelem se, de ha lehet, a szöveg keretében keres megoldást és az író nyelvhasználatát értékesíti a kétes helyek tisztázására. De hogy II. 17. 56: Haupt *cum Medusa* javítását fogadja el a Baiter és Halm 1861-iki zürichi kiadásában *crux*-szal ellátott *cum causa*-ja helyett és maga a fenn idézett helyen *tacita*-t visz a szövegbe a *sciscat* helyett, nem bírom véglegesen elfogadni. Ugyanis az első helyen az *emolumentum*, mint az akarat külső rugója, a belső *causa*-val szembeállítva nagyon megfelel az epicureismus utilistikus morálja ürességének bebizonyítására. Én a *crux*-ot ma se bírom eldobni. A második helyen pedig a szöveghagyomány *sciscat*-ja kifejezi a természet által belénk oltott ösztön *cselekvő* eljárását. A természet maga lát el a kék forrásaival, maga gondoskodik róluk: e mozzanat elvész, ha Némethy szövegét fogadjuk el.

Úgyde nézze meg bárki e két hely fordítását! Némethy magyarázó tehetségét kénytelen lesz megbecsülni.

A mi a fordítást illeti: ezt már korábban beható aprólékossgal egybevetettem az eredeti szöveggel, midőn a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából a bírálattal megbizattam. És mondhatom, nyugodtabb lelkiismerettel, sőt jólesőbb örömmel rég ajánlottam művet kiadásra. Némethy nyelve sohasem csevegés; a gondolatok távlatát is megérzi; értelmes magyarázó és szerencsés stílista. Van szín, van zamat nyelvében.

Csak egy észrevételre szorítkozom: a III. 1. 1. az első mondat így hangzik: *Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror convictam superiore libro dignitati*. Némethy így fordítja: «Kedves Brutusom! Az élvezet, úgy hiszem, ha maga beszélhetne a saját nevében s nem volnának oly makacs védelmezői, az előbbi könyvben legyőzve meghajolna az *erkölcsi jó* előtt.» Miért fordítja a *dignitati*-t *erkölcsi jó*-val? Öntudatosan teszi, de nem jogosan. Azért van az a feltételes mondat: «hogyha *maga szólhatna az élvezet maga helyett*, meghajolna az emberi méltóság előtt, csak ne akadna oly makacs pártolókra.» Az emberi méltóság van kifejezve a *dignitas* szóval, melyet a *kék* lealacsonyít. Némethy annyira megy, hogy a *Műszók* jegyzékében a *dignitas* szót így értelmezi (457. l.): «*Dignitas, erkölcsi jó* III. 1. V. 64. Annyi mint *honestas*». Kivált V. 64., hol felsorolja a legtündöklőbb erkölcsi példákat, azt mondja: «et eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos immemores fuisse utilitatum suarum, = azok, a kik ily tetteket és számtalan mást vittek véghez, csak az *erkölcsi jó* fényét tartva szem előtt, mit sem törődtek a maguk hasz-

nával». Itt az én érzésem szerint a minden bölcsészeti öntudat nélkül véghez vitt nemes tettekről van szó. Azt hiszem, lehetett volna: *emberi méltóság*-gal fordítani. Mindenesetre kihagyandó a *Műszók* sorából. Ugyanis Némethy maga megemlíti az *Előszó*-ban, hogy a bölcsészeti *műszók* jegyzékét tájékoztatóul állítá egybe. Ezért csak dicséretet érdemel. Hasznos és gondosan átgondolt jegyzék. Mégis teszek egy észrevételt. A *dialectica* = *dialektika* helyes, ha nincs rá jó magyar szó; de az utána vetett magyarázat: «Cicero terminológiája szerint máskép *logika*», éppen az idézett I. 63. szakaszban nem válik be; mert ott a *philosophia* antik felosztásáról van szó és a *logika* igen szűk kört jelöl meg a *dialektika* helyett.

Jegyzeteiben a legszükségesebbre szorítkozik, tudását nem fitogtatja. Ezt csak helyeselni tudom. Ideje már, hogy a tudósok törekedjenek írók is lenni. Némethy fejlődésében kivált az újabb időben alapos tudása és írói képessége szép összhangban egyesül.

HRGEDÜS ISTVÁN.

M. Tullii Ciceronis de imperio Gnaei Pompei oratio ad Quirites. Iskolai használatra magyarázta *Schambach Gyula* gymn. tanár. Budapest, Franklin-Társulat, 1902. (Jeles írók iskolai tára XXVII.)

Cicero ezen beszéde, melyet leginkább tiszta, átlátszó szerkezete, szónoki alakzatokban való gazdagsága, lendületes, magas szárnyalású dictionja tesz oly becses olvasmánynyá, az új tanterv szerint a hatodik osztályból lekerült az ötödikbe. Olvatatása már csak azért is fölöttébb fontos, mert a gymnasiumi tanuló ezen beszéd révén ismerkedik meg *legelőször* az annyit emlegetett Ciceróval, a római világnak irodalmilag ezen legkimagaslóbb alakjával. Annak tehát, ki *legelőször* vezeti be az ifjúságot egy nagy ember szellemi termékeibe, nagy körültekintéssel, a bevezetendők lelki világának alapos ismeretével kell bírnia. Schambach minden tekintetben feladata magaslatán állott, midőn e kis művével Cicero szolgálatába lépett. Hiszem, hogy a tanuló evvel a kis könyvvel kezében meg fogja szeretni Cicerót. Hiszen a mithridatesi háború bonyodalmas hátterét és a bevezető rész nehézségeit nem tekintve, a tanuló nem sok zátonyra fog bukkanni; a mit meg kellett világítani, azt a magyarázó megvilágította.

Az új tanterv beosztása szerint igen szerencsés kapcsolat hozható létre a magyar irodalmi tanítás és ezen beszéd feldolgozása között, a mennyiben a retorikai ismeretek szépen kiegészítik egymást. A ki tudja, hogy ezek a kölcsönös kapcsolatok mennyire hozzá járulnak az ismeretek megszilárdításához, siet kiaknázni ezt a tanterv-nyújtotta jó alkalmat. Mert népes osztályaink mellett a tanítási anyagot átdolgozni csak átdolgozzuk, hanem az ismeretek megszilárdítása, főbb pontokban az egész

életre való megrögzítése: ez mostanában egyik legnehezebb feladatunk; mit használ a sok szép ismeret, mit a részletes méltatás, ha a végén csak igazat kell adnunk a régi közmondásnak: oblivioni discimus. Schambach könyve tömörségével, *csak a lényegesnek* nyújtásával tetemesen hozzá fog járulni ahhoz, hogy a könnyen áttekinthető ismeretek, kellő ismétlés után, megmaradjanak.

Schambach könyve voltaképpen az oly fiatalon elhunyt jeles tanárnak, dr. *Keleti Vinczének* hasonló című, ugyanezen vállalatban még 1887 folyamán megjelent művét pótolja; ugyanazon számot is viseli (XXVII.), bár a vállalat sorozati száma már 70-re rug. Annak idején Keleti felpanaszolta a Pompeiana-ra fordítható idő rövidségét; ki is dolgozta a beszédnek s a hozzáfűződő realiáknak óráról órára való beosztását; ám ma már valamivel több idő jut e beszédre, mivel a tantervben megjelölt másik beszéd, a *pro Archia*, amúgy is csak rövid XII fejezetre rug. Ezen oknál fogva helyenkint talán többet is nyújthatott volna Schambach; hiszen úgy a beszéd történeti előzményei, mint annak tartalma, számos társadalmi s politikai vonatkozása, finom szerkezetbeli mesterfogásai szinte szédítő mennyiségben ontotta volna a sok érdekes tudnivalót. Ámde ha szerzőnk hosszú tanári pályáján arról győződött meg, hogy mindent lehető rövidre kell fogni s csak a lényegesre szorítkozni: meg kell hajolnunk meggyőződése előtt s tisztelnünk önmegtartóztatását, melylyel lemondott a csábító, bőséges anyagról. Így teljes joggal meg lehet követelni a könyvben foglalt egész anyagot, a mit pedig tudvalevőleg az áttekintő összefoglalásokon s az évvégi utolsó leszámoláson ugyancsak meg kell nyirbálnunk. Schambach könyvével ilyen tizedelésre nem lesz szükség, mert könyvének anyagát még a közepes tanulótól is joggal számon lehet kérni. Akár *Rácz Soma* vagy *Köpesdy* kiadásait nézem, akár a német *Richter-Eberhard* vagy *Lange* hasonló kiadványai-val vetem egybe: mindegyik jóval bőségesebb feldolgozást nyújt. De hát Schambach eljárása szerint még mindig elég anyag marad, a mibe a tanár élőszóbeli tanításának kell életet lehelnie; másrészt meg a tanuló számára is marad, a mit magának kell kitalálnia.

A könyvnek szokásos három részét, a bevezetést, szöveget és jegyzeteket áttekintve meggyőződünk, hogy a részek között megvan a kellő arányosság. Tizennégy lapnyi bevezetés, harmincz lapnyi jegyzet a legtermészetesebb felosztásként tűnik fel harminczhat lapnyi szöveg kíséretében. A főszereplők képei, Pompeiusé és Ciceróé, szépen sikerült művészi reproductiók; látszik, hogy jóízű, művészettel sokat foglalkozó ember választotta és sokszorosította. Első pillanatra igen ügyes, hangulatkeltő, sőt initiale-dísznek is tekinthető kis kép vonja magára figyelmünket a szöveg fölött. A magyarázó szerkesztette remek összeállítás ez a forum Romanumról, a rostrával, valamint a környező épületekkel,

továbbá a szónokot hallgató zsúfolt tömeggel. Csakhogy, ha a képet egy kissé elemezzük, úgy találjuk, hogy ez a zsúfolt tömeg valami vetés, vagy magasra nőtt fűtermés. Azon kívül a képen a forum úgy felényi részben üres is, a mi nem találó, mert hiszen azt olvassuk, hogy a forumnak minden talpalatnyi, amúgy is szűkös terét, sőt még a templomok lépcsőit is ellepték a szenvedélyes, kíváncsi hallgatók. Nem kell Cicero hiúságára gondolnunk, hogy elhigyjük a zsúfoltságot; hisz a beszédből magából látszik, hogy más hasonló ügyben is mekkora volt a tolongás; a XV. fejezet ugyanis ezt mondja: *universus populus Romanus referto foro, completisque omnibus templis, ex quibus hic locus conspici potest* etc. Sőt a beszéd elején is szó esik a *frequens* conspectus-ról. El lehet tehát gondolni, hogy most sem maradhatott üres hely, mikor annyi családnak befektetett tőkéjéről, értékeinek ingadozásáról, egy nagy hadvezér eddig nem látott óriási hatalmi köréről beszél korának legünnepeltebb szónoka. Hiszen egy régi adat szerint egy ízben ez a szenvedélyes, délvidéki nép akkora lármát csapott a forumon, hogy egy arra repülő holló a megremegetett levegőtől megpukkadva hullott a nép közé. Megengedem különben, hogy Schambach jól állította össze képét, hanem a reproductió tökéletlenségén mult némely dolog érvényesülése. Hogy a szószerk jó helyen van-e, nem vitatom, hisz legújabbban is ásták ki egynek maradványait, úgy hogy igazán nem lehet tudni, hogy a három közül melyiket hová kell elhelyezni.

Ismételten említettem már a bevezetés rövid áttekinthetőségét; a *Pompeiana*-magyarázónak legnehezebb erről a bonyodalmas háborúról, a római világ e keleti kérdéséről, világos képet nyújtania. A nevek, az események egész sziklaözönén kell áthatolnia, úgy hogy unalmassá, csüggesztővé ne váljék. E tekintetben Schambachot nem érheti semmi gáncs: rövid, tömött, érdekes mindvégig az ő előadása; pedig a sorok között meg-megtetszik, hogy *ex plenitudine cordis os loquitur*. Mikor a tanulók annyit hallanak a háború hosszúságáról, az annyiszor visszahívott vezérekéről, a háború segédeszközeinek kifogyhatatlanságáról, a megtartott, de meg nem érdemelt diadalmenetekről, forrongást idéző hamis hírekről: lehetetlen, hogy eszökbe ne jusson a napjainkban is annyi hasonló körülmény között folyó hosszú hadakozás; könyvünk ennek a kapcsolatnak felhasználását, úgy látom, hallgatagon a tanár élőszóbeli előadására bízza, a mi talán helyesebb is, mert többet s színesebbet lehet *mondani*, mint *írni*.

Nem találom fölemlítését a Mithridates név néhány változatának, a mi nagyon tanulságos a különféle kiejtések szempontjából is, meg azért is, mert némelyek állandóan Mithredatest írnak (itt-ott Mitradates, Mitredates, Mitrid stb. van a feliratokon). Helyesebb lett volna a többi szereplő személyről is a bevezetésben tenni egy kis csoportosítást, mert

jegyzetekben törmelékekre szóródva nehezebben marad meg az összenyomás.

A szöveg egyébként a legjobb Teubner-féle; igen üdvös az az újítás, hogy a rhetorikailag fontosabb szók, az ellentétek, a hangsúlyozott részek, feltűnőbb betűkkel vannak szedve; így a szónokias felolvasásnak, vagy akár az elszavalásnak útja szépen ki van egyengetve. Nagyon okosan tette szerzőnk, hogy az elharapódzott rossz kiejtésnek a quantitas megjelölésével törekszik útját vágni; ámbár akad itt-ott egy-egy fölösleges jelzés, vagy viszont elmulasztás; mert nem gondolom, hogy pl. *insolita*, *successerit*, *tradita* stb. kiejtés volna hallható, akkor hát szinte fölösleges a rövidség jelzése. Azt sem igen hiszem, hogy az egérunt alakot elhibáznák. De viszont van néhány megrögzött, helytelen kiejtés, pl. *pātuít*, *ingēnium*, *fōrensi*, *sōciis*, *vident*; itt már lehetett volna jelezni, hogy *pātuít*, *ingēnium*, *fōrensi*, *sōciis*, *vident* stb. Egyébként jobb volna kezdettől fogva helyes quantitast követelnünk, mikor egy fáradság a helyes, avagy a hagyományos, de helytelen szittya hangsúlyozáshoz szokni és szoktatni.

A jegyzetek igen gondosan vannak összeállítva és csak a szükségesekre adnak útbaigazítást. Sok szép kifejezés található bennök a zamatoss, színes, tősgyökeres magyar fordításra. Élénken utal Cicero temperamentumos, szenvedélyes, délvidéki heves előadására, a túlzások, erős kifejezések kedvelt használatára. Nem mulasztja el szerző fölkelteni a figyelmet a szónoki alakzatok, a mesteri elrendezések, a körmönfont körmondatok iránt. Úgy látszik különben, hogy különös kedve telt a *hyperbaton* nevű alakzatban, mert azt igen sokat emlegeti (a 49 lapon kétszer is, továbbá az 51. 52. 55. 60. 61. 62. 63. 64. stb. lapokon; pedig az ilyenre elég egyszer-kétszer rámutatni, a többit ismerje meg a tanuló a maga erejéből. Aztán még igen sok egyéb alakzat is akad ebben a beszédben, miért hogy azokra nem vetett ügyet? Ott a sok *interrogatio*, *exclamatio*, *anaphora*, *hendiadyoin* etc.: avagy Cicero számos következtetési eljárása *ex minoribus ad maiora*, *ex consequentibus* stb., melyekre szintén nem árt helylyel-közzel utalni. Igen világosan megmagyarázza ellenben a sok szép *chiasmust*, *parallelismust*. (L. 22. §. 31. §. 47 §. 66. §.)

Feltűnő, hogy Schambach gondos munkája mellett is maradt a könyvben néhány komolyabb természetű sajtóhiba; így *tertium et vicesium*, *consuūum*, *mea me voluntas* a magyarázatban is *mea me voluntas*, e helyett *voluntas mea me*. Ilyen az *ars tibi* e h. *an tibi*; *consul ante ficeret* e h. *ante fieret*; *kezés* e h. *keres* stb.; azonkívül néhány quantitas helylése.

Ám ezek kevésbé lényeges dolgok, gyakorlott szem hamar kijavítja. Általán Schambach lelkiismeretes, hasznos munkát végzett, a mi hozzá fog járulni ahhoz, hogy Cicerót a tanulók már a bevezető fokon

megkedveljék; a mi tanulás pedig készen levő könyvéből s annak ismeretéseiből levonható: hiszszük, hogy az oly lelkiismeretes tanárnál, mint a milyennek szerzót ismerjük, a tőle várt Verrinák magyarázatában érvényesülni fog.

KEMPF JÓZSEF.

Dr. Cs. Papp József: Gyakorlati olasz nyelvtan. Pozsony, 1902.

A Stampfel-féle «Tudományos Zsebkönyvtár»-ban most jelent meg a 105-ik füzet a fentebbi cízzel. Szerzője kolozsvári állami felső leányiskolai tanár, egyszersmind az olasz nyelv és irodalom magántanítója a kolozsvári egyetemen. Szűk keretben, minő ez a vállalat, jókora anyagot alig lehetne takarosabban feldolgozni s ügyesebben előadni, mint a szerző teszi.

Legelőször is megismertet az olasz nyelv multjával, dialektusaival, irodalmi fontosságával (a Dante, Petrarca és Boccaccio nyelve!), hangsúlyozza tanulásának hasznát, könnyűségét, megismerteti legraktikusabb módszerét, melyet a szerző több évi gyakorlata közben követett; keresi a kapcsolatot az olasz és magyar nemzet között, a mely immár 900 éves és közös ideálokért való hevülésen, közös szenvedéseken s egymás tisztelésén és szeretetén alapul; rámutat a Fiumével való kapcsolatra, az «örök város»-ba tett művészeti kirándulások eredményeire, az olasz nyelvnek középiskoláinkban való térfoglalására, s teszi mindezt azzal a nemes szándékkal, hogy velünk, magyarokkal, ezt a zengzetes nyelvet, melynek nagy jövője van, megkedveltesse, tanulását megkönnyítse.

A nyelvi oktatást azzal a telegrammal kezdi meg, a melyet a «Tribuna» római újság 1901. évi február 25-én közölt Wlassics Gyula miniszternek a magyar képviselőházban tartott beszédéről, midőn t. i. ez a Rakovszky-féle indítvánnyal szemben megokolta, mért nem tűzetheti ki a budapesti egyetem dísztermében a kereszt-jelvényt. Ezen, a könyv írásakor feltűnést keltett hírlapi közleményecskét használja fel a szerző kiinduló pontúl: adja annak magyar betűs fonetikai átírását az olvasásban való tájékozás végett, szószeretét és fordítását pedig azért, hogy lássuk, egy kis latin nyelvi ismerettel mily könnyű az olasz nyelv tanulása; ugyanezen szakaszban megismertet a hangokkal s a hangsúlyozással. A «Nel mese di Maggio» olvasmányka a szavak megszakításának megismerésére nyújt alkalmat; a «La gioia incompiuta» a névelők s a declinatio-, a «L'orologio die Newton» a főnevek nemének s többesének ismeretébe vezet be bennünket, az «Italia» című szemelvény (Edmondo de Amicis-nak «Il cuore» című könyvéből) a melléknevek fejtegetésére szolgál alapúl.

Így megy ez folyvást az egész alaktanon át, melyet a szerző a szűk

keretben teljesen felölel s a kötőszóig és írásjelekig bezárólag részletesen és alaposan feldolgoz. Mindenütt összefüggő olvasmányból indul ki, mely rendszeren rövid, érdekes tartalmú, úgyszólván actualis («Omaggi alla memoria di Umberto», «Come si scrive al Papa?» stb.); adja annak szöszedetét s a nyelvtani kifejezések és törvények magyarázatát; gyakorlati érdekű mondatokat fűz hozzá, pl. a számneveknél elősorolja a négy alapművelet műszavait s a műkifejezéseket, a törtek neveit, a praepositíóknál az életben leggyakrabban használt kifejezéseket, stb. Gyakran idéz költőkből, kivált Dantéból s találókat; keresi az olasz és magyar vonatkozást, ápolja a két ország és nemzet ismeretét, serkenti a magyar nemzeti érzületet (pl. «Stéfano Széchenyi era un grand' uomo», «Francesco Rákóczy è morto lontano dalla patria», «La sacra corona di Santo Stéfano è il piu alto simbolo dello Stato ungarico e della dignità regia» stb.). Előadása világos, vonzó, példái érdekesek, meghatározásai találók, stílusa könnyed, módszere elejétől végig gyakorlati. Műve, melynek olvasmány-anyagát olasz népies dalok, népmese, gyakorlati beszélgetések, közmondások teszik változatossá, takaros kis könyv, melyből öröm s élvezet a tanulás; rajta egy kis figyelemmel átszökellve, elmondhatja az ember: «Tudok olaszul», s kedvet kap az e téren való tovább haladásra. Iskolai használatra is igen alkalmas.

Azonban tökéletesség nem lévén a földön, könyvecskénkben is találunk gáncsolni valót. Pl. a nyelvtan egyes fejezeteit tárgyaló szakaszoknak az előrebocsátott olvasmányén kívül nincs más címök; az előadás külső szerkezet tekintetében itt-ott zsúfolt, a sorrend nem mindenütt megfelelő (a főnevek többesének képzése a declinatio mögé került, a praepositíók nagyon hátra estek), a 12. lapon az *in* az *il*, *lo* stb. névelők *elé* volna teendő; értelemzavaró sajtóhiba «all'orologio = az asztalnak-hoz» (13. lap), «girano» nemcsak «forognak», hanem «kerengnek, csapongnak» is (9. lap); az igeidők használatáról szóló rész nem felel meg a tényleges gyakorlatnak.

Mindez azonban elenyésző csekélység a könyv belső becsé mellett, melyet kétségbe vonni nem lehet, mert célját, az olasz nyelv elemeiben való tájékoztatást, teljesen s könnyű szerrel eléri. A könyvecske nyomása tiszta, világos. Ára 60 fillér.

Dr. VARGA BÁLINT.

Szigetvári Iván: Petőfi költészete. Budapest, Franklin-Társulat, 1902. Ára 1 K 50 f.

Az irodalom az emberi szellemnek egyik legértékesebb nyilvánulása s valóban a kutatásnak alig lehet méltóbb tárgya, mint az irodalom, főképp az irodalom mozgatója, az író egyénisége. Az emberi szellem életébe világít az be, ki megmutatja azokat a ható erőket, melyek egy-egy nagy költőnek teremtő munkásságában érvényesültek. Az ujab-

kori irodalomtörténet érzi feladatának magasztos voltát, nem elégszik meg az életrajzi adatok felsorolásával s a poetikai dogmák kényelmes alkalmazásával, hanem a lélektannak legfinomabb eszközeivel szedi szét az irodalmi jelenségeket.

Szigetvári munkáján látszik, hogy foglalkozott az ujabbkori irodalomtörténet törekvéseivel, azonban látszik az is, hogy határozott irányt nem tudott választani.

A szerző eleinte Taine hívének vallja magát, azonban azok közül az őserők közül, melyekkel Taine az erkölcsi világot magyarázza, elhallgatja a fajt, a mi Petőfinél bizonyára nehézséget okozott volna. Csakhamar úgy tűnik fel, mintha Szigetvári is csatlakoznék azokhoz a francia és német gondolkodókhoz, kik Taine elméletét alapjában ingatták meg. — «Mért nem vált Petőfivel egy időben vagy tíz kúnsági fiúból hozzá hasonló költő?» — Kérdi Taine-nek kétkedő híve. Felelet: Lángész volt, ennyi az egész.

Egyszerre aztán minden új elmélet elhallgat, a régi poetika ítélőszékén látjuk a szerzőt s onnan bírálja Petőfi költeményeit. Valami nagy következetességet itt sem találunk. Azt halljuk, hogy egyik életkép satira néven is tárgyalható, a másik meg csaknem dal, a harmadik pedig elegia. Önkényes a leíró költemények kiválogatása is. A szerző a Lessing-féle elmélet alapján hibás leírásnak tartja *Az Alföldet* s a *Kis-Kunságot*, mikor az elbeszélő leírásnak jó példáját látja *«A puszta télen»* s *«Kutyakaparó»* című költeményekben.

Mindezeknél sajnálatosabb jelenségek azok a felületes állítások, melyek a szerző gondolatának megértését nagyon megnehezítik. Különösen érthetetlen, mért nevezi Szigetvári *percvers* hajlammak azt a szeretetet, melyet Petőfi szülőföldje, az Alföld iránt érez? Kicsinyes *Az apostol* magyarázata is. Vajjon a költőnek nem volna más célja, mint az, hogy a mit a népert tett és szenvedett, nagyítva és a múltba foglalja össze?

Legvilágosabb rész a politikai költészetről szóló fejezet. — A sok zavaró elemet a szerző gondolkodásának határozatlanságából magyarázhatjuk, azonban sok zavart idéz elő az is, hogy a mellékes dolgok a szerzőt elcsábítják a gondolkodás egyenes útjáról. Czikkei úgy, a mint a Philologiai Közlönyben jelentek meg, határozottan egységesebbek, mint a könyvalakban. A szoros kapcsolat hiányát mutatja az is, hogy a második fejezet részei egészen másképp következnek a könyvben, mint a Közlönyben. Semmikép sem menthetőek azok a betoldások, melyek a hangulatot rontják s a gondolatot teljesen elhomályosítják. Petőfi megértését csak gátolja *János vitéznek* izléstelen francia magyarázata, a Spartacusról szóló művek felsorolása, a nem sikerült művekről szóló elmélkedés s a *«Graf Petőfy»* című regény emlegetése.

A komoly törekvést senki sem fogja Szigetvári munkájától megtagadni, de bizonyára minden olvasója sajnálni fogja, hogy a komoly törekvéshez nem csatlakozott határozott irány, szigorúbb kritika és világosabb forma.

PAP FERENCZ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

U. C. Woerner: Gerhart Hauptmann. Forschungen zur neueren Litteraturgeschichte. Herausg. v. *Dr. Fr. Muncker*, IV. Berlin 1901. II. kiad. 1920. Ára 2 M.

Az irodalomtörténetben az egyes költői munkák megbeszélésénél az eljárás rendesen az, hogy az irodalomtörténetírók a költői termékeknek nem pusztán belső értékével, költői becsével foglalkoznak, hanem részletesen tárgyalják a költői munkák keletkezésének történetét is; kikutatják, hogy milyen körülmények között, milyen külső körülmények közt jött létre valamely költői munka, milyen hatása volt az írónak a költőkre és a közönségre.

Szerzőnk nem követi ezt a módszert. Az első (1897.) kiadáshoz írt előszóban említi, hogy inkább æsthetikai-psychologiai tanulmányt akar adni, mint szorosabb értelemben vett philologiait, illetőleg történetit. Elismeri ugyan, hogy az ember elveszti a biztos talajt, mihelyt egy-egy költőt tisztán æsthetikai vagy psychologiai szempontból ítél meg, mert könnyen megtörténhetik, hogy a költő az egyéni ízlésnek esik áldozatul. Mégis ezt a módszert választja, mert — úgymond — ha valahol, akkor élő költővel szemben, a ki még javában működik, mindenesetre lehet ezt a módszert használni, sőt más eljárás nem is volna helyes ilyen esetben. Szerzőnk tehát mellőzve a philologiai módszert, Hauptmann munkáinak pusztán belső értékével foglalkozik. Szeretettel és igazsággal rajzolja a költő működését. A jellemek részletes bonczolgatása teszi majdnem kizárólag a tanulmány tartalmát. Nagy éleslátást tanusít a szerző a jellemek fejtegetésénél; alapos lélektani ismerettel veszi bonczolókése alá, sokszor a legapróbb részletekig megy és a legkisebb ellentmondás sem kerüli ki figyelmét; szinte túlszigorú ebben a tekintetben. A hol szükségét látja, pl. a *Schluck und Jau* című darab tárgyalásánál, a szerző vázolja azt a hatást is, a melyet valamely idegen munka Hauptmannra tett. Ilyen esetekben is ragaszkodik módszeréhez, a mennyiben az összehasonlítás csupán æsthetikai szempontból történik; meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az összehasonlítás rendesen csak vázlatos. A költőről nem ad összefoglaló képet, minden egyes darabját külön tárgyalja, közbe-közbe

néhány szóval jellemzi Hauptmann egész költészetét. Mindenütt meggyőzően mutatja ki a költő hibáit és előnyeit; azt azonban már nem látjuk mindig, hogy honnan ered a hiba. Ilyen esetekben nem árthatott volna, ha nem ragaszkodik olyan mereven kitűzött módszeréhez. E szigorú ragaszkodás következménye az is, hogy csak futólag említi a költő több drámájának egy jellemző vonását: a gyenge szerkezetet. Hauptmann igazi költőnek tartja, s ha sok kifogásolni valót talál is drámáiban, nagyon sokszor szól róla elismerőleg is.

A munka tíz fejezetre oszlik; a legtöbb fejezetben egy, némelyikben két drámát tárgyal. A költő elbeszélő munkáival röviden végez a szerző. Az első munka, melyet csak néhány szóval említ és a melyet maga Hauptmann sem tartott jónak: *Promethidenlos*. 1885. Ez a formailag is kezdetleges munka olyan időből való, mikor a költő még habozott, vajjon a képzőművészeteknek hódoljon-e, vagy a költői pályára lépjen. E kínos bizonytalanság meglátszik az egész munkán. Hauptmann költészetének egyik jellemző vonása, a realizmus, mindjárt az első, *Vor Sonnenaufgang* (1889.) cz. drámáján erősen előtérbe lép. Igen helyesen jegyzi meg a szerző, hogy az állati ösztönök kitörését nem kellett volna oly rikító színekkel a színpadra hozni és hogy Hauptmann mint kezdő nem tudja megkülönböztetni a művészi bátorságot a kihívó merészségtől. De midőn azt állítja, hogy a darab remekmunka, ezt az állítását nem igazolja, mert nagyon sok kifogásolni valót talál rajta. Dramaturgiai szempontból itélve, a darab gyenge: igazi cselekvény, szerkezet, drámai összeütközés és megoldás nincs benne. Szűkebb körben ugyanazt a szomorú képet nyújtja a második darab: *Das Friedensfest*. (1890.) Egy oly család tragédiája ez, melynek minden tagja gyűlöli egymást; a gyermekek öröklik a szülők bűneit, ehhez járul a rossz nevelés és a szülők rossz példaadása. Az előbbi darabbal szemben ez már haladást mutat; szerkezete jobb, a jelleme is sikerültek. Nagy tetszéssel fogadta a kritika és a közönség a harmadik darabot: *Einsame Menschen* (1891.). E darabban már tárgyánál fogva sincs meg az a következetes naturalismus, a mely az előbbi kettőben van. Egy fiatal tudós meghasonlik önmagával és családjával, egyszerű környezetében korlátozva érzi magát munkásságában; a sors végre összehozza egy fenkölt szellemű nővel; midőn e nőtől elszakítják, öngyilkos lesz. Helyesen jegyzi meg a szerző, hogy a darab legnagyobb hibája a főhős jellemében van. A fiatal ember nem teszi ránk azt a benyomást, hogy nagy tudós; meghasonlása tehát nem magyarázható abból az elégedetlenségből, hogy nagy tudománya nem tud érvényesülni, hanem inkább idegességéből; katastróphája sincsen kellőleg megokolva. A mi a darabban az előbbiekkal szemben figyelemreméltó, azt a szerző nem említi, t. i. a határozott cselekvény, a mely alapján véve ugyan hibás, de mégis egységet ad a drámának.

Sok támadásnak volt kitéve a költőnek *Die Weber* (1892.) című socialista drámája. Rossz néven vették tőle, hogy az élet nyomorúságát nagyon rikítóan festi és hogy a színpadon socialis kérdésekkel foglalkozik. E váddal szemben szerzőnk védelmébe veszi a költőt. Különösen Dostojewskijre hivatkozva mondja, hogy mindig lesznek emberek, a kikben van költői tehetség és a kik testi szenvedésektől és a mostoha sorstól sújtva azzal iparkodnak lelkükön könnyíteni, hogy az övékhez hasonló helyzetben levő emberek sorsát írják le. A darab tárgya a sziléziai takácsok lázadása 1844-ben. A szerző megemlíti Hauptmann forrásait és elmondja a lázadás történetét is. A költő nem tudta a tárgyat drámává alakítani; öt meglehetősen lazán összefüggő képet nyújt, cselekvény és szerkezet hiányzik, főhős nincs, az egyes emberek akarata helyett inkább a tömeg érvényesül. Hauptmann e darabban sem tagadja meg költői tehetségét, különösen a tömeg egyes alakjainak jellemzésénél, de helytelenül tette, hogy az epikai természetű tárgyat drámának dolgozta fel. — Sok tekintetben gyenge a *Florian Geyer* (1896.) cz. dráma, a melylyel szerzőnk csak röviden foglalkozik. Alap gondolata az, hogy nem jó, ha a nagy tömegnek sok a vezére. A tragicum helyébe a brutalitás lép. A szerkezetéről alig szól a szerző, pedig ez ellen is sok kifogást lehetne tenni. *Kollege Crampton* (1892.) alapján elhibázott dráma. Nemcsak a darab hőse, az alkoholista Crampton, hanem egyetlen személy sem kelti fel a néző érdeklődését. *Der Biberpelz* (1893.) cz. darabban jó humorral alakítja körülbelül ugyanazt a tárgyat, a melyet Kleist *Zerbrochener Krug* cz. vígjátékában dolgozott fel. A szerző Kleist darabját különösen szerkezet tekintetében tartja jobbnak; nagyon hibáztatja Hauptmann-nál azt, hogy a vígjáték a vége felé kiméretlen satirává lesz; de viszont túloz, midőn ezt mondja a jellemekről: «Mit unvergleichlicher Kunst und Anschaulichkeit abgeschildert.»

Ugyane fejezetben foglalkozik a szerző a költő két elbeszélésével is: *Bahnwärter Thiel* (1892.) és *Der Apostel* (1892.) címűekkel. Az előbbiben kiemeli a főhős mély lélektani jellemzését, de hibáztatja a stílust; az utóbbit tanulmánynak mondja, a mely egy vallási rajongó lelki életét tárja az olvasó elé.

Hauptmann drámái között a legjobbnak tartja a *Hanneles Himmelfahrt* (1893.) című álomkölteményt, mely sikerült magyar fordításban is megjelent. E nagyhatású darabban a költő a realismust és romanticismust próbálja egyesíteni, de igazat kell adnunk a szerző azon állításának, hogy a költő nem különbözteti meg pontosan a valóság és a képzelet képeit. Még egy kifogása van a darab ellen: a leány lázálmában megjelenő alakok nem egyszer olyan mesterkélt symbolikus módon fejezik ki magukat, hogy egy falusi kis leány nem értheti meg. Az említett két fogatkozás kiemelése mellett azonban a szerző sok dicsérni valót is talál

a darabban. Nagy tetszésben részesült: *Die versunkene Glocke* (1896.), e romantikus dráma lyrai formában. De ha a szerzőnknek a darabról írt kritikáját olvassuk, alig értjük a siker okát. Hibáztatja a főhős túlságos akaratgyengeségét, a kellően meg nem okolt gyászos kimenetelt, a mellék-személyek jellemét, sőt a nyelvet is. Hogy a szigorú kritikát legalább némileg enyhítse, a végén odateszi, hogy Hauptmann 1889—1896 között kilencz darabot írt, a mi rendes körülmények között sok és mégis 2—3 gyengébb darabot leszámítva, mindegyik dráma igazi művészi tehetségről tesz tanuságot.

A *Bahnwärter Thiel* című elbeszélésének tárgyát Hauptmann drámailag is feldolgozta *Fuhrmann Henschel* (1898.) című darabjában. Henschel szerény viszonyok között élő, alapjában jószívú ember, de minden akarat híján. Első feleségével boldogan élt, második házassága feldúlja családi békéjét, lelkének nyugalalmát, míg végre öngyilkos lesz. A szerző összehasonlítja az elbeszélést a drámával és az előbbit feltétlenül jobbnak itéli emennél, a melyben, az ő állítása szerint, a költő rosszul fogta fel a tárgyat. Egy kis kitérésben kiemeli Hauptmann költészetének egy jellemző vonását. Hauptmann nemcsak érdeklődik a szegény ember élete, hanem a szó szoros értelmében szívén viseli az egyszerűbb emberek, vagy a nyomorban sínlődőknek sorsát. A bajt és nyomorúságot minden szépítés nélkül viszi színpadra, kikel a szívtelenség és önzés ellen, személyei nem egyszer keserű szavakban fakadnak ki a társadalmi ellentétek ellen. Hauptmann érdeme, hogy a legalacsonyabb társadalmi osztály helyet nyert a német költészetben. A szerző azonban nem hagyja megjegyzés nélkül a költőnek a szegény népről való felfogását, mely nem egészen igazságos, mert a jobb társadalmi osztályokhoz tartozó emberek sorsa is sokszor nagyon nehéz és a mi még rosszabb, ezeknek titkolniok kell a nyomorúságot, míg az alsóbb néposztálybelieknek nem.

Sem a közönség, sem a kritika nem méltányolta eléggé a *Schluck und Jau* (1900.) cz. drámát. A darab egyetlen nagyobb fogyatkozása, hogy nagyon el van nyújtva; ha a költő egy kissé rövidítené és kikerekítené, — mondja a szerző, — jó dráma válnék belőle. Tárnya régi és már számos feldolgozást nyert. A szerző összehasonlítja a régi feldolgozásokkal, különösen Shakespeare darabjával. A kritikusok azt vetették Hauptmann-nak szemére, hogy socialista és hogy egyes személyeinek keserű kifakadásában a maga eszméit és felfogását hirdeti. Woerner e váddal szemben is védi a költőt s különösen ezen darabjára alapítja védelmét, a mely azonban nem egészen meggyőző. Tán egyik darab ellen sincs annyi kifogása, mint *Michael Kramer* (1900.) ellen. Még jóakarattal sem lehet ráfogni, hogy költői darab; nemcsak a színpadon nem, hanem olvasva sem tesz ránk hatást.

Szerzőnk nem szentel külön fejezetet annak, hogy kiemelje Haupt-

mann költészetének általános vonásait; ez különben nem is szükséges. Végig olvasva az egész munkát, tisztán áll előttünk a költő képe, világosan látjuk költészetének jellemző vonásait: a naturalismust és némi hajlamot a symbolismushoz. Feltűnő, hogy Hauptmann drámáiban majdnem kivétel nélkül nagyon sokat hibáztat; nem támadja meg kiméretlenül a költőt, de nem is hallgatja el gyengéit; szeretettel foglalkozik vele, mindig védelmezi, ha a kritika az ő felfogása szerint igazságtalanul támadta meg. Egészben véve derék munka, mely vonzó előadásával és érdekes tartalmával egyaránt leköti az olvasó figyelmét.

GEDEON ALAJOS.

The History of Humāyūn by Gul-Badan Begam (Princess Rose-Body). Transl. w. introd. Notes, ill. und Biograph. Appendix by Annette S. Beveridge, Oriental Translation Fund. New Series I. (London, 1902) 331 l. és 96 l. perzsa szöveg.

Valami sajtószag van a keleti napló-irodalomnak. A hivatalos történetírás hangzatos üres phrasisaiból lehetetlen kiérezni a valódi élet lüktetését. Az udvari történész mindent a hivatalos szemüvegen át néz; czélja, hogy minél szebb színben tüntesse fel kenyéradó urának tetteit. Pártatlanságot hiába várnánk tőle. Ő erre már udvaronc volt miatt is képtelen. Nem így a mémoires-író, ki igénytelen följegyzéseiben, melyek nincsenek a nyilvánosság elé szánva, szabadabban mozoghat.

Kár, hogy ez az ága az irodalomnak oly kevés művelőre talált a mohammedán keleten. Könnyen összeszámíthatni, hogy hány ilyenféle munka ismeretes. Igen jó szolgálatot tett ezért a keleti tudománynak az angol orientalista, *Beveridge Anna*, ki egy hindu hercegnő naplóját angol fordításban és eredeti szövegében közzé bocsátotta. Férfjének, ki őt a perzsa nyelvbe bevezette, ajánlja művét az angol tudós (to my husband who set my feet upon the persian way), ki nagy gonddal dolgozta ki munkáját. Fordítása lelkiismeretes tanulmányról tanúskodik. Kimerítő jegyzetekben világosítja meg a *Humajun* nejeire és gyermekeire vonatkozó adatokat. Nagyban hozzájárul a munka becsének emeléséhez a pontos index.

Élénk színekkel rajzolja az ind hercegnő a nagy moghul udvarában történt nevezetesebb eseményeit.

Sok érdekes adatot találunk benne a keleti családi életre vonatkozólag. Gul-Badan közvetlen közelből mindenről jól lehetett értesülni. Nyelve keresetlen, cziczomatlan, teljesen ment a keleti írókat annyira jellemző dagályosságtól. Anyanyelve keleti török volt, de irodalmi műveiben (naplóján kívül perzsa verseket is írt) Hindosztán akkori udvari nyelvét, a perzsát használta. Nem ritkán keleti török szokat kever a perzsa közé. Jellemző, hogy *Gul-Badan* perzsasága a mai iráni társalgási nyelv

és nem az elavult indiai könyvnyelv. Valószínűleg született perzsák lehettek a hercegnő perzsa nyelvmesterei, véli a kiadó.

A mű kiállítása elég díszes. A szép képek, egy perzsa kézirat miniature-jeinek reproductiói perzsa felirataikkal hamisítatlan keleties ékességül szolgálnak az *Oriental Translation Fund* ezen legújabb kiadványának.

A kéziratnak egy hasonmás-lapját és az eredeti perzsa szöveget (96 l.) is örömmel üdvözljük, mint első szövegkiadását a boldogult *Arbuthnot* által új életre keltett vállalatnak, mely oly nagy hézagot van hivatva betölteni a keleti irodalomban.

KÉGL SÁNDOR.

Lalita Vistara: Leben und Lehre des Çäkya-Buddha. Textausgabe mit Varianten, Metren und Wörterverzeichnis von *Dr. S. Lefmann*. Erster Theil: Text. (Halle, 1902) 448 l.

A nagy vallásalapítóról, *Sákja Buddháról* nem maradt fenn hiteles életrész. Személyisége a legendák ködébe van burkolva. Még a déli buddhista páli nyelvű iratok sem nyújtanak az életrajzíró számára megbízható adatokat. Mesés elemekkel, képtelennél képtelenebb csodákkal van tele a világmegvetést hirdető *Gotama* (v. Sákja Buddha) élettörténete. Különösen az északi buddhisták szanszkrit nyelvű irodalma őrizett meg sok, a nép ajkán élő mondát.

Kiváló helyet foglal el ezek között *Buddha* legterjedelmesebb életrajza, a *Lalita Visztara*, mely pongyola szanszkrit nyelven és egy régibb ind dialektusban, félig versben és félig prózában nagy részletességgel meséli el az ind próféta viselt dolgait. A mű már régóta ismeretes az európai tudományos világban; hisz francziára (*Ed. Foucaux, Le Lalita Vistara, ou développement des jeux, trad. du sanscrit*, Paris, 1884, 2 köt.) és részben németre (*Lefmann*, Berl. 1874) is le van már fordítva s ép most van megjelenőben egy angol fordítása (*Rajendralála Mitra* 1881—86. Calc. Bibl. ind. 3 füzet).

Lefmann, ki már évtizedek óta foglalkozik e művel, most adta ki annak első európai kritikai szövegkiadását. Az előttünk lévő első rész, mely már 1882-ben kész volt, egy vaskos, elég sűrű szedésű, *devanagari* betűs kötetben, 444 lapon (négy lapot a helyreigazítások töltenek be) adja az ind szöveget.

A különféle lectiókat és *Metren und Wörterverzeichnis*-t majd csak a második kötet fogja közölni. Így is igen hasznos adalék ez a buddhismus-szal foglalkozó kutatónak könyvtárához, mert megbízható szövegét nyújtja az északi buddhista irodalom egyik legfontosabb művének.

KÉGL SÁNDOR.

Rikhard Schmidt: Beiträge zur indischen Erotik, das Liebesleben des Sanskritvolkes. Lotus-Verlag. (Lipcese 1902) I—II. 320 l.

Az ind tudomány nem hiába egy indogermán nép szellemi terméke: szereti a rendszerességet. Minden képzelhető ismerettárgyat élesen megkülönböztetve kategoriákba soroz.

A nyelvtudomány terén ez az analizáló hajlam csodákat művelt. Egy régi nép sem vitte oly messzire a nyelvtudományi kutatásokat, mint éppen az ind. Egy *Pánini* például nyelvtanában halhatatlan emléket emelt anyanyelvének, a szanszkritnak; műve rövid, velős modorban hű képét adja India classikus idiomájának.

Más tudományok terén kevesebb eredménnyel bár, de vasszorgalommal óriási adathalmazt dolgoztak fel a mindent osztályozni akaró panditok. Ezen rendszeres disciplinák közé sorozták, egész komolyan tárgyalva, a szerelem tudományát is. Az *Ars amatoria* nagy helyet foglalt el az egyes *çástrák* (ismeretek) között. Igazi *çástrin* senki sem lehetett, míg nem tudta a szerelem tudományának bonyodalmas, sokféle ágazó tanát. Az egész szanszkrit műköltészet ezen alapszik.

Sok költemény a *Káma sùtrák* (szerelmi tudomány tankönyvei) ismerete nélkül bajosan érthető. *Schmidt Rikhard*, ki már néhány évvel ezelőtt a legismertebb ind *Ars amatoria*-t, *Vátsyáyana Kámasùtráját* annak részletes commentárjával együtt németre lefordította (*Káma sùtra des Vátsyáyana, die indische Ars amatoria aus d. Sanskrit übers.* Lipcese, 1897. 2. kiad. 1900) most egész rendszeres ismertetését kezdi meg ennek a sikamlós quasi-tudománynak.

Mentegeti is magát előszavában, hogy arra, a ki azt hiszi, hogy a valami különös kedvveléssel ismerteti ezt a kényes tárgyat, *auf den passt der Spruch: «Was ich selber thu', trau' ich Andern zu!»* *Wie der Weise Vátsyáyana, so kann auch ich sagen: «In höchster Enthaltensamkeit und Andacht ist dies Buch geschaffen worden für das Treiben der Welt; seine Einrichtung hat nicht die blinde Leidenschaft zum Ziele.»* *Wer mich kennt, wird mir die unbedingte Berechtigung zuerkennen müssen, zu sagen: Lasciva est nobis pagina, vita proba!*

Schmidt szigorúan, tudományos modorban tárgyalja a szerelem doctrináját; latin betűs átírásban közli az egyes szanszkrit Kámasùtra-írók idevágó helyeit és német fordítással és magyarázattal világítja meg azokat.

Műve, bár tagadhatatlanul nem való fiatal leánykák kezébe, igen érdekes adatokat nyújt az ind nép jellemrajzához.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900/1901.

13. Polgár György: Államrégiségek. Görög és római államrégiségek. (Miskolczi kir. kath. gymnasium; külön füzetben is, ára 60 fill.) — Szerzőnek 1896-ban megjelent «Ókori hitéleti és művészeti régiségek képgyűjteménye» című kötetének folytatásául kell vennünk e 7 oldalnyi szövegből és 32 lapon 175 ábrából álló művét, annál inkább, mivel a mű szerkezete ugyanolyan. Örvedetesnek mondható különbség azonban, hogy az ábrák finomabb papíron és jobb nyomással készültek, mint a hitéleti stb. képek.

A képek legnagyobb része Rich becses szótárából való és Baumeisterből; kár, hogy a képek aláírása s a rájuk vonatkozó szöveg nem ad egyiknél-másiknál részletesebb magyarázatot, így a 8, 21, 44, 136, 138. ábrákhoz több mondani való is van, az 55. ábra pedig egyenesen félvezeti a tanulót, ha az ábra eredetijének felemlítése elmarad (a trójai faló Vergílii cod. Vat.-ból). Kár, hogy a 100, 106, 118. és 121. ábrák germaniai kőemlékeket ábrázolnak. Az Archæologiai Értesítőben vagy Budapest Régiségei VII. kötetében (Római kőemlékek, írta Kuzsinszky Bálint) vagy az új aquincumi tájékoztatóban (l. E. Ph. K. XXV, 478) bizonyára talált volna szerző itt felhasználható hazai emlékeket. Még a 108. és 131. ábrákhoz jegyzem meg, hogy e két fénykép nagyon kirí a többi ábra közül, czélszerűbb lett volna ezeket is rajz vagy metszet után reprodukáltatni, egyöntetűség kedvéért.

A szöveg pontos, sajtóhibák alig vannak benne, de hiánya, hogy a görög részben semmi sincsen görögül is (t. i. görög betűkkel) megnevezve. Ezt menti, hogy négyosztályú gymnasium Értesítőjében jelent meg; ha azonban külön füzetben kiadta szerző, gondolnia kellett volna a görögöt is tanuló diákokra.

Műszavai és orthographiája tekintetében nem egészen kifogástalan. A következőket jegyeztem fel, az ábrák számozása szerint: 30. és 54. Gjölbaschi német név, magyarul Győlbasi, akár Gjölbasi. 43. és többször: Traján-oszlopról, helyesen: A Trajanus oszlopáról. 47. Athéni, e h. Athenæi vagy Athenai; a görög szavak leírása különben elég következtelen, mykénei (10. lap), Mykenæ (14. á.); Lykurgus (1. á.) és macedoniai (többször), Kleisthenes és Athenophanés (9. l.). 60–63. kétevezős, háromevezős, négyevezős hajók, helyesen két-, három- és négyes evezős hajók. 69. és 151. Hadrián, e h. Hadrianus. A 74. ábra rossz, nem a büntető furiát ábrázolja, hanem teherhordáshoz valót; nem is «kecskeláb alakú», inkább «V alakú». 79. Konstantin, e h. Constantinus; a rostrán nem vasrács, hanem kőrács volt. 89. Carcer Mamertinus nem ókori név; a szövegben a «(carcer inferior)» másodsor hibásan áll. 119. tribun, tribunus helyett. 120. Qu. Sertorius. Q. Sertorius helyett. 136. magazinok, miért nem raktárak? 138. A szövegben «valóságos négyzetet, agmen quadratum» után teljesen felesleges a «Carrét» formálást felemlíteni, magyar fiúknak. 147. Onager «ív alakjában hajtotta a köveket», hiszen még a puskagolyó sem megy egyenesen! 157. Konstantin-diadalívról és

163. Konstantin diadalívéről, helyesen: A Constantinus diadalívéről. A 168. ábra felfordult.

A felsorolt egyenetlenségek a füzet használhatóságának kárára nincsenek; iskolában, magyarázat *mellett* egészen jól használható.

FINÁLY GÁBOR.

14. Dr. Haraszi Sándor: Horatius és Mæcenas. (Keszthelyi kath. főgymnasium) — Az 55 lapnyi szövegből és a forrásművek egy lapnyi felsorolásából álló értekezés három bevezető fejezet [1. Róma társadalma Horatius korában, 2. Q. Horatius Flaccus, 3. C. Cilnius Mæcenas] után tér 4-ik fejezetében tulajdonképi tárgyára, Horatius és Mæcenas barátságának leírására. 30 lapon fejtegeti Horatius Mæcenasra vonatkozó költeményeinek tartalmát s ezekből mutatja ki, hogy a jötevője iránt hálás Horatius nem hízelgője volt Mæcenasnak, hanem jó barátja, tanácsadója, bizalmasa.

A sűrűn idézett locusokhoz hozzáteszi Haraszi a magyar fordítást is; e prózai fordítások többnyire sikerültek, némelyikhez mégis volna megjegyzésem. Így az *agreste Latium* (11. l.) talán inkább parasztos, mint «miveletlen». A *divitiæ operosiores* (38. l.) nem «gondokozó», hanem terhes, akár sok fáradságot okozó. A *boni summum* (39. l.) nem a jó «mibenléte», inkább «a legnagyobb jó». Az exemplar *vitiis imitabile* (47. l.) «oly kép, mint a mely csak hibáiban utánozható» helyesen: oly példa, a mely hibáiban is utánozható. A *natalis proprius* (54. l.) «saját születésnapom», saját születésem napja helyett.

Magyar stílusában két helyen akadtam meg. «Itt vannak a sok költséggel létesített gyárak, (a) melyek a nép gazdagsága mellett azt az erkölcsi romlottságot is szemléltetik, (a) mely [Róma] hanyatlásának volt okozója» (5. l.) nem egészen világos értelmű mondat. A másik a 14. lapon: «Feltűnő az, hogy Horatius a legnagyobb szeretettel . . . emlékezik meg atyjáról, ki stb. (3 sor): anyjáról azonban (nem) tesz említést». Így Horatius szeretete atyja iránt látszik feltűnőnek, ezért talán jobb lett volna így: «Feltűnő, hogy *míg* H : *addig* anyjáról stb. Hibának tartom, hogy Scriboniát a Scribonius «nőtestvérének» nevezi (27. l.), soror magyarul testvére, húga, nénje vagy leánytestvére, ha nevét nem említjük; Kati és Jóska csak *testvéreim*, egyenként is, s csak ha nem nevezem meg, akkor fiú- ill. leánytestvérem.

Befejezésül felemlitem, hogy valóságos sajtóhiba kevés van az értekezésben (*despetismus* 8. l., *Vallerius* 10. l., *Traupuillus*, t. i. *Tranquillus* 12. l., *brundisimi út* 22. l., *æthetikai, æsth.* helyett 24. l., *Kr. 40, Kr. e. 40* helyett 27. l., *atriusque utriusque* helyett 50. l.), de feltűnően sok hiba esik az ékezésben, úgy látszik a nyomda hibájából (*Venusiabán* 13. l., *görög* 14. l., *könyv, tőkéletesség* 20. l., *különböznek* 21. l., *különbőség* 26. l., *Octavianus, Vipsanus* 26. l., *politikai* 27. l., *birtokót, több* 38. l., *Mæcenas* 40. l., illő 45. l.). A latin nevek és szavak átírásának teljes következetlenségét mutatják a következő példák: *Augustus* és *Augusztus* (17. l.), *satirái* és *epistulai* (21. l.), *jambus* és *iambi* (21. l.), *Satiráinak* és *szatirái* (22. l.), *Antonius* és *Antónius* (27. l.), *Itália* és *Italia*, *Octavianus* és *Octaviánus* (28. l.), *Mæcénással* és *Mæcenas* (37. l.). Így mindenesetre rossz az átírásunk, akár így, akár úgy, de következetesnek kell lenni.

A mi a dolgozat érdemét illeti, maga a szerző jellemzi művét leg-

jobban befejező soraival. «Szerény dolgozatom nem dicsekszik eredeti kutatások új eredményeivel, csak más nagytudományú férfiak által megjelelt úton haladtam; s értekezésemet szeretett tanítványaimnak szántam. első sorban azon kedves ifjaknak, (a) kikkel együtt olvastuk az iskolai év folyamán Horatiust s a kik most elhagyják a gymnasiumot s az élet küzdelmesebb iskolájába lépnek. Szolgáljon e csekély munka szerzett ismereteiknek összefoglalásául és kiegészítéséül. . . Kedves ifjak, fogadjátok tőlem emlékül e szerény sorokat!» Reméljük, hogy a tartalmát tekintve gondosan összeállított és folyékonyan megírt értekezés célját el is éri.

FINÁLY GÁBOR.

15. Farkas Ignác: L. A. Seneca Medeája és Hippolytusa. (Aradi kir. főgymn. Értesítője, pag. 11—38.) — A szerző azt tűzte ki célul, hogy megismertesse az ifjúságot Seneca két könyvdramájával: Medeával és Hippolytussal. Értekezésében mindjárt «in medias res» vezet az olvasót, bár szerintem helyesebben tette volna, ha egy pár sort Seneca életkörülményeinek ismertetésére fordított volna. Seneca műveit is csak úgy tudjuk teljesen megérteni, ha ismerjük a kort, melyben műveit írta.

A két dráma ismertetésénél helyesen jár el a szerző, mikor Euripides hasonló tárgyú drámáival hasonlítja azokat össze. Ez összehasonlítás célja kimutatni azt az ismert tény, hogy Seneca bár ugyanazt a tárgyat dolgozta fel, mint Euripides, mégis megőrzi írói egyéniségét s a két drámát korához, felfogásához illően alakítja át. Ismerteti tehát először Euripides drámáját számos görög idézettel, melyeknek fordítását, sajnos, nem közli, a mi a tanulóakra való tekintettel semmiképen sem helyeseltető, s azután áttér Seneca drámájára, kimutatja a kettő közt levő ellentétes és egyező tulajdonságokat. Schanzra, Svobodára támaszkodva megőrjíja Senecának a retorikai vitatkozásokra, természettudományi, csillagászati s topographiai leírásokra való beteges hajlamát. Ugyanily módon jár el Hippolytus ismertetésénél is. A mondottakból láthatjuk, hogy kettős cél vezérelte az író. Az első: a két író művének ismertetése, s ebből kifolyólag a második: Seneca alakító tehetségének bebizonyítása.

Örvendetes dolog, hogy oly író művének interpretálásával foglalkozik, ki az iskolai auctorok keretén kívül esik, de sajnos, hogy éppen ez okból sokszor szem elől téveszti azt a körülményt, hogy értekezését az ifjúság számára írta. Pedig valószínű, hogy ez a cél lebegett szeme előtt, mikor e munkájához fogott. Értekezésében semmi újat sem mond, csak az eddigi tudományos kutatások eredményét idézi. Az ifjúságnak vagy a nagyobb közönségnek szánt ismeretterjesztő munkákban az ilyen mozaikszerű összeállítás is hasznos szolgálatot tehet, bár még az ilyenben is mutathat a szerző némi eredeti felfogást, legalább a csoportosításban és egyes részletek kidomborításában. De ha a szerző első sorban az ifjúság számára írta értekezését, szem elől tévesztette, hogy mennyire óvatosnak kell lennie annak, a ki ily kényes tárgyú dráma magyarázatára vállalkozik. A «hogyan, mit s kinek írunk», kell, hogy mindig az író szeme előtt lebegjen. S itt követett el, szerintem, nagy pädagogiai botlást. Csak egy-két példát idézek ez állításom bizonyítására. Mikor a szerző Phædrát jellemzi, minduntalan használja «a római kéjhölgy», «kéjvágyó nő», «szemérmetlen kéjhölgy» kifejezéseket, melyeket én sem Ribbecknél, sem Teuffelnél stb. nem találtam. Többször említi, hogy «Phædra

irigylő Pasiphæ (némely helyen Phasiphæ) szerelmi viszonyát egy ökörral (!)», noha, szerintem, ilyeneket, mint kevésbé fontosakat, pædagogiai szempontból módosíthatott, illetőleg bátran elmellőzhetett volna. Hibázatom még azt is, hogy a német és a latin idézetekben sok a sajtóhiba.

Levonván azonban azt, a mit ez értekezésben pædagogiai szempontból hibázthatni lehet, a szerző elég ügyesen rajzolt képét adja Seneca fentnevezett két drámájának.

BOHDANECKY LAJOS.

16. Czeizel János. Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez. (A lőcsei kir. kath. főgymnasium Értesítője. 40 l.) — Érdekesen világítják meg irodalmi viszonyainkat azok a jegyzetek, melyeket Bacsányi Kis János költeményei mellé írt. E jegyzetekben finom ízlésű, művelt fej, szellemes lélek, önértzes, szenvedélyes férfi szól hozzánk. A jegyzetek értékét neveli az, hogy hiányzik belőlük koruknak szokásos czikornyája.

Jó szolgálatot tett Czeizel az irodalomtörténet kutatójának, midőn Bacsányi jegyzeteit kiadta; egyik-másik jegyzeten már is látszik az idő pusztítása.

A jegyzeteket értekezés előzi meg, mely Bacsányi jegyzeteinek megértését akarja megkönnyíteni. Az értekezés jellemzi Bacsányinak, Kazinczynek, Kisnek és Köleseynek viszonyát s a kitűzött czélnak teljesebben megfelel, — Kissel szemben azonban különös elfoglaltságot mutat.

Czeizel hibául rójja fel Kisnek, hogy, ámbár jobbágy szülők gyermeke, nem tud a francia forradalomért lelkesedni. Nem szabad itt kicsinyes érdeket keresnünk. A bölcseledő, vallásos lélek — mint *Emlékezései* mutatják, — jól ismerte a felvilágosodás irodalmát, azonban megborzadt attól a szellemtől, mely a francia nemzetet tömegek megszárlására s vallástalanságra ragadta. Túlzott állítás az is, hogy Kis minden tekintetben alárendelte magát Kazinczy szeszélyének. Kazinczy inkább a művészi forma híve volt, míg Kis inkább a szép formát áldozta fel, csak hogy a gondolat meg ne csorbúljon. Maga Kazinczy is emlegeti Kisnek «saját ízlését, gondolkodását és módját». Elfoglaltság szól a szerzőből akkor is, mikor Kis költészetét teljesen értéktelennek tartja. Jellemzően írta Kölesey: «Kis a magyar nemzet philosophus költője». Valóban Kis igazán bölcseledő költő, nagyon komolyan veszi Horatius intését s a hasznosat a gyönyörködtetővel akarja vegyíteni. Mint bölcseledő költő hatott Kis korának társadalmára és irodalmára; a protestáns egyházra még ma is hat szép vallásos énekeivel, melyek vasárnaponként fel-felhangzanak a magyar evangélikus templomokban.

Jó szolgálatot tett Czeizel az irodalomtörténetnek az érdekes adatok közlésével, az irodalomnak az a tisztelgetéssel szeretete pedig, mely az értekezésnek minden sorából kitűnik, bizonyára csak buzdítani fogja tanítványait.

PAP FERENCZ.

V E G Y E S E K.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902. máj. 14-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Gyulai Ágost*: A magyar Shakespeare-irodalomról.

2. *Szauntner Zsigmond*: M. Porcius Cato beszédeiről.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Katona Lajos, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Petz Gedeon, Reményi Ede, Vári Rezső választmányi tagok és Császáz Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári kimutatás szerint a bevétel 1902. jan. 1-től 6543 K 9 f, kiadás 5485 K 70 f, pénztárkészlet 1057 K 39 f. Reményi Ede vál. tag alapítványát 720 K-ra emelte föl s így az alapítványok összege érték-papirokban 3258 K 22 f, takarékpénztári könyvön 241 K 78 f.

2. Új rendes tagok 1902-től: Márffy Oszkár dr. budapesti tanár (aj. Császáz), Czeizel János lőcsei tanár (aj. Cserhalmi) volt rendkívüli tagok, Erdélyi Lajos dr. budapesti tanár és Teveli Vargha Dezső dr. köhídyarmati plébános (aj. Katona); új rendkívüli tagok: Elek Oszkár és Förster Jenő tanárjelöltek (aj. Katona), Lám Frigyes tanárjelölt (aj. Heinrich).

3. Hegedüs István, mint a szótárbizottság elnöke, jelenti, hogy a bizottság, első ülésén, megbízta Gyomlay Gyulát: készítsen tervezetet a görög szótár szerkesztésére. Gyomlay a tervezetet bemutatta a bizottságnak a második ülésén; a bizottság alapos megvitatás után elfogadta. Gyomlay Gyula ismerteti röviden a tervezetet. E szerint a szótárnak a középiskola s a tanárképzés szolgálatában kell állnia s a Benseler-féle görög-német szótárt alapul vennie. Kéri a tervezethez a választmány hozzájárulását. Indítványozza, hogy a választmány intézzen a kormányhoz fölterjesztést anyagi támogatás végett. Hegedüs István, mint az egyetem classica-philologiai seminariumának tanára följánlja a szótár szerkesztése számára a seminarium helyiségét és könyvtárát. A választmány a szótári bizottság jelentését és Hegedüs tanár ajánlatát öröndetes tudomásul veszi s a fölterjesztés szövegezésére Hegedüs és Gyomlay tagokat kéri föl.

4. Az elnök bemutatja a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának átiratát, a melyben értesíti a társaságot, hogy a közgyűlést október havában szándékozik összehívni.

— A protestáns iskoladramákról értékes irodalomtörténeti tanulmányt írt Bernáth Lajos halasi tanár (előbb a «Prot. Szemle»-ben, azután különnyomatban, Bpest, 1902, 75 l., ára 60 f.). «Alapvető» munkát kíván adni és ez annyira sikerült neki, hogy ezentúl a protestáns és nem-protestáns (magyar) iskoladramára vonatkozó minden további kutatásnak

ez összefoglaló és kellő körültekintéssel írt dolgozattól kell kiindúlnia. Bernáth tanulmánya két részből áll. Az elsőben behatóan ismerteti a prot. iskoladramákról eddigelé nálunk hangoztatott véleményeket: Gyulai Pál, Bayer József (de, sajnos, ennek csak a «Játékszín történeté»-t véve figyelembe, jóval fontosabb és értékesebb munkáját, a «Dramairadalom történeté»-t, bizonyára tévedésből, teljesen mellőzve), Ferenczi Zoltán, Szilády Áron, Nagy Sándor stb. nézeteit közli pontos kivonatban. A második részben a másoktól és tőle magától fölkatatott összes ide tartozó termékeket ismerteti és osztályozza, mire végül az ezekből vonható adatokat és tényeket az eddigi véleményekre alkalmazza s ily módon egészen biztos következtetésekre iparkodik jutni. A földolgozott anyag igen gondos és becses. Szerzőnk ismer (persze részben csak címök után) és tárgyval a XVI. századból 29, a XVII-ből 47, a XVIII-ből 53 és a XIX-ből 8, összesen 137 darabot; ezek tárgy és irány szempontjából: vallásos és bibliai tartalmú 36, hitvitázó irányú 4, classikus, ill. pseudoclassikus 36, történeti 17, tudományos (pædagogiai) 19, speciális debreczeni 2, pataki 2, modern irányú és keltű 19, pontosan meg nem határozható 2, összesen 137 darab.

E gazdag anyag alapján szerzőnk az eddigi nézeteket többé-kevésbé módosító eredményekre jut, melyek, a csekélyebb jelentőségű megjegyzések mellőzésével, talán a következő pontokban foglalhatók össze: 1. a színi előadások a prot. iskolákban folytonosak a XVI. század közepétől egészen a XIX. század elejéig (Molnár Aladár, Nagy Sándor, Tóth Kálmán ellen); — 2. magyar vidéken a prot. iskoladramák nyelve (a latin mellett) mindig a magyar volt, úgy hogy a magyar nyelvű előadások sohasem szüneteltek (Gyulai Pál ellen); — 3. a magyar iskoladramá gyökere és forrása a német iskoladramá (Szilády Áron ellen); — 4. a német iskoladramának úgy reformatori és pædagogiai célzatú, valamint classikus irányú fajtája virágzott nálunk is (Nagy Béla ellen); — 5. a «historia» elnevezés nem jelöl külön fajt, hanem csak a. m. «történet», tehát komoly és víg darabokra egyaránt alkalmaztatott (Ábel Jenő ellen). A füzet végén összeállítja szerző a teljes, eddigelé ismert anyagot könnyen áttekinthető, igen jól tájékoztató táblázatban. Az egész dolgozat a teljes megbízhatóság hatását teszi az olvasóra, a mi annál örvedetesebb, mert a szerző minden egyes adatának vagy következtetésének ellenőrzése, legnagyobbbrészt kéziratoss művekről lévén szó, nem igen lehetséges. Feltűnőbb tévedést nem találtam; mert pl. az 55. l. adata, hogy «A Természeti Lyánka» (1816) cz. halasi darab, Lafontaine után, «franciából van átdolgozva», csekély jelentőségű tévedés: érteve van a német Lafontaine Ágost (1758—1831) darabja «Die Tochter der Natur» (Görlitz 1806 és újra «Dramatische Werke» Halle 1824).

h.

— Heliodoros irodalmi hatását tárgyalja Oeftering Mihály «Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur» (Berlin, 1901, 176 l., ára 4 márka) cz. érdekes és alapos könyvében, mely bevezetésből és két részből áll. A bevezetésben az «Aethiopica» tartalmát adja és szól szerzőjéről, kit, ellentétben Rohdével, egynek vesz a triccai püspökkel. Azután

két részben tárgyalja Heliodoros befolyását 1. a regényre, 2. a drámára, még pedig *a)* német, *b)* francia, *c)* angol, *d)* olasz, *e)* spanyol, *f)* hollandi földön. Ime, Magyarországról nincsen szó! De az 51. lapon Heliodoros fordításainak felsorolása során említi hazánkat is, a következő passzusban, melyet curiosumképen szószerint közlök: *h)* Ungarische Übersetzungen. 1700 Loetsen (Gyöngyösi). — 1763 Budán. — 1788 Posonban. — Über folgende 2 Werke vermag der Verfasser aus Mangel an Sprachkenntnissen keine Auskunft zu geben: Heliodoros a magyar Irodalomban. Irodalomtörténeti Tanulmány. Budapest, 1887. Ferner über: Ujé Letre Hozatott Chariclia avagy à Chariklia ritka Példájú. Gyöngyösi Istvan. Budán 1763. Beide Werke sind im britischen Museum, das letztere enthält mehr als 12000 Verse.» Nem furesa állapot ez? És még mindig nincs folyóiratunk, mely a magyar tudományt a külfölddel közvetítené! Mert a ma dívó üres reklámok egy fagarast sem érnek, hisz a külföld nem tanul belőlök semmit és azért nem is veszi komolyan.

Oeffering könyve igen érdekes, főleg a regényt tárgyaló első szakasza, hiszen ismeretes dolog, hogy a XVI. és XVII. századi regényírók egész Európában Heliodorost tekintették mintájuknak, a kit követtek. Elég e szempontból csak egynehány nevet említenem: d'Urfé, Gomberville, Barclay, La Calprenède, Mlle de Scudéry, Mme La Fayette, Ulrik braunschweigi herceg, Buchholtz, Lohenstein, Zigler, Sidney, Cervantes, Mendoza, Montemayor, Tasso, Basile stb. A drámában: Brülöw, Hardy, Racine, Dryden, Calderon, Zorilla, Guarini, Van den Velden stb. Heliodoros hatása persze igen különböző a különböző tehetségekre: majd szolgálai utánózzák, majd csak egyes motívumokat vagy jeleneteket vesznek át tőle. Az irodalom nagyjai igen önállóak vele szemben is, így Calderon («Los hijos de la Fortuna»), Cervantes («Persiles y Sigismunda»), Racine («Iphigénie en Aulide»), «Bajazet»), Sidney («Arcadia»), Tasso (a Clorinda epizódja nagy eposzában XII.) stb., míg a kisebb tehetségek itt is önállóan utánzóik. A drámai földolgozók közül kiemelkedik a strassburgi Brulovius (Brülöw) Gáspár, kinek «Cariclea» (1614) cz. latin tragikomédiája nagy figyelmet érdemel. Érdekes az «Angol komédiák és tragédiák» (német) gyűjteményében (1620) a «Sidonia és Theagenes» cz. darab, mely voltaképp egy eredeti német színműnek («Amantes amentes», 1614, szerzője Rollenhagen György) átdolgozása. A német darabnak semmi köze Heliodoroshoz, de az angol színműben a szereplők nevei és egyes részletek a görög regényből származnak. Shakespeare is ismerte Heliodorost és kétszer czéloz tartalmára: «Twelfth Night» V, 121. és talán «Hamlet» I, 2. Hogy a «Két veronai ifjú»-ban Valentin «nemes rablófő» lesz, ez a motívum származhatik a Sidney regényéből is, mely azonban maga Heliodoroson nyugszik. De nem folytatom. E néhány adat is mutatja, hogy az irodalomtörténet művelője mennyi értékes és érdekes anyagot találhat e könyvben, melyre olvasóink figyelmét föl akartam hívni. h.

— **Aphaia.** Az aeginai ú. n. Athena templomnál a múlt év folyamán új ásatásokat végzett Furtwängler a bajor régensherceg megbízásá-

ból s így Bajorország is beállott azon országok sorába, a melyek görög földön archæologiai kutatásokat rendeznek. Az ásatások már az első napokban számos szobortöredéket hoztak napvilágra, melyek nagyobb részt a müncheni Glyptothek ismert kincséhez, az aeginai oromosoportokhoz tartoznak s azok pontosabb kiegészítését teszik lehetővé. A templom környékének fölkutatása közben talált régibb épületnyomok, épületrészletek valamint nagyszámú cserépletek nyilvánvalóvá tették, hogy a kitűnő karban fönnálló templomot több régibb szentély előzte meg ugyanazon a helyen és hogy Aeginának ez a pontja a mykenei kortól kezdve a classikus időkig szakadatlan egymásutánban isteni tiszteletnek a helye volt. Ma már egy szerencsés epigraphikai lelet révén ismerjük ennek a szentélynek az istenségét. E lelet a Kr. e. VI. évszázba tartozó régebbi templom építésére vonatkozó okiratnak töredéke. A fölirat, mely szép archaikus betűkkel, egy 1.6 m. hosszú és 25 cm. magas mészkőlapra van írva, így szól:

...]σειτα Ιαρέος έόντος Τεφαίαι οἶκος | έποι]έσε ο βωμὸς χόλεφας ποτε-
ποέσε | τὸ τεῖχος π]ερι[ε]ποίησε tehát: ... *rapstája idején épült Aphaianak ez a templom* (οἶκος, azaz Ιερός οἶκος a szokásos *vós* helyett, az οἶκος szónak szentély értelemben való használatára vannak példáink); *az oltár és az* (istennőnek) *elefántcsontkép(e) hozzákészült*; (χόλεφας = καὶ ὁ έλεφας, azaz τὸ ζῶον τὸ ελεφάντινον), *körülötte határfal emeltetett*.

Aphaiaról csak gyér adataink vannak, ezek alapján tudjuk, hogy egy Artemishez közelálló istenség, melyet a krétai Britomartis-szal és Diktyinnával azonosítottak. Az aeginetáknál A. ősrégi tiszteletnek örvendett, melyet csak akkor hanyagoltak el, mikor hazájuk a perzsa háborúk után rohamosan kezdett hanyatlani. Pausanias (2, 30, 3) megemlíti Aphaia aeginai szentélyét és megjegyzi, hogy Pindaros az aegineták számára dalt is szerzett az istennőre. Ez a dal nem maradt ránk; valószínű, hogy a költő az V. évszázad elején emelt új templom fölszentelésének ünnepére írta; a templomot, mely romjaiban ma is fönnáll, Furtwängler Aphaianak tulajdonítja. Antoninus Liberalis, ki az alexandrinus Nikandrosból merít, Britomartis mythosának előadása közben (mely az Aphaia-mythosszal egybeolvadt; *transf.* 40, v. ö. Paus. i. h.) szintén megemlíti Aphaianak Aeginán való tiszteletét. Britomartis Zeusnak és Karménak volt leánya, a ki φυγοῦσα τὴν ὀμδίαν τῶν ἀνθρώπων ἡγάπησεν ἀεὶ παρθένος εἶναι. Minos szerelmé elől menekülvén, egy halász csónakján Aeginába jött. Mikor a hajós is ostromolta szerelmével, a partra ugrott és egy berekben eltűnt (ἀφανίς έγένετο: az 'Aφαία névnek népies magyarázata). Az aegineták isteni tiszteletben részesítették és eltűnése helyén szentélyt alapítottak neki. A ránk maradt legenda, a Britomartis = Diktyinnával való azonosítás, valamint a talált terracotta szobrocskák alapján megállapíthatjuk, hogy A. oly istennő, ki az asszonyoknak különös oltalmazója, segítője minden bajban és azért részükről különös tiszteletnek örvendett. Egyes Aeginában talált, mykenei korú cserép idolk, melyek az istennőt ölében kis gyermekkel ábrázolják, a gyermekek védő asszonyának tüntetik fel. Az asszonyokat oltalmazó istennők szüzi volta, férfigyűlölete éppen nem meglepő

és többek között Artemisnál is megvan. Hisz ép az a körülmény, hogy nem osztoznak a nők rendes, emberi sorsában, hogy nem esnek áldozatul a férfi erejének, emeli őket a többi nő fölé, teszi őket tiszteltekké, félelmetesekké. Ez a vonás közös a krétai Britomartis-Diktynnában és az aeginai Aphaiaiban. Krétai rokonához hasonlóan A. is szoros vonatkozásban áll a tengerrel. Az istennő a tengerről jön a szigetre, szentélye magas hegyen épült, a honnan messze kilátás nyílik két tengerre. Ez a vonatkozás megvan a mykenei kor egyéb istenségeiben is, mert e kor embereinek életében nagy szerepet játszott a tenger és az Aphaiát tisztelő aegineták is eredetileg hajósok és halászok. Az a körülmény, hogy Aphaiáról oly keveset tudunk, hogy tisztelete csak Aegina virágkoráig tartott s az ókor későbbi századaiban feledésbe merült, teljesen egyezik az aeginai templomnak az ásatásokból nyert ismeretével, mert azokból megtudjuk, hogy attól az időtől fogva, mikor Aegina az Athénnel való versenyzésben tönkrement, Aphaia szentélyét is kevésbbé látogatták; a lakosság apadásával az istennő tisztelőinek száma is megfogyott, majd teljesen elhagyatott lett a templom környéke és lassan elfelejtették A. nevét. (V. ö. Arch. Anz. 1901. 129. l. Beilage zur Allg. Zeit. 1901. 149. sz. Berl. ph. Wochsch. 1901. 1002. hasáb, Sitzgsber. d. k. bayr. Akad. 1901. Heft 3, 363. l.)

LÁNG NÁNDOR.

— Egy Heine-fordításból. Gomba-módra szaporodnak az utolsó időben a Heine-fordítások. Napi- és hetilapok, füzetek és könyvek elárasztják velök a türelmes közönséget. Elérkezett az ideje, hogy őket philológiai szempontból megrostáljuk, mert rengeteg bennök a hiba. Nem régen 1894-ben jelent meg *Ivanhoe* «felsőmagyarországi író» fordítása 373 lapot számláló vaskos kötetben, mely mű terjedelmére nézve legelső helyen áll a magyar Heinék sorában. A fordító nem tud elég jól magyarul, műve hemzseg az idegenszerű kifejezésektől. A döcögős rhythmus és a nyelv szelleme ellen elkövetett merényletek nagyban járulnak hozzá, hogy sokszor az eredetinek minden hangulata, gondolata és finomsága elvész. Nehány ismert dala Heinének a fordításban szinte felismerhetetlen. *Ivanhoe* elrontja Heine remek szójátékait, vagy egyszerűen nem érti, pl.:

Heine:

Wenn ich ein Gimpel wäre,
So flög' ich gleich an dein Herz,
Du bist ja hold den Gimpeln
Und heilest Gimpelschmerz.

Ivanhoe:

De mint pirók öledbe
Röpülnék, kedveled
Te a pirókot, gyógyítsz
Pirókgyötrelmeket.

Magyar ember nem érti ezt, a «pirók» szónak a magyarban nincs gúnyos mellékértelme. Helyesen tette tehát Endrődi Sándor, — kinek, mert maga is költő, jobbak a fordításai, — hogy megtartotta átültetésében a «gimpli» szót, mely nálunk is használatos. — Előttünk magyarok előtt legkedvesebb költeménye Heinének: «Im October 1849» nem szorult Gyulai után másodszer fordításra. A leghíresebb strófáját így adja *Ivanhoe*:

Nekem, ha említnek magyart,
A német ruha szűkké válik,
Szemembe fénylik csata kard
És hallom a harcz harsány trombitáit.

Mennyivel szebb, de egyúttal hívebb is, Gyulai fordítása:

Úgy megszűkül német ruhám,
Névét ha hallom a magyarnak,
Érzések tengerárja hány,
Lelkembe trombiták rivallnak.

Gyulai nem is próbálta a szójátékot visszaadni, hanem nagyon helyesen csak az értelmét fordította.

Die Sonntag die dem Grab entsteigt
Begrüsst Rakettenlärm, — die alte Leier.

Ivanhoe: Tán Szontág sírjából kikél
S üdvözli ágyúsó — a régi nótát.

Gyulai: Rakéták pattogása kél
A rokkant Sonntag énekére.

Az egész kötetben a legeredetibb, de a legfurcsább is, a «Sei mir gegrüsst . . .» című dal fordítása. E dal utolsó versszaka a következő:

Die Thore jedoch sie liessen
Mein Liebchen entwischen gar still,
Ein Thor ist immer willig,
Wenn eine Thörin will.

Ezen szójáték visszaadása eddigelé csak Charles G. Leland angol fordítónak sikerült, de neki is csak félig-meddig:

O a wicket is always ready
To ope, when a wicked-one will.

Ivanhoe nagyszerű alkotása így hangzik:

*A kapu mindig enged,
Ha kapusné akar.*

Mi ez? *Leiter* Jakab-e, vagy pedig viccz? *Leiter* Jakabnak kissé nagyon is erős, viccznek pedig nagyon is rossz.

LÁM FRIGYES.

— A vándor második éji dala (Über allen Gipfeln . . .). Goethe e híres versét, melynek tulajdonképeni czime *Ein Gleiches*, s a melyről egész irodalom van már, íróónnal, a Gickelhahn tetején (ez a legmagasabb hegy Ilmenau mellett*) a herczegi nyaraló ablakának keresztfájára

*) *Ilmenau* népes helység a sachsen-weimari nagyherczegségben, az Ilm folyó partján és a thüringiai erdőhöz tartozó Sturmheide lábánál. Virágzó gyárvaros. Közel van hozzá (a Balbi által így nevezett) *Kickelhahn*,

írta (mások szerint az ablak melletti falra). Egyik üdülő utazása alkalmával (valószínűleg 1780 szeptember 7-ére virradó éjjel) ért oda s a kis vadászahajlékban töltötte az éjszakát. Később Goethe sajátkezűleg megújította, ugyancsak írónnal átírva. a már több mint harmincz éves szöveget, a mit Goethe sajátkezű jegyzete igazol: *Ren. (= renovatum) 29. Aug. 1813.* Midőn később, 1831-ben, utolsó születésnapjának előestéjén, tehát a vers kelte után félszázad múlva s kevés idővel halála előtt, a maga helyén «recognoskálhatta» Goethe a felírást, s midőn e bájos sorokat olvasta, — a mint kísérlője beszélte, — sírva fakadt s könnyei patakozottak arczáról. Aztán, szemét megtörölve, fájdalmas hangnyomattal ismételte az utolsó szakaszt: «Warte nur! balde, balde ruhest du auch.» A házikó 1870 augusztus 11-én teljesen leégett, de azóta előbbi alakjában újra felépítették. A költemény először *Műveiben* jelent meg 1815-ben, a Cottaféle kiadásban. Melodiát, többek közt, Liszt Ferenc is írt hozzá.

E bevezetés után, melyet, természetesen, a rendelkezésemre álló legjobb német forrásokból szedtem össze (Viehoffon kívül különösen sokat köszönhetek *Blume* kitűnő kiadásának, mely magasan fölötte áll a hétköznapiaknak és bámulatatos Goethe-ismeretről tanuskodik), érdemes itt följegyezni a Viehoff által is idézett és nagyon elterjedt sziléziai bölcsődalt, a mely Hoffmann sziléziai gyűjteményébe is föl van véve, s a melyről Kuhn (Germania, V, 1843) azt a sejtelmét fejezi ki, hogy Goethe versében egy szélesen elterjedt sziléziai bölcsődal visszhangzik.

Igen ám, a természet nagy könyve nyitva van mindenki számára, de csak kevesen tudnak belőle olvasni. Miért csupán a kis méh tud virágról-virágra szállni, s a mit nyers állapotban, feldolgozatlanul talált, annak színt, ízt, zamatot ad, mintegy az ő egész mivoltának zománczát önti rá. A költő is, a dal embere, hasonlít hozzá; mindenki szagolhatja a virágot, szemét legeltetheti a virágos réten, eltelhet a virágok pompájával, de benső barátjává csak annak válik a természet, annak nyitja meg kincses tárházát, arra halmozza állandóan kegyét, a ki lelkével merül belé, a részleteket finom megfigyeléssel kutatja és tanulmányozza. Csak azokat kíséri, a kik őt követni tudják; feltárja előttük a szépségek egész halmazát, a melyek észrevétlenek voltak előttük; megmutatja nekik a színeket, a formák, a hatás végtelen bőségét, úgy hogy mennél megszzebbre jutottak, az ismeretnek annál mérhetlenebb területe áll előttük. Elvisz némelyeket ama rejtett forrásokhoz, a hol szent bámulat tölti el őket, mintha egy istenség előtt állanának.

Így kell Goethét megítélni, s akkor nem helyezünk nagy súlyt arra a hasonlóságra, mely a rhytmusban (trochæus, iambus, daktylus) volna, s annak a hüvelyezésére, hogy a különböző ütemek különböző érzéseket (contrastierende Gefühlsaufregung) fejeznek ki. Így gondolkozik Viehoff, mi azonban ezeket az okoskodásokat nem vagyunk hajlandók elfogadni.

egyike a tartomány legmagasabb hegyeinek. Fekvése igen szép. — L. még Goethének *Ilmenau* című, gyönyörű költeményét, mely a legméltóbb emléke Károly Ágosthoz való viszonyának.

Mindamellett érdeklődünk a népszellem nyilvánulása iránt is, melyek között sokszor megragadók vannak. Egyszerűségében is bájos az a sziléziai dal, melyet a Hoffmann-féle gyűjteményben olvassunk:

Schlaf, Kindlein, balde!
Die Vögelein fliegen im Walde,
Sie fliegen den Wald wohl auf und nieder
Und bringen dem Kindlein die Ruh bald wieder.
Schlaf, Kindlein, schlaf!

Megtaláljuk e bölesődalt, esekély variánsban, egy troppai gymnasiumi tanár gyűjteményében is, a ki gyermekdalokból, játékokból, közmondásokból és népies színművekből egy egész kötetet gyűjtött a 60-as években, sok helyt phonetikai átírással.*) Lássunk mindjárt kettőt a bölesődalokból:

1. Schlafe, Kindlein, schlafe wohl!
Dass dich unser Herrgott hol'
Auf dem goldnen Schlitten.
Nimm die Mutter in die Mitten,
Setz' den Vater hinten drauf,
Fahre dann zum Himmel 'nauf.

Wigstadt.

Ez különösen az *í*inventióban mutatkozó elevenség, naivság és mély vallásos érzés által tűnik ki.

2. Schlafe, Kindlein, balde!
Die Vögelein fliegen im Walde,
Sie fliegen hoch und fliegen nieder,
Sie bringen dem Kindlein die Ruhe bald wieder.

Látjuk, hogy ez a dal nemcsak gondolatban megegyezik a Hoffmann-félével, hanem a szavak is meglehetősen összevágának.

* * *

Befejezésül engedjék meg a kedves olvasók, hogy saját Goethe-fordításomat is, a mely itt először jelenik meg, bemutassam:

Vándor éji dala. (II.)

(Goethe.)

A hegyormokon
Mi csend!
A legmagasabbon
Szellő se leng,
Se lágý fuvalom;
Madárka hallgat az erdőn.
Várj csak te is, eljön,
Közel a nyugalom.

HAVAS ADOLF.

*) Volksthümliches aus Österreichisch-Schlesien. Gesammelt und herausgegeben von Anton Peter, k. k. Gymnasial-Professor. Troppau, 1865. I—II.

— Dugonics Példabeszédeinek nemzeti múzeumi példánya. Ennek a szép kötött példánynak, mely a Nemzeti Múzeum katalogusába «L. eleg. m. 464.» jelzettel van bevezetve, címét és bibliographiai leírását nem látom szükségesnek reproducálni; azt is tudjuk e példányról, hogy legelső lapján *Batsányi* névirása olvasható, s hogy a jelmondat francia nyelvű és meglehetősen liberális szellem hangzik belőle:

«La voix de mon cœur s'est élevée en faveur de tous les Hongrois, sans distinction de secte ni de contrée.

L'Esprit de Dugonics.»

Megjegyzendő, hogy az Előszó, melyet egy szegedi piarista (K. Chrysostom) írt, Kazinczyéknak egy éles vágást ad: «Sok ideig hasznára s diszéré fog szolgálni ez a gyűjtött kincs nemzetünknek (a Példabeszédekert érti) az ékesszólásban, játékszínben és közhasznú könyvekben. Mert a philosophia nyelvét a széphalmi Magyar Múzsával fellengő tudós hazafiakra bízzuk».

Figyelemreméltó azonban a következő excursio (kézirat), valamely ismeretlen hazafitól (a ki lehetett magyar is). A II. kötet utolsó levelére van írva s én szó szerint közlöm:

«Sprichwörter greifen tief in das Leben der Völker ein und gehören wesentlich in die Sitten-, Rechts- und Geistes-Geschichte derselben. Daher ist eine Sammlung derselben, oder auch selbst ein Handbuch ihrer Litteratur Jedem, der in der Geschichte auch noch etwas mehr sucht als Schlachten — einen Geist — und der eine Volksthumsgeschichte erstrebt, von grossem Werthe, nicht nur für Litteraturhistoriker, Bibliothekaren und Bibliothekare, denn sie beurkunden am frischesten die Naturkenntniss, Menschenkenntniss, Erfahrung und sittliche Würde eines Volkes; und man ist dem doppelt zu danken, welcher das mühevollte Geschäft solcher Sammlungen unternimmt.

Sprichwörter sind überhaupt Münzen, in denen der herrschende Geist des Volkes sein Bild sehr treu ausgeprägt hat, und darum für die Ethnographie, was die Numismatik für die politische Geschichte».

HAVAS ADOLF.

— Magyar népmesék német fordításban. Lipcsében a Dieterich cég kiadványaként egy XXI és 300 nagy 8-r, lapnyi csinos kötet jelent meg, mely *Ungarische Volksmärchen* címen, nagyjából *Sklarek* Erzsébet fordításában 48 magyar mesét mutat be a németül olvasó közönségnek. E mesék igen szerencsésen vannak a tudomány mai állásához alkalmazkodó szempontból megválogatva, a mennyiben nagyobb részük (29) az Arany-Gyulai-féle «Magyar népköltési gyűjtemény» legjavából,*) a többi pedig, kettőnek kivételével, a «Magyar Nyelvőr»-ből van kiszemelve. A két, kevésbé tiszta forrásból merített meséért is szinte bocsánatot kér a könyv előszavában a derék fordítónő, felvételüket azzal mentvén ki,

*) Az innen való mesék egy része Heinrich G. engedelmével az «Ungarische Revue» V., VI. és VII. évfolyamából van átvéve.

hogy e nála 4. és 24. számú meséket csak azért szemelte ki a Merényi-félék közül (Ered. népm. I. 3. és II. 65.), mivel érdekes változatai ismert meséknek. A megválogatásban egyáltalán bizonyos tervszerűséggel járt el a fordítónő, a kinek főképp az volt a célja, hogy lehetőleg olyan mesékkel gyarapítsa az eddig német nyelven megjelentek számát, a melyek a régiebb hasonló gyűjteményekben még nincsenek meg. Szemmel tartotta e részben a német nyelvű kiadványokon kívül a Kropf és Jones-féle angolt is, a melynek minden tekintetben szerencsés kiegészítéseül üdvözölhetjük az övét.

Őszinte örömmel látjuk e szemelvényt, nemcsak a kiválasztott mesék, hanem az eléjük írt bevezetés (Geleitwort) miatt is, a mely Schullerus A. hazánkfíának néprajzi téren jól ismert és elismert szakértelméről és tárgyszeretetéről tesz újabb értékes tanúságot. E bevezetés kétségtelenül a legmagvasabb mindazon jellemrajzok közül, a melyek eddigelé a magyar népmeséről idegen nyelven megjelentek; sőt mivel a magyar szakirodalmat is teljes mértékben és helyes mérlegeléssel aknázza ki, még a magyar olvasó is nagy tanulsággal forgathatja, ha meg akarja magát kimélni az összes előző dolgozatok átolvasásának nem épen könnyű s nem mindig vallami kellemes munkájától.

Schullerus a magyar népmese irodalmának rövid, de minden lényegeset felölelő átnézete után, mely bevallottan e sorok írójának dolgozatán alapul, mesekincsünk jellemzését kíséri meg s itt mindjárt azt a kétségbe alig vonható tételt állítja kiindulópontul, hogy amolyan igazán autochthon, őseredeti magyar mesék, a melyekben a pogánykor mythosai tükröződ-
nének, s a milyeneknek legalább a durva körvonalai nagyjában a magyarsággal rokon finneknél és lappoknál még található, ma már nincsenek. A kereszténység gyors és aránylag könnyű elterjedése népünknel nem a legutolsó bizonyítéka a többiek mellett annak, hogy már a honfoglaló magyarság teljesen érett volt a nyugati népek vallásának és műveltségének felvételére. Ezt pedig csak saját ősi pogány hitrendszerének nagyon züllött, több rendbeli monotheistikus hatások által régóta ostromlott állománya teszi érthetővé. A keresztény kultúrával együtt a nyugat egyházi és világi irodalmának számos terméke került már jókor a magyar nép új honában módosult és alakult hagyományai közé. Az irodalmi forrásokból merített népmesék, kivált mondák s ezek közt is főleg legendák száma csakugyan alig kisebb nálunk, mint a többi európai népeknél. Hogy nálunk ezek mellé a nyugatin kívül erősen kidomborodó bizantiumi hatások is járulnak, az hazánk helyzetéből és történelmi viszonytagságaiból könnyen megmagyarázható. Az irodalmi források sorában kiváló hatásúnak tartja Sch. a «Hármas Istoria» közép-részeül magyar fordításban is elterjedt *Gesta Romanorum*-ot, a melynek ő még nálamnál is nagyobb befolyást tulajdonít népünk meséire. A mesékhez írt összehasonlító jegyzetek nagyon helyesen első sorban a hazai népek meséi közt található párhuzamokra utalnak, de ezeken túl olyan külföldi gyűjteményekre is, a melyek révén az egybevetési apparatus igen könnyen kibővíthető.

A mily áttekinthető és világos Schullerus bevezetésében a magyar

népmese elemeinek taglalása, ép oly tárgyyszerű és helyes a mesekincs osztályozása is, valamint végül a magyar népmese eredeti és sajátos vonásainak megjelölése. A tetszetős kiállítású kötet mindenestre örvendetes jelenség azon csekély számú munkák sorában, melyeknek czélja a magyar mesekincsről a külföldet tájékoztatni. E sort vagy 80 évvel ezelőtt egy lelkes magyar embernek német nyelvű szerény kísérlete nyitotta meg. Gaál György nyomdokain kevéssel utóbb Mailáth gr., majd a múlt század közepe táján Stier G. közvetítettek egyetmást a magyar nép meséiből a németül olvasók szélesebb köre számára. Végül most, egy igen értékes angol és egy kevésbé szerencsés francia szemelvény után, ez újabb német anthologia következett, a mely az összes előzőknél teljesebb és megbízhatóbb képet nyújt népünk meséiről a külföldnek.

K. L.

— Magyar népmesék a XVIII. századból. Ily czímen igen érdekes előadást tartott a *Magyar Néprajzi Társaság* április hó 16-i ülésén *Bernáth* Lajos halasi főgymnasiumi tanár. Abból az ismert irodalomtörténeti jelenségből indult ki, hogy a míg népköltésünk verses formáira már a XIV. évszázadból vannak példáink, addig a prózába foglalt népmesék legrégebbjei is csak a XIX. század első negyedéből datálhatók. Gaál Györgyig és Mailáth János grófig nálunk, úgy látszott, senki sem törődött a népmesével, a népmese irodalmi és történeti értékét nem is sejtette senki. Gaál György mesegyűjteménye 1822-ben, a Mailáth Jánosé 1825-ben jelent meg, mind a kettő német nyelven. Nyilvánvaló, hogy népmeséink gyűjtésére az ösztönt, a példát a Grimm testvérektől kapták. Bernáth Lajos tanulmányában fél évszázaddal korábbról datálja az első, immár az irodalomba került népmeséket. Kutatásai közben a XVIII. század utolsó negyedéből három följegyzett népmesét talált. Az elsőnek címe egyszerűen *Mese*, szól a *világkerülő fekete emberről*; leírta 1797-ben Virág Pál debreczeni diák, egy egész sor népmese címével együtt. A második mese versben szól, írta Császári Lósi Pál Kecskeméten 1805-ben abból az alkalomból, hogy Nagy Mihály uram lakodalmat ült, a midőn némely szolgarenden levők, mert mert más hasonló alkalomkor a *juhász beszélmódot* annyira etalálta, arra kérték, hogy nekik felköszöntőt írjon. Gyermekkori reminiscenciáiból írta a mesét, a mely a *csing-emberről* szól, a kinek ezenkívül sem irodalmunkban, sem népköltésünkben semmi nyoma, a kinek azonban népmeséink ismert és népszerű alakja, a vasorrú bába a felesége. A harmadik, a legrégebb, 1773-ban kelt népmese formájában monológ, a *Paulora szomorú története* című iskoladráma végén áll, írta Szathmári P. Sámuel sárospataki publicus praeceptor. Az iskoladráma szokott bohóca, Morió, elméskedlk ebben. Házasságra készül, Kriskának, a kit magának szánt, piros libabőrscizmát, magának ípszilon alakú nadrágot varrat. Az érdekes előadáshoz fűződött eszmecsere folyamán *Sebestyén* Gyula megemlíti, hogy a Morió alakja e néven megvan a nyitra- és bars megyei Gergely-napi népszokásokban; szalmába csavart, álorczás alak, felesége a vasorrú bába, a kinek *Moréna* a neve a szláv népmesékben.

Katona Lajos véleménye szerint, a Morió alakja és neve, minthogy Morió állandó és szokott bohó figurája az iskoladrámának, a diákok és diákos műveltségű emberek révén került a népmesébe.

— *Bessenyei György* — az apjának az öcscse. Ezt a legújabb felfedezést az *Irodalomtörténeti Közleményeknek* köszönhetjük, melynek X. évf. 346. lapján egy levél olvasható *Édes Apám Uram* megszólítással és *Bessenyei György* aláírással. A levél azonban sehogysem illik egy fiú tollára, nemcsak azért, mert *Bessenyei* a címzettet felváltva *Apám Uramnak* és *Bátyám Uramnak* szólítja, a címzett feleségéről pedig, aki neki legrosszabb esetben mostoha anyja volna, mint huga asszonyáról emlékezik, hanem azért is, mert magát sohasem mondja a címzett fiának, hanem csak *atyafiának* és *öccsének*. — Szóval ezt a levelet, ha *Bessenyei* írta, nem az apjához intézte; az *Irodalomtörténeti Közlemények* pedig jól tette volna, ha ilyen félreértésre vezető levélhez egy kis magyarázó megjegyzést mellékel volna. K. A.

— *Pörosztó* — nem poroszló. Ezzel a kis helyreigazítással tartozunk *Zlinszky Aladár* nagy érdekű és nagy becsű tanulmányához, mely *«Arany balladaforrásai»* címen jelent meg az *Irodalomtörténeti Közleményekben*. (X. évf.) *Zlinszky* ugyanis a *«Tetemre hívás»*-ról szólva, az ítéletet: *«Lányom, ez ifjú gyilkosa vagy!»* poroszlóval mondatja ki, holott poroszló lehet törvényszolga, bakó, sőt hóhér is a Nyelvtörténeti Szótár szerint, de ítéletmondó bíró nem. — *Arany* a latin *pristaldust*, a régi magyar, általában a középkori igazságszolgáltatásnak ezt a functionariusát magyarítja tiszti *pörosztónak*, a kit azonban semmi módon sem szabad összetéveszteni a poroszlóval, még ha a két szó azon egy szláv törzsokből (*pristav*) származik is.

Ugy lehet azonban, hogy a *poroszló* e helyütt csupán sajtóhiba.

K. A.

— Magyar tárgyú doctori értekezés a párisi egyetemen. Tudvalevőleg a *docteur és lettres* cím elnyeréséhez, a mely egyetemi tanárságra jogosít, két dissertatio kívántatik, az egyik latin, a másik francia nyelven, ez utóbbi lévén nagyobb fontosságú már terjedeleme nézve is. A szóbeli vizsgálat e két thesis megvitatásában áll. Arra már volt eset, hogy a latin thesis a magyar történelemből vette tárgyát, hogy azonban a francia thesis magyar, még pedig magyar irodalmi tárgyról szóljon, az tudtunkkal most történt először francia egyetemen. Ugyanis *Kont Ignác* párisi tanár, a ki ezelőtt 20 évvel a budapesti egyetem magántanára volt s e folyóiratnak azóta is szorgalmas dolgozótársa, a következő két thesist nyújtotta be a párisi egyetem irodalmi facultásának (*faculté des lettres*): *Quid Herderus de antiquis scriptoribus senserit — Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772—1896)*. A facultás a thesiseket elfogadván, a szóbeli vizsgálat április 16-án tartatott meg és eredménye az lett, hogy munkatársunk *avec mention honorable* (dicsérrettel) *docteur és lettres*-nek nyilvánítottatott.

— Pompeji és Martinique. Vilmos német császár Loubet községi elnökhöz intézett táviratában azt írja, hogy Saint-Pierre katasztrófája «majdnem annyi embernek került életébe, mint a mennyi Pompejiben elpusztult» (Bp. Hírlap, 1902, máj. 13.). Az eddig érkezett hírek azonban arra mutatnak; hogy a Pelée kitörésével okozott pusztulás rettenetessége sokszorosan felülmúlja a Vesevus mons 79-iki rombolását. Pompejinek hozzávetőleg számított 20000-nyi lakójából aránylag kevés pusztult el a kitörés következtében, a megtalált hullákból m. e. 2000-re teszik a holtak számát. Plinius ismeretes leveleiből (6, 16 és 20) is kitűnik az, hogy a pusztítás elég lassan terjedt ahhoz, hogy Pompeji és a környező helyek lakói menekülhessenek. A Saint-Pierret elpusztító veszedelem rögtönösen jött és lehetetlenné tette a hajón való menekülést is, s a város 30000-nyi lakójából a tizedrésznél, fájdalom, valószínűleg jóval több pusztult el. És ha igaz az a hír, hogy 25000-nél több az áldozatok száma, egész határozottan lehet állítani, hogy az «új Pompeji» pusztulása összehasonlíthatatlanul nagyobb csapás az emberiségre, mint a régié.

F. G.

— A Forum Romanumon április hó 3-án 1·15 m. mélységben a Sacra Via kövezete alatt, az Antoninus és Faustina templomának délkeleti sarkánál egy ősrégi sírt ástak ki. A sír és tartozékai egy nagy doliumba voltak beletéve; összesen 9 kisebb váza volt benne, a melyek közül egyik, egy *urna capuana* (kunyhóalakú urna) foglalta magába az elégetett holttest maradványait. A sír korát a Kr. e. VIII—X. évszázdba helyezik, s az ásatást vezető commendatore Boni arra gondol, hogy talán e tájon egész necropolisra fognak akadni, bár ennek épen az Antoninus és Faustina templomának építésekor bizonyára jelentékeny részét szétrombolták. Róma mesés őstörténetének, különösen alapítása korának megállapítása e lelet után még nehezebb kérdésnek marad; ha a sír korának megállapítása helyes, akkor csak az látszik egyelőre kétségtelennek, hogy a római Forum és környéke ősrégi település volt, s Róma városát ép úgy nem «alapították», mint az emberek lakta helyek legnagyobb részét.

F. G.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1901-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva :

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*
- II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Művészi oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).
- VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén : egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.
- VIII. *Classikus nyelvek és irodalmak :* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.
- IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Rumán.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Bárdossy G.* A nyelvrokonságról. *Ism. Balassa J. Phil. Közl.* 860. lap.
2. *Baumgartner, Alexander S. J.* *Geschichte der Weltliteratur.* III., IV. Bd. *Ism. dr. Vargha Dezső. Magy. Sion* 140—143. l.
3. *Bergmann Ágost.* Irányok és vezéreszmék a tizenkilencedik század irodalmában. *Temesvári főreálisk. értes.* 11—47. l.
4. *Esperanto.* *Lingvo Internacia. Monata Gazeto por la lingvo Esperanto.* VI. jaro. 1901. *Nyomatta Szegzárdon Molnár.* (4-r.) 12 szám.

5. *Férenczy József*. Irodalmi doctrinák. Magy. Nemzet 261. sz.
6. *Görög Ignác*. Az antik és a modern nyelvek mondatszerkezetéről. Nyelvőr 225—226. l.
7. Izvjestija obscestva archeol. istorii i etnografii pri imp. Kazansk. universitet. Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 131—137, 228—233. lap.
8. *Kicska Emil*. Van-e pszichologiai alany és állítmány? Nyelvt. Közlem. 331—348. l.
9. *Köhler, R.* Kleinere Schriften. II., III. Bd. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 751—753. l. — Katona Lajos Irod. tört. Közlem. 242—248. l. — Dr. Schullerus A. KorrBl. d. Ver. Siebenb. Landesk. 1. szám.
10. *Krausz Jakab dr.* A grammatikának a logikához és a lélektanhoz való viszonya. Polg. isk. közl. 37—62, 145—159. l.
11. *Krausz J. dr.* Az emberi ész tévedései és a nyelv. U. o. 241—254, 291—312, 417—436. l.
12. *Laufer, Berthold*. Zur Entstehung des Genitivs der altaischen Sprachen. Keleti Szemle 133—138. l.
13. Lingvo Internacia. Monata gazeto por la lingvo Esperanto. VI. jar. (1901.) Redaktora Paul de Lengyel, en Szegzard, Hungarujo. (4-r.) Ára egy évre 5 K 50 f.
14. *Münch V.* A népies elem jelentősége. Ford. Görög Ign. Nyelvőr 305—310. l.
15. *Podhradzky Lajos*. A mythologiai bűvárlat újabb módszerei és irányai. Havi Szemle 1. sz.
16. *Seraphin, Friedr. Wilhelm*. Eine Kronstädter Handschrift des Jacobus de Voragine. Brassói év. gym. értes. 1—14. l.
17. *P. Theureck Emil*. Elnöki megnyitó beszéd. Philol. Közl. 157—163. l.

b) Ethnographia.

18. Adatok a magyar halászathoz. Ethnogr. Mellékl. 12. l.
19. *Albert István*. Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. Ethnogr. 25—32. l.
20. *Asbóth, Oskar*. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. Arch. slav. Philol. 22. köt. Külön is. (8-r. 52 l.) Ism. Br. R. KorrBl. d. Ver. sieb. Landesk. 3. sz.
21. *B. B.* Egy új baba. Ethnogr. Mellékl. 121. l.
22. *B. Zs.* A száldobhoz. U. o. 144. l.
23. *B. Zs.* Újabb adatok a fogazotttélű sarlók ismeretéhez. U. o. 145. lap.
24. *Babik József*. Herkó Páter. Magy. Állam 137. sz.
25. *Balássy Dénes*. Udvarhelymegyei kuruzslószerkek és gyógyítási babonák. Ethnogr. 33—36. l.
26. *Baloghy Dezső*. Magyar Olymp. (III. rész.) Balassa-Gyarmat, 1901. Nyomda r. t. (8-r. 102 l.)
27. *Barabás Endre*. A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Közgazd. Szemle 25. köt. 424—452. l.
28. *Barabás Endre*. A romániai székelyek. Nemz. iskola 6. sz.

29. *Basset, René*. L'origine orientale de Shylock. Keleti Szemle 182—186. l.
30. *Bátky Zsigmond*. Szalagszövő táblácskák. Ethnogr. Mellékl. 147—158. l.
31. *Bató J. Lipót*. Zsidó közmondások. Magy. Zsidó Szemle 148—154, 358—366. l.
32. *Békefi Remig*. A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Ertekezések a történeti tudományok köréből. XIX. köt. 4. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 40 l.) 80 fill. — *Ism. d.* Budap. Szemle 107. köt. 147. l. — *Erd. Muz.* 181. l.
33. *Belányi T.* A szentiváni énekhez. *Nyelvőr* 483. és 582. l.
34. *Bellosics Bálint*. A szent-ivánnapi tűzgrálás. (Junius 24.) *Bajai Hirl.* 26—29. sz.
35. *Bellosics Bálint*. Kapusdi. Ethnogr. 127. l.
36. *Bellosics Bálint*. Bajai czéhszokások. Ethnogr. Mellékl. 126—130. lap.
37. *Benedek Elek*. A székely népballedáról. *Tanulók Lapja* VIII. évf. 10. sz.
38. *Berger Mariska*. Tolnamegyei népdalok. Ethnogr. 83. l.
39. *Berzeviczy Flek*. Sárosvármegyei népviselet. Ethnogr. Mellékl. 7—12. l.
40. *Bibó-Bige György*. Præhistoria. (Az ember a történelmi kor kezdeteig.) Szabadka, 1901. Heumann M. (8-r. VI, 148 l. és XVI. tábla.) 2 K 40 f.
41. *Binder Jenő*. A kenyér és a só, mint varázsszerek. Brassói reálistk. értes. 3—70. l. — *Ism. dr.* Schullerus A. *Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk.* 7. sz.
42. *Blaho, Dr. P.* L'udová literatúra. *Hlas* 167. l.
43. *Blau Lajos dr.* Folklore. *Izr. Tanügyi Értes.* 4. sz.
44. *Blau Lajos dr.* Vázlatok a zsidó varázslásból. *Magy. Zsidó Szemle* 69—80. l. és *Egyenlőség* 2. s k. sz.
45. *Bodnár, Julius*. Svadba na Uderinej (v Novohrade). *Slov. Pohľady. Ročník XXI.* p. 91—92, 213—219, 262—267. l.
46. *Boromisza Jenő*. Kalocsa-vidéki népdalok. Ethnogr. 458—460. lap.
47. *Brauner Lajos*. A karácsonyi «Bethlehem». *Muraköz* 50. sz.
48. *Bremer, O.* Ethnographie d. german. Stämme 1900. *Ism. Petz G. Nyelvt. Közlem.* 463—468. l.
49. *Buchholzer, E.* Die siebenbürgisch-sächsische Volksdichtung. *Mediasch. Wochenbl.* 417—419. sz.
50. *Büchler Sándor dr.* A zsidók története Budapesten. *Ism. Dr. S. B. Egyenlőség* 18. sz.
51. *Bulyovsky, Milošlav*. Prislovía, porekadlá a úslovía z Turca a Liptovia, sosbierané —. *Časopis Museálnej slov. spoločn. Ročník IV.* číslo 1—5.
52. *B—y, A.* Povory l'udu. Zvolensko-tekovské. *U. o. Roč. III.* číslo 1. *Roč. IV.* číslo 2.
53. *Cholnoky Jenő*. A Kaukázusról. *Vasár. Ujs.* 24. sz.
54. *Cholnoky Jenő*. Finnország. *Vasár. Ujs.* 27. sz.
55. *Csallner, Cl.* Die Sage von dem Ried genannt «an der Kapelle» bei Bistritz. *Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk.* 3. sz.

56. *Cserni Béla dr.* Alsófehérvármegye története a római korban. Ism. Tóth Ernő. Erd. Muz. 519—521. l.
57. *Czárán Gyula.* Aradmegyei kolindálás és turka-tánczoltatás. Ethnogr. 221—225. l.
58. Dramatische Spiele und Lieder. Mitgetheilt v. Fr. Rosler. Korr. Bl. f. siebenb. Landesk. 8—9., 12. sz.
59. *Duliskovich Elek.* Szent László király a legendákban, a hagyományban. Gör.-kath. Szemle 9. 10. sz.
60. *E. P.* Adalék a varázsdob szerepéhez. Ethnogr. 42. l.
61. *Eisler Mátvás dr.* Az erdélyi zsidók multjából. Erd. Muz. 95—101, 155—162. l. — Ism. Csallner Rob. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. 6. sz.
62. Ének a kakasról. Közli Sz. Irod. tört. Közlem. 226—230. l.
63. *Erdélyi Károly.* A Frithjof-monda. Magy. Szemle 23. s k. sz.
64. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Herausg. v. A. Herrmann. VI. Bd. 2—3. Hft. Rövid ism. Ss. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 11. sz.
65. *Fáy Ákos.* Magyarok nyomai az őskorban. Ludov. Akad. Közl. 646—665. l.
66. *Flórián Károly dr.* Boszorkányok és boszorkánypörök. Eperjesi Lapok 2—5. sz.
67. *Földes Lipót.* A mese és annak felhasználása az elemi népiskola alsóbb osztályaiban. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8 r. 38 l.)
68. Folklore. 1. Zsidó orvosok a magyar néphitben. 2. Esketési szokások. 3. A község cylinder-kalapja. 4. Virágszagolás. Magy. Zsidó Szemle 160. l.
69. *Fuchs, Karl.* Über das Székler Haus. Mittheil. d. anthr. Ges. Wien. 31. Bd. 334—339. l.
70. *Fuchs, Karl.* Der Burzenländer Hof. U. o. 275—296. l.
71. *Gabnay (Hathalmi) Ferencz.* Egy hazai játékbaba-gyűjtemény. Ethnogr. Mellékl. 17—24. l.
72. *Gabnay (Hathalmi) Ferencz.* A rontó bábu. U. o. 123—126. l.
73. *Galgóczi Ábrahám.* Zsidó közmondások. Magy. Zsidó Szemle 81—87. l.
74. *Galgóczi Ábrahám.* Szokások és babonák. U. o. 291. l.
75. *Galgóczy János.* A kaukázusi népek őstörténetéhez. Ethnogr. 343—351, 440—454. l.
76. *Goldziher, Ignaz.* Über Zahlenaberglaube im Islam. Globus 80. köt. 2. sz.
77. *Gönczi Ferencz.* Göcseji népmondák. Ethnogr. 409—414. l.
78. *Gopcsa László dr.* Erdélyi örmény halotti bucsúztató. U. o. 420. l.
79. *Gordlevskij.* Übersicht der türk. Märchen nach Kúnos's Sammlung. 1900. Ism. Mseriantz L. Keleti Szemle 63—65. l.
80. *Gyalui Farkas.* A Rip-monda vándorlása. Budap. Hirl. 340. sz.
81. *Gyarmathy Zsigáné.* Erdélyország Tündérország. 1900. Ism. Dr. H. A. Ethnogr. 46. l.
82. *h.* A három együgyű meséjéről. Philol. Közl. 415. l.
83. *Hadzsega Bazil, dr.* Mit köszönünk a kereszténységnek hazánkban? Gör.-kath. Szemle 1—5. sz.
84. *Halaša, A.* Príslovia a porekadlá. Časopis Mus. slov. spol. Ročník III. číslo 5.

85. *Hampel József*. Az embertani és ősrégészeti congressus XII. gyűlése Párisban. Arch. Értes. 163—173. l.

86. *Hanusz István*. A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét, 1901. Gallia. (8-r. 328 l.) 3 K 60 f. — Ism. Sz. J. Magy. Állam 34. sz.

87. *Hanusz István*. Népköltés a Magyar föld geológiájában. Szépirod. Kert 8. sz.

88. *Hársing István*. A tündérvilág rajzolása a magyar népmesékben. Kolozsvár, 1901. (8-r. 32 l.) Ism. a. Ethnogr. 137. l.

89. *Hársing István*. A karácsonyi magyar néphit. Kolozsv. egyet. lapok V. évf. 10. sz.

90. *Hársing István*. A magyar gyermek-költéséről. Kalazantinum VI. évf. 2. sz.

91. *Hársing István*. A tündér-világ rajzolása a magyar népmesékben. Kalazantinum VI. évf. 4—6. sz.

92. *Herman, Otto*. Die Fängigkeit der Fischzaune und Fischreusen. Mittheilg. d. anthrop. Ges. in Wien. 31. köt. 37—51. l.

93. *Herrmann Antal* *ifj.* A hétfalusi csángók. Néprajzi vázlat. Gyárfás Jenő rajzaival. (Különnyomat az osztr.-magy. monarchia 385. füzetéből. (4-r. 8 l.)

94. *Hirth, Friedrich*. Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Ism. Kropf Lajos. Budap. Szemle 105. köt. 153—156. l.

95. *Hirth Frigyes*. Hun-tanulmányok. Ethnogr. 241—249. l.

96. *Hirth, Friedrich*. Das Schattenspiel der Chinesen. Keleti Szemle 77. l.

97. *Hirth, Dr. Friedrich*. Hunnenforschungen. U. o. 81—91. l.

98. *Hirth, Friedr.* Zu den hunnisch-chinesischen Beziehungen. U. o. 159. l.

99. *Ilavác, S.* Poverý l'udu. Časopis Mus. slov. spol. Ročník III. Číslo 3—4.

100. *Hoffmann-Krayer, E.* Die Volkskunde als Wissenschaft. Zürich. Ism. Dr. Schullerus A. Korresp. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskunde 12. szám.

101. *Holuby, Joz. L.* Prislovia a porekadlá. Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. Číslo 1.

102. *Holuby, Joz. L.* «Rozmlúvaní mládence se smrtí». U. o. Ročník V. p. 89—92.

103. *Hüsing, Georg*. Die Urbevölkerung Irans. Keleti Szemle 161—167. l.

104. *Iremsky*. Horal'ské spevky. Sborník Mus. slov. spol. Ročník 14. 177—193. l.

105. *Istvánfy Gyula*. Miskolczi népdalok. Ethnogr. 419. l.

106. *Jacob, Dr. G.* Drei arabische Schattenspiele a. d. 13. Jahrhundert. Keleti Szemle 76. l.

107. *Jankó János dr.* és *Nécsey István*. Zárszó «a magyar halászat eredete» vitájához. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 7 l.)

108. *Jankó János dr.* A magyarok eredetéről. Uránia 205—209, 229—235. l.

109. *Jankó János*. A magyar halászat eredete. Ism. Dr. Czirbusz Géza. Délmagy. Közl. 19. sz.

110. *Jankó János dr.* Jelentés az 1900-ban Párisban tartott XII.

anthropologiai és archæologiai és III. ethnographiai nemzetközi kongresszusokról. Ethnogr. Mellékl. 53—64. l.

111. *Jankó János dr.* Magyar Typusok. 1900. — Ism. Andree Richard. Globus 80. köt. 10. sz. Bartels M. Ztschr. f. Ethn. 48. l. — Dr. Sebestyén Gyula. Ethnogr. 89—92. l.

112. *József főherczeg.* A cigányok. Vasár. Ujs. 32. sz. Magy. Nemzet 185. sz. Budap. Napló 201. sz. és Magy. Állam 16. sz.

113. *K. V.* «V reči žije národ». Hlas 40. l.

114. *Káldy Gyula.* Az 1821—1861. években keletkezett magy. tört. énekekről. Bdp. 1895. — 2. A régiebb és újabb magyar tánczokról. 1567—1848. Bdp. 1896. — 3. XVI—XVIII. száz. magy. tört. énekek. U. o. 1897. — Ism. Ss. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 3. sz.

115. *Kardossová, Drahotina.* Naše deti. Ich poesia v hre. Sborník mus. slov. spol. Ročník VI. 129—143. l.

116. *Katona Lajos.* Fiat piscis. Ethnogr. 22—25, 104—108, 238, 333—335. l.

117. *Katona L.* Az ünneprontók. U. o. 87—89. l.

118. *Katona Lajos.* A magyar népmese irodalma. U. o. 337—343, 433—439. l.

119. *Katona, L.* Zum Märchen von der Tiersprache. Keleti Szemle 52—54. l.

120. *Katona, Ludwig.* Die Literatur der magyarischen Volksmärchen. U. o. 138—143, 283—289. l.

121. *Kemma.* A bosnyák mohamedán család és társadalom. Vasár. Ujs. 31—34. sz.

122. *Kernau, Elimar.* Der Juli im Volksmund. Kaschauer Zeitung 82. szám.

122a. *Kernau.* Der August im Volksmund. U. o. 90. sz.

122b. *Kernau.* Der September im Volksmunde. U. o. 105. sz.

123. *Kertész József.* «Megy a kosár.» (Társas-játék a fonóban.) Ethnogr. 80—83. l.

124. Két magyar népdal zsargon-fordításban. Magy. Zsidó Szemle 80. lap.

125. *Király Pál.* Csillaghordozás. Ethnogr. 356—358. l.

126. *Klímo, A.* L'udové Zvyky a povery v Jamníku. Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. Číslo 2.

127. *Klímo, A.* Chválenia a pálenie Jána v Liptovskom Jamníku. U. o. Ročník III. Číslo 5.

128. *Kolumbán Samu.* Markal. (Népmese.) Ethnogr. 225—227. l.

129. *Kolumbán Samu.* Boszorkány-avatás. U. o. 279—281. l.

130. *Komáromy Andor.* A kolozsvári boszorkányperekről. Erd. Muz. 185—201. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 19 l.) — Ism. Csallner Róbert. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. 6. sz. Ethnogr. 383. l.

131. *Komáromy András.* A legrégebb magyar nyelvű ítélet boszorkánypörben. Budap. Hirl. márcz. 13.

132. *Koritsánszky Ottó.* Lakodalmi szokások Kölesden, Tolna vármegyében. Ethnogr. 273—278, 307—315. l.

133. *Kormos Tivadar.* A Nemzeti Múzeum Párisban vásárolt néprajzi tárgyai. Fővár. Lapok 6. sz.

134. *Korách Aladár.* Szegzárd régi lakosai. (Népmozgalmi adatok.) Tolnavármegye 18. sz.

135. *Kovács Aladár*. A tündérkaréj. Sárközi néprajzi tanulmány. Tolnavármegye 50. sz.
136. *Kovács Andor*. A hun-magyar mondanakör. Pestmegy. Hirl. 116. s k. sz.
137. *Kovács Bálint*. Komárommegyei babonák. Ethnogr. 417. l.
138. *Kovács János*. Szeged és népe. Szeged ethnographiája. A «Dugonics társaság» által pályakoszorúzott mű. Szeged, 1901. Endrényi I. (8-r. IV, 516 l.) 10 K.
139. *Kovács Pál dr.* A népdalok statisztikája. Pestmegy. Hirl. 108—111. sz. Önállóan is megjelent. (16-r. 28 l.)
140. *Kovács Sándor*. Uri élet a XVII. században. Budap. Hirlap 232. szám.
141. *Krausz Sámuel dr.* Magyar vonatkozású kalendáriumi jóslatok. Magy. Zsidó Szemle 274—286, 345—358. l.
142. *Krenedits Ferencz*. Állatok nyelvvilága. Madarak, házi állatok, rémek és csodák felől szájról-szájra szálló mondák, hitregék, mesék, bohókás történetek, hiedelmek, babonák, példabeszédek és népdalok nyomán összeállított állattörténelem. Budapest, 1900. (8-r. 323 l.) 4 K 80 f. Ism. Magy. Hirl. jan. 27. sz.
143. *Krüger Aladár*. Nagyvárad katonai dalok. Ethn. 36—41. l.
144. *Krymskij, A. E.* Zu dem Sujet des Märchens Nr. 94. 1900. Ism. Mseriantz, L. Keleti Szemle 63—65. l.
145. *Kukač Xav. Ferencz*. A regös-énekek dallamairól. Ethnogr. 145—155, 201—214. l.
146. *Kun Lajos*. Zsidó dalok. Magy. Zsidó Szemle. 286—291. l.
147. *Kúnos Ignác*. Hunn tanulmányok. (Kivonat.) Akad. Értes. 371—375. l.
148. *Kupčok, Jozef*. Rodinné mená v Pukanci. Časopis mus. slov. spoľočen. Ročník IV. Číslo 1., 3., 4., 5.
149. *Kuun Géza gr.* Gurdézi a törökökről. Keleti Szemle 1—5, 168—181, 260—270. l.
150. *Lakatos Vincze dr.* A Balaton költészete. Balatonvidék 47. sz.
151. *Lamouche, Léon*. La péninsule balkanique. Esquisse historique, ethnographique et littéraire. Paris, 1899. Ism. P. N. S. Letopis matice srpske 207. füz. 112—115. l.
152. *Láng Mihály*. A munkaszeretetre való nevelés módja. Ism. Gönczi Ferencz. Ethnogr. 138. l.
153. *Laufer, B.* Zum Märchen von der Tiersprache. Keleti Szemle 45—52. l.
154. *Lehman A. dr.* Babona és varázslat. Ford. Ranschburg P. Ism. Szilvek Lajos dr. Böles. folyóir. 155—170. l. — Sz. F. Protest. Szemle 149—152. l. — Junius. Budap. Hirl. 24. sz. — Sz. F. Prot. egyh. isk. lap 214. l. — p. gy. Budap. Szemle 105. köt. 299—307. l.
155. *Lehoczky Tivadar*. Adatok a Vlach szó értelmezéséhez. Ethn. 108—110. l.
156. *Lipovskij, A. L.* Slavjanskije narody. Chorvaty. Očer. S. P. 1900. Izdanije s. peterburskago blagotvorih. občestva. (8-r. 158 l.) Ism. Marković Petar. Letopis Matice srpske 205. füz. 99—103. l.
157. *Littmann, Enno*. Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien. Keleti Szemle 144—150. l.
158. *Loewe, Rich.* Die ethnische u. sprachliche Gliederung d. Ger-

manen. 1899. — Ismerteti Petz Gedeon. Nyelvt. Közlemények 463—468. lap.

159. *Londesz Elek*. A szegedi boszorkányok. P. Napló 115. sz.

160. *Losonczi Lajos dr.* Mythologia. (Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtár. 70—72. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 238 l.) 1 K 80 f.

161. *Löv, Immanuel*. Die Finger in Litteratur und Folklore der Juden. (Kaufman D. emlékkönyv.)

162. *Lukácsi György*. A román népköltészet. Heti Szemle 3, 6. sz.

163. Magyar népdalok zsargon fordításban. Kún Lajos, Bató L. Lipót. Magy. Zsidó Szemle 157—159. l.

164. Magyar viseletek. Nemes Mihály és Nagy Géza. — Nagy Géza válasza Varjú Elemér úr bírálatára. Arch. Értés. 88—94. l. — Varjú Elemér válasza. U. o. 255—262. l. — Rexa Dezső. Magy. Iparművészet 49—53. l. — K—r. Liter. Centr. Bl. 38. sz.

165. Magyarország vármegyei és városai. VI. köt. Ism. Bátky Zsigmond. Ethnogr. Mellékl. 158—162. l.

166. *Martinovic, Mátuš*. Ako si l'ud rozpráva, kašel' a drobnice. Časopis Mus. slov. spočen. Ročník IV. číslo 2.

167. *Mártonffy Imre*. A boszorkánypörök. Havi Szemle 5. sz.

168. *Medvecký, Karol*. O l'udovom umení v Detve. Prednáška. Sborník Mus. slov. spol. Ročník VI. 144—152. l.

169. *Melich János*. A baskir-magyar rokonság. Nyelvőr 23—29. l.

170. *Mihalovits Béla*. Az ó- és a jelenkori perzsa nevelés. Zalaegerszegi főgymn. értes. 1—75. l.

171. *Mika Sándor*. Brassó életéből a XVII. században. Uránia 237—240. l.

172. *Mišík, Štefan*. L'udové zvyky a obyčaje. Časopis Mus. slov. spočen. Ročník IV. číslo 3.

173. *Mohl, Adolf*. Sagen und Legenden. Ism. Der Volksfreund 33. szám.

174. *Moldován Gergely dr.* A moldovánok néprajza. Erd. Muz. 79—90. l.

175. *Much, Rud.* Deutsche Stammeskunde. 1900. Ism. Petz G. Nyelvt. Közlem. 463—468. l.

176. *Munkácsi Bernát*. A vogul nép ősi hitvilága. U. o. 1—54. l. (Eleje a mult évi folyamban.)

177. *Munkácsi Bernát*. Száldob. Ethnogr. 141. l.

178. *Munkácsi Bernát*. A székely «Csík» helynevek. U. o. 142. l.

179. *Munkácsi Bernát*. Hún nyelvemlékek szókinsünkben. U. o. 396—404. l.

180. *Munkácsi, B.* Zu den Sagen über Kaukasus und Ural. Keleti Szemle 236. l.

181. *Munkácsi, B.* Zur Benennung des «Quecksilber.». U. o. 237—239. lap.

182. *Sz. Nagy Gergely*. Elméletem nemzetünk eredetéről, különös tekintettel a székelyekre. 1. 2. köt. Brassó, a «Brassói Lapok» nyomd. (8-r. 391 l., 4 lev.: 414 l. 4 lev.)

183. *Nagy Géza*. Székitha-szarmata maradványok a magyar viseletben. Arch. Értés. 110—119. l.

184. *Nagy Géza*. Népvándorláskori turán öltözet. U. o. 318—323. l.

185. *Nagy Géza*. Népfajok és népek a XIX. században. Ethnogr. 1—21, 57—77, 111—115, 155—166, 256—262. l.
186. *Nagy János*. Balladák. Ethnogr. 455—458. l.
187. *Nécsey István*. Egy állatpőr. Ethnogr. Mellékl. 29. l.
188. *Nécsey István*. A končjar. U. o. 51—53. l.
189. *Nemes Mihály*. Adalék a «vádvonásos» halászó módhoz. U. o. 64. l.
190. *Nemes Mihály*. A ruthén néphit köréből. Ethnogr. 352—356. lap.
191. *Nenadović, L'ub. P.* O Černohoreseh. Listy z Cetinia roku 1878. Zo srbského preložil Vladimír Micátek. Turčiansky Sv. Martin. 1901. (8-r. 320 l.) 2 Kor.
192. *Nenadovics, Ljubomir*. Ueber die Montenegriner. Übers. v. Miladinovics Milena. Ung. Weisskirch. Volksbl. 11—31. sz. Megjelent önállóan is. Ung. Weisskirchen. 1901. (8-r. 175 l.) Ism. S—é M. Letopis Matice srpske 211. füz. 112. l.
193. *Olajkár Sándor*. A magyar népdal terjesztése a népiskolában. Tanügyi Értes. 6. sz.
194. *Oravin, St.* Všeobecné poznámky k «miestopisu» Oravy. Sborník Mus. slov. spol. Ročník VI. 153—170. l.
195. *Osz János*. Hajnal-csillag. (Székely népmese.) Ethnogr. 321—325. l.
196. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Szent István koronája országainak VIII. kötete. (Horváth-Szlavonország.) Budapest, 1901. M. kir. áll. nyomda. (4-r. XII, 574 l.)
197. *Paasonen, H.* Beiträge zur Kenntniss der Religion und des Cultus der Tscheremissen. Keleti Szemle 30—38, 122—133, 198—210. l.
198. *Páricska, Ján*. Prostonárodné hry z Koštian. (Turčianska stolica.) Časopis Mus. slov. spol. Ročník III. Číslo 1—3.
199. *Páricska, Ján*. Názvoslovie koštianske. (Turčianska stolica.) U. o. Ročník IV. Číslo 1, 2, 3.
200. *Páricska, Ján*. Ku sbieranin ľudových pietní. U. o. Ročník IV. Číslo 3.
201. *Páricska, Janko*. Zvyky o obyčaje v Košťanoch. U. o. Ročník V. 67—74. l.
202. *Patrubány Lukács dr.* Vízfakasztó monda az örményeknél. Ethnogr. 239. l.
203. *Pauler Gy. és Szilágyi S.* A magyar honfoglalás kútfői. Bdp. 1900. Ism. Br. R. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 4. sz. — Szádeczky Béla. Erd. Múz. 102—106. l. — R. J. Letopis matice srpske 210. füz. 98—100. l.
204. *Perényi Adolf*. A magyar nép elméssége. Ethnogr. 215—219, 263—266. l.
205. *Pethes János*. Gyermekepsychologia. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvőr 235—237. l.
206. *Petrikovich, J.* L'udová liečba v Turci. Sborník Mus. slov. spol. Ročník V. 83—88. l.
207. *Petsch, Rob.* Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen. 1900. Ism. K—a. Ethnogr. 285. l.
208. *Pischel, Richard*. Die Heimat des Puppenspiels. Ism. h. g. Budapest. Szemle 108. köt. 156. l.

209. *Podtatranský. Liptov. Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník IV.*
Číslo 1—3, 4, 5.
210. *Pogonyi Nándor.* Karácsonyi babonák. Hevesvárm. Hirl.
154—155. sz.
211. *Pongrácz Sándor dr.* A magyarság keletkezése és hazája. Történeti, nyelvészeti és ethnologiai vázlatok. Budapest, 1901. Pfeifer F. (8-r. XVIII, 490 l.) 12 K.
212. *Pospech, Jozef K.* Zvyky a obyčaje. (Zo Šariša.) Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. číslo 2.
213. *Poznan, Jolán.* Das Frauen-Geschlecht bei den Balkan-Christen. Beitrag zur Cultur-Kunde. Budapest, 1901. Márkus. (8-r. 48 l.)
214. *Pröhle Vilmos.* A baskirokról. P. Napló 338. sz.
215. Pünkösdi népszokások. Hubay Bertalan. Varga Ignác. Peterdi László. Ethnogr. 414—417. l.
216. *R. Lucza napja.* (Népmese.) Félegyházi Hirl. 99. sz.
217. *Rácz Miklós.* Verancsics Erdélyről. Besztercebánya és vid. 19. szám.
218. *Raffay Sándor.* Az oberammergaui passió-játék. Protest. Szemle 553—572. l.
219. *Raffay Sándor.* A passió-játékokról. U. o. 295—316. l.
220. *Récsei Ede.* Oberammergau és passziójátéka. Magy. Állam 77—80. sz.
221. Régi naptárak és jóslások. Vasár. Ujs. 28. sz.
222. *Reissenberger.* Zu dem Volksliede von der Tochter des Kommandanten zu Grosswardein. (Zeitschr. d. Ver. f. Volkskunde Heft 3.)
223. *Reuss, L'ud. Ad.* Miestne báje a skazky. Sbornik Mus. slov. spol. Ročník V. 133—151. l. VI. 28—39, 111—116. l.
224. *Rizner, L. V.* Prislovia, porekadlá a úslovia. Z novej sbierky L. V. Riznera. Usporiadal A. P. Z. U. o. Ročník V. 162—178. l.
225. *Rosenberg Ede dr.* Zsidó közmondások. Magy.-Zsidó Szemle 155. lap.
226. *Rosenberg Sándor dr.* A bibliai és a görög világteremtésmonda. Izr. magy. irod. társ. évkönyve 1901. 292—304. l.
227. *Rubinyi Mózes.* A moldvai csángók multja és jelene. Ethn. 115—124, 166—175. l.
228. *Ruwarec Ilarion.* O nekom «narodnom predanju». Letopis matice srpske 210. füz. 1—11. l.
229. *S. Gy.* A Vágvidék mondaköre. Nyitramegy. Közl. 22, 26. sz.
230. *Ss.* Zur deutschen Heldensage. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 3. sz.
231. *Schullerus, dr. A.* Flandrenses; Saxones. U. o. 2. sz.
232. *Schullerus, Pauline.* Sagen aus Alzen. U. o. 11. sz.
233. *Sebestyén Gábor.* Zalamegyei regös-énekek. Ethnogr. 281—285. lap.
234. *Sebestyén Gyula dr.* Dunántúli szójátékok. U. o. 85. l.
235. *Sebestyén Gyula dr.* A párisi vallástörténeti kongresszus. U. o. 193—201. l.
236. *Sebestyén Gyula dr.* A párisi folklorista kongresszus. U. o. 249—258. l.
237. *Semayer V.* A szlávok fajisága és eredete. U. o. 86. l.
238. *Semayer Vilibáld dr.* A m. n. múzeum néprajzi osztályának

szerzeményei az 1900. évi párisi világkiállításon. Ethnogr. Mellékl. 25—29. l.

239. *Semayer Vilibáld dr.* Bánffy-Hunyad (Kolozsm.) magyar lakosságának somatologiai vázolata. U. o. 34—50, 67—98, 101—114. l.

240. *Sepródi János.* Marosszéki dalgyűjtemény. Ethnogr. 359—372. lap.

241. Sevdalinke srpske narodne pesme (bratye nam Muhamedovaća.) Koji se najvadije pevaju po Srbiji, Bosni i Hercegovini i t. d. U Novom Sadu M. Popovics. (1901.) (32-r. 80 l.) 20 para.

242. *Siecke, E.* Mythologische Briefe. Berlin. Ism. Dr. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskr. 10. sz.

243. *Sigerus, Emil.* Zigeunerbecher. U. o. 2. sz.

244. *Sigerus, Emil.* Hausmarken. U. o. 4. sz.

245. *Simay Gergely.* Örmény népdalnokok. Arménia 166. l.

246. *Simics Károly.* Kirgiz pásztorlakások. Ethnogr. Mellékl. 1—7. lap.

247. *Smirnov, J. N.* Očerk kuljturnoj istorii južnych Slavjan. Vypusk I. Kazanj. 1900. Ism. Radonić Jovan. Letopis matice srpske. 209. füz. 95—101. l.

248. *Sochán, Pavel.* Návod na opisanie hrčarskeho priemyslu slovenského. a asopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. islo 1.

249. Srpske narodne pesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu srpsku. Ustanak Srbalja na Turke god. 1814. i. 1815. Glavnog skupljača srpskich narodnih umotvorina Vuka St. Karadžiča. U Novom Sadu, 1900. Bratye M. Popovic. (8-r. 117 l.) 60 fill.

250. *Stern, Bernhard.* Thierorakel und Orakelthiere. P. Lloyd 177, 178. reg. sz.

251. *Šujanský, Fr.* Slovenské prislovia a porekadlá. Slov. Pohľadý Ročník XXI. 267—270. l.

252. Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja. XVIII. 1900. Ism. Gombocz Zoltán. Ethnogr. 45. l.

253. *Szakáts Péter.* A m. n. múzeum néprajzi osztályának kézi szakkönyvtára. I. Pótlék. Az 1901. évi szerzemények. Ethnogr. Mellékl. 163—178. l.

254. *Szántó József.* Babona a gyógyítás terén. Ism. -a. Ethn. 425. l.

255. *Szeghy Ernő dr.* Az ainuk hazájában. Kath. Szemle 816—830. lap.

256. Szent-ivánnapi népszokások. Zajgha Béla. Hosszú József. Szabó János. Hauer Miksa. Ethnogr. 77—80. l.

257. *Szójártó László.* A magyar népdal sajátságai. Szépirod. Kert 8. sz.

258. *Szinte Gábor.* Kopiafák (temető-fejfék) a székelyföldön. Ethnogr. Mellékl. 115—121. l.

259. *Szongott Kristóf.* A magyarországi örmények ethnographiája. Arménia 273—284, 303—316, 338—348, 367—381. l.

260. *T. L.* Aberglaube aus Gross-Scheuern. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskr. 7. sz.

261. *Tajovský, J. Gr.* Chlieb u Slovakov. Národopisná črta. Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. — islo 2.

262. *Tajovský.* A ký je ten druhý svet? (črta z tajovských povier.) U. o. Ročník III. islo 1.

263. *Tannenberg, Heinrich*. Die Charwoche im Volksglauben. Gr.-Becker. Wochenbl. 13. sz.
264. *Thallóczy Lajos*. A vlach kérdéséhez. Akad. Értes. 18—20. l.
265. *Tille, Alexander*. Yule and Christmas. Their place in the german year. London. (4-r. 218 l.) Ism. Petrik Á. Ethnogr. 232—235. l.
266. *Tjorović, Svet*. Bosna i Chercegovina u chrvatskoj pripovijeci. Letopis matice srpske 208. füz. 110—120. l.
267. *Tolnai Vilmos*. A kigyókő. (Najákallu.) Ethnogr. 289—296. l.
268. *Tomasovszky Imre*. Az állatok időjósági szerepe. Selmezbányai term. tud. egyll. 1900. évkönyve. 1—19. l.
269. *Ürmössy Lajos*. A honfoglaló magyarok kulturája. Székely Nemzet 26—28. sz.
270. Ungarische Volksmärchen. Ausgewählt und übersetzt von Elisabeth Sklarek. Mit einer Einleitung von A. Schullerus. Leipzig, Dietrich. (8-r. XXI, 300 l.) 5 Mk.
271. *V. B.* Halász Ignác és lappföldi tanulmányai. Vasárn. Ujs. 42. szám.
272. (*Vb.*) Kutyabűvölés. Ethnogr. 421. l.
273. *Vámbéry, A.* Der orientalische Ursprung von Shylock. Keleti Szemle 18—29. l.
274. *Varga Jenő*. A magyar faj védelme. Ism. Váradi F. Protest. egyh. isk. lap. 51. sz.
275. *Varga József*. Az ó-kori zsidók zenei élete. Nagykőrösi Ujs. 42—46. sz.
276. A vármegye néprajzi gyűjteménye. Szolnok-Doboka 48. sz.
277. *Versényi György*. Erdélyi népmondák. Ethnogr. 125—127, 219—221, 266—272, 315—320. l.
278. *Versényi György*. Kolozsvárvidéki népdalok. Erd. Muz. 253—268, 331—348. l.
279. *Vida Sándor dr.* Gyermeek-versek. Ethnogr. 128—130. l.
280. *Vikár Béla*. Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra. Ethnogr. 49—56, 97—104, 296—307, 385—396. l.
281. *Vikár Béla*. Élő nyelvmélekek. — Felolvasása a magyar néprajzi társaságban 1891. október 16-án. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 14 l.) 40 f. — Megjelent az Ethnogr. Mellékl. 131—142. l.
282. *Vikár Béla*. A szentiváni ének. Nyelvőr 353—363, 400—414, 449—459, 497—503. l. és Budap. Hirl. 175. sz. — *Herman Ottóné* megjegyzése U. o. 177. sz. 5. l. — *Herman Ottóné*. Még egy szó a szentiváni énekhez. Nyelvőr 436. l.
283. *Vikár Béla*. Magyar folklora. Budap. Napló 32. sz.
284. *Vojtek, M.* Poverý v Terchovej. časopis mus. slov. spoločen. Ročník IV. číslo 3. 4.
285. *Vrabely, Michael*. Ugro-russki narodni spjevanki. Tom. I. (Spjevanki Maramaroschski). Budapest, 1901. Franklin-t. (8-r. 320 l.) 3 K 45 f. — Ism. M. S. Ethnogr. 422—424. l.
286. *Vršatskýj*. Hry našich detí. Sborník Mus. slov. spol. Ročník V. 179—186. l.
287. *Vutkovich Sándor dr.* Az állatvilág köréből. Nyugatmagy. Híradó 48, 49. sz. (Állatok a közmondásokban és népdalokban.)
288. *w. j.* A három gyűrű meséjének csirája. Phil. Közl. 254. l.
289. *Wasylkiewicz V.* Népköltési gyűjteményeink története. Ism.

- Katona Lajos. Philologiai Közlöny 756. l. — Sz—ő. Ethnographia 43—45. l.
290. *Winkler Henrik*. A magyar művelődés ősi elemei. (Kivonat.) Akad. Értes. 126—132. l.
291. *Wossidlo, R.* Mecklenburger Volksüberlieferungen. 1899. Ism. Dr. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz.
292. *Wundt, W.* Völkerpsychologie. 1900. Ism. Katona Lajos. Nyelvt. Közlem. 349—357. l.
293. *Wuttke, R.* Sächsische Volkskunde. Ism. Dr. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. f. sieb. Landesk. 2. sz.
294. *yj.* Ki volt Herkó Páter? Századok 465. l.
295. *Zátarecký, A. P.* Príslovia. Časopis Mus. slov. spoločn. Ročník III. Číslo 2.
296. *Zátarecký, A. P.* Porekadlá a uslovia. U. o. Ročník III. — Číslo 3.
297. *Zátarecký, A. P.* Poznámky pre pp. sberateľ'ov prísloví atď'. U. o. Ročník III. Číslo 5.
298. Zbornik za narodni život i običaje južnik slavena. Na svijet izdaje jugoslav. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak VI. 2. polovina. Uredio Dr. Ant. Radić. U Zagrebu, 1901. Akad. (8-r. 161—320 l.) 2 K 50 f.
299. *Zichy Jenő, gr.* Harmadik ázsiai utazása. II. köt. — Ism. Czirbusz Géza. Magy. Állam 21. sz. — Sirelius m. J. Finn.-Ugr. Forsch. (Anzg.) 1—25. l. — Dr. Ng. Globus. 80. köt. 79. l.
300. *Zikeli, Michael.* Die Siebenbürger Sachsen als Musiker. Gross-Kokler Bote 1173. sz.
301. Zur Volkskunde. 6. Aus Holzungen. Marie v. Hannenheim. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 1, 2. sz.
302. *Zurányi István.* Albánia. Ethnogr. 404—409. l.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

303. *Andronicus.* Tolstojizmus. Magy. Nemzet 218. sz.
304. *B. M.* Magyar naturalizmus. Fővár. Lapok 8. sz.
305. *B. M.* Műkedvelés. Fővár. Lapok 12. sz.
306. *Bartalos Gyula.* A keresztény mysteriumok színjátéka. Egri egyházm. Közl. 23, 24. sz.
307. *Bodnár Zsigmond.* A színi bírálóknak. Hazánk 84. sz.
308. *Bricon, Etienne.* Psychologie d'Art. Ism. M. D. Budapesti Hirl. 78. sz.
309. *Bud János.* A regény és dráma társadalmi szerepe. Hazánk 171. sz.
310. *Burghard, Max.* Theoria moderného dráma. Preložil A. Š. Hlas 204, 237, 353. l.
311. *Diner-Dénes József.* Régi művészet és modern ízlés. Uj idők 25. szám.
312. *Doctor Positivus.* Ujabb költészetünk törekvése mélyebb társadalmi tartalomra. Huszadik Század 388. l.

313. *Faguet, É.* Drame ancien, drame moderne. 1898. Ism. J. O. Huszadik Század. IV. köt. 301. l.
314. *Gáspár Imre.* A dráma 36 helyzete. Magy. Szemle 50. sz.
315. *H. J.* Nemzeti költészet. Fővár. Lapok 7. sz.
316. *Hartmann János.* Az esztetika filozófiája. Magy. Szemle 24—25. sz.
317. *Haug.* Leírás a költészetben. Debreczen-Nagyvárad i Értes. 25. szám.
318. *Hekler Antal.* A műbíráló és a művészet. Magyar Nemzet 278. szám.
319. *Huszár Vilmos.* Az impresszionizmus. Magy. Génius 1. sz.
320. *I—s.* Irodalmi agrarizmus. Hét 7. sz.
321. *Jánosi Béla.* Az æsthetika története. III. köt. Baumgartentől napjainkig. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. VI, 635 l.) 4 K. — Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 460—467. l. — Kont I. Rev. crit. 42. sz.
322. *Jászi Oszkár dr.* A sociologiai regény. Huszadik Század. III. köt. 30—36, 116—122, 189—201. l.
323. *Kafka Károly.* Műérzék és a nők. Pécs, 1901. Taizs J. (8-r. 38 lap.)
324. *Kereskedő László.* Néhány útmutatás a műélvezéshez. Szatmári kath. főgymn. értes. 3—34. l.
325. *Lány Margit.* A magyar nemzeti versidom æsthetikai jelentősége. Phil. Közl. 343—353, 430—449, 641—661. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 54 l.)
326. *Lázár Béla.* A kilenczvenes évek lírája. Zala 44. sz.
327. *Lázár Béla.* A tegnap, a ma és a holnap. II. sor. Ism. Császár Elemér. Phil. Közl. 661—667. l. — Kont I. Rev. crit. 42. sz. — Roboz Andor. Magy. Nemzet 4. sz.
328. *Lindau János dr.* Emberfeletti a drámában. Hazánk 105. sz.
329. Magyar Kritika. Magy. Génius 43—51. sz.
330. *Mitrovics Gyula, ifj.* A szép a magyar lélek tükrében. Magy. Szó 304. sz.
331. A modern színpad és regény. Uj idők 11. sz.
332. *n. a.* Katholikus regények. Alkotmány 148, 150—153. sz.
333. *Oláh Gábor.* Költészetünk iránya. Egyetemi Lapok XVI. évf. 16. szám.
334. *Pekár Károly dr.* Művészet és társadalom Guyau szerint. Huszadik század III. köt. 407—419. l.
335. *Pekár Károly dr.* A magyar nemzeti szépről. Szepesi Lapok 1901. 8—27. sz.
336. *Rațiu, Dr. Ioan.* Poesia idilică. Balázsfalvi gör. kel. román gimn. értes. 3—75. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 79 l.)
337. *Reményi Ede, ifj.* Műtárgyak költői leírása. Philol. Közl. 257—266. l.
338. *Rousseau Jean Jacques.* A művészetek és tudományok hatása az erkölcsökre. Francziából fordította Vajda József. Budapest, 1901. Politzer Zs. (8-r. 47 l.) 60 f.
339. *Sárffy Aladár dr.* A művészet és a fényképészet. Balassagyarmati gymn. értes. 3—7. l.
340. *Szász Zoltán.* A modern dráma problémái. Pesti Napló 3. szám.

341. *Szécsi Ferencz dr.* Theatralia. (Színházi vázlatok.) Budapesti Napló 9, 10. sz.
342. *Szécsi Ferencz dr.* A színpadi kiállításról. Budap. Napló 181, 184. szám.
343. *Szécsi, Franz.* Theatralia. Allerlei Skizzen u. Notizen. P. Lloyd 8, 9. reg. sz.
344. *Szécsi, Franz.* Eine Theaterstudie. U. o. 62. reg. sz.
345. *Tell Anasztáz.* A vallásos és hazafias elem a kurucz költészetben. Dunántúli Hírl. 29. sz.
346. *Thury Zoltán.* Lehullott a rezgő nyárfa . . . Magyarázó szöveg Márk Lajos festményéhez. Budapest, 1900. (8-r. 23 l.)
347. Az új magyar dráma. (1867-től.) Hazánk 42. sz.
348. Az új magyar poéták. Hazánk 72. sz.
349. *Váradi Antal dr.* Az országos színművészeti akadémia új szavalókönyve. Az akadémiai előkészítő osztály használatára. Budapest, 1901. Orsz. irod. r.-társ. (8-r. 148 l.)
350. *Vethéssy.* Lehetséges-e katolikus szépirodalom? Egyházi Közl. 10. sz.
351. *Weber Károly.* A műélvezetről. Budap. Napló 356. sz.
352. *Zeitlein, Julius.* Nietzsches Aesthetik. 1900. Ism. Kisujfalusi. Huszadik Század III. köt. 136—142. l.
353. *Zorkóczy Gyula.* A művészi nyilvánulás formái. Zólyom és vid. 1. sz.

2. Képzőművészet.

354. *Barabás Endre.* Két magyar művész, Köllő és Kiss György életéből. Magy. Szó 84. sz.
355. *Bardoux, Jacques.* John Ruskin. Ism. Vajda József. Huszadik Század IV. köt. 334—341. l.
356. A bécsi miniatűr-kiállítás. i. Magy. Iparművészet 214—216. l.
357. *Berzeviczy Albert.* Rimini és San Marino. Budap. Szemle 105. köt. 190—205. l.
358. *Berzeviczy Albert.* Bernardino Luini és a Lionardo követői Milanóban. U. o. 107. köt. 34—57. l.
359. Bethlen Gábor fejedelem szobra. (Képpel.) Vasár. Ujs. 24. sz.
360. *Birkás Géza dr.* Magyar festők Münchenben. Magy. Szemle 31. szám.
361. *Birkás Géza dr.* A vallás s a jelenkori német festészet. U. o. 45. szám.
362. *Böcklin, Dénes Sándor.* Böcklin. Nagyvár. Napló 19. sz.
363. *H—i, L.* Böcklin. P. Lloyd 18. reg. sz.
364. *Lyka Károly.* Böcklin. Új idők 5. sz.
365. *Lyka Károly.* Böcklin meghalt. Budap. Napló 17. sz.
366. *M. G.* Böcklin. Hét 3. sz.
367. *Vajda Ernő.* Böcklin Arnold. Fővár. Lapok 4. sz.
368. *Vajda Ernő.* Böcklin és Segantini. Műcsarnok 19. sz.
369. Böcklin Arnold. (1827—1901.) Vasár. Ujs. 5. sz. — Magy. Génusz 4. sz. — Hazánk 16. sz. — Műcsarnok 4. sz.
370. *Boros Rudolf.* A rajzolás vezérfonala. Pozsony, 1901. Stampfel. (8-r.) Ism. Gy. Magy. Iparművészet 58. l.

371. **Brodzsky. Divald Kornél.** Brodzsky Sándor hagyatéka. M. Szemle 10. sz.
372. *Sz. T.* Brodzsky Sándor. 1819—1901. (Képpel.) Vasár. Ujs. 9. szám.
373. *Vajda Ernő.* Brodzsky Sándor. Fővár. Lapok 5. sz.
374. Brodzsky Sándor. *L*(*). Budapest. Napló 24. sz. — Műcsarnok 5. szám.
375. *Bródy Sándor.* Zola és a festészet. Magy. Hirl. 300. sz.
376. *Crane, W.* Von der dekorativen Illustration des Buches. 1900. *Ism. vi.* Könyvszemle 209—212. l.
377. *Czobor Béla.* Árpádházi boldog Margit állítólagos házi oltárkéja. Akad. Értés. 409—422. l.
378. *Czobor Béla dr.* A Budapest-Ferencvárosi r. kath. plébánia-templom üvegfestési ablakainak kartonjai. Magy. Iparművészet 24—32. lap.
379. *Diner-Dénes József.* Az iparművészeti társulat karácsonyi kiállítása. U. o. 1—21. l.
380. *Diner-Dénes József.* Nemzeti Iparművészet. U. o. 199—204. l.
381. *Divald Kornél.* Művészettörténeti korrajzok. Bevezetésül a képzőművészetek egyetemes történetébe. II. kötet. Budapest, 1901. Szt. István-társ. (8-r. 104 l.) 2 K 40 f. — *Ism. r.* Magy. Iparművészet 54. és 129. l. — Junius. Budapest. Hirl. 204. sz. — P. Kath. Szemle 478. l. — *x.* Magy. Sion 392. l. — Az I. II. köt. *ism.* Hársing István. Erd. Muz. 463—465. l. — R. Századok 644—647. l. — Sz. R. Budapest. Szemle 106. köt. 146. l.
382. *Divald Kornél.* A régi Buda és Pest művészete a középkorban. (Műtörténelmi és topografiai tanulmány.) Budapest, 1901. Szt. István-t. (8-r. 104 l.) 1 K 60 f. — Megjelent a Kath. Szemlében és Mérnök és épít. egyll. Közl. 6, 7. füz. — *Ism.* X. Magy. Sion 870. l. — Magy. Állam 251. sz. — Csányi K. Magy. Iparművészet 239. l.
383. *Divald Kornél.* Az iparművészeti társulat téli kiállítása. Magy. Szemle 1. sz.
384. *Divald Kornél.* A Millacher-kút és a Hoffmann-kiállítás. U. o. 7. sz.
385. *Divald Kornél.* Francia művészek a Nemzeti Szalonban. U. o. 8, 9. sz.
386. *Divald Kornél.* Iparművészetünk karácsonyi kiállítása. U. o. 47. szám.
387. *Divald Kornél.* A szegedi kiállítás. Magyar Iparművészet 205—214. l.
388. *Dömötör István.* Magyar architektura. U. o. 151—155. l.
389. *Engels, Eduard.* Bei Franz v. Lenbach. P. Lloyd 23. sz.
390. *Ernst Lajos.* Magyar műtörténeti irodalom a XIX. században. Műcsarnok 1. sz.
391. *Ernst Lajos.* Válasz V. E. úr «Művészet és közérköles» cz. cikkére. U. o. 3. sz.
392. *Esztegar László dr.* Művészek levelei. Műcsarnok 6. sz. — Erre válasz. U. o. 9. sz.
393. *Falk Rikhárd.* Egy eredeti Dürer-metszet Kassán. Új idők 10. szám.
394. *Ferenczy József.* Rembrandt. Budapest. Napló 213. sz.

395. *Ferenczy József*. Művészeti mozgalmainkról. Magy. Nemzet 39. szám.
396. *Ferenczy József*. Városaink díszeiről. U. o. 53. sz.
397. *Ferenczy József*. Van Dyck. U. o. 139. sz.
398. *Ferenczy József*. Thorwaldsen. U. o. 145. sz.
399. *Fittler Kamill és Györgyi Kálmán*. A világ iparművészete Párisban. 1900. Szerkesztette —. Budapest, 1901. Lampel R. (4-r. 164 l.) 12 K.
400. *Gerő Ödön*. A nemzetközi képtárlat. P. Napló 47. sz.
401. *Gerő Ödön*. Képek és szobrok. U. o. 51. sz.
402. *Gerő Ödön*. Segantini képei. U. o. 105. sz.
403. *Gerő Ödön*. Lenbach arcsképei. U. o. 108. sz.
404. *Gerő Ödön*. A királyné gödöllői szobra. U. o. 137. sz.
405. *Gietmann, Gerh. u. Sörensen, Joh.* Kunstlehre. Ism. r. Kath. hitvéd. folyóir. 472—474. l.
406. *Goldschmid Lipót*. Zsidó stílus. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 92—106. l.
407. *Gramberg Nándor*. A nisi ezüstsészék. Arch. Értés. 118. l. — Hpl. 119. l.
408. *Gróh István*. Rajztanárképzés és művésznevelés. Műcsarnok 23. szám.
409. *Grosse, Ernst*. Kunstwissenschaftliche Studien. Ism. Jászi Oszkár. Budap. Szemle 105. köt. 147—153. l.
410. *H—i, L.* Kunstschatze aus Ephesos. P. Lloyd 142. reg. sz.
411. *H—i, L.* Friedrich von Friedländer. U. o. 144. reg. sz.
412. *H. J.* Az eggenburgi kehely. Arch. Értés. 283. l.
413. *Hirn, Yrjö*. The origins of Art. 1900. Ism. Dr. Jászi Oszkár. Huszadik század IV. köt. 378—384. l.
414. *Hpl.* Az esztergomi ezüstsészék. Arch. Értés. 323—327. l.
415. *Édvi Illés Aladár*. Néhány magyarországi csúcsíves templom szentségházának vasajtója. Magy. Iparművészet 145—151. l.
416. *Istvánffy Gyula*. Csevegés a művészetről. Magy. Génusz 19. szám.
417. *Jászai Rezső dr.* Aachen és az aacheni magyar kápolna. Magy. Szemle 13. sz.
418. *Kg.* Lenbach és Strobl. Magy. Génusz 22. sz.
419. *K. K.* Egy laikus levelei a szerkesztőhöz. Alkalmazott művészet. Műcsarnok 3. sz.
420. *Káldor Lajos*. A szépművészeti stílusok rövid ismertetése. Grafikai Szemle 4—12. sz.
421. *Kapitány Kálmán dr.* Az illusztrációkról. Urania 91—97. l.
422. *Kemény Lajos*. A kassai fegyvergyártó czehekről. Arch. Értés. 78—80. l.
423. *Kornis Elemér*. Horvát Boldizsár szobra. Vasár. Ujs. 41. sz.
424. *Kőrösi László dr.* A művészet közügye. Magy. Szemle 20—22. szám.
425. *Kovács Jenő dr.* László Fülöp. (Képekkel). Uj Idők 9. sz.
426. *Kézdi-Kovács László*. Festett tájak, festett zene. (A műcsarnok nemzetközi kiállításán). P. Hirl. 115. sz.
427. *Kutschmann, Th.* Meisterwerke saracenischnormann. Kunst etc. Ism. l. Magy. Iparművészet 240. l.

428. *Lázár Béla dr.* László Fülöp művészete. Uj Világ 32—34. sz.
 429. *Lázár Béla.* Zempléni Tivadar. Magy. Géniusz 1. sz.
 430. *Lázár Béla.* «Majális». (Magyar művészek külföldön). Magy. Nemzet 216. sz.
 431. *Lázár Béla dr.* László Fülöp. (Képpel). Vasár. Ujs. 28. sz.
 432. *Lázár Béla.* Wenekheim szobra Fadrusztól. Vasár. Ujság 39. szám.
 433. *Lincsovsky Mátyás.* Egy történelmi műemlék Okolicsnón. Alkotmány 55. sz.
 434. *K. Lippich Elek.* A művészeti szellem kialakulása Magyarországon. Budapest. Napló 96. sz.
 435. *Lippich, Alexius.* La formation de l'esprit artistique en Hongrie. Budapest, 1901. V. Hornyánszky. (8-r. 68 l.)
 436. *K. Lippich Elek dr.* Mire való a szegedi kiállítás? Magy. Iparművészet 193—195. l.
 437. *Lyka Károly.* A budapesti Nemzeti Színház új palotája. Műcsarnok 1. sz.
 438. *Lyka Károly.* Programmpontok. U. o. 11. sz.
 439. *Lyka Károly.* Ver sacrum. U. o. 13. sz.
 440. *Lyka Károly.* Munkácsy. U. o. 16. sz.
 441. *Lyka Károly.* Kalmár Elza művei. Uj Idők 24. sz.
 442. *Lyka Károly.* Egy elsikkasztott szobor-ügy. U. o. 26. sz. (Kossuth Lajos szobra).
 443. *Lyka Károly.* Képzőművészeti tanács. U. o. 29. sz.
 444. *Lyka Károly.* A műbarátok körének kiállítása. U. o. 50. sz.
 445. *Lyka Károly.* Modern iparművészet és a közönség. Magy. Iparművészet 195—199. l.
 446. *Lyka Károly.* A magyar palotából. (Jegyzetek az iparművészeti kiállításhoz). Budapest. Napló 4. sz.
 447. Magyar (Mannheimer) Gusztáv. Magy. Géniusz 21. sz.
 448. *Maksziányi Dezső dr.* Ligeti Miklós. Magy. Géniusz 9. sz.
 449. *Malonyay Dezső.* Giovanni Segantini. Budapest. Hirl. 107. sz.
 450. *Malonyay Dezső.* Egy amerikai művészlől. (Bartlett Pál). U. o. 112. sz.
 451. *Malonyay Dezső.* Lenbach. U. o. 121. sz.
 452. *Malonyay Dezső.* A múcsarnokban. U. o. 320. 328. sz.
 453. Margó Éde művei. Uj Idők 12. sz.
 454. *Meller Simon dr.* A modern művészi ipar. Mérnök-Építés. egyl. Közl. V. füz. Önállóan is megjelent. — Ism. Magy. Iparművészet 181. lap.
 455. *Meller Simon.* Az iparművészeti társulat karácsonyi kiállítása. Magy. Iparművészet 245—259. l.
 456. *Mihalik J.* A zománcz. Ism. l. U. o. 48. l.
 457. *Mihalik József.* Kassa város ötvösségének története. Ism. Térey Gábor. P. Lloyd 34. reg. sz.
 458. *Mihalik József.* Tanulmányok a régi hazai ötvösség köréből. Arch. Értes. 104—110. l.
 459. *Mihalik József.* Egy zománczozott délszláv esatról. U. o. 237—239. l.
 460. *Morvay-Gerecze.* A képzőművészetek története. (Ifjúsági Könyvtár. IV.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 160 l.) 3 K. — Ism. n.

- Budap. Szemle 106. köt. 474—477. l. — Gerecze Péter és Morvay Győző nyilatkozata. U. o. 107. köt. 156. l.
461. *Mourey* a magyar művészetről. Budap. Napló 58. sz.
462. *Muther, Richard*. Studien und Kritiken. 1900. *Ism. l.* Budap. Szemle 108. köt. 317. l. — Dr. Lázár Béla. *Magy Nemzet* 146. sz.
463. *Myskowszky Viktor*. Néhány felsővidéki műemlék. *Arch. Értes.* 385—403. l.
464. *Nemzeti Szalon. Bródy Sándor*. Remekművek. *Magy. Hirl.* 47. szám.
465. *C—s*. A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása. *Magy. Szemle* 20. szám.
466. *Czóbel Minka*. Vernissage a Szalonban. *Magy. Hirl.* 113. sz.
467. *Divald Kornél*. A Nemzeti Szalon őszi kiállítása. *Magy. Szemle* 44. sz.
468. *Fridrik Imre dr.* A Nemzeti Szalon kiállítása. *Hetiszemle* 51. szám.
469. *Jánus*. A Nemzeti Szalon téli kiállítása. *Magy. Állam* 287. sz.
470. *K. K. Epilogus*. Fővár. *Lapok* 13. sz. (Nemzeti Szalon tárlatáról).
471. *Keszler József*. A Szalon nemzetközi kiállítása. *Magy. Nemzet* 50, 55, 68. sz.
472. *L. K.* Háboru a művészet körül. (Nemzeti Szalon). *Uj Idők* 9. szám.
473. *Lyka Károly*. Uj képek a Nemzeti Szalonban. *Uj Idők* 44. sz.
474. *Lyka Károly*. A Nemzeti Szalon válsága. László Fülöp esete. *Műcsarnok* 4. sz. — Sz. T. és Rózsa Miklós cikke. U. o. 4. sz.
475. *Lyka Károly*. A Nemzeti Szalon támadásai. *Műcsarnok* 5. sz.
476. *Maksziányi Dezső dr.* A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata. *Magyarország* 106. sz.
477. *Maksziányi Dezső dr.* A világművészek hazánkban. *Magyarország* 41. sz.
478. *Sz. N.* A nemzetközi kiállítás. *Alkotmány* 41. sz.
479. *Ujváry Ignác*. A Nemzeti Szalon «világtárlata». *Műcsarnok* 7. sz. — Erre válaszok. U. o. 8. sz.
480. *V. E.* A Nemzeti Szalon kiállítása. *Alkotmány* 124. sz.
481. *Vajda Ernő*. A Nemzeti Szalon kiállítása. *Fővár. Lapok* 8, 9. szám.
482. *Yartin*. A Nemzeti Szalon téli tárlata. *Budap. Napló* 348. sz.
483. *Nyári Sándor dr.* A czenstochowai Pálos-kolostor és magyar műemlékei. *Budapest, 1091. Athenæum.* (4-r. 84 l.) 10 kor. — *Ism. J.* *Magy. Állam* 109. sz. — *Alfa.* *Budap. Hirl.* 162. sz. — *P. Kath. Szemle* 953. l. — *Dr. Éber László.* *Arch. Értes.* 251—255. — *Nyári válasza.* U. o. 440. l. — *Éber felelete.* U. o. 441. l.
484. *Olgvai Bertalan*. Az angol præraphaeliták. *Besztercebányai kir. gym. értes.* 1—18. l.
485. *Olgvai Bertalan dr.* A tájfestészet hangulata. *Havi Szemle* 3, 4. sz.
486. *Olgvai Bertalan dr.* Néhány szó a magyar rézkarc fölvirágzása érdekében. *Műcsarnok* 6. sz.
487. Az országos képtár műtárgyainak leiró lajstroma. 2. kiadás. *Budapest, 1901. Athenæum.* (8-r. VII, 427 l.).

488. Országos képtár. Nemzetközi színes modern metszetkiállítás. IX. 1901. Deczember. Budapest, 1091. Hornyánszky V. (8-r. 42 l.) 20 f.
489. Az országos képtár olasz képei. Magy. Állam 230. sz.
490. *Pasteiner Gyula*. Mantegna. Budap. Szemle 106. köt. 334—358. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 27 l.).
491. *Pór Antal*. Magyar festő és műhímző Párisban 1384—1417. Arch. Értes. 35—38. l.
492. *Pöröly*. Munkácsy Mihály szobra. Magy. Génusz 2. sz.
493. *Prém József*. Egy pusztuló műemerk. (Donner Rafael: Szent Márton). Budap. Hirl. 195. sz.
494. *Ravasz Árpád*. Hans Thoma. Magy. Szó 155. sz.
495. *Récei Ede*. A müncheni Niebelungen-termek. Alkotmány 136. sz.
496. *Reich P. Cornél*. Szicília mütörténetéből. Orsz. Világ 17. sz.
497. *Rothhauser, Max*. Internationale Kunstausstellung. P. Lloyd 41. szám.
498. *Rózsaffy Dezső*. Rubens és Rembrandt. Tanulmány. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 47 l.).
499. *Sidney Carton*. Jean François Millet. Műcsarnok 13. sz.
500. *Soldani, Valentino*. Feszty hármas szentképe. A «Corriere Italiano» kritikája. Magy. Hirl. 128. sz. és Magy. Génusz 22. sz.
501. *Somfai János*. Szent Gellért szobra. Magy. Állam 158. sz.
502. *Staud János*. Az olasz renaissance és barokk összehasonlító jellemzése. Érsekújvári főgym. értes. 3—29. l.
503. *Stuhlmann Patrik dr.* Képzőművészeti alkotások Kassán. Kassai főgym. értes. 1—47. l. és Magy. Állam 138—144. sz.
504. *Szalay Imre*. A XIX. század festészetéről hazánkban. A M. Nemz. Muzeumban 1901. évi január hó 19-én tartott ismeretterjesztő előadás. Budapest, 1901. Budap. Hirl. ny. (8-r. 31 l.). — Részlet belőle a Műcsarnok 5, 6. sz.
505. *Szana Tamás*. Száz év a magyar művészet történetéből. 1800—1900. Budapest, 1901. Athenæum. (4-r. 385 l.). — Ism. Dr. Nyári Sándor. Nemz. Iskola 12. sz. — m. Magy. Iparművészet 45—48. l. — V. E. Fővár. Lapok 1. sz. — Kristóf György. Közérdek 7. sz.
506. *Szana Tamás*. Az arczkép. Vasár. Ujs. 3. sz.
507. *Szana Tamás*. Zemplényi Tivadar festményei. U. o. 12. sz.
508. *Szana Tamás*. Verona festője. Angelo Dall' Oca Bianca. U. o. 15. szám.
509. *Szana Tamás*. Ismeretlen magyar művészek. Budap. Hirl. 11. sz. Kiss (vagy Kiss) József festőről.
510. *Szántó Kálmán*. A velencei mütárlat. Budap. Napló 208, 217, 222, 250. sz.
511. *Szendrey Imre*. Történelmi emlékeink. Komáromvárm. muzeum egyll. 1900. értes. 22—27. l.
512. *Szendrei János dr.* A megyaszói ref. templom magyar stílusu diszitményei 1735-ből. Magy. Iparművészet 155—157. l.
513. *Szigeti J. József*. A gödöllői Erzsébet-szobor. Magy. Génusz 21. szám.
514. *Szmrecsányi Miklós*. Az országos m. iparművészeti muzeum vásárlásai az 1900. évi párisi világhiállításból. Magy. Iparművészet 89—117. l.

515. *T. K. E.* Az új országház falfestményei. Vasár. Ujs. 1. sz.
516. *Takáts Sándor.* 1. A Mária Magdolna-kolostor lerombolása. 2. Mátyás és Beatrix bécsi mellképeiről. 3. A budavári királyi szt. János-kápolna kincsei. Arch. Értes. 286—288. l.
517. *Tarczai György.* Régi magyar művészek és mesteremberek. Művelődéstörténeti vázlatok. (Iparosok olvasótára. VII. évf. 3. sz.). Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 48 l.) 60 f. — Ism. ó. Magy. Iparművészet 54. l.
518. *Tavaszi Tárlat. Divald Kornél.* A tavaszi képkiallítás. Magy. Szemle 17—20. sz.
519. *Gerő Ödön.* Magyarok a tavaszi tárlaton. P. Napló 124. sz.
520. *i.* A tárlat. Polit. Hetiszemle 47. sz.
521. *Jánus.* A tavaszi műkiállítás. Magy. Állam 88. sz.
522. *Keszler József.* Tavaszi műkiállítás. 1. Giovanni Segantini. Magy. Nemzet 103. sz. — 2. Angelo Dall' Oca Bianca. U. o. 109. sz. — 3. Lenbach Ferencz. László Fülöp. Stettka Gyula. U. o. 134. sz. — 4. U. o. 148. sz.
523. *Lyka Károly.* Tavaszi műtárlat. Uj Idők 17, 18. sz.
524. *Lyka Károly.* A tavaszi műtárlat. Budap. Napló 102, 112, 119 és 152. sz.
525. *M. G.* Tavaszi tárlat. Segantini. Hét 16. sz.
526. *Maksziányi Dezső dr.* A tavaszi tárlat. Magyarország 89, 101, 108. sz.
527. *Meller Simon.* A tavaszi tárlat. Budap. Szemle 106. köt. 425—437. l.
528. *Osvát Ernő.* Tavaszi tárlat. Lenbach. Magy. Hirl. 116. sz.
529. *sz.* A műcsarnok tavaszi tárlata. Vasár. Ujs. 16. sz.
530. *Szana Tamás.* A műcsarnok tavaszi tárlata. Egyetértés 102, 105, 114. sz.
531. *Térey, Dr. Gabriel v.* Internationale Frühjahrs-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 91, 96, 100, 103, 122, 131. sz.
532. *Vajda Ernő.* Tavaszi tárlat. Alkotmány 98, 106, 117. sz.
533. *Téli tárlat (1900). Basch Arpád.* Téli tárlat a műcsarnokban. Magy. Génusz 1. sz.
534. *Keszler József.* Téli műkiállítás (1900). Magy. Nemzet 12, 16. szám.
535. *Lyka Károly.* Epilog a Műcsarnok téli kiállításához. Budap. Napló 20. sz.
536. *Téli tárlat. Divald Kornél.* A műcsarnok téli kiállítása. Magy. Szemle 48—50. sz.
537. *Jánus.* A Műcsarnok téli kiállítása. Magy. Állam 263. sz.
538. *Keszler József.* Téli kiállítás. Magy. Nemzet 287, 297. sz.
539. *Kézdi-Kovács László.* A műcsarnok téli tárlata. Pesti Hirl. 315, 317, 324. sz.
540. *L.* A téli tárlat. Hét 47, 48. sz.
541. *Lázár Béla.* A téli tárlat. Magy. Szalon 36. köt. 242—253. l.
542. *Lyka Károly.* A téli műtárlat. Uj Idők 48, 49. sz.
543. *Maksziányi Dezső dr.* A téli tárlat. Magyarország 270, 273, 278. sz.
544. *Migray József.* A téli kiállítás. Uj Világ 43. sz.
545. *Révész Béla.* Jegyzetek a téli tárlatról. Egyenlőség 52. sz.

546. A téli tárlatról. Magy. Génusz 47—49, 51. sz.
547. *Térey, Dr. Gabriel v.* Die Winterausstellung im Künstlerhaus. P. Lloyd 275, 279, 290. reg. sz.
548. *Vajda Ernő.* A műcsarnok téli kiállítása. Alkotmány 273, 281, 294, 308. sz.
549. *Yartin.* A téli tárlat. Budap. Napló 316, 322, 358. sz.
550. *Zorkóci Gyula.* A magyar művészekről. Téli tárlat. Havi Szemle 8. sz.
551. *Telleyesniczky Kálmán dr.* Művészeti bonczolástan. Az emberi test formáinak ismertetése művészek és a művészet iránt érdeklődők számára. V. füzet. A végtagok. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 141—196 l.) 3 kor.
552. *Térey Gábor dr.* Színes modern metszetek. Magy. Állam 290. sz.
553. *Térey, Dr. Gabriel v.* Die Weihnachtsausstellung des Kunstgewerbe-Vereins. P. Lloyd 283. reg. sz.
554. *Térey, Dr. Gabriel v.* Ausstellung des Vereines der Kunstfreunde. U. o. 302. reg. sz.
555. *Térey Gábor dr.* A bársonyos rézmetszetek. Magy. Állam 113. sz.
556. *Térey Gábor dr.* és *Petrovics Arzén.* Az országos képtár metszetgyűjteményének betűsoros katalogusa. I—III. Ism. ő. Magy. Iparművészet 128. l.
557. *Ujházy Ferencz.* Egy öreg művész naplójegyzetei. Műcsarnok 18. sz.
558. *Ürmössy Lajos.* A modern templomépítészet Szent István alatt. Besztercze 23. sz.
559. *V. E.* Művészet és közerköles. Műcsarnok 2. sz.
560. *V. E.* Az ifjuság a tárlaton. U. o. 4. sz.
561. *V. E.* A «Programmpontok». A vándorkiállítások ügye. U. o. 13. szám.
562. *V. E.* Kallós Ede legújabb műve. Magy. Génusz 20. sz.
563. *Vajda Ernő.* A Hoffmann-kiállítás. Fővár. Lapok 6. sz.
564. *Vajda Ernő.* Az országos képzőművészeti tanács. Fővár. Lapok 7. sz.
565. *Vajda Ernő.* Művészet és pedagógia. U. o. 10. sz.
566. *Vajda Ernő.* Rippl-Rónai József kiállítása. Műcsarnok 1. sz.
567. *Vajda Ernő.* Metszet-kiállítás az Akadémián. U. o. 31. sz.
568. *Varjas Endre.* Művészet és vallás. Kalazantinum VI. évf. 4. szám.
569. *Vészi József.* Róna József. Hét 20. sz.
570. *Vörösváry Ernő.* A bécsi miniatúr-kiállítás. Alkotmány 277, 278. sz.
571. *Wollanka József.* A disputa és a transfiguratio. Budap. Szemle 105. köt. 28—49. l.
572. *Wollanka József.* Andrea del Sarto. U. o. 107. köt. 353—372 l.
573. *Zorkóczy Gyula.* A művészetről. Havi Szemle 5. sz.

3. Zene.

574. *Á. E. Pauli Rikhard.* 1835—1891. Budap. Napló 4. sz.
 575. *a. K. Berlioz «Requiem»-e.* Hazánk 79. sz.
 576. *Ábrányi Emil.* Mihalovich Ödön. Budap. Napló 30. sz.
 577. *Ábrányi Kornél, id.* A magyar zene a XIX. században. 1900.
 Ism. Seprődi János. Erd. Muz. 106—108. l.
 578. *Ábrányi Kornél, id.* Bendiner Nándor. Orsz. Világ 27. sz.
 579. *Ábrányi Kornél, ifj.* Wagner Rikárdról. P. Napló 44. sz.
 580. *Andor György.* Palestrina és a choralis ének. Magy. Sion
 6—16. l.
 581. *B. W. Krammer Teréz.* Vasár. Ujs. 43. sz.
 582. *Bánfalvi István.* Oltár és chorus. Szombathelyi Ujs. 25—
 28. szám.
 583. *Beer, August.* Albert Lortzing. P. Lloyd 254. reg. sz.
 584. *Béldi Izor dr.* Trisztan és Izolda. Pesti Hírl. 328—330. sz.
 585. *Beleznay Antal.* Gyakorlati énektan. III. rész. Két- és három-
 szólamu énekek gyűjteménye. Polgári fiúiskolai gyermekkarok számára.
 Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. IV, 52 l.) 1 K.
 586. *Berecz Ede.* A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei
 rövid műszótárral. 6. változatlan kiadás. (Uj lenyomat). Budapest, 1899.
 Dobrowszky és Franke. (8-r. 76 l.) 1 K 20 f. (Megjelent 1901-ben).
 587. *Berey József.* Rákóczy kesergőjéről. Szamos 91, 92. sz.
 588. *Beyer Károly.* Egyházi zenénk magyarsága érdekében.
 Magy. Szó 262—264. sz.
 589. *Bundala János dr.* Az egyházi ének és az énekesek. Kath.
 egyh. Zeneközl. 1, 2. sz.
 590. *Bundala János dr.* Az egyházi zene társadalmi jelentősége.
 U. o. 9, 10. sz.
 591. *Charpentier G.* Lujza. Zenei dráma 4 felv. Szövegét és zenéjét
 írta —. Ford. Várady Sándor. Először adták a m. kir. Operában márcz. 28.
 592. *Csengery Gusztáv.* Protestáns egyházi zenénkről. Magy. Szó
 13. szám.
 593. *Dudinszky István.* A zene- és énekművészet. Ungvár, Szt.
 Bazil társ. ny. (16-r. 15 l.) 40 f.
 594. Az egyszerű és ritmikus chorál kérdése. A dunántuli ág. ev.
 énekügyi bizottság. Magy. Szó 245—247. sz.
 595. *Elek Béla.* Lányi Ernő Egerben. Hevesvárm. Hírl. 100, 101. sz.
 596. *Erkel Ferencz.* Sarolta. Opera. Felújították az operaházban
 jan. 14-én.
 597. *Falk Zsigmond dr.* Lamond Frederic. (Képpel). Orsz. Világ
 2. szám.
 598. *Falk Zsigmond dr.* A hatvan éves Joachim. Orsz. Világ 52. sz.
 599. *Fejér Jenő.* Katalin. Operette 3 felv. Szövegét írta Béldi Izor.
 Először adták a Népszínházban okt. 4.
 600. *Gladich P.* Milyen legyen és melyik a legjobb egyházi zene.
 Kath. egyh. Zeneközl. 35, 51, 62. l.
 601. *Goll János.* Általános zenetan. (Stampfel-féle tudományos
 Zsebkönyvtár 73. sz.). Pozsony, 1901. Stampfel K. (16-r. 96 l.) 60 f.
 602. *Hazslinszky Gusztáv.* Elméleti és gyakorlati énektan dalokkal.
 Középkisiskolák, felsőbb leányiskolák, polgári fiú- és leányiskolák hasz-

nálatára. I. rész. 4. bőv. kiad. Budapest, Méry O. 1901. (8-r. 45 l.)
1 K 20 f.

603. *Hegedűs*. A zenepáriák és I. István szultán. Zenevilág 16. sz.

604. *Hodossy Béla*. Két korszak a magyar zene történetéből.

1. A magyar irodalom megújodási korának zenéjéről. Sárospatak 9. sz.
— 2. Kurucz dalok. U. o. 10. sz.

605. *Hodossy Béla*. Hangterjedelem és közjáték. Debreczeni Prot.
Lap 25, 26. sz. Lásd 644. sz. a. is.

606. Indifferentizmus a zenében. Magy. Állam 92. sz.

607. *Irsai Arthur dr.* Az énekhang élet- és egészségtanáról. Buda-
pest, 1901. (8-r. 24 l.). Megjelent a «Zenelap»-ban is.

608. *Ivánfi Jenő*. Mascagni és Novelli. Budap. Napló 73. sz.

609. *Járosy Dezső*. Ujabb merénylet a «Musica Sacra» ellen. Kath.
egyh. Zeneközl. 9, 10. sz.

610. *Járosy Dezső*. A gregorian choralis legujabb kiséréte. U. o.
79, 88, 99. l.

611. *Kacsóh Pongrácz dr.* Zenei problémák. Zenevilág 17, 19. sz.

612. *Káldy Gy. Eötvös Károly*. Káldy. Egyetértés 68, 69, 71—73,
76, 78, 79, 82—84, 98, 99, 102, 107, 109, 111, 116, 122. sz.

613. *K. I. Káldy Gyula*. (1838—1901). Vasár. Ujs. 10. sz.

614. *Káldy Gyuláné*. Káldy Gyuláról. Budap. Napló 68. sz.

615. *Molnár Géza dr.* Káldy Gyula. (1838—1901). (Képpel). Orsz.
zeneakademia évkönyve. 1900/1. 7—10. l.

616. *Molnár Géza dr.* Káldy Gyula. Uj Idők 11. sz.

617. *Kálmán Farkas*. Protestáns egyházi zenékről. Magy. Szó
19. szám.

618. *Kereszty István*. Magyar műzene». Zenevilág 19. sz.

619. *L. K. Pongrácz*. Hét 13. sz.

620. *Laczó Győző*. A korális énekről. Kathol. Szemle 52—61. l.

621. *Lavotta Rezső*. A magyar zenéről. Havi Szemle 4. sz.

622. *Lovas Izsó*. Chopin. Csongrádi Lap 46, 47. sz.

623. *Luzsa Mátyás*. A műnéktanítás és a Didaktofon. Szent-
györgyi kegyr. gym. értes. 1—15. l.

624. *M. G. Audran*. Hét 34. sz.

625. *Major J. Gyula*. Erzsike. Opera 1 felv. Szövegét írta Radó
Antal. Először adták a m. kir. Operaházban szept. 24. — Ism. dr. Győző
Modest. Zenevilág 5. sz. — Major Gy. levele. U. o. 6. sz.

626. *Markó Miklós*. Visszaemlékezés a régi cigányzenészekre.
Sajóvidék 43. sz.

627. *Márkus Miksa*. Barbi. Magy. Hirl. 10. sz.

628. *Márkus Miksa*. Egy magyar operaénekes. (Pauli Rikárd).
Magy. Hirl. 4. sz.

629. *Molnár Géza dr.* A zene elmélete, története és æsthetikája.
I. kötet. Bevezető a zenetudományba. Az összhangtan, ellenponttan,
alaktan és hangszerezéstan vázolata. Magyar zene. Budapest, 1901. Athe-
næum. (8-r. X, 207 l.) 2 K 40 f. — Ism. Seprődy János. Erd. Muz. 45—
48. l. — (kp.) Huszadik század III. köt. 468. l. — (G—ly). Budap. Napló
55. szám.

630. *Mosonyi Mihály*. Müncheni élményeim. Budap. Napló 328. sz.

631. *Moyzes Miklós*. Konzonáns-, vagy pedig disszonáns-e a
negyed-hangköz? Zenevilág 14. sz.

632. *Omega*. Emlékezés Liszt Ferenczre. Zenevilág 8, 9, 11. sz.
 633. *Oszwald János*. A XIX. század zenéje. Délmagyar Közl. 30—32. szám.
 634. *Pápay Lajos*. Mozart Párisban. Uj világ 6. sz.
 635. *Pataki Lajos*. A zeneművészet a kath. egyház gyermeke. Heti Szemle 10. sz.
 636. Pauli Rikárd. (Képpel). Orsz. zeneakadémia évkönyve. 1900/1. 4—6. l.
 637. *Pogatschnigg Guido*. Az orgonáról és orgonajátékról. Kath. egyh. Zeneközl. 39. 53. l.
 638. *Pristlow, Dr. Eduard*. Der Komponist des «Freischütz» K. M. v. Weber. Kronstädter Wochenbl. 29. sz.
 639. *Riemann, Dr. Hugo*. Die Elemente der musikal. Aesthetik. 1900. Ism. (kp.). Huszadik század III. k. 468. l.
 640. *Sarudy György*. Egy uttörő magyar zenetudós. Pápai Lapok 41. sz. (Bartalus Istvan).
 641. *Scháger Ferencz*. Elméleti és gyakorlati Gregorianus karénekiskola. Budapest. (1901). (8-r. 2 lev. 128 l.) 3 kor. Ism. P. K. Kath. hitvéd. folyóir. 522. l.
 642. *Semper*. Perotti. Hét 9. sz.
 643. *Szent-Gály Gyula*. Társadalmunk és a zene. Zenevilág 7. sz.
 644. *Szügyi József*. Énekes könyvünk dallamai, különösen a zsoltárdallamok. (Válaszul Hodossynak). Debreczeni Protest. Lap 31, 32. sz. — Lásd 605. sz. a.
 645. *Tanner James T.* és *Murray Alfred*. A postásfiu. Operette 5 képben. Ford. Salgó Ernő és Mérei Adolf. Zenéjét szerző Ivan Caryll és Lionel Monckton. Először adták a Magy. Színházban jan. 24.
 646. *Theureux (Ponori) Emil*. A dallam és szöveg kongruenciája. Zenevilág 18. s köv. sz.
 647. *Tóth Elemér*. A Szentesy-féle zongoratanitási módszer rövid vázolója. Zenevilág 13, 14. sz.
 648. *Verdi. Antalik Károly*. Verdi. Hazánk 25. sz.
 649. *M. G. Verdi*. Hét 5. sz.
 650. *Márkus Miksa*. Verdi. Magy. Hirl. 28. sz.
 651. *Maros Bódog*. Verdi és az ő utódai. Zala 11. sz.
 652. *Molnár Géza dr.* Verdi. (Képpel). Uj Idők 6. sz.
 653. *Pouginin után (p. l.)* Verdi Giuseppe. Uj Világ 5. sz.
 654. *Sz. N.* Giuseppe Verdi. Alkotmány 25. sz.
 655. Verdi. 1813—1901. (Képpel). V. Vasár. Ujs. 5. sz. — Pesti Hirl. 28. sz. — Magy. Nemzet 28. sz.
 656. *Vutkovich Sándor, ifj.* Bayreuth. Nyugatmagy. Híradó 187—189. sz.
 657. *Wagner Richárd*. Tristan és Isolde. Zenés dráma 3 felv. Ábrányi Emil. Először adták a m. kir. Operaházban nov. 28.
 658. *Wagner, Richard*. Original-Briefe von —. Herausg. v. Adolf Kohut. P. Lloyd 176. sz.
 659. *Weber Károly*. A zene, mint a nevelés egyik főeszköze. Zenevilág 16. sz.
 660. *Weber Károly*. A művészet-oktatás és a rendszeres karének a középiskolában. U. o. 18, 19. sz.

4. Színészet.

661. *A. E. Jászay Mari* Elektrája. Budap. Napló 106. sz.
 662. *Abrányi Emil*. Felekyné levele. U. o. 66. sz.
 663. *Abrányi Emil*. A Nemzeti Színházról. U. o. 163. sz.
 664. *Alfa*. A Nemzeti Színházról. Budap. Hirl. 165. sz.
 665. *Amon Ottó*. Rózsashegyi Kálmán. Orosházi Közl. 14. sz.
 666. Anuarul IV. al Societății pentru crearea unui fond de Teatru
 Român pe anul 1900—1901. Braşov, A. Muresianu, 1901. (8-r. 223 l.).
 667. *Bahr Hermann*. Duse. Színházi Ujs. 37. és 197. sz.
 668. *Bercsényi Béla*. 1844—1901. Vasár. Ujs. 42. sz.
 669. Bevezető fejtegetések a kolozsvári nemzeti színház ifjúsági előadásaihoz. Összeállította Csengeri János. Kolozsvár. 1901. (8-r. VII, 97 lap).
 670. *Biás István ifj.* Egy színész életéből. Székely Ellenzék 32, 33. sz. (Jancsó Pál).
 671. *Bihari*. Pajor Emilia. Délmagy. Közl. 72. sz.
 672. *Breznai Imre*. A régi Eger életéből. (Egy színházi évad 1837-ben). Hevesvárm. Hirl. 154, 155. sz.
 673. *Bródy Sándor*. Színészek. Színházi Ujs. 25, 26, 39. sz. (Pálmai mint tragika). U. o. 48, 54. sz.
 674. *Császár Imre*. Felekyné. Magy. Nemzet 101. sz.
 675. *Csengeri János*. Ifjúsági előadások a kolozsvári nemzeti színházban. Magy. Pædag. 586—594. l.
 676. *Déryné* Naplója. Kiadta Bayer J. Ism. Londresz Elek. P. Napló 52, 53. sz. — T. R. Új Idők 4. sz. — Egyetértés 96. sz. — S. E. Hét 6. sz.
 677. *Fehér Dezső*. Székely Irén. Hét 51. sz.
 678. Felekiné Munkácsy Flóra. (Képpel). Vasár. Ujs. 15. sz.
 679. *Gyalvi Farkas*. Napoleon és a színház. Budap. Hirl. 158. sz.
 680. *Habitué*. A pozsonyi színészek. 1. Relle Iván. Nyugotmagy. Hiradó 243. sz. — 2. Németh János. U. o. 244. sz. — 3. Izsó Miklós. U. o. 245. sz. — 4. Gazdy Aranka. U. o. 247. sz. — 5. Fehér Kami. U. o. 248. sz. — 6. Jeszenszky-né-Csáder Irén. U. o. 250. sz.
 681. *iki*. Réjane. Polit. Hetiszemle 47. sz.
 682. *Ida*. Levelek a színészekről. 1. Székely Irén. Színházi Ujs. 29. sz. — 2. P. Szép Olga. U. o. 31. sz.
 683. *Ignotus*. Pálmai Ilka a Vígszínházban. Hét 42. sz.
 684. *Incze Henrik dr.* Magyar színészeti almanach az 1901. évre. Budapest, 1901. Barta Lajos. (8-r. 97 l.) 1 K 50 f.
 685. *Ivánfi Jenő*. Berliini színészet. Budap. Napló 100. sz.
 686. *Janovics Jenő*. Szathmáry Árpád. U. o. 277. sz.
 687. *k. g.* A szinlap. Hazánk 173. sz.
 688. *k. g.* Felekiné Munkácsy Flóra. Hazánk 90. sz.
 689. *Klíma Lajos*. A bécsi színészet 1820-ig. Havi Szemle 3. sz.
 690. *Koncz Akos*. A debreczeni színházról. Családi Kör 4. sz.
 691. *Kont, I.* La saison en Hongrie. (La Revue d'Art dram. sept.). Ismerteti Somló S.: A szombatosok, Herczeg F.: Ocskay brigadéros, Thury Z.: A katonák, Prém J.: Adorján báró, Laczkó A.: Testvérek, Bródy S.: Hófehérke cz. drámákat.
 692. *Korner Erich*. Marie Bárkány. Leipz. Illustr. Ztg. 2998. sz.

693. *Köcér Ilma*. Felekyné életéből. Orsz.-Világ 14—16. sz.
 694. *Kőrthy Emil*. Pálmai Ilkáról. Vasár. Ujs. 3. sz.
 695. (*Ib.*). Hogyan kell játszani Ibsen «Nórá»-ját? Kecskeméti Friss Ujs. 16, 17. sz.
 696. *I. r.* Felekiné. Uj Idők 16. sz.
 697. *Ledojsky Gizella*. Jászai Mariról. Budap. Napló 355. sz.
 698. *Lengyel Laura*. Déryné naplója. Budap. Hirl. 98. sz.
 699. *Lucián*. Bercsényi Béla. Uj Idők 43. sz.
 700. (*Md.*). Réjane. Bud. Hirl. 321. sz.
 701. *M. Gy.* Szathmáry Árpád. Debrecz. Főisk. Lapok 44. évf. 2. szám.
 702. A magyar képzőművészek egyesületének emlékirata a m. kir. belügyminiszter ur ő Nagyméltóságához a Nemzeti Színház építése ügyében. Budapest, 1901. Budap. Hirl. ny. (4-r. 15 l.).
 703. *Martos Ferencz*. Pálmai Ilka. Fővár. Lap. 2. sz.
 704. *Maybirg Vilma*. (Képpel). Uj Idők 51. sz.
 705. *Naményi Lajos*. Prielle Kornélia. (Képpel). Vasár. Ujs. 25. sz.
 706. *Naményi Lajos*. Prielle Kornélia Dérynéről. Uj Idők 12. sz.
 707. A Nemzeti Színház építése. Műcsarnok 4. sz.
 708. *Palásthy Géza*. Lukácsy Sándor. (Képpel). Vasár. Ujs. 13. sz.
 709. *Pekár Gyula*. Ermete Novelli. Színhazi Ujs. 114. sz.
 710. *Pethes Imre*. A magyar színészet. Délmagy. Közl. 8, 9. sz.
 711. Porzsoltné Lukács Juliska. Orsz.-Világ 17. sz.
 712. *Prielle Kornélia*. Először a Nemzeti Színháznál. Vasár. Ujs. 26. szám.
 713. *r. m.* Kacziány Viola. Orsz.-Világ 23. sz.
 714. Réjane. (Képpel). *t. r.* Uj Idők 47. sz. *m. d.* U. o. 48, 49. sz.
 715. *Rothhauser, Max.* Louise Blaha und das Nationaltheater. P. Lloyd 109. sz.
 716. *Rothhauser, Max.* Béla Bercsényi. U. o. 250. reg. sz.
 717. *Rothhauser, Max.* Madame Réjane als «Zaza». U. o. 280. reg. sz.
 718. (*Rothhauser, M.*). Johann Nestroy. U. o. 294. reg. sz.
 719. *Sebestyén Károly*. Nemzeti Színház. Magyarország 140. sz.
 720. *Sidney Carton*. Foltényiné. (Képpel). Uj Idők 51. sz.
 721. *Sz. N.* Blaha Lujza. Alkotmány 109. sz.
 722. *Sz. O. V.* Márkus Emiliáról. Máram. Lap. 24. sz.
 723. *Tyrolt, Dr. Rudolf.* Theaterleben in Pressburg 1798. Pressb. Ztg. 16. sz.
 724. A vidéki színészvilág irásban és képpen. Szerk.: Benedek Árpád. I. füzet: Arad. Arad, 1901. Réthy L. és fia. (4-r. 24 l.) 1 kor.
 725. *z.* Prielle Kornélia. Hét 14. sz.
 726. *z.* Felekyné. U. o. 15. sz.
 727. *Zöldi Márton*. Felekiné Munkácsy Flóra. Budap. Napló 105. sz.
 728. *Zombori Andor*. Az első állandó magyar színház. Zemplén 49. szám.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

729. *Alvincy Roland*. Észszerű nyelvtanítás. Nagyvárad i főreálisk. értes. 9—38. l.

730. *Fambri, Gabriel*. Psychophysische Methodik für den Unterricht fremder Sprachen. Hermannstadt, 1901. J. Drotleff. (8-r. 2 lev., 54 l., 1 tábla).

731. *Gerevich Emil dr.* Ifjúsági irodalmunk. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 75—79. l.

732. *Gyiszalovics V. dr.* Az idegen nyelvek helyes kiejtéséről. Nagybányai főgym. értes. 3—51. l.

733. *Incze Manó*. A «Fonomimika». Tanulmány: Tomcsányiné-Czukrász Róza «Fonomimikai Előgyakorlatok» című könyvéről. Székely Nemzet 107, 108. sz.

734. *Tatár Balázs*. Aesthetikai nevelés középiskoláinkban. Nagyszalontai algymn. értes. 5—19.

735. *Tomcsányiné Czukrász Róza*. Phonomimikai előgyakorlatok az olvasás és írás tanításához. 2. jav. kiad. Budapest, 1901. ifj. Nagel O. (8-r. 67 l. és 5 tábla). 2 K.

736. *Tóth Lajos*. Az irvaolvasás új tanmódja. (Kell-e mimika?) Budapest, 1901. (8-r. 44 l.) 1 kor.

737. *Várhelyi György*. Az olvasás és annak tanítása. Néptanoda 1, 2. sz.

738. *Villányi Henrik dr.* Az idegen nyelvek tanítása. Keresk. Szakoktatás IX. évf. 5. sz.

2. Magyar nyelv.

739. *Balassa József*. A magyar helyesírás és az iskola. Magy. Nemzet 285, 291. sz.

740. *Bódiss Jusztin*. Az actiók ügye. Magy. Pædag. 135—153, 201—221. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 43 l.).

741. *Bódiss Jusztin*. Az actiók tana elméletben és gyakorlatban. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 39—63. l.

742. *Gramma Döme*. A magyar nyelv tanítása a nem magyar ajkú iskolákban. Néptanoda 14. sz.

743. *Kőrösi Sándor*. Az actiók a magyar nyelvtanítás szempontjából. Magy. Pædag. 1—17. l.

744. *Mackay Vendel*. A magyar nyelv tanítása a nemzetiségi vidékeken levő polgári iskolákban. Polg. isk. Közl. 313—316. l.

745. *Madarász Flóris dr.* Magyar olvasmányok a gymnasium felsőbb osztályaiban. Bajai főgym. értes. 3—26 l. (Külön is megjelent. 8-r. 26 lap.).

746. *Rencz János dr.* Adalékok az érettségi vizsgálatához. (A magyar irodalom kérdései). Tanáregyl. Közl. 34. évf. 769—773. l.

747. *Szegedy Rezső dr.* Az irodalomtörténeti tanítás módszeréről. Pécsi főreál. értes. 13—24. l.

748. *Téglás Lajos*. Hogy tanítsunk magyarul? Magy. Pestalozzi 13. szám.

749. *Végh Endre*. Görögpótló tárgyak a gimnáziumban. Székely Nemzet 95, 96. sz.

3. *Classikus nyelvek.*

750. *Bódiss Jusztin*. A latin nyelvbéli actiók kérdése. Magy. Pædag. 468—482, 528—544. l. *Molnár István* válasza. U. o. 617—619. l.

751. *Bódiss Jusztin*. A pogány és keresztény klasszikusok kérdése gymnasiumainkban. Philol. Közl. 698—711. l.

752. *Böhm János*. A latin nyelv tanításának célja és eszközei. Rimaszombati prot. főgym. értes. 3—7. l.

753. *Bothár D.* A philologiai tanításról. Ism. Hittrich Ö. Philol. Közl. 860. l.

754. *Fogarassi Albert*. A classicus olvasmányok és régiségtan kapcsolata. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 681—685, 703—709. l.

755. *Molnár István*. Actio és syntaxis. Az actio-elmélet a latin mondattani oktatásban. Magy. Pædag. 321—346. l.

4. *Német nyelv.*

756. *Krebsz Ernő*. Középiskolai német nyelvtanításunkról. Rozsnyói ág. főgym. értes. 3—6. l.

757. *Markovics Sándor*. Az idegen élő nyelvek, különösen a német nyelv tanítása szemléltető alapon. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 64—75. l.

758. *Radó Vilmos*. A német nyelv a budapesti elemi népiskolákban. Magy. Pædag. 223—233. l.

759. *Szabó Ernő*. A német nyelv tanításának új módszere. Magy. Pædag. 293—300. l.

5. *Francia nyelv.*

760. *bn.* Egyszerűsítések a francia syntaxisban. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 185—190. és 774—775. l.

761. *Téri József*. Francia nyelvi szünidei tanfolyamok. (Páris, Grénoble, Neufchâtel, Genf). Magy. Pædag. 301—305. l.

6. *Művészeti oktatás.*

762. *Dittler Ida Regina*. A művészi nevelés. Magy. Pestalozzi 42. szám.

763. *Kriesch Aladár*. Művészeti nevelés az iskolában. Magy. Pestalozzi 13. sz.

764. *Kriesch Aladár*. A művészeti nevelés kérdéséhez. Múcsarnok 5. szám.

765. *Pictor*. A művészi nevelés érdekében. Nemz. Nőnevelés 277—279. l.

766. *Visontay Kálmán*. A művészeti oktatás a gimnáziumban. Ungvári főgym. értes. 1—28. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

767. Cseremiszt. *Szilasi Móricz*. Cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum). Genetz Árvid közreműködésével szerkesztette —. (Ugor füzetek. Adalékok az ugor nyelvek ismeretéhez és összehasonlításához. 13. sz.). Budapest, Akadémia, 1901. (8-r. 360 l.) 6 kor.

768. Eszt. *Kallas, Oskar*. Die Wiederholungslieder der estnischen Volks poesie. I. Helsingfors, 1901. Ism. Vikár Béla. Keleti Szemle 233—236. l. — V. Ethnogr. 326, 328. l.

769. Finn. *Bán Aladár dr.* A finn népköltészet. Tanulók Lapja VIII. évf. 29. sz.

770. *Czajander Pál*. Az énekmondó. Finnből ford. Bán Aladár. Vasár. Ujs. 34. sz.

771. *Fabusy Béla*. A finn-ugor *nk, nt és mp* hangkapcsolatoknak és megfelelőiknek összeállítása. Budapest. (8-r. 28 l.).

772. Finisch-ugrische Forschungen. Helsingfors. 1901. Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 373—380, 461—473. l. és Keleti Szemle 223—233, 302—318. l. — Q. Nyelvt. Közlem. 357—360. l. — Gombocz Zoltán. Nyelvőr 518—520. l.

773. *Genetz Árvid*. Karjala. Ford. Bán Aladár. Budap. Szemle 106. köt. 423. l.

774. A Kalevalából. A Lemminkäjnen-Rímók. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vikár Béla. (Magyar Könyvtár 209. sz.). Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 79 l.). 30 f. — Ism. S—a. Ethnogr. 381—383. l.

775. Kalevalából. Lemminkäjnen házassága. Ford. Vikár Béla. Orsz.-Világ 10. sz.

776. *Kivi Elek*. A koldusfiu. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 831—833. l.

777. *Krohn, Julius*. Kantelettaren tutkimuksia. Ism. Gombocz Zoltán. Keleti Szemle 71. l. és Ethnogr. 93—95. l.

778. *Munkácsi, B.* Ausserung ü. d. Transscription d. finn.-ugr. Sprachen. Finn.-Ugr. Forsch. Anz. 217—222. l.

779. *Oksanen*. Nordenskiöldhöz. Finnből ford. Bán Aladár. Magy. Szemle 30. sz.

780. *Suonio*. Hóeséskor. Ford. Simon M. Péter. Magy. Szemle 3. sz.

781. *Szilasi, M.* Zur Transcriptionsfrage. Finn.-Ugr. Forsch. Anz. 222—226. l.

782. *Lapp, Halász Ignác*. A déli lapp nyelv rövid alakтана. Nyelvt. Közlem. 129—158, 253—290. l.

783. *Wiklund, K. B.* Entwurf e. urlapp. Lautlehre. 1896. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 238—242. l.

784. *Osztják, Patkanov Szerafim*. Irtisi-osztják szójegyzék. Nyelvt. Közlem. 55—84, 159—201, 291—330, 425—462. l.

785. *Vogul, Gombocz Zoltán*. Adalékok a vogul nyelv török elemeihez. Nyelvt. Közlem. 361—364. l.

V. Árja nyelvek.

786. *Örmény, Fesztegár László*. Örmény betűk, magyar betűszedők. Armenia 5—9. l.

787. *Gleye, Arthur*. Ugro- finnischer Einfluss im Armenischen. Keleti Szemle 157—159. l.
788. *Kiszely Károly*. Szent-Nerszes örmény patriarkha életrajza. Armenia 146, 169. l.
789. *Kiszely Károly*. Az újabbkori örmény nyelvhasználat történeti fejlődése. Armenia 299—302, 335—337. l.
790. *Molnár Antal dr.* Örmény történeti irodalom. Armenia 290—294, 325—332. l.
791. *Patrubány Lukács dr.* Mágisztrosz Gergely XI. századbeli örmény író. Armenia 43—45. l. — Nerszesz Snarhali XII. századbeli örmény író. U. o. 73—75. l.
792. *Patrubány L.* Örmény irodalom az ötödik században. U. o. 202, 229, 266, 295, 333, 359. l.
793. *Sajatnova* örmény népdalaiból. Ford. Simay Gergely. Armenia 259. l.
794. *Perzsa. Firdusziból* Feridun és fiai. Ford. Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r.) 3 K 20 f. Ism. Irod. Tájékoztató. Karácsoni sz.

VI. Keleti nyelvek.

795. *Arab. Goldziher, Ignaz*. «Säulenmänner» im Arabischen. Zeitschr. morgl. Ges. 503—508. l.
796. *Héber. Bacher Vilmos dr.* Salamon B. Sámuel szótárához. Magy. Zsidó Szemle 61—67. l. Dr. G. L. és Dr. Krausz Sámuel megjegyzései. U. o. 67. l. Bacher V. U. o. 339—342. l.
797. *Bacher, W.* Jüdisch-Persisches aus Buchârâ. Zeitschr. morgl. Ges. 241—257. l.
798. *Ben Jehuda E.* Hebräisches Wörterbuch. Jeruzsálem, 1900. Ism. dr. Grünhut Lázár. Magy. Zsidó Szemle 88. l.
799. *Blau, Ludwig*. Wie lange stand die althebräische Schrift bei den Juden im Gebrauch? (Kaufmann D. emlékkönyv.)
800. *Blumgrund Naftali*. Szá' adja ibn Danán élete és művei. Pozsony, 1900. Alkalay ny. (8-r. 50 l.)
801. *Gipsz Ignác és Klein Sámuel*. Héber alapkönyv az elemző-összekötő tanításmód szerint. Pöstyén, Gipsz I., 1901. (8-r. 50 l.) 44 fill.
802. *Grünbaum, Max*. Gesammelte Aufsätze zur Sprach- und Sagenkunde. 1901. Ism. Dr. Krausz Sámuel. Magy. Zsidó Szemle 370—374. lap.
803. *Hirschler Ignác dr.* Külső tudományok (chochnuth hachiczonoth) szerepe és története a középkori zsidóknál. Magy. Zsidó Szemle 226—268, 326—339. l.
804. *Klein Mór dr.* A lélek tragédiája. Bedaresi Jedaja Ha-Penini «Behinath Olam» című tanköteménye nyomán írta —. Nagybeccserek, 1901. Pleitz F. P. (8-r. VIII, 97 l.)
805. *Obadja, Jóna, Micha és Nachum* próféták könyveinek arab fordítása névtelen szerzőtől. A codex Huntington 206. alapján bölcsészeti-doktori értekezésül kiadta és jegyzetekkel ellátta Friedmann Gyula. Budapest, 1901. Athenæum ny. (8-r. 30 l.)
806. *Roboz Andor*. A siralmak könyveiből. 1. Benjamin b. Serach.

- Néma bánat. 2. Elia ben Semaja. Édes álmok. Ford. —. Egyenlőség 28. szám.
807. *Stern Ábrahám*. Héber nyelvtan. Rövid vezérfonal középiskolák és szemináriumok számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 70 l.) 1 K 20 f.
808. *Töbelem ben Samuel József*. Himnusz. Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 35. sz.
809. Uneszanne tókef . . . Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 37—38. szám.
810. *Kabard. Bálint (Szentkatolnai) Gábor dr.* Kabard nyelvtan. Gramatica Cabardica. Kolozsvár, é. n. (1901). Stein J. (4-r. 256 l.) 6 K. (Könyomat).
811. *Török. Almássy György*. Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek. Keleti Szemle 108—122. l.
812. *Gibb, E. J. W.* A history of ottoman poetry. 1900. Ism. f.—s. Budapest. Szemle 106. köt. 152—157. l.
813. *Halévy, J.* L'étroite parenté des noms de nombre turco-ougriens. Keleti Szemle 5—19, 91—108. l.
814. *Kúnos Ignác*. A török irodalom fénykora. Budapest. Szemle 106. köt. 182—201. l.
815. *Kúnos Ignác*. A mahaban-feliratok megfejtése. Keleti Szemle 79. lap.
816. *Kúnos Ignác*. Török népetimologia. Keleti Szemle 80. l.
817. *Sulejman's Tschagatajsches Wörterbuch*. 49—96. Keleti Szemle melléklete.
818. *Thomsen, Vilh.* Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure. Keleti Szemle 241—259. l.
819. *Vambéry, Hermann*. Alt-osmanische Sprachstudien. Mit einem Aserbaizianischen Texte als Appendix. Leiden, 1891. J. Brill. (8-r. X, 232 l.) 7 Mk.
820. *Vambéry Ármin*. Evlia Cselebi török utazóról és munkájáról. Akad. Értes. 181. l.
821. *Mahler Ede*. Adalékok az egyiptomi nyelvhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 9. sz.). Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 12 l.) 60 f.
822. *Mahler Ede dr.* Egyiptomi emlékek a magyar nemzeti múzeumban. Arch. Értes. 1—16. l.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

823. *Apponyi Sándor gr.* Hungarica. Ism. L. Századok 442—447. l. L. I. Erd. Múz. 122. l. — é. Irod. tört. Közl. 119—124. l. — r—r. Budapest. Szemle 105. köt. 142—145. l.
824. *Augenfeld M. Miksa*. A könyvnyomda. (Hasznos tudnivalók a könyvnyomda berendezéséről, vezetéséről, munkaszerzéséről, árkiszámításról, könyvelésről és egyéb teendőkről). Magy. Nyomdászat 11, 12. füz.
825. *Augenfeld M. M.* Az újabb irány és a magyar nyomda-ipar. Grafikai Szemle 11. sz.

826. A bécsi udvari könyvtár könyvkölcsönzési reformja. *g.* Könyvszemle 221. l.
827. *Bíás István ifj.* Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez. Székely Ellenzék 3, 4. szám. — Önállóan is megjelent. (8-r. 13 l.).
828. *Bírócz Döme.* A nyomdászat fejlődése Romániában. Magy. Nyomdászat 4—7, 10. füz.
829. A Bissontíпия. U. o. 10. füz.
830. *Borsos István.* A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901. Főisk. ny. (8-r. 732 l.). Ism. Prot. Szemle 709. l. — Magy. Nemzet 291. sz. — D. L. Könyvszemle 404—406. lap.
831. *Borsos István.* A pápai főiskola könyvtáráról. Dunántuli Protest. Lap. 40. sz.
832. A Budai Krónika. Bevezetéssel Fraknoi Vilmostól. 1900. Ism. *g.* Magy. Könyvszemle 80—82. l.
833. *cz.* A stílszerű könyvtábla. Magy. Iparművészet 161. l.
834. *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibliotheca monasterii ad Scotos Viennæ servantur.* 1899. Ism. V. E. Könyvszemle 92—96. l.
835. *Czakó Elemér.* A könyvnyomtatás és könyvdiszítés iparművészete. Könyvszemle 126—149, 226—255, 349—363. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 72 l.) 1 K 50 f.
836. *Day, Lewis F.* Alphabets old and new. Ism. *ó.* Magy. Iparművészet 58. l.
837. *Décsi Lajos dr.* A könyvnyomtatás úttörői. Nyomdász-Évkönyv 1901. 24—29. l.
838. *E—r L.* Vidéki múzeumaink és könyvtáraink állami felügyelete. Orsz.-Világ 7. sz.
839. *Esztegár László dr.* Jelentés az 1900-iki párisi bibliografiai és könyvtárnoki kongresszusokról. Könyvszemle 183—190, 297—310. l.
840. Évkönyve, magyar könyvkereskedők —. I. Magyar könyvészet. 1900. II. Könyvkereskedelmi üzletezíműtár. III. Közhasznú üzleti tudnivalók. IV. Zeneművek jegyzéke. A magyar könyvkereskedők egylete megbízásából szerkesztette Rényi Károly. Budapest, 1901. (8-r. XCVIII, 336. l.).
841. *F. K.* Fraktur-e vagy antiqua? Magy. Nyomdászat 3. füz.
842. *Faragó.* Apróságok a régmúlt időkben. U. o. 5. füz.
843. *Firtinger Károly.* Ötven esztendő a magyarorsz. könyvnyomtatás közelmúltjából. Ism. Naményi Lajos. Századok 252—255. l.
844. *Firtinger Károly.* Mátyás király és a könyvnyomtatás. Grafikai Szemle 4. sz.
845. *Firtinger Károly.* Elődeink dicsérete. U. o. 2. sz. (A lőcsei Brever-nyomda termékeiről).
846. *Firtinger Károly.* Régi naptárakról. Ország-Világ 3. sz.
847. *Firtinger Károly.* A román könyvnyomtatás. Magy. Nyomdászat 8. füz.
848. *Fraknoi Vilmos.* A Korvina-könyvtárban másolt kéziratok Emich Gusztáv gyűjteményében. Könyvszemle 337—348. l.
849. *G. A.* Adalék a brassói könyvtár XVI. századi történetéhez. U. o. 419—421. l.

850. *G. A.* Egy vidéki író és könyvnyomtató a mult század elejéről. Könyvszemle 421. l.
851. *Gulyás Pál.* Ujtás a betűtipusok terén. U. o. 109. l.
852. *Gulyás Pál.* Egy XVIII. századi magyar író könyvtáráról. U. o. 220. l. (Péczeli Józseféről).
853. Gutenberg-Fest zu Mainz im J. 1900. Mainz. Ism. r. U. o. 409. lap.
854. *Gyalui Farkas dr.* A budai krónika. Magy. Polgár 171. sz.
855. *Győry Tibor dr.* Magyarország orvosi bibliographiája. 1472—1899. Ism. t. Könyvszemle 207—209. l.
856. *Hartwig, Otto.* Festschrift zum fünfhundertjährigen Geburtstage von Johann Gutenberg. 1900. Ism. Grün Albert. Könyvszemle 84—92. l.
857. A hazai hirlapirodalom 1900-ban. U. o. 1901. melléklete 56 l.
858. *Hellebrant Árpád.* A magyar philologiai irodalom 1900-ban. Philol. Közl. 491—600. l.
859. *Heller Agost.* Jelentés a harmadik nemzetközi bibliographiai conferentiáról. Akad. Ért. 351. l.
860. *Heverde Géza.* Kalauz a magyar gyűjteményes vállalatokban és a magyar színműirodalomban. Budapest, 1901. (8-r. XIII, 138 l.) 4 K.
861. *Heverde Géza.* Kalauz a magyar színműirodalomban. Budapest, 1901. (8-r. 42 l.) 50 f.
862. *K. F.* Egy vándorló «Tanátsi Tükör». Könyvszemle 222. l.
863. *K. L.* Lány Dániel galgóczi prédikátor theologiai műve. U. o. 335. l.
864. *K. L.* Kassai tanuló 1602. évi munkája. U. o. 421. l.
865. *K. L.* Szentyel Mihály nagybányai könyvnyomtató. U. o. 421. lap.
866. *Kemény Lajos ifj.* Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez. U. o. 65—67. l.
867. *Kováts László.* A magyar bibliographiai irodalom az 1900-ik év negyedik évnegyedében. U. o. 104—106. l. — Az 1901-ik év első évnegyedében. U. o. 217, 331, 414. l.
868. *Kropf Lajos.* A régi budai nyomdának egy állítólagos harmadik terméke. U. o. 109. l.
869. *László Dezső.* Az 1900-iki párisi kiállítás, különös tekintettel a grafikai csoportra. Grafikai Szemle 2, 3. sz.
870. *Leimingen-Westerburg, K. E. gr.* Deutsche und Oesterr. Bibliothekzeichen. Ism. Magy. Iparművészet 182. l.
871. Magyar könyvészet 1886-tól 1900-ig. e. Könyvszemle 110. l.
872. A magyar nemzeti Múzeum Széchenyi országos könyvtára az 1900-ik évben. U. o. 150—169. l.
873. Miképpen válaszszuk meg az illusztrálás módját? Magy. Nyomdászat 11. füz.
874. *Milhoffer Sándor.* Adalékok gazdasági bibliografiánkhoz. Budapest, 1901. (8-r. 8 l.). Megjelent a «Közgazdasági Híradó» 8. sz.-ban.
875. *Mocsáry Miklós.* Hogyan bánjunk könyveinkkel? Ungvár, 1899. Ism. r. Könyvszemle 406. l.
876. A modern könyvnyomtatás. Magy. Nyomdászat 5. füz.
877. A modern plakátfestők. U. o. 11. füz.
878. A múzeumok és könyvtárak országos felügyelete, szervezése

és gyarapítása tárgyában kibocsátott szabályzatok. A múzeumok és könyvtárak országos tanácsa, főfelügyelősége és bizottsága névjegyzékével. Budapest, 1901. (8-r. 52 l.)

879. *Nádor Lajos*. A szedés technikája. Grafikai Szemle 11, 12. sz.

880. *Naményi Lajos*. A nagyváradi nyomdászat története. Könyvszemle 170—182, 280—296, 364—386. l.

881. *Némethy Lajos*. Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században. U. o. 53—62. l.

882. Népkönyvtárak szervezése. U. o. 418. l.

883. *Novák László*. Apróságok az autotípiáról. Magy. Nyomdászat 2. füz.

884. *Novák László*. A rajzolás a könyvnyomtatásban. U. o. 3. füz.

885. *Novák László*. A domború nyomás. U. o. 4. füz.

886. *Novák László*. Apróságok a mesterszedés köréből. U. o. 11. füzet.

887. *Novák László*. A grafika. Nyomdász-Évkönyv 38—43. l.

888. *Novitzky N. László*. A nyomdász papírismérete. U. o. 52—57. lap.

889. *Nyírsnyay István*. Az egri érseki papnevelő intézet könyvtárának szakok szerint való jegyzéke. Eger. lyc. ny. 1901. (8-r. 307 l.)

890. Nyomdászati Enciklopédia. Magy. Nyomdászat 1. s köv. sz.

891. Önműködő ívberakó készülék. U. o. 6. füz.

892. *Perényi Elek*. A szecsesszió. U. o. 7—8. füz.

893. *Récsesi Ede*. Admont és könyvtára. Magy. Szemle 26, 27. sz.

894. *Révész Kálmán*. I. Rákóczy György és a parochialis könyvtárak. Sárosp. Lapok 47. sz. — *K. É.* Egy adat a parochialis könyvtárak történetéhez. U. o. 50. sz.

895. *Ranschburg Viktor*. A szerzői jog nemzetközi védelmére alkotott berni egyezmény vonatkozással Magyarországra. 1901. Ism. e. l. Könyvszemle 325—327. l.

896. *Rouveyre, E.* Connaissances nécessaires à un bibliophile. Tom. 1—X. Paris. Ism. Gulyás Pál. U. o. 407—409. l.

897. *Schwartz Adolf*. A szecsesszió. Nyomdász-Evkönyv 1901. 30—37. l.

898. *Seidel V.* Páris nyomdaviszonyai. Grafikai Szemle 7. sz.

899. *Sennovits Adolf*. A magyar könyvkereskedelem a XIX-ik században. Corvina 2. s köv. sz.

900. *Somos Árpád*. A háromszínű nyomás általánosítása. Grafikai Szemle 7. sz.

901. A színes nyomtatás jövőjéből. Magyar Nyomdászat 8. füz.

902. *Szinnyei József id.* Az első magyar bibliographus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 10. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 29 l.) 60 fill.

903. Tichy Ákos életrajza. *Tanay József* és *Faragó*. Grafikai Szemle 8. sz.

904. *Tóth Béla*. Iskolai könyvtárak. Pesti Hirl. 185. sz.

905. Ügyviteli szabályzat a budapesti egyetemi könyvtár részére. Könyvszemle 393—400. l. és Hivat. Közl. 11. sz.

906. *V. K.* A betűöntés történetéhez. Magyar Nyomdászat 5. füz.

907. *Varjú Elemér*. A gyulafejevári Batthyány-könyvtár. (Különnyomat a «Magyar Könyvszemle» 1899. évfolyamából.) Budapest, 1899.

Athenæum. (Megjelent önállóan 1901-ben.) (8-r. 271 l. 5 táblával.) 6 K. — Rövid ism. ó. Könyvszemle 406. l.

908. *Vásárhelyi R. Antal*. A könyvnyomtatás köréből. Hódmező-Vásárhely 16—18. sz.

2. Magyar irodalomtörténet.

909. *Abonyi Árpád*. A mikolai bíró. Népies színmű a kurucz idők-ből. 3 felv. Először adták a Népszínházban szept. 28.

910. *Ambrus Zoltán*. Giroflé és Girofla. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 918. l. — *L.* Budap. Hirlap 153. sz. — *T. R.* Új Idők 30. sz. — *M. G.* Hét 23. sz.

911. *Andor József*. Tünedező világ. Ism. *B. M.* Fővár. Lapok 11. sz. — *a.* Új Idők 8. sz. — *Magy. Szemle* 9. sz.

912. *Apponyi Balázs (Nagyapponyi)*, a latin költő végrendelete 1637-ből. Közli: *Vagner József*. Tört. Tár 576—584. l.

913. *Arany László* művei. 5 köt. Budapest. Ism. *Lipcsey Ádám*. *Magy. Nemzet* 295. sz. — *S. E.* Hét 50. sz. — *Budap. Napló* 347. sz. — *Egyetértés* 339. sz. — *Ambrus Zoltán*. Irod. Tájékoztató. Karácsonyi sz.

914. *Auer István*. Vergődés. Ism. *Andronicus*. Alkotmány 289. sz. — *J—s*. *Magy. Állam* 282. és *Andronicus* u. o. 289. sz. — *Dr. Bán Aladár*. *Magy. Szemle* 51. sz. — *Hazánk* 284. sz.

915. *Badics Ferencz dr.* Magyar írók ügyvédi vizsgálatai. Irod.-tört. Közlem. 203—209. l.

916. *Bajza József* összegyűjtött munkái. 3. bőv. kiadás. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel sajtó alá rendezte *dr. Badics Ferencz*. 6 köt. Budapest, 1901. *Franklin-T.* (8-r.) 25 K.

917. *Balla Ignác*. Tűz. Ism. *Veridicus*. *Magy. Génusz* 14. sz. — *Vasár. Ujs.* 43. sz.

918. *Balla Miklós* költeményei. Ism. *Orsz.-Világ* 46. sz.

919. *Barcsai (Fehér) Géza*. Idegek játéka. Ism. ó. *Budap. Szemle* 105. köt. 293—295. l. — *Vasár. Ujs.* 8. sz.

920. *Baros Gyula*. Névnapi köszöntő a múlt századból. (*Barcsay Ábrahám* verse.) *Új Idők* 16. sz.

921. *Bársony István*. Ingovány. Ism. *Timár Szaniszló*. *Egyetértés* 96. szám.

922. *Bársony István*. Keresd az asszonyt. Ism. *Gr.* *Hazánk* 237. sz.

923. *Bársony István*. Egy darab élet. Ism. *l.* *Magy. Hirl.* 20. sz.

924. *Bársony István*. A királytigris. Ism. *Bartha József dr.* *Kath. Szemle* 920. l.

925. *Bartha József dr.* A magyar kath. énekköltészet a XVIII-ik századig. *Kath. Szemle* 617—627, 690—701, 794—815. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 40 l.) 1 K. 20 fill.

926. *Bartha József dr.* Újabb regényeink. *Kath. Szemle* 917—926. l.

927. *Battlay Geyza*. Dalok a néma leányhoz. Ism. *Z. E.* *Magy. Egyet.* *Szemle* XV. 5. sz. — *S—l. Z—n.* U. o. 13. sz. — *Vasárnapi Ujság* 9. sz. — *Új Idők* 2. sz.

928. *Bayer József*. Jelentés az 1900. évi gróf Teleki-féle vígjáték-pályázatról. *Akad. Értes.* 153—175. l.

929. *Beöthy Zsolt*. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. I. kötet. A legrégebb idők-től Kisfaludy Károlyig. 7. bővített és jav.

kiadás, a halotti beszéd másával. Budapest, 1901. Athenæum (8-r. 404 l.) 5 korona.

930. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom története. Szerk. — 2 köt. Ism. Szabó Dávid. Századok 57—63. l.

931. *Berkeszi István*. Adatok a temesvári hirlapirodalom történetéhez. Tört. rég. Értes. 57—59. l.

932. *Bernáth Lajos*. A protestáns iskolai drámákról. Protestáns Szemle 383—395, 475—490, 573—588, 745—756. l.

933. *Biró Lajos* költeményei. Ism. Szecső Vilmos. Színházi Ujs. (Nagyvárad) 21. sz.

934. *Bleyer, Dr. Jakob*. Ungarn in den Anfängen der deutschen Journalistik. P. Lloyd 121. reg. sz.

935. *Bródy Sándor*. Hóféherke. Regényes színjáték 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban jan. 18.

936. *Bródy Sándor*. Árva leányok. Ism. Hazánk 260. sz.

937. *Bródy Sándor*. Fehér könyv. 1900. október. Ism. V. Budap. Szemle 105. köt. 145—147. l.

938. *Bruckner Győző*. Galeotto Marzio de egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiæ regis című műve mint művelődéstörténelmi kútfő. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. IV, 90 l.)

939. *Coelius (Bánffy) Gergely*. Szent Ágoston regulái. Kiadta Dézsi L. Ism. Császár Elemér. Századok 163—171. l. — Le Bibliogr. moderne.

940. *Czike Imre*. Felhőmesék. Ism. Bartha József. Kath. Szemle 95. lap.

941. *Czóbel Minka*. Kakukfüvek. Ism. Uj Idők 51. sz. — Gr. Hazánk 283. sz.

942. *Dessewffy József gr.* verse a magyar nyelvről. Közli Baros Gyula. Philol. Közl. 686. l.

943. Egyleveles nyomtatványok. Közli Görög Ferencz. Irod.-tört. Közlem. 89—105. l.

944. *Eötvös József br.* összes munkái. I—V. köt. Budapest, Révai testv. Ism. Irod. Tájékoztató. Karácsonyi szám.

945. *Eötvös Károly* munkái. V. VI. köt. Budapest, 1901. Ism. T. R. Uj Idők 48. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 303., Timár Szaniszló u. o. 330. sz. — Irod. Tájékoztató. Karácsonyi szám. — Az I. II. köt. ism. Mezei Ernő. Egyetértés 1. sz. — Baráth Ferencz. U. o. 160. s kv. sz. — i. m. gy. Protest. Szemle 232. l. — Magyar Géniusz 1. sz. — Pöröly. Egyenlőség 50. sz. — A III. IV. köt. ism. Rothhauser M. P. Lloyd 11. sz.

946. *Endrődy Sándor*. Isten felé. Ism. Alfa. Budapesti Hirlap 354. sz. — Lázár Béla dr. Magy. Nemzet 306. sz. — T. R. Uj Idők 50. sz. — t. z. Hazánk 304. sz. — y. Máramar. Lapok 50. sz. — Kabos Ede. Budap. Napló 342. sz. — Kabos Ede. Irod. Tájékoztató. Karácsonyi szám.

947. *Énekeskönyv (prot.)*. *Fejes István*. Gyűjtemény a megújítandó Énekeskönyvhöz. Ism. Sz. F. Protest. Szemle 704—709. l.

948. *Fejes István*. Az Énekeskönyv revíziója. Protest. egyh. isk. Lap. 51. sz.

949. *Kálmán Farkas*. A magyar lutheránus énekeskönyvről. Magy. Szó 31. 39. sz.

950. *Kálmán Farkas*. A magyar evangélikusok énekeskönyve. U. o. 79. sz.

951. *Kálmán Farkas*. A magyar lutheránus énekeskönyv. U. o. 31. és 236. szám.
952. *Kálmán Farkas*. Az ev. ref. új énekeskönyv. U. o. 288. sz.
953. *Kovács Kálmán*. A magyar ref. Énekeskönyv megújítása. U. o. 260. sz.
954. *Kovács Kálmán*. Az ev. ref. új énekeskönyv. U. o. 291. sz.
955. *Lénárd István*. Az új Énekeskönyvről. Protest. egyh. isk. Lap. 51. sz.
956. *Nagy Dénes*. Az ev. ref. énekeskönyvről. Magyar Szó 297. sz.
957. *Rácz Kálmán*. A megújított énekeskönyv próbagyűjteménye. Dunántúli protest. Lap. 48—50. sz.
958. *Szabó József*. Vélemény az új Énekgyűjteményről. Sárosp. Lapok 51. sz.
959. *Széky Elemér*. A megújítandó énekeskönyvhöz kiadott szöveg- és dallamgyűjtemény ismertetése. Dunántúli protest. Lap. 51, 52. sz.
960. Szemelvények *Erdélyi János* kritikáiból és tanulmányaiból. XIX. századi líránk történetéhez. Kiadta Erdélyi Pál. (Jeles írók iskolai tára. 69.) Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r. 236 l.) 2 K 40 fill. — Bir. Kalmár Elek. Hivat. Közl. 12. sz.
961. *Erdélyi Károly dr.* Irodalmi dolgozatok. (Kézirat gyanánt.) Kolozsvár, 1901. Gombos F. nyomd. (8-r. 167 l.) (Tartalma: Adalékok az állatepos történetéhez. — A népek énekesei. — A Frithjof-monda. — Andersen. — Hermann Sudermann. — Madách Imre és fordítói. — Berzsenyi és Matthiesson. — Fritz Reuter. — Berthold von Regensburg.)
962. *Erdélyi Pál*. Papavató ének a XVII. század első felében. Erd. Múz. 177—180. l.
963. *Erdélyi Pál*. Az apostagi graduál. Könyvszemle 386—388. l.
964. *Erdősi Károly*. Karácsonyi színjátékok. Ism. Végh Ferencz. Magy. Állam 258. sz. — B. Kath. Szemle 952. l. — Dr. Rott N. Magyar Sion 867. l.
965. Évkönyv, kiadja az izr. magy. irodalmi társulat. 1901. Szerk. Bánóczy J. Ism. Dr. Schwarz Gábor. Magy. Zsidó Szemle 162—166. l.
966. *Falk Miksa dr.* A Pesti Napló szerkesztősége 1858-ban. Ország-Világ 41. sz.
967. *Farkas Imre*. Versek. Ism. T. R. Új Idők 20. sz. — Magyar Hirlap 129. sz. — Magy. Szemle 32. sz.
968. *Filó Károly*. A vértanú szelleme. Ism. Mihályfi Ákos dr. Kath. Szemle 476. l. — K. Magy. Sion 390—392. l. — T. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 237. l.
969. *Fináczy Ernő*. Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez. Philol. Közl. 396—398. l.
970. *Fraknoi Vilmos*. Hadnagy Bálint munkái. (1497—1511.) Könyvszemle 113—125. l.
971. *Fráter (Bélmezei) Pál* verse feleségéhez 1660 körül. Közli Zsák J. Adolf. Irod.-tört. Közlem. 66. l.
972. *Frenyó Lajos*. Csetneky István. Protest. Szemle 14—24. l.
973. *Gálffy István*. Költemények. Ism. Vasár. Ujs. 28. sz.
974. *Garády Viktor*. Tengerparti séták. Ism. T. R. Új Idők 29. szám.
975. *Gárdonyi Géza*. Egri csillagok. Ism. Halászy Cæsar. Pesti Hirl. 73. sz. és Egri Hiradó 18. sz. — *ik.* Budap. Hirl. 72. sz. és *ó.* U. o.

94. sz. — Uj Idők 7. sz. — Magy. Szemle 30. sz. — Bartha József dr. Kath. Szemle 292. l. — *g. i.* Hazánk 177. sz.
976. *Gárdonyi Géza*. A bor. Falusi történet 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban márcz. 29.
977. *Gárdonyi Géza*. Karácsonyi álom. Betlehemes játék 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban decz. 13.
978. *Gárdonyi Géza*. Pöhölyék. *Ism. g. i.* Hazánk 154. sz.
979. *Gárdonyi G.* Tizenkét novella. *Ism.* Uj Idők 7. sz.
980. *Gáspár Imre*. Az újabb magyar elbeszélés Jókai Mór után. Hazánk 36. sz.
981. *Gerő János*. A kath. magy. bibliafordítások története. Bölcsészettudori értekezés. Budapest, 1901. Bagó ny. (8-r. 56 l.)
982. *Gombos Albin*. Régi magyar ének: Bethlen Gábor haláláról. Erd. Múz. 49—52. l.
983. *Gottier Lajos*. Pusztuló gentry. 1901. *Ism.* Hét 52. sz.
984. *Guthi Soma* és *Rákosi Viktor*. Sasok. Vigjáték 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban okt. 4.
985. Gyászbeszéd Mátyás király felett. Közli és ford. Hegedüs István. Irod.-tört. Közlem. 296—307. l.
986. *Györe János*. Régi magyar írónőkről. Abony 44. sz.
987. *György Elek*. Lirai költemények. *Ism.* Vasár. Ujs. 37. sz.
988. *Gyulai Pál* költeményei. *Ism.* Magy. Hirl. 352. sz.
989. *Gyulai Pál*. Vázlatok és képek. 2. kiad. *Ism.* *H—y L—s.* Huszadik század 222—229. l.
990. *Havrán Dániel*. Adalékok a régi magyar irodalomhoz. 1. Ismeretlen biblia-törédek a XVI. század végéről. 2. Jegyzet a RMK. I. köt. 557. számához. Könyvszemle 68—70. l.
991. *Hegedüs István*. Garzoni gyászbeszéde Mátyás király felett. (Kivonat.) Akad. Értes. 535—538. l.
992. *Hegedüs Sándor, ifj.* Déli fjordok. *Ism. h. j.* Magyar Szemle 21. szám.
993. *Herczeg Ferencz*. Arianna. *Ism.* Rothhauser M. P. Lloyd. 3. reg. sz. — *ó.* Magy. Egyetemi Szemle 5. sz. — Riedl Frigyes. Budapesti Szemle 107. köt. 305—310. l. — *r. e.* Magy. Szemle 4. sz. — *b. j.* Kath. Szemle 82—84. l.
994. *Herczeg Ferencz*. Ocskay brigadéros. Tört. színmű 4. felv. Először adták a Vígszínházban febr. 8.
995. *Herczeg Ferencz*. «Ocskay brigadéros». (Kivonat székfoglalójából.) Akad. Értes. 49—57. l.
996. *Holitscher Fülöp*. Hóbortos Mária. Színmű 1 felv. Először adták a Vígszínházban jan. 12.
997. Holland tudósok levelei magyar tudósokhoz. 1—3. Roëll H. S. Szathmárnémethi Sámuelhez. — 4. Vitringa Campegius Bogdányi Sajgó Mihályhoz. — 6. Andala Ruard Baczoni Imre Mátéhoz. — Közli Zoványi Jenő. Irod.-tört. Közlem. 217—223. l.
998. *Hollósi István*. Verőfény. *Ism.* Vasárnapi Ujság 4. sz.
999. *Hornyik József*. Kecskeméti Irók. «Kecskemét múltja és jelene» című mű részére. Kecskemét, 1901. Fekete M. (8-r. 81 + 3 l.) — *Ism. yj.* Századok 650. l.
1000. *Horváth, C. Kardos, A. Endrődi, A.* Histoire de la littérature hongroise. 1900. *Ism.* Tolnai Vilmos. Philol. Közl. 321—326. l.

1001. *Horváth Emil br.* Versek. 1901. Ism. Felszeghy Dezső. Erd. Múz. 364—367. l.
1002. *Horváth Janka.* Régi és új történetek. Ism. *T. A. Uj Idők* 8. szám.
1003. *Ihász Aladár* költeményei. 1901. Ism. dr. Sebestyén Károly. Magyarország 303. sz.
1004. *Illéssy János.* Egy régi énektöredék. Philol. Közl. 173. l.
1005. *Indaló Gyula* költeményei. Zilah. Ism. Szilágy 48. sz. — *T. R. Uj Idők* 52. sz.
1006. *Jókai Mór.* Az én életem regénye. Budapest. Ism. Magyar Szemle 19. sz.
1007. *Jókai Mór.* Sírkő-album. Ism. U. o. 19. sz.
1008. *Jósika Kálmán B.* Látszat és valóság. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 920. l.
1009. *K. A.* Adatok a debreczeni naptáirodalom történetéhez. Debreczeni Képes Kalendárium 20—23. l.
1010. *K. g.* A magyar memoire-irodalom. Hazánk 184. sz.
1011. *Herczeg Ferencz.* Pogányok. Ism. Rothhauser Max. P. Lloyd 288. reg. sz. — Alfa. Budap. Hírl. 322. sz. — *g. i.* Hazánk 275. sz. — *S. E. Hét* 47. sz. — Alexander Bernát. Irod. Tájékoztató. Karácsonyi sz.
1012. *Kánya Lajos.* Útszélről. Ism. Zempléni Árpád. Irod. Tájékoztató IV. 4. sz. — Magyar Szemle 2. sz.
1013. *Karácsonyi János.* Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszer? Századok 991—1008. l.
1014. *Kaszab Géza.* Semper idem. Ism. (*k. j.*) Egyetemi Lapok XV. 17. sz.
1015. *Katona Lajos.* Adalékok Codex-irodalmunk forrásaihoz. Irod.-tört. Közlem. 447—455. l.
1016. *Kemechey Jenő.* Magyar mohikánok. Ism. Lenkei Zsigmond. Bécsi Közl. 346. sz. — *ö.* Budap. Hírl. 94. sz. — *T. R. Uj Idők* 9. sz. — Magyar Szemle 10. sz. — (*Z. a.*) Magyarország 134. sz.
1017. *Kemechey Jenő.* Mara rózsái. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 924. l.
1018. *Kincs István.* Rajzok a kurucz világból. Ism. dr. Bartha József. Magyar. Kritika IV. 3. sz.
1019. *Kincs István.* (Képpel.) Uj Világ 47. sz.
1020. A Kisfaludy-társaság új tagjai. (Szana Tamás. Pekár Gyula.) (Képpel.) Vasár. Ujs. 6. sz.
1021. *Köbor Tamás.* Budapest. Ism. Rothhauser M. P. Lloyd 153. reg. sz. — Irod. Tájékozt. IV. évf. 4. sz. — *S. E. Hét* 4. sz. — Egyenlőség 3. sz.
1022. *Kolozsvári.* Az utolsó sóhaj. Uj Idők 4. sz. (Téglás Gáborról.)
1023. *Koltai Virgil dr.* Az oktató mese és szemelvények magyar meséirőkből. (Iskolai Könyvtár. 9. köt.) Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 111 l.) 1 K 40 fill. — Ism. Bleyer Jakab. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 793—796. l.
1024. *Komoróczy Miklós.* Némely palócz históriák. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvőr 284—286. l.
1025. *Kovács Dezső.* Kurucz nóták. Nagyvárad. Napló 92. sz.
1026. *Krausz Sámuel.* Győri Nagy István disszertációja. Könyvvizemle 111. l.

1027. *Krüzszelyi Erzsike*. Újabb versek. Ism. Máramaros 30. sz. — *ry*. Máramar. Lapok 30. sz. — *T. R.* Uj Idők 35. sz.
1028. *L. I.* Erdélyi írók XVII. századbeli külföldi iskoláztatásához. Erd. Múz. 533. l.
1029. *Lampérth Géza*. Kuruczok csillaga. Ism. Irod. Tájékoztató IV. 4. sz.
1030. *Lampérth Géza*. Pacsirtaszó. Ism. Budap. Hirl. 352. sz. 12. lap. — Vasár. Ujs. 51. sz. — Pesti Hirl. 356. sz. — *T. R.* Uj Idők 52. sz. — Magy. Hirl. 352. sz.
1031. *Láng A. József*. Derül-borul. Ism. Bácska febr. 5. — Láng A. J. megjegyzése. Zombor és vid. 12. sz.
1032. *Latzkó Andor*. Testvérek. Színmű 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban febr. 28.
1033. *Lázár Ernő*. Vén asszonyok nyara. Ism. Kolozsv. Egyet. Lap. IV. 9. sz.
1034. *Lengyel József*. Giordano Bruno. Drámai költ. Ism. *L.* Uj Világ 9. sz.
1035. *Lengyel Laura*. Klára. Ism. Lenkei Zsigmond. Bécsi Közl. 346. sz. — *T. A.* Uj Idők 8. sz.
1036. *Lévay József*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 175—177. l.
1037. *Lovik Károly*. Leveles láda. Ism. *K.* Magy. Szó 72. sz. — Uj Idők 13. sz. — Egyetértés 96. sz. — *Sz. Zs.* Hét 13. sz. — *ny.* Magy. Hirl. 75. sz. — (*Z. a.*) Magyarország 134. sz.
1038. *Magassy Antal*. Egy kéziratgyűjtemény a XIX. század első évtizedeiből. Philol. Közl. 287—297, 382—395. l.
1039. Magyar versek a XVIII. század első feléből. Közli Thúry József. Irod.-tört. Közlem. 68—81. l.
1040. *Malonyay Dezső*. Az ordító-tanyán. Ism. *B. K.* Fővár. Lapok 5. sz. — Lenkei Zsigmond. Bécsi Közl. 346. sz. — *T. R.* Uj Idők 6. sz.
1041. *Malonyay Dezső*. Az a számár Domokos. Ism. Rothhauser Miksa. P. Lloyd 1901. 3. sz. — Irod. Tájékoztató IV. 4. sz. — Budapesti Hirlap 62. sz. — *g. i.* Magy. Szemle 7. sz.
1042. *Malonyay Dezső*. Judith könyve. Ism. sz. Budap. Hirl. 221. szám 10. l.
1043. *Máriaiffi Dávid*. Vásárolt szívek. Ism. *ls.* Budapesti Szemle 108. köt. 469—471. l.
1044. *Marton József*. Magyar Voltaire. Ism. *V. F.* Protest. Szemle 534—537. l. — Dr. Ligeti Károly. Sárosp. Lapok 25. sz. — Dr. Dudek János. Kath. Szemle 374—378. l. — Marton felelete. U. o. 478—480. l. — Dudek válasza. U. o. 480. l.
1045. *Mentor*. Márkus Miksa. Magy. Szalon 36. köt. 15. l.
1046. *Mihalovics Ede dr.* A katolikus prédikáció története Magyarországon. II. kötet. Pázmány Pétertől napjainkig. Budapest, 1901. Szent-István-T. (8-r. 701 l.) 7 K. — Ism. T. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 236. l. — Prot. egyh. isk. Lap. 27, 28. sz. — I. II. köt. ism. Színek Izidor. Kath. Szemle 663—667. l. — Dr. Rézbányay József. Hit-tud. folyóirat 893—897. l. — Békesi Emil. Magy. Sion 371—387. l.
1047. *Miklós Elemér*. Rózsás szalmakalap. Ism. *k. g.* Hazánk 106. sz. 8. l. — Vasár. Ujs. 19. sz.
1048. *Mikszáth Kálmán*. Különös házasság. Ism. Rothhauser Miksa.

- P. Lloyd 1901. 3. reg. sz. — *i. m. gy.* Protest. Szemle 230—232. l. — sz. Hét 4. sz.
1049. *Mikszáth Kálmán.* Almanach. 1902. Ism. Hazánk 272. sz.
1050. *Mikszáth Kálmán.* A fekete sas. Ism. Hét 45. sz.
1051. *Mikszáth, K.* St Peter's umbrella. Translated by B. W. Worswick. Ism. *f—s.* Budapest. Szemle 106. köt. 316. l.
1052. *Mikszáth Kálmán.* Tíz év előtt. (Visszapillantás a «Magyar Hirlap» előtti időkre.) Magy. Hirl. 80. sz.
1053. *Milotay István.* A kurucz költészetéről. Debreczeni főisk. Lapok 43. évf. 7, 8. sz.
1054. *Mocsári Béla.* A szálka. Vigj. 1 felv. Először adták a Víg-színházban jan. 12.
1055. *Molnár Ferencz.* Az éhes város. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 919. l. — Braun Sándor. Budapest. Napló 129. sz. — Pásztor József. Magyar Génusz 21. sz. — Rothhauser Miksa. P. Lloyd 153. reg. sz. — Uj Idők 22. sz. — *M. G.* Hét 18. sz.
1056. *Nagy Albert.* Felhőfoszlányok. Ism. Lovassy Andor. Aranyos-vidék 26. sz. — Vasár. Ujs. 35. sz.
1057. *Nagy Béni dr.* A ferences szellem és hatása hazánkban. Egri főgym. értes. 3—85. l.
1058. *Nagy Károly.* Újabb költemények. Makó. Ism. Vasárnapi Ujság 41. sz.
1059. *Nagy Margit.* A dal. Balatonvidék 47—49. sz.
1060. *O'Donell grófné* legújabb költeményei. Rö. ism. Hazánk 273. szám.
1061. *Pakots József.* Legényavatás. Ism. *R.* Magyar Génusz 5. sz. — Magyar. Szemle 5. sz. — Lenkei Zsigmond. Bécsi Közl. 346. sz.
1062. *Palágyi Lajos* új költeményei. Ism. *Z.* Budapest. Szemle 106. köt. 471—474. l. — *g.* Pesti Napló 69. sz. — Uj Idők 11. sz. — *Kr. Gy.* Magyar. Szó 48. sz. és Ország-Világ 13. sz.
1063. *Palágyi Menyhért dr.* A magyar irodalom megújulása. Magyar. Szó 124. sz.
1064. *Pap Tibor dr.* Krüzselyi Bálint emlékezete. Máramaros 18. sz.
1065. Paskvil 1761-ből. Uj Idők 40. sz.
1066. *Pekár Gyula.* Livio főhadnagy. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 917. l.
1067. *Perényi József dr.* Irodalomtörténetírásunk első munkái. (Adatgyűjtők.) Nagykanizsai kegyr. gymn. értes. 3—38. l.
1068. *Péter Mihály.* Régi temetési énekek. Sárosp. Lapok 48. sz.
1069. *Péterfy Jenő* összegyűjtött munkái. I. köt. A Kaszeli-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r. LX, 416 l.) 4 K. — Ism. Kristóf György. Erd. Múz. 524. l. — *M. Gy.* Irod.-tört. Közlem. 489. l. — Kacziány Géza. Hazánk 251. sz. — Alfa. Budapest. Hirl. 295. sz. — *S. K.* Magyarország 259. sz. — *S. E.* Hét 43. sz. — *T. R.* Uj Idők 48. sz.
1070. *Pintér Ákos.* Hamis legenda. Ism. Irod. Tájékoztató IV. 4. sz.
1071. *Podhradszky Lajos.* Hirlapirodalom. Havi Szemle 7. sz.
1072. *Prém József.* Mátyás király a krajnai népköltésben. Hazánk 296. és 302. sz.
1073. *R. B.* A márcziusi napok költészetéről. Délmagyar. Közl. 62. szám.

1074. *Rákosi Jenő* «Aesopusa». 3. kiad. Ism. *T—n*. Magyar Hirlap 85. szám.
1075. *Rákosi Viktor*. Hős fiúk. Ism. *r. b*. Irod. Tájékoztató IV. 4.
1076. *Ráskai Ferencz*. A zongora dalai. Ism. *Y*. Egyetemi Lapok XV. 17. sz.
1077. *Sajó Aladár*. A császár kenyerén. Ism. Lenkei Zsigmond. Bécsi Közl. 346. sz.
1078. *Sándor Miklos*. Az élet versekben. Ism. Vasár. Ujs. 29. sz.
1079. *Saskeöy József*. Ifjúságom. Ism. Mina Jánosné. Család és isk. 3. sz.
1080. *Siklóssy Károly*. Egy kötet vers. Ism. Magy. Szalon 36. köt. 79. l. — *g*. Egyetemi Lap. XV. évf. 19. sz. — Vasárnapi Ujság 30. sz. — Fővárosi Lapok 18. sz. — *k. g*. Hazánk 106. sz. 8. l. — *T. R.* Uj Idők 38. szám.
1081. *Soós Lajos*. Balatoni partok alól. Ism. Zempléni Árpád. Irod. Tájékoztató IV. 4. sz.
1082. *Spectator*. A történelmi novella. Fővár. Lapok 23. sz.
1083. *Sz. Ének*, papok felavatására, a XVII. század első feléből. Irod.-tört. Közlem. 223—225. l.
1084. *Sz. A Festetich-codex s még valami*. Irod.-tört. Közlem. 235—238. l.
1085. *Sz. Á. De XII speciebus ebrietatis*. Irod.-tört. Közlem. 88. l.
1086. *Szabó Endre*. Zápor. Ism. Varjas Endre. Magyar Szemle 13. sz. — Vasár. Ujs. 52. sz. — Hét 49. sz. — Kabos Ede. Budap. Napló 342. sz. és Irod. Tájékoztató. Karácsonyi szám.
1087. *Szabó István* verse Szidor Antalhoz. Közli Dr. Tóth-Szabó Pál. Sajóvidék 31. sz.
1088. *Szaboleska M.*: Szabad órák. Ism. *ó*. Budapesti Szemle 105. köt. 290—292. l. — Zempléni Árpád. Irod. Tájékoztató IV. évf. 4. sz. — Farkas Emil. Magy. Kritika IV. évf. 3. sz. — Bródy Miksa. Fővár. Lapok 3. sz. — Kristóf György. Közérdek 28. sz.
1089. *H. Szántó István* Versei. Ism. San—To(y). Székelyföld 57. sz.
1090. *Szász Zoltán*. Versírás. Fővár. Lap. 1. sz.
1091. *Székely Aron*. Emődy Dánielről. Budap. Napló 177. sz.
1092. *Szekula Jenő*. Novemberi éjszakák. Ism. Vasár. Ujs. 13. sz.
1093. Szemelvények Kassa sz. kir. város 1820-ig terjedő irodalmi multjából. Felsővidék 23. sz.
1094. *Szentmiklósi József*. Oltárfüst. Ism. *P. M.* Fővár. Lap. 11. sz.
1095. *Sziklay János*. Tisztító tűzön át. Ism. ifj. Sámbar. Kath. hitvéd. folyóir. 87. l. — Bartha József. Kath. Szemle 96. l.
1096. *Szily Kálmán*. Gúnyirat a nyelvújítók ellen 1795-ből. Irod.-tört. Közlem. 182—188. l.
1097. *Szinyvei József*. Magyar írók élete és munkái. VIII. köt. 1—7. füz. (Löbl—Méry.) Budapest, 1902. Hornyánszky V. (8-r. 1—1120 hasáb.) Egy füzet 1 kor. — A IV—VII. köt. ism. *e. l.* Könyvszemle 82—84. lap.
1098. *Szirmay András* naplója. Közli Karsa Ferencz. Adalék. Zemplén vm. tört. 1. s kv. sz.
1099. *Szivós Béla*. Ócska Történetek. Ism. *ó*. Budap. Hirl. 309. sz. 8. lap. — Vasár. Ujs. 42. sz. — H—i L. P. Lloyd 284. reg. sz. — Budap. Barna. Hazánk 265. sz.

1100. *Szomaházi István*. Páratlan szerdák. Ism. *B. M. Fővárosi Lapok* 6. sz.
1101. *Szomaházy István*. A színház. Ism. *Cs. H. P. Napló* 128. sz.
1102. *T—n*. Rákosi Jenő «Aesopusa». *Magy. Hirl.* 85. sz.
1103. *Tábori Róbert*. Das Leben in Fortsetzungen. Ism. *L. K. Uj Idők* 46. sz.
1104. *Themistius* XII. beszéde, állítólag Dudith munkája. Hegedüs István. *Irod.-tört. Közlem.* 230—235. l.
1105. *Thúry Zoltán*. Utravaló. Ism. *ik. Budapest. Hirlap* 344. sz. 8. lap. — Hét 52. sz. — Goda Géza. *Budap. Napló* 351. sz.
1106. *Timár Szaniszló*. Az öröm vallása. Ism. *Hazánk* 40. sz. — *Uj Idők* 11. sz.
1107. *Tisza László* versei (1785). *Közli L. D. Irod.-tört. Közlem.* 365—375. l.
1108. *Tórbágyi-Thurner J.* Szárnyaszegetten. Ism. *ó. Budapesti Szemle* 105. köt. 295. l.
1109. *Török István dr.* Ének, papok felavatására, a XVII. század első feléből. *Erd. Múz.* 118—122. l.
1110. *Torkos László*. Hatvani. Ism. *Tevely Mihály. Zólyomvárm. Hirl.* 20. sz. — *Vasár. Ujs.* 16. sz. — *g. i. Hazánk* 163. sz. — *g. i. Magy. Szemle* 27. sz.
1111. *Tóth Benó*. Mohok és vadvirágok. Ism. *Vasár. Ujs.* 20. sz.
1112. *Tóth József* összes költeményei. Ism. *Maszlaghy Ferencz. Magyar Szemle* 39. sz. — *Romocsai. Esztergom* 38. sz.
1113. *Vadnay Károly*. Jelentés a Kóczán Ferencz-féle 1901. évi pályázatról. *Akad. Értes.* 561—574. l.
1114. *Varjas Endre*. Az újabb katolikus vallásos lyra. *Kolozsvári kath. főgymn. értes.* 5—54. l. Külön is megjelent. (8-r. 54 l.)
1115. *Végh Mátyás* költeményei. Ism. *r—r. Keresk. Szakoktatás IX. évf.* 60. l.
1116. *Versényi György*. Apró elbeszélések. Ism. *Márton Ilona. Család és iskola* 6. sz.
1117. *Vértesi Arnold*. Istenért és a szabadságért. Ism. *Bartha József dr. Kath. Szemle* 923. l.
1118. *Veszelei Károly*. (Képpel.) *Hét* 45. sz.
1119. *Vincze József dr.* Az elbeszélő költészet legújabb irodalmunkban. *Bdp. kegyr. gymn. értes.* 3—45. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 45 l.)
1120. *Vincze László*. Comœdia Balassi Menyhárt árultatásáról. *Kalazantinum VI. évf.* 9. 10. sz.
1121. *Violet Gyula*. Boldogság útja. Ism. *Szinek Izidor. Kath. Szemle* 379. l.
1122. *Virter Ferencz*. Atlanti történetek. Ism. *B. Á. Magy. Génusz* 8. szám.
1123. *Werner Gyula*. Húnok harcza. Ism. *Dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet* 175. sz. — *Rothhauser M. P. Lloyd* 149. reg. sz. — *Bartha József. Kath. Szemle* 923. l. — *L. Budapest. Hirl.* 142. sz. — *Hazánk* 278. sz.
1124. *x. y. z.* Bónis Sámuel mint poéta. *Pesti Napló* 46. sz.
1125. *Zempléni Árpád*. Didó. Ism. *Róna Béla. Magy. Génusz* 13. sz. — (*z. a.*) *Magyarország* 134. sz. — *Pápai Lapok* 17. sz.

1126. *Ziruska Jenő*. A becsületbíró. Szomorújáték 4 felv. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 6.
 1127. *Zombory Gyula*. A népszínmű. Nagyvárad 26. sz.
 1128. *Zsák J. Adolf*. Czobor Mihály, a Chariclia első magyar fordítója. Irod.-tört. Közlem. 53—62. l.
 1129. *Zsedényi Aladár*. A mi vármegyénk. *Ism. h. j. Magy. Szemle* 21. szám.
 1130. *Zsoldos László* Novellái. *Ism. Dr. Pályi Ede. Magy. Szó* 67. szám.
 1131. *Zúz Pál*. Avar közt. *Ism. (C—s.) Rozsnyói Híradó* 3. sz.

3. Egyes írók.

1132. *Abonyi L. Tóth József*. Első találkozásom Abonyi Lajossal. *Nagykőrösi Ujság* 17. 18. sz.
 1133. *Andrád S. Katona L.* Andrád Sámuel. (1751—1807.) *Ethnogr.* 41. l.
 1134. *Ányos P. Sulyok Károly*. Ányos Pál élete. *Kathol. Szemle* 310—334. 395—414. l.
 1135. *Apáczai Csere. Apáczai Csere János* paedag. munkái. *Ford. Hegedüs István. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl.* 404—406. l.
 1136. *Apáczai Csere János*. Szemelvények. Közli Dr. Neményi Imre. *Ism. Schwarczel Adél. Család és iskola* 4. sz.
 1137. *Arany J. Arany János* gyermekkori verse. *Budap. Hirl.* 55. sz. 17. lap.
 1138. *Arany János* levelei unokájához. *Vasár. Ujs.* 49. sz.
 1139. *Arany János* mint nyelvtanító. *Pesti Hirl.* 32. sz. 10. lap.
 1140. *B. Iⁱ*. Az Arany-családról. *Vasár. Ujs.* 47. sz.
 1141. *Balogh Imre*. Utolsó találkozásom Arany Jánossal. *Családi Kör* 1. sz.
 1142. *Balogh Imre*. Arany János szindarabja. *Nagyvárad* 4. sz.
 1143. *Bánóczi Dénes*. Arany János Toldija és Toldi estéje. *Philol. Közl.* 869. l.
 1144. *Bárdos Gyula József*. Arany János pipája. *Alkotmány* 204. sz.
 1145. *D. Arany «Bajusz»* című költeményének forrásához. *Irod.-tört. Közlem.* 253. l.
 1146. *Gyöngyösy László*. Arany János élete és munkái. Budapest, 1901. *Franklin-T.* (8-r. 392 l.) 5 K. — *Ism. Komáromy Lajos. Nemz. Nénevelés* 273—275. l. — *Y. Prot. Szemle* 427—429. l. — *L. Budapesti Hirlap* 174. sz. — *Gyulai Ágost. Philol. Közl.* 830—833. l. — *T. R. Uj Idők* 36. sz. — *Magyar Szemle* 26. sz.
 1147. *Gyöngyösy László*. Arany János. *Tanulók Lapja* VIII. évf. 43. s kv. sz.
 1148. *Hartmann János*. Arany János egyénisége. *Magyar Szemle* 30. szám.
 1149. *Londesz Elek*. Arany Jánosról. *P. Napló* 252. sz.
 1150. *Offenbeck Frigyes*. Arany János Buda haláláról. Budapest, Rózsa K. és neje ny. 1901. (8-r. 64 l.)
 1151. *Ravasz Árpád*. A humor Arany Jánosnál. *Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl.* 252. l.

1152. *Révész Lajos*. A nő Arany balladáiban. Máramaros 48. 49. szám.
1153. *Zlinszky Aladár*. Arany kisebb történeti költeményei. Irod.-tört. Közlem. 257—275. 404—421. l.
1154. *Arany L. Kozma Andor*. Arany László emlékezete. Kisfaludytárs. Évlapjai 33. köt. 191—204. l.
1155. Arany László. (Képpel.) Orsz.-Világ 47. sz.
1156. *Bacsányi. A Bacsányi Jánost köröztető levél* 1810-ből. Közli: Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 6. füz.
1157. *Zayzon Ferencz*. Bacsányi és Kazinczy viszonya. Sepsiszentgyörgyi Mikó-kolleg. értes. 3—15. l. — Lásd 1271. sz. a. is.
1158. *Bajza. Beniczkyne Bajza Lenke*. Emlékezés atyámról. Vasár. Ujs. 13. sz.
1159. *Esztegar László dr.* Adalékok Bajza József színházigazgatói működéséhez. (Levelek Egressy Gáborhoz). Irod.-tört. Közlem. 485—488. l.
1160. *S. A. Bajza József*. 1804—1858. (Képpel.) Vasár. Ujs. 13. sz.
1161. *Balassa B. Erdélyi Pál*. Balassa Bálint. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 305—314. l.
1162. *Illéssy János dr.* Adatok Balassa Bálintról. IV. Irod.-tört. Közlem. 328—348. 455—468. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban.
1163. *Sarudy Ottó*. Balassi és Petőfi. Pápai Lapok 31—33. sz.
1164. *V. I. Első katonapoétánk*. Ludov. Akad. Közl. 47—59. l. (Balassa Bálint.)
1165. *Wagner Lajos dr.* Balassi Bálint. Zólyomvárm. Hirl. 38. sz.
1166. *Bartók. Bartók Lajos*. Remény, emlékezet. Ism. Dr. P. Magy. Szalon 36. köt. 274—276. l. — Budap. Hirl. 355. sz. 9. l. — Hazánk 303. sz.
1167. *Mátrai János*. Bartók Lajos élete és lyrai költészete. Kalazantinum VI. évf. 1. 2. sz.
1168. *S. Bartók Lajos*. Magy. Szalon 36. köt. 291. l.
1169. *Bél M. Vutkovich Sándor*. Két régi pozsonyi ujságíró. Nyugatmagy. Híradó decz. 15. (Bél Mátyás és Ráth Mátyás.)
1170. *Berzsenyi. Berzsenyi Dániel* költői és prózai művei. Szemelvények. Közzéteszi Váczy János dr. (Iskolai Könyvtár 8. köt.) Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 136 l.) 1 K 80 fill.
1171. *Palágyi Lajos*. Berzsenyi Dániel. Magyar Szó 189. sz. — Lásd 961. sz. a. is.
1172. *Bólyai. Bólyai Gáspár*. Bólyai Farkas és János. Budapesti Hirlap 208. sz.
1173. *Bólyai János*. Budap. Hirl. 198. sz.
1174. *Budenz J. Vikár Béla*. Budenz-emlék. Ünnepi beszéd. Budenz Józsefnek 25 éves működése jubileumán volt tanítványai nevében elmondotta —. Budapest, Athenæum r.-t. (8-r. 16 l.) 20 fill.
1175. *Csiky G. Janovics Jenő dr.* Csiky Gergely. Budap. Napló 319. sz.
1176. *Sólyom János*. Mukányi. Magy. Polgár 281. sz.
1177. *Csiky Gergely*. (Halálának tíz éves évfordulóján.) Magyar Génusz 48. sz.
1178. *Csokonai. Csokonai* válogatott munkái. Kiadta Tóth R. Ism. B. J. Magy. Kritika IV. 3. sz.

1179. *Illéssy János*. Csokonai felségfolyamodása. Irod.-tört. Közlem. 444—446. l.
1180. *Junius*. Lilla. Budap. Hirl. 336. sz.
1181. *Kardos Albert*. Csokonai tragikuma. Magyar Szó 276. 277. szám.
1182. *Szávay Gyula*. Csokonai Vitéz Mihály. Torontál 121. sz.
1183. *Szendrey Imre*. Csokonai Lillájáról. Komáromvm. múzeum-egyl. 1900. értesítő. 39. l. és Ország-Világ 48. sz.
1184. *Teveli M.* Csokonai «A lélek halhatatlanságá»-ról írt tanító-költeménye. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 333. l.
1185. *Csoma. Földes Géza*. Kőrösi Csoma Sándor. Székelyföld 42. 43. szám.
1186. *Jancsó Benedek*. A tudomány hőse. (Kőrösi Csoma Sándor élete.) Tanulók Lapja VIII. évf. 28. s kv. sz.
1187. *Czakó. Vadnay Károly*. Czakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. köt. 7. sz.) Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 20 l.) 30 fill.
1188. *Czuczor. Gaal Mózes*. Emlékezzünk meg Czuczor Gergelyről. Tanulók Lapja VIII. évf. 11. sz.
1189. *Rencz János dr.* Adatok Czuczor Gergely életéhez. Irod.-tört. Közlem. 212—215. l.
1190. *Vadnay Károly*. Czuczor Gergely. Budap. Szemle 105. köt. 392—411. l.
1191. *Deák F. Eötvös Károly*. Deák Ferenczről. Székesfehérvár és vid. 37. 38. sz.
1192. *Debreczeni M. Kohlmann Dezső*. Debreczeni Márton élete és működése. Doktori értekezés. Sopron, 1901. Zollner és Ungár-ny. (8-r. 86 l.)
1193. *Dóczi L. Bárdos Albert*. Dóczi Lajos. Magy. Egyet. Szemle 5. szám.
1194. *Pulágyi Lajos*. Dóczy «Csók»-ja. Magy. Szó 108. sz.
1195. *Z. Dócziról és a munkáiról*. Magy. Szó 77. sz.
1196. *Dudith. Hegedüs Istrán*. Themistios és Dudith András. Irod.-tört. Közlem. 189—199. l. — (Kivonat.) Akad. Értes. 20—22. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 19 l.) — Ism. Némethy Géza. Philol. Közl. 744—746. l. — Lásd 1104. sz. a. is.
1197. *Eötvös J. Falk Miksa dr.* Báró Eötvös József életéből. Ország-Világ 43. 44. sz. — Lásd 1200. sz. a. is.
1198. *Eötvös K. Gaal Mózes*. Eötvös Károly. Tanulók Lapja VIII. évf. 9. sz.
1199. *Hoitsy Pál*. Eötvös Károly stylusa. Nyelvőr 37. l.
1200. *í. Két Eötvös*. Nagykovácsi Ujs. 23. sz.
1201. *Lipcsey Ádám*. Nagy Miklós bűnügye, vagy Hogy lett író Eötvös Károly? Magy. Nemzet 22. sz.
1202. *Tomori Jenő*. Eötvös Károly újabb kötetei. Pestmegy. Hirl. 88. szám.
1203. *Faludi F. Faludi Ferencz* versei. Bevezette s jegyzetekkel ellátta Ferenczi Zoltán. (Magyar Könyvtár 249. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 80 l.) 30 fill.
1204. *Bánder Jenő*. Faludi «Téli éjtszakái» és a «Noches de invierno». Philol. Közl. 97—106. l. — Lásd 1566. sz. a. is.

1205. Farkas (Böllöni). *Derzsi József*. Emlékezés Böllöni Farkas Sándorra. Székelyudvarhely 49. sz.
1206. Fáy. *Scherer Lajos*. Fáy András nevelési elmélete. Losonczy főgymn. értes. 3—17. l.
1207. *Vutkovich Sándor dr.* Fáy András emléke. Nyugatmagy. Híradó 18. sz.
1208. Fazekas. *Balkányi Kálmán és Lukács József*. Fazekas Mihály élete. Ism. Ujlaki Antal. Magy. Szó 167. sz.
1209. *Ujlaki Antal*. A Ludas Matyi szerzőjéről. Magy. Szó 167. sz.
1210. Fekete J. Gr. *Morvay Győző*. Galánthai Gróf Fekete János. Irod.-tört. Közlem. 26—52. 168—181. 276—295. 422—443. l.
1211. Földi. *Suhajda Lajos*. Földi János. Selmezbányai ág. gym. értes. 21—39. l. — Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 88. l.
1212. Forgách F. *Madzsar Imre*. Adatok Forgách Ferencz kortörténelmének kritikájához. Nagybánya, 1901. Molnár M. (8-r. 33 l.) Ism. Srs. Századok 835—837. l.
1213. *Sörös Pongrácz*. Forgách Ferencz, a biboros. Századok 577—608. 690—729. 774—818. l.
1214. Gárdonyi. *Gárdonyi Géza*. A bor. 1901. Ism. Balassa József. Nyelvőr 284. l.
1215. *B. E. Gárdonyi Géza*. Nemz. Iskola 16. sz.
1216. *b. s. Gárdonyi mint színésznevelő*. Magy. Hirl. 340. sz.
1217. *B. S. A Bor alakjai*. Uj Idők 40. sz.
1218. *S. E. Gárdonyi Géza*. Hét 26. sz.
1219. *Sipulussz*. Az egri remete. Bud. Hirl. 89. sz. (Gárdonyi Géza.)
1220. *Szűry Dénes*. Gárdonyi Géza «Bor»-a. Vasár. Ujs. 23. sz.
1221. *Szűry Dénes*. Karácsonyi álom. Gárdonyi Géza betlehemes-játéka. Vasár. Ujs. 51. sz.
1222. *Theureuch (Ponori) István*. Gárdonyi Géza. Nagyvárad Napló 77. sz.
1223. Gévay. *Reza Dezső*. Gévay Antal irodalmi munkásságához. Irod.-tört. Közlem. 105—117. l.
1224. Gvadányi. *Liebleitner, Johann*. Graf Josef Gvadányi. Pressburg. Ztg. 350. sz.
1225. A régi jó Gvadányi. Pesti Hirlap 352. sz.
1226. Gyöngyösi. *Szeremley Barna*. Gyöngyösi István «Palinodiá»-ja. Uránia 253—261. l.
1227. Gyürky Ö. *Auer István*. Gyürky Ödön. Alkotmány 279. sz.
1228. Halász I. *Balassa József*. Halász Ignác. Philol. Közl. 486. l.
1229. Sz. J. Halász Ignác. (1855—1901.) Nyelvt. Közl. 251. l.
1230. *Szilasi Móríc*. Halász Ignác. Budapesti Szemle 107. köt. 135—142. l.
1231. Halász Ignác. Erd. Múz. 249—251. l. — Lásd 271. sz. a. is.
1232. Heltai G. *Kanyaró Ferencz*. Heltai «Közbeszéde» újabb fordításban. Irod.-tört. Közlem. 81—87. l.
1233. *Nánády Lajos*. Heltai Gáspár. Közlöny (Debreczen) 31. évf. 9—13. sz.
1234. Herczeg F. *Ábrányi Emil*. Herczeg Ferencz, a vádlott. Budapesti Napló 44. sz.
1235. *Ignotus*. Ocskay brigadéros. Nagyvárad Napló 91. sz.
1236. *Rákosy Jenő*. Ocskay és az írója. Magyar Hirlap 45. sz.

1237. *Sebestyén Károly*. «Ocskay brigadéros» nyelvéről. Kecskeméti Friss Ujság 59. sz.
1238. *Herczeg Ferencz*. Ocskay brigadéros. 1901. (8-r.) Ism. Igric. Uj Idők 8. sz. — Lásd 1584. sz. a. is.
1239. *Hevesi L. Gerő Odön*. Hevesi Lajos. P. Napló 96. sz.
1240. *Horváth B. Kövér Ilma*. Horváth Böske. Hazánk 195. sz.
1241. *Horváth D. Kováts Antal*. Horváth Döme emlékezete. Kecskem. Katona J.-kör 1898—1900. Évkönyve 43—45. l.
1242. *Imre S. Gulyás István*. Imre Sándor emlékezete. Debreczen, városi ny. 1901. (8-r. 33 l.)
1243. *Jakab E. Kozma Ferencz*. Jakab Elek írói működése. Magyar Polgár 153. sz.
1244. *Jósika M. Báró Jósika Miklós* két levele. Közli Dr. Esztegár László. Irod.-tört. Közlem. 209—211. l.
1245. *Bárá Jósika Miklós* levelei a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Közli Esztegár László dr. U. o. 375—378. l.
1246. *Bárá Jósika Miklós* levele Nyáry Pálhoz. Közli Thúry József. Irod.-tört. Közlem. 117. l.
1247. *Br. Horváth Emil*. Emlékeszéd báró Jósika Miklós felett. Kolozsv. Egyet. Lapok V. évf. 4.
1248. *Káldy Gy. Novák Béla*. Káldy György élete és munkái. Szombathelyi főgymn. értes. 1—23. l.
1249. *Kármán. Nemes Béla dr.* Goethe Wertherje és Kármán Fannija. Havi Szemle 1—2. sz.
1250. *Katona J. Katona József* Bánk-Bánja. Magyarázta Hevesi Sándor dr. (Iskolai Könyvtár 10. köt.) Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 180 l.) 1 K 80 fill.
1251. *Heinrich Gusztáv*. A Bánkbán-regény. Budap. Szemle 106. köt. 283—287. l.
1252. *Junius. (Zilahy Kiss Béla.)* Katona József élete. Ism. Hartmann János. Magyar Szemle 5. sz. — sz. z. Pesti Napló 13. sz. 11. l.
1253. *Junius*. Katona J. utolsó évei. Budapesti Hirlap 312. sz.
1254. *Junius. (Zilahy Kiss B.)* Katona J. élete. 1900. Ism. h. j. Erd. Múz. 235—239. l.
1255. *Marton Sándor*. A «Bánk-bán» mint nemzeti tragédia. Kecskeméti Katona József-kör 1898—900. Évkönyve 65—73. l.
1256. *Megyesi Ferencz*. Női jellemek Katona «Bánk Bán»-jában. 2. Gertrudis. Zombor és vid. 1. sz.
1257. *Rakodczay Pál*. Katona József élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői 15.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 40 l.) 40 fill.
1258. *Szent-Gály Gyula*. Katona Bánk-bánja és a nemzeti zene. Kecskem. Katona J.-kör 1898—900. Évkönyve 76—83. l.
1259. *Vayk*. Katona József princípálisa. Uj Idők 47. sz. — L. 2300. és 2301. sz. a. is.
1260. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* összes művei. III. osztály. Levelezés. — Kazinczy Ferencz levelezése. A M. T. Akadémia irodalom-történeti bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. XI. kötet. 1813. augusztus 1. — 1814. július 31. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. XXXIII, 378 l.) 10 kor.
1261. *Kazinczy* levele a Siegwart szerzőjéhez. Közli Jónás Károly. Irod. tört. Közlem. 379. l.

1262. *Kazinczy Ferencz* fő-curátori beszéde 1814-ből. Közli György Lajos. Sárospat. Lapok 21. sz.
1263. *Krebsz Ernő*. Kazinczy F. viszonya a magyar és német irodalomhoz. *Ism. Gyulai Agost. Philol. Közl.* 245—248. l.
1264. *ts.* Kazinczy Ferencz leánya. *Felsővidék* 19. sz.
1265. Kazinczy mai és hajdani világosságban. *Hazánk* 128. sz. — Lásd 1157. sz. a. is.
1266. *Kazinczy G. Kazinczy Gábor* levele a miskolci ev. ref. egyház presbiteriumához. Közli dr. Tüdös István. *Irod. tört. Közlem.* 89. l. — Lásd 1476. sz. a. is.
1267. *Kemenes Orbán K. L.* Kemenes Ferencz. *Veszpr. Hirl.* 47—49. sz.
1268. *Kemény Zs.* — Lásd 1475. sz. a.
1269. *Kerényi P. L.* Kerényi Frigyes. *Besztercebánya és vid.* 27. szám.
1270. *Keresztúri P. Borbély György.* Keresztúri Pál. *Magy. Paizs* 12. szám.
1271. *Kis J. Czeizel János.* Bacsányi jegyzetei Kis Jánosnak 1815-ben kiadott költeményeihez. *Lőcsei főgym. értes.* 3—40. l. — Lásd 1372. sz. a. is.
1272. *Kis M. D.* Misztótfalusi Kis Miklós életéhez. — Pápai Páriz-anekdoták. *Irod. tört. Közlem.* 251—253. l.
1273. *Kisfaludy K. Kisfaludy Károly.* Szilágyi Mihály szabadulása. Mátyás deák. Hűség próbája. Bevezetéssel ellátta Bánóczi József. (*Magyar Könyvtár* 202. sz.) Budapest, 1901. *Lampel R.* (16-r. 60 l.) 30 f.
1274. *Saphir* levele Kisfaludy Károlyhoz. Közli Esztegar László dr. *Irod. tört. Közlem.* 378. l.
1275. *Somogyi Béla.* Kotzebue hatása Kisfaludy Károlyra. *Uj Világ* 41—48. sz.
1276. *Kisfaludy Károly.* *Hazánk* 6. sz.
1277. *Kisfaludy S. Darnay Kálmán.* Lavater és Kisfaludy Sándor. *Uj Idők* 7. sz.
1278. *Junius.* A kesergő szerelem. *Budap. Hirl.* 197. sz.
1279. *Madarász Flóris dr.* Szegedy Róza olvasója. *Bajai Hirl.* 23—25. sz. Külön is megjelent. (8-r. 29 l.)
1280. *T. Apróságok* Szegedy Rózáról. *Balatonvidék* 4. sz.
1281. *Kölcey Domahidy Ujfalussy Amadil.* Kölcey és philosophiája. *Szatmármegy. Közl.* 7. sz.
1282. *Kossuth. Esztegar László.* Adalékok Kossuth Lajos hirlapírói pályájához. *Könyvszemle* 1—19. l.
1283. *Lengyel L. T. A.* Lengyel Laura. (Képpel). *Uj Idők* 37. sz.
1284. *Lisznyai Bányai Elemér.* Lisznyai Kálmán élete. *Kolozsvár,* 1901. *Ajtai.* (8-r. 88 l.)
1285. *Madách G. Madách Gáspár (Sztregovai)* versei. 1590—1647. Bevezetéssel ellátva kiadja B. Radvánszky Béla. Budapest, 1901. *Ranschburg G.* (8-r. 31 l.) 60 f. — Különnyomat az *Irod. tört. Közlemény*-ből.
1286. *Madách I. Madách Imre.* Az ember tragédiája. *Magy. Alexander B. Ism. Váczy János. Philol. Közl.* 746—751. l.
1287. *Berta Ilona.* Madách Az ember tragédiája. *Nemz. Nőnevelés* 310—316, 374—384, 426—432. l.
1288. *Bodnár Zsigmond.* Madách Imre. *Uj Világ* 1, 2, 3. sz.

1289. *Forgács János*. A történeti anyag bírálata az «Ember Tragédiá»-jában. Kalazantinum VI. évf. 6—8. sz.

1290. *Könye Nándor*. A nő Madách «Ember tragédiájá»-ban. Ungvári Közl. 2. sz.

1291. *Latkóczy Mihály*. Madách Imre őseiről. Bdp. VII. ker. főgym. értes. 3—48. l. — *Ism. g. i.* Hazánk 170. sz. — *é. Irod. tört. Közlem.* 381. l. — *Radun. Nógrádi Lapok* 39. sz.

1292. *N. J.* Az ember tragédiája, vagy komédiája? *Magy. Pestalozzi* 32. sz. — *Lásd* 1295. sz. a. is.

1293. *Palágyi M.* Madách I. élete. *Ism. Váczy János. Philol. Közl.* 746—751. l.

1294. *Rakodczay Pál*. Madách Imre élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 16.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 47 l.) 40 f.

1295. *Villányi Béla Árpád dr.* Az ember tragédiája. *Magy. Pestalozzi* 34. sz. — *Lásd* 1292. sz. a. is; továbbá 961. számot.

1296. *Makai E. Makai Emil*. Poetasors. *Ism. r—a.* Budap. Szemle 105. köt. 292. l. — *Vasár. Ujs.* 5. sz. — *Farkas Emil. Magy. Kritika* IV. 3. sz. — *Bródy Miksa. Fővár. Lapok* 3. sz. — *Egyenlőség* 3. sz.

1297. *Fridrik Imre dr.* Makai Emil. *Polit. Hetiszemle* 32. sz.

1298. *Heltsai Jenő*. Makai Emil. *Hét* 32. sz.

1299. *K. G.* Poéta-halál. *Magy. Génusz* 33. sz. (Makai E.)

1300. *Kiss Arnold dr.* Emlékezés Makai Emilről. *Egyenlőség* 33. sz.

1301. *Köbor Tamás*. Makai Emil. *Izr. m. irod. társ. Évkönyv.* 1902. 79—84. l.

1302. *Molnár Ferencz*. Makai Emil. *Budap. Napló* 215. sz.

1303. *Rothhauser, Max.* Emil Makai. *P. Lloyd* 188. reg. sz.

1304. *Szomaházy István*. Makai Emil. *Pesti Napló* 215. sz.

1305. *T—k S—r.* Makai Emil. *Váczi Hirl.* 32. sz.

1306. Makai Emil. *Magy. Zsidó Szemle* 312—316. l. — *Orsz.-Világ* 32. szám.

1307. *Mikes. Gaal Mózes*. Mikes Kelemen. *Tanulók Lapja* VIII. évf. 42. sz.

1308. *Nánássy Lajos*. Zágoni Mikes Kelemen. *Debrecz. főisk. Lapok* 44. évf. 5. sz.

1309. *T.* Mikes szerelme. *Egri Híradó* 80. sz.

1310. *Molnár B. Toma István*. Molnár Borbála Zemplén 17, 18. sz.

1311. *Nagy-Bánkai. Erdélyi Pál*. Nagy-Bánkai Mátyás énekéhez. *Könyvszemle* 62—64. l.

1312. *Pák A.* — *Lásd* 1331. sz. a.

1313. *Palágyi M. F—s E—l.* Palágyi Menyhért. *Bécsi Közl.* 355. sz.

1314. *Pálffy S. Heinrich Gusztáv*. «Erbia» és «Zomilla». *Philol. Közl.* 787—799. l. (Pálffy Sámuel művei).

1315. *Pázmány. Pázmány Péter* összes munkái. A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. *Magyar sorozat.* V. kötet. Budapest, 1901. Egyet. ny. (4-r. 823 l.) 14 K. — *Ism. Guzsvenitz Vilmos. Magy. Sion* 780—782. l.

1316. *Pázmány, Petri Card.* Opera. Tom. IV. *Ism. Commer. Jahrb.* f. *Philos.* XVI. 1. Hft.

1317. *Pálfi Károly*. Pázmány Péter befolyása kulturánkra. *Alkotmány* 45, 46. sz.

1318. *Zsák J. Adolf*. Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra? Nagyvárad, 1901. Szt. László ny. (8-r. 28 l.) és Magy. Állam 3, 4. sz. Ism. Naményi Lajos. Századok 350—352. l.
1319. *Péczely J. Balkányi Kálmán*. Ifj. Péczely József. Budap. Hirl. 225. sz.
1320. *Péterfi J. Alfa*. Péterfi Jenő. Budap. Hirl. 225. sz.
1321. *Lázár Béla dr.* Péterfi Jenő tragikumája. Magy. Nemzet 267. szám.
1322. *S. K. Péterfi Jenő*. Magyarország 259. sz.
1323. *Petőfi. Petőfi Sándor* összes költeményei. A kiadást szerkesztette Bánóczy József. 2 köt. Budapest, 1901. Lampel A. (16-r.) 5 K.
1324. *Petőfi Sándor* összes költeményei. Magyar művészek rajzaival. Életrajzi bevezetéssel ellátta Ferenczy Zoltán. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. XXXI, 497, 527 l.) 10 K.
1325. *Petőfi Sándor* költeményei. Barátság és szerelem. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ferenczy Zoltán. I., II. rész. (Magyar Könyvtár. 250, 270. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 88, 117 l.) à 30 f.
1326. *Petőfi Sándor* költeményei. Románczok. Bevezetéssel ellátta Lenkei Henrik. (Magyar Könyvtár 235. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 68 l.) 30 f.
1327. *Petőfi Sándor* költeményei. Haza és szabadság. Bevezetéssel ellátta Radnai Rezső dr. I. füz. (Magyar Könyvtár. 280. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 92 l.) 30 f.
1328. *Petőfi Sándor* elbeszélő költeményei. I., II. Bevezetéssel ellátta Radó Vilmos. (Magyar Könyvtár 230, 240. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. VI, 72.; 63 l.) 60 f.
1329. *Petőfi Sándor* költeményei. Élete és költészete. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Somogyi Gyula. (Magyar Könyvtár. 210. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 94 l.) 30 f.
1330. *Petőfi Sándor*. Az Apostol. Bevezetéssel ellátta Jakab Ödön. (Magyar Könyvtár. 220. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 100 l.) 30 fillér.
1331. *Petőfi levele* Pákh Alberthez. Közli Kéry Gyula. Vasár. Ujs. 44. szám.
1332. *Petőfi Sándor* és Szendrey Julia levelezése. Közli Kéry Gyula. Vasár. Ujs. 41. sz.
1333. *Dr. Balogh Vendel*. Petőfi emlékezete. Székelyföld 62. sz.
1334. *Bárdos Gyula József*. Hol született Petőfi Sándor? Alkotmány 181. sz.
1335. *Borosnyai K. István*. Petőfi és Bonaparte. Csiki Lapok 1. sz.
1336. *Csajági B.* Petőfi és szülői. Bács-Kulai Hirl. 47—52. sz.
1337. *E. J.* Petőfi szerelme. Székely Nemzet 21. sz.
1338. *Farkas Béla*. Egy lap Petőfi élettörténetéből. Nyugatmagy. Híradó 240. sz.
1339. *Ferenczy Zoltán*. Petőfi és az Alföld. Irod. tört. Közlem. 385—403. l.
1340. *g. i.* Petőfi Sándor. Hazánk 179. sz.
1341. *Hartmann János*. Petőfi. Magy. Szemle 35, 36. sz.
1342. *Havas Adolf*. Petőfi és Holtei. Philol. Közl. 794—806. l.
1343. *i. A* Petőfiház. Budap. Szemle 105. köt. 156—159. l.
1344. *i.* Petőfi és a Petőfi-Társaság. U. o. 106. köt. 158. l.

1345. *Kéry Gyula*. Petőfi Erzsikéje. Sass Erzsí. Magy Szalon 36. köt. 130—134. l.
1346. *Kéry Gyula*. Petőfi-ereklyék. Vasárnapi Ujság 39, 41, 44, 51. szám.
1347. *Loósz István*. A képes beszéd és Petőfi költői képei. Philol. Közl. 32—52, 123—130. l.
1348. *Némedy Imre*. Petőfi aszódi szerelme. Hazánk 15. sz.
1349. *Podhraczký Lajos*. Petőfi és a Pesti Divatlap. Havi Szemle 5. szám.
1350. *r. a.* Petőfi. Hazánk 179. sz.
1351. *Steiner Jenő*. Gondolatok Petőfi olvasása közben. Hevesm. Hirl. 154, 155. sz.
1352. *T. R.* Vándorló adoma. (Baudelaire és Petőfi). Uj Idők 4. sz.
1353. *Vutkovich Sándor dr.* Petőfi szerelméről. Nyugotmagy. Hír-adó 242. sz.
1354. Petőfi és a szabadságharcz. Az ifjuság számára. Linek Lajos rajzaival. 1—9. füz. Budapest, Dolinay. (A Hasznos Mulattató melléklete).
1355. Petőfi nyomdásza. Debreczeni képes kalendárium 45. l.
1356. Petőfi reliquiák. Magy. Hirl. 148. sz. — Lásd 1163, 1384, 1385, 1474. sz. a. is.
1357. *Poór J. Hám József*. Poór János kegyeletos emlékezete. Nagykárolyi főgym. értes. 3—39. l.
1358. *Ráday G. Id.* gróf Ráday Gedeon halotti levele. Közli László Imre. Irod. tört. Közlem. 216. l.
1359. *Ráth M.* — Lásd 1169. sz. a.
1360. *Reviczky Gy. Gr.* Temetik a költőt. (Reviczky Gyula emléke). Hazánk 188. sz.
1361. *Nemes Béla dr.* Reviczky Gyula. Havi Szemle 8. sz.
1362. *Schor Ernő*. Reviczky Gyuláról. Pápai Lapok 34. sz.
1363. *Sinay M. Rácz Károly*. Emlékezés Sinay Miklósról. Szabad Egyház 1. s köv. sz.
1364. *Skaricza. Barla Jenő*. Skaricza Máté élete. Protest. Szemle 589—600, 660—677. l. — Önállóan is megjelent.
1365. *Barla Jenő*. Skaricza Máté zsoldárköltészete. U. o. 717—732. lap.
1366. *Sümegei K. (H—nk)*. Egy zalamegyei író emléke. (Sümegei Kálmán). Balatonvidék 42. sz.
1367. *Szász G. Versényi György*. Szász Gerő hetven éves. Magy. Polgár 175. sz.
1368. Szász Gerő. Magy. Polgár 250. sz.
1369. *Szabó D. Czimmermann J.* Barczafalvi Szabó Dávid. Ism. Tolnai V. Philol. Közl. 861. l.
1370. *Szávay Gy. Rábel László*. Szávay Gyula. Soproni Napló 71. szám.
1371. *Széchenyi I. Gróf Széchenyi István* levelei Hertelendy Károlyhoz. Akad. Értes. 88—96. l.
1372. *Gróf Széchenyi István* levele Kiss Jánoshoz. Akad. Értes. 145. lap.
1373. Széchenyi István utolsó politikai intései. Uj Idők 40. sz.
1374. Gondolatok Széchenyi István munkáiból. Hazánk 189. sz.
1375. *A. K.* Széchenyi és lord Byron. P. Napló 96. sz.

1376. *Gaal Jenő*. Széchenyi mint nemzetfejlesztő politikus. Akad. Értes. 276—298. l. és Magy. Állam 114. sz. (Önállóan is megjelent).
1377. *Jalava, Antti*. Tapani Széchenyi. — Helsingissä 1901. (8-r. 127 l.)
1378. *Krehmyay Béla*. Babérlevelek. Alkotmány 158. sz. (Gr. Széchenyi Istvánról).
1379. Széchenyi István anyja. Akad. Értes. 46. l.
1380. Széchenyi emlékezete. (Baán alispán beszéde a Széchenyilakomán Nagy-Czenken). Soproni Napló 77. sz.
1381. *Székács J. Benkő István*. Székács József élete és irodalmi munkássága. Marosvásárhely, 1901. Ref. kolleg. nyomda. (8-r. 90 l.)
1382. *Szelestey L. Mikulics Károly*. Szelestey László élete s irodalmi munkássága. Trencsén, 1901. Gansel L. (8-r. 69 l.)
1383. *Szemere P. Vay Sándor gr.* Szemere Pál szüretje. Szalon Ujs. jun. 25.
1384. *Szendrei J. Jules*. Petőfiné. Tapolca és vid. 13. sz.
1385. *r—a. Szendrei Julia*. Pápai Lapok 45. sz.
1386. *Szigligeti. Kovács S. János dr.* Szigligeti. Nagyvárad 73. sz.
1387. *Itakodczay Pál*. Szigligeti Ede élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 14.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 48 l.) 40 f.
1388. *Táncz M. Császár Elemér*. Adatok Táncz Menyhért életéhez. Irod. tört. Közlem. 63—65. l.
1389. *Tinódi S. K—K. Tinódi Sebestyén*. Nógrádi Lapok 41. sz.
1390. *Kemény Lajos ifj.* Tinódi Sebestyén családja. Századok 655—657. l.
1391. *Szádeczky Lajos dr.* Tinódi Sebestyén címeres nemes levele. Erd. Múz. 391—395. l.
1392. *Tompa. Tompa Mihály*. Virágregék. 24 akvarell virágképpel Demeczkyne-Volf Irmától. Ism. l. Budap. Szemle 106. köt. 147. l.
1393. A Tompa-reliquiákból. Közl. Nagy Pál. 1. Tompa M. levele Palóczy Ábrahámhoz. Rozsnyói Hiradó 18. sz. 2. Tompa levele Hamvai Károlyhoz. U. o. 19. sz.
1394. *Császár Loránd*. A Gólyához. Tompa Mihály költeményének aethetikai fejtegetése. Diákok Lapja I. 1, 2. sz.
1395. *Jeszenszky István*. Az allegoria és Tompa Mihály. Ism. Gyulai Ágost. Philol. Közl. 248. l.
1396. *Kerekgyártó Elek dr.* Tompa Mihály emlékezete. Borsodmegy. Lapok 61, 62. sz.
1397. *Keve*. A beteg költő. Uj Idők 30. sz. (Tompa).
1398. *Kovács Zsigmond*. Tompa Mihály életéből. Szabadság 18. sz.
1399. *S. Szabó József*. Tompa Mihály a költő-pap. Életrajz Tompa Mihály arczképével és a rávonatköző irodalom repertoriumával. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 115 l.) 1 kor. Megjelent a Protest. Szemlében. — Ism. Dr. Wallentinyi Samu. Magy. Szó 168, 169. sz.
1400. *Tóth Pál*. A «szarkaláb» és a «havasi rózsa» magyarázata. Sárospatak, 1901. Steinfeld J. (8 r. 24 l.) 20 f.
1401. *Versényi György*. Tompa vallásos költészete. Sárosp. Lapok 42—44. sz.
1402. *Tóth E. Körmendy Pál*. Emlékezés Tóth Edére. Rozsnyói Hiradó 29, 30. sz. és Zala 60. sz.
1403. *Móricz Pál ifj.* Tóth Ede dalaiból. Hazánk 244. sz.

1404. *Oláh Gábor*, Tóth Ede. Tanulók Lapja VIII. évf. 22. sz.
 1405. *Tóth L. Abrányi Emil*. Tóth Lőrincz. Budapesti Napló 349. szám.
 1406. *Junius*. Tóth Lőrincz. Budap. Hirl. 348. sz.
 1407. *Várdai Béla dr.* Tóth Lőrincz. Vasár. Ujs. 50. sz.
 1408. *Várdai Béla dr.* Tóth Lőrincz jubileumán. Egyetértés 347. sz.
 1409. *Vachott S. Agner Lajos*. Vachott Sándor élete és költészetete. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1901. (8-r. 67 l.)
 1410. *Vajda J. Kerekes György*. Vajda János élete és munkái. Budapest, 1901. Deutsch Zs. és Tsa. (8-r. 237 l.) 4 K. — Megjelent az Orsz.-Világ 1900. és 1901. évfolyamaiban.
 1411. *Vargha Gy.* (Képpel). Vasár. Ujs. 18. sz. Orsz.-Világ 18. sz.
 1412. *Verseghy. Madarász Flóris*. Verseghy és Pyrker. Magy. Szemle 1. s köv. sz.
 1413. *Vértes József*. Verseghy élete. Tanulók Lapja VIII. évf. 52. szám.
 1414. *Vida L. Huszár György*. Vida László. Magy. Polgár 155—157. szám.
 1415. *Vörösmarty. Vörösmarty*. Ausgewählte Gedichte. Aus dem Ungarischen übertragen von Dr. Peter Jekel. Herausg. unter der Aegide der Petöfi-Gesellschaft. Sopron, G. Röttig, 1901. (8-r. XVI, 95 l.) 2 K.
 1416. *Vörösmarty, Michael*. Szózat. Übers. von Johannes Eben-spanger. Oberwarth. Sonntags-Ztg. 1. sz.
 1417. *Vörösmarty Mihály*. 1. Poklič. (Szózat). — 2. Kujiga siro te žene. (A szegény asszony könyve). — 3. Na smrt maeleg deteta. (Kis gyermek halálára). — 4. Tuga mlade devojčice. (A kis leány baja). — 5. Zemalski raj. (Földi meny). — 6. Perica. (Petike). — 7. Cvete i ljubav. (Virág és szerelem). — 8. Koja je bolja? (Melyik jobb?) Lëpa Jela. (Szép Ilonka). Ford. Brančić Blagoj. Ljetopis matice srpske. 211. füz. 24—38. l.
 1418. *Balassa József*. Vörösmarty nyelve. Tanulók Lapja. VIII. évf. 8. sz.
 1419. *Balázs Gyula*. Vörösmarty drámái. N.-Beeskereki főgym. értes. 3—39. l.
 1420. *Beér Ferencz*. Vörösmarty Mihály költészetete. Eperjesi Széchenyi-kör Évkönyve. 1900. 31—49. l.
 1421. *Berzeviczy Albert dr.* Vörösmartyról. Eperjesi Széchenyi-kör Évkönyve. 1900. 3—7. l.
 1422. *Bodnár Zsigmond*. Vörösmarty jelentősége. Magy. Pestolozsi 14—17. sz.
 1423. *Boros Gábor dr.* Cserhalom. Szolnok-Doboka megy. irod. tört. társ. II. évkönyve. 10—16. l.
 1424. *Brančić Blagoj*. Michailo Verešmarti (Vörösmarty Mihály). Letopis matice srpske 211. füz. 1—23. l.
 1425. *Burghart Adél*. Vörösmarty emlékezete. Komáromi áll. polg. leányisk. értes. 5—8. l.
 1426. *Csáky György Napoleon gr.* A költő. Vörösmarty emlékezetére. A költő születésének századik évfordulója alkalmából mondotta — 1901. évi április hó 20-án a bécsi magyar egyesület közgyűlésén. Budapest, 1901. Pesti nyomda r. t. (8-r. 33 l.)
 1427. *Deák Ferencz* levele a Vörösmarty árvák érdekében. Közli

- Rexa Dezső. Irodalomtört. Közlem. 200—202. l. Sz. jegyzete. U. o. 202. lap.
1428. *Dóczi Lajos*. Ad vocem Vörösmarty. Pesti Hirl. 13. sz.
1429. *Dudék János dr.* A merengőhöz. Vörösmarty költeménye. Nyitrai r. kath. fels. leányisk. értes. 3—19. l.
1430. *Felszeghy Dezső*. Vörösmarty. Drámai költemény. Ism. K. M. Kolozsv. Egyetemi Lap. IV. 6. sz.
1431. *Ferenczy József*. Emlékezés Vörösmartyra. Magy. Nemzet 313. szám.
1432. *Gr.* Vörösmarty «Szózat»-a. Hazánk 266. sz.
1433. *Gaal Mózes*. Vörösmarty Mihály élete és költészete. (Nemzetünk nagy költői. 13. füz.). Pozsony 1901. Stampfel K. (8-r. 63 l.) 40 f. A 10—13. füzetet ism. Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. közl. 351. l.
1434. *Gaal Mózes*. Vörösmarty Mihály emlékezete. Tanulók Lapja VIII. évf. 8. sz.
1435. *Gáspár Imre*. Vörösmarty Mihály. Közérdek 97. sz.
1436. *Gáspár Imre*. Vörösmarty és a Nemzeti Színház. Hazánk 54, 60, 66. sz.
1437. *Gecser Béla*. Ünnepi beszéd, tartotta a pancsovai «Gromon Dezső Magyar nyelvterjesztő-Egyesület» által 1900. decz. 26-án rendezett Vörösmarty-ünnepély alkalmából. Pancsovai áll. polg. isk. értes. 3—7. l.
1438. *Gellért Jenő*. Vörösmarty Mihály élete és költészete. Budapest. é. n. (1901). Lampel R. (8-r. 143 l.) 1 K 40 f.
1439. *Geőcze Sarolta*. Vörösmartyról. Zemplén 2, 3. sz.
1440. *Halász Ignác dr.* Csongor és Tünde. Budapesti Napló 340. szám.
1441. *Halász László dr.* Vörösmarty emlékezete. Czegléd 6. sz.
1442. *Horváth Ferencz*. Emlékbeszéd Vörösmarty Mihály születésének 100-ik évfordulóján. 1900. decz. 1-én. Karczagi ref. gym. értes. 17—24. l.
1443. *Kapossy Luczián dr.* Vörösmarty egyéniségének és költészetének jellemzése. Pápai Jókai-kör évkönyve. VII. 5—14. l.
1444. *Kárpáti Károly dr.* Vörösmarty emlékezete. Szegedi áll. főgym. értes. 17—25. l.
1445. *Katona József*. Emlékezés Vörösmartyra. Fogarasi áll. főgym. értes. 3—21. l.
1446. *Király Pál*. Vörösmarty emlékezete. Magy. Tanítóképző 1. füz.
1447. *Kiss Ernő dr.* Vörösmarty gondolati világa. Kalazantinum VI. évf. 3. sz.
1448. *Koncz Ákos*. Vörösmarty. Családi Kör 5. sz.
1449. *Körösy György dr.* Vörösmarty Mihály születésének 100. éves fordulójára. Éperjesi Széchenyi kör Évkönyve. 1900. 11—25. l.
1450. *Kováts Antal*. Vörösmarty humora. Kecskeméti kegyr. főgym. értes. 3—20. l. és Diákok Lapja I. évf. 3. s köv. sz.
1451. *Máthé György*. Vörösmarty hazafias lyrája. Krassó-Szörényi Lapok 1, 2. sz.
1452. *Mazuch Ede* megnyitó beszéde a Vörösmarty-ünnepélyen az ungvári főgymnasiumban. Korpona és vid. 3, 4. sz.
1453. *Nagy Margit*. Vörösmarty mint nevelő s költészetének pedagógiai hatása. Balatonvidék 24—26. sz.

1454. *Oláh Béla dr.* Vörösmarty jelentősége irodalmunkban. Budapesti V. ker. főreálisk. értes. 3—8. l.
1455. *Pásthy Károly.* Vörösmarty Mihály. Kecskeméti polg. leányisk. értes. 3—10. l.
1456. A peleskei nótárius. Vörösmarty bírálata. Magy. Nemzet 38. szám.
1457. *Radius Simon.* Vörösmarty Mihály. Oraviczabányai polg. fiusk. értes. 3—7. l.
1458. *Rakodczay Pál.* Hogy kell szavalni a «Vén cigány?»-t. Tanulók Lapja VIII. évf. 14. sz.
1459. *Rass Károly.* Vörösmarty Mihály emlékezete. Gyulafehérvári kath. főgym. értes. 3—18. l.
1460. *Recht János.* Vörösmarty zeneirodalmunkban. Tanulók Lapja VIII. évf. 8. sz.
1461. *Rencz János dr.* Vörösmarty, mint elbeszélő költő. Tanulók Lapja VIII. évf. 8. sz.
1462. *Sebestyén Gyula dr.* Vörösmarty és kora. Irod. tört. Közlem. 1—25, 153—167. l.
1463. *Szabó Gy. Iván.* Ünnepi beszéd Vörösmarty Mihály születésének százéves fordulójára. Halasi ref. felső leányisk. értes. 3—5. l.
1464. *Szántó Zsigmond dr.* Vörösmarty Mihály emlékezete. Lugosi áll. főgym. értes. 5—18. l.
1465. *Széchy Károly dr.* Emlékezés Vörösmartyra. Erdélyi Múz. 1. szám.
1466. *Szenczy Győző.* Visszaemlékezés Vörösmarty Mihály születésének századik évfordulójára. Székesfehérv. főgym. értes. 29—42. l.
1467. *Toma István.* A nő és Vörösmarty három nőalakja. Sárosp. Ifjus. Közl. XVII. 5, 6. sz.
1468. *Török Konstant.* Vörösmarty emlékezete. Székesfehérv. főgym. értes. 5—28. l.
1469. *Travník Zsigmond.* Női alakok koszorús Vörösmartynek epikus költészetében. Trencsényi fels. leányisk. értes. 3—35. l.
1470. *Vietórisz József dr.* Vörösmarty emlékezete. Nyiregyházi polg. leányisk. értes. 3—8. l.
1471. *y—r.* Vörösmarty Mihály. Kalazantinum VI. évf. 3. sz.
1472. *Zeisinger Róbert.* Vörösmarty és a katholicizmus. Magy. Szemle 7. s köv. sz.
1473. Vörösmarty Emlékkönyve. Szerk. dr. Czapáry László. Ism. Cs. E. Irod. tört. Közlem. 239—242. l. — V. J. Századok 448—451. l. i. Kath. Szemle 568. l. — Dr. —ó. Magy. Szemle 12. sz.
1474. Vörösmarty és Petőfi. (Párhuzam). N.-Becskeerek. Szathmáry K.-féle isk. értes. 5—10. l.
1475. *Wesselényi M. B. Wesselényi Miklós* levelei B. Kemény Zsigmondhoz. Közli Ferenczi Zoltán. Irod. tört. Közlem. 348—364, 468—484. l.
1476. *Wesselényi* levelei Kazinczy Gáborhoz. Erd. Múz. 436—446. lap.
1477. Wohl J. A. Wohl Janka. Hét 10. sz.
1478. *H—i, L.* Janka Wohl. P. Lloyd 129. reg. sz.
1479. *Kacziány Géza.* Wohl Janka és Stephanie. Hazánk 124. sz.
1480. *Pekár Gyula.* Wohl Janka s szalonja. P. Napló 145. sz.

1481. *Sebestyénne Stetina Ilona*. Wohl Janka. Nemz. Nőnevelés 242—245. l.
1482. *Zalár Zalár* költeményei. 3 köt. Ism. Morvay Győző. Magyarország 305. sz. — Hét 52. sz.
1483. *Zichy A. Vadnai Károly*. Zichy Antal emlékezete. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 33. köt. 113—129. l.
1484. *Zichy G. Salamon Odön*. Zichy Géza. Budap. Hirl. 6. sz.
1485. *Sz. B. Gróf Zichy Géza*. (Képpel). Vasár. Ujs. 1. sz.
1486. *Závory Sándor dr.* Gróf Zichy Géza mint ember. Vasár. Ujs. 1. sz.
1487. *Zilahi K. Kovács Ferenecz*. Zilahi Károly pályája. Zilahi ref. colleg. értes. 3—82. l. (Önállóan is megjelent). (8-r. 82 l.) — Ism. é. Irod. tört. Közlem. 382. l.)
1488. *Zrinyi M. Gr. Zrinyi Miklós*. Szigeti veszedelem. Magyarazattal ellátta Endrei Ákos. Budapest, 1901. Bir. Dr. Váczy János. Hivat. Közl. 17. sz. és Palágyi Lajos. U. o. 21. sz.
1489. *Brauner Lajos*. Gróf Zrinyi Miklós a költő emlékezete. Balatonvidék 1, 2. sz.
1490. *Csomortáni P. G. Zrinyi Miklós a költő*. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 861. l.
1491. *Kőrösi Henrik*. Zrinyi és Macchiavelli. Budap. Hirl. 333. sz.
1492. *Surányi Gyula*. Zrinyi Miklós, a költő. Tatai algymn. értes. 3—31. l.
1493. *Széchy Károly dr.* Gróf Zrinyi Miklós a költő. III. kötet. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 352 l.) 9 K 60 f. — Az I—IV. köt. ism. Irod. Tájékoztató. Karácsoni sz.
1494. *Zsutai. Londesz Elek*. A munkácsi rab. P. Napló 355. sz. (Zsutai János).

4. Magyar nyelvészet.

1495. *Aczady Jenő*. Magyar és német műszaki szótár. 2-ik magyar-német rész. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VI, 412 l.) 10 K.
1496. Adalékok német jövevényszavainkhoz. *Giesswein Sándor, Simonyi Zsigmond*. Nyelvőr 468—471. — *Balassa J.* U. o. 531. l.
1497. *Albert János*. Mondattani tanulmányok. Nyelvőr 65—69, 162—165, 218—221, 512—516, 571—575. l.
1498. *Ásbóth Oszkár*. Néhány helynévről. (Brassó, Pécs, Pozsony, Rába, Helimba, Lisznyó). Nyelvőr 70—73, 117—124. l.
1499. *Ásbóth Oszkár*. Az igezők átvételéről. Nyelvőr 221—224. l.
1500. *Ásbóth, Oskar*. Ungarisch csésze «Schale zum Trinken». Keleti Szemle 289—302. l.
1501. *Czambel Samu*. Magyar-tót frazeologia. Nyelvőr. 251. l.
1502. *Czunya Sándor*. A diftongusok a magyar nyelvben. Sümegi reálisk. értes. 3—32. l.
1503. *Dingfelder Ede*. Legrégibb bibliánk nyelvéről. Budapest, 1901. Stephaneum. (8-r. 102 l.)
1504. *Domanovszky Sándor dr.* Zalkai László glosszái. Pozsonyi főreálisk. értes. 1—17. l.
1505. *Domy László*. A nyelvtörténeti szótárhoz. Nyelvőr. 323—330. lap.

1506. *Dunay Ferencz*. Átíró hangrajz. (Phonetika transscriptoria). Különös tekintettel a magyar nyelvhangok kifejlődésére szóban és írásban. 32 nagy és 10 kisebb zinklenyomat. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 524 l.) 8 kor.

1507. *Dunay Ferencz*. A magyar hangrajz gyakorlása és az ebből kiderülő igazi helyesírás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 29 l.) 1 K.

1508. *Erdélyi Lajos dr.* Az összevont mondat modern szempontból. Bdp. ref. főgym. értes. 3—9. l.

1509. *Fialowski Lajos*. Növénynevek az új magyar tájszótárban. Nyelvőr 319—322. l.

1510. *Fialowski Lajos dr.* A Szinnyei-féle Magyar Tájszótár népies növénynevei. Term. tud. Közl. 383. füz.

1511. *Fiók Károly*. Kovászna, Borosnyó, Brassó. Nyelvőr 20—23. l.

1512. *Preckay János*. Mesterségek szótára. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerk. — Budapest, é. n. (1901.) Hornyánszky V. (8-r.) Egy füzet 20 fill. 24. füz. Rézműves- és Rézöntőmesterség. (21 l.) 25. füz. Kőműves- és Kőfaragómesterség. (35 l.) 26. füz. Hangszerművesség. (40 l.)

1513. *Füredi Ignác*. Magyar nyelvhibák. Ism. B. M. Egyet. Lapok XVI. évf. 6. sz.

1514. *Gombocz Zoltán*. Az igeszók átvételéről. (Adalékok a nyelvkeveredéshez). Nyelvőr 105—109. l.

1515. *Györe János*. Az idegen szók használatáról. Abony 40. sz.

1516. *Halász Ignác*. Az -ít képző. Nyelvőr 155—161. l.

1517. **Helyesírás**. Magyar helyesírás szabályai. Ujabbán átvizsgálta, 1901. február 25-iki összes ülésén elfogadta és kiadta a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 36 l.) 30 f.

1518. A Magyar helyesírás szabályai. Ujabbán átvizsgálta, 1901. február 25-iki összes ülésén elfogadta és kiadta a Magy. Tud. Akadémia. (Bővített szó- és tárgymutatóval). Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. 58 l.) 40 f. — Ism. Sz—i J—f. Philol. Közl. 412—414. l. és Nyelvt. Közlem. 249. l. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 130. l.

1519. *Bihari Lewicki Béla*. Ortográfia a Magy. Tud. Akadémián. Uj Világ 22. sz.

1520. *Bodnár Zsigmond*. A nyelvészek harcza. Magy. Pestalozzi 3, 4. sz.

1521. *Dr—ő*. Így is, úgy is helyesírás. Magy. Szemle 23. sz. — Szarvas Gábor hagyatéka. U. o. 25. sz.

1522. *Gárdonyi Géza*. Az Akadémia helyesírása. Budap. Hirl. 141. szám.

1523. Helyesírási kérdések. Magyar Szó 144. sz.

1524. *Ignotus*. Politika és helyesírás. Magy. Hirl. 198. sz.

1525. Az iskolai helyesírás. Nyelvőr 480. l.

1526. *Juhász Róza*. A helyesírásról. Magy. Pestalozzi 15. sz.

1527. *Kacziány Géza dr.* A magyar helyesírás. Hazánk 149, 150. sz.

1528. *Kollarik Kálmán*. A magyar nyelv és helyesírás manapság. Balatonvidék 52. sz.

1529. *Kőrösi Henrik*. A magyar helyesírás. Uránia 161—164. l.

1530. A magyar helyesírás kérdése. Magy. Szó 259. sz.

1531. *Makay I.* Helyesírásunk reformja. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 780 lap.

1532. *Paizs*. Ch = K. Magy. Szó 250. sz.
 1533. *Paizs*. A ch betű. U. o. 252. sz.
 1534. *Rákosi Jenő*. ch = k. Budapest Hirl. okt. 22. sz. Hozzászólta
 Budapest. Napló okt. 23. Magy. Szó okt. 23—25. sz.
 1535. S. K. A helyesírás. Magy. Nyomdászat 3. füz.
 1536. *Saul*. Tükörképek. Magy. Szó 143. sz. (A helyesírásról). —
 Lásd a feleletet erre 1539. sz. a.
 1537. *Saul*. Vita a magyar helyesírás felett. Magy. Szó 147. sz.
 1538. *Simonyi Zsigmond*. Helyesírási mozgalmak. Nyelvőr 190. l.
 1539. Sz. P. Vita a magyar helyesírás fölött. Kifejtés vagy kiejtés?
 Magyar Szó 146. sz. Ez válasz az 1536. számú cikkre.
 1540. *M. Székely János*. Utmutató a magyar helyesírás gyakorlati
 tanításához. Kiadja a «Háromszékvármegyei tanítótestület. Kézdivásár-
 hely, 1901. (16-r. 35 l.) 30 f.
 1541. *Szily Kálmán és Gyulai Pál*. A M. Tud. Akadémia helyes-
 írása. Nyelvőr 182. l.
 1542. *Tichy Akos*. A magyar helyesírás. Grafikai Szemle 6. sz.
 1543. *Heves Kornél*. Megnyirbált szavak. Nyelvőr 271. l.
 1544. *Hevesi János*. Elharapódzott németesség. U. o. 240. l.
 1545. *Hodács Ágost*. Néhány szó a nyelvművelésről. Bölcséleti
 folyóir. 597—603. l.
 1546. *Hodács Ágost*. A hittudomány magyar nyelve. A szentmise
 részei. Hittud. folyóir. 873—875. l.
 1547. *Hoffmann Frigý, dr.* Magyar-német és német-magyar zseb-
 szótár. 1896—1900. Ism. Kelemen (Wolff) Béla. Nyelvőr 89—92. l.
 1548. *Horger Antal*. A halmágyi nyelvjárás-sziget. Nyelvt. Közlem.
 365—423. l.
 1549. *Jenő Sándor*. A közhelyekről. Nyelvőr 516—518. l.
 1550. *Joannovics György*. Szótagok elválasztása. U. o. 16—20. l.
 1551. *Joannovics György*. Tagadás, kételkedés, tiltás stb. U. o.
 86—89. l.
 1552. *Joannovics György*. A tagadás ismétlése. U. o. 189. l.
 1553. *Joannovics György*. Még egyszer a nek névrag. U. o. 265—
 270. lap.
 1554. *Joannovics György*. Ujra a nek névrag. U. o. 415—418. l.
 1555. *Joannovics György*. Helyreigazítások. U. o. 463—467. l.
 1556. *Kallós Zsigmond*. A tagadás nyelvünkben. Nyelvőr 504—
 512, 563—571. l. Elejét lásd a múlt évi folyamában.
 1557. *Kalmár Elek*. Alany vagy kiegészítő? U. o. 165—170. l.
 1558. *Kardos Albert*. A szinpad nyelvéhez. U. o. 242. l.
 1559. *Kausch Mihály*. A tihanyi codex nyelvezete. Nyelvtörténeti
 tanulmány. Budapest, 1901. (8-r. 135 l.)
 1560. *Kéki Lajos*. Latinosságok a magyar népköltésben. Nyelvőr
 310—319. l.
 1561. *Kelemen Béla*. Magyar és német kézi szótár, tekintettel a
 két nyelv szólásaira. I. Német-magyar rész. Budapest, 1091. Athenæum.
 (8-r. VIII, 512 l.) 7 K 50 f. — Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 34. évf.
 596—598. l. — Endrei Akos. Philol. Közl. 833—836. l. X. Nemz. Iskola
 9. sz. — z. a. Magy. Nemzet 94. sz.
 1562. *Kelemen Béla*. Magyar és német zsebszótár, tekintettel a
 két nyelv szólásaira. Két részben. I. német-magyar rész. II. magyar-

- német rész. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (16-r. VIII, 388; VIII, 360 l.) 4 K.
1563. *Kicska Emil*. Alany vagy állítmány. Nyelvőr 215—218. l.
1564. A költői nyelv s a logika. L. E. N. L. U. o. 145—149. l.
1565. *Kriszta János*. Székely nyelvjárásokról. U. o. 42. l.
1566. *Kulcsár Endre*. Magyar nyelvművészek. 1. Faludi Ferencz. Nyelvőr 1—7, 49—57. l.
1567. *Kúnos Ignác*. Keleli műveltségzők. Nyelvt. Közlemények 127. lap.
1568. *Kúnos Ignác*. A török hódoltság emléke szókinckünkben. (Kivonat). Akad. Értes. 429—436. l.
1569. *Kúnos Ignaz dr.* Spuren der Türkenherrschaft im ungarischen Wortschatze. Keleti Szemle 211—222, 271—283. l.
1570. *Lehr Albert*. Kinál és tanít. Budap. Szemle 108. köt. 273—302. lap.
1571. *Máthé György*. A mondat elemzése. 1900. Ism. Kalmár Elek. Nyelvőr 286. l.
1572. *Melich János*. A müncheni kódexhez. Nyelvőr 418—420. l.
1573. *Molecz Béla*. A magyar szórend tört. fejlődése. 1900. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 118—121. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 575. lap.
1574. *Molecz Béla*. A tagadó szólam helye. Nyelvőr 247. l.
1575. *Munkácsi Bernát*. Árja és kaukaszusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. VII, 672 l.) 12 K. — Ism. Peisner Ignác. Egyenlőség 20. sz.
1576. *Munkácsi, Dr. Bernhard*. Kaukasischer Einfluss in den finnisch-magyarischen Sprachen. Keleti Szemle 38—45. l. Eleje a múlt évi folyamban.
1577. *Munkácsi, Bernhard Dr.* Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen. Keleti Szemle 186—198. l.
1578. A német-magyar szótárhoz. *Kőrösi S. Csapodi I. Bérczi F. Steiner I. Zoltai Gy.* Nyelvőr 188. l. — *Simonyi Zs.* U. o. 330—333. l. — *Hodács A. Kohlbach B. Kostyál B. Rubinstein M. Wisniewsky A.* U. o. 334—335. l. — *J. V. U.* o. 374—376. — 430—432. l.
1579. A nyelvtörténeti szótárhoz. *König György. Szabó Dezső. Eisler Mátyás. Simonyi Zsigmond.* Nyelvőr 184—188. l. — Kanyaró Ferencz. Singer Odón. U. o. 428—430. l.
1580. *Pröhle Vilmos*. A határozóragok és a birtokos személyragok sorrendje. Nyelvt. Közlem. 123—125. l.
1581. *Pröhle Vilmos dr.* A magyar nyelv és rokonai. Nyiregyházai ág. főgym. értes. 3—20. l.
1582. *Reichard Zsigmond*. A polgári törvénytervezet nyelve. Nyelvőr 79—85. l.
1583. *Rubinyi Mózes*. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. U. o. 57—65, 109—116, 170—182, 227—235. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 39 l.)
1584. *Sebestyén Károly*. A magyar szinpad nyelvéről. (Herczeg Ferencz Ócskay brigadéros). Nyelvőr 124—129. l.
1585. *Simonyi Zsigmond* és *Balassa József*. Német és magyar szótár. I. rész. Ism. V. J. Budap. Szemle 106. köt. 92—116. l. — *Simonyi*

- Zsigmond.* Az új német-magyar szótárról. U. o. 438—450. l. — V. J. válasza. U. o. 451—470. l. — Timár Pál. Philol. Közl. 71—75. l.
1586. *Simonyi Zsigmond.* Az Ábel-féle szójegyzék. Nyelvt. Közlem. 225—227. l. (XV. száz. olasz-magyar szójegyzék).
1587. *Simonyi, Sigmund.* Mongolisches im Ungarischen. Finn.-Ugr. Forsch. 126—128. l.
1588. *Simonyi Zsigmond.* A mennyezetes ágy története. Nyelvőr 153—155. l.
1589. *Simonyi Zsigmond.* Még egy leszámolás a nyelvújítással. U. o. 209—215, 257—264. l.
1590. *Simai (Singer) Ö.* Még egyszer az *al*-ról. U. o. 524. l.
1591. *Singer Ödön.* Nyelvújítási adatok. U. o. 288—291. l.
1592. *Singer Ödön.* Máriafi István kis magyar frázeológiája. U. o. 364—367. l.
1593. *Suhajda Lajos.* Az Érdy- és a Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói. Nyelvt. Közlem. 85—108, 202—224. l.
1594. *Sz. J.* Adalék a magyar nyelv mongol elemeihez. Nyelvt. Közlem. 237. l.
1595. *Szily Kálmán.* Adalékok a magyar nyelv és irod. történetéhez. 1898. Ism. Bánóczi József. Keleti Szemle 65—70. l.
1596. *Szinnyei József.* Magyar tájszótár. A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztette —. II. köt. 7. füz. (Vernyikál-zsüroml). Budapest, Hornyánszky V. 1901. (4-r. 961—1096. hasáb). 2 kor.
1597. *Szinnyei József.* A *-z* gyakorító képző. Nyelvt. Közlem. 468—470. l.
1598. *Szinnyei J.* Az *-ít* képző történetéhez. U. o. 470—472. l.
1599. *Szinnyei, J.* Über den Ursprung des Personalsuffixes *-n* im Ungarischen. Finn.-Ugr. Forsch. 73—81. l.
1600. *Szongott Kristóf.* A magyar «pánkó» és az örmény «kátá» szó. Arménia 76—78. l.
1601. *Takács Sándor.* Egy elfeledett nyelvújító. (Benyák Bernát). Nyelvőr 421—426, 471—476. l.
1602. *Tipraí János.* Magyar és német iskolai szótár. Teljesen átdolgozta Schuber Mátyás Magyar-német rész. 3. kiadás. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r. 308 l.) 2 K.
1603. *Tolnai Vilmos.* Magyarító szótár. 1900. Ism. Kelemen Béla. Philol. Közl. 231—236. l. — Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 91—95. l. és Keresk. Szakoktatás IX. évf. 93—98. l. — Dr. Kováts S. János megjegyzése. U. o. 139. l. — S. Nagy L. válasza. U. o. 249—255. l. — Pup Illés. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 274—278. l. — Endrei Ákos. Nyelvőr 132—137. l. — Kiss Ernő. Kath. Szemle 90—93. l.
1604. *Tolnai Vilmos.* A népnyelv idegen szavai. Nyelvőr 371—373. lap.
1605. *Vághó Ignác.* A magyar katonai műnyelv. Ludov. Akad. Közl. 1166—1175. l.
1606. *Velics Antal (Dr. Lászlófalvi).* A nyelvek egységéről vagy: hogyan beszéltek magyar eleink? Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 44 l.) 1 kor. — Mastix. Egri Híradó 13. sz. — Dr. Tangens. Magyarország 44. szám.
1607. *Vucskits Jenő.* Még valami a bölcsélet magyar nyelvéről. Bölcsel. folyóir. 774—783. l. A szerkesztő megjegyzése. U. o. 783—788. l.

1608. *Vozáry Gyula id.* Néhány névmásról (az, ez, mely). Nyelvőr 297. lap.
 1609. *Wekerle László.* Az írásjelek egyszerűsítése. Nyelvőr 7—16 l.
 1610. *Zolnai Gyula.* Fehérmegyei nyelvsajátságok. U. o. 273—284. lap.

Egyes szók.

1611. *Aggastyán?* Horger Antal. Szerkesztő. Nyelvőr 246. l.
 1612. *Asszony.* — Lásd *Feleség* alatt.
 1613. *Bennünket, benneteket.* Zolnai Gyula. Nyelvőr 340. l.
 1614. *Bitang.* Lám Frigyes. U. o. 252. l.
 1615. *Bráha.* Melich János. U. o. 243—248. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 295. l.
 1616. *Brassó.* Horger Antal. U. o. 95. l. — Trencsény Lajos. U. o. 143. lap. — Lásd 1498. sz. a. is.
 1617. *A buta eredete.* Melich János. U. o. 460—463. l.
 1618. *Csirke.* Simonyi Zsigmond. U. o. 96. l.
 1619. *Dajnál.* Melich János. U. o. 42. l.
 1620. *Egész apjára ütött.* Antibarbarus. S. Zs. U. o. 291—293. l.
 1621. *Egy követ fújnak.* Tolnai Vilmos. U. o. 532. l.
 1622. *Éljen! Vivat!* Tolnai Vilmos. U. o. 73—79. l. — Galgóczy János. U. o. 194. l. — Kőrösi Sándor. U. o. 195. l. — Früchtel Ede. U. o. 196. lap.
 1623. *Éljenez.* Tolnai Vilmos. U. o. 196. l.
 1624. *Elvagyok.* Zolnai Gyula. U. o. 96. l. — Komjáthy Sándor. Horger A. U. o. 294. l.
 1625. *Emlő, fékemlő; ere, eremlő.* Freckay János. U. o. 192. l.
 1626. *Er.* Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 247—249. l.
 1627. *Ere, eremlő.* = Emlő.
 1628. *Fékemlő.* = Emlő.
 1629. *Feleség? asszony?* Bérczi Fülöp. Nyelvőr 377—379. l. — Kardos Albert. U. o. 432. l. — Bérczi Fülöp. U. o. 483 l.
 1630. *Gólyál.* Zolnai Gyula. U. o. 140. l.
 1631. *Gyermekek.* Gárdonyi Géza. U. o. 337. l. — Mészáros Kálmán. U. o. 435. l.
 1632. *Gyűrű.* Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 243—246. l.
 1633. *Hajnal hasad.* Munkácsi B. Keleti Szemle 239. l.
 1634. *Helyes magyarság a postán.* Nyelvőr 367—370. l.
 1635. *Helységnevek.* Kiszely Róbert. U. o. 249—251. l.
 1636. *Horgas.* Melich János. U. o. 434. l.
 1637. *Hulla.* U. o. 433. l.
 1638. *Jövekök-megyék, hozok-viszek.* Lágler Sándor. U. o. 335. l.
 1639. *Kenyér botja.* Krausz Sámuel. U. o. 246. l. — Lampérth Géza. U. o. 294. l.
 1640. *Keselyű.* Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 125. l.
 1641. *Kész van.* Antibarbarus. U. o. 433. l.
 1642. *A két szem szilva.* Vikár Béla. U. o. 338—340. l.
 1643. *Kezel.* Horger Antal. Tolnai Vilmos. U. o. 482. l.
 1644. *Kikezdés, bekezdés.* Partos Ervin. U. o. 377. l. — Belányi Tivadar. U. o. 484. l. — Tolnai Vilmos. U. o. 525—527. l. — Pálfi Márton. U. o. 578. l. — Bérczi Fülöp. Belányi T. U. o. 579 l.

1645. *Kivált.* Horger Antal. U. o. 483. l.
 1646. *Kortuj.* Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 126. l.
 1647. *Levéltár.* Tolnai Vilmos. Nyelvőr 239. l.
 1648. *Linkabas.* Krausz Sámuel. U. o. 96. l.
 1649. *Madárálta kenyér.* Simonyi Zsigmond. U. o. 44. l. — Kr. B.
 Koritsánszky Ottó. Bleyer Jakab. U. o. 144. l.
 1650. *A maga* névmás hibás használata. Lakatos Vincze. U. o. 138. lap.
 1651. *Népetimológiák.* Lágler Sándor. Simonyi Zs. U. o. 484. l.
 1652. *Nótaja.* Vikár Béla. U. o. 43. l.
 1653. *Az ök kútjai.* Steuer János. U. o. 45. l.
 1654. *Orpata.* König György. U. o. 97. l.
 1655. *Orve alatt.* Vikár Béla. U. o. 434. l.
 1656. *Pajzs.* Kropf Lajos. U. o. 245. l.
 1657. Gyarmati *paristsá*-ja. Ásbóth Oszkár. U. o. 39—42. l.
 1658. *Pihlaja.* Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 126. l.
 1659. *Pej* és *szalmatüz.* Kropf Lajos. Nyelvőr 296. l.
 1660. *Rajtam múlt* — helytelen alkalmazása. Joannovics György. U. o. 577. l.
 1661. *Rés* és *rözse.* Simonyi Zsigmond. U. o. 532. l. — Ásbóth Oszkár. U. o. 555—563. l.
 1662. *Segély.* Simonyi Zsigmond. U. o. 94. l.
 1663. *Az első segély.* Zolnai Vilmos. U. o. 139. l.
 1664. *Selyem.* Patrubby Lukács. U. o. 434. l.
 1665. *Subaja, Subár.* Trencsény Lajos. U. o. 532. l.
 1666. *A segély* és Bessenyei mint nyelvújító. Horger Antal. U. o. 237—239. l.
 1667. *Szál dob.* Munkácsi Bernát. Ethnogr. 141. l.
 1668. *Szalmatüz.* Lásd *Pej* alatt.
 1669. *Szittyá.* Zolnai Gyula. Nyelvőr 142. l.
 1670. *Szittyá.* Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 491. l.
 1671. *Szórakozás.* Eötvös Károly. Szerkesztőség. Nyelvőr 523. l.
 1672. *Tabán, Somló.* Kemény Lajos. U. o. 338. l.
 1673. *Tajték* és *Meerschaum.* Patrubby Lukács. U. o. 196. és 296. lap.
 1674. *Tanár* és *oktató.* Lágler Sándor. U. o. 524. l.
 1675. *Tanárok.* Kotucs János. Simonyi Zsigmond. U. o. 249. l.
 1676. *Tár.* Zolnai Gyula. U. o. 93. l.
 1677. *Társadalom-tudományos* vagy *társadalom-tudományi* Társaság? Zolnai Gyula. U. o. 248. l.
 1678. *Taxameter.* Zolnai Gyula. U. o. 39. l.
 1679. *Tejecsni.* Sándor József és szerkesztőség. U. o. 44. l.
 1680. *Térség.* Simai (Singer) Ö. U. o. 524. l.
 1681. *Tudás* és *tudomás.* Kardos Albert. U. o. 38. l.
 1682. *Varsány.* Patrubby L. U. o. 434. l.
 1683. *Velemmel.* Zolnai Gyula. U. o. 246. l.
 1684. *Vonalok* vagy *vonalak?* Antibarbarus. U. o. 341. l.

5. Tankönyvek.

1685. *Badics Ferencz dr.* Magyar irodalmi olvasókönyv. I. kötet. A gymnasium V. osztálya számára. Második, az új tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1901. Athenæum (8-r. IV, 184 l.) 2 K 20 fill.

1686. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. III. kötet. A középiskolák harmadik osztálya számára. Második, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. VII, 208 l.) 2 K 40 fill.

1687. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. I—III. köt. Budapest, 1900—1. Bir. Kászonyi Mihály. Hivat. Közl. 16. sz.

1688. *Balassa József.* Kis magyar nyelvtan. II. rész. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r.) Bir. Killyéni Endre. Hivat. Közl. 7. sz.

1689. *Balogh Péter.* Rendszeres magyar nyelvtan. Középkolák III. osztálya számára. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 99 l.) 1 K 30 fill. — Bir. Angyal Dávid. Hivat. Közl. 21. sz.

1690. *Balogh Péter.* Magyar olvasókönyv. I. oszt. számára. 1899. Ism. Máthé György. Magy. Pædag. 431—434. l.

1691. *Balogh Péter.* Magyar olvasókönyv. Középkolák III. oszt. számára. Magyar művészek képeivel. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 238 l.) 2 K 50 fill. — Bir. Oláh Béla. Hiv. Közl. 18. sz.

1692. *Bogdan, Nicolae.* Manuel de limba maghiară pentru clasa II. gimn., reală și civilă. Part. II. Brassó, H. Zeidner, 1900. (8-r. 99 l.) 1 coroață.

1693. *Brunowszky Rezső.* Magyar olvasókönyv. Budapest, 1900. Bir. Hevesi János. Hivat. Közl. 18. sz. Brunowszky észrevétele és Hevesi ellenészrevételei. U. o. 18. sz.

1694. *Brunowszky R.* Magyar olvasókönyv. Budapest, 1900. Bir. Böngérfi János. U. o. 19. sz.

1695. *Császár Elemér és Váczy János.* Magyar olvasókönyv. Középkolák I. osztálya számára. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 222 l.) 2 K. — Ism. Xy. Magy. Nemzet 25. sz. — Gyulai Ágost. Hivat. Közl. 6. szám.

1696. *Ember Károly és Hortobágyi Antal.* Olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák első osztálya számára. 3. jav. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 191, IV l.) 1 K 40 fill.

1697. *Füredi Ignác.* Magyar rím-szótár. Ism. B. M. Egyet. Lapok XVI. évf. 6. sz.

1698. *Gaal Mózes.* Magyar nyelvtan. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r.) Ism. Dr. Gyulai Ágost. Hivat. Közl. 13. sz.

1699. *Gaal Mózes.* Magyar olvasókönyv, a középkolák I. osztálya számára. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r.) Ism. Wigand János. Hivat. Közl. 13. sz.

1700. *Góbi Imre.* Magyar olvasókönyv. Az új tanterv értelmében. A középkolák II. osztálya számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 239 l.) 2 K 40 fill. — Bir. Zlinszky Aladár. Hivat. Közl. 3. sz. — A III. oszt. számára. Bdp. 1902. Bir. Zlinszky Aladár. U. o. 25. sz.

1701. *Gööz József dr., Póva Ferencz dr., Tóth József.* Magyar olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák első osztálya számára. Ötödik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 178 l.) 1 K 20 fill.

1702. *Gööz József dr., Póra Ferencz, Tóth József.* Magyar olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák második osztálya számára. Negyedik javított kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 200 l.) 1 kor. 50 fillér.

1703. *Gööz József dr., Póra Ferencz, Tóth József.* Magyar olvasókönyv stilisztikai tudnivalókkal. A polgári és felsőbb leányiskolák harmadik osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 179 l.) 1 K 60 fill.

1704. *Gyulay Béla dr.* Magyar olvasókönyv. Polgári fiú- és leányiskolák számára. I. rész. A polgári iskolák I. osztálya számára. 8. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 164, III. l.) 1 K 60 fill.

1705. *Gyulay Béla dr.* Magyar olvasókönyv. Polgári fiú- és leányiskolák számára. II. rész. A polgári és felső népiskolák II. osztálya számára. 6. kiad. Budapest, 1901. Lampel Róbert. (8-r. 152, III. l.) 1 K 40 fillér.

1706. *Halász Ignác.* Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák II. osztálya számára. Második, az új tanterv alapján átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 75 l.) 90 fillér.

1707. *Horváth Cyrill.* Rendszeres magyar nyelvtan. 1900. Bir. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 16. sz.

1708. *Horváth Cyrill dr.* A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák számára. Az új tanterv szerint átdolgozott harmadik kiadás képekkel. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 432 l.) 6 K 40 fill.

1709. *Kalmár Elek.* Rendszeres magyar nyelvtan. Közép- s polg. isk. III. oszt. számára. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r.) Bir. Császár Elemér. Hivat. Közl. 16. sz.

1710. *Kérégyártó Elek dr. és Tanos László.* Magyar olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák számára. Kapcsolatban a megfelelő nyelvtani anyaggal. I. rész. Hatodik (átdolgozott) kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IV, 140 l.) 1 K 80 fill. — Ugyanaz. II. rész. 6. (átdolgozott) kiadás. Budapest, 1901. U. o. (8-r. IV, 180 l.) 2 K 40 fill.

1711. *Kéri, Ioan.* Gramatica limbei maghiare. Pre basă sintactică intocmită după planul minist. No. 32. 818—1899. pentru cl. I. și II. a școlilor medii. Beiuș, 1901. (8-r. 123 l., 3 lev.)

1712. *Koltai Virgil dr.* Rhetorika és olvasmányok a retorikához. A legújabb miniszteri tanterv szerint. Középiskolák számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 292 l.) 2 K 50 fill. — Ism. *Xy.* Magy. Nemzet 25. sz.

1713. *Koltai Virgil dr.* Rhetorika és olvasmányok a retorikához. A legújabb miniszteri tanterv szerint, felső kereskedelmi iskolák számára. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 278 l.) 2 K 50 fill. — Ism. *y-k.* Keresk. Szakoktatás IX. évf. 177. l. — Bir. Szabó Nándor. Hivat. Közl. 6. sz.

1714. *Koltai Virgil.* Poétika. Ism. *Xy.* Magy. Nemzet 25. sz.

1715. *Környey János és Gyulay Béla dr.* Gyakorlati irálytan. Különös tekintettel a levélíráásra, a közéletben előforduló ügyiratokra és a prózai műfajokra. A polgári s felső népiskolák és felsőbb leányiskolák használatára. 11. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IV, 207 l.) 2 korona.

1716. *Kulcsár Endre.* Magyar Stilisztika olvasmányokkal. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r.) Bir. dr. Kérégyártó Elek. Hivat. Közl. 25. szám.

1717. *M. Á. Stilisztika.* Dr. Moravesik Géza tanár magyarázata után. Diákok Lapja I. évf. 1—3. sz.

1718. *Négyesy László.* Magyar nyelvtan. I. rész. Ism. Máthé György. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 436—440. l. — *i. l.* Keresk. Szakokt. IX. 92. lap. — Katona Lajos. Philol. Közl. 145—154. l.

1719. *Négyesy László.* Magyar nyelvtan. II. rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. oszt. számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. VIII, 82 l.) 1 K 10 fill. — Bir. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 24. szám.

1720. *Négyesy László.* Magyar olvasókönyv. II. rész. Közép- és polgári iskolák második osztálya számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 225, III. l.) 2 K 40 fill. — Az I. részt ism. Máthé György. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 553—556. l. — I. II. részt ism. Rőczey István. Hivat. Közl. 17. sz. — A II. részt Bir. Angyal Dávid. Hivat. Közl. 16. sz.

1721. *Négyesy László.* Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet. Gimnasiumok és reálskolák V. osztálya számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. VIII, 295 l.) 3 K 10 fillér.

1722. *Négyesy L.* Stilisztika. IV. oszt. 3. kiad. Bir. Komáromy Lajos. Hiv. Közl. 11. sz.

1723. *Novák Sándor.* Költészettan és a magyar nemzeti irodalomtörténet vázolata. A polgári és felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. 5. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 250, III. l.) 2 K 40 f.

1724. *Póra Ferencz, Gööz József dr., Tóth József.* Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 5., lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IV, 200 l.) 1 K 40 f.

1725. *Prónai Antal dr.* Magyar olvasókönyv. A középiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1901. Szent-István-T. (8-r. 252 l.) 2 K 40 f. Bir. Szölgyény Ferencz. Hivat. Közl. 13. sz.

1726. *Révy Ferencz.* Magyar olvasókönyv. Felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák I. osztálya számára. Negyedik, az új tanterv szerint teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel Róbert. (8-r. 220 l.) 2 K.

1727. *Riedl Frigyes.* Poetika és poetikai olvasókönyv. Negyedik, az új tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 242 l.) 3 K.

1728. *Sándor Domokos.* Ismétlő-füzet az írásművek elméletéhez. (Kézirat helyett.) Székely-Keresztúr, 1901. (8-r. 72 l.)

1729. *Szántó Kálmán.* Poetika. Budapest, 1901. Franklin-T. Bir. Jakab Ödön. Hivat. Közl. 17. sz.

1730. *Szinnyei József.* Iskolai magyar nyelvtan. II. oszt. 6. kiadás. Budapest, 1900. Bir. Révy Ferencz. Hivat. Közl. 11. sz.

1731. *Szinnyei József.* Magyar olvasókönyv. II. rész. A középiskolák 2. osztálya számára. Ötödik, az új tanítási tervnek megfelelő kiadás. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 202 l.) 2 K 40 f. — III. rész. A középiskolák 3. osztálya számára. Ötödik, az új tanítási tervnek megfelelő kiadás. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 209 l.) 2 K 40 f.

1732. *Torkos László.* Magyar olvasókönyv. Felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 197 l.) 2 K 40 f.

1733. *Weszely Ödön dr.* Rendszeres magyar nyelvtan. A nemzeti vers és a polgári ügyiratok rövid elméletével. Középiskolák és polgári fiúiskolák III. osztálya számára, valamint a tanító- és tanítónőképző

intézetek használatára. 2. javított kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 122, VIII l.) 1 K 40 f.

1734. *Weszely Ödön dr.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon. Mártonffy Márton nyomán. A középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. 4. javított kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 116, IV l.) 1 K 60 f.

1735. *Weszely Ödön.* Stilisztika. Középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. 4. javított kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 215 l.) 2 K.

VIII. Classikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

1736. *Blümner Hugó.* A nők műveltsége az ókorban. Ford. -lyi. Uj Világ 16—18. sz.

1737. *Furtwängler, A.* Die antiken Gemmen. 1900. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 326—329. l.

1738. *Hampel József.* Az antik szobrászat története. Ism. dr. Finály Gábor. Philol. Közl. 143—145. l.

1739. *Pauly's Real-Encyclopädie d. class. Altertumswissenschaft.* Ism. Dr. Finály Gábor. Philol. Közl. 479—483. l.

1740. *Petiscus.* Az Olympos. Görög-római mythologia. Függelekül a germán népek istentana. — nyomán szerkesztette Geréb József dr. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VI, 288 l.) 5 K.

1741. *Polgár György.* Államrégiségek. Miskolczi kath. gymn. értes. 9—48. l.

1742. *Pop, Gavril.* Dicționar mitologic. Conținătoriu de diferite numiri de persoane și lucruri din vechia mitologieă grecă și latină. Fasc. 1./4. Blaș, 1901. tipogr. Seminar. (8-r. 1—294 l.) 1 K 40 f.

2. Görög történet és régiség.

1743. *Gross, Julius.* Die Akropolis in Athen. Ism. Láng Nándor. Philol. Közl. 331. l.

1744. *Hornyánszky Gyula.* Temetési versenyküzdelmek az ós-görögöknél. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 236—239. l.

1745. *Koller János dr.* A görög színház. Nagybánya és vid. 50. sz.

1746. *Krausz Sámuel.* Tizenkét Sibylla. Philol. Közl. 711—716. l.

1747. *Krausz Sámuel.* A sibyllák és Sába királynője. Philol. Közl. 60—69. l.

1748. *Länge, Jul.* Darstellung des Menschen in der älteren griech. Kunst. Ism. Kohlbach Bertalan. Philol. Közl. 76—81. l.

1749. *Laukó Albert.* A görögök földrajzi ismeretei Homérostól Polybiosig. Aradi főreálisk. értes. 3—37. l.

1750. *Molnár Ervin.* Aristides mint ember, hadvezér s államférfú. Komáromi kath. gymn. értes. 3—28. l.

1751. *More Sándor.* A görög hetérák. Szent-Gotthárd 26. 27. sz.

1752. *Pükövcics Sándor.* Az orphicus cultus vázlatos áttekintése. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, 1901. (8-r. 59 l.)

1753. *Sáfrány Lajos*. Phidias. 1900. *Ism. H. Arch. Értes.* 377. l.
 1754. *Wagner József*. Görög régiségek. 1900. *Ism. Láng Nándor.*
Philol. Közl. 822—824. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1755. *Jakobinyi Péter*. Pár szó a görög tragédiai kar szerepéről.
Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 87. l.
 1756. *Kuthy Dezső dr.* Egy Hippokrates előtti orvosról. *Term.-tud.*
Közl. 766. l.
 1757. *Sebestyén Károly dr.* Az ephesosi böles. *Ism. Bódiss Jusztin.*
Philol. Közl. 244. l.
 1758. *Sebestyén Károly*. A cynikusok. *Philol. Közl.* 417—430. l.
 1759. *Sebestyén Károly*. A cinikusok. 1901. *Ism. Alfa. Budapesti*
Hirlap 337. sz. — *Kempf József. Magyarország* 285. sz.
 1760. *Aischylos. Csengeri János*. A magyar Aeschylos. (A hét
 Thébavívó.) *Budap. Szemle* 108. köt. 379—395. l.
 1761. *Aischylos* Perzsák című tragédiájából. *Ford. Csengeri János.*
Budap. Szemle 105. köt. 272—280. l.
 1762. *Csengeri János*. Aischylos lelánczott Prometheusának magyar
 fordításai. *Philol. Közl.* 601—614. l.
 1763. *Aischylos* Lelánczott Prometheusából. *Ford. Dr. Csengeri*
János. Erd. Múz. 527—548. l.
 1764. *Anakreon. Anakreon*. A leányhoz. — után szabadon Cha-
 lupka Rezső. *Krassó-Szörényi Lapok* 14. sz. — *Lásd* 2349. sz. a. is.
 1765. *Anthologia. Lipóczy Keczer Géza dr.* *Anthologia lyrica*
græca. Vagyis szemelvények az elegia, epigramma, iambos és melos
 köréből. A gymnasium VI. osztálya számára. *Budapest, 1901. Lampel R.*
(8-r. VIII. 109 l.) I K 20 f. — *Bir. Samu István. Hivat. Közl.* 17. sz.
 1766. *Aristophanes. Szigeti, Julius*. *Ad Aristoph. Av. V.* 16.
Philol. Közl. 130—134. l.
 1767. *Aristoteles. Bihari Ferencz Imman*. A lélek mibenléte
 Aristotelesnél. *Böles. folyóir.* 193—204. l.
 1768. *Bihari F. I.* Az emberi természet egysége Aristoteles lélek-
 tanában. *U. o.* 393—402. l.
 1769. *Schwab, M.* Des versions hébraïques d'Aristote. (Kaufman D.
 emlékkönyv.)
 1770. *Bakkhylides. Bakkhylides*. Édes kényszer . . . *Ford. G.*
Hazánk 296. sz.
 1771. *Flavius. Flavius József* a zsidó háborúról írt két könyve.
Ford. dr. Istóczy Győző. Ism. Vetési. Hittud. folyóir. 882—891. l. —
Magy. Állam 10. sz. — *Samu István. Budap. Szemle* 105. köt. 135—142. l.
 1772. *Herodianus. Szigeti Gyula*. Szövegkritikai megjegyzések
 Herodianus *Ἱστορίαι τῶν Ῥωμαίων* cz. munkájához. *Philol. Közl.* 353—
 382. l. — *Onállóan is megjelent.* (8-r. 32 l.)
 1773. *Herodotos. Herodoti epitome* ed. St. Dávid. *Ed. 2.* 1901.
Ism. Veress Ignác. Philol. Közl. 742. l.
 1774. *Szemelvények Herodotos történeti művéből.* *Magy. Geréb J.*
dr. Bir. dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 25. sz.
 1775. *Homeros. Homeros Iliásza*. I—VI. ének. *Magyarázta Szőke*
Adolf. III. füzet. Iliás. II. 326—III. 303. (Latin és görög iskolai clas-

sicusokhoz való præparatio. 52. füz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 81—112 l.) 50 fillér.

1776. *Homérosz Iliásza*. Fordította Baksay Sándor. Budapest, 1901. Akadémia. (8-r. IV, 563 l.) 6 kor.

1777. Iliász. XXII. ének. Ford. Baksay Sándor. Vasár. Ujs. 13. sz.

1778. Iliász. XXIV. ének. Ford. Baksay Sándor. Budap. Szemle 106. köt. 62—91. l.

1779. *Homeros Odysseiája*. I—IV. ének. Magyarázta Szőke Adolf. III. füzet. Odys. I. 440—II. ének, III. 1—15. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio. 54. füz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 89—128 l.) 50 f.

1780. *Bessenyei Lajos*. A dualis Homerosnál. Budapest, 1901. (8-r. 62 l.)

1781. *Cserép József dr.* Homerosi görög nyelvtan. (Alak- és mondat-tan.) A Homeros olvasásával kezdődő középiskolai görög nyelvtanítás céljaira, a herodotosi és attikai nyelvjárás sajátosságainak párhuzamos föl-tüntetésével. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 353 l.) 3 K 50 f. — Ism. Lichtenegger József. Hivat. Közl. 6. sz. — Köpöcsy Sándor. Philol. Közl. 398—404. sz. — Cserép J. helyreigazítása U. o. 488. l.

1782. *Elischer-Frölich* szótára Homeros két eposához. Iskolai használatra. Sajtó alá bocsátotta Elischer József. 3. jav. kiadás. Budapest, 1901. Lauffer V. (8-r. VIII, 320 l.) 4 K 40 f.

1783. *Kereskedő L.* Hogyan rajzolja Homeros az emberi testet. Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 763—765. l.

1784. *Terret, V.* Homère. 1899. Ism. Dr. Kohlbach Bertalan. Philol. Közl. 673—676. l.

1785. Incerti scriptoris Byzantini sæculi X. liber de re militari. Recensuit Rudolfus Vári Budensis. (Bibliotheca scriptorum græcorum et romanorum Teubneriana.) Lipsiæ, MCMI. B. G. Teubner. (8-r. XXII, 90 lap.)

1786. *Menandros. König György.* Menandros *Περὶ κριτικῆς*-ja. Philol. Közl. 449—460. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 11 l.)

1787. *Pindaros. Hegedüs István.* Pindaros epinikiosainak műfordításai. (Kivonat.) Akad. Értes. 457—468. l.

1788. *Solon. Molnár Károly.* A görög elegiáról. Solon mint elegikus. Nagyenyedi Bethlen-kollég. értes. 3—22. l.

1789. *Sophokles. Sophokles.* Ajas. Szomortűjáték. Görögből fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (Olcso könyvtár 1228/9.) Budapest, 1901. Franklin-T. (16-r. 63 l.) 40 f.

1790. *Thukydides. Serédi L.* Thukydides. Ism. Zsoldos Benő. Philol. Közl. 680. l.

4. Görög nyelvtanok.

1791. *Cserép József dr.* Görög olvasó- és gyakorlókönyv az Odysseiából. A Homeroson induló görög nyelvi oktatáshoz a gymn. V. és VI. oszt. számára bevezető magyarázattal és szótárral ellátva. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 251 és 103 l.) 4 K 40 f.

1792. *Maywald József dr.* Görög gyakorló- és olvasókönyv. Gymnasiumi használatra. II. rész. Szemelvények Xenophon s a görög lyrikusok műveiből. A VI. osztály számára. 3. bőv. kiadás. Művelődés-történeti

képekkel és egy térképpel. Budapest, 1901. Kókai L. (8 r. 180 l.) 2 K 50 f.

1793. Szemelvények a görög lyra és a vele kapcsolatos magyar classicus költészet termékeiből. Görög-pótló kézikönyv a gymnasium VI. osztálya számára. Szerkesztette Kincs Gyula. Zilah, Seres S. 1901. (8 r. 93 l.) 1 K 10 f. — Az engedélyezett kiadás 1902. évszámmal. (8-r. 99 l.) Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 20. sz.

Görög nyelvészet.

1794. Erdős József dr. Az újszövetségi görög nyelvről. Philol. Közl. 107—123. 197—207. l.

1795. Málly Ferencz dr. A görög grammatika virágzásának fénykora. Jászberényi áll. főgymn. értes. 3—18. l.

Új görög.

1796. Paraskhos Achilles. Krisztus és a gyermek. Ford. Hegedüs István. Tanulók Lapja VIII. évf. 40. sz.

1797. Rhigas Konstantin. Új görög szabadsághimnusz. Ford. Ullrich József. Magy. Szemle 24. sz.

1798. Rhousopoulos, R. A. Wörterbuch d. neugriech. u. deutschen Sprache. 1900. Ism. Pecz Vilmos. Philol. Közl. 753—755. l.

5. Római történet s régiségek.

1799. Bernáth Dezső. Cleopatra élete. Ism. Kristóf György. Erd. Múz. 413—415. l. — (z. a.) Magyarország 88. sz. — Gr. Hazánk 88. sz.

1800. Bordeaux Árpád. A római tisztviselők életkora a köztársaság folyamán. Brassói kath. főgymn. értes. 3—18. l.

1801. Csernyi, Josif dr. Rimske starine. Pomocna knjiga iz čitanye rimskih klasika. Preveo s magyarskog M. A. Jovanovic. U Novom Sadu. M. Popovics. 1901. (8-r. 174, 4 l.) 2 K 40 f.

1802. Fejér Adorján. Pompeji. Magy. Szemle 6. sz.

1803. Geréb József. A rómaiak története. 1900. Ism. Keil Alajos dr. Philol. Közl. 298—305. l.

1804. Holczhammer János. A clientela valószínű eredete, mivolta és fejlődése a római köztársaság korában. Soproni ág. lyc. értes. 3—27. l.

1805. Liebemann, W. Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche. 1900. Ism. Dr. Harrer Ferencz. Huszadik század III. köt. 293—295. l.

1806. Lovász Károly. Toilette a régi római nőknél. Egri Híradó 43. sz.

1807. Meller Simon. A régi Róma építészetéről. Budap. Szemle 106. köt. 23—39. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 19 l.)

1808. Oprisa, Dr. P. Impēratul Traian. Ism. Dr. Finály G. Philol. Közl. 859. l.

1809. Tóth Rezső dr. Róma. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 330. l.

1810. Schmidt Fülöp. A Gracchusok tragikumja. Zentai főgymn. értes. 3—31. l.

6. Római irodalomtörténet.

1811. *Cæsar. C. Julius Caesar.* Commentarii de bello Gallico. Szemelvényekben. Magyarázta Kempf József. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. XXVI, 240 l.) 2 K 60 f. — Bir. Timár Pál. Hivat. Közl. 17. sz.

1812. Szemelvények *C. Julius Caesar* commentarii de bello Gallico című művéből. A gymnasium IV. osztálya számára. Magyarázattal és szótárral ellátta Roseth Arnold. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 212 l.) 2 K 60 f. — Bir. Dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 9. sz.

1813. *Catullus. Catullus* versei. (Latinul és magyarul.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. Budapest, 1901. Franklin-T. (8 r. LXVIII, 259 l.) 4 K. — Ism. ifj. Beményi Ede. Philol. Közl. 468—475. l.

1814. — Ugyanaz. Magyar szöveg. Budapest. U. o. (8-r. LXVIII, 199 l.) 2 K 60 f.

1815. *Catullus* testvére sírjánál. Ford. Köves Károly. Havi Szemle 3. szám.

1816. *Cicero. Ciceronis, M. Tullii* orationes selectæ XIII. Magyarázta Dávid István. VI. füzet. Cic. p. Sest. 15—49. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio 56. füz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 241—288 l.) 50 fillér.

1817. *M. Tullii Ciceronis* De imp. Gn. Pompei oratio ad Quirites. Magyarázta dr. Kont Ignác. Budapest, Athenæum. (8-r.) Ism. Samu István. Hivat. Közl. 16. sz.

1818. *Cicero, M. T.* De Imperio Cn. Pompei ad Quirites et pro A. Licinio Archia poeta című beszédje. Magyarázta Köpesdy Sándor. Lényegében változatlan 5. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 109 l.) 1 K 20 f.

1819. *Ciceronis, M. T.* — De imperio Gn. Pompei oratio ad Quirites. Magyarázta Schambach Gyula. Budapest, Franklin-T. — Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 25. sz.

1820. *Ciceronis, M. T.* Pro P. Sestio oratio. Magy. dr. Kont Ignác. Bir. Kempf József. Hivat. Közl. 17. sz.

1821. *Cicero M. T.* A legfőbb jóról és rosszról. (Latinul és magyarul.) Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Némethy Géza. Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r. XXXI, 467 l.) 5 korona.

1822. — Ugyanaz. Magyar szöveg. Budapest, 1901. U. o. (8-r. XXXI, 263 l.) 3 K.

1823. *M. T. Cicero* a legfőbb jóról. III. könyv. Ford. Némethy G. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 854—856. l.

1824. *Némethy Géza.* Cicero a legfőbb jóról. Philol. Közl. 1—20. l.

1825. *Cicero, M. Tullius* — védőbeszéde A. Licinius Archias ügyében. Magyarázta Geréb József dr. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. 45 l.) 60 f. — Bir. Samu István. Hivat. Közl. 16. sz.

1826. *Szabó István.* M. T. Cicero . . . nézetei Cn. Pompeus M.-ról és C. J. Cæsarról. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 856—859. l.

1827. *Cornelius Gallus. Cornelius Gallus.* A tavasz. Ford. Szent-Imrey Tamás. Bereg 19. sz.

1828. *Curtius.* Szemelvények *Curtius Rufus*ból. Szerk. dr. Csengeri János. 1900. Bir. Vári Rezső dr. Hivat. Közl. 6. sz. — Dr. Csengeri János

válasza és Vári Rezső ellenészrevétele. U. o. 6. sz. — Dóczi Imre bírálata. U. o. 6. sz. — Kempf József bírálata. U. o. 6. sz.

1829. Szemelvények *Q. Curtius Rufus* Macedon N. Sándor története című művéből. Magy. Kárpáti Kelemen. Budapest, 1901. Athenæum. (8-r. VIII, 125 l.) 1 K 80 f. — Bir. dr. Schmidt Attila. Hivat. Közl. 13. sz.

1830. *Q. Curtius Rufus*. Nagy Sándor története. I. füz. III. 1—8. Ford. és magyarázta L. Keczer Géza dr. (Tanulók könyvtára 77. füz.) Pozsony, é. n. (1901.) Stampfel K. (16-r. 64 l.) 60 fillér.

1831. *Horatius. Cserép József dr. Szemelvények Quintus Horatius Flaccus költeményeiből.* (Jeles írók iskolai tára 70. köt.) Budapest, 1901. Franklin-T. (8-r. 351 l.) 2 K 60 f. — Bir. Latkóczy Mihály. Hivat. Közl. 19. szám.

1832. *Horatius.* Carm. I. 4. Ford. — *ki.* Egyetemi Lapok XV. 16. sz.

1833. *Horatius* levele Piso fiahoz. Ford. Tomory Imre. Miskolci áll. főgymn. értes. 3—25. l.

1834. *Horatius* levelei. Ford. Paulovits Károly. Czeglédi áll. főgymn. értes. 3—37. l.

1835. *Horatius.* Chloë. (Carm. I. 23.) Ford. Cs. K. Egyetemi Lapok XV. évf. 19. sz.

1836. *Bászol, Dr. Aur.* De Horatii dictis. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 848—855. l.

1837. *Havaszi Sándor dr.* Horatius és Mæcenás. Keszthelyi főgymn. értes. 3—60. l.

1838. *Livius. Livius.* I—IV. I. füzet. Livius I. 1—14. Ford. és magyarázta Dávid István. (Tanulók könyvtára 79. füz.) Pozsony, é. n. (1901.) Stampfel K. (16-r. 64 l.) 30 f.

1839. *Lucilius. Steiner, Mauritius.* De Horatio Lucilii Aemulo. Budapestini, 1901. (8-r. 26 l.)

1840. *Nepos. Cornelius Nepos* válogatott fejezetei. A gymnasium III. osztálya számára. Szerkesztette és magyarázta Szilasi Móricz. Budapest, 1901. Wodianer F. Ism. dr. Schnabl Róbert. Hivat. Közl. 15. sz.

1841. *Cornelius Nepos* életrajzai. Szótárral ellátta Vass J. Átdolg. Pfeifer A. — Ism. Kempf József. Philol. Közl. 314—317. l.

1842. *Cornelii Nepotis vitæ.* Magyarázta Wirth Gyula. III. IV. füzet. (Themist. 9—Alc. 6.) (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatió. 51. 53. füz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 97—192 l.) Egy füzet 50 fillér.

1843. *Cornelius Nepos.* Híres férfiakról. Fordította és bevezetéssel ellátta Székely István dr. (Magyar Könyvtár 201. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r.) 30 f.

1844. *Ovidius. Ovidius.* 1. A négy korszak. (Metam. I. I.) Ford. Klima Lajos. Havi Szemle 2. sz. — 2. A világ teremtése. (Met. I. 1.) U. o. 1. sz.

1845. *Schreiner Fer.* P. Ovidius Naso Tristia cz. műve 10. elégiája. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 757—761. l.

1846. *Persius. Freitag János.* Aulus Persius Flaccus satiráinak jellemzése. Budapest, 1901. (8-r. 51 l.)

1847. *Phædrus.* Szemelvények *Phædrus* meséiből. Szerk. Roseth Arnold. 1900. Ism. Köpesdy Sándor. Philol. Közl. 69—71. l.

1848. *Plautus. Hajas Béla.* A verbalis iniuria kifejezései Plautusnál. Felsőlövői ág. tanintéz. értes. 5—51. l.

1849. **Seneca.** *Dobai Sándor.* Seneca jelleme. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 250. l.

1850. **Farkas Ignác.** L. A. Seneca Medeája és Hippolytusa. Aradi kir. főgymn. értes. 11—38. l.

1851. **Tacitus.** *Tacitus* műveiből való szemelvények. Iskolai használatra. Szerkesztette és magyarázta Dávid István és Pozder Károly. 2. jav. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 184 l.) 2 K 40 f.

1852. **Tacitus.** *Agricola.* I. füz. Tac. Agr. 1—20. Ford. és magyarázta Dávid István. (Tanulók Könyvtára 78. füz.) Pozsony, é. n. (1901.) Stampfel K. (16-r. 64 l.) 30 f.

1853. **Tacitus.** *Évkönyvei.* (Annales.) VI. füz. Tac. Ann. III. 43—IV. 8. Ford. és magyarázta Fodor Gyula dr. (Tanulók Könyvtára 80. füz.) Pozsony, é. n. (1901.) Stampfel K. (16-r. 321—384 l.) 30 f.

1854. **Keczer, Dr. G.** *Quæstiones Taciteæ.* Makó. Ism. Veress Ignác. Philol. Közl. 75. l. — Keczer helyreigazítása. U. o. 175. l.

1855. **Philologus.** Tacitus erkölcsi világnézete. Kalazantinum VI. évf. 1—5. sz.

1856. **Veress Ignác.** Tacitus történetei. (Szövegtanulmány a Historiæ című munkáról.) Philol. Közl. 279—287. 630—641. l.

1857. **Terentius Varro.** *Reitzenstein, R. M.* Terentius Varro und Joh. Maupous. Ism. Darkó Jenő. Philol. Közl. 839—843. l.

1858. **Valerius Cato.** *László Géza.* Valerius Cato költeményei. Philol. Közl. 769—787. l.

1859. **Vergilius.** *Vergilii P. Maronis* Aeneis. Magyarázta Dr. Várkonyi Odilo. 3. füzet. Aeneis II. k. 1—620. 2. kiadás. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio 10.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 97—144 l.) 50 fill.

1860. **Vergilius** Aeneise. Fordította Baróti Szabó Dávid. Kiadták Radó Antal és Tóth Rezső. I. füz. (Magyar Könyvtár 236—237. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 148 l.) 60 f.

1861. **Virgil** Aeneise. Fordította Gyurits Antal. I. füz. 6. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban 20. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 96 l.) 60 f.

1862. **Némethy Géza.** Vergilius negyedik eclogája. Budapesti V. ker. főgymn. értes. 3—17. l.

1863. **K. L.** Az Aeneis III. 56—57. versei. Philol. Közl. 93. l.

1864. **Némethy Géza.** Vergilius ifjúsága. Philol. Közl. 177—197. l. és Akad. Értes. 58—66. l.

1865. **Némethy, Géza.** Ad Verg. Ecl. IV. 47. Philol. Közl. 337—342. lap.

1866. **Némethy, Geyza.** Ad sextam Vergilii eclogam. Philol. Közl. 689—698. l.

Új latin.

1867. **Dévay, Josephus I.** *Aeneæ Sylvii «de duobus amantibus»* historia Cento ex variis. Ter centum et septuaginta e locis mille fere ducentis versibus demonstravit. Budapestini, 1901. J. Heisler. (8-r. 14 l.)

1868. **XIII. Leó pápa.** Az új század hajnalán. Ford. dr. Tóth József. Páduai Szt. Antal Lapja 10. sz., Új Világ 6. sz. és Hazánk 30. sz.

7. *Latin nyelvtanok.*

1869. *Bászel Aurél dr.* Költői példatár a latin esettanhoz, összeállítva a legolvasottabb latin költőkből (együttal Versus memoriales és sententiák tárháza). Fehértemplomi főgymn. értes. 7—17. l.

1870. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. Második, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IV, 120 l.) 1 K 30 f.

1871. *Csengeri János dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasium I. és II. osztálya számára. A legújabb tanterv szerint módosított 2. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 165 l.) 2 K 40 f.

1872. *Cserny Károly és Dávid István.* Latin stílusgyakorlatok. A gymnasiumok középosztályai, különösen az V-dik osztály számára. I. rész. 5. javított, részben bővített s a gymnasiumi tanítás új tervéhez alkalmazott, megváltozott kiadás. Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 119 l. Jegyzet 37 l.) 2 K.

1873. *Dávid István.* Rövid latin nyelvtan. Gymnasiumok és reáliskolák számára. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. VIII, 200 l.) 2 K.

1874. *Hittrich Ö. dr.* Latin nyelvtan. 1900. Ism. Veress Ignác. Philol. Közl. 827—830. l.

1875. *Hittrich Ö. dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. 1900. Ism. Veress I. U. o. 827—830. l. — Timár Pál. Hivat. Közl. 18. sz.

1876. *Krassnig, J.* Lateinische Stilübungen. 1900. Ism. Bohdaneczky Lajos. Philol. Közl. 846. l.

1877. *Schmidt József.* Latin-magyar zsebszótár. A középiskolák számára. I. Latin-magyar rész. Budapest, 1901. Athenæum. (16-r. 357 l.) 2 korona.

1878. *Simonyi Zsigmond.* Latin szókönyv. Szócsaládok szerint rendezve. Középiskolai használatra. 3. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 172 l.) 2 K.

1879. *Szentimrei István és Székely István.* Latin olvasókönyv Cæsar, Curtius és Ovidius műveiből. A gymnasium IV. osztálya számára, Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 212 l.) 2 K 40 f. — Bir. Szőke Adolf. Hivat. Közl. 21. sz.

1880. *Tóth Rezső dr.* Deák iskola. Ism. Hegedüs István. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 170—172. l.

Nyelvészet.

1881. *Bartal Antal.* A magyarországi latinság szótára. (Glossarium Mediæ et Infimæ Latinitatis Regni Hungariæ.) A M. T. Akadémia megbízásából és költségén szerkesztette — Budapest, 1901. Franklin-T. (4-r. XXX, 723 l.) 50 K. — Ism. *L. m.* Hazánk 302. sz.

1882. *Böhm János.* A consecutio temporum táblázatos áttekintése. Budapest, 1901. l. 2 ívtábla. Egy tábla 40 f.

1883. *Dobos Károly.* A legrégebb római inscriptiók nyelvtanának sajátságai. Ism. Agatsin Gyula. Philol. Közl. 154—156. l.

1884. *Schmidt József.* Consul etymonja. Philol. Közl. 134—136. l.

1885. Thesaurus linguæ latinæ. I. 1. Lipsiæ. Ism. König György. Budap. Szemle 105. köt. 307—313. l.

1886. *Török István dr.* Egy ismeretlen latin-magyar szótár. Erd. Múz. 37—39. l. (1653—1654. körüli évekből.) 248 l.

8. Magyarországi régészet.

1887. *Bella Lajos.* Három római feliratos kőről. Arch. Értes. 66—69. l.

1888. *Borostyán Sándor.* A székesfehérvári régiségi leletek. Székesfehérvár és vid. 112. sz.

1889. Budapest régiségei. VII. köt. 1900. Ism. H. Arch. Értes. 373—377. l.

1890. *Cséplő Péter.* Régészeti ásátásokról a bihari várban. U. o. 69—72. l.

1891. *Czirákgy Gyula.* Kalocsa-vidéki régiségi leletek. Kalocsai Néplap 51. sz.

1892. *Czirákgy Gyula.* Gombosi (Bogojevai) régiségekről. Arch. Értes. 422—431. l.

1893. *Darnay Kálmán.* Sümeghvidéki emlékek a régibb középkorból. U. o. 176—182. l.

1894. *Darnay Kálmán.* Sümeghvidéki skytha leletről. U. o. 369—372. lap.

1895. *Darnay Kálmán.* A csabrendeki diádémáról. U. o. 432—435. lap.

1896. *Darnay Kálmán.* Népvándorlaskori arany ékszerek és egyéb sírleletek. Tapolca és vid. 19. 20. sz. és Balatonvidék 18. sz.

1897. *Darvas Orbán.* A Herz-féle római pénzgyűjtemény ismertetése. Soproni kath. főgymn. értes. 3—63. l.

1898. *Dókus Gyula.* Árpádkori sírleleteinkhez. Adalék. Zemplén vm. tört. 1. sz.

1899. *Dömötör László.* Újabb lemezajtoló bronzminták Fönlakról. Arch. Értes. 62—66. l.

1900. *Dömötör László.* Római korbéli edények a pécskai nagysánczban. U. o. 327—335. l.

1901. *Dongó Gy. Géza.* Ósedény-lelet Agárd határában. Adalék. Zemplén vm. tört. 2. sz.

1902. *Dongó Gy. Géza.* Örlökő-lelet a Retel-pataka mellett. U. o. 3. szám.

1903. *Dongó Gy. G.* A «nagy-előhomok»-i legújabb lelet. U. o. 4. sz.

1904. *Éber László dr.* Sírleletek a régibb középkorból. Arch. Értes. 289—314. l. — *Nagy Géza.* U. o. 314—318. l.

1905. *Fetzer J. Ferencz.* Szilágysági leletekről. U. o. 55—57. l.

1906. *Fündly Gábor dr.* Két római épületről Apahidán. U. o. 239—250. l.

1907. *Gohl Ödön.* A Magyar Nemzeti Múzeum bizanczi súlyai. U. o. 193—198. l.

1908. *Gohl Ödön.* Kelta és egyéb barbár érmeink technikus sajtáságai. U. o. 351—359. 403—421. l.

1909. *Held Victor.* A Jász-alsó-szent-györgyi sír. U. o. 120—138. l.

1910. *Jósa András dr.* Karászi árpádházi királyok idejéből származó temetőről. Nyirvidék 42. sz.

1911. *Josa A. dr.* A szabolcsmegyei őshalmok kérdéséhez. Nyírvidék 44—47. sz.
1912. *Jukász László.* Baranyamegyei leletekről. Arch. Értes. 174—176. lap.
1913. *Jurkovich Emil.* A besztercebányai plébánia-templom egykori kincstáráról. U. o. 39—54. l. Elejét lásd a múlt évi folyamban.
1914. *Karácsonyi János dr.* ásatásáról a bihari földvárban. U. o. 72—74. l.
1915. *Közepesy Gyula.* Régészeti kutatások Ér-Köbölkúton, Bihar vármegyében. U. o. 363—368. l.
1916. *Kugler Alajos.* Rejtélyes bélyegű cseréptárgyakról a soproni múzeumban. U. o. 74—78. l.
1917. *Kuzsinszky Bálint dr.* Aquincum. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 478. l.
1918. *Kuzsinszky Bálint.* Római kőemlékek az aquincumi múzeumban. Újabb sorozat. 1898—1900. Budapest, 1901. Franklin-T. (4-r. 66 l.)
1919. *Lehóczky Tivadar.* Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén. Arch. Értes. 138—146. 198—220. 335—344. l.
1920. *Milch Armin.* A bregetiumi Jupiter-dolychenus szentély. Komáromvm. múzeum-egyl. értesítő 28—35. l.
1921. *Milleker Bódog.* Régészeti ásatások Ulmán. Tört. rég. Értes. 19—22 l.
1922. *Milleker Bódog.* Három aldunai római erőd. Arch. Értes. 28—34. l.
1923. *Neudeck Gyula.* Kiadatlan alsó-moesiai érmek. U. o. 345—351. lap.
1924. *Ornstein József.* Adalék a Ravennas-féle «congri» alkalmazásához. U. o. 368. l.
1925. *Orosz Endre.* A «Petris-i» őstelep Szamos-Ujvárt. U. o. 17—28. 146—163. 220—234. l.
1926. *Rappensberger V.* Carnuntum. Ism. Dr. Finály G. Philol. Közl. 859. l.
1927. *Récsey Viktor dr.* Egy Bakony-romándi urnaletről. Arch. Értes. 57—60. l.
1928. *Téglás Gábor.* A Lederata-Tibiscumi hadi út helyneveinek értelmezése. Philol. Közl. 57—59. l.
1929. *Téglás István.* Újabbban talált római régiségekről a tordai castrum környékéről. Arch. Értes. 60—62. l.
1930. *Végh Kálmán Mátyas.* Csörsz-Árok-menti őshalmok. Egri egyházm. Közl. 22. sz.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

1931. *Albrecht János.* A német irodalom rövid vázлата. A legrégebbi időktől a jelen korig. (Tudományos zsebkönyvtár 83. sz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 79 l.) 60 fill.
1932. *Aurbacher.* Ein Volksbüchlein. Magy. Endrei Akos. Ism. Timár Pál. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 778. l.

1933. *Baumbach*. Salamon király és a veréb. Ford. Dr. Bleyer Izsó. Délmagyar. Közl. 81. sz.
1934. *Baumbach*. Karczos mellett. Ford. Faragó János. Magyar Génusz 6. sz.
1935. *Baumbach*. Kedvesem. Ford. Faragó János. Magy. Génusz 50. szám.
1936. *Baumbach*. Éva. Ford. Szentmiklósi József. Fővár. Lapok 6. szám.
1937. *Baumbach*. Ma van csak ma. Ford. Teich Hugó. Felvidék 30. szám.
1938. Berthold v. Regensburg. — Lásd 961. sz. a.
1939. *Bettelheim*, Ant. Marie v. Ebner-Eschenbach. 1900. Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl. 242—244. l.
1940. Bodmer, Johann Jakob. Denkschrift zum CC. Geburtstag. 1900. Ism. Heinrich G. Budap. Szemle 107. köt. 465—471. l.
1941. *Börries*, Frh. Juda. Gesänge. Ism. H—i L. P. Lloyd 21. sz.
1942. *Both*, S. Bilder a. d. deutsch. Literaturgeschichte. Ism. Heinrich G. Philol. Közl. 862. l.
1943. *Chamisso*, 1. A vén mosónő. Ford. Faragó János. Magyar Génusz 17. sz. — 2. Újabb dal a vén mosónőről. U. o. 18. sz. — 3. San Vito. U. o. 38. sz.
1944. *Chamisso*. A haldokló nő. Ford. Patai József. Nyitrai Lapok 12. szám.
1945. *Christen Ada*. Egy zsidó. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 22. szám.
1946. *Christen Ada* költeményeiből. Ford. Gáspár Imre. Hazánk 120. sz.
1947. Deil, Eugen als deutscher Dichter. Karpathen Post 6. sz.
1948. *Ebers György*. A leghatalmasabb. Ford. Feleki Sándor. Közérdek (Ujpest) 30. sz.
1949. *Falk János Dániel*. Szent Márton. — legendája. Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 553. l.
1950. *Fallenbüchl Ferencz*. Herder nevelési elvei. Bölcsészeti doktori értekezés. Nagyszombat, 1901. Winter Zs. (8-r. 40 l.)
1951. *Fieber Henrik*. Hauptmann «Hannele»-je. Magyar Sion 919—937. l.
1952. *Freytag, Gust*. Bilder a. d. deutschen Vergangenheit. Magy. dr. Gyulai Ágost. Ism. Timár Pál. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 777. l.
1953. *Geibel Em*. A cigány fiú északon. Ford. Kovács Gábor. Kolozsv. Egyetemi Lapok IV. 7. sz.
1954. *Goethe*. Faust, *Goethe* tragédiája. Fordította Dóczi Lajos. 3. átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. XXII, 300 l.) 6 K. — Ism. Bródy Miksa. Fővár. Lapok 2. sz. — Sebestyén Károly. Nyelvőr 29—36. l.
1955. *Goethe*. Faust. Tragedia. Versione metrica di Giuseppe Biaggi. Ism. S. M. P. Lloyd 244. sz.
1956. *Goethe*. Dichtung u. Wahrheit. Magy. Tiber Ágost. Ism. Timár Pál. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 778 l.
1957. *Goethe Wolfgang*. Hermann und Dorothea. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Albrecht János. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 2.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 88 l.) 60 fill.

1958. *Goethe*. Hermann és Dorottya. Ford. Lehr Albert. 1900. Ism. *d.* Budap. Szemle 106. köt. 294—296. l.
1959. *Goethes* Briefe. Erläutert v. Philipp Stein. Ism. P. Lloyd 301. reg. sz.
1960. *Goethe*. Sebus Johanna. Ford. br. Podmaniczky Pál. Ország-Világ 17. sz.
1961. *Goethe*. Látogatás. Ford. Rexa Dezső. Hazánk 24. sz.
1962. *Goethe*. Hegyke-vigan. Ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 107. köt. 449. l.
1963. *Goethe*. A vadrózsa. Ford. Szilasi Béla. P. Napló 96. sz.
1964. *Goethe*. Z ballád Goetheových. Mignon. — Špevec. Rybar. Poklado-kop. Ford. Hviezdoslav. Slov. Pohľady Ročník XXI. 180—183. l.
1965. *Bode, Wilhelm*. Goethe's Lebenskunst. Berlin. Ism. Dr. Holzner Eugen. P. Lloyd 222. reg. sz. — Schneeberger Nándor. Philol. Közl. 85. l.
1966. *Capesius, Dr. J.* Das Religiöse in Goethes Faust. Akad. Blätter 6. s kv. sz.
1967. *Diezmann, Aug.* Goethe und die lustige Zeit in Weimar. 1900. Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl. 85. l.
1968. *Farnos Dezső dr.* Goethe utolsó két szerelme. Kisfaludy-Társ. Évkönyve 33. köt. 130—190. l.
1969. *Fischer, Andreas*. Goethe und Napoleon. Frauenfeld. Ism. *Bl. H.* P. Lloyd 232. sz.
1970. *Klöss, H.* Über Goethes Religion. Akad. Blätter 5. sz. Eleje a mult évi folyamban.
1971. *Netoliczka, O.* Goethe u. d. Antike. Ism. Heinrich G. Philol. Közl. 863. l.
1972. *Rácz Lajos dr.* Goethe és Napoleon. Erd. Múz. 379—390. l. Lásd 1249. sz. a. is.
1973. *Goldbaum, Wilhelm*. Ferdinand v. Saar. P. Lloyd 141. reg. sz.
1974. *Goldbaum, Wilhelm*. C. Karlweis. P. Lloyd 260. reg. sz.
1975. *Grosschmid Mária*. 1. Viharok. Ford. Láng A. József. Bácska 2. sz. — 2. Elhagyatva. Zombor és vid. 15. sz. — 3. Üdvözlét nővéremnek. U. o. 4. sz.
1976. *Grün*. Levél a könyvben. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 148. sz.
1977. *h.* Az «Ősanya» forrásai. Philol. Közl. 486. l.
1978. *Hadady Géza*. Cid a történelemben és Herdernél. S.-A.-Ujhelyi főgymn. értes. 3—23. l.
1979. *Hagenberg*. A három nővér. — után Harsányi Kálmán. Havi Szemle 5. sz.
1980. *Hartleben O. E.* Farsang utólja. Dráma 5 felv. Fordította Beöthy László. Először adták a Nemz. Színházban apr. 29-én.
1981. *Hartleben Ottó Erich*. Farsang utólja. Dráma 5 felv. Ford. Beöthy László. (Fővárosi színházak műsora 70. 71. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 87 l.) 60 f.
1982. *Hauptmann G.* Hannele. Álomköltemény 2 részben. Ford. Telekes Béla. Először adták a Nemz. Színházban nov. 8.
1983. *Hauptmann Gerhard*. Hannele mennybemenetele. Álomkép. Fordították Faragó Jenő és Jób Dániel. Budapest, 1901. (8-r. 64 l.) 1 K.
1984. *Hauptmann Gerhart*. A takácsok. Színmű a negyvenes évekk-

- ből. Ford. Komor Gyula. (Magyar Könyvtár 219. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 93 l.) 30 f.
1985. *Heibel*. A vén lak. Ford. Galantai. Hazánk 254. sz.
1986. *Heine*. *Heine*, *Uhland*, *Lenau* költeményeiből. Magy. dr. Kohlbach B. Ism. Timár Pál. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 778—779. l.
1987. *Heine*-dalokból. 1. Reggel. 2. Este. Ford. Chalupka Rezső. Székesfehérv. Hirl. 10. sz.
1988. *Heine*. Donna Clara. Ford. Császár Imre. Orsz.-Világ 12. sz.
1989. *Heine*. Ibolya és rózsa. Ford. Elek Béla. Hevesvárm. Hirl. 112. sz.
1990. *Heine*. 1. A Loreley. Ford. Faragó János. Magy. Génusz. 2. sz. — 2. Az angyalokhoz. U. o. 7. sz.
1991. *Heine*-dalok. 1. Pici pille . . . 2. Halkan lengi . . . Fordította Farkas Emil. Szilágy 50. sz. és Gyergyó 12. sz.
1992. *Heine*. Emlékezés. Ford. Farkas Emil. Ország-Világ 28. sz.
1993. *Heine*. A pillangó szerelmes. Ford. Mályva. Bácska 30. sz.
1994. *Heine*. A kevlári búcsú. Ford. Mihelics Márton. Torontál 255. sz.
1995. *Heine* újabb költeményeiből. 1. Egy vén király élt . . . 2. Holdas éjen, sűrű erdőn . . . Ford. Schwarcz Elemér. Hevesm. Hirl. 116. szám.
1996. *Heine* dalaiból. 1. Ha ismernék a kis virágok . . . 2. Évek jönnek. 3. Fektesd arczomra. Ford. Szép Ernő. Mezőtúri Hirl. 38. sz. — 4. Ha házatok előtt . . . 5. Mi lesz az én könyeimből . . . 6. Bűvös-bájós május hóban . . . U. o. 40. sz. — 7. Ha, a mit egykor ő dalolt. U. o. 42. sz.
1997. *Heine* dalaiból. Ford. Vilma. Magy. Génusz 12. sz.
1998. *R. F. Heine* sírjánál. Délmagyar. Közl. 166. sz.
1999. *Türr István*. Heine szobra Párisban. Magy. Hirl. 268. sz.
2000. Heine és Mirat Matild. Vasár. Ujs. 7. sz. mellékl.
2001. *Zollner Béla dr.* Heine családi életéről. Orsz.-Világ 7. sz.
2002. *Helmina Chezy*. 1. Szent János és a bogárka. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 22. sz. — Jézus és az erdei moh. U. o. 26. sz.
2003. *Herzl, Theodor*. Philosophische Erzählungen. Ism. Goldbaum Wilhelm. P. Lloyd 7. reg. sz.
2004. *Hoffmann von Fallersleben* verseiből. 1. Vágy a tavasz után. 2. Dalok könyvéből. 3. Az anya sírja. Ford. Oravecz Ödön. Sajóvidék 45. szám.
2005. Holtei. — Lásd 1342. sz. a.
2006. *Immermanns* Merlin v. K. Jahn. 1899. Ism. Kubicsek Albert. Philol. Közl. 406—411. l.
2007. *Jacobi Károly*. Egy jeles német költőné. (Annette Frein v. Droste-Hülshoff.) Philol. Közl. 208—218. l.
2008. *k. g.* Halbe agrár-drámája. Hazánk 120. sz.
2009. *Kaiblinger Fülöp*. A német leíró költészet a XVIII. század első felében. Budapest, 1901. Hornyánszky V. ny. (8-r. 39 l.)
2010. *Katona L.* Hrotsuitha Dulcitusának magyarázása. Ism. P. Philol. Közl. 174. l.
2011. *Kersten*. Wielands Verhältnis zu Lucian. Ism. *h.* Philol. Közl. 685. l.
2012. *Kleist, H.* Michael Kohlhaas. Magy. dr. Vajda Gyula. Ism. Timár Pál. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 778. l.

2013. *Klingemann*. Őszi dal. Ford. Mályva. Bácska 74. sz.
2014. *Knapp Albert*. Vendéglátás. Ford. Gyulai Ágost. Magyar Szemle 14. sz.
2015. *Kosegarten*. A kövek Ámene. Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 447. l.
2016. Kotzebue. — Lásd 1275. sz. a.
2017. *Krummacher*. Dal a vetőmagról. Ford. Stépán Géza. Zemplén 13. szám.
2018. *László Zoltán*. Dr. May Károly. Felsővidék 16. sz. és Veszprémi Hirl. 11. sz.
2019. *Lenau*. *Lenau Miklós*. Faust. Költemény. Fordította Szomoró Károly. (Olcso Könyvtár 1212—1214. sz.) Budapest, 1901. Franklin-T. (16-r. 146 l.) 60 f.
2020. *Lenau* Faust-jából. A pillangó. Ford. Szomoró Károly. Pápai Lapok 27. sz.
2021. *Lenau*. Dalok a nádasból. Ford. Ábrányi Emil. Budapesti Napló 317. sz.
2022. *Lenau*. A feszület. Ford. Auer István. Egyház. Közl. 43. sz.
2023. *Lenau*. A köd. Ford. Faludi Oszkár. Bácska 34. sz.
2024. *Lenau*. A kitárt szekrény. Ford. Faragó János. Magyar Génius 15. sz.
2025. *Lenau* verseiből. Fordította Feleki Sándor. (Magyar Könyvtár 262. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 62, II. l.) 30 fill.
2026. *Lenau*. 1. A távollevőhöz. Ford. Feleki Sándor. Budapesti Napló 204. sz. — 2. A nyitott szekrény. U. o. 228. sz. — 3. Ősz. 4. A komor est. U. o. 253. sz.
2027. *Lenau*. Őszi hangulat. Ford. Feleki Sándor. Hasznos Tanácsadó 10. sz.
2028. *Lenau*. A három cigány. Ford. Feleki Sándor. Magy. Szalon 36. köt. 65. l.
2029. *Lenau*. 1. Kérelem. 2. A melankoliához. 3. Találkozás és búcsúzás. 4. Ősz. 5. A mult. Ford. Feleki Sándor. Ország-Világ 8. sz. — 6. Egykor és most. U. o. 9. sz. — 7. Öreg koldusasszony temetése. U. o. 14. sz. — 8. Beteg a kertben. 9. Gyász. 10. Menekülés. 11. Fonyadt rózsa. 12. Vége! U. o. 29. sz. — 13. Magány. U. o. 35. sz. — 14. A három cigány. U. o. 50. sz. — 15. Szomorú utak. U. o. 40. sz.
2030. *Lenau*. A pusztai csárda. Ford. Feleki Sándor. Magyar Szó 24. szám.
2031. *Lenau*. A három cigány. Ford. Havas Antal. Balatonvidék 38. szám.
2032. *Lenau*. Nyári est. Ford. Nevery József. Nyitram. Közl. 5. sz.
2033. *Lenau*. Sötétben tornyosultak . . . Ford. Vilma. Magy. Génius 21. szám.
2034. *Lenau*. Az álarczos bál. Hazánk 36. sz. Lásd 1986. sz. a. is.
2035. *Lessing*. *Lessing Gotthold Ephraim*. Minna von Barnhelm, oder Das Soldatenglück. Ein Lustspiel. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Albrecht János. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 1. füz.) Pozsony, Budapest, 1901. Stampfel K. (8-r. 119 l.) 60 fill.
2036. *Lessing*. Minna von Barnhelm oder das Soldatenglück. Magyarázta Theisz Gyula dr. (Német Könyvtár 4. k.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XIV, 128 l.) 70 fill.

2037. *Consentius, Ernst*. Freigeister, Naturalisten, etc. *Ism. h. Philol. Közl.* 92. l.
2038. *Edeleányi Mihály*. Lessing viszonya a klasszikus ókorhoz. Bölcsészettudori értekezés. Pozsony, 1901. Eder I. (8-r. 165 l.) — *Ism. Kont Ignác. Philol. Közl.* 836—839. l. — Lásd 2312. sz. a. is.
2039. *Lichtwehr*. Phyllis és madara. Ford. Szakács Béla. *Hazánk* 260. sz.
2040. *Liliencron, Detlev v. János*, a versíró. Ford. ó. Színházi Ujs. 25. szám.
2041. *Lingg*. Dal a szegényeknek. Ford. Prém József. *Hazánk* 274. sz.
2042. *Mályca*. A sákkingeni trombitás. (Scheffel.) Bácska 61. sz.
2043. *Matthison*. — Lásd 961. sz. a.
2044. *Mirza Schaffyból*. I—II. Ford. *K. Hazánk* 187. sz. — *g. i. U. o.* 191. sz.
2045. *Myrza Saffy*. Dalok. Ford. Pruszkai. Felvidéki Ujs. 34. sz.
2046. *Müller von Königswinter*. A heisterbachi szerzetes. Ford. Gyulai Ágost. *Kath. Szemle* 448. l.
2047. *Nagl, Dr. J. W. u. Zeidler, J.* Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. II. Bd. Wien. *Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesb.* 11. sz.
2048. *Nasch Fülöp*. Hans Sachs bibliai drámái. Vágújhelyi izr. realisk. értes. 3—32. l.
2049. *Necker, Mor. Marie v. Ebner-Eschenbach*. 1900. *Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl.* 242—244. l.
2050. *Novotny Sándor Alf.* Scheffel J. V. élete. *Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl.* 89. l.
2051. *Otrok Mihály*. Töring mint lovagdrámaíró. *Ism. Relkovic Davorka. Philol. Közl.* 682—684. l.
2052. *Pongrácz, Anna Gräfin*. Hieronymus Lorm. Pester Lloyd 190. reg. sz.
2053. *Pyrker*. — Lásd 1412. sz. a.
2054. *Récsey Viktor*. Collin «Regulus»-a Wesselényi Miklós báró kiadatlan fordításában. *Philol. Közl.* 20—32. l.
2055. *Reichel, Eugen*. Ein Gottsched-Denkmal. 1900. *Ism. Heinrich G. Budap. Szemle* 106. köt. 148—152. l.
2056. *Reinick*. Furcsa história. Ford. Faragó János. *Magy. Géniusz* 25. szám.
2057. *Reuter, Fr.* — Lásd 961. sz. a.
2058. *Saphir M. G.* A «Vadrózsák»-ból. Ford. Mikolth. *Havi Szemle* 4. sz. — Lásd 1274. sz. a. is.
2059. *Scheffel L.* Jézus a vendég. Ford. Gyulai Ágost. *Magy. Szemle* 20. szám.
2060. *Scheffel J. Viktor*. Sákkingeni trombitás. Ford. Luby Sándor. *Ism. Vasár. Ujs.* 3. sz.
2061. *Schäffel J. V.* «Sákkingeni trombitás»-ából. (Monte Testaccio). Ford. Luby Sándor. *Magy. Szemle* 4. sz.
2062. *Scheffel J. Viktor*. Ifjú Werner dalaiból. Ford. Luby Sándor. *Hazánk* 24. sz.
2063. *Schiller. Schiller Friedrich*. Wilhelm Tell. Ein Schauspiel. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Albrecht János. (Segédkönyvek a

német nyelv és irodalom tanításához 3. füz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 136 l.) 70 fill.

2064. *Schiller Frigyes*. Tell Vilmos. Színmű 5 felv. Ford. Palmer Kálmán. (Olesó Könyvtár 1215—17. sz.) Budapest, 1901. Franklin-T. (16-r. 147 l.) 60 fill.

2065. *Schiller Frigyes*. Tell Vilmos. Színmű 5 felv. Fordította Váradi Antal. (Magyar Könyvtár 255—256. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 126 l.) 60 fill.

2066. Τοῦ «Σύλλεξ» ᾠδὴ ἡ περὶ τοῦ Κώδωνος ἐλλημισθεῖσα ὑπὸ Γούσταφ Γρησσερ. Medgyesi ev. gymn. értes.

2067. a. Schiller és az új nemzedék. Budapesti Szemle 105. köt. 475—478. l.

2068. *Berindt, Dr. Mart.* Schiller—Wagner. 1901. Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl. 241. l.

2069. *Diebitsch, Franz.* Zur Führung d. Handlung in Schillers Braut v. Messina. Ism. h. Philol. Közl. 766. l.

2070. *Engel, Jak.* Spuren Shakespeares in Schillers dramatischen Werken. Ism. h. Philol. Közl. 684. l.

2071. *Hadady Géza.* Jeanne d'Arc a történelemben és Schillernél. Ism. Schneeberger Nándor. Philol. Közl. 251. l.

2072. *Reinhard, G.* Schillers Einfluss auf Th. Körner. 1899. Ism. Falusy Béla. Philol. Közl. 81—85. l.

2073. *Schneider, Ferd.* Schillers Entwicklungsgang. Ism. h. Philol. Közl. 766. l. — Lásd 2349. sz. a. is.

2074. *Schima J.* Peter Suchenwirt. Ism. Bleyer Jakab. Phil. Közl. 864. lap.

2075. *Schönbach, A. E.* Die Anfänge des deutschen Minnesanges. 1898. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 151—154. l.

2076. *Schönbach, A. E.* Beitr. z. Erklärung altdeutsch. Dichtwerke. Ism. Petz G. U. o. 151—154. l.

2077. *Seidl.* Az én óráim. Ford. Feleki Sándor. Budapesti Napló 322. sz.

2078. *Seidel.* A hazatérő madárhoz. Ford. Szalay Fruzina. Tolnavármegye 3. sz.

2079. *Sosnosky, Th. v.* Die deutsche Lyrik des 19. Jahrhunderts. 1901. Ism. h. g. Budap. Szemle 106. köt. 300—304. l.

2080. *Stettenheim, Julius.* Fuhrmann Henschel. Ism. —ser. Pester Lloyd 83. reg. sz.

2081. *Strache Tivadar.* Raimund. Ism. Schneeberger N. Philol. Közl. 156. l.

2082. *Stromp János.* Keresztelő János. (Némi megvilágosításúl Sudermann H. *Johannes* című tragédiájához. Budap. Szemle 105. köt. 439—457. l.

2083. *Sudermann Hermann.* Morituri. Dráma. Először adták a Nemz. Színházban márcz. 20. — Lásd 961. sz. a. is.

2084. *Takács Gyula.* Voss J. H. idylljei. Verseczi áll. főgymn. ért. 7—32. l.

2085. *Tóth Benő.* Beck Károly. Ism. Lám Frigyes. Philol. Közl. 761—763. l.

2086. Uhland. — Lásd 1986. sz. a.

2087. (*Ujházy.*) Auszüge aus der deutschen Literaturgeschichte. Budapest, 1901. Stephaneum. (8-r. 26 l.)

2088. *Veldecke, Heinrich v.* Impromptu. Középfelnémetből ford. Kimmach Odön. Nagy-Kúnság 16. sz.

2089. *Vértesy Sándor.* Hallermündei Platen Ágost gróf mint drámaíró. Miskolczi ref. főgymn. értes. 5—33. l.

2090. *Weitbrecht, C.* Deutsche Literaturgeschichte. 1901. Ism. h. Philol. Közl. 414. l.

2. Nyelvészet.

2091. *Becker Hugó.* A német nyelv alapelemei. Szeged, 1901. Schulhof K. (8-r. 25 l.) 20 fill.

2092. *Belják B.* A német módbeli segédige. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 866—868. l.

2093. *Grigorovitz, Dr. E.* Dialectul așa numit sășesc al germanilor din Transilvania și elementele române caprinse în el. Bucuresci 1900. Ism. Dr. Schullerus A. Korresp. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 1. sz.

2094. *h.* A «Kirche» szó eredetéről. Philol. Közl. 91. l.

2095. *h.* A német helyesírás reformja. Philol. Közl. 415. l.

2096. *Haag, C.* Die Mundarten d. oberen Neckar- u. Donaulandes. 1898. Ism. Balassa József. Nyelvőr 427. l.

2097. *Hauser Rezső Sándor.* A főnevek ragozása. (Iskolai segédkönyvek a német nyelvhez. I.) Szeged. (1901.) Schulhof K. (8-r. 83 l.) 30 fillér.

2098. *Hoffmann, Dr. K.* Laut- u. Flexionslehre der Mundart d. Moselgegend. 1900. Ism. Dr. Kisch Gust. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 11. sz.

2099. *Kisch, Dr. Gust.* Nösner Wörter u. Wendungen. Ism. Melich János. Philol. Közl. 475—478. l. — Dr. Schullerus A. Korr. Bl. d. Ver. siebenb. Landesk. 1. sz.

2100. *Kisch, Dr. G.* Zu den Nösner Wörtern und Wendungen. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 5. 6. sz.

2101. *Kisch, Dr. Gust.* Zur Wortforschung. U. o. 3. sz.

2102. *Legerlotz, Dr. Gust.* Der deutsche Aufsatz. 1900. Ism. i. s. Magy. Pædag. 434—440. l.

2103. *Lumtzer, Dr. Viktor* und *Melich, Dr. Johann.* Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ung. Sprachschatzes. 1900. Ism. dr. Giesswein Sándor. Kath. Szemle 277—279. l.

2104. *Müller József.* A franzfeldi német nyelvjárás. Philol. Közl. 728—740, 809—822. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 28 l.)

2105. *Szelényi Győző Odön.* A német Umlaut hangtörvénye. Budapest, 1901. (8-r. 59 l.)

2106. *Weise, O.* Unsere Muttersprache. 1897. Ism. Dr. Roth V. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 8—9. sz.

3. Tankönyvek.

2107. *Albrecht János.* Német olvasókönyv szótárral, beszéd- és fordítási gyakorlatokkal. II. kötet. A reáliskolák II. és a gymnasiumok IV. osztálya számára. 4-ik, az 1899. évi tantervhez alkalmazott kiadás. Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 142 l.) 1 K 80 f.

2108. *Deutsch J.* és *Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztálya számára. A közvetlen tanítási módhoz alkalmazva teljesen átdolgozta Garai Ede. 8. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 240 l.) 2 K. — IV. osztály számára. 3. kiad. Budapest, 1901. U. o. (8-r. V, 205 l.) 2 K.

2109. *Deutsch J.* és *Garai E.* Német nyelvtan. III. oszt. 4. kiad. 1900. Bir. Radó Vilmos. Hivat. Közl. 11. sz.

2110. *Endrei Ákos.* Rendszeres német nyelvtan. Bpest. 1899. Ism. Madzsar Gusztáv. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 807—810. l.

2111. *Endrei Ákos.* Német nyelvkönyv középiskolák számára. I. kötet. A közép-, polgári és felsőbb leányiskolák alsó osztályai számára. 3. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 222, IV l.) 2 K. — Az I—III. köt. ism. Madzsar Gusztáv. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 807—810. l. — II. kötet. A III- IV. osztály és a gymn. V—VI. osztályai számára. 2. jav. kiad. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 310, V l.) 3 K 20 f.

2112. *Felsmann József.* Német nyelvtan középiskolai használatra. 5., az új tanítási terv alapján készült kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 191 l.) 2 K.

2113. *Garai Ede.* Rendszeresen csoportosított német stílusgyakorlatok. (Systematisch geordnete deutsche Stilübungen.) A polgári, felsőbb leányiskolák, felső kereskedelmi iskolák és középtanodák felső osztályai számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 157, VII l.) 2 K. — Bir. Marusák Pál. Hivat. Közl. 26. sz.

2114. *Glücksmann Lipót.* A der, die, das használatának vezérfonala. Székesfehérvár, 1901. Singer E. (8-r. 28 l.) 40 fill. — Ism. *kf.* Tanáregyl. Közl. 34. évf. 420. l.

2115. *Heinrich Gusztáv dr.* Német olvasókönyv nyelvtannal és szótárral. Középiskolák számára. I. rész. 6. jav. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 200 l.) 2 K. — Német tan- és olvasókönyv közép- és polgári iskolák számára. II. köt. A költészettan vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 10. jav. kiad. Budapest, 1901. U. o. (8-r. VI, 342 l.) 2 K 80 f. — Ugyanaz III. köt. A német irodalom a legrégibb időkől Lessing haláláig. 7. jav. kiad. Budapest, 1901. U. o. (8-r. 249, IV l.) 2 K 40 f. — Ugyanaz IV. köt. A német irodalom Herder fellépésétől a jelenkorig. 7. jav. és bőv. kiadás. U. o. (8-r. 256, IV l.) 2 K 40 f.

2116. *Hortobágyi Antal.* Német nyelv- és olvasókönyv. II. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és felsőbb leányiskola III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IV, 187 l.) 2 K. — Bir. Dr. Varga Bálint Hivat. Közl. 19. sz.

2117. *Kemény Ferencz.* Német nyelvtan és olvasókönyv gyakorlatokkal és külön szójegyzékkel. I. rész. A gymnasium III. és a reáliskola I. osztálya, valamint a polgári és kereskedelmi iskolák alsó osztályai számára, az új tantervek alapján. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 79 l.) 1 K. — Bir. Horvay Ede. Hivat. Közl. 24. sz.

2118. *Kemény Ferencz.* Német nyelvtan és olvasókönyv gyakorlatokkal és külön szójegyzékkel. II. rész. A gymn. IV. és a reáliskola II. osztálya, valamint a polgári iskolák alsó osztályai számára az új tantervek alapján. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 95 l.) 1 K 20 f. — Bir. Dr. Gylulai Ágost. Hivat. Közl. 19. sz.

2119. *Markovics Sándor* és *Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv. II. rész. Budapest, 1901. Hornyánszky V. (8-r.)

Bir. Hoffmann Frigyes dr. Hivat. Közl. 22. sz. és Schäffer Károly u. o. 24. szám.

2120. *Orosz Lajos*. Német olvasó- és gyakorlókönyv teljes nyelvtannal. Közép- és polgári iskolák számára. 2. javított és bőv. kiadás. Budapest, Athenæum. (8-r. VI, 255 l.) 2 K 60 f.

2121. *Schultz Imre*. Német olvasókönyv, helyesírástani függeléssel és magyar-német s német-magyar szótárral. Polgári és felsőbb leányiskolák számára. I. kötet. Az első és második osztály számára. 2. javított s bővített kiadás. Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. 142 l.) 1 K 40 f.

2122. *Szabó (Spitzer) Lipót*. Német nyelgyakorló és olvasókönyv. A népiskolák felső és a polgári leányiskolák alsó osztályai számára. 7. kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 129 l.) 80 f.

2123. *Timár Pál*. Rendszeres német nyelvtan. Gymnasiumok V—VI., reáliskolák III—VI. oszt. számára. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. IV, 128 l.) 1 K 60 f. — Bir. Riedl Frigyes. Hivat. Közl. 19. sz.

2124. *Timár Pál*. Német olvasókönyv. Középiscolák számára. II. rész. Magyarázó jegyzetekkel és a német vers ismertetésével. Reáliskolák III—IV., gymnasiumok V—VI. osztálya számára. Budapest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. III, 337 l.) 3 K 50 f. — Bir. Dr. Schnábl Róbert. Hivat. Közl. 20. sz.

2125. *Zimmermann, Julius*. Német olvasó- és gyakorlókönyv. II. rész. A reáliskola II. és a gymn. IV. oszt. számára. Deutsches Lese- und Uebungsbuch. II. Theil. Debreczen, 1901. Városi ny. (8-r. VII, 238 l.)

4. Svéd-dán-holland.

2126. *Heinrich Gusztáv*. Ossian hazánkban. Budap. Szemle 108. köt. 454—468. l.

2127. *Hekler Andor*. Ibsen Henrik. Magy. Nemzet 231. sz.

2128. *Ibsen*. A tenger asszonya. Színmű 5 felv. Ford. Szöllősi Zsigmond. Először adták a Nemz. Színházban szept. 20.

2129. *Lindau János dr.* Björnson drámája. Hazánk 107. sz.

2130. *Noreen, A.* Om skrift i allmänhet och svensk skrift. Ism. Wiklund K. B. Nyelvőr 476—480. l.

2131. *Sätherberg*. A vándor madarak. Ford. Góbi Imre. Tanulók Lapja VIII. évf. 46. sz.

2132. *Schlenther Pál*. Ibsen epilógusa. Budap. Napló 71. sz.

2133. *Timár Szaniszló*. Ibsen Henrikről. Egyetértés 153. sz.

2134. *Viola, Max*. Georg Brandes. Montagblatt 14. sz.

5. Angol.

2135. *Bulwer*. Pompéji utolsó napjai. Ism. ms. Kath. Szemle 571. l.

2136. *Bulwer Edw.* 1. A szerelem születése. Ford. Dura Máté. Orsz.-Világ 1. sz. — 2. A halál himnuszai. U. o. 34. sz.

2137. *Byron*. Emlékvers. (Mint a vándort gyakran egy név.) Ford. Nagy Ferencz. Fővár. Lapok 16. sz.

2138. *Byron*. A fény legyen lelked hazája! Ford. R. D. Fővár. Lapok 28. sz.

2139. *Byron*. Dal Inezhez. Ford. Szabados Ede. Szamos 33. sz.
 2140. *Car Marko*. Don Ramon de Campoamor. Knsiževni profil. Letopis matice srpske 210. füz. 54—70. l.
 2141. *Carlyle Tamás*. Hősökről. Gyémánt-nyakláncz. Ism. dr. Mihályfi Akos. Kath. Szemle 859—861. l. — Alfa. Budap. Hirl. 37. sz. — Br. Horváth Emil. Erd. Muz. 111—116. l. — *x. y. z.* P. Napló 71. sz.
 2142. *Gauthony Richard*. Üzenet a Marsból. Színmű 3 felv. Ford. Fái J. Béla. Először adták a Vígyszínházban nov. 13.
 2143. God save the Queen. Ford. Dalmady Győző. Tanulók Lapja VIII. évf. 18. sz.
 2144. *Gurnesevits Lajos*. Byron a magyar irodalomban. Philol. Közl. 218—231. l.
 2145. *Kacziány Géza dr.* Swift Jonathan és kora. Budapest, 1901. Eggenberger. (8-r. 202 l.) — Ism. *tn.* Hazánk 215. sz. — Polit. Heti-szemle 44. sz. — Magy. Szó 274. sz.
 2146. *Kipling Rudyard*. Az angolok dala. Ford. Szebenyei József. Hét 33. sz.
 2147. *Lecky*. Öregség. Ford. Szász Károly. Budap. Szemle 108. köt. 453. l. és Vasár. Ujs. 49. sz.
 2148. *Longfellow*. Belizár. Ford. Benedek Aladár. Hazánk 302. sz.
 2149. *Longfellow*. Hiawatha éneke. Ford. Csernatony Lajos. Magy. Nemzet 66. sz.
 2150. *Longfellow*. Fáradtan. Ford. Jánosi Gusztáv. Veszpr. Hirl. 51. szám.
 2151. *Longfellow*. Hajnalban. Ford. Szász Béla. Tanulók Lapja VIII. évf. 41. sz.
 2152. *Moore Tamás*. Szent Iváni ének. Ford. Déri Gyula. Ország-Világ 49. sz.
 2153. *Moore Tamás*. Fallen is thy throne. Ford. Dux Ármin. Bars 41. sz.
 2154. *Moore*. A fény épp akkor sápad el . . . Ford. M. Kornis Aranka. Hét 25. sz. és Tolnavármegye 52. sz.
 2155. *Moore*. Az estharang. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 337. sz.
 2156. *Pápay Lajos*. Poe Allan Edgár. Uj Világ 11—14. sz.
 2157. *Poe Edgár Allan*. Helénhez. Ford. Pásztor Árpád. Budap. Napló 187. sz.
 2158. *Riszner Károly*. William Wilkie Collins. Veszpr. Hirl. 31. sz.
 2159. *Robinson Mary, Mrs James Darmesteter*. 1. Nyárfa levelek. 2. Ha meghaltam . . . Ford. Br. Bálintitt József. Uj idők 11. sz.
 2160. *Shakespeare*. *Shakespeare*. Troilus és Kreszida. Dráma 5 felvonásban. Fordította Fábián István. Magyar színpadra alkalmazta Beöthy László. Budapest, 1901. Budap. Hirl. (16-r. 222 l.) 2 K.
 2161. *Shakespeare* Othello a velencei mór. Fordította Mikes Lajos. (Magyar Könyvtár. 214—215. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 126 l.) 60 f.
 2162. *Shakespeare*. A makranczos hölgy. Fordította Lévay József. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (Olcsó Könyvtár 1201—4. sz.) Budapest, 1901. Franklin-t. (16-r. 183 l.) 80 f.
 2163. *Shakespeare*. A Szent-Iván-Éji álom. Vígjáték 5 felv. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely.

- (Olcsó Könyvtár 1230—32. sz.) Budapest, 1901. Franklin-t. (16-r. 108 l.) 60 fillér.
2164. *Alexander Bernát*. A velencei kalmárról. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 337—368. l.
2165. *Csengeri János dr.* Shakespeare Coriolanusa. Magy. Polgár 258. sz.
2166. *Győry Ilona*. Shakespeare és az élet. Uj Világ 35—39. sz.
2167. *Hevesi Sándor*. Shakespeare modern szcenirozása. Ism. Vihar. Délmagy. Közl. 256. sz.
2168. *Hevesi Sándor*. Shakespeare és a mai színpad. Magy. Szemle 31—35. sz.
2169. *Hevesi, Dr. Alexander*. Shakespeare und die moderne Bühne. P. Lloyd 313. reg. sz.
2170. (*i.*) Romeo és Julia szerelme. Uj Világ 23. sz.
2171. *Megyesi Ferencz*. Shakespeare. Zombori áll. főgymn. értes. 3—25. l. és Zombor és vid. 17—19, 21—26. sz.
2172. *P—y, J—s.* Shakespeare Dániában. Athenæum 289—304, 386—397. l.
2173. *Rexa Dezső*. Shakspere Italiában. Irodalmi előadás. Budapest, 1901. Károlyi Gy. ny. (16-r. 24 l.) A Fővár. Lapok melléklete.
2174. *Solymossy Sándor dr.* Shakespeare apokrif levelei. Magy. Szemle 38, 39. sz.
2175. *Vetési József dr.* Shakespeare és Verulami Baco. Magyar Szemle 38. sz. — Lásd 2070. sz. a. is.
2176. *Shelley*. A szerelem filozófiája. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 278. sz.
2177. *Szebenyei József*. Rudyard Kipling. Budap. Hirl. 215. sz.
2178. *Tennyson Alfréd*. A patak. Ford. Jánosi Gusztáv. Tanulók Lapja VIII. évf. 48. sz.
2179. *Muret-Sanders*. Encyklop. Wörterbuch der engl. und der deutsch. Sprache. 1900. Ism. Ráczy Lajos. Tanárégy. Közl. 34. évf. 385. l.

6. Tankönyv.

2180. *Beaure, A.* Englische Grammatik. Teil I. Die Formenlehre. Übungen im gesprochenen Englisch. (Methode Bower. Zur gründlichen Erlernung des gesprochenen Englisch.) Leipzig, 1902. (8-r. VII, 113, 35 l.) 1 Mk 65.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

2181. *Aicard, Jean*. A pásztorok a jászol előtt. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 2. sz.
2182. *Alexander Bernát*. Diderot-tanulmányok. Ism. Lyka Károly. Budap. Napló 92. sz. — Keszler József. Magy. Nemzet 177, 183, 189. sz. — H. L. Budap. Szemle 105. köt. 460—470. l.
2183. Anthologia a XIX. század francia lyrájából. I. kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1901. Franklin-t. (8-r. XIII, 440 l.) 3 K 50 f. — Ism. Kristóf György. Erd. Múz. 594. l. — Vasár. Ujs. 27. sz.

2184. *Barante*. Jeanne D'Arc. Magyarázta Theisz Gyula dr. (Francia könyvtár. 7. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XVIII, 91 l.) 70 fillér.

2185. *Barrière, Marcel*. Re nouveau Don Juan. 1900. Ism. H. Gy. Budap. Szemle 107. köt. 450—460. l.

2186. *Barzellotti, Giacomo*. La philosophie de H. Taine. Ism. Wildner Ödön. Budap. Szemle 108. köt. 65—93. l.

2187. Baudelaire. — Lásd 1352. sz. a.

2188. *Becker Fülöp Agost*. Rousseau J. J. Budap. Szemle 108. köt. 1—39. l.

2189. *Becque Henry*. Párisi asszony. Vigj. 3 felv. Ford. Lázár Béla. Először adták a Nemz. színházban jan. 5.

2190. *Belasco Dávid*. Pillangó kisasszony. Énekes dráma 2 felv. Ford. Faludi Miklós. Előadták a Vígsházban okt. 15.

2191. *Béranger*. A két irgalmas néne. Ford. Ábrányi Emil. Fővár. Lapok 14. sz.

2192. *Béranger*. A jó öreg. Ford. Avar Pál. Magyar Gêniousz 50. szám.

2193. *Béranger*. Dal. Ford. Elek Béla. Hevesm. Hirl. 139. sz.

2194. *Béranger*. A vén kabát. Ford. Czeglédy Sándor. Pápai Lapok 6. szám.

2195. *Bisson és Berr de Turique*. A nevezetes kastély. 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Előadták a Vígsházban nov. 2.

2196. *Boisard*. A levél. Ford. Sárkány Imre. Orsz.-Világ 49. sz.

2197. *Brieux*. A vörös talár. Dráma 4 felv. Ford. Fábrián István. Először adták a Nemzeti Színházban okt. 18.

2198. *Brieux Eugène*. A vörös talár (La Robe rouge). Színmű 4 felv. Ford. Lándor Tivadar. (Magyar könyvtár 257—258. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 108 l.) 60 f.

2199. *Brieux Eugène*. A vörös talár. Dráma 4 felv. Ford. Zigány Árpád. (Olesó könyvtár 1234—37. sz.) Budapest, 1901. Franklin-t. (16-r. 138 l.) 80 f.

2200. C. M. Zola terveit. Budap. Napló 185. sz.

2201. *Calonne, Mas-Bertha Galeron*. Mit bánom . . . Ford. br. Bálint József. Uj idők 11. sz.

2202. *Capus Alfréd*. Leontine férjei. Ford. Malonyai Dezső. Vígjáték 3 felv. Először adták a Vígsházban nov. 27.

2203. *Capus Alfréd*. A szerencse. Vigj. 4 felv. Ford. Bálint Dezső. Először adták a Nemzeti színházban decz. 28.

2204. *Chateaubriand*. Atala. Magyarázta Huszár Vilmos. (Francia könyvtár 9. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. VIII, 86 l.) 70 f.

2205. *Coppée Ferencz*. A három madár. Ford. Bölöny József. Nagyváradi Napló 82. sz.

2206. *Coppée*. Akármelyik. Ford. Jánosi Gusztáv. Hazánk 84. sz.

2207. *Corneille, Pierre*. Le Cid. Magyarázta Pekár Károly dr. (Francia könyvtár 10. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XIII, 99 l.) 70 f. — Ism. Téry József. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 598—601. l.

2208. *Deschaumes, Edmond*. L'auteur mondain. Ism. II—i L. P. Lloyd 6. reg. sz.

2209. *Diderot* válogatott filoz. művei II. Ford. Alexander B. Ism. Lyka Károly. Budap. Napló 92. sz. — Keszler József. Magy. Nemzet

- 177, 183, 189. sz. — H. L. Budap. Szemle 105. köt. 460—470. l. — Lásd 2182. sz. a. is.
2210. *Dormant Tamás*. Reményhez. Francziából ford. Tuba, Károly. Komár. Hirl. 29. sz. és Bars 50. sz.
2211. *Feuillet, Octave*. Le village. Magyarázta Ballenegger Henrik. (Francia könyvtár 12. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. VII, 72 l.) 70 f. — Ism. *bn. Magy. Pædag.* 440. l. — Téri József. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 598—601. l.
2212. *Fouquée*. Vigasz. Ford. Pádulai Szt. Antal Lapja IV. évf. 8. sz.
2213. *Gaston Paris*. François Villon. Ism. Hatvany Lajos. Budap. Szemle 107. köt. 310—317. l.
2214. *Gaston Paris*. Poëmes. Ism. *f—s*. Budap. Szemle 105. köt. 474. lap.
2215. *Germain-Lacour*. Sugarak. Ford. Béry Gyula. Budapesti Szemle 108. köt. 120. l.
2216. *Guiraud*. A szavojárd-fiú. Ford. Gyulai Ágost. Kath. Szemle 237—241. l.
2217. *Gyalui Farkas*. Alcectis. Budap. Szemle 106. köt. 141—145. lap.
2218. *H—i, L.* Maeterlinck und seine Bienen. Pester Lloyd 138. reg. sz.
2219. *H—i, L.* Octave Mirbeau als Neurastheniker. Pester Lloyd 208. reg. sz.
2220. *Halévy Léon*. A költészet. Ford. Gyulai Ágost. Magyar Szemle 5. sz.
2221. *Harancourt Edmond*. A Messiás. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 23. sz. — 2. A könyörületesség. U. o. 29. sz.
2222. *Haraszi Gyula*. A francia költészet fejlődése. Ism. Kont I. Rev. crit. 26. sz.
2223. *Hennequin és Duval*. A zsába. Bohózat 3 fől. Ford. Molnár F. Először adták a Vígszínházban decz. 19.
2224. *Hennequin és Bilhaud*. Szivem! Bohózat 3 felv. Ford. Molnár Ferencz. Először adták a Vígszínházban szept. 27.
2225. *Herédia José*. 1. A názáreti ács. 2. A halott kérése. Ford. Dr. Vargha Gyula. Családi Kör 2. sz.
2226. *Hugo Viktor*. Atlas és a dombok. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 34. sz.
2227. *Hugo Viktor*. Isten mindenütt. Ford. Rácz Mihály. Mezőtúr és vid. 4. sz.
2228. *Hugo Viktor*. A reggel. Ford. T. K. Székesfejérv. Hirl. 129. sz.
2229. *Hugo Victor*. Ima. Ford. Ereky István. Orsz. Világ 23. sz.
2230. *Hugo Viktor*. A rózsa és a sír. Ford. Chalupka Rezső. Székesfehérv. Hirl. 2. sz.
2231. *Hugo Victor*. A gyermek. Ford. Pannon. Esztergom 20. sz. és Szombath. Ujs. 39. sz.
2232. *Ignotus*. Octave Mirbeau. Magy. Hirl. 338. sz.
2233. *Kacziány Géza dr.* Dumas női alakjai. Hazánk 66. sz.
2234. *Kacziány Géza dr.* Béranger. Magy. Szemle 46—50. sz.
2235. *Lafontaine* meséiből. Ford. Kozma Andor. Magy. Nemzet 97. sz. és Tanulók Lapja VIII. évf. 30. sz.

2236. *Lamartine*. A harang. Ford. Patyi István. Magy. Szemle 35. szám.
2237. *Lamartine*. Az ősz. Francziából Ph. I. Székesfehérv. Hirl. 128. sz.
2238. *Leconte de Lisle*. Sacra fames. Ford. Szabados Ede. Vasár. Ujs. 6. sz.
2239. *Lemoyné Endre*. Granvilleban. Ford. Bogdánfy Lajos. Bud. Szemle 107. köt. 291. l.
2240. *Lemoyné André*. November. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 47. sz.
2241. *Mars Antony*. A titkos rendőr. Bohózat 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vígszínházban jan. 19.
2242. *Maupassant, Guy de*. Séta. Ford. Sváb Tivadar. Budapesti Napló 236. sz.
2243. *Meilhac és Halévy*. A nevelő. Vigjáték 1 felv. Ford. Ambrus Zoltán. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 8.
2244. *Mendés Catulle*. A haza. Ford. Bogdánfy Lajos. Budapesti Szemle 105. köt. 437. l.
2245. *Mirbeau Octav*. Egy szobaleány naplója. Ford. Br. Podmaniczky Horác. Ism. Éber Ernő. Magy. Polgár 235. sz.
2246. *Molière* remekei. Magyar és külföldi művészek rajzaival. Bevezetéssel ellátta Haraszi Gyula. I. kötet. Budapest, Lampel Róbert. (8-r.)
2247. *Musset, Alfréd*. Egy decemberi éjen. Ford. Bölöny József. Nagyváradi Napló 83. sz.
2248. *Musset, Alfred de*. Mi a költészet? Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 7. sz.
2249. *Pápay Lajos*. A népies regény Franciaországban. (Montépin X. — Ponson du Terrail. — Bouvier. — Gaboriau. — Richebourg Emil.) Uj világ 9. sz.
2250. *Racine, Jean*. Athalie. Magyarázta Téri József. (Francia könyvtár 11. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XII, 99 l.) 70 f. — Ism. Kálmán Miksa. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 621. l. — Kelemen Béla. Magy. Pædag. 312—314. l.
2251. *Racine, J.* Britannicus. Magy. Hofer Károly. 1900. Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 256. l.
2252. *Rameau, Jean*. Az akácza. Francziából ford. Szabados Ede. Szamos 62. sz.
2253. *Ratisbonne*. A kis szék. Ford. Havas Adolf. Budap. Szemle 107. köt. 133. l.
2254. *Regőczy (Exner) Győző*. Molière «A tudós nők» című vigjátékáról. Tanulók Lapja VIII. évf. 38. sz.
2255. *Rostand Édmond*. Cyrano de Bergerac. Romantikus dráma 5 felv. versekben. Francziából ford. Ábrányi Emil. (Magyar könyvtár 231—232. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 184 l.) 60 f.
2256. *Sarcey Francisque*. Le siège de Paris. Jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Mendlik Alajos. (Segédkönyvek a francia nyelv és irodalom tanításához 2. füz.) Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. IV, 106 l.) 60 f.
2257. *Schindler József*. Molière és az orvosok. Orvosi Hetilap 33—36. sz. Önállóan is. (8-r. 15 l.)

2258. *Schwarz, Armin*. Madame de Maintenon und ihre Sekretärin. P. Lloyd 308. reg. sz.
2259. *Sévigné, Madame de* —. Lettres choisies. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kemény Ferencz. (Franciaia könyvtár 3. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XIV, 80 l.) 70 f. — Ism. Téri József. Tanárregyl. Közl. 34. évf. 598—601. l.
2260. *Stromp László*. Rousseau etikája és pädagógiája. Athenæum 77—89, 163—176. l.
2261. *Suchier-Birch-Hirschfeld*. Geschichte d. französ. Litteratur. 1900. Ism. Birkás Géza. Philol. Közl. 677—679. l. — Miklós Ferencz u. o. 870. l. — Tj. Irod. tört. Közlem. 248. l.
2262. *Sully-Prudhomme*. A Zenit. Ford. Váró Ferencz. Közérdek 38. szám.
2263. *Sully Prudhomme*. Utolsó órák. Ford. Szabados Ede. Vas. Ujs. 25. sz.
2264. *Sully Prudhomme*. Az est. Ford. Vargha Gyula. Vasár. Ujs. 52. szám.
2265. *Szini Gyula*. Brioux. Színházi Ujs. 43. sz.
2266. *Sziry Dénes*. Brioux «Vörös talár»-ja. Vasár, Ujs. 45. sz.
2267. *Vicaire Gabriel*. A jászol. Ford. Gyulai Ágost. Magyar Szemle 51. sz.
2268. *Voltaire*. Zaire. Magyarázatokkal ellátta Gombocz Zoltán dr. (Franciaia Könyvtár 13. köt.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. XV, 89 l.) 70 f.
2269. *Voltaire*. Siècle de Louis XIV. Magy. dr. Chovancsák István. 1900. Ism. Téri József. Tanárregyl. Közl. 34. évf. 256. l.
2270. *Zola Emil*. A munka. 1900. Ism. Wildner Ödön. Huszadik Század IV. köt. 68—71. l.
2271. *Zauner, Ad*. Romanische Sprachwissenschaft. 1900. Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem. 121—123. l. — Dr. Honti Rezső. Philol. Közl. 847. l.

Nyelvészet.

2272. *Hatzfeld, A. et Darmesteter, A*. Dictionnaire général de la langue française. Ism. Téri József. Philol. Közl. 687. l.
2273. *Kemény Ferencz*. Egyszerűsítések a francia helyesírásban. Tanárregyl. Közl. 34. évf. 820—825. l.
2274. *Szigetrári Irán*. Nyelvtani reform Franciaországban. Phil. Közl. 52—57. l.

2. Tankönyvek.

2275. *Bartos Fülöp* és *Dr. Chovancsák István*. Franciaia nyelvtan és olvasókönyv. Iskolai és magánhasználatra. 11. (az új átdolgozás szerint 6-ik) kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. V, 192, 2 l.) 2 K.
2276. *Bartos Fülöp* és *Chovancsák István dr.* Franciaia nyelvtan. (Módszeres tanmenet) és olvasókönyv. Iskolai és magánhasználatra. II. rész. 8. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 173 l.) 2 K.

2277. Franciaia Könyvtár 3. 7. 10. 12. sz. 1900. Ism. Horvay Róbert. Philol. Közl. 317—321. l.

2278. *Havas Adolf*. Franciaia nyelv- és olvasókönyv a reálisk. III. oszt. számára. 1901. Bir. Dr. Katona Lajos. Hivat. Közl. 20. sz. — Ballenegger Henrik u. o. 24. sz. — Balassa József. Phil. Közl. 825. l.

2279. *Kálmán Miksa*. Franciaia Társalgó. Budapest. Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 400—402. l.

2280. *Kemény Ferencz és Klímó Mihály*. Franciaia stilusgyakorlatok. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r.) Bir. Dr. Katona Lajos. Hivat. Közl. 25. sz.

2281. *Macher Ede*. Franciaia olvasókönyv a reáliskola V—VI. osztálya számára. Pozsony, 1901. Szerző. (8-r. 3 lev. 200+96 l.) 3 kor. — Bir. Matskássy József. Hivat. Közl. 18. sz. — Téri József. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 737—739. l.

2282. *Rückoldt, Dr. Armin*. Französische Schulredensarten. 1900. Ism. *tj.* Magy. Pædag. 497. l.

2283. *Theisz Gyula dr.* A franciaia nyelv elemi tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. Fonetikus szövegek. A leányiskolák II. osztálya számára. 3. kiad. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IX, 138 l.) 1 K 80 f.

2284. *Theisz Gyula*. Franciaia olvasó- és gyakorlókönyv. I. rész. 1900. Ism. L. H. Keresk. Szakoktatás IX. 98. l.

2285. *Theisz Gyula*. Franciaia olvasó- és gyakorlókönyv II. rész. A reálisk. IV—VI. oszt. számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r.) Ism. dr. Oláh Béla. Hivat. Közl. 13. sz.

2286. *Theisz Gyula dr.* Franciaia olvasó- és gyakorlókönyv. III. rész. A XVII., XVIII. és XIX. század képes irodalmi története szemelvényekkel. A reáliskolák VII. és VIII. osztályai számára. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. IX, 252 l.) 3 K. — Bir. Dr. Oláh Béla. Hivat. Közl. 19. szám.

2287. *Theisz Gyula dr.* A franciaia nyelv felső tanfolyama. Szemelvények a XVII., XVIII. és XIX. század nagy íróiból. Irodalomtörténeti magyarázatokkal és 27 arcképpel. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. XI, 252 l.) 3 K. — Bir. Ballenegger Henrik. Hivat. Közl. 21. sz.

2288. *Theisz Gyula*. A franciaia nyelv középső tanfolyama. 1900. Ism. Dr. Oláh Béla. Tanáregyl. Közl. 34. évf. 382—385. l.

3. Olasz és spanyol.

2289. *Alfieri* «Saul»-jából V. felv. Ford. Radó Antal. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 83—92. l.

2290. *d'Annunzio, Gabriele*. A tűz. Ford. Lyka Károly. Ism. Voinovich Géza. Budap. Szemle 105. köt. 470—474. l.

2291. *Bartalos Gyula*. A keresztény műveltség újjászületésének és az olasz irodalom keletkezésének és fejlődésének átnézete. Egri egyházm. közl. 19—21. sz.

2292. *Bartrina Joaquim Maria*. Kivétel. Ford. Farkas Emil. Vas. Ujs. 31. sz.

2293. *Becquer Gustava*. Tünődés. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 271. sz.

2294. *Dante Alighieri*. A paradicsom. Ford. Szász K. 1900. Ism. Gyulai Agost. Philol. Közl. 137—142. l.
2295. *Galdos*. Elektra. Ford. Radó Antal. (Magyar Könyvtár.) Ism. Schor Ernő. Pápai Lapok 44. sz.
2296. *Gombocz Zoltán*. Noches de invierno. Philol. Közl. 335. l.
2297. *Honti Rezső*. Federigo Nomi: La Buda liberata. Ism. Századok 183. l.
2298. *Honti Rezső*. Jacopone da Todi az égi szerelem dalnoka. Egyházi Közl. 6, 7. sz.
2299. *Jándi Bernardin*. Don Luis Coloma. Kath. Szemle 673—689. lap.
2300. *Katona Lajos*. Gargallo Bánk-bán novellájához. Phil. Közl. 806—809. l.
2301. *Katona Lajos*. Egy olasz Bánk-bán novella. Irod. tört. Közlem. 308—328. l.
2302. *Pápay Lajos*. Dante Alighieri. Uj világ 7. sz.
2303. *Cs. Papp József dr.* Dante látomásának jubileumi éve. Erd. Muz. 91—94. l.
2304. *Parini*. Szilviának. Ford. Sz. Ejury Károly. Nyugatmagy. Hiradó 285. sz.
2305. *Petrarca*. Laura. Ford. Zoltán Vilmos. Ország-Világ 36. sz.
2306. *Rácz D. Endre*. Machiavelli. Havi Szemle 6. sz.
2307. *Radó Antal*. Dante. (Magyar Könyvtár 221. sz.) Budapest, 1901. Lampel R. (16-r. 80 l.) 30 f.
2308. *Radó Antal*. A nemzeti szellem Dantéban. Athenæum 337—355. l.
2309. *Rossetti Christina*. Cenumbra. Ford. Judith. Uj idők 39. sz.
2310. *Sirola Ferencz dr.* Gabriele d'Annunzio. Magy. Tengerpart 246. sz.
2311. Spanyol téli esték. Verses legendák. Fordította és jegyzetekkel kísérte Kőrösi Albin. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 231 l.) 3 K. — Ism. *b. j.* Kath. Szemle 188. l. — *y—s.* Magy. Állam 13. sz. — Vasár. Ujs. 1. sz. — Magy. Szemle 1. sz.
2312. *Weszely Odön*. Alfieri és Lessing. Philol. Közl. 267—278. l.

Nyelvtan.

2313. *Hecker, Dr. Oskar*. Die italienische Umgangssprache. 1901. Ism. Perotti Győző. Philol. Közl. 843—845. l.

4. Rumán.

2314. *Alexi, Theochar*. Deutsch-rumänisches Wörterbuch für Schule und Umgang. 5. Aufl. Kronstadt, H. Zeidner, 1901. (8-r. VI, 352 l.) 3 K 60 f.
2315. *Bălan, Josif*. Numivi de localităţi. Caransebes. 1898. Ism. Ásbóth Oszkár. Nyelvőr 521—523. l.
2316. *Chendi, Il*. Zece ani de mişcare literară în Transilvania 1890—1900. Material critic. Oradea-Mare, 1901. J. Láng. (8-r. 76 l.)
2317. *Petranu János*. Az etymologikus iskola a román irodalomban. Arad, 1901. Réthy L. és fia. (8-r. 32 l.)

2318. *Weigand, Dr. Gustav.* Siebenter Jahresbericht des Instituts für rumän. Sprache. 1900. Ism. Kropf Lajos. Budap. Szemle 107. köt. 153—156. l.

XI. Szláv nyelvek s irodalmak.

2319. *Adamovič, Jules.* Dictionnaire français-croate, contenant la prononciation figurée de chaque mot français. Agram, F. Suppan. (12-r. VIII, 575 l.) 6 K.

2320. *Ambrožovics Dezső.* Gorkij Maxim. Uj idők 44. sz.

2321. *Andrić, Nikola dr.* Izvori starih kajkavskih drama. Rad jugosl. Akad. 146. Knj. 1—77. l.

2322. *Bednacic.* A horvátok irodalma. Magy. Nemzet 302. sz.

2323. *Berneker, D. E.* Die Wortfolge in den slav. Sprachen. Berlin, 1900. Ism. Belić A. Letopis matice srpske 207. füz. 102. l.

2324. *Cechov A. P.* Pripovetke, preveo Velja Mirosavljević. Svetka II (Mala biblijoteka sv. 16) u Mostaru 1900. Ism. S—é M. U. o. 205. füz. 108. l.

2325. *Chalupka Sámuel.* Árulás. Tótból ford. Chalupka Rezső. Krassó-Szörényi Lapok 23. sz.

2326. *Czambel, Dr. S.* O spisovnej reči slovenskej. Slov. Pohl'ady 300—310, 345—348, 439—450, 503—515, 584—591, 652—658, 716—725. lap.

2327. *Davidov Vasziljevics.* Egy falevél. Ford. Szabó Endre. Bud. Napló 142. sz.

2328. *Dučić, Jovan.* Pjesme. (Prva knjiga. Izdanje uredništva Zore u Mostaru, 1901. Ism. Skerlić, Dr. Jovan. Letopis matice srpske 210. füz. 77—86. l.

2329. *Frug S.* Fél teljesülés. Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 33. szám.

2330. *Gogolov «Revizor»* v preklade Fedora Jesenského. Ism. *H. F. Hlas* 250. l.

2331. *Grot, K. Ja.* Ob izučeniji Slavjanstva. Sudjba slavjanovjedjenja i želatelnaja postanovka jeho prepodavanija v universitetje i srednej školje. (O študovaní Slavianstva. Osud slavistiki a želateľné ustanovenie jej prednášania v universite i srednej škole.) S.-Peterburg, 1901. 16-r. 64 l. Ism. Slov. Pohl'ady 45—47. l.

2332. *H—i, L.* Maxim Gorki. P. Lloyd 89. sz.

2333. A horologionból. (Ó-szlávból.) Ford. Máthé Miklós. Gör. Kath. Szemle 14. sz.

2334. *Houdek, Fedor.* Nárečia slovenského Východu. Slov. Pohl'ady 596—599, 729—731. l.

2335. *Jakovljević, Svet.* Pesme. Knj. I. Beograd 1901. Ism. Tale-tov, Pera S. Letopis matice srpske 208. füz. 130—133. l.

2336. *Jakšić, Mileta.* Priče (Mala biblijoteka sv. 15.) Mostaru 1900. (Sadržaj: 1. Crkvenjakovo prase. 2. Šta je video Pera Deglić. 3. Crno mače.) Ism. S—é M. U. o. 205. füz. 107—108. l.

2337. *Junim.* Tolsztoj. Bud. Hirl. 126. sz.

2338. *Kalužniacki, Emil.* Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901. Ism. R. I. Letopis matice srpske 211. füz. 125—128. lap.

2339. *Katalinić-Jeretov, Rikard*. Zadnje pjesme. (God. 1895. do 1901.) Zadar 1901. Ism. Matoš A. G. U. o. 210. füz. 95—97. l.
2340. *Kollár*. Két szó. Ford. *g. i.* Hazánk 216. sz.
2341. *Kraljević Márkó és Kosztadin bég*. Szerb. népköltemény. Ford. Dömötör Pál. Tanulók Lapja VIII. évf. 52. sz.
2342. *Krüllov*. Az elefánt és a mopsz. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 135. sz.
2343. *Krylov*. A felhő. Ford. Szabó Endre. Budap. Napló 214. sz.
2344. *Lazarević, Dr. Laza K.* —'s schönsten Erzählungen. Der Schöpfer der serbischen zeitgenössischen Erzählung. Übersetzt von *Božidar Schaić-Didolinko*. Dresden und Leipzig. Ism. S—é M. Letopis matice srpske 211. füz. 113—114. l.
2345. *Leger, Louis*. Le mythologie slave. Paris. Ism. R. I. U. o. 210. füz. 104—107. l.
2346. *Lermontov*. Végrendelet. Ford. Szabó Endre. Budap. Napló 161. sz.
2347. *Lichard, Milan*. Šest' vencov zo slovenských národných piesní složených v antických stupniciach. Pre miešaný sbor usporiadal —. Turčiansky Sv. Martin. 1900. (8-r. 18 l., 1 lev.) 1 kor.
2348. *Magradoff, W. J.* Moderne russische Zensur und Presse. Ism. P. P. Lloyd 64. reg. sz.
2349. *Medić, Mojo*. Anakreont, Šiler i P. Petrović Njeguš. Letopis matice srpske 208. füz. 97—109. l.
2350. *Miczkievicz*. Bakcsiszarája. Ford. *g. i.* Hazánk 216. sz.
2351. *Nedeljković, Milan*. Prelom. Roman iz naših dana. U Sarajevu. 1899. Ism. Škerlić Jovan. Letopis matice srpske 205. füz. 77—85. lap.
2352. *Nedeljković, Milan*. Naša savremena lepa književnost. U. o. 207. füz. 48—74. l.
2353. *Nedić, Ljubomir*. Kritičke studije o novijim srpskim piscima. U. o. 205. füz. 1—35. l.
2354. *Nedić, Dr. Ljub*. Noviji Srpski pisci. Kritičke studije. Beograd. (Sadržaj: O Književnoj kritici. — Lj. P. Nenadović. — M. Tj. Milićević. — M. P. Šapčanin. — Zmaj.) Ism. Car. Marko. U. o. 207. füz. 92—102. l.
2355. *Nekraszov*. A koporsó. Ford. Szabó Endre. Budap. Napló 310. sz.
2356. *Nikolić, Duš*. Moć ljubavi, roman u stichovima. Beograd 1901. g. Ism. Taletov Pera S. Letopis matice srpske 209. füz. 101—104. lap.
2357. Pobratimstvo. Pjesme Omer-bega Sulejman Pašića-Skopljaka, Osmana A. Tjikića i S. A. Karabegovića. Beograd. Izdanje štamparije D. Dimitrijevića. 1900. Ism. S—é M. U. o. 206. füz. 97—98. l.
2358. *pp.* Hadzsics Antal. Vasár. Ujs. 8. sz.
2359. *Prešern, Fr.* Stichotvorenija. So Slovenskago i njemeckago podlinnikov perevel F. Korš. Moskva. Ism. Živajnović J. Letopis matice srpske 206. füz. 98. l.
2360. *Prodanović, Jaša M.* Pripovetke Borisava Stankovića. U. o. 211. füz. 96—108. l.
2361. *Puškin, A. S.* Andželo. Poema Prevod Jovana Dučića. U. o. 207. füz. 75—91. l.

2362. *Puskin*. Két holló. Ford. Radó Antal. Budap. Napló 71. sz.
2363. *Puskin, Alexander S.* Eugen Onegin. Roman vo veršoch, preložil Samo Bodický. Turčiansky Sv. Martin. 1900. Ism. Slov. Pohľady 44—45. l.
2364. *Ribay, Georgii*. Sexcenta et octo Adagia slavica. Közli Z. Sbornik Mus. slov. spol. Roč. V. 1—25. l.
2365. *S. M.* A jubiláló horvát irodalom. Budap. Hirl. 285. sz.
2366. *Santić, Aleksa* : Pjesme. U Mostoru, 1901. Ism. Car. Marko. Letopis matice srpske 209. füz. 89—94. l.
2367. *Selko Nina (Jodler-Zlatanić Josif)*. Život. Zagreb. 1901. Ism. Matoš A. G. U. o. 210. füz. 97. l.
2368. *Sienkiewicz, Goldbaum, Wilhelm*. Henrik Sienkiewicz. P. Lloyd 151. reg. sz.
2369. *h. j.* Sienkiewicz. Magy. Szemle 29. sz.
2370. *Jánus*. A Quo Vadis regényről. Magy. Állam 177. sz.
2371. *Semeria, Giov.* Die künstlerische Bedeutung des Romans «Quo Vadis?» Ism. Mihályfi Á. dr. Kath. Szemle 570. l.
2372. *Sienkiewicz Henrik*. Quo Vadis? Orsz.-Világ 81. sz. — T. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóir. 517. l. — Hazánk 177. sz.
2373. *Sienkiewicz Henrik*. Uj idők 1. sz.
2374. *Vetési József*. A keresztény Sienkiewicz. Magy. Szemle 41—43. szám.
2375. *Wildner Ödön*. Sienkiewicz Henrik. Budap. Szemle 106. köt. 1—22. l.
2376. *Sládkovič, Andrej*. Spisy Básnické. Svázok II. Turčiansky Sv. Martin. 1900. Ism. Slov. Pohľady 43—44. l.
2377. Slovenské spevy. Vydávajú priatelia slovenských spevov. Redigujú: Karol Ruppeldt a Ján Meličko. Diel III. Sošit 2. Turč. Sv. Martin. 1901. (8-r. 41—80 l.) 50 kr.
2378. *Spicer, Mauro*. Kroatische Litteratur. P. Lloyd 82. reg. sz.
2379. *Srepeš, Milivoj*. O Maruliću. O 400 godišnjici Marulićeve «Judite». Rad jugosl. Akad. 146. köt. 154—220. l.
2380. *Štefánek, A.* Tolstoj a jeho román. Hlas 35, 97, 144, 162 l.
2381. *Stefanović, Svetislav*. O tragičnosti Maksima Crnojevića. Letopis matice srpske. 206. füz. 33—53. l.
2382. *Stefanović, Svatislav*. Ocene Gordan Laze Kostića. U. o. 209. füz. 74—89. l.
2383. *Stojković, Sr. J.* Kosovska epopeja. Pregled pokušaja za sastav narodnaga epa o boju na kosovu. Beograd 1901. Ism. O. Tich. U. o. 211. füz. 108—112. l.
2384. *Strohal, R.* Jezične osobine u kotaru karlovačkom. Rad jugosl. Akad. 146. köt. 78—153. l.
2385. *Székely Alfréd*. Tolstoj. Bajai Hirl. 36. sz.
2386. A szerb czárság összeomlása. Szerb népköltemény. Ford. Dömötör Pál. Magy. Szemle 36. sz.
2387. Szerb néprománczok. 1. Szibinyáni Jankó és a tündér. 2. Ali bég és a felesége. 3. A czetinjiei leány álma. Ford. Dömötör Pál. Vasár. Ujs. 8. sz.
2388. *Teodorov, A.* Българска литература. Kratko rukovodstvo za svedni i specijalni učilišča. Plovdiv 1896. Ism. Vrch. R. Letopis matice srpske 206. füz. 100—105. l.

2389. *Tjorović, Svet.* Mrkonjić. Mostar. Štampano u «Brankovu Kolu» za god. 1900. Ism. Nedeljković. U. o. 206. füz. 80—88. l.
2390. *Tolsztoj A. K.* Jut még eszedbe. Ford. Honti Rezső. Budap. Napló 308. sz.
2391. *Gr. Tolsztoj K. Elek.* A rabok. Ford. Szabó Endre. Budap. Napló 79. sz.
2392. *Tomić Jov. N.* Koje Tjemo Brtjanin. Prilog ispitivanju istorijskih tragova u narodnim pesmama. Beograd 1901. Ism. R. J. Letopis matice srpske 208. füz. 135—137. l.
2393. *Hviezdoslav.* Sobrané spisy básnické. III. Turč. Sv. Martin 1901. Ism. Slov. Pohľadky 674—678. l.
2394. Tót költőkből. 1. Egy szerelmes párhoz. 2. Sötét éjszakákon. Ford. Chalupka Rezső. Krassó-Szőrényi Lapok 4. sz.
2395. Tótjaink népdalaiból. 1. Chodí šuhaj po dvore . . . 2. Klinec, klinec . . . 3. Styri kone na dvore . . . 4. V klášterskij doline . . . 5. Povedz mi dievčatko . . . 6. Tam hore, tam dolu . . . Ford. Luby Sándor. Magy. Szalon 36. köt. 255. l.
2396. Tót népdalok. 1. Nevženim sa ja v jaseni. 2. Povedze ty mi, moja milá . . . 3. Keď ja pôjdem na tú vojnu kureku. Ford. Luby Sándor. Vasár. Ujs. 37. sz. — 4. Studena rosenka. — 5. Ej hora, hora. — 6. Nitra milá. Nyitramegy. Közl. 32. sz.
2397. A tót népdalokból. 1. Pridy Janík premileny . . . 2. Spievaj si dievčatko . . . 3. Keď ja pôjdem k dievčatu . . . 4. Ach Bože moj, Pane mój! . . . Ford. Luby Sándor. Felvidék 34. sz. — 5. Na prievoze stala. 6. Povedz ty mi, moja milá. 7. Jako si, moj mily. 8. Keď ja pojdem na tu vojnu. Nógrádi Lapok 29. sz. — 9. Zasadil som fialenku . . . 10. Na lúka trávičku kosei kosá . . . 11. Pod horvu dálelina. 12. Nevydávaj sa ti dievča . . . 13. Svití mesác nad naše humenko . . . Ford. Luby Sándor. Nyugatmagy. Híradó 232. sz. — 14. Vsirom poli strom zelený . . . 15. Láska, Bože, láska. Ford. Luby Sándor. Havi Szemle 5. sz.
2398. Tót népünk dalaiból. 1. Este sa len zori . . . 2. Povedal si, ze ma vezmes. Ford. Luby Sándor. Honti Lapok 42. sz. 3. Tam popod Branisko . . . 4. Už odbila jedna . . . 5. Hej, mamičko, vyduj že ma . . . Sárospatak 48. sz.
2399. *Vajanský Svetozár Hurban.* Kotlín. Román v troch častiach. Turčiansky Sv. Martin. 1901. Ism. Šk. Slov. Pohľadky 469—470. l.
2400. *Vjerenicin.* Roman. Djuro I. Dimović. Zagreb 1900. Ism. —vić. Letopis matice srpske 205. füz. 104—107. l.
2401. *Vlček, Dr. Jaroslav.* Dějiny česke literatury. Napsal. (Sveščic 9. i 10. ujedno, 1900, 11. sv. 1901. Prag. Ism. Vrch R. U. o. 209. füz. 105—106. l.
2402. *Vondrak, W.* Altkirchenslavische Grammatik. 1900. Ism. Melich János. Philol. Közl. 239—241. l. — Belić A. Letopis matice srpske 208. füz. 120—126. l.
2403. *Vrhlicky.* Giotto és a lélek. Ford. Telekes Béla. Magyar Génusz 23. sz.
2404. *Vrhlicky.* Abdul. Ford. Telekes Béla. Hét 34. sz.

Nyelvtan.

2405. *Glósz, Max.* Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der slovakischen Sprache. Nach F. Ahn's Lehrmethode bearbeitet und mit einer kurzgefassten systematischen Sprachlehre versehen. 3. Aufl. Budapest, 1901. Lampel R. (8-r. 215 l.) 1 K 60 f.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

K Ö N Y V É S Z E T .

Alexander Bernát. Shakespeare Hamletje. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. (8-r. 584 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 6 K, vászonkötésben 8 K.

Bernáth Lajos. A protestáns iskola-drámákról. Irodalomtörténeti tanulmány. Különnyomat a «Protestáns Szemlé»-ből. (N. 8-r. 75 l.) Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor. 60 f.

Bibliothèque française. Annotée en Hongrois. Rédigée par *Ignace Gábor*. II—IV. szám. (K. 8-r.) Budapest, é. n. *Barta* Lajos. Egy-egy szám kötve 80 f. II. szám. Humoristes français. *Alphonse Allais, Georges Auriant, Alfred Capus, Michel Provins.* (84 l.) — III—IV. szám. *Chailley-Bert.* Tu Seras Commerçant. (176 l.)

Dunay Ferencz. Hangrajz és helyesírás, különös tekintettel a magyar hang- és nyelvtan követelményeinek lehető összeegyeztetésére. (N. 8-r. 46 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 1 K.

Fraknói Vilmos. Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. A konstanci zsinattól a mohácsi vészig. II. kötet. (N. 8-r. IX, 489 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat, 3 K.

Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. kötet. 8., 9. szám. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti *Pauer* Imre. 8. szám. *Fraknói* Vilmos. Szent László levele a montecassinoi apáthoz. Hasonmással. (8-r. 15 l.) 40 f. — 9. szám. *Asbóth* János. Az őslakók hatása a bosnyák faj alakulására. (8-r. 11 l.) 30 f.

Gőz József dr. Magyar nemzeti irodalomismertető. Polgári iskolák, tanító- és tanítónőképző intézetek számára. (N. 8-r. II, 268, IV l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert, 2 K 80 f.

Gyulai Pál. Emlékbeszédek. 2 kötet. Második bővített kiadás. (8-r. 451, 445 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat, 10 K.

Horváth Cyrill dr. A magyar nemzeti irodalom története középiskolák számára. Harmadik kiadás. Képekkel. Singer és Wolfner. Bpest, 1902. (N. 8-r. 782 l.) 7 K.

Janovics Jenő dr. Csiky Gergely élete és művei. II. kötet. (8-r. 275 l.) Szeged, 1902. Lampel Róbert bizom. Bpsten. 3 K 50 f.

Kanteletar. A finn népköltés gyöngyei. Fordította *Bán* Aladár. A Kisfaludy-Társaság támogatásával. (8-r. 189 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 2 K 40 f.

Kövösi Albin. Gustavo A. Bequer (a spanyol Heine) dalai és válogatott versei. Fordította K. A. (8-r. 171 l.) Budapest, 1902. Szerző tulajdona. (IV. Városház-tér 4.) 2 K.

Méhold Frigyes és *Újvári* Béla. Francia nyelv- és olvasókönyv. Haladók számára. Második kiadás. (N. 8-r. 186 l.) Budapesten, 1902. Lampel Róbert, 2 K.

Négyesy László. Magyar Nyelvtan. Második rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. oszt. számára. (N. 8-r. VIII, 82 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 1 K 10 f.

Nemzetünk nagy költői. Pozsony, Stampfel Károly. Egy-egy szám 40 f. 17. szám. *Bán* Aladár dr. Jósika Miklós élete és költészete. (8-r. 48 l.)

Ocskói *Ocskay* Gusztáv. Ocskay brigadéros igazi életrajza és a Rákóczy-kor jellemzése. (8-r. 168 l.) Bpest, 1902. Franklin-Társulat, 2 K.

Perényi József. Magyar irodalomtörténeti repetitorium. (8-r. 68 l.) Nagy-Kanizsa 1902. Fischel Fülöp, 1 K.

Pétery Jenő összegyűjtött munkái. Második kötet. A Kasszelik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. (8-r. 506 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat, 4 K 50 f, vászonkötésben 6 K.

Rúcsay Viktor dr. Kalászat a pannonhalmi kéziratárból. A pannonhalmi Sz.-B.-R. központi könyvtára kéziratgyűjteményének kiadatlan leveleiből. Különlenyomat az «Irodalomtörténeti Közlemények»-ből. Révai Miklós egyik levelének fac-similéjével. (N. 8-r. 32 l.) Budapest, 1902. Athenaeum nyomdája. Lampel R. bizom. 60 f.

Sebestyén Károly dr. A római irodalom története. Szemelvényekkel magyar írók latin műfordításaiból. (N. 8-r. II, 193, II l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 2 K 40 f.

Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. Szeged, 1902. Traub B. és Társa. 1. kötet. *Vajda* Gyula dr. Petőfi élete. Költeményeiből összeállította, bevezette és magyarázta V. Gy. (120 l.)

Szöke Adolf és *Schmidt* Attila dr. Latin-magyar szótár. A középiskolák használatára. (8-r. 351 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert, 2 K 80 f, vászonkötésben 3 K 60 f.

Tanulók könyvtára. Szerkeszti *Dávid* István. Latin és görög classikusok fordítása és magyarázata. Pozsony, 1902. Stampfel Károly. Egy-egy füzet 60 f. 81. füzet. Tacitus történeti könyvei. (Historiæ.) Ford. és magy. *Kapossy* Lucian dr. (K. 8-r. 64 l.)

Theisz Gyula és *Matskássy* József. Francia-magyar és magyar-francia szótár. 1. és 2. füzet. (Lex. 8-r. 96 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 1 K 25 f.

Tudományos zsebkönyvtár. Pozsony, 1902. Stampfel Károly. Egy-egy szám 60 f. 105. szám. Cs. *Papp* József dr. Gyakorlati olasz nyelvtan. (K. 8-r. 77 l.)

Váczy János dr. A magyar irodalom története. Középiszkolák s tanítóképző-intézetek használatára. I. és II. kötet. (N. 8-r. I. köt. IV, 431, VII l. II. köt. VI, 352 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert, 4 K 80 f. és 3 K 80 f.

Vargha Dezső dr. A kereszténység jogi helyzete a római birodalomban. (A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléséből. 43. szám.) (N. 8-r. 83 l.) Bpest, 1901. Szent-István-Társulat, 1 K 60 f.

Wesely Ödön dr. Az írásbeli dolgozatok psychológiája. (N. 8-r. 36 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert, 80 f.

LENAU.

Születése száz éves fordulójának alkalmából.

Minden romlatlan, életrevaló nép nagyjait mindenkor a legnagyobb tiszteletben részesítette, sőt szent áhitattal tekint feléjük, mert mintegy ösztönszerű tudatában van annak, hogy föltétlenül szükségesek egy nemzet történeti életében. Igen találóan mondja Heine: «A természet államférfiakkal és költőkkel ajándékozza meg a népeket, két igen különböző fajtájú, de egyaránt nélkülözhetetlen férfiakkal, mert az emberiséget kormányozni és lelkesíteni kell.» És habár ezek nem mindig ugyanazon cél felé törekednek, egyben mégis találkoznak: az emberiség jólétének előmozdításában. Ez elég, hogy mindkettőt tiszteljük-becsüljük és haláluk után áldott emlékezetben tartjuk. Csak a napokban ültünk megint a kis Csatád községben egy ilyen szép, kegyeletes ünnepet, mely ez alkalommal oly halhatatlan költő emlékének volt szentelve, ki a világirodalom nagyjai közt igen előkelő helyet foglal el — értem a Lenau-ünnepet.

Kevés van u. i. az újabbkori költők között, ki teljes egészébe kidomboruló, eredeti költészete által olyannyira kiválnék, mint Lenau. Nála minden ének, minden vers — ép úgy mint (hogy a német irodalomból vett egyik példájával éljek) a régi Minnesängereknél — az eredetiség bélyegét viseli magán. Majdnem azon mythosi Klingsor nevű dalnokra emlékeztet, ki szintúgy mint Lenau Magyarhonból indult Németországba, hogy itt a legkiválóbb német dalnokokkal szálljon síkra és a versenyt diadalmasan állja ki. És habár Lenau később itt le is telepedett, habár németül írt, azért mégse fogja senki tőlünk elvitathatni, hogy számos jellemvonása, az a méla búskomorság és phantasiájának lobogó tüze, magyar eredetére vall, a magyarsággal való érzelmi közösségét bizonyítja. A végtelen pusztaság «tüzes csikósaival, daliás huszárjaival, ábrándozó cigányai-

val és fekete szemü leányaival» élete végeig kedvencz tárgyai voltak költészetének; és tüzes elbűvölő hegedűjátékával, valamint számos más vonással egyetemben azt hirdeti, hogy magyar vér folyik ereiben. Ezért méltónak tartom és csak hálakötelességet vélek leróni, ha születése száz éves fordulóján az egész művelt világgal együtt mi is megáldjuk azt a napot, mely bennünket egy Lenauval megajándékozott. Csak egy keserű érzés fog el bennünket, ha t. i. ezen a napon visszagondolunk arra a sok sorscsapásra, mely szegény költönket érte és a borzasztó halálra, melylyel kimult. Maga is mondja: «Nem tartozom a boldog költők közé, kik műveikben gyönyörködhetnek, mert a szomorúság kísérete nélkül soha sem jelent meg nekem életemben az isteni.» Hogy mi tette őt ilyené, azt legjobban azon szerencsétlen életviszonyok magyarázzák meg nekünk, melyek közt felnőtt, valamint későbbi életének lefolyása.

* * *

Strehlenau Niembsch Miklós Ferencz — csak később nevezi magát nemesi prædicatuma első szótagjának elhagyásával Lenau-nak — 1802 augusztus hó 13. született Csatádon, Temesvár közelében, hol atyja, ki tiszthelyettesi rangjáról csak azért mondott volt le, hogy megházasodhassék, a kamarai hivatalnál irlnoki minőségben nyert vala alkalmazást. Lenau saját magyarázata szerint «Csata» németül annyi mint «Schlacht», a «d» a végén pedig annyi mint «deine», tehát «Csatád» = «deine Schlacht, die du durchzukämpfen hast.» A Niembsch, vagy ahogy régebben irták, Niemtz név a szláv Niémetz, Nemazra vezethető vissza és annyit jelent, mint a «Német.» Őseinek bölcsője Strehlen porosz-sziléziai városban ring, hol a Niembschek már a XVI. században igen előkelő szerepet vittek és a legbefolyásosabb patriciusi családok közé tartoztak. Poroszországból mint katonák nemsokára Bécsbe és innen megint Magyarországra kerültek, hol költönk is született. Szülői házi viszonyai igen szomorúak voltak. Atyja szenvedélyes kártyás és könnyelmű, lelkiismeretlen ember volt, ki rövid idővel költönk születése előtt, midőn legidősebb leánykája halálos ágyán feküdt. Temesvárra megy orvosért, de itten régi szenvedélyétől elragadtatván kártyázni kezd. A szegény kétségbeesett anya, ki már-már haldokolni látja drága leányát, otthon várva-várja férjét az orvossal és megkönnyebbülten lélezkzik fel, mikor kint lépteket hall, de ime férje és az orvos helyett előbbinek két játszótársa lép be és egy

17,000 frtról szóló kötelezvényt mutat be neki, mely összeget könnyelmű férje kártyán elvesztett és a melyért a szegény asszonynak kell jótállani, ha férjét a börtöntől meg akarja menteni. A szerencsétlen család lakóhelyét nemsokára Ó-Budára, az anya szülőhelyére teszi át, de a lelkiismeretlen atya ép úgy mint Bécsben, hová állást keresni ment, kicsapongó ledér életét itt is mindaddig folytatja, míg testben és lélekben megtörve haza nem tér és 1807-ben gümőkórban meg nem hal. Természetes, hogy ilyen apa, ilyen boldogtalan családi élet és azon keserű nyomorúság, melyben a szegény család maradt, csak a legkárosabb következményekkel lehetett költönni fejlődésére. De az anyát, a szép Maigraber Terézt, ki igen előkelő, vagyonos ó-budai polgári családból származott, szintén érheti szemrehányás. Mert túlságos engedékenységgel, melylyel különösen kedvelt fia Miklós iránt volt, oly tulajdonságokat oltott belé, melyek későbbi életében nehéz, keserű terhévé váltak. A míg élt, folyton gondozta és kifogyhatatlan szeretetével környezte, de midőn ő is elhagyta és a minden tekintetben elkényeztetett fiú egyedül állt a könyörtelen világban, ezen pótolhatlan veszteség érzetében megszállta a sötét kétségbeesés, a melancholia, mely egész életében elkísérte és melyről így énekel:

«Du geleitest mich durch's Leben
Sinnende Melancholie!
Mag mein Stern sich strahlend heben,
Mag er sinken — weichest nie.»

Hogy mily hálás fiú volt Lenau, azt számos szebbnél-szebb költeménye bizonyítja, (Zuflucht, Einst und Jetzt, Der offene Schrank, Der Seelenkranke), valamint Faustjából «Der Abschied» és «Der Traum» cz. részletek. Van-e valami szebb, mélyebben érző szívre valló dolog, mint e sorok:

«Mensch, du flieh mit deinem Schmerz
An die heimathlichste Stelle,
An des Trostes reinste Quelle,
Flüchte an das Mutterherz,
Doch die Mütter sterben bald;
Hat man dir begraben deine,
Flüchte in den tiefsten Wald
Mit dem wunden Reh — und weine.»

De térjünk vissza a szegény, legnagyobb nyomorúságban

hátramaradt családhoz! A szegény özvegy gyermekeivel a vérmezőre megy lakni, hol egy kis házikóban húzódik meg, mely eleinte kápolna volt és hajdani sirkertben állott. Ezen környék az amúgy is jámbor és istenfélő gyermek kedélyére mély hatással volt, a mint ezt «Der nächtliche Zug» cz. Faust-jelenete bizonyítja. Lelki nyugalmát csak egy istentagadó Mihics nevű nagybátyja zavarja, ki Voltaire tanaival ismerteti meg a fiút. «Még sincs Isten» hirdeti neki egész nap és ugyane szavakkal veri fel az ártatlan gyermeket éjjeli álmából. Tanulásra nem igen szorították a fiút, inkább madarak után leskelődött és gitározni, később meg hegedülni kezdett tanulni, a miben oly nagy mesterségre vitte. Csak midőn Stockerauban élő gazdag nagyszülői segíteni kezdik, fog tanuláshoz és 1812-től 1815-ig négy gymnasiumi osztályt végez a piaristáknál. Színészi tehetsége is már korán nyilvánult; kalandos életről álmadozik és 13 éves korában egy másik iskolatársával Amerikába akar szökni, de csak Salzburgig jutnak. Édes anyja e közben másodszor ment férjhez egy Vogel nevű orvoshoz. Ugyanazon évben elhunyt édes anyja után 20,000 frtot örökölt, mely összeg elég gondtalan életet biztosított volna a családnak, ha első férje után maradt tetemes adósságokat nem kellett volna vele törleszteni. Nemsokára (1816-ban) átköltöznek Tokajba, hol dr. Vogel jobb praxist remél. Itt:

«Wo der Bodrog klare Wellen
Mit der Tisza grünen, klaren,
Freudig rauschend sich gesellen,
Wo auf sonnenfrohen Hängen
Die Tokajertraube lacht»

töltötte Lenau ifjúkorának két legszebb évét, melyre későbbi életben is legszivesebben emlékezik vissza. Tanulni ugyan egy egész évig nem tanult, mert Tokajban nem volt gymnasium, de a következő évben Kövesdy József magántanítójának vezetése alatt, — ki elsőnek figyelmeztette a szülőket fiuk fényes tehetségére, egyzersmind dicső jövőt jósolván neki — két osztályt végzett (5. 6. oszt.) és a vizsgát a közeli újhelyi gymnasiumban kitünő eredménnyel tette le. Fontosabb mindezeknél, hogy Tokajban «a tüzes bor, sarkantyus huszárok, barna czigányok, mélabús halászok és szép leányok» hazájában, költői természete hatalmas impulzusokat nyert. Sokat járt-kelt erdön és mezőkön, hol a váltakozó tájképek varázs-hatásában gyönyörködött. Itt sajátította el magának azt a művészies madárfütttyöt, melylyel később is mindenkit bámu-

latba ejtett. Ezen benyomások alatt keletkezett p. o. az 1831-ben a Wiener Zeitungban megjelent «Werbung» cz. költeménye, mely a magyar föld egész varázsát tükrözteti. Mely ifjú szív nem dobogna hevesebben, mikor arról a csendes halovány, mélabús fiuról hall, kit ezer kötelék fűz drága szülőföldjéhez, de a ki szintolyan hős szeretne lenni, mint a milyenek ősei voltak és ezért a tüzes cigányzenének és a toborzó gúnyos megjegyzéseinek hatása alatt felköti a kardot és beáll katonának. És ime még az edzett férfiak is könyezni kezdenek, mikor ezt látják, mert:

«Ahnen sie des Jünglings Ehre,
Ahnen sie sein frühes Grab?»

Kapcsolatosan evvel még egy másik dologról akarok itt megemlékezni, mely szintén mutatja, mily nagy vonzódással és ragaszkodással volt Lenau mindenkor drága szülőföldje iránt. Midőn Pest városa az 1838-iki nagy árvíz által oly iszonyú kárt szenvedett, Lenau nemcsak lendületes prologust írt, melyet egy jótékonyczélu előadás alkalmával Pesten elmondtak, hanem legszebb dalait is elküldte azon album számára, melyet Witthauer Frigyes a károsultak javára kiadott és ugyanerre példáját követő bécsi barátjait is buzdította. És mily meghatóan tudta Lenau stuttgarti barátjainak azt az örömet leírni, melyet érzett, mikor Bécsben magyar parasztokkal találkozott, kik kis szekerekön szénát vittek oda. Ennek illata, mondja, mindég eszembe juttatja ifjúkorom boldog napjait. Kár, hogy Lenau csak két évig maradt Tokajban, maga leginkább sajnálta, de sorsa másképp akarta. Házi tanítójának vissza kellett mennie a pesti egyetemre, más tanítót nem találtak és így az anya öt gyermekével, csak azért, hogy kedvelt fia tanulhasson, Pestre megy lakni új nyomor elébe. Férje csak szűken támogathatta: mert keveset keresett és így szomorú napokat élt a szegény család, melyek alatt Miklósunk gyakran vigasztalta övét eszes ötletei és művészi hegedűjátéka által. Még késő éjjel is hallották a kis kamrából a mélabús tüzes cigány-dallamokat. Ezt az inséges állapotot azonban nem birták ki sokáig és így a nagyszülők, kik már régóta sürgették, hogy unokáikat adják át nekik, majd ők gondoskodnak nevelésükről, könnyen érték el céljukat. Az anya ugyan semmikép se akart megválni Miklóstól, «szemefényétől», de a fiú, belátván, hogy így semmire se mehet, Teréz testvérével megszökik hazulról és Stockerauba siet nagyszüleihez (1819). A szegény anya nagyszomo-

rúan Tokajba megy férjéhez, de az lehetetlenség rá nézve, hogy drága fiától oly messze legyen, azért ráveszi férjét, hogy költözködjenek át Pozsonyba. Így hát közelebb van kedves Miklósához, ki Bécsben a philosophiát hallgatja. Sajátságos, hogy itten, daczára annak, hogy minden tekintetben jó dolga volt, e követelményeknek nem felelt meg és a philosophia első évfolyamát kénytelen volt megismételni. Ekkor ismerkedik meg Kleyle Frigyes, későbbi jó barátjával, valamint ennek révén Zsófia unokahugával, ki később mint Löwenthal Zsófia költőnk leghívebb barátnője lett és a legnagyobb befolyással volt rá. A szünidőt nagyszüleinél tölti, hová egyszerre csak édes anyja is eljön. Rég nem látta kedves fiát, nem bírta ki tovább a tőle való távollétet; eszébe juttatja azon boldog idöket, mikor együtt lehettek és kérve-kéri, hogy ne feledkezzék meg róla. De hogy is gondolhatta ezt Miklósáról, ki nem egyszer biztosította és még is írta neki: «Csak ön, édes anyám, ért meg engem egészen». 1821-ben Teréz, a költő kedvencz nővére, Bécsben Schurz számvevőségi tisztviselővel és költővel házasságra lép és Lenau a fiatal házaspár házában második otthont talál. Sógóranak példáján buzdulva költeményeket kezd írni — 19 éves korában — a tanulást egészen elhanyagolja és e miatt nagyszüleivel meghasonlik. Édes anyjához siet, ki tárt karokkal fogadja; de a boldogság nem tartott sokáig, anyagi viszonyai rákényszerítik, hogy nagyszüleivel kibéküljön és ezek nagylelkűen beleegyeznek, hogy a philosophia helyett jogot tanuljon, még pedig Pozsonyban édes anyja közelében. De már a következő évben — nagyatyja közben meghalt — Bécsben újból philosophiát hallgat és 1823-ban Kleyle barátjával együtt Magyar-Óvárra megy a mezőgazdasági iskolába. Érdekes, hogy miért tette ezt. Nagyatyja annakidején beleegyezett volt abba, hogy a philosophiát a joggal cserélje fel, halála után vissza akart térni a philosophiához, de ezt nagyanyja ellenezte, hogy egyiküknek se legyen igaza, Lenau gazdász lesz. De ezen studium még kevésbé elégithette ki, mint a két előbbi, és így csakhamar egészen elhanyagolja. Inkább a pusztákon lovagolt, sétált és költeményeket írt. Óvári tartózkodásának köszönhetjük a «Heidebilder» cz. költeménysorozatot, melynek legkiválóbbja a «Heideschenke». (Ich zog durch's weite Ungarland — Mein Herz fand seine Freude stb.) Tárnya a betyárok táncmulatsága egy csárdában. Már megelőzőleg írta volt a: «Frage, Ghasel, Unmögliches, Der Unbeständige, Die Göttin des Glückes» cziműeket. Óvárról félévi tartózkodás után

Bécsbe tér vissza — édes anyjától kísérve — hol ez alkalommal egészen 1826-ig marad és eleinte a jogot hallgatja. De ezt csakhamar újból abban hagyja és az orvostanra adja magát, még pedig oly szorgalommal, hogy már-már az utolsó szigorlat előtt áll. Ekkor megunja ezt is — lásd Faust-részleteit «Der Besuch, die Lection» — tétlenül áll ott és habozni kezd, mint oly gyakran életében. Oka ennek, hogy ez se tudta kielégíteni, mindég ide-oda ingadozott és így elmulasztotta ezt az alkalmat is, hogy biztos kenyérre tegyen szert és existenciáját megállapítsa. Természetes tehát, hogy igen boldogtalannak érezte magát, szerföltött ingerlékeny volt és embereket látni se akart maga körül. Csak Schurz sógorával érintkezik sűrűen, kinek befolyása alatt Klopstock ódáiba merül és Höltyt forgatja, mint ezt ódái mutatják. Bürger és Voss is csakhamar kedvencz költői lesznek és az emberiséggel is kibékül. Ekkor Neuner «Silbernes Kaffeehaus» cz. helyiségét kezdi látogatni, mely ezentúl nagy szerepet visz költőnk életében, mert itt találkoztak Bécs legkiválóbb költői és művészei. Megismerkedik itt Seidl, Bauernfeld és Grünnel, valamint Grillparzerrel. Zavartalanul folytak napjai, mihez hozzájárult, hogy elhunyt nagyatyja után 500 aranyat örökölt. Csak egy nő zavarja lelki nyugalma, kit Bertha név alatt ismerünk és a kivel már 1823-ban benső viszonyt kezdett vala. Bertha ekkor 15 éves szegény, atyátlan leányka volt, ki művelésben nem igen részesült, de szintoly mély érzelmű, ábrándos természetű vala, mint költőnk maga, ki ezt a szerencsétlen viszonyt sohase tudta elfelejteni; még akkor se, mikor Bertha hűtlenül ott hagyta és egy gazdag görög kereskedőhöz csatlakozott. Édes anyja, mint mindenbe, úgy ebbe is be volt avatva, sőt több ízben még közvetítő szerepet is vitt. Az e viszonyra vonatkozó költeményei közül csak: «Sehnsucht nach Vergessen, Das todte Glück, Am Bette eines Kindes», és mint legszebbet «Die Waldkapelle»-t említem, melyet a válás után írt. A hűtelen alak benne Bertha, az örült a költő maga; mintha sejtette volna, hogy milyen sorsra fog egykor jutni! Egyáltalán sajtáságos, mily gyakran emlékezik meg beszédeiben és műveiben az örülségről, hogyan játszik vele, míg végre kitör rajta. Így talán helyén lesz egy ilyen örülségi jelenetet felemlíteni, melyet véghez vitt, midőn egyszer Matu-sinsky, lengyel barátjával gyorskocsin Weinsbergből Stuttgartba utazott. Hogy a többi kellemetlen utasoktól megszabaduljanak, Lenau előzetes megbeszélés folytán örültnek tetteti magát és ezt a

szerepet oly nagy mesterséggel játszsza, hogy az utasok mind elmenekültek, M. barátja pedig megborzadva sokáig szóhoz se tudott jutni. Mikor aztán bámulatának adott kifejezést, Lenau ezt felelé: «Már régóta félek, hogy egyszer csakugyan megőrülök». De még mielőtt ez történt, 1829 október 24. érte a legnagyobb csapás, mely érthette: elvesztette édes anyját. «Nincs kétség — mondja Schurz sógora — hogy Lenau nagy költői tehetségét kizárólag csak édes anyjának köszönheti; ezen forró világos napon gyúlt lángra hatalmas teremtő szelleme. Csakhogy a tűz anyjánál kifelé, fiánál pedig befelé égett; amaz könnyüvérű, epés, emez nehézvérű, búskomor volt. Nagy engedékenységének, valamint fia istenítésének tulajdonítható, ha ez szeszélyes, ingerlékeny, makacs és némi tekintetben önző lett, a mi azonban nem zárja ki, hogy néha nagy áldozatokat is tudott hozni. Bátorságát, merészségét, mely a legvégsőre is gyorsan elszánja magát és számos más tulajdonságát mind tőle örökölte, úgy hogy nem csak vére, hanem szelleme szerint is egészen az ő fia volt. Ezért hamvait örökké áldani fogjuk.»

A következő évben 1830-ban meghalt nagyanyja is, ki után 10,000 frtot örökölt. Most vége minden tanulásnak, ámbár csak még egy orvostani vizsgája volt hátra. Hiába kéri barátjai, hogy fejezze be tanulmányait és biztosítsa jövőjét, hiába figyelmeztetik, hogy ezen kis töke kamatjaiból nem élhet meg. Nem használt semmi, Lenau hátat fordított minden tanulásnak és egészen a költészetre adta magát, avval biztatván barátjait, hogy a doctorátust majd csak leteszi Heidelbergben, mely új lakóhelyétől, Stuttgarttól nincs messze. Hogy miért tette át lakóhelyét Stuttgartba, azt az ausztriai censura magyarázza, hol költeményeit nem adhatta ki, valamint az akkor virágzásnak indult «Schwäbische Dichterschule», melynek kiváló tagjaihoz (Schwab, Uhland, Kerner, Mayer, Pfitzer, Sándor württembergi gróf), közel akart lenni. Csak nagynehezen búcsúzott bécsi barátjai és rokonaitól, különösen egy Antoniewicz nevű fiatal lengyeltől, kivel utóbbi időben együtt lakott és a ki pompás lengyel dalaira buzdította, valamint Teréz nővérétől és Schurz sógorától. Így hát kis vagyonával, melynek nagy részét — egy pár ismerősének tanácsa folytán a börzén játszván — csakhamar el is veszítette, 1831 augusztus 9. Stuttgartba indul, hogy Cotta kiadóival tárgyaljon. Evvel új szakasz kezdődik Lenau életének történetében. Erdemes lesz tehát, mielőtt ebbe belekezdzenék, kissé visszapillantani eddigi költői munkásságára.

Mindjárt akkor, mikor költői tehetségét felfedezte, (1821) a költészet azon faját kezdé művelni, mely életének végeig az uraló maradt: a lyrát. Azt már említettem, hogy Schurz sógorának befolyása alatt Klopstock és a göttingaiak voltak első mintaképei, kiknek sentimentális, seraphikus költészete az akkor 19 éves ifjú lelkére nagyobb hatással volt, mint Schiller, Goethe vagy a romantikusok. Később aztán Platen és Heine léptek Klopstock és Höltz helyére, különösen akkor, mikor Berthával folytatott viszonya véget ért. Ez egyszersmind nagy fordulatot jelent Lenau életében. Ama nagy csalódás, mely őt Berthával érte, azon undor, mely elfogja, hacsak «ezen érdemetlen, aljas teremtésre visszagondol», továbbá lelki gyötrelmei és kételyei oly lelki állapotot idéztek elő nála, melyben az ember minden addig szent érzelmet gúny tárgyává tesz, az egész emberiséget és világot megveti — egy szóval a magát felemészítő búskomorság áldozatává lesz. Ezt eléggé bizonyítják e viszonyra vonatkozó már említett költeményei, melyekben mindég csak hűtlenség, örültség, élet-halálról szól. Ugyanebbe az időbe esnek azon költeményei is, melyekben a természetet oly gyönyörűen festi. Különösen a mi a tájképi árnyalatok gazdagságát illeti, senki sem vetelkedhetik vele kortársai közül: a magyar pusztát, a nagyszerű Alpesekeket, melyekre Bécsből több ízben kirándult, a fenséges tengert egyforma művészettel tudta leírni. Nyilvánosság elé addig csak a következők kerültek: «Die Jugendträume», (megjelent az Aurorában 1828 N. Niembsch név alatt) «Die Werbung» (megjelent a Wiener Modezeitungban 1830 április 3. teljes névvel) és az allegorikus álom: Glauben, Wissen, Handeln, (a Spindler-féle Damenzeitungban 1830-ban N. Lenau álnév alatt). A többit mind magával vitte Stuttgartba, hol Lenau nevét akkor még csak kevesen ismerték. De a gyors sorrendben következő költeményei gondoskodtak róla, hogy Lenau neve rövid idő alatt nemcsak ismeretes, hanem híres is lett. Mindenki sietett vele megismerkedni, de ő vonakodott sok ismeretséget kötni és a már említett egy pár költői barátján kívül leginkább csak Reinbeck tanárhoz és ennek feleségéhez csatlakozott, ki mint nagytehetségű művésznő több képet festett Lenau «Schilflieder» és «Waldlieder» cz. műveivel. Ő nálok lakott Lenau, valahányszor Stuttgartba jött; ők, különösen Reinbeck Emilia lettek a költő bizalmasai. Emilia ápolta őt, midőn beteg volt, ő értette meg legjobban, ő tudta szeretetteljes, kiméletes türelme által rossz hangulatában meg-

nyugtatni és gyakran sértegető szeszélyeinek elejét venni. Természetes, hogy igen jól érezte magát itten és Reinbeckék is csakhamar nagyon megkedvelték, úgy hogy sohase látták szívesen távozni. Benső barátjai közé számította ezenkívül Sándor württembergi grófot (költői néven Alexander von Serach), kit már Bécsből ismert és a kinek serachi kastélyában (Esslingen közelében) gyakran megfordult, továbbá Justinus Kernert, a Weinsbergben lakó «szellemlátót», kinek csintalan humora Lenau búskomorságának sötét fellegeit mindég el tudta oszlatni és végre az akkor Stuttgartban lakó Schwabot, ki a Cotta-féle Morgenblattot szerkesztette, melyben akkor, mint a német családi lapok legkiválóbbjában, Lenaunak több költeménye is! megjelent. Utóbbinak házánál ismerkedett meg feleségének unokahugával, Gmelin Saroltával, ki különösen Beethoven — Lenau kedvencz zeneszerzője — műveinek művészi előadásával már első találkozásuk alkalmával fellelkesítette izgékony lelkét, míg ez viszont a «Waldkapelle» cz. költeményének érzéstartalék előadásával tett rá mély benyomást. Ezen ismeretség annyira fejlődött, hogy Lenau a Schwab-családtól sürgetve Saroltát egy időben komolyan feleségül akarta venni. De később megint másképp gondolkozott:

«Zweimal ist kein Traum zu träumen,
Noch Gebrochnes ganz zu leimen».

írja egyik barátjának és evvel szerencsétlen bécsi viszonyára gondolván, végkép szakított Saroltával, ki később dr. Hartmann orvos felesége lesz. Lenau közben Heidelbergben is járt, hogy doctorátust tegyen, de Spinoza művei nagyobb vonzóerővel voltak rá, mint az orvostudomány, úgy hogy oklevel nélkül tért vissza. Saroltához (Lotte) való viszonyának a szebbnél-szebb költeményeinek egész sorozatát köszönhetjük, így első sorban a gyönyörű «Schilffieder»-eket, továbbá a «Winternacht, Stumme Liebe, Mein Stern, Scheideblick, Waldgang, Ohne Wunsch» címűeket. Sokáig nem tudta Saroltát elfelejteni, egészen csak Löwenthal Zsófia volt képes szívéből kiszorítani, azon nő, kivel Kleyle barátja révén Bécsben megismerkedett volt és a ki költőnk leghívebb, legbensőbb barátja, tanácsadója lett egészen sirjáig. Ő vele még később is gyakran fogunk találkozni, előbb azonban egy másik fontos eseménnyel kell beszámolnunk: Lenau amerikai útjával.

Már mikor nagyanyja halála után örökségének nagy részét a

börzén elvesztette volt, azon furesa gondolata támadt, hogy kivándorol egy pár évre Amerikába, földbirtokot vesz ott és aztán meggazdagodva tér vissza. Azonkívül phanthasiáját az őserdők iskolájába akarta küldeni, a Niagara zúgását hallani és Niagara-dalokat írni. Egyszersmind csodálatos hatást remélt ezen útról kedélyére és végre irodalmi befolyások is hatottak reá. Valamennyi nevezetesebb korabeli író és költő Amerika fris, szűzies természetéért lelkesedett, hol őket exotikus pompájú képek, végtelen erdők tele virágillattal várják. Még két német fejedelmi ház tagját is (a weimari és a wiedi herczeg) elragadta az amerikai láz, miért nem a mi nyugtalan természetű költőnket is? 1832 márczius havában belép tehát egy kivándorló társaságba, junius 25-én útra kel Mannheim-ból a Rajnán és Hollandián át és október 11-én — a hosszú úton hegedüléssel és költemény-irással foglalkozván leginkább — (Die Seejungfrauen, Meeresstille, Seemorgen, An mein Vaterland) Baltimoreban partra száll. A benyomás, melyet az amerikaiakról és földjükről nyer, a lehető legrosszabb, úgy hogy már-már csak a Niagarát akarta megnézni és aztán a legelső alkalommal Európába visszatérni. Belátta u. i., hogy itt csak szívtelen spekulánsok laknak, hogy itt az embert csak gépnek tekintik, hogy itt a szellemi életnek nincs helye. «Das sind nicht vereinte, sondern verschweinte Staaten», így ítélkezett a reményeiben csalódott költő az amerikaiakról számos kivándorlottal együtt, ki szintén szomorú tapasztalatokra tett szert e tekintetben. Mint már említettem, mindjárt ott is akarta őket hagyni. De baltimorei ismerősei végre mégis más véleményre térítették és így tovább utazott és Pennsylvania északnyugati részében 5000 frtéért 1000 hold földet vett. Minthogy a szerződés-kötés hosszabb ideig tartott, Lenau az ősz és telet is ott töltötte, hol azonban az élet sehogysé se tetszett neki. Leginkább kimenekült a szabad természetbe, napok hosszat bolyongott az őserdőkben, de ezek is csak egyre tanítják: a természeti erők szívtelenségére, (Die Heidelberger Ruinen), melyek minden életet elnyomnak (Der Urwald) a mint azt a rideg valóság is teszi. (Ahasverus, der ewige Jude). Hasonló, mulandóságra emlékeztető gondolatok kísérhették őt folyton ez időben, a mint ezt: «Die Rose der Erinnerung, Waldestrost, Abmahnung, Der Postillon» cz. költeményei mutatják. Itt írta továbbá a «Klara Herbert» cz. románcycylusnak nagy részét, többet a «Schilffieder»-jei közül a «Mario-netten» cz. epikai költeményét, valamint a «Das Blockhaus» cz.

költeményét, melynek eredete egy több száz mérföldre kiterjedő szán-útjára vezethető vissza, politikai színezetű költeményeket (Protest, Der Unentbehrliche) stb. Az amerikai útjára és tartózkodására vonatkozó költeményeit a «Reiseblätter» és «Atlantica» címek alatt találjuk együtt. Végre, mint ide tartozókról, még a «Reise, Traum, Sturm» cz. Faust-részleteiről kell megemlékeznem.

Miután a szerződést szerencsésen megkötötte, földjeit Fülöp szolgájának bérbé adta, maga pedig visszatért Európába, hol Brémában 1833 június havában partra szállt. Szerencsés megérkezését a matrózokkal együtt vad tivornyában ünnepli meg, melyet Faustjában (Görg) leír. Azután pedig stuttgarti barátjaihoz siet és meglátogatja Sándor, württembergi grófot, barátját, kinek Mária nevű nővére oly nagy hatást tesz rá, hogy szintén Faustjában (a két Mária) megörökíti. Sajnos, hogy két kellemetlen vendéget is hozott magával Amerikából, mely sok szomorú órát okozott neki — a skorbutot és a közhányt, de másfelől sok értékes tanulságot is hozott magával ezen útjából. Így pl. amerikai tartózkodása meggyógyította őt a szabadság és függetlenség chimærájától, melyekért mint ifjú annyira lelkesedett és meggyőzte őt arról, hogy az igazi szabadság csak keblünkben honol, a mi akaratunkban, gondolkodásunkban, érzésünkben és cselekvésünkben. Már mikor Brémában partra szállt, Menzel Literaturblattjából értesült, mily lelkesen fogadta közben megjelent költeményeit a közönség és kritika egyaránt. Előbb csak egy kötet jelent meg belőlük, nemsokára egy másik követte ezeket. Finom, gyöngéd érzéséhez, mély gondolkodásához hozzájárul még a nyelvnek eddig utól nem ért zenéje, mely összhangot sajnos csak a költőnket lépten-nyomon kísérő és gyakran reménytelenséggé fejlődő melancholia zavar. Legjobban szereti a magányosságot:

«Ach, Einsamkeit, wie trink' ich gerne
Aus deiner frischen Waldeisterne!»

felelé egyik barátjának, ki utolsó alpesi kirándulásáról tudakozódott. Lenau dalait rövid idő alatt mindenütt gyönyörrel olvasták — hirneve meg volt alapítva.

Hogy miért nem jelentek meg Bécsben, hová még ugyanazon év szeptember havában elment, annak oka, mint már említettem, a censura volt, mely költőnket mindjárt Bécsbe való visszatérése után megidézte és figyelmeztette, hogy osztrák írónak a műveit nem

szabad a külföldön kiadnia. A censor ama kérdésére, hogy ő az a Lenau Miklós és hogy ismeri-e a törvényt? igennel felelt, de mindjárt hozzátévé, hogy ezen tilalom őt nem érinti, mert ő magyar honpolgár. Így hát nem árthattak neki. Más alkalommal is meggyűlt a baja a censurával, midőn Károly főherczeg örömnépére írt prologusán változtatni akartak. «Vagy változatlanul jelenik meg, vagy egyáltalán nem», mondá Lenau; a censor kénytelen volt engedni és a költőt aranyéremmel tüntették ki. Ez idei bécsi tartózkodásának legfontosabb eseménye azonban újabb találkozása Löwenthal Zsófiával, (már 11 éves korában látta volt), kinek neve, mint költőnk leghívebb barátnőjének neve, ezentúl halhatatlanul össze van kapcsolva az övével. Az a benső, ideális barátság, mely köztük kifejlődött, ritkítja párját és Lenau életének fejlődésére sok tekintetben irányadó volt. 120 levelet közöl Schurz sógora, melyet Lenau Zsófiához intézett és melyet mint főforrást mindenkinek át kell tanulmányozni, ki Lenauval foglalkozik. Mert nemcsak szerelméről szólnak, hanem a legszebb és legmélyebb gondolatok és nézetek egész kincsesházát tárják fel előttünk az életről, Istenről, Krisztusról, halhatatlanságról, phantheismusról stb. Különben Lenau maga is megjegyzi, hogy ezen leveleket mindazoknak ismerniök kell, kik őt meg akarják érteni. Ezen viszonyoknak köszönhetjük a «Sophie» czímmel ellátott költemény-sorozatot, melyekben megható hangon panaszkodik, hogy napjait nem töltheti ezen szellemes, érzésteli, nemes asszony oldalán. Persze hiába! Lenau megint ott kereste boldogságát, hol nem találhatta. Zsófia befolyása alatt fogott hozzá első nagyobb művéhez, Faustjához. Előbb azonban egy pár kisebb epikai költeményéről akarok megemlékezni u. m. «Anna»-járól, melyet egy svéd barátjának hatása alatt írt, ki neki bécsi tartózkodása alatt borzalmas svéd történeteket mondott el, továbbá a két Miskáról, (Mischka an der Theiss 1835 és Mischka an der Marosch 1842), melyben a cigányzene csodás varázsát dicsőíti és végre a «Johannes Ziska» cz. cyclusról, melyben megint vad szellemei tombolnak. «Klara Herbert»-ről és a «Die Marionetten»-ről, melyeken Amerikában oly szorgalmasan dolgozott, már szoltam és így áttérhetek Faustjára.

Goethe Faustjának második része 1832-ben a nagy költő halálának évében jelent meg. Mindenki csak erről beszélt, mindenki csak a halhatatlan költő dicséretét zengte. Csak Lenau, ki ekkor Menzel Wolfgang befolyása alatt állott, tartozott azon pár.

kivétel közé, ki evvel nem értett egyet. Ő szerinte «a költészetnek azt a profán piszkot megint le kell mosnia, melyet Goethe 50 éven át classikus kézzel rá kenni igyekezett» és mindenek előtt a Faust-problema megoldásának módja ellen tiltakozott. Goethe ugyan megírta Faustját — szokta mondani — de azért e tárgy nem Goethe monopoliuma, melyhez másnak nem volna szabad hozzányúlnia; ez a Faust az egész emberiség közös tulajdona. Majd irok én is nektek egyet, — így szóló bécsi barátjaihoz — de csak magam részére, melyet nem lehet kinyomatni. És hozzá is fog a tárgyhöz, melyhez a dæmoni és kísérteties történetek iránti előszeretete annyira vonzotta. Másfél évig dolgozott rajta, míg 1836-ban megjelent. De mily óriási különbség van Goethe és Lenau Faustja között! Míg amaz remekmű a szó legnemesebb értelmében, melyben az emberiség örökös küzdelmét, az emberiség egész nyomorát rajzolja, míg Goethe mindég a tárgy fölött áll és azon uralkodik, addig Lenau Faustjában csak a saját benső bomlottóságának képmását tárja fel előttünk. Innen van, hogy a míg Goethe Faustja végre azon belátásra jut, hogy minden bölcsesség veleje összes erőnk czélszerű felhasználásában, kötelességünk hű teljesítésében keresendő, addig Lenau Faustja, ki élvezeten és bűnön át akar az igazságig keresztültörni, új meg új bűnbe esik és végre öngyilkossá lesz. Megtagadni persze nem lehet tőle, hogy becsületesen, komolyan keresi az igazságot, de:

«An ihm nagt die alte Erdennoth,
Der Zweifel und der bittere Tod.»

Hogy Faustjának egyes részletei csak saját élményeit tükröztetik vissza, azt ilyen subjectiv költőnél nem lehet csodálni. Már előzetesen is említettem, mi birta rá egyes részletek megírására. (Anyja halála, orvostani tanulmányai, amerikai útja stb.). Itten csak egy érdekes epizódról akarok még beszámolni, melyet szintén Faustjában értékesített. Midőn Lenau egyszer egy községi vendéglőben egyik barátját várta, víg parasztok közé keveredik, kik a cigányokkal kedvencz nótákat huzatják. Költönket mulatozás közben annyira elragadja a lelkesedés, hogy hangos «Éljenek»-be tör ki, a primástól elkéri a hegedűt és a cigányokkal együtt elhúzza a Rákóczy-indulót. A parasztok eleinte ünnepélyes csenddel hallgatják, de mikor végzett, hangos örömrivalgásba törnek ki, vállaikra emelik és körülhordják a vendéglőben. Az egyik pedig

hozzálép e szavakkal: «Te bizonyára cigány fia vagy.» E pillanatban belép barátja és mindennek vége. E jelenetre, melyet több ízben jókedvűen elmondott barátjainak, Faustjának «Der Tanz» cz. részlete emlékeztet. És mily elevenen, mily csodás szép ragyogó színekben tudja mindezeket leírni. Csak egy kelléke hiányzik ezen epikai-lyrai költeménynek: a művészi egység, melyen Lenau szabad, korlátokat nem ismerő szelleme oly szívesen túlteszti magát. Ez azonban nem állotta útját annak, hogy Lenau Faustja rövid idő alatt oly közkedvelt olvasmány lett, hogy több kiadásban jelent meg és hogy olasz és cseh nyelvre is lefordították.

Nemsokára Faustja után egy más epikai-lyrai költeménye látott napvilágot: Savonarolája. Eleinte nagy epikai trilogiát tervezett e czím alatt: Huss, Savonarola, Hutten — később azonban, különösen Martensen, dán theologus befolyása alatt, kivel ez időben gyakran találkozott és ilyenkor theologiai-philosophiai kérdésekről vitatkozott, és mert az ellentét az egyszerű szigorú askéta és a Mediciek fényező és művészies, de egyszersmind bújá életmódja közt oly csábító volt, a trilogia középső darabjának javára döntött. Így jelent meg 1837-ben Savonarolája. A legközelebbi indító ok ennek megírására azonban, mint Lenau maga mondja, Zsófia egyik dala volt, melyet ez hozzá intézett, hogy a reménytelen szerelme miatt már-már elcsüggedő, kétségbeeső költőt vigasztalja. Már gyakran mondtam — írja Zsófiának — hogy Ön nélkül nem irtam volna Savonarolát és Kernernek mintegy kiegészítéskép az előbbihez: «A régi dæmont, a pantheismust oda küldtem, a honnan jött, t. i. a pokolba. Szívemben szigorú szemlét tartottam, sok csöcseléket kergettem ki belőle és átalakítottam szállásnak jó, barátságos vendégek számára, kiket te is szeretsz és a kik, hacsak el nem hagynak, átsegítenek majd életemnek esti útszakaszán.» A mint itten említett, Zsófiához intézett leveléből kitünik, barát-nőjének phantastikus-dæmoni Faustja nemcsak hogy nem tetszett, hanem attól tartott, hogy az ily tárgygyal való további foglalkozás az amúgy is mélabús költőre nézve nagy veszélyeket rejt magában. Ezért Lenau figyelmét másfelé kellett irányítani és Zsófia ezt sikerrel is tette, a mennyiben jámbor, istenfélő gyermekkori hitéhez, valamint tiszta szívéhez folyamodott. Zsófián kívül aztán Martensen is befolyásolta Lenaut. Igen közelfekvő és természetes dolog, hogy a katolikus Lenau és a protestáns Martensen vitatkozásuk alkalmával a protestantismus történeti fejlődéséről is

beszéltek, minek alapján aztán Lenauban azon eszme támadt, hogy a katholicismus és protestantismus közt folyó küzdelem egyes tüneményeit kifejezésre juttassa. Hogy mennyire befolyásolta Martensen, kinek alakja mindig mint censor lebegett előtte, míg ezen a munkán dolgozott, kitűnik Lenau egyik leveléből, melyben írja: «Minduntalan csak azt a kérdést vetem fel munka közben, vajjon helyeselni fogja-e ezt Martensen?» A legfőbb nehézség — Lenau saját nézete szerint — abban rejlett, hogy a katholicismus és protestantismus egyházi életét csak vázlatosan adhatta elő és a mellett mindig költőnek kellett maradnia, továbbá azon kérdés megoldása, hogy milyen formában fejtegesse Savonarola az egyház javításának szükségletét? A költő végre a prédikáció javára döntött és így ebben nem követi Martensent, ki a contemplatiót ajánlotta volt neki. Mint Faustjában, úgy itt is az a nyugtalan tépelődő szellem a főszemély, ki önmagával sohasem lesz kész, ki egész életén át elérhetetlen eszmények után törekszik — Lenau maga. Persze, hogy Faustjához képest itt egészen megváltozott. Csak néha találkozunk még sötét melancholiától áthatott helyekkel, melyek a skeptikusra vallanak, általában istenfélő, hívő keresztény szellem tölti be az egészet. Boldog gyermekéveinek élénk benyomásai erővel előtörnek és legyőzik a búskomorság sötét szellemeit. Hadd mondhassak el itt egy élményt, mely ezen fordulatra szintén befolyással volt. Midőn Lenau egyszer — így mondja el nekünk bizalmas barátja Frankl — sötét gondolatoktól kísérve téli időben pusztaságon átlövegolván egy erdőbe érkezik, egy erdész-lakás kivilágított ablakait pillantja meg, odalopódzik és egy karácsonyfát lát, melyet víg gyermeksoport vesz körül. Ez a jelenet annyira meghatja, hogy saját boldog gyermekéveire visszagondolván könnyezni kezd és gyorsan továbblovagol. Ekkor érezni kezdé, hogy minden teremtésnek közvetítőre van szüksége, hogy el ne csüggedjen, vidám, boldog hangulat vesz rajta erőt, megdermedt lelke mint a kemény jégkéreg olvadni kezd — kereszténynyé lesz.

«Es kehrt zu seinem Heiligthume
Das sturmverschlagne Herz und glaubt,
Es richtet die geknickte Blume
Der Liebe auf ihr müdes Haupt.»

Besötétedik — evvel kezdődik költeményünk — es Savonarola még mindig nem tért haza. Az éjszaka és a zivatar már el-

mult és az aggódó anya kisiet az erdőbe, hogy szeretett fiát keresse. De hiába, szomorúan tér haza és ekkor egy levelet talál az asztalon, melyben fia elmondja, hogy a bolognai dominikánusok kolostorába ment, hol lelki békéjét megtalálni véli.

«Ein Wunsch durchglüht sein ganzes Leben,
Sein Trachten immer, überall,
Ist nur die Kirche zu erheben
Von ihrem ungeheuern Fall.»

Kinek nem jutna itt eszébe az a jelenet, midőn Lenau Teréz nővérével titokban megszökik hazulról, nagyszülőihez siet és ezt levélben közölvén édes anyjával bocsánatot kér tőle?

A pápai trónon akkor VI. (Borgia) Sándor ült, a köztársaság élén Lorenzo Medici állott. A mindkettő udvaránál, valamint egész Olaszországban uralkodó fény, pompa és bujaság ellen fordul szigorú asketánk. Nagyszerű, elragadó képekben tünteti fel a költő ezen életet különösen a «Der Tod Lorenzo's des Erlauchten» cz. énekekben, valamint azon énekekben, melyekben a Firenzében dühöngő pestisről szól. Utólérhetetlen művészi előadású különösen ama jelenet, melyben a költő enyhe holdvilágos éjszakában elvezet a Mediciek gyönyörű ligetébe, hol két művészt találunk ennek szépségeibe elmerülve; az egyik Leonardo da Vinci, a másik Michel Angelo; előbbinek lelkében ezen szépségek hatása alatt megfogamzik a híres «Urvacsorá»-ja, utóbbinak ezen szépségek gyönyörű «Keresztlevétele»-t sugallják. És míg itten örökös szépségekben gyönyörködő művészek beszélgetnek, a kerti fal mellől ide hangzanak a tompa gyászénekek — temetik a pestis áldozatait. Még számos más sikerült jelenetet említhetnék, (pl. Novizen, Weihnachten stb.) melyben az olvasó gyönyörködhetik. Csak azt kell sajnálnunk, hogy Lenau e művében is az átmenet az egyes jelenetek közt igen laza vagy egyáltalán hiányzik; az indokolás se elégít ki és felel meg mindenütt. De ezen hiányokat könnyen ellefejtjük, ha e mű fényoldalait vizsgáljuk — akár a versek csodálatos ritmusaát vesszük tekintetbe, melyek a hegedűművész lendületét és tüzeit árulják el és mint édes dallamok még sokáig fülünkben csengenek, akár a mély költői gondolatokat, meglepő hasonlatokat, szellemes parabolákat és merész allegóriákat. Nagyszerűen festi azt a hatalmas küzdelmet az antik és a modern keresztény világ közt, melyet Lorenzonak végig kell küzdeni, míg másfelől Savonarolát

asszonyi gyöngédségben, mint a legbájosabb alakok egyikét tünteti fel. Lenau egyáltalán, mint ezt Faustjánál is már említettem, modern költőnek mutatkozik és határozott ellentétbe helyezkedik a Heine által hirdetett hellenismushoz. Maga mondja Savonarolájában:

«Der Traum der Alten war verloren,
Für sie so schön, für uns so schal.
Habt ihr ihn nur heraufbeschworen,
Dass er sich träume noch einmal?»

Azért el — mondja Lenau — a renaissanceszal, el a nagy pogánynyal Goethevel, el az egész antik világgal! Ezen nézete miatt természetesen sok támadásnak volt kitéve minden oldalról, mihez hozzájárult, hogy felekezeti szempontból is neki rontottak, úgy katolikusok mint protestánsok, előbbieket, mert a pápaságot oly hevesen megtámadta, utóbbiak közül pedig különösen a racionalisták, élükön Strauss Dáviddal, mert a Savonarola igen mystikus volt nekik. Barátjai azonban, köztük első sorban Martensen, és barátnői, mindenekelőtt Zsófia, e művet nem tudták eléggé dicsérni, mi igen jól esett neki és a támadásokat is elfelejtette vele. Nagyon helyesen nevezte Barthels Lenau Savonaroláját a legérettebb gyümölcsnek költőnk beteg életfájáról és teszi hozzá Martensen: «Azért mert a legszigorúbb æsthetikai követelményeket egyenesen tudta a magasabb eszmény követelményeivel.» Mindenesetre Lenau legjobb alkotása művészi szempontból.

Mielőtt harmadik nagyobb epikai költeményéről, az «Albigenser»-ről szólnék, melyeken 1838-tól 1842-ig dolgozott, meg kell említenem, hogy előbb, még pedig szintén 1838-ban, költeményeinek második kötete (Neuere Gedichte) jelent meg Stuttgartban. Hogy miért kellett négy év, míg az «Albigenser» elkészült, ezt mindinkább fokozódó idegessége, egy ezen időre eső komolyabb megbetegedése és egy újabb szerelmi bonyodalom magyarázza. Azon benső barátság, mely Zsófiához fűzte, már ismeretes előttünk. Majdnem minden évben Ischlbe megy egy időre, hogy közel lehessen «csillagjához, melyhez minden viharban felpillant.» De épen ez méginkább érezte vele boldogtalanságának egész súlyát, mely rá nehezedett azon gondolatnál, hogy Zsófia nem lehetett az övé. Idegessé tette és megfosztotta azon kis munkakedvétől is, melylyel ide jött. Köszvénye is újból bántotta és mindehhez járult a már fent említett szerelmi bonyodalom.

1839 június havában megismerkedik u. i. egy társaságban Unger Karolina, ünnepelt énekesnővel, ki iránt oly heves szerelemre gyult, hogy feleségül akarta venni. Unger Karolina azonban, «ki nemcsak a szinpadon, hanem az életben is nagy színésznő volt, a kiből nem lehetett megkülömböztetni, mi igaz és mi hamis», (Lenau saját szavai) ezen érzéseket csak azért viszonzotta, mert roppant hiú volt rá, hogy olyan kiváló költő hódolt neki. De költőnk génusza, Zsófia, azt a hamis játékot, melyet Lenauval űzött, csakhamar átlátta és komolyabb következményektől megóvta barátját. Azt tanácsolta u. i. költőnknek, midőn ez tanácsért hozzáfordult, hogy egybekelését Karolinával halaszssa el mindaddig, míg anyagi viszonyait rendezi és a művésznő nyilvános fellépését megszünteti. Ezzel időt és mindent nyert, mert idővel Lenau maga is — a mint ezt már idézett szavai mutatják — meggyőződött Unger K. szinjátékáról és végkép szakított vele. Tartósabb és nagyobb befolyással volt rá azon ismeretség, melyet ugyanazon évben Stuttgartban Sulkov — álnevével Niendorf — Emma irónővel kötött, kinek, mert mindent feljegyzett és ránk hagyott, a mit Lenau stuttgarti barátjainak körében beszélt, mi is nagy hálával tartozunk. Vele egyidejűleg megismerkedett Ágnes nővérével is, kire e két költemény vonatkozik: «Kommen und Scheiden» és «Agnes». Ekkor ismerkedik meg továbbá Hartmann, fiatal költővel, valamint Traun, Frankl és Constanttal, kik ezentúl minden ügyes-bajos helyzetében jó tanácsokkal segítik és végre Gross és Evers zene-művészekkel, kik genialis hegedűjátékát nem győzik eléggé csodálni. Hű hegedűje kíséri őt mindenüvé és vigasztalja különösen oly nehéz napokban, mint a milyeneken 1841-ben kellett át-essnie, mikor Reinbeckéknél vörhenyben megbetegszik. Jó sokáig kellett ennek utóbajai miatt szenvednie. Az 1842-iki év a legtermékenyebb, a mennyiben ekkor elkészíti a már 1835-ben megkezdett «Mischka an der Marosch» cz. epikai költeményét és a «Waldlieder» cz. dal-sorozatát. Ugyanezen v. a következő évben jelentek meg «Johannes Ziska» czím alatt képei a huszita háborúból, melyekről, minthogy ezek minden Lenau-kiadásban nagyobb epikai műveit megelőzik, már beszámoltam. A legnevezetesebb ez évi szellemi terméke, «Die Albigenser» cz. műve.

Ezen tárgyra 1837-ben Wolf Ferdinánd, kiváló romanista és a bécsi udvari könyvtár őre figyelmeztette, kihez baráti viszony fűzte Lenaut, még pedig kétségkívül azért, mert ennek forrásai

épen akkor vagy első, vagy új feldolgozásban láttak napvilágot. Ezek részint ó-provencei nyelven voltak írva, úgy hogy költőnknek ezt is meg kellett tanulnia, a mit nagy buzgalommal tett. A cselekvés színterét a virágzó Provence daltelt mezőire teszi, s ezeket nagyszerű ellentétbe tudja állítani azon vad irtóháborúval, mely ezen Istentől megáldott földet teljesen kipusztítja és szorgalmas, derék lakóitól megfosztja. Természetes, hogy Lenau a szörnyű és borzalmas dolgokat olyannyira kedvelő phantasiája mindent még sötétebben festett. Hasonlóképp tett a személyeknél is. Inczével, a tekintély emberével szemben áll Alfar, ki minden tekintélyt tagad; Pierre és Dominicussal, kik minden tekintélyben hisznek, Tivadar, a szabad kutatás híve; Armanddal, a fanatikus, középkori barát típusával, Montfort, a világi lovagiség képviselője; evvel, mint kalandorral, Roger de Béziers, a gavallér, kinek nagy ellentéte viszont Fulkó, az askéta. Mindezeket nagyszerű, merész képekben egész cyclussá egyesíti, hogy kedvencz eszméjét kifejezésre juttassa: a kétely győzedelmes hatalmát, mely őt utóbbi időben megint fokozottabb mértékben megszállta. A képek, melyeket itten fest, ugyan még lazábban függenek össze, mint Savonarolájában — Lenau maga is különben szabad költeménynek mondta — de azért előnyére válik e művének, hogy tárgyát a felekezeti kérdések szűk köréből ki tudta vonni. Nem egy vallás megújításáról van itten szó, hanem a vallás megújításáról általában. És mintha a nagyobb feladattal a költő ereje is nőtt volna! Az «Albigenser» legtöbb éneke oly monumentális szépségű, oly pompás színezetű, oly szent szenvedélyvel tele, hogy e nemében ritkítja párját. Alakokat, mint III. Inczét, Pierret vagy az albigensek hőseit, Alfart és Roger de Bézierst komor fenségükben annyira tudta a költő fényes tehetsége a többi hit-harczosok nagy tömege fölé emelni, hogy mintegy világtörténelmi hatalmak tűnnek fel előttünk. Egészen a modern költészet szellemében nem elégedett meg költőnk a vezérek dicsőítésével vagy ezen borzasztó küzdelem külső cselekvésének bemutatásával, hanem megrendítő képekben feltárja az ember belsejének elvadulását ilyen felekezeti harcban, elvezet bennünket a szegények és nyomorultak kunyhóiba, kiknek szenvedéseiben részt veszünk és még a mezőre is kikísér, melyet a szorgalmas földműves művel. Sok jelenet tárgyal szolgált festőművészeknek, így a várkastély udvarán levő kút, melyhez a troubadour érkezik, hogy megható énekében azt a szép leánykát sirassa, ki egyszer e kastélyban lakott

és a ki kétségbeesésében akkor, mikor e kastélyt is felperzselték és minden élő lényt legyilkoltak, e kútba ugrott. Ezen leírás szerint festette Lenau hű barátnője — Reinbeck Emilia — a lavouri várkastélyt a fűvel körülnőtt kúttal és a halovány dalnokot, ki a hársfához támaszkodva lantján kedvesének sorsát oly megható hangon siratja. Megrendítő tragikum van továbbá azon jelenetben, hol a kegyetlen Montforti Simon a száz legvitézebb eretnek hősnek, kiket Brom várának bevételénél elfogott, kiszuratja a szemét és csak Alfar vezéröknek hagyja meg a félszemét, hogy Foix grófnhoz visszavezethesse. Mily gúnyosan hangzanak Monfort szavai:

«Für ihn zu seltenem Rosenkranze
Hab ich gefädelt euch an diese Schmur.»

Más részletek megint saját élményein alapulnak. Így pl. a «madárfészek» egy kirándulásra emlékeztet, melyet Lenau Stuttgartból egy szomszédos kolostorba tett, a hol a Reinbeck-ház egyik tagja egy ily fajta fészekre figyelmeztette. Hasonlókép a «Wanders Gruss» annak köszönheti eredetét, hogy egy galambetetés alkalmával a költőt egy szép fehér galambra figyelmeztettek, melynek szárnyán vércsepp csillogott. És mi végre a «Nachtgesang»-beli álmot illeti, ezt a költő valóban megálmodta. A történelmi tények sorrendjét illetőleg nem ragaszkodott szigorúan az időrendhez, hanem úgy használta fel azokat, a hogy legjobbnak tartotta. Így az ostromlások elseje nála a bromi, aztán következik a carcassonei és csak végre a béziersi, míg mindez tulajdonképen megfordítva történt. III. Incze pápát tovább hagyja életben, Montfort pedig meghal, holott a történelem azt bizonyítja, hogy Montfort két évvel tovább élt, mint a pápa stb.

A bírálók véleményei «az egyház ezen legnagyobb szomorújátékát» illetőleg természetesen nagyon eltértek egymástól. Azok, a kik Savonarolát, mint keresztény remekművet nem tudták eléggé dicsérni, hevesen nekirontottak, míg viszont azok, kik Savonarolát mint a mysticismus és pietismus vegyülékét elítélték, ezt égis magasztalták. Abban azonban mindketten egyetértettek, hogy ezen mű is bővelkedik költői szépségekben, melyek lépten-nyomon költőnk fényes tehetségét, geniusának nemességét bizonyítják. Lenau maga is a legmerészebb, legnagyobbszerű termékének mondta, csakhogy ő maga is beismeri, hogy túlságosan sötét, borzalmas. És tényleg a költő hangulata még szomorúbb lett, a reménytelen

melancholia még inkább növekedett. Íjja is egyik barátjának egyebek közt: «A minap Homeros olvasása közben feltűnt nekem egy szó, mely mostani lelki állapotomra oly jellemző. Ezen szó az ἀμφιμελας = köröskörül fekete». Az emberektől mindinkább visszavonult, nagyobb társaságba el se ment, (így visszautasította a meghívást a Grillparzer-ünnepélyre Bécsben 1844). Ritkán vannak jó napjai, ritkán szállja meg víg hangulat — mintha maga is sejtette volna, hogy mi következik, midőn a Reinbeck Emiliához intézett levelében az 1844-iki évet «Vierschrötiges Jahr»-nak nevezi, melytől nem sok jót vár. Félénksége, állhatatlansága, szemének ijesztő villámlása mutatják, hogy Lenau nagymérvű neurasthenikus. Ilyen állapotban indul Stuttgartba, hogy az «Albigenser» cz. művének első kiadását előkészítse, Savonaroláját újból kiadja és költeményeinek 7. kiadását rendezze. Ebben a kiadásban közli gyönyörű szép «Waldlieder»-jeit, valamint több erotikus dalt. A «Lass mich ziehen, Mein Herz, Einem Gemüthskranken, Der Kranke in Garten, Welke Rosen, Zweifelnder Wunsch, Der Pechvogel, Beethovens Büste» — a realistikus alakok; «Der Räuber im Bakony, Der arme Jude, Die Drei» mind itt található. Barátjai megijedtek, mikor látták és szívtelen, visszariasztó modorát tapasztalták, mely mélyen fekvő physikai lehangoltságra mutatott. Idegei roppant ingerlékenyek, feje folyton fáj, étvágya, álma nincsen. Maga is érzi, hogy lefelé megy vele. Mindehhez hozzájárult, hogy anyagi dolgai is sok keserűséget okoztak neki. Így tehát szívesen csatlakozott Reinbeckékhez, kik szintén gyengélkedvén, a nyarat Baden-Badenban akarták tölteni. Lenau jótékony hatást remélt ezen fürdőváros zajos életétől beteg kedélyére és egyszersmind az előkelő világ élvvagyó életét akarta megfigyelni és «Don Juan» új drámai költeményében értékesíteni. Barátjainak legnagyobb csodálkozására igen drága és fényesen berendezett lakást bérelt a legzajosabb utcában és oly emberekkel érintkezett leginkább, kik neki egész természetüknél fogva sohase voltak rokonszenvesek, pl. Auerbach. Dolgozni, nem igen dolgozott, hanem e helyett inkább élvezett és barátjait búskomor, vagy tüzes, vad nótáival mulattatta. Egy szép nap egyszerre csak avval lepi meg őket, hogy völegénye Behrends Máriának, egy 32 éves frankfurti nőnek, ki anyjával szintén Baden-Badenben időzött. Alig egy párszor volt vele együtt és már eltökélt szándéka, hogy megkéri. Midőn ez édes anyjával nemsokára elutazott, utánuk indult és Frankfurtban ünne-

péyesen eljegyzi. Jegyese kellemes, gyöngéd teremtés volt és egy nemes szív minden vonzó ereje megvolt benne, de anyagi viszonyai, melyeket Lenau túlbecsült vala, igen kedvezőtleneknek bizonyultak. Költőnk ugyan sohasem volt pazarló, de mégis hozzá volt szokva, hogy tisztelői és barátjai, kikhél — anyagi dolgokkal nem törődven — élt, gondoskodjanak anyagi szükségleteiről. Ezen keserű csalódás után tehát nem maradt egyéb hátra, mint hogy maga biztosítsa jövőjét anyagi tekintetben. Eleinte Heidelbergben a philosophia magántanára akart lenni, aztán egy tragœdiába fogott, melytől dús jövedelmet várt, később megint Mendelssohnnal együtt oratoriumot szándékozott írni, mely páratlan lesz a maga nemében. Végre azonban mind erről lemond és Cotta kiadójához fordul, kinek abban a reményben, hogy előzékenységében előnyös szerződést köt vele, átengedi összes iratait. Ez azonban csak 20,000 frtot ígér és ezt is csak 5 év alatt kamatok nélkül. Nem a legjobb hangulatban Bécsbe utazik, hogy születésének napját Zsófiával együtt tölthesse. Ez legjobb barátnőjének bizonyul ez alkalommal is. Kiméletesen bánik vele és midőn egész szívét előtte feltárja, megint csak azt tanácsolja neki, hogy mindaddig, míg anyagi viszonyai rendezve nincsenek, ne gondoljon házasságra. Schurz sógora pedig arra figyelmeztette, hogy a Cottával kötött szerződés cseppet se előnyös rá nézve. Lenaunak ez annyi fejtörést okozott, hogy még később is, miután megőrült, folyton csak számíthatott.

Szeptember 15-én Bécsből, hol oly feltűnő jó kedvű volt, hogy mindenki elcsodálkozott rajta, Stuttgartba indult — előbb Linzig hajón, aztán gyorskocsin. Ezen vízi útján írta költeményét: «Blick in den Strom», melyben kétségbeeső hangulata és jövőjére vonatkozó borús sejtelmei újból nyilatkoznak. A fárasztó út, újabb bosszankodás, mikor Cottával nem tud megegyezni, a hogy remélte, folytonos izgatottsága végre egészen kimerítették régóta betegeskedő költőnkét. Szeptember 29-én — épen mikor Reinbeckékkal reggelizett — egyszerre csak hangosan felkiáltva a tükörhöz szalad, hol borzadva látja, hogy félarcza megbénult. Szélhűdés érte, mely csak megelőzője volt az október 12-13-án bekövetkezett első örvényes rohamnak, melyet aztán számos más követett. Állapota (folyton sírt, zokogott, egész teste reszketett) olyannyira rosszabbodott, hogy a winnenthali tébolydába szállították, honnan Schurz sógora 1847-ben Ober-Döblingbe vitte. Itt, hol a legnagyobb magyar, Széchenyi István gróf, töltötte utolsó napjait, míg nem a

halál szenvedéseitől megváltotta; itt hunyta le szemét a halhatatlan költő is örök álomra 1850-ben augusztus 22-én. A paralysis progressiva befejezte munkáját. Sajat óhajtása szerint a weidlingi sirkertbe temették, hol egy gránit-oszlop a költő arczképével bronzból öntve és e felirással «Lenau» jelöli azt a helyet, hol a Niembsch-család utolsó ivadéka nyugszik, kit a természet oly fényes tehetségekkel áldott volt meg, de a ki ezeket nem tudta értékesíteni, mert nem tudott magán uralkodni.

Lenau költői hagyatékából barátja Grün Anasztáz csak egy kis kötecskét tudott összeállítani, mely 31 költeményt, egy «Helena» cz. drámai töredéket egy és «Don Juan» című teljes drámát tartalmaz. A költemények közé felvett olyanokat, melyeket Lenau eddig, vagy a censor miatt, vagy æsthetikai tekintetből ki nem adott, vagy pedig csak a legutolsó időben írt, minő Blick in den Strom, de keveset gyönyörködhetni bennök. Legkiválóbb «Don Juan»-ja, mely megint valódi, igazi Lenau. Az anyagra ugyanazon barátjai figyelmzették, kik ezt az «Albigenser»-nél tették, első sorban Wolf. Ugyanekkor jelent meg u. i. Dohrn «Spanyol színház»-ában Tellez Gábor (Tirso de Molina) Don Juan drámája német fordításban. Hogy Lenau ezek mellett Don Juan többi fontos feldolgozásait is, mint pl. Grabbe 4 felv. «Don Juan és Faust» cz. tragœdiáját, valamint Byron «Don Juan»-ját tekintetbe vette, bizonyos. De csak tekintetbe vette, mert mindenki, ki Lenau erős subjectív érzését ismeri, már előre tudhatja, hogy ezt a művet is csak azért írta, hogy egyéni érzelmeit kifejezésre juttassa. Lenau mintegy szükségét érezte ennek azon két vallás-bölcséleti mű után, mely ezt megelőzte. Így hát műve úgy az eredeti Don Juantól, mint a többi feldolgozástól nagyon eltér. Mert míg a mondai hagyomány alapján álló eredetiben Don Juan, egy előkelő család ivadéka, számos gaztettet követ el és a gyilkosságtól sem riad vissza, míg végre maga is gyilkosság áldozata lesz — Lenau Don Juanja nem pusztá kéjvágyból igyekszik egyik nőt a másik után elcsábítani, hanem azon nemesebb sóvárgástól indítatva, hogy végre oly nőt találjon, ki neki a világ összes nőit pótolhassa, csak ezt az egyet akarja elérni. Ugyanezt akarta Lenau is, mikor a «Der Pechvogel» cz. költeményében mondja :

«Drei Dinge hätt' ich gern vollbracht,
Gestanden einmal in der Schlacht,

Ein holdes Weib als Braut errungen,
Ein Söhnlein froh im Arm geschwungen.»

És ha továbbá szemmel tartjuk ezt a 3 momentumot, melylyel Lenau Don Juanjában találkozunk t. i. a játék-szenvedélyt, az erkölcsi romlottságot és a hitetlenséget, önként eszünkbe jut Lenau kicsapongó atyja, azon W. nevű gróf, ki Lenau édes anyját el akarta csábítani és Mihics nagybátyja, ki a vallásos fiút Voltaire tanaival megismertette.

E munkán, mint tudjuk, Baden-Badenben dolgozott leg-szorgalmasabban; sajnos, hogy a katastropha bekövetkezése megakadályozta abban, hogy befejezze. Még a winnenthali tébolydában írt egy költeményt betétül «Don Juan»-jába e címmel: «Eitel nichts». Grün azonban nem teljesítette e kívánságát és e költeményt nem vette fel. Nem csodálkozhatunk rajta, ha e mű, melyet Lenau maga csak: «Privatspass» és «hohe Herrnmarrotte»-nak mondott és a melyetsohase akart kinyomatni, mert befejezetlen maradt — a költő betegségének jeleit hordván magán — nem talált oly lelkes fogadásra, mint előbbi művei. Akadtak hangok melyek «elhibázott kísérletnek, jelenetsorozatnak minden eszme alak és cselekvés nélkül» mondták, (Litterarisches Centralblatt 1851), de voltak viszont olyanok is, melyek (l. Kürschner: Remek-írók kiadását) a költőnek érzéki, erkölcsi tekintetben soha nem sértő hevét, valamint egyes szép jeleneteket (pl. Klosterscene, Die Bolze) nem győzték eléggé dicsérni. Csak az újabb időben részesült e mű is nagyobb elismerésben.

Mije volt hát Lenau korának? kell kérdeznünk most, mikor fejtegetéseink végén állunk. Castle megadja erre a feleletet, mikor Laubeval egyetértőleg mondja: «Romantikus és modern, ösztön-szerű és öntudatos, symbolistikus és realistikus, speculatív és positivistikus, Uhland és Heine egy személyben, ki a mult szellemét a jelenével, a népköltő szellemét a műköltőével egyesíti.» Az érzékiség mindig nagy szerepet vitt életében, kedélyállapotok és szenvedélyek uralkodtak rajta, egész lényege ellentétekből állott, hasonlítván e tekintetben Rousseau- v. Byron-hez. Mindenekelőtt sajnálandó, hogy egészen elhibázott nevelésben részesült és hogy későbbi életében oly szerető szívre nem talált, mely a közeledő viharokat kellő időben le tudta volna csillapítani, költőnket a melancholiájából ki tudta volna ragadni. Mennyivel inkább élvez-

nők megható lelkes dalait, ha még az a nyugodt szépség és tiszta összhang is meg volna bennök!

De e nélkül is a legnagyobb költők közé kell őt számítani, kire annyival is büszkébbek lehetünk, mert — ámbár német nyelven írt és ámbár a mély alaposág, vallásos skepsis és ideális törekvés inkább német költő jellemvonása nála — Lenau mégis oly tulajdonságokat is egyesít magában, melyek azt hirdetik, hogy nemcsak születésénél, hanem érzésénél fogva is magyar; érttem: költői hevét, búskomorságát, lelkének mélységét és a természet iránti rajongását. Ezt különben egész életének lefolyása is bizonyítja, mert bárhol van, mindig ránk gondol és hazájába sóvárog vissza lelke, melyet dicsőíteni soha meg nem szünt. Tartozzunk azért mi is azon hálás népek közé, kik külföldre származott nagyjaikat is tisztelik és becsülik és emeljünk mi is szívünkben hű, örökös emléket a «legszerencsétlenebb emberek, legnemesebb férfiak, leg-hatalmasabbgondolkozók és legnagyobb költők egyikének».(Schurz).

JACOBI KÁROLY.

EPIDAUROS.

Görögország földjének tudományos átkutatása csak a mult század utolsó három tizede óta folyik rendszeresen. A régebbi ásátásokat minden módszer nélkül s oly fölületesen végezték, hogy azok helyén újabb ásátások váltak szükségessé, melyek nyilvánvalóvá tették az előző kor eljárásának hiányosságát; elég itt pl. hivatkozni az athéni Akropolisnak vagy tavaly nyáron Aeginának megismételt átkutatására. Mindenképen érdekes, hogy az ásátások új korszakát dilettáns archæologus nyitotta meg: Schliemann, a kinek nagy sikerei valóságos versengetést idéztek elő a művelt nemzetek archæologusai között; a francziák, németek, angolok és amerikaiak, kikhez újabban az olaszok, osztrákok, sőt a kisebb nemzetek közül a svédek és hollandusok csatlakoztak, egymásután kérték és kaptak engedélyt a görög kormánytól az ókori görögség azon helyeinek fölkeresésére, melyek mint a vallásos tiszteletnek, a nemzeti játékoknak vagy általában a műveltségnek egykori központjai, Hellas történetében szerepet játszottak. Ezek az ásátások, melyekből derék részt vettek ki maguknak a mai görögök is, az építészeti és szobrászati emlékeknek, műipari leleteknek és fölíratoknak oly

hosszú sorát hozták napvilágra, hogy azok révén az antik élet- és művészetről való ismereteink rendkívül megbővültek s részben alaposan meg is változtak. S ezen a téren még sok értékes fölfedezést várhatunk. A jövőben számos helyen eszközzendő ásatások gazdag eredménnyel kecsegtetnek; a görögség-lakta vidékeknek, úgy az anyaországnak, mint Kis-Ázsiának és a szigeteknek, főleg Krétának átkutatása még korántsem ért véget, hanem csak most indult meg javában és sok, ezután megoldandó föladatot ró a minden nemzetbeli archæologusokra.

A letűnt évszáz végén eszközölt ásatások között előkelő helyet foglal el Epidauros. A görög archæologiai társaság, melynek egyebek közt Zeus dodonai, Demeter eleusisi szentélyének, Lykosurának, Rhamnusnak, az athéni Asklepieionnak ismeretét köszönjük, 1881-ben kezdte Kavvadias kitűnő vezetése mellett az epidaurosi hieronban ásatásait s azokat 1898-ig folytatta. Az eredmény gazdagon jutalmazta a kutatók fáradozásait s azok révén Epidaurost a klasszikus ókor legérdekesebb emlékhelyei közé számítjuk. A görög államok történetében E. ugyan sohasem játszott valami fontosabb szerepet, de mint búcsújáró- és fürdőhely annál nagyobb volt jelentősége a népeletben; a görög föld minden vidékéről ezrivel zarándokoltak oda jámbor hittel a betegek és nyomorultak, hogy Asklepios szent berkében gyógyulást keressenek; a szentély hírének növekedésével arányosan fényes épületek emelkedtek a szent kerületben, melyek a görög művészet fejlődésében számot tesznek; színháza, mely valamennyi hasonló épület között a legjobb karban maradt ránk, a görög színház berendezésére vonatkozó új elméletnek lett kiinduló pontja; az epidaurosi hieron csakhamar túlszárnyalta Asklepios tiszteletének régiebb helyeit s anyaintézete lett annak a számos hasonló czélú intézménynek, melyek a *φιλανθρωπότητος* isten tiszteletét az akkor ismert világ minden részében népszerűvé tették.

Az ásatások eredményeinek összefoglaló ismertetését 1900-ban tette közzé azok intézője, *Kavvadias* (a görög régiségek főfelügyelője), *τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν* czímén.*) Ugyanazon szerzőnek másik nagyszabású publicatiója: *Fouilles d'Épidaure*, melynek I. (eddig egyetlen) kötete 1893-ban jelent meg Athénben, csak az 1887-ig terjedő ásatásokat öleli fel a fölirotokra**) való különös tekintettel. *Defrasse* archæologus és *Lechat* építésznek díszmunkája (É., *restauration et description des principaux monuments*

*) Βιβλιοθήκη τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας II. Ἀθήνησιν. 1900. V. ὀ. Β. φη. W. 1900. 1026. és 1067. s. k. l.

**) Ezt kiegészíti Chr. *Blinkenberg* munkája, *Les inscriptions d'Épidaure*. 1895. (Az utóbbit nem láttam.)

du sanctuaire d'Asclépios, Paris 1895) ellenben az épületek leírására fekteti a főszólyt s azok restaurálását kísérti meg.*)

Asklepios szentélye a saroni öböl mellett, Aeginával szemben fekvő Epidaurus városától nyugatra terült el 2¹/₂ óra járásnyira, egy széles völgykatlanban, melyet észak felől a Titthion, dél felől a Kynortion hegye határol. A magányos, kies fekvésű völgyet két jelentéktelen, rendszeresen száraz medrű patak szeli át, s itt-ott egyes fák és sűrű bokrok borítják. A régi város helyén épült Epidhavra falu ugyan elég közel fekszik a hieronhoz (12 km.), kikötőjének elhagyatottsága miatt azonban a vasúttal és hajóval egyaránt könnyen fölkereshető Nauplia, tehát nyugat felől szokták meglátogatni, a honnan a görögországi állapotok közt meglepően kényelmes (kb. 30 km. hosszú) és szép, tájképi részletekben bővelkedő országút visz a romok helyére; szélei mentén több helyütt látni az Argos felől vezető antik út maradványait.**)

A romok egy része az ásátások előtt is volt látható és azon körülmény, hogy a nép azok helyét még ma is, évszázak mulva, hieronnak (*σὰ ἱερό*) nevezi, a szentély egykori hírének és jelentőségének ékes bizonyítéka.

Pausanias a II. könyv 26–28. fejjében írja le a szentélyt, melyet *τὸ ἱερόν ἄλλος τοῦ Ἀσκληπιοῦ*-nak, majd egyszerűen csak *ἄλλος*-nak vagy *ἱερόν*-nak nevez. Az *ἄλλος* név joggal illette meg, mert ha nem tudnók is, hogy a völgyet és a körül fekvő hegyeket borító erdő a török gazdálkodásnak esett áldozatul, az egykorú fölíratok vonatkozásaiból megállapíthatjuk, hogy árnyas ligetek borították a szent kerületet. Ennek pontos terjedelmét ma már nem határozhatjuk meg, mert a szentélyt nem övezte fal, mint Zeus olympiai *ἄλτις*-át; a klasszikus korban ugyanis csak határcövek (*δροί*) képezték a *περίβολος*-t. A nyugati és déli oldalon látható fal, melyet soká a szentély eredeti határfalának tartottak, a Kr. u. IV. évszázban épült.

A Delos szigetére vonatkozó ismeretes tilalomhoz hasonlóan, E-ban sem volt megengedve a szentély területét szüléssel vagy halállal megfertőztetni, s azért az asszonyok, kiknek gyermekáldásért való könyörgését az isten meghallgatta, sietve távoznak a hieronból és kérésük csak a szent kerületen kívül teljesül. (1. *ἱάματα* fölírat, 1. 2.) A haldoklókat pedig irlgalmatlanul utasították ki a szentélyből *καὶ ἡ τελευτῆ τοῖς κάμουσιν ὑπαίθριος ἐρίνετο*. Különösen a szentélyben

*) Birálatát Ch. *Chipiez*től l. Revue arch. 1896. I. 38–59. 380–2. Lechat válaszáat u. o. 369–379. Jó áttekintést nyújt *Herrlich* kis munkája: E., eine antike Heilstätte. Berlin 1898. V. ö. még *Frazer*, Pausanias III. 236–259. V. 570–585. és *Ilberg*, Asklepios, Neue Jahrb. 1901. 297.

***) Magam 1901. ápr. 12-én látogattam meg E.-t Dörpfeld vezetésével.

alkalmazott szolgák és családjaik szenvedtek sokat ezen, a mai fölfogás szerint embertelen törvény miatt, de ezen a szomorú állapoton csak századokkal később segített egy római ember, Antoninus senator, külön épületet emelvén a lebetegedő asszonyok és a haldoklók számára.

A szentély bejáratát képező *díszkapu* északon volt, az Epidauros városába vezető úton, Asklepios templomától körülbelül 200 méternyi távolságban. Ma már csak mészkőlapos alapja áll fönn, a melyre kétoldalt lejtős följáró vezetett. A közelben talált oszloptörödékekből megállapíthatjuk, hogy külső homlokzatát hat ión, a belsőt pedig hat korinthisi oszlop alkotta. Az oszlopfetek, a gerendázat részletei a hieron legszébb épületének, a tholosnak formáit utánozzák, annyira, hogy Kavvadias szerint a kapu csakis a tholos után épülhetett. A propyläumok nem foglalták el az út egész szélességét, hanem kétoldalt még gyalogjárónak való helyet hagytak szabadon. A fölíratát Theophrastus őrizte meg számunkra:*)

Ἄγγον χροῆ νοσῶτο θωωδέος ἐντός ἴοντα
ἐμμεναί· ἄγνεϊν, δ' ἐστὶ φρονεῖν ὄσια.**)

Gyógyulást kereső híveitől megköveteli tehát az isten, hogy tiszta szívvel közeledjenek hozzá, a mint tanítványaitól, az Asklepiadoktól megkövetelte orvosi esküjök, hogy tisztán és jámborul őrizzék meg iltöket és művészetöket.

A szent terület középpontját *Asklepios temploma* foglalja el, mely mostani állapotában a pusztulás szomorú képét nyújtja; rajta kő kövön nem maradt. A lépcsöket is fölszaggatták, hogy köveiből kiszedhessék a bronz- és vaskapcsokat. Csak a stylobatesnek kegyelmeztek meg, mert annak kőlapjai kapcsok nélkül illeszkednek egymáshoz. De azért mégis egész pontosan rekonstruálhatjuk a templomot, bár kőanyagának legnagyobb részét elhurczolták és abból is, a mit meghagytak, úgyszólván semmi sem maradt in situ. A stylobatesen ugyanis jól látjuk az oszlopok eredeti helyét és rajta a cella falának is maradtak nyomai. S ha így alaprajzát illetőleg semmi kétség sem támadhat, fölépítéséről elég hű képet alkothatunk magunknak egyrészt a köröskörül heverő épülettagokból és töredékekből, másrészt abból a terjedelmes fölíratból, mely a templom építéséről szól és részletesen fölsorolja az építkezésnél közreműködő mesterembereket, művészeket és szállítókat, a fölhasznált anyagokat és azoknak árát. A templom istenképéről pedig Pausanias tudósít

*) περί εὐσεβείας 68. Bern.

***) Illatos oltárhoz ki közel légyen szive tiszta —
És ki a tisztaszívú, az, kinek érzete szent.

Kempf J. ford. szerint.

minket. Az épület dór rendszerű peripteros hexastylus volt; krepidomája, melyen emelkedik, nem tömör falazás; alapfalat csakis a cellafal és az oszlopok sora alatt találunk, a stylobatesnek egyéb, meg nem terhelt részeinek fedőlapjai csak széleikkel nyugszanak egymástól szabályos távolságban vont párhuzamos körétegeken és ezeknek közei törmelék-kövel és földdel voltak kitöltve. Az ezeken át fölszivárgó talajnedvesség tehetette fölöslegessé Asklepios szobra elefántcsontlemezeinek olajjal való kenetetését, mint az Olympiában dívott Zeus szobránál, s ez a körülmény kelthette a templom fölügyelőinél azt a hiedelmet, hogy az istenkép forrás fölött áll. Mert a Pausaniasnál (5, 11, 11) említett forrásnak szorgos kutatás után sem tudtak nyomára akadni. A stylobates a görögországi emlékeken leginkább szokásos három lépcsőfokot mutatja, a mely három lépcső csak kezdetben, a kisméretű templomoknál volt járásra alkalmas, később az arányok növekedésével számuk nem változván, oly magasra nőttek, hogy keleten, a bejárat oldalán külön kisebb lépcsőfokok beékelését tették szükségessé. Asklepios templománál az egyptomi építésre emlékeztető lejtős följáró (Rampe) pótolja a lépcsőket és ezt, a görög épületeknél csak kivételesen előforduló berendezést, ú. l., különös szeretettel alkalmazták Epidaurosban, mert Artemis templománál, a tholosnál és a propylaiaknál is ismétlődik. A templom hossza 24·35 m., szélessége 13·04 m.; tehát aránylag kis épület, a Parthenon méreteinek még felét sem éri el. Arányaiban a rendesenél nagyobb szélességet mutat, a minek magyarázatát az *οπισθοδομος* hiánya adja; ennek a feltűnő arálynak megfelelően hosszoldalain a homlokzati oldal hatos oszlopszámának egygyel megtoldott kétszerese helyett csak 11—11 oszlopot találunk. Az oszlopok barázdáinak száma 20, alsó átmérőjük 0·9 m., egymástól való távolságuk 2·35 m.; anyaguk — a szállítók hazája után következőtve, Korinthosban tört — mészkő tuffa, *πῶρος*, melyből a templom minden része épült; épen csak a sima-t faragták márványból. Az oszlopok fejeit és a rajtok nyugvó gerendázatot a márványt utánzó vakolattal borították és befestették; a festés költségei a számadások szerint 3178 drachmát tettek, a fölirat hézagjai miatt azonban valószínűleg többre is került. A metoponoknak nem volt szobordíszök. A templom hajóját (a föliratban: *σaxός*), melynek méretei 10·3 × 3·9 m., három oldalról másfél méter vastag zárt fal övezi. Világosságát a keleti oldalon levő nagy ajtónyíláson át nyerte.*) Hosszoldalainak keleti folytatása és az in antis közé foglalt két oszlop előcsarnokot (*πρόδομος*)

*) Defrasse föltevésének, hogy a templom hypæthralis szerkezetű volt, nincs semmi alapja. Sokkal nagyobb hajó világítására is teljesen elegendő az ajtón át beözönlő napvilág; kár az amúgy is kétséges hypæthralis templomoknak számát így önkényesen szaporítani.

képez. A két oszlopot a fallal rácsozat kötötte össze, a középső intercolumniumot puszpángfából készült ajtó (*θύρασμα*) zárta. A cellába vezető ajtó szintén *πύλος*-ból való volt, csakhogy azt még elefántesontból faragott gazdag betét is díszítette, melynek anyagáért a szállító, Sotairos 3070 drachmát kapott; az ajtók készítéseért és a cella mennyezeteért 9800 drachmát fizettek Thrasymedesnek. A cella padlóját fehér mészkeő fődte, az istenkép basisát, ép úgy mint az olympiai Zeus szobránál, fekete eleusisi kőlapokkal vették körül. A kazettás mennyezet és a tető fából készült, az ereszen vízhányókként oroszlánfejek szerepeltek. Az oromfalak szobrászati díszének modelljét a fölirat tanúsága szerint az athéni Timotheos készítette (*Τιμόθεος ἔλετο τύπους ἐργάσασθαι*) 900 drachmáért. Ugyanő faragta ki az egyik tympanon akroterionait 2260 drachmáért, míg a másik oldal akroterionaiért 2240 drachmát fizettek egy különben ismeretlen szobrásznak, Theotimosnak. Ezekből az akroterionokból ránk maradt három (athéni nemzeti múzeum 155—157. sz.), két jó karban levő, egymással szemben lovagló nereida (a nyugati homlokzat jobb és baloldaláról) és egy jobbkezeben madárral ábrázolt szárnyas Nike torsoja (a keleti homlokzatról). Mind a három parosi márványból faragott mű sokkal közelebb áll az attikai-ión, mint a peloponnesosi iskolához s az athéni Nike-templom balustrade-dolgaival mutat föltűnő rokonságot. A keleti oromfal valószínűleg a kentaurosok harcát ábrázolta s belőle csak jelentéktelen töredékek maradtak fenn, nevezetesen egy kentauros feje (pentelei márványból), kit üstökénél fogva ragad meg ellensége. Az athéni nemzeti múzeumnak két más (136. 137. sz.) töredékes szobra (pentelei márványból), egy bokrosodó lovon ülő, kezében baltát forgató amazon és egy másik amazon, mely sebesülten hanyatlik le lováról, a nyugati oromfal szobordíszéről való, melyről tudjuk, hogy amazonok harcát tárgyalta. Mindkét szobor kiváló alkotás, az amazonoknak testhez símuló könnyű ruházata kitűnően érezteti a női test formáinak szépségét. A föntemlített Timotheos talán azonos Skopasnak hasonló nevű művésztársával, a ki részt vett a halikarnassosi mauzoleum szobrászati díszítésében, s a kinek Plinius (36, 31) a déli oldal szobordíszét tulajdonítja, míg Pausanias (2, 32, 4) egy Troezenben levő Asklepios-szobrot említ tőle. A templom chryselephantin istenképéről azt írja Pausanias, hogy csak félakkora, mint az olympiai Zeus athéni szobra és hogy Asklepiost trónján ülve ábrázolja, a mint baljában botot tart s jobbját egy kígyó fején nyugtatja, míg lábánál kutya hever. A trónt díszítő reliefeken Bellerophon tes harcza volt látható a Chimairával és Perseusa a Medusa fejével. Mint valamennyi chryselephantin-szobor, ez is nyom nélkül eltűnt; fogalmat alkothatunk azonban magunknak róla egyrészt epidaurosi ezüstpénzek, másrészt azoknak a pentelei márványból való domború műveknek alapján (athéni n. múzeum, 173. és 174. sz.),

a melyek a periegeta leírásának teljesen megfelelő s a Phidias-féle olympiai Zeus-szobor hatását sejtető módon¹⁾ ábrázolják az istent és valószínűvé teszik Kavvadias föltevését, hogy a Thrasymedes-féle Asklepios nyomán készültek. Thrasymedes, Arignotos fia, Paros szigetéről volt ugyanis Pausanias szerint a szobor fölíratában művészként megnevezve. Az építésről szóló fölírat nem tesz említést erről a szoborról, a mit talán úgy szabad magyaráznunk, hogy azt a templom építésének befejezése után állították föl. Elfogadható föltevés, hogy ugyanaz a mester, a ki ifjabb éveiben a belső ajtó elefántcsont díszét faragta, később a chryselephantin istenkép készítésére is kapott megbízatást.

Az építésről szóló (jelenleg a hieron helyi múzeumában őrzött) fölírat,²⁾ melyet a templomtól keletre, néhány lépésnyi távolságban találtak 1885-ben, a hieron egyéb hasonló tárgyú fölírataival együtt sok becses adattal gyarapítja a görög építési viszonyokra vonatkozó, első sorban delosi, lebadejai, peiraieusi, athéni rokontartalmú okiratokon alapuló tudásunkat. Mindezek az építésről szóló fölíratok arról tesznek tanúságot, hogy Görögország sok államának különböző jogi viszonyai között is az építés-szabályok bizonyos egyöntetősége létezett, a mi nagyon megkönnyítette a városról-városra vándorló építő művészek dolgát. Az epidaurosi Asklepios-templomra vonatkozó okirat egy kilencz darabra tört mészkőtábla mindkét oldalát födi és írása szerint a Kr. e. IV. évszáz kezdetéről való. A templom építészeti formái és szobordíszének stílusa is erre a korra utalnak. B. Keil szerint 395 táján fejezték be az építést. A vezető ἀρχιτέκτων, Theodotos, kinek külön ergasteriont építettek, naponként egy drachmát kapott, a mi tekintettel arra, hogy a munkás átlagos napibére a klasszikus korban 1¹/₂—2¹/₂ drachma között váltakozott, igazán csak tiszteletdíjnak nevezhető; a delosi fölíratok szerint az ottani ἀρχιτέκτων-t szintén rosszul fizették, 720 drachmával évenként. A Th.-nak fizetett díjak összegéből megtudjuk, hogy az építés négy évig, nyolcz hónapig és tíz napig tartott. A munkálatokat és az anyagok szállítását több (kb. 50) vállalkozónak adták ki, a kik csak részben epidaurosiak, az idegeneket (Korinthos-, Stymphalia-, Argos-, Krétából) csak epidaurosi lakók jótállása mellett fogadták föl,³⁾ a munka árának ¹/₁₀-ét

¹⁾ Ezt a hatást igazolja Athenagoras (leg. pr. Christ. 14. p. 61. ed. Dechair), ki a szobrot egyenesen Pheidiasnak tulajdonítja.

²⁾ Collitz-Bechtel, G. D. I. III. 3. (Prellwitz) 3325. sz., v. ö. Bau-nack, Aus Epidauros 1890. 23—103. l.

³⁾ A vállalkozók munkájáról szóló számadás egy (stereotypice ismétlődő) példája (13—15 sor): Σωτάδας Ἀργεῖος ἤλετο τὰν περιστάσιν ἐργάσασθαι × × × = = :: : ἔγγρας Ἀριστόλας, Δαμοκρίνης. (× = 1000, — = 10, . = 1 drachma, azaz S. a peristasisért összesen 3068 drachmát kapott).

a fölülvizsgálatig visszatartották. A kifizetett költségek összege 94536 drachmát, három obolost és négy chalkust tesz ki, a fölirat hézagjai miatt azonban bátran mondhatjuk, hogy a templom építése százezer drachmánál jóval többbe került.

Asklepios templomának közvetlen szomszédságában, DK-en, egy nagy négyszögletes épületet ástak ki, mely az egész hieronnak legrégebbi épülete s kimutathatólag az V. évszáz elejéről való. Ugyanott egy régi oltárnak maradványaira is akadtak, melynek hamu- és csontrétegéből ősrégi cserepek kerültek elő. Epidaurusnak legrégebbi föliratai is e helyről származnak. Kavvadias ez épületben látja az *eredeti Asklepios-szentélyt*, melyet az új templom építése után paplakká alakítottak át s a római időkben, sőt még később is lakás céljaira használtak. A szentély alapításának évéről és körülményeiről Pausanias nem szól semmit és ugyanő Asklepiosnak Epidaurusba helyezett születését úgy adja elő, hogy tudósítása értelmetlen compilatio benyomását teszi.*) Lehet, hogy Asklepiosnak hieronbeli cultusa Thessaliából ered, mert ott, Trikkában volt, Strabon (9, 437) szerint az isten legősibb szentélye. Az V. évszáznál messzebb fekvő időkbe tehető leletek teljes hiánya a hieronnak aránylagosan fiatal korát bizonyítja. A szentély, mely a delphii papság helyeslése mellett magának tulajdonította azt a dicsőséget, hogy Asklepios ott született, rövid idő múlva oly virágzásnak indult, hogy jelentőségében már a IV. évszáz folyamán túlszárnyalta az isten tiszteletének egyéb helyeit és számos fiókintézetet alapított mindenfelé; többek között 420-ban az athéni Asklepieiont az Akropolis déli lejtőjén, melyet a görög archæologiai társaság 1876. évi ásatásai óta ismerünk. Rómába is Epidaurusból származott át A. tisztelete, kinek 293-ban alapítottak szentélyt a Tiberis szigetén.

A hieronnak művészeti szempontból legszebb emléke a Pausanias-tól *tholosnak* nevezett épület (*οἶκον περιφερὲς λιθοῦ λευκοῦ, καλούμενον θόλος . . . θεᾶς ἄξιον*), mely a főtemplomtól DNyra fekszik vagy 20 méternyire. Csak alapfalai maradtak fenn, a mellette heverő sok épülettag azonban lehetőségessé teszi reconstructióját. Alapfalait hat kör alkotja. A külső, legnagyobb körön nyugodott a peristylnak 26, színes stuccoval bevont poros-kőből való dór oszlopa, melyeknek gerendázatában a metoponok szobordíszét reliefes rozetták helyettesítették. A levél-éktímenes, vízhányó oroszlánokkal díszített, márványsima (athéni nemz. múzeum 164—171. sz.) az antik építészet enemű legszebb alkotásaihoz tartozik. A következő körfal alapját képezi a cella falának, mely kívül fehér, belül sötét eleusisi kővel burkolt basison mészkőből volt fölépítve. A harmadik körfal a belső oszlopcsarnoknak 14, parosi márvány-

*) Wilamowitz: *Isyllos* 85. 1.

ból faragott, gyönyörű művű korinthosi oszlopát tartotta, melyek e rendszer alkalmazásának legkorábbi példái közé tartoznak. Ezen oszlopok akantos-fejei, a gerendázat ékítménye (kyma, gyöngysor, mæanderszalag) építészek és archæologusok egyező ítélete szerint úgy a finom kidolgozás, mint szépség tekintetében a görög építészet minden hasonló maradványát, még az Erechtheion díszét is, fölülmúlják. A tholos mellett három lábnyi mélységben egy teljesen ép karban levő oszlopfőt találtak (athéni nemz. múzeum 172. sz.), mely azonban az oszloptörzsrre való ráillesztéshez nincs előkészítve és azért az épülethez nem tartozhatott. Minta sem lehetett, mint sokan gondolják, mert azokat viaszból vagy más anyagból készítették, sohasem márványból s azért csakis valami ismeretlen rendeltetésű kopiának szabad tartanunk. A három legbelső alapfalon nyugodott a belső csarnoknak fehér és fekete márványból készült padlója, mely az építésről szóló föliirat szerint 7000 drachmába került. Ennek közepében Kavvadias nyílást tételez föl, a melyen át le lehetett jutni a tholos alatt levő labirinthszerű folyosóra. Míg ugyanis az alapfal három külső köre a földbe van beépítve, addig a három belső alakör között levő tér, mint azt a falak oldalköveinek gondos megművelése is igazolja, üres volt és három körfolyosót képezett. A legbelső körtől képezett kerek térben nem akadtak lépcsőnek nyomaira, a mi azonban korántsem zárja ki ilyennek létezését, hiszen falépcső is lehetett és ez esetben természetes, hogy teljesen, nyom nélkül elpusztult. Meglehet különben, hogy a lejárás titkos volt, olyformán, hogy a padló középső része fölszedhető volt és hogy a nyíláson át létra segítségével hatoltak be a földalatti körjáratba. A középső körből boltíves ajtón át be lehet menni az első körfolyosóra, abból ismét egy új ajtó nyílik a második, úgyszintén a harmadik körfolyosóra; ezek a földalatti ajtónyílások váltakozva, egy harántfal jobb- és baloldalán vannak alkalmazva, olyformán, hogy a következő körfolyosóra csak az előzőnek teljes körüljárása után lehet bejutni s így valósággal földalatti labirinthussal van dolgunk.

Ez a földalatti körjárat ismeretlen rendeltetésű és titokzatossá teszi az egész épületet. Némelyek szerint e pinczeszerű helyiség Asklepios szent kigyóinak szolgált lakásul, mások szerint a legértékesebb templomajándékoknak volt kincstára. Lechat, ki a tholost a Pausanias említette kútházzal azonosítja, cisternát lát benne, a mivel ellenkezik egyrészt az a körülmény, hogy az író szövege szerint is a *χρήνη* és a *θόλος* két külön épület, másrészt pedig a földalatti helyiség víz tartására nincsen berendezve, a mennyeiben alapja nincs kikövezve. Svoronos, ki a körszerű épületben az Antoninus Pius érmein látható Hygieia-templomot véli fölismerhetni, alsó részét Asklepios kigyó alakjára emlékeztető, temetkező helyének magyarázza. E magyarázatok egyike sem kielégítő. Meg-

lehet, hogy a földalatti helyiséget a papoktól végzett csodakúrákkal szabad összefüggésbe hoznunk, olyformán, hogy benne a betegeket bizonyos titokzatossággal körüljáratták. De bizonytalan magának az épületnek rendeltetése is. Herrlich és mások a fölíratban hagyományozott *θυμέλα* elnevezésből indulván ki, azt állítják, hogy a tholos zenés versenyek (*ἀγῶνες, ἀγῶνες θυμελικοί*) céljaira szolgált; ilyen a minden negyedik évben megtartott *Ἀσκληπιεία* részét képező agonoknak Epidauróban való megtartásáról Platon (Ion p. 530 A.) tudósít bennünket. Kavvadias elveti ezt a magyarázatot, — hiszen zenés előadások megtartására ott volt a színháznak erre a célra sokkal alkalmasabb épülete, — szerinte a tholos, mint Athénben, bizonyos áldozati szertartásoknak és a papok ünnepélyes lakomáinak volt színhelye. Legújabbban (Hermes XXXVII. 3) Dörpfeld is áldozati épületnek magyarázza.

A tholosnak átmérője 21.75 m., belső terméé 13 m. Az épület három lépcsős alapon emelkedik, a melyre kelet felől lejtős följáró vezet. Cellájának falát festmények díszítették, de nem tudjuk: belső vagy külső oldalán. Pausanias a sikyoni festő-iskola nagy mesterének, Pausiasnak, két képét írja le, egy Erostat, ki nyilat és íjját eldobván, lantot fog, és a *Μέθη* című híres képet, mely az ittasságot egy asszonynyal személyesítette, ki csészéből iszik, s a melyen látni lehetett, hogy a csésze üvegből való, sőt azon keresztül az arc vonásait is meg lehetett ismerni.

A hieronban napvilágra került a fönt említett okiraton kívül még egy másik terjedelmes, szintén mészkőlap mindkét oldalára jegyzett fölírat,* mely egy *θυμέλα*-nak nevezett épület számadásait tartalmazza és minden részében annyira ráillik a tholosra, és épen csak erre az épületre, hogy avval minden kétséget kizáró módon azonosítható. Szól pl. arról, hogy a peristasis padlójára 52, egyenként 260 drachmába kerülő, ék alakú márványlapot (*σελίδες*) használtak föl; s ennek a padlónak a hely színén talált egyes töredékeinek alakjából és nagyságából kiszámították, hogy épen 52 darabból állítható össze a külső oszlopszarnok kőpadlója. A fölírat, mely írása szerint a IV. évszáz közepénél nem lehet régiebb, az építésre fölügyelő hivatalnokok sorában 23 *ἱαροῦς*-t említ, minthogy pedig azok évenként váltakoztak, a tholos építése is legalább ennyi évig tartott. A hézagok miatt azonban bátran föltehetjük, hogy a fölírat kb. 30 papról szólott és ezek sem jelenthetnek 30 egymás után következő évet, mert a IV. század politikai viszonyai között, mikor Epidaurus mint Spárta szövetségese harczolt Thebai ellen, többször félbeszakadt az építkezés és azért Keil a tholos építésének tartamát 386-tól 330-ig számítja. A *ἱαροῦς* kezelte az építés kiadásait és bevételeit;

* Kavvadias, fonilles 93—105, tárgyalja B. Keil, Athen. Mitth. XX. (1895) 20—119. 405—450.

melléje volt kirendelve a tanácsjegyző, *κατάλογος τᾶς βουλᾶς*. A munkálatokat és szállításokat az építést vezető bizottság (*ἐγδοτῆρες, θυμελοποῖται*) adja ki hirdetés vagy kikiáltás útján, figyelmessé téve a vállalkozókat, hogy az építés színhelyére jöve, beszéljék meg a föltételeket. A nagyobb munkákat itt is idegenek (athéni, argosi, trözeni, tegeai, parosi lakók) teljesítették, kik jövetelükért útiköltséget is kapnak és kezeseket kötelesek állítani. A szerződésben a vállalkozók alávetették magukat az építő hivatalnokok és az epidaurosi tanács döntéseinek, az építés föltételeinek; a megszabott határidő be nem tartása esetében birságot fizetnek s ha akkor sem felelnek meg kötelezettségeiknek, a birságot még felével emelik. A pap minden hónap elsején utalja ki az esedékes költségeket az *ἐγδοτῆρες*-eknek, a kik aztán a lefolyt hónapban teljesített munkák árát kifizetik a vállalkozóknak és pedig különböző jártájú (*αἰγναῖον, ἀργολικόν, ἀττικόν, χορινθιον*) pénzzel. A tholost és a színházat Pausanias szerint ugyanaz a művész, Polykleitos építette. Az ásatások előtt mindenki a nagy Polykleitosra gondolt;*) az épületek megismerése óta tudjuk, hogy a tholos és a színház művésze semmi esetre sem lehetett az V. évszázbeli Polykleitos, hanem csakis annak valamely fiatalabb névrokona. Ilyet ismerünk is az argosi Naukydes tanítványában (Paus. 6, 6, 2), ki Overbeck szerint 370—330 közt virágzott, míg Furtwängler szerint már 365-ben megszűnt működni. Annyi bizonyos, hogy a tholos legszebb részletei (a korinthosi oszlopok, hajlott friz), épen azok, melyek föltűnő egyezést mutatnak a színházzal, csakis a IV. század második felében működő mester keze alól kerülhettek ki.

A tholostól és a főtemplomtól északra egy 70 m. hosszú, 9 m. széles *csarnokszerű épület* terül el Ny—Ki irányban, melyet Kavvadias az incubatio céljaira szolgáló, föliratilag *ἄβατον*-nak, egyszer *ἄδυτον*-nak, egyszer meg *ἐνκοιμητήριον*-nak nevezett helyiségnek tart, mert, eltekintve attól, hogy az egész hieronban más ezen rendeltetésnek megfelelő épület nincsen, fekvése teljesen megfelel Pausanias leírásának, a mennyiben délre nyíló homlokzata csakugyan szemben van Asklepios templomával (*τοῦ ναοῦ δὲ ἐστὶ πέραν ἔνθα οἱ ἔξεταὶ τοῦ θεοῦ καθέδουσαν*); azonkívül a kúrákról szóló steleket is itt találták és a csarnok DKi sarkában fölfedezett kút közelsége is, a mely a betegeket a vallás-követelte mosdásokhoz szolgáló vízzel látta el, ezt a magyarázatot támogatja, végül pedig föltűnő egyezést mutat a csarnok az athén Asklepieionnak alvásra berendezett épületével. Az abaton két részből áll: keleti (37 m. hosszú) fele földszintes, három oldalt fal zárja, míg déli oldalát 16 ión, magasságuk egy harmadáig korláttal összekötött oszlop alkotja, belsejét hét ión oszlop két hosszú hajóra osztja. A nyugati rész,

*) Brunn, *Kunstlergesch.*² II. 375.

mely későbbi hozzáépítés, emeletes, mert a talaj itt jóval mélyebben fekszik, úgy hogy keleti oldalán 14 lépcső vezet le földszinti részére, emelete a csarnok keleti felével egy vonalba esik. A földszint délre nyílik 13 pillérrel, melyeken dór gerendázat nyugszik, belül hat nyolczszögletű dór pillér tartja a mennyezetet; a földszinti rész pilléreinek megfelelően az emeleten, kívül 13 ión, korláttal összekötött oszlop alkotta a homlokzatot, míg a csarnok belsejét hat ión oszlop osztotta két hajóra. Belül a pillérek és oszlopok között és a falak mentén kőpadok voltak fölállítva az egész csarnokban, melyek közül egy (a nyugati rész földszintjéből) elkerülte a pusztulást. A betegek a padokon pihentek.

Ez a csarnokszerű épület volt az *incubatio* helye, a hol a betegek aludtak és a hol az isten őket álmukban meglátogatta és meggyógyította. Az *εἰρημωσις*-nek leírását Aristophanes őrizte meg számunkra Plutosában (653—747.). Chremylos, az öreg paraszt, házába fogadja a gazdagságnak vak istenét és azon iparkodik, hogy neki visszaszerezze látását, mert reméli, hogy ezáltal véget vethet a földi javak egyenlőtlen fölösztésának. Meghagyja tehát rabszolgájának, hogy a szükséges párnákról és takarókról gondoskodván, az istent Asklepios [athéni] szentélyébe vezesse. Miután tisztító fürdőt vettek, elmentek az isten szent berkébe, ott áldoztak és lefeküdtek a többi beteg mellé. Majd elmeséli a ravasz szolgáló, hogy ő nem tudott elaludni, mert egy nagy fazék bab, mely egy vén anyó fejénél hevert, szörnyen bántotta az orrát. Mikor aztán látja, hogy a pap a kalácsot és fűgét elrabolja az oltárról, «gondolva, mily szent dolgot tesz» ő is, fölkel a fazék babért.

A vén anyó meghallva neszemet
 Karját kinyújtá; én pedig sziszegve
 Beléharaptam, mint a szent kigyó.
 Ő visszarántá karját hirtelen
 S heburkolózva szépen meglapúlt.

Majd látta az istent közeledni, a ki «körüljárt méltóságosan s mind sorra nézte a betegeket; majd legénye kőmozsárt teve elé, ütővel és szekrényt.» Előbb a sikkasztó Neoklides szemének dörzsölt kenőcsöt, s úgy kente meg büntetésül, hogy szeme még jobban fájt.

Akkor pedig, Plutónnak ülve mellé
 Előbb is megtapintá a fejét;
 Majd tiszta gyolcsot vévén, a szeme
 Héját letörlé; Panakeia meg
 Arczát, fejét bársonynyal fedte be.
 Czuppanta egyet ajkával az isten,
 Mire a szentélyből két roppant kigyó
 Rohant ki.

Szépen becsúsztak a bársony alá
 S körünyalák pilláit, úgy hiszem;
 S előbb mint tíz pohár bort te kiinnál,
 Felállt Plutos, látva
 Én örömembe' tapsolék, s uram'
 Költém, — azonban kigyóstul az isten
 Nagy-hirtelen már a szentélybe tűnt. (Arany J.)

Természetes, hogy a hitetlen költő gúny tárgyává tette Asklepios papjainak eljárását, de azért leírásában bizonyára a valóságot követte. Epidaurusban is így gyógyították a papok a betegeket s az ottani Asklepieion oly sok beteget vonzott oda, hogy az abaton eredeti épülete csakhamar szűknek bizonyult s azt egy új épülettel, a nyugati szárnynyal kellett megtoldani. Strabonból (8, 374) tudjuk, hogy a hieron mindig tele volt betegekkel s azoknak csodás gyógyulása, ép úgy mint Koson és Trikkában, kőtáblákra vésett fölirotokban volt megörökítve.

(Vége köv.)

LÁNG NÁNDOR.

SCHIKANEDER EMANUEL ÉLETÉHEZ.

A magyar színészet történetében is jelentékeny szerepet játszó Schikanederről sok és tanulságos új adatot tartalmazó életrajz jelent meg a múlt évben. (*Emanuel Schikaneder*, Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Theaters, von *Dr. Egon von Komorzynski*. Berlin, 1901. 8-r. X + 196 lap.) E munka 59—60. lapján említés van arról téve, hogy Schikaneder megúván az An der Wien színpadján a francziáskodó ízlés túlságos terjedését, e színházhoz való privilegiumát 100,000 forintért eladta Zitterbarth Bertalannak. E tény kapcsolatán megjegyzi Komorzynski, hogy «Ein darauf bezügliches, *bisher unbekanntes* theatralisches Gespräch . . . ist — leider — im Besitz eines Privatsammlers und blieb mir unzugänglich». E ritkaságszámba menő röpiratnak egy példánya tulajdonomba került. Teljes czíme a következő: «Theatralisches Gespräch zwischen Mozart und Schikaneder über den Verkauf des Theaters. — In Knittelversen. Von J***** ******t, dem Verfasser des mit so vielem Beyfalle aufgenommenen Dialogs, über die Aufführung der Zaubrerflöte im Stadt-Theater. — Accipe divitias, et vatum maximus esto! *Martial*. — Wien, bey Joseph Riedl, bürgerl. Buchbinder im Schottenhof. 1802. 8° 30 l. — Tartalmát kivonatban adjuk, mert nemcsak Mozart és Schikaneder egymáshoz való bizalmas viszonyáról tájékoztat, de sok jellemző foglalt magában Schikaneder könnyűvérűségéről is, azonfölül pedig meg-

tudjuk, hogy J. W. Fischer a művében foglalt adatokat (Reisen durch Oesterreich stb. Wien, 1802. — idézve Komorzynskinál a 60. lapon és 3. sz. jegyzetben) honnan vette.

A szín Mozartnak babérligetben elhelyezett sírját mutatja. A háttérből a «*Varáz-síp*» egyik kedves dallama hallatszik: «*Der Vogelfänger bin ich ja*» . . . s utána erős taps. Mozart fölébred, körülnéz s elbámulva a babérligeten, kérdi:

Das soll wohl Galanterie der Fetzwelt seyn?
Hätten die Narren mir die Lorbeeren bey'm Leben
Und nicht erst nach meinem Tode gegeben.
Doch, es ist schon so der Welten närrischer Lauf
Man bringt Lebende um, und weckt Todte wieder auf. . .

Schikaneder Papageno-sípjával megjelenik. Mozart azonnal föl ismeri, csak azt nem tudja megérteni, hogy miként került a fejére aranyos koszorú? Sollt' er wohl schon ein Olympierseyn? kérdi. A Papageno-dallamot énekelve, nagy büszkén végzi az ugrándozó Schikaneder ezzel a szöveget: Hab ich nun Geld in Quantität . . . Midőn a föltámadt Mozartot meglátja, egyszerre megdermed a rémülettől. Csakhamar magához tér, miután Mozart arról biztosítja: «*Ich bin dir nicht verderblich*». Kedélyes beszélgetésben számot ad aztán Sch. az aranyos koszorúról s M. azon kérdésére, hogy ha már a fején is aranyat hord, vajjon hogyan áll a tárczájával, így felel:

O! mein Beutel war immer remarkabel
Aber ich leert' ihn auch öfters passabel.
Deine FLÖTE füllte mir ihn, mich zu begrasen.
Aber es ward bald doch wieder verblasen.
Sonst wär' ich jetzt wohl, bey meiner Ehr!
Vielleicht schon ein halber Millionär.

Mozart kíváncsi arra, hogy miként gazdagodhatott meg egyszerre Schikaneder? Erre ő elmondja hosszasan igazgatásának szomorú történetét s aztán, hogy egy álomnak köszönheti gazdagságát. Megjelentek neki Plutus «*arany szakállal*» és Apolló lanttal. Hol ehhez, hol amahhoz kap. Egyszerre Jupiter is megjelenik és a habozó elé állva, így szól neki:

Tritt keck zwischen beyde und mach keine Flausen
Dann komm in Olympus, um Nectar zu jausen.

Mikor a kezeit utánuk nyújtja, az álomkép eltűnik s csak a lant és szakáll marad a kezei közt. Mozart magyarázatot kérve «*röviden és világosan*», Schikaneder megmagyarázza, hogy lemondott az igazgatásról:

Dass ich Directeur vom Theater *war*.
 Ich habe nun 100,000 Gulden,
 Bin frey von allen, und jeden Schulden:
 Hab' für jede Komödie 200 Gulden baar,
 Für die Oper 400 Gulden gar:
 So oft ich spiel, 50 Gulden in Bank-Noten oder Münz'
 Da leb' ich ja besser als ein' Prinz?
 Und so oft meine Fräu auf dem Theater agirt
 So wird sie auch mit 50 regalirt.

[14—15. lap. Ez a hely az, mely Fischer adatait nemcsak támogattja, hanem ki is egészíti.]

A további beszélgetés folyamán elmondja Sch., hogy Mozartnak rivalisa is akadt a színháznál, — valami Cherubini. «Er schreibt, sagen sie, so schön wie ein Cherub». — Mozart azon kérdésére, hogy «Schreibt er ernsthaft oder schnackisch?» azt feleli Sch.: «Ernsthaft, die Oper selbst ist polakisch. Sie heisst *Lodoiska*». Mozart azon kérdésére, hogy már most német operát tán nem is adnak többé, — társa őt megnyugtatta:

Ehre dem Ehre gebührt
 Seys vom Tod oder Teufel komponirt,
 Auch die *Seria* kann am End' ennuyren
 Sonst müsste man alle Komiker guillotiniren.

Mikor így a közügyekkel végeztek, Mozart — hallván valahol a dolgot, — azt kérdi Schikanedertől, igaz-e, hogy utazni készül? Mikor megtudja, hogy társa Karlsbadba akar menni, óva inti őt a veszedelmes Pharo-játéktól, — de társa megnyugtatta. «Schikaneder renovatus 1802» — kiált föl örömeiben Mozart és csak most sajnálja igazán, hogy meghalt. Ha élne, most írna csak számára szerepeket: «Du müstest dein 50-mahl um 50 agiren.»

Jetzt bekäm ich dafür Geld wie Mist
 Weil bey euch die Zahlung *fürstlich* ist.

Sch.-nek nem tetszik különben, hogy színháza «fast nur ein Opernhaus» és Mozart azon kérdését, hogy a komediákra most tán nagyon keveset költenek? — válasz nélkül hagyja.

A színház benső dolgainak szellőztetése után végre Sch. elmondja egész programját, mely úgy egyéniségét, mint az akkori viszonyokat tekintve, megérdemli, hogy szó szerint ide kerüljön e ma már ritkaságszámba menő röpiratból:

Nein, Schauspiel und Oper, Beyde sollen nützen,
 Und kann meinen Freund mein Rath unterstützen,

So rath ich ihm, Tragisch mit Komisch zu variren
 Um abwechselnd das Publikum zu divertiren.
 Hier Mozart, hier am Grab ist die Wahrheit,
 Dein Geist sieht mein Herz in seiner Klarheit,
 Hier auf deinem Grabe höre meinen Schwur
 Von Recht und Wahrheit trennt der Tod mich nur.
 Immer will ich an der Hand seyn, wo etwas fehlt,
 Dass es nicht heisse: «Jetzt hat Schikaneder Geld,
 Jetzt wo ihm Gold und Freuden winken,
 Mag das Schauspiel fallen oder sinken.»
 Pfuy mir, wenn ich so könnte denken,
 Pfuy das hieß eines Deutschen Ehre kränken.
 Mein *Theater* hab ich verkauft durch rechtlichen Verkehr,
 Aber nicht mein *Herz*, meinen *Kopf*, und meine Ehr!

Elmondja aztán, hogy segítségére lesz az új igazgatónak minden tekintetben:

Das ist mir Pflicht, und sie fällt mir nicht schwer,
 Werd' er dann meinethwegen Millionär.
 Ich bin dann glücklich, so glücklich als er.

Mozart mindennek nagyon megörül, tisztelteti Zitterbartot s miután a Karlsbadba menő utasa ígéretet tesz, hogy onnan visszajövet ismét valami újsággal fog kedveskedni, így végzi a beszédjét:

Recht so, und hast du einst hundert Jahr in pleno
 Dann schick mir *dein* Requiem erst, Papageno.

Ha megemlíttük, hogy ezen Theatralisches Gespräch 15—16-ik lapján van először szó Schikaneder megírandó életrajzáról, melyet a Junger Eipeldauer 1802-ben hirdetett, de a mely sohse jelent meg (Komorzinsky i. h. 62. lap), elmondottunk mindent, a mi e röpiratban új és említésre méltó. Hogy minő sorsa volt a nussdorfi magánzónak, hogyan kerül ismét az An der Wien élére, hogyan Brünnebe, s minő következetességgel semmisíti őt meg lelkileg, anyagilag a nagyzási hóbort, ezt szépen elmondja Komorzinsky idézett életrajza 68—80 lapjain.

A mi Schikaneder pályájának magyar vonatkozású tényeit illeti, azok a következők. Először 1782 okt. 17-én játszik társulatával Pozsonyban, de kevés sikerrel, mert nemsokára már Bécsben vendégszerepel, 1784 elején ismét Pozsonyban van s ismét kevés eredménnyel jár a vállalkozása. Innen nyárára Pestre jön és kibérli a német színházat. Ő adatja elő Pesten az első német operát: «Die Schule der Eifersüchtigen» s ő rendezi Budán az első oratorium-előadásokat. [Komorzinsky szerint i. m. 8—9. lap ez 1784-ben, Kertbeny szerint ez 1785-ben lett volna.

Ung. Revue 1881. VII—VIII. Heft. 639. lap. Komorzynski sajtóhibának mondja 1785-öt.] 1784. szeptemberében ismét Pozsonyban találjuk. Itt az átutazó II. József is jelen volt két operai előadásán (okt. 8. és 10-én), sőt egy magyar vonatkozású drámáját is meghallgatta, — de vállalkozása újból balsikerrel járt. 1812-ben az ujonnan megnyilt pesti német színházhoz szerződik mint igazgató, de Bécsből jövet útközben oly mértékben tört ki rajta az örület, hogy mire Pestre ért, senkit se ismert meg s azt se tudta, hogy igazgatónak szerződttették. Nyomorától a halál mentette meg 1812. szept. 21-én.

Ezen magyarországi kóborlásainak eredménye az a néhány magyar tárgyú darab, melyet írt: az 1784-ben Pozsonyban adott és II. Józseftől is megnézett *Eltern reizet eure Kinder, und Kindern reizet euere Eltern nicht*. Tárgya egy szerelmes pár kettős öngyilkossága, mely 1784 aug. 10-én Budán történt s melyet a *Pressburger Zeitung* azévi 66-ik darabjában el is mond. [Komorzynski i. h. 9. lap.]. Másik két darabja a *Vogelkomödie in Pressburg* (1784.) és *Der Fleischhauer von Oedenburg* (1794.).

Komorzynski idézett művében teljesen figyelmen kívül hagyja Schikanedernek magyarra fordított darabjait, a mi, tekintve azt, hogy Sch. egy darabja még a Nemzeti Színház deszkáin is hatásos mű maradt, úgyszólván köteleességünkké teszi, hogy Sch. hatásának magyarországi nyomait is kutassuk.

Időrendi egymásutánban így következnek az egyes darabok fordításai:

1. *Die Postknechte*: A postakocsisok, avagy a menyasszony nélkül való lakodalom. Vigjáték, öt felvonásokban. Schikaneder után fordította *Sághi Ferencz*. [Megjelent az Endrődy-féle Magyar Játék-Szín-ben. Első esztendő. Harmadik kötet. Pesten, 1793. 143—290 ll. A darab fordítása az előszó szerint 1792 aug. 20-án készen volt. Sághi nem fordította, hanem *magyarosította* Schikaneder darabját. Előszőr 1793 május 27-én adták elő.]

2. *Das abgebrante Haus*: a) A tüzi lárma, fordította *Varsányi Ferencz*. [Előszőr adták 1793 június 7-én.] b) A leégett ház, ford. *Murányi Karolina*. [Budai előadása 1833. szept. 15-én.] c) Az elégett ház fordítója [Könyves szerint: Játékszíni Koszorú 1834. kiadása 143. l.] *Murányi Sigmund*, de az 1836. évi kiadás 143-ik lapja szerint: *Murányiné*, valamint a Benkő-féle Magyar Színvilág szerint (Pest 1873, 85. l.) szintén Murányiné.]

3. *Die Lyranten, oder das lustige Elend*: A' lantosok vagy-is A Vig Nyomorúság, Egy énekes játék három felvonásokban. Szabadon fordította és Muzsikára alkalmaztatta *Szerelenhegyi András*. A muzsikáját pedig több ékesítő Instrumentumokkal bővítette Reiman Úr, Pesten,

Füskúti Landerer Mihálynál 1793. 8-r. 73 lap. [Először adták 1793. december 18-ikán.]

4. *Die Zaubertrommel oder der wohlthätige Dervisch*: A jó tévő Szarándok vagy-is a tsörgő sapka. Egy víg énekes játék. Irta Schikaneder, ford. *Szerelemhegyi András*. Pest, 1795. 8-r. 65 l. [Először adták 1795. június 9-én.]

5. *Der redliche Landmann*: A jó szívű mezei gazda, ford. a Magyar játékszíni társaság 1795. [Először adták 1795. szept. 21-én.]

6. *Die Zaubertöte*: a) A tündér-síp. Egy nagy Dall-játék, két felvonásban. Magyarra tette *Sebestyény László*. Wätz, Nyomt. Gottlieb. 8-r. 1804, 68 l. [V. ö. Schedius Zeitschrift von und für Ungarn 1804 VI. k. 330 l.] b) Varázs síp. Nagy tüneményes Dalljáték (Opera) Két Fölvonásban. Német nyelven írta Schikaneder. A muzsikáját készítette Néhai Mozart Amadeus Farkas. Közre bocsájtotta *Pály Elek*, Kassán 1832. Kis 8-r. 91 lap. Ezen fordítást először Kassán adták elő 1831 márczius 19-én. A főbb szerepek előadói: Sarasztro: Bartha; Tamino: Pály; Az éj királynéja: Déryné; Pamina: Kubayné; Papageno: Szerdahelyi; Monostatos: Szilágyi; Papagena: Szentpéteryé. — Mellékesen megjegyezzük, hogy a mit a kassai dal- és színjátszó társulat már 1831-ben mert kezdeményezni, azt a Nemzeti Színházban fönnállása negyedik évtizedében merték utánozni. Ez azonban nem bizonyít a magyarországi Mozartcultus fogyatékossága mellett. Az első terjedelmes életrajz Mozartról (Erdélyi Múzeum 1817, VIII. k. 104—111. lap) azért szól részletesen e nagy zeneköltőről, mert szerinte «terjeszteniünk kell nemzeti játékszíneink egykori virágzása végett a muzsika szeretetét is köztünk». Mozartnak magyarul is sűrűn előadott egyéb operái, mint Don Juan, *Cosi fan tutti*, Figaro lakodalma, már a 20-as években megszerettették köztünk is a «muzsikát».

Záradékul megjegyezzük, hogy a *Csörgő Sapkát*, melyben Mandolino a halász, Jancsó Pálnak, az első magyar komikusnak legjobb szerepe volt Erdélyben, 1839. július 13-án adták utoljára a Nemzeti Színházban.

A *Leégett ház* Megyeri haláláig (1842) ott volt a Nemzeti Színház műsorán. A tót legényt adta benne; az 1839. évi január 8-iki előadásról megjegyzi Vörösmarty: «oly hív másolatban, mint ő a tótokat általában szokta».

Van még két színdarab, mely a magyar műsoron Schikaneder neve alatt fordul elő: *Carolo Carolini* (ford. Murányi, Pesten adatott 1810 május 8.); *A szép magyar asszony* vagy *A magyar dáma Bécsben* (ford. Láng Ádám. Pesten adatott 1811. februárius 17.). Se Goedeke-Goetze V. B. 319—322, se Komorzynski nem említ ily című Schikaneder-drámákat. Lehetséges, hogy ezeknek eredetiben más volt a címök. A Benkő

által (Magyar Színvilág 57. és 69. lap.) említett két Schikaneder-fordításról semmi közelebbit nem tudok mondani. Szerinte *Az erdei lakosokat* (hihetőség: Die Waldmänner) *Szilágyi Pál* fordította, a *Házassági szeszénákat* *Szentkirályi Antal*.

BAYER JÓZSEF.

A BYZANTIUMI PHILOLOGIA FEJLŐDÉSE, MAI ÁLLÁSA ÉS FELADATAI.

A «Beilage zur Allgemeinen Zeitung» 1901. évf. 274. és 286. számaiban gyors egymásutánban két cikk jelent meg, melyeknek egyike a byzantiumi philologia történeti fejlődését és jövő feladatait körvonalozza,*) másika pedig azt jelen állapotában mutatja be, a mint szemünk előtt nő és fejlődik s mintegy bevezet abba a műhelybe, melyben a mai byzantinistika készül.***) Voltaképp ünnepi cikk mind a kettő; a múlt évvel ugyanis tizedik évfordulója záródott le annak, hogy a byzantiumi philologia mint önálló s a többi rokon tudományágakkal csak a természetes éri ntkezés révén összefüggő, de egyébként tőlük teljesen független tudomány megalapított s ezzel fejlődésének egészen új, reményekre jogosító korszakába lépett. Midőn szerzők e nevezetes decenniumra visszatekintenek, keblök csak úgy duzzad az elért nagy sikereken való öröm és a nemzeti büszkeség érzéseitől, de a főczél mégis csak az, hogy tudományuk iránt az érdeklődést minél szélesebb körben felkeltsek, új erőket buzdítsanak annak művelésére, s a feladatok és teendőök pontos kitérésével a jövő kutató irányát mintegy megszabják.

Minket magyarokat tudvalevőleg nem csupán tudományos érdek, hanem sok tekintetben nemzeti kötelesség is készítet a byzantiumi tanulmányoknak szorgos és gondos ápolására s épp ezért helyénvaló lesz, ha e cikkek és más idevonatkozó ismertetések adatait kiegészítve mindenütt a magyar vonatkozásokkal, ily módon a byzantiumi philologia történetének s mai állásának teljes és ránk nézve tanulságos képét igyekszünk nyújtani, továbbá szóba hozzuk jövő feladatait is. Munkálattunkban nem törekedtünk minden aprólékos és csekély értékű adat felhalmozására, hanem inkább arra, hogy a fejlődés főirányait s a mai kor főbb törekvéseit minél pontosabban jelöljük meg.

*) Die bisherige Entwicklung der byzantinischen Philologie und ihre künftigen Aufgaben, von A. Heisenberg.

***) Zum zehnjährigen Jubiläum der «Byz. Zeitschrift» von K. Dieterich.

A byzantiumi tanulmányok kezdete nyugaton egybeesett a renaissance kifejlődésével. Konstantinápoly elfoglalása után nyugatra, különösen Italiába vándorolt görög humanisták révén ismerkedtek meg először a byzantiumi irodalom jelentékeny részével, melyből több művet — néha az eredeti elhallgatásával is — latinra vagy anyanyelvükre fordítottak. Így *Arezzoi Lőrincz* görög nyelvmestere és tanítója, *Chrysoloras Manuel* figyelmeztetésére lefordította Prokopius históriáját, mely Justinianusnak Italiában a gótok ellen vívott harczeit írja le s mint saját munkáját felvette az ő «Firenze históriája» cz. művébe, mely 1470-ben jelent meg. *Valla György*-nek 1504-ben megjelent physiologiája egy XIII. századi byzantiumi munkának szó szerinti fordítása. A híres *Kopernikus Miklós* Krakóban 1509-ben adta ki Theophylaktus Simokatta leveleinek latin fordítását. Az első nagyobb gyűjteményes munka a francia *Stephanos*-tól jelent meg, ki egy hatalmas kötetben adta ki Eusebius, Sokrates, Sozomenos, Theodorites, Anagnostos és Euagrius egyházi krónikáit 1544-ben.

Oettingeni Wolf Jeromos 1557—1562. kiadta a három leghíresebb byzantiumi chronographust, ú. m. Zonarast, Niketas Akominatos Choniatet és Nikephoros Gregorast latin fordítással és kritikai megjegyzésekkel. De miután Nikephoros csak a XIV. századig történeteket adja, kiegészítésül és folytatásul hozzátartozta Pachymeres históriájának latin kivonatát és Chalkokondylas Laonikos fordítását, mely utóbbi Klauszer Konrád munkája volt. Az egésznek a «Corpus historie Byzantine» büszke nevet adta. Heisenberg egy kissé túloz akkor, midőn azt állítja Wolfról, hogy ő volt a byzantiumi tanulmányoknak életre keltője; azt azonban készséggel el lehet ismerni munkájáról, mely a byzantiumi történetnek egy teljes évezredét foglalja magában, hogy philologiai műs nagy hatással volt korára. E munka létrejövetelének indító oka a török nagymérvű terjeszkedése volt, a mint maga Wolf az előszóban kifejti. Bécs városának ostrommal való fenyegetése remegésbe ejtette az Ausztrián túli németeket is és félelemmel vegyes érdeklődéssel kezdtek kutatni e hatalmas ellenség multját, mely a byzantiumi krónikákban volt letéve. Ime, mialatt a magyar hazája és a nyugati kultúra érdekében vért és vagyont áldozva már a végkimerüléshez közeledett, azalatt Németországban csöndesen tanulmányozták a törökség történetét!

Az új protestans hitvallásnak a keleti orthodox egyházhoz való vonatkozásainál fogva Tübingában új lendületet nyert a byzantiumi philologia. *Crusius* «Turco-Græcia» (1584.) című munkájában a kiváló görög philologusokkal (Zygomalas, Kabasilas) való levelezéseit közli, becses adatokat nyújtván ezáltal a humanismus és a byzantiumi birodalom történetéhez. A Pfalz és Hollandia közti sűrű érintkezésnél fogva a byzantiumi tanulmányok itt is gyökeret vertek. *Vulcanius Bonaventura*

kiadja Agathiaszt (1594.) és Theophylaktos Simokattát (1596.). *Douza Tódor* kiadja Akropolites-t (1614.) és *Meursius János* Konstantinos Manassest (1616.), ugyanő írt egy «Glossarium Græco-Barbarum»-ot is (1614.) s kiadta Bölcsh Leo taktikáját Checus János fordításával (Leiden, 1612.).

A byzantiumi tanulmányok Franciaországban a XVII. században érték virágkorukat. Csekély kezdet után *) egyszerre hatalmas munka születik meg magának XIV. Lajosnak védnöksége alatt, mely nagyszabású méreteinél s kiváló philologiai becsénél fogva ma is páratlanul áll a byzantinistika történetében. A munka ugyanazt a címet viseli, mint a Wolf-féle: «Corpus historiæ Byzantinæ», de minden tekintetben felülmúlja azt. Nemcsak az akkor ismeretes összes byzantiumi historikusoknak, hanem az archæologiai, philologiai, sőt theologiai munkáknak is oly gazdag gyűjteményét adja 42 részben, hogy az még ma sincs teljesen kimerítve és feldolgozva. Egyetlen hiánya az, hogy szövegkritikát nem gyakoroltak, de ez föl sem tűnik a munka egyéb nagy érdemei mellett, melynek dícsőségében csaknem kizárólag francia tudósok osztoznak. Megindítója, ki előszót is írt hozzá, egy *Labbé Filöp* nevű jezsuita volt, a munkatársak közül *Fabrot*, *Combéfis*, *Possin* és *Allatus* a nevezetesebbek. Az egész mű lelke azonban a híres *Du-Cange*, ki egyformán kivált kortársai közül mint philologus, archæologus, historikus és numismatikus. Az ő *Kinnamos* és *Zonaras* kiadásai korukban mintaszerűek voltak. «*Familiæ Byzantinæ*» és «*Constantinopolis Christiana*» című munkái alapvetők s ma sincsenek teljesen meghaladva. Belőlük állíttatta össze *gróf Keglevich József* Pozsonyban 1746-ban megjelent *Illyricumában* mindazt, a mi a délszláv lakosságú országok történetére vonatkozik. De kétségtelenül legbámulatosabb munkája a «*Glossarium mediæ et infimæ Græcitatiss*», mely rendkívül gazdag anyagát természetesen az említett *Corpusnak* köszönheti, melyet megjelenési helyéről párizsinak szoktak nevezni. E párizsi *Corpus* 1648–1711, tehát teljes 63 év alatt készült el. Vele jó időre le is hanyatlik a byzantiumi tanulmányok csillaga.

A források ily nagyszabású közzététele után most már a kritikai feldolgozásoknak kellene következniök. Jelennek is meg itt-ott compendiumok, monographiák, sőt részletesebben kidolgozott kézikönyvek is, de a kor általános iránya nem kedvez a byzantiumi tanulmányoknak, ferdén és kicsinylőleg ítélnek róla nemcsak a nagy közönség, hanem maguk az írók is. *Voltaire* a byzantiumi történetet «horrible et dégoûtante»-nak találja, *Montesquieu* csak folytonos hanyatlást lát benne, így

*) Az előzményekről l. Ch. Diehl, *Les études byzantines en France*, *Byz. Zeitschr.* 9, 1—13.

hát nem csoda, ha *Lebeau* «Histoire du bas empire» (1757—1784.) cz. hosszú lére eresztett forrás-compilációjában úgyszólván eltemetkezett a byzantiumi historia. *Le Quien* «Oriens christianus»-a (1740.) kiváló alkotás, de korában alig keltett valami figyelmet. A folytonos kulturális sülyedés gondolata uralkodik *Gibbon*: «History of the decline and fall of the Roman Empire» (1776—1788.) cz. munkájában, melynek azonban igen nagy érdeme az, hogy rendkívül fényes és vonzó előadásával a byzantiumi történet iránti érdeklődést jó ideig ébren tartotta.

A XVIII. században hanyatlak Németországban is a byzantiumi philologia s nagyobbára az eddigi alkotásokon élőködnek. *Fabricius* «Bibliotheca Græca»-ja a párizsi Corpus után készült. A byzantiumi tanulmányok meglevenítését *Niebuhr*, a híres történetíró kísérte meg. Terve volt a párizsi Corpust modern és könnyebben hozzáférhető gyűjteménnyel pótolni, mely az összes azóta felfedezett chronikákat is tartalmazza. A vállalat, melyet közönségesen bonni Corpus-nak neveznek, nem sikerült úgy, mint *Niebuhr* akarta. A halál megakadályozta tervének végrehajtásában s utána *Behker Immanuel* vette át a vezetést, ki, mint róla német bírálója is elismeri: «für diese Aufgabe kein rechtes Verständniss besass». Ő és munkatársai új collatiokról egyáltalán nem gondoskodtak, sőt a párizsi Corpus becses megjegyzéseit is egyszerűen lemásolták vagy kivonatolták, az egésznek átdolgozását még csak meg sem kísérelték. Hiábavaló volt a harmadik szerkesztőnek, a derék *Schopen*-nek fáradozása, az egész vállalatot nem menthette meg. 1897-ben ért véget Zonaras III. kötetével a dicsőnek éppen nem mondható vállalkozás.

A bonni Corpus szerkesztésében nem vett részt e kor két nagy tudósa, az egyik *Hase*, kitől *Leo* Diakonus derék kiadását (1819.) birjuk, a másik *Tafel*, ki a Balkán-félsziget középkori történetéről és geographiájáról számos tanulmányt írt. Ezek közt legbecesebb: «Komnenen u. Normannen» (1852.). Ugyanő *G. M. Thomas*-szal együtt kiadott három kötet okiratot, melyek a velencei-byzantiumi vonatkozások történetére és a levante-kereskedelemre vetnek fényt (1856—1857.). *Tafel* volt az első, ki határozottan követelte a byzantiumi tanulmányoknak a classica-philológiától való elválasztását, hivatkozván a byzantiumi és antik philologia közt levő nyelvi és tárgyi nagy különbségekre. «Novus incipit orbis» — mondja ő a byzantiumi tudományról,* melybe az iskola nyújtotta korábbi képzetek többé nem kapcsolhatók be. Önálló munkái közül legnevezetesebbek: «Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt» (1827.) és «Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters» (1830—1836.). Sajnos, hogy munkái kortársaira nem

*) Gelehrte Anzeigen der bayer. Akademie. 39. köt. 3.

hatottak, kik közt a byzantiumi tanulmányoknak már igen kevés barátja volt.

Fallmerayert, ki egykor oly nagy port vert volt föl a mai görögség ethnikai jelleméről hirdetett hamis elméletével, bár maga különösebb érdemeket nem szerzett a byzantiumi philologia körül, elismerés illeti meg azért, hogy az ő buzditására kezdett foglalkozni e tanulmányokkal az addig botanikus *Hopf Károly*, a ki aztán jeles munkákat alkotott. «Chroniques grecoromanes inédites ou peu connues» (1873.) cz. gyűjteményében nagyértékű, azelőtt nem ismert forrásait tette közzé a byzantiumi történetnek. Új okiratok alapján írta meg a «Geschichte der Insel Andros u. ihrer Beherrscher» (1855—1856.) és «Veneto-byzantinische Analekten» cz. (1852.) munkáit. Kutatásainak legjava gyümölcsét tartalmazza a «Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit», mely az Ersch és Gruber-féle «Realencyclopädie» 1. rész 85—86. kötetét teszi.

Miklosich, a jeles slavista és *Müller József* társas kiadásában jelent meg az «Acta et diplomata græca medii ævi», mely különösen a patriarcháiak történetére vonatkozólag nyújt sok becses anyagot. *Buchon* adta ki legelőször a moreai krónikát, melynek új, kritikai kiadása legközelebb fog megjelenni.

Az egyházpolitika és gazdaságtörténet kérdéseivel főképen az orosz kutatók foglalkoztak. Így *C. de Muralt* híres munkát írt «Essai de chronographie Byzantine» czímmel (Sz.-Pétervár, 1855—1871.).

A magán- és büntetőjogi irodalom terén legnevezetesebb a *Lingenthal* Zakariás nagy philologiai gonddal készült, hét kötetes «Jus Græco-Romanum»-a (1856—1884.), mely a jogforrásokat tartalmazza. Ennek mintegy feldolgozását adta ugyanő a «Geschichte des griechisch-byzantinischen Rechts»-ben, melynek népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy immár három kiadást ért (1892.).

Régebbi munka *Montreuil*-től «Histoire du droit byzantin» (Páris, 1843—1847.), melynek alapúl a *Heimbach*-féle fogyatékos «Basilika»-kiadás szolgált.

A philhellenismus végre a byzantiumi philologia addig teljesen elhanyagolt részére, t. i. a népies irodalomra és népköltészetre is ráfordította a figyelmet. A mint *Passow* Arnold ismeretes gyűjteményéből (Carmina popularia Græciæ recentioris, Lipsce, 1860.) az újjörög népkölteményekkel megismerkedtek, kezdtek érdeklődni ezek forrásai iránt s így vissza kellett menniök a byzantiumi korba. *Legrand*, *Lambros* és *Wagner* szereztek maguknak legnagyobb érdemeket középkori görög népies szövegek közlése által.

Végre az összehasonlító nyelvtudomány is az újjörög nyelv felé fordul s megdől a régi, légből kapott æol-dór theoria. Elismerik a

történeti összefüggés kapcsát ó-, közép- és újjörög nyelv között, a nyelvfejlődés alapjául vévén föl az alexandriai korszakban keletkezett köznyelvet, az ú. n. *κοινή διάλεκτος*-t. A byzantiumi görögtség nyelvét szorgos tanulmány tárgyává teszik. E tekintetben úttörő *Hatzidakis* «Einleitung in die neugriechische Grammatik»-ja (Lipcese, 1892.), mely kutatásainak anyagát legszívesebben és legnagyobb részben a byzantiumi nyelvből meríti. Mellette *G. Meyer*, *Thumb* és *Psicharis* munkái inkább az újjörögre vonatkoznak. A classica-philologia is átalakuláson megy keresztül, a Hellas és Róma körül vont korlátok leomolnak, elismerik e kulturáknak előre és hátra, dél és észak felé való vonatkozásait s nem zárkoznak el e kapcsolatok földériteése elől.

Ilyformán félig-meddig elő volt készítve a talaj arra, hogy *Krumbacher* híres irodalomtörténete megjelenhessék (1891.), melynek hatása és sikere oly nagy, hogy a következő évben szerzője már teljes biztossággal láthat hozzá a byzantiumi philologia új alapon való szervezéséhez. 1892-ben megindítja a *Byzantinische Zeitschrift*-et, mely körül a mai kutatók gárdája vállvetett munkával csoportosul.

Krumbacher «Geschichte der byzantinischen Litteratur»-ja a maga összes kulturalis ágaiban és szellemi produktumaiban bemutatja a kelet-római birodalmat. Szakít a régi kutatók lezárt ítéleteivel és megcsontodott igazságaival s új módszert, új célokat hirdetve, a kutatónak minden irányban tág és szabad mozgást enged. Nem más terület, pl. a classica-philologia szempontjából ítéli meg a byzantiumi irodalmat, hanem a maga sajátos helyzetében, mivoltában, a mint a történeti fejlődés útján élénk tárul. De nemcsak a módszere, a perspektívája új e könyvnek, hanem jó nagy részben az anyag is *Krumbacher* saját kutatásainak eredménye.

1897-ben második kiadást ért, a mely különösen két irányban bővült. *Elrhard* a byzantiumi theológiát szélesebb alapon s új forrástanulmányok segítségével külön részben írta meg, *Gelzer* pedig a byzantiumi császárság rövid történetét csatolta hozzá, mintegy segédeszközül az egész mű tanulmányozásánál.

Krumbacher régebbi munkásságából ki kell emelnünk itt még «Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache» (*Kuhn's Zeitschrift XXVIII.*) és «Ein irrationaler Spirant» (1886.) című értekezéseit. Ez utóbbiban a parasitikus γ alapján először kísérli meg az újjörög dialektusok osztályozását.

Azon tudományos organumok között, melyek a jelenben a byzantiumi philológiát szolgálják, legelső helyen áll természetesen a «Byzantinische Zeitschrift», mely félévénként egy-egy vaskos kötetben jelenik meg s a folyó évvel 11. évfolyamába lép. Három részre oszlik: az első részében önálló értekezések, a másodikban könyvismertetések és bírálatok

vannak közölve, a harmadik a «Bibliographische Notizen und kleineren Mitteilungen» czímet viseli. Rendkívül becses a folyóiratnak e harmadik része, melyben páratlan gondnal és szorgalommal van összegyűjtve minden legesekélyebb bibliographiai adat, mely a byzantinisztikára, vagy az ezzel bárminemű kapcsolatban álló más tudományokra, pl. szláv vagy orientalis philológiára vonatkozik. Ennek szerkesztésében az orosz-lán-rész magát Krumbachert illeti meg. Itt látszik meg az ő óriási munkareje és szervező képessége. Képes az összes kulturnyelveken megjelenő értekezéseket és folyóiratokat átvizsgálni e czélból s e tekintetben oly pontosan jár el, hogy minden a folyóirat közrebecsátása előtt hat héttel megjelent publicatio már méltánylást talál a BZ. repertoriumában. Bízvást elmondhatjuk róla, hogy az ő kezében fut össze a byzantiumi philologia minden szála.

A mi a folyóirat első részében közölt értekezéseket illeti, ezek irodalomtörténeti, nyelvészeti, archæologiai, egyház-, jog- és műtörténeti kutatások legfrissebb gyümölcseit tartalmazzák. A profán irodalom terén *E. Rohde* értekezett Philopatris, e sokat vitatott pseudo-lukianoszi dialógusról s kimutatta, hogy a X. századból származik. *J. Sturm* egy XV. századi ismeretlen idylllel foglalkozik, melyet közzétesz s Theokritossal való rokonságát bizonyítja. *Brockelmann* az ú. n. Geoponica, egy byzantiumi gazdasági kézikönyv örmény fordításával foglalkozik. Az egyházi irodalom köréből *Bury* Nikephoros Blemnydes egyik himnusát és levelét közli. *Heisenberg* krétai Andreas egyházi költő egy kiadatlan költeményét közli. Kevésbbé karolódott fel a népies irodalom, mely napjainkban is legkevesébbé művelt része a byzantinistikának. E körből *Praechter* az Achilles-regényről értekezik, *Polites* középgörög népies közmondásokat közöl. A népnyelvvel foglalkoznak: *Thumb*: Görög kölesönszavak az örményben, *Dieterich*: Latin-román kölesönszavak az újgörögben. Kisebb közléseket adnak *Hatzidakis*, *Psichares*, *Jannaris* és *Kretschmer*. A byzantiumi zene homályosan ismert köréből *Thibaut* és *Papadopulos* értekeznek. Az egyháztörténetből *Brooks* fontos adalékokat nyújt a byz. patriarchák chronológiájához. *Kaufmann D.* (Budapestről) egy 1096. kelt, igen érdekes levelet közöl, mely a zsidóság és a tíz törzs messiási mozgalmairól szól. *Wartenberg* Leo Diakonusról, *Hubert* néhány pápai levélről s *Theophanes* chronológiájáról értekezik. A műtörténet terén úttörők a gráci *Strzygowski* kutatásai, ki többek közt az ú. n. új kolostor (νέα μονή) leírását adja. Az orosz *Orsi* a byz. templomról szól.

A könyvismertetések és bírálatok rovatában a nagyobbszabású publicatiókat teszik vizsgálat tárgyává, melyben a szerkesztőn kívül *Ed. Kurtz* szerzett legnagyobb érdemeket.

A BZ. mintájára készült az ugyanazon czímmel ellátott «Vizantij-

skij Vremennik», melyet *Wasiljerskij és Regel* indítottak meg 1894-ben Szent-Pétervárott.

Nem tisztán byzantinisticára szánvák, de részben arra is kiterjeszkednek a «Revue de l'orient latin» és «Revue de l'orient chrétien» francia folyóiratok, valamint a Rómában megjelenő «Bessarione» és «Oriens christianus». Sokszor tárgyalnak idevágó kérdéseket az 1900-ban alapított «Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete» (Teubner), szerkeszti Ulr. Wilcken és a csak tavaly megindult «Studien zur Paläographie und Papyruskunde, herausg. von C. Wessely» (Teubner, 1901.), melyek hivatva vannak a classikus és byzantiumi philológiák között összekötő kapcsolatot létesíteni. S itt czélszerű lesz egy pár szót a papyruskutatás fontosságáról és mai állásáról szólni. A papyrusok rendkívül fontosak egyrészt a régi szöveghagyományra nézve azért, mert körülbelül 800—1000 évvel régebbiek az eddig ismert legrégebb codexeknél s néha ismeretlen írókat vagy ismerteknek új szerzeményeit tárják föl. Innen kerültek elő, hogy csak a nevezetesebbeket említsük, Bachylides és Herodas költeményei, az Aristoteles-féle *Ἀθηναίων Πολιτεία*, Sappho, Archilochos, Hipponax újabb versei, Aristoxenos «*Ρυθμικά στοιχεῖα*» és fragmentumok az új-attikai komédiákból. Másrészt fontosak nyelvészeti szempontból különösen az okmányok, melyek a *zoινή* ismeretéhez szolgáltatnak rendkívül becses adatokat. *Dieterich**) és *Mayser****) munkái tesznek erről fényes tanúbizonyságot. Hogy a papyruskutatás mily nagy sikerrel foly s mennyire népszerű napjainkban, annak jellemzésére elég lesz rámutatnunk a legutóbbi két év papyrus-publicatióira, melyek 600-nál több új szöveget tartalmaznak. Ezek a következők: *Grenfell és Hunt*, e már jóhírnevű papyrus-buvárok két újabb gyűjteménye: *Fayûm Towns and their papyri 1900.* és *The Amherst-Papyri, Part I. 1900, Part II. 1901.* Továbbá *Kenyon: Greek papyri in the British Museum. A berlini múzeum* kiadásában: *Ägyptische Urkunden aus den königl. Museum zu Berlin*, herausg. von der Generalverwaltung. *Jules Nicole: Les papyrus de Genève, 1900. J. Nicole et Ch. Morel: Archives militaires du I-er siècle, 1900.*

A mi a byzantiumi philológiának Európa egyetemlein való képviseltetését illeti, itt még korántsem részesül a megérdemelt méltánylásban, habár némi biztató jelek már mutatkoznak. Németországban egyetlen egy rendes tanszéke van s ezt a bajor kormány alapította Münchenben 1892-ben *Krumbacher* számára. Legtöbb (három) tanszék van

*) Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache (Byzantinisches Archiv herausg. von K. Krumbacher, Heft 1.) Teubner, 1898.

**) Grammatik der griech. Papyri aus der Ptolemäerzeit, Stuttgart, 1900.

Franciaországban: a párizsi «École des hautes Études»-ön egy a közép- és újjörög nyelvre, betöltője *Psicharis* 1886 óta, másik a műtörténetre, betöltője *Millet* 1900 óta. Azonkívül van még egy a «Faculté des lettres»-en byzantiumi történetre, melyet jelenben *Ch. Diehl* foglal el. Oroszországban két ilyen rendes tanszék alakult, egyik Odessában (*Papademetriu* 1900 óta), másik Szent-Pétervárott (*Wasiljewskij* 1901 óta). Hazánkban ugyan nincs külön tanszéke a byzantiumi philológiának, de a budapesti egyetem harmadik class. phil.-tanszékéhez a görög nyelv közép- és újkori története és irodalma is hozzá van csatolva. Tényleg *Pecz Vilmos* előadásaiban kiváló súlyt helyez a közép- és újjörög philológiára. Magántanárok működnek Leidenben (*Hesseling*, 1893 óta), Szent-Pétervárott (*Papadopulos-Kerameus*, 1893 óta), Upsalában (*Lundström*, 1898 óta), Lipcsében (*J. Schmitt*, 1898 óta) és Würzburgban (*Heisenberg*, 1901 óta). Megbízás nélkül tartanak előadásokat byzantiumi disciplinákból: *Geizer* (Jena, 1900 óta), *Thumb* (Marburg) és *Kretschmer* (Bécs).

A müncheni egyetemen 1899-ben alakult egy közép- és újjörög philologiai seminarium, mely évenként 2000 drachma subventiót kap a görög kormánytól, a mi, tekintve a görög állam nehéz gazdasági viszonyait s azt, hogy München tisztán csak tudományos szempontból szolgálja a görög érdekeket, nem csekély áldozatkészségre mutat. Ezen kívül még a Konstantinápolyban 1894 óta működő orosz archæologiai intézet is foglalkozik a byzantiumi korrall.

Örvendetes dolog, hogy *Teubner*, e híres és érdemes lipcei kiadó cég, Bibliotheca-jába felvette a byzantiumi írókat is. Itt jelent meg *Karl de Boor* «Theophanes Confessor»-a (1883—1885.). Hasonló gyűjteményt indított meg Angliában *Bury*, ki maga a byzantiumi kor történetét is megírta. E tekintetben felül nem múlt munkáik vannak a francziáknak. *Schlumberger* «Nicéphore Phocas»-a (1890.) és «Epopée byzantine»-ja (I. k. 1896., II. k. 1900.) gyönyörű könyvek. Ugyanő «Sigillographie de l'empire byzantin»-jában körülbelül 3000 pecsétet magyaráz s új világitásba helyezi az archæologia e kevéssé művelt részét. *Ch. Diehl*: *Afrique byzantine* (1896.) és *Justinien* (1901.) című monographiái belső történettel foglalkoznak.

Hertzberg: «Geschichte der Byzantiner»-je mögötte marad *Gelzer*ének, s utóbbinak «Sextus Julius Africanus»-a a chronika-irodalomban alapvető fontosságú. A byzantiumi philologia terén jövőben megoldandó feladatok közül első helyen kell említenünk a byzantiumi birodalom történetének kimerítő és a források teljes feldolgozásán alapuló megírását, mely méltán sorakozhatnék majd *Krumbacher* irodalomtörténete mellé. Ezt a munkát a németek éppen *Hertzberg*gtől várják. De még mielőtt ez megtörténhetnék, égető szükség az összes

középgörög okiratoknak egy Corpus-ban való kiadása, mely iránt az európai akadémia körében némi mozgalom is indult meg. Az athéni École française a byzantiumi feliratok Corpus-át tervezi. A socialis, gazdasági, hadügyi és pénzügyi életről nem is szólva, sok teendő vár még a theologia terén. *Migne* 161 kötetes «Patrologia Græca»-ja (Páris, 1857—1866.) korántsem adja teljes gyűjteményét a byzantiumi egyházatyáknak és theologusoknak. Az egyházi és kulturtörténet tanulmányozásánál nélkülözhetetlen szükség volna egy monasteriologiára, mely a különböző szerzetek és kolostorok belső szervezetét és történetét adná. A mi a byzantiumi tudományos törekvéseket illeti, erre nézve jó szolgálatot tesz *Reitzenstein*-től: «Geschichte der griechischen Etymologica» (1897.), továbbá e Közlöny múlt évf. deczemberi számában is ismertett: «M. Terentius Varro und Johannes Mauropus von Euchaita» (1901.), de teljesen ismeretlen a byzant. rhetorika története, melylyel legújabbán *Treu* kezdett foglalkozni. Sok teendő vár még az astrologia terén, hol a kutatás irányát és alapelveit *Usener* jelölte meg «De Stephano Alexandrino» (1880.) című művében. Az orvosi iratok egy részét *Ideler* tette közzé (1841—1842.). Nem vagyunk tisztában a byzantiumi rhythmusok eredetével, egészen homályos terület előttünk a zene, sőt még a legnagyobb költők chronológiája sem áll egész szilárdan. De talán legrosszabbul állunk a nyelvészet tekintetében, itt várnak ránk a legnehezebb és legnagyobb feladatok. Földeríteni a byzantiumi népnyelv történetét a maga összes helyi és időbeli kiterjedésében, oly cél, melyről az okiratok és feliratok Corpusainak, azután a népies irodalom termékeinek teljes gyűjteményű kiadásai előtt csak álmodni lehet. Pedig a feladat rendkívül fontos. Ettől függ az ó- és újjörög nyelv közti viszony, az ókori dialektusok továbbélése, az újkori dialektusok keletkezése és még sok más ide vonatkozó, mai nap még vitás kérdéseknek az elintézése. A *κοινή διάλεκτος*-t a papyrusokból és feliratgyűjteményekből, a mai újjörög népnyelvet pedig az élő beszédből sokkal jobban ismerjük s jóformán csak innen, e két végpontról tudunk bevilágítani némileg a byzantiumi népnyelv roppant területére. Annyi bizonyos, hogy sem a mai népnyelv, mint *Hatzidakis* hiszi, sem a byzantiumi többé-kevésbé archaizáló írók nyelvhasználata, a mint *Psicharis* állítja (a kettő közt tudvalevőleg heves vita folyt a byzantiumi nyelv kutatás módszere iránt), nem lehet biztos vezetők a byz. népnyelvi alakok felderítésénél; e tekintetben egyedül helyes adatokat magának a byzantiumi népnyelvnek említett s még legnagyobb részben kiadatlan forrásai fognak szolgáltatni.

Ezzel be is fejeztük a külföldön tartott szemlét, ideje lesz hát rátérnünk azokra a törekvésekre és eredményekre, melyek hazánkban a byzantiumi philologia körül fölmerültek. Minálunk e téren jóformán csak egyetlen egy kérdés foglalkoztatta az elméket, t. i. az, hogy mit

tudhatunk a byzantiumi krónikásokból és történetírókból a magyarság történetére vonatkozólag. Sőt a kutatás még itt is csaknem kizárólag az őstörténetnek és a honfoglalásnak byzantiumi kútfőkben található adataira szorítkozott. Már *Otrokocsin*ak 1693-ban megjelent «Origines Hungaricæ»-ja elárulja, hogy szerzője ismerte a legnevezetesebb byzantiumi kútfőket, természetesen nem az eredeti görög szövegből, hanem valamelyik latin fordításból. A XVIII. században *Pray* (Annales Hunnorum, Avarum et Hungarorum, 306. l.), *Katona* (Historia Critica Primum Hungariæ Ducum, 2—7. l.) szintén felhasználják Konstantinos Porphyrogenetos-t. A legelső, ki Bölcs Leónak a magyarokról szóló tudósításaira figyelmessé lett s ezt eredeti görög szövegében ki is adta (Historiæ jurisque publici Regni Hungariæ Amœnitates Vindob. 1783. I. 20—44. l.), *Kollár Ferencz* volt. Ugyanő adta ki először Konstantinos Porph.-nak a magyarokra vonatkozó részét is latin fordításban (Historia Regni Hungariæ, Pozsony, 1804.). Utána *Dankovszky* alapos dolgozata Konst. Porph.-ról (Hungariæ gentis avitum cognomen etc. Posonii, 1825.) az eredeti görög szöveg tanulmányozására vall. Innen kezdve a magyarok eredetére és őstörténetére vonatkozó kutatásokban állandó figyelemmel vannak a byzantiumi írókra s a Tudományos Gyűjtemény, majd az Új Magyar Múzeum hasábjain lefolyt vitában argumentumaik javarésztét innen merítik. Bár ez értekezéseknek philologiai becük vajmi kevés s inkább historiai értékük van, szükségesnek tartunk egy pár nevet megemlíteni. Kovács Sámuel,¹⁾ Szabó József²⁾ mellett *Horvát Istvánt* kell különösen kiemelnünk jeles forrástanulmányaiért.³⁾ De nem lehet czélünk itt mindazon históriai értekezésekről megemlékezni, melyek a byzantiumi kútfők több-kevesebb ismeretéről tanuskodnak s épp ezért ezúttal figyelmen kívül hagyva Szontagh Gusztáv, Wenzel Gusztáv, Kállay Ferencz és Bartal György idevágó munkásságát, egyenesen ráterünk *Szabó Károly* működésére, ki a byzantiumi írók magyarra való fordítása körül a legnagyobb érdemeket szerezte magának. Lefordította Priskos rhetornak Attiláról és a hunnokról közölt tudósításait (Új Magyar Múzeum 1851, 544, 613.), továbbá a Leo-féle taktika XVIII. fejezetének a turkokra vonatkozó pontjait (Új M. Múz. 1851, 299.), magyarra fordí-

¹⁾ A magyarokról és törökökről. Tud. Gyűjt. 1822. VI. 3—29.

²⁾ Értekező észrevételek a Magyarok eredetéről. Tud. Gyűjt. 1825. IV. 35—61. l. — U. o. 1825. X, 35—98. Etymológiáira jellemző, hogy a Σαβαροίσιαι-ot «zavartói szabadosok»-nak magyarázza. — Értekező észrevételek a Székelyek Eredetéről. Tud. Gyűjt. 1826. XI. 49—108.

³⁾ A magyarokról, mint Agarenusokról, Tud. Gyűjt. 1828, XII, 103. A jászokról, mint Magyar nyelvű népről és Nyilazókról, Tud. Gy. 1829. VII. 3—59.

totta még Bátorban született Konstantin császár művének egyes fejezeit becses tanulmány kíséretében (Akad. Ért. 1860. 109—112.) és Kritobulos «II. Mohamed élete» című monographiáját (Mon. Hung. Hist. XXI. k.). Bölcs Leo taktikája XVIII. fejezete egyes paragrafusainak igen pontos fordítását adta *Salamon Ferencz* (A magyar hadi történethez a vezérek korában, Száz. 1876), a ki először állapította meg e műnek valódi becsét és hitelességét a magyar hadászatra nézve. Éles kritika után mondotta ki általában a byzantiumi írókra vonatkozólag, hogy azok tárgyilagosság dolgában minden másfajta tudósításoknak fölötte állanak, melyek a magyarok vándorlásáról és bejövételéről szólnak. E tekintetben méltó társa neki *Hunfalvy Pál*, ki «Magyarország ethnographiája» című munkájában Bölcs Leo és Konstantinos Porphyrogenetosnak a magyarokról szóló tudósításait kritikailag méltatja. A történetünkre legnevezetesebb byzantiumi kútfőknak adja rövid ismertetését és forrás-kritikai méltatását *Marczali*: «A magyar történet kútfői az Árpádok korában», Budapest, 1880. 95—109. ll., és pedig a történetírók közül jellemzi Bölcs Leót, Konstantinos Porphyrogenetost, Kinnamost és Niketas Choniatest, a krónikások közül Georgios Monachost, Theophanest és Kedrenost említi, mint a magyar történet forrásait. *Kuun Géza* gróf Leónak egyes paragrafusait görög szövegben közli igen becses magyarázatok kíséretében «Relationum Hungarorum cum oriente etc.» (Claudiopoli MDCCCXCV. 191—197.) című munkájában.

Az újabb kutatók közül *Vánbéry* az egyetlen, a ki kétségbe vonja a byzantiumi kútfők hitelességét s hajlandó csekély jelentőséget tulajdonítani nekik «A magyarság keletkezése és gyarapodása» (Budapest, 1895.) című munkájában, bár megelőzőleg «A magyarok eredete» (Budapest, 1882.)-ben Konstantinos Porph.-nak Szabó Károly után kivonatos fordítását adja. *Pauler* azonban «A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt», Budapest, 1893. és «A magyar nemzet története Szent Istvánig», Budapest, 1900. című munkáiban e forrásokat ismét visszahelyezi régi jogaikba. Végre az ezredéves emlékűnnep meghozta hazánkban is a byzantiumi philologia első nagyobb tényét. A magyar tudományos Akadémia elhatározván a honfoglalásra vonatkozó történeti kútfők eredeti szövegükben való közzétételét, a byzantiumi kútfőkre vonatkozó munkálatokkal *Vári Rezsőt* és *Marczali Henriket* bízta meg. Az előbbi hosszabb tanulmányai eredményeként*) adja Bölcs Leo hadi

*) Bölcs Leo császárnak a hadi taktikáról szóló munkája. Értek. a tört. tud. köréből. XVII. 10. sz. Urbicius (= Mauricius) taktiko-strategikus munkájának firenzei kódexe. EPhK. XIX, 820. Ez értekezésében Vári Urbicius editio princeps-ét és Leo átdolgozását hasonlítja össze Urbicius firenzei codexével. — Megjegyzések Bölcs Leo taktikájának egyes helyeihez. EPhK. XXI, 481—487.

taktikája XVIII. fejezetének új collatiók segítségével megállapított szövegét párhuzamos magyar fordítással, az utóbbi Georgios Monachosnak a makedon Vazul ifjúságáról, az új császárok életéről és Leonak, Basilius fiának országlásáról szóló fejezeteit, továbbá Konstantinos Porph. «De administrando imperio» néven ismeretes művének a magyarokra és lakóhelyeikre vonatkozó részeit közli szintén magyar fordítással kapcsolatban. E munkálatok a byzantinusok rengeteg történeti- és krónika-irodalmából csak egynémely írónak egy-két kiszakított fejezetét közlik s mégis örülnünk kell rajtuk, mert ez az első nagyobb szabású alkotás hazánkban, mely bizantiumi szöveget ad.*)

Örömmel adunk hírt, hogy a Teubner-féle Bibliotheca-ban 1901. jelzéssel ugyancsak *Vári* kiadásában jelent meg «Incerti scriptoris byzantini sæculi X liber de re militari, Recensuit Rudolphus Vári Budensis» címmel egy X. századi ismeretlen író taktikai munkája, mely 32 fejezetből áll. Első teljes kiadása Albert Martintól a «Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque nationale et autres bibliothèques» 1898. XXXVII. pp. 67—127. Vári maga kilencz új kéziratot használt fel.

A mi a hazai történetnek a byzantiumi irodalom más területein található forrásait illeti, itt *Pecz Vilmos* tette a kezdeményező lépést «Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról» (Akad. Ért. XVI. k. 4. sz. Budapest, 1894.) című tanulmányával, melyben közli a sok helyen önálló kritikával megállapított szöveget, hozzácsatolván nyelvi kommentárt és a Du-Cangeban elő nem forduló szavak jegyzékét. A költemény prózában való fordítását és történelmi méltatását pedig a «Századok»-ban tette közzé (1894, 315—337). Ugyane folyóiratban adja (1894, 409—413) Hierax logotheta «A török uralomról» szóló költeményének a várnai csatára vonatkozó részét magyar fordításban.

A történeti kutatással kapcsolatban igen érdekes, csaknem három évig elhuzódó nyelvészeti vita indult meg e Közlönyben és a Századokban a Konstantinos-féle rejtélyes *Σαβαροϊάσφαλοι* névről. A vitát *Pecz Vilmos* indította meg (EPHK. 1896. 385—389, majd u. o. 1896. 800—806; 1898. 209—221; 494—495), melyhez hozzászóltak *Fiók Károly* (Száz. 1896. 607—616, 1897. 611—617; 699—786, 1899. 9—20), *Thury József* (Száz. 1897. 317—327, 391—403) és *Gyomlay Gyula* (EPHK. 1898. 305—324). E vitának sokoldalú tanulságai között leginkább ki-domborodott a byzantiumi népnyelv fontossága az írók magyarizálásánál s e körből több kérdés tisztázódott. Konst. Porph. nehezebb helyeinek értelmezéséhez járul hozzá még *Pecz Vilmos* «Adalék Árpád családjának genealogiájához» (EPHK. 1897. 6) és *Bororszky Samu*: «Ἐπεὶ καὶ Κοβύζου» (EPHK. 1889. 193. 1.) című kisebb közleménye.

*) Pauler-Szilágyi: A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900.

A történeti tanulmányokon kívül a byzantiumi philologia más területein való munkálkodásnak hazánkban vajmi csekély, csak elszórt nyomait találjuk. Úttörőnek tekinthető *Télfy Iván*, kinek összes tudományos működése oda irányult, hogy a görög nyelvet és irodalmat a legrégebb kezdettől a mai napig egy nagy egységben tüntesse föl. Már az 1864-ben megjelent «A classica philologia encyclopædiája» cz. művében a görög nyelvre nézve ez egységet mutatja ki e tankönyv vázlatos keretében s midőn a philologia újabbkori történetéről beszél, a byzantiumi kornál veszi fel a történelem fonalát. A byzantiumi irodalom körébe mozognak a «Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez. Pest, 1863.» és «Középkori görög verses regények. Bpest, 1883. (Érték. a nyelv- és széptud. köréből. XI, 2.)» cz. értekezései. Kiváló figyelmet érdemel *Gyomlay Gyulának* következő tanulmánya: «Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről» (Ért. a nyelv- és szépt. köréből XVII. k. 8. sz.), melyben palæographiai úton bizonyítja be, hogy e donatios oklevél két fennmaradt példánya közül a muzeumi az eredetibb s szövegkritikailag egyedül megbízható. Ez alapon elődei- nek számos tévedését helyreigazítván, megállapítja az oklevél hiteles, görög szövegét s közli pontos magyar fordítását.

A középkori görög egyházi költészet köréből csupán Romanos híres karácsonyi himnusát birjuk magyar fordításban *Pecz Vilmostól* (EPHK. 1900. 129. l.). Véletlenül akadt *Ábel Jenő* külföldi könyvtárakban való kutatásai közben Joannes Philoponos VII. századi grammatikusnak az ékezetekről írt munkájával az oxfordi Bodleianának egy cod. Barroc. 50. jelzésű, hasontartalmú kéziratára, melynek adatait kritikai megjegyzések kíséretében közölte először az EPHK. 1881. 32. l., majd a Zeitschrift für cestr. Gymn. 1881. 4. f. ban. A classica philologia területéről csapott át a byzantiumi irodalomba *Hittrich Ödön*, ki «Középkori görög keresztény anakreontikusok (EPHK. I. pótk. 1. l.)» című értekezésében a híres ógörög lyrikusnak az egész görög irodalmon végig, még mai nap is kimutatható hatását egy bizonyos korszakban vizsgálja. Ugyanő fordította le prózában egyik anakreontikusnak, Kyrenei Synesiusnak himnusait is (EPHK. 1891. 1—16. l.). Anakreonnak a középgörög költészetre való hatását behatóan méltatja *Ponori Thewreuk Emil* is Anakreonjának 80. és köv. lapjain.

A mint a fentebbi összeállításból is kitűnik, nem sok az, a mit Magyarországon a byzantiumi philologia területén végeztek. Inkább csak egyes kezdeményező lépésekről és figyelmeztetésekről lehet szó, melyek nyomában kétszeresen érezteti súlyát a megoldásra váró feladatok nagysága és fontossága. Hogy az általános és tisztán tudományos érdekű teendőkről ne is szóljunk, a nemzeti feladatok sorában első helyen áll a byzantiumi történetírók és krónikások hosszú sorozatának történeti

hitelesség szempontjából való értékelése, a mennyiben a magyarok történetére vonatkoznak. E tekintetben már igen sok történt ugyan a honfoglalásra s a megelőző időkre vonatkozólag, de kevesebb figyelemben részesültek a későbbi magyar-byzantiumi érintkezés korszakának forrásai; itti is, ott is vannak alapos kételyek, melyek eloszlatása szükségessé teszi az egész byzantiumi történet-irodalom beható tanulmányozását. Ha ez megtörténend, csak azután következhetik majd mindazon írók mindazon helyeinek, melyek a magyar történetre vonatkozólag bármi csekély megbízható adatot szolgáltatnak, egy Chrestomathiában vagy esetleg Corpusban való kiadása, melynek szükséges voltára már ezelőtt 16 évvel *Hunfalvy Pál* is rámutatott a következő szavakkal: «Egy Chrestomathia byzantina, mely a byzantin írókból a megnevezett (húnok, bolgárok, avarok, besenyők, déli slavok és magyarok) népeket illető hosszabb tudósításokat nyelvi és tárgyilagosságokkal közlené, nemcsak szélesebb, szabadabb látás körére szoktatná a fiatal magyar „történetész“-eket, hanem a görög tudományt magát is országos érdekűvé tenné. Ennek pedig mi jótékony hatása lenne az összes magyar tudományos szellemre, alig lehet kimutatni. . . . Ennek a chrestomathiának kiadására a költség sem hiányzanék, csak meg lenne a kezdete minél előbb.»*) A vándorlástól és honfoglalástól kezdve egészen Hunyadi János koráig terjednek a byzantiumi írók tudósításai a magyarokról; alig lehetne szebb feladat, mint e források teljes gyűjteményű kiadásával ajándékozni meg a nemzetet.

Igen gyümölcsöző lehet a kutatás a magyar történet forrásaira vonatkozólag a profán irodalom, illetve költészet területén, a mint ezt Pecz Vilmos Zotikos és Hierax egy-egy költeményénél kimutatta. E gyarló versezetekben oly kevés a költőiség, hogy történeti hitelesség dolgában bátran a krónikák mellé állíthatók.

Hogy mennyire becsesek e görög népies költemények a magyar történeti kutatás szempontjából, nemcsak a szorosabb értelemben vett byzantiumi korszakból, hanem a későbbi időkben is, az kitűnik *Hegedüs Istránnak* «Görög históriás ének Mihály vajdáról» (Irodalomtört. Közl. III. évf. 37—66. l.) című értekezéséből is, a ki itt Staorinos 1312 soros, versus politicusban írott költeményének minket érdeklő részeit fordítja le általános tartalmi méltatás kíséretében s meggyőzően bizonyítja, hogy e költemény a magyar költészet hatása alatt keletkezett s mint ilyen irodalomtörténeti tekintetben is fontos.

A magyar irodalom szempontjából különösen érdekesek azok a kapcsolatok, melyek egyrészt a középgörög- és magyar népköltészet, másrészt a két nép beszélő irodalma és műköltészete közt fennállanak.

*) EPhK. 1885. évf. 419. l.

Meglepő az «Árta hídjá» című görög népballadának a székely eredetű «Kómives Kelemenné»-vel való egyezése. Ismeretes dolog a Barlaam és Jozafát regéjének, továbbá Heliódorus regényeinek irodalmunkra való hatása. Számos mondának és regényes elbeszélésnek, melyek a közép-korban bejárták, mondhatni, az összes európai nemzetek irodalmát, a forrása vagy legalább egyik őstypusa a byzantiumi írónál keresendő s a kutató fáradsága e téren nem fog kárba veszni.

Minálunk eddigelé a byzantiumi philologia úgyszólván teljesen a történetírás szolgálatában állott. Így volt ez egészen Krumbacher fellépéséig Németországban is. De miután ott már több mint tíz éve ön-állóvá és nagykorúvá lett, illő és kívánatos, hogy ez nálunk is így legyen. Meg vagyunk győződve, hogy e nagykorúsítás nemcsak magának a byzantiumi philológiának, hanem a történettudománynak is nagy hasznára fog válni.

DARKÓ JENŐ.

HAZAI IRODALOM.

Molecz Béla: A magyar szórend történeti fejlődése. A magyar tud. Akadémiától Marczibányi-díjjal jutalmazott pályamunka. A magy. tud. Akad. támogatásával kiadja a szerző. Budapest, 1900. Ára 4 K. Megrendelhető a szerzőnél Szentesen.

Mióta Fogarasi az Athenæum 1838. évi folyamában «*Εἰρηνα*» címmel közzétette abbéli fölfedezését, hogy a magyar szórendben «a' hangsúlyos szót követi tüstént a' határozott módban lévő ige», nem egy nyelvészünk alaposan foglalkozott szórendünk törvényeinek vizsgálatával és tisztázásával. Különösen Brassai, Joannovics, Arany János, Kicska, Balassa és Simonyi idevágó tanulmányai, továbbá Lehr Albert megfigyelései hozták össze sok becses anyagot szórendünk törvényeinek pontos megállapításához. Mindazonáltal mindannyian éreztük, hogy a kutatások eredményeként nyelvtanainkba foglalt szórendi szabályaink kissé ingatag alapon állanak. Kétes esetekben ugyanis valamely mondat szórendje helyes vagy helytelen voltának megítélésére nézve tisztán csak nyelvjárások divatjának alávetett nyelvérzékünkre támaszkodhattunk. Csak kötőszavaink szórendjére nézve voltak újabb idő óta biztos tudományos criteriumaink, mert Simonyi a «*M a g y a r K ö t ő s z ó k*» három kötetében kötőszavaink szórendjének történeti fejlődését is kifejti.

Nagyon fontos és hasznos munkát végzett tehát Molecz azzal, hogy ezt a történeti módszert szórendünk fejlődésének összes jelenségeire, széleskörű nyelvtörténeti és néprajzi adatokra támaszkodva, kellőképen

alkalmazta és így szórendünknek biztos alapon való tanulmányozását tetemesen elősegítette. Vizsgálódásaiban nemcsak a mai szórendtől való eltéréseket állítja össze, hanem azt is kutatja, hogy mai szórendünknek alakulásai mennyiben voltak már meg régi nyelvünkben is, s mennyire voltak elterjedve nyelvünk életének korszakaiban. Hogy pedig régi nyelvemlékeink latinus kifejezései itéletünket meg ne téveszszék, a codexek bibliafordításából vett idézeteket a szórend szempontjából pontosan egybeveti a Vulgátával és különösen azokra az esetekre állapítja itéletét, melyekben a magyar fordítás mondatainak szórendje eltér a latin eredetinek szórendjétől.

Kutatásaiban a következő főbb eredményekre jut:

Régi szórendünk jóval szabadabb volt a mainál. Az ige sokkal gyakrabban áll nyomatékkal, meghatározó nélkül, mint manapság. A mai nyelv szokás ellenben kerüli az ige határozatlanságát. Régebbi korszakok meghatározatlan igéi elé igekötőt vagy névmásos határozót teszünk, úgy hogy mai napság általában az ige meghatározására, fogalmának valamely irányban való megszorítására törekszünk. Kivételesek e tekintetben a túladunai és székely vidékek, különösen pedig a csángó terület, továbbá a közmagyarságban az udvariasság s a hivatalos stílus számos állandó, elkoptatott szólása, melyekben mai napig megmaradt a meghatározó nélkül való nyomatékos ige; pl. *kérlek alássan; kérem szépen; maradok Kédnek holtig való szerelmes, igaz hites társa; adjuk tudtára mindazoknak az kiknek illik . . .*

Régi szórendünknek egy másik szembetűnő sajátága, hogy míg manapság a meghatározót közvetlenül az ige elé tesszük, addig régi nyelvünkben többször megtörténik, hogy a meghatározó előbb van s közötté és az ige között egyéb, jelentéktelenebb szó vagy szócsoport foglal helyet. Így a kérdő névmás manapság, egy-két kivételes esetet leszámítva, az egész magyar nyelvterületen közvetlenül az ige előtt áll. Nyelvünknek ez a sajátossága megvolt már a régiségben is, még pedig gyakran a latin eredeti ellenére; pl. *Myt neezed* kegedlen az zalkat te atyadffyanak zemeben? (Jord C. 372.) [Quid autem vides festucam in oculo fratris tui? Matth. VII. 3.]; *Miért cselekedtéték* ezt? (Káldi: Bibl.) [Cur hoc fecistis? Jud. II. 2.]. Mindazonáltal a régebbi magyar nyelvben gyakran találunk oly eseteket is, hogy a kérdőnévmás jóval előbb, az ige meg hátravetve áll; pl. Variad leanom miglen meglassuc *minemő ki menetet* edolog vallon (Bécsi C. 8) [donec videamus, quem res exitum habeat. Ruth III. 18.]. Ez a szórend tehát, mely nyelvemlékeinkben noha gyéren, egészen a XVII. századig előfordúl, s melyet a régiesség és népies fordulat kedvéért egy-két esetben Arany is használ (jaj de *mit ő bánja!* Toldi Szer. V. 81.), latin hatásnak látszik. Megtörténik azonban, hogy, nem ugyan a kérdő szócskát, hanem valamely

más meghatározót a grammatikai és értelmi összefüggés folytán valamely csekélyebb jelentőségű szó választ el igéjétől; pl. Az ellenség *lül* egy folyóvizen *vagyon* s te innen (Zrinyi: Aphor.); Egy régi levélen *ezt* írva *találtam* (Ar. Buda H.); *Itt* élned, haldod *kell* (Szózat). Ezt nem mondhatjuk idegen hatásnak, de azért mégis az idegenszerűség hatásával van ránk.

A módosító igék, pl. van, lesz, fog, akar, kezd, kell, szeret, szokott, stb. a legrégibb időktől fogva maguk elé vonzzák az igenév meghatározóját. De azért régente, mikor még más igék is sokkal többször állottak nyomatékosan, gyakran találunk olyan mondatokat, melyekben ezek a módosító- és segédigék nyomatékally állanak szólam elején s az igenév meghatározója megmarad az igenév előtt; pl. *Akart zamat* vetni ő zolgaiual (Münc. C. 48.) [voluit rationem ponere cum servis suis. Matth. XVIII. 23.]. Gyéren még manapság is előfordul ez a szórend.

A felszólító ige a mai nyelvben sokkal gyakoribb meghatározó nélkül, mint az egyszerű kijelentő. Az igekötő ily esetekben az ige mögé kerül, nemcsak a mai, hanem a régi nyelvben is, még a latin ellenére is; pl. *Fordollatoc meg* en leanim es *mennetec el* (Bécsi C. 2.) [Revertimini filiae meae et abite. Ruth I. 12.]. A szigorú parancs és kizáró ellenmondás esetén az igekötőt a mai nyelvben gyakran az ige elé tesszük. Az előbeszéd megkülönbözteti a két esetet egymástól; szigorú parancs esetén a mondat utolsó előtti szótagja is hangsúlyos: *Ki* vidd ezt a *bot*ot! Kizáró ellenmondás esetén azonban ez a másodhangsúly nincs meg: *Ki* vidd ezt a *bot*ot! (Ki és nem be.) De régente az igekötő szigorú parancs és meghatározás nélkül is az ige elé került. Vagyis Molecz kimutatja, hogy ugyanazon nyelvemlékben közvetlenül egymás után az értelem megváltoztatásának szándéka nélkül mindkét fajta szórend előfordul, a miből azt következteti, hogy régi nyelvünkben ez a kétféle szórend nem volt még oly szigorúan elkülönítve, mint manapság. A régi nyelvszokásnak maradványai az *Isten megáldjon!* *Meghiigyje Kegyelmed*-féle állandó kifejezések. A függő mondatbeli felszólító igére ez a szórend mai napig is kötelező. A *kér, parancsol, meghagy* igék után következő mellékmondatokban azonban a meghatározót mai napság inkább hátravetjük, noha régente ezeknél is gyakori volt az igekötőnek előretétele; pl. Kerlec tegedet, vram iesus, . . . *megböccasad* ennekem, vmit vetkeztem (Vitk. C. 104.).

Általában azonban itt is arra az eredményre jut a szerző, hogy mai nyelvünkben az igenév meghatározására irányuló törekvés túlmegy a szükségszerűség határán.

A tagadó igére vonatkozólag megállapítja, hogy a tagadó szócskának az ige elé tétele tősgyökeres sajátága a magyar nyelvnek.

Ez által az ige tagadóvá válik, tehát meghatározó nélkül áll. Régente azonban független mondatokban és mellékmondatokban is gyakori volt a tagadó igének igekötővel való meghatározása; pl. *Eg iota auag eg apex a' töruehnből elnem mulic* (Münc. C. 21.): [jota unum, aut unus apex non præteribit a lege. Matth. V. 18.]. Újabban ez a szórend független mondatokban csak a határozott, erős tagadás kifejezésére szolgál, mellékmondatokban azonban több esetben ma is általánosan használatos; pl. *Még most is élnek, ha meg nem haltak.*

A tiltó ige a mai magyarságban s a régiben is gyakrabban van meghatározva, mint a közönséges tagadó ige.

A másodrendű, vagyis összefoglaló meghatározók mind a régi, mind a mai nyelvben a mondatzöm előtt és után is állhatnak. Minthogy pedig a másodrendű meghatározóknak mindig erős a nyomatékuk: ha elől állnak, az utánuk következő elsőrendűnek hangsúlya gyakran elenyészik. Ha tehát a másodrendű mellett az elsőrendű meghatározót is különösen ki akarjuk emelni, a másodrendűt a mondatzöm után vetjük. (V. ö. Sim. A magyar szórend. 1902. Nyr. 182.). Régi nyelvünkben azonban, a mai helyes nyelvhasználattal ellenkezőleg, oly eseteket is találunk, melyekben egy-egy szó, mely ma másodrendű meghatározó szokott lenni, közvetlenül az ige elé van téve, noha az illető igét most nem mondanók elsőrendű meghatározó nélkül; pl. *Ky myn-den ydvesseggnek wagy kwthfeye* (Thewr. C. 150.).

A kiegészítő részeket a mai köznyelvben a másodrendű meghatározó elé, vagy a mondatzöm után tesszük. Régebbi nyelvünkben azonban egészen általánosak az olyan esetek, melyekben a kiegészítő a másodrendű meghatározó és a mondatzöm között áll; pl. *Hog menden felelem nélkülön életeket cendesseggel altal mennéc* (Bécsi C. 75): [ut absque ullo terrore vitam silentio transigentes . . . Esth. XIII. 2.].

Az értelmező és értelmezett közé a régi nyelvben szintén beférkőzhetett más szó vagy szócsoport. Ez elvéve a mai népnyelvben is előfordul.

A tulajdonság- és mennyiség-jelző mai napság a jelzett szó előtt áll; régente is így, még pedig gyakran a latin ellenére is; pl. *Es erezte igen nağ vendegseget* kezeiteni (Bécsi C. 53): [Et jussit convivium præparari permagnificum. Esth. II. 18]; *XIII. nemzetec* (Münc. C. 15): [generationes quatuordecim. Matth. I. 17.]. Ha r a g o s fő név vagy határozó-szó a jelző, mellette gyakran ott van a régi nyelvben a való, vagy ezzel rokon más igenév is, de nem okvetetlenül; pl. mindön *hittül zacadas* (Guary C. 16). Az is megtörténik, hogy a jelzett szó megelőzi az ilyen határozó jelzöt; pl. *Már ennyi lakásunk után ebben a városban* bővebben írhatok ké'dnek a lakosiról (Mikes). Régente gyakran megtörtént, hogy a birtokos jelzöt közéje szúrták a jelzőnek és jel-

zettjének, különösen ha személyes névmás volt a birtokos jelző; pl. *mend w nemenece* (HB.). A számnévi jelzöt meg nemcsak a mai kivételes esetekben, hanem egyébkor is gyakran a tulajdonság-jelző után tették; pl. *hosszú egy egész esztendeig* (Fal: NU. 47).

A birtokos jelző a latin ellenére is a birtok elé került; pl. *halalnec es puculnec* feze (HB.). De ha a birtok nevét akarták kiemelni, a birtokos jelzöt hátra vetették.

A kötőszók szórendjének történeti fejlődését már Simonyi megírta «Kötőszók» című művében; ezt tehát Molecz nem fejtegeti bővebben, hanem csak néhány újonnan gyűjtött adatot csatol a Simonyi fejtegetéseivel.

Végül a szók és mondatok szórendjét vizsgálja történeti szempontból. Lényeges különbség e tekintetben a régi és mai nyelvhasználat között csak szórványos esetekben van.

Látjuk tehát, hogy Molecz értékes munkával gazdagította nyelvészeti irodalmunkat. Egy-két helyt tisztázni kell ugyan még, hogy egyes, a mai szórendtől eltérő régies esetekben nem latin hatással van-e dolgunk, ez azonban teljes alapossággal csak akkor lesz eldönthető, ha majd codex-irodalmunk nyelvezete is alaposan fel lesz dolgozva és tudni fogjuk, hogy egy-egy régi nyelvemlékünk írója mely nyelvjárásunkban nevelkedett.

Molecz munkája, a mi természetes is, nem tisztázhatja mai szórendünknek minden vitás kérdését. Következtetéseit Molecz maga is gyakorta subjectiv módon nem a történeti és nyelvi adatokra, hanem a saját nyelvérzékére állapítja. Szórendünk történeti fejlődésének kifejtésével azonban sok becses tanulságot szolgáltat mai szórendünk törvényeinek alaposabb megismeréséhez. Örömmel látjuk, hogy ezeknek a tanulságoknak a feldolgozása a Nyelvőr folyó évi folyamában már meg is indult s így mind közelebb jutunk ahhoz az időponthoz, hogy mai szórendünk vitás kérdései is szilárd alapon tisztázódjanak.

KÖRÖSI SÁNDOR.

Váczy János dr., A magyar irodalom története. Középiskolák és tanítóképző intézetek használatára. I. és II. kötet. Bpest, 1902. Lampel R. (Wodianer F. és fiai). IV, 431 és VI, 352 l. N. 8-r. Ára 8 K 60 f.

Szerzőt a fenti kétkötetes, csaknem 800 oldalra terjedő művének szerkesztésében az *inductiv* uton való *szemléltetés* módszere vezette. Tehát törekvése, hogy a tanulók ne csupán az irodalomról tudnivalókat, hanem inkább magát az irodalmat, még pedig szerves fejlődésében olvassák. Hiszen a legtöbb irodalomtörténeti tudományos és kézikönyvekben még mindig az *elméleti* részé a vezető szerep. Mintegy már *föltételezik*

az irodalom ismeretét, tehát az írókra és korukra vonatkozó történeti adatokat nyújtják legelsőbbben is. Ezt követi az irodalmi művek *elvont* méltatása és a bibliographiai adatok. Ezeknek pedig bármily nagy legyen is philologiai értékük, de didaktikai szempontból *nincs* helyük egy középiskolai kézikönyvben. A diákokot nem a kutatók pontos névjegyzéke, hanem csak a kutatás eredményei érdeklik.

A teljes bibliographiának *tudományos* céljai vannak; ennél fogva lényeges kelléke az olynemű tudományos forrásműveknek, minők teszem a Teuffel-féle: «Geschichte der Röm. Litteratur». Egy kézikönyv feladata azonban inkább az irodalom megkedveltetése, a történeti és æsthetikai ízlés finomítása. Ezen célnak sokkalta jobban szolgál, ha a legjelesb *kutatók és méltatók* irodalmi értékű fejtegetéseit szemléltetjük, mintsem azok névsorának kimerítő jegyzéke.

Didaktikai feladatát szerző oly szigorú, következetes módszerrel oldotta meg, hogy a tanuló chronologiai sorrendben és műfajok szerint haladva ismerkedik meg az irodalom termékeivel és egyúttal azoknak szakavatott méltatásaival is.

Ellenben épen *nem* hanyagolja el a tudományos «akribéiát» akkor, midőn ez a nevezetes irodalmi felfedezéseknél fontos és közérdeklődésre számíthat. Erre szolgálnak a sorok alatti jegyzetek.

Az eddigi tankönyvekben a gyér szemelvények rendszeren csak függelékként követik a túlon túl terjedelmes elméletet. Dicséretes, hogy szerző épen *fordított sorrendet* követ a módszeres tárgyalásban és a tananyag berendezésében. Eljárását ő maga ekként jellemzi Előszavában:

«Az olvasmányokat mindig *előre* bocsátottam s ezek alapján foglaltam össze a levonható elméleti részt. Sőt a mennyire lehetett: az egyes műveket is a például olvasott részekből igyekeztem jellemezni — lehető röviden és a már megállapodott æsthetikai és irodalomtörténeti vélemények alapján.»

Régi nyelvemlékeinket fontosságukhoz méltóan és lehetőleg teljesen hasonmásokban is szemlélteti. A Halotti beszéd, a Gyulafehérvári glosszák és a Königsbergi töredékek bemutatásával egybefoglalja a legrégibb magyarság sajátos nyelvtani jelenségeit, melyeket a további olvasmányoknál jegyzetekben fejteget.

Nagyobb epikai és drámai remekművekből bemutatott jellemző részleteket tartalmi kivonattal fűzi össze. Ama didaktikai főelvre törekszik, hogy *lehetőleg* egész olvasmányokat nyújtson; továbbá, hogy az irodalom *szerves fejlődését* szemléltesse. Nagy gondot fordít tehát a politikai és a műveltségtörténet azon mozzanataira, a melyek ezen fejlődést irányították és az irodalmi művekben kifejezést nyernek. Gondot fordít az irodalmi műfajok sajátos keletkezésének, fejlődésének feltüntetésére is.

Jegyzeteiben különben is mindent közöl, a mi tárgyi vagy nyelvi

szempontból magyarázni való. De csupán a kutatások megállapodott eredményeit adja; vitás kérdésekbe seholsem elegyedek; egyéni vélemény nyilvánításától tartózkodik. Szigorú objectivitással méltatja pl. a hitviták koránál úgy a katolikusoknak, mint a protestans hitszónokoknak anyanyelvünk kifejlesztése körül szerzett érdemeit.

A tárgyilagos méltatás szép példája a *nyelvújításról* szóló terjedelmes fejezet. Ezen nagy mozgalom keletkezését ismerteti elsőbben is; *Kazinczy* fenséges törekvéseit, pathosát saját leveleiből vett idézetekkel világítja meg. Azután eme pathosból eredő túlzásait, elfogultság-szülte tévedéseit. Majd az orthologusoknak a neologia ellen intézett kemény támadásait tárgyalja behatóan, az eszmeáramlatoknak mintegy korképét festve meg. Ezután rendszeresen ismerteti a nyelvújítók hibás szóképző módszerét; azt a kapkodást és a philologiai kritika teljes hiányát, mely szóalkotó módszerüket oly sajnosan jellemzi. Befejezésül Gyulai Pál méltatását közli. Ezen fejezet terjedelmes volta a tárgya fontosságából következik.

A szép, nagy nyomás, a facsimilék gondos kivitele külsőleg is tetszetőssé teszik a Váczy-féle új irodalomtörténetet. A facsimilék ugyanis az eleven élet színes nivoltával többet mutatnak, mint a mennyit a holt betűk elmondhatnak. Pl. mutatóványt közöl Tinódi Sebestyén Krónikájából, Sylvester Jánosnak «Az új testamentom ajánlása»-ból; bemutatja Zrínyi «Adriai Tenger Syrenájá»-nak című lapját; sőt autographiákat is, pl. Rákóczy Ferencz levelét Bercecsényihez; a «Szózat» elejét Vörösmarty saját kezeírása szerint. Az egész mű élén egy Corvin-codex díszes kiviteli című lapja áll.

Szerzőnek *didaktikai* szempontból elismeréssel kell adóznunk végül még azon következetes eljárásáért, hogy lehetőleg *keveset* mond a saját nevében. Nevezetes művek és írók méltatását *hozzájuk méltó* æsthetikusok tollából idézi. Így egyuttal a magyar æsthetikai irodalmat is szervesen összekapcsolja tárgyaikkal. Gyöngyösiről pl. Arany János «Irói arczképét» közli. Széchy Károlytól a Peleskei Nótárius méltatását; Kisfaludy Regéiről Heinrich Gusztávot, a nyelvújításról Gyulai Pált beszélteti; ugyancsak Gyulai Pál tanulmányából idézi a «Bánk bán» jellemeiről szóló örökbecsű fejtegetést.

A historicumnak és elméletnek ilyen rendszeres összefonása bizonyára hosszú évek gyakorlatának és módszeres tervezésnek a gyümölcse.

Ifj. REMÉNYI EDE.

Pap Illés: Arany János hún eposza. Tanulmány. Budapest, 1902.
8-r. 107 l. Ára 2 K 40 f.

«Arany Buda Halála cz. eposza az irodalomban mindeddig nem nyerte meg a teljes méltánylatot: az igazi és egyetemes megértést.

E tanulmányban nem poétikai tételek szerint, hanem eredetét megértve és szépségeit elemezve akarom kimutatni költői becsét és irodalmunkban megillető helyét.» E többé-kevésbbé önérzetes előhanggal vezeti be a szerző tanulmányát, nagyokat és merészeket ígérve egyrészt, másrészt pedig lesújtó bírálatot mondva mindazokról, akik «ő előtte írtak már egyetmást» Buda Haláláról s a hozzátartozó tervekről és töredékekről. Szó sincs róla, nem csekély bátorságról tesz tanúságot e hang, mely az öntudatos méltóság jele, ha hozzámért erővel és tehetséggel párosul, de mosolyra indít, ha forrásának arányai eltörpülnek mellette. S bár a szerző mindennemű iskolás tételt és tanítást megvet, mégis nem állhatom meg, hogy ne figyelmeztessen a szónoklás egyik igen hasznos útmutatására *de captatione benevolentiae*, melyet a gyakorlatban rendszerint így szoktak megfogalmazni: «Félve szólamlok meg, . . .» Igazságtalan volnék a szerző iránt, ha nem ösmerném el, hogy szorgalmasan tanulmányozott mindent, a mi tárgya körébe tartozik, magát a költeményt, a töredékeket, Aranynak nézeteit, melyek leveleiben s egyéb írásában megtalálhatók, továbbá a költemény ismertetőit és bírálóit; készséggel megengedem azt is, hogy a maga módján megértette az eposzt s a költő további terveit. De már határozottan fukarkodnom kell az elismeréssel, mikor arról van szó, hogy beváltotta-e az előhangban tett nagy ígéretét, mert Arany János hún eposzát nem bírta «igazabban és egyetemesebben» megértetni, mint azok, akik előtte írtak róla; az pedig, hogy «költői becsét s irodalmunkban megillető helyét» még eddig nem mutatták volna ki, s hogy nem nyerte volna meg a «teljes méltánylatot», olyan vád, melyre æsthetikusaink és műbíráink egyáltalán nem szolgáltak rá. Maga a szerző eléggé meczáfolja ezt az állítását, mikor tanulmánya harmadik részében hosszú sorát idézi azoknak, akik Buda Halálával foglalkoztak; különösen pedig azokban a megjegyzésekben, melyeket Gyulairól és Riedlről tesz («Gyulai Pál kijelölte Arany díszhelyét irodalmunk történetében, Riedl ezen a helyen folytatja tanulmányait . . . előkelő művészi és tudományos becsű munka; az egyetlen, a melyben Arany egész élete művének részletező æsthetikájára hivatkozhatunk.» 55., 56. l.).

A tanulmány maga öt részből áll. Az elsöben Arany költői fejlődését adja a Toldi megjelenése után való időben; a levelezésekből és prózai írásokból összeállítja Arany elméleti felfogásának kialakulását az eposz tárgyáról, feldolgozásáról s az alkotó költő viszonyáról tárgyának forrásaihoz. A második részben magának a hún eposznak keletkezését rajzolja, első kezdetétől Buda Halálának befejeztéig s ezen túl a trilogia többi tervének és töredékének történetét az 1881-iki utolsó vázlatig. A harmadik rész, mint már említettem, Buda Halála bírálóiról és ismeretöiről szól. Érdeme, hogy lehető teljességgel állítja össze az eposz

irodalmát*), megjegyzései és ellenvetései azonban nagyon is magukon viselik ugyanannak a kelleténél nagyobb önérzetnek bélyegét, mely már az előhangban is kissé kellemetlenül érinti az olvasót; legalább is idegenül hat az emberre, ha valaki magas bírói polczra ülve rövidesen pálcázat tör azok fölött, kik neki nem tetszenek, vagy oszt vállveregető leereszkedéssel kisebb-nagyobb érdemrendet olyanoknak, kiknek véleményét, ha nem osztozunk is benne mindég, kegyeletes tisztelettel szoktuk meghallgatni és ugyancsak megrágnak a szót, ha valamelyes ellenvetésünk volna. Annál inkább csodálkozom, hogy a «szegény, nemeslelkű» Péterfy Jenő dolgozatának (Arany János eposzi töredékeiről) dícséretére maga nem vállalkozik és Riedl Frigyes szavait veszi kölcsön, holott tanulmányában észrevehetőleg igen sokszor veszi kalauzúl. Legkevésbé kiváló része a tanulmánynak ép az, melyre a szerző úgy látszik legbüszkébb, Buda Halálának az eddigieknél «igazibb és egyetemesebb» értelmezése, melyekre az előző fejezetekben igen gyakran előre figyelmeztet. A jellemek s a cselekmény elemzése igen részletező és aprólékos, a nélkül, hogy szerves egészszé tudna tömörülni; a gyakori ismétlések és visszatérések terjengőssé és szétfoslóvá teszik az előadást, úgy hogy megértésére külön össze kell szedni a tárgyalás magjául szolgáló kijelentéseket. Az egyöntetűséget pedig legjobban megzavarják azok a vitás természetű kitérések, melyekkel mindúntalan a mások véleménye ellen fordul. Bár kijelenti, hogy nem poetikai tételek szerint, nem poetikai kodexek mögül nézve fog eljárni, mégis teljesen ilyen természetű érveléssel roppantúl megfeszíti erejét annak a bebizonyítására, hogy Buda Halálának hőse nem Etele, a hogy eddig tartották az összes magyarázók, hanem Buda (64—74); erőlködésének azonban kevés a fogantatja, mert a tárgyalás menetén, bár célzatosan a maga véleményének támogatására irányozza, mégis Etele hatalmas alakja tűnik fel az igazi hősnak. Mintha maga sem volna meggyőződve állításának igazságáról, mintha csak azért tette volna, hogy valami újat mondjon. Igen fölösleges továbbá Aranyt av vala váddal szemben védelmezni, hogy Etele s a hún nemzet történetét tragikus alapon építette föl. «A jövőre nézve vissza kell utasítanunk, hogy Buda Halálát akár dicsérő, akár hibáztató czéllal tragédiának mondják» (86), ezt az erélyes kijelentést teszi a szerző, ráfogva mindazokra, kik a költeményt tragédiának mondják, hogy itt a szó szoros értelmében vett drámai tragédiára gondoltak, a mint a poetai kodexek illető szakaszai-ban pontosan meg van határozva, nem pedig abban a tágabb æsthetikai

*) A szerző figyelmét kikerülte Lehr Zsigmond dolgozata: «Töredékes jegyzetek Arany Buda halála eposzáról» (a pozsonyi ág ev. főiskola értesítőjében, 1866), mely közvetlenül Földy Géza hirhedt bírálata után (Pesti Hírnök, 1864 : 76, 78.) íródott s elsőnek utasítja vissza értetlen kifogásait.

értelemben, a hogyan akár a Nibelungokat, akár Kemény Zsigmond valamely regényét mondjuk tragédiának. Szóval szerzőnk itt hirtelen hevében nyitott kaput döngöt. Bizonyára sokkal czélszerűbb lett volna, ha a képzelt vádak bonyolult czáfolgatása helyett pusztán a maga véleményét mondja el egyszerűen és érthetően; továbbá széptani tekintetben is sokkal mélyrehatóbbak lehettek volna fejtegetései, ha az egyes mozzanatoknak származására is több gondot fordít, hogy Arany leleményei-e, vagy tán más forrásból valók, pedig ez igen mély bepillantást ad az öntudatosan alkotó művész eljárásába. Akkor például nem az alföldi csikóshoz hasonlítja Etelét, mikor lószörkötéllel kipányvázza a maczkót, hanem inkább Siegfried medvefogását állítja melléje. Egyáltalában jóval több hasznot tett volna az irodalomtörténetnek s aethetikának egyaránt, ha lehető teljességgel egybeállítja Buda Halálának viszonyát forrásaihoz, mert Arany művészetének igaz megértéséhez és kifejtéséhez több készség kell, mint a mennyit a szerző e tanulmányában kimutat. Amit Buda Halálának nyelvéről és előadásáról mond, nem új s nem több, mint a mennyit eddig írtak róla; fejtegetése itt futólagos és hézagos, s nem is szabatos, például a *meghurít* szó (IX. 67.) nem *megszelídít*, hanem *rápirít*, *megpirongat*, nem is régi szó, hanem ma is divatjában lévő tájszó, ép úgy mint a *csapa* (V. 41.), melyet a szerző. Arany «merész és mégis egészen természetes eredetiségének» mond több mással egyetemben. Az értekezésnek ez a része bátran elmaradhatott volna.

TOLNAI VILMOS.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen von Karl Brugmann. Erste Lieferung: Einleitung und Lautlehre. Strassburg, Trübner 1902. 280 l. Ára 7 mka.

Most két éve fejeződött be Brugmann és Delbrück nagyfontosságú műve, a *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, az indogermán összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek a mai kor színvonalán álló összefoglalása. E munkának már külső méreteiben is kifejezésre jutott az a haladás, mely ama tudomány körében az utolsó évtizedek folyamán végbement: míg Schleicher *Compendiuma* (az 1876-ban megjelent 4. kiadásban) 829 lapra terjedt, addig Brugmann és Delbrück ötkötetes munkája közel ötezer lapot foglal magában (a hangtani rész 1098, az alaktan 1438, a hozzájuk való index 236, a mondattan 1940 l.). Azonban könnyen érthető, hogy a nagybecsű munkának ép ez a nagy terjedelme némileg útját állotta annak, hogy mind-

azoknak gyakran forgatott kézikönyvévé legyen, a kiknek a benne foglalt ismereteket legalább nagyjában megszerezni jóformán kötelességük. Nagyon valószínű ugyanis, hogy ama terjedelmesség mind a classica philologia számos munkását, mind a modern nyelvekkel foglalkozók közül sokat egyenesen elriasztott az indogermán összehasonlító nyelvtudomány alaposabb tanulmányozásától. Ily körülmények között örömmel üdvözljük Brugmann amaz elhatározását, hogy a nagy munka főeredményeit kisebb terjedelmű kézikönyvben is közzé teszi. Az indogermán nyelvek e rövidre fogott összehasonlító nyelvtanának első része nem rég meg is jelent s egy harmincz lapra terjedő általános bevezetés mellett a hangtani tárgyalja; e hangtani rész mindössze 250 lapot foglal magában, tehát aránylag valóban csekély terjedelmű.

A nagy munka anyagának ily tetemesen szűkebbre szorítását mindenekelőtt úgy érte el Brugmann, hogy a *Grundriss*-ban felölelt indogermán nyelvek közül itt csak azokat tárgyalja részletesebben, a melyek szélesebb körök érdeklődésére tarthatnak számot, t. i. az ind, görög, latin, germán és szláv nyelveket, a többit csak alkalom adtán vonja be a tárgyalás körébe, a mikor egy-egy kérdésre nézve különösebb felvilágosítást szolgáltatnak. De meg egyébként is rövidebbé lett a tárgyalás: hogy csak egy példát említsék, a *Langdiphthonge* című szakasz, a mely különben is nagyon vitás természetű elméleteket tárgyal, a nagy munkában kilencz, az előttünk levő kisebb foglalatban nem egészen két lapra terjed. E kisebb grammatika különben nemcsak rövidített, hanem egyúttal javított kiadása is a nagy munkának. Legyen szabad a következőkben a könyvnek egy pár fontosabb helyére külön is felhívnom olvasóink figyelmét.

A bevezetés nagyobb része az indogermán nyelvcsaládnak és tagjainak általános ismertetésével foglalkozik. Azokkal a kísérletekkel szemben, melyek a nyolcz idg. nyelv közül némelyeket (pl. a latint és görögöt, a germánt és szlávot) szorosabb egységbe akartak foglalni, Brugmann most is azt hangsúlyozza, hogy mai ismereteink szerint ily külön egységek megállapítására biztos alapunk nincsen; legjelentősebbek még az italiai és kelta nyelvek egyezései, azért azonban mégsem beszélhetünk e két népnek közelebb rokonságáról. Az indogermán *őshazáról* Brugmann most is úgy nyilatkozik, mint nagyobb művében: biztossággal nem lehet eldönteni e sokat vitatott kérdést, de több jogosultsága van annak a föltevésnek, hogy az őshaza Európában vagy a délnyugati Ázsiának és Európának határán volt, mint a régibb nézetnek, mely ezt Ázsiában kereste. Majd az idg. ősnyelv mivoltáról szól; kifejti, hogy már ez ősnyelv sem volt híjával a nyelvjárási árnyéklatoknak s rámutat arra, hogy e nyelv az idő tekintetében sem volt mindig egyforma, hanem hogy fejlődésében régibb és újabb korszakokat lehet megkülönböztetni.

A könyv bevezetésének második fejezete az idg. összehasonlító nyelvtan feladatairól szól.

A hangtani részben Brugmann — az általános phonetika alapismereteinek előrebocsátása után — röviden összeállítja az idg. ősnyelv hangrendszerét s azután a *hangsúlyozás* tárgyalásába fog. A hangsúlyozásról szóló fejezetnek a hangtan élére való helyezésében mintegy külsőleg is kifejeződik az, hogy ez a rész az újabb nyelvészetben mind nagyobb és nagyobb fontosságra tesz szert, — a *Grundriss*-ban a hangtannak még épen utolsó fejezetéül szerepelt (I, 944). E fejezet részletei közül kiemelem, hogy míg Brugmann nagyobb munkájában lehetségesnek tartotta, hogy az ősz-italiai, kelta és germán hangsúlyozásnak, melyet a kezdő szótagok kiemelése jellemez, valami történeti kapcsolata volt (979. 982. l.), addig az előttünk levő munkában elveti ezt a feltevést: hisz még az sincs bebizonyítva, vajjon az ír nyelvnek illetén hangsúlyozásmódja sajátja volt-e már az őskelta nyelvnek is. A germán ősnyelvi hangsúlyozást illetőleg most egész határozottsággal magáévá teszi azt a felfogást (melyet a *Grundriss* 1. kiadásában 539. l. még elutasított), hogy az idg. éles és nyújtott hangsúly különbsége abban a korban is meg volt még őrizve.

Az egyes vocalisokat tárgyaló részben szembe tűnik, hogy az idg. ősnyelv *o* hangja mellett feltételezett *ā* vocalist, melyet a *Grundriss* még külön tárgyalt, most teljesen kiküszöbölte; míg pl. a lat. *ovis* kezdő vocalisát a *Grundriss* idg. *ā*-ból származtatta, most egyszerű *o*-t lát benne Brugmann (75. l.).

Az idg. *ablaut* tárgyalásának egyes pontjaiban a *Grundriss* 1. kiadásának felfogásához való közeledést látunk: azokat a hangtani jelenségeket sorolja ide, melyek az idg. ősnyelv bizonyos hangbeli különbségeiben gyökereznek, — holott a *Grundriss* 2. kiadásában az egyes nyelvek külön életében végbement bizonyos hangváltozásokat is ide sorolta (483. l.). Nagyon helyeslendő, hogy az új könyv megint határozott *ablaut*-sorokat különböztet meg: a *Grundriss* 2. kiadása e tekintetben némileg a rendezetlenség benyomását tette. Az *ablaut* fejezetében a leginkább figyelemre méltó változás az, hogy Brugmann meglehetősen tért engedett Hirt erre vonatkozó felfogásának (*Der indogerm. Ablaut*, Strassburg, 1900): a gyökereken kívül *basis*-okról is szól, a melyek egyes kétszótagúak lehetnek; egyszótagú *basis*ok pl. *dhē-* (gör. *τιθημι*), *es-* (gör. *ἔσσει*), kétszótagúak *pelā-* (gör. *πέλας*), *teres-* (gör. *τρέσσαι*). Hirt a legtöbb esetben az úgyn. tematikus vocalist is az efféle kétszótagú *basis*ok lényeges elemének tartja, ő pl. egy idg. *ede-* 'enni', *eje-* 'menni', *bhere-* 'vinni' *basis*ról beszél (könyve 139. s köv. lapjain), a második vocalis az első szótag hangsúlyozása esetén elenyészik s így őrli a *basis* a látszólag egyszótagú 'gyökér' alakját. Brugmann most szintén elfogadja

a *basis*-t mint az ablaut-viszonyok alapjául szolgáló egységet, de látszik, hogy a tulajdonképi gyökereket mégis inkább egyszótagúaknak tartja. Míg pl. Hirt a lat. *findo*, gót *beitan* stb. alakokat egy kétszótagú idg. *bheide*-basisból származtatja (140. l.), Brugmann most is egy egyszótagú *bheid*-gyökérről beszél (68. l.) stb. — Nézetem szerint az ablaut fejezetében kellett volna tárgyalni az ugyancsak az idg. ősnyelv korszakába eső *ei*: *ē*, *ōu*: *ō* hangváltakozásokat is, v. ö. a szóban levő könyv 146. §. jegyzetét.

A mássalhangzókról szóló részben aránylag kevés újtásról adhatunk számot. Figyelemre méltó, hogy a gutturalis-sorokról szólva Brugmann visszautasítja Hirt ama föltevését, hogy az idg. palatalis és velaris sorok *egy* sor kettéválásából keletkeztek (157. l. jegyz.). Röviden és világosan tárgyalja az ősgermán és a felnémet lautverschiebung jelenségeit (188—193. l.), — a *skl*-hangsoportnak *sl*-lé való egyszerűsítését azonban, a melyben nem forog fenn igazi ‚*verschiebung*‘, nem itt (189. l.) kellett volna tárgyalni! A könyvnek utolsó, *Satzphonetik* című fejezete is jól összefoglalja az idetartozó jelenségeket; a germán szóvégek hangjainak változását illetőleg Brugmann most már határozottan azt az elméletet fogadja el, mely ama változásokat jórészt a szótaghangsúlykülönbségeiből magyarázza.

Lehet, hogy Brugmann-nak szemére fogják vetni, hogy e könyvében nem sikerült egészen kikerülnie a *brevis esse volo* káros következményeit s hogy az összehasonlító nyelvtannak e szűkszavú foglalata nagyon is nehéz és bevezetésül nem alkalmas ‚olvasmány‘. Nem lehet tagadni, hogy a könyv egyes pontjai néha túlságosan lakonikus rövidséggel vannak fogalmazva s a kezdő csak némi fejtörés után fogja kisütni, hogy pl. a 70. lapon a gót *bērusjōs*, óind *vidúši*, gör. *ιδούια*, litv. *vilksui* stb. alakok egymás mellé állítása csak képzőjük azonosságát akarja jelenteni, avagy a 160. lapon nem fogja érteni, hogyan lehetett minden magyarázat nélkül az egyforma idg. *k̄* hangból származtatni a gót *skeinan*, *hunds* és *fagrs* szóalakok *k*, *h* és *g* hangjait (a magyarázatok a könyv más helyein természetesen megvannak, de itt nincs rájuk utalás). De e könyv elvégre nem is igazi ‚kezdők‘ kezébe való; tanulmányozása csak akkor lesz igazán gyümölcsöző, ha az olvasó már megismerkedett egy-két indogermán nyelvnek *történeti* nyelvtanával, ha nagyjában ismeri a nyelv életéről való mai tudományos felfogást és elsajátította az általános phonetika elemeit. Tanulságos lesz a munka azokra nézve is, a kik már régebben elhagyták az egyetem falait s az egyes indogermán nyelvek tanításával foglalkoznak: ők e vezérfonallal kezükben aránylag nem nagy fáradsággal tájékozódhatnak az idg. nyelvtudomány mai állásáról. Reméljük, hogy a kiváló tudósnak eme könyve hazánkban is szélesebb körökben el fog terjedni és hogy sokan, a kik még most is Schleicher-

nek és Müller Miksának minden egyes szavára esküsznek, meggyőződnek belőle, hogy azóta ez a tudományág is sokban változott, fejlődött s közeledni igyekezett a végső czélhoz, az igazság megismeréséhez.

PETZ GEDEON.

Carl Robert: Studien zur Ilias. Berlin 1901.

Hogy a homerosi kérdést tisztán nyelvi szempontból megoldani nem lehet, az bebizonyított tény. C. Robert elfogadja W. Reichel (Homericische Waffen) kutatásait s nyelvi és műveltségtörténeti adatokat hoz fel annak bebizonyítására, hogy H. Iliasa nem egy szerző műve, hanem hosszú évek során fejlődött a mai Iliasszá. Négy Iliast ismer s a mag, melyből e hatalmas költemény fejlődött, az «Ur-Ilias» volt.

Cauer a Neue Jahrbücher f. d. kl. Alterthum (IX. X. k. 2. f.) című folyóiratban ismerteti e munkát ezen igen találó cím alatt: «Kulturschichten und sprachliche Schichten in der Ilias.» És tényleg Robert, mint valami régiségbuvár négy réteget fedezett fel az Iliasban, melyek úgy korra, mint tartalomra nézve igen különbözők, sőt némelyik szerzője vagy mint ő nevezi «szerkesztője» egészen más vidékről való.

Mint említettük, a szerző Reichel kutatásaihoz csatlakozik, ki észrevette, hogy az Iliásban kétféle fegyverzet, határozottabban kifejezve magam, kétféle védelmi fegyverzet található: u. m. a mykénei pajzs és a kisebb ión pajzs s a pánczél. Robert ezzel az eredménnyel nem elégszik meg; elfogadja teljesen Reichel kutatásait, csak egy pár helyen javít rajtuk, de tovább megy, s azt tapasztalja, hogy e két fegyvernemen kívül kétféle pánczél, ugyanannyi lábvédő és sisak is található.

Azonkívül a fel- és lefegyverezés, a megsebesülés is kétféle fegyvernemre enged következtetni, ú. m. az ősi mykeneire és az újabb iónira, vagy pedig oly korra, mikor még mind a két fegyvernem használatos volt. Miután erre az eredményre jutott, igen gyakran erős hypothesis-szal, vagy mint Cauer mondja róla p. 89 «unduldsamer gegen wirkliche oder vermeintliche Widersprüche, und zuversichtlicher in der eigenen Konstruktion früherer Zusammenhänge», — Bechtelnek, ki a Fick-féle theoria híve, bemutatta a dolgot s megállapították, hogy azok a részek, melyekben a mykenei fegyverzet szerepel, könnyen tehetőek át aeol dialektusba, míg hol ezek nincsenek, azok telve vannak iónismusszal, így pl. az iterativum gyakori használata, a digamma mellőzése stb. Tehát ez az Ur-Ilias, mely mint ő mondja, mykenei-aeol összetételből áll; a többit pedig, az úgynevezett ión részekből állót vagy önálló kisebb énekeknek (Einzellieder) vagy pedig toldalékoknak kell tekinteni.

Cauer ismertetése végén felteszi ezt a kérdést, hogy vajjon nyere a tudomány Robert munkájából oly positiv eredményt, mint azt németek hirdetik, azt a választ adja, hogy igen keveset, mit különösen eljá-

rísának tulajdonít, melyről a 99. lapon így ír: «Das konnte nicht anders sein bei der allzu phantasievollen Art, wie er ein im Grunde tüchtiges Princip der Forschungen angewendet und auszubeuten unternommen hat.» És ajánlja a szerzőnek, hogy nem a legrégebb rétegből induljon ki, hanem a mi természetes, a legújabbat vegye kiinduló pontnak s így haladjon a régebb felé.

Mielőtt azonban áttérnék Robert munkájának tüzetes ismertetésére, a homerosi kérdés megoldását illetőleg az a szerény nézetem, hogy a nyelvi és műveltségtörténeti methodus nem fog eredményre vezetni, vagy jobban mondva nem fog olyanra, a mely e kérdést végleg eldöntené, mert Homeros Iliasa telisded-tele van archaisáló részszel, a mit bizonyítani, azt hiszem, nem szükséges. Pöhlmann: «Geschichte des antiken Kommunismus» cz. művében erre többször utal s többek közt azt mondja (I. k. 39. l.) «wie oft der epische Stil altertümliche Züge des Lebens und der Sitte konventionell festgehalten hat, die in der Zeit der Sänger wenig oder keine Realität mehr besaßen.»

Ha vezet út e kérdés megoldásához, egészen más módszer alapján kell annak történnie, s majdnem bizonyos, hogy a nyelvi szempontnak abban a kutatásban csekély szerep jut.

* * *

Mint említettük, a szerző az ő hypothésise alapján megtalálta az ő Ilias szövegét, mely (274. l.) szerinte A 7-től kezdődik s tart X 212-ig összesen 2146 sorban. Cauerral őszintén mondhatjuk, hogy igen sok helyen nagyon is önkényesen jár el a szerző, hogy az összefüggést megtartsa. Az ő (Ur) Ilias jellemzéseiképen a következőket hozza fel.

Először is szerzője csak igen kevés istent és istenasszonyt ismer és pedig: Zeust, Herat, Athenet, Poseidont, Apollont és Irist. A 350-től kezdve röviden jellemzi az egyes isteneket s kimutatja, hogy azok megjelenése az emberek előtt teljesen természetesnek tűnik fel (353. l.). Áttér ezután a szereplő hősökre. Achilles a cselekvény középpontja s nézete szerint az ő Iliasnak a legjobb s leghelyesebb címe Achilleis lehetne.

Igen kevés hős szerepel s a kik szerepelnek is, azok jelleme, származása teljesen elütő a mai Ilias hőseiétől. Szerző kimutatja (371. l.), hogy ez ő Ilias mellett körülbelül 8 darab önálló ének (Einzellieder) is volt, melyek apránként beleolvadtak az ő Ilias szövegébe. Egyenként tárgyalja ezeket az énekeket s igen éles kritikai szemmel constatálja az Antenoridák szerepét az Iliasban. Cauer említett bírálatában dicsérőleg emeli ki ezt az éles látását. Azt hiszi a szerző, hogy az ének költője az Antenoridák udvarában volt s hála kifejezéseiképen szerepeltette őket az Iliasban.

A második Ilias tárgyalására (415. l.) tér át a szerző s bebizonyítani igyekszik, hogy az ós (Ur) Ilias szövegébe sok külön álló éneket csempészett be az az illető költő s 433. l. össze is állítja azokat a sorokat, melyeket az az összefüggés kedvéért maga alkotott. A második Ilias jellemzéseken felemlíti, hogy az illető költő már nemcsak több istent ismert, de azok cultusával teljesen tisztában volt; ismeri a dodonai Zeust stb. A kentaurok és amazonok mythikus szerepe itt érvényesül először. Több hős jelenik meg s azok családfájával is többet foglalkozik. Ujonnan felfedezett, jobban mondva kitalált személyeknek is jut szerep a második Iliasban. S a költő compositioja már művésziesebb is, szereti a sentimentalis jeleneteket (Hektor búcsúja), mi az ós (Ur) Iliasban nem található.

A harmadik Ilias a *Τεργοναχία* és a *Στομύδους ἀριστεία* cz. különálló énekek betoldása. Szerző nézete szerint a harmadik Ilias költője samosi volt, míg a másodiké milétusi, mert az utóbbiban szereplő Hera (?) teljesen a samosi Hera jellegét hordja magán (468. l.)

A harmadik Iliashoz is sokat toldott a költő (478. l.). Ki újra több istent szerepeltet, többek között Themist is, szereti a personificatiot; előtérbe lépteti a titánokat s az Istenek mondájára nagyobb súlyt fektet (Hephaistos). A hőseket illetőleg Agamemnon királyi laka már Mykæneben van s érdekes, hogy e költeményben már az achaiok vannak számbelileg a túlsúlyban. — Kultura tekintetében már magasabban állanak a szereplők, ismerik már a vasat is stb.

Szerző ezután újra egypár önálló éneket tesz beható tanulmányozás tárgyává s foglalkozik bővebben a *Ἐκτορος ἀναίρεσις*-sel, melynek görög szövegét közli Ὡ 239.—X 394. s annak jellemzését adja. Ennek a költeménynek betoldása a harmadik Iliasba hozta létre a negyedik Iliast, vagyis azt, mely most közkézen forog.

Bemutatja még azokat az éneket is, melyeket még az új szerző betoldott s azt állítja, hogy az új szerző nagyon szereti a meséket s azokat szívesen gyártja (553., 560. l.); ismét összeállítja azokat a sorokat, melyek a negyedik Ilias szerzőjének alkotása.

Szerinte a negyedik Iliast jellemzi, hogy a költő ismerte már Hesiodos Theogoniáját s azt fel is használja, újra több isten jelenik meg és nemcsak a görög, hanem a trojai mythosok is érvényesülnek nagy számban. A trojaiak részéről több új hős is szerepel. Végre kimutatja a szerző, hogy az negyedik Ilias a mai Ilias; de azért ebbe is sok újat toldottak még mások is. Számos vers az alexandriaiak s némely sor pedig a rhapsodoknak tulajdonítható, kiknek korát meghatározni azonban teljesen lehetetlen.

Végszavában kijelenti, hogy még igen sok kérdés merülhet fel, melyekre azonban saját szavai szerint csak akkor válaszol: «wenn die

Zeit den Weizen, den diese Studien hoffentlich erhalten, von der Spreu, die sie ohne Zweifel enthalten, gesondert haben wird.»

BOHDANECZKY LAJOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900/1901.

17. Némethy Géza: Vergilius negyedik eclogája (fordítása és értelmezése). Budapesti V. ker. állami főgymn. 15 lap. — Ki ne ösmerné a czímbeli eclogának következő sorait, melyeket öreg uraink mai napig idézgetnek:

Ultima Cumæi venit iam carminis ætas;
Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo.
Iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna;
Iam nova progenies cælo demittitur alto.

Vagy ki ne emlékeznék a megjövendölt aranykor áldásaira, a melyeket Vergilius a 18—25. versekben ír le? Minden nagyobb egyház-történelemben fel vannak hozva ama sorok, mint a melyekben az akkori időknek általános óhaja vagy inkább sejtelve egy jobb kor után élénken és megkapóan van kifejezve. — Nálunk ezen híres eclogára ritka iskolában kerül a sor, legföllebb a római irodalomtörténelmek emlékeznek meg róla annyiban, hogy a középkori Vergilius-tiszteletet akarják vele megbélyegezni, midőn csupán a sötét középkortól tellő phantasmagoriák közé utasítják azt a felfogást, mely szerint ebben az eclogában a világ Megváltójára, Jézus Krisztusra vonatkozó jövendölések foglaltatnának; holott tudni való, hogy Vergilius semmi egyebet nem tett ebben az eclogában, mint hódolt pártfogójának, Asinius Polliónak, Gallia Transpadana legatusának, midőn ennek fia (Gallus) született. Erről tanuskodik Asconius Pedianus, Vergilius legelső és legjelesebb magyarázója, a ki magától Asinius Gallustól hallotta, hogy az ő üdvözlésére szánta eme versét a költő. Az egész költemény tehát születésnap-i üdvözlő-vers, melyet Vergilius hálából írt Asinius Pollio megörvendeztetésére, dicsőítve benne már megszületett fiát (tehát vaticinium post eventum!) s egyben az apát is, a ki, miután a triumvirek között elősegítette Kr. e. 40-ben a mindenkítől óhajtott brundisiumi békének megkötését, fölül rá az állam élére is került, vagyis még azon évben consul lett, s ugyanezen évben született nagyreményű fia is. — Tovább pedig így folytatják: maga a költemény csak azért mondható valahogy idyllnek, mert a népek phantasiájában élő, saturnusi vagy paradicsomi időkre vonatkozó kitételeivel azt a természetes boldogságot festi, a mely ismét várható egy nyugalmasabb korszak beálltával. Ez az időszak ime bekövetkezett, mert vége a polgárháborúknak, s ha Vergilius, mint afféle vates, nem csalatkozik, némi túlzással azt is mondhatta, hogy immár el is következett Asinius Pollio regimenje alatt, vagyis consulságának évében, sőt az atyához méltó fiúnak nagyra-nóttével be is tetőzik majd a várva-várt aranykor. A szó-

ban levő költemény tehát egyszerűen hálálkodó és bókoló verszetet a későbbi ál-pásztori verszetek mezében, a hozzá fűződő messiási vaticiniumokra való ismerés vagy következtetés pedig jámbor lelkek koholmányra, erőltetett kitalálása.

Minden igaz e felfogásban, csak a középkor megbélyegzése nem illő dolog; mert hisz' mindenki tudta a keresztény írók közül is (Eusebios, Lactantius, Augustinus; l. az utóbbinál ep. ad Rom. inch. expos. n. 3, 4. és De civitate Dei XVIII, 47.) a verszetet tulajdonképi célját, és csakis annyiban lóttek túl a célon, hogy Vergiliusban felsőbb inspiratiót föltételeztek s hogy őt pogány költő létére az Üdvözítő próféta-jává avatták. Magok ama híres sorok azonban csakugyan a messiási jövendölések közül valók, úgy, a hogy a sibyllai jóslatok között, sőt egyáltalán a keleti népeknél találhatók; az aranykorra vonatkozó versek pedig teljesen egyeznek a keleti jövendölések, nevezetesen Izaiás próféta szavaival (11. fej.). Itt aztán egy csöppet sem határoz az, vajjon hívő lélekkel vizsgálom-e a Sibylla-féle zsidó-görög verseket s az ó-szövetségbeli prophetiákat, vagy ellenkezőleg nem hiszek a messiási jövendölésekben. Tény az, hogy keleten, sőt az egész akkor ismert világon el voltak telve a lelkek a világ megváltásának, az örök békének sejtelmétől s epedten való várásától. E tekintetben nem áll egymagában Vergilius, mert a többi egykorú költőkben is vannak allusiók az aranykorra, sőt Horatius 16. epódusa, Némethy bizonyítása szerint is, majdnem szórul-szóra egyezik Vergilius szóban forgó helyével. Ha még hozzávesszük, hogy Asinius Pollio fiának férjkorra egybe esett az Üdvözítő születésével, vagyis az idők teljességével, nem kell épenséggel csodálkoznunk a keresztény írókon, a kik a pogány költőnek az aranykorról szóló rajzolatát inspiráltnak minősítették. Megerősítették őket eme vélekedésekben az ecloga némely kifejezései; így a 6. versben említett szüzet a Boldogságos Szűzre értették, a 7. versben említett, égből alászálló új ivadékok Krisztus urunkra, a 13—14. versbeli bűnt az eredendő bűnre, a 24. vers kigyóját pedig a paradicsomi kigyóra vonatkoztatták (l. röviden Némethynél 16—17. ll., bővebben pedig a Rainis fordításához való jegyzetekben s Ruæus latin jegyzetes kiadásában). Szóval az egész protoevangelium visszhangját megtalálták Vergiliusnál, a keletiektől való kölcsönvételben és természetesen, öntudatos alkalmazásban a költő részéről a római viszonyokra s a görög-római mythologia hasonló vonatkozású kitételeire. Az egyházatyák s a mai kor fiainak felfogása között tehát az a különbség, hogy míg amazok Vergiliusban a messiási jövendölések valódi, bár öntudatlan bajnokát üdvözölték, addig a mai korbéliek nem ösmerik el benne Krisztus előhírnökét, hanem a messiási oraculumoknak a római viszonyokra való tudatos alkalmazóját tekintik. Találónan eseteli a legújabb álláspontot a czímbeli értekezés szerzője befejező soraiiban: «És az egyházatyáknak ez a magyarázata nem is minden alap nélkül való: Vergilius itt annak a sajátságos lelki állapotnak adott megkapó kifejezést, a mely az antik világ népei, a római birodalom sanyargatott alattvalói közt, ebben az időben általános volt; valami sejtelmes várakozás, valami fájó epedés fogta el az embereket egy jobb, szelidebb, békésbb idő után, a mely egyelőre fantasztikus jóslatokban keresett vigasztalást, és éppen ez a közhangulat volt az, a mely előkészítette az emberiséget amaz örvendetes híradásnak, az evangeliumnak, a szeretet tanításának és a béke fejedelmének befogadására. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy jós-

lata szó szerint teljesült. Hiszen ő arra az időre helyezte kilátásba az aranykor teljességét, mikor a dicsőített gyermek férfiuvá serdül; már pedig akkor, midőn a Pollio fia elérte a férfikort, keresztény felfogás szerint is bekövetkezett az idők teljessége: megszületett Jézus Krisztus, az emberi nem Megváltója.»

Szándékosan mondtam el a fentebbieket e híres eclogáról, hogy senki ne gondolja, hogy kath. papi voltomból folyólag beszélek úgy, a hogy beszéltem. Korántsem! Az egyháziak tévedése sohasem talált bennem török-szakad védelmezőre, legföllebb mentegetőre, mert hisz' ők is emberek voltak.

Egyébként a szerző ebben a cikkében magát az eclogát szép prózai fordításban nyújtja, hozzáadva minden egyes vershez a római költő szövegének egyedül megfelelő tárgyi magyarázatait, végül aztán kitér az eclogához függedő hatféle (a születendő fiú = 1. az aranykor jelképe, 2. a béke allegóriája, 3. az istenné lett Romulus vagy Bacchus fia, 4. Octavianus, 5. Marcellus és Julia leendő fia, 6. Krisztus urunk) magyarázatra, de csak egész röviden, bár nagyon érthetően és tanulságosan. Ezek közül az ötödiknek egy új változatát (a fiú = Julia) táalta fel a strassburgi philologus-gyűlésen tartott s azóta már külön is megjelent előadásában (Aus Vergils Frühzeit, Leipz. Teubn. 1901.) Skutsch, de teljes kudarcot vallott vele, valamint Gallus-hypothesisével is, miként a rá vonatkozó bírálatokból látom. Némethy felfogása különben egyezik a Ribbeck és Schanz irodalomtörténetirőkéval, csakhogy nála magyaros észszel és vilárossággal van előadva. Mivel azonban magyarázatának keresztényiessége megkívánja, hogy e folyóirat olvasói arról is tudjanak, mi indította a tudósokat az egyházas állásponthez való közeledésre, megemlítem, hogy Némethy is felhoz röviden két dolgot, a melyek teljesen igazolják magyarázatát, ú. m.: 1. a keleti sibyllajóslatok szembeszökő egyezését (13. l. alul) Vergilius eclogájával, 2. a zsidóknak Julius Césarhoz való benső viszonyát, a kiben jótevőjüket s reményöket tisztelték, azért gyászuknak megható módon adtak kifejezést halála után; nem lehetetlen tehát, úgymond a szerző, hogy a zsidók Octavianushoz is ragaszkodtak s azt a hitet, hogy alatta boldogabb időszak fog bekövetkezni, megerősítették a Sibylla-jóslatokra való hivatkozással. Ezek hatása alatt állott tehát Vergilius is! Ennyi valóban elegendő is az új álláspont igazolására. Én azonban, élve ez alkalommal, főlemlítem még, hogy a zsidók mindenüvé elvitték a Messiásban való hitet, s erről nemcsak a keresztény, hanem a pogány írók is bőven emlékeznek írataikban. Nem ajánlhatom eléggé e végből a Thierry művének (A római birodalom képe, 66—67. ll.) olvasását, hol a Megváltóban való általános hit van esetelve, szintűgy a zsidók jajveszékélése Julius César ravatalánál. Továbbá megemlítem, hogy a keleti jóslatokkal való tökéletes egyezést s az akkori világ epedő hangulatát a zsidók hirdette Messiás után olyan philologusok tisztázták, mint Crusius (Rheinisches Museum. N. F. LI, 4. 1896.) és Marx (Neue Jahrbücher I. 105—129. ll. 1898.) alapos értekezéseikben. De a mi engem még jobban a keresztényies taborba terelt, az a következő tények megtudásából fakadt. Csak nem rég olvastam Weymann müncheni professzornak beható tanulmányát Vergilius költészetéről, s mi természetesebb, mint hogy a 4. ecloga tárgyalására voltam legkíváncsibb. Nála találtam ezt a két, rendkívül érdekes és döntő adatot, melyeket ezennel közlök: 1. Herodes, a zsidók

királya, benső barátságban volt Asinius Pollióval, a kinél épp ezidétt tett látogatást Rómában, 2. Alexandros Polyhistor (Hyginus mythologusnak, Augustus könyvtárosának, tanítója, l. róla Christ gör. irodalomtörténelmé) éppen ekkor adta ki Rómában a zsidókról szóló történelmét, a melyből Eusebios tartott fenn értékes részleteket, s a melyben, egykorú írók tanúsága szerint, a keleti prophetiák is közé voltak téve. Különösen az utóbbi műnek volt nagy hatása a római művelt társadalomra! Ide járul még az a történelmi adat, hogy a Capitolium 83-ban Kr. e. leégyén, a római nép 76-ban egy senatorokból álló bizottságot küldött ki Ázsiába a végből, hogy a keleti oraculumokból újabb gyűjteményt szerezzenek be, s ez alkalommal a zsidók jártak kezére a római küldöttségnek (l. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes, III. Leipz. 1898. 444—5. ll.). Végül konstatalhatom, hogy az összehasonlító vallástudomány is elfogadta, hogy Vergilius festése az aranykorról közvetve az ó-szövetségen alapszik (Sabatier: Note sur un vers de Virgile, Sciences religieuses VII, 139—168. Paris, 1898.).

Némethy már akkor pedzotte felfogását (Philol. Közl. 1895. 346.), midőn Vitorisz fordítását bírálta és a Schaper (l. bőven Schanz irodalomtörténetében) hypothesisét (a fiú = Octavianus) tönkre tette; de többször tárgyalta egyetemi előadásaiiban is, a melyektől. mint meggyőződétem, csupán népszerűsített alakjánál fogva tér el mostani programmcikke. Egyik itteni jegyzetében említi a szerző, hogy a szóban forgó közlemény részlet Vergiliusról szóló, már készen álló egyediratából, melyet azóta bemutatott az akadémián is (Akad. Értesítő 1902. febr. 55. l.), s melyet úgy jellemzett maga Némethy, hogy czélja volt benne elejétől végig forrástanulmányon alapuló s tudományos tekintetben, a mennyire lehet, önálló, de egyszersmind a nagy közönségnek is élvezhető munkát adni.

Faxit Deus!

BÓDISS JUSZTIN.

18. Barcsa János: A XVII. század magyar történetirodalma. (Különlenyomat a h. nánási ev. ref. gymnasium értesítőjéből. 85 l.) — A történetíróra nézve a XVII. század a magyar történelemnek bár szomorú, de egyik legérdekesebb korszaka. A bel- és külföldi események állandó kapcsolatban vannak. A századon végig vonul a vallási és alkotmányos szabadságért való küzdelem. Egymást érik a fölkelések, részben a külfölddel kapcsolatban. Így védekezett a nemzet a német ellen. De védekeznie kellett a török ellen is. A 15 éves háborútól a felszabadító háborúig folyton harcok ellene, hol fegyverrel, hol diplomatiával. Különösen Erdély szenved sokat a «kétfelé sántikálás politikájában» (Hidvégi Mikó Ferencz krónikája). Erdély történetére döntő hatású II. Rákóczy György lengyel hadjárata és az azt követő tatár rabság.

Ime, ennyiféle szálból szövődik össze ezen század története. Nem csoda, hogy az egykorúakat arra ösztökélte, hogy örökítsék meg. Ebből magyarázható az a körülmény, hogy ez a korszak a leggazdagabb történeti följegyzésekben.

Hálás feladatra vállalkozott a szerző, mikor ezt az irodalmat megismertette. Főjellemonása ezen történetirodalomnak a subiectivitás. A történetíróknak mind kisebb-nagyobb szerep jutott az előadott eseményekben és a pártszemponton nem tudtak felülemelkedni. Katholikus a

protestánst, protestáns a katolikust, kurucz a labanczot, labancz a kuruczot vádolja az ország romlásáért.

A subjectivitásnak megfelel a feldolgozás formája is: emlékirat, napló, önéletrajz. Mindezekben az író közvetlenül adja felfogását az eseményekről, főleg a vele és körével történeteket. És minthogy a legkülönbözőbb rangú és állású emberek foglalkoztak történeti följegyzésekkel, megismerjük az egész akkori társadalmat. A főntemlitett formákon kívül használták még a krónika és évkönyv formáját. Ez pedig az események rohamos fejlődésének felelt meg.

A mi most már a stílust illeti, a legtöbb munkán látszik a humanista Bonfini hatása, mesterkéltséget szereti a pathos. De különösen Thökölynek és társainak naplói már közvetlen hangúak és tősgyökeres magyarságúak.

Az általános ismertetés után áttér a szerző az egyes művekre. Minden egyes írónak ismerteteti életét, művének tárgyát, felfogását, stílusát. Érdekes végigtekinteni az írók során. Ott látjuk köztük Kemény Jánost és Thökölyt, a fejedelmeket, Zrinyit, a költőt és hadvezért, Istvánffy alnádort, Kocsi Csergő Bálint református lelkészt, Rozsnyai Dávid török deákok. Mind külön eszmekör.

De nem feledkezik meg a szerző a népről sem. A történeti maradványok közé fölveszi a régi magyar vitézi énekeket is, a melyek meghatóan és közvetlenül adják elő a vallási üldözések, tatár rabság, török fogság, kurucz-labancz világ szenvedéseit.

Emlíserés illeti a szerzőt, hogy nem kimélve fáradságot, ilyen bő ismertetését adta a XVII. századbéli történetíróknak. Tárgyilagos kritikával, élénk előadásban megírt értekezésével jó szolgálatot tett mind a történetírásnak, mind az irodalomtörténetnek. Azonban kénytelen vagyok megemlíteni, hogy a stílusa itt-ott pongyola. Pl. «Ézert *inti* mindjárt előszavában a németeket, francziákat és spanyolokat egyaránt Erdély romlására.» 24. l. (*inti* helyett *figyelmezteti* lenne a helyes.) «amelyek igen sokszor egészen más világításban tüntetnek fel egyeseknek némely cselekedeteit.» 25. l. (tüntetik.) — «belevegyülnek *sok* olyan jellemvonások is» 33. l. (*sok* után egyes szám kell.) — «Szerintem ezek is *sorolhatók* ezen század történelmi kútfőjéhez.» 65. (sorolhatók a mondat végére teendő.)

SZÓRS GYULA.

19. Schmidt Fülöp: A Gracchusok tragikumája. (Zentavárosi községi főgymnasium értesítője. 3—31. l.) — Ezen értekezés a római történetnek egyik legérdekesebb és letragikusabb fejezetét választotta tárgyául: a Gracchusok bukását. A római történet számos példáját adja annak az igazságnak, hogy az emberi cselekedeteknek két főrugója a vagyon és hatalom után való vágy. E két tényezőért folyik a küzdelem évszázadokon át a patriciusok és plebejusok közt. A küzdelemben a patriciusok kerülnek felül s a népet nemcsak gazdaságilag, de erkölcsileg is tönkre teszik. Földjüket rabszolgákkal műveltetik, mert munkájuk olcsóbb és szabadon bánhatnak velök. Evvel a szegény, szabad nép nagy nyomorba jutott és tétlenül lézengett Róma utczáin, szavazatát kenyérért és circusi játékért adván el a gazdagoknak. 146-ban (nem pedig 143-ban, mint a szerző tévedésből írta, 10. l.) elesett Karthago, Róma keze szabad lett. Hatalmát a provinciák ellen fordította, zsarolta őket, az itálokat és latinokat pedig elnyomta.

Fájdalommal látta mindezt Tiberius Sempronius Gracchus, a ki közkedveltségű ember volt Rómában. Miután Karthago és Numantia ostromakor látta a provinciák elnyomatását, Rómában laktában pedig megismerte a római nép nyomorát, 134-ben megválasztatta magát tribunnak, hogy a bajokat orvosolja. Láttunk már előtte is kísérleteket a nép nyomorának enyhítésére, az állami földnek (ager publicus) igazságos felosztásával. 486-ban Spurius Cassius, majd Cæso Fabius, 456-ban Icilius, 367-ben Licinius és Sextius tettek kísérleteket, de kevés vagy semmi eredménynyel.

Tiberius Gracchus felhívotta Licinius és Sextius törvényeit, de enyhített alakban. De az ager publicusszal való gazdálkodás megszorítása, különösen pedig a Tiberius javasolta felügyelő-bizottság sértette az arisztokratia érdekeit. Nagy lett a felháborodás: hivatkoztak ősi birtoklásukra, a boruházásokra, Tiberiust forradalmárnak nevezték. De ő nem engedett. Erre a patriciusok Octavius tribunt rábirták, hogy emeljen vetot a lex Sempronia ellen! Tiberius viszont a néppel letétette Octaviust. Azonban ezzel törvénytelenséget követett el: megsértette a tribunus sacrosanctitasát. De a javaslatot keresztülvitte.

Es most kénytelen újabb vétséget elkövetni: hogy életét és törvényét megmentse, újra pályázik a tribunatusért. A patriciusok megrohanták a tribunválasztó gyűlést és Tiberiust mint lázítót 300 társával együtt agyonverik. Így bukott el Tiberius, mert a nép jogának védelmében megsértette az alkotmány merev formáit és a gazdagok érdekét.

De élt még az öcsese, Gaius, a ki fölvette az elejtett zászlót. 124-ben megválasztatta magát tribunnak. Megújította bátyja lex agrariáját és ő maga ügyelt föl végrehajtására. A népnek olcsó gabonát biztosított. Legügyesebb volt az a taktikája, hogy a lovagokat szembeállította a nemesekkel és így megosztotta a gazdagokat. Másodszor is megválasztották tribunnak.

De ekkor nagy vétséget követett el, mikor azt indítványozta, hogy adjanak az itáloknak latin jogot, a latinoknak római jogot. Ez már a plebejusok önző érdekeit is sértette s bizalmuk megingott. Livius Drusus tribun még inkább rontotta Gaius hitelet, mikor a senatus megbízásából mindenben túllícitálta. Harmadszor már nem választották meg tribunnak. Sorsa ugyanaz lett, mint bátyjé. Az Aventinuson a népgyűlésen megrohanták, nagynehezen a Furrina-ligetbe menekült, a hol később halva találták. Halála után törvényeit is eltörölték.

Ime, ez volt a Gracchusok sorsa. Nagy eszme lelkesítette őket: a római birodalmat megmenteni az anyagi és erkölcsi romlástól, de az emberi gyarlóság útjokat állta: a patriciusok féltékenyek voltak a plebejusokra, ezek pedig a szövetségesekre. Az igazság apostolait nem értették meg.

Ezen tragikus küzdelem mozgató eszméit a szerző jól átérezte és ügyesen vázolta. Értekezése világos és élvezhető. Csak egy stílusbeli hibára bátorodom figyelmeztetni, a mi iskolai értesítőben kétszeres súlyú. Egy helyen azt írja: «Különösen a provinciák kormányzata fizette ki magát . . .» (14. l.) Nyelvezete különben magyaros.

VEGYESEK.

— A Kudrun-monda újkori költői földolgozásait tárgyalja Benedict Zsigmond egy nagy szorgalomra valló és helyes fölfogással írt dissertatióban: *Die Gudrunssage in der neueren deutschen Literatur*, Rostock 1902, 118 l. A Kudrun-monda jelentőség vagy népszerűség tekintetében távolról sem vetekedhetik a Nibelung-mondával, bár a szenvedő hű leány alakja és sorsa kétségtelenül a költészetnek legszebb alkotásai közé tartozik. De azért a mondának újabbkori földolgozásai mégis nagyszámúak, csakhogy e földolgozások száma és értéke alig állnak kellő arányban egymással. Benedict, az ifjúság és a nép számára készült munkák mellőzésével, három csoportban tárgyalja a részben nehezen hozzáférhető és kissé egyhangú anyagot. Az első csoportba tartoznak a *fordítások*. Ilyen van 19; a fordítók — megjegyzendő, hogy a középkori eposzt csak 1816-ban fedezték föl és első kiadása csak 1820-ban jelent meg — a következők: Adelb. Keller 1840, Karl Simrock 1843, Friedr. Koch 1847, Carl Barthel 1851, Wilh. v. Plönnies 1853, Adolf Bacmeister 1860, Ludw. Köhler 1866, Karl Holdermann 1871, Karl Hessel 1900 (voltakép az előbbinek javított kiadása), H. A. Junghans 1873, Gotth. Ludw. Klee 1878, Paul Vogt 1885, Ludw. Freytag 1888, H. Kamp 1890, Fritz Lemmermayer 1890, Gust. Legerlotz 1890, G. Bornhak 1891, H. Löschhorn 1891, Walt. Hübbler 1892. E fordításokat már előbb igen alaposan tárgyalta Benno Krichenbauer: *Die Kudrun-Übersetzungen*, Arnau 1900 és 1901 (két gymnas. program). A fordításokról a két szerző nem ítél kedvezően. Magam is, már a hetvenes években, kifejtettem, hogy a középfelnémet eposzok újnémet fordításai (a rendkívül elterjedt Simrock-félék is, sőt ezek első sorban) igen gyarlók: a fordítók élvezhetetlen nyelvkeveréket alkalmaznak, mely sem közép-, sem újfelnémet és tele van elavúlt, érthetetlen vagy félreértésekre készítő szókkal és fordulatokkal, verselésök pedig oly primitív, hogy műélvezetet nem nyújthatnak. Egyes fordítók csak a Müllenhoff kieszelte 415 „eredeti” versszakot fordítják le, mások még hozzá vesznek 100—200 versszakot; némelyek megtartják a Kudrun-versszakot, mások a régi, ismét mások az új (Uhland-féle) nibelungi versszakot alkalmazzák. A fordítások általános gyarlóságán ez eltérések nem változtatnak. — A második csoportot teszik a *szabad átdolgozások* (helyesebben: a mondának többé-kevésbbé önálló földolgozásai). Ilyen van kilencz, szerzőik: G. Gervinus 1836 (egy ének, hexameterben), San Marte, azaz A. Schulz 1839 (37 románcz a legkülömbözőbb versmértékekben), M. A. Niendorf 1855 (24 ének nibelungi versszakokban), Karl Heinrich Keck 1875 (prózában), Christian Stecher 1880 (15 ének nibelungi versszakban, Hagen és Hilde története stanzákban közbeszöve), Rich. Weitbrecht 1884 (33 románcz, eltérő versszakokban), Emil Engelmann 1886 (nibelungi szakokban, igen érzelgős), Leonh. Schmidt 1888 (9 románcz, eltérő szakokban), Rud. Baumbach, „Horand und Hilde”, 1887. (13 románcz, igen önálló). E művek

közül csak az utolsó valóban értékes költői alkotás; de Baumbach anynyira önállóan alakította át Hilde történetét (mert az eposznak csupán e középső részét tárgyalja), hogy az eredeti mondából csak egynéhány felvonás és a szereplők nevei (nem egyúttal jellemők is) maradtak meg. — A harmadik csoportot teszik a *Kudrun-drámák*. A 16 ide tartozó mű szerzői: C. A. Mangold 1850 (opera), Vict. v. Strauss 1851, Joh. Schöpf 1858, Otto v. Rutenberg 1862, Jul. Grosse 1868, Math. Wesendonck 1868, Aug. Reissmann 1870 (öpera), Carl Caro 1877, Carl Niemann 1882 (opera), Felix Draeseke 1884 (opera), Aug. Linde 1887, O. és G. Vogel 1888 (opera), Berth. Raabe 1897 (színmű egy felvonásban), Georg Ruseler 1898, Vict. Gluth 1898 (opera, Baumbach műve alapján), Gust. Bellermann 1900. E drámai művek részben tehetséges szerzők munkái és egyik-másik nem szűkölködik vonzó részletekben és hatásos jelenetekben. De azért egy sem mondható sikerültnek (az opera-szövegek más megbírálás alá esnek), minék oka első sorban magában a tárgyban van. Kudrun «szenvető» alak; nem tettei, hiszen alig cselekszik, hanem türelmes szenvedése, fájdalmas kitartása, megható hűsége, mely szintén teljességgel passiv, teszik őt oly költői, idealis, kedves alakká. De ép e tulajdonságaival a priori nem alkalmas arra, hogy egy színmű hőse legyen. — Tehát az összes újkori Kudrun-művek közt költői értékű termék voltakép csak egy van, a Baumbaché, és ez is nem az egész középfelnémet eposznak, nem is magának Kudrunnak, hanem csupán anyjának, Hildének történetét dolgozza föl és ezt is oly önállósággal, annyi lényeges eltéréssel, hogy csak a szó legtágabb értelmében mondható a monda földolgozásának. *h.*

— **Herczeg Ferencz beszéde a csatádi Lenau-ünnepen (1902. augusztus 13-án.)** Tisztelt ünnepelő gyülekezet! A szentséget kiszolgáltató pap egyéni méltatlansága nem csökkenti a szentség erejét és érvényét. Így rendeli az egyház, mely a hitélet erkölcsi kincseit föléje akarja emelni az anyagi élet fogyatékoságainak. Ebből az egyházi analógiából akarok bátorságot meríteni én, a profán ember, midőn egyéni eszközeim fogyatékos voltának teljes tudatában arra vállalkozom, hogy a mai nevezetes napon, e megszentelt helyen, szavakat keressek a kegyeletnek, melylyel annyi magyar ember viseltetik a világirodalom egyik szellemi nagysága iránt.

Ma van száz esztendeje annak, hogy e boldog községben meglátta a napvilágot Strehlenai Niembsch Miklós. Önök, tisztelt hallgatóim, kiknek egy része a Lenau-cultus hivatott papja, nem fogják tőlem a költő életének és irodalmi jelentőségének ismertetését várni. Nyugtalan és szenvedésekben túlgazdag életének minden mozzanatát közismertté tették tudós kutatók, irodalmi jelentősége fölött pedig megállapodásra jutott a kor, midőn Lenau Miklóst a gazdag és magas színvonalú német irodalom classikusai közé avatta. Én, megbocsátható önzéssel, főleg Lenau irodalmi egyéniségének ama vonásait szeretném emlékkükbe idézni, melyek a költőt nekünk különösen drágává teszik.

A költő születésének és gyermekségének ideje összeesik történel-

münk ama korával, melyet a nemzeti ernyedés korszakának szoktunk nevezni. Évszázados harcok megapasztották a magyarság számát, az örökös alkotmányos védekezés kimerítette erejét. A nemzet kishitűségbe süllyedt. A történetíró szavai szerint az ország akkor egy nagy vármegyeház volt, a magyar ember typusa pedig a táblalabiró. A kor nagy eszméinek fénye csak halványan tükröződött vissza egyes álmodozók és költők lelkében. E vármegye, hol Lenau bölesője ringott, akkor jóformán kívül esett a nemzeti élet vonzási körén. Ez az országrész egyébként is sokat megkönyezett, beteg gyermeke volt az anyaországnak. 1553-ban török kézre került. Midőn 1716-ban a pogány kitakarodott Szavojai Jenő győzedelmes hadteste elöl, az ingoványos puszták fölött bús emléke kísértett csak a kiirtott magyarságnak. Mercy Claudius gróf hajtotta végre az újjá való gyarmatosítás nagy munkáját. A telepek közül, a melyeket itt alapítottak, sorrend szerint Csatád egyike a legutolsóknak volt. A telepések abból az erős, szívós és férfias germán fajból valók voltak, a melyet a világtörténelem erjedési folyamata olyan helyekre szokott vetni, a hol a polgárosítás legsúlyosabb munkái végzendők. Fényesen meg is oldották a rájuk bízott földadatot: néhány évtized alatt a délvidéki ingoványokból virágzó szántóföldeket teremtettek. Anyagilag boldogultak, nemzeti és művelődési tekintetben azonban még akkor az idegen földön magára hagyott gyarmat passiv és elszigetelt életét élték.

Lenau, mint tudjuk, nem ered az erősiznu és éplelkü paraszt colonisták véréből. Atyja nemes ember, valaha császári lovastiszt volt és mint kamarai irnok került Csatádra. Anyja, a budai polgárleány, egy életen át tartó szenvedéssel fizetett meg a boldogságról szőtt rövid álmiaiért. A könyvek, melyeket magános éjszakáin az asszonyok legboldogtalanabbika ontott, bús fátyolként borulhattak a gyermek érzékeny lelkére. A kis Miklós öt esztendő volt, mikor apja meghalt és ekkor Budán találjuk a kis családot. Mikor az özvegy másodízben is férjhez megy, fia kénytelen elhagyni hazáját és Bécsben élő nagyszüleihez költözik.

Tüzes és fájdalmas énekét itt hallatta első ízben a csatádi hatyru. Költészetének alaphangja mindvégig a mélabús kétkedés, de nem az elme hitetlenségéből, hanem a szív mélységes keserűségéből fakadt kétkedés. Valami magasabb rendű, finomabb szervezetű lény benyomását teszi, melynek az élet maga elviselhetetlen fájdalom. Az élet realitásának megértéséhez soha sem volt tehetsége. Egész existenciája valami ideiglenes jelleget mutat; az élete örökös készülődés az életre. Hol a jogtudományokkal foglalkozik, hol orvosi pályára készül, hol gazda akar lenni, hol meg æsthetikai tanszékre akar lépni. Mindig a családi élet boldogságáról álmodozik, de a lelke úgy viselkedik a nőekkel szemben — mint a mágnes a vassal: mindegyiket vonzza, de egyiket sem tudja állandóan a magáévá tenni.

Bécsben találjuk, majd az osztrák Alpések szépségeiben gyönyörködik, majd Stuttgartban van, mint a sváb költőiskola ünnepelt tagja. Gyorsan nagy hírnévre tesz szert és ekkor Amerikába kívánczik. Kortársai vallják, hogy lényéből valami idegenszerű, démoni varázs áramlik

ki, mely magyar szülőföldjét juttatja az emberek eszébe. Kerner és Schwab, bár jól ismerik családi eredetét, a *magyar*-nak nevezik. Württemberg gróf pedig *Lieber Miklós*-nak szólítja leveleiben. Szenvedélyesen kedveli a magyar zenét, maga is hegedül és legkedvesebbik dala a Rákóczi-nóta. Egy ízben Pozsonyba készül, csak azért, hogy jó czigányzenét hallhasson. Mikor aztán végrehajtja kalandos ötletét és átvitorlázik Amerikába, magával viszi hegedűjét is, hogy — mint mondá — az őserdők szent homályában is fölzendüljön az ősi Rákóczi-nóta. Mikor híret veszi a pesti nagy árvíznek, tollat fog és a bécsi jótékony ünnephez megírja örökszép prólogusát. A pesti károsultak javára kiadott album számára pedig följárlotta költészetének gyöngyeit.

Nagy népszerűsége tulajdonképpen a lengyel dalok (Polenlieder) megjelenésével kezdődik. Faust, Savonarola, de különösen Die Albigenser és a Don Juan-töredék a lírai és epikai elem túltengéséből eredő fogatkozásaik mellett is örökszép költői alkotások, nekünk azonban legkedvesebb és talán művészileg is legtökéletesebb költeményei az egyszerű dalok, melyekben a magyar népdal hangja nyer művészi formát. E verseken meglátszik, hogy a magyar nemzet génusza ott állott a költő bölesője mellett. Alaphangjuk a csöndes búskomorság, mely hirtelen csap át féktelen szenvedélyességbe és nemcsak tárgyuk, de rhythmusuk is magán viseli a magyar faji bélyeget. Niemsch Miklós sirva vigadó magyar természet volt. A természet cultusával és lángoló szabadságszeretetével mintegy előhírnöke a magyar puszták nagy dalmokának, Petőfi Sándornak.

S míg dicsősége nőn nő és muzsája sok ezer embernek szerez tiszta gyönyörűséget, addig az önmagával meghasonlott költőt már csak a halál válthatja meg gyötrelmeitől. Élete gyors elvzés volt; minden csepp vére, mely a szívéből alápergett, a költészet egy csillogó gyöngyévé változott át. Szenvedései az 1850-dik év augusztus 22-én értek véget Döblingben, ugyanazon tető alatt, a hol Széchenyi István gróf ragyogó elméje küzdött a ráboruló éjszakával. A magyar délvidéknek német vérből eredt telepesei adták meg újabb anyagi culturáját; a megtermékenyített magyar talaj nem mutatkozott háládatlannak, midőn királyi viszonzásként egy classikussal ajándékozta meg a német nemzetet. Nem irigyeljük tőle ezt a kincset, de büszkén gyönyörködünk benne és kívánjuk: bár lenne a Lenau emléke a szívárványos hid, melyen a nemzetek ideális törekvései testvériesen találkozhatnak. Ha Niemsch Miklósnak a földi szenvedésektől megtisztult szelleme ma fölöttünk lebeg, akkor nagy változást talál megénekelte kedves szülőfalujában. Az idegen gyarmat eltűnt — Magyarországon nincsenek és nem is lehetnek többé coloniák! — a gyarmatosok fiaiból magyar állampolgárok lettek, polgári erényeiknél fogva nagyrabecsült és szeretett tagjai az egységes magyar nemzetek. A magyar nevet pedig nem törvények holt betűje adományozta a délvidéki svábságnak, ők maguk vívták ki azt maguknak tűz- és véráradatokon át gázolva, fegyveres kézzel utat törve maguknak a magyar nemzet szívéhez, örök jogot szerezve maguknak és utódaiknak a magyar névre és a magyar szabadságban való részesedésre.

E fölbonthatatlan egyesülés szimbolumaként álljon itt minél előbb Lenau Miklós szobra. Magyar földön, magyar művész munkája hirdesse, hogy mi tisztelettel hajlunk meg a szellem és a szív nagysága előtt és hogy nemzetünk hálálatos akar lenni azok iránt, a kik szeretik. Lenau Miklós pedig szerette a magyart.

— A róka és az oroszlán meséje Horatiusnál. Horatius a Satirák II. könyvének 3. satirájában valami Servius Oppidius nevű jó-módú canusiumi polgárról emlékezik meg, a ki halálos ágyán megeskette fiait, hogy semmiféle hivatalos méltóságra nem fognak törekedni (Sat. II, 3, 179—181. vs.):

Præterea ne vos titillet gloria, iure
Jurando obstringam ambo: uter ædilis fueritve
Vestrum prætor, is intestabilis et sacer esto.

Az ædilitas és a prætura elfogadását pedig főleg azért ellenzi Servius, mert a velök összekötött *cura ludorum*, a nyilvános játékok rendezése, roppant terheket rótt az illető hivatalok viselőire és gyakran okozta anyagi romlásukat. Erre vonatkoznak a következő (182—184.) versek:

In cicere atque faba bona tu perdasque lupinis.
Latus ut in circo spatiere et æneus ut stes,
Nudus agris, nudus nummis, insane, paternis?

Intelmeit végre a következő szavakkal fejezi be (185—186.):

Scilicet ut plausus, quos fert Agrippa, feras tu.
Astuta ingenium vulpes imitata leonem.

A historiai czélzás itt Agrippára, Augustus híres hadvezérére vonatkozik, a ki mint ædilis Kr. e. 33-ban hallatlan fényvel rendezte a nyilvános játékokat s ezzel óriási népszerűségre tett szert. Az öreg tehát arra akarja inteni fiait, hogy valamikép eszükbe ne jusson a nép kegyének hajhászásában Agrippával kelni versenyre, mert ez okvetetlen romlásukat okozná.

De mire vonatkozik az oroszlánt utánzó rókával való összehasonlítás? Ezt *Krüger* az ő széltében használt iskolai kiadásában így magyarázza: «Indem du mit kleinlichen Mitteln erreicht hast, was nur dem wahren Verdienste gebührt», *Kiessling* pedig, az elismert legjobb magyarázó, így: «Du schlaues Füchlein, welches sich einbildet in seinem Nest (in Carusium) die Rolle eines Agrippa spielen zu können und so es dem edlen Löwen gleichzuthun.»

Engem egyik magyarázat sem elégített ki, mert nem találtam meg bennök a feleletet arra a kérdésre, minő æsopusi mesére czéloz a róka és oroszlán említésével a költő. Hiszen ismeretes, hogy Horatius mennyire szereti az állatmesét, mily sűrűn czéloz rájok satiráiban és epistoláiban, sőt akárhányszor egész terjedelmében, és pedig Lafontaine-re emlékeztető s Phædrus későbbi feldolgozásait messzi felülmúló művészettel beszéli el

Aesopus valamelyik fabuláját.*) Horatiusról tehát bátran feltehetjük, hogy itt is egy bizonyos mesére czélez s addig nem is adhatjuk a hely megfelelő magyarázatát, a míg ezt a mesét meg nem találtuk. Én utána is néztem a dolognak a satirák számos régibb és újabb kiadásában és nagy megütközéssel tapasztaltam, hogy ennek a fontos hermeneutikai követelménynek, a mi szinte lihetetlen egy ilyen, számtalanszor magyarázott írónál, idáig egyik kiadó sem tett eleget.

Nem volt hát egyéb hátra, mint hogy a dolognak magam járjak utána. Először is *Katona Lajos* barátomhoz fordultam, a kiről tudtam, hogy inventariumot csinált magának a világnak úgyszólván összes meséiről s megkérdeztem tőle, nem ismer-e olyan aesopusi mesét, a melyet Horatius említett czélzásával párhuzamba lehetne állítani. Ő csakhamar meg is lelte a kérdéses mesét az aesopusi fabuláknak görög nyelven reánk maradt prózai feldolgozásai közt, a melyeket *Halm* adott ki *Λισοπειών μύθων συναγωγή* (*Fabulae Aesopicae collectae*) cím alatt, először Lipscebén Teubnernél 1860-ban és azóta többször. Ebben a gyűjteményben a 41. szám (p. 20.) az, a mely megadja nekünk a kulcsot a kérdéses horatiusi hely magyarázatához s a mely egész terjedelmében így hangzik:

'Αλώπηξ καὶ Λέων. 'Αλώπηξ λέοντι συνῆν ἐν ὑπηρέτου προσήματι καὶ ἡ μὲν ἄγρας ἐμήνυσεν, ὁ δὲ ἐμπίπτων ἐλάμβανεν. Ἐκατέρω τοῖνον πρὸς τὴν ἀξίαν διηρείτο μερίς. Ζηλοτυπήσασα δὲ ἡ ἀλώπηξ τῶν πλεόνων τὸν λέοντα, θηρᾶν ἀντὶ τοῦ μὴ εἶναι ἕρπειτο. Καὶ περὶ αὐτὴν ποιμήνης τι λαβεῖν, κατέστη πρώτη τοῖς θηρῶσι εἰς ἀήραμα. Ἄρχεσθαι μᾶλλον ἀσφαλῶς ἄμεινον, ἢ κρατεῖν σφαλερῶς. (E mese az Aphthonius-félék 20-a, mire *Halm* nem mutat rá idézett kiadásában. *L. Aesopus Neveleti*, *Francof.* 1660. 337. l. *Szerk.*)

Az oroszlan e szerint vadászatai alkalmával vadászkutya gyanánt használta a rókát: kinyomoztatta vele a vadat, ő maga pedig megfogta. A róka azonban megunt a szolgálatot, utánaozni akarta a gazdáját s a vadász szerepére vállalkozott. De mindjárt az első alkalommal pórul járt, mert, midőn a nyáját megtámadta, ő maga lett a vadászok zsákmánya. Tehát: inops potentem dum vult imitari, perit.

Mint ugyancsak a *Katona Lajos* értesítéséből tudom, a horatiusi hely és az idézett mese közti párhuzamra rámutatott már *Lévêque* «*Les Fables ésopiques de Babrios*» (Paris, 1890.) cz. könyvének 6. lapján. Mivel erről még egy Horatius-magyarázó sem vett tudomást, nekünk kell levonni a következtetést ebből a párhuzamból a kérdéses hely magyarázatához. Ezt néhány szóval elvégezhetjük, mert a Horatius verseinek és az Aesopus meséjének egymás mellé állításából azonnal kitűnik, hogy az eddigi magyarázók éppen e párhuzam nem ismerése miatt nem találhatták el a czélzás valódi értelmét. *Igy a Krüger és a Kiessling magyarázata is teljesen elhibázott.* Nem arról van itt szó, hogy valaki kiesinyes eszközökkel akarja elérni azt, a mit csak a valódi érdem érhet el (*Krüger*), se nem arról, hogy valaki egy vidéki fészekben, *Canusiumban*, ugyanoly szerepet akar játszani, mint *Agrippa Rómában* (*Kiessling*), hanem arra akar utalni

*) Így pl. a városi és mezei egérről szólót *Sat. II, 6, 79—117. Szerk.*

az öreg Servius, hogy az ő fiai, ha Agrippát próbálják utánozni, ép úgy pórul járnak, mint a róka, mikor megírigyelte az oroszlán dicsőségét.

A 185—186. vers értelme tehát a következő: «Tehát te, hogy olyan tapsokat arass, mint Agrippa, *tönkre teszed magad, mint a ravasz róka, mikor utánozni akarta a nemes oroszánt?*»

NÉMETHY GÉZA.

Az új német helyesírás. Az iskolának és a német könyveket olvasó közönségnek nagy baján segít az a megegyezés, mely a német és az osztrák kormány közt a helyesírás dolgában létrejött. A kezünk közt forgó német könyvek, megjelenésük helye szerint, más-más helyesírást követtek, mi pedig az iskolában kénytelenek voltunk a legnehezebbet, az osztrák helyesírást tanítani. A legelterjedtebb két írásmód az osztrák és a porosz volt; ezektől egyben-másban eltérnek a bajor, a württembergi és a svájci hivatalos helyesírás. E változatosság helyébe most az egységes német helyesírás lépett, melynek szabályait egyszerre tette közzé a német és az osztrák kormány. Habár ez az új írásmód sem szünteti meg a német helyesírás minden nehézségét, mégis jelentékenyen megkönnyíti a németül tanuló idegeneknek munkáját.

Az új helyesírás legfontosabb változtatásai a következők:

1. A *h* betű mint nyújtó jel megszűnik a *t* mellett; tehát a *th* betű kapcsolat német szókban nem fordul többé elő; tehát így irandó: Tor, Tür, Taler, Tal, Tat, tun, Träne stb.; Tee és Thee egyaránt írható. De *th*-val irandók a görög eredetű szók: Äther, Katheder, These, Theater, Thron stb.

2. Az *sz* hangok jelölésére szolgáló betűk közül elmarad az *ÿ*, s helyette mindig *ÿ* irandó: dasz, musz, muszte, eszbar, Schlosz stb. Az *ß* betű sem irandó többé a ragok előtt, tehát: er ließt, reißt, wüßst stb.

3. Az idegen szavak közül igen sokat németesen írnak; főleg a *h* és *z* hangot írják gyakran így a *c* betű helyett: Klasse, Advokat. Publikum, Offizier, Prozent, Prozess, Parzelle, Diözese, Szene stb. Egyébként is sok szó írása közeledik a kiejtéshez, viszont gyakran megmarad az idegen írásmód. Úgy, hogy pontos szójegyzék használata ebből a szempontból még mindig szükséges.

4. Megváltoztak a szavak elválasztásának szabályai is. Nem választhatók szét az egy hangot jelölő *ch*, *sch*, *sz*, *ph*, *th* betűk s az *st* kapcsolat. A többi mássalhangzókapcsolatok (*ng*, *nk*, *sp*, *pf*, *chs*, *tz*, *dt*, sőt a *ck* is) szétválasztandók: Fin-ger, An-ker, Knos-pe, tap-fer, Ach-sel, trot-zen, Städ-te, hak-ke.

Változott egyes szavak és kifejezések írásmódja is. Az új helyesírási szabályok elterjedése egy ideig mindenestre nehézséget okoz a német iskolákban s a felnőttek körében is, a kik a régi írásmódot már megszokták.

Az új szabályok ismertetésének egész kis irodalma keletkezett a német könyvpiacra. A hivatalos kiadványokon kívül számos kisebb-nagyobb könyv tárgyalja e szabályokat s állít össze szójegyzékeket, hogy a szavak új alakja minél gyorsabban terjedjen el a közönség körében.

E könyvek közül legfigyelemre méltóbb *Dr. A. Vogelé: Deutsches grammatisch-orthographisches Nachschlagebuch* (Berlin, Langenscheidt, 508 l. M. 280), mely nemcsak a helyesírás, hanem a nyelvtan kétes kérdéseiben is biztosan és gyorsan útbaigazítja használóját. S mivel a használtabb idegen szavakat német fordításukkal is közli, egyúttal magában foglal egy kis idegen szótárt is. b. j.

— Bacsányi jegyzetei Dayka Gábor 1813-ban kiadott verseihez. Kazinczy ítélete szerint Virág, Kis s Dayka voltak koruknak legelső költői s felfogását követték mindazok, kik a nyelvújítás lelkes hívei voltak. Kazinczy előtt kettős cél lebegett, midőn 1813-ban kiadta Ujhelyi Dayka Gábor verseit. Emléket akart állítani fiatalon elhunyt barátjának, kit őszinte ragaszkodással szeretett s alkalmasnak találta verseit nyelvújítási célja előmozdítására. Rövid életrajzot is csatolt a versekhez, de nem az életrajzi adatokra fektette a fősúlyt, hanem a belésczótt tudományos érvekre, melyekkel nyelvújítási irányát védelmezte.

Kisfaludy Sándor s köre elismerték Dayka költői tehetségét, de nem helyezték oly magas polezra, mint a «széphalmi Goethe.»

Kisfaludy Sándor felfogásához csatlakozik Bacsányi, ki különben is minden alkalmat megragad, hogy Kazinczy kedveltjeiről elítélőleg vagy kicsinylőleg nyilatkozzék.

A M. N. Muzeum könyvtárában (P. O. hung. 534. a. szám alatt) van Dayka költeményei első kiadásának oly példánya, mely egykor Bacsányi János tulajdona volt.

A könyv címlapjának alsó részére e sorok vannak írva:

«Cum notis et correcturis Bacsányi!»¹⁾

Kazinczy Dayka kéziratát a kiadásban nem közölte hiven, hanem oly változtatásokat tett az elhunyt költő írásaiban, melyeken különösen Virág ütközött meg. Virág küldte meg Kazinczynak Dayka kéziratát s midőn a versek nyomtatásban megjelentek, ámulva látta, «hogy azt egészen megváltoztatta a kiadó.»²⁾

Dayka meghalt s így Kazinczy szabadon másíthatta meg a versek szövegét, belékeverhetett új szókat, szokatlan kifejezéseket s nem kellett attól tartania, hogy a költő részéről ily eljárása miatt tiltakozással fog találkozni.³⁾

Dayka egyik költeményének címe: A Virtus Becse. Kazinczy a kiadásban a Virtus helyébe a «Rény» szót teszi.

E változtatást már Kultsár is megróttá, mert a Rény tájszó s annyit

¹⁾ A dült betűkkel szedett helyek Bacsányi sajátkezű jegyzései.

²⁾ Szemere Pál — Kazinczyhoz 1813 ápr. 15-én.

³⁾ Dayka még 1793 márcz. 24-én írt versei kiadásához «előbeszédet», melyben elmondja, hogy új vagy régi szókat, «kivévéen e hármát: inger, kecs, év» nem mert használni. Kazinczy ezen előszót a kiadásban nem említi.

jelent, mint Rántotta. Így tehát a költemény czíme egyesek szemében «annyi mint Rántotta becse.»

Bacsányi figyelmét sem kerülte el e változtatás, kapva-kap az alkalmon, hogy megtegye észrevételeit. Kétszer áthúzza piros írónnal a kifogásolt szót, kérdő s felkiáltó jelet tesz melléje. De ez nem elég, még a következő kemény megjegyzést teszi a könyv szélére:

«nem Dajka faragta ezt; a kiadó hazudta rá!»

Bacsányi kifogásolja még a következő szókat és kifejezéseket: *Örömbé süllyedt* lelkem; Édes özönbe *merült* szemekkel; Mások a bővség *öleim* örülnek; az édes harmat' ezüst csepjei *kedves*; Poetai Berekben:*) «Berkemben egyedül azon dolgozásaimat vevém-fel, mellyek verseimnek később' megjelenendő kiadásában helyt találni nem fognak. Ezek közzül némellyeket már ismér a' Publicum, de olly készültségben, hogy *őket* az újabb *kieresztés* által kötelességem volt véle *elfeledtetni*;» *Bódult* fejemben *Ím ő* az *Úr*; *Esküdsz*, hogy nem kedvelhetsz mást; Szó nélkül *császogéik* feléje; a' *Reggel süt* rám; *Dayka'* Életében: *István elhullott*; az Ország *öröme* Abaujból *Budára küldött*; *Kilép*ván szekeremből, *szaladtam* szállására; *A' hiúságokból gyűrt* *Cicero*, ki minden nagysága mellett olly *pulyácska* is vala; *Nem jobb volt volna-e*; *Mi* azokat szenvedelmeknek nevezhetnénk; mert ha az *engedni-ből* lehetett *engelem*, miért ne szenvedelem a' szenvedni-ből?; *utunkat* az *Urál'* hegyei felé *vennénk*; férje *kedves* *cousinemnek* Honorátának, az *András jó Onkelem'* jó leányának; az ő munkájának megadhatá *vala* a' simítást.

Kazinczy különös gondot fordít a kiadások külső megjelenésére, meghatározza, mennyi versszak kerüljön egy-egy oldalra s ügyel, hogy tetszetős rézmetszetek ékesítsék a czímlapokat.

Dayka versei elé került a költő «kigondolt» arczképe, Poetai Berkét pedig «Montfauconból a' lant 's a' lant felett repülő lepe» fogja ékesíteni.

A' Poetai Berek élén álló czímképhez Bacsányi két fontos jegyzést tesz.

Kazinczy 1812 febr. 23-án ezeket írja a Debreczenben lakó Fazekas Istvánnak: «Modestiából nem neveztem (verseimet) Poetica Silvanak, hanem csak Poeticum Nemus-nak, mert a' munka nem nagy.»

Bacsányi, mintha csak olvasta volna Kazinczy írását, ép a levélben használt szóval gúnyolja ki ellenfelét: «*quelle modestie!*»

Fontosabb a czímképhez tett második megjegyzés:

«*Lásd: Mondolat. Ditshalom. 1813. (Szélmalom.)*»

A Mondolat élén tényleg ugyanolyan lant s felette ép olyan formájú pillangó látható, mint a Poetai Berek czímképén s így világos, hogy a

*) Kazinczy, félvén attól, hogy Dayka versei nem tesznek ki «testes» kötetet, «Kazinczynak Poetai Berke» cz. alatt a 146—239. lapig saját költeményei egy részét (többnyire fordítások) csatolta a kiadáshoz. Utána III—LXVIII. lapig adta Dayka életét.

híres gúnyirat szerzői nemcsak az új szókat, kifejezéseket szedték ki a nyelvújítók műveiből, hanem a gúnykép összeállításánál is a Kazinczy által kiadott művek elején lévő metszeteket használták fel.)*

Kazinczy különös gondot fordít a rímek tisztaságára, de mégsem követel oly pontos összecsengést, mint Bacsányi, ki nemcsak az ugyanazon képzős vagy ragos rímeket itéli el, hanem különbséget tesz a nyílt e és zártabb e között. Kifogásolja a következő helyeket: bánat dúlja lel-*kemet* — lest hány a' Végezet; szivemből — elöl: szív nem vehet — gyilkolója lett; Adj — ragy; kedvesel — örömet; Természet — tenyészött; fölébrednének — vének; nevet — kedvesel; Poetai Berekben: adott — akarod; hegyeknek — kedveseknek; velem — lelem; tengereknek — isteneknek.

Bacsányi kifogásolja s aláhúzza a magánhangzók torlódását s szóismétlést a következő helyeken: De ez emésztő; Gyilkos alak! Másba szegezd gyilkos nyilatad; Poetai berekben: Ne fussd, leánya, Ne fussd Cupidót! Hijába futsz te, Ő megragad; 'S leláncolám virágfonással, 'S rezegetetém virág forráson.

Kazinczy 1794 január havában meglátogatta Daykát, ki ekkor Lőcsén tanár volt. Boldog napokat éltek együtt s Kazinczy még később is örömmel gondolt az eltöltött perczekre. Felolvasták egymásnak műveiket, javították s megbeszélték a versekben elkövetett botlásokat, versenyre keltek s lefordították Gethének «Ach wer bringt die schönen Tage» kezdetű dalát. «Illyekkel buzdígtattam én Daykát 's Dayka engemet.» (Életrajz. XXVI.)

Bacsányi rögtön kész megjegyzésével s gúnyosan írja a lap szélére: «*maqna lumina!*!»

Kazinczy 1794 jannár 31-én hagyta el Lőcsét s Dayka «Búcsúzó»-t írt távozó barátja tiszteletére. A vers utolsó szaka így hangzik:

Te, a' mord tél' bús fúvatagja,
A' merre a' Szépség' alakja!
Ferenc, útját veszi,
Térj Aeolus' vak tömlöczébe; . . .

Tudjuk, hogy Bacsányi és Kazinczy ellenszenve személyeskedéssé fajult s Bacsányi most sem mulaszthatja el, hogy a «Szépség alakja» kifejezést alá ne húzza s felkiáltó jelet ne tegyen melléje.

Gúnyos megjegyzést fűz még Bacsányi A' Gyermeek Poeta cz. vers 5. szakához:

'S ez a' kis ének,
Mint ő, parányi,
Ez a' kis ének
Már *töle van. Különös***) lehet Szélmalomban.

Széphalomból a Mondolatban «Ditshalom», Bacsányinál «Szélmalom» lett.

CZEIZEL JÁNOS.

*) Maga Kazinczy is tudta, hogy a gúnykép így készült, 1814 jan. 10. ezeket írja Rummy Károly Györgynek: «Das Titelpuffer stellt mich auf einen Esel reitend, mit einem Kranz die Stirne umvunden, über meinem Scheitel der Schmetterling, in meinem Schosse die Leyer über welcher der Schmetterling (an der Vignette der Poetai Berek) schwebt . . .»

**) Olvashatatlan szó, de valószínű «Cupido.»

— Újabb ékiratos lelet. Egy régészeti lelet az assyr-chald történelem homályába ismét új világító sugarat vetett, mely Urartu-Chaldia történetét éppen végzetes átmeneti korszakán találja. A *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* legutóbbi számában ugyanis Lehmann*) egy Etsmiadzin közelében 1900 őszén kiásott ékiratos emlékről számol be, mely Urartu-Chaldia egyik igen nevezetesnek tetsző fejedelméről, II. Rúsáról értesít, kiről a történelem addig mitsem tudott. Ez a II. Rusa I. Rusának, II. Sargon daczos és makaes ellenfelének az unokája, ki alatt Chaldia az assyr II. Sargon által végzetes katasztrófia szélére jutott, ezen ékiratos emlék szerint még mint hatalmas fejedelem szerepel, ki a még mindig független Assyriának meg nem hódolt, sőt hódító Chaldia fölött uralkodik. A felirat elején ez a II. Rusa így szól: «A hatalmas chaldokhoz szól Rusas Argistis fia legyőztem a Kuarlini országot . . .» maga a felirat alapító-okmány, mely egy szőlőkert elültetésére és egy a felirat szerint Ildaru nevű folyóhoz vezető csatorna gátjának építésére vonatkozik. Az ékiratot átkozó formula zárja be, mely 17 sorra, vagyis az emlékeknek majdnem egy harmadára terjed. Átkozó formulák különösen későbbi assyr feliratokon gyakoriak. E chald emléktáblának átkozó részét éppen a leghamisítatlanabb assyr átkozó stílus jellemzi:

Rusas Argistis fia szól:
 aki ezt a táblát feldúlja,
 aki megsérti,
 aki elmozdítja helyéről,
 aki befödi földdel,
 aki felállítását hazudva magának tulajdonítja,
 aki a feliraton a nevet letörli,
 hogy helyébe a magáét tegye;
 legyen az illető biainabeli, legyen
 lulubeli, akár haldisbeli,
 vagy theisbeli, ardinisbeli: hát az
 istenek irtsák ki nevét, magzatát,
 nemzedékét minden országból.

Lehmann ez átkozó formulának a későbbi dátumú assyr emlékekre ütő hasonlatosságában az assyr és chald «förgalmi és kulturérintkezés» egy újabb bizonyítékát látja. Ezt különben az emlékeknek a történelmi összefüggésben elfoglalt helye s egynémely speciális assyr graphikai eleme is bizonyítja.

Ezt az ékiratos emléket egy örmény szerzetes egy annak idején szent Gergelyről elnevezett templom romjainál találta. «Éppen örmény földön» mondja Lehmann «nyer újból igazolást azon már régen megfigyelt tény, melynél fogva a cultus helyei ugyanazok maradnak, még ha a vallás változik is.» Ezt az emléket t. i. a mondott templomban küszöböknek alkalmazták, a miből könnyen következik, hogy a nevezett

*) LXV. köt. I. p. 101—115. C. F. Lehmann. Die neugefundene Steinschrift Rusas II. von Chaldia.

templom eredetileg egy chald és később keresztény szentély közelében s talán ennek helyén épült. Kétségtelen ugyanis, hogy az etsmiadzini tábla egyúttal valamely chald cultushelyhez fűződött. O. S.

— Petőfi költészete című munkám bírálatára sokat lehetne mondani, ámde a vélemények vitatása ellenbírálat alakjában ki van zárva e folyóiratból, kénytelen vagyok tehát arra szoritkozni, a mit nyilvánvaló tévedésnek tartok. Bírálóm szerint «különösen érthetetlen, mért nevezi Szigetvári pervers hajlannak azt a szeretetet, melyet Petőfi szülőföldje, az Alföld iránt érez?» Szembeállítom munkám idevonatkozó részét: «Természet-érzéke mindamellett hiányos: leíró költészete jóformán csak az Alföldre terjed ki, tehát épen az hiányzik belőle, a mi benne legáltalánosabb: a hegyvidék szeretete. Mi a magyarázata a különös, szinte pervers hajlannak?»

E sorok szerint tehát nem azt találom én különösnek, hogy Petőfi szülőföldjét szerette, hanem azt, hogy a hegyvidéket nem szerette. Szeretheti az ember az Alföldet, mint szülőföldjét, ez azonban nem akadályozza abban, hogy szeresse a hegyvidéket szépségeért. Petőfi ellenben még hirdette is, hogy a hegyvidéket nem szereti:

Mit nekem te zordon Kárpátoknak
Fenyvesekkel vadregényes tája,
Tán csodállak, *ámde nem szeretlek.*

A ki ezt különösnek, szinte pervers hajlannak találja, az véleményével mai turista korunkban nem áll egyedül. SZIGETVÁRI IVÁN.

— Debreczeni Mártonnak, a *Kiövi Csata* szerzőjének, születése századik évfordulója ebben az esztendőben esik, január 26-án. Az *Erdélyi Irodalmi Társaság* azért az idén ünnepi közgyűlést június elején az ő dicsőséges emlékezetének szentelte. S ez országos ünnepén, az irodalmi és tudományos társulatok meghívásával és részvételével emlékkal jelölte meg a költő gyermónostori szülőházának helyét, kolozsvári halottas szállását, megkoszorúzta sírját s neve fényének leghathatósabb megújítására újólag közrebocsátja *Kiövi csatáját*, ezt a kiváló nemzeti epost, mely a *Mikó Imre* gróf díszes kiadásában már elfogyott, egy-egy példánya legfőlebb az antiquariusok könyves polczain akad meg, valamint nyolczvanöt anakreoni dalát a borról és szerelemről, melyek ifjúsága virágfakadásában fogantak, inkább költői játéku, mint a tökély követelésével. E dalok közül eddig csak egy pár jelent meg, nyolczvan ismeretlen: úgy, hogy a társaság kiadása lesz a Debreczeni Márton költői műveinek első teljes kiadása.

E kiadás érdekében az *Erdélyi Irodalmi Társaság* reménnyel és bizalommal fordul a művelt magyar közönséghez, az egyesekhez és testületekhez, főként az iskolákhoz és olvasóköriekhez szíves pártolásért, aláírás végett.

Az előfizetési felhívást gr. Kuun Géza, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke, Csengeri János, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára és Széchy

Károly, szerkesztő bocsátották ki. Debreczeni Márton költői művei díszes kiállítású kis 8-rét alakban, a költő arcképével ellátva egy testes kötetben fognak megjelenni. A kötet ára füzve 6 korona, díszkötésben 8 korona. A megrendelések az *Erdélyi Irodalmi Társaság* címére intézendők.

K Ö N Y V É S Z E T .

Április-Július.

Beke Antal székesegyházi kanonok nyílt levele a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai ügyében a Magyar Könyvszemle szerkesztőségéhez. Különlenyomat a Közművelődés 1902. évi 11., és 12. számából. (8-r. 23 l.) Gyulafehérvárt 1902. Eggenberger bizom. Budapesten 10 f.

Békefi Remig dr. Hogyan lettek a cziszterciek tanítórenddé Magyarországon? (A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 45. szám. (N. 8-r. 52 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 1 K 20 f.

Békefi Remig dr. A zirczi, pilisi, szántói és szent-gotthardi czisztercezi apátságok története. IV. és V. kötet. Negyedik kötet. A pásztói apátság története 1702—1814. Ötödik kötet: A pásztói apátság oklevéltára 1342—1812. (4-r. VIII, 621, 513 l.) Budapest, 1902. Pfeifer Ferdinánd bizom. 20 K.

Börzsönyi Arnold. Győri temető a régibb középkorból. (Különlenyomat az «Archæologiai Értesítő» XXII. kötetéből.) (N. 8-r. 35 l.) Győr, 1902. Rainer Miksa. 2 K, finom papíron 3 K.

Császár Elemér és *Váczy* János. Magyar olvasókönyv. Középiszkolák II. osztálya számára. (8-r. 238 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 2 K 50 f.

Cserép József dr. Latin nyelvtan. I. Alaktan. A gymnasiumok számára. (8-r. 144 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 1 K 60 f.

— Latin-olvasó- és gyakorlókönyv. A gymnasiumi I. és II. osztály számára. 46 képpel. (8-r. 191 l.) Budapest, 1902. U. o. 2 K 20 f.

Dallos Gyula. Gyakorlati angol nyelvtan új módszer alapján, mely szerint a legrövidebb idő alatt alaposan meg lehet tanulni angol nyelven olvasni, írni és beszélni. Sajtó alá rendezte *Patterson* Arthur. Hatodik javított kiadás. (8-r. III, 256 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. Kötve 3 k 60 f.

Demek Győző dr. Német irodalmi olvasókönyv. I. kötet. Az irány-, szónoklat- és költészetten vázlataival ellátva. A középiszkolák V—VI., a polgári és felsőbb leányiskolák III—IV., a felső kereskedelmi iskolák I—II., a honvéd hadapród és tisztképző iskolák I—III., az elemi tanító- és tanítónőképző iskolák III—IV. s a polgári tanító- s tanítónőképző-intézetek alsóbb fokozatú I—II. évfolyamának használatára. Ötödik javított kiadás. (8-r. 286 l.) Nagyvárad, 1902. Laszky Ármin. 3 K 20 f.

Dénes Lajos. Az esztetikai közönség törvénye. (8-r. 57 l.) Bpest, 1902. Athenæum r.-társ. 80 f.

Emlékbeszéd, A Magyar tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott —. Szerkeszti a főtktár. XI. köt. 3. szám. *Pecz* Vilmos. Emlékbeszéd Tély Iván levelező tag felett. (8-r. 43 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia. 80 f.

Endrei Ákos és *Lenkei* Henrik. Német nyelvkönyv. Középiszkolák számára. IV. kötet. A gymnasium és reáliskola VII. és VIII. osztályának használatára. (N. 8-r. 208 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 2 K 50 f.

Eöry Frigyes. Grammatica Gallica azaz francia nyelvtan latinul és németül értők számára. Főgymnasiumi és magánhasználatra. (N. 8-r. VIII, 149 l.) Budapest, 1902. Szilágyi Béla bizománya. 2 K 40 f.

Főtűs József báró összes művei. VI—X. kötet. (8-r. 512, 461, 315, 304, 408 l.) Budapest, é. n. Révai Testvérek r.-társ. 20 K, kötve 25 K. (A teljes 20 kötet 80 K, díszkötésben 104 K. Külön sorozat ezen kiadásból nem adatik.)

A festőművészet remekei. A régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye színes másolatokban. Az előszót írta *Tórey* Gábor dr. Első rész 1—20. tábla. Második rész 21—40. tábla. (N. 4-r.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy rész dobozban 40 K.

Fünczy Ernő dr. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második kötet. (1773—1780.) (N. 8-r. VIII, 525 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia. 8 K.

Francia könyvtár. 5., 14., 15. szám. Szerkesztik *Theisz* Gyula dr. *Matskássy* József. (K. 8-r.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy szám kötve 70 f. 5. szám. *Augier* Emile et *Sandeau* Jules. Le Gendre de monsieur Poirier. Magyarázta *Otrók* Mihály. (VIII, 88 l.) 14—15. szám. *Scribe* et *Legouvé*. Les doigts de fée. Magyarázta *Palóczy* Lipót. (XVIII, 149 l.)

Gál Lajos. A római jog definitióinak betűsoros jegyzéke. (K. 8-r. 281 l.) Budapest, 1902. Politzer Zs. és fia. 3 K.

Glósz Miksa. Gyakorlati tót nyelvtan. Dr. Ahn tannódszere szerint. Harmadik kiadás. (8-r. 210 l.) Bpest, é. n. Lampel Róbert. Kötve 2 K 20 f.

Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye. Szerkeszti *Csengeri* János dr. Budapest, 1902. Lampel Róbert. Cicero M. Tullius beszédeiből szemelvények. (In L. Catilinam I., pro P. Sestio, de signis.) Az új tanterv szerint a gymnasium XII. osztálya számára. Szerkesztette és magyarázta *Árkonyi* Odilo dr. (8-r. XV, 113 l.) 2 K 40 f. — Horatius Q. Flaccus válogatott költeményei. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta *Geréb* József. I. rész: Bevezetés és szöveg. (8-r. 178 l.) 1 K 80 f.

Halász Ferencz dr. Allami népoktatás. (N. 8-r. 331 l.) Bpest, 1902. Athenæum r.-társ. 4 K.

Hazafias könyvtár. Szerkeszti *Gaal* Mózes. (8-r.) Pozsony, 1902. Stampfel Károly. Egy-egy szám kötve 50 f.

41. szám. *Gaal* Mózes. A legnagyobb magyar. Korrajz. (36 l.)

43. szám. — A «Haza bölcse». Történeti rajz. (36 l.)

Huszár Vilmos. Honoré de Balzac. Az Uránia Magyar tudományos egyesület támogatásával. (8-r. 53 l.) Bpest, 1902. Athenæum r.-társ. 1 K.

Kárpáti Manó és *Markovics* Sándor. Az új német helyesírás kézikönyve. Polgári, felső-kereskedelmi- és középiskolák számára és magánhasználatra. (K. 8-r. 164 l.) Győr 1902. «Pannonia» irod. váll. 1 K.

Kemény Ferencz. A francia helyesírás és syntaxis reformja. Bevezetéssel és jegyzetekkel. (N. 8-r. 24 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert 60 f.

Kécsessey Béla. A biblia női alakjai. Második kiadás. 44 képpel. (8-r. 230 l.) Bpest, é. n. Hornyánszky Viktor. Kötve 2 K.

Kőrösi Henrik és *Sztojánovits* Jenő. A magyar lant. A magyar hazafias lyra és zene történeti fejlődése. Arany László és egyéb forrásművek nyomán írta: K. H. Zenéjét összeállította magánhangokra, vegyes és férfikarra és zongorára átírta Sz. J. Iskolai és magánhasználatra. Vezérkönyv. (N. 4-r. 59 l., karszólam n. 8-r. 30 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. Vezérkönyv 5 K, karszólam 75 f.

Magyar könyvtár. Szerkeszti *Radó* Antal. (16-r.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy szám 30 f.

233—234. szám. *Galdós* Benito Pérez. Elektra. Dráma öt felvonásban. Spanyolból fordította *Radó* Antal. (135 l.)

279. szám. Tacitus P. Cornelius: Germania. Fordította és bevezetéssel ellátta *Tonelli* Sándor. (39 l.)

282. szám. *Maeterlinck* Maurice. A hivatlan vendég. A vakok. Két színdarab. Francziából fordította *Marquis* Géza dr. (51 l.)

287. szám. Plutarchos. Caius Julius Caesar. Fordította *Kacskovics* Kálmán dr. (78 l.)

288—289. sz. *Shakespeare*. Romeo és Julia. Fordította *Telekes* Béla. (148 l.)

291. szám. *Jókai* Mór. Petőfi Sándorról. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Váradó* Béla. (64 l.)

Marczali Henrik. A magyar történet kútffőinek kézikönyve. (Enchiridion Fontium Historiæ Hungarorum.) A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr megbízásából *Anyfal* Dávid dr. és *Mika* Sándor dr. közreműködésével szerkesztette M. H. (N. 8-r. X, 967 l.) Budapest, 1902. Athenæum r. társ. 13 K.

Marquits Ede dr. Horvát történelmi repertorium. A Magyar tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. Második kötet. (N. 8-r. 41, 867 l.) Budapest, 1902. Magy. tud. Akadémia. 15 K.

Molnár Samu dr. Latin stílusgyakorlatok. Magyar és latin nyelven. Iskolai és magánhasználatra. (N. 8-r. XI, 612 l.) Székesfejérvár, 1902. Szerző saját kiadása. Kollár A. bizománya Baján. 10 K.

Molnár Samu dr. Platon és az Akadémia. (Lex. 8-r. 40 l.) Székesfejérvár, 1902. Szerző tulajdona. Kollár A. bizom. Baján. 1 K 30 f.

Nagy László. Schvarcz Gyula mint kulturpolitikus. A magyar pædagogiai társaság 1902. évi január hó 25-iki közgyűlésén tartott emlékbeszéd. (8-r. 44 l.) Budapest, 1902. Eggenberger. 80 f.

Offenbeck Frigyes. Arany János Buda haláláról. (N. 8-r. 65 l.) Budapest, 1901. Kókai Lajos bizom. 1 K.

Palóczy Lipót. Gyakorlati olasz nyelvtan. Dr. Ahn tanmódszere nyomán. Harmadik tetemesen javított és a kiejtés pontos megjelölésével gazdagított kiadás. (8-r. VIII, 183 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Kötve 2 K 20 f.

Pázmány Zoltán. A hasznélvezet a római jogban. (N. 8-r. IX, 262 l.) Kecskemét, 1902. Gallia-féle könyvkeskedés (Komor Gyula). 5 K.

Pfeiffer Antal. Gyakorló- és olvasókönyv Szepesi-Tóth latin alaktanához. Második kiadás. (8-r. 186 l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 2 K.

Pintér Kálmán. Irálytan iskolai használatra. Irta s olvasókönyvvel ellátta —. Harmadik kiadás. (8-r. 197 l.) Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor. 2 K 40 f.

Prónay Antal dr. Magyar olvasókönyv. A középiskolák III. osztálya számára. Képekkel. (8-r. 284 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 2 K 80 f.

Pukánszky Béla. Héber nyelvtan. (8-r. XVI, 295 l.) Pozsony, 1895. Szerző sajátja. Kókai Lajos bizom. Budapest. 4 K.

— Héber olvasókönyv. Akadémiai és magánhasználatra. (8-r. IV, 186 l.) Pozsony, 1888. U. o. 2 K 80 f.

Római remekírók magyar fordításban. 16. kötet. Cornelius Nepos munkái. Fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta ifj. *Schiejner* Gyula. Harmadik kiadás. A fordítást átdolgozta *Mikes* L. dr. (16-r. 110 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 60 f.

Schneider Viktor. Herder és a héber költészet. (8-r. 195 l.) Pozsony, 1900. Wigand F. K. nyomdája. Kókai Lajos bizom. Budapest. 1 K 20 f.

Segédkönyvek a francia nyelv és irodalom tanításához. 3. füzet. *Voltaire*. Histoire de Charles XII. Jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta *Bodnár* Gyula. (8-r. 104 l.) Pozsony, 1902. Stampfel Károly. 60 f.

Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. 2. szám. Kossuth Lajos. (Szemelvények Kossuth Lajos műveiből.) Születésének századik évfordulójára. Bevezette és magyarázta *Jászai* Rezső dr. (A magyar politikai irodalom I. kötete. (K. 8-r. 79 l.) Szeged, 1902. Traub B. és Társa. 40 f.

Sennowitz Adolf. Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez. (Különlenyomat a Magyar könyvkereskedők egyleti Évkönyve 1902-iki folyamából. (8-r. 97 l.) Budapest. 1902. Szerző sajátja. Esztergom.

Shakspere összes színművei. Először kiadta a Kisfaludy-Társaság. Fordították *Arany* János, *Arany* László, *Acs* Zsigmond, *Fejes* István, *Greguss* Ágost, *Győry* Vilmos, *Lévay* József, *Lőrinczi (Lehr)* Zsigmond, *Petőfi* Sándor, *Rákosi* Jenő, *Szász* Károly, *Szigligeti* Ede, *Vörösmarty* Mihály. Javított kiadás. Sajtó alá rendezte, az életrajzot és tanulmányokat írta *Voinovich* Géza dr. 6 kötet. (8-r. XXXV, 611, 559, XV, 452, 472, XV, 607, 556 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. Kötve 30 K.

Simonyi Zsigmond és *Balassa* József. Német és magyar iskolai szótár. Második, magyar-német rész. (8-r. 7, 464 l.) Bpest, 1902. Franklin-Társulat. Vászombra kötve 3 K 50 f.

Stromp László. Apáczai Cseri János mint pedagógus. Neveléstörténeti tanulmány. Különlenyomat az «Athenæum» 1897—98-iki évfolyamából. (8-r. 150 l.) Budapest, 1898. Kókai Lajos bizom. 3 K.

Széchenyi-muzeuma, a Magyar tud. Akadémia —. 1902. május hó 1-én. (8-r. 24 l.) Budapest, 1902. Magyar tud. Akadémia.

Szent-Benedek-rend története, A pannonthalmi —. A magyar kereszténység, királyság és a benzés rend fennállásának kilencszázados emlékére kiadja a Pannonthalmi Szent-Benedek-rend. Szerkeszti *Erdélyi* László dr. I. kötet. A pannonthalmi főapátság története. Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996—1243. Szerkesztette és részben írta *Erdélyi* László dr. (4-r. XVI, 827 l. és számos képmelléklet.) Bpest, 1902. Szent-István-Társulat bizom. 16 K, díszkötésben 20 K.

Szepesi-Tóth Latin nyelvtana. I. Alaktan. A gymnasium I. és II. osztálya számára. Teljesen átdolgozta *Pfeifer* Antal. Tizenötödik kiadás. (N. 8-r. IV, 110 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 1 K 30 f.

Szinyei József. Magyar írók élete és munkái. A Magy. tud. Akad. megbízásából. VIII. kötet. Löbl—Minnich. (8-r. 1446 l.) Budapest, 1902. Hornyánszky Viktor. Félbörkötésben 12 K.

Szölgvény János. Az ókor története a nyugatrómai császárság bukásáig (476). Az új tanterv értelmében átdolgozott második kiadás. Számos műveltségtörténeti ábrával. (N. 8-r. 171, XXVII l.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Theisz Gyula és *Matskássy* József. Francia-magyar és magyar-francia szótár 2. és 3. füzet. (Lex. 8-r. 97—288 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy füzet ára 1 K 25 f.

M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kénszerítettett. Kolozsvárott, 1698. Eszterdöben. Kiadja *Gyalui* Farkas. Az eredeti kiadás czimlapjának s egyúttal első lapjának fotocinkografiai másával. (N. 8-r. 81 l.) Kolozsvár, 1902. Stein János bizom. 2 K.

Varjas Endre. Az újabb katolikus vallásos lyra. (N. 8-r. 54 l.) Kolozsvár, 1901. Lepage Lajos bizom. 1 K.

PERSIUS HARMADIK SATIRÁJÁHOZ.

Persius harmadik satirája következetesen keresztülvitt dialogus. Két szereplő személy lép fel benne: egy előkelő ifju, a ki tunya s kicsapongó életmódot folytat, és tanítója, valami philosophus, a ki őt jó útra téríteni igyekszik. A philosophus a déli órákban felkeresi tanítványát, de az javában horkol, mert az elmúlt éj mámorát még mindig nem tudta kialudni. A tanító, a ki már többször tapasztalta ezt, felbőszül, haragos szavakkal költi fel az ifjat, a ki nagy nehezen felöltözik s végre neki ül a tanulásnak. De a munka sehogy sem halad s az ifju, hogy saját lustaságát lepellezze, a tinta és a toll rosszasága ellen panaszkodik. Erre a philosophus hosszú prédikációban, a mely a satira egész hátralevő részét kitölti, tükröt tart tanítványa elé s kifejti, mily szomorú következményekkel jár az, ha valaki annak idején nem tanul, és főleg, ha a philosophiának, az élet művészetének, tanulmányát elhanyagolja. Úgy jár az ilyen ember, mint a beteg, a ki az orvos tanácsára nem hallgat, mert, valamint a beteg tönkre megy testileg, ha baját elhanyagolja, úgy megy tönkre lelkileg az olyan, a ki a philosophiának, a lélek egyedüli orvosságának, segítségét ideje korán igénybe nem veszi. Csak a philosophia az, a mely bennünket a lélek betegségeitől, az indulatoktól és a szenvedélyektől, a stoikus értelemben vett *πάθος*-októl, megszabadít és számunkra a lélek legfőbb javát, a stoikus *ἀπάθεια*-t biztosítja.

I.

A stoikus a rest ifju ágya mellé áll s e szavakkal rázza fel álmából (5—6. vs.):

En quid agis? siccas insana canicula messes
Iamdudum coquit et patula pecus omne sub ulmo est,

vagyis: már elérkezett a déli hőség ideje s te még mindig alszol? Az ifju ébredezni kezd (7—9. vs.):

. . . «Verumne? Itan? Ocius adsit
Huc aliquis. Nemon?» — turgescit *vitrea bilis* —
«Findor» — ut Arcadiae pecuaria rudere credas.

azaz: «Csakugyan? Úgy-e? Hamar jöjjön ide valaki! Hát senki sem jö?» — és duzzadni kezd *üvegfényű epéje* s olyan hangon, mintha Arcadia szamarai ordítanának, felkiált: «Meggpukkadok». Tehát az a rest ifju, a ki maga mindennap délig alszik, éktelen dühben tör ki, mivel szolgája nem jelenik meg az első szóra.

A kérdés az, mit jelent itt a *vitrea bilis*? Sokan aféle henye jelzőnek tartották, a melynek itt semmi különös értelme nem volna; a mint Casaubonus mondja: *re vera splendet bilis* és ezért *vitrea*.

Minthogy itt is Horatius-utánzattal van dolgunk, a mesternek megfelelő helyét kell szemügyre vennünk. Horatius (Sat. VI. 3, 137—141.) az örült Orestesről ezt mondja:

Quin, ex quo est habitus male tutæ mentis Orestes,
Nil sane fecit, quod tu reprehendere possis:
Non Pyladen ferro violare aususve sororem
Electram, tantum maledicuit utrique vocando
Hanc Furiam, hunc aliud, iussit quod *splendida bilis*.

A magyarázók ezen a helyen régen felfedezték, hogy a *splendida* egyáltalán nem henye jelző a *bilis* mellett, hanem az *atra bilis*-t jelenti, a görög μέλαινα χολή-t; v. ö. Galen. II. αλτ. συμπτ. II. 50: «μέλαινα χολή σκληροτέρα αὐτοῦ τοῦ αἵματος οὖρα». Horatius tehát, midőn Orestesnek *splendida bilis*-t tulajdonít, őt mint örültet akarja jellemezni, mert a régiek nézete szerint a fekete epe volt az örütség oka; v. ö. Senec. Ep. 95, 17: «Si quis furioso præcepta det, quomodo loqui debeat, quomodo procedere, quomodo in publico se gerere, quomodo in privato, erit ipso, quem monebit, insanior: *bilis nigra* curanda est et ipsa *furoris causa* removenda».

Kétségtelen, hogy a Perſius *vitrea bilis*-e a Horatius *splendida bilis*-ének mása, tehát a fekete epét jelenti, a mely fényesebb szokott lenni a sárga epénél. Most már tisztában lehetünk a jelző jelentőségével: a költő fekete epét tulajdonít a hirtelen haragú ifjunak, mert őt a haragtól örültnek akarja feltüntetni, célzással a régi philosophusok számtalanszor ismételt állítására, mely szerint a harag nem más, mint rövid örütség. V. ö. Hor. Ep. I. 2, 62: «Ira furor brevis est»; Senec. De ira I. 1: «Quidam itaque ex sa-

pietibus iram dixerunt brevem insaniam». A satira végén maga Persius is Orestes örültségéhez hasonlítja a haragos ember lelki állapotát; l. 116—118:

Nunc face supposita fervescit sanguis et ira
 Scintillant oculi, dicisque facisque, quod ipse
 Non sani esse hominis non sanus iuret Orestes.

II.

A rest ifju, miután nagy nehezen felöltözködött, munkához ül és előveszi a szükséges írószereket (10—11. vs.):

Iam liber et positis *bicolor membrana* capillis
 Inque manus chartæ nodosaque venit harundo.

Kérdés, miért *bicolor* (kétszínű) a *membrana* (pergament)? Mert a *positis capillis* értelmé világos: a pergament állatbőrből készült és azt az oldalát, a melyen a szőr volt, horzsolókövel (*pumex*) gondosan lecsiszolták; *capillus* tehát itt annyi, mint *pilus*; v. ö. Tib. III. 1, 9—10: «*membrana . . . Pumicet et canas tondeat ante comas*», a hol *comae* annyi, mint *pili*.

A *bicolor*-t általában úgy magyarázzák, hogy a pergament nagyobb dísz kedvéért kétféle színűre van festve. A dolog nem egészen így áll. Tudnunk kell, hogy a pergamentnek csak egyik felére írtak s ez a fele fehér volt, a másik oldalát, a hol eredetileg szőr volt, hogy a molyok ellen megvédjék, a horzsolókövel való csiszolás után cédrusolajjal kenték meg s ettől sárga színt kapott. Erre vonatkozik Ovid. Trist. III. 1, 13: «*Quod neque sum cedro flavus nec pumice levis*» és Juv. VII. 23—24: «*ideo croceae membrana tabellae impletur*», a mely utóbbi helyre Friedländer jegyzete vet világot: «*Tabellae, die Blätter der hier zu Entwürfen dienenden pugillares membranei (Mart. XIV. 7.), die, wie Pergamentrollen, nur einseitig beschrieben und auf der Rückseite mit Cedernöl gelb gefärbt wurden*». V. ö. Marquardt: *Privatleben der Römer*, ed. 2. p. 820. A pergament tehát azért kétszínű, mert másforma a színe, mint a visszája.

Azt sem mondták meg az eddigi magyarázók, mi szüksége van az ifjunak a munka közben pergamentre is, meg papyrusra (*charta*) is? Minthogy az ifju tollat is vesz a kezébe, világos, hogy írásbeli dolgot akar készíteni; ehhez forrásul használja a

könyvet (*liber*), melyet legelső helyen említ a költő. A *membrana* itt bizonyára nem más, mint úgynevezett *pugillares membranei*, pergamentből készült jegyzetkönyv; a régiek ugyanis dolgozataik első fogalmazványát vagy viasztáblára vagy pergamentre írták, mivel ezeken sokkal könnyebb volt a törlés, mint a papyruson; íme mit mond *Quintilianus* (Inst. Or. X, 3, 31) a stilusgyakorlatok első fogalmazványáról: «Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum est) non sunt transeunda: scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi, nisi forte visus infirmior *membranarum* potius usum exiget» és Mart. (XIV. 7.) a *pugillares membranei*-ről: «Delebis, quotiens scripta novare velis». Az ifju tehát a pergamentet a dolgozatához szükséges jegyzetek s esetleg az első fogalmazvány számára használja, a tisztázatot azután papyrusra (*charta*) írja. Világot vet erre Catullus (c. XXII. 3—6) egy helye, a hol egy gyorsan dolgozó poétáról szól és csodálkozását fejezi ki azon, hogy ez az ember nem is használ pergamentet, hanem egyszerre papyrusra írja a verset:

Idemque longe plurimos facit versus.

Puto esse ego illi milia aut decem aut plura

Perscripta, nec sic ut fit in *palimpseston*

Relata: *chartae* regiae, novi libri . . .

a mely helyhez *Blass* (Müller: Handbuch d. kl. Alt. I. p. 337) ezt jegyzi meg: «*Palimpsestus* ist wiederabgeschleuete Membrana, wie man sie für Kladden benutzte; dieser Mann aber machte gleich Reinschriften auf Papyrus».

III.

Mikor a philosophus látja, hogy a fiú sehogysem akar dolgozni és saját lustaságát rejtegetendő az írószerek rosszasága miatt panaszkodik, így fakad ki (15—18):

O miser inque dies ultra miser, hucine rerum

Venimus? A, cur non potius *temeroque columbo*

Et similis regum pueris pappare minutum

Poscis?

azaz: «Oh te szerencsétlen és napról napra szerencsétlenebb, hát idáig jutottunk? Miért is nem kívánsz, a gyenge galambfőkhöz és a gazdagok gyermekeihez hasonlóan, pépet enni?» vagyis: olyan kényes és gyámoltalan vagy, mint a kis gyerek, a kinek csak puha ételt lehet adni, mert a keményet resteli megrágni.

Mit jelent itt a *tenero columbo*? Ennek már a scholionok képes értelmet tulajdonítanak a következő megjegyzésben: «Columbos melius pueros intellegere est, quos quæ nutriunt blandientes columbos et pullos et passerer vocant». Ezt fogadja el *Jahn* is: «Tales sunt regum, i. e. divitum ac procerum pueri; hi blandis nominibus vocari solent, quale est *columba*». De ennek a magyarázatnak a helyességében joggal kételkedik *Conington*: «*Columbo* is explained by König and Jahn after the scholia, as an epithet of endearment for children, so as to be synonymous with «regum pueris»: but this is very harsh, and it seems better to explain it with Casaubon of a pet dove, such as was commonly brought up in houses».

A hasonlatnak az értelme a *péppel való táplálkozáson* fordul meg. Tudnunk kell, hogy a galambfiók még meglehetősen nagy korban sem képes kemény táplálékot venni magához, hanem az anyja táplálja a begyében meglágyított és pépszerű anyaggá vált eledellel oly módon, hogy a csőrét bedugja a fiók csőrébe. Hasonló módon kell a kis galambot táplálni akkor is, ha anya nélkül a szobában nevelik fel. A galambfiók tehát nagyon kényes állat s így bátran szerepelhet *sensu proprio* a gazdagok elkényeztetett gyermekei mellett olyan hasonlatban, mely éppen a gyerekes kényeskedést és gyámoltalanságot akarja megbélyegezni.

IV.

A philosophus a hiányos képzettségű ifjat összehasonlítja a tökéletlen cserépedényvel, a mely a folyadékot nem tartja magában, hanem likacsain kiereszti, szóval, a mint mondani szokás, *folyik* (20—22):

. . . effluis amens,

Contemnere. Sonat vitium percussa, maligne

Respondet viridi non cocta fidelia limo.

Már a scholionok egyik megjegyzése kárhóztatja Persiust, hogy a *contemnere* szóval helytelenül szakítja félbe az *effluis*-szal megkezdett s a cserépedényre vonatkozó hasonlatot: «*Contemnere*. Hæc ab Horatio male translata intempestiva sunt. Horatius (Sat. II. 3, 13): «quin tu Invidiam placare paras virtute relicta? Contemnere miser». Alaposnak találja ezt a gáncsot *Jahn* a következő jegyzetben: «*Contemnere* ab Horatio desumptum non immerito a

scholiasta vituperatur, quippe quod comparationem cum vasculo institutum turbat». *Conington* is hibát talál itt, melyet így igyekezik mentegezni: «Perhaps we may say that Persius added «contemnere», the scorn of wich is in itself sufficiently effective, without intending to continue the metaphor of «effluis», but afterwards changed his mind».

Én azt hiszem, ez egyszer *felültek* a magyarázók a scholionoknak. Legalább nem tudom belátni azt, miért ne illenék bele itt a *contemnere* a hasonlatba. A gondolatbeli összefüggés ugyanis ez: «Olyan vagy te, tanulni nem akaró ifju, mint a rossz cserépedény: kifolyik belőled, a mit beléd öntenek; de meg is fognak vetni az emberek, a mint a rossz edényt megvetik a vevők; mert, valamint a jól ki nem égetett fazék, ha megkopogtatják, pusztá hangjával elárulja tökéletlenségét, úgy te is önkéntelenül el fogod árulni műveltséged fogyatékosságát az olyanokkal szemben, a kik veled közelebbről érintkeznek». Tehát a *contemnere* nemcsak hogy nem szakítja meg, hanem nagyon is találóan folytatja az *effluis*-szal megkezdett hasonlatot: «Effluis, ut vas non bene coctum, et contemneris, ut tale vas contemnitur ab emptoribus, cum ab iis percussus ipso sono prodit vitium suum». Még világosabb volna az összefüggés, ha a költő így fejezte volna ki magát: «*Contemnere, nam sonat vitium*» etc. Ezt a kötőszót azonban pótolhatjuk azzal, ha a *contemnere* után pont helyett kettőspontot teszünk, a mi az én kiadásom szövegében meg is fog történni.

V.

A philosophus, midőn tanítványát a már említett erkölcsi prédikációban részesíti, maga hozza fel a tanulás szüksége ellen tehető ellenvetések, hogy azután megczáfolja. Egy ilyen ellenvetés a következő: «Miért tanulnál te, jó családból való ifju? Hiszen van annyi öröklött vagyoned, a miből tisztességesen megélhatsz». Ezt a költő így fejezi ki:

. . . sed rure paterno

Est tibi far modicum, purum et sine labe *salinum* —

Quid metas? — *cultrixque foci secura patella* est.

A fiúnak tehát van meglehetősen földbirtoka (erre vonatkozik a *far modicum*) és megfelelő házi fölszerelése. Az utóbbit jelenti a *salinum* és *patella*, a két legszükségesebb edény a háznál, a melyeknek a házi istenek tiszteletében nagy szerepök volt, mert a *salini-*

numban tartották a *mola salsa*-hoz szükséges sót és a *patella*-ban tették a tűzhelyre a *lar*-oknak szánt ételeket. Ebből eléggé kitűnik, miért nevezi a költő a *patella*-t *cultrix foci*-nak; a kérdés csak az, miért *secura*?

Jahn magyarázata: «*Patella secur*a, ut apud Horatium (Sat. II. 7, 29) legimus: «Si nusquam es forte vocatus Ad cenam, laudas *securum olus*», quo tranquillus et modico contentus animus egregie exprimitur». Csakhogy a Horatius helye egészen mást jelent, mint *Jahn* gondolta; v. ö. Kiessling jegyzetét: «*Securum olus* = a curis seiunctum, bei dem du dich nicht abzumühen hast den unterhaltenden Gesellschafter zu spielen». Ez a párhuzamos hely tehát sehogysem vág ide.

Érdekes a *Heinrich* magyarázata: «*Patella*, die Opferschale, meistens von edlem Metall, daher sie in der Noth versetzt werden kann; wo dieses nicht zu befürchten steht, da ist sie *secura*». *Heinrich* tehát azt képzei, hogy a *patella* olyanféle zálogházi tárgy volt a rómaiaknál, mint ma az arany óra; pedig ezt még a végső szükség esetén is megőrizték s a mint *Livius*nál olvassuk (XXVI. 36.), még akkor is, a mikor minden arany- és ezüstneműt a veszedelemben forgó államnak kellett oda adni pénzverés czéljából, megengedték az embereknek: «ut *salinum patellamque* deorum causa habere possint».

Én a *secura*-t úgy fogom fel, mint a *patella* állítmányát s a mondatot így fordítom: «áldozati csészédet, a tűzhely tisztelőjét, nem bántja a gond». Nem bántja pedig azért, mert az olyan házban, a hol jólét uralkodik (s erre vall a *far modicum* és *purum et sine labe salinum*), nem kell félnie neki, a tűzhely tisztelőjének, attól, hogy étel hiányában üresen marad és nem lesz mit áldozatul bemutatnia a tűzhely jótékony isteneinek. A *secura* állítmány tehát a *cultrix foci* appositioval áll a legszorosabb viszonyban.

VI.

A 27—30. versben azt mondja a *philosophus*, hogy az előkelő származás, a senatori vagy a lovagi rang egymágában még nem elégséges arra, hogy valakit, a ki lelkileg nem nemes, jogos büszkeséggel töltsön el:

Hoc satis? An deceat pulmonem rumpere ventis,
Stemmate quod Tusco ramum millesime ducis,

Censoremve tuum vel quod trabeate salutas?
Ad populum phaleras! Ego te intus et in cute novi.

Ezután a 31—34. versben így folytatja:

Non pudet ad morem *discincti* vivere *Nattae*?
Sed stupet hic vitio et fibris increvit opimum
Pingue, caret culpa, nescit quid perdat, et alto
Demersus summa rursus non bullit in unda.

Ki ez a *feslett erkölcsű* (*discinctus*) Natta, a ki annyira megromlott, hogy már nem is érzi bűnös voltát? A magyarázók azt hiszik, hogy ezt a nevet is, mint annyi mást, Horatiustól kölcsönözte a költő s így csak mint koholt név szerepelne minden személyes vonatkozás nélkül. De lássuk, mit mond Horatius (Sat. I. 6, 123—124):

. . . unguor olivo,
Non quo fraudatis *immundus* *Natta* lucernis.

A Horatius Nattája tehát piszkosan fősvény (*immundus* = *sordidus*) ember, a ki a lámpákból lopja ki az olajat, a melylyel testét megkeni; ellenben a Persiusé *discinctus*, a mi már magában foglalja a pazarlás fogalmát és az *avarus*-nak egyenes ellentéte, a mint Hor. Epod. I. 32—34. bizonyítja:

. . . haud paravero,
Quod aut *avarus* ut Chremes terra premam,
Discinctus aut perdam nepos.

Ez az ellentét kizárja az utánzást, mert, ha Persius a feslett erkölcsű pazarló számára tipikus nevet keresett, csak nem választhatta ki e czélra éppen egy fősvénynek a nevét?

A helyes nyomra rávezet a régi scholionok következő megjegyzése: «Nattam fuisse quendam luxuriosum, qui patrimonium suum perdiderit et nobilitatem male vivendo exturpaverit». Most veszszük észre, hogy a gondolati összefüggés is parancsoló módon követeli ezt a magyarázatot: hiszen arról van szó, hogy maga az előkelő származás még nem olyan dolog, a mire büszkék lehetnénk, s így nagyon természetes, hogy a költő egy *lealjasult előkelő ember* példáját hozza fel e tétel igazolására.

Most már tehát csak azt a kérdést kell felvetnünk, ki lehet ez az előkelő származású *Natta*? Bármely nagyobb lexikon felvilágosít arról, hogy a *Natta* név *cognomen*, a mely a *Pinaria* generáción volt divatos, a *Pinariusok* pedig olyan régi és előkelő család volt, hogy nekik tulajdonították a Hercules-tisztelet meghonosítását

Italiában s e kultuszban a nemzetség tagjai mindig fontos papi tisztet töltöttek be. Élt továbbá a Tiberius korában valami *Pinarius Natta*, a kit, mint az előkelő társasághoz tartozó elmés embert mutat be Seneca Epist. 122, 11, a hol egy szellemes megjegyzését közli; ugyanőt mint aljas *delator*-t, a nemes lelkű és szabad szellemű történetíró, Cremutius Cordus vádlóját, mutatja be Tacitus Ann. IV. 34: «Accusabant Satrius Secundus et *Pinarius Natta*, Seiani clientes». Abból, hogy Tacitus ezt az előkelő férfit a *Seianus* cliensének nevezi, önként következik, hogy csakugyan elaljasodott és elszegényedett ember lehetett, a ki a Tiberius mindenható kegyenczének udvarához tartozott s annak anyagi segítségét élvezte. Ennek az embernek, mint az elzüllött előkelő példaképének, emléke még elevenen maradhatott fenn az egy nemzedékkel fiatalab-
bak között, a kikhez Persius is tartozott, és így nagyon valószínű, hogy a kérdéses helyen róla van szó.

VII.

A tyrannusoknak, a kiket a philosophusok, különösen a stoikusok, minden bűn példaképeinek tekintettek, ezt a büntetést szánja az erkölcsöt prédikáló tanító (35—38. vs.):

Magne pater divum, sævos punire tyrannos
Haud alia ratione velis, cum dira *libido*
Moverit ingenium ferventi tincta veneno:
Virtutem videant intabescantque relicta.

A magyarázóknál hiába kerestem a *libido* helyes értelmezését. Miféle bünt jelent és mit keres itt ez a szó?

A kérdés megfejtését a stoikus rendszerben kell keresnünk. A stoikusok minden bűn forrását a szenvedélyekben és az indulatokban, a melyeket egy névvel πάθος-oknak neveztek, keresték s ezeknek négy fajtát különböztették meg; v. ö. Cic. De fin. III. 10, 35: «(Perturbationes animi) sunt genere quattuor, partibus plures, ægritudo, formido, *libido*, quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellat, ego malo lætitiā appellare». A πάθος-ok egyik faja tehát a vágy, *libido*, a görög ἐπιθυμία, a mely akár a kapzsiságban, akár a torkosságban, akár a bujálkodásban nyilvánul, mindig bűnre vezet.

Ezt a stoikus *libido*-t említi ezen a helyen a költő, a mely így fordítható: «bűnös vágy». A vágyat azután vágygyal akarja

büntetni: azt kívánja a tyrannusoknak, a kik minden vágyuknak engednek, hogy lássák meg színről-színre az erényt s epedjenek el az elhagyott erény után való hasztalan vágyakozásban. Az eszmét Platoból vette, csakhogy azt, a mit a nagy philosophus csupán egy erényről, a φρόνησις-ről mond, az erényre általában alkalmazza. V. ö. Plat. Phædr. p. 250. D: «Ὅψις γὰρ ἡμῖν ὀξυτάτη τῶν διὰ τοῦ σώματος ἔρχεται αἰσθησέων, ἢ φρόνησις οὐχ ὀρᾷται· δεινοὺς γὰρ ἂν παρῆχεν ἔρωτας, εἴ τι τοιοῦτον ἐρωτῆς ἐναργῆς εἶδωλον παρῆχεται εἰς ὄψιν ἰόν».

VIII.

A stoikusok tanításáról a következő nyilatkozatot olvassuk (53—55. vs.):

Quæque docet sapiens bractis inlita Medis
Porticus, insomnis quibus et detonsa iuventus
Invigilat siliquis et *grandi* pasta polenta.

Hogy az a csarnok, a mely nadrágos médusok képeivel van *bekenve*, nem lehet más, mint a στοὰ ποικίλη, a hol a marathoni csatát ábrázoló híres falfestmény volt látható, az kétségtelen. Ennek a csarnoknak, tehát a stoikus iskolának, a tanításait hallgatja a derék ifjuság, mely éveit tanulással tölti (*insomnis*), haját a szigorú erkölcsű s minden külső hiúságot megvető philosophusok példájára tövig lenyiratja (*detonsa*) s a legegyszerűbb ételekkel, hüvelyes veteményekkel (*siliquis*) és árpadarából készült tésztaival (*polenta*) táplálkozik, mert ellensége minden torkosságnak.

Az eddigi kommentároknak nem találom meg a *grandis* jelző magyarázatát a *polenta* mellett. Pedig ugyancsak ez a két szó együtt fordul elő Cat. De agr. 108: «Vinum si voles experiri duraturum sit necne, *polentam grandem* dimidium acetabuli in caliculis novum indito», a hol *Keil* meg is adja a helyes megfejtést e jegyzetben: «*Grandis* polenta autem dicitur, quæ ex grandiore farina facta est»; tehát *grandis* itt *nagy szemű*, *durva* árpadarából készült *polenta*-t jelentene. Hogy ez a magyarázat Persiusra nézve is megállhat, Plinius egy helye (XVIII. 72.) bizonyítja, a hol a *polenta* készítését írja le: «Antiquissimum in cibus hordeum . . . Polentam quoque Græci non aliunde præferunt. Pluribus fit hæc modis. *Graeci* perfusum aqua hordeum siccant nocte una ac postero die frigunt, dein *molis frangunt* . . . *Italia* sine perfusione tostum in *subtilem farinam molit*». Innen kitünik, hogy a Persius

grandis polenta-ja görög polenta, a mely nem *subtilis farina*-ból, mint a római, hanem durva darából készült. A stoikusok tanítványaira nézve tehát az a jellemző, hogy még a polentából is, a mely már magában véve silány étel, a silányabb fajtát választják eledelül.

Hogy a *grandis* csakugyan jelenthet annyit, mint *durván örölt*, bizonyítja Plinius ott is, a hol az *alica* nevű daráról beszél s ennek a legdurvább fajtáját *grandissimum*-nak nevezi. V. ö. Plin. N. H. XVIII. 112: «*Alica* fit e zea, quam semen appellavimus. Tunditur granum eius in pila lignea, ne lapidis duritia conterat, mobili, ut notum est, pilo victorum pœnali opera. Primori inest pyxis ferrea. Excussis inde tunicis iterum iisdem armamentis nudata conciditur medulla. Ita fiunt alicæ tria genera: minumum ac secundarium, *grandissimum* vero aphærema appellant»; 115: «*Alica* adulterina fit maxume quidem e zea, quæ in Africa degenerat . . . farinario cribro subcernunt. Quæ in eo remansit, exceptitia appellatur et *grandissima* est. Rursus quæ transit, artiore cernitur et secundaria vocatur, item cribraria, quæ simili modo in tertio remansit cribro angustissimo et tantum harenas transmittente».

Különben Persius itt is Horatiust utánozta, a ki ezt mondja a szigorú életmódot folytató emberről (Ep. VI. 1, 123): «vivat siliquis et *pane secundo*». A *siliquæ* megvan Persiusnál is, a *grandis polenta* pedig megfelel a *panis secundus*-nak, a mely utóbbi Plinius (N. H. XVIII. 89—90) szerint nem egyéb, mint *durva lisztből* készült kenyér.

IX.

A philosophus a 88—102. versben egy betegről szól, a ki nem fogadja meg az orvos utasításait és végül áldozatul esik saját könnyelműségének: meghal. Az eddigi magyarázók azonban nem vették észre, hogy Persius itt nem általánosságban beszél a betegségről, hanem egy specialis betegséget ír le és pedig pontosan az ókori orvostudományi ismeretek szerint. Én ezt a helyet pontrólpontra összevettem Celsus *De medicina* című könyvével s így vettem észre, minő okozati összefüggés van a fejlődő betegség különböző symptomái között.

Lássuk mindenek előtt a 88-93. verset:

«Inspice, nescio quid trepidat mihi pectus et ægris
Faucibus exsuperat gravis halitus, inspice sodes»

Qui dicit medico, iussus requiescere, postquam
Tertia compositas vidit nox currere venas,
 De maiore domo modice sitiente lagoena
 Lenia loturo sibi Surrentina rogavit.

A beteg gyanús tüneteket észlel magán és felszólítja az orvost, vizsgálja őt meg. A symptomák: a mell zihálása (*trepidat mihi pectus*) és a nehéz lélekezés (*gravis halitus*). A régi orvosok szerint mind a kettő a bekövetkezendő láz jele; v. ö. Cels. De med. II. 2. (de notis adversæ valetudinis futuræ): «Præter hæc protinus timeri debet . . . si dolor præcordiorum est aut totius pectoris . . . si spiritus gravior est . . . Ex quibus sæpe plura, nunquam non aliqua . . . febre antecedunt».

Az orvos a betegnek nyugalmat és tartózkodást parancsol, de a beteg csak azt várja, hogy a harmadik éjszakát (*tertia nox*) láz nélkül (*compositas venas*) töltse el és már is fürdik s utána bort iszik. Igaz, hogy gyengélkedőknek való, könnyű (*lenia*) surrentumi bort kér valamelyik előkelő barátjától (*de maiore domo*) és nem is valami nagy palaczkkal (*modice sitiente lagoena*), de mivel a fürdő utáni borozásnak a rómaiaknál étvágycsinálás volt a czélja, világos, hogy a diétát megszegni készül. V. ö. Plin. N. H. XIV. 137.; Athen. XV. 2.; Juv. VI. 419—433.

De miért várja meg éppen a harmadik éjszakát? Ennek a megértésére tudnunk kell, hogy a régi Italiában is el volt már terjedve az a betegség, a mely Olaszországnak ma is legnagyobb csapása, a váltóláz, az úgynevezett *malaria* s a római embernek, ha lázt kapott, első gondolata volt, vajjon nem fog-e ez a láz határozott időpontokban visszatérni s nem fejlődik-e malariává? A Persius betege tehát azért várja be a harmadik éjszakát, mert meg akar győződni arról, nem szenved-e a malaria egyik veszélyes fajtájában, a *febris tertiana*-ban; mikor a harmadik éjszaka is láz nélkül telik el, egyszerre elvet minden gondot s már úgy akar élni, mint egészséges korában. De helytelenül cselekszik; meg kellett volna várnia a negyedik napot, mert a láz lehet negyednapos, *quartana*, is. V. ö. Cels. III. 5.: «Igitur, si semel tantum accessit (febris), deinde desiit . . . ut interior nulla causa metum fecerit, postero die, cum tempus accessionis ita transiit, ut nihil moverit, cibus dari potest. At si ex alto color venit et gravitas vel capitis vel præcordiorum secuta est neque apparet, quid corpus confuderit, quamvis unam accessionem secuta integritas est, tamen, quia tertiana timeri po-

test, exspectandus est dies tertius; et ubi accessionis tempus præterit, cibus dandus est, sed exiguus; quia quartana quoque timeri potest; et die quarto demum, si corpus integrum est, eo cum fiducia utendum. Si vero postero tertiove aut quarto die secuta febris est, scire licet morbum esse».

A mi betegünk tehát csak a *tertiana*-ra volt tekintettel s miután ennek a veszedelme elmúlt, folytatta tobzódó életmódját. A dolognak szomorú következménye lett, a melyet először egyik barátja vesz észre:

«Heus bone, tu palles.» — «Nihil est.» — «Videas tamen istuc, Quidquid id est, surgit tacite tibi lutea pellis.»

A beteg bőre tehát már dagadni kezd, mutatkoznak rajta a kezdődő *vízibetegség* jelei; v. ö. ugyancsak Persiusnál III. 63—64. a vízkórosról: «Elleborum frustra, cum iam cutis aegra tumebit, Poscentis videas». De miért kap ez az ember éppen *vízibetegséget*? Ezt is a váltóláz lefolyásából érthetjük meg. Láttuk fönnebb, hogy a beteg csak a *febris tertiana*-ból félt, a *quartana* bekövetkezésének eshetőségével nem is törődött; bizonyára azért, mert a régiek a *quartana*-t aránylag könnyű betegségnek tekintették; v. ö. Cic. Ad fam. XVI. 11, 1: «Cum in quartanam conversa vis est morbi . . . spero te diligentia adhibita etiam firmiorem fore»; Hippocr. II. 674., ed. Littré: «ἀσφαλέστατος . . . καὶ ῥήστος . . . ὁ τεταρταῖος»; Cels. III. 15.: «quartana neminem ingulat», a mi megegyezik az olaszok közmondásával: «quartana non fa sonar campana». Igen ám, de az elhanyagolt *quartana* könnyen fajul *vízibetegséggé*; fel kell tehát tennünk, hogy az említett betegnek *quartana*-ja volt, a melyre ügyet sem vetett s ebből fejlődött ki a *vízibetegség*; v. ö. Cels. III. 21. (de hydrope): «Sæpe vero hoc malum per se incipit; sæpe alteri vetusto morbo, maximeque *quartanae*, supercessit» és alább: «Aselepiades in eo, qui *ex quartana* in hydropa deciderat, se abstinentia bidui et frictione usum . . . memoriae prodidit.»

A beteg azonban még most se tér észre; azt a barátját, a ki sápadtságára és bőrének dagadására figyelmeztette, így hurrogja le (96—97. vs.):

At tu deterius palles: ne sis mihi tutor.
Iam pridem hunc sepeli: tu restas . . .

mire a jóakarató figyelmeztető visszavonul e szavakkal:

. . . . Perge, tacebo.

A javíthatatlan tobzódó pedig rohan vesztébe, a mint a következőkből kitűnik (98--99. vs.):

Turgidus hic epulis atque albo ventre lavatur,
Guttare sulphureas lente exhalante mefitis,

azaz: újabb étvágyesinálás czéljából a torkosok szokása szerint a lakoma után fürdőbe ül, pedig éppen a vízibetegség az, a mely se a torkosságot, se a fürdőt nem engedi meg. V. ö. Cels. III. 21. (de hydropé): «Facilius in servis, quam in liberis tollitur: quia, cum desideret *famem, sitim*, mille alia tædia longamque patientiam, promptius iis succurritur, qui facile coguntur, quam quibus inutilis libertas est. Ideoque non ignobilis medicus, Chryssippi discipulus, apud Antigonum regem, amicum quendam eius, notæ intemperantiæ, mediocriter eo morbo implicitum negavit posse sanari» és alább: «(hydropicis) balneum atque omnis humor alienus est».

X.

A könnyelmű beteget végre eléri sorsa, mint a 100—105. versből kitűnik:

Sed tremor inter vina subit calidumque trientem
Excudit e manibus, dentes crepuere relecti,
Uncta cadunt laxis tunc pulmentaria labris.
Hinc tuba, candelæ, tandemque beatulus alto
Compositus lecto crassisque lutatus amomis
In portam rigidas calces extendit.

Vagyis a beteget borozás közben eléri a halál s erre (*hinc*) következik a fényes, trombitás (*tuba*) és viaszfáklyás (*candelæ*) temetés.

Ezt az egész, a temetésre vonatkozó helyet hibásan fogják fel a magyarázók. A *beatulus* szó szerintök annyit jelentene, mint a magyar: *boldogult*, német: *selig*; a *tuba* és a *candelæ* említését pedig ők is a temetési menetre vonatkoztatják ugyan, de az utánok következő szavakat a *tandemque* szótól kezdve végig a háznál való kiterítésre vonatkoztatják. De hogyan lehetséges az, hogy Persius elébb a temetést írja le s csak azután a háznál való kiterítést és a kettőt a *tandem* szóval kapcsolja egymáshoz, mintha a kiterítés sokkal később történnék, mint a temetési menet megindulása? Az *in portam rigidas calces extendit* szavakat végre így magyarázzák: a régiek a halottat a háznál úgy terítették ki, hogy lábaival

az ajtó felé forduljon. Ez igaz, de ki olvasta valahol régi latin író-nál azt, hogy *porta* (városkapu) *ostium*-ot (házajtó) jelentsen? Ilyen helyet nem mutat fel nekem senki s azért az egész értelmezést lehetetlennek tartom.

Lássuk először a *beatulus* szót. Igaz, hogy a görögök *μακάριος*-nak és *μακαρίτης*-nek nevezték a halottat, de a rómaiak *beatus*-nak soha és nagyon jól mondja a régi scholion: «Non quia *μάκαρες* et *μακάριοι* dicuntur mortui; non est enim Romanæ consuetudinis». Hanem az már gyakran előfordult, hogy *dives* helyett mondtak *beatus*-t; v. ö. Prop. II. 9, 33: «Noli nobilibus, noli conferre beatis»; Juv. I. 33—39: «in cælum quos evehit optima summi Nunc via processus, vetulæ vesica beatæ»; Gran. Licin. 35. p. 37. B: «beatos egentes facere». Itt pedig éppen a *gazdag ember* temetését akarja jellemezni a költő, mikor említi a *tuba*-t, mely csakis a gazdagok és előkelők temetésénél szerepelt (v. ö. Hor. Sat. I. 6, 43—44: «At hic, si plostra ducenta Concurrantque fero tria funera magna, sonabit Cornua quod vincatque tubas»), az *altus lectus*-t és a halottnak drága balzsammal vastagon való bekenését (*crassis lutatus amomis*). Szóval itt a *beatulus* így fordítandó: «*gazdag emberke*».

A többi nehézségen könnyen átsegít bennünket a római előkelők temetési szertartásainak ismerete. A halottat először a városon keresztül trombitaszóval és fáklyakiséret mellett vitték a *forum*-ra, itt megállottak s a család valamely tagja megtartotta a hosszas *laudatio*-t, csak ezután ment a menet kifelé a városból, vagyis a város valamelyik kapuja felé, hogy a halottat a városon kívül elégessék és eltemessék, mert a tizenkét tábla törvénye szerint: «Homīnem mortuum in urbe ne sepelito neve urito».

A hely tehát így értelmezendő: megindul a hosszú temetési menet (*tuba, candelae*), végig vonulnak lassan a városon, megállanak a forumon, beszélnek fölötte hosszasan s ekkor végre (*tandemque*) a *gazdag emberke*, a ki magas *lectus funebris*-en fekszik s vastagon be van kenve balzsammal, a város kapuja felé (*in portam*) fordítja merev sarkait vagyis viszik a városból kifelé. Hogy éppen a sarkát fordítja neki a kapunak, annak is megvan a maga oka: a halottat ugyanis mindig úgy vitték, hogy ne a fejével, hanem a sarkával haladjon előre. V. ö. Plin. N. H. VII. 46.: «ritu naturæ capite hominem gigni mos est, pedibus efferri».

XI.

Mi czélből hozza fel a philosophus az orvosnak engedelmeskedni nem akaró beteg példáját? Ez kiviláglik a 107—118. versből, midőn a philosophus és tanítványa közt ilyen párbeszéd fejlődik:

Tange, miser, venas et pone in pectore dextram. —
 «Nil calet hic». — Summosque pedes attinge manusque. —
 «Non frigent».

A philosophus tehát úgy szólítja meg tanítványát, mint az orvos a beteget, s az ifju meglepetve feleli, hogy a melle nem forró, keze-lába nem hideg, vagyis hogy nem észleli magán a betegség jeleit. Erre a philosophus hirtelen fordulattal így folytatja:

. . . Visa est si forte *pecunia* sive
 Candida vicini subrisit molle *puella*,
 Cor tibi rite salit? Positum est algente catino
Durum olus et populi cribro decussa farina:
 Temptemus fauces: *tenero latet ulcus in ore*
 Putre, quod haud deceat plebeia radere beta.
 Alges, cum exeussit membris *tímor* albus aristas;
 Nunc face supposita fervescit sanguis et *ira*
 Scintillant oculi, dicisque facisque, quod ipse
Non sani esse hominis non sanus iuret Orestes.

Mint hogy a gondolati összefüggés helyes feltüntetését az eddigi magyarázóknál nem találtam, talán nem lesz fölösleges utalnom arra, hogy a hely csak a *stoikus* rendszer sajátos terminológiájából lesz teljesen érthetővé. Görögül ugyanis *πάθος* annyi, mint betegség; a stoikusok azonban *πάθος* névvel jelölték az indulatokat és a szenvedélyeket, s a tőlök való mentességet, az *ἀπάθεια*-t tartották a böles legfőbb erényének. Cicero a stoikus *πάθος*-t *perturbatio animi*-val fordítja (lelki zavar), de megjegyzi, hogy tulajdonkép *morbos*-t jelentene De fin. III. 10, 35: «Nec vero perturbationes animorum, quæ vitam insipientium miseram acerbamque reddunt, quos Græci *πάθη* appellant, poteram ego verbum ipsum interpretans *morbos* appellare, sed non conveniret ad omnia. Quis enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? At illi dicunt *πάθος*».

A philosophus tehát ezt akarja mondani tanítványának: «Te ugyan nem szenvedsz a test betegségeiben (*πάθη τοῦ σώματος*), de igenis a lélek betegségeiben (*πάθη τῆς ψυχῆς*), az indulatokban

és a szenvedélyekben», azután rendre felsorolja a πάθος-okat, nevezetesen a kapzsiságot (*pecunia*), a bujaságot (*puella*), az ételekkel üzött luxuria-t (*tenero latet ulcus in ore*), a félelmet, a haragot és kimutatja, hogy az ifju mindezekben szenved. A tanulságot az egészből magának az olvasónak kell levonnia: valamint a beteg, ha az orvosra nem hallgat, tönkre megy testileg, úgy a lélek πάθος-aiban szenvedő ember, ha nem veszi igénybe a lélek orvosságát, a philosophiát, tönkre megy lelkileg.

Stoikus hatás Persiusnál az is, hogy a félelmet a πάθος-ok közé számítja. A stoikusok ugyanis a πάθος-okat négy nemre osztották fel s e négy nem közt helyet adtak a félelemnek is. V. ö. Cic. De fin. III. 10, 35: «Omnesque eae (perturbationes animi) sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, *formido*, libido quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo laetitiam appellare».

NÉMETHY GÉZA.

PETŐFI EGYÉNISÉGÉNEK FEJLŐDÉSE.

(1846-ig.)

Mikor Petőfi a szülői fegyelem alól felszabadítja magát, lelkét egyik életkorból a másikba kergeti nyugtalan természete. Még tenyere kérges a kaszárnyatisztogatástól s a fegyverforgatástól, még jószertint el sem viselte obsitos-ruháját, már is a pápai diákok között ábrándozik színészi dicsőségről s írói baberről. Néhány hónap mulva a komoly szülei házban, majd meg éhes vándor-színészcsapatban látjuk.

Petőfi merész, harczias lélek, ki — mint a vadszelidítő a vadnak — bátran szemébe néz a sorsnak. Egész valóját izgatja a változás, a veszély, büszkeségét emeli a nyomorúság, a magányos küzdelem s lelkét szinte kéjes mámorba szédíti a kaland. Mit is érne kalandok nélkül az élet?

Költő vagyok, költőileg kell
Végig rohannom az életúton.

Ily harczias lelkek nem ismerik azokat a megszokott formákat, melyekkel a társadalomnak átlagos emberei rejtik el egyéniségüket; nem csinálnak titkot sem érzéseikből, sem gondolataikból, nyitlak egész a naivsáig.

A ki Petőfinél sebezhető helyet keresett, ugyan nem sokáig kellett

keresgélne. A költő kitérte keblét, megmutatta a legérzékenyebb helyeket is. Gyengéden tudott érezni, barátot, nőt, hazát akart szeretni s nem játszott az érzéketlent. Ellenkezőleg — mint holmi gyermek — ujjongott, ha baráti körben egy-egy zavartalan órát élvezett, ha egy-egy lány szemébe tekinthetett, vagy ha szülőföldjére gondolt. A mint nem birt örömeivel, nem birt bánatával sem. Egy-egy rideg tekintet, barátságatlan szó, az életnek egy-egy hazugsága, mi másnak talán fel sem ötlött volna, végletes kifakadásokra ragadták. Érezte, hogy nagyra van hivatva s nem tudta szerény, alázatos arczzal kibékíteni irigyeit; daczczal követelte jogát, hangosan emlegette dicsőségvágját.

Nézzük, mi foglalkoztatta képzeletét?

Nagy kedve telik a falusi és pusztai élet rajzában. Különösen vonzza Duna-Vecse, a falunak nyugalma s az a természetes életbölcselet, melylyel a falu népe az élet örömeit és csapásait fogadja. Románcainak hősei mind egyszerű falusi alakok, gulyások, juhászok, csikósok, leginkább szegény legények. A kóborló költő sok költeményében képzeli magát a szegény legény lelki állapotába; csodálatra indítja a magános léleknek merészsége, ki egymaga száll szembe az egész rendezett társadalommal. S a mint Petőfi a léleknek inkább igaz érzéseit, merész, féktelen törekvéseit válogatta ki, ép úgy a külső természetnek is inkább azokat a részleteit idézi fel képzeletével, melyeken még nem látszik meg a művelődésnek nyíró ollója. Az elhagyott temető az akácoknak rezgő lombjával, a holdvilágos erdőnek mélysége, hol a haramja baltája nyelére támaszkodva gondolkodik, a délibábos alföld a vándor darúkkal, a magányos csárda valahol a hortobágyi puszta közepén — ezek azok a rajzok, melyeket a költő néhány biztos vonással élénk vet.

Ez a harcziás szellem, a szabad érzelemnyilvánítás, a végletes érzékenység, mely az ellágyulásból minden átmenet nélkül fakad szenvedélyes dühre, ez a merész képzelet, mely különös szeretettel vonzódik a szertelenséghez, az ifjú költőt annak a léleknek rokonává teszik, ki tüneményes életével a XIX. század első felének gondolat- és érzés-világát szinte megbabonázta.

Petőfi azonban valamivel szerencsésebb, mint Byron. Nálunk Petőfi idejében a hyroni törekvések nem ismeretlenek abban a kis körben, mely Magyarország vezetését magának követelte. Széchenyi és követői kiméretlenül támadták állami és társadalmi intézményeink félszégéseit; a «Karthausi» szerzője, az ifjú Eötvös báró a XIX. századnak hazug társadalmát ostromolta, majd meg fiatalos hévvel támadta a klasszikus költészet formáit s a XIX. század egyetlen jogosult irányának a romanticismust kiáltotta ki. Mintha maga Petőfi is érezné az új szellemmel való rokonságát, kóborlásai közepette Eötvös Karthausiját olvasgatja a színész-társulatnak.

Mindazáltal mind Byron, mind Petőfi romantikus lelkükkel inkább illettek volna a középkornak kalandos világába, mint a XIX. századba. Byron zabolátlan szellemének talán megfelelt volna valamely középkori oligarcha élete, ki egy világrész réme s magánál a földön hatalmasabb urat nem ismer. Petőfi középkori lovagnak született. Róla bizonyára mesés kalandokat jegyeztek volna fel a krónikák, melyekben a gyengének és nőknek zsarnokai szörnyű büntetést szenvedtek volna. S a mily híres lett volna kardja, ép úgy elbűvölte volna lantjával azoknak a váraknak úrnőit, melyekre úti rajzaiban oly szívesen tér ki.

A sors máskép akarta. Petőfi 1844 július elsején Vahot Imre Pesti Divatlapjánál segédszerkesztővé lett. Az érdekes kalandokról le kellett mondania, külföldi elbeszéléseket kellett fordítania, a hetilapot kellett javíttatnia, a fényes lovagterem helyett meg kellett elégednie a Pilvax-kávéháznak füstös helyiségeivel s azzal a szűk hónapos szobával, melybe a nap sohasem sütött.

* * *

Petőfi fejlődése a negyvenes évek Pestjében arra a fiatal fenyőfára emlékeztet, melynek galagonya- és kökény-lombokon kell magát keresztül törnie. A fejlődő fenyő itt egy-egy görbe ágba, amott szúrós tuskébe ütődik. Épp így Petőfinek harcziás, nyílt, merész szelleme is folytonosan beleütődik a pesti társaságnak szokásaiba.

A társadalmi élet meglehetősen kisvárosias a negyvenes évek Pestjében. Ha valaki egyet kiált, az egész város tudja. Petőfi és barátai egyik nap jókedvükben nótára gyűjtanak a Pilvax-kávéházban s néhány nap múlva az ügy egész hirlapi polemiát von maga után. Egy-két bordal elégséges, hogy a bordalok költőjét részeges kocsmahősnek kiáltssa ki a társaság.

A pesti társaságnak kicsinyes szelleme ráragad az irodalmi életre is. Az irodalmi élet leginkább három szépirodalmi lapban lüktetett. Itt ott megszólalt e lapokban egy-egy nagy egyéniség is, azonban a lapoknak jó nagy részét az az érdekharcz foglalta le, melyet a szerkesztők elég ízléstelenül folytattak egymás ellen. A mi a szabad fejlődést az érdekköröknek csatázása mellett megakasztotta, az a különös irodalmi divat volt, mely még irodalmunk feléledésének korából maradt meg. Ez a divat örökösen a formatökeletességet hangoztatta, érzéketlen volt a természetességgel szemben, kedvezett a szónoki hangnak, a tarka szóvirágoknak s a classikus eposz hagyományainak.

Mit nyújthatott volna ez a világ a költő szellemének, kinek képzelete hozzászokott a fenséges képekhez s kinek lelkén óriási mozgalmak viharoztak végig?

Előtte érthetetlenek voltak a pesti polgárius életnek hamis örömei s palástolt fájdalmai. Valóságos torzképet rajzol költeményeiben Pestről.

Az utcákat megtölti pofozkodó vargainasokkal, lármázó bérkocsisokkal, elgázoltakkal, zsebmeteszőkkel, pörlekedő kofákkal, kifestett lányokkal s ostoba arszlánokkal. A fényes paloták cifraságaiban, a nagyúri élet kényelmében s az irigyelt élvezetekben csak a csódtól s a hitelezőtől való félelmet tartja igaznak.

A pesti élet félszeregségei közepette csak még szenvedélyesebb vágyat érzett Petőfi a természet s az egyszerű, nyílt lelkek világa után. Vachott Sándorné írja, hogy mikor falusi életükről beszélgettek, Petőfi is készült velök falura s a természetet tartotta a teremő költőlélek igazi műhelyének. Valóban a költő szelleme szinte menekül Pesttől. Alig győz eleget mesélni a szépirodalmi lapok olvasóinak a faluról, főkép az alföldről. Délibábot, ragyogó napot fest a felséges róna fölé s mesés búbájjal vonja be a néma tájat. A falu, a természet nemcsak a költő képzeletéhez szól, hanem szívéhez is. Mennyi szeretettel rajzolja Petőfi azt az egyszerű életet, melyben a sors szeszélyesen hányja össze a nevetségest a fenséges-sel! «A helység kalapácsá»-nak komikus alakjai s a szalk-szent-mártoni öreg kocsmáros nemes életharczának rajza mind bizonyítják, hogy festőjük együtt érzett a föld népével. A segédszerkesztő rokonnak érzi magát egyszerű alakjaival, hisz ő is élt valamikor igaz, nagy életet. Elhagyja szűk szobáját, elfelejti a kicsinyes irodalmi harcokat, újra átéli költeményeiben azokat az éveket, melyekben végigcsavarogta a nagy világot, melyekben igazán örült s igazán szenvedett. Gyönyörűség neki a színész-és katona-életnek minden nyomorúsága. A mint képzelete a házak tömegéből a szabadba vágyik, érző lelke visszasovárog a regényes élet, a kalandok, a csavargás viszontagságai után. Egész valója érzi, hogy más világba való.

Mért nem születtem ezer év előtt?
 Midőn születtek Árpád daliái
 S ragadva kardot, a vérkedvelőt,
 A nagy világgal mentek szembeszállni.

Beh mondtam volna csataéneket,
 Verseny rivalgót kürtjével Lehelnek,
 Melynek zúgási mennydörgéseket
 Vadúl kavargó örvényökbe nyeltek.

Hogy felujjong lelke, mikor egy évi pesti élet után újra künt van a szabadban! A madár nem röpülhet ki szenvedélyesebben kalitkájából, mint a hogyan Petőfi menekül Pestről. Hah! börtönöm ajtaja megnyílt!—kiált fel vidéki útján, mikor a hivatal nyügetől megszabadul. Szeme nem tud betelni az égnek kékségével, a fünek zöld színével, füle szinte mámoros lesz a pacsirta s a fülemile dalától, lelke magához öleli a természetet, mint az ábrándos fiú rég nem látott kedvesét. Aztán minő dúskálást visz

véghez a friss benyomásokban! Hegy, völgy, patak, erdő, mező, az ég, a középkori várak, a vidéki élet mind kárpótlást nyújtanak a segéd-szerkesztővé kárhóztatott csavargónak.

Petőfi azonban sokkal harcziásabb lélek, hogysem megelégednék annak az ellentétnek megállapításával, melyben szelleme a környezettel van. Képzetele mind merészebbé, lelke mind szenvedélyesebbé lesz. Az ellentét lassankint daczra ösztönzi a harcziás szellemet.

Már külsejével is kifejezi a daczot. Kihívóan viselkedik, prémes mentét, szűk magyar nadrágot csináltat magának, süvegébe darútollat tűz, kordován csizmájára sarkantyút veret s fokossal megy végig a pesti németek között. Vahot Imre azt mondja, hogy a vargainasok mind utána eredtek. Bizonyára a békés polgári lakásokból is nem egy házi úr meresztett különös szemet a költőre. De mit törődött az a közvéleménnyel? Nem akart társadalmi különbséget ismerni, sutba dobta az általánosan elfogadott szokásokat. Egyik nap egy dúsgazdag pesti bankár lányát emlegetik a társaságban. Petőfi azonnal elhatározza, hogy megkéri a szép leányt. Látja a kételyt barátjai arczán, hallja a gúnyos megjegyzést; mindez elég, hogy néhány percz mulva a határozatból tett legyen.

Ha kihívóan viselkedett Petőfi a társadalommal szemben, daczczal hivta ki maga ellen az irodalmi divat haragját is. Itt-ott megjegyzéseket tettek a költőnek túlon túl természetes kifejezéseire, alantas képzelődésére; — annál inkább ontotta a bordalokat s a népdalokat a szépirodalmi lapokba. Nem keresett érdekes helyzeteket sem; nem halmozta el egyszerű benyomásait megúnt közhelyekkel s ezerszer ismételt, általános eszmékkal. Ha verset akart írni, írt sötét szobájáról, magányos éjszakáiról, pénztelen állapotjáról, kopott ruhájáról, szerkesztői hivataláról.

Legkihívóbb volt viselkedése «A helység kalapácsá»-ban. Durva, kocsmai verekedést választott eposzának tárgyául s kicsinyes tárgyát teleaggatta mindazokkal a czafrangokkal, melyeket a poetika tanárai oly fontos arczczal emlegetnek az ifjú poeták előtt. A kocsmai dulakodás megéneklésére — vagy jobban mondva — elkurjantására különös hatalmat adtak az istenek a költőnek. Az előadást itt is, ott is öles eposzi hasonlatok, nevetséges állandó homeroszi jelzők, még nevetségesebb pathetikus leírások, esetlen részletezések s még esetlenebb kitérések tarkították. A kocsmai hadak ép úgy felvonultak, akárcsak a classikus eposzok hadai; a hős Fejenagy ép úgy dühöngött, mint valami modern Achilles s a fondorlelkű Harangláb ép oly körülményes tervet főzött, akárcsak Odysseusnak valamelyik utánzata. Nem hiányzott az eposzköltő önérzete sem. «A helység kalapácsá»-nak költője ép úgy követelte az őt megillető falatot az örökkévalóság kenyeréből, akárcsak Vergilius vagy az adriai tenger szirenája.

Petőfi maga sem képzelte, mily szenvedélyes fogadtatásra talál

költeménye. A kritika kijött sodrából, lármázott, tombolt, mint lármázik a dühös nagynéne, mikor legféltettebb divatczikkeiből csinál madárjlesztőt rakonczátlan öcsce.

«A helység kalapácsát» nyomon követte «János vitéz» megjelenése. Míg a költő szelleme «A helység kalapácsá»-ban széttördelte a formának gyűlölt bilincseit, addig a «János vitéz»-ben egész fényében és pompájában jelenik meg romantikus képzelete s romantikus érzésvilága. Mily könnyűséggel röppen a merész képzelet a falu életének finom rajza után a mese világába! Mily finom humorral zavarta össze a költő a földrajz adatait s mily szeretetreméltó mosolylyal lépteti fel a népmesének csodás alakjait: az óriásokat, a tündéreket, a boszorkányokat, a sárkányokat s a griffmadarat! Korlátlanul szállong a romantikus képzelet, de korlátlanul nyilatkozik meg a romantikus érzésvilág is. A költő saját lelkének büszkeségével s finom gyengédségével ruházta fel hőstét, átélte hősével a dicsőségnek s a boldogtalan és boldog szerelemnek minden gyönyörűségét, mintha a szenvedélyes lélek a mesék világában akart volna magának kárpoztást szerezni mindazért, mit a sors a kopottruhás segédszerkesztőtől megtagadott.

Mi tartotta a daczos, harczias lelket abban a világban, melyben merész szelleme minduntalan tövisbe ütközött?

Csodás erőt érzett a költő önmagában, mely diadalmasan került ki ifjúságának minden viszontagságából. E csodás erőbe vetett hit adott neki erőt a kaszárnának havas udvarán, a magányos vándorlás idején s a rongyos vidéki színpadokon. Törhetetlen hittel követelte jogát az élettől. Szenvedélyes vágygyal áhítozott a hírré s dicsőségre, lábainál akarta látni azt a társadalmat, mely büszke lelkét annyiszor megsértette.

S a mily szenvedélyesen vágyott Petőfi a dicsőségre, ép úgy sovárgott a holdogság után is. Szíve tele volt értékes erkölcsi tartalommal, hűséggel, emberszeretettel s finom, gyengéd érzésekkel. Hogy tudott volna szerető nőért küzdeni? Hogy tudta volna magához ölelni gyengéd, odaadó szeretettel? Szíve dús volt s boldog lett volna, ha valamely női lelket eláraszthatott volna szívének megbecsülhetetlen kincsével. Ez a szeretet után sovárgó szív szól hozzánk a «Czipruslombok»-ban s a «Szerelem gyöngyei»-ben. Voltak, kik kételkedtek azoknak az érzéseknek igazságában, melyek a két költeménysorban fejeződtek ki. Igaz bennük a mértéktelen vágy, a szeretet után való epedés.

Mindkét költeménysorban uralkodik a nőnek alakja, kit a költő boldogítani akar. Mindaz, a mi a nőhöz kapcsolódik, még a bánat és a tépelődés is fénynyé, búbájjá alakul. Mily mértéktelenül merül el bánatában a Czipruslombok költője! Mily erőszakos eszközökkel tartja ébren kínzó gyötrelmét! Csókolja a holttestet, kedvesének szobájába költözik, éjjel-nappal ott bolyong sírjánál a temetőben. Mily tele van a költő lelke

boldogsággal, mikor a «Szerelem gyöngyeit» írja. Egész álmvilágban jár. Még a tagadó válasz sem tudja álmait s hitét megsemmisíteni.

Nem lehet, hogy én még ne szeressek
És hogy engem ne szeressenek!
Bármily hideg a világ: szívem még
Nem fagyott meg, szívem még meleg.

Lesz leány még, kell leánynak lenni,
A ki éreztesse majd velem,
Hogy áldás az átkos élet, melyben
Van egy percnyi boldog szerelem.

Szerető női lelket keresett a költő s hidegnek, pusztának találta környezetét. Így járt a dicsőséggel is.

A helyett, hogy megértették volna, szinte az egész világ ellene támadt nyíltan vagy orvúl. Különösen a felsőmagyarországi úti levél után a sok író mint megannyi dühös darázs dongja körül a merész szellemet. A kritika beszenyzezi a költőnek legnemesebb érzéseit, egyik gúnydal a másikat követi s a sok irigy lélek ujjongva hirdeti, hogy Petőfi darabját, a Zöld Marczit a Nemzeti Színház visszavetette. Hogy a támadások találtak, mutatja a költőnek egy-egy ideges feljajdulása, durva átkozódása s egy-egy sötét kifakadása. Sajog a seb, de a lélek hite még nem törött meg; bízik az időben.

Ha senki nem lesz is, leszesz te majd velem;
A melyet a szennyes világ dobott rám,
Megtisztítod te majd a sártul orcám.

Mily csodálatos fejlődés! — Az érdekes ifjúból, ki életének nem tudott alakot adni, kész költői egyéniség fejlődött. A lélek vonásai, melyeknek irányát egy év előtt legfeljebb valamely gyakorlott lélek ismerő tudta volna megjelelni, most elvesztették bizonytalan jellemeket s határozott szögleteket mutatnak. Állítsuk egymás mellé e jellemvonásokat!

Leginkább szembeötlő Petőfi lelki életében az a vágy, melylyel eszményképét a valóságban keresi. A vágyódó költő szól hozzánk «János vitéz»-ben, akárcsak Chamissonak borongós kedélye a szegény Schlemihlben. Legkülönösebb az eszményképnek szenvedélyes keresése a Ciprus-lombokban. Az a szerelem, melylyel Petőfi a tizenégy éves Csapó Etelkát veszi körül, valóban nagyon emlékeztet Novalisnak romantikus kedélyvilágára, ki szenvedélyes szerelmet érzett tizenkét éves kedvese iránt s majdnem öngyilkos lett az ifjú leány sírjánál.

Az az epikedés azonban, mely a német romantikusok lelkét fogta el, nagyban különbözik Petőfi vágyódásától. A német romantikusoknál a

vágyódás megtöri a léleknek férfias erejét, letördel minden határozott törekvést, az élet czéltalanná s ép úgy játékszerévé lesz a véletlennek és búskomor hangulatoknak, mint az árbocztalan hajó a viharnek és a hullámok torlódásának. Petőfinél a vágyódás harcztól hoz létre, harcztól a környezettel s ha kell, az egész világgal szemben; hasonlít ahhoz a tengeri viharhoz, mely erős árbocztba s hatalmas vitorlákba támaszkodva, a hajót vadúl kergeti az örvényeken keresztül valamely távoli czél felé.

Petőfi harcziassal lelkének rokonait nem is fogjuk a német romantikusok táborában megtalálni. Inkább rájuk bukkanunk azok között a hatalmas ifjú egyéniségek között, kik 1830-ban Hugo Viktor körül csoportosultak s Hernani előadásakor diadalra juttatták a romanticizmust a francia irodalomban. Azok a bozontos szakállú, hosszú hajú, feltűnő öltözötű ifjak, kik Hernani előadásán oly nagy kitartással tapsoltak Hugo darabjának, ép úgy hadat üzentek a divatnak s a nyárspolgáriasság társadalomnak, mint a hogyan Petőfi is szembeszállt a társadalmi szokásokkal. Hugonak ifjú társasága ép oly irtózzal gondolt a mindennapi élet szürke jeleneteire, mint a hogyan Petőfi a pesti kisvárosias társadalomra s a szerkesztői hivatalra.

Egyet jelentett a francia romantikus iskola és Petőfi az irodalomban is. Mindkettő támadta az antik költészetnek érthetetlen utánozását, kikaczagta a megállapított szabályokat, hangoztatta az egyén szabad érvényesülésének jogát s a forma helyett értéket a költői lélekben lobogó szenvedélynek tulajdonított. Még rajongásuknak tárgya is ugyanaz: a természet, de nem a közönséges természet, hanem a művelődéstől érintetlen, vad természet, mely nagy ellentéteivel izgatja a merész képzeletet. Mintaképeikben is van egyezés. Egyik mintaképük Shakespeare, ki korlátlanul rendezte el szindarabjainak részeit s ki húsból, vérből és lélekből, állatias szenvedélyekből, magasztos törekvésekből tökéletes alakokat hozott létre, mintha maga a természet volna. Másik mintaképük Byron, ez a zabolátlan szellem, ki kérkedve fitogtatja bűneit és erényeit, párbajra hívja a képmutató Angliát, az egész európai társadalomnak szemébe vágja hazugságait s végül a szabadság mártyrja lesz a mesés keleten. Shakespeare-t még vándorszínész korában ismerte meg Petőfi, Byron-ról már magasztalva beszélget Tápió-Sápon Vachottéknál. Mindkét költő iránt egész haláláig állandó rajongást mutatott; mindig vágyódott Shakespeare és Byron hazájába s könyvtárában mindkettő műveinek több kiadása is megvolt.

Pesten sokkal izgatottabb életet élt Petőfi, hogysem lelkéi valójában elemezhetette s költészetének jellemével tisztába jöhetett volna. Mindazáltal érezte, hogy gondolkodása, érzése és képzelete rokon azzal a szellemmel, mely Európa legmerészebb egyéniségeiben, Byronban s Hugo ifjaiban jelentkezett. Külsőleg is kifejezést akart adni e szellemi rokon-

ságnak. Öltözködésében utánozza a külföldi költőket, különösen Shelleyt és Byront; nem visel nyakkendőt s ingének nyaka messze kihajlik atillája fölé.

(Vége köv.)

PAP FERENCZ.

EPIDAUROS.

(Vége.)

Mikor Pausanias meglátogatta Epidaurost, a nagyszámú pinaxokból még hatot látott (2, 27, 3 és 36, 1), a melyekre dór dialektusban föl voltak írva az Asklepiostól meggyógyított férfiak és nők nevei, betegségek természete és a gyógyítás módja. Ezek közül a véletlen néhány jelentéktelen töredéken kívül két márványstelet őrzött meg számunkra teljes épségben.*) Az embermagasságú táblák elseje 20, másodika 23 kúra leírását tartalmazza. Az első stelenek *θεός. Τύχῃ ἀγαθά. ἰάματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* fölirata után a két nevezetes okmányt rendszeren *ἰάματα* néven idézik.

Ezek az *ἰάματα*-k inkább csodás gyógyulások, mint kúrák. Tulajdonképeni gyógykezelésről nincsen szó bennök: az isten álmukban meglátogatja a betegeket és mindegyik, mint az esetek sterotyp befejezése jelenti, *ἀμέρας δὲ γενομένης ὕγιης ἐξῆλθε*. Az isten segítségét a legkülömbözőbb betegségeknel és bajokban vették igénybe, természetesen mindig sikerrel.

Asszonyoknak megadja a kért gyermekáldást (II. fölirat 11. 14. 19. 22. esetei), két esetben (I. 1. és 2.) pedig, mikor hosszú ideig áldott állapotban levő nők nem tudnak szülni, a bábaasszony szerepére is vállalkozott. Legnagyobb számban (8—8) szerepelnek a vakság és bénaság esetei. Ambrosia Athénből félszemére vak volt. Eljött könyörögni az istenhez és föl s alá sétálván a szentélyben, nevetett a gyógyulásokról szóló föliratokon, mert lehetetlennek tartotta, hogy a vakok lássanak és a sánták járjanak, csak azért, mert álmuk volt. Azután ő is lefeküdt s álmában megjelent neki az isten s kijelentette, hogy meg fogja gyógyítani, de megköveteli tőle, hogy ostobasága emlékére ezüst disznót ajánljon föl neki. Aztán fölnyitotta a beteg szemét, orvosságot (*φάρμακόν τι*) csöpögtetett belé és mire nappalodott, A. gyógyultán távozott (I. 4.). Ebből az esetből kitűnik, hogy Asklepios valóban isteni elnézéssel visel-

*) Collitz-Bechtel, GDI III. 3. 3339-40.

tetett a kételkedőkkel szemben és kitűnik, hogy a betegek fogadalmi aján-
dékokkal szokták volt az isten jóságát meghálálni. Fontos az orvosszer
alkalmazásának említése is. Hathatós segítséget nyújt még oly esetekben
is, a melyekben minden orvosi tudomány tehetetlen: így visszaadja a
látást orvosszer alkalmazásával pl. oly embernek, kinek szemüregéből
már hiányzott a szemgolyó s kit a szentélyben levők kinevettek, hogy
még gyógyulást remél (I. 9.). Máskor ujja érintésével gyógyítja a vaksá-
got s az illető fölébredvén, meglátta a szentély fáit (I. 18.). Thyson, egy
Hermionéből való fiú, éber állapotban nyeri vissza látását, miután az
istennek szent kutyája megnyalta szemét (I. 20.). Aischinas kíváncsiság-
ból fölmászott egy fára, hogy meglesse az abatonban történőket, de le-
esett a fáról s megsértvén szemét, teljesen megvakult. Az isten azonban
megkönyörült rajta s álmában ismét visszanyerte szemévilágát (I. 11.).
Érdekes a thasosi Hermon esete, mert bizonyítja, hogy az isten mindig
megkövetelte a gyógyítás árát. Hermon az első alvás után ugyanis nem
adta meg az *ἄρρα*-kat, s azért Askl. újra vaksággal verte meg a gyógyul-
tat. Mikor azonban a díjat lefizette és ismét aludt az istennél, vissza-
nyerte látását (II. 2.). Olyanokat is meggyógyít, kik dárda hegyétől eredő
sebesülés következtében veszítették el szemök világát (II. 12. 20.).

A hitetlenekre nem haragszik az isten, hanem csodás gyógyítással
meggyózi őket hatalmáról. Így tesz egy bénakezű emberrel, ki nevetett a
szentélyben föllállított *ἰάματα* föliratokon (I. 3.). Egy másik béna, a
Lampsakosból való Hermodikos álmában gyógyult meg s azt a paran-
csolatot kapta az istentől, hogy kimenvén, hozza be a hieronba a leg-
nagyobb követ, a melyet csak talál. «És ő tényleg be is vitte azt a követ,
mely ott van az abaton előtt» (I. 15.). A sánta Nikanor éber állapotában
gyógyult meg. Mikor leült a szentélyben, egy gyerek ellopta a mankóját.
Nikanor fölkelt, üldözőbe vette a tolvajt s attól fogva egészséges volt
(I. 16.). Bénák és sánták gyógyulásáról szólnak még a II. felirat 15—18.
és 23. esetei. Egy néma gyermeknek Askl. visszaadta beszélőképességét,
miután megígértette magának az *ἄρρα*-k fölajánlását (I. 5.). Apró bajok-
ban is megsegíti jámbor híveit az isten. «A Mytileneből való Heraieus
teljesen kopasz volt fején, szakálla meg dús volt. Emiatt sok gúnyoló-
dást kellett elszenvednie és szégyelvén magát, eljött aludni a szentélybe.
Az isten megkenete fejét valami orvosszerrel (*χρίσας φαρμάκωι*) s menten
megnőtt a haja» (I. 19.). Érdekes oka van egy messze földről, Toroneból
jött ember bajának. Anyósa pióczákat kevert volt italába s azóta a
szegény beteg volt. Az isten álmában fölvágta hasát, kiszedte a pióczá-
kat, kezébe adta s újra összevarrta hasát. Reggel fölébredvén, csakugyan
kezében tartotta a pióczákat és egészséges volt (I. 13.). A pheraii Sostrata,
ki hasonló bajban, gilisztában szenvedett, szomorúan távozott a szentély-
ből, mert az isten nem jelent meg neki álmában. Útközben aztán egy-

szere megjelent neki Askl., megoperálta és meghagyta neki *ἴατρα ἀποπέμπειν εἰς Ἐπίδαυρον* (II. 5.).

Erős reklámíze van a troezeni Aristagora csodás gyógyulásának: «Féreg (giliszta) lévén testében, otthon, Asklepios troezeni kerületében aludt és álmában megjelentek neki az isten fiai — maga az isten nem volt ott, hanem Epidaurosban — és levágták fejét, de nem tudván azt újra föltenni, elküldtek valakit Asklepiosért, hogy jöjjön. Aközben megvirradt s a pap látta, hogy a fej le van vágva. Következő éjjel Aristagorának ismét volt látomása álmában: az isten eljött Epidaurosból, fejét nyakára illesztette, fölvágtá hasát, kiszedte belőle a férget s újra összevarrta. S attól fogva egészséges volt (II. 3.). Nyilvánvaló, hogy evvel az epidaurosi szentélynek fölényét akarták bizonyítani, hogy a betegeket más helyek látogatásától elriaszszák és Epidaurosba csalják. Még csodálatosabb a vízbajban szenvedő lakedaimoni Arata gyógyulása, mert a beteg nem is incubált, hanem helyette anyja jött el a hieronba s álmában látta, a mint az isten levágtá leányának fejét s testét lábánál fogva fölakasztatta, mire a sok víz kiömlött; majd ismét ráillesztette a fejet. S mikor az anya hazaérkezett, otthon egészségesen találta leányát (II. 1.). Egy embernek lábán levő daganatát (I. 17.) a szent kigyónak, egy aiginai fiúnak nyakkelevényét (II. 6.) a szent kutyának nyaldosása tünteti el. Egy más embernek gyomordaganatát műtéttel gyógyítja maga Askl., a kinek a műtét végrehajtásában szolgálai segédkeztek, s mikor a beteg álmából fölébred, látja, hogy az abaton padlója tele van vérrrel (II. 7.). Keményen bünhődik a csaló Echedoros, mert elszakasztotta azt a pénzt, melyet vele a *στίγματα*-itól meggyógyított thesaliiai Pandaros (I. 6.) küldött hálából a szentélynek, s azért büntetésül az isten nem szabadítja meg *στίγματα*-itól, hanem még Pandaroséit is homlokára varázsolja (I. 7.). A vesebaj gyógyításának különös módja, mikor az olyan álm után következik be, a melyben a betegnek *ἐδόχε παιδί καλῶς συγγίνεσθαι* (I. 14.). Az isten nagylelkű és kedves is tud lenni: «Euphanes, egy epidaurosi fiú, kőbajban szenvedett. Álmában megjelent neki az isten s kérdezte tőle, hogy mit ad neki, ha meggyógyítja. A fiú azt felelte, hogy játékszerét, tíz astragalost ad neki, mire az isten megigérte, hogy meg fogja gyógyítani. S reggel egészségesen távozott a fiú (I. 8.). Úgyes sebészként kiszedi Askl. Gorgiasnak (II. 10.) és Euipposznak (I. 12.) testéből a dárdahegyeket, melyek mindkettőnél genyedő sebeket idéztek volt elő. Visszaadja a sorvadásos Thersandrosnak egészségét (II. 13.); megszabadítja a tetvességben szenvedő thebai Kleinatást kínzó bajától (II. 8.); Agestratosnak nemcsak főfájását gyógyítja meg, hanem álmában még a pankrationra is megtanítja, s az illető nemsokára győz is a nemeai játékokban (II. 9.). Legtermészetesebb még a Kaphyaiból való gyomorhajos Erasippa gyógyulása (II. 21.), mert

ebben az orvosi kezelésnek is némi nyomára akadunk. Az isten ugyanis megjelent a beteg nőnek, álmában megdörzsölte gyomrát és orvosszert (*φάρμακον* . . . *φάρμακον ἔχουσαν*) adott neki. Reggelre hatott a hánytató s a nő attól fogva egészséges volt. Az *ιάματα*-k közt foglal helyet két olyan eset, mely nem tartozik az orvosi tudomány keretébe, hanem Asklepiost mint jószágos istent tünteti föl, ki minden bajban segít, ha bizalommal fordulnak hozzá. Így megmondja egy apának, hogy hol találhatja elveszettnek hitt fiát (II. 4.), így segít azon a szegény rab-szolgán is, ki elesett s eltörte urának kedvencz poharát. Mikor a kétségbe-esett szolga a hieronba ér s ki akarja szedni zsákjából a darabokra tört poharat, azt teljes épségben találja. A látogatók okulására természetesen hozzáteszi a fölírat, hogy a poharat gazdája legott az istennek ajánlotta föl (I. 10.).

Az *ιάματα*-k fölfedezése első pillanatra nagyon rossz színben tünteti föl azt az orvosi eljárást, melyet az epidaurosi Asklepieion papjai gyakoroltak.*) Hiszen ezek a gyógyulások nem kúrák következményei, hanem az álom rövid tartama alatt mennek végbe, oly bajoknál is, melyek ma is hosszú kezelést igényelnek s melyek közül nem egy a mai orvostudomány szerint is gyógyíthatatlan. Néhány esetben a betegek a szent kutyák vagy kigyók közbelépésének köszönik egészségüket; a meg-álmodott műtétek egynémelyike egyenesen hajmeresztő; az incubatio a távollevőkre is hat, néha meg éber állapotban következik be a betegnek hirtelen gyógyulása. Az egész eljárás, mondják, nem egyéb zsarolásnál s a papok egyetlen célja a meggazdagodás. Hiszen a fődolog a honorárium, melyet az isten mindig megkövetel; a hitetlenséget is kész megbocsátani, csak azokkal szemben könyörtelen, a kik nem adják meg az *ἱατρο*-kat. Wilamowitz**) ámitással és világszalással vádolja Epidauros papjait, míg a Kos-i szentély papjainak megkegyelmez.

Ez az ítélet azonban túlszigorú. Szigorát mindenesetre enyhítenünk kell, ha tekintetbe vesszük az *ιάματα*-k keletkezésének körülményeit, szerkesztésök célját. A fölíratok írásuk jellege és nyelvezetök szerint a IV. század végéről vagy a III. század elejéről valók, s minden valószínűség szerint oly régebbi fölíratok átirásai, melyek írásuk és nyelvök miatt már kevésbbé voltak érthetők a szentély látogatói előtt; a papok tehát átirták a régebbi fölíratokat oly célból, hogy a szentélynek reklámúl szolgáljanak és annak tekintélyét a hitetlenség ellen megvédjék. S e célból a rég elmúlt idők különösen érdekes gyógyulásait állították össze, részben olyanokat, melyek a szentélyben levő *ἱατρο*-khoz

*) V. ö. Thrämernek Asklepios ezikkét Pauly-Wissowanál és Diehl, Excursions archéol. en Grèce⁴. Paris 1897. 311—31. l.

**) Wilamowitz, Isyllos 37. l.

(I. 4., 10., 15. eset) fűződtek, részben olyanokat, melyek a hagyománytól fölciczomázva, az évek folytán csodakúrakká lettek. Hisz akárhányban még ott látható az igazság némi magva, a mikor orvosszer alkalmazását, sebészeti műtétet említenek s evvel mintegy elárulják, hogy az eset nem úgy játszódott le, a mint elő van adva, hogy a gyógyulás nem az álom idején és következtében, hanem okszerű kezelés után állott be (l. különösen Erasippa esetét, II. 21.). Ezekhez azután hozzá is költöttek a czél érdekében egy néhány esetet. Erre utal az a körülmény, hogy a nevek és szülőföldjük szerint megnevezett betegeknek kívül több ízben szerepelnek egész általánosságban, pusztán *παῖς*, *ἀνὴρ*-rel megjelölt zarándokok esetei. Gondoljunk csak arra, hogy ma is akárhány fürdőhelyen mesélnek ily csodaszámba menő gyógyulásokat, gondoljunk a búcsújáró-helyek csodáira; a modern fürdők hirdetései orvosi tekintélyekre való hivatkozással a bajok oly hosszú sorától való gyógyulást helyeznek kilátásba, hogy majdnem versenyezhetnek az *ἰάματα* föliratok sokoldalúságával. S a mi az *ἴατρα*-k követelése miatt való bizalmatlankodást illeti, e tekintetben Asklepios papjai semmivel sem voltak rosszabbak legjobb fürdőink orvosainál. A mikor a hieron papjai a gyógykezelés díját a beteg vagyoni viszonyaihoz mértén állapították meg s például a Pausanias munkájának végén említett gazdag naupaktosi polgártól, Phalysiostól, szembájának gyógyításáért 2000 aranytatért követeltek, viszont a szegényeket ingyen kezelték, mint azt a fentemlített Euphanes nevű fiú kedves esete bizonyítja, ebben a tekintetben is, egészen helyesen, úgy jártak el, mint modern orvosaink, a kiket azért senki sem vádol csalással és zsarolással. Természetes, hogy Epidaurosban is történhetett sok visszavétel, különösen eleinte, a köznép hiszékenységgel, de ha papjai kuruzsláson és csaláson kívül máshoz nem értettek volna, akkor nem játszhatta volna a hieron századokon át azt a szerepet, melyről épületeinek fénye és gazdagsága, színházának, stadionjának nagysága tesz tanúbizonyságot.

Azután tudjuk, hogy nemcsak a babonás köznép, hanem művelt emberek is kerestek gyógyulást Asklepios epidaurosi szentélyében; tudjuk, hogy az Asklepiadák nemzetsége, a hivatásos orvosok, állandóan jó viszonyban állottak a templom papjaival; Hippokrates tanulmányozta a kosi szentély gyógyfölratait, pedig Kosnak Epidauros volt az anyaintézete. A szentély helyét orvos sem választhatta volna jobban; az erdős hegyektől környezett, szélről védett, magas fekvésű, napsütötte völgyben való tartózkodás már magában is kitünő hatással lehetett a hosszabb ideig ott időző betegekre, az abaton mellett levő kút vize a könnyű alkalikus vizekhez tartozik s mint ilyen, gyógyító erővel bir bizonyos bajoknál.

A papok fölhasználták a régi kornak az álmokba vetett hitét s az álmok magyarázatával rendszeres kúráknak vetették alá a betegeket.

Az isten tiszteletének titokzatosságán, az éj csöndjében való szertartásos alváson mi modern emberek mosolyoghatunk ugyan, de azért el kell ismernünk, hogy a beteg képzelő tehetségére gyakorolt ezen erős behatások semmi esetre sem hátráltatták, sőt ellenkezőleg, bizonyos esetekben elő is segíthették a gyógyulást.

Az ősidők mesés gyógyulásain kívül van történelmi kúránk is, a mely igen kedvező színben tünteti föl a papoknak Aelius Aristides beszédeiből is ismert azon eljárását, hogy a betegeket az álom alapján előírt szabályok szerint gyógykezelték és a melynek észszerű voltát bármely modern orvos is elismerheti. Egy Antoninus Pius idejébe tartozó fölírat elmondja, hogy a kariai Mylasából való M. Julius Apellas*) álmában nyert az istentől részletes utasításokat emésztési zavarainak és az azokkal összefüggő főfájásnak gyógyítására. Askl. meg-hagyja neki, hogy ne mérgeleddjék sokat (*μη πολλά ὀργίζεσθαι*), fürödjék, masszálja magát iszappal, gyakorolja szorgalmasan a futást, sétáljon sokat, járjon — akár csak Kneipp pátert hallanók — mezítláb; pontosan előírja, hogy mit egyék és mit igyék, és ezek az ételek és italok mind megfelelnek egy gyomorbeteg ember állapotának. Az Apelláséhoz hasonló betegséget ma sem gyógyítják másképen. Azon ne csodálkozzunk, hogy az isteni intés egészen őszintén figyelmezteti a beteget, hogy ne felejtse el a fürdőmesternek megadni az attikai drachmát, és hogy álmában hallja a pap szavát: *Τεθεράπευσαι, χρεὴ δὲ ἀποδιδόναι τὰ ἱατρά.* Utóvégre ma sem engedik az orvosok a fürdővendéget fizetség nélkül távozni.

Az isten hathatós segélyét számos *fogadalmi ajándék* hirdette, melyeket a halás betegek följánlottak: arany, ezüst, bronztárgyak, terracották, márványreliefek és szobrok, melyek a templom inventariumában pontos lajstromba voltak foglalva. Ha ezek az ajándékok nagyon fölszaporodtak, a papok beolvasztották az arany és ezüst tárgyakat, az értéktelen anyagokból való ex-votokat pedig kiselejtezték. Az Asklepieionok inventariumaiból szerzünk tudomást azokról a sajtóságos ex-votokról, melyek az ókornak a katolikus egyház búcsújáró helyeiről és falusi templomaiból ismeretes ama szokásával mutatnak egyezést, hogy a beteg az istennek följánlja beteg testrészeinek viaszból, terracottából vagy aranyból, ezüsből készült kicsinyített mását. Egy ilyenfajta (füleket ábrázoló) antik ex-voto Epidaurusban is került napfényre. A hieron épületei és a köztük föllállított, ma is látható nagyszámú díszes márvány-exedrák között számos szobor volt föllállítva, a melyeket a gyógyult, gazdagabb betegek emeltettek hálából Asklepiosnak, Hygieianak és a velők együtt tisztelt isteneknek. Számos basis mutatja most is azok

*) Wilamowitz, Isylos 116—124. l.

helyét. Két kis szobrot fölíratuk egyenesen *ἱατρα*-nak nevez. Külön említést érdemelnek még az athéni nemzeti múzeumban látható, eredetileg festett reliefek (1423—28. sz.), a melyek Asklepiost ábrázolják magában, vagy felesége Epione és gyermekei társaságában, a mint a beteget fogadja, a kik könyörögve vagy hálálkodva, áldozati tárgyakat víve, járulnak elébe és emberi voltuk jelzésére az istennél kisebb alakban vannak kifaragva.

Az *ἰάματα* fölíratokon kívül még egy nagyon értékes leletet köszönünk az epidaurosi ásatásoknak, egy a III. század elejéről való nagy márványtáblát, melyet *Ἰσυλλὸς Σωκράτους Ἐπιδαυρίου ἀνέθηκε | Ἀπόλλωνι Μαιεταί καὶ Ἀσκληπιῶνι*. Rajta igen szép írásban *Isylos*nak öt költeménye olvasható, a melyek poetikus értéke ugyan nem valami különös, annál becsesebbek azonban azok a tanulságok, melyeket belőle a görög vallásra és történetre nézve levonhatunk, mint azt klasszikus módon megeselekedte Wilamowitz-Moellendorff *Isylos*ában (Berlin, 1886.). Az első költeményben aristokratikus elveit hangoztatja az epidaurosi költő, melyek követése az államnak javára fog szolgálni; ő maga javaslatba is hozott egy ilyen szellemben megszerkesztett törvényt, a mely szerint (2. költemény) évenként az állam válogatott, tekintélyes polgárai ünnepi processióban forduljanak Apollonhoz és Asklepioszhoz. A harmadik költemény Apollon Maleatást ünnepli, a negyedikben az indítványa szerint behozott évi körmenetre költött paianját közli *Isylos*, mely genealogikus tartalmú és Asklepios származását és epidaurosi eredetét tárgyalja és a melyet a költő a delphii jósló hely beleegyezésével és tanácsára kőbe vésvé állított föl a hieronban. Az utolsó költeményben *Isylos*, egy gyermekkori emléke kapcsán, Asklepiosnak, mint a dórok hatalmas istenének dicséretét zengi, ki az Apollontól sugalmazott *Iykur*-gosi törvények hű megőrzőjét, Spartát megvédte Fülöp ellen.

Kavvadias a hieronnak Pausaniastól említett összes épületeit fölkutatta. Ezek közül fontosabb *Artemis temploma* (Asklepiosétól délre), méretei csekélyek: 13·5 × 9·6 m. Keleti oldalán levő elül 6, oldalt 1—1 dóroszloptól képezett előcsarnokába lejtős följáró vezet, stylobatase külömben három lépcsővel bir; a négyzet alakú cellában a három határfal mellett 4—4 dóroszlop áll, oly közel a falhoz, hogy hajókra való fölosztásról nem lehet szó. A templom, mely Asklepiosénál fiatalabb, stuccoval fődött porosból épült, csak simája márvány s azon vízöntőkül kutyafejek szerepelnek, a mi jól illik Artemishez, kinek mint Hekatenek szentelt állata a kutya. A templom elnevezésének helyességét támogatja még a homlokzata előtt in situ levő basison olvasható *Ἀρτάμυτι* ajánlás és a hármas Hekatenak a közelben talált *Ἀρτέμιδι Ἐκέρη Ἐπηρόφ* fölíratú szobra.

Egészen jelentéktelen kis templomok voltak *Aphrodite* és *Themis*

szentélyei. Az abatontól nyugatra kiásott *kútház* nyomai oly szerények, hogy az egykoron *θάλας ἀξία* épületről már nem nyújthatnak fogalmat. A római korszak előtt épült emlékek sorát Pausanias a színház és a stadion említésével meríti ki.

A *stadiont* az 1894—98. években ásták ki teljesen¹⁾ és mint ilyen valamennyi stadion közül legjobban szemlélteti azok berendezését. Helyéül, mint az színházaknál és versenypályáknál gyakran történt, egy természetes (E-ban K—Ny irányban húzódó) mélyedést választottak, melynek (K-i, D-i és É-i) oldalait még föld fölhányásával emelték a kellő magasságra. Epidaurus példája mutatja, hogy a görög stadion mindkét keskeny oldalán egyenesen záródik és nem — mint soká tévesen hitték — az egyik oldalán félkörrel. Kőülésekkel nem látták el egyszerre a stadiont, hanem azok számát, mint azt a padok faragásának különfelesége is mutatja, a szükségnek megfelelően gyarapították időről-időre; a legrégibb ülések a Kr. e. V. évszázadból valók,²⁾ a legutolsók a hellenistikus korból valók; az ülőhelyek részben tulajdonosaik neveivel vannak megjelölve; nyugaton, a pályának kb. $\frac{1}{3}$ -ában sohasem voltak üléssorok. A pálya szélein a víz levezetésére szolgáló nyílt kőcsatorna több helyütt medenczévé szélesbül, a melyből a versenyzők vizet merítettek fölfrissítésökre. A nyugaton levő indulási vonal (*ἄφρασις, ὄσπλαξ*), valamint a cél vonala (*τέρομα*) teljesen egyforma berendezésű, két barázdátlan oszlop között a pálya teljes szélességét (23 m.) elfoglaló félméteres kőküszöbből állott, melyben egyenlő távolságban tíz négyszögletes, egykor pillérek befogadására szolgáló nyílás látható. A küszöb ezáltal tizenegy szakaszra oszlik, úgy hogy egyszerre csakis ennyi futó indulhatott. A küszöb minden egyes szakaszába vésett kettős bevágás a lábállás határát jelölhette. A *τέρομα* kőküszöbe előtt, egyenlő távolságban fölállított, a pálya felé féloszloppá faragott kőpillérek nem tartoztak az eredeti berendezéshez, hanem a római korszak átalakításai. A két célpont egymástól való távolsága 181·12 m. s minthogy a pálya hosszoldalán fölállított öt oszlop világosan mutatja, hogy az egész stadion hosszát hat szakaszra osztották,³⁾ 600-al osztva az epidaurosi láb mértékül 0·3018 m.-t kapunk, a melyen lábat eddigelé Görögországban nem

¹⁾ Az olympiainál költségkimelésből csak az indulás és érkezés oldalát tárták föl.

²⁾ Pindaros tanúsítja (Nem. III. 146. V. 95. Isthm. VIII. 75.), hogy E-ban már az V. évszázban tartottak agonokat.

³⁾ A versenypálya stadionjától különbözött az itinerar-stadion, mely csak 500 lábra oszlott, a mi épen 100 kettős lépésnek felel meg s egy természetes, mert kerekszámú útmérő egységet ad.

ismertek.*) A *τέρμα*-val nem végződik a pálya, közte és a stadion keleti keskeny oldala közt levő négyszögletes tér az egyéb gymnikus agonok helyéül szolgált. Az északi hosszoldal ülésorai alatt boltozott, földalatti bejárat vezet a hieronból a stadionba, a melyen át a versenyzők, tisztviselők és az E.-ban is *Ἑλληνοδίξαι*-nak nevezett versenybírák vonultak be; az utóbbiak a *τέρμα* mellett, a déli oldalon levő 3 m.-es kőpadon foglaltak helyet. A stadionban fogadalmi ajándékszobor basisát találták, melyet fölirata szerint az epidaurosi Charmantidas ajánlott föl Apollonnak és Asklepiosnak és melynek készítője a már említett Thrasymedes volt. Epidaurosban a koci- és lóversenyek számára külön pályája volt, mely valószínűleg a stadiontól nyugatra, félórai távolságban feküdt, ott ugyanis in situ egy *δρος τῷ ἵπποδρομο*-val jelzett határkövet találtak.

Míg a hieron összes épületei az idő romboló hatásának, a Kr. u. VI. évszázad nagy földrengéseinek és a romhalmazt kőbányául fölhasználó környékbeli lakók pusztításainak estek áldozatul és ma, alapjukig földülve, a lehető legrosszabb állapotban maradtak ránk, addig a Kynortion ÉNy-i lejtőjén elterülő *színház* az egész ókornak legépebben megőrzött emlékei közé tartozik, mely minden egyéb hasonló emléknél jobban szemlélteti a görög színházi épületek imponáló arányait és szépségét. Az 1881-ben végzett ásások teljes mértékben igazolták Pausanias ítéletét, ki az Asklepieion színházáról azt mondja, hogy Polykleitos ezen műve minden tekintetben csodálatra méltó, mert ha a rómaiak színházai díszítés tekintetében gazdagabbak is, s ha nagyságra nézve nem is éri utol az arkadiaiak megalopolisi színházát, harmoniájával és szépségével minden más építész alkotását fölülmúlja.

A nagy, kitünő karban megmaradt *nézőtér***) egy széles körjáratról (*δράζωμα*), két rangra, emeletre osztatik. Az alsó emelet 34 félköríves padsorból áll és 13 lépcső között 12 éket (*χερσίδες*) képez, a felső 21 padsorból áll és 25 lépcső között 24 ékalakú szakaszra oszlik. A kőpadok az athéni Dionysos-színház üléseinek ismert profilját mutatják, az alsó rang első és utolsó, a felső rang első sorának ülései támaszokkal vannak ellátva; névvel ellátott ülések nem fordulnak elő. A *nézőtér* kétoldalt valamivel túlmege a félkörön és 2—2 szélső éke 3¹/₂ méterrel nagyobb sugárral van megszerkesztve mint a középső nyolcz ék, a mi által az orchestra köre és a *nézőtér* első padja között levő mélyített körjárat két végén szélesebb mint a közepén; s így a körjárat épen ott szélesebb (2·84 m.), a hol a nézők teljes számban tódulnak be és keskenyebb (2·10 m.) a közepén, a hol a közönség egy része már szétoszlott helyeire. Ez a mészklapokkal kikövezett körjárat nemcsak bemenetül szolgál, hanem

*) Az olympiai láb sokkal nagyobb: 0·3204 m.

**) Dörpfeld-Reisch, Das griech. Theater. Athen 1896. 120—133. l.

egyszersmind vízgyűjtő-csatorna is, mely azonban kétoldalt az utolsó-előtti lépcsőnél a föld alatt folytatódik, hogy az orchestrának a skene felé eső részén ne képezzen akadályt.

A (9·81 m.-es) sugárral megrajzolt kerek *orchestra*, a színháznak legfontosabb része, és csak itt, Epidaurosban látható a maga teljességében; a pusztán tömött földdel borított kört ugyanis szép (38 cm.-es) mészkőküszöb foglalja be, mely csak a körjárat felé eső részén emelkedik ki, különben, mint azt oldalainak nyers megművelése mutatja, a föld színével egy vonalban volt és így az *ὄρχήστρα* és a *σκηνή* között mozgó színészeket járásukban nem gátolta. Az orchestra közepén levő nagy kerek kö minden valószínűség szerint az oltárnak (*θυμέλη*) alapja. Az orchestra volt a kar és a színészek közös tartózkodó helye, olyformán, hogy a kar az orchestrának a nézőtér felé eső félkörében mozgott, míg a színészek az oltár és a proskenion közt levő, a körküszöbön túl terjedő térségen játszottak.

A nézőtérral szemben fekvő *skene* épülete egy nagy teremből áll, mely ép oly hosszú, mint az orchestra átmérője, mélysége 6 m., egy oszlopsortól két belső hajóra osztatik. Kétoldalt két kisebb szoba csatlakozik hozzá. A skene ezen helyiségeiben tartózkodtak a színészek, itt volt öltözőjük. A kar a skene nyugati oldalához épített teremben gyülekezett s onnan vonult a parodoson át az orchestrába. A skene elülső fala és az orchestra közt levő (22·6 m. hosszú) mészkőküszöb a színház *κό-προσκήμιον*-jának stylobatesét képezi, mely kétoldalt kiszőkő (2·57 m. széles) *προσκήμιον*-ok közé van foglalva. A megmaradt épületrészekből könnyen rekonstruálható proskeniont 12 fél és két sarkában 1—1 negyed (ión rendszerű) oszlop alkotta, melyeken hármastagoltságú architrav, síma friz és fogoros geison nyugodott; az oszlopközöket díszletül szolgáló, mozgatható és festett táblák (*πίνακες*) zárták, a középső intercolumnium kivételével, mely ajtóul szolgált: a küszöbnek ez a része erősen koptatott. A paraskenionok kétsarkában 3·4-es íon oszlopok állottak, a köztük levő küszöbön látható nyílások a rendes, háromoldalú *περιακτοι* pótlásául alkalmazott és saját tengelyük körül forgatható ajtó megerősítésére szolgálhattak; az ajtók két oldalára festett, változtatható díszlettel jelezték, hogy honnan jönnek azok a színészek, kik nem a főajtón, hanem a paradosokon át léptek be az orchestrába. A római korszakban az ott heverő basisok tanúsága szerint szobrokat (Hygieia és Livia császárnő szobrát) állítottak a paraskenionok oszlopközébe. A proskenion magassága 3·53 m., tetejét fagerendákon nyugvó deszkázat képezte, a melynek méreteit elárulja beillesztésük helye. A proskenion tetején, mint a skene előtt elterülő magas podiumon az istenek léptek föl (*θεολογεῖον*), vagy néha a színészek is, ha a darab egy része pl. a háztetön játszódtott le. A proskenion tetejére a skene épületéből nyíló ajtón kívül kétoldalt lejtős följárók

vezettek, a melyek a parodosok kapujától indulnak ki, de oly meredekek, hogy azokon a színészek vagy a kar nem mehetett; különben is ez az út roppant kerülő lett volna az orchestrából jövők számára. Valószínűleg csupán csak a színházi gépek fölszállítására használták. A skene lejtős följárói és a nézőtér kétoldali támaszfala közti (kb. 8·5 m. széles) térség alkotja a színháznak két, kifelé kettős kapuval zárt *bejáróját* (*πάροδοι*). Mindegyik kapú három korinthosi rendszerű (hármastagoltságú architekturvval, hajlott frízzel és geisonnal koronázott) pillér között két kettős szárnyú ajtót foglalt be, melyek közül a nagyobbik a parodosba, a kisebbik a lejtős följáróra szolgált.

Az epidaurosi színház kitűnő karban való fenmaradása nyilvánvalóvá tette, hogy Vitruvius adata (5, 7, 1), mely szerint a tragikus és komikus színészek egy 10—12 láb magas színpadon léptek fel, nem vonatkozhatott a klasszikus kor görög színházára, hanem annak a római korban átépített változatára; a mikor a kar jelentőségének hanyatlásával az orchestrának a nézőtér felé eső részét mélyítették (*χορίστρα*), a skene előtt eredeti szintjében meghagyott része pedig az előbbihez képest magasabban fekvő, tulajdonképeni színpaddá (*λογείον*, *pulpitum*) változott át.

A legrégebbi időben az orchestra volt a kar és a színészek közös tartózkodó helye és az maradt akkor is, midőn megette háttérül a skenet építették, melynek homlokzata elé a IV. évszázban mozgatható díszletfalat, majd *πίνακες*-ekkel díszített oszlopcsarnokos állandó kőproskeniont alkalmaztak.*) Hogy játszottak volna a proskenion tetején, mint színpadon, mikor annak szélessége Epidauróban 2·41 m., a miből a hátul alkalmazandó díszletekre még 0·8—1 m.-t el kell vennünk. Egy másfél méteres (s e mellett aránytalanul hosszú, 26 m.-es) színpad sehogy sem alkalmas több színésznek, vagy színészek és kar egvüttes játékára. A proskenion túlságos keskenységét érezvén, azt állítják a színház berendezésére vonatkozó régibb elmélet hívei, hogy az mélyebb volt, mert hátrafelé túlterjedett a skene falán; csakhogy e magyarázatnak ellentmondanak az emlékek. Oroposban a skene fönnálló fala hátul határt szab a proskenion tetejének; de ha ilyen emlékbeli czáfolatunk nem is volna, meg kell gondolnunk, hogy a színész magas színpadon nem mooghat nagyon messze hátra, mert különben alakjának egy része járhatatlanná válik épen a díszhelyen ülő nézők számára. A skene magassága pedig állandó veszedelmet jelentett volna az álarcban járó-kelő színészre nézve, mert elül alkalmazott korlátot már azért sem szabad a proskenionon föltételeznünk, mivel egy ilyen korlát ismét a díszhelyen ülő nézők látását gátolta volna. Az istenek megjelenhettek a proskenion

*) Dörpfeld-Reisch 363. l., VII. és VIII. fejt.

tetején, mint *θεολογεῖον*-on, mert vagy a *γέρανος*-hoz (*μηχανή*) voltak erősítve, vagy nyugodtan állva mondták el beszédüket. Valószínűtlen továbbá, hogy a színészek egy három méterrel magasabb színpadról beszéltek volna az orchestrában levő karral. Mivel pedig az antik dráma számos jelenete egyenesen arra utal, hogy a kar és színész egy téren mozogtak, a Vitruvius alapján álló magyarázók szerint a kar fölment a proskenionra; ámde a karnak egy legalább húsz fokos lépcsőn való föl-sétálása előadás közben képzelhetetlen, az illúziót nagyon megrontotta volna, eltekintve attól, hogy ilyen lépcsőnek vagy lépcső alkalmazásának nyomára egyetlen színháznál sem akadtak. A közvetítő magyarázat, mely szerint a kar a proskenion félmagasságában levő, az előadások idejére esetről-esetre föllállított dobogón mozgott volna, nem állhat meg; hiszen egy ilyen papódiumon a lépcsők zaja túlhangzotta volna a zenét s akkor is (igaz, hogy kisebb) lépcsőnek kellene a proskenionra vezetni, pedig ilyenek nyoma, mint említettük, sehol sincs.

A külön színpadnak védői közül sokan kénytelenek elismerni, hogy a proskenionon nem folyhatott a játék, de azért nem hajlandók elfogadni azt az egyszerű, minden nehézséget megszüntető magyarázatot, hogy az orchestra volt a színészek és a kar játékának közös helye, hanem a színészek számára megszerkesztenek egy külön (a fent letárgyalthoz hasonló) fa-állványt, melyet szerintök előadásról-előadásra emeltek volna a proskenion elé (a kar számára pedig az orchestrát foglalják le). Az orchestrának mint a játék közös terének lehetősége ellen azt az érvet hozzák föl, hogy a színpadon jobban látható a színész mint az orchestrában. Mindenki, ki valaha circusbán ült, tudja, hogy ez nem igaz. A mi pedig második érveket illeti, hogy a színész az orchestrában nem lett volna megkülönböztethető a kar szereplőtől, arra nézve csak a kothurnus, magas paróka, álarcz és ruházatra kell utalnunk, melyek a színészt a kar fölé emelik, attól megkülönböztetik s különösen a kothurnus és a magas paróka használata épen csak a közös játék hely feltétele mellett válik indokolttá és érthetővé.

A görög színházi épületek hosszú sora a leghatározottabban ellent mond mindenféle, a proskenion előtt föltételezett külön színpadnak. Ilyen nem létezhetett, mert ezen színpad előfala számára sehol sem találunk alapzatot, már pedig el nem képzelhető, hogy egy minden részében oly kitűnően alapozott, teljesen kőből fölépült színháznál, mint a milyen pl. az epidauroszi, egy ilyen alapfal hiányzott volna, s hogy épen a színháznak legfontosabb, állandó részét ideiglenesen fából emelték volna esetről-esetre s úgy, hogy alkalmazásának semmi nyoma sem maradt legyen az emlékeken. Mindenféle ilyen színpad elvágta volna a kőproskenion oszlopait, már pedig az görög építésztől föl nem tételezhető, hogy megépítsen egy díszes, oszlopsoros kőproskeniont, csak azért, hogy előadás közben annak felét egy ideiglenes színpaddal elfödje és az oszlopokat felerészben

elvágia. Az orchestrának mint a színészek és kar közös játékeréül való értelmezését a nézőtér egész fölépítése is bizonyítja, mert annak összes ülései oly játékra vannak irányozva, mely az orchestra középpontja és a proskenion közt folyik le.

Epidauros színháza kitünő példát szolgáltat a görög színháznak optikai és akustikai tekintetben való mintaszerű berendezésére és megépítésére. Modern színházaink legfelsőbb emeletjeiről, különösen azoknak a színpadhoz közel eső üléseiről a színpadon szereplők alakját csak nagy rövidülésekkel, úgyszólván madárnézetben lehet látni; Epidaurosban, melynek legmagasabb padsora 22·5 m. magas és 59 méterre van az orchestrától, a lejtő szelid emelkedése miatt sokkal jobban láthatni a színész alakját a legfelsőbb padsornak akár középső, akár oldalüléseiről, mint teszem azt a párizsi operában, melynek legmagasabb ülőhelye csak 38 m.-re van a színpadtól. A roppant épületnek akustikája is bámulatos, az orchestrában szavalónak hangját a legfelsőbb padsorban is tisztán lehet hallani, pedig ma már nem áll a skene fala, mely a hanghullámok visszaverésével még erősebbé és érthetőbbé tette a színész beszédét.

Az epidaurosi Asklepieion virágzását, nagy látogatottságát mi sem bizonyítja jobban, mint színházának impozáns arányai. A színház, melyet a tholos művésze, Polykleitos épített a IV. század második felében, vagy végén, kb. 15000 nézőt fogadhatott be.*) A III. században a Peloponnesost dúló harezok közepett hanyatlani kezdett a hieron; sokat szenvedett Sulla rablásai következtében, ki a templom kincséből fizette zsoldosait, a kalózok is többször rabolták ki a szentélyt: időszámításunk elején Livius (45, 38) szerint már csak az elhurezolt fogadalmi ajándékok nyomaiban gazdag.

A hódító római vezérek pusztításait jóvá tették a császárok, a kik alatt a hieron új virágzásnak indul. Rendkívül sokat köszön Epidauros egy Antoninus nevű gazdag római senatornak. Meglehet, hogy ez az *Ἀντωνίνος ἀνὴρ τῆς συγκλήτου βουλῆς* azonos a későbbi Antoninus Pius császárral, kiről Pausanias (8, 43, 4) nyomán tudjuk, hogy egész Hellast mindenfelé díszes épületekkel gazdagította.

Antoninus építtette *Asklepios fürdőjét*, melynek csekély nyomai a főtemplomtól északra fekszenek. A római korban nagyszerű vízvezetékekkel és vízgyűjtő medencékkel látták el a hieront, mert a görög időkben csak kútak és kisebb nyitott vezetékek szolgáltatták a szükséges vizet. A *ἱερὸν θεῶν οὗς Ἐπιδώτας ὀνομάζουσιν* temploma, mely a főtemplomtól délre fekvő romokban ismerhető föl, Pausanias szerint szintén csak Antoninus idejéből való, minthogy azonban fölíratilag igazoltan már a Kr. e. III. században épült egy *Ἐπιδοτεῖον*, valószínűleg csak a római

*) Az Ókori Lexikon (218. l.) tévesen 30,000 nézőről beszél.

korban történt ujjaépítésről van szó. A fölíratban θεοὶ Ἐπιδοταί-nak nevezett isteneknek a betegek gyógyításánál közreműködő, jótékony, segítő isteneket kell értenünk. (Ἴππος, Ὀνειρος, Μαχάων, Τελέσφορος.)

A stadiontól DK-re fekvő, a görög időkben emelt *gymnasium*, mely mészkőalapon vályogból épült, hatalmas, dór oszlopos udvart bezáró négyszöget alkot. Miután ez a *gymnasium* bedőlt, udvarát a rómaiak földt színházzá, odeionná változtatták át, melynek berendezése igen jól látható mai alakjában is. Az égetett téglából épített ülősorokat (kilencz most is megvan) egyetlen lépcső két szakaszra osztja, a mélyített orchestrából három lépcső vezet a logeionra, melynek hátsó falában három ajtó van. A *gymnasium* északi oldalán levő díszes propyläumokat is átépítették: a két fal között vezető kapu déli oldalát fallal zárván három oldalról zárt cellát kaptak, míg északi oldalán két dór oszloptól befogott nyílt bejáró maradt; ez előtt terült el a propyläumok (hat homlok-, 4—4 oldaloszlophból álló) oszlopcsarnoka, mint a templom előcsarnoka. Kavvadias a zárófal előtt talált basis Ἰγείαι fölírata alapján ez épületben látja a Pausanias említette *Hygieia-templomot*, míg az *Asklepios- és Apollon-nak* «ἐπίκλησιν Αἰγυπτιοῖς» emelt templomot Asklepios főszentélyétől K-re vagy 120 méternyire egy előcsarnokkal ellátott négyzetes cellájú épületben véli fölismerhetni, melynek közelében több, Isis, Sarapis és Ammonról szóló fölíratot találtak. A *στοὰ Κότυος*, mely első építőjéről nyerte nevét, a *gymnasium* közvetlen szomszédságában (északra) fekvő kis palaestra, melyet Antoninus ujja épített, mivel a régi épület vályogfalai bedőltek volt. A periboloson kívül fekvő s a hieron szolgálóinak lebetegedő feleségei és a haldoklók számára épített helyiség csekély maradványainak, valamint egyéb csekélyebb jelentőségű épületteromok mellőzésével, meg kell még említenünk a hieron legterjedelmesebb épületét, a színház és szentély között fekvő *szállót*. A hatalmas négyzet alakú épület, melynek minden oldala 76·3 m. hosszú, négy részre oszlik, mindegyik részének belső, dór oszlopcsarnokos udvarára 18—18 szoba nyílik s ugyanannyi szoba volt az emeleten is. A görög időkbeli való épület romjai többszörös átépítés nyomait mutatják. 1896-ban megtalálták a Pausaniasztól legvégül említett épületet is, Apollo Maleatas szentélyét a Kynortion területén.

A hieron területén végzett ásások, melyek még nincsenek teljesen befejezve, nemcsak rendkívül gazdag műtörténeti és fölíratos anyagot szolgáltatottak, hanem a mellett Pausanias adatait is igazolták mindenben és így az újabb kor egyéb ásásaival együtt hozzájárultak a sokat ócsárolt író hitelességének megerősítéséhez.

LÁNG NÁNDOR.

A MAGYAR SHAKESPEARE-IRODALOMRÓL.

(Bevezetés a magyar Shakespeare-bibliográphiához.)

A művelt és nagy európai nemzetek, élükön a némettel, már a XIX. század első felében megteremtették, — Shakespeare születésének háromszázados fordulója óta pedig szépen fölvirágoztatták a maguk Shakespeare-cultusát. E cultus Shakespeare nagy dramaturgiai tekintélyével együtt körülbelül a romanticismus eszmevilágából született, Németországon a Sturm és Drang közvetítésével s csakhamar irodalmi köteleességgé lett az angol, francia és német műveltségben egyaránt; majd megtalálván a maga fejlődési formáit, tradícióiban és folytonos éberségében ma már valóságos mértékéül szolgál az európai nemzetek műveltségének.

Ne számítsuk e helyütt az angol nemzet Shakespeare-cultusát, mely a költő világraszóló dramaturgiai jelentőségén kívül a nemzeti büszkeségben is gyökerezik, s mely a British-Museum nagy Shakespeare-könyvtárában, a stratford-on-avoni Shakespeare-színházban s annak nagy múzeumában és könyvtárában, a becsesnél-becsesebb Shakespeare-kiadások mintegy 300-ra menő számában s általában az óriási nagyságú angol Shakespeare-irodalomban, továbbá 1873 óta az angol *New-Shakespeare-Society* működésében nyilvánult.

Tekintsük csak azt, a mit Shakespeare megbecsülésében a tiszta emberi lelkesedés a német és francia nemzeteknél létrehozott, hogy összemérhessük vele a mi kicsiny nemzetünk eredményeit e téren.

A francia nemzet, melyet mindenha százados politikai és művelődési ellentétek választottak el az angol világtól, ez idegenkedés mellett sem zárkózhatott el Shakespeare hódító hatása elől. E hatás abban nyilvánult, hogy már a XVIII. század vége óta számos kitűnő Shakespeare-fordítás és a Shakespeare-ről szóló könyvek egész sora keletkezett, megszületett továbbá a francia classicismussal szemben a Shakespeareet bálványozó francia romantikus dráma, mesterével Victor Hugoval, ki Shakespeare iránti hódolatának egy neki szentelt külön könyvvel adott kifejezést, s — hogy a francia Shakespeare-cultusnak meglegyen egységes irodalmi emléke is, — létrejött 1898-ban Jusserandnak monographiája: *«Shakespeare en France»*, mely kritikailag tárgyalja a shakespearei drámáknak s a drámák hatásának történetét Franciaországban, egyelőre az ancien régime idejében.

Shakespeare megbecsülésében azonban a continens nemzetei között mégis a németé lett a vezető szerep, midőn először a Sturm és Drang, majd a romanticismus lelkesedésében a teljes Shakespeare-fordítások nagy sorát teremtette meg, eddig mintegy ötvenet, majd pedig philologiai

módszerrel fogván nagy feladatához, kimerített úgyszólván minden eszközt, melyet a Shakespeare-cultus terén fölhasználni lehetett. A németek kiadtak eddig mintegy száz önálló nagy monographiát s ezrekre menő czikket Shakespeare-ról, megjelent Unflad Shakespeare-bibliographiája, mely felölelte a német Shakespeare-irodalmat 1762—1879-ig, 1870-ben megjelent a német Shakespeare-cultus másik, kritikai tárgyalást követő összefoglaló irodalmi emléke is, Genée monographiája: «*Geschichte der Shakespeare-ischen Dramen in Deutschland*» s 1864-ben megalakult Weimarban a *Deutsche Shakespeare-Gesellschaft*, mely teljesen kezébe vette a Shakespeare-ügyet Németországban s Shakespeare-könyvtára gyarapításával és saját kiadványaival, köztük a 37-ik kötetnél tartó *Shakespeare-Jahrbuch*-hal ma is lelkesen és szorgalmasan folytatja működését.

Ha megállunk a nagy művelt európai nemzetek Shakespeare-cultusának ez impozáns nyilvánulásai előtt, önkénytelenül felötlik előttünk a kérdés, hogy mit tettünk mi ezen a téren mindeddig, mivel adta jelét a mi szegényebb irodalmunk a világ e nagy szelleme iránti hódolatának? Nehéz lesz feleletet adnunk e kérdésre, mert előbb számvetést kell csinálnunk, hogy felelhessünk. Össze kell szednünk a mi csekély adományainkat, melyekkel a nagy költő szellemének hódoltunk, hogy magunk is lássuk, hogy is állunk hát voltaképen?! Meg kell vizsgálnunk, vannak-e Shakespeare-fordításaink, volt-e Shakespearenek hatása a magyar drámairodalomra, van-e Shakespeare-irodalmunk, megvan-e írva a shakespearei drámák története Magyarországon? Csak ha mindezt megvizsgáltuk, ha először összeállítottuk Shakespeare-irodalmunk bibliographiáját, akkor adhatunk majd feleletet a fölvetett kérdésre.

Nagyjából tudjuk ugyan mindnyájan, hogy vannak jó Shakespeare-fordításaink, melyek irodalmunk nagyjaitól származnak; tudjuk, hogy Arany János, Petőfi, Vörösmarty, Eötvös József, Jókai s más nagyjaink szebbnél-szebb gondolatokkal rótták le bámulatukat a világ legnagyobb drámaírója iránt; tudjuk, hogy Greguss Ágost egy csonkán maradt monographiával áldozott a nagy angol költő emlékének, de nem igen tartjuk evidentiában a többit, a mi még e térre tartozik: Shakespeare hatását drámairodalmunkra, sem a kisebb könyveket és dolgozatokat, melyeknek mintegy 80—100 év óta szintén elég nagy részök van Magyarországon a Shakespeare ismeretének és dicsőségének terjesztésében.

Bizonyos dolog azonban, hogy a külföld nagy része Shakespeare ismerete, élvezete és megbecsülése tekintetében teljesen barbárnak tart ma is bennünket.

1882-ben a *Függetlenség* című napilapunk a 91. számban egy magyar könyvtarustól kapott értesítés alapján fájdalmasan panaszolta el a magyar Shakespeare-irodalom szegénységét s azt, hogy a mi kevesünk

van, azt sem becsüljük meg eléggé. E panaszra az említett lap a következő módon jutott. Thimm Ferencz, a jeles angol Shakespeare-bibliographus, tízéves időközökben könyvjegyzéket szokott kibocsátani mindarról, a mit Shakespeare-ről bármely nyelven írtak. A British-Museum azután ezen jegyzék útmutatása szerint szokta a maga Shakespeare-könyvtárát kiegészíteni, úgy hogy nemcsak minden Shakespeare-fordítás, hanem minden tanulmány, mely a költőre vonatkozik, sőt a legkisebb hírlapi cikk is belejut a könyvtárba. Az 1870-ben megjelent jegyzékben, mely először vette föl a sorba Magyarországot is, a magyar Shakespeare-irodalom csupán két czímmel volt képviselve. E két adat a nagy költő műveinek a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent 18 kötetnyi fordítása volt és egy téves adat, mely egy nem létező művet szóról-szóra így említett: «Shakespeare translated by Döbrentei. Kaschau. 1824.» A mint a mi névtelen könyvárusunk (talán Ráth Mór, Shakespeare leglelkesebb magyar pártfogója), ki a magyar napilapnak mindezt elpanaszolta, tudomást vett a Thimm-féle könyvjegyzék szégyelni való hiányosságáról, kötelességének ismerte összeszedni mindent, a mi Shakespeare-re vonatkozó magyar irodalmat ismert s közölni az angol kiadóval, úgy hogy az 1882-ben megjelent újabb jegyzékben Magyarország már mintegy öt apra terjedő Shakespeare-iáddal és a magyar Shakespeare-irodalomról szóló rövid előbeszéddel volt képviselve. Thimmnek ezen jegyzéke alapján azután ugyanaz a magyar könyvárus el is küldötte a British-Museum számára a Shakespeare-fordítások s a Shakespeare-könyvek és cikkek egy kicsiny, de fáradságosan összeállított gyűjteményét, hogy nemzetünk irodalmának e része ne csak könyvczímekben, hanem magukban a munkákban is képviselve legyen a világhírű könyvtárban.

S valóban 1887-ben a Fővárosi Lapok 27. számában ismertetést találunk a British-Museum Shakespeare-könyvtárának magyar gyűjteményéről. Kövy Béla, a cikk írója, Thimm Ferencznek a British-Museum hivatalos közlönyében megjelent közleményéből vette azon szinte hihetetlen adatait, melyek szerint a magyar gyűjtemény mennyiségre nézve mindjárt Anglia és Németország Shakespeare-irodalma után következik s szószerint közli Thimm cikkének azon helyét, hol a magyar Shakespeare-irodalom jelentőségéről nyilatkozik. «Meglépő tény, úgymond, hogy Shakespeare a németek kivételével egy nemzetre sem tett oly mély benyomást, mint a magyarokra. A magyarok a színpadról ismerték meg Shakespeare műveit s íróik odaadással tanulmányozták költőnket. Igen érdekes reánk angolokra nézve, hogy Shakespeare átültetése összekötő kapocs volt a magyaroknak a nemzeti nyelvért való küzdelmükben.» Majd egy kissé komikus nagyíttással így folytatja az angol író: «Mint a hogy a régi puritánok a bibliával kezökben harczoltak nemzeti vallásukért, úgy harczolt a magyar Shakespeare-rel kezében a nemzeti nyelvért

és szabadságért, ama tudattal: „*Shakespeare nálunk!*” S a magyar czikk szerzője örvendve fejezi be közleményét e szavakkal: «Bizonyára örömmel olvassuk e sorokat, melyek tudtára adják a világnak, hogy a német „Cultur-Volk” után mi vagyunk Shakespeare legkiválóbb művelői!»

A czikk szerzőjének nemzeti önérzetből fakadó öröme csakhamar korainak bizonyul. Ha tovább vizsgálódunk az idegen nemzetek irodalmában, hogy a világ valóban tudomásul vette-e a magyar nemzetnek ezt a különben is kétes dicsőségű másodrangúságát; ha keressük, mi ment át külföldön a köztudatba erre nézve; ha vizsgáljuk, valóban tudnak-e az európai nemzetek valamit a magyar Shakespeare-irodalomról, manapság már nem szokatlan módon, legalább csak könyvvezímek szerint, — szomorú eredményre jutunk. A stratford-on-avoni Shakespeare-színház könyvtárában — mint a hogy a legutóbbi napokban elpanaszolta egy magyar utazó egyik folyóiratunkban, — mi magyarok vagyunk legszegényebben képviselve; de még ennél is szomorúbb az, a mit a Shakespeare-cultusban elsőrendű, minket e téren állítólag közvetlenül megelőző «Cultur-Volk»-nál, a német nemzetenél tapasztalunk. A német Shakespeare-Társaság legutóbbi, 37-ik évkönyve, mely a néhány évi időköz után ismét megjelent nemzetközi Shakespeare-bibliographiájában a magyar Shakespeare-irodalomnak körülbelül legutóbbi húsz esztendejét öleli föl, Magyarországot az összes egyéb nemzetek között a legutolsó helyre sorozza s csak a következő Shakespeare-re vonatkozó adatokat ismeri: 1. Shakespeare színműveinek Ráth Mór-féle illusztrált hat kötetes fordítását, 2. valóságos komikumként: Klapp «Rosenkranz és Gildenstern» című vígjátékának magyar fordítását az Olsó Könyvtárban és 3. egy húsz soros kis entrefilét Shakespeare-ről a «Hét» című hetilap 1900. évi 26. számában.

Nemcsak a nemzeti önérzet, hanem a Shakespeare-irodalom ügyének szempontjából is arczpirító szégyennek keli tartanunk e ráfogást, melyet a nagy elterjedésnek örvendő Shakespeare-Jahrbuch irodalmunk ez ágának állítólagos szegénységéről ily módon kürtöl világgá. Nem szabad engednünk, hogy ez adatokból kifolyólag a magyar nemzetre s a magyar irodalomra nézve igazságtalan kicsinylés váljék köztudattá. Azért meg kell keresnünk e téves számadás okait és meg kell találnunk az eszközöket, melyekkel e tekintetben való rossz hírünket megszüntethetjük.

S e köztudatnak okait igen könnyű megtalálnunk. Tévednénk, ha azt vélnők, hogy ez okokat a német tudományosság hanyagságában vagy célzatosságában kell keresnünk. Magunk vagyunk az okai, ha a külföld vajmi keveset tud arról, hogy mint végzi a magyar irodalom a Shakespeare-cultus körüli kötelességeit, mert hiszen magunk is alig tudunk sokat e tárgyról. Nem mondhatnók tiszta lélekkel, hogy nemzeti

játékszínünk, legalább az elmúlt évtizedben, megtette volna kötelességét Shakespeare megbecsülésében. S hogy kívánhatnók idegen nemzetektől, hogy tudomásuk legyen a magyar Shakespeare-cultusról, midőn a shakespearei drámák és hatásuk kritikai történetét vagy legalább a magyar Shakespeare-irodalom egy teljes bibliographiáját hiába keressük irodalmunkban?

Mi az, a mi nálunk ez irányban eddig történt? Vázlatát kívánom adni néhány szóval a magyar Shakespeare-irodalom összefoglalására történt eddigi kísérleteknek.

Az 1777-ben meginduló magyar Shakespeare-irodalom — sajnos! — csak 1864-ben, alkalomszerűleg, a költő születésének háromszázados fordulóján ébred élénkebben, igazabban életre. A Shakespeareről írott magyar czikkek összességének vagy egy részének, mint külön magyar Shakespeare-irodalomnak fogalma ekkor jelentkezik legelőször egy kis közleményben, mely a «Fővárosi Lapok» 1864. évi 65. számában «A Shakespeare-ünnep lapjainkban» címen regisztrálja a költőről szóló alkalmi dolgozatokat. Ezt a példát a «Hölgyfutár» című lap is követi, 1868. évi 48. számában megemlékezvén a szépirodalmi rovatban a Shakespeare-évforduló alkalmával megjelent magyar czikkekről. Már ekkor nyoma van annak, hogy az angol nemzet fiai megbecsülik a magyar szellem legcsekélyebb adományait is, melyekkel a nagy drámaírónak adózik, mert e czikkek elseje megemlíti, hogy «a fővárosban lakó angolok mind összeszedték e dicsőítő czikkeket s elküldték hazájukba».

Majd ugyanezen évben a Vasárnapi Ujság 18-ik számában Pákh Albert közli röviden, az előbbinél valamivel általánosabb keretben, de szintén csak töredékesen, a magyar Shakespeare-irodalom ismertetését. Cikke telve van tévedésekkel. Kazinczynak 1790-ben megjelent Hamletfordítását 1777-re, Kazinczy 18-ik életévébe teszi s Döbrentének 1830-ban megjelent Macbethjét 1824-re. Említi Henszlmann buzgólkodását Shakespeare ismertetése körül, majd felsorolja Lemouton Emilia, Vörösmarty és Petőfi fordításait s annak a 12 shakespearei darabnak címét, melyet magyar színpadon azideig adtak. Végül megemlékezik a Tomori Anasztáz áldozatkészsége folytán megindulandó teljes fordítás tervéről. Itt-ott elejtett néhány szónyi kritikai megjegyzései természetesen nem pótolják az áttekintés nagy hiányait, melyek e cikket még a 40 év előtti viszonyokhoz mérve is használhatatlanná teszik.

Az első, irodalomtörténeti tanulmány formáját viselő cikk tárgyunkról 1868-ban jelent meg Kálniczky Gyula tollából a Fővárosi Lapok 279—280. számában «Shakespeare a magyar irodalomban» cím alatt. Szerzőnk Kazinczy Hamlet-fordítása értékének mérlegelésével s eredményének kutatásával kezdi tanulmányát; néhány szóval fejtegeti Shakespeare hatását a két Kisfaludyra, majd Döbrentei Macbeth-fordítá-

sának és Náray Romeo és Julia-fordításának ismertetését adja. Azután rátér Vörösmarty szerepére a Shakespeare-cultus terén, ismertetvén az ő magas felfogását az angol költőről. Majd a Nemzeti Színház és Egressy Gábor Shakespeare-cultusának megemlézése után néhány e tárgyú tanulmányt sorol föl a XIX. század 40-es éveiből s ismerteti az Athenæum és a Regélő Shakespeare-polemiáját s rövid kritikával megemlíti Lemouton Emiliának és a Nemzeti Színháznak külön Shakespeare-fordításait. Tanulmánya második részében Petőfi, Vörösmarty és Arany fordítási tervzetéről szólván, áttér Petőfi Coriolanusának ismertetésére, megemlít néhány fordítást, mely a szabadságharc után jött létre s végül kiemelvén a magyar Shakespeare-irodalom föllendülését 1864-ben, különösen a Tomori Anasztáz áldozatkészsége folytán megjelent teljes magyar Shakespearet, egy pillantást vet arra a kérdésre, volt-e Shakespearenek hatása az eredeti magyar drámairodalomra s tagadó válaszra jutván, befejezi cikksorozatát. E tanulmány minden hiányossága és vázlatossága mellett, megjelenésekor s azóta is körülbelül legteljesebb, legsikerültebb áttekintés e tárgy fölött.

Kertbeny Károly közölt azután 1874-ben az «Irodalmi Értesítő» 187—188. lapjain «Shakespeare nálunk» cím alatt egy rövid és hiányos, s még hozzá tévedésekben is bővelkedő áttekintést a magyar Shakespeare-fordításokról, melyet ugyanazon évben az Athenæum is reprodukált 51. számában. Kertbeny e cikke hibásan említi a legelső magyar Shakespeare-fordításnak, a Kún Szabó Sándor Romeo és Juliájának 1786-iki kiadásán kívül egy nem létező 1796-iki kiadását is, majd Kazinczy Hamletjétől kezdve 1874-ig (sok meglevő fordítást nem ismerve, viszont néhány nem létezőt, pl. Vörösmarty Julius Cæsarjának állítólagos 1831-iki kiadását felsorolva) mintegy 12 fordítás adatait közli, holott a magyar Shakespeare-fordítások száma már akkor is igen tekintélyes. Végül egy jegyzetben megemlíti néhány régebbi, kéziratban levő fordítás létezését. Ez áttekintésnek, mely pedig egy irodalmi értesítőül szolgáló könyvkereskedői lapban jelent meg először, természetesen semmi értéke sincsen.

A legközelebbi dolgozat e tárgyról 1877 második felében jelent meg a Petőfi-Társaság Lapjának 19. számában, hol Deák Farkas írt egy kis közleményt «Shakespeare-ről a magyar irodalomban és a színpadon». Cikkkét tévedéssel kezdi, Kazinczy Hamletjét szintén 1777-be helyezvén s néhány megtalálhatatlan, valószínűleg téves adattal tódítja, Pályi és Czelesztin XIX. század elejebeli színészeknek és Szenveynek is tulajdonítván néhány máshol sehol sem említett Shakespeare-fordítást. Ezenkívül körülbelül ugyanazon anyagot csoportosítja, melyet Kálniczky cikkében találtunk s merész kritikát kockáztat, midőn azt mondja, hogy a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordításai bármely idegen nemzet fordításaival versenyezhetnek és jobbak a német vagy francia classicus

fordításoknál; végül a költőre vonatkozó tanulmányok szerzői közül a kiválóbbak neveinek felsorolásával fejezi be nem nagy értékű áttekintését.

Az időrendben ezután következő cikkek Greguss Ágosttól valók 1879-ből. Az első «Shakespeare magyar fordítóiról» Társaságunk Közölnyének III. kötetében jelent meg a 297—302. lapokon; a második «Shakespeare a magyar színpadon» címen a Fővárosi Lapok 1879. évi 124—126. számaiban; a harmadik, melynek tárgya «Shakespeare hatása írónkra», ugyanazon lap 1879. évi 136-ik számában. Mindhárom cikk azonban együttvéve csak egy fejezete volt Greguss Ágost monographiájának, mely csonkán maradt ugyan, de első kötete «Shakespeare pályája» címen mégis megjelent 1880-ban. Greguss könyvének IX. fejezete «Shakespeare elterjedéséről» szólván, nemcsak az idegen nemzetek Shakespeare-irodalmának áttekintését adja, hanem természetesen az e tárgyú magyar irodalomét is. Greguss megkezdvén tárgya áttekintését, előre örömet fejezi ki azon, hogy a tárgyalásból az a meggyőződés lesz meríthető, hogy «a mit Shakespeare tekintetében fölmutathatunk, mégsem oly kevés, mint egyelőre látszik». Igazat kell adnunk Greguss e megjegyzésének, de fejtegetései mégsem elégitenek ki bennünket. Könyvének e fejezetében összefüggő előadásra törekszik ugyan, de adataiban — minthogy tárgyalását nem előzte meg a meglevő magyar Shakespeare-irodalom anyagának pontos bibliographiai föl kutatása, — nagy hiányokat találunk, melyek miatt a magyar Shakespeare-irodalomnak ezt a fejtegetését sem lehet az eddigieknél sokkal becsesebbnek tekintenünk. Ilyen módon, sok hiánynyal, adja elő először a fordítások történetét, azután a shakespearei drámák történetét a magyar színpadon, főképen a Nemzeti Színházban; majd a magyar Shakespeare-színészeket sorolja föl s ismer-teti a jelesebbeknek művészetét; Shakespeare hatásáról drámairodal-munkra csak röviden szólva, még néhány írónkat említi meg, kik a költő életének és műveinek magyarzatával foglalkoztak, s ezzel bevégzi váz-latos szemléjét.

Greguss Ágost 1881-ben még egyszer földolgozott egy kérdést, mely a magyar Shakespeare-irodalom körébe vág. «Shakespeare és Molière a nemzeti színpadon» cím alatt kimutatta a Fővárosi Lapok 1881. évi 1. számában pontos adatait az angol költő szereplésének a magyar műsoron s evvel példáját adta e tárgykörből egy részlet philo-logiai pontosságú földolgozásának.

Greguss tanulmányai után csak egy cikk jelent még meg, mely e tárggyal foglalkozik. Horváth Dömének egy dolgozata az, mely a «Kecskemét» című újságban jelent meg az 1889. évi 19—23. számokban «Shakespeare a magyar irodalomban és színművészetben» cím alatt, s ugyanazon évben különnyomatban is. Horváth tanulmánya azonban a

Shakespeare-re vonatkozó nagy általánosságok keretében az eddigiéknél is kevésbbé ad világos képet a magyar Shakespeare-irodalomról. Tulajdonképeni tárgyáról alig szól s bár a tanulmány vége felé megnevez néhány magyar író, kik a nagy angol költővel foglalkoztak, voltaképen címének sem felel meg semmi tekintetben.

Annál több beces anyagot tartalmaznak azonban végül a magyar játékszín s a magyar dráma kitünő történetírójának, Bayer Józsefnek művei. Két nagy monographiájában, a Nemzeti Játékszín Történetében 1887-ben s a Magyar Drámairodalom Történetében 1897-ben elszórva nagy vonásokban megtalálható körülbelül mindaz, a mi tárgyunk három főfejezetére, Shakespeare magyar irodalmi hatásaira, a shakespearei drámák fordításaira és Shakespeare műsori szereplésére vonatkozik. Kiegészíti ezt a sok beces anyagot Bayer József azon tanulmánya, mely 1890-ben a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban jelent meg e czímen: «Shakespearei nyomok irodalmunkban és a magyar színészet műsorán 1790—1837-ig» s melynek második fejezete: «Shakespearei drámák és előadók», a legjobb áttekintés, melyet e tárgykör egy kis része fölött eddig ismerünk.

Ime rövid vázlata annak, mint próbáltak egyesek a magyar Shakespeare-irodalom mennyiségi és minőségi viszonyaival tisztába jönni s ez irodalmat legalább hazánkban ismertetni.

Láthatjuk mindebből, hogy egy-két irodalmi becsű czikken kívül vajmi kevés az, mit e téren létrehoztunk s ez az egynehány jobb dolgozat sem felel meg a czélnak, melyet tulajdonképen követni kellene. Mindezen dolgozatok többé-kevésbbé a teljes anyagnak pontos ismerete nélkül csak hézagosságot törekedtek s részben hozzáférhetetlenségük miatt nem is lehettek alkalmasak, részben hézagosságuk miatt nem is lettek volna alkalmasak arra, hogy a külföld előtt teljes képét adják a magyar Shakespeare-irodalomnak.

E tekintetben más út, csak philologiai módszer vezethet célra bennünket.

Kettős feladat áll előttünk e téren. Össze kell gyűjtenünk a teljes magyar Shakespeare-irodalom pontos bibliographiáját s ez alapon elindulva megírni a magyar Shakespeare-irodalom æsthetiko-kritikai történetét, — hiszen e munkák mindegyike szervesen illeszkedik be bármely nemzet Shakespeare-cultusába.

Az előbbi munka, egy teljes magyar Shakespeare-bibliographia összeállítása kettős czélnak tesz szolgálatot: először lehetővé teszi az idegen nemzetek előtt is az egész e tárgyú irodalom összefoglaló áttekintését, másodsor elölmunkálatul szolgál Shakespeare Magyarországon való történetének kritikai tárgyalásához.

Engem is e kettős cél vezetett törekvésemben, midőn e fárad-

ságos munkára vállalkoztam s azt nem csekély türelemmel és erőfeszítéssel elvégeztem. A magyar Shakespeare-irodalom 1777-től 1902-ig terjedő bibliographiája, melyet van szerencsém a tisztelt Társaságnak ezennel bemutatni, talán hivatva lesz, hogy eloszlasson az idegen nemzetek, különösen a német nemzet Shakespeare-kutatói előtt minden kétséget az iránt, hogy Shakespeare Magyarországon is kellő értéke szerint becsülik s a magyar szellem is részt vesz immár 125 esztendő óta a művelt nemzetek kötelelességeiben a nagy angol költő iránt.

E munkám, mely körülbelül avval a jelentőséggel bír a magyar Shakespeare-cultusra nézve, mint a statisztika segítsége a művelődéstörténeti vagy földrajzi tudományokban, -- ha erőm engedi -- nem lesz az utolsó, melylyel mai tárgyamnak áldozni óhajtok. Ha a tisztelt Társaság úgy fog itélni, hogy e bibliographia szükséges külföldön a magyar szellem rehabilitására e téren, ebből a tudatból erőt fogok meríteni tárgyam kritikai földolgozására is, hogy majd külön fejezetekben foglalozhassam a magyar Shakespeare-fordításokkal, Shakespeare hatásával a magyar drámairodalomra, Shakespeare történetével a magyar színpadon és Shakespeare-magyarító irodalmunkkal.

Addig is örömemre fog szolgálni, ha bibliographiám legalább a kitűzött czélok elsejének meg fog felelni s munkám legalább e részben eredményesnek lesz mondható.

Legyen szabad végül néhány szóval bibliographiám ismertetését és az adatok összegezését előadnom.

Gyűjteményem az imént vázolt eddigi kísérletek s Szinnyei és Hellebrant általános philologiai repertóriumai és bibliographiái felhasználásával, továbbá Bayer József idézett művei és saját kutatásaim alapján olyan módon készült, hogy nem elégedtem meg egyszerűen az utalások elfogadásával, hanem minden adatról személyesen is meggyőződést szereztem az illető könyvek és cikkek fölkeresésével s részben áttanulmányozásával. Ily módon megismervén az egész anyagot, egyrészt előkészületeket tettem későbbi munkámra, másrészt föltétlen hitelességre törekedtem szert tenni közlött adataimban.

Bibliographiám összesen 1168 önálló címet foglal magában, melyek mindegyike külön kiadványt vagy dolgozatot jelent. Gyűjteményem három főrésze oszlik. Az I. részben a magyar Shakespeare-fordítások vannak összegyűjtve 390 önálló szám alatt; még pedig Shakespeare összes munkáinak fordításai 2 adatban, az összes színműveknek gyűjteményes fordításai egészen a napokban megjelent Franklin-féle kiadásig 7 adatban, a kisebb nem teljes gyűjtemények 9 adatban, az egyes színművek külön-külön fordításai és kiadásai a Kisfaludy-Társaság kiadásának sorrendje szerint 343 adatban, a fordítási töredékek 11 adatban, a Shakespeare-anthologiák és mutatóványok

10 adatban s végül tudósítások tervezett, részben elveszett fordításokról 8 adatban. Bibliographiám e részében néhány eddig nem ismert fordítás adatait is sikerült fölvennem, Kazinczy levelezésében és másutt lelt utalások alapján s külön jegyzetekben jelezni ez eddig nem ismert fordítások történetét és értékét. Ebből a fejezetből kitűnik egyúttal az is, hogy a Shakespeare darabjai közül magyar fordításban legtöbb kiadást a Coriolanus és a Hamlet értek, mindegyik 18-at, legkevesebbet a Titus Andronicus, de az is 4-et; továbbá, hogy Shakespeare legtöbb darabját nemcsak egyszer fordították magyarra; az Othellót, Macbethet, Romeo és Juliát 8—8, Lear királyt 7, a Velencei kalmárt és Hamletet 6—6, a Makranczos hölgyet 5, a III. Richárdot és a Sok hűhó semmiért címűt 4—4, a többit is két vagy három fordításban bírjuk magyar nyelven, s Shakespearenek csak 12 olyan darabja van, mely magyarra eddig csak egyszer van átültetve. E 390 címnek megfelelő Shakespeare-fordítási irodalom egybegyűjtve maga is egész kis könyvtárt tenne ki.

Gyűjteményem II. s legterjedelmesebb része Shakespeare-iana czímen 675 számra terjed. E nagy tömeg első fele 346, Shakespeare-ről és műveiről általában szóló könyv és cikk adatait foglalja magában, — második fele pedig ismét a Kisfaludy-Társaság kiadása sorrendjében véve a darabokat, az egyes színművekről külön szóló könyveket és cikkeket regisztrálja 327 adatban, a színi kritikák közül az esetleg teljesen értékteleneket elhagyva. E fejezetből kitűnik, hogy az egyes darabok közül ismét Hamleté a vezető szerep; ennek irodalma ugyanis 72 dolgozatot, köztük sok igen becseset foglal magában.

Gyűjteményem III. s legkisebb része Miscella Shakespeare-iana czím alatt a magyar Shakespeare-irodalom és cultus egyéb tárgyait regisztrálja, még pedig: 1812-től kezdve kilencz magyar operaszöveget Shakespeare darabjai alapján, az angol költővel némi kapcsolatban levő öt egyéb munkát, a magyar színpadon eddig szerepelt 29 shakespearei darab első előadásainak adatait 1793-tól 1900-ig, a Shakespeare-re vonatkozó illusztrációkat 35 számban, belefoglalva a 612 illusztrációval ellátott képes Shakespeare-kiadást is, tíz hibás utalást állítólag Shakespeare-ről szóló, de meg nem található cikkekre; végül a Függelékben a Magyarországon megjelent idegen nyelvű fordításokat négy adatban s az idegen nyelvű Shakespeare-cikkeket 12 adatban.

Ime összefoglalólag mindaz, a mivel a magyar szellem hódolt a legnagyobb drámaíró előtt. S ha így együtt tudunk mindent s látjuk, hogy a magyar Shakespeare cultusban részt vesznek újabb nemzeti irodalmunk összes nagyjai, ha itt látjuk Bessenyeit és Kazinczyt, Kisfaludy Károlyt és Katonát, Kisfaludy Sándort és Szemere Pált, Bajzát és Vörösmartyt, Arany Jánost és Petőfit, Kossuth Lajost, Vahot Imrét és Henszlmant, Eötvöst és Jókait, Egressy Gábort és Szigligetit, Tóth

Lőrinczet és Greguss Ágostot, Salamon Ferenczet és Széchen Antalt, Győry Vilmost és Csiky Gergelyt, Lévy Józsefet és Szász Károlyt, Arany Lászlót és Gyulai Pált s még számos más jelesünket az élők közül, — mégis csak erőt meríthet belőle a magyar tudományos önérzet s elfogadhatjuk egy kis változtatással Shakespeare legkiválóbb magyar tanulmányozójának, Greguss Ágostnak idézett szavait, hogy «a mit Shakespeare tekintetében fölmutathatunk, mégsem oly kevés, mint eddigelé látszott!»

GYULAI ÁGOST.

HAZAI IRODALOM.

Pecz Vilmos dr.: Ókori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából, a magy. tud. Akadémia támogatásával szerkesztve. Első kötet A—L. Budapest, Franklin-társulat. 1902. Nagy 8-rét, VIII és 1142 lap.

E nagyszabású munka első kötetének megjelenését méltán üdvözli minden lelkes philologus hálás örömmel, mert arra van hivatva, hogy tudományos irodalmunkban régtől érzett és számtalanszor hangoztatott hiányt pótoljon s mélyebb vonzódást keltsen a philologiai tudomány iránt nemcsak a szakférfiak körében, hanem az ókor iránt érdeklődő művelt közönség soraiiban is. E régi vágy megvalósítására törekvő üdvös vállalat mindenképen megérdemli, hogy szakközönségünk tüzetesebb ismertetésben hívja fel reá a figyelmet.

A tudományos ismeretek nagy kincsesháza e mű, mely felöleli az ókor egész szellemi életét: irodalmát, történetét, philosophiáját, művészetét, állami, jogi, hadi, vallási és magánrégiségeit. E gazdag tartalom feldolgozásában elért eredményeket csak akkor méltányolhatjuk kellőleg, ha egyúttal tekintetbe vesszük azon nem csekély akadályokat és nehézségeket, melyekkel a főszerkesztőnek meg kellett küzdenie; ha mérlegeljük azt a kitartó munkásságot s minden csekélységre kiterjedő, lelki-ösmeretes pontosságot, melylyel az ily nagy anyagalmaz rendezés, megszerkesztése jár. Gondosan összehasonlíthatni s megróstatni az egyes szakaszokat, egybeállítani s megszüntetni az itt ott mutatkozó eltéréseket, elejét venni a tárgyismétléseknek, minderre az éleslátáson kívül csak a lelkes ügybuzgalom képes, s a szerkesztésnek e nagy munkája már maga kivívja az elismerés koszorúját.

Mint a munkatársakhoz intézett felhívásban mondja, nem pusztán compilatióról, hanem több eredeti, első kézből származó cikkeklyről van itt szó. Ez persze jobbra a hazai vonatkozású fejtegetésekre áll, mert

egyebekben a Lübker-től eltérő vagy azt kiegészítő részek eredetijét jobbra megtalálhatjuk Müller Handbuch-jában, Baumeister, Guhl-Kohner, Roscher, Marquardt-Mommsen s egyéb kiváló írók idevágó munkáiban, de ez ily lexikális mű érdeméből mitsem von le, sőt dicséretükre válik a munkatársaknak, hogy mindig az illető szakba vágó legjobb forrásokat iparkodtak felhasználni. Készséggel elismerjük ugyanis, hogy nagyon csekély kivétellel lelkiösmeretesen figyelembe vették a szaktudomány legújabb vívmányait, erről tanuskodik a gazdag repertorium is. Ilyformán e lexikon ismeretterjesztő feladatán kívül arra is hivatva van, hogy sok — nálunk már meggyökerezett — helytelen nézetet, valótlanúságot küszöböljön ki a philologiai tudomány tárházából. A cikkek persze nem mindenütt tárgyalhatják az egyes tudományos kérdéseket kimerítő részletességgel, de megfelelnek feladatuknak azzal, hogy kellő tájékoztatást és alapot nyújtanak a további kutatásra, főleg az eredeti forrásokra és szakmunkákra való hűséges utalásokkal; s ez az, a minek főképp nálunk nagy fontosságot kell tulajdonítani. Csak ily módon sikerülhet oly munkával ajándékozni meg a magyar tudományt, melyre a jelen és jövő philologusai megnyugvással alapíthatják ismereteik továbbképését.

A munkatársak sorában sok ismerős szakfértú nevével találkozunk, kiknek szakképzettsége, kipróbált ereje már maga elegendő kezességet nyújt lelkiismeretes pontosságukról. Ha mindamelllett a szigorúan fűrkésző szem előtt némi következetlenségek és formai botlások merülnek is fel, ezen senki sem ütközhetik meg, a ki tisztában van azzal, hogy egészen hibátlan lexikon — bármily igyekezet mellett is — aligha láthat napvilágot. Annál inkább örülnünk kell azon, hogy az itt szembeötlő hiányosságok nem annyira vaskos hibák, mint inkább az elszetésből származó apró-cseprő tévedések, s korántsem oly természetűek, hogy egészben véve leronthatnák a mű hitelességét, avagy csökkenthetnék a szerkesztő kiváló érdemeit. Ha azok egy részére mégis rámutatunk, ezt főleg azért tesszük, hogy jóakarató észrevételeink akár újabb kiadás esetén, akár pótfűzetben a philologiai *ἀριβεια* javára értékesíthetők legyenek.

Szívesen elismerjük, hogy nemcsak a cikkek száma nagyobb Lübkerénél (az egész műben 268-czal), hanem azok kidolgozása is több helyen részletesebb. Ez áll nemcsak a magyar vonatkozású czímszókról, hanem a képzőművészetekről általában, továbbá az irodalomtörténeti és mythologiai tárgyakról. A mythologusok (Geréb, Latkóczy) a nagyobb cikkeket többé-kevésbé önállóan tárgyalják, s csak az apróbbakat veszik át szó szerint Lübkerből. Leghívebben alkalmazkodnak Lübkerhez Székely István, Király Béla, Dóczi Imre s jobbra Szamosi János is, míg pl. Tihanyi Mór cikkei mind terjedelmükre, mind tartalmuk gazdagságára nézve jóval felülmúlják Lübkeréit. Gyomlay Gyula a görög

állami régiségekhez nagyjából Müller Handbuchját (Busoltot) használja fel. A hungaricumok nagy része Kuzsinszky Bálint szakavatott tollából került ki. De Latkóczy Mihály és Láng Nándor archæologiai cikkei is folyton utalnak a magyarországi leletekre s felhasználják az «Archæologiai Értesítő» megfelelő adatait.

A sietségnek lehet felróni, hogy a fordított cikkek nyelvezete olykor némi nehézkességet és idegenszerűséget árul el (pl. a *Comoedia* című cikk kissé zavaros, több mondata egybeolvad). Kár, hogy itt-ott Lübker hibáit is átveszik. Ilyen hibául róható, hogy a ritkább görög és latin terminusok sokszor minden magyarázat nélkül maradnak, holott a «művelt közönség» elvárhatná, hogy legalább zárójelben ott legyen ezek magyar jelentése, avagy más címszóra való utalás, hogy ne legyen kénytelen más szótárhoz fordulni felvilágosításért. Pl. az Ἄρχή című egyébként szép összefoglalás (202. l.) többször említi az archonok πάρεδρος-ait, beszél az ἐπιτάφια-ról stb., de mivoltuk felől az egész cikkben hiába keresünk felvilágosítást. Az Ἀτιμία alatt is (270. l.) κλοπή és δωροδοξία magyarázat nélkül fordulnak elő; így továbbá ἐταιρήσις (644. l.), nauarchus (649. l.) stb. Carptor (372. l.) hiába hivatkozik Diribitorra, mert itt sincs kellő magyarázat. Helyesebb lett volna az utóbbinál kitenni, hogy diribitor = tálaló = máskép carptor. Kár az is, hogy olykor épen a címszó jelentéséről nem nyerünk pontos felvilágosítást, pedig leghelyesebb volna mindig ennek tisztázásával kezdeni a fejtegetést. E tekintetben Lübker is lehet hibáztatni.

Helyesírásuk nem mindenben következetes. Azon görög szavakat, melyek a latin nyelvbe nem mentek át, helyesebb volna következetesen görög betűkkel nyomtatni. *Exercitus* alatt (722. l.): először λόγος, alább pedig lochus fordul elő. U. o. (723. l.): πεντηκοστής, majd: pentecostys; ἐνωμοτία, majd: enomotia, stb.

A görög szavak ékezet- és hehezetjele gyakran elmarad, pl. τα κατα (15. l.), ησαν (75. l.), Ἐνδεξα (368. l.), stb.

A kötet végén felsorolt «Javítandók»-hoz még a következő feltűnőbb tollhibákat és sajtóhibákat említjük:

Acanthus címszó alatt (5. l.): Aegyptomi, helyesen: Aegyptusi (v. Egyiptomi, mint a 12. lapon *Achillas* alatt).

Acastus alatt (6. l.): Ovid. *Metam.* 8, 306, helyesen: 305. U. o. Phthya = Phthia; Hyppolite = Hippolyte.

Actaeon alatt (21. l.): Cythæron, helyesen: Cithæron.

Adytum alatt (30. l.): *Aen.* 2, 296, helyesen: 297.

Áldozás alatt (84. l.): *Herod.* 6, 12, 9, helyesen: 6, 129.

Allienus alatt (106. l.): *Cæs.* 6 Afr., helyesen: b. Afr.

Amycus alatt (128. l.): *Aen.* I. 225, helyesen: 221.

Annales alatt (140. l.): *Serv. ad Verg. Aen.* 1, 373, helyesen: 377.

- Apicius* alatt (169. l.): legfennebb, helyesen: legfeljebb.
- Astrologia* alatt (260. l.): Ptolemæus 130 körül élt Kr. e., helyesen: Kr. u.
- Bomilcar* 2. alatt (327. l.): kétszer fordul elő: Liv. 24, 36. Első esetben Liv. 23, 41. a helyes.
- Butes* alatt (342. l.): Aen. IX. 646, helyesen: 647.
- Caninii* alatt (362. l.): az évszám: 51—52, helyesen: 52—51.
- Cassii* alatt (381. l.): mindjárt az elején hibás az évszám: 520, helyesen: 502.
- Catillus* alatt (388. l.): Aen. 7, 670, helyesen: 672.
- Consulok lajstroma* alatt (468. l.): 498. évben L. Clælius consul, helyesen: Q. Clælius.
- Cupressus* alatt (498. l.): Verg. Aen. I. 25. helytelenül van idézve (valószínűleg: Ecl. I. 25.).
- Dellius* alatt (532. l.): Strab. 11, 253, helyesen: 523.
- Didii* alatt (555. l.): T. Didius nem 90-ben, hanem 98-ban lett consul.
- Dardanus* alatt (525. l.): Verg. Aen. 7, 210, helyesen: 207.
- Donussa* alatt (601. l.): Verg. Aen. III. 127, helyesen: 125.
- Engium* (638. l.): Verr. 4, 44, helyesen: 4, 97.
- Epei* alatt (644. l.): Od. 25, helyesen: 15.
- Epeus* alatt (645. l.): Od. 8, 492, helyesen: 493. — Il. 23, 664, helyesen: 665. — Verg. A. 264, helyesen: 2, 264.
- Ἐπίσκοποι* alatt (657. l.): Aristoph. Aves 1026, helyesen: 1023—4.
- Ἐπώνυμοι* alatt (675. l.): Clisthenek, helyesen: Clisthenes.
- Étkezés* alatt (695. l.): Il. 19, 207, helyesen: 208. U. o. (697. l.): ccena, helyesebben: cena (l. Brambach).
- Euripides* alatt (713. l.): Ran. 1301. s kk. elébe teendő: Aristoph.
- Fabii* alatt (730. l.): 306, helyesen: 360.
- Fullo* alatt (772. l.): mart., helyesen: márcz.
- Fulvii* alatt (772. l.): Liv. 109, helyesen: 10, 9.
- Γαῖα* alatt (780. l.): Ilias 3, 103, helyesen: 104, szintúgy: 19, 258, helyesen: 259.
- Glaucus* alatt (811. l. felül): Il. 16, 490, helyesen: 492.
- Grammatikusok* alatt (823. l.) az utolsó sorban: i. H. Reil, helyesen: Keil.
- Harpasus* (855. l.): ki a szerzője? (az aláírt C. B. talán helyesen: K. B.).
- Harpynae* alatt (856. l.): Verg. Aen. 3, 209, helyesen: 211. U. o. Hesiod. theog. 265, helyesen: 267.
- Hephaestus* (882. l.): Il. 607, itt kimaradt az ének száma: 1, 607.

Hesiodus alatt (913. l.): *ήμεαι*, helyesen: *ήμεραι* (kétszer is).

Horus alatt (948. l.): Catull. 24, 4, helyesen: 74, 4.

Hyades alatt (950. l.): Haysok, helyesen: Hyasok.

Ilithyia alatt (970. l.): Il. 11, 269, helyesen: 270.

Játékok alatt (1004. l.): testeræ, helyesen: tesserae.

Jolcus (983. l.): Il. III., helyesen: II.

Julii alatt (1027. l.): Sext. Jul. Cæsar nem 31-ben, hanem 91-ben volt consul.

Juturna alatt (1037. l.): Aen. 12, 446, helyesen: 448.

Latium alatt (1069. l.): Verg. A. 8, 222, helyesen: 322.

Libanius alatt (1099. l.): *λόγοι*, helyesen: *λόγοι*.

Lycurgus alatt (1132. l.): Spártaiakat, helyesen: spártaiakat. U. o.

Lycurgus mellett következetlenül: *Lykurgus*.

1141. lapon az ábra alatt: Lysicates, helyesen: Lysicrates.

E sajtóhibák egy része átvétel Lübkerből. Jónak láttuk felsorolni, hogy a szaktársak saját példányaikat kijavíthassák.

Egyéb czímszókhoz még a következő észrevételeink vannak:

Acies (16. l.): elég gondos czikk; kár, hogy repertoriuma hiányos, a római forrásokra nem hivatkozik. A macedoni phalanx sajátos fegyverét, a *sarissát* (l. Liv. IX, 19.) nem említi, szintúgy *Pyrrhus* csatarendjét sem.

Adoptio (26. l.): nem egészen szabatos. E kifejezés: «Örökbefogadási joga fiutód híján csak önálló polgárnak volt», úgy tünteti fel a dolgot, mintha fiutód léte esetén nem szabad ember is adoptálhatot volna. Azért helyesebb: «Örökbefogadási joga csak önálló polgárnak volt fiutód híján.»

Achæus (8. l.): e cikkben Achæus (I.) testvérei: Pelasgus és Phthius; *fiái* pedig: Archander és Architeles, holott az idézett hely (Herod. II, 98.) szerint Achæus *fia* Phthius, s *ennek fia* Archander.

Aegina (34. l.): területe nem 112, hanem 85 □ klm. (l. Müller Hbuch, III. 194. l.). Phidon tyrannus idejét a 8. száz. közepére teszi (?).

Aesacus (47. l.): helytelen a hivatkozás Il. II. 831. versére.

Africa (57. l.): az ide vonatkozó rengeteg francia irodalmat kár teljesen mellőzni.

Aganippe (58. l.): hivatkozik Verg. Aen. X. 12. v.-re, de itt szó sincs róla (*Aen.* helyett talán *Ecl.* írandó).

Agasones (59. l.): «mi kocsisnak mondanók»; itt Hittrich figyelmen kívül hagyja, hogy *agaso* nálunk rendes hivatal volt, s a *magister agasonum* = (fő)lovászmester.

Ἄροπα alatt (69. l.) a német *sodann*-t értette félre D., midőn így fordít: «A szó később a népgyűlés helyét stb. jelenti», holott *ἄροπα* az

Od. 8, 16. sorában már ily értelemben fordul elő, sőt magát a beszédet is jelenti.

Ágy (74. l.): a *vánkost* helytelenül mondja *culcita*-nak, mely szó matrácztot jelent (v. ö. Lübker).

Alexandria (95. l.): elég gondos czikk, de *A. Troas*-t fontossága miatt kissé bővebben lehetne ismertetni. Repertorium hiányzik, pedig itt jó forrásmunkákra lehetne utalni.

Alma mons (106. l.): itt is jó volna forrásmunkára hivatkozni (pl. Balics: A róm. kath. egyh. tört. I, 1.).

Amethystus (117. l.): azt mondja: «más ékszerekbe vésve használták», holott szabatosan: a vésett drágaköveket ékszerekbe foglalták.

Aphrodite (165. l.): képzőművészeti szempontból kimerítő, szép czikk; de a mythol. tárgyalás hiányos. Aphroditéről, mint égi, földi s tengeri istennőről külön szólhatott volna. (A tengerhez való viszonyát l. Prell. Gr. Myth.³ I. 269. l.).

Aratrum (198. l.): a római eke részei között a *vomer*, *stiva* és *aures* szintén megemlítendő, mert az auctorokban gyakran van róluk szó.

Arrabona (239. l.): tudtommal Pannonhalmát magyarul csak az osztrák katonai térképek hívják Mártonhegynek (ez a német «Martinsberg» szolgái fordítása).

Artemis (245. l.): Lübkernél kimerítőbb (főleg az irodalom). A 2-ik columnában a Pindarusra (Nemea, IX, 5.) való hivatkozás téves. Artemis jellemzésére jó lett volna felhozni Actæon és Callisto példáját, vagy hivatkozni e czímszókra.

Asclepius (250. l.): a római A.-ról keveset mond. Antiumban is volt temploma ugyanazon okból, mint Tiberis szigetén (l. Ovid. Met. XV. 622—744.). Cos szigetét sem említi, mely igen híres volt A. tiszteletéről.

Ἀσπάζεσθαι (255. l.): megjegyzendő, hogy Aristophanes gúnyosan említi e szót, mint a tetszelgők (művelteknek látszani akarók) fitogtatásból használtak a közönségesebb *χαίρειν*-nel szemben.

Assyria (257. l.): chronologiai adatai elavultak (v. ö. Hommel: Gesch. Babyl. und Assyriens). E czikk szerint «1850 körül említenek először assyriai királyokat», holott 1800 körül uralkodott a patisi Ba-báni, a kit Sargon, a későbbi uralkodó, az assyr királyság megalapítójának mond; ő függetlenítette magát Babylióniától.

Atlas (271. l.): Odys. IV, 385. hibás idézés (Lübkerben is így).

Attila (290. l.): nagybátyját újabb kutatók nem *Rof*, hanem *Rua* néven említik. Azon állítás, hogy «rövid idő múlva megölte testvérét», Priscos útleírásával ellentétben van. Nem említi, hogy újabban Szeremlei elég helyes okoskodással Hódmezővásárhelynél keresi A. sírját (l. Századok, 1898. 884—908. lap).

Augustinus (293. l.): kissé fölületes cikk. Az életrajzi adatokból épen azon fontos tény hiányzik, hogy A. utóbb püspökké lett. Nem említi A.-nak az oktatás és nevelés szempontjából fontos műveit, pl. *De ordine, De doctrina Christiana, De catechisandis rudibus*. Isten nevét legalább ily cikkben nagy kezdőbetűvel kellene írni. *Monnica* helyett (294. l., első hasáb) *Monica* írandó. Furcsa kifejezés az, hogy «a nyugati egyház . . . kegyességének megadta végső kialakulását». Az irod. rovatban megemlítendő: Bougaud, Szent Monika élete (magyarra ford. Ruschek).

Biblia (318. l.): sok tekintetben hibás cikk. Az ó-szöv. könyveket helytelenül osztályozza, hisz így minden csoport történelmi volna. A helyes felosztás: történelmi, oktató és költői tartalmuak (v. a zsidó felosztás: thora, próféták, szent írók). Az ó-szöv. könyveknek nem mindegyikét írták eredetileg héber nyelven, csak legnagyobbbrészt. Az újszöv. könyvek közül pedig szt. Máté evangéliuma eredetileg chald nyelven volt írva. A «hetvenek» fordításáról azt mondja, hogy az «eredetitől bizonyos tekintetekben eltér», holott csak a mai héber szövegtől tér el. Pálnak 13 leveléről szól, elhagyván a zsidókhoz írt levelet. Ugyancsak szent Pálról azt mondja, hogy «kevés görög műveltséget árul el»; ez aránylag merész állítás (hisz Menanderen kívül Aratosra is hivatkozik!). Hogy Máté evangelista Márk és Lukács után élt volna, semmivel sem igazolható. A hagyomány szerint «Máté, Márk, Lukács és János» a helyes időbeli sorrend. Elfogadja azon hypothesisit, hogy János evangéliuma nem tőle, hanem egy későbbi írótól . . . származik. Jakab, Péter, János és Judás leveleit egyszerűen apokrypheknek jelenti ki, a nélkül, hogy a sokkal elterjedtebb kath. álláspontot jelezné. Irodalmi rovata nagyon fogyatékos, a legfontosabb újabb munkákat nem említi. Főleg a latin bibliafordításra vonatkozólag a kath. irodalmat teljesen mellőzi.

Catreus (388. l.): Lübkerrel megegyezőleg azt mondja, hogy C. két leányát . . . azon utasítással adta át Naupliusnak, hogy «adja el idegen országokban». Ezzel ellentétben Preller (*Gr. Myth.*³ 128. l.), a ki *Soph. Ai.* 1295. Schol.-ra hivatkozik, úgy adja elő, hogy az utasítás szerint a *tengerbe kellett volna dobn*i a leányokat, de N. nem tette meg, hanem az egyiket eladta, a másikat megtartotta magának.

Cleopatra (433. l.): «egy mérges kígyó csipésével megölte magát»; ez tudvalevőleg csak mese, (a kígyó királyi jelvény volt, s innen eredt e mesés magyarázat).

Comissatio (447. l.): ez aránylag hiányos cikk; legalább annyit kellene róla mondani, a mennyit a régiségtani kézikönyvek szoktak.

Comoedia (450. l.): kimerítő cikk, jóval terjedelmesebb Lübkerénél. irodalmi rovata gazdag. Csak a római vígjáték részeit nem külön-

bözteti meg pontosan (456. l.), a *diverbiium* és *canticum* szavak előfordulnak ugyan, de kellő magyarázat nélkül.

Consulok lajstroma (468. l.): a consul suffectus nevét is ki szokta tenni, de 460-ban Kr. e. a meghalt P. Valerius helyébe választott Quinctius *Cincinnatus* neve (itt és Geréb Ó-korában) elmaradt (v. ö. a «Cincinnatus» czímszót, 419. l.). — A «*Fabii*» cikk szerint (730. l., 15.) *Q. Fabius Max.* 315-ben volt dictator, itt meg 301-ben.

Convivium (476. l.): Aristophanesből bizony az tűnik ki, hogy a *συμπόσιον* a görögöknél is gyakran járt kicsapongással (v. ö. Guhl u. Konert).

Cornelii (481. l.): «7. L. Corn. Scipio 239. Kr. e. mint consul elfoglalta . . .», holott a «Consulok lajstroma» szerint 239-ben mások voltak consulok.

Delphibeli jóshely (534. l.): gondosan szerkesztett cikk. Arra nézve, hogy már Homeros is ismeri e jóshely jelentőségét, nemcsak az Odys.-ra, hanem az Iliasra is jó hivatkozni (II. 519; IX. 405.), és pedig azért, mert az Iliast sokan jóval korábbi eredetűnek tartják.

Diatreta vasa (552. l.): megjegyzendő, hogy a szekszárdi sírban talált pohár keresztény emlék, erre vall a fölirat: *ποιημένι* = Christo, meg az aljára vésett halak.

Dionysus (574. l.): részletesen leírja D. életét, annál feltünőbb, hogy annak vigkedélyű nevelőjéről, a sokat emlegetett, öreg Silenusról egészen megfélekedzik. Azt az ismeretes mesét sem említi, mely szerint Agauét és a thebæi asszonyokat őrzöngésbe ejtette. A képzőművészeti részből kimaradt az atheni Lysicrates-emlék ide vonatkozó reliefe. A repertorium kimerítő.

Divinatio (587. l.): egyike Geréb legjobb cikkeinek, csak még azon kérdésre szeretnénk egy kis czélzást, mit kell tartanunk (kereszt. felfogás szerint) ezen ókori jóslásokról? Az 589. lapon (2-ik hasáb, fent) idézi az Odys. 14, 541. s kk. sorait, pedig az illető éneknek csak 533 sora van. Az 590. lapon (1. hasáb közepe táján): «*placet nomen, accipio nomen*», az utolsó szó helyesen: *omen*.

Δοῦλος (608. l.): a rabszolgaságról szól, de e tárgyban sok fontos dolgot homályban hagy, pl. nem tesz különbséget a mezei és házi rabszolgák között, nem beszél a szabadonbocsátásról, a művelt rabszolgánokról, stb. Ritkább szavak jelentését nem jelzi, pl. hogy mi az *ἀποφορά*? «Az egész háztartást *végezte*», helyesen: *vezette*. Repertorium is elkélne.

Ἐμπέθεια (633. l.): kár a szöveget szükség nélkül idegen szavakkal nehézkessé tenni, mint itt is: «Aeschylus tünt ki *orchesteseivel* Telestessel együtt», holott Lübkerben így van: «Telestes ein Tänzer des Aisch.»

Ennius (639. l.): ki kellene emelni, hogy a rómaiak közt az elegiai distichonban ő tett először kísérletet (a Scipio Africanus emlékére írt két síriratban és saját síriratában).

Epistrophus (659. l.): «*atyja Amphimnestus*», megfordítva: A.-nak volt atyja Epistrophus (l. Herod. 6, 127.).

Építészek (659. l.): e téren minden fontos dologra kiterjedő, alapos összefoglalás, irodalmi rovata is kellőleg tájékoztat. De «építészek» helyett talán jobb volna: műépítők, műépítés.

Ἐπώνυμοι (675. l.): világosabb volna, ha néhány szóval megmondaná, mi az a *tholus*, miként az alapúl szolgáló Busolt-féle czikk teszi (217. l.).

Epos (676. l.): elég gondos czikk. Musæus ránk jutott verséről azt mondja (678. l.), hogy «csekély terjedelmű költemény», e helyett jobb kitenni, hogy 340 versből áll, mert különben 20—30 sorra gondolunk. Nem említi *Darest* (kinek a trójai veszedelemről írt elbeszélő költeményét az egész középkor kedvelte), szintúgy a krétai *Dictyst* sem.

Étkezés (697. l., első hasáb, 6. sor): «az egyenlő vegyítést is *nehéznek* tartották», ez németes, talán «erősnek»? U. o. «az italt merítő korsóval (*οἶνοζόη*) a serlegekbe (*κύαθοι*) töltötték». Lübker is így mondja ugyan, de mivel a *κύαθος* jobbra szintén merítőedény, itt jobb volna helyette: *κύλιξ* v. *φύλλη*. Nincs fölemlítve az «*ἄχρατον*». A czikk különben is kissé fogyatékos, pl. nincs szó benne a nyalánkságokról, melyeket oly sűrűn emleget Aristophanes és a rómaiak is, szintúgy a szakácsművészetéről sem. A római részben nincs könyvészet.

Euangelus (700. l.): hogy E. «*Taktiká*»-ját *Philopoemen* forgatta volna, erről az idézett hely (Plut. Philop. 5.) nem tanuskodik (v. ö. Lübker, ki nem ezt mondja).

Exercitus (723. l., 2-ik hasáb, fölül): «mint *νεοδαμώδεις* folyvást katonai szolgálatot teljesítettek»; így nem egészen világos. Az idézett görög szó értelme: felszabadított rabszolga; ki kellene tehát emelni, hogy bár felszabadították őket, mégsem lettek teljesen egyenjogúakká. Az egész czikk különben bővebb és tartalmasabb Lübkerénél.

Fabula (733. l.): «Legrégibb mesének ismerjük a *Men. Agrippáét*», itt kiteendő: a rómaiaknál, mert a görög *Hesiodusé* korábbi.

Faunus (735. l.): egy-két fontosabb adat hiányzik, pl. hogy legtöbbször szabad ég alatt tisztelték (l. Aen. XII. 766.), hogy a lupercusok két collegiumát *Fabii* és *Quintiliani* néven említik, s hogy 45-ben Kr. e. ezekhez járult egy harmadik is Cæsar tiszteletére (Luperci Julii, Suet. Cæs. 76. 79.), hogy mi az a «*creppi*» (Prell. Röm. Myth. 344. l.).

Fabrateria (732. l.): hiányos, mert F. kettő volt: *Nora* az elpusztult Fregellæ helyén, és *Vetus* a Trerus partján.

Földművelés (768. l.): hiányos főleg azért, mert nem utal az ide-

vágó czímszókra (pl. az *aratron*-ra sem), *falx* különféle fajairól nem szól. (Lübker itt bővebb.)

Frusino (771. l.): nem a *Via Praen.*, hanem a *Via Latina* mellett volt.

Geographia (799. l.): szabatosan nem mondhatjuk, hogy Herodotos saját állításai szerint volt a tőle felhozott helyeken; ezt legfeljebb sejtteni lehet, mert a «*διάβασις*» kitétel csak annyit jelent: ha átmegy az ember.

Hajózás (838. l.): úgy ez, mint az előző czikk (*Hajóás*), tartalmaz, jobb Lübkerénél (ugyanazon szerzőtől). Az egységet megzavarja az, hogy előzőleg felsorolja a hajó részeit, aztán külön következik az ábrák magyarázata. Egyszerűbb volna, ha az első esetben mindjárt ott volnának zárójelben a magyarázó betűk.

Házasság (865. l.): főleg a görög rész szép, világos fejtegetés; egyöntetűség szempontjából talán jobb lett volna, ha az *eljegyzést*, *lakodalmi szertartást* és *divortiumot* a római résznél is itt tárgyalja.

Heracles (886. l.): a monda legrégibb változata szerint H.-nek csak tíz munkát kellett elvégeznie (l. Prellert és Seemant). c) 3. Megjegyzendő, hogy a vendégszerető *Pholus* szintén H. nyilatától halt meg, a mint azt véletlenül lábára ejtette. c) 7. alatt azt mondja a szerző, hogy mivel Augias nem váltotta be ígérését, Her. sereggel ment ellene s következik a vállalat leírása). De Seemann szerint (201. l.) csak az összes munkák elvégzése után történt a boszúló hadjárat, miért is ezt d) alatt a *Laomedon* és *Pylus* elleni vállalatok közé kellene igtatni. — A munkák helyes sorrendjét nem tartja meg. Hippolyte övének elhozata mindenütt a 9-ik munka, míg itt (és Lübkerben) 6-ik. A heraclidák közt megemlítendő a *rhodusi Tlepolemus* (II. 2, 653.), továbbá a Cos szigetéről való *Pheidippus* és *Antiphus* (II. 2, 678.); ezek azért fontosak, mert az Ilias csak ezen heraclidákról tud.

Hermes (898. l.): *Ἀρχειφόντης* magyarázata nem felel meg az újabb felfogásnak (v. ö. Prell. Gr. Myth.³ 304. l. 4. jegyzet). Egyébként Lübkeréhez képest kiváló czikk, főleg képzőművészeti és irodalmi részében; az ábra is (Praxiteles Hermese) igen sikerült.

Hestia (914. l.): a szószármaztatás nem találó a szanszkr. *vas*-gyökből, mely szerző szerint = égni, fényleni; mert ennek igazi jelentései: *habitare, commorari, induere, stabilire, fulcire*, sőt a Védában *armare* jelentése is van, a *vasati* főnév pedig = éjszaka. Természetesebb a másik *vas* (= lakni, lakás) jelentéséből származtatni (v. ö. Prellert). Ha elfogadjuk azt, hogy «Hestia Cronusnak és Rheának *elsőszülött* leánya», akkor nem mondhatjuk ugyanezt Heráról (v. ö. 883. l.).

Hierosolyma (921. l.): hogy *Szion* vára *Moriah hegyével* azonos (922. l. 2-ik hasáb), annyira nem áll kétségen felül, hogy most is hevesen

vitatkoznak róla a theologusok. (Hinnam és Hiszchia sajtóhibák, helyesen: Hinnom és Hiszkia).

Homerus (934. l.): A homerusi kérdésről nem nyújt tiszta képet, de a rá vonatkozó irodalmat bőven közli. Nem lehet éppen mondani, «hogy Wolf és követőinek eme nézetével . . . ellentétbe helyezkedett Nitzsch» (936. l.), mert (szerző szerint is) Wolf lényegében ugyanazt mondja, mint Nitzsch, t. i. hogy H. a régebbi költők különböző kisebb énekeiből (rhapsodiákból) szerkesztette meg költeményét. A *Batrachomyomachiát* németre is, magyarra is többen fordították, nemcsak a két említett (939. l.). A hom. kérdésben jó lett volna röviden összefoglalni Croiset nézeteit.

Υπνος (957. l.): «e felfogásnak remek példája a madridi H. (470. ábra)»; a képzelődésnek nagy foka kell hozzá, hogy a mellékelt ábrán a leírt Lysippus-korabeli tyrust érvényesítve lássa (hol van a hősgézarú meg a szárnyaescák?).

Idmon (967. l.): Asteriát itt Lübker is *Coronus* leányának mondja, de ez valószínűleg hibás *Coius* helyett (v. ö. Seemann, *Myth.* 7. l.).

Isidorus (992. l.): nem említi a híres ál-izidori gyűjteményt, melyet jó ideig szintén L.-nak tulajdonítottak (híres egyházi törvények, de csak a 9. században írták Kr. u.).

Ivódedények (1000. l.): kissé hiányos czikk; itt nagyon elkelt volna néhány ábra.

Janus (1001. l.): jó czikk, de képzőművészeti szempontból jó volna megemlíteni, hol volt J. temploma, ívei?

Κάρνηα (1040. l.): Preller szerint (Gr. *Myth.*² 198. l.) az aegidák nemzetségétől veszi eredetét és *Karnos* nevű hadvezérral van összefüggésben, s az illető hónap 7—15. napjain tartották (nem pedig 9—15.).

Laestrygones (1060. l.): hogy e mondat: «a nappal és éjjel annyira közel esnek egymáshoz», az éjszaka rövidségére vonatkozik, ezt csak a következőkből lehet sejteni, hol ismét rosszul mondja: «a ki még csak akkor készül kifelé», helyesen: a ki már ismét készül stb. (A szerző félreértette Crusius jegyzetét az *Odyss.* X. 84. sorához: «Weil die Pfade des Nachts und des Tages nahe sind»).

Kert (1046. l.): Lübker szép cikke itt rövidebben van összefoglalva.

Lares (1067. l., a cikk vége felé): «Compitalia nevű ünnepeiket . . . a Saturnalia-ünnep napjai előtt tartották meg», ez épen megfordítva áll (l. Wissowa: *Rel. u. Kultus der Römer*, 375. l. és Prell. 493. l.).

Latium (1069. l.): az auruncusok földjén megemlítendő még: *Trifanum*, mert ott győzte le Manlius Torqu. a latinusokat. Irodalmi rovata nincs, pedig a fontosabb műveket (Zoeller, Mommsen, Bormann, Westphal stb.) itt kár elhallgatni.

Lactantius (1059. l.): «*de ira dei*, isten érzéketlensége ellen» (?).

Linus (1109. l.): «Maga a monda előfordul Homerosnál», itt hivatkozik Il. 18, 570. sorára, ámde e helyen csak a Linus-dal van egy szóval megemlítve.

Lucilii (1120. l.): C. Luciliusról azt mondja: «leánya Pompejus Magnus anyja lett», néhány sorral alább: «Nős úgy látszik sohasem volt.» Ez így ellenmondás.

Lucretii (1122. l.): «*L. Lucr. Flavius Tricip.* (5) . . . Kr. e. 393-ban *consul*», de a consulok lajstroma szerint (469. l.) a jelzett évben *L. Lucr. Flaccus* volt a *consul*.

A római provinciális régiségek és hungaricumok nagyon növelik a könyv értékét, bár itt a könyvészeti adatok hiányát olykor érezzük. *Kuzsinszky B.* az «*Aquincum*», «*Arrabona*» stb. című értékes és tanulságos összefoglalásaiban hivatkozhatott volna saját kimerítőbb dolgozataira (pl. «*Budapest régiségei*»-ből), szintúgy Torma K., G. Havas S. Fröhlich R., Hampel J. és Récesey V. idevágó adataira (pl. a győrmegyei Écsen talált római diplomát az *Arrabona* alatt érdemes fölemlíteni).

A czímszók száma, mint már említettük, nagyobb ugyan Lükkerénél, de azért az első kötet használata közben már hiányát éreztük egyes régiségtani fogalmak megnevezésének, melyeknek fölvétele (legalább utalásképen) még inkább emelné ezen értékes könyv használhatóságát. Ilyen szavak: *fusor ollarius*, *fuscina*, *fütés*, *galea*, *haruspex*, *ἀμαξία*, *ἀρμα*, *ἱστίον*, *hoplomachi*, *hostia*, *humatio*, *hydra*, *hypogaeum*, *ientaculum*, *impluvium*, *indumentum*, *iumentum*, *laena*, *lectus* (utalás), *ligula*, *andabata*, *ἀνδροωνίτις*, *apodyterium*, *astragalus*, *architectus*, *Acropolis* (igaz, hogy ez *Attica*, 2. alatt tárgyalva van, de utalásul jó lett volna fölhozni), *dalmatica*, *δέημος*, *δέπας* (l. edények), *διπλοῖς* (ruha), *δίφρος* (bútor), *δόρον* (étkezés), *ἐμβάς* (lábbeli), *fauces*, *fabri*, *caput*, *cassis* stb.

De nem akarunk panaszkodni az itt-ott mutatkozó hézagok miatt, mert valóban örvendenünk illik ama nagyszámú, lelkiismeretesen kidolgozott, szép czikknek, melyeket e lexikon nyújt. Ujra hangsúlyozzuk, hogy könyvünk főleg a képzőművészetre vonatkozó adataival jóval túlszárnyalja Lükkert, s még különösen kiválik benne a görög és római drámairodalom s a földrajzi és történelmi anyag feldolgozása is.

Az illusztrációk száma 900-ra fog rugni (míg Lükkerben csak 161 ábra van), s ezeket nagy dicsérettel kell kiemelnünk. Van ugyan egy-két rosszul sikerült kép is (pl. a Trajanus oszlopa, 208. ábra), de legnagyobb-részt tiszta kivitelük és a szöveg nyomása is egyaránt megfelel a modern ízlés követelményeinek. A hozzájuk fűzött magyarázatok általában pontosak. A képek egyes megválasztása *Láng Nándor* szakértelmét dicséri (kinek «*Festők*» című czikke is figyelemre méltó).

Mint hogy az idegen szók kiírásának vitás kérdése még mindig nem jutott dűllőre, csak helyeselni tudjuk, hogy a görög szavaknál a latinos orthographiát vették alapúl, mert ez uton még legkönnyebben meg lehet tartani a következetességet.

Becsületes munkát végeznek a szerzők, főleg a tudós szerkesztő, kinek a nagy vállalat sikeres befejezéséhez kitartást kívánunk. Műve jeles tulajdonságainál fogva valóban megérdemli, hogy mentől szélesebb körben keltsen érdeklődést.*)

VÁRKONYI ODILÓ.

Csiky Gergely élete és művei. I. köt. A Proletárokig. Irta: *Dr. Janovics Jenő.* (8-r. 243+1 l.) Kolozsvár, 1900. Gombos F. kny. Ára 3 korona. U. a. II. kötet. (8-r. 273+1 l.) Szeged, 1902. Engel Lajos kny. Ára 3 korona 50 fillér. Budapest, Lampel R. kiadása.

Míg Szigligeti Ede, daczára annak, hogy csaknem egy negyedszázada mult annak, mióta megszűnt élni, még mindig nem akadt életíróra s műveinek egyedüli tüzetes méltatását csak *Bayer József* jeles könyvében: «A magyar drámairodalom történeté»-ben bírjuk, addig a modern társadalmi dráma írójáról: Csiky Gergelyről, alig tíz évvel halála után, már oly mű jelent meg, melyben kellő érzékkel találjuk meg-rajzolva azt a bizonyára irodalmi jelentőségű hatást, mit a «Proletárok» írója utóbb több szindarabjával is elért. Valóban kívánatos, hogy vagy a nagyváradi Szigligeti-Társaság vagy a M. Tud. Akadémia Szigligeti

*) A fönti cikkeknek correcturája közben vettük derék munkatársunk f. é. október 5-én bekövetkezett halálának hívét, a mely a menyire lesújtó rendjére, a hazai Szt. Benedek-rendre, ép annyira fájdalmas minden ismerősére s barátjára nézve. A megboldogult 40 évet élt (született 1862 január 8-án, Nagy-Sápon, Esztergom-megyében) s 15 évig tanított. Épen most kezdte bontogatni szárnyait, miután rendjének kormányja az esztergomi főgymnasiumból, a hol 12 évig működött, ezelőtt három évvel a pannonhalmi főiskolához helyezte át. Azóta főképen azon fáradozott, hogy az ókorból ránk maradt műemlékeket megismerje, s e végből két nagy utat tett. Egyike volt hazánkban azon keveseknek, a kik a latin nyelvet írásban és szóban egyaránt ügyesen kezelik s verselni is tudnak rajta. E téren legsikerültebbek Petőfiből és Vörösmartyból való fordításai. Ezekon kívül doktori értekezésével, melyben az esztergom-egyházmegyei Knauz-féle Monumenta latin szókincsét dolgozta fel, hozzájárult a Bartal-féle magyarországi latinság szótárához, nemrég megjelent Cicero-kötetével pedig középiskolai latin irodalmi tanításunk megkönnyítéséhez, valamint régebben megjelent pręparatiós füzeteivel Vergilius értelmezéséhez. Mint magyar alkalmi költő is ügyesen forgatta a tollat rendjének egyes ünnepein. Áldott legyen emléke!

jövő évi 25 éves halálozási évfordulója alkalmából pályadíjat tűzzön ki e jelesünk életének és művei méltatásának megírására, hogy ha nem is érzeben, de legalább irodalmi műben örökötsük meg emlékezetét, úgy mint ezt Janovics tette Csiky Gergelylyel.

Mert az előttünk lévő mű írója valóban úgy oldotta meg feladatát, hogy a kép, mit két kötetre terjedő könyvének elolvasása után nyerünk, világos, tetszetős és igaz legyen. Meglátszik mindenik sorából, hogy színész-író írta, ki átélte az egyes művek hatását, látta a zajos sikert és jelen volt a bukásoknál is. Színész-író, ki míg szerepére készült, legjobban érezte, hol kell pótolnia művészetével azt, mit a drámaíró elmulasztott megírni, és ki elmélyedve a költő színeinek árnyalataiba, még inkább kidomborította azt, mit oly találóan megrajzolva észlelt. De azért némelykor a színész-írót háttérbe szorítja az életíró s ennek kell betudnunk, hogy itt-ott lelkesedése elragadja és némelykor több szót pazarol, mint a mennyi szükséges. Tagadhatatlan azonban, hogy határozott ítélete, találó kritikája előnye, mintegy vörös fonala könyvének. Így mindig bizonyos érzéssel dolgozza fel azt a nagy adathalmazt, mit Csikyról már írtak vagy a mihez az író özvegye vagy volt barátai útján jutott. Nem elégszik meg az egyes episodok, vélemények, nézetek felsorolásával, hanem kritikát gyakorol a kritika felett is és így teszi művét első sorban érdekessé. Csak az a kár, hogy nem folytatta kutatásait még szélesebb alapon és nem törekedett összegyűjteni ama leveleket is, melyeket Csiky családjával, írotársaival, színészekkel és kiadóival váltott. Ha ezt megteszi, úgy még több vonással jellemezhetné volna Csikyt, az embert és az író. Ezekben nyilatkozik csak igazán én-je. Ezek árulják el, miként gondolkodott Csiky ama napirenden levő kérdésekről, melyek működését is közelebbről érintették.

De így is sok újat találunk művében, mit eddig még azok, kik Csiky működésével foglalkoztak, nem használtak fel. Már gyermekévei rajzánál szembeötlenek Csiky atyjának emlékiratai, melyekből megismerjük azt a nevelési rendszert is, miben Csiky részesült. S Janovics igen helyesen, nem elégszik meg az atyai tanácsok közlésével, hanem keresi, kutatja, mint változott meg a gyermek lelkülete, mint formálódott át a férfi gondolatvilága.

Figyelmet érdemel az is, mikor az eddig nem is méltatott, Barlanghy Bencze álnév alatt írt regényét: «A vad ember»-t ismerteti, mert ez volt Csikynek első komolyabb lépése a szépirodalom terén. De ha a kúszált mese, unalmas terjengősség és a romanticismus felé való hajlam el is árulja a kezdő író, azért kétségkívüli, hogy a kisvárosi élet némely alakját oly jellemző vonásokkal rajzolja, hogy már itt is felismerhető a genre-alakokban ama virtuózítás, mi a későbbi modern társadalmi drámaíró műveit oly kedvelté tette.

A versíróról is tud Janovics olyat mondani, a mit eddig nem tudtunk. Mert nem tekintve a «Zsenge Mutatványok»-ban megjelent verseket, a «Dalsokor. Füzte és kiadta Verzár Péter» czím alatt is Csiky lappang, ki ezáltal végrehajtó bácsijának akart jövedelmet biztosítani. A legtöbb vers tréfás hangú, de azért, mint a műben közlött «Megnyugvás» című mutatványban is, itt-ott kiérezhető a költői lélek melege.

Kellőleg megvilágítva találjuk Csiky apostasiáját is, mert a temesvári püspöki levéltárból közlött irat feltárja azt, miként gondolkoztak működéséről paptársai. Janovics e fejezetben erősen támadja a papságot és a színész elkeseredése szólal meg fejtegetéseiben, ki több ízben tapasztalhatta, hogy a papság nem kedveli a színház tendenciáit. Az azonban bizonyos, mint ezt Bonnaz püspöknek a Kisfaludy-Társaság ereklyetárában levő, még eddig teljes egészében nem ismert levelével is bizonyítja: hogy Csikyt úgyszólván kényszerítették arra, hogy kivetközzék és a papi pályától megváljon.

Bár nem tehetünk kifogást Janovics fejtegetései ellen, és mint már említettük, a tárgya iránti szeretet mellett is, mindenkor kiemeli az egyes művek, szindarabok, alakok hiányait is, mégis jobb szerettük volna, ha a feldolgozásban más sorrendet követ és nem ragaszkodik a chronologiai tárgyaláshoz. Mert Csiky írói jellemzését csak úgy alkotjuk meg szabatosan, ha egy-egy csoportban, külön fejezetekben méltatjuk drámáit, vígjátékait, regényeit, fordításait és nem szakítjuk meg a kínálóköz fonalat, melynek legombolyítása után önkéntelenül azt a vélemény nyervek, mit Csiky munkásságáról az irodalomtörténet alkotni fog. Janovics az időbeli sorrendet tartotta czélszerűbbnek és így második kötete vége felé már annyiszor emelte ki Csiky drámaírói előnyeit, hogy végre maga is kérdi: «miért esnénk ismétlésekbe? miért dicsérnők újra meg újra Csiky művészetét?» Ha azonban különválasztja a történelmi drámáktól a vígjátékokat, a modern színművektől a bohózatokat és nem törekszik annak kimutatására, hogy mily termékeny volt Csiky egy év alatt s mint követte gyakran a diadalt a bukás, úgy a mű terjedelme mellett a nyolczvanas években írt regényeinek tüzetesebb méltatására is jutott volna hely és ez esetben talán nem tévedt volna el a szerző judiciuma, mikor most azt írja, hogy «kétségtelen, a nyolczvanas évek regényirodalmára jótékonyan hatott Csiky sajátos tehetsége; nem hatott reá a lángelme tehetségeinek egyetemességével, de szerkesztési ügyességével, ötletes találékonyságával és meseszövéseinek virtuózításával tagadhatatlan előnyére vált». Ez a mondás túlzás, minek maga Janovics mond ellent könyve ama helyén, hol elismeri, hogy Csikyt csak a szerkesztők készítették regényírásra és ő maga is azért teljesíti kérésüket, hogy a megélhetés gondját könnyítse: az így készülő regényeknek soha-

sem volt nagy értékük és legkevésbé gyakorolhattak befolyást egy időszak regényirodalmára.

Helytelenítjük a feldolgozásban azt is, hogy Janovics, még mielőtt kimutatta volna Csiky írói működésének sajátosságait, ennek jellemzését nyújtja. Sőt művét azzal vezeti be, hogy mintegy 75 oldalon megrajzolja a magyar dráma fejlődését, tárgyalja Csiky fellépésének jelentőségét és sikerült karakteristikonját adja az írónak, mi által eszünkbe jut a gomb és a kabát históriája, mert oly benyomást nyerünk, mintha e három fejezet különálló egészet képezett volna, mihez utóbb elkészült ez a két kötetre terjedő biographia. De ha a sorrendet nem is találjuk helyesnek, viszont el kell ismernünk, hogy Janovics e három fejezetben éles körvonalakban, találó megjegyzésekkel, önálló fejtegetésekkel igazolja, hogy feladatának tudatában meg tudja jelölni azt a helyet, mi Csiky a magyar drámairodalom történetében megilleti.

Nem fogadjuk el azonban Janovicsnak két ízben is általánosságban odavetett nézetét, mely szerint Csiky az angol drámából nyerte azt a művészetet, mivel utóbb elragadta a magyar közönséget. Kétségkívül, Shakespeare magyarázója, Taine «Angol irodalomtörténet»-nek és több angol vígjáték fordítója elmerült az angol színészet és dráma tanulmányozásába, de az episod-alakok színdús megfestését, a scenirozás, a felépítés gyakran meglepő művészetét mi egyébre vezetjük vissza s azt hisszük, sikerül is ezt megokolnunk.

Csiky eszmevilágának megítélésénél ugyanis igen lényeges, hogy ott nőtt fel a papnövelde falai közt. Mikor azonban a mesedramák hatása alatt írt első kísérletei után szabadabb levegőre vágyik, a pap, ki eddig csak a négy fal közül nézte, bírálta a világot, egyszerre ott terem a modernség hazájában: Párisba utazik és megismeri az életet rideg valóságában. De lelki világát undorral tölti el Zola erős realismusa és egyedül a karakteristikus alakok emlékéét őrzi meg és ezeknek kaleidoskopszerű bemutatására törekszik már a párisi útja után azonnal megírt «Proletárok»-ban. Azok a pompás episod-alakok tehát első sorban franciaországi útjának impressiói alatt jegezedtek ki Csiky lelkében, ki mint pap különben is más szemmel nézte a körülötte nyüzsgő tömeget és sok visszás vonást fedezett fel gyarló embertársaiban. A párisi élet e mellett összehasonlításokra is készíti és csakhamar megtalálja azt, a mi a még nálunk alig eszmélő társadalmi mozgalmainkban ferdeségre vall. Gombostűhegyre szúrja kipéczézett alakjait és ezeknek együttes összehasonlítása annyira tetszik lelkének, hogy idők során is csak színeiket változtatja és megfélekedzik arról, hogy a közönség végre egyebet is vár, mint a már elkoptatott színek felfrissítését és nem elégséges a Ferrier Paul, Sardou, Augier darabjaiból ellesett alakok, eszmék hazai mezbe való átöltöztetése, hanem mindig új és új légmentie,

mi által új alakok és új eszmék is kerülnek felszínre. Ez a gyakori ismétlés az oka annak is, hogy utóbb miért fogadta darabjait a kritika oly kiméretlen támadásokkal és miért volt tizenöt év alatt Csikynek oly gyakran része a bukásban. Ha tesz is kísérleteket a nagystíliú drámák terén, ez sohasem sikerül és ép úgy, mint vígjátékainál, színműveinél is kimutatható az idegen hatás. Hiszen «Spartacus»-ra is ráolvasták Shakespeare utánzását és a «Vasember»-ről is kimutatta a kritika, hogy mennyi rokonvonás van benne Sophokles Antigonéjával. Sőt ha az összehasonlító irodalomtörténet majd tüzetes bírálat alá veszi Csiky eszmekörét és a világirodalomban megkeresi mindazokat az alakokat, melyek Csiky inspirálták, úgy kétségkívül lesz, hogy az irodalomtörténetnek sem lesz oly sok magasztaló szava, ép úgy, mint a mai közönség ízlése is már más, mint a múlt század nyolczvanas éveinek közönségéé volt. Tehát alig tíz évvel Csiky halála után a megváltozott korszellem már nem lelkesedik annyira az íróért és a modern magyar drámairodalom még mindig várja igaz mesterét, ki a mai társadalom élethű rajzát viszi majd a színpadra. Janovics is érzi ennek igazságát, mert ott, hol az egyes színműveket bírálja, a sok dicséretes mellett kimutatja a drámák, vígjátékok gyöngéit is és fejtegetéseiből gyakran kiérzi az olvasó, hogy a sok mesteri rajz közé gyakran oly vonás is került, a mely lerontotta a contourok szabatoságát és aláásta a tökéletesnek látszó mű hatását. Különösen nagy hibája Csiky műveinek, hogy az első felvonásra pazarolta legtöbb erejét, s nem is egy ízben ezekben oly kerek egészet nyújt, hogy már a többi felvonás csak laza szálakkal hozzá fűzött erőszakos toldásoknak látszik. Máskor pedig jókedve ragadja el és mit könnyen megtartott volna a jellemvígjáték keretében, azt prédául dobja azoknak a sokszor agyon dicsért episodalakoknak, mi által a helyes expositio mellett is bohózzattá válik szindarabja. Csikyben tehát, daczára a francziáktól eltanult virtuózitással alkalmazott technikájának, hiányzik az önállóan alkotó, nagy tehetségre valló és csak lángész tulajdonát képező művésziesen teremtő erő.

Tagadhatatlan azonban, hogy Csiky hatott a korabeli drámaírókra és ezt a hatást érdekes lett volna röviden, jellemző vonásokkal kimutatni. Így külön fejezetet érdemelt volna a dramaturg, a színi-iskolai tanár, az aesthetikus, a Kisfaludy-társasági titkár, az egyháztörténeti író, mikről Janovics csak néhány szóval emlékszik meg, holott Csiky munkássága ép úgy figyelmet érdemel akkor, midőn az egyházjog tanára, mint utóbb, mikor agilis tevékenységet fejt ki a Nemzeti Színház és a Kisfaludy-Társaság körül, vagy mikor Shakespeare-t magyarázza. Sok oly momentumot talált volna Janovics ezeknek fejtegetésénél, a mi különben is becses művét még érdekesebbé és Csiky írói működésének jellemrajzát még teljesebbé tette volna. S ha már e jelesen megírt életrajz apró

hiányait soroljuk fel, említsük meg, hogy kár volt Csiky különböző fordításaival oly röviden végezni, mert a választott darabok ízlését is igazolják és kétségtávol ezt befolyásolták is. Egyedül Sophokles és Plautus fordításairól ír bővebben, de itt is csak ama bírálatok ismertetője, melyek annak idején ezekről a «Philologiai Közlöny»-ben megjelentek.

Stílusa itt-ott nagyon bőbeszédű, másutt nem eléggé jellemző, a mint a mai idegemberről is olvastunk már találóbb leírást, mint ezt: «megismerjük legelrejtettebb gondolatait s látjuk, mint rángatóznak idegszájai; látjuk az egyént, a mint jár, mozog, iszik, veszekszik; halljuk hangjának kellemetlen rikácsolását, látjuk soványságát, testének kiálló csontjait». Ép így kifogásoljuk helytelen helyesírását, mert ha már az idegen szavakat kiejtésük szerint írja, akkor ebben is következetesnek kell lennie. Janovics azonban többször nem ügyel erre, továbbá itt-ott a mondat szerkezete is értelmetlen.

De mindez keveset von le a mű értékéből. Ha fel is tártuk, hogy mit szerettünk volna még olvasni e magvas, jól írt két kötetben, ha utaltunk is a mű néhány hibájára, ezt annál is inkább tehetjük, mert e kritikai megjegyzéseket Janovics műve, a színész-író tudásának e próbaköve, bátran kiállja.

NAMÉNYI LAJOS.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Incerti scriptoris Byzantini sæc. X. liber De re militari, recensuit *Rudolphus Vári*, Budensis. Lipsiæ 1901, XII+90 l. 8-r. (Bibliotheca Scriptorum Græcorum et Romanorum Teubneriana.) Ara 2 Mka 40 f.

I.

A Váritól a fenti cím alatt kiadott iratot első ízben *Martin* adta közre a párisi «Notices et extraits» 36. kötetében 1898-ban. A kiváló francia hellenista, *Graux* († 1882) sokat foglalkozott ez irat szövegével s kiadni is készült, mely célra hat kéziratot vetett össze, három párisit, egy bázelit s két spanyol kéziratot, úgy mint egy Escorialensist s egyet a madridi nemzeti könyvtárból. Az Escorialensist *Graux* a X. századba tette, s ennek olvasásaira helyezte a fősúlyt.*) Halála után tanítványa

*) Az Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France pour l'année 1875-ben *Graux* francia fordítás kíséretében már kiadott három fejezetet belőle, a XIII., XV. és XVIII-at.

Martin vette kezébe a művet s úgy adta ki a szöveget, a mint mestere frott hagyatéka közt lelte. Rövidre fogott előszava is Graux följegyzései alapján készült s rövid észrevételeket tartalmaz a használt kéziratokra vonatkozólag, általános nézeteket a névtelen szerző személyét illetőleg. Tartalmát nézve iratunk közel áll a *De velitatione bellica* czímen idézni szokott tractatushoz, mely Nicephorus Phocas császár neve alatt jár, s melyet az érdemes Hase adott ki a byzantiumi írók bonni corpusában. Hase kéziratai egyikében a *De velit. bell. cz.* iratot 30 fejezettel megtoldva látta, de e fejezetekből előszavában csak a címeket közli. Szándéka külön kiadni ezt a 30 fejezetet, melyekben önálló művet ismert fel, valóságosan maradt. Csak Grauxnak, ki két fejezettel megtoldotta, köszönjük ezt az érdekes iratot s olvasható jó szövegét. Grauxnak nem volt módjában a Palatinust, melyben Hase az iratot olvasta, megtekintenie, s főleg az Escorialensisre támaszkodott. Mivel a kézirati hagyomány a két munkát szoros összefüggésben juttatja ránk, s a Palatinusban még egyesítve vannak, közelálló gondolat volt egy és ugyanannak a szerzőnek tulajdonítani, vagy legalább mindkettő keletkezését Nicephorus Phocas császár kezdeményezésére vezetni vissza. Ezt tartotta Graux s vele Martin (préface, 10. l.). Czimét az iratnak Graux az I. fejezet czíméből kölcsönözte: *περι καταστάσεως ἀπλήκτου* — *De castrametatione*. Ez a czímzés nem talál, mert általában az irat tartalmával összhangzásba nem hozható: a táborütés csak egyike ama számos speciális kérdéseknek, melyek a szerzőt foglalkoztatják. De meg kell jegyezni, hogy Grauxnak, noha nem tudta, a czímkérdés eme megoldásában híres elődei voltak, *Meursius* t. i. és *Du Cange*. Mindketten ismerték az iratot, mindkettő épen a Grauxtól választott czím alatt egész sereg citatumot közöl. Így *Meursius* (Lugduni-Batavorum 1614-ben megjelent) *Glossarium Græco-barbarum*ában p. 9—10. s. v. *Ἀδνούμιον. Ἀδνομιάζειν. Ἀδνομισαστής* ezeket idézi:

1. τὰ ἡμερέσια (ἀδνούμια) καθὼς ἔθος ἦν τοῖς παλαιοῖς χρῆ γίνεσθαι. καὶ ἕναστον τῶν μικρῶν ἀρχόντων τῶν ἰππέων τε καὶ πεζῶν τὸν ὑπ' αὐτὸν λαὸν καθ' ἑκάστην βλεπέτωσαν = C. II. p. 19₁₁₋₁₃. Gr., p. 9₈₋₁₁ V.

2. τὰ δὲ καθολικὰ ἀδνούμια οὐκ ἐλαχίστη μοῖρα πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σύστασιν τοῦ παντὸς εἰσὶ στρατεύματος, καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν παλαιῶν στρατηγῶν. οὐ μετρίως γὰρ καὶ αὐτοὶ τῶν τοιοῦτων ἀδνομιῶν ἐφρόντιζον. = C. XXIX. p. 56₁₋₃ Gr., p. 49₂₂₋₅₀ V.

3. ἔξιστι τοίνυν πρὸ τοῦ τῆς πολεμίας ἐπιβῆναι γῆς ἅπαν ἀδνομιάζειν τὸ στρατεύμα δι' οἰκείων καὶ πιστῶν ἀνθρώπων τοῦ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως, ὅπως γνωσθῶσιν ὅσοι μὲν πρὸς τὸ ταξιθεῦσαι σύνεισιν τῇ ἁγίᾳ αὐτοῦ βασιλείᾳ, ὅσοι δὲ ὑπελείφθησαν οἴκοι, ὅσοι δὲ καὶ ἔφυγον, πρὸς τούτου καὶ τινας μὲν ἐν ἀληθείᾳ δι' ἀσθένειαν ὑπελείφθησαν,

τίνες δὲ καὶ τεθνήκασιν. καὶ τινες καλῶς τοὺς τε ἵππους καὶ τὰς πολεμικὰς πανοπλίας κέκτηνται. U. o. 56. l. 3-10 Gr., 50. l. 2-10 V.

P. 39. s. v. Ἀπληχεύειν:

4. κατὰ τὸ βόρειον μέρος ὁ τῆς μεγάλης ἑταιρείας, ὁ λογοθέτης καὶ ὁ ἀσηκρηῆτις καὶ οἱ ὑπ' αὐτοὺς τεταγμένοι ἀπληκεύεωσαν = C. I. 17. l. 7-9 Gr., 6. l. 5-8 V.

5. δέον ἐστὶ καὶ εἰς τὰ ἔτερα τρία μέρη τοῦ βασιλικῷ ἀπλήκτου ἔνδον μὲν τῶν δημοσίων ὁδῶν τὰς ἑταιρείας ἀπληχεύειν = C. I. 18. l. 9-11 Gr., 7. l. 16-17 V.

P. 257. s. v. Κόμησις:

6. Ἐν ταύταις οὖν ταῖς δυσὶν ὁδοῖς πρὸς τὰ ἔνδον χεῖλη κόμησις οἱ παραβανδῆται τὰς σκιγὰς κατὰ τὸ εὐθὺ τῶν ὁδῶν ἰστάσθωσαν = C. I. 18. l. 2-4 Gr., 6. l. 5-8 V.

P. 240. s. v. Κερκιτεύειν:

7. Ἐγέτωσαν δὲ καὶ ἀρχηγὸς τῶν χρησίμων, ἵνα καὶ παρ' αὐτῶν δεόντως αἰ βίγλαι τὰς στάσεις λαμβάνωσι καὶ κερκιτεύωνται = C. IV. 21. l. 21-22 Gr., 12. l. 13-15 V.

P. 549. s. v. Ταξιθεύειν:

Ὅπως γνωσθῶσιν ὅσοι μὲν πρὸς τὸ ταξιθεῦσαι σύνεισιν τῇ ἀρίστῃ αὐτοῦ βασιλείᾳ = C. XXIX. 56. l. 6-7 Gr., 50. l. 5-6 V.)*

Du Cange-nál ez idézetek a *χόρτη*, *βάνδον*, *παραβανδῆται*, *ταξιαρχος*, *στάξα*, *ταξιθεύειν* szók alatt fordulnak elő; pusztá czímét az iratnak s. v. *ἀπληχεύειν* és *χοῦρσον* említi. Ha tehát a XVII. század két nagy hellenistája a művet ismerte és használta, az valami tökéletesen új felfedezésnek nem tekinthető, noha *Martin* szerint a felfedezés érdeme mesterét illeti.

II.

Vári magától jött rá és Grauxtól függetlenül arra a gondolatra, hogy a névtelen író munkáját kiadja. Midőn az 1891—94. években a m. tud. Akadémia megbízásából Leo császár Taktikájának kéziratait átvizsgálta, erre az érdekes műre is rábukkant s később, két évvel a Graux-

*) E nyolcz idézetten kívül s. v. *Σαγμοσέλιον*, *στάξα*, *Τασιναρία* még 4-re akadtam, melyek nem a mi iratunkból valók, hanem a *De vel. bell.* cz.-ból, t. i. a XVI. f. 226. l. 14—16, IX. f. 202. l. 8—10, II. fej. 189. l. 3—4, a VII. fej. 196. l. 9—10. sorai (utóbbi helyen *Meursius* a τὰ συνάκια olv.-t említi, melyet emendál). Hozzáteszem, hogy *Meursius* fejezetek megjelölése nélkül idéz a *De castrametatione* cz. iratból, holott a *De velit. bell.* cz.-ból megjelöli a fejezeteket, ha nem is épen pontosan. Így a 9. l.-on IV. fej.-t említi I. helyett, a 482. l.-on XII. fej.-et IX. helyett.

Martin-féle kiadás megjelenése előtt módot talált a szövegnek két régi római kódexből való lemásolására. E két kézirat azután hét másik kézirat felhasználása járult. A Grauxtól használt kódexek közül Vári csupán egyet, t. i. a bázeli kódexet vetette az egész szövegre vonatkozólag új összehasonlításnak alá, és csak a munka elejére vonatkozólag az Escorialensist. Így sokkalta nagyobb kézirati anyaggal rendelkezett s önállóan járhatott el. Az Escorialensis és a Basileensis összevetésekor azt a tapasztalatot tette, hogy Graux collatioi nem pontosak s a tényállást sok helyen nem adják vissza a valóságnak megfelelően. Bizhatunk abban, hogy a kézirati hagyománynak a legnagyobb pontossággal járt utána, de sajnos, nem volt abban a helyzetben, azt teljes egészében közölni, minthogy kiadása a kis Bibliotheca Teubnerianá-ban jelent meg. Szövegét két római kódex olvasására alapítja, egy Vaticanusra és egy Barberinianusra, melyeket a XI. századba tesz (miként az Escorialensist is). E két kódex szerinte egymástól függetlenül megy vissza az archetypusra; az Escorialensis ellenben fiatalabb náluknál s a Vaticanusból származik le, miként egy másik későbbi (defectus) Vaticanus is. Ebből a két kéziratból származik le valamennyi többi, eddig ismeretessé lett kézirat, számszerint 14 (L. Præfatio p. XX.).

A mi a mű szerzősége kérdését illeti, Vári ugyanazon az állásponton áll, mint Martin, sőt egy lépéssel még tovább megy, a menyiben a szerző nevére vonatkozólag is ad gyanításának kifejezést. Ő azt találja, hogy bizonyos belső rokonság és stílusbeli hasonlatosság van a mi iratunk és a De velit. bellica cz. értekezés között s fölteszi, hogy mindkét mű Nicephorus Phocas császár rendeletére íratott; a kéziratokban tényleg együttesen fordulnak elő (sőt a Palatinusban — mint látuk — egybeforrasztva). A konstantinápolyi régi serail egyik kézírata egy följegyzést őrzött meg számunkra, mely egy bizonyos *Νικηφόρος μάγιστρος ὁ Θύρανός*-t említ, mint hadi írók gyűjtőjét (*Hermes*, 1887. évf. 225. l.). *Papadopoulos Kerameus* nem régiben e férfiú politikai és irodalmi tevékenységéről közölt egyet-mást (*Byz. Zschr.* 1899, 66. l.): fia volt *Λέων* palotaőrnek, *βέστης* Nicephorus Phocas alatt, s *Ἰωάννης Τζιμισχῆς* és *Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος* idejében bizonyos szerepet játszott. Vári már most azt hiszi, hogy éppen ez a Nicephorus még Nicephorus császár életében és rendeletére szerzette szóbanforgó iratunkat, a császár halála után pedig a De velit. bell. cz. tractatust (Præf. p. XXI.). Nézetem szerint a szerzőség kérdésének ilyen értelemben való eldöntése nem állja meg egészen a helyét. Kételyeimet lejjebb fogom kifejteni.

A szöveget a kéziratok egészben véve igen jól hagyták reánk. Helyesírási s egyéb hibák, kihagyásai a névelőnek s a kötőszóknak nem öltenek akkora mérvet, hogy az egyes mondatok értelme iránt valahol

kétség merülhetne fel. *Graux* a szöveget alaposan általnézte, s tőle ez egészben véve kielégítő simítást kapott. A sokkal gazdagabb kézirati anyag, melyre *Vári* collatiói révén szert tett, arra képesítette, hogy a szöveget orthographikus és grammatikai tekintetben a legnagyobb biztossággal helyreállítsa. A legtöbb javítást, melyet *Graux* tett, *Vári* megtartotta s jegyzetben felsorolta. De azért elegendő számmal vannak helyek, melyeken *Graux*-t nem követi s a javítás és betoldás terén meszszebb megy, mint a hogy *Graux* megengedte magának. Messze vezetne itt mindeme helyeket felsorolni, s én itt csak néhányára akarok kitérni.

Cap. I. 3. l. 18–20: τῶν ταξιαρχῶν φλάμουλα-t olvas *Vári*; *Graux* ταξιάρχων-t. A kézirati hagyomány ταξιαρχῶν. Megvallom, hogy én ταξιάρχων-nak adok elsőseget, mert a zászló a byzantiumi hadseregben mindig a parancsnok járuléka, az a személyéhez kötött jel, mely őt alantacaival észrevéteti s a harcztéren a rend helyreállítása céljából jó szolgálatokat tesz. Ezt Mauricius Stratégikáiból következtethetni, I. cap. 2. (p. 25. *Scheffer*), s a mi szerzőnk épen ilyen összefüggésben használja a τοῦ ταξιάρχου τὸ φλάμουλον kifejezést (3. l. 15. sor). A kéziratokban ott is ταξιαρχῶν áll, hol a ταξιάρχων javítás okvetetlenül szükséges, így Cap. III. 10. l. 12. sorában (igaz, hogy itt *Graux* ταξιαρχῶν-t olvasott). — Hasonlóképen úgy tetszik nekem, hogy nincs *Várinak* igaza, midőn a XV. fej. 26. l.-ja 15. sorában πάσχοι-t olvas πάσχει helyett, melyen *Graux* nem talált kivetni valót. Igaz, hogy feljebb (a 12. sorban) az ἐξανύσειεν optativus áll, de nem szükséges, hogy az illető mondat az előzőtől függjön. — Nem tartom szükségesnek a ποιεῖ conjecturát (a XXVIII. fej. 49. l.-ja 16. sorában) a ránk hagyott πείθει vagy πᾶθει helyett, minthogy πείθει mellett is tökéletesen ugyanazt az értelmet kapjuk, s a szövegromlás meg nem magyarázható. — Abban sem látok okot, hogy a hagyományozott s *Graux*tól nem kifogásolt καταβλάψουσι indicativust (az I. fej. 3. l.-ja 3. sorában) καταβλάψουσι-ra javítsuk s nem kételkedem, hogy a szerző itt ἴσως-t ind.-szal használhatta. — A kötőszavak és a névelő betoldásában *Vári* igen szabadon jár el, vajjon alappal-e, más kérdés s én nem akarom az összes helyeket felsorolni. Néhol úgy látom, hogy nincs igaza, mint p. o. a XXIX. fej. 51. l.-ja 8. sorában, — [τὴν] αἰχμαλωσίαν. A hagyomány: ἐργάζονται τὴν ἀπόλειαν καὶ αἰχμαλωσίαν s nem szükséges, hogy kijavítsuk. Ép úgy nem látok okot az ἤρουν particula betoldására a XX. fej. 36. l.-ja 15. sorában s még kevésbé a βούλεσθαι inf.-éra, lévén a szöveg eme szó nélkül is teljesen világos és érthető. Igaz, ezek a betoldások mind ékalakú zárójelekkel vannak feltüntetve. — Az interpunctiót illetőleg *Vári* többnyire *Graux*-val egyetért; nem helyeselhetem azonban, midőn a XIV. fej. 25. l.-ja 22. sorában ἀφ' οὗ előtt vesszőt tesz a *Graux*-nál lévő pont helyett. De ezek csekélységek s mi hálásan elismerjük azt a nagy fáradságot, melyet

Vári a szövegnek jobban és könnyebben való megérthetése tekintetében végzett. Csak egy dolgot illetőleg kell rosszalnunk eljárását. Valamennyi fejezet között az első az, mely legnehezebben érthető. Ezt az irat szerzője maga is érezte s azért több ízben a mellékelt rajzokra utalt (ὡς ὀηλοῖ τὸ τοῦ ἀπλήκτου διάγραμμα, 8. l. 17. sor). A Grauxtól használt kéziratok közül csak a bázeli kódexben van rajz; *Vári* megjegyzi, hogy két legjobb kézírata, a Vaticanus és a Barberinianus több rajzot nyújt mindamellett nem tartotta szükségesnek reprodukálni azokat. Hála *Bernouilli* úr szívességének Bazelben és *Hülse*nének Rómában módomban volt másolatokat kapni e rajzokról s vele némely dolgot, mit meg nem érthettem, tisztábban voltam képes látni. De be kell vallanom, hogy a byzantiumi tábor elrendezésében egy és más így sem világó előttem, mivel a diagrammák csak schematicusan szemléltetik a dolgot és semmikép sem nyújtják mindazt, a miről a szövegben szó van. Ennek daczára mégis tökéletesen meg vagyok győződve arról, hogy az első fejezet szövege csonkíthatatlanul jutott reánk s hogy ennél fogva nincs jogunk *Várral* a 3. lapon lacunát föltételezni. Kihagyásnak a föltevése egyértelmű volna azzal a vallomással, hogy a szerző tömör kifejezésmódja nekünk minden pontjában már nem oly érthető, mint a korabeli olvasóinak. A kifejezésmódnak ez a rövidege oka annak, ha nem vagyunk képesek a mi Anonymusunk adatai értelmében a X. századbéli byzantiumi tábor elrendezését egészen pontosan elképzelni s tervét úgy megrajzolni, a mint pl. Hyginus alapján a rómaiét tudjuk. Ezt maga *Vári* is aláírja, midőn a VI. fej., 14. l. 2. sorában ezt olvassa: καὶ διδόναι τῶν μὲν βασιλικῶ ἀπλήκτων ὀργωνῶς διακοσίας δεκαεὶς κατὰ τε εἶδος καὶ μῆκος ὁμοίως καὶ τοῖς λοιποῖς τέσσαρσι μέρεσι τὸν αὐτὸν ἀποδοῦναι ἀριθμὸν. — δεκαεὶς helyett *Graux*nál σφς' áll, tehát 296. Ezt a Grauxtól való eltérést *Vári* nem jegyezte fel, de azért δεκαεὶς csak nem a kéziratok egyértelmű olvasása. De vajjon a helyes olvasás-e? Minthogy itt a táborhelynek öt egyenlő részre való felosztásáról van szó s az egész terület 700 quadrát, a *Graux*nál előforduló szám közelebb jár a valósághoz, mint a *Várrinál* lévő 216-os szám. De ha a δεκαεὶς olvasás eredeti s *Graux* indicatiója régi conjecturán alapszik, úgy a dolgot még kevésbbé világosan látom. Ezt a kérdést nem vagyok képes eldönteni s megvallom, épen az I. és a VI. fejezetet, melyben a tábor elrendezése van leírva, egészen nem értem. De azt látom ebből a δεκαεὶς-ből, hogy a tisztelt kiadó ebben a tekintetben rajtam nem tud segíteni.

III.

Lássuk a mű tartalmát! — Ránk czím és bevezetés nélkül jutott Mivelhogy azonban kellő befejezése van, joggal föl kell tennünk, hogy

valamikor volt bevezetése is, melyben a szerző művének célját is előadta. Elmaradását bizonyára úgy magyarázhatjuk, hogy az irat a kéziratokban, melyek megőrizték, más hasonlókkal került össze. A *Martintól* elfogadott *Περὶ καταστάσεως ἀπλήχτου* cím, melylyel már Meursius beérte, az I. fejezet felírásából van kölcsönözve s nem az irat egész tartalmát öleli fel, legföljebb az első 9 fejezethez illik, melyek közül az I. II. V. és VI. azokat az elveket foglalja magában, melyek a tábornak egy harcra induló normális állományú sereg számára való felállításakor alkalmazást nyernek, míg a III. és IV. fejezetekben az előrsi szolgálatról van szó. Folytatólag a VII. fejezetben utasításokat találunk, minő esetekben kell a harcra vonuló sereget ketté osztani s két táborban elhelyezni, a VIII. fejezetben megjegyzéseket a háborúba menő seregben lévő lovasság normális létszámára vonatkozólag, végre a IX. fejezetben utasítást a táborozó sereg indítására nézve.

A X—XX. fejezetek külön szakaszt alkotnak s az ellenséges földön való hadjáratra vonatkoznak. Minekutána a szerző a X. fejezetben az egyes seregrészeknek menetelés közben történő elhelyezkedéséről szólott, s a XI. és XII. fejezetekben a sereg ellen intézhető esetleges támadásról beszélt, folytatólag cap. XIV-ben a seregrészeknek elhelyezkedéséről szorosan, hídon vagy gázlón át történő menetelés alkalmával, cap. XIX-ben egy ellenségtől meg nem szállott, cap. XX-ban a megszállott hegyszoroson való áthatolásról szól. Közben gyakorlati tanácsokat osztogat külön felvethető kérdésekre vonatkozólag: a XIII. fejezetben óvó rendszabályokat ad arra az esetre, ha a sereg területen vonul keresztül, mely víz nélkül szűkölködik, a XV-ben azt a kárt fejtegeti, ha renyhe hadnépet visz a hadvezér magával háborúba, a XVI-ban és XVII-ben, hogy fölösleges dolog fényűzést kifejteni fegyverekben, ill. parancsnoki sátrakban, a XVIII. fejezetben a csapatvezetőkéről és kémekről értekezik.

A XXI. fejezettel új szakasz kezdődik: hogyan kell az ellenség erődített városait megszállani? De ezt a kérdést csak a XXI. XXVI. és XXVII. fejezetekben tárgyalja a szerző közvetlenül, míg a XXII. XXIII. és XXIV. fejezetekben arra terjeszkedik ki, hogyan kell ellenséges földön élelmet szerezni s védekezni az ellenség támadásai ellen. A XXV. fejezetben kifejti, hogyan kell az ellenség táborát éjnek idején megtámadni?

A XXVIII., XXIX. és XXX. fejezetekben csapatszenlére és csapatkiképzésre vonatkozólag ad fejtegetéseket, a XXXI. fejezet a hátvédben (*σάξα*) való szolgálatra nézve foglal magában különös észrevételeket, a XXXII. aztán előírja, hogy a hadi szolgálat (*δουλεία*) bármely nemében minden egyes napra írott rendeletek bocsátandók ki s legvégül okát adja, miért nem terjeszkedik ki a csatározó hadjáratok (*κοῦρσα*) fejtegetésére.

Ime a munka tartalma! A szerző szigorúan ragaszkodik tárgyilagos

előadásához, sohasem válik terjengőssé, kerül hiábavaló fejtegetéseket, tartózkodik előadásában mindennemű színezéstől, sőt ilyesmire még csak nem is gondol. Van úgy látszik irodalmi műveltsége, de csak egy ízben (XVI. fej., 27. l.) ad «a hellének és rómaiak történelmi könyveivel egybehangzó» ítéletének kifejezést, hogy igazolja abbéli nézetét, mily káros dolog, ha a hadsereg fényűző. Másik alkalommal (XXVIII. fej. 48. l.) mellesleg megemlékezik ama fényes diadalokról, melyeket a görögök kis, de jól begyakorlott seregekkel arattak volt. A szerző első sorban katona-ember s arról beszél, mit tapasztalásból tud. E tekintetben a *De velitatione bellica* című irat szerzőjéhez közel áll s vele együtt élesen különbözik császári elődjétől, Bölcsetől, a hadtani kérdéseknek irodalmilag való fejtegetése mezején. Míg t. i. emez mindenütt, a hol szerét ejtheti, irodalmi forrásokhoz tartja magát s azokat szó szerint kiírja, legfőképen Maurikios *Strategicon*-át, a nélkül, hogy megnevezné forrását, a másik kettő csak azt adja elő, a miről neki magának van tudomása, mit maga látott s a gyakorlatban maga is alkalmazott. Igaz, szerzőnk a táborépítést és sereghelyezkedést illetőleg sok esetben ugyanazt nyújtja, a mit Maurikios, de az anyagot nem az irodalom tárházából kölcsönzi, hanem az életből meríti, s ha helylyel-közzel Maurikiossal egybehangzó az állításai, úgy ez a byzantiumi sereg és hadakozása-módja élő hagyományáról tesz tanúságot, mely hadszervezet nem egy sajtóságot őrzött meg a VI. századból, sőt még a korábbi időszakból is.

Már most a byzantiumi hadügy és hadi élet minő képét tárja elénk az irat?

A szerző a sereget ellenséges területen levőnek képzei, folytonos mozgásban, egyrészt ellenséges hadtesteket fürkészve, másrészt erődített pontokat támadva és megszállva. Fejtegetéseinek általános érvényű elmélet jellegét iparkodik adni, a mennyiben a birodalom nyugati határának a sajátosságait ép úgy, mint a keletiét egyformán veszi figyelembe. Így a XXI. fejezetben, a 38. lapon az arabokkal viselendő háborúnak s a bolgárokkal való összetűzésnek sikeres föltételeit állítja egymással szembe és kiemeli a X. fejezetben azokat a közös vonásokat, melyek arabokat és turkokat (= magyarokat) a hátvéd ellen intézett támadásaiknál jellemzik. Az ő szemében azonban a főellenség a bolgárok, s a harcsterület, mely tulajdonképen mindig szemé előtt lebeg, Bolgárország hegyvidéke. A bolgár hegyszorosokat közvetlen tapasztalásból ösméri, *ὄλωδες* és *δύσβατοι*-oknak nevezi (XV. fej., 26. l.), tudja, hogy az utak Bolgárországban általában rosszak (*ὁδοὶ στενότιγα πολλὴν ἔχουσαι*, u. o.), hogy a szükségletek beszerzése ebben az országban kevés sikerrel biztat s főleg árpában van hiány (*ἔνδεια πάντη τῶν ἀναγκαίων ἐστίν, ἐξαιρέτως δὲ τῆς κριθῆς*, — XXI. fej. 38. l.); a mi ezt illeti, nehezebb

egy háború a bolgárokkal, mint az arabokkal. A birodalom nyugati határára mutat az a körülmény is, hogy a hadjárat, mely a szerzőnek szeme előtt lebeg, támadó hadjárat: az ellenség ugyan a fegyvert még le nem tette s történetesen még egy támadásra vetemedhetik, de ereje már megtörött, s csak nehezen küzd az ötet szorongató túlhatalom ellen. A mi a hadjáratot illeti, az, mint már mondtam, ellenséges területen megy végbe.

Egészen más a kép a De velitatione bellica című iratban. Daczára Niképhoros Phókas császárnak az arabokkal szemben kivívott fényes diadalainak, a háború a műben, mely neve alatt jár, nem támadó, hanem védelmi háború jellegét viseli magán. Az arabok támadnak, a császári csapatok védik magukat. Ez a tősgyökeres ellentét — hogy egyéb helyekről itt szó se' legyen, — mindkét irat XXI. fejezetében is kidomborúl. A De velit. bell. cz. iratban a fejezet címe *περὶ πολιορκίας κάστρου*, a másikban csak *περὶ πολιορκίας*. Míg az előbbiben a szerző a *στρατηγός*-t arra oktatja, hogyan lehet a támadó ellenséget visszatartani s végül megszalasztani, a mi iratunkban a császár az ellenséges város elé száll, körülzárolja elsáncolt táborral s átadásra kényszeríti. *)

Általában a császárnak a hadi műveletekben való közvetlen részvételét iratunk mindenhol föltételezi. A harcza vonuló sereget mindenkor az ő vezérlete alatt állónak gondolja. Sátra (*χόρη*) a tábor közép-pontja, a körül sorakoznak a főtisztek s a gárda sátrai. Mindennemű parancs a császártól indul ki, minden műveletre ő adja meg az iniciatívát, ő jelen van mindenütt, még az ellenség ellen intézett éjszakai támadás alkalmával is (XXV. fej.). Így tehát csupa oly tanácsot tartalmaz a mű, melyekkel egy szolgálati állományon kívül levő tapasztalt tábornok császári urának szolgálni szokott. A mit a császárnak tennie kell, azt mind parancsoló alakban fejezi ki. Ime néhány példa: *Ἡ δὲ τοῦ βασι-*

*) Ugyanezt a különbséget vesszük észre az éjszakai harc leírásában is: De velit. bell. XXIV. és De castr. XXV. Míg az előbbi iratban a *στρατηγός* kénytelen éjjel támadni, mert az ellenség a római sereg közelében ütött éjnek idejére tábor, mikkel kapcsolatosan a szerző gyalogság alkalmazását írja elő s ide vonatkozólag pontos utasításokat ad, — a mi iratunkban maga a császár, fővezér minőségében indul meg a táborból, hogy virradatkor az ellenséget megtámadja, kinek közelségéről tudomást szerzett. A támadást fölös számú lovasság intézze, melyet lovasított gyalogság tartozik követni. Bolgárországra való utalást abban is láthatnánk, hogy a szerző lehetőknek tartja, hogy a vereséget szenvedett ellenséges seregben *ἄρχηγοὶ τοῦ ἔθνους* is vannak. Ebben az esetben az ellenség teljes megsemmisítését javasolja. — A bolgár bojárokra vonatkozólag v. ö. *Vasuljevskij* Egy XI. sz.-beli byzantiumi főrend tanácsadásai és rajzolatai. Pétervár, 1881 p. 35. és passim (oroszul).

λέως παρατάξεις ἐκτὸς τούτων ἔστω χιλίους ἔχουσα, ἵνα τοῖς πονοῦσι μέρεσιν ἐν ταῖς μάχαις αὐτὸς ἐκ τῆς ἰδίας ἀποστέλλων παρατάξεως ἐπιβοηθῇ. Τοῦάββα: *Εἰ δὲ καὶ ἔτι εἰς ἐλάττονα ἀριθμὸν τὸ ἱππικὸν ἀπαρτίζεται στράτευμα, οὐ δεῖ βασιλέα μετὰ τοσοῦτου ὀλιγοστοῦ πλήθους ἐκστρατεῦν* (cap. VIII, p. 17. 18.). — *Καὶ εἰ μὲν ὑποψία πολεμίων οὐκ ἔστιν, ἐκεῖσε προσμενάτω φόβου δὲ τοιοῦτου ἐπηρητημένου ὑποστρέφας τῷ στρατοπέδῳ ὑπαντησάτω, ὁ [δὲ] βασιλεὺς ἡμῶν ὁ ἄγιος τῆς πολεμίας ἐπιβῆς ἐν τάξει ὁδοιπορεῖτω, καθὼς ἐξεθέμεθα. ἤνικα δὲ τῇ πολιορκεῖσθαι μελλούσῃ πόλει πλησιάσει, ὡς ἀπὸ διαστήματος ἕξ μιλίων ταύτης ἀπληκευέτω* stb. (cap. XXI, p. 38. 39.), vagy: *ὁ βασιλεὺς ἀναλαβόμενός τε καὶ πεζοὺς ἀκονιστῆς καὶ τοξότας καὶ τινὰς τῶν ὀπλιτῶν ἔχοντας ἄλογα κρείττονα καὶ ῥῶς ἱππότητας . . . μετὰ δουκατῶρων ἐμπείρων ἀπίτω* stb. (cap. XXV, p. 44.).

Melyik császárnak adhatott egy byzantiumi tábornok ilyen utasításokat s mely kornak felel meg a szerzőtől föltételezett helyzet? Niképhoros Phókásra, miként Martin kiadása homlokán jelzi, s Vári is véli, nem tudok gondolni. Oly tapasztalt katona, minő Niképhoros volt, nem szorúlt effajta tanácsokra, s legkevésbbé, midőn dicsősége tetőpontján állva a bolgárokkal háborút kezdett s északról a barbár Svätoslav-ot Kievből ellenök segítségül hitta. *Τζιμισχῆς*-ről nem lehet szó, annak egyáltalában nem volt háborúja a bolgárokkal, csak az oroszokkal, s hozzá nem a hegyvidéken, hanem a bolgár alföldön, nagyobb csapatokkal is rendelkezett, mint a milyeneket a mi iratunk föltételez (cf. Leo Diac. VIII, 4 p. 132B.). Ellenben úgy látom, hogy minden adat igen jól illik II. Basileios-ra, a bolgárok országának megsemmisítőjére. Csak két körülményre utalok itt: 1. a háború, mely itt szóban forog, szüntelen hadiműveletek jellegét mutatja; 2. a császár, mint fentebb említettük, hadserege élén vezet. Mindkét körülmény II. Basileiosra juttatja eszünkbe, illetőleg a 991—995 közötti időt. A Bolgárország kellő közepébe 986-ban először vezetett merész hadjárat után, mely súlyos vereséggel végződött, Basileiosra egyidőre belső zavarok, Skleros és Bardas fölkelése a bolgár eseményektől elvonják. Csak 991-ben kezdhet újra háborút s viseli kérihetetlenül és fáradhatatlanul 1018-ig, Bolgárország teljes leigázásáig. Az első négy esztendőben megszakítás nélkül Bolgárországban működött, 995 tavaszán elhagyta a harczeret s Antiochiába ment, 996-ban átadta a fővezényletet Niképhoros Uranos kezeibe.*) E quadriennium elejére

*) A történelmi forrásokat összeállítja és megbeszéli *Lipovszkij* az orosz népfelvilágosító minisztérium közlönyének 1891. évf.-a nov.-i füzetnek 120—141. ll.-n: «A X—XI. századbéli görög-bolgár harcok történetéből» czímmel (oroszul). Legfontosabbak és leghívebbek antiochiai Jaljá adatai; cf. *Rosen báró*, Bolgárölő Basileios császár. Pétervár 1883 (oroszul).

szeretném tehát az eddig De castrametatione-nak nevezett irat keletkezése idejét tenni.

IV.

A keltezés helyességét — úgy vélem — igazolja az orosz testőrségnek, a 'Ρῶς-oknak, kik a császárt a harczbá kísérik, a főlemlítése. Említi pedig iratunk szerzője három helyen: X. fej. 21. l.: 'Ο δὲ βασιλεὺς ἐχέτω μεθ' ἑαυτοῦ τοξότας ὄσους ἂν βούληται· ἐχέτω δὲ καὶ 'Ρῶς καὶ μαλαρτίους. Majd a XIX. fej.-ben, a 30—31. ll.-on: 'Επέσθωσαν δὲ τούτοις τοῖς πεζοῖς αἱ τυπωθεῖσαι προπορευέσθαι τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἀγίου ἱππικαὶ τάξεις, καὶ μετ' αὐτὰς οἱ μετὰ τοῦ βασιλέως περιπατοῦντες πεζοὶ οἳ τε 'Ρῶς καὶ μαλάρτιοι καὶ τοξόται. Végre a XXV. fej.-ben, a 44. l.-on: μείζονα δύναμιν ἱπέων παρ' ἧν οἱ πολέμοι ἔχουσιν ἀφορίσας ὁ βασιλεὺς ἀναλαβόμενός τε καὶ πεζοὺς ἀκοντιστὰς καὶ τοξότας καὶ τινὰς τῶν ὀπλιτῶν ἔχοντας ἄλογα κρείττονα καὶ 'Ρῶς ἱππότας . . . μετὰ δουκατόρων ἐμπειροτέρων ἀπίτω . . . οἳ δὲ τῆς πεζικῆς στρατιᾶς κατοπιν πασῶν τῶν ἱππικῶν τάξεων ἱππόται καὶ αὐτοὶ σὺν τοῖς 'Ρῶς πορευέσθωσαν.

A 'Ρῶς-ok tehát kísérik a hadban a császárt; gyalog szolgálatot teljesítenek, de különös esetekben lovasítják őket. Számuk nincsen meghatározva s a különben nem ismert *μαλάρτιοι*-okkal*) együtt vannak említve, kik, miként az összefüggésből kitetszik, szintén gyalog szolgálnak. Mivel már most az I. fej.-ben, a 6. l.-on a császár testőrségét képező csapatok előszámolásában csak *μεγάλη ἑταιρεία, τάγμα τῶν σχολῶν, ἑταιρείαι ἀθάνατοι*-okról történik említés a *λοιπὰ τάγματα* mellett és sem a 'Ρῶς-ok, sem a *μαλάρτιοι*-ok külön nem említetnek, nyilván az egyik vagy másik elnevezésben benne foglaltatnak s bizonyára külön egy-egy *ἑταιρεία*-t vagy *τάγμα*-t alkottak. Számukat akkor 300-ra vagy 500-ra fogjuk tehetni, lévén ekkora a byzantiumi seregben a taktikus egység rendes létszáma. — *Vasziljevskij* a konstantinápolyi varágo-orosz és varágo-angol testőrségről frott értekezésében**) kimutatta, hogy

*) A szó hiányzik *Du Cange*-nál és *Sophocles*-nél. Én csak egy helyet ismerek, hol nyilván újra előfordúl, de *μαλαρτος* alakjában. Egy 1079-ből való okmányban (*Miklosich* és *Müller Acta et diplomata graeca medii aevi*, VI. p. 23.) olvassuk a kötelmek felsorolásában, melyeknek teljesítésétől Kós szigetének szent János-kolostora föl van mentve: ἐκβολῆς κονταράτων ἢ μαλάρτων, ἔξοπλισως στρατιωτῶν, ἀρχόντων καβαλλαρικῶν ἢ πεζῶν. A *κονταράτοι* szó értelmét Bölcs Leo adja meg a Takt. XII. fej.-e 41. cikkelyében azzal, hogy szembeállítja a *τοξότης*-ekkel: a mi iratunk *ὀπλιτης*-ei.

**) Az orosz népfelvilágosító minisztérium közlönyének 1874. évf.-a nov.-i, 1875. évf.-a februáriusi és márcziusi füzeteiben (oroszúl).

az előbbinek a felállítása a 988. évbe teendő. Tehát azzal, hogy az irat a 'Ρῶς-okat említi, terminus post quem-ünk van az irat keltezését illetőleg: Niképoros Phókasznál későbbi s II. Basileios korának terméke.

Mellesleg megjegyzem, hogy a 'Ρῶς alakkal még egy ízben találkozunk, és pedig országterület megjelölésére. A XVIII. fej.-ben, a 29. lapon, hol szó van azokról a követelményekről, melyeket helyszínnel járatos vezetők és kémek iránt támasztani kell, azt mondja a szerző, hogy ilyenekre nemcsak a bolgárokkal szemben van szükség, hanem a többi szomszédos nemzetekkel szemben, a besenyők, turkok és rhósok országa ellen folytatott műveletekben is.*) A besenyők Τζιμοσχῆς-nek Svätoslavval folytatott szerencsés háborúja után az Al-Dunánál a birodalomnak közvetlen szomszédóságába jutottak. A turkok országa alatt természetesen ismét Magyarország értendő, honnan Bolgárországon keresztül gyakran be-becsaptak Thrákiába. De a rhósok országa? Az a távol messzeségben terült el, s a birodalomtól a besenyők országa választotta el. Föl kell tennünk tehát, hogy «Bjelobereschje» vagyis a fehér part (= a Dnjepr-torkolat), hol veresége után Svätoslav téli szállást vett, a kievi fejedelem birtokában volt, ki tehát így a chersonesosi thema közvetlen szomszédja lett. A tmutarakani részfejedelemségnek hirtelen feltünését szt. Vladimir halála után is csak így magyarázhatjuk meg.

V.

Végül lássuk a szerzőség kérdését! Nézetem szerint az öreg Hase-nak okvetlenül igaza volt azzal a föltevésével, hogy a *De velitatione bellica* s a rendszerint *De castrametatione*-nak nevezett irat egy és ugyanannak a szerzőnek a művei nem lehetnek. A szerzői azonosság ellen mindenekelőtt a két irat tenorjában és előadásában nyilvánuló nagy különbség szól. A *De velit. bellica* című mű sokkal élénkebben van írva, mint a *De castrametatione* című. Az előbbi irat szerzője az arabokkal folytatott állandó csatározások harcsterére képzeletét magát; esetéről esetre tanácsokkal fordul ahihoz, kit olvasójának tart, t. i. a *στρατηγός*-hoz, dolgokat említi, melyek saját hadi életében adták elő magukat, s egyszer-másszor névleg is megnevezi a rómaiak ellenségeit. Nem akarja s talán nem is képes tekintetét messzebbre irányozni s mindent a csatárharcok szempontjából néz. Egészen más a második irat szerzőjének az álláspontja. Ez tárgyát sokkal nyugodtabban dolgozza fel s a rómaiak

*) Οὐ μόνον δὲ εἰς τοὺς Βουλγάρους ἔξεστι τῷ δομestικῷ καὶ τοῖς ἀκρίταις στρατηγῶς κατασκόπους ἔχειν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ γειτονοῦντα ἔθνη εἴτουν εἰς Παρτιανῶν καὶ εἰς Τουρκῶν καὶ Ῥωσιῶν, ἵνα μηδὲν τῶν ἐκείνων βουλευμάτων ἀγνωστον ἡμῖν ᾖ.

ellenségeivel viselendő háborút általános szempontból fogja fel. Úgy beszél, mint a hogy egy jeles és kipróbált katona beszélni szokott, ki különböző harcstereken sok csatában vett részt; de egyetlenegy eseményre sem hivatkozik, egyetlen nevet sem említ. A hadviselés mindig és mindenhol érvényes szabályait kívánja ismertetni s nem *στρατηγός*-hoz fordul, hanem magának a császárnak a személyéhez. Ha egy s más helyütt meg is említi az arabokat (X. fej., 21. s 22. l., XXI., 37. és 38. l.), ez az ellenség sokkal kevésbé foglalkoztatja, mint a nyugati, a bolgárok. A császár, kihez fordul, nem látszik hadban járatos férfiúnak lenni, csak kezdőnek, kiben azonban megvan az akarat, serege fővezérének tünni fel s katonáit győzelemre vezetni. Ha így azt a kérdést vetjük fel, vajjon a két szerző ismerte-e kölcsönösen egymás művét, úgy határozott nemmel kell felelni: a szerzők egymást nem ismerik s egyik a másikatól teljesen független. Ennek bizonyítására elég lesz iratunk végső szavait idézni: «— A *χοῦρσα*-król (csatározásokról) is akartunk írni, hogy mi módon kell az arabok országában intézni és a helyi viszonyokhoz képest a sivatagban illőképen véghezvinni. De mivel ez minket messze vezetne, s igen sok *στρατηγός* az effajta harcban a kellő tapasztalással rendelkezik, felhagytunk a tervvel, mivel fölöslegesnek tartottuk arról írni, a mi a legtöbbször ismeretes.» (Cap. XXXII, 53. l.) A szerző tehát arról beszél, hogy az effajta harcmódot sokan tapasztalásból ismerik, de a mellett nem hivatkozik valamely szakemberre vagy valami írott műre. A De velit. bell. című iratra nincsen tekintettel, melyben pedig a *χοῦρσα*-król szakszerűen és behatóan van szó (IX. *Περὶ τῆς κινήσεως τοῦ κόουρου καὶ ἀκολουθήσεως*. X. *Περὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ κόουρου καὶ τοῦ λαοῦ ὀπισθεν ἐπακολουθέντος*). Főlöszleges kijelenteni, hogy abban az esetben, ha — mint *Graux-Martinék* és *Vári* föltételezik — a két irat ugyanegy szerző műve volna, a De castrametatione című irat szerzője a *χοῦρσα*-kat illetőleg a saját tárgyalására utalna s nem arra, hogy a tárgy sokak előtt ismeretes. Ugyanebben az értelemben vonhatunk következtetést, ha összehasonlíttjuk a De vel. bell. XIX. fej.-ét a De castr. XXVIII. fej.-vel. Előbbi helyen a szerző melegen és a meggyőződés hangján szól arról, hogy szükséges a katonáknak megadni a tiszteletből annyit, a mennyi őket megilleti, az állam érdekében mekkora fontossága van a katonai osztálynak s szívére köti a parancsnoknak, hogy az alája rendelt katonasággal annak rendje szerint és jóakarólag bánjon. A második helyen ugyanaz a gondolat röviden és csak kevés szóban ölt alakot: «Ha megbecsüljük (a katonákat) s szabadságot engedünk nekik, ez őket bátorságra ösztökéli, eredményezi, hogy a halált megvetik s hogy örömet kiteszik magukat veszedelemnek szent császárunk és a haza érdekében; viszont rossz és megvető bánásmód bátorságuktól megfosztja őket, s közönyösekké és csüggedtekké teszi.» — Látnivaló hát, hogy a két szerző egy és ugyanabból a társa-

dalmi körből való emberek, ugyanolyan gondolataik vannak s nagyon hasonlóan ítéleznek egy és ugyanabban a kérdésben. Mindamellet irodalmi tekintetben egymással semmiféle viszonyban nem állanak.

Nézetünk tehát az, hogy a két irat különböző két szerzőnek a műve, s mivel csak egy név áll rendelkezésünkre, t. i. a Niképhoros Uranos-é, s róla tudjuk, hogy II. Basileios császár kíséretében a bolgár háborúban részt vett, azt hisszük, hogy épen őt kell a *De castrametatione* nevezetű irat szerzőjének tartani.

KULAKOVSKIJ JULIÁN.*)

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900.1901.

20. Binder Jenő: A kenyér és a só, mint varázsszerek. (Brassói áll. főreáliskola. Külön füzetben is; 70 l. Ára 2 korona.) — A szerző egy egészen új keletű brassói esetből, egy hamis tanúzási perből indul ki, a melyben a tárgyul választott kor- és népközi elterjedésű két varázs-

*) E cikket szerzője, a kievi egyetemen a görög nyelv és irodalom tanára s a byzantiumi taktikusok irodalmában elsőrangú szaktekintély, kérésünkre német nyelven megírva küldötte be nekünk s egyidejűleg a *Byzant. Zeitschrift* szerkesztőségének. A fordítás a szerkesztő ellenőrzése mellett készült. Vári munkáját azóta a *Berl. Philol. Wochenschrift* és a *Wochenschrift für klass. Philol.* is ismertették. Amabban *Th. Preger*, az «*Inscriptiones metricæ græcæ*» szerzője (21. sz. 648—650. l.) ezt írja: «Gegenüber der Graux-Martinschen Ausgabe bezeichnet die Vári's einen bedeutenden Fortschritt; aber sie hätte in manchen Punkten, und zwar leicht, noch besser ausfallen können». S lejjebb: «seine Kollationen machen den Eindruck grösster Gewissenhaftigkeit», A *Wochenschr. f. klass. Philol.*-ban (27. sz. 738—739. l.) *Ferd. Hirsch*, a byzantiumi philologia régi érdemes ismerője így ír: Dieser selbst (t. i. Vári) hat allerdings von der Escorialhandschrift nur den ersten Anfang neu kollationiert, dafür aber zwei andere ältere und einander nahe verwandte Handschriften, eine Vaticansische und eine Barberinische, beide aus dem XI. Jahrh., welche noch wertvoller sind, als die des Escorial, und ausserdem noch eine grosse Anzahl jüngerer Handschriften herangezogen, ferner aber das Verhältnis aller dieser Hschr. zu einander genauer festzustellen gesucht und so für die Textkritik nicht nur eine breitere, sondern auch solidere Grundlage gelegt». Kulakovszkij fenti bírálata német nyelven a *Byz. Zeitschr.* novemberi füzetében, a magyar fordítással egy időben jelenik meg.

Szerk.

szeknek, a kenyérnek és a sónak nevezetes szerep jutott. Értekezését tanítványaihoz intézi, de bár ehhez képest a népszerű előadás kedvéért a szigorú szakszerűségből néhol enged egyet-mást, egészen mégis inkább a szakember érdeklődésére számíthat, mint a középiskolai ifjúságera, a mely a rengeteg adathalmazt alig tudja eléggé áttekinteni. Nem mintha az adatok nem lennének jól és világosan disponálva, de a dolog természetéből és a szerzőnek nálunk valóban páratlan «olvasottság»-ából folyólag oly nagy az egybehordott anyag tér- és időbeli kiterjedése, hogy még a szakember is szinte beleszédül. Csak a szerző igazán vonzó és könnyed előadása tartja folyton ébren érdeklődésünket; s az a nagy szeretet, a melylyel tárgyát minden oldalról megvilágítja, nem restelve a sok apró-cseprő babonát száz meg száz különféle helyről s legalább is egy féltudó nyelven összeírt forrásból egybehordani. Ennyiben e dolgozatnak pædagogiai értéke is van, mert legalább megtanulhatja belőle a serdülő ifjú, hogy látszólag egészen jelentéktelen dolgoknak mekkora történelmi és erkölcsi távlatuk lehet, s hogy a szorgalmas adatgyűjtés, ha módszeres tanulmányon alapuló rendszerező képességgel párosul, kis dolgokból milyen becses áttekintést tud elővarázsolni: akárcsak a mozaikművész, a ki a maga apró színes kövecskéiből szívet-szemet gyönyörkötető képeket rakogat össze bámulatos türelmével és műérzékével.

A kenyér és a só először mint szorosabb értelemben vett cultus- és áldozati tárgyak kerülnek szóba, aztán mint apotropaionok vagy prophylaktikus varázsszerek, majd mint meglévő bajok és ártalmak ellenszerei. Hosszabb e résznél a második, mely a kenyér és só szerepét az emberi élet három főmozzanatánál: a születés, házasságkötés és a halál hagyományos szertartásainál tárgyalja. Végül az ember környezetében, a ház és háztáj, a házi állatok és a termés megvédésénél előforduló használatuk kerül szóba, a mely azonban bátran a velük való varázslás (védekezés és hártás) általánosabb kategóriája alatt is helyet lelhetett volna. «Igen érdekes anyagom van még összegyűjtve — mondja a szerző a 67. lapon, — pl. a sóval és kenyérral kapcsolatos kincs-ásó babonákból, vagy azokból, melyekben e két tápszer, mint a jóslás varázsszöke szerepel.» A tekintet, mely őt jelen értekezése szűkebbre szabott keretében e részletek elhagyására készítette, mindenesetre méltánylást érdemel. De miatta csak annál élénkebb azon óhajunk, hogy e tanulmányt a még hátralévő részletekkel megbővítve s a többi, ez esetben a szerzőre nézve kötelező pædagogiai szempontok nyűgétől is fel szabadítva lássuk viszont. Ily alakban kétségtelenül meg fogja találni a szerző annak a módját is, hogy a mi még jelen értekezésében itt-ott az összefüggések és magyarázatok dolgában fogyatékos, vagy az adatokban hézagos, az a lehetőségig pótolva és kiegészítve kerüljön a szigorúan szakszerű közönség bírálata elé.

De benső örömnkre szolgál kijelenteni, hogy már így, jelen alakjában is egyike e dolgozat a legbecsesebb ezidei programmértekezéseknek, s hogy teljesen méltó azokhoz a tartalmas összehasonlító irodalom-történeti és hagyománytani munkákhoz, a melyekkel irodalmunkat a szorgalmas és nagy tanultságú szerző már két évtized óta gyarapítja. Mint programmértekezés pedig valósággal mintául szolgálhatna arra, hogyan kell az ifjúsággal az efféle tárgyakat megkedveltetni, az irántuk való érdeklődést felkelteni és ébren tartani; a mire pedig annál nagyobb szükség van, mentül többek szerető gondozásától és gyűjtő szor-

galmától lehet csak várni a rohamosan kallódó hagyomány megmen-
tését és szakszerű feldolgozásra váró anyag egybehordását. Nagyon
megszívlelendők a szerzőnek azon szép szavai, a melyekkel tanulságos
értekezése végén növendékeihez fordulva, őket ez irányú munkásá-
ságra és meleg érdeklődésre buzdítja. Igen helyesen jelöli meg itt azt
a szempontot, a melyből a «felvilágosult» embernek a tisztos régiség
ú. n. *babonáit* tekintenie kell, ha nem akar barbárabb lenni kimélet-
len írtó munkájában azoknál, a kiknek lelki sötéttségét jótékonyan
osztatni véli.

KATONA LAJOS.

21. Krebsz Ernő: Középiskolai német nyelvtanításunkról.

(A rozsnyói államilag segélyezett ág. hitv. ev. kerületi főgymnasium
értesítője. 3—8. ll.) — Ez az értekezés hat oldalnyi, eleven kis kirohanás-
ban letárgyalja az egész középiskolai német nyelvtanítást, a melyet
országszerte többé-kevésbbé sikertelennek tart. A direct és indirect mód-
szer előnyeit és hátrányait ugyanezen iskola értesítőjében már máskor
ismertették, a szerző tehát a rossz módszert nem tekintve, a sikertelen-
ségnek csak a következő főbb okaival foglalkozik: 1. a tanulók nemzeti-
ségében, 2. a tantervben és 3. a tanulók «hazafias» ellenszenvében
rejlőkkel.

Az első pontra nézve helyesen mutat azokra a nehézségekre, a
melyek többnyelvű vidéken fordulnak elő, a hol a reáliskola I. osztályá-
ban a tót vagy román fiúnak egyszerre két idegen élő nyelvvel: a
magyarral és a némettel kell megbirkóznia. De mind a reáliskolában,
mind a gymnasiumban a német nyelvi tanulás harmadik évében, a mikor
a tanuló spontán tevékenysége tulajdonképen megindulna, egyszerre
nagyon csekélyre száll le a heti órák száma és egy-egy új nyelv: a
francia vagy görög csak újabb nehézségeket jelent. Ezeknek a körü-
lményeknek természetesen következése «a nemzetiségi tanulók nyelvi érzé-
ketlensége, a mely károcan visszahat a magyar anyanyelvű tanulásra».
Fájdalom, igaz megfigyelés, a mint tapasztalataim szerint is úgy van,
hogy a német anya(táj)nyelvű tanulók is inkább rontanak a magyar
tanulók német tanításán, mint használnak neki.

Épen ezért kifogásolja K. a tantervet, a mely nagyon korán és
igen közel egymásutánban rendeli el az idegen nyelvek tanítását. A mit
ellene ajánl, a pædagogianak régi, józan tanácsa: «Vegyes nyelvű vidéken
idegen nyelvvel ne boldogítsuk a tanulókat a második osztály előtt»,
azaz míg a hazai nyelvet nem tudják. És ekkor is előbb tanítsunk inten-
szíven *egy* idegen nyelvet és csak ha ebben már bizonyos határozott ered-
ményt érték el a tanulók, akkor fogjunk új nyelv oktatásához. Új tan-
tervünk készítőiben bizonyosan nincs meg rá a hajlandóság, hogy már is
változtassanak rajta, hanem ha az idegen nyelvek tanítása a jövőben
sem lesz sikeresebb, mint a múltban volt, — a minek nagyon sok oka-
foka van, — akkor aligha rá nem kerül a sor valami gyökeres reformra.

A tanulók «hazafias» ellenszenvé a német nyelvvel szemben, azt
hiszem, nem valami súlyos argumentum és Krebszszel együtt úgy vélem,
ezt az idegenkedést minden magyar tanár, a ki tud németül, könnyen
lebírhatja.

Befejezésül K. is, mint annyian, az iskolakönyvekről panaszskodik.
Azt hiszem, e panasz ma már általánossága mellett sem egészen jogosult.

Első sorban van már sok használható, sőt jó iskolakönyvünk, a melyet a tanár szükséglete szerint könnyen kiegészíthet, rövidíteni rajta meg épen könnyű. De ha mindez nem elég: tessék az eddigieknél jobbat írni!

PAP ILLÉS.

22. Dudek János dr.: A merengőhöz. (A nyitrai róm. kath., internatussal összekötött felsőbb leányiskola értesítője, 1900—1901. 3—19. l.) — Valóban iskolai értesítőbe való dolgozat classikusaink egy-egy költeményének tárgyalása, felső leányiskolai értesítőben *Vörösmarty* «A merengőhöz» című költeményét elemezni pedig nagyon is dicséretre méltó gondolat. E helyes gondolat helyes megvalósítását azonban csak úgy képzelve, hogy minden felesleges tudákossgot kerülve, az illető költemény mintaszerű lélektani elemzését nyújtjuk. Ennélfogva nem is emeli Dudek dr. dolgozatának értékét négy lapnyi bevezetése: a túlságosan széles és nagyon is általánosságban maradó irodalomtörténeti keret.

A buzgóság nagysága még szembetűnőbbé válik azzal, hogy a tárgyalás I. részének (7—12. ll.) élén csakugyan megtaláljuk a tárgyhoz illő újabb bevezetést. De a szerző most sem marad meg szilárd szerkezeténél, megint kitér felesleges általánosságra. Fejtegeti, hogy «a nő a költészetben nagy szerepet játszik». Sőt, bizonyosan az ártatlan lelkületű iskolai lányok felvilágosítására, példákkal is bizonyítja a természetét. Első «érdemleges» (!) lyrikusunkra, Balassa Bálintra és más, bizonyára szintén «érdemleges» költőkre: Zrinyire, Kisfaludy Sándorra, Madáchra hivatkozik, — e névsort még folytathatnók! — a kik költő létükre is «első sorban emberek, kiknek a hatások alatt fejlődött egyénisége visszhangot keres alkotásaikban»! Még egy pár ily sekélyes megjegyzés és elmélkedés (pl «mikor a költő csak a multról beszél s az olvasó is a mult történeteit látta műveiben, ki gondolna ilyenkor arra, hogy a költőnek is szíve van» stb.) nagyon megzavarja az olvasót ennek az értekezésnek élvezésében, a mely egyben-másban ügyesebb munka. Pl. helyesen be tudja ezen első részbe illeszteni a szerző Vörösmarty ifjúságát, Perczel Etelka, majd Csajághy Laura iránt érzett szerelmét, 1824 és 1830 közötti költői munkásságát. E fonalakból ügyesen szövi össze *A merengőhöz* cz. költemény keletkezésének mind belső, mind külső történetét, t. i. Vörösmarty gondolkodásának kialakulását 1824 óta és a költemény megírását 1841-ben. Ez utóbbiban Gyulai magyarázatát (V. életr. 1895. 273 l.) kiegészíti a Vachott Sándorné elbeszéléseiből (Abafi, Figyelő XX. k.) meríthető következtetésekkel, hogy t. i. Laura nemcsak leányos elfogultságból habozott a döntő szót kimondani, hanem a költő szűkes anyagi körülményei, nem nagyon vonzó külseje és hozzá képest haladottabb kora is lehangolták. Lélektanilag épen nem valószerűtlen, hogy a gyermekeányit a nagy költő iránt érzett minden tisztelete és bámulata mellett is foglalkoztatták e körülmények.

A tárgyalás II. része (13—19. ll.) a költemény elemzése. Ezen elemzés ellen csak általánosságban tehető kifogás: mélyebb, költőibb ihletű lehetne, de egészen jó nyomon — a Gyulaién — jár. Csak az elemzés befejezésében van egy nem épen ízléses fordulat: «Ma... Vörösmartynak és Laurájának nevét ismerjük és tisztelettel említjük. Leányuk, Ilona pedig ma Magyarország miniszterelnökének, Széll Kálmánnak neje.

Ez a Vörösmarty Merengőjének tartalma és története . . . »

PAP ILLÉS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902 okt. 8-án *főolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Persius 5. és 6. satirájához.
2. *Krausz Sámuel*: A hellenismus.
3. *Findly Gábor*: Egy szamosujvári latin fölírat.

A főolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Kempf József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor, Maywald József, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Vári Rezső, Ziinszky Aladár választmányi tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902 jan. 1-től 9419 K 19 f, kiadás 8439 K 16 f, pénztárkészlet 980 K 3 f. Ifj. Reményi Ede fölemelte alapítványát 734 K-ra, Gyomlay Gyula 100 K-val a társaság alapító tagjai közé lépett. Az alapítványok összege e szerint 3621 K, ebből 3258 K 22 f értékpapirokban, 362 K 78 f postatakarékpénztárban. Tartozás a Franklin-Társulatnál 6432 K 7 f.

2. Uj rendes tagok 1903-tól: Major Károly dr. áll. főgymn. tanár Gyöngyösön (aj. Katona) és a következő volt rkivüli tagok: Pápay József tanár Budapesten (u. a.), Varsányi Román benezés tanár Esztergom (u. a.), Elek Oszkár dr. tanár Nagyvárad (u. a.), Földi József kegyesrendi tanár Nyitrán (Hegedüs). Rendkívüli tag 1903-tól Zsögöl Zoltán polg. isk. tanár-jelölt Budapesten (Nagy József).

3. Társaságunk tagjai közül meghaltak: Lichtenegger József áll. főgymn. tanár Budapesten és Várkonyi Odilo dr. benezés főiskolai tanár Pannonhalmán. Társaságunk e két érdemes tagjának, a magyar tanügy buzgó munkásainak elvesztését a vál. fájó részvétellel veszi tudomásul.

4. A választmány a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának fölhívására az *Országos Muzeum- és Könyvtár-bizottságba* négy vál. tagot delegál: Hegedüs Istvánt, Némethy Gézát, Katona Lajost és Császár Elemért.

— Lindner Ernő †. Hosszabb betegség után húnyt el f. é. szept. 23-án az Akadémia tudós alkönyvtárnoka, a ki becses műveket hagyott hátra mint költő, műfordító és philologus. *Lindner Ernő* 1826. decz. 27-én született *Löcsén* (nem pedig Késmárkon, mint a Pallas-Lexikonban és a Szinnyei-féle «Magyar Írók»-ban olvassuk). Ifjúkora boldog idejét Késmárkon töltötte s azért késmárkinak tartotta magát. Debreczenben és Késmárkon végezte gymnasiumi tanulmányait; jogot Hunfalvy Páltól hallgatott Késmárkon; majd orvosi tanulmányokkal foglalkozott Bécsben. Mint guerilla-harcos vett részt a szabadságharcban, melynek leveretése után

tanár lett Eperjesen, utóbb Késmárkon. Már ott is foglalkozott kedvelt költőivel: fordíttatta Petőfit és Aranyt, s talán az első volt a hazában, a ki lelkesen magyarázta költeményeiket az iskolában. 1859-ben megint Eperjesre ment tanárnak; azonban rövid idő múlva elhagyta állását s utazgatott a külföldön. 1861-ben Drezdában tanított, majd 1862—1864-ig tanára volt a bécsi evang. reáliskolának. Bécsből küldte haza szepesi német tájszólásban írt költeményeit, melyek lelkes tetszést arattak. Ezen nagy siker után hazajött, hogy néprajzi tanulmányait folytassa. Tárt karokkal fogadták szülőföldén; minden szem feléje irányult. Szerepet játszott a politikai mozgalmakban is, de élénk, heves fellépése, szatirikus hajlamaival párosulva, csakhamar sok kellemetlenséget szerzett neki. 1865-ben Hunfalvy Pált választották Késmárkon országos képviselőnek. Lindnernek ez alkalommal írt szellemes kortesverse igen érdekes, a mennyiben tösgyökeres szepesi nyelven, néha drasztikus szavakban is, fejtegeti a nagytudományú jelölt hazafias érdemeit. Az akkoriban fejlődő iglói gymnasium megtisztelte a költőt tanári állással; de Lindnernek itt sem volt maradása. Nyugtalan vére a fővárosba kergette, a hol Hunfalvy Pál bejuttatta az Akadémia egyik alkönyvtárnoki állásába. Ezen minőségében működött haláláig s általános szeretetnek és becsülésnek örvendett derüs kedélye és széleskörű ismeretei miatt.

Nyelvészeti, néprajzi és irodalomtörténeti tanulmányokkal foglalkozott egész munkás életén át, de a mire sokoldalú tehetsége a leginkább rátermettnek jelölte őt, az a műfordítás volt. Fordított magyar költőkből németre, s e mellett dolgozott a napilapokba s tudományos folyóiratokba. Évek során át ő írta a «Pester Lloyd» értesítéseit a tudományos és irodalmi társulatok, többi közt a mi társaságunk üléseiről. Szepesi tájszólásban írt költeményei (Fliegende Blätter, Liederposchen) a tátraalji német eredeti gondolat-világát költői, de azért hamisítatlan népies nyelven tolmácsolják. Dalai a nép száján élnek; verses mondái, kedélyes idylljei, pompás balladáit méltán sorakoznak Hebel vagy Holtei művei mellé. Egészséges jó kedv sugárzik belőlük. Finom tapintattal kikerülte Lindner azokat a szirteket, a melyeken a legtöbb tájszólásban író hajtórést szenved: a sallangos, felcizcomázott, körmönfont beszédet, a böven kínálkozó trágárságot és az eredetiség túlságos hajhászását. A hazai kritika nagy elismeréssel fogadta verseit (Heinrich Gusztáv: Litt. Ber. aus Ung. III. 3. Dux Adolf: Pester Lloyd 1878. 349. sz. Emericzy V.: Westöstliche Rundschau 1895. 3—7 f. Weber Rudolf: Zipser Bote stb.). Egyik bírálója német Burnsnek nevezi, kinek költeményeiből különben többet fordított is. A külföld is méltányolta tehetségét. Scheffel J. Viktor, a «Gaudeamus» költője, levelezésbe bocsátkozott Lindnerrel s megtisztelte fényképével. Német anthológiákban is találjuk Lindner verseit: pl. a Regenhardt-féle «Deutsche Mundarten» 3. kötetében.

Mint műfordító, barátját Bodenstedtet vallotta mesterének, a kit Pesten jártában Lindner kalauzolt. Bodenstedtet követte, mikor arra törekedett, hogy a fordításai tartsák meg az eredetinek rhythmusát, hangját és színét. Ez sokszor igen jól sikerült is neki, kivált népdal-fordításaiban

A népdalokat, valamint Petőfit is eredetileg tájsházásra fordította s csak később irodalmi német nyelvre. Petőfi- és Arany-fordítása csak részben ismeretes; különösen az előbbinek átültetéséről nyilatkozott annak idején Szemere Miklós nagy elismeréssel. Lindner rabja volt a «nonum prematur in annum» elvének; minduntalan faragott, csiszolt művein, a melyek ennek következtében sokszor épen nem nyertek, sőt a mindig mesterkéltőbb formai tökéletesség kedvéért, néha csak vesztek formai közvetlenségükből. Magyar nemzeti versidomban fordította költőinket; de hogy a német fül e rhythmust megszokja, rímmel látta el gyakran az egyes ütemeket, a mi sokszor okozott hibás szórendet, az érthetlenségig elcsavart szerkezetet. Petőfi fordításainak részletei széjjelszórta jelentek meg, a «Talpra magyar» és a harczdalok önálló füzetben, de ezek túlságosan kicsiszolt drágakövek. Aranyból is csak néhány próba látott napvilágot; a «Tetemre hívás»-t ő fordította mostanáig a legjobban. Más magyar költőből is fordított. Lévai «Mikes»-ét, Garay «Kont»-ját és «Obsitos»-át, Gyulai, Szász Károly és Vargha Gyula egy-egy versét stb.

Gyulai Pál elnöki és emlék-beszédeit és Andrassy Gyula gróf könyvét a kiegyezésről szintén az ő fordításából ismeri a nagyvilág. Mind verses, mind prózai fordításaiban a pontos lelkiismeretesség jellemzi. Érdemeit a magyar költészet megismertetése körül még növelte német nyelvű szépirodalmi fejtegetéseivel, a melyek közül különösen a Garay János, továbbá a Lévy József működéséről írottak nemes ízléséről, éles ítélteiről és szellemes előadó képességéről tesznek tanúságot.

Mint nyelvész és ethnographus összegyűjtötte a szepesi mondákat (Zipser Bote), foglalkozott a magyar rhythmus kérdésével; a «Tetemre hívás» fordításával kapcsolatosan ezen középkori jogszokás után kutatva, igen becses anyagot gyűjtött össze, a mely még nincs kiadva. Az Ethnographiában (1895) foglalkozott azzal a gyakori jelenséggel, mely a népköltési változatok keletkezésének egyik legközönségesebb oka s abban áll, hogy a szerves egész alkotó népdalok egyes tagjai eredeti kapcsolatukból kiszakítva, más énekekkel forrnak egybe. Meg akarta írni a szepesi tájsházások nyelvtanát s nagy anyagot halmozott fel hozzá, a mely kiadásra vár. Fejtegette a tájsházások fontosságát a tudományos nyelv kutatásra nézve (Nyelvtudományi Közlemények VIII. 108. lap); igen világosan ismertette Schleicher Ágost nyelvészeti nézeteit (Nyelvtudományi Közlemények VII.). Nagyon érdekes végül Lindner hosszú cikke Kempelen Farkasról (Ny. K. VIII. 155. oldal), a ki 1734—1804 élt s nagy feltűnést keltett sakkautomatájával, az u. n. «sakkörök»-kel. Kempelen beszélőgépet is szerkesztett s megindítója volt a magánhangzók akusztikai elméletének, megteremtője az első linguistikai alphabetumnak; s a mily érdekes ember volt Kempelen, oly érdekes a róla írt cikk is.

Szorgalmas munkában eltöltött élet volt Lindner Ernőé s a magyar költészet és tudomány hálája már azért is megilleti őt, a mit tőle közkincs gyanánt nyomatásban bírnak; e hála pedig még csak fokozódni fog, ha napfényre kerül gazdag hagyatékából Petőfi és Arany fordítása, néprajzi és nyelvészeti gyűjteménye.

LÁM FRIGYES.

— Király Pál †. Október hó 12-én hunyt el rövid betegség után, 61 éves korában, a nemzeti nevelés s a tősgyökeres magyar szellemben való nyelvi és irodalmi tanítás egyik lángbuzgalmú munkása: *dadaí Király Pál*, az áll. pädagogium igazgatói czímmel kitüntetett tanára. 35 éves tanári pályájából 21 esztendő a budai áll. polg. isk. tanítóképzőnél töltött. Társaságunknak 1874 aug. 8-án tartott alakuló ülése óta buzgó tagja volt, s folyóiratunk régibb évfolyamait is többször fölkereste sokoldalú tudásra valló ismertetéseivel. (L. E. Ph. K. V, 573; VI, 261; VIII, 195, 844.). Utolsó közleménye, melylyel az E. Ph. K. jubiláris füzetét 1900 elején gyarapította, *A magyar névragok csoportjai*-ről szolt. (XXIV. 110—113. l.) A magyar nyelv művelésének és hamisítatlan tisztaságban való megőrzésének szentelte munkássága legjava részét s e téren szerzte a tanári széken is legmaradandóbb érdemeit. Nagyszámú tanítványai — a tudomány önzetlen szeretetén és odaadó lelkes szolgálatán kívül — a nemzet múltja iránti szinte rajongó kegyeletet s jövőjébe vetett törhetetlen reményt és bizalmat tanultak tőle. S a mint az iskolában valódi atyja igyekezett lenni növendékeinek, úgy a magánéletben is egyike volt a legkedvesebb, leggyöngédebb érzelmű és legfigyelmesebb embereknek. Irodalmi munkásságának kora ifjú éveiben szépirodalmi dolgozatokkal kezdődő gazdag lajstroma a Szinnyey-féle «Magyar Írók» VI. kötetében (232—234. hasáb) olvasható. Magyar, francia és angol nyelven megjelent tudományos dolgozatai s francia és német nyelvből való fordításai a nép- és földrajz, a nyelvtudomány és irodalomtörténet tág köreit ölelik fel. Iskolai magyar nyelvtanait önálló felfogás, szigorú rendszer és a nyelvhelyesség lelkiismeretes, szinte aggodalmaskodó figyelembevétele jellemzik. Ennek a vezérlő szempontnak szolgálatában állanak a «Nyelvőr»-ben megjelent közleményei is. Kiváló érdemeket szerzett magának K. P. azzal is, hogy az ország minden részéből egybesereglett tanítványait, a kik tanítói hivatásuk gyakorlatára ismét a szélrózsa minden irányába szóródtak, a tájnyelvi sajáttságok és a népköltészet rohamosan elkallódó kincseinek feljegyzésére buzdította, őket ez irányban szakavatott tanácsal és utasításokkal látta el. A könyörtelen halál ép akkor csavarta ki erős, férfias kezéből a tollat, mikor a legutóbbi napok heves polemiájában az őt ért kemény támadásokra megfelelni készült. Ha ítéletét ebben s tán egyéb tudományos kérdésekben is megvesztegette olykor nemzetének dicsőségeért hevesen dobogó szíve: emléke immár csak maradandó érdemeinek koszorújával övezve él barátai és tisztelői nagy számának hálás kegyeletében.

K. L.

— A mannheimi Shakespeare, a német Shakespeare-irodalomnak ez érdekes, de eddigelé igen homályos tényezője, alaposan és érdekesen van tárgyalva Herm. Uhde terjedelmes tanulmányában: *Der Mannheimer Shakespeare. Ein Beitrag zur Geschichte der ersten deutschen Shakespeare-Übersetzungen.* Berlin 1902. 124 l. A kérdéses fordítást a legtöbb munka említi, mely a nagy angol költőről szól; de még a legalaposabbak sem tévedések és félreértések nélkül. Uhde most teljesen földérfette e

méltán rossz hírű vállalat homályát. Kutatásainak eredményeit a következőkben foglalhatni össze. Az első teljes (ill. teljesnek tervezett) német Shakespeare-fordítás, a Wielandé, 1762—66 jelent meg nyolcz kötetben és 21 színműnek tartalmazza fordítását. Még mielőtt a vállalat befejezését nyerte, a megjelent köteteknek új kiadása vált szükségessé, melyre, valamint igen érdemes munkájának folytatására Wieland, kit a sok kedvezőtlen bírálat elkedvetlenített, nem vállalkozott. Helyébe Joh. Joachim Eschenburg braunschweigi tanár lépett, kinek Shakespeare-fordítása 1775—77 jelent meg 12 kötetben (1782-ben egy 13. kötet tartalmazta a kétes darabokat). Eschenburg igen tanult, szorgalmas és lelkiismeretes író, de nem költő. Fordítása azért érdemes munka, az első teljes német Shakespeare (prózában, mint a Wielandé); de költői érzék és lendület tekintetében igen gyenge, még jóval gyengébb, mint Wieland úttörő munkája. Szövege azonban jobb, mint a Wielandé, mert ez Warburton önkényes és hamis conjecturákban bővelkedő szövegét vette alapul, míg Eschenburg már Johnson (a maga korában) jeles kiadását használhatta és tényleg használta. Ezt a fordítást utánnomták és ezt az arczátlan utánnomást nevezik a megjelenés helyétől mannhelmi, strassburgi, frankenthali vagy a szerkesztő szerint Eckert-féle Shakespearenek. Megjelent 1778—83-ig 24 kötetben. Eckert Gábor mannhelmi tanár († 1785 január 13. Frankenthalban) életéről és működéséről (irt jelentéktelen színdarabokat is) igen keveset tudunk; az irodalom történetében csupán mint a «mannhelmi Shakespeare» szerzője szerepel és e szereplése annyiban nem dicsőséges, hogy nagy tudását és kétségtelen tehetségét egy teljesen jogtalan vállalatra pazarolta. Mert Eschenburg fordításának utánnomata egyszerű tolvajlás volt; hogy pedig e fordításon, bár (legalább az I—III. kötet czímlapján) meghagyták Eschenburg nevét, Eckert a szöveget lényegesen módosította és a fordítót minden kötetben tudatlan és értelmetlen embernek bélyegezte: oly eljárás, melyhez tisztességtudó ember még a könyvkiadás terén minden jog és méltányosság iránt érzéketlen 18. században sem járulhatott hozzá. Eckert megtette: jóformán átdolgozta Eschenburg szövegét, kétezernél több lényeges javítást eszközölt benne és minden kötet végén erőlyesen, sőt gorombán kimutatta Eschenburg botlásait. Költő ő sem volt, de kitűnően tudott angolul, éles eszű ember volt és főleg az eredetinek humoros és népies ízű részleteit rendszerint igen sikerülten fordította németre. De nagy hibája munkájának, hogy ismét visszatért Warburton rossz szövegéhez, és jellemző vonása rosszakaratú eljárásának, hogy sokszor csupán a szövegek eltéréseiből emeli Eschenburg ellen a tudatlanság vagy tehetetlenség vádjait. Javításai a legtöbb esetben helyesek, hisz Eschenburg utóbb, fordításának új kiadásába (1796—1806, 12 kötet) 270 ily javítást vett át, pedig még jóval többet (legalább is még 178-at) kellett volna átvennie, mint Uhde igen részletesen kifejti; — ha a kiegészítéseket és egyéb módosításokat is számba vesszük, Eschenburg fordításának új kiadása több mint kétezer helyen adósa Eckertnek.

Eckert vállalata sok polémiára szolgáltatott okot. Eschenburg zürichi kiadói indították meg, még pedig Eschenburg tudta nélkül, a harczt

1778-ban egy ügyetlen és ostoba irománnyal: *Briefwechsel über den Nachdruck von Shakespeares Theater*, melyben fordításukat javításra nem szorulóknak nyilvánították és melyre Eckert igen gorombán, de egyúttal igen alaposan megfelelt: *Gabriel Eckert der kurfürstlichen Edelknaben in Mannheim Professor an das gelehrte Publikum wegen der Mannheimer Herausgabe der Werke Shakespears*, 1780, 128 l., újból részletesen kimutatva az Eschenburg-féle fordításnak számos hibáit és fogyatkozásait. Eschenburg maga csak 1782-ben nyilatkozott (fordításának XIII. kötetében: *An das Publikum wegen des in Mannheim veranstalteten Nachdrucks des deutschen Shakespeare*, 461—516. l.), Eckert támadásait nem nagyon ügyesen és semmi esetre sem alaposan, egyszerűen a Warburton-féle szöveg eltéréseinek tüntetve föl. Érdekes e nyilatkozatnak az az adata, hogy Mannheimból magát Eschenburgot szólították föl, hogy küldjön be a tervezett utányomat számára javításokat, mit a tisztességtudó férfiú kiadóira való tekintettel kereken visszautasított. E nyilatkozatra újból felelt Eckert (fordítása XXI. kötetében): *Auf Herrn Eschenburgs Vorrede zum dreyzehnten Band seiner äusserst fehlerhaften Übersetzung der Werke Shakespears*, ellenfele állításait élesen czáfolgatva. Eschenburg utoljára 1787-ben, két évvel Eckert halála után, *Über W. Shakespeare* cz. vastag könyvében tér vissza e polemiára, az 509—523. lapokon újból védekezve a mannheimi támadásokkal szemben. A korabeli folyóiratok is sokat foglalkoztak a gyűlölséggé vált ügygyel, rendszerint Eckert ellen foglalva állást, kinek jogtalan és sértően goromba eljárása sehol sem kelthetett rokonszenvet. De ma másképp ítélünk: eljárásának jogtalanságát ma még erélyesebben ítéljük el mint kortársai, polémiájának hangja sem kelt bennünk rokonszenvet: de kétségtelen, hogy Shakespeare-t jobban értette, mint Eschenburg, hogy ennek számos botlásait fölismerte és hogy az angol szöveget sokkal jobban fordította németre, mint elődjei. Munkája a német Shakespeare-irodalomban méltó helyet foglal el.

Eschenburg 1796-ban fogott hozzá fordításának új kiadásához, ugyanakkor, mikor Schlegel Ág. Vilmos megindította saját (verses) fordítását, melynek I. kötete 1797-ben jelent meg. Érdekes, hogy Schlegel az Eschenburg-féle fordítás helyébe óhajtott lépni és ily értelemben lépéseket tett a zürichi kiadóknál; de Eschenburg becsületbeli kötelességének tekintette, hogy sokat támadott fordítását javított alakban tegye közzé, és így történt, hogy új kiadása a Schlegel remek fordításával párhuzamosan jelent meg. Schlegel és folytatói (Tieck Dorottya és Baudissin) alig használták az Eckert munkáját; de Schiller, kit Schwan mannheimi könyvkereskedő (egy elveszett levélben) figyelmeztetett a mannheimi kiadásra, Macbeth-fordításánál az Eckert szövegét vette alapul. Eschenburg érdemeit eddigelig mindig elismerték a szakférfiak (logujabban Vischer és Fresenius is); ezentúl Eckert munkájáról sem lehet többé oly megvetéssel beszélni, mint eddig (főleg jogtalan és sértő eljárása miatt)

— Egy német Hány János császárlátogatása a XVIII. század végén. A Deutsche Rundschau 1901 deczemberi számában Poppe Theodor «Göttinger Geschichten aus Lichtenbergs und Kästners Zeit» czímmel érdekes adatokat közöl nagyatyjának, Johann Heinrich Moritz v. Poppe württembergi tanácsosnak «Bilder aus dem wirklichen Leben entworfen von einem geborenen Göttinger, hauptsächlich für den Zeitraum 1778—1803. der Blüthezeit der Georgia Augusta» czimű emlékiratából. Ebben az öreg úr egyebek között egy 70 éves iskolamesterről beszél, ki fiatal korában szabó volt és a kit a gyermekek nagy örömmel hallgattak, ha élményeiről mesélgetett. «Midőn vándorlegény korában Bécsen is keresztül ment, — ez volt egyik kedves elbeszélése — Mária Terézia császárné kihajolt kastélya ablakán és mikor őt meglátta, megszólította és kérdezte: hová való? Azután magához hitta palotájába és szobájába. Tarsolyát le kellett tennie egy székre. A királyné aztán vajaskenyeret kolbászt, hideg sültet és jó pálinkát adott neki. Mindezt személyesen szedte elő egy szekrényből, melyet maga nyitott ki arany kulccsal. A kulcs nagy csomón a császárné kötényébe volt akasztva. Aranynyal és drágakövel borított pompás ruha volt rajta, de eléje kötve, mint jó háziasszonyhoz illik, hófehér köténye a legfinomabb hollandiai vászonból és a legdrágább brüsszeli csipkével. A császárné kérte, hogy látogassa meg újból, ha majd visszakerül vándorlásáról, aztán papirosba vajaskenyeret, pecsenyét és kolbászt csomagolt neki, a zsebébe dugta a csomagot és még jó darab útravaló pénzt is nyomott a markába.» — A göttingai szabó-iskolamester elbeszélése bizonyára rögtön eszébe juttatja minden magyar olvasónak Garay obsitosát és ennek «látogatását Ferencz császárnál». A tarsoly letétele, a sült, a czipó, a pálinka, az útravaló pénz és általában, a mint a naiv elbeszélő a maga világá képeire — csak egy kissé «bearanyozott»-nak — képzei az udvari világot: mindez közös a két elbeszélésben. Akár a szegzárdi Hány Jánostól magától hallotta Garay ez elbeszélést, akár másunnét merítette, valószínű, hogy itt egy régibb adoma vándorlásával van dolgunk, mely meglehet, hogy a népszerű Mária Terézia idejében keletkezett, tőle ment át az utána következő népszerű császárokra, így Ferenczre is, de meglehet, hogy egy jóval régibb adomán alapszik, melynek eredetét talán érdemes volna felkutatni. Hogy a Garay-féle «miles gloriosus» császárlátogatásának a leírásában genuin magyar adomával volna dolgunk, melynek semmi köze sem volna az itt közölt, vele annyi jelentős pontban megegyező német vándorlegény-elbeszéléshez, azt nem tartom valószínűnek.

WALDAPFEL JÁNOS.

— Ó-kori leletek Rhodésiában. Dél-Afrika néhány év óta nemcsak ádáz vérontás, hanem rejtélyes eredetű régészeti emlékek felkutatásának a színhelye is. Korunk viszonyainak szeszélyes játéka úgy akarta, hogy míg Rhodésia körül az egész világ kincsszomja az aranykeresés lázában gyötrődik, fáradhatatlan és talán objectiv régészeti kutatásoknak sokat mondó eredményei elmúlt korok bőséges aranytelepeire mutassanak. Azon ásatásokat ugyanis, melyeket 1891-ben Bent kezdett meg s utána

Willvughbey, White, Wilmot folytattak a Zambezi alatt, most R. N. Hall és W. G. Neal ásatásai követték, melyekkel a «Zimbabwe»-nak nevezett emlékek száma 309-ra emelkedett. A két kutató az ásatások eredményeiről egy tekintélyes, illusztrált munkában számolt be,*) mely alighanem helyes nyomokon járó conjecturáival a Kr. e. 2000-től Kr. e. körülbelül 1100-ig terjedő, úgyszólván homályos korszak cultura-történetéhez elég valószínű adalékokkal járul. Hall és Neal az ásatásaik által bőségesen gyarapított Zimbabwe-romokban már négy egymást követett stílnemet állapítanak meg és több, kétséget kizáró bizonyíték alapján kimondják, hogy a Zimbabwe alapítását éppen aranybányászatnak, illetve aranykeresőknek köszöni. Minden arra mutat, hogy a Zimbabwe nem volt egyéb hosszú századokon át, mint közeli aranybányák olvasztó kemenczéinek és az így nyert arany raktározásának helye. A Zimbabwe urai és bányászai azonban semmi esetre sem lehettek arra a vidékre való benszülöttek. Szerintük kétségtelen, hogy a Zimbabwe egész területén bevándorolt elem uralkodott, mely azt ki is aknáztá. Ez azonban csak keletről kerülhetett a Zimbabwe tájékára, tehát gyarmat volt, melynek az anyaországgal való érintkezését valamely közeli keletafrikai kikötőnek kellett közvetítenie. Már Bent és Glaser is rámutattak azon hasonlatosságokra, melyekben a Zimbabwe-romok a déli arab sábai emlékekre emlékeztetnek. Valószínű, hogy a Zimbabwe romjaiban Dél-Arábia Kelet-Afrikába nyúló dominiánának emlékeit kell látnunk. Ha ugyanis feltehető, hogy Jemen kereskedelmi forgalma Indiába, Ceylonba, sőt talán még Madagaskarba is nyúlt, akkor e forgalom körébe kellett esnie kétségkívül Rhodesiának is. Ha már most sok tény mutat arra, hogy e forgalom urai tehát éppen a Zimbabwe-n is himjariták voltak, elvárható, hogy déli arabok, kik köbevéssett emléküket megörökítésével az anyaországban éppen nem fukarkodtak, egy olyan fontos gyarmatukat, a milyen a Zimbabwe, sem hagyhatták feliratos emlék nélkül. Ilyen azonban a Zimbabwe-n egyelőre nem látható s azok a határozatlan vonások, melyek a Zimbabwe-írásnak mondhatók volnának, még csak meg sem beszélhetők. Az az emlékkő pedig, melyet a XVI. században De Barros portugál utazó a Zimbabwe helyén látott s melyről azt mondja, hogy sem maga, sem tudósabb mór kereskedő utitársai nem tudták elolvasni, aligha himjarita emlék és az Athenæum recensense szerint kufai írású lehetett; ezt pedig az arabok már régóta nem tudták olvasni.

A mondottakhoz egy másik tanulmány elég merész, de igen érdekes találgatásai fűződnek, melyek a leleteknek már említett actualitását a sokat bolygatott *Ophir* kérdés felvetésével fokozzák. Hall és Neal régészeti munkájával t. i. Prof. A. H. Kean «The Gold of Ofir whence brought and by whom» cz. munkája szorosán összetartozik. Kean azt hiszi, az éppen említett De Barros látta felirat mégis csak himjarita volt. Kiindulván abból, hogy Rhodesia és a himjarita birodalom között élénk forgalom állott fenn, már most odáig megy, hogy a bibliai dús

*) The Ancient Ruins of Rhodesia.

aranytelepeket a sokat keresett *Ophir*-t, *Chavilá*-t és *Tarsis*-t a Zimbabwe-tájékkal hozza összefüggésbe. Mellőzi az eddigi nézeteket, melyek e bibliai helyeket e hispaniai Tartessusban, Arábiában és Indiában, avagy Chersonesosban vélik találni s biztosra veszi, hogy a Hiram- és Salamon-korabeli aranszállítmányok csakis délfelől, Arábia tájékáról jöttek. De mert a bibliai *Ophir* sokkal nagyobb szabású aranszállítmányokra enged következtetni, mint a milyen az ehhez képest aránylag csekély aranytartalmú Arábiából kitelt volna, Kean már most azon nézetben van, hogy ez az arany Arábia felől ugyan, de éppen Afrika keleti partvidékéről került Salamon és Hiram országába. Bebizonyítani igyekszik, hogy Tarsis afrikai rakodóhely volt és a mai Sofalával, illetve valamelyik Sofalához közeli kikötővel azonos. A biblia azonban, mikor Salamon építkezéseivel kapcsolatban elefántesont-, majom- és páva-szállítmányokat az ophiri arannyal együtt említi, inkább Indiára, avagy Ceylonra mutat. Keane ez nem okoz nehézséget. Szerinte *Ophir délarab kikötő*, melyen az India felől jött hajókat a legtöbb alkalommal délafrikai szállítmányokkal is dúsan megrakták. *Ophir* tehát aféle közvetítő kikötő «some intermediale emporium» volt s Kean szerint a mai *Dhafar*-ral azonos. *Ophir* tehát egy nagy himjarita állomás lett volna, mely a keletről, Indiából és a délnyugatról, Rhodésiából érkezett úruk továbbszállításának csomópontja volt. «*Ophir* was the port of entry and the distributor of foreign wares which . . . included especially gold, thence called the gold of *Ophir*». *Ophiri* arany tehát körülbelül az lehetett, a mi manapság pl. hamburgi kávé, melyhez Hamburgnak más köze nincs, csak az, hogy rajta keresztül szállítják tovább. *Ophir* tehát egy *entrepôt* volt Kean szerint, melynek aranyforgalmát főleg a mai Rhodesia adta. *Chaviláról*, mely kétségtelenül arab területen volt, Kean felteszi, hogy délarab kereskedők ennek a *Chavilának* neve után egy nem arab helyet és pedig éppen az általuk gyakran érintett s gyarmatukká vált mai Rhodésiát nevezték el. Tanulmányában azután Kean rámutatva azon érintkezésre, mely Jemen és Madagaskar között is fennállhatott, a malagasi nyelvben egy még régi arab befolyást vél felfedezni. Persze mindez egyelőre merő hypothesis, melyet angol «reviewer»-ek is (l. a «*The Athenæum*» száma 1902. márcz 29-étől) meglehetősen skeptikusan fogadnak. (V. ö. *Oskar Lenz*, *Ophir und die Ruinen von Zimbabwe in Südafrika*. Prag 1896. Szerk.)

OSZTERN.

— Mikes Kelemen eddigelé csak *Törökországi Leveleiről* és a *Mulatságos Napok* francziából átdolgozott novellafüzére révén ismeretes a magyar irodalomtörténetben. Egyéb művei, vallás-erkölesi iratai 15 vaskos kötetben még kiadatlanul hevernek a nemzeti múzeum könyvtárában. Pedig ki tudja, ezeknek szakszerű ismertetése mennyi becses új adattal szaporítaná a XVIII. század eme kiváló, a maga elszigeteltségében egészen sajátlagos jellegű, rokonszenves írójának élettörténetét, melynek egyes pontjait még mély homály fedi.

Kéziratai között kutatván, a *Keresztényi Gondolatok* című kötetben,

mely 1747-ből való, a két oldalra terjedő latin bevezetés után, egy francia költeményt találtam, melyet szószerint itt közlök:

Grand Dieu les jugemens sont remplis d'équité
Toujours tu prens plaisir à nous être propice,
Mais j'ai tant fait de mal que jamais ta bonté.
Ne me pardonera sans choquer ta justice.

Oùi, mons Dieu, la grandeur de mon impiété
Ne laisse aton pouvoir que le choix du supplice,
Ton interest s'oppose à ma félicité,
Et ta clemence même attend que je perisse.

Contente ton desir puisqu'il t'est glorieux
Offense toi des pleurs qui coulent des mes yeux.
Tonne, frappe, il est tems, rend moi guerre pour guerre.

J'adore enperissant la raison qui t'aigrit
Mais dessus quel endroit tomberas ton tonnere,
Qui ne soit tout couvert du sang de Jesus Christux.

A sok hiba eleinte azt a hitet keltette bennem, hogy talán Mikesnek egy francia nyelvű eredeti kísérlete, de formája s nyelve sok hasonlatosságot mutatván a Malherbe-féle költészethez, a versben egy a XVI. század végéről, vagy a XVII. század elejéről való francia költő művét ismertem fel. Csakhogy egészen specialis valami, mert ilyenfajta rímelésű sonette a francziában nem igen fordul elő. Csak *Maynard*, *Saint Évremond*, *Théophile Viaud* s még néhány költőnek van egy pár sonnet-je ilyen rímekkel: *abab abab ccd eed* vagy *ede*. Ez a körülmény tehát megerősítette feltevésemet és hosszas utánjárás után végre sikerült megállapítanom, hogy Mikes verse *Jacques Vallée Desbarreaux*, a könnyűvérű francia költő *Sur la Pénitence* című költeménye. J. V. D. 1602—1673 élt, s Guy Patin, a hírneves orvos és író azt mondta, mikor halála hírért vette, hogy ő volt az, ki megmételyezte feslettségével a fiatalságot és veszélyes volt a népre.

Eredeti szövege a versnek tulajdonképen így hangzik:

Grand Dieu, tes jugemens sont remplis d'équité;
Toujours tu prends plaisir à nous être propice,
Mais j'ai fait tant de mal que jamais ta bonté
Ne me pardonnera sans blesser ta justice.

Oui, grand Dieu, la grandeur de mon impiété
Ne laisse à ton pouvoir que le choix du supplice;
Ton intérêt s'oppose à ma félicité
Et ta clémence même attend que je périsse.

Contente ton désir, puisqu'il t'est glorieux,
Offense-toi des pleurs qui coulent de mes yeux;
Tonne, frappe, il est temps, rends-moi guerre pour guerre.

J'adore en péissant la raison qui t'aigrit,
Mais dessus quel endroit tombera ton tonnerre
Qu'il ne soit tout couvert du sang de Jésus-Christ.

A hitetlen, szkeptikus költőnek ez az egyetlen verse, mely hírnevét

fenntartotta,*) noha szó sincs róla, hogy igazi költői ihlet s vallásos érzés hozta volna létre; Malherbe-féle szóvirág az egész, egyéb semmi. Hogy Mikes honnan írta le, azt persze nem lehet eldönteni, valamint azt se, hogy a módosulások hogyan kerültek bele, de mindenesetre nevezetes jelenség, hogy a francia irodalom egyik legkicsapongóbb képviselőjének termékét nálunk éppen a mély vallásos érzésű Mikes őrizte meg egyik művében, melynek minden sora tele van hittel és keresztényi szeretettel.

Ugyanebben a kötetben, de a végén, van meg az a két magyar költemény is, *Salve Regina* és *Ave Maria Stella* címmel, melyeket 1891-ben már Schwarzenberg József az Egyetértésben közölt és Kardos Albert a Fővárosi Lapokban felvilágosított. MIKLÓS FERENCZ.

K Ö N Y V É S Z E T .

Hazai irodalom.

Balassa József. Rendszeres magyar nyelvtan. A középiskolák III. oszt. számára. (8-r. 136 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 1 K 20 f.

Ciceronis, M. Tullii in C. Verrem Accusationis Liber IV. Magyarátzatokkal ellátta *Incze József.* (8-r. IV, 199 l. és 1 térkép.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 2 K.

Császár Elemér és Váczy János. Magyar olvasókönyv. Középiskolák II. osztálya számára. (8-r. 238 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 2 K 50 f.

Császár Mihály. A magyar művelődés a XV. században. Antonio Bonfini rerum Hungaricarum Decades-ének alapján. (N. 8-r. 166 l.) Budapest, 1902. Szent-István-Társulat. 5 K.

Gaal Mózes. Magyar nyelvtan. A középiskolák II. osztálya számára. (8-r. 54 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 80 f.

Góbi Imre. A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák számára. Irta és olvasókönyvvel ellátta *G. I. I.* rész. A VII. osztály számára. Második javított kiadás. (8-r. 346 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 4 K.

Heinrich Gusztáv dr. Német olvasókönyv nyelvtannal és szótárral. Középiskolák számára. Harmadik rész. Harmadik javított kiadás. (N. 8-r. 225, III l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Hintner B. dr. Görög nyelvtan. Gymnasiumi használatra. Az ötödik kiadás nyomán fordította és átdolgozta *Schill Salamon.* Harmadik javított kiadás. (8-r. 195 l.) Budapest, é. n. Singer és Wolfner. 2 K 80 f.

Hűrn Lajos és Paulay Ödön. Módszeres német nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv. A középiskolák, valamint a polgári fiú- és leány-, továbbá felsőbb leányiskolák kezdő osztályai számára. Második javított kiadás. (8-r. XVI, 208, 40 l.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. 2 K 80 f.

Hitrich Ödön dr. Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gymnasiumi tanulók számára. (8-r. 116 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 1 K 40 f.

Jeles írók iskolai tára. LXXIII—LXXVIII. kötet. (8-r.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat.

*) Idézi már *Le Batteux*, mint a sonnet műfaj mintáját s azóta is több francia irodalmi kézikönyvben olvasható. I. pl. *Stauff, La Littérature française*, Paris 1875. I. 2. 891. l. Szerk.

LXXIII. kötet. Schiller Friedrich. Die Jungfrau von Orleans. Romantische Tragödie. Kiadta és magyarázta *Faith* Mátyás. Egy térképpel. (182 l.) 1 K 20 f.

LXXIV. kötet. Görög lyrai anthologia. Középiszkolák számára. Készítette *Sarudy* György. (334 l.) 2 K 50 f.

LXXV. kötet. Quintus Horatius Flaccus műveiből szemelvények. Összeállította, bevezetéssel, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta *Wirth* Gyula. (399 l. és 4 tábla.) 2 K 80 f.

LXXVI. kötet. Jókai Mór. Kedves atyafiak. Magyarázta *Vajda* Gyula dr. (136 l.) 1 K 20 f.

LXXVII. kötet. Kőlcsey Ferencz válogatott szónoklatai. Bevezetéssel és magyarázattal ellátta *Endrei* Ákos. (171 l.) 1 K 20 f.

LXXVIII. kötet. Cicero negyedik beszéde Verres ellen. — De signis. — Iskolai használatra kiadta és magyarázta *Zsámboki* (Schambach) Gyula. Számos képpel. Syracusæ és Sicilia térképével. (158 l.) 1 K 20 f.

Kalmár Elek. Magyar olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák számára. Harmadik kötet. Második, az új tantervhez alkalmazott kiadás. Képekkel. (8-r. 263 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. 2 K 50 f.

Kemény Ferencz. Die einheitliche deutsche Rechtschreibung. (Regeln und Wörterverzeichnis.) Az egységes német helyesírás. (Szabályok és szójegyzék.) Iskolai és magánhasználatra. A legújabb hivatalos adatok alapján kidolgozva. Harmadik kiadás. (N. 8-r. 50 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 50 f.

Klimó Mihály és *Bartos* Fülöp. Rendszeres francia nyelvtan, olvasó- és gyakorlókönyv. Az új tanterv szerint. A reáliskolák felső osztályai számára. I. rész. A reáliskolák V. osztálya számára. (N. 8-r. IX, 185 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 61—63. füzet. Szerkeszti *Dávid* István. (8-r.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 50 f.
61. füzet. Homeros Odysseája I—VI. ének. Magyarázta *Szöke* Adolf. IV. füzet. Odys. IV. 425—végig. V. 1—230. (129—168 l.)

62. füzet. P. Vergilii Maronis Aeneis. Magyarázta *Várkonyi* Odilo. IX. füzet. Aeneis VI. 760—végig. VII. 1—610. (385—432 l.)

63. füzet. Taciti Cornelii Annales. Magyarázta *Boros* Gábor dr. V. füzet. Ann. IV. 25—végig. V. 1—11. VI. 1—7. (193—240 l.)

Nemzetünk nagy költői. 18—20. füzet. (8-r.) Pozsony, 1902. Stampfel Károly. Egy-egy füzet 40 f.

18. füzet. *Bán* Aladár dr. Eötvös József báró és költészete. (47 l.)

19. füzet. *Nógrády* László dr. Jókai Mór élete és költészete. (64 l.)

20. füzet. — *Kemény* Zsigmond élete és működése. (51 l.)

Ploetz Károly dr. Syllabaire français. Bevezetés a francia nyelvbe. Fokozott haladó tanmód. A huszonharmadik eredeti kiadás szerint átdolgozta *Varga* Bálint dr. Kilenczedik javított és bővített kiadás. (8-r. 144 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. Kötve 1 K 10 f.

Rácz Soma. Latin nyelvkönyv. Középiszkolák I. és II. osztálya számára. (8-r. 176 l.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. 2 K 20 f.

— Latin olvasókönyv. Középiszkolák I. és II. osztálya számára. Képekkel. (8-r. 188 l.) Budapest, 1902. U. o. 2 K.

Thibaut M. A. Francia és magyar iskolai szótár. Teljesen átdolgozta *Kováts* S. János dr. Francia-magyar rész. Második kiadás. (8-r. IV, 517 l.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. Vászomban kötve 6 K.

Tudományos zsebkönyvtár. 111. szám. *Albrecht* János. Német helyesírás, Szabályok és szórajstrom. A hivatalos helyesírás alapján. (K. 8-r. 80 l.) Pozsony, 1902. Stampfel Károly. 60 f.

Külföldi irodalom.

BERTANA, E. Vittorio *Alfieri* studiato nella vita, pensiero e nell' arte con lettere e documenti inediti, ritratti e facsimile. (8-r. VII, 547 l.) 9 lira.

LAFONT, Comte G. de, Les *Aryas* de Galilée et les Origines aryennes du christianisme. I-re partie. Paris, Leroux. (8-r.) 7 fr. 50.

G. GIURDANELLA FUSCI, *Babrio*, le sue favole e il loro rapporto con le Esopiane e con quelle di Fedro e di Aviano. Modica, Papa. 10 l.

E. MARTINAK, Psychol. Untersuchungen über die *Bedeutungslehre*. Leipz. Barth. 8 m.

Ben Jonson, I. Tieck.

E. DREYFUS-BRISAC, Un faux classique: Nicolas *Boileau*. Études litt. comparées. (12-r.) Paris, C. Lévy. 3 fr. 50.

T. DELMONT, Autour de *Bossuet*. Études hist. et litt. Paris, Tricon. 7 fr. 50.

L. WISTÉN, Études sur le style et le syntaxe de *Cervantes*. Lund, Lindstedt. 2 fr. 50.

BIRÉ, E. Les dernières années de *Chateaubriand*, 1830—1848. (8-r.) 6 fr.

LESCURE, *Chateaubriand*. 2-e éd. (208 l. és arczkép.) Paris, Hachette et Cie. 2 fr.

F. HÉMON, Cours de littérature XX. *André Chénier*. Paris, Delagrave. 3 fr. 50.

A. LIEBY, Étude sur le théâtre de *M. J. Chénier*. (Nagy 8-r.) Paris, Lecène et Oudin. 7 fr. 50.

P. CALMETTES, *Choiseul et Voltaire*, d'après les lettres inéd. du duc de Ch. à V. (12-r.) Paris, Plon. 3 fr. 50.

N. M. BERNARDIN, La *Comédie Italienne* en France et les théâtres de la foire de boulevard (1570—1791). (12-r.) Paris, ed. de la Revue Bleue. 2 fr. 50.

Eustache Deschamps. Oeuvres complètes. Publiées d'après le ms. de la Bibl. nat. par GASTON RAYMUND. Paris, Videt.

A. BARTELS, *Gesch. der deutschen Lit.* (2 kötetben. I. köt. a XVIII. sz. végeig.) Leipz. E. Avenarius. 5 m.

Fr. FUNCK-BRENTANO, *L'énelon*, étude critique. (8-r.) Paris, Libr. des Saints-Pères. 1 fr.

Grd-monda. Klob, O., Beitr. z. Kenntniss der span. u. port. Gral-Litt. (Zschr. f. rom. Phil. 1902. XXVI, 169—205. l.)

H. FRANCOU, Formation des villes, des états, des confédérations et des ligues dans la *Grèce* ancienne. (8-r.) Paris, Bouillon. 3 fr.

FOWLER, H. N. History of ancient *Greek* Literature. (8-r. 512 l.) 7 m. 20.

A három gyűrű paraboldja. CHAUVIN, V., Les trois anneaux. (Wallonia 1901. IX. 266—267. l.) — STEINSCHNEIDER, M. Zur Parabel von den drei Ringen. (Zschr. f. hebr. Bibliogr. 1901. V. 155—157. l.)

Haldl. The Death-Legend in Folk-Lore. (The Edinb. Review 1902. CXCIV, 372—397. l.)

TOLDO, P., Leben und Wunder der *Heiligen* im Mittelalter. (Studien z. vgl. Litteraturg. 1902. II. 87—103. 304—353.)

Hugo (Victor). Le Siècle de—, raconté par l'œuvre du poète, par CONSTANT DE TOURS. (8-r.) Société française d'éditions d'art. 3 fr.

—, par le bibelot, le populaire, l'annonce, la chanson, parl PAUL BEUVE et HENRI DARAGON. Préface par Adolphe Brisson. (12-r.) Daragon. 5 fr.

— Souvenirs intimes, par JULES CLARETIE. (12-r.) Avec portrait inédit de Flameng, Librairie Molière. 3 fr. 50.

— par THÉOPHILE GAUTIER. (12-r.) Fasquelle. 3 fr. 50.

— Leçons faites à l'École normale supérieure, par les élèves de

deuxième année (lettres) 1900–1901, sous la direction de Ferdinand Brunetiere. Tome I. (12-r.) Hachette, 3 fr. 50.

Hugo (Victor) en images (Anonyme). Album illustré. (8-r.) Larousse. 0^o60 fr.

— jugé par son siècle. Préface de P. Quillard, par TR. LEGAY. (12-r.) Paris, Libr. de la Plume. 5 fr.

— (A reá vonatkozó alkalmi irodalom: Zschr. f. Bücherfr. VI. 4. Beibl. 8. 1.)

Don Juan. ESCHELBACH, H. Über die dram. Bearbeitungen der Sage von —. (Monatsbl. f. deutsche Litt. 1902. VI. 3. sz.)

A. BENAZET, Le Théâtre au Japon. Ses rapports avec les cultes locaux. (8-r.) ill. Paris, Leroux. 7 fr. 50.

Kalidasa, Meghadûta, le nuage messenger. (Poème hindou.) Trad. française par A. Guérinot. (18-r.) Paris, Leroux. 2 fr. 50.

KRÄGER, H., Die Figur des Kindes auf der antiken Bühne. (Germania [Brüsszel] 1902. IV, 203–213. 1.)

Konradin-drámák. JELLINEK, A. L. K.-Dramen. (Studien z. vergl. Litteraturg. 1902. II. 104–106. 1.)

E. CASTLE, Nikolaus *Lenau*. Zur Jahrhundertfeier seiner Geburt. (9 képpel és egy hasonmással.) VIII, 120 l. Leipz. Max Hesse.

E. D'HAUTERIVE, Le *Merveilleux* au XVIIIe siècle. Paris, Juven. (12-r.) 3 fr.

P. DESCHAMPS, Le Roi mage. Études sur les *mystères antiques* et sur leur part d'influence dans les origines chrétiennes. Nagy 8-r. 100 képpel. Paris, Chacornac. 7 fr. 50.

VOSSLER, K., Zu den Anfängen der frz. *Novelle*. (Studien zu vergl. Lg. 1902. II. 3–36. 1.)

G. MICHAUT, Les époques de la pensée de *Pascal*. Deuxième éd. revue et augmentée. (8-r.) Fontemoing. 3 fr. 50.

Physiologus. HOLTHAUSEN, F., Zum Physiologus. (Az angol irodalomban való vonatkozások a Ph.-ra Anglia, Beibl. 1901. XII. 338–339. 1.)

MANN, M. Fr., Zur Bibliogr. des Ph. (Anglia, Beibl. 1902. XIII. 18–21. 1.) U. a. (Daheim 1902. XXXVIII, 32. sz. 18–32.)

Plinius, I. Shelley.

KAHN, G., Le *Prêtre* dans la littérature française. (Rev. Blanche 1902. jan.)

Francesca da Rimini és Paolo szerelmi története mint dráma- és novellatárgy. (Zschr. f. Bücherfreunde VI. 2. Beibl. 2. Bibliographia. Folyt. VI. 3. Beibl. 1.)

Róka és Holló meséje. MERK, A., Der Rabe u. d. Fuchs in der Bearb. von Kriloff, Lafontaine u. Phædrus. (Pädagog. Archiv. 1902. XLIV, 110–116.)

DOBSCHÜTZ, E. v., Der *Roman* in der altchristl. Litt. (Deutsche Rundschau. 1902. CXI, 87–106. 1.)

Romeo és Julia. ZEIDLER, I., Romeus Capelletus et Julietta. Ein Zeugnis für «R. u. J.» in der Jesuitenlitteratur. (Stud. z. vergl. Lg. 1902. II. 1–2. 1.)

Léon PINEAU, Les Vieux Chants populaires *scandinaves* (Gamle nordiske folkeviser). Étude de litt. comparée. Tome II. Époque barbare. La Légende divine et héroïque. (N. 8-r.) Paris, Bouillon. 15 fr.

Schiller. WUKADINOVIC, S., Eine Quelle von Schillers Räubern. (Euphorion 1901. VIII. 676–681. 1.)

Shakespeare. LEE, S., Sh. in oral tradition. (The XIX. Century. 1902. 201–219. 1.)

Shelley. Bernthsen, S., Über den Einfluss des Plinius in Sh.'s Jugendwerken. (Engl. Studien, 1902. XXX, 214–224. 1.)

Th. A. MEYER, Das *Stilgesetz* der Poesie. Leipz. Hirzel. 4 m.

Tieck. STANGER, H., Der Einfl. Ben Jonsons auf L. Tieck. II. Der «Anti-Faust» (1801.) St. z. vergl. Litteraturg. 1902. 37–86.)

M. PORCIUS CATO BESZÉDEIRŐL.

A római szónokok napja, Cicero, akkora fényt terjesztett maga körül, hogy az elnyelte az előtte és körülötte élt szónokok egész raját. Csak nagysokára tudja magát a szónoklat az ő bilincseitől emancipálni, de mire érdeklődni kezdenek az iránt, a mi Ciceron kívül, előtte és korában volt, már késő, mert annak jó része feledésbe merült. Tudomásunk is úgyszólván csak azokról van, kikre ő terjesztette ki fényét s a kik az ő dicsőségének szárnyai alá bújva élték át a századok viszontagságait: ellenfeleiről, mert ő vele szemben harczoltak, mint Hortensius, és azon elődeiről, kiknek ő állított maradandó emléket Brutusában. Pedig élt a szónokok nagy tábor a már előtte is, mert így hozták ezt magukkal a körülmények, főképp a *respublica*, mely szónokokat kívánt és nevelt is magának.

A hosszú sornak kezdetén áll M. Porcius Cato Maior vagy Censorius, a ki nemcsak a szónoklatban, hanem úgyszólván a prózai műfajok minden ágában úttörő és kezdeményező. Blass: *Die Attische Beredsamkeit* I, 4. mondja: «Die Geschichte der Beredsamkeit kann erst von dem Zeitpunkte beginnen, wo die erste Kunstlehre aufgestellt und die erste Rede nach einer solchen künstlerisch geschaffen wurde; was vorhergeht, gehört nicht in die Geschichte, sondern höchstens in die Einleitung derselben, insofern es auf die Entwicklung einer künstlichen Beredsamkeit von Einfluss war.» E szavak önkéntelenül és határozottan megjelölik a helyet, melyet Cato a római szónoklat történetében elfoglal. Ő ismerte fel először a szónak a hatalmát s mint Plutarchos mondja: τὸν δὲ λόγον ὡσπερ δεύτερον σῶμα . . . ἐξηγήσατο; *) ő foglalja először írásba, a mit élőszóval elmondani készül vagy már elmondott; de mert ő szerkesztett egyszersmind tudatosan, határozott elvek szerint először be-

*) Plut. Cat. mai. 1.

szédeket és ad először utasításokat, kész szabályokat a szónoklatról, mint valami hasznos művészetéről, főképp ezek alapján méltán tekinthetjük őt az első római szónoknak. De nemcsak e külső körülmények, hanem Catonak beszédei is, akár a töredékekből alkotjuk meg ítéletünket, akár követjük azok szavát, kik az ó-korban róla nyilatkoztak, mindenképpen érdemessé teszik őt arra, hogy a szónak általánosabb értelmében is szónoknak nevezzük őt. Mert ha csak egy futólagos pillantást is vetünk arra, a mit ő előtte a szónoklattal összefüggésben levőnek gondolunk, lehetetlen észre nem vennünk azt a lényeges különbséget felfogásban, hangban egyaránt, mely őt elődeitől élesen elkülöníti.

A temetési beszédekénél, a már az ó-korban is hirhedt *laudatio funebris*eknél, a szónoki oldal ugyancsak mostoha elbánásban részesült; a földolog volt az elhunytat, annak tetteit, őseit minél nagyobb fénynyel megvilágítani s így tévútra vezetni a szegény történetírót, ki kutatásai közben a családi könyvtárban egy-egy ilyen historiai documentumra bukkan.¹⁾ A *senatus tanácskozásai*, a *nép comitiái*, melyek bölcsőjévé lehettek volna e művészetnek, jó ideig vajmi kevés alkalmat nyújtanak a szónoki tehetség érvényesítésére. A római állam tisztán katonai állam, politikai fejei első sorban hadvezérek; a *senatus* tagjai a hadseregnek ifjabb és öregebb tisztjeiből kerülnek ki s a népgyűlés maga is harczosokból áll. Ugyan mit várhatott a szónoklat a hosszas harcokban eldurvult vitézektől. Ily kor gyermeke aligha törődött kifejezéseivel, aligha birt azon képességgel, hogy gondolatait tervszerűleg elrendezze s másfelől aligha volt meg az a türelme, hogy másnak összefüggő beszédét csak végighallgassa is; éppen azért nem is csoda, ha a tárgyalás jó ideig puszta *altercatiora* szorult.²⁾ Nem ily hallgatóságnak való a szónoklat; hiszen Cicero szerint is «*Semper oratorum eloquentiæ moderatrix fuit auditorum prudentia.*»³⁾

Cato koráig a viszonyok a görög műveltség fokozatos terjedésével előnyösen megváltoztak s kortársai, az ő legirigyebb kortársai, ádáz ellenfelei, maguk járultak ahhoz, hogy a talajt szava befogadására előkészítsék s babérokat termeljenek számára.

Beszédeiből, melyekben félszázados erős munkássága tükrö-

¹⁾ V. ö. Cic. Brut. 16, 61.

²⁾ V. ö. I. v. 2, 56; 10, 19; 24.

³⁾ Cic. Or. 8, 24.

zódik vissza, összefüggéstelen, rövid, legtöbb esetben csak alig néhány sorra terjedő töredékeink vannak, melyeket egy-egy mérges grammatikus tudományszomja, valami archaizáló írónak nyereségvágya, vagy pedig a commentatorok tudákossága mentett meg számunkra. De midőn a legtöbb esetben egy-egy divatját múlt vagy feledésbe ment szó, régies kifejezés, elavult alak, szóval a tisztán grammatikai szempont az, melyért rejtekükből elővonszolják s szerencsés körülmény számába megy, ha valami figura kedvéért egy-egy hosszabb részlet is beleszorul a grammatikusok Noe bárkájába, elképzelhetjük, mi jutott el a mi korunkig, s mennyire lehetnek alkalmasak ily centok egy szónok érényeinek felismerésére, ha mindezek betetőzéséül egy Tiro kezébe kerülnek, ki a Kr. e. 2. sz. beszédeit a saját kora szemüvegén át tekintve, szemelvényeket nyújt Cato gyöngébb részleteiből s útlevelül az utókor számára mellékeli azokhoz a maga rosszaló megjegyzéseit.¹⁾

Ebből a száználmas rombalmazból terjedelmüknél fogva kiválnak a Gelliustól²⁾ és Frontotól³⁾ megőrzött részletek, melyek elsejéből Cato bizonyítási eljárását ismerjük meg nagyjában, míg az utóbbi a *παράλειψις*-nek az archaizáló Frontótól annyira magasztalt példáját mentette meg számunkra. Ezeken kívül csak még a Minucius Thermus ellen tartott beszéd töredéke, melyre még visszateretni kívánok, érdemel említést terjedelménél fogva. Igaz, hogy képet az ő szónoklatáról, kivált ha kiegészítjük a töredékekből nyert benyomásainkat az ó-kori írók ítéleteivel, alkothatunk magunknak ez úton is, csakhogy a veszteség még más szempontból is érzékenyen sujt bennünket.

Cato beszédei által, mintegy az ő szájából hallottuk volna a kor jellemzését, ertesültünk volna a legfontosabb eseményekről s ama titkos természetű, a római történetírót kevésbé lelkesítő botrányokról, melyek a Scipiok nagy nevéhez fűződnek, de a melyeket az őket körülözönlő vakító fény, másfelől a nemzeti hiúság nem engedett az utókorra átszármazni. Hisz nem magántermészetű ügyekben, hanem rendszeren a legfontosabb kérdésekben, melyek a köztársaságot ez idő szerint leginkább érdekelték, a legactualisabb politikai és személyi küzdelmekben, mint egy párt szószó-

¹⁾ Gell. N. A. VI, 3.

²⁾ Jord. XXXIV.

³⁾ Jord. II.

lója, előharczosa emelte föl szavát, hogy gátat vessen a nobilitas önző törekvéseinek.

De eltekintve nyilatkozatainak a kor társadalmi és politikai életére való fontosságától, a római irodalomtörténet szempontjából is sajnálatos veszteség ért bennünket. A szónoklat volt az irodalomnak az az ága, mely a római szellemnek leginkább megfelelt s mely az intézményekben gyökerezve, a köztársasággal együtt lépésről-lépésre fejlődött; ez volt az irodalomnak egyedüli ága, mely nem volt soha megszégyenítő Rómában, még a szabad emberre sem s a mely hamisítatlan nemzeti talajból fakadva természetes fejlődésnek indult. Cato beszédeiből tehát fogalmat nyerhettünk volna az eredeti római szellem termőképességéről, mert a római szónoklatnak, a nemzeti iránynak képviselője első sorban Cato. A római szellem a maga természete szerint ilyen szónoklatot szült, a mely egyszerű és nyílt, heves és kegyetlen, méltóságos és szenvedélyes, mint a római maga. Mily kegyetlen gúny, mily éles ironia van abban a néhány szóban, melylyel a néptribunt, az arczátlan szószátyárt állítja pellengérré: «Numquam tacet quem morbus tenet loquendi, tamquam veteranosum bibendi atque dormiendi.» «Frusto panis conduci potest, vel uti taceat, vel uti loquatur.»*) Szinte kiforgatja egész bensőnket, midőn Minucius ellen, ki tiz polgárt jogtalanul megkorbácsoltatott, izgat. «Dixit a decemviris parum bene sibi cibaria curata esse. Iussit vestimenta detrahi atque flagro cædi. Decemviro Bruttiani verberavere, videre multi mortales.» A lakonikus rövidség, rideg, szaggatott mondatok mintegy jellemzik a kényúr hidegségét és közönyét, melylyel oly csekély ok miatt tiz szabad ember becsületét meggyalázza. Fülledt a levegő, érezzük, hogy készül kitörni valami. A terhes felhőkből mint villám sujt le váratlanul a szenvedélyes kérdések tömege, melyek anaphorikus ismétléseikkel, mint megújuló véres ostromcsapások mind ütnek, sebeznek. «Quis hanc contumeliam, quis hoc imperium, quis hanc servitutem ferre potest.» S miután így a «servitus» szóval felkeltette a szabad római önértetét, tovább folytatja a lázítást a «rex» gyűlöletes nevének belevonásával: «Nemo hoc rex ausus est facere: eane fieri bonis, bono genere gnatis, boni consulitis? Ubi fides maiorum?» W. Soltau: «Der geschichtliche Wert der

*) Jord. XL.

Reden bei den alten Historikern»*) czimű értekezésében a Catot követő Gracchusokról mondja: «Die Gracchenzeit war das Zeitalter der klassischen Beredsamkeit, wie auch einer vortrefflichen, muster-giltigen Geschichtsschreibung. Die Reden Ciceros waren geistreicher, an rhetorischen Wendungen und Variationen des Ausdrückes mannigfaltiger; aber die Kraft des Gedankens, wie sie die Reden der Gracchenzeit auszeichnete, hat selbst ein Cicero nicht erreicht.» E sorokat hajlandó vagyok a néhány évtizeddel előbb működő Catora is kiterjeszteni s a nemzeti irányú római szónoklat virágzását és annak erényeit ő rá is érteni.

És ha Cicero és Cato összehasonlítása vakmerőnek is látszik — legalább első pillanatra — ha szinte hihetetlennek látszik, hogy Cicero Catótól tanult — pedig tanult sokat — beható megfigyelés után arra az eredményre jutunk, hogy a mi Ciceróban, a szónokban, igazi római vonás, az legtöbbször az első római szónokok behatása alatt keletkezett s hogy ilyenkor a fényes Cicero közelebb áll «rusticus» elődjeihez, mint finomra csiszolt «transmarinus» mintáihoz. S vajjon ezek közül kinek lehetett volna reá nagyobb hatása, mint annak a Catonak, kinek 150 beszédéről nemcsak tudott, hanem azokat saját állítása szerint el is olvasta Cicero. «Refertæ sunt orationes amplius centum quinquaginta, quas quidem adhuc invenerim et legerim, et verbis et rebus illustribus.**) Nem voltak ezek tehát sem pusztán altercatiok, sem rövid véleménynyilvánítások, mert akkor Cicero nem mulasztotta volna el megjegyezni, hogy az «oratio» alatt mást értettek Cato idejében, mint a maga korában. Nem voltak továbbá pusztán csak írásban megjelent szónoklatok — politikai röpiratok — hanem a melyek tényleg el is mondattak és azután előbb-utóbb részben önállóan, részben más történeti művekbe beleszöve esetleg írásban is megjelentek. Így szerepelt az Origines V. könyvében a «De Rhodiensibus», a VII. könyvben pedig a «Contra Serv. Galbam pro Lusitanis» című beszéd.

Beszédeinek száma ismeretlen előttünk, de módunkban áll arra vonatkozólag egy hozzávetőleges számot megállapítanunk. Manap ismerjük 82 beszédének czímét, míg Cicero még 150 beszédet olvasott, melyeket ő maga keresett elő mindenfelől, szám

*) Neue Jahrb. für das kl. A. etc. IX. 26. l.

***) Cic. Brut. 17. 65.

szerint valamennyit tehát már ő sem ismerte. Tekintve már most, hogy Cicero őt a Brutusnak ugyane helyén*) egyes állítólagos meg-egyezéseken kívül, főkép beszédjeinek nagy számaért hasonlítja össze Lysiással, kiről úgy van meggyőződve, hogy ő volt Attikának tegtermékenyebb szónoka, azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha Cato beszédjeinek eredeti számául 200-at veszek fel. Lysiasnak ugyanis a régiek 425 beszédet tulajdonítottak, melyek közül azonban már az ó-kor grammatikusai, Dionysios és Cæcilius, csak 233-at tartottak valódiaknak. Cato beszédeinek tölem felvett száma mintegy kiegyenlíti a két szám közötti űrt, mely abból támad, hogy egyrészt a Lysiással való összehasonlítás csak megköze-
 litő akar lenni, másfelől, hogy Cicero sem ismerte már Catonak valamennyi beszédét. Különben is ez a szám, ha talán első pillanatra nagynek is látszik, összehasonlítva akár a római, akár a görög szónokok termelésével még mindig inkább alacsonynak, mint túlnagynak mondható, kivált ha meggondoljuk Catonak törhetetlen buzgóságát. Hiszen a ránk maradt töredékekből is tíz esik csupán censori esztendejére; a saját védelmére tartott beszédek közül is csak hatról van tudomásunk, Plinius**) pedig azt beszéli, hogy negyvennégyyszer állott a törvényszék előtt, végül pedig tudjuk azt is, hogy utolsó lehellestég szakadatlanul működött a szószéken s még halála évében, 86 éves korában is beszédet tartott a provinciászaroló Serv. Sulpicius Galba ellen. Manap e beszédek közül 82-ről van tudomásunk s körülbelül ugyanannyiból birunk töredékeket. Meyer, a ki az «Oratorum Romanorum fragmenta»-iban ezeket összegyűjtötte, 93-at sorol fel; de ő is akárcsak Cicero Brutus-ában a római szónoklatért való rajongásában Catonak minden mondásából, a történetírók minden megjegyzéséből következtetéseket von elmondott és el nem mondott beszédekre. Jordan a maga kiadásában a számot 80-ra redukálta. Chronologie Meyer 67 beszédet rendezett el, melyek közül Jordan csak 39-et fogadott el biztosnak. A magam összeállításában 82 beszéd címét vettem fel s 46-nak próbáltam idejét és helyét meghatározni.

Mínthogy pedig a beszédek fennmaradt czímei körülbelül egyenlő számmal vonatkoznak tanácshozó és törvényszéki beszédekre, a törvényszéki beszédeknek pedig körülbelül fele magán-

*) Brut. 16, 63.

**) Hist. lib. VII. 27.

perekre, fele pedig állami ügyekre, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy összes beszédeinek eredeti számaránya is körülbelül ugyanilyen alakulást mutathatott. Cato ugyanis, korának nagy polyhistora, a szónoklatnak is minden ágában egyaránt fejtette ki buzgalmát és a curiának befolyásos senatora mint hathatós védő és heves vádló szerepel a forumon. Ritka tevékenységű férfiú volt, kinek erejét és munkakedvét, testét és szellemét nem képes az aggkor sem megtörni. Plutarchos szinte bámulattal, mint a közönséges szokással ellenkezőt említi, hogy miután a consulatust letette, miután tehát elérte azt, a mi után a római polgár vágyott s a mit e földön elérhetett, akkor sem hagyott fel munkálkodásával, akkor sem vonult vissza, mint kortársai, meggazdagodva egy fényes otthonba, hogy fáradozásai jutalmául élvezze a kéjt és a nyugalmat, nem állott be a nobilitas tagjai közé, hogy osztozkodjék a koncezon, hanem mint valami fiatal ember, ki pályájának legelején áll s közbecsülés és hírnév után törekszik, újból felcsap közkatonának, összeszedve minden erejét a küzdőtérré lép, hogy továbbra is segítse barátait és polgártársait a törvényszék előtt, ott forgassa kardját az ifjak között a háború zajában, szolgálva őket fegyverrel, tanácscsal, míg a halál utól nem éri. «Nam periniurum siet, cum mihi ob eos mores quos prius habui honos detur, ubi datus est, tum uti eos mutem atque alii modi sim» mondja a «De vestitu et vehiculis» című beszédében a maga eljárásának indokolására.

Pedig nagy küzdelmek árán kellett neki mindezeket megszereznie! Cicero korában a szónokok erre való iskolákban képeztek ki magukat, s a kiket nem elégítették ki Róma mesterei, átkelve a tengeren Görögországban, Kis-Ázsiában hallgatták a külföld rhetorait, hogy tanítványaikká szegődve rövid időn belül maguk is szónokokká váljanak. E korban a római nevelésnek még más színezete van. Iskolákról, kivált pedig szónoki iskolákról ez időben nem igen lehet szó. A nevelésnek tisztán praktikus jellege van s első fokán a család körében mozog, majd az élet nagy iskolájában nyer folytatást. Cato, a tipikus római, is így neveli a maga fiát kis korától kezdve; ő fürösztli és pólyázza a csecsemőt, később ő tanítja írni és olvasni, maga végzi vele a gymnastikát, elviszi a Tiberisbe s fürdik vele. A felserdült ifjút apja a senatusba viszi, hogy ott az öregek ajkáról tanulja a bölcseséget, ott a politika kohójában sajátítsa el, mint kell egy államot kormányozni. Ha eléri a kort, melyben hazája a csata mezejére szólítja, a fővezér

sátrában lesi a stratégia titkait, ott a fegyverek csörgése közt növekszik fel a leendő hadvezér s lesz maga is derék katonává. De a senatus, a hol politikával megismerkedett, volt egyszersmind az a hely, hol a szónoklatból is annyit, a mennyi a nyilvános szerepléshez szükségesnek látszott, elsajátítani lehetett és kellett.

Cato fia utóbbit már megtehetette, de az öreg Cato számára, a ki nem Rómában született, nem ott növekedett fel s nem volt a nobilitas tagja, ennek lehetősége ki volt zárva. Ő szónoki gyakorlatát korán, talán még mielőtt a katonasághoz szegődött, szülőhelyének, Tusculumnak, agoráján kezdte meg, folytatta a körülfekvő falvakban és községekben, szóval és tanácscsal segítve mindenkit, a kinek erre szüksége volt. Az élet nagy iskolájában nőtt fel tehát, ott lett szónokká, a nélkül, hogy maga tudta volna és működött már mint szónok minden magasabb cél és művészi öntudat nélkül. Sőt, azt hiszem, e kérdésre, hogy mely ügyben tartotta első szónoklatát, maga sem tudott volna felelni, oly észrevétlenül fejlődött ki a praktikus ügyvédből a későbbi rettenetes szónok.

Cato 18-ik évében, 537/217-ben lépett a hadseregbe, midőn Hannibal egymásután aratja fényes diadalait, s szolgált abban kevés megszakítással 548/206-ig, mikor is Verrius Flaccusnak buzdítására Rómába költözött. Azt hiszem, hogy a hadi szolgálata előtt néhány esztendőt, továbbá azon rövidebb-hosszabb szüneteket, melyek az egyes táborozások között támadtak, kell tekintenünk amaz időszaknak, mely alatt ügyvédként szerepelt s szerzett nevet szülőhelyén és annak környékén. Főképp e működésével és sajátosságos, egyszerű életmódjával vonta magára Verrius Flaccusnak figyelmét, ki benne e tulajdonságainál fogva eszméinek hathatós terjesztő eszközét ismerve fel, Rómába hívta*) s a maga befolyásával támogatta, míg egyszerre csak maga Cato nem veszi át a vezérszerepet s lesz a maga patronusának legerősebb protectora és főkortese, midőn az vele együtt 189-ben a censuráért pályázik.

Az első beszéd, melyről tudomásunk van, consulsága évéből, 559/195-ből való és a lex Oppia érdekében hangzott el. Liviuson*) kívül egyéb adatunk e beszédre vonatkozólag nincsen, töredéket sem ismerünk belőle, s az a körülmény, hogy Liviusnál egy kidol-

*) Corn. Nep. Cat. mai. 1.

**) Liv. 34. 1.

gozott beszédet találunk, szinte azt látszik igazolni, hogy az eredeti beszéd már az ő korában is aligha létezett. Mindazonáltal összevetve a körülményeket, szinte kétségtelennek tartom, hogy Cato ez alkalommal beszédet és pedig erős beszédet tartott. Abban az évben, melynek Cato egyik consula, küzdelem folyik egy a luxuria meggátlására hozott korábbi törvény, a lex Oppia ellen, melynek rendelkezései, szigorú feltételei túlerőseknek látszottak a megváltozott viszonyokhoz képest. A törvényt tényleg meg is szüntették. Valószínű-e egyáltalán, hogy az a Cato, a ki egész életét éppen a régi egyszerűség megmentésének szenteli s eme törekvését a társadalmi életre is kiterjeszti, ki evvel a programmal nyerte el a consuli méltóságot, némán hallgatott volna, midőn a korabeli elpuhultság újabb diadalát készül aratni, hallgatott volna pedig különösen akkor, midőn kiváló állása mintegy szólásra kényszerítette s hivatalának fénye a szokottnál nagyobb reményt önthetett belé, hogy sikerrel szállhat síkra a régi erkölcsöknek veszni indult alapkövéért. Livius átérezte a helyzet fontosságát és természetességét, belátta, hogy ennél alkalmasabb időpontot arra, hogy Catot a maga teljességében, mint az oppositio fejét, a régi erkölcsök őret és a kemény szónokot bemutassa, nem találhat s ezért adta szájába azt a költött beszédet, melynek eredetije valószínűleg az Origines valamelyik kötetében állott*) s a melyet Livius korában nem igen ismertek már.

Consuli évétől kezdve a beszédeknek hosszú soráról van tudomásunk, melyeket részben politikai kérdésekben, részben peres ügyekben hol a senatusban, hol a nép előtt mondott el. A kor társadalmi és politikai viszonyai felette bő anyagot szolgáltatott Catonak, hogy halláthassa szavát. A mindinkább terjedő fényűzés, melyet a görög befolyáson kívül most főkép a Keletről hazatérő seregek ültetnek át Rómába, a napról-napra növekedő elpuhultság és erkölestelenség, a régi római virtussal meg nem férő életmód, pazar ruházkodás, idegen szokások kifogyhatatlan anyagot szolgáltatott támadásainak. Képzeltetjük, hogy érezhette magát Cato abban a városban, «ἐν ἡ πόλειται: πλείονος ἕχθους ἢ βούς» s a hol a szakács drágább volt, mint a ló.

Ehhez az általános romláshoz járult a nobilitas részéről, melyet mindenért felelőssé tesz, a hivatalok hajhászása, szertelen

*) V. ö. Soltan id. é. 25. l.

vesztegetések, cím- és rangkórság, a hadi zsákmány tisztátalan kezelése és elsikkasztása, a provinciák zsarolása. Abban a korban élt, midőn már «*nullo bello gesto*»,¹⁾ a nélkül, hogy ellenséget láttak volna, tartanak a hadvezérek triumphusokat s a legelőkelőbb családok tagjait a legpiszkosabb vádak érik a hadi zsákmány önző felhasználása miatt. Ily ügyekre vonatkoznak: «*Ne spolia figerentur nisi de hoste capta*», «*Uti praeda in publicum referatur*», «*De praeda militibus dividunda*» című beszédei. A zsémbes Cato minduntalan kibújik odújából, hogy egy-egy meg nem érdemlett triumphust meghiúsítva összezúzza ellenfeleinek féltelen aspirációit s szinte várja a Rómába visszatérő vezéret, hogy nyakukba zúdítson egy-egy pert a zsákmány elkezelése miatt — mint L. Scipionak vagy Acilius Glabrionak — vagy meghamisított és túlzott hadi jelentés miatt — mint Qu. Minucius Thermusnak — vagy a szövetségesek sanyargatása, a provinciákban elkövetett kegyetlenségek miatt, mint arról a P. Furius és Servius Galba ellen tartott beszédei tanúskodnak. Ilyen alkalommal mondta el a maga leplezetlen és kiméretlen modorában: «*Fures privatorum furtorum in nervo atque compedibus atatem agunt, fures publici in auro atque purpura.*»²⁾

De soha provinciának nála gondosabb és hathatósabb pártfogója nem is volt. Nemcsak míg ott tartózkodott, viselkedett a legönzetenesebbül,³⁾ hanem később is, Rómában, szószólójuk és atyjuk maradt. Főkép Hispania, consuli működésének egykori színtere, tisztelte benne nagy jóltevőjét Thermusnak, Furiusnak, Sulpiciusnak, az ő hivatalbeli utódainak önző törekvéseivel szemben, úgy hogy Cicero, midőn a provinciák védőjének nemes szerepét akarta a Verres-féle per előjátékában, a «*Div. in Cæcilium*» című beszédében, feltüntetni, keresve sem találhatott volna szebb példát az öreg Catonál, ki oly áldatlan szóharcokat vívott hispanusaiért, csak azért, mert valaha ő is consuluk volt. És a büszke nobilitas, ámbár szemben lenézte és kinevette őt, titokban nem egyszer aggódott, mikor ez a kis, rőtthajú, zöldszemű emberke szólani kezdett s kiméretlen és elkeseredett szóharczban a nobilitasnak egy-egy tagját lehetetlenné tette, mert hiszen egyik sem tud-

¹⁾ Liv. 40, 38.

²⁾ Jord. Or. LXX, 1.

³⁾ Jord. Or. LVI.

hatta, hogy a következő perczben kire készül lecsapni a valamenynyiök feje fölött lebegő «Damocles kardja».

Legnagyobb munkásságra azonban a szónoklatban is híres censurája indította, úgy hogy manap is még kilencz censori beszédének czímét és töredékeit ismerjük. «Nobilis censura fuit — mondja Livius — simultatiumque plena, quæ M. Porcium, cui acerbitas ea assignabatur per omnem vitam exercuerunt».*) Mindjárt a senatorok és lovagok listájának megállapításánál a nobilitasnak néhány leghatalmasabb tagját, mint L. Quinctius Flaminiust, a «vir consularis»-t és a hatalmas Scipiook egyik nagyon protegált és divatos tagját, L. Scipio Asiaticust, a mesterségesen csinált nagy hadvezért, s több hasonló felkapott nagyságot töröltetett. Majd folytatva tisztító munkáját, egymásután megtámadta Claudius Nerot «De moribus» czímű beszédében erkölcstelen életmódjáért, L. Furiust «De aqua publica» czímű beszédében vizlopásért, Veturiust pedig «De sacrilegio commisso» beszédében szentségtörésért.

E személyes támadásokon kívül általánosabb intézkedések nyomait találjuk a «De signis et tabulis» és a «De vestitu et vehiculis» czímű beszédekben, melyek címeik után ítélve az annyira elharapódzott nagyravágyás és a terjedő fényűzés meggátlására irányultak.

Censurája volt egész politikai működésének és életének delelő pontja s az egyéniségének, tehetségének leginkább megfelelő állás. Itt érvényesíthette ideig-óráig erkölesi elveit s támadhatta meg sikeresen hivatalának tekintélyével a nobilitasnak és egész korának érzékeny és sebezhető oldalát. A harczot nem adta fel ezután sem, hanem folytatta élete végeig, utolsó napjáig. Ebbe a korszakba esnek politikai természetű beszédei közül a «De Macedonibus liberandis», «De Rhodiensibus» és a karthagoi háború ügyében tartott beszédei. Az elsőben az akkor meghódított macedonok függetlenségeért szállt síkra, «ut omnibus gentibus appareret arma populi Romani non liberis servitutum, sed contra servientibus libertatem adferre».***) A senatus tényleg az ő tanácsát követte Macedonia sorsát illetőleg. Az utolsóiban Karthago lerombolását sürgette s bár izgatásainak gyümölcsét már nem láthatta, ez a háború, mint tudjuk, első sorban az ő fáradozásainak volt eredménye.

*) Liv. 39, 44.

**) Liv. 45, 18.

De ha sikerült is ilyenformán egyéniségét érvényesítenie, mint ez említett esetekben, ha szónoki sikerei nem egyszer voltak is és a törvényszék, hol megtorlást kerestek ellenfelei, minden alkalommal fölmentő ítéletet hozott, nagyjában mégis egész szereplésével kudarcot vallott. Vidéki otthonából lelkében egy letűnt kor szellemi és erkölesi képével lép a politikai pályára; ezen tulajdonságai adnak tartalmat programjának s ezek kedvéért viszi be Verrius Flaccus a közélet zajába, mint a maga ellenzéki törekvéseinek eleven példáját és mérgesszájú előharczosát. Szűk látókörével a hellenistikus törekvésekkel, a római világbirodalom eszméjével szemben ő az italiai római birodalom fenntartásáért küzd. A régi egyszerű földművelő és hadakozó Róma az ő ideálja; ily ember kezében soha sem jött volna létre a római világbirodalom, annak megszerzéséhez és fennmaradásához a világpolgár Scipiok egyénisége kellett. Cato vele szemben olyan, mint a földműves, a ki kitűnően műveli a maga szerény telkét, de képtelen egy nagyobb gazdaság vezetésére. Minden önmaga szeretne lenni, mindenben pedáns és minucziózus, nem tudja megosztani a nagy feladatokat s az aprólékos dolgok közepette megfelelkezik minden magasabb czélról. Az ily tehetség megdől, ha nagyobb és általánosabb feladatok tárulnak elé s kénytelen helyet engedni a lángelmének, mely tör előre a czél felé, nem törődve az apróbb hibákkal, kicsinyes dolgokkal.

De vajjon minő szerep jut az ilyen tehetségnek? Az ellenőrzés fontos szerepe. S tényleg az idők bebizonyították, hogy Cato soha sem volt nagyobb, mint éppen akkor, midőn a censori széken ült, midőn az ellenőrzést mintegy hivatalosan gyakorolhatta. Egész munkássága ez évben érvényesül a leghatározottabban, ez volt politikai életének nyara, a mely csak fanyar gyümölcsöket termett számára s mozgalmassá tette életét utolsó napjáig, de a mely a késő utókor számára is megőrizte az ő emlékét.

A Scipiok hatalmas, de a mellett önző törekvéseivel szemben Cato mint a római republicának lelkiismerete emeli fel szavát s áll őrt az állam érdekeiért. Ebben van az ő jelentősége: volt egy éber szem, mely figyelemmel kísérte a Scipiok minden lépését, melynek mindenhova elható tekintete óvatosságra intette a már-már királyi aspirációkkal terhes hadvezért s időnként éreztette vele a köztársaságnak még hatalmas és legyőzhetetlen szellemét. Egész szereplése ellenzéki, soha sem volt az uralkodó pártnak em-

bere, méltóságait sem a kegyosztó nobilitas útján nyerte el, hanem kemény küzdelmek árán csikarta ki annak feltékeny karmaiból.

A legnagyobb mértékben sovíniszta. Egész élete, sőt irodalmi szereplése is tüntetés, opponálás az új irányzat ellen. Küzd az idegen befolyás ellen minden téren s utóvégre maga is megtanul görögül, csakhogy az idegen áramlat ellen sikeresen síkra szállhasson. A görög rhetorokkal szemben nemzeti szellemű beszédekkel lép fel; megírja a római szónoklat kézikönyvét s szembeállítja azoknak «*από γελίων*» szónoklataival a maga «*από καρδίας*» beszédeit. Postumius Albinus görög nyelven ír történetet az előkelők számára, Cato latin nyelven az egész római népnek s midőn azok elnézésért folyamodnak az olvasókhöz a görög nyelvben való esetleges járatlanságukért, körülbelül így válaszol: «a ki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul». A philosophusokkal szemben összegyűjti a maga praktikus mondásait s a «*carmen de moribus*»-ban emléket állít a római egyszerűségnek és tisztaságnak. Hogy a régi nemzeti foglalkozásokat megkedveltesse, akárcsak a későbbi korban Vergilius, könyvet ír «*de re rustica*», hogy megelőzze a külföldi befolyást e téren, mely előbb-utóbb mégis csak bekövetkezett, midőn a senatus a pún Mago könyvét fordította le latinra.

Íránya, egész működése kudarcot vallott. Elkészt és izoláltan állott, mértékadó körök sohasem tették magukévá elveit. És a sorsnak minő ironiája: az az Ennius, kit ő maga hoz el eszméinek terjesztésére Rómába, az lesz az új iránynak első és legtermékenyebb előharczosa, a görög culturának legfőbb apostola.

SZAUTNER ZSIGMOND.

PETŐFI EGYÉNISÉGÉNEK FEJLŐDÉSE.

1846-ig.

(Vége.)

A természetben mindenki megtalálhatja, a mi lelkéhez szól.

A gyengéd lélek, mely az emberi társaságot durvának, érzéketlennek találta, a patak partján megenyhül a habok morájában s a lombok közt átszűrődő fényben. A nagyra törekvő férfiú, ki a világot szeretné átalakítani s kicsinyes érdekharcot lát maga körül, a természetnek óriási műhelyében új vágynak érez az alkotásra.

Valójában a hegyben, völgyben, erdőben, mezőben, folyóban, égben önmagunkra ismerünk s a természet, melyben valamely mérhetetlen hatalom irtózatossá teszi végzi munkáját, egyszerre résztvevő barátunkká változik.

A természetbe menekült Byron is, mikor a társadalom s a sajtó szinte kiűzték Angliából. Haroldnak harmadik és negyedik énekében látjuk, mit keresett a természetben az az erős férfiú, ki szenvedélyvel tudott szeretni és gyűlölni, kiből a rombolásnak és teremtésnek korlátlan vágya élt? Egyik oldalt látjuk a vihartól felkavart tengert, az Alpoknak égbe törő ormait, az Alpok közt dühöngő égi zivatart; másfelől feltűnnek a puszták csataterék s hangulatos temetői, melyekben az enyészettel csendesesen folytatja lassú munkáját. Csoda-e, ha a költő rokonnak, sőt egynek érzi magát a természettel?

Nem részem-e a hegy, a víz s az égbolt,
Miképpen én is tőlük származom?
Avagy nem vonja szívemet feléjük
A legtisztább szerelmi vonzalom?

A költőnek szabad, harcziás szelleme az angol társadalomban önmagának csak torzvonásait látta, a természeti erők harcában saját lelkének vonásait minden zavaró elem nélkül fedezi fel.

A mint Byron kiábrándulva hagyta el Angliát, Petőfinek is azzal a gondolattal kellett Pestről távoznia, hogy a pesti íróvilág nem értette meg. Az egyik író Petőfinek minden szavát félremagyarázza, kegyeslet sértéssel vádolja, a másik bíráló azt találja, hogy Petőfi képzelete alatt jár, a harmadik aljas beszédűnek, nyersnek, durvának nevezi az ifjú költőt, a negyedik meg már egészen kijő sodrából s a Pesti Divatlap segédszerkesztőjét tetőtől talpig komisz fráternek bélyegzi. Az ötödik, hatodik gúnyverset ír az elbizakodott ifjúról, a hetedik sajnálatraméltónak tartja a költő bánatát, a nyolczadik meg valamikor jó barát volt s most álnév alatt támadja a híre vergődött költőt.

Közvetlen környezetében sem talált Petőfi oly világot, melyben önmagának való ismeretéhez juthatott volna. Valóban a főszerkesztőtől kijelelt beszélyek és regények fordítása, a főszerkesztő durva tollharcának szemlélése, a nagyjórészt értéktelen cikkeknek javíthatása, a hírhordás, a nyomdával való érintkezés csak még izgatottabbá teheték a megsértett lelket. Nem kellett-e néha Shakspeare-rel kifakadnia az állás ellen, melyet a sors neki juttatott?

Gyakran azonban eltűri a férfi a legirtózatosabb vádakot, a világ irigységét, kárörömét, gúnyját, ha akad oly finom női lélekre, ki megérti a kigúnyolt, bevádolt férfinak legtitkosabb hangulatait, sejtelmait és gondolatait. Petőfi ily rokon lelket keresett egy holt leányban, később

meg egy úri kisasszonyban, kinek kíváncsiságát ingerelte a különös férfi egyénisége. Valóban nem csoda, ha a csalódott költő menekült Pestről. Hol mindenki s mindenben saját valójának csak hamis képét láthatta.

Petőfi már 1845 nyarán többször félrevonult Szalk-Szent-Mártonba, ősszel meg szinte állandó tanyát ütött apjánál s 1846 tavaszáig csak néhány napra rándult be Pestre.

A falu kocsmája volt a költő lakása s a szalk-szent-mártoni kocsmáknak éppen olyan volt, minők a magyar kocsmák általában szoktak lenni. Megvolt az udvaron a hosszú nyílt folyosó, a nagy udvar közepén a szín, az udvar körül a félkörben húzódó vastag kőfal, megvoltak a sarkig kitért kapuk is, melyeken széles utat vágtak az alföldi kocsik kerekei. A nyílt folyosó végében, a kocsmáknak legesendesebb részében volt Petőfi szobája; bizony az alig egy-két öl hosszú szobában nem valami nagy sétákat lehetett tenni.

Azt hiszem, sok mai író, kinek lakásán puha szőnyegek húzódnak végig s széles levelű pálmák nyújtózkodnak, Petőfi lakását éppen nem találná költőinek. Valószínű, hogy a szalk-szent-mártoni népet sem tartaná költő társaságára méltónak. A falu népe egyszerű, komoly nép; arcán a kedélyességnek kevés nyoma. Keveset beszél, de a mit beszél, azt jól meggondolja. Duna-Vecsétől Szalk-Szent-Mártonba menet egy baptista férfival beszélgettem; gondolatai között egyetlen ugrás vagy következtetés sem volt.

A kocsmáknak s a falu körül az alföldi róna terül el. A táj, mely Duna-Vecsénél még egy-két hullámot vet, itt már teljesen elsimult, olyan, mint valamely óriási nyugodt tó tükre. A szem tekintete szabadon repülhet a látás határáig; legfeljebb egy-egy akáczfának könnyű lombja, egy-egy tanyának halvány körvonala, vagy egy-egy kútgém akasztja meg. Fent és köröskörül az ég, a mérhetetlen ég.

Képzelnék el már most ezt a tájat ősszel és télen. Hogy elsimulnak az őszi felhők az égen s hogy elzárják a falut az országos esők! Mint nyargalnak végig a téli viharok a síkon s mint borítják el a magas hófúvások a jeltelen utakat!

Vajjon mit keresett Petőfi Szalk-Szent-Mártonban?

E kérdésre a feleletet megtaláljuk abban a költeménycsoportban, melyet Petőfi 1845 őszétől 1846 tavaszáig Szalk-Szent-Mártonban írt. Ezeknek legnagyobb részét a «Felhők» című kötet foglalja magában.

A ki e költeményekben Szalk-Szent-Mártonnak finom rajzát várta, nagyon csalódik. Petőfi nem veszi észre Szalk-Szent-Mártont, mintha nem is ő volna, ki nem régebben Duna-Vecsén úgy élvezte a falusi életet. Nem érdeklik a kocsmáknak jelenetei sem, pedig valamikor gyakorlott megfigyelője és rajzolója volt a kocsmáknak alakoknak. Képzletét és érzésvilágát nem mozgatják meg közvetlen környezetének örömei és fájdalmi sem.

A ki néhány hónapja oly meghatónak, tiszteletre méltónak találta apja küzdelmét, ki oly határtalan szeretettel csüngött anyján, annak most nincs egy szava sem szüleiről.

Itt nagy változásnak kellett történnie. Csodálkozva kérdezzük, hová lett a költőnek látása, hallása, érzése? Nem veszték el, csak cél-pontjuk, tárgyuk változott meg.

A megfigyelő átalakult töprengővé, elmélkedővé. Ott járt a fogadó-nak hosszú folyosóján, ott ült pipaszó mellett a szűk szobában, de lelke messze-messze kalandozott. A ki azelőtt oly nyílt lélekkel szívta magába a benyomásokat, most mint igazi magányos lélek szinte menekült a közvetlen hatásoktól. Költeményei nem rajzok, hanem bánatos sóhajok, szenvedélyes felkiáltások, kínzó magánbeszéddek. Kiinduló pontjaik rendesen a költő emlékei, a világtörténetnek könyve, mely állandóan ott van a kis szoba asztalán, vagy egy-egy gondolkodó léleknek, Horatiusnak, Shaksperenek, Byronnek, Shelleynek, Bérangernek művei.

Száműztem magamat az emberek közül,
Magányba mentem és mélyen rejtettem el;
Magam voltam csak ott és mégsem egyedül,
Együtt valék a múlt ezer emlékeivel
És minden emlék oly gyász dolgokat beszélt,
Mik felforgathatnák a szív s ész tengelyét.

Végig tekintetem tulajdon sorsomon
És a világ sorsán. Az és ez oly sötét!
S az éjben, mely minket homályával bevon,
Nem látjuk már az ég vezérlő jobb kezét.

Ezzel a komor, magányos lélekkel teljesen összeillik egy jó módú szalk-szent-mártoni gazdának visszaemlékezése.

— Fiatal suhancz voltam — szólt a gazda. Hát én nem is vártam, hogy hozzám üljön Petőfi. Egyszer láttam a folyosón; olyan madár-csontú legény volt s fekete kabát volt rajta. Fel-alá járt a folyosón s zsebkezdőjével a homlokát törölte. Én odaszóltam hozzá: «Nagy dolog lehet az, uram!» De bizony az nem vett észre minket.

Még a szabad természet, a róna inkább érdeklí a költőt, mint a falu. Azonban mennyire különbözik a «Felhők» alföldje attól a képtől, melyet a költő nem régebben rajzolt szülőföldjéről! Mintha kihalt volna minden ember a vidékről, Petőfi a beláthatatlan síkon alig vesz észre valakit. Hányszor utazott Szent-Mártonból Pestre, Pestről Szent-Mártonba! Költeményei mégsem tudnak semmit sem a pásztorokról, sem a tanyák életéről.

A költő tekintete a távolba irányozódik. Szeme a távoli faluk körvonalait keresi, látja a kék levegőbe eltűnő őszi madarat is, azonban leg-

szívesebben mereng el az óriási alföldi égnek jelenetein. Legkedvesebb képei a vadúl robogó szélvész, a sötét fellegtáborok, a végtelen magasságból aláhulló eső és hó, a fenséges éjjeli ég, rajta a nagy hold s a fényes csillagok.

A végtelen távolságok ingerlik a költő lelkét a térben ép úgy, mint az időben. A csárda romja, a sivatag közepén élő tölgy századokra ragadja vissza képzeletét. Lelkét különös erővel vonja magához a temető. Itt, a mulandóság helyén, az enyészetnek végtelen tengerén lát hanyódni minden tárgyat, minden személyt. Még kedvesének szerelmes kebléhez is hozzátapad annak a sírnak gondolata, melynél majd csendes őszszel merengve nézik az unokák az akáczlombokat.

Valamikor gyönyörűséggel nézte a költő a természetnek egy-egy apró jelenségét, most lelke a nagy természet felé fordult, mely végtelen térben s végtelen időben éli életét. A költő lelke s a természet mind közelebbi viszonyba jutnak egymáshoz. A költő megérti a végtelen róna könyvébe írt nagy gondolatokat, együtt sír a természettel közös barátjuknak, a szabadszellemtű költőnek sírjánál. Lassankint a két világ között szinte leomlanak a határok, a széltől szétvert hópolyhek az összetépett lélek rongyainvá, a fergeteg a költő érzéseinek bús testvérévé lesz.

Ugyanaz a lelki folyamat áll előttünk, melyet Byronnál láttunk. A zürzavaros társadalmi életben a durva támadások, fájó csalódások alatt a költő zavartnak, homályosnak látta saját egyéniségét, a szabad természetben mintegy kilépett abból a rejtekből,

A melybe zárkózék, midőn az emberek
Olyan sokszor s olyan nagyon sértettek.

A költő lemondott a boldogságról, elhagyta az ének szűk körét, nagy gondolatok, nagy törekvések ébredtek lelkében. A nagy alföld téli életének fenséges mozzanatai csak erősítették a nagy gondolatokat és törekvéseket, mint a hangvilla hangját a zongora megfelelő húrjának rezgései.

Valóban Petőfinek benső világa alig néhány hónap alatt csodálatos fejlődést mutat. Alig bukkannak elő a hangulatok, a homályos sejtelmek és gondolatok, mint a virágházi növények — szinte szemlátomást nőnek, virágoznak és gyümölcsöznek. A fejlődés elején a csalódott léleknek gyötrelmei állanak, végén a végtelenség gondolata foglal helyet. A kik csak a csalódás kínjait látják, szánalommal tekintenek az ifjú költőre s lelki állapotát pusztán önmérgezésnek, a meghasonlott lélek betegségének nevezik. Pedig hát jött-e valamikor nagy dolog szenvedés nélkül létre? Petőfi magányában is a szenvedés olyan szerepet játszik, mint az üveghasáb, mely a napfényt alkotó részeire bontja. A mint Petőfi szenvedésein keresztül nézi az emberi életet, egyszerre látja azt a szám-

talan elemet, melyekből az egyszerűnek látszó emberi élet össze van téve. A ki néhány nappal ezelőtt élete czéljának a családi boldogságot s a dicsőséget tekintette, kit tűzbe hozott egy-két kritikuskak becsmérő megjegyzése, ki hónapokon keresztül nem tett egyebet, mint egy leány szerelméért esengett, most egyszerre az emberiség sorsán töpreng, megremül attól a mérhetetlen kintól, mi a földön évezredekken keresztül halmozódott fel.

— Mennyi gonoszság van az emberiség szívében! A föld tele van ördögi nőekkel, hűtlen barátokkal, gazemberekkel, gyilkosokkal. A világtörténet sem egyéb, mint őrjítő ellentétek sora. A bűn bíborban dőzöl, az erény sárba tiporva fetreng. Itt a dúsak kéjmámorban úsznak, ott éhségtől elkínzott arczok tekintenek felénk. Itt az élvezetek kiöltek a társadalomból minden nemes érzést, ott a zsarnokság fojtotta el a honfi erényeket. A magyar nemzet története is csak örökös versengés s a nagyoknak vértanúsága.

Ezek a képek semmi esetre sem harmonikus, inkább izgatott léleknek látomásai. Ily izgatott lelkek olyanok, mint a pókháló szövedékébe került légy. Minél inkább akar békóiból a légy kivergődni, annál inkább bonyolódik bele; alig szabadítja ki lábát az egyik fonalból, már is újba keveredik. Az izgatott lelkek is, ha egyszer már töprengeni kezdenek, mind inkább és inkább válnak kétkedökké s egyik talányos kérdésből másikba buknak. A légy kínlódásának legtöbbször a gyilkos pók vet véget, az izgatott lelkeknek gyakran a kétségbeesés adja meg a kegyelem-dőfést.

Petőfi is töprengésében új meg új kérdésre bukkan. Az emberiségnek irtózatoss sorsa után felveti magának a nagy kérdést, — mi hát az ember?

Itt aztán Petőfi érinti a lelki életnek azokat a finom sajátságait, melyeket nagy gondolkodók fedeztek fel. Érti a léleknek gyarlóságát, tudja, hogy az ember sem a multnak, sem a jövőnének határait nem lépheti át, hanem az örökké tartó jelenhez van lánczolva. Rokon e gondolat a Schopenhauer-féle gondolattal, hogy az ember mindig csak egy pillanatban él.

A költő töprengésében azonban a lélek elveszti zárt határait. a gyarló lelki világon az érzelmeknek, vágyaknak végtelen raja rohan végig. Szinte elszédíti a nézőt a millió meg millió öröm és bánat, az örökös változás s az örömekek és bánatnak csodás kavardása. Petőfi át akarja tekinteni a léleknek végtelen tartalmát s magánya ép úgy megnepesül kínzó kérdésekkel, mint megnepesült századokkal előttünk annak az indus bölcsésznek magánya, ki félrevonúlva a világtól, látni akarta a láthatatlant, hallani a hallhatatlant.

— Honnan jó az a sok érzelem, hová megyen? Hová lesz a kacaj,

hová lesz a sóhaj, ha hangja elvész? Hová a szeretet, a gyűlölet, ha a szívből elköltözik? Hová lesz az ész, midőn már nem gondolkodik? Hová lesz a lélek a síron túl? Sokrates és hóhéra egy helyre megyen-e? Vagy a lélek, mint hűtlen barát, megválik a testtől? Mért nem láthatni a másvilágba?

E kérdésekben sejtelemszerűen érzi a töprengő költő az emberi léleknek az emberiséggel s a mindenséggel való kapcsolatát. Akár valóság, akár álom a világ, de egységes hatalom megnyilatkozása. Ha valóság, — akkor az igazság világa, mert az idő igaz s eldönti, mi nem az. Ha álom a világ, — akkor a fővényszem, a harmatcsepp, a szikla, melyet ezer villám rengethet, az örökké rengő tenger, a tiszta napfény és a szennyes ember és minden egyéb a természetnek álma.

A végtelenség eszméje menti meg Petőfit a magánynak legirtózatosabb örvényétől, a kétségbeeséstől. Még nem is régen szeretett volna a költő rengetegbe vonulni, hol nem lenne senki, most egyszerre tenni vágyik, nem tartja borzasztónak a hősök sorsát, a fakeresztet.

Meghalni az emberiség javáért,
Mily boldog, milyen szép halál!
Szebb és boldogítóbb egy hasztalan élet
Minden kéjmámorinál.

Mondd sors, oh mond ki, hogy így halok meg,
Ily szentül s én elkészítem
Saját kezemmel azon keresztfát,
A melyre felfeszíttetem.

Mily nagy czélok, mily magasztos elhatározások!

Betegségnek nevezzük-e már most azt a fejlődést, melynek végén a töprengő lélek az emberiség harcosává avatja fel magát? Hisz úgy betegek lesznek mindazok a lelkek, kik valaha szenvedtek, kik disszonanciát fedeztek fel a családok, a nemzetek s az emberiség életében, s kik átérték a szenvedő embernek kínját.

A beteg kedélyek közé jutna a gyengéd és szenvedélyes Shakspeare is, mikor szonettjeiben az emberi élet visszásságai miatt a sírba vágyik

Fáradt vagyok, sírban vágnám pihenni,
Bánt látni kolduskép az érdemet,
Pompával ékes a mihaszna semmi
S esküt szeg a legtisztább becsület.

Így legegészségesebbek azok a korlátolt vagy önző lelkek volnának, kik szűk körüknél tovább nem látnak s nem tudnak a gyötrődő ember helyzetébe helyezkedni vagy óvatosan kerülnek minden komorabb hangulatot, mi kis világuk nyugalalmát felforgatná.

Elnevezték Petőfi szalk-szent-mártoni időzését a világgyűlölet korának, pedig Petőfi nem gyűlöletet, inkább szánalmat érzett a világgal szemben.

Boldogtalan vagy s én sajnállak tégedet,
S a kit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.

Nem betegségnek, nem gyűlöletnek kora a szalk-szent-mártoni tartózkodás. A magányos töprengések kora ez, sötét, de Petőfi életének egyik legértékesebb szaka.

A magány halált jelent a gyenge léleknek, az erős léleknek élet-szükséglet. A nagy kérdések, melyek a magányos lelket megrohánják, megtörik a gyengének hitét, akaraterejét. A magányos küzdelmek olyanok, mint a havasi időjárás. A mint az erős izom megacézlosodik a hideg esőben, a vad viharban, az erős lélek is megedződik a magányban. Petőfi is sokat köszön a magánynak. Lelkének világa mind tágabb és tágabb lett, úgy hogy végre az emberiség s a mindenség gondolata is elért benne.

Petőfi sejtelmes világnézetének kifejlődésére hatással lehetett az alföldi róna, melynek vonalai a távol ködébe veszttek, a téli vihar, mely a szabad tájon végigrohant, de hatással voltak azok az eszmék is, melyekre két évtizeden keresztül Széchenyi tanította a magyar nemzetet.

Ezek az elvek az emberi életet szoros kapcsolatba hozták a nemzeteknek, az emberiségnek s a világegyetemnek életével, az embert nem annyira fizikai valóságnak, mint inkább szellemi valóságnak tekintették, melyet láthatatlan szálak kötnek össze a világot kormányzó szellemi hatalommal. Széchenyi az önzetlenséget, az emberiségért s mindenségért való küzdelmet tette az ember feladatává; tanítása csodálatos vegyülete volt a keresztényi lemondásnak, a metafizika merész sejtelmeinek s a költői rajongásnak.

A magasztos elvek áthatották Széchenyinek egész életét, ezek szabták meg tetteinek sorrendjét, ezek mellett izgatott a szószéken, hírlapi cikkekben és könyveiben. A negyvenes évek elején a Kelet népében mint valóságos próféta áll nemzete előtt a nagy férfiú. Merjetez nagyok lenni! — Szól a szebb jövőndő uraihoz s a törvénykönyv helyett az emberiség feldicsőítésére mutat.

Abban az időben, mikor Petőfi visszavonult alföldi magányába, Széchenyi is az alföldön járt; megfordult Szalk-Szent-Márton közelében, Kún-Szent-Miklóson is. A Tisza vidékét utazta be, hogy hazájának legmagyarabb vidékét s a mindenségnek egyik legelhanyagoltabb részét szabadítsa meg az egészségtelen mocsaraktól s a pusztító áradásoktól. Vajjon megtudta-e Petőfi érteni a nagy grófot, ki önzetlenül áldozott az alföldnek pénzt, időt, munkát? Lehetséges, hogy a gyanúsítások követ-

keztében, melyek Széchenyi személyét fent és lent körülvették, Petőfi már ekkor ellenszenvvel tekintett Széchenyi működésére. Másrészt valószínű, hogy Széchenyi ép úgy nem fogadta volna el Petőfit tanítványnak, a mint visszautasította Kossuthot, ki Széchenyi tanítványának vallotta magát. Mindazáltal, mikor Petőfi szent fogadást tesz, hogy az emberiségnek szenteli életét, öntudatlanul is Széchenyi világnézetének hatása alatt áll ép úgy, mint akár Eötvös báró, akár Kossuth.

A magányos küzdelmek azonban Petőfinek nemcsak világnézetén, hanem egyuttal művészi ízlésén is nyomot hagytak.

Minél szabadabb lett Petőfi gondolkodása, annál értékesebbnek tartotta egy-egy sejtelemszerű hangulatát s annál lényegtelenebb lett előtte a forma. Mennyi összehangzó magyaros zenét vitt egykor népdalaiba és románczaiba! A «Felhők» ben a szabálytalan lábak, a még szabálytalanabb sorok, a disszonans rímek néha valóságos hangzavart idéznek elő, mintha jelezni akarnák azokat az ellentéteket, melyek a költő lelkének nyugalmát megzavarták. Itt teljesen a szeszély uralkodik. A szeszély szabja meg a verssorok hosszát, a rímek helyét. Egyetlen ötletnek, egyetlen hangulatnak sem szabad a forma miatt szenvednie. Sokszor a költő valóságos anarchiára ragadtatja magát, szinte tetszeleg magának azzal, hogy a rendes szokást, a költői forma törvényeit kikaczagta.

Ugyanez a felforgató szellem jellemzi a költő gondolatainak menetét is. Néha gondolatai úgy össze-vissza vannak hányva, mint a butor-darabok, melyeket valamely ingerült lélek hajigált össze. Máskor a gondolkodás a mellékes fogalmaknak eszmetársulásain fut végig s egészen zezzugos útat ír le. Sokszor úgy tetszik, mintha nem is önmagán uralkodó lélek világába, hanem valamely lázas agyvelő hallucinációiba néznénk.

Ily lázas léleknek beszéde is eltér a kifejezések rendes módjától. Innét vannak azok a kirívó ellentétek, szokatlan képek, melyek azt a gondolatot ébresztik az olvasóban, mintha a költő irtózott volna a harmóniától s gyönyört a rútban talált volna. Így kerülnek egymás mellé a leányszem s a hóhérpallos, az arany sarkantyú s az éhes, sápadt arc, a rabjajgatás és a gúnykaczaj, a nyögés és kurjantás, a könny és szenny, a gazembernek nyakláncza, az igaznak hóhérkötele. Képei gyakran merő torzvonásokból állanak. A remény förtelmes kéjleány, az élet annyit sem ér, mint az eltört fazék, melynek oldaláról vén koldus nyalja a rászáradt ételt; a borozó-asztal tetető, rajta a horos palaczk a kereszt, a pohár a sírhalm. Majd koporsónak érzi keblét a költő, majd vadállatokat lát gondolataiban, majd meg szíve ugrándozik, mint a porban a levágot emberfő.

Az észnek milyen robbantó ereje, a szenvedélyeknek milyen tüze,

a képzeletnek milyen forrataga szükséges, hogy a lélek mint háborgó vulkán ily elemeket szórjon magából a külvilágba!

Ez a lázongó érznek, a vad képzeletnek, a féktelen szenvedélynek költészete. Ily költészet csak lyrai lehet; mihelyt akár drámában, akár eposzban a világ képét akarja megrajzolni, képe egész természetesen torzrajj lesz.

Petőfi drámája is valóságos rémdráma, regénye s költői elbeszélése is valóságos kísérteties történetek. A ki ezekből akarná az emberi természetet megismerni, körülbelül így kellene gondolkodnia:

— Az ember vagy szenvedélyes szeretet vagy merő gonosz indulat. Sorsa mindkét esetben nyomorúság. Első esetben áldozati barom lesz, a másik esetben meg szörnyeteg. Legirtózatosabb az ember sorsa, mikor az ördögi és angyali természet egy lélekben küzködnek egymással, mikor a szerető lélek szörnyeteggé lesz vagy a szörnyeteg gyúlad szerelemre!

Ezt az ellentétes lelki világot magyarázza Petőfi legszívesebben; a szörnyeteggé vált szeretőt Szilaj Pistában s a Hóhér kötelének hősében, Andorlakiban, — a szerető szörnyeteget Kompolti Dávidban.

Ez az ízlés ugyanaz a forradalmi ízlés, mint a melyet a Felhőkben láttunk. Ez is irtózik a harmóniától, az éles ellentétekben gyönyörködik, a természetre hivatkozik, de valójában csak az irtózatot, szörnyű természetet szereti s a művészetben, különösen a művészi hatásban a rútnek juttat vezető szerepet.

E romantikus ízlés, mint minden ízlés, lélektani elemekből jött létre. Természetes virága ez a költő harcziás jellemének, korlátot nem tűró képzeletének, gyengéd érzelmekre és szenvedélyre egyaránt hajló szívének s magányos küzdelmeinek. A külső hatás, Byron, Shelley, Beranger, Hugo költészetének hatása a kifejlődést mindenestre elősegítette, de ép oly tévedés volna Petőfi költészetének jellemét tisztán a külső hatásból magyarázni, mintha valaki a fény létrejöttét nem szemünk szerkezetéből, hanem a nappól akarná megmagyarázni.

A lélek egységes, benne minden belülről származik; még a külső hatás feltétele is a lélekben van. Byron, Shelley, Beranger s Hugo hatásának is megvan a lélektani alapja -- a lelki rokonság. Petőfi harcziás jelleme rokonnak érezte magát Byronnek lázadó szellemével, Shelleyhez a végtelen természetnek és magánynak szeretete, Berangerhoz a forradalmi törekvések vezették. Hugo költészetében leginkább megfeleltetett Petőfi lelkének a szertelen képzelet játéka s az emberszerető szív, mely már a negyvenes években érezte a forradalomnak földalatti moráját.

Petőfi most már határozottan tudja, hogy lelke mily szellemekkel rokon. Nevén is tudja nevezni költői ízlését.

Mikor 1846 tavaszán megalakul a tízek társasága, mely a forradalmi ízlést ép oly uralkodóvá akarta tenni irodalmunkban, mint Hugo köre a

francia irodalomban tette, Petőfi a társaságot magyar romantika iskolá-
nak akarja elnevezni.

Most már megfelelhetünk arra a kérdésre: mit köszön Petőfi
a szalk-szent-mártoni magányos életnek? Itt jött tisztába életének fel-
adatával, itt jött tisztába költészetének jellemével.

PAP FERENCZ.

A SZOCIALIZMUS KÖLTÉSZETE A GÖRÖG ÓKORBAN.*

Mi modern emberek a szocializmus jegyében élünk. Ha egyetlen
szóval kellene megjelölni korunk alapfeladatát, hogy evvel azután korunk
képének legsajátosabb vonását is kifejezzük, akkor — azt hiszem — száz
gondolkodó ember közül legalább kilenczven a «szocializmus» szót
ejtené ki. Mások mást és mást értenek ugyan e néven, a mi a gondolat
finomabb árnyalatait illeti; de a lényegre nézve könnyen megértjük és
megértetjük egymást ama szó segítségével. Itt már a hangok helyett a
tények, a brutális tények beszélnek minden kétértelműség nélkül. Hogy
jelenleg az anyagi bőség és — mondhatnám — az abszolút szegénység
között az ellentét kiváló mértékben megvan, azt senki sem tagadhatja;
hogy ez ellentétben valami módon segíteni kell, azt talán még azok sem
kivánják merev módon tagadni, a kiket a közvetlen érdek, a maga rövid-
látóságával, tagadásra készíthetne. Különböznék csak kétségbe, a
kiknek épp tetszik, a szocialisztikus törekvés jogosultságát; magát a
törekvést eltagadni már egyáltalán nem lehet. A vagyonmegosztás egyen-
letesebb módja nemcsak a szűkölködő milliók, de a gondolkodó ezerek
szemében is ideál; ily értelemben nemcsak az anyagi szegénység, de a
gondolati bőség is szocialisztikus. S midőn a minden egyéb boldogság
alapját képező testi jólétnek kérdése az emberek oly nagy, változatos,
máskülönböznék együtt meg nem férő tömegét hozza egy táborba, ott
valami formában hatásnak is kell mutatkoznia. Vajha az a jövőben is a
csendes, intézményszerű átalakulások és ne a társadalmi forradalmak
formájában mutatkoznék.

A jelennek tanítója a *mult*. Nagy hiba, hogy ezt az emberek nem
veszik mindig és kellő módon tekintetbe. Pedig gyakorlati szempontból
a történetnek egyéb más feladata alig van, minthogy útmutatóul szol-
gálgjon a jelen tévelygései között. Mennyi botlást leszünk képesek ki-

*) *Robert Pöhlmann*: Geschichte des antiken Kommunismus und
Socialismus. II. Band, 1901. című művének ismertetésekép.

kerülni, ha jól megjegyezzük azokat a köveket, melyeken már atyáink megbotlottak! De hát ez a visszatekintő okosság épp nem általános emberi tulajdonság. A jelen embere, az eleven érzelmek és vágyak zür-zavarában, könnyen elhiteti magát, hogy mindaz, a mit oly élettelenesen lát maga körül, hogy mindaz újdonság, csak épp most született meg és csak az ő számára született meg. A mennyivel inkább olyan dologról van szó, a mi az ember jólétét közvetlen közelről érdekli, annyival inkább burkolja az be magát ez önámításba. A nagy szenvedő megvan győződve arról, hogy ekkora szenvedést neki először kell megszenvednie; előtte, utána sommi, számára minden személyének jelene. Efféle lélektani okokból magyarázható meg, hogy a szocializmust, korunk e jellemző sajátosságát, tisztán modern, új tüneménynek szokás tartani, melynek más példáját a történetben hiába keresnők. Alapos tévedés. Maga a betegség, a vagyon aránytalan megosztása, időtlen időkből származik, s így bizonyára a gyógyítási kísérletek sem hiányoztak a legrégebb időktől számítva. Csakugyan tudjuk a jobban ismert történeti korokra nézve, hogy bennök a szocializmus mindig jelentékeny szerepet játszott; s a modern szocializmus csak saját magát csalja meg, midőn — a régi, viselt ruha új átalakításában tetszelegve — azoktól a tanúságoktól fosztja meg magát, melyekkel számára a mult szolgálhat, mint az ezerszeresen kivívott társadalmi küzdelmek gondolati emlékeivel.

Ezen ismertetésem tárgyául a *görög szocializmus* kérdését választottam. Önként kínálkozik ez tárgyul, mert kevés nép, kevés kor tünteti fel világosabban, érdekesebb hagyaték által a tulajdonjogi nagy versengéseket, mint az ókori görög nép. Sőt adataink tömege itt oly nagy, hogy — a rendelkezésemre álló csekély hely miatt — kérdésemről a maga teljességében nem is beszélhetek, hanem csak egy bizonyos oldalát keresve ki a sok oldal közül. Arról fogok szólni, némi tájékoztató bevezetés után, hogy a *szocialisztikus törekvések miféle kifejezést találtak a görög költészet keretében, vagy viszont, a maguk részéről mennyiben teremtettek görög költészetet*. Látni fogjuk abból a csekélyből, a mit majd nyújtok, hogy a görög történet a kutatásra érdemes anyagnak tárháza a szocializmus szempontjából is, s hogy azok, kiket a kérdés a modern élet gyakorlati problémáira kihatólag érdekel, mindenkép sok okulást szerezhetnek a mult e hagyatékából. Látni fogjuk, hogy a jelent itt is mindenütt a mult magyarázza.

* * *

Azt hiszem, hogy *bevezeteskép* ama tényleges tulajdonjogi és közgazdasági viszonyokat kell szóba hoznom, melyekből azután a görög szocializmus kibontakozott.

Egy újabb elmélet szerint az emberek a fejlődés kezdetleges fokán az egyéni tulajdont nem ismerték, hanem csak a közöset, és állítólag

ebből az *eredeti közösségből* — *kommunizmusból* — keletkeznek mindenütt később a vagyon megoszlása és keletkeznének a vagyonosság nagy ellentétei. Mennyiben igaz ez az elmélet *egyáltalán* és mennyiben nyer ez alkalmazást a görögségre nézve?

A szóba hozott teoria a maga általánosságában semmiesetre sem fogadható el, míg viszont kétségtelenül rejt az igazból valamit magában. Disztingváljunk! Eredetre nézve a vagyonnak *kétféle formáját* kell megkülönböztetnünk: *az egyes ember munkájából és a közös munkából származó vagyont*; a két különböző osztályhoz tartozó vagyontárgyak azután eredetük bélyegét a fejlődés egész vonalán magukon fogják viselni. Az első osztály legjellegzetesebb képviselői a személyes használatú tárgyak; az a ruha- vagy fegyverdarab, a melyet a birtokos a fejlődés primitív fokán maga készít, folyton magán vagy magával hord, s a mi így egyéniségének mintegy kiegészítő részét képezi. De épp az ilyen vagyon egyéni eredete kizárja annak lehetőségét, hogy itt a tulajdonjog szempontjából kommunisztikus kezdetre gondoljunk; sőt bátran állíthatjuk azt, hogy a mennyivel ősbibb emberi viszonyokat vizsgálunk, annyival inkább találkozunk az efféle ingó vagyonnak egyéni, kizárólagosan egyéni jellegével.

Másképp áll a dolog a közös munkából származó vagyonnál. Ennek főképviseelője a megművelt föld jövedelme, a közös fáradtsággal betakarított termés. Az újabb néprajzi kutatások ahhoz az érdekes eredményhez jutottak, hogy a föld a kezdetleges műveltségű népek között rendkívül gyakran közös tulajdont képez. Természetes dolog ez, a mely a földművelési feltételekben leli magyarázatát. Az a vadember, a maga csekélyebb és rosszabb szerszámaival, kevesebb kitartásával, egymagára hagyva éppenséggel nem lenne képes hasonló eredménnyel földjét megművelni, mint hogyha társai munkájának segítőtív szegődnek. A közös megművelésnek szüksége tehát közös tulajdonná teszi náluk mindazt, a mi a közös fáradozással összefügg; közös lesz a földbirtok és a termés egyaránt. S ez addig tart, míg a megváltozott társadalmi viszonyok nem adnak az egyes ember kezébe elég hatalmat, hogy szabad rendelkezése alatt álló más emberekkel végeztessen el olyas valamit, a mire egymaga nem képes. A rabszolgaságnak, később a bérmunkásságnak intézménye meghozza a földbirtoknál is az egyéni tulajdont.

A tulajdonjog keletkezésének imént kifejtett elméletét a görögségre is lehet alkalmazni. A nélkül, hogy azt szabadna állítanunk, hogy a görögök valaha egy teljes, szószerinti kommunizmusban éltek volna, joggal feltehetjük, hogy a földbirtok közössége valamikor nagy mértékben el volt terjedve nálok. Persze az előttünk ismeretes későbbi időben, általános szabályként, annak az eredeti földközösségnek csak halvány emlékeivel találkozunk, s csupán egyetlen biztos példát ismerünk arra

nézve, hogy a feltehetően ősi állapot folytatólag is megmaradt. Ezt az egyetlen példát a Sziciliától északra elterülő *Liparai szigetek* szolgáltatják. 580. Kr. e. görög kivándorlók jöttek ide a távoli Knidos és Rhodos szigetekről s teljesen kommunisztikusan rendezték itt be földgazdálkodásukat. A férfilakosság egy része a tengeren a kalóz etruszkok ellen küzdött, míg a másik rész a közös földet művelte meg, melynek termését azután egyenlő részben osztották szét, illetőleg közös étkezések alkalmával fogyasztották el. Náluk ez a társadalmi berendezkedés később csak annyiban módosult, hogy a földfelosztást ideiglenes intézményként szokásba hozták. Földrészén tehát most mindenki maga gazdálkodhatott, de csak egy ideig, mert húsz év eltelte után az egész állami földterület újból felosztották.

A liparai szigetek kommunizmusa, mint mondtam, kivétel. Mert bár elég adatunk van arra nézve, hogy az ősi kezdet egynémely más helyen is sokáig hagyott emléket maga után: így különösen Spártában és Krétában; de azért egészben véve azt kell gyanítanunk, hogy a görögöknél az eredeti földközösség már nagyon korán átment az egyéni földtulajdon rendszerébe. Azok a békétlenségek mutatják ezt a legvilágosabban, melyeket a jogaikban megrövidültek már egy nagyon távoli időben épp a föld miatt támasztottak. A föld a legtovább és a legszívósabban áll ellen az egyéni bírvágnak s mégis az *agrárszocializmus* az összes szocializmusok legősibb formája. Spártában, a hol pedig az államalapító és államalkotó dór lakosság egyenlő területű és elidegeníthetetlen osztályrészeket, úgynevezett klaros-okon gazdálkodott, Spártában, mondom, már a 7. században Kr. e. felhangzik — tán először az emberiség történetében — a kétségbeesett agrárius jelszava: földfelosztás! s nem lehetetlen, hogy csak Tyrtaiosnak, a csodált idegen költőnek hangjaira csillapodott le ez a veszélyes fürgeteg. Lecsillapodott egy időre, mert tényleg a görög történet egész folyamán végig újból és újból fenyeget kitorésével. Athénben a bölcs Solonnak kellett megküzdenie vele a 6. században Kr. e. A földműves nép itt is teljesen új földfelosztást követelt, míg végre megelégedett a földre betáblázott jelzálog-adósságok elengedésével. Sokkal radikálisabb forradalmat mutat újból Spárta a 3. század második felében. Ekkor két spártai király, Agis és a nagy Kleomenes vette egymás után a földfelosztás ügyét a kezébe. Az utóbb említett fejedelemnek csakugyan sikerült rövid időre Spárta valamennyi polgárát egyenlő földterület birtokosává tenni; de az üdatlan politikai viszonyok, a haldokló Görögország küzdelmei mihamarabb semmivé tették intézkedéseit, azt a legnagyobb vállalkozást, mely a szocializmus terén fejedelmi trónról valaha megkísérettetett.

Látjuk tehát, hogy már a görög földbirtokviszonyok egymagokban is létrehozták a fejlődés folyamán a szegény és gazdag közt a különbsé-

get. Ugyan másrésről van okunk hinni, hogy tisztán a földbirtok viszonyainak alapján a vagyontalanság a görögök közt alig haladt volna előbbre, mint bizonyos kedélyes, patriarchális szegényességig. Az igazi, merev ellentétet gazdag és szegény között itt is a vagyonnak az a másik formája teremtette meg, melyet első eredetére nézve az egyes ember munkájából származó vagyonnak neveztünk s a hol tulajdonközösséget már a kezdet sem ismert. Az ipar, a nyomába lépő kereskedelem, a mindkettőjüket szolgáló hitel- és pénzgazdálkodás: ezek voltak görög talajon is azok a tényezők, melyek — a forgalom gyorsaságától és szeszélyességétől támogatva — egyrészt a *kapitalizmust*, másrészt a *proletárságot* létre hozták. S tették ezt ugyanazon társadalmi keretek között, a melyek a jelen viszonyaiból is eléggé ismeretesek: a nagyvárosi élet keretei között. A 4. századbéli Athén már világosan feltárja az ilyen egyéni gazdálkodásnak természetes következményét: a vagyonmegosztás szélsőségeit. Egyik oldalon a bankártípus, egy Phormion, a kinek egy gyáron és egy egész talentumot jövedelmező földbirtokon kívül nem kevesebb mint 50 talentuma (körülbelül félmillió koronája) volt kölcsönképen kiadva; ha tekintetbe vesszük az akkori pénznek jóval nagyobb vásárlási képességét, mint a milyennel az jelenleg bír, továbbá a kölcsönök nagy kamatát (a 30 %-on felüli sem kivételes), úgy Phormionunkat bátran a mai kor valamely amerikai bányá- vagy vasutkirálya mellé állíthatjuk. A másik oldalon pedig ott éhezett a fővárosi csöcselék, a melynek nyomorán segítettő, már Perikles kénytelen volt a népgyűléseken és az esküdtszéki tárgyalásokon való részvételt pénzforrászá megtenni: egy-két obolost, tehát néhány fillért kapott az a polgár, a ki idejét a saját ügyei helyett az államnak szentelte. S a minden egyéb jövedelemtől távol álló szegénység szívesen vette az efféle kis államszubvenziót igénybe. A rabszolgák óriási száma mellett napszámra úgys kevésbé számíthatott, vagy legfőlebb annyira nyomott áron, hogy az állami zsoldnál jóval jelentékenyebb napi bevételre úgysen volt kilátása. Az 5. század második felében a legmagasabb ismeretes napibér az ipari szakismereteket feltételező munkáknál egy drachma volt, tehát körülbelül 80 fillér. Családos ember számára alig elegendő, még akkor, a régmúltban sem, még az olcsóbb délvidéki életmód mellett sem. De hátha ez az egy drachma is hiányzott? Hát akkor Aristophanesnek, a kesernyész humorú költőnek szavaival vígasztalhatta magát a szegény ember, a midőn a jötevő ülom birodalmából minden reggel a rideg valóra ébredett: *πενήσεις, ἀλλ' ἐπαιίσθω*: éhezni fogsz, de azért csak kelj fel szalmazakodról!

* * *

Felkelt tehát és éhezett. De meg nem lehetett tiltani neki, hogy nyomorában ébren is tovább ne álmodjék. És ő tényleg tovább szötte

kedves álmait, vagyonról, jólétről, teli hasról, a legjobb ételekről. Ne gondoljuk azt, hogy a *gyomor poesise* csak a modern Európa nagy városaiban, ezek fényes kirakatai előtt született meg; már a görög szegénység, már a görög szocialisták ismerték. Az 5. és 4. századbéli athéni vígjátéktírók töredékei és mindenekelőtt *Aristophanes darabjai* kétségtelen bizonyítékát szolgáltatják ennek.

A jelen sivársága között tengődő athéni proletáriusnak két forrás is kínálkozott, midőn képzeletének tárgyaival akarta pótolni a való hiányait; a múlt és jövő, melyek közé beekelve a jelenben élt. Tehát először ott volt számára az emberiség multjáról szóló szép mondakör, a kronosi időkről, az *aranykorról* regélő elbeszélések; azután ott volt a túlvilági élet szivárványos hite. Érdekes, hogy a népszerű történetbölcselet az emberiségnek első idejét mindig a legszínompásabb külsőben látja; nem a szegénység, a gyámoltalanság jellemzi nála a kezdetet, hanem az összes jóban dúskáló bőség. A görögök is így hitték. A mikor még Kronos uralkodott a világon, akkor az emberek még nem veszítették el földi paradicsomukat. Úr és szolga, munkaadó és munkás, szegény és gazdag között akkor még nem volt különbség: egyenlők voltak az emberek valamennyien. A természet fáradság nélkül kínálta pazar adományait: nem kellett szántani, vetni, csak betakarítani. Betegség, bánat nem gyötörte az emberi testet; a teljes boldogsághoz semmi sem hiányzott. És mindennek vége lett, midőn Kronos uralmát a Zeuszé váltotta fel, midőn az eredeti ártatlanságot és bőséget a jelenben is divó művelődés szorította ki, az ő igazságtalanságaival és nyomorúságával.

A *túlvilági életre vonatkozó hitnek* népies formái hasonló optimizmust árulnak el. Nem a görögök valamely különös sajáttsága ez, hanem úgyszólván minden primitív népé. Gondoljunk csak a török hetedik menyországára, vagy az északamerikai indián túlvilágára, a hol vad mindig van bőségben s a hol így folyton vadászni lehet. Nos, a görögök hite a boldogok szigetéről és az Elysionról is ebbe a körbe tartozik. Arisztokrata szűkkeblűség ugyan ezen mondák azt a változatát tolhatta előtérbe, hogy a túlvilági élet fényes helyeihez csak az előkelőségnek van belépti-díja; de minden okunk van hinni, hogy a szegény nép nem oly könnyen mondott le a valóban népies eredetű hiedelmek jogairól, s hogy a jövőtől várható kártalanításban mindig annál jobban bízott, mentől kevesebbet nyújtott a jelen.

Mint említettem, az 5. és 4. századbéli athéni vígjáték-töredékek szolgáltatják annak bizonyítékát, hogy e korban a régmúltnak poezise, a kronosi és elysioni mesék, szocialisztikus alapon új életre ébredtek az athéni szegénység között. Tudnunk kell ugyanis, hogy a vígjátékok, mint első sorban a nép számára írt, a nép előtt előadott darabok, természetesen a nép ügyeivel foglalkoztak és így kétségtelenül az aktualitás

színében kell látnunk azt, hogy a nevezett töredékekben szüntelen színpompával váltják fel egymást a *legszebb jövőt* elővarázsoló képek. A czélzat és ok félreismerhetetlenek. Az athéni poéták azért beszélnek folyton a jelen ellentétéről, mert épp a jelennel akarják szembeállítani, s teszik ezt abból az okból, mert magának a népnek érzése, képzelődése, vágya a tulajdonképeni megteremtője ennek a *szocialisztikus hangulatköltészetnek*. Lássunk egy pár mutatót ennek a költészetnek töredékeiből.

Pherekratesnek egy darabjában így szól a Vagyon a Szegénységhez: «Mi szükségünk van nekünk a te sok tudományodra, hogy t. i. miként kell ökröt befogni és szántani, sarlót készíteni és aratni? A mint hallottad, füstölgő leves-folyók ömlenek majd végig az utcákon s belőlök tele meríti tányérát, a kinek csak tetszik. És Zeus fűszeres óbort küld majd eső helyett a háztetőkre s az esősatornák szöllőfűrtöket, mézes süteményt és zsemleket löknek majd ki magokból. És a fák künn a hegyek között, nem leveleket fognak azok hordani, hanem zsírtól fénylő kolbászt és sült verebet.» Ételben tehát csakugyan nem lesz hiány Pherekrates meseországában, melyről persze nem tudjuk, hogy mikor és hol vár megvalósulásra. Egy másik vígjátékíró, Krates, a nagyúri élet kényelmeivel kecsgetet. Nála is a vagyon képviselője teszi meg efféle ígéreteit: «Barátaimnak egyenesen a tengerből fogom oszlopos csatornában a fürdésre való melegvizet ideszállítani. Ha teli a kád, akkor ez majd magától azt mondja: elég! Azután majd magától eljön a spongea is, a parfümös üveg, meg a szandál.» Krates eldoradójában egyáltalán minden automata lesz; a szegény embernek még a kezét sem kell kinyújtania, a legesekelebb munkától is megkimélik magok a tárgyak. «Minden szükséges magától odajön, csak hívnod kell azt» — halljuk Kratesnél — «terítsd magad asztalka, gyúrj dagasztó-teknyő, tölts pohár» stb. stb.

A költői túlhajtásokból, a képzelődés szertelenségeiből nyilvánvaló, hogy az athéni vígjátékírók nem minden humor nélkül tárgyalták a szegény nép kívánságait. Nem mintha evvel az ő humorukkal egyszerűen pellengérré akarták volna állítani azokat a panaszokat és törekvéseket, melyeknek bizonyos jogosultságát ők mint népköltők a legkevésbé vonhatták kétségbe. De először is a komédia mulattatni, nevetetni akart; azután meg csakugyan lehetett valami megmosolyogni való abban a túlzott reményű, vérmes küzdelemben, melyet az athéni szegénység — józan tervek irányítása nélkül — általános emberi természetünkkel és a megmásíthatatlan társadalmi viszonyok hatalma ellen folytatott. Ez utóbbi szempontból, azt hiszem, az imént bemutatott költői töredékek valóságos korképekül szolgálhatnak. Egy jobb jövőnek el kell jönnie: ebben az 5. század görög proletáriusa épp oly kevéssé kételkedett, mint a mai korbéli; a jobb jövő majd teli gyomrot jelent: ez a

gasztronomikus tétel, azt gondolom, minden műveletlenebb embernek magyarázásra nem szoruló tétele. De miként jön el az a jövő, kiknek miféle fáradozása teremti majd meg az általános boldogságot? E felett már akkor is sokat disputálhattak, mint a hogy még most is: «bíró döntése alatt a pör». A zavart nem ismerő költő azonban hamarosan megadta rá humoros feleletét: magától eljön az; csak ki kell tátani szájadat, a sült galamb majd beléd röpül. És valószínű, hogy a népnek nagy zöme sem tudott sokkal többet és okosabbat mondani a jövő boldogság feltételeiről.

* * *

Vagy ha a költő a felvetett kérdésre nem épp az imént elmondott feleletet adta, hát valamely hasonló népszerű ötlettel segítette ki a gondolkozásban megrekedteket. Így tett *Aristophanes* abban az ő szocialisztikus vígjátékában, mely az effajta költői termékek közül egyedül maradt meg teljes épségben reánk, a «*Gyűlésező nők*» című darabjában. Mi férfiak képtelenek vagyunk a társadalmi problémát megfejteni, hát majd megfejtik helyettünk — a nők. Soha asszony nagyobb feladatot nem vállalt magára, mint *Aristophanes Praxagorája*. Nem kevesebbről van itt szó, mint hogy egy államcsíny segítségével az egész állami és társadalmi rendet új alapokra fektesse le. Az elégedetlen *Praxagora* összeesküszik a többi athéni nővel; ezek egy éjszaka elosonnak férjeik ruháiban a népgyűlések terére, a *Pyxre*; ott a férfiak helyett megtartják az állami újításokról gondoskodó népgyűlést: határozatba veszik, hogy ezentúl a nők lesznek az állam intézői; szocialista vezetőjüket, *Praxagorát* megteszik kormányzójukká; s a mire a város férflakossága kialudta álmát s nagy nehezen újból ruháihoz jutott: Athén jövője el volt döntve. *Praxagora* azután gyámoltalan férjének, *Blepyposznak* mondja el, hogy miféle radikális újításokra határozta magát. Első sorban mindent közvagyonná tesz, hogy «minden ember a közösből egyformán éljen s ne legyen ez gazdag, amaz szegény; ne legyen ennek sok földje, amannak még sírhalma sem; ne rendelkezék ez sok szolga felett, míg amannak egyetlen egy sem áll rendelkezésére». A magánvagyonot tehát az államkincstárba be kell szállítani, legyen az akár ingatlan, akár ingó vagyon. A vagyonkezelést majd a gazdálkodáshoz jól értő nők veszik át, épp úgy mint az egész államvezetést. Ez utóbbi különben elég egyszerű dolog lesz. Büntényt az új állami rend alig fog ismerni. Mert amazok túlnyomó része ezideig anyagi érdekhajzásából keletkezett, a mely most — a közös vagyonnal szemben — magától elesik. Nem lesznek tolvajok, nem lesznek pörök. A törvényszéki csarnokokat át lehet majd alakítani nagy étkezési termékké, a hol a polgárok — helyeik kisorsolása után — fényes ebédjeiket fogyasztathatják el. Ha másjelleű kihágások, mint pl. verekedések, mégis előfordulnának: az immár értelmetlen pénzbüntetés helyett

ételevonással fogják a vétkeseket megbüntetni. Durva munkával nem kell majd a polgároknak törődniök: államrabszolgákkal végezteti el Praxagora mindazt, a mi nagyobb fáradságba kerül. És hogy a közösen megélvezett boldogsághoz semmi se hiányozzék, hát még a szerelem kommunizmusát is törvénybe iktatja a merész törvényhozó; az egyéni házasságok helyett a szabad szerelem lesz a kötelező divat. Megváltozott erkölcsi ízlésünk nem engedi meg, hogy a nőközösség gondolatával ez alkalommal foglalkozzam; a kevésbbé kényes athéni publikum előtt Aristophanes e sikamlós témát ugyancsak derekasan kizsákmányolta.

A mint látjuk, komoly és tréfás dolog, gondolkozóba ejtő megjegyzés és humoros kép vegyest fordul elő Aristophanes darabjában. Egészben véve kétségtelen, hogy a költő nem hisz Praxagora ideáljában, s hogy nem gúnyolódás nélkül mondatja el hősnőjével a merész újításokat. Midőn a tribunal helyére, ott, hol eddig vádló és vádlott állottak egymással szemben, boros kancsókat és vegyítő edényeket helyeztet el: mintha látnók a költő szarkasztikus arczát, melylyel a száját tátó nép szemébe nevet, s mintha hallanók sorok közti kommentárját: úgy-e bár, ez kellene nektek? Nem a nép ellenségeként mutatja ő be magát evvel, mint ezt Aristophanes annyi magyarázója helytelenül hiszi; a nép az ő ellenségét meg sem hallgatta volna a drámai népmulatságokon. Ő egyszerűen nem bízik azokban a fellegrakban, melyeket a szocializmus vezetői már akkor oly bámulatos képzelődéssel tudtak hívóik elé varázsolni, s ennyi ködképpel szemben a nevetést még a legokosabb dolognak tartja. Sőt egyáltalán nem hisz a kommunizmus lehetőségében, legalább a teljes kommunizmusában nem, a mint ezt — Aristophanes darabja bizonyíték reá — már abban a korban szeltében prédikálták és magyarázták. A népköltő, a ki folyton a mindennapi élet körében mozgott éles észszel és megfigyeléssel, sokkal jobban ismerte az emberi természet különbségeit, semhogy egy lélektani képtelenségen alapuló utópiát magáévá tehetett volna. Olvassuk csak el a «Gyülesező nők» azt a pompás jelenetét, a hol Praxagora új államrendjénél a magánvagyon beszolgáltatására kerül a dolog s a hol az egyik polgár kedves bútordarabjaitól búcsúzik, míg a másik konokon megmarad szándéka mellett: mindenét eltagadni. Csakugyan ilyenek az emberek; a két különböző hajlamú, gondolkozású «szomszéd» valóságos típusai az emberi nemnek. A mai kor kommunizmusának is lennének ideális hívói, kik még a gyakorlatban is megfelelének annak, mit az elmélet követel, és lennének még nagyobb számban gyanakvó, magánvagyonukhoz mereven ragaszkodó emberek, a kik minden példaadást másoktól várának s magánérdekekből a legszigorúbb intézkedéseket is kijátszanák. Ezt az igazságot Aristophanes örök időkre, örökre jellemző szavakban állapította meg.

De az egyszer megindult, irányát megtalált képzelődésnek nem az a sajátsága, hogy az ész kritikai megjegyzéseire hallgasson. Különösen nem akkor, ha a képzelődésnek olyan állandó és oly nagy erővel éltető alapja van, mint a vagyoni ellentét, a szegény ember nyomora. Tehát nem fogunk csodálkozni azon, hogy a szocialisztikus költészet görög talajon nem maradt meg a vígjáték keretei között, hanem hogy még a 4. században Kr. e. egy valóságos új költői fajt vagy legalább válfajt teremtett ott meg a maga számára, az *államregényt*. Most másodsorban a görög államregényekről szövegek majd rövidesen. Nem fogok a nagy Platonról beszélni, a ki pedig politikai tartalmú dialogusaival, különösen a «*Kritias*» cíművel, a hol a mesés *Atlantis* országáról regél, a tulajdonképeni megalapítója ennek a költészeti iránynak. De Platonról vagy alaposan, tehát kimerítően beszél az ember, vagy sehogy; Platon az igazi nagyságok mágnes-tulajdonságával bír: nem lehet tőle egyhamar szabadulni. E helyett két kisebb kaliberű embernek, Euhemerosnak és Jambulosnak államregényeit fogom ismertetni. Műveik nem maradtak reánk; de egy történetírónak, a szicíliai Diodorosnak silány kivonataiból még némi fogalmat vagyunk képesek alkotni az eredeti művek tartalmáról, s így egyszersmind fogalmat arról is, hogy ez az egész irodalmi faj minő karaktert viselt a görögöknél.

Euhemeros, ez a 3. századbeli író (Kr. e.), a ki főleg mint a vallási tünemények racionalis magyarázója tette nevét az utókor előtt ismertessé, az ő «szent feljegyzésé»-ben a következőket meséli. Egy utazása alkalmával hajóját Boldog Arábiától (a mai Jementől) délfelé kergette a vihar, s ő négy napi utazás után *Panchaia* szigetére érkezett, a mely oly közel volt az indiai szírazföldhöz, hogy ezt innen látni lehetett. A nevezett szigeten különös társadalomban élő embereket talált. Kasztokba voltak osztva: a papok, földművesek és harcosok külön rendjeit alkották. Az állam vezetése természetesen a papokra volt bízva, kik főleg arról gondoskodtak, hogy a vagyonforgalom a polgárok között igazságos módon történjék meg. Mert *Panchaia* egy kollektivistá állam volt, a hol a vagyontermelésnek minden eszközét közösen tekintették s csupán a termelt vagyon jutott elosztás alá. Kivételt mégis a házak s az ezekhez tartozó kertek képeztek: minden családfőnek megvolt a maga külön lakóhelye és a maga külön kis kerti gazdálkodása; de ezenfelül azután az összes föld, sőt az ipartermelés összes eszközei is közösek voltak. Mint mondtam, a termények «igazságos» elosztásáról a papok gondoskodtak. Az igazságon, úgy látszik, itt a prémium-rendszer bizonyos módját kell érteni, a mely szerint t. i. a jobb munkás többet is kapott. A papok pedig, mint vezetők, egyébként is mindenből dupla porcióhoz jutottak.

Mondanom sem kell talán, hogy *Euhemeros* *Panchaia*-ja sehol sem

létezett. Az elbeszélésnek egész külső formája, a való hitét keltő földrajzi mese épp a görög államregények sajátságát képezi. Abban a korban, a melyben keletkeztek, a görögök érdeklődését már erősen igénybe vették az utazási kalandok és néprajzi tünemények. Különösen Nagy Sándor hadjáratai egy egész új világot tártak fel a hellének szemei előtt; s így nem csoda, hogy különösen azok az írók, a kik már saját tárgyuknál fogva a képzelődés birodalmában éltek, az idegenben járók élményeit tették meg szabad képzelődésük tárgyaivá. Így lett az utazási elbeszélés az államregények külső burka. Euhemerus egyébként is — életkörülményeinél fogva — közel állott N. Sándor keleti expedíciójához. Ő Kassandrosnak, a macedóniai királynak, N. Sándor híres vezérének, Antipatros fiának volt jóbarátja, s állítólagos panchaii útját is ennek érdekében tette meg. Sőt lehet és valószínű, hogy összes kommunisztikus ábrándjait fejedelmi barátjához intézte, kegyes megszívlelés végett. Érezzük, hogy közeledünk ahhoz a korhoz, a melyben a *felvilágosodott monarchia* lesz az elnyomott szegénységnek legfőbb oltalmazója. Érezzük, hogy a spártai szocialista- királyoknak, Agisnak és Kleomenesnek idejéhez közeledünk.

A másik államregény, melyről szólani akarok, *Jambulos «nap-állama»*. A szerző kilétéről és koráról semmi közelebbit nem tudunk; de annyit biztosan állíthatunk munkájának vázából is, hogy nagyjában ugyanazon gondolkörben dolgozott, melyben az imént tárgyalt Euhemerus. Már az elbeszélés külső keretei megegyezők mindkettőnél. Jambulos kereskedelmi ügyekben kerül Arábiába, onnan a fűszerek országába (a mai Somaliba), s innen sok viszontagság után azt az óceáni szigetet fedezi fel messze délen, melyet lakóinak naptisztelete révén a nap szigetének nevez. Az emberek eredeti ártatlanságban és szépségben élnek itt; kevesebb betegséget ismernek, mint a rendes földlakók és hosszabb életűek, mint azok. A XVIII. század útleíróinak azt az irányzatát juttatja Jambulos szépítgetése eszünkbe, a mely szerint az általuk felfedezett új népeket minden tekintetben szebbeknek, jobbakkak, boldogabbakkak akarták feltüntetni, mint a miők az akkori civilizációban előrehaladott népek voltak. Rousseau elméletének keletkezéséhez sokban hozzájárultak ezek a tendenciózus népismertetések; azon elmélethez, hogy a művelődésnek, már mint a tudásnak haladása az erkölcsi életet természetességétől, s az eredeti boldogságot az érzés közvetlenségétől fosztja meg. Jambulos költészete tehát szintén figyelmeztetőül szolgálhat, hogy az ő idejében a görög művelődés már elérte a romantizmus azt az érettségét, a melyben ez érzélgős kritikával tör pálczát mindama vívmányok felett, melyeknek eddigi haladásukat köszönhatték.

A napsziget lakói persze nem ismerik a szegénységet. Egy hatalmas kommunista-szövetkezés az egész állam, melyet a könnyebb kor-

mányzás czéljából 400—400 embert számláló alosztályokra osztottak. A legfőbb élelve itt, hogy mindenkit a köteles munka azonosságának alapján egyforma életfeltételek illessenek meg. Ekként az állam a maga lényegében egy nagy közkereseti társaság, mely egyszersmind arról is gondoskodik, hogy tagjai között a vagyonnak és élvezeteknek forgalma egyenletes módon menjen végbe. Természetesen itt is, mint Panchaiában, minden termelési eszköz: föld, szerszámok, állatok, műhelyek, gyárak, stb., közös tulajdont képeznek; most már akár az egész közösségnek, akár az egyes 400-as alosztályoknak közös tulajdonát. A lakosok egyéni házasságot nem ismernek; az egész állam, illetőleg ennek minden alosztálya egy család, közös gyermeknevelési feladattal. A fogyasztás a közösen megtartott étkezések alkalmával történik. Érdekesen mutatja be az írónak nagy részletező kedvét, hogy még ezen közös ebédek menüjével is megismerttet. A zöldség- és húseledelek időszakonként váltakoznak itt. A vegetarizmusnak ugyanis már az ó-korban megvoltak a maga többé-kevésbé szigorú apostolai.

A mi Jambulos napállamánál figyelmünket leginkább leköti, az a *társadalmi munkáról* szóló intézkedés. A testi munkának itt egyáltalán nagy értéke és jelentősége van; a testi munkának avval a tiszteletével találkozunk Jambulosnál, melyet az ókor görögjei közt majdnem idegenszerűnek mondhatunk. Mert hogyha túlzásnak tartjuk is azt a szélesen elterjedt véleményt, hogy a görögök a testi munkát mindig és mindenkép szabad emberhez méltatlan foglalkozásnak bélyegezték, de azért bizonyos, hogy a rabszolgák óriási száma mellett a munka náluk nem juthatott az őt megillető elismeréshez. Csak természetes, hogy a mit rendes körülmények közt a megvetett rabszolgák végeztek, hogy arra a szabad polgár nem szívesen vállalkozott és hogy azt nem sokra becsülte. Jambulos minta-állama e felfogás lényeges változása mellett tanuskodik. Itt rabszolgák nincsenek (mint a hogy a rabszolgaság tényleges intézménye is összefüggésbe szorult a görögség utolsó idejében); így hát kivétel nélkül minden munkát az egyöntetű polgárságnak kellett elvállalnia. Sőt Jambulos a közösség gondolatát még ide is beviszi; felváltva végezik el a napszíget lakói a társadalmi munka szükségletét. S a ki ma iparos vagy kereskedő, az holnap a házi teendőket látja el, vagy mint halász a közösség konyhájáról gondoskodik. Önkénytelenül az amerikai Bellamynek ismeretes államregénye jut itt eszünkbe, a hol az egyén önmegtartózkodásának, a közösség érdekében való szolgálatképességének hasonló ideálját látjuk leírva a munkaközösség szempontjából; a minden szépben és jóban művelt ifjú pl. többi embertársainak kiszolgálását, a kellnerkedést sem tartja egy időre megvetendő foglalkozásnak. Vagy talán — Jambulos munkásideáljára tekintve — az orosz Tolstói alakja elevenedik meg előttünk, a ki nemcsak írásban, de példaadásával is azért a haladás-

ellenes, kivihetetlen elvért lelkesedik, hogy válogatás nélkül minden társadalmi munkából vegyük ki a magunk részét s ne toljuk többi embertársainkra azt, a mi nehéz és kellemetlen, rabszolgákat teremtve ekként belőlük.

* * *

Jambulos napállama, úgy látszik, a pogány görögségnek utolsó jelentékeny szocialis «költeménye». Mert Johannes Chrysostomos, a ki a papi szószékről prédikálta el merész képzelődésével szép tanácsait az emberiség egy boldogabb jövőjéről, a szegénység megszüntetéséről, már keresztény ember volt. A kereszténységnek megvolt kezdettől az a maga külön képzetköre, melyből szocialisztikus eszmék és törekvések fakadhattak; s modern szocializmusunk bizonyára a legtöbbet ennek a keresztény képzetkörnek köszönhet. De azért Campanella Tamás, a 17. század első felének olasz philosophusa, ki mint egyike az elsőknek indította meg a modern államregények sorozatát, az ő «Civitas solis»-ában (napállamában) — mint ezt már a munka címe mutatja — egyenesen Jambulosnak nyomdokaiba lépett. Sőt az újkor első utópistájáról, az angol Morus Tamásról, az «Utopia» szerzőjéről (1518.) szintén nagy valószínűséggel azt lehet állítani, hogy Euhemeros és Jambulos ábrándjait — legalább Diodoros *latin* fordításából — ismerte. A mint látjuk tehát: még e téren, még a szocialisztikus költészet terén sincs megszakítás a görögség és modern civilizációnk között, a miként általában véve nincs; a kérdéseknek s ezek megfejtési kísérleteinek nagy hasonlóságán kívül itt is egyenesen a történeti fejlődés folytonosságát állapíthatjuk meg a görög múlt és Európa jelene között.

Végig kísértük nagy vonásokban a görög szocializmus költészetét. Nem lehet mondani, hogy ez olyan eredményekhez vezetett, a melyek a gyakorlat valóságában maradandó testet ölthettek volna. Csakugyan vég nélküli feladatra vállalkozik az ember, midőn a legmélyebben gyökerező s így a legkényszerűbb társadalmi bajokat a költészetnek megalkuvást nem ismerő, félúton meg nem álló, ábrándos gondolkozásmódjával szeretné kiküszöbölni. De mégis mindig voltak és mindig lesznek szép álomképek. S a mint ezek némi visszahatását a való életre kétségbe vonni nem lehet, úgy tán nem is haszontalan dolog a történetüket kutató foglalkozás sem. A görög szocialis poezisnek is megvan a maga gyakorlati tanulsága. Ha ez mindjárt nem is áll sokkal többől, mint abból, hogy kortársaink szocialis költészetével szemben mintegy figyelmeztető szavát emeli fel: ezt a ti álmotokat már mások régen ugyanakkép végigálmodták, de az ébrenlét bajait dűlőre nem vitték velök.

HORNYÁNSZKY GYULA.

A MAKEDO-ROMÁNOK.

A Balkánon — történelmi adataink szerint — töménytelen román volt a középkorban; közülök ma csak az úgynevezett *makedo-románok* maradtak meg. Eltűntek a szerbiai és bulgáriai románok is, kiknek a középkorban ott való tartózkodásáról ugyancsak számtalan följegyzés beszél. A *makedo-románok* két néptörzsrre oszthatók: 1. *Arumînek*, vagyis a *tulajdonképeni makedo-románok*; 2. *Megleno-románok*. Az első ismét a következő csoportokra: *Pindusiak*, *gramosiak*, *moskopolisiak* (vagy: *voskopolisiak*) és *fárseróták*. Nyelvre nézve kiválnak közülük a *fárseróták* (albániai eredetű románok, innen görög elnevezésük is: «*Αρβανιτόβλαχοι*»). A többi csoport között is van valamelyes nyelvi eltérés, sőt még az egyes községek közt is találni nyelvi árnyalatokat (*Vlacholivad* az Olympuson, *Clissura*, *Nevesca*, *Gopes*, *Muloviste*, stb.); a különbségek azonban nem oly nagyok, hogy egymást könnyen meg ne értsék. Az utóbbi jelenség csak a makedo-románok és a magleno-románok közt esik meg. Kiejtés és nyelvi tünetmények alapján legalkalmasabban: 1. *északiakra* (moskopolisiak, albániai románok (a *fárseróták* kivételével), Makedonia közepén, Bitólia és környékén lakók) és 2. *déliekre* (Thessalia, Epirus és déli Makedónia) oszthatók. Keveredések történtek mindenfelé, de leginkább Bitólia és környékén, a hol a déli csoportok összeelegyedtek az albániakkal. A déliek nagy görög befolyást szenvedtek, bizonyoság erre a *vlacholivadi nyelvjárás* (V. ö. dr. *Weigand Gusztáv*: *Die Sprache der Olympo-Walachen*. Leipzig, 1888); míg az északiak elég tisztán őrizték meg nyelvüket (némi hatást gyakorolt rájuk az albán nyelv). A *moskopolisiak* (ma már csak kisebb csoportok maradtak meg; a legjelentékenyebbek Bitólia és környékén) beszélték a legszébb arumîni nyelvet.

A makedo-román a dáko-román nyelvtől önállóan fejlődött valószínűleg több mint tíz századon keresztül. Kétségtelen, hogy a kettő nem egyéb mint ugyanannak a nyelvnek két dialektusa. Bár a két nyelv alak- és mondattani szempontból kevés eltérést mutat, a kettő mégis az idők folyamán oly nyelvelemeket vett föl, melyek egy makedo-román és egy dáko-román ember közt a kölcsönös megértést eléggé megnehezítik. A dáko-román szótár tetemes számú *újabb szláv*, *magyar*, stb. szókkal gyarapodott, a makedo-román viszont igen sok *görög* és *török* elemet vett föl, melyek jóval fölülmulják a dáko-románéit. A makedo-román nyelv szótári anyagában számot tesz még az albán befolyás s némileg hangtana is módosult e hatás alatt, a mit legjobban a *fárseróták* kiejtésén észlelhetni. Ma már bizonyos, bár ezt némelyek erősen tagadták, hogy a makedo-román nyelvben igen sok a szláv kölcsönvétel, a mi

annál fontosabb, mentől régibb formákat őriztek meg e kölcsönvételek, a melyek még abból a korból valók, mikor a románok még a szlávokkal együtt laktak. Ezek a szók azonosak a dáko-románban előfordulókkal.

A leglényegesebb különbségek a két dialektus közt a *hangtanban* mutathatók ki: 1. a makedo-román idegen hangokat (görög és albán) fogadott be: γ , λ , δ , θ , pl. *γumár* (gör. *γουμάρι*): «szamár»; *χοarã* (gör. *χώρα*): «falú»; *δοarã* (gör. *δώρον*): «ajándék»; *cadε* (gör. *κάθε*): «akárki, mindenki». A hol a makedo-románok közvetlenül érintkeznek a görögökkel, a θ hang befolyásolta a latin eredetű szókat is, pl. *nãðeamã* (Észak-Makedoniában: *nãheamã* vagy *niheamã*, a lat. *infimus*-ból): «kevés»; *ðeamìn* (Észak-Makedoniában: *jeamìn*, a lat. *femininus*-ból): «nőies»; 2. megőrizte a palatális *l* hangot, pl. *hile* > dr. fië: «leány»; *lertu* > dr. ĩert: «megbocsát»; *tal'u* > dr. taĭ: «vág»; 3. megőrizte a liquida + muta után a szóvégi *-u* hangot (*caldu*, *cherdu*, *ordzu*). Egyéb esetekben se tűnik el egészen e hang s ha alig hallhatóan, különösen emfázisban s népdalokban hangzik. A praet. perfectumot a népies görög s a többi román nyelvek mintájára körülírással fejezi ki; (dr.) *beusem* helyett mondják «aveam biutã»; (dr.) *mĩncasem* helyett «aveam mĩncatã» (megjegyzendő, hogy mindig a participium passivi nőnemű alakja járja; ugyanezt a formát használják az összetett praesens perfectum képzésénél is, pl. *am biutã*, *am mĩncatã*). Ezenkívül a makedo-román nyelv azonosítja a hosszú *e* tövű igéket a rövid *e* tövűekkel, pl. *fãtseare* (valamint *tãtseare*) *fãtsere* helyett.

A megleno-románok (*Meglen* és környékén Makedoniában) különálló néppeséget alkotnak, a kik nemcsak nyelvre és szokásokra, de úgy látszik fajra is különböznek a többiektől. Nyelvük egy igen érdekes dialektus, a mely összekötő kapocs a makedo-román és dáko-román közt, sőt az utóbbihoz szóanyagra és ragozásra nézve közelebb áll. Külső megjelenésükben sokan közülök eltérnek a rendes román tyustól s idegen származást árulnak el. *Jiriček* (Archiv f. slav. Philologie. 15. (1892). 97–98. lap) *románizált bessenyőknek* tartja őket. Nemzeti elnevezésre is különbözik e három törzs; a makedo-románok *arumìn*-nek vagy *rumìn*-nek mondják magukat, a megleniek és isztriai románok ellenben a *nèpre* nézve a szláv *vlas* és a *nyelvre* nézve a *vlaski* elnevezést fogadták el.

A nyelvtudósok és ethnographusok különböző nevekkal illeték őket: *makedo-románok*, *makedo-oláhok*, *pindusi vlachok*, *dunántúli oláhok*, *armeng* (Roeslernél *W. M. Leake* után), stb.; fölülkerekedett azonban a *makedo-román* és *déli román* elnevezés (V. ö. dr. *Murnu György*: Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen. München, 1902. 3. l. *Jegyzet*). Igaz, hogy nem laknak kizárólag Makedoniában, hanem elszórtan majdnem az egész európai Törökországban és északi Görögországban, sőt egyes helyeken Szerbiában és Bulgáriában is. (V. ö.

Juricek: Das Fürstenthum Bulgarien. Bécs, 1891. 118. s a köv. lapokon.) Ez indította Weigandot arra, hogy mellőzze a «makedo-román» elnevezést s az *Aromun*-nal helyettesítse. Ebben azonban egy kis igazságtalanság rejlik. Weigand ugyanis azt állítja, hogy a makedo-román nép nem több 150,000 léleknél; látni fogjuk azonban, hogy a makedo-románok többsége *tényleg* Makedoniában lakik. Az «aromun» név ép oly helytelen, mint az *arāmin* vagy *armīn* formák általánosítása. A prothetikus *a* használata épen Weigand szerint (Die Sprache der Olympo-Walachen. 25. l.) ingadozó az egyes dialektusokban s nem föltétlenül szükséges, hogy az *r*-rel kezdődő szavakban kiejtessék. A valóságban a makedo-románok neve *rumīn*; ez az egyedüli elfogadható, a mely a népben *tényleg* él, ezt Weigand is tanúsítja. Legfőbb okunk a miért az ő újítását nem fogadjuk el, az az alapos aggodalmunk, hogy abból a tudományban csak zavar támadna. Megmaradunk tehát továbbra is a *makedo-román* vagy *déli román* elnevezés mellett, melyek már régen meghonosodtak s a melyek a leggyakorlatibbak. (A *meqleno-románok* külön csoportot képeznek). Weigand hibája különösen abban van, hogy *Makedonián* azt a területet érti, melyet a régiek tartottak annak, holott ez ország földrajzi határai a rómaiak, de különösen a byzantiumiak óta nagyon rugalmasak. Ez elnevezés mostani alkalmazása *népies eredetű* s jelenti általában az európai Törökország területeit *Thrakia*, *Albánia* és *Epirus* egy bizonytalan részének kivételével (*Thessalia* ama részével együtt, a mely az ottomán hatalom alatt megmaradt).

A románok számára, azt véljük, nehéz teljes világosságot vetni. A török statisztikai kimutatások ugyanis nem kielégítőek, mert nem a nemzetiséget, hanem csak a *felekezetet* tartják szem előtt; az ottani románoknak nem lévén önálló egyházuk, egyszerűen mint a görög patriarchatus alattvalói szerepelnek. A terület is, melyen a makedo-románok laknak, lehetlenné teszi a pontos összeszámlálást; egy részük a hegyek között él, a hová az utazás életveszedelemmel jár, mások meg egyes lakosságú városokban, a hol az érdek azt javasolja a románoknak, hogy idegen név alatt jelenjenek meg. Mindezek daczára Weigand azt mondja, hogy a fönti számban pontosan kimutatta a makedo-románok számát, jöllehet csak azok föbb központjait kereste föl néhányszor (Die Aromunen. Leipzig, 1894. 294. l. és «Enciclopedia Romină». Nagyszében, 1898. I. 288. l.). Könyvében észlelhető föntartásai azonban azt igazolják, hogy számadatai nem megbízhatók. Föntebbi szavaink után mindenki meggyőződhetik, hogy Weigand távol áll az igazságtól; vannak azonban tények, melyek az ő eredményeivel homlokegyenest ellenkeznek. Pl. legutóbb új makedo-román csoportokat födöztek föl *Premeti* mellett Albániában és a *Rhodope* hegységben Bulgária határai felé; összesen 30,000 lélek (V. ö. «Fratilia» folyóirat (Bukurest, 1901) 3. szám.

38. l. és 4. szám 55—56. l.). Van és lesz még több ilyen eddig ismeretlen község, melyekről Weigand nem is hallott. Hibás volt a módszer is, melyet Weigand a makedo-románok összeírására alkalmazott: t. i. összeszámálta a bejárt községek házait, minden házra egy családot s minden családra 5 tagot számított; pedig bebizonyított dolog («Fratilia» 4. sz. 56. l.), hogy minden egyes makedo-román házban két, néha három család is lakik, melyeknek tagjai igen gyakran 10—20 közt váltakoznak. Számadatainak helytelensége kétségtelenül kiviláglik a *monasztíri* (bitóliai) *vilájetnek* a bitóliai olasz konzulátus által készített statisztikájából (Bulletino del Ministerio degli Affari Esteri, Maggio, 1902. Turchia, il vilajet Monastir, rapporto del cav. Gaetani d' Aragona di Castelmola). E kimutatás szerint az e vilájetben lakó makedo-románok száma 142,000; tehát *majdnem ugyanannyi, mint a mekkora Weigand szerint az összes makedo-románok száma.*

A jelen körülmények közt nem állapítható meg pontosan a makedo-románok geográfiai kiterjedése Törökországban. Biztosan csak annyit tudunk, hogy a monasztíri vilájetben (az idézett statisztika szerint) vannak a legtöbben: 142,000 lélek, kikből Bitólia és környékére 60,000 esik. Másik nagyobb makedo-román csoport a Pindus hegységben lakik (*Janinai vilájet* Epirusban és Thessaliában) a *Smolika* hegytől *Metzováig* (török területen) s Görögországban Thessalia déli határáig (körülbelül 100 km.). E csoport száma Weigand szerint (Die Aromunen, I. 294. és köv. l.) mintegy 50,000 lélek. Ezekhez járul még néhány kisebb csoport: az *olympusi románok* (Olympos-Walachen) körülbelül 7000 (Weigand szerint); a *musakjeiek* (Albániában) mintegy 40 községben, Weigand szerint körülbelül 10,000-en lehetnek; a *Neagus* vagy *Veria hegységben lakók* szintén mintegy 10,000; *Acarania 7 falujában* élők vagy 2000; a *gramosi csoport* a *Perin* és *Rhodope* hegységből (Észak-Makedonia) körülbelül 27,000. Ezek az eddig ismert legnevezetesebb makedo-román csoportok; hozzájuk csatlakozik még nagyszámú makedo-román sziget szétszórva az egész európai Törökországban, azután 15,000 megleno-román (Weigand szerint). *E szerint a déli románok száma legalább 300,000.* A legnagyobb makedo-román községek: *Bitólia* 45,000 lakossal (köztük körülbelül 10,000 makedo-román), a legjelentékenyebb makedo-román központ Törökországban; *Crusova* (13,000 lakossal, köztük 4000 bulgár); *Clissura* vagy *Vlacho-Clissura* (5000); *Tirnova-Magarora* (6000); *Metzova* a Pindusban, vagy makedo-románul «*Minciu*» (3500); *Saracu* (3000); *Samarina* (3000); *Vlacholivid* (3000); *Selia* vagy *Călivele-Badralexii* (3400. V. ö. «Fratilia» (1901) 8. sz. 126. l.).

A nyelv s a történelmi adatok elég biztos fölvilágosítást nyújtanak a makedo-románok eredetére nézve. Nincs már többé kétség az iránt,

hogy ők a *rominizmusnak* egy ága, melytől legalább 1000 év óta szakadtak el. *Ez az elszakadás csakis a Balkán félszigeten következhetett be s nem a Kárpátok közt.* A X. században már egész Makedoniát, Epirust, leginkább pedig Hellast, vagyis Észak-Görögországot elárastják (Bővebben lásd *Murnu* id. művét). A románok dél felé húzódásának oka a szlávok bevándorlása volt.

Észak-Görögországban elszaporodva s megizmosodva hegyi lakóhelyeiken, különösen a Pindusban, mindenkor megőrizték függetlenségüket, sőt néhány évtizeddel Konstantinápolynak a keresztések által való elfoglalása után (1204), kihasználva a byzantiumi birodalom gyöngeségét, Thessaliában és ennek déli részén alapítottak egy szabad országot, «*Nagy-Vlachia*», melynek élén a görög eredetű (anyai ágon román) *Angelosok* családja állt. Ezek uralma a XIII. század második felében mintegy 50 esztendeig tartott, örökös harcban az epirótákkal s byzantiumiakkal. *III. Paleologos* alatt «*Nagy-Vlachia*» bekebeleztetik a byzantiumi birodalomba, melytől a XIV. században elveszik a szerbek, a kik a század végéig tartják meg, a mikor a törökök foglalják el. Alattuk is a hegyek közt lakó románok eléggé megőrizték függetlenségüket s csak a török főhatóságát ismerték el, könnyen elviselhető természetbeni adót fizetvén. Idővel, de *királtképen* a XVII. századtól kezdve, a pindusi s a Gramos hegységben (a Pindus folytatása) lakó románok, el egész Albánia központjáig, iparuk és kereskedelmük révén hamar föllendültek gazdasági és szellemi téren. Ez a dolog fölkelte a szomszéd népek irigységét, különösen a barbár mohamedán vallású albánságét, a kik fölhasználva a török birodalom XVIII. századbeli zavaros állapotait, megrohanták a legvirágzóbb makedo-román városokat. Ezek az albán rablások és fosztogatások éveken át tartottak, s a makedo-románság nem tudván tovább ellenállani, kénytelen volt idegen országokba vándorolni. Így ment tönkre *Moscopolis*, *Sipiska*, *Nikalitza*, *Linotopi*, *Nicea* stb. Nem volt sokkal jobb a többi pindusi román községek sorsa sem. A XIV. század kezdete felé tűnik föl *Janina*-ban a hirhedt *Ali pasa*, a ki a rablott kincsek után sóvárogva, beleöltötte körmeit az addig legjobban védett makedo-román fészkekbe is. Nem fegyverrel hatolt be, mert ez lehetetlen volt, hanem corruptióval és görbe úton, úgy hogy ő neki sikerült *egyedül és először* leigázni a havasi románokat, a kikre súlyos adókat vetett, kényszerítve ekkép, hogy vagy kivándoroljanak, vagy hogy egy eddig szokatlan jármot viseljenek el. E szerencsétlen időkből válik érezhetővé a makedo-románok apadása és indul meg a szétszóródásuk mindenfelé. Az 1821-iki görög forradalom csak tetézte a makedo-románok szerencsétlenségét, kivált azokét, a kik határosak voltak Görögországgal. A makedo-románok, a kik minden más népnél leginkább nyögték *Ali pasa* jármát, a görögök nógatására örültek az alkalomnak, hogy fegyvert

foghattak; ekkép azonosították aztán ügyüket százados ellenségeikével, a görögökével, a kikhez a közös vallás és török jármon kívül más semmi sem kötötte. És éppen nem a jellem és faj közössége — amint a görögök egyre híresztelik —, a mi különben eléggé kiviláglik a byzantiumi történetíróknál fenmaradt adatokból, a melyekből kitűnik, hogy a románok a bolgárokkal karöltve állandóan harczoltak a görögök ellen, de soha a görögökkel együtt a bolgárok ellen. A forradalom folytán a görögök Európa sympathiájából függetlenek lettek, míg a románokra csak tetemes veszteség hárult. Egy részük Görögországba vándorolt, a megmaradt részre meg annál súlyosabban nehezült a török iga. Nem kevésbé káros volt a makedo-románokra a görögöknek 1854-ik évi forradalmában való részvételük, mikor Törökországot a *krimi hadjárat* foglalkoztatta. Jelentékeny csapás érte a makedo-románokat 1880-ban is, mikor Thessaliát Görögországhoz kapcsolták; a makedo-románoknak nagy része beolvadt a görög közigazgatásba, a mely semmit sem mulasztott el, hogy őket elgörögösítse. A román kulturának a makedo-románok közt való elterjedése végre meghozta a nemzeti öntudat fölébredését, a mely — *ha részlegesen is* — a görög határon is mutatkozott a görög-török háború alkalmával 1897-ben. Ez alkalommal a makedo-románok nemcsak hogy nem tették magukévá a görögök ügyét, hanem egy bizonyos pontig bebizonyították ellenük érzett ellenséges szándékukat és gyűlöletüket.

Ha történeti szerepük a Balkán-félsziget évkönyveiben elég érdekes, nem kevésbé jelentékeny az ő kereskedelmi és műveltségi szerepök. Igaz, hogy kiváló előszeretettel foglalkoztak a *pásztorkodással*; azonban kiaknázva a foglalkozásukhoz fűződő mesterség termékeit, korán oly anyagi jólétre tettek szert, hogy ennek révén messze kiterjedő kereskedelmet űzhettek. A XVIII. század második felétől kezdve alig van Európának jelentékenyebb kereskedelmi góczpontja, a hol a makedo-románoknak ne lett volna kereskedelmi házuk. Olaszországtól kezdve kiterjedtek ezek Ausztria-Magyarországba, Németországba és Oroszországba. Ez a foglalkozás és a törökországi zaklatások okozták, hogy Ausztria-Magyarországban jelentékeny gyarmataik alakultak. A kik Törökországban kereskedelmet űztek, *görögök* és *örmények* voltak; de a míg ezek tevékenységüket a Földközi-tenger partjaira szorították, addig a makedo-románok az egész európai Törökországot uralták s a legjelentékenyebb közvetítők voltak a kereskedelemnek Nyugat és Kelet közt (V. ö. *Kanitz*: Serbien. Leipzig, 1868, 336. l.). Más úton is megtudtak azonban gazdagodni. Természetes hajlamuk levén a mesterségekhez és művészetekhez: kiténtek a díszművek gyártásában s az ezüst- és arany-művek elkészítésében. A makedo-román ezüstművesek említésre méltó hírnevet vívtak ki maguknak. Hasonlókép szokatlan ügyességre

tettek szert a fametszésben, a szabóságban, építészetben (híd, templom stb. építés) (V. ö. *Weigand*: Die Aromunen II. 66. s köv. l.; *Kanitz*: Serbien. 355. l.). Ezen és más foglalkozásuk révén sikerült nekik többi honfitársaik fölé emelkedniök anyagi jólétben. Nagyon természetes, hogy vagyonuknak egy részét szellemi kiképeztetésükre is fordították. Ama műveltségi központok, melyeket ők teremtettek hazájukban, a fölvilágosodás gyűjtőpontjai voltak abban a nagy sötétségben, mely akkor Törökország valamennyi keresztény népeire borúlt. Elég ha a Törökországban Konstantinápoly után legnevezetesebb várost, *Moskopolist* említjük, a hol majdnem kétszáz évig állt az európai Törökországban az első könyvnyomda és a legfőbb iskola (*Νέα Ακαδημία*), a hol a híres *Theodor Cavalliotis* is tanított. Majdnem minden nagyobb községben volt a makedo-románoknak valamilyen kulturintézetük. Iskoláikban sok nevezetes férfi tanult, a ki aztán nyugati Európában egészítette ki tanulmányait; nemcsak hazájukat szolgálták, hanem a külföldet is. Némelyikök kitünt mint a két fejedelmi (bukuresti és jassii) akadémia tanára, pl. *Zervuli Miklós Metzová*-ból, a ki a jassii fejedelmi iskolát vezette. Szerencsétlenségre ez iskolák tannyelve az ó-görög volt. A dolog különben természetes, minthogy a *hellén* nyelv volt az egyház nyelve s mint ilyen önkényt kínálkozott erre. Ugyanez alapon uralkodott a nyugat-európai népeknél a latin nyelv, a dáko-románoknál pedig az ó-bolgár. Nem kell hinni azonban, hogy a makedo-románok nem értették volna meg a nemzeti nyelv hasznát, mert ők már korán igyekeztek behozni iskoláikba saját anyanyelvüket; de egyrészt a titkos cselszövéssek és a fanarioták üldözései, másrészt a nemzeti nyelvkincs elégtelensége akkor megghiúsították az üdvös kísérletet (V. ö. *Rosa Const.*: Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen. Pest, 1809, és *Bagar A.*: Carte de alégere. Bukurest, 1887). A görög nyelv tehát zavartalanul gyakorolta kiváltságos jogát iskolában és egyházban egyaránt, mintegy 1870-ig, a mikor a makedo-románok és Románia nagy hazafiai közt megindult belsőbb érintkezés megteremtette a törökországi román községek nemzeti iskoláit.

A makedo-román dialektus legrégebb emlékei: «*Πρωτοπειρα*», melyet 1770-ben a moskopolisi *Theodoros A. Cavalliotis* esperes adott ki. Ez a könyv «szójegyzéket» (görög, makedo-román és albánt görög átírásban), egyházi énekeket, stb. foglal magában. A szójegyzéket külön kiadta *Thunmann*: «*Untersuchungen über die Geschichte der östlichen-europäischen Völker I. Theil Leipzig, 1774*» (181--238. l.) című munkájában. *Thunmann* könyvéből való *Miklosich F.* «*Rumunische Untersuchungen. II. Abtheilung. Wien, 1882*» című munkájában található szóanyag. *E. Picot* így szól *Cavalliotis* eme munkájáról: «*c'est le monument le plus précieux que nous possédions sur le dialect macedonien*».

«*Ἑισαγωγικὴ οἰδοσκαλα*», ez egy négy nyelvű szótár és pedig népies görög, déli román, bolgár és albán nyelvű (görög átírásban); szerkesztette a *moscopolisi eredetű Daniel*. Megjelent 1802-ben, nem tudni azonban hol. Miklosich (id. m. 44. l.) a betűk formájából azt következteti, hogy *Velenczében*. *William Martin Leake* e szótárt egész terjedelmében kiadta «*Resarches in Greecé*» (London, 1814) című művében, de az első kiadás nyomán, melyről azt állítja, hogy 1760—70 közt jelent meg.

A múlt század kezdetén élt még ezeken kívül *Becsben* és *Pesten* két makedo-román tudós: *Rosa Gy. C.* és *Bojadzsi M. Gy.* akik elsőkül munkálkodtak a makedo-románok nemzeti öntudatának fölébresztése körül. E czélból írta meg *Rosa*: «*Untersuchungen über die Romanier oder sogenanntes Walachen, welche jenseits der Donau wohnen*» (görög és német nyelven. Pest, 1808), és «*Maestria ghiuvásirii romînești*» (Buda, 1809). Az elsőben Thunmann kutatásai alapján értekezik a balkánfélszigeti románokról; a másodikban egy a makedo-román dialektus számára való latin jegyű helyesírási rendszert javasol. Ez utóbbi czélt tartotta szem előtt Bojadzsi Gy.-nek: «*Romanische oder Macedowalachische Sprachlehre*» (Bécs, 1813) megjelent munkája, mely e dialektusnak első grammatikája. 1863-ban átdolgozva újra kiadta Bukarestben *I. C. Maximu*: «*Rapeda idea de gramateca macedono-rumanesca*» cím alatt. (Bojadzsirol l. *Arno Dunker*: «*II. Jahresbericht des rumänischen Seminars zu Leipzig*» 1895. és *Weigand*: «*Enciclopedia Română I. 522*). E dialektus második grammatikáját megírta *Athanasescu D.*: «*Grammatica romînească trã Romînlji d'in dreapta Dunareljei*» (Bukurest, 1889), melyet Bojadzsi nyelvtana alapján alkotott, s a mely Athanasescu legjobb műve (V. ö. *Weigand*: «*Enciclopedia Română*» I. 304. l.). Athanasescu, az első román tanító Makedoniában, írt más tankönyvet is, de mivel sok bennök a neologismus, nem adják az arumínek nyelvének hűségese tükrét. Mellette érdemet szereztek még a tankönyvirodalom terén *Taşcu Iliescu*, *Steriu Ciomescu* és különösen *Andreï Bagav* (V. ö. «*Enciclop. Rom.*» I. 354. l.). Bagav (1857—1888) egyike volt a legműveltebb és leglelkesebb makedo-román hazafiaknak. Született *Blatzán* (Makedonia); az 1865-ben Bukurestben alapított makedo-román iskola első növendékei közül való volt, melyben számos makedo-román ifjú nyert kiképeztetést, akik később Törökországban a nemzeti ügy apostolai lettek. A legkiválóbb volt köztük Bagav, mert buzdító szavával, lelkes nemzeti dalaival s különösen tollával járult hozzá a makedo-román nemzeti ügynek 20 év előtti nemes föllendüléséhez. Üldöztetve a makedo-román iskolák igazgatóságától, visszavonulni kényszerült Bukurestbe, a hol 1887-ben megjelent tőle az első makedo-román olvasókönyv: «*Carte de alégere.*» (Bukurest, 1887) címen. Ez a könyv, bár néhány

neologizmus csúszott bele, a makedo-román *próza* első emléke marad. Az az értelmes eljárás, melylyel az anyagot megválogatja és előadja, nemcsak ízlést, de szép pedagógiai ismereteket is árul el. E könyv megjelenése után egy évvel ugyancsak *Bagav*, támogatva több makedo-román ifjútól, megindítja az első makedo-román irodalmi folyóiratot a «*Macedonia*»-t. Szerencsétlenségre az ő vezetése alatt csak három szám jelent meg, (január—márczius, 1888), mert a halál termékeny munkássága közben ragadta el. Egy évi megszakítás után a folyóirat egy bizottság vezetése mellett újra megjelent, azonban csak a 9 ik számig (április—november, 1889) juthatott el. Az értékes makedo-román folklorki anyag földelítésén kívül ez a folyóirat mutatta be a makedo-románok első irodalmi tehetségeit. Meséken, hazafias költeményeken kívül írt még *Bagav* novellákat és dáko-román dialektusban egy regényt is.

A mi a makedo-román folklort illeti, elég szépen van képviselve. *Caragiani J.* volt az első, a ki «*Scurt studiu istorico-linguistic asupra Rominilor din Macedonia și zece poeșii populare în dialectul lor*» (Rövid nyelvtörténeti tanulmány a macedo-románokról és 10 népies költemény az ő dialektusukban. «*Convorbiri Literare*» II.) írt e téren a makedo-románokról. Utána következik *Vangheliu Petrescu*: «*Mostre de dialectul macedo-rominü*» (I. r. 1880 és II. r. 1881). Jóllehet a szavak átírása tudományosan nem pontos, V. Petrescu munkájának gazdag anyaga és fontossága, a mely népmesékből és népies költeményekből áll, miket dáko-román fordítással és becses szótári magyarázatokkal látott el, a szerzőnek tiszteletre méltó helyet biztosítanak a makedo-román irodalom ez ágában. Nyelvtudományi szempontból nem kevésbé fontosak *dr. Obedenaru M. Gy.* «*Texte macedo-romîne, basme și poeșii dela Crușova*» című gyűjteménye, melyet a kézirat eredetije nyomán *Bianu J.* adott ki Bukarestben 1891. [Macedo-román szövegek, mesék és költemények Crusova vidékéről]. A szöveg le van fordítva románra és francziára; a szótár, a mit *Bianu* hozzá fűzött, még nagyobb értéket kölcsönöz a szövegnek nyelvészeti szempontból. A költemények azonban nem tiszta népköltészeti termékek; néhány közbeszúrt igazi népköltészeti versszak kivételével, a többi *Tașcu Iliescu* muzsájának terméke. Tőle kölcsönözte *Obedenaru* a közzétett szöveget. Az átírás és fordítás *Obedenaru* munkája. A makedo-román nép dialektusának tanulmányozása szempontjából fontosak az *avdelai* (Pindusban) *Pericles Papahagi* munkái: «*Sammlung aromun. Sprichwörter und Räthseln*» (II. Jahresbericht des rum. Seminars. Leipzig, 1895) s különösen: «*Din literatura populară aromînă*» (az arumín népies irodalomból) című korszakalkotó nagy munkája (Bukarest, 1898), mely gyerekjátékokat, a madarakhoz, bogarakhoz, stb. intézett dalokat, népies gyógyászatot, találós kérdéseket, közmondásokat, *Pirpirunákról* (Paparude) szóló

kolindákat, bölcsődalokat, stb. foglal magában. Papahagi gyűjteménye annál becsesebb és dicséretre méltóbb, mivel a szerző birtokában lévő kora tudományának e téren, ki tudott emelkedni a műkedvelők sorából. Különösen e munkából látszik meg mennyire elszettett Weigand állítása (Enciclop. Rom. I. 232.), hogy az *arumîn népies irodalom hanyatlóban van*. Papahagi ifjú kora, szorgalma és hazafisága följogosít, hogy a makedo-román folklóre terén megindított munkássága nem maradjon ennyiben. Népe és a tudomány még sokat vár tőle. A ki hasonlókép e téren is több évi tudományos munkásságot szentelt a makedo-románoknak, az *dr. Weigand G.*, a lipcei egyetemen a román nyelveknek tanára. Több ízben tett utazásai közben a törökországi románokhoz költészeti anyagot gyűjtött össze (sajnos, legnagyobb részt az ottani román tanítóktól), a mit ki is adott a «Die Sprache der Olympo-Walachen nebst einer Einleitung über Land und Leute» (Leipzig, 1888) című művében és a «Die Aromunen» (II. kötetében. Leipzig, 1894). Az eléggé gyakran előforduló tévedések daczára a makedo-román hangok visszaadásában s a szövegek fordításánál, meg van az az érdemük, hogy ezek képezik az első makedo-román folklóristikai anyagot Európa nyugatán, melyek egy szaktudóstól erednek.

A makedo-román nyelv grammatikája és szótára még a jövő feladata. Eddig e téren csak érdemes adatgyűjtés történt. A fent említett két grammatikán kívül csak *Weigand*-nak: «Die Sprache der Olympo-Walachen» című tanulmánya érdemel különösebb megemlítést. A szótári munkákon kívül, melyek a makedo-román dialektus említett szövegeivel kapcsolatban jelentek meg, legnevezetesebb s legterjedelmesebb az ochridai származású *Mihaileanu I.* bukuresti tanárnak, a ki most két éve a sofiai bolgár merénylőknek esett áldozatul, «*Dictionar macedo-romîn*» című munkája. A sok sajtóhibán kívül van a szótárban nagyszámú olyan szó, a melyet a szerző képzelete szült s ő maga alkotott dáko-román mintára. Ez okból s a módszer hiánya folytán a könyv igen kevés értékű. A makedo-román dialektus szóanyaga legbővebben *Murnu János* lelkész kéziratában (Budapest) van meg, melyet 30 éven át a helyszínén gyűjtött. Óhajtható volna, hogy mihamarabb sajtó alá kerüljön, hogy betöltessék e téren is az annyira érezhető hézag. A mi e dialektusnak a szomszéd népekre gyakorolt hatását illeti a *Mayer G.* által megkezdett «*Neugriechische Studien*» (II. 74--79. l. Bécs, 1894) után becses munka még e téren a fönnebb említett *G. Murnu*-nak: «*Rumanische Lehnwörter im Neugriechischen*» című műve.

A *nemzeti történet* dolgában sem áll jobban a dolog. Thunmann óta e téren érezhető haladás alig történt. Jóravaló kezdeményezés e tekintetben *Caragiani I.*: «*Studii istorice asupra Romînilor din peninsula Balcanică*» (Bukurest, 1888) című munkája (Történeti tanulmá-

nyok a makedo-románokról). *Mihaileanu* tanár tanulmánya: «Studii asupra dialectului Romînilor din Macedonia» (Tanulmány a makedoniai román dialektusról. Bukarest, 1889, 11—43. l.) nem egyéb, mint *Xenopol A. D.* jásii egyetemi tanárnak «*Istoria Romînilor*» című munkájának a makedo-románokra vonatkozó már ismert részeinek ismétlése, melyek a balkáni s nem a pindusi románokról szólnak. A makedo-románoknak tudományos módszerrel vázolt történetét ismerjük Murnunak, a kiváló byzantinista, *Krumbacher K.* tanítványának említett munkájában. Murnu az ismert adatokon kívül új világitásban is bemutatja a kérdést és a déli románok történeti multjának teljes megvilágítását igéri.

Elég jelentékeny haladást mutat a makedo-román *nemzeti költészet*. Az első, a ki ezen a téren feltűnt, *Niculescu Mihály* (l. *Bagav*: Carte de alégere, XI. l.), a ki 1838. *Magarod*-n (Bitólia mellett) született. Ifjú korában Romániába került s egy bukuresti collegiumban tanult, majd meg Bécsben. Visszatérve Romániába *Giurgiu*-ban telepedett meg s kereskedéssel foglalkozott 1865-ig, a mikor tüdőbajban halt meg. 14 megjelent költeménye található Maximunak fönt említett grammatikájában (143—153. l.) «*Florii de Macedonia*» (Makedoniai virágok) címen. A szerelem és haza érzelve először az ő ajkairól hangzott bájos makedo-román nyelven. Költő és zeneszerző volt egy személyben. Dalai máig is élnek a makedo-román nép ajkán. *Belimace Constantin* *Molovistéből* (Bitólia mellett) népies költő s rokonszenves alakja az ébredő makedo-román irodalomnak. Hazafias versei — kár hogy oly ritkák — melyek szép arumín nyelven szólnak meg, az iskolában egészen otthonosak lettek. Először *Bagav* «*Macedonia*» című folyóiratában és «*Carte de alégere*»-jében jelentek meg. Jelenleg Bitoliában él s tőle még sokat vár az irodalom. Egész ellentétje neki *Taşcu Iliescu* költői munkássága (Crusovából), a ki szintén népies költő, de termékenyebb s bár ugyanazon forrásból merít s a nyelve is hibátlan (itt-ott érezhető rajta a crusovai dialektus sajátsága), ízlése mégis némi kívánni valót hagy fönn s ezért alatta is áll *Belimac*ének. Mindezek daczára néhány igen kedves darabbal ajándékozta meg az irodalmat. Versei megjelentek a «*Macedonia*»-ban s a «*Tara Noua*»-ban, melyet 1888-ban *Nenişescu J.* szerkesztett és kivált a fentebb elsorolt makedo-rom. szövegek közt. Az ifjabb nemzedékből a következők képviselik a makedo-román költészetet: *Nuşi Tulliu Avdelá*-ból (Pindus), *Vulcan Péter Tîrnová*-ból (Bitólia mellett), *Cosmescu C. Gopes*-ből (u. o.) és *Murnu György Veria*-ból. (*Szaloniki vilajet*). *Nuşi T.* figyelemre méltó tehetséges költő; igazán szép versei között olyanokra is akadunk, melyeken a romániai irodalmi irány befolyása is észlelhető még a nyelvben is, a mi rontja a dialektikus költészet varázsát. Most van fejlődésében; s benne idővel a makedo-románok egyik első rangú írójukat üdvözölhetik. Versei megjelentek a

«Revista Pindului»-ban (1898—9), melyet maga a költő szerkesztett makedo-román dialektusban s a «Frațilia»-ban (Bukarest, 1901). *Vulcan Pêter*-től (eredeti nevén *Ghinea*; a *Vulcan* a költő maga vette föl) «Lilice dela Pind» czímen egy verskötet jelent meg (Tîrgu-Jiū, 1897). Dacára *V. A. Urechia* magasztaló előszavának, *Vulcan* versei nem gyakorolnak kielégítő hatást, néhány darab kivételével, melyekben némileg tartja még magát. Versei általában nagyon gyengék; a mellett meglehetősen járatlan a makedo-román dialektusban, a mi természetes is, mert ő Romániában élt és növekedett. *Vulcan* írta a makedo-román dialektusban megjelent első drámát. Czíme: «*Furili*» (Rablók), mely a «Rev. Pindului»-ban jelent meg (a 3. s köv. számokban). *Cosmescu C.* («Poesii arumănești și citeva romănești, de *Costa al Nachi al Ghianci* *Cosmu*», a szülőhelyén viselt név a mostani *Cosmescu* helyett, Bukarest, 1893) egyszerű verselő; költeményeinek nincs semmi irodalmi értéke. Van azonban philologiai becsük, mert többé-kevésbé híven adják vissza azokat a sajtóságot, melyek a *Gopes vidéki nyelvben járatosak*.

Valamennyi közt kiválik *Murnu György* költeményeivel; bennük komoly iskolázottságról, a nyelvnek és népnek, melynek fia, alapos ismeretéről tesz tanúságot. Néhány a «Macedonia» folyóiratban és a «Peninsula Balcanică»-ban (1893—4) megjelent verse mély benyomást gyakorolt az arumín népre. Ő az első, a ki a makedo-román dialektust valóban irodalmi magaslatra emelte, ezzel is megczáfolva *Weigand* amaz állítását, hogy a makedo-román nyelv nem rendelkezik elegendő szókincsessel, hogy valaha irodalmi magaslatra emelkedjék.

A makedo-román geniusznak azonban kiterjedtebb mező is jutott az irodalomban, mint a nemzeti irodalom e szűk kerete. A görög műveltség elvette a makedo-románok legkiválóbb irodalmi tehetségeit. Különös dolog, hogy míg az új-görög írók egy része azonosítani akarja magát a classzikus görög nyelvvel és eszmével, addig a makedo-román eredetű görög írók belemélyednek a népbe, a melyben élnek s az irodalom eszméit az élő nyelvben s a mai viszonyokban keresik. A míg a *Sutzos testvérek*, *Rangabe*, *Achilleos Paraschos*, stb. a hamis byzanti irodalom folytatói, addig a makedo-román eredetű *Zalocosta*, *Valaoritis*, *Rigas Velestenli* (Pheraios), *Crystallis* a modern görög nyelv és irodalom valódi megalapítói. És érdekes, hogy a görög tudósok túlbecsülik az elsőknek irodalmi munkásságát, melyről azt mondják, hogy közelebb áll az ő ízlésükhöz és eszményükhöz, míg ez utóbbiaknak szép és eredeti alkotásai, melyekben erős élet lüktet, nem hevíti őket. Csak sajnálni lehet, hogy e románokat az idők és a görög kultúra árja magával ragadta, melyben mint külön vízréteg látszik meg az ő nemzeti jellemök.

Maga Románia közvetlenül kevesebbet köszönhet a makedo-románoknak, mint Görögország. *Bolintineanu* és *Grandeau*, mindkettő makedo-

román eredetű költő, nem tudott oly magasra emelkedni, mint *Valaorit*; mégis az első kétségtelenül elég sokat jelent a román művelődés terén s igazságtalanság volna őt csak æsthetikai szempontból megbírálni. *Grandeau* tekintélyes hírlapíró, mint költő azonban jóval alatta áll *Bolintineanu*-nak. *Közretve* azonban a dáko-románok többet köszönhetnek a makedo-románoknak, mint a görögök. A hatalmas *pesti* és *bécsi* makedo-román gyarmatok majdnem azt a kereskedelmi szerepet vitték Ausztria-Magyarországban, melyet manapság a zsidók. Az itteni makedo-románok állandó érintkezésben a nyugateurópai kultúrával s egy bizonyos pontig menten a görög befolyástól, elsőkül ismerték föl nemes származásukat és tagadhatatlan bizonyítékát adták nemzetök és nyelvök szeretetének. Ők működtek közre, hogy a makedo-román nyelvet behozzák a moscopolisi főiskolába s közölök valók *Rosa* és *Bojadzsi*. Birtokunkban van egy a XVIII. századból való fontos okirat (az országos oklevéltárban találtuk), melyben ünnepélyesen kijelentik, hogy ők római eredetűek, tehát *románok*, s *tillakoznak az ellen, hogy őket a görög elemmel összezavarják*. A makedo-románok ezen szellemi előkelőivel jöttek érintkezésbe a múlt század kezdetén az erdélyi tudósok, a kik elsőkül indították meg a Kárpátokon inneni románoknak nemzeti öntudatra ébresztését. Nincs kétség abban, hogy köztük eszme- és érzelmi csere folyt. *Dicsőszentmártoni Maior Péter* kézzel fogható jeleit adja ennek, a meny nyiben «*Istoria Romínilor*» című munkájában számos makedo-román eredetű szót találunk, miket bizonyára e románoktól kölcsönzött; ellenkezőleg dáko-román befolyást találunk *Rosa* és *Bojadzsinál*. Ezt bizonyítja az is, hogy számos dáko-román könyv jelent meg a gazdag makedo-románok költségén Budán s másutt, a mint az illető munkák ajánlásaiból is kiteszik. Kétségtelen tehát, hogy az erdélyi románok kultúrájára a pesti makedo-román gyarmat nagy fontosságú volt. Ez értelemben megmérhetetlenek *Şaguna András* érsek-metropolita, *Gozsdu Manó*, a *Mocsonyi* család, stb.-nek érdemei. *Gozsdu* ajándékozta meg a románokat a legnagyobb kulturális intézménnyel; a lángeszű *Şaguna* teremtette meg a görög-keleti román egyház autonómiáját Magyarországon. A makedo-román mecénások nemeslelkűsége tette lehetővé ezer meg ezer magyarországi románnak a legmagasabb iskolákban való kiképeztetését, a mi addig megközelíthetlen volt előttük szegénységük miatt. Azok, a kik e jótéteményekben részesültek, nemcsak itthoni testvéreiknek váltak hasznára, de átkelve a Kárpátokon, terjesztve ott is a világságot, nagyban hozzájárultak Románia nemzeti újjászületéséhez. Ily értelemben elévülhetlen érdemeket szereztek a makedo-románok úgy a magyarországi, mint a Kárpátokon túl lakó testvéreiknél.

A magyarországi makedo-román gyarmatok ma csak a miskolci, kecskeméti és különösen a budapesti egyházközségekben tartják fenn

magukat, mely utóbbi hivatalosan is ennek van elismerve («makedo-oláh»). A bécsi makedo-román gyarmatnak van legtöbb kilátása arra, hogy legtovább fönnmarad; mert állandóan fölfrissül az odaérkező új román családok által. Régi fénye azonban eltűnt, mióta legutóbb tekintélyes tagja, *Dumba Miklós* meghalt. A többi makedo-román család, mely Bécsben egykor világhírű czég volt, szintén e sorsban részesült; így *biró Sina*, *Cirja*, *Dumba*, stb. Ez volt a végzetük másfél évszáz lefolyása után; de legalább akkor veszték ki, mikor már kötelességüket teljesítették, a jótékonyság eltörülhetlen nyomait hagyva ama földön, a hol egykor éltek. Egyiptomban is találunk számos olyan makedo-román családra, a mely kereskedelmi úton mesés vagyonna tett szert. Elég, ha a görögöknél népszerűvé vált neveket említjük, mint: a *Sturnariak* (Metzovából), *Tosizza*, s különösen *Averof*, a görögök legnagyobb jötevője, a ki valaha élt.

ALEXICS GYÖRGY.

HAZAI IRODALOM.

Balassa József: Rendszeres magyar nyelvtan. A középiskolák III osztálya számára. Budapest, Franklin-Társulat, 1902. Kis 8-r. II, 136 l. Ára 1 K 20 f.

A Bevezetés (1—7) után az első rész (8—21) hangtan czímén szól a betűkről és szótagokról, a második rész (22—77) a beszédrészekről, szóképzésről és ragozásról, a harmadik (78—120) mondatlan czímén szól alany- és állítmányról, tárgyról, határozóról, jelzőről s a különféle mondatokról. Végül következik egy szakasz a szórendről és 15 lapon egy másik a helyesírásról az akadémiai megállapítások nyomán.

Balassa szabályairól előre ki kell jelentenem, hogy sűrű bennök a határozatlan «sokszor, sok, kevés, gyakori, gyakran, igen gyakran, leggyakrabban, rendszeren, néha, ritkán, nem igen», a mi szabályainak *bizonytalanságot* kölcsönöz.

Az első részt a szerző a *hangtanon* (8. l.) kezdi, a mi nagyon természetes. Csak az a feltűnő, hogy e czímen folyvást (a 19. lapig) a betűkről értekeznek, de a betű szó csak elvétve emlegeti. Nála a betű hang. Nem csuda, B. phonetikus. Csakhogy egy 136 lapos könyvben 11 lapnyi hangrajz sok.

A 8. lapon az ábécésor nem összhangzó a B. írásával. Két betűt tüntetett fel zárjelekkel. Az egyiket, a *cz(c)*-t, így magyarázza alább: «A *cz* helyett *sokan* az egyjegyű *c*-t használják.» Ki használja? maga B. nem, jeléül annak, hogy rosszalja a *c*-t; hát mért nem mondja, hogy

rossz? Vagy helyesli a *c-t*? mért nem használja ő is? A tanulókkal nem kell bujósdit játszani. -- A másik zárjeles betű az *ü*. Erről már többet mond B., csak azt nem, hogy miképen ejtsük. A 10. lapon leírja B. a beszélő szervek (ajak, fogsor, nyelv, szájüreg) alakulását az egyes magánhangzók kiejtésénél, csak az *ü-t* hallgatja el. Hogy zártabb mint az *e*, az nem elég.

24. l. Az egyes *beszédreszek* tárgyalását B. az igen kezdi, és ebben, mint sok másban, hű követője Simonyinak. Előbb (24) az *ige* nemeit sorolja fel, azután (26) a névbelieket; elébb az igeképzést (46), igeragozást (57) tárgyalja, azután a névképzést (49), névragozást (74), elébb a rokon értelmű igéket s aztán a neveket (39). Sőt még a mondatrészekben is az állítmány (84) megelőzi az alanyt (85). És ebben hűtlen lett mesteréhez, Simonyihoz, a tanítványa. Simonyi hivatkozással a szentírásnak félreértett «kezdetben volt az *ige*» mondására, már «A magyar nyelvben» vallotta, hogy «elébb volt az *ige*». Hogy Simonyi ebben kit követett, meg nem tudom mondani; de hogy Németországban nem lesz sok nyelvtanos, nálunk pedig hogy egy sincs e kettőn kívül, a ki az igét előbbre valónak teszi a névnél, azt már most is tudom. Talán csak eredetiség utáni viszketegettség serkentette B.-t erre, valamint arra is, hogy elébb az *ikes* képzést tárgyalja, azután az *iktelent* (46).

47. l. *Visszaható* igéken B. csak a *dikes* és *zikes* igéket érti: *verődik*, *fogódzik*, *óvakodik*, *barátkozik*; de a *magát*-tal használt visszahatókról semmit sem akar tudni. Bár idegen (német) utánzatok, de találni nem ritkán Petőfinél, Aranynál és az életben is ilyeneket: *bírja* magát, *elbúsulja*, *kicsípi*, *érzi*, *kifejezi*, *fogja* magát, stb.

«Az idegen nyelvek, mondja tovább B., a ható igét két *ige* összekapcsolásával fejezik ki», de a magyarban is; «a németben *können*, a francziában *pouvoir*», a magyarban — folytathatta volna B., — *lehet* *ige* előli. Pl. ugyane lapon mondja B.: egyszer «képezhetünk» és máskor «*lehet* képezni». S ha alaposan utána látna, tapasztalna, hogy a lehetőség kétféle kifejezésének kétféle használata van.

50. l. *főnévképzők* vannak s ezek közt *-ász*, *-ész*. Ugyanez a képző van egy lappal elébb is, mint igeképző. Vagy nem azonos ez a kettő? A *vadász* ma itt járt, és Ő sok nyulat *vadász*, vagy A *madarász* nem volt óvatos, és Ő sokszor *madarász* a mezőn, vagy A *halász* ma szerencsés volt, és Ő csak csikokat *halász*, vagy Ez a macska rossz *egerész*, és Ez a macska reggeltől estig *egerész*. Szerintem mindezekben az *ige* és főnév képzésileg és alakilag azonos; ha B. tagadja, nem hiszszük.

75. l. B. a *három személy* különbségére akar megtanítani. Már a címsor is rossz: «Az *ige* személyragjai». Mert ez alatt nyolcz sorban nem ragokról beszél, hanem a három személyről. És azt mondja, hogy «az *ige* első személyben van, ha maga az alany a beszélő». Ez nem igaz;

mert a magyar ige első személyben van, ha *tője* az első személyű raggal (-k, -m) van ellátva. Épp ily téves a második és harmadik személyű igealak meghatározása. Ha az alany személyét akarná megjelölni, — mert B. szavaiból tisztán ezt sem lehet tudni, — akkor így kellett volna ezt mondani: Az alany első személyű, ha ő a beszélő; második személyű, ha hozzá (vagy neki) beszélnek és harmadik személyű, ha róla beszélnek.

61. l. a *jövő* időről (*fogok írni*) B. ezt mondja: «A jövőben kezdődő cselekvést jelöl, s ritkán (!) használatos; a jövőben tartós cselekvést rendszeren a jelen idő alakjával fejezzük ki.» Mind a három állítás valótlan. Mert a *fog*-os *jövő* kifejezi általában a jövőt; másodszer e *jövő* mindannyiszor használatos, a hányszor rá szükség van; és harmadszor a *jövő*-ben tartós cselekvésre kellő esetekben használjuk a jelent is, a jövőt is. Mondjunk példákat: Egy orvos mondta: «A beteg ma nem aludt, de holnap *fog aludni*.» Az orvos ezzel a betegének nem kezdődő, hanem tartós alvását jósolta; mondhatta volna ezt másképen? A B. példája: «holnap *elmegyek* hozzád s *kisétálunk* a hegyek közé», megtéveszt az igekötőkkel.

Alább az *elbeszélő* *multról* B. kicsinylőleg akart nyilatkozni, így szólva: «az országnak *csak* igen kis részén, főleg Erdélyben használják.» Ez szerintem azt jelenti, hogy az országnak legalább egy negyedében; és ez B.-nak nem elég? Óvatosan hozzá teszi, hogy az irodalmi nyelv vegyesen használja a -t ragos mult idővel. A régiebb irodalomban meg lehetős sűrűen használták az elbeszélőt, a 32 sorból álló H. B.-ben tízszer s a másik multat egyszer. Ezek csak nem voltak mind erdélyiek? Petőfi és Arany épen a nép nyelvében található emez igeidő és még más szóalakok alkalmazásával szereztek nálunk népszerűséget.

62. l. A *jelentő* módról B. azt mondja, hogy «a mondat eseményét mint tény, valóságot közli»; egyebet semmit. Vegyük az előbbi (61. l.) példáját: «Holnap *elmegyek* hozzád s *kisétálunk* a hegyek közé.» Mind a két állítmány jelentő módú; de hát események-e? egyik sem, sőt még nem is valóság, hanem csak szándék.

63. l. Ép oly érthetetlen, a mit B. a többi módokról tanít. Többek közt azt mondja, hogy «minthogy a *mult* időre nem vonatkozhatik a *parancs*, tehát (!) e módban nincs is multidejű igealak». De — mondja tovább — «az irodalmi nyelvben néha (!) előfordul mellékmondatban mult időre vonatkozó felszólítás, (és) akkor ezt összetett igealakkal fejezzük ki: *írtam legyen* stb.» Szegény írók! Mit nem fog rájuk a gonosz B.! Szerencse, hogy ezt a szemrehányást itt a szertelenül használt «néha» szóval szelidíti. De hát ezzel az «*írtam legyen*»-féle coniunctivi perfectum-mal hogy is állunk? Parancsolatunk, természetes, csak jelenre vagy jövőre vonatkozhatik, és ha valaki a *multa* vonatkozólag akarna parancsolni, kétségkívül badarságot követne el. Valódi használata nem

is a multa vonatkozó parancsolat, hanem mi? Magyarázat helyett szolgáljon erre az időre ez a hármás példánk: 1. Csak az ír magyar nyelvtant, a ki tud magyarul; 2. B. csak akkor fog jó magyar nyelvtant írni, ha maga *megtanult lesz* jól magyarul; 3. Követeljük, hogy B. maga *tanult legyen* elébb jól magyarul s csak akkor írjon nyelvtant.

84. l. a 82. pont alatt B. egy szabályt vezet be következő czimmel: A névszó mint *állítmány* és kiegészítő. Azt hinnéd, hogy első sorban a névszóról mint állítmányról beszél s azután az állítmány kiegészítőiről. Állítmányi kiegészítés kifejezése ismeretes mindenki előtt, a ki valaha latin nyelvtant tanult. Homo *bonus* est, Cicero *consul* fit, Memoria tua *sempiterna* manebit. De B. igékről beszél, nem nevekről, és pedig «nehány» — megint az a határozatlan «nehány» — olyan jelentésüről, a mely «egymagában nem igen lehet állítmány». Itt is egy határozatlan «nem igen». E határozatlanság megszűnik, midőn B. kijelenti, hogy e «nehány» ige: *van, lesz, marad*. S csak most sugja meg nekünk, hogy az állítmányhoz tartozó névszót kiegészítőnek nevezzük. Ekkor következik egy szabály, melynek tarthatatlansága első pillanatra kiderül: «Néha (itt is «néha») el is maradhat az ige — melyik? *van? lesz? vagy marad?* — s ekkor maga a névszó a puszta állítmány.» A példák ezek: *Jó* az isten. *Puszta* a kert, *Szüret-e* ez vagy talán *tor?* Ez a város *születésem helye*. Ezekben tehát «az ige csak akkor maradhat el (!), — mondja B., — ha az alany harmadik személyű (!) s az időt vagy módot nem akarjuk (!?) külön megjelölni.» A furcsa körülírással B. a három közül velünk csak *van-t* akarja értetni egyesben és többesben. Az idegen felfogású szabályban legbotrányosabb, hogy «van» elmaradhat, melylyel egyidejűleg azt is mondta, hogy idézett példáiban «van» meg is állhat. Ugyan kísértse meg oda tenni a *van-t* azokba és mondja, hogy «*Jó van* az isten, *Puszta van* a kert, *Szüret van-e* ez vagy talán *tor?* Ez a város *születésem helye van*. Az elmaradhatás oka ott rejlik, hogy a németül gondolkodó szavai-ban mindenütt ott áll az «ist». Hosszas volna itt a magyar névszó ige-természetére utalni. Állítmányképességét megtalálja másutt. Most csak sajnálni lehet, hogy a magyar névszó természetének ismerete nélkül valaki magyar nyelvtan frására vállalkozik.

91. l. A «vonzat» szót B. felcseréli «állandó határozóval». Hogy nyertünk-e valamit e sokkal hosszabb műszóval, kételkedem; de B. kénytelen volt rá a «határozó» szó miatt, melyet ő nem annyira a valódi (*ma, most, rég, itt, hamar* stb.) határozókra ért, mint inkább a sajátlanokra, a ragos és névutós nevekre. Így lettek aztán az állapot-, módozat- és más képes meg képtelen határozók. Ilyen képtelenség, hogy *-lag, -leg* rag s nem képző (93), így jutott az igenév (kivitték *száradni*) czél-határozó czímén a ragok és névutók közé.

92. l. A tulajdonító (*-nak, -nek*) ragot B. *részes* határozónak nevezi.

bizonyára a latin dativusnak részeltető értelméről. Idegen forrásból merített műszó biz ez. Ha nem akarjuk e ragot eredeti irányjelentéséről irányragnak nevezni, tartsuk meg a régi tulajdonítót. Mert a tulajdonítás értelme is egyik sajátos jelentése, kevésbé a genetivusi.

97. l. «Birtokos jelző a *birtokos* névmás is: az *én* házam, az *ó* nyája stb.» Elhamarkodottság, e helyett *személynévmás*. L. 30, 25.

116. A magyar *szórendről* B. meglehetősen kétesen nyilatkozik. Pedig ennek főszabálya, melyről B. mit sem mond, hogy *első helyen* áll az *alany*, *másodikon* az *állítmány*. Ez oly bizonyos és oly világos, mint a kétszer kettő négy; és oly általános, hogy némely nyelvben csak e szabály szerint lehet meghatározni, melyik fogalom mikor alany, mikor állítmány. B. erről még nem győződött meg, és a mi nyelvünkről azt állítja (117), hogy «a magyar szórend szabadabb, mint más nyelveké s az egyes mondatrészeknek nincs oly pontosan megszabott helyük», mint más nyelvekben. Ő ugyan tudja, hol az igekötő helye (118) s hol a tagadóé (119), de a mondat legfőbb részeinek a helyét, az alanyét és állítmányét, nem tudja. Ajánlom szórendünkről a fent közölt szabályt és saját beszédének a megfigyelését. Én pl. a B. nyelvтанához mellékelt Előszóban, Előszója 34 sorában, hamarosan átolvasva, 16 oly mondatot találtam, mely az alany és állítmány helyzetének megítélésére mértékül szolgálhat. E 16 mondatban t. i. *tizenkétszer* áll *első* helyen az *alany* és *négyszer* *első* helyen az *állítmány*.

117. A szórend alatt egy új műszót is találtam, a *szólamot*. Ha nem csalódom, németül Wortkomplex, ellentéte Silbenkomplex. Tudtommal ezt először Balassákéék használták a Tüzetes magyar nyelvтанban, és könnyíteni akarnak vele a hangsúlyos szó feltalálásán. Ha ezt a czélt sikerül a szólam szóval elérni, ennek meghonosítása szükségét pótol. De kételkedem; mert a szólamokat csak úgy találjuk meg, ha a nyomatékos szókat a mondatban. Már pedig a kisebb-nagyobb nyomatékos szót az értelem segítségével feltalálnom, akkor a szólam szóra sincs szükségem. Attól tartok tehát, hogy ezzel feleslegesen szaporítottuk úgyis rendezetlen nyelvтани műszavaink sorát és hogy a szórend szabályozását egy lépéssel sem vittük előbbre. Ellenben jó figyelmeztetni a szórend megállapítása végett még a parancsolóra, kérdőre (*ki, mi, hogy* stb.), mutatóra (*ez, úgy, oly* stb.), tagadóra (*nem*) és tetézőre (*is*), melyek mint a villámhárítók vonják magukhoz a mondat értelmének szikráit.

Egyéb *műszók* tekintetében B. ott áll, a hol egy-két évtizeddel elébb voltunk, midőn nevesebb nyelvтанosaink szakítva — elég rosszúl — a latin nyelv után képzett rövid műszók történetével, az ígетanban inkább a francziás (subjunctiv és conditionnel) és németes mintákra

faragták az új rőfös műszókat s midőn a Fogarasi és Szvorényi használta ragok neveit elvetve, a «határozókat» tömegesen honosították meg.

B. tekintettel volt az idegen (latin, német és francia) nyelvekre és vagy tíz helyen elszórt jegyzetekben figyelmeztetett hasonlóságokra vagy különbségekre. Félek, hogy ez sok volt. Ilyen megjegyzések, bár tanulságosak lehetnek az idegen nyelvek tanításánál, a magyar nyelvénél nem tanácsolom. A nyelvi párhuzamosítás csak érettebb korú tanulósnak ajánlatos; ily zsenge korban, mint a III. középisk. osztályban, zavarólag hat a magyar nyelvtudat gyökereztetésére.

De ennél is károsabbnak tartom a befurakodó és még nem magyarosodott idegen szókat úgy ragozni s úgy képezni, mint honosakat. Ilyenek (12. l.) a *mágnes*, *modern*, *kolera*, *telefon*, *telegráf* stb. szók vagy *mágneses*, *mágnesség*, *modernség*, *telefonál*, *telegráfoz* stb. Nem idegenkedem a már meghonosodott szóktól, mint *asztal*, *ablak*, *vacsora*, *gróf*, *herceg*, *papiros*, stb. Eltűrom őket, kivált ha kiejtési módunkhoz alkalmazkodtak, mint *fillér*, *czél*, *császár*, *barát*, *pap*, *vers*, *sors*, stb., míg magyarosított más szók fel nem váltják. De az idegen szókat magyar képzőkkel ruházni fei, mint B., mielőtt polgárjogot szereztek nyelvünkben, vétek.

B. irálya nem kifogástalan. Szabályaiban többször (pl. a 9. és 13. lapon) ezt a felszólítást hinti el: «*ügyelni kell*»; csak erre a szabályára ügyeljünk, a többire nem? Ilyen czéltalan toldalék ez is (87. l.): «*Tudjuk, hogy a magyarban stb.*» Mert valaki kételkedni az így bevezetett állításában? vagy ha csak szónoki fogás, annak nyelvtani szabályokban helye nincs.

Írályára jellemzők ilyen helyek: «Mint hogy a mult időre nem vonatkozhatik a parancs, *tehát* e módban nincs is mult idejű igealak. Az irodalmi nyelvben néha mégis előfordul mellékmondatban mult időre vonatkozó felszólítás, *akkor* ezt összetett igealakokkal fejezzük ki.» A «*tehát*» nincs helyén, «*akkor*» előtt pedig egy «és» hiányzik. A 78. l. pont után így kezd: «*Míg* azt, a mely két — gondolatot tartalmaz, összetett mondatnak nevezzük.» Ezt is pont fejezi be.

A sajtóhibák közül csak kettőt említek: a 60. l. 4. s. alulról: *a hogy* h. olvasd: *hogy a*, a 96. l. 6. s. a. *fedele* h. o. *teteje*.

VERESS IGNÁCZ.

Kanteletar. A finn népköltés gyöngyei. Fordította *Bán Atadár*.

A Kisfaludy-Társaság támogatásával. Budapest, Lampel Róbert, 1902. 8-r. 188 l.

A finn népköltés hagyományainak abból a gyűjteményéből, melyet Lönnrot Illés Kanteletar néven adott közre (I. kiadás 1840.), többé-kevésbé sikerült mutatványok korábban is jelentek meg nyelvünkön,

megközelítőleg sem adtak fogalmat a 700 darabra menő eredeti gyűjtemény gazdagságáról. Többnyire csak iskolás ízü fordító-gyakorlatok voltak finnől magyarra; az eredetiek népies zamata és költőisége jóformán hiányzott bennük. Most végre *Bán* Aladár egész kötettel ajándékoz meg a finn népköltés eme kincstárából. Elővette a Kanteletar-t, belemélyedt északi rokonaink e tündérvirtéjébe, s buzgón és avatottan fogott hozzá, hogy «fűzne dalokból gyöngyosorba fűzért». Jobb szerettem volna, ha a kötet címéből kihagyja a *Kanteletar* szót. Mi közünk nekünk a finnek öthúros nemzeti hangszeréhez, a *kannel*-hez? Mi közünk ahhoz, hogy Lönnrot, az utolsó finn samán, e hárfa mögé is egy sohasem ismert hölgyistenséget varázsolt, a Kanteletar («Lant-tündér»)? És hogy a régi finnek ezeket a dalokat a kannel kísérete mellett énekelték? Ámde ez csak az etikett. A mi mögötte van, érdemes arra, hogy foglalkozzam vele.

A kötethez, Lönnrot példájára, *Bán* is előszót írt. Ebben röviden és elég jól jellemzi a finn népköltést. Egy pár kétes állítására azonban rá kell mutatnom. «A finn népköltemények — úgymond — dallamukkal együtt születtek.» Hát ez nem egészen bizonyos. Okunk van föltenni, hogy a népdal keletkezését minden népnél és korban lényegileg azonos körülmények kísérik. Már pedig vannak nyomós adataink arra, hogy a népdal szövegét majdnem mindig megelőzi a dallam. Az ellenkezőre legalább semmi bizonyítéksincs. Bátran föltehetjük, hogy a finnek sem tetek kivételt a szabály alól. Egyébiránt a dallamok jó része — mint minden népnél — a finneknél sem eredeti. Nagyon sok közte az oroszról és más érintkező népektől átvett vagy idegen mintára készült költés. A párhuzamos sorok nagy bőségéről adott magyarázat sem kielégítő. Igen sok része van magának Lönnrotnak abban, hogy a parallelizmus nem ritkán valósággal túlteng a finn népi költeményekben. Lönnrot, főleg az epikai énekeknél, a változatok összeolvasztásával igyekezett e részben nagyobb gazdagságot elérni, és éppen a képeknek e halmozása teszi a kalevalai runókat néha kissé fárasztókká. A jóból is megárt a sok. Kevésbé alkalmazta ezt az eljárást a Kanteletar szerkesztése során. Meg is látszik a Kanteletar dalain. Hogy ezek közül több a Kalevalából való volna, az megint nem helyes. Megfordítva áll a dolog. A Kanteletar közül számos költeményt, melyeknek bővített változatait L. a Kalevala szövegébe illesztette. Így a *Megváltó* halála című gyönyörű legendában (148. l.) a Lemminkäinen-runók egy részének alapját ismerjük föl. Suometar születése és férjhezmenetele is megvan a Kalevalában mint változat. A tisztán lyrai dalok egyikét-másikat szintén fölhasználta L. alkalmas helyen a Kalevala bővítésére. Ezekkel a találkozásokkal a fordító nem törődik. Nem volt szándékában, hogy ezek szempontjából válogassa meg a fordításra szánt darabokat. Ezt nem is kifogáskép említjük.

Az Előszó megmondja, hogy csak a régi jellegű népköltésre szorít-

kozott. Mindamellett közöl mutatóba egy párt az újabb dalok közül is, szintén az eredeti kötetből. Kár, hogy nem többet. Mert először is nem oly kétségtelen, mint a finn kutatók tartják, hogy ezek csakugyan mind újabbfajta költés a finneknél; hátha csak modernizált (rímessé alakult) átírásai régibb költeményeknek? A finn nyolczas sor tisztára epikai versalak; nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy mellette, a tiszta lyrában, olyanféle hangsúlyos verselés is divatozott már régen, minőt a mi dalaink és a szláv népköltés mutatnak s a minőre épp ezekben a finnektől ú. n. újabbfajta dalokban a Kanteletar is szolgál példákkal. A versalaknak és dallamoknak rokonságára itt a fordító is utal.

Más véleményben vagyok, mint ő, a finn epikai versalakról is. Ez nem azonos a mi nyolczas sorunkkal, legalább ennek közkeletű mai szerkezetével nem. Azonban elismerem, hogy a magyar ősi nyolczas, t. i. az a versalak, melyből a mai kéthangsúlyos (4 + 4) nyolczassor fejlődött, lényegileg azonos lehetett a finn runometerrel, a mely *négy részre oszlik*, mindenik rész egy verstani hangsúlylyal és két szótaggal (melyeknek időmértéke is bizonyos mértékig meg van határozva: ez viszont a finneknél lesz újabb fejlődés), az első rész pedig esetleg szótagbővüléssel vagy fogyással. E szerkezetnek három alap-elemét, a négy részre osztást, a részek elején érvényesülő vershangsúlyt és az első ütem változó jellegét a régi magyar nyolczasban is föltételezem; a sormetszetet azonban új alakulásnak tartom, melyet az a jelenség idézett elő, hogy igen számos olyan sor volt, melyben a sor közepe véletlenül összeesett a második ütemben a szó végével: Emlékezzünk régiekről stb. Ezekből a véletlen esetekből vált szabálylyá szerintem a 4 + 4 felosztás a nyolczas sorunknál. Ilyen, első tekintetre magyaros felosztású sorokat a finn runókban is számosával találunk:

Hauin suuren hartioista
Veen koiran koukkuista

Valami nagy hal hátából,
Csuka erős állkapcsából.

(A Kantele eredete.)

Az a körülmény, hogy fordítónk nem ragaszkodott a finn versmértékhez, hanem a kétosztatú és közepén sormetszettel megkötött magyar nyolczassal él helyette, megfosztotta őt a vers változatosságának attól a sokat érő előnyétől, melyet az eredetiben élvezünk. Elismerem, hogy ezért bőven kártalanít egyrészt a költeményeknek versszakokba öntésével, a miben nagy művészetet fejt ki, s másrészt a fordításnak rímessé alakításával. Nehéz volna a rímekhez szokott magyar fülnek a finn versalak változatlan megtartása mellett úgy élvezni e dalokat, a mint most élvezhetjük.

A költemények tartalmáról kevés mondani valóm van. A fordító ízléssel és gonddal kereste ki a Kanteletar-ból azt, a mi legszebb.

Mellőzte a néprajzilag érdekesebb darabokat, melyeknek a megértéséhez bővebb magyarázatra volna szükség. Csak olyant nyújt, a mihez nem kell kommentár. S ezeket úgy adja, hogy csak a legteljesebb elismeréssel adózhatom munkájának. A fordítás sok helyütt nem követi az eredeti szó szerint, és a hang népiesebb lehetne. De általában minden egyes dalon meglátszik a fordító tudása, tisztult ízlése és gondos keze. Bán Aladár igazi hivatottsággal fogott ehhez a nehéz munkához. Vajha folytatná azt és még több ily értékes kötetet örvendeztetné meg a népköltés barátait.

VIKÁR BÉLA.

Péterfy Jenő Összegyűjtött munkái. II. kötet. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1902. Franklin-Társulat. Ára 4 K 50 f.

Turgenyev a maga prózában írt költeményeit azzal a kérelemmel bocsátja az olvasó elé, hogy ne egyszerre olvassa el az egész kötetet, hanem apránként, napjában csak egyet-kettőt. Péterfy műveinél az ellenkezőt tanácsoljuk. Nem olyan értelemben, hogy a félezer lapra terjedő kötetet egyhuzamban olvassa valaki végig, hanem hogy az egyes tanulmányokat forgatva, gondoljon vissza a többire, ne kiszakítva egyet tanulmányozzon, hanem bármilyen tarka is látszólag a köteteknek, különösen e másodiknak a tartalma, az olvasottat fűzze gondolatban Péterfy többi művéhez. Ne különálló értekezéseknek vegye a kötet egyes darabjait, hanem egymásra vonatkoztatva őket, Péterfy bíráló szellemének ismételt megnyilatkozásait lássa bennük. Mi is, bár a tanulmányok nagy részét már ismertük, igaz képet csak most alkothattunk magunknak az íróról, hogy így együtt kapjuk írásait.

A ki csak egy pillantást vet a kötetbe, nem igen mer kapcsolatot keresni az egyes értekezések között. Van itt mindenféle tárgyú és fajú cikkely, görög (a kötetnek majdnem matematikai pontossággal a fele) és modern irodalomtörténet, olasz, francia, angol és norvég tárgyú közlemény, bírálat és elméleti æsthetika, művészettörténet és zenetörténet, Aristophanes, Thukydides, Dante, Ibsen, Wagner! Csak utalok e sokféle tárgyra s a fogékonyságnak ama nagy körére, a melyben ilyen változatos jelenségek otthonra találtak. Van e cikkelyek között különbség; az olvasók egyéni képzettségük, műveltségük iránya és ízlésük szerint hol egyiket, hol másikat fogják nagyobb élvezettel olvasni, de az kétségtelen, hogy minden darab hosszú tanulmánynak az eredménye. Péterfy elmélyedt az íróba, a kivel foglalkozni akart, beleélte magát egészen a gondolatvilágába, eszével-szívével át meg átdolgozta, úgy hogy a mi elmékedéséből leszűrődött, az kétségbevonhatatlanul magán viselte az ő szellemének bélyegét.

Keressük ezt a szellemi bélyeget, azt az ismertető jegyet, mely --

erősen egyéni stílusára most nem hivatkozva -- minden írásában reá vall s a legkülönbözőbb tanulmányai közé kapcsolatot teremt.

Péterfy tanulmányai, így indulhatunk ki, szokatlanok, különösek, s ha nem is jobbak, mindenesetre mások, mint a többi hasonló célú tanulmány. Gondolatai kissé idegenszerű forrásra mutatnak, nem olyanra, a melyből a legtöbb essay-író merít. Az ő érdeklődése, a honnan gondolatai fakadnak, sajátos irányú, a mint már az első kötet ismertetésénél utaltam rá: nem a kész irodalmi mű felé fordul, hanem a készülődőhöz, nem annyira az eredmény érdekeli, mint az a lélek, melyben a mű megszületik. A jelenség mögött megkeresi az író. A görög tárgyú dolgozataiban, de általában a külföldieknél, ez a módszer nem kecsegtet mindig sok eredménnyel, az a nagy távolság, mely a mi világunkat az övéktől akár időben, akár térben elválasztja, nagyon megnehezíti ezt a munkát: az ellenőrző adatok hiánya (p. o. a görögöknél) vagy az idegen néplélek sokszor egyenesen útját állja, hogy behatolhassunk az írói psychébe. Mégis, a hol Ariadné-fonalra akad, akármilyen finom, majdnem láthatatlan szálakból van is fonva, elindul nyomán visszafelé, az írói lélek rejtelmes barlangjába, kívülről befelé, a láthatótól a láthatatlanba. Az írott műnek egy-egy utalása, az irodalmi hagyomány egy-egy odavetett szava elég, hogy megvilágítsa számára a lélek sötétjét s e gyér világosság lehetővé teszi, hogy éles képet fessen az író egyéniségéről. Olvassuk el Euripidesről, Xenophonról, Tennysonról adott jellemzését, mindegyik egy-egy határozott kép. Az első látszólag épp úgy görög chitonban és kothurnusban jár, mint többi tragédia-író társa, de mennyivel modernebb szabású a lelke! Érzékeny a pszichologiai kérdések iránt, vonzza az emberi, a realis, s irtózik «az eszmékben élő elvont alakok»-tól, a miknek megértésére a mythologia segédfogalmaihoz és ábrándjaihoz kell fordulnunk. A másik egy gazdába oltott katona, érdeklődése sok mindenre kiterjed, ír is mindenfélét, történetet, gazdaságot, bölcselkedő műveket józanul, értelmesen, de mindig célzatosan; szereplése erősen emlékeztet a mi Kisfaludy Sándorunkéra. A harmadik kép egy modern angol költő lelkének kettős képe: fiatal és öreg korában s e kettőből együttesen alkotja meg Tennyson lelki világának alapvonásait, a romantikus optimismust és a sentimentalis ellágyulást.

Mindezen arcképek szerzőjét nemcsak a jobb sarokban látható monogramm árulja el, hanem magának a festőnek sajátos eljárása, a ki úgy választja ki a föltüntetendő arcvonásokat, a különböző színárnyalatokat s úgy osztja el a fényt és árnyékot, hogy a kép jellemző legyen a modellre és a művészre egyaránt.

Ha a költő egyénisége homályba van burkolva, akkor Péterfy módszerét változtat: a költői mű hőseit jellemzi, azoknak a lelkét elemzi. Megint nem sokat törődik a cselekvénnyel, azzal, a mit a szereplők

tesznek-vesznek, hanem hogy miképen cselekszenek és miért éppen így. Ismét az ember érdekeli, de most nem a teremtő lélek, hanem a teremtett. Magyar tárgyú dolgozatai közül legjellemzőbb volt ebből a szempontból a Jókairól írt essay. Most az Ibsen-tanulmányát emlitem. Skandináv emberek lelki világát elemzi, a kik mindig a lelkiismeret vádjaival, furdalásaival vesződnek. Ott északon a nép fogalma a becsületességről, tisztességről egészen más, sokkal szigorúbb és követelőbb, mint nálunk, megnőnek tehát az arányok is, melyek a bűn és vele járó lelki gyöttrődés fogalmai között vannak. Ennek a kettőnek kapcsolatát akarja megérzéskíteni Ibsen, s ezt a kapcsolatot előttünk is érthetővé, elfogadhatóvá tenni Péterfy. Ráismerünk itt is az ő sajátos bélyegére, arra a mély pszichologiai tekintetre, a melylyel az embereket és jelenségeket nézi. Ennek a tekintetnek a kizárólagossága, a többi szempontoknak elhanyagolása alkotja épen az ő egyéni módszerét.

Ujra változtat Péterfy az eljárásán, mikor Dantéről ír. A Divina Comœdia. az emberiségnek számtalan fölvonásra osztott tragédiája és komédiája, bármilyen apró részecskékből van is összeszerkesztve, egységes nagy költői mű, melyet Péterfy nem kíván szétszedni alkotó elemeire, hanem «csak egy kicsinyke rés után kutat, melyen át a csodás alkotmányból láthasson annyit, a mennyit éppen láthat . . . az után néz Dantében, a mi főleg költői szempontból érdekeli». Nem a költő, nem a hősei, hanem maga a mű érdeklődésének tárgya. Érdekes a mód, a hogyan földatához fog. Dante nyelvével kezdi, itt találja azt a kicsinyke részt, melyet egyre szélesbítve, mélyítve, kényelmes látóteret talál a költeményig. A nyelvtől a stílusáig, onnan a festéséhez, majd képzeletéhez emelkedik s csak befejezésül vet — hogy szokásához híj maradjon — egy pillantást a költő egyéniségére. A költemény tárgyáról, forrásairól, compositiójáról, a költő fölfogásáról, szándékáról alig hallunk valamit, de Péterfy nem is akart magyarázó tanulmányt írni.

Péterfy sajátos eljárása, a mely a tárgyat mindig csak egy bizonyos szempontból tekinti, írásait gyakran az egyoldalúság, a subiectivismus színével vonja be és valóban kétségtelen, hogy egyes tanulmányaival szemben helye volna az ellenkező értelmű véleménynek is (p. o. Euripides, Ibsen, Wagner jellemzésénél). Elfogadja-e az olvasó Péterfy állításait, az attól függ, közös nézőpontból tekintik-e a méltatott íróat. De az tagadhatatlan, hogy bármennyire eltérő is valakinek az ítélete Péterfyétől, két dolgot el kell ismernie: ha elfogadja Péterfy kiinduló pontját, akkor okoskodása logikus s pszichológiájának igazsága meggyőző. Hogy pedig minden tanulmánya érdekes és művészi, az előbbiek után talán fölösleges magyarázgatni.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Endrei Ákos és Lenkei Henrik: Német nyelvkönyv középiskolák számára. IV. k. A gymnasium és reáliskola VII. és VIII. osztályának használatára. Ára 2 K 50 f. Budapest, 1902. Lampel R. (Wodianer F. és fiai.)

Ha a német tankönyvek számát tekintjük, a Schulverein és Alldeutschland bizony büszke lehetne hazánkra; hát még ha értesítőinkből megtudja, hogy néhol a gimn. VII. osztályban *hat*, a VIII. osztályban *négy* német tankönyv is szerepel. Heti óraszám pedig legalább eddig a VII.-ben 3, a VIII.-ban 2. Sokat kell felölelni s feldolgozni, írásbelieket is végezni s e nagy germanizálásnak az eredménye: *sokat kimutat az értesítő tananyag-összeállítása, de keveset az érdemsorozat, még kevesebbet a tényleges tudás*, mert hiszen németből már álhazafiságból sem szokás elbuktatni.

S ez az eredmény megnyugtat bennünket az iránt, hogy gyermekeinket a középiskola nem germanizálja; de hogy még németül sem tudnak, az talán mégsem egészen örvendetes dolog, s ebben a tanítás hibái mellett némi része lehet talán a sok és vaskos tankönyvnek is.

Képzeltető, hogy nem nagy örömmel vettem kezembe a «Tanári tiszteletpéldány»-t; habár tizenhárom ívnyi kötet igazán haladás a huszonöt ívnyi vastag III. kötethez képest! De címlelapját jobban szemügyre vévén, még kellemesebb csalódás ért; ez az egy olvasókönyv két osztálynak szól (hat ív a VII. osztálynak, tehát Schillerig, hat ív a VIII. osztálynak: Goethe, Die romantische Schule, Das junge Deutschland, Die österreichischen Dichter, és egy ív jegyzet).

A könyv jó, alkalmas a tanításra, alkalmas a tanulásra. A szemelvények többnyire szélszerűek, szépek és jók; rövid idő alatt bepillantást nyer a tanuló a nagy német irodalomba és útmutatást is lel arra, hogy az egyik-másik német író hatását hazánk irodalmára megtalálja; hiszen a különben teljesen ismeretlen Salis-Seewis (30. l.) is csak magyar íróknak köszönheti, hogy oly irodalomtörténeti összefoglalásban helyet foglal, melyben Klopstock-, Wieland-, Herdernek 2—2, 3 szó jut. Különösen kiváló az életrajzok; röviden, szükségtelen frázis és szófia beszéd nélkül jellemzik az írókat és műveit; az anyag elrendezése kitűnő. Ha van, a mit hibáztatnom kell, az úgy látszik a társmunkának a következménye; néha nem tudja a bal, a mit a jobb kéz művel. Innen pl. a zavaró ismétlés a «Horen» sorsáról Schiller életében (55. l.) és újra 13 sor Goethe életrajzában (105. l.). Lessing műveinek ismertetése igen terjedelmes, különösen Minna von Barnhelmé, melyet a tanuló úgy a Stílusgyakorlatokból, mint pedig a revid. tanterv alapján az eredetiből is megismer.

Tartalmilag az irodalmi ismertetések nagyjában jók. De itt talány előtt állok; vagy mind Heyse és Brugier kivonata, feldolgozása, fordítása, és akkor a számos kifejezési, szórendi, mondattani hiba nem a szerkesz-

tőké, vagy csak az 1. fej. «Erste Blüte der deutschen Literatur» Heyseé, a 2. fej. «Das deutsche Volksepos» Brugieré, akkor a többi nem csekély hiba nagyon kisebbiti e *tartalmilag jó könyvnek* iskolában való használhatóságát.

Kifejezési hibák: (12. l.) Bekreuzigung *Kreuzigung* helyett; újból kísért a Bekreuzigter a 26. l., pedig bekreuzigen, sich = keresztet vetni; keresztre feszíteni kreuzigen, és a keresztre feszített der Gekreuzigte. (12. l.) gegen Lohn *für* helyett; gegen eine besondere Entlohnung helyes, gegen Lohn nem. (13. l.) Einen Mann zu ehelichen nem jó, mert ehelichen = nőül venni; a helyes: heiraten; (14. l.) naturtreu nem német szó; a helyes: *naturgetreu*; a szerkesztőt a naturwahr vezette félre; u. o. die ganze Gesellsch. bestrahlt sie dort helyett *überstrahlt* sie; ein Hauptzug an dem Charakter helyett *in* d. Ch.; megtévesztette a sz. e kifej. der schönste Zug an ihm . . . (15. l.) Dienste thun htt. *leisten*; egyes számban használatos: den Dienst thun; (16. l.) nimmer helyett *nimmermehr* vagy *nie mehr*. U. o. «Sein Wert . . . ein Held unserer Nationalsagen Etzel d. H., obwohl nicht in dem Geiste unserer Sagen vorgeführt wird» nehézkes; helyébe ajánlom: . . . obwohl nicht *im selben Geiste* vorgef. w. (18. l.) «und trägt es am Haare» rossz; a helyes: *bei den Haaren*; u. o. das hebt sie m. d. H. htt. *erhebt* sie . . .; zornig springt er zu ihr helyett *zu ihr hin* v. *auf sie zu*; haut er sie zu Stücken htt. *in Stücke*; (25. l.) «In d . . . ist die Rolandsage d. bekannteste, welche in d. Rolandsliede bearbeitet ist» helyett vagy ist *die R . . .*, vagy *ist d. Rolandsage als Rolandslied die bekannteste*; u. o. Karl bedenkt sich . . . trivialis; helyes: K. überlegt es sich; ép úgy trivialis (jargon) (26. l.) kann nicht altern, helyes *altern*; (58. l.) «Im nächsten Werke 1783 (sic!) im „Die Verschwörung d. Fiesco v. G.“ betitelten Trauerspiele . . .» htt. *Im nächsten Werke, dem Trauerspiele, D. V. stb. . . (1783)* schreitet . . .; u. o. bis in das innerste Mark verfault helyett *faul*; 108. l. ein feiner, edler Jüngling.

Visszatérek a kifejezési hibákhoz! (29. l.) bei den Franzosen, bei Wieland htt. *von*; bei jemandem in die Schule gehen frázis, de lernen bei sohasem valakitől, hanem valakinél tanulni, tehát bei den Franzosen lernen, a francziák között élni és náluk tanulni; (31. l.) er tritt mit . . . in engere Beziehung htt. *zu* (dat.) in engere Beziehung; stehen mit dat., treten zu dat.! (54. l.) lange schon nicht htt. *schon lange nicht*; (61. l.) den Todesstreich vollenden htt. führen; ütést befejezni logikai képtelenség, vágást igen. (101. l.) lernte Sh. u. Hom. in ihren Tiefen helyett *in ihrer ganzen Tiefe* würdigen. (109. l.) hält sich ihrer für würdiger htt. *würdiger*; (111. l.) freien Pass szokatlan; freie Passage-t mond a nép; irodalmi csak *freien Abzug*.

Szórendi hiba is van elég; így a 13. l., 14. l., 15. l., 25. l., 26. l.,

61. l., a hol különösen a mellékmondat szórendje ellen vétének a szerkesztők.

Mondattani hiba, különösen a határozatlan névelő elhagyása következtében van a 12. l., 14. l., 25. l., 26. l., 29. l. Helytelen vonzat: 61. lapon: «Marie Stuart», welche nun unmittelbar folgte; helyes: M. St., das (t. i. welches Werk, nem az asszony!) nun folgte.

Tárgyi hiba is eszűszott be a 15. l. «die erste Hälfte (der Nibelungenstrophe) zählte durchgebends vier Hebungen» *drei* helyett.

A tizenharmadik ív jegyzet, gyakorlat és irodalomtörténeti chronologia.

A jegyzetek és a gyakorlatok jók; azonban itt is van néhány botlás pl. 181. l. valakinek bizalmasan elmondani, jmdm vertrauen, pedig *an-vertrauen*; ein Volksfest am Dorfe, pedig *im* Dorfe; 182. l. berni Detre helyett *veronai* Detre (nem a svájci Bern, a melyikre egyik-másik magoló, gyöngé tanuló gondolhatna); 193. l. der Doggen helyett *die Dogge*, többes sz. Doggen. A 186. l. lapsus: IV. lib. 38. meséje; helyette jobb IV. *könyv*.

Kiegészítendő: 81. l. zu nutzen, felhasználni régi alak; ma sich etwas zu nutze machen; 125. l. in diesem Verstande, ebben az *ertelemben*; 202. l. Palestrina az újabbkori olasz zenének . . . htt. az újabbkori olasz *egyházi* zenének. Végre az irodalomtörténeti chronológiában fölveendő Salis-Seewis, ha már egyszer a szövegben mint nevezetes ember szerepel; kihagyandó Scheffel s Ekkehardja, ki a szövegben említve sincsen.

Találtam sajtóhibát is, de ezekről nem számolok be; van egy-két következtetlenség, így pl. a 34. l. Göthe, rendesen meg Goethe; a 140. l. 12. sor. Litteratur, rendesen, sőt u. e. lap 19. sorában Literatur; a wider és wieder használatában pl. Wiederwillen (37. lapon) Widerwillen helyett, másrészt erwidern (55. l.) erwiedern helyett.

Abban a meggyőződésben, hogy egy újabb kiadásban e hibák elmaradnak, e nyelvkönyvet, tartalmát és beosztását tekintve, német olvasókönyveink egyik legjobbjának itélem.

DR. KOHLBACH BERTALAN.

Kalmár Elek: Magyar olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák számára. Harmadik kötet. Második, az új tanítástervhez alkalmazott kiadás. Képekkel. Budapest, Franklin-Társulat, magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. 1902. Ára 2 K 50 f.

Kalmár jelen munkája első kiadásában is a legjobb iskolai magyar olvasókönyvek közé tartozott, a mely sok tekintetben úttörőül szolgált. Hogy e második kiadás mégis nagyobb mértékben tér el a jónak talált elsőtől, annak okát első sorban az új tanítástervben kell keresnünk és

csak másodsorban azon kritikai megjegyzésekben, melyeket a hivatalos és nem hivatalos bíráló fűzött Kalmár művéhez.

Az új tanítástervhez való alkalmazkodás főképp «A húnok és magyarok történetéből» című fejezetet változtatta meg, melyből ki kellett maradniok a mohácsi vész előtti korra vonatkozó olvasmányoknak. Ki is hagyta a szerző e fejezet legterjedelmesebb darabját, az 50 lapnyi tatárjárást, de azért elég gazdag, úgy hogy a Habsburg-korszak majdnem minden nevezetesebb eseményét, illetve eseménycsoportját jellemző történelmi olvasmányok és találó költemények világítják meg. Méltó hely jut Rákóczy Ferencznek és politikai újjászületésünk három vezérének: Széchenyinek, Kossuthnak, Deáknak; itt legfőljebb az a hiány ötlük szemünkbe, hogy a fejezet egy szóval sem emlékszik meg Bocskayról, Bethlenről, a tulajdonképeni vallásszabadságért vívott harcokról.

Az új tanításterv szorosabban meghatározván, névszerint is megjelölván a III. osztálynak szánt költői és szépprózai olvasmányokat, a szerzőnek az «Elbeszélések és költemények» című fejezetet is át kellett alakítania, nemcsak úgy, hogy ez eredetileg egy csoportot ketté osztotta, hanem úgy, hogy fölvette Gvadányitól, Kisfaludy Sándortól és Károlytól, Jókaitól stb. mindazon szemelvényeket, melyeket a tanításterv követel. Csak Mikszáth «Talpig ember»-ét cserélhette volna ki a költői igazságszolgáltatásnak megfelelőbb rajzzal.

Míg a szépprózai fejezet Kisfaludy Károlyból (Mit csinál a gólya? Tollagi Jónás Pesten) és Jókaiából (Népvilág, Kedves atyafiak, Kötél áztatva jó, A nagyenyedi két fűzfa) kitűnően van összeállítva, addig a költeményeket nehezebb volt összeválogatni. A tanításterv Petőfin és Aranyon kívül Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty és Eötvös egyszerűbb hazafias és vallásos lyráját kívánja megismertetni e fokon, de már maga a tanításterv is feleli, hogy e költőknek, kivált Berzsenyinek és Kölcseynek alig van egyszerű költeménye, de még inkább feleli ezt a szerző, a ki a harmadik osztálylyal akarja olvastatni «A magyarokhoz» című ódát és a «Zrinyi dala» című elégiát, melyek, nem tekintve alaki nehézségüket, már csak a rajtuk végigvonuló csüggedés, teljes resignatio miatt sem illenek bele 12—14 éves fiúk lelki világába. Ugyanez okból mellőzném Aranynak «Leteszem a lantot» című költeményét is. Az új tanítástervhez alkalmazkodott a szerző, midőn könyve két utolsó fejezetét a görög és római világnak szentelte. Itt tett eleget azon a réaliskolákra vonatkozó követelménynek, hogy az olvasókönyv nyújtsa az Odysseiat is prózai kivonatban, ámbár ez olvasmány inkább helyén lett volna a szépirodalmi fejezetben, mint Perikles életét és jellemét tárgyaló történeti fejtegetés után. A római történeti olvasmányok tartalmilag nagyon megnyerhetik a tetszésünket, de közülök az első a címével hívja ki a

kritikát, mert *gallus-futás* nem jelenti a gallvándorlást, magyarosan a *galljárást*, a többiek pedig helyes magyarságukkal nem ütik meg a mértéket.

Az első kiadás alkalmával tett figyelmeztetésekre is hallgatott a szerző és ez okból is módosult a könyv tartalma és alakja. Ajánlottuk annak idején a nép- és tanítómesék elhagyását, mint a melyeknek elég a két első osztály olvasmányai között helyet foglalniok. A szerző most megfogadta tanácsunkat, sőt a «Közmondások»-nak kifogásolt fejezetét is elhagyta. Legkevesébbé módosultak a «Magyar föld és állatvilág», valamint a «Magyar népélet» fejezetei, a melyek az első kiadásban is teljes elismerésünket érdemelték ki; csak *Mezőhegyes* leírását kellett volna a sok száraz szám fölös terhétől megszabadítani.

Sajnálunk kell azonban, hogy a szerző nem vette figyelembe mindazokat a kifogásokat, melyeket hibás magyarázatai, helytelen nyelvi vagy tárgyi kommentálása ellen tettünk. Egy-két tanácsot megfogadott, de a «proletárok», a «sikér», a «lebbencs» most is oly érthetetlenek az ő értelmezésében, mint előbb; «Molnár Annát» most is Jókai Mór szerint közli, a mi félreérthető, a «Keveházá»-nak egy helyesírási hibáját (ált = állt) most is magyarázza, a helyett, hogy szó nélkül kijavítaná.

A jelen kiadás értékét nagyban növeli a számosabb kép. Az első kiadás három térképe és egyetlen illusztrációja helyett több, mint húsz földrajzi, természetrajzi, történelmi és művelődéstörténeti kép és arckép szolgálja a szemléltetés célját és fejleszti a műérzékét. A könyv más-különbben is csinosan, habár egyszerűen van kiállítva, jó papírosra tisztán van nyomva, csak az a kár, hogy nagyobb számú sajtóhiba van a szövegben.

KARDOS ALBERT.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

Hilde-Gudrun, Eine sagen- und literargeschichtliche Untersuchung von Friedrich Panzer. Halle a. S., 1901, Max Niemeyer, XV és 451 l. Ára 12 Mk.

Ez a nagyszabású munka, melynek minden lapja fényes tanúságot tesz szerzőjének sokoldalú tudásáról és éles elméjéről, ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja, melyeket én közel húsz évvel ezelőtt egy akadémiai értekezésemben (*Kudrun, a monda és az eposz*, Budapest 1885, 60 l.) fejtegettem. De míg én akkor főtörekvésemet arra irányoztam, hogy a mondára és az eposzra vonatkozó számos problémát ismertessem és a nyilvántott elméletek kritikai tárgyalása alapján lehetőleg biztos ered-

ményekre jussak: Panzer teljesen önállóan, sokoldalú fejtegetés alapján és egészen új anyag felhasználásával iparkodik a kérdéses problémákat végleg megoldani. Az eposzról kifejtett véleménye a tudománynak kétségtelenül nagy nyeresége, a monda taglalása azonban bajosan fog tetszésben részesülni, bár művének ez a része is gazdag értékes megfigyelésekben.

A munka első fele (1—152. l.), mely az eposz egységét védi, mindazok ellen fordul, a kik a Kudrun-eposzban is «eredeti» és «későbbi» versszakokat vagy kisebb-nagyobb interpolációkat akarnak megkülönböztetni, tehát első sorban Müllenhoff Károly (*Kudrun, die echten Theile des Gedichtes mit einer kritischen Einleitung*, Kiel 1845) és Wilmanns Vilmos (*Die Entwicklung der Kudrundichtung*, Halle 1873) ellen. Müllenhoff elmélete szerint az eposznak 1705 versszakából (az első részt, Hagen történetét nem tekintve, mert ezt teljesen elvetette) csupán 415 tekinthető eredetinek, Wilmanns szerint pedig a «Kudrun» két költeménynek összetételéből keletkezett, de e költemények is ismételt átdolgozásokon mentek keresztül, mielőtt e két dal alapján a teljes eposz létrejött. E két tudós, valamint az ifjabb kutatók, a kik nyomdokaikba léptek, az eposzban fölismerhető nyelvi, stílbeli és verselési egyenetlenségekből, valamint az el nem tagadható nagy számú ellenmondásokból és egyéb gyengékből indultak ki, melyek szerintök máskép meg nem érthetők, csak ha «eredeti» és (esetleg több rétegben) «későbbi» részleteket különböztetünk meg. Panzer már most nem a szakférfiak véleményeit bírálgatja, hanem a legpontosabban és legrészletesebben összefoglalja a «Kudrun» nyelvét (1—16. l.), verselését (16—30. l.), stíljét (30—89. l.), szerkezetét (89—120. l.) és jellemzését (120—140. l.), valamint régibb költeményekhez való viszonyát (140—152. l.) és e rendkívül gazdag és értékes anyag alapján kimutatja, hogy az eposz minden tekintetben egységes alkotás; hogy nyelv, vers és stíl tekintetében az eddig föltételezett «eredeti» és «későbbi» versszakok közt semmi különbség sincsen; hogy az eposz ennek következtében egy egységes költő egységes művének tekintendő. E fejtegetések, azt hiszem, annyira meggyőzők, hogy a megátadott nézetek (melyeket én részemről sohasem helyeselttem) alaposan megczáfoltaknak tekintendőek.

De azért ez első résznek is van egy gyenge oldala. Panzer a költő stíljében két sajátságot emel ki, melyek őt kiválóan jellemzik: először, hogy nagy barátja az ismétlésnek, a mennyiben hasonló gondolatokat és helyzeteket az eposz különböző részeiben azonos nyelvi készlettel fejez ki, és másodsor: előadásának bizonyos elvontsága, leírásaiban és mesélése módjában a szemléletesség hiánya. Költői egyéniségének ezen felüli sajátságaiból magyarázza azután az eposznak tagadhatatlan gyengéit, valamint a már másoktól is hangsúlyozott számos ellenmondást a föld-

rajzi és politikai adatokban, a cselekvény indokolásában és összefüggésében. Ez ellenmondásokról szépen kifejti, hogy azok nem bizonyítanak semmit a költemény egysége ellen, mert ilyenekkel oly munkákban is találkozunk, melyek minden kétséget eleve kizáró bizonyossággal *egy* szerző művei. Ellenben a jellemek rajzát remeknek tartja: szerinte a «Kudrun» szereplői teljesen egységes, mindenkép kifogástalan, nagy művészettel rajzolt alakok. Valószínű ez? Lehetséges ez? A költő főgyengéi a túlzott ismétlések és a szemléletesség hiánya; azonfelül rendkívül gazdag a műve mindenféle ellenmondásokban, — és a jellemek mégis oly kifogástalan remekek! Ily ellenmondásos eredményhez csak a jellemzés kifogástalanságának túlzásával juthatott a szerző, a ki azt hitte, hogy az eposz egységének vitatásánál ép a jellemek egységes rajzára kell nagy súlyt fektetnie. Pedig főtétele e nélkül is bizonyos: a «Kudrun» reánk maradt alakjában *egy* költő műve, — csakhogy én hozzáteszem: ez a költő azonban, a mi eléggé megmagyarázza az eposz fogyatkozásait, modernizált egy régibb Kudrun-eposzt, és e modernizálása oly gyökeres volt, hogy ma már teljesen lehetetlen megállapítani, hogy a műve alapjául szolgált régibb eposz milyen volt; még kevésbbé lehet szó arról, hogy e régibb munkának szövegét fölismerni és a reánk maradt szövegből kihüvelyezni képesek volnánk. Körülbelül ily eredményekre jutottam már két évtized előtt Kudrun-tanulmányomban (57. l.).

Sokkal kevésbbé megnyugtató Panzer művének második, nagyobbik fele (153—448. l.), mely a «Kudrun» tárgyát tevő monda eredetét és fejlődését tárgyalja. Voltakép csak a Hilde-monda eredetéről kell szólni, mert Hagen és Kudrun történetei a mi szerzőnk szerint is a költőnek eredeti leleményei. Eddig a Hilde-mondát a skandináv Hildemythoszból származtatták, melyhez azután a Herwig-monda járult. Panzer más úton jár: szerinte a Hilde- és Herwig-monda egy népregéből származnak, melyet ő (egy tiroli változat alapján) «Aranyos» névvel jelöl. E népregének 72 változatát sorolja föl szerzőnk és e változatok összevetéséből (többen még halványan sem emlékeztetnek a föltételezett eredeti népregére) a néprege fővonásait a következőkben foglalja össze (254. l.): Egy fiú (királyfi) egy dæmoni lénynek lép szolgálatába, kitől arany hajat kap. Azután elválik tőle, vagy jóban, és ez esetben a dæmon továbbra is segíti, vagy rosszban, t. i. megszökik egy csodás lovon, mely utóbb segítségére lesz. Álruhában, mint szegény munkás (esetleg mint bolond vagy néma) lép azután az ifjú egy király szolgálatába, kinek leánya fölismeri arany haját, belészeret és férjéül kívánja (miután esetleg lovagjátékban, csupán a királyleánytól fölismerve, nemes leventének bizonyult). A király kénytelen leánya kívánságát teljesíteni, de száműzi a fiatal párt. Most háború tör ki; a megvetett vő is részt akar venni a harcban, s e célra egy nyomorult gebét adnak neki. De ő előveszi

csodás lovát és három ízben győzi le az ellenséget. A harmadik ütközetben megebesül, mire a király is fölsimeri és kibékül vele.

Ebben a mesében, melyhez magyar változatokat is lehetne fölhozni, bizonyára senki sem ismerheti föl a Hilde történetét. Hisz ebben a néprege leglényegesebb vonásaiból egy sem található! Kérdés: mire való akkor ez a néprege? mit magyaráz az? mire jó az a rengeteg tudás, melyet Panzer e népregeire fordított? És mily tekervényes úton végzi e néprege történeti pályafutását! Szerzőnk szerint e regéből a IV. században keletkezett a Hilde-monda egy keleti-germán néptörzsnél, melyhez az eredeti mythosz (?) már csak novella alakjában került. E néptől a szárazföldi anglokhoz jutott a történet és ezektől a dánokhoz és utóbb a norvégokhoz, a kik a hjadhningavigot (az örökké tartó harezot) kapcsolták a mese végéhez. De az angloktól a frankok is megkapták a mondát már a VI. században és ezektől került azután a felnémet törzsekhez, melyek már a VIII. században ismerik. Talán a frankoknál keletkezett, még pedig ugyanazon népregéből, a mi csodával határos, a Herwig-monda is, mely utóbb a Hilde-mondával összekapcsolódott. Ez utóbbira befolyással volt még az Ulingerről szóló népdal is, melynek hőse dalával nyeri meg kedvesét (303. l.) és a Salamon-monda, melyben a hősök kereskedőknek öltözve szöktetik meg a király nejét (268. l.). Mire jó ez az egész fejtegetés? A Hilde-mythosz megvan régi skandináv följegyzésekben és a Hilde-mondának belőle való leszármaztatása nem okoz semmi különös nehézséget. Mire való tehát az «Aranyos», mely talán sohasem létezett és mely nem magyaráz meg semmit? És az «Ulinger» nélkül nem jöhet senki arra a gondolatra, hogy valaki dallal hódítson meg egy leányt, vagy a Salamon-monda nélkül arra, hogy ravasz emberek kereskedők köntösében szöktessenek meg egy asszonyt?

A legfurcsább a dologban az, hogy Panzer a költőt az eposz egy kis részében ennyire tehetetlennek gondolja, de a Hagen és Kudrun teljes történeteinek leleményét mégis neki tulajdonítja. Igaz, hogy az elsőkben megint alapúl vett egy népregét («A medve fia», 211. l.), a Kudrun történetét pedig összetákolta Apollonius történetéből, a Salamon-mondából és a Súdéli népdalból (399. l.), mely az elveszett nővér megkerüléséről szól. De ezek mégis csak apróságok a kérdéses történetek nagy terjedelméhez képest, és e nagyterjedelmű történetek a «költő» leleményei. Kérdem: ha egy költőt ennyire leleményesnek gondolunk, mire akkor az a sok «forrás», melyből merített, mire való különösen a titokzatos «Aranyos», mely semmit sem magyaráz meg? Panzer ezen fejtegetései igen jellemzők az irodalomtörténetírásnak egy ma szerte dívó irányára: a hol egy költői műben egy-egy vonás vagy indok vagy helyzet valamely más költői műnek egy-egy vonására, indokára vagy helyzetére emlékeztet, akár csak igen homályosan is, ott egyes modern

kutatók rögtön kétségtelen befolyásolást tesznek föl. Szerintök a középkori költő egy könyvtár segítségével dolgozott, még pedig oly furcsa helyzetben, hogy művének egyes részleteit az előtte fekvő könyvekből darabonként szedegette össze. Hol marad ily fölfogásnál a «költő» és a «költészet», és hogyan képzeljük, hogy ilyyszerű alkotással oly műremek jöhessen létre, milyen a «Kudrun»? Kudrun megszőktetik: szükséges-e azért, hogy ez a történet mindazokkal a nagyszámú históriákkal forrás-szerű kapcsolatban legyen, melyekben szintén megszőktetnek egy nőt? Oly nagy ritkaság volt az ősi korszakokban a nőszőktetés? Hisz tudjuk, hogy napirenden volt! Ha több időm volna, megcselekednék egy tréfát: kimutatnám pl. e recipe szerint Zola Emilnek bármely regényéről, hogy alapját az Aranyos-néprege teszi és hogy a regény egyes alakjai, indokai és helyzetei a világirodalomnak legalább is háromszáz művéből vannak kiszedegetve. Pedig tudjuk, hogy nemcsak Zola nem dolgozott így, hanem még a leggyaralóbb fűzfapoéta sem ír így, még kevésbé írt így a «Kudrun» költője. A középkori költő is úgy dolgozott, mint a modern író: ismerte az életet és az embereket, megfigyelte a földi eseményeket, ismert bizonyára költői műveket (mondákat, regéket stb.) is, akár olvasmányból (ritkán), akár az eleven szóhagyományból, mint az manap is megeseik. Ezen ismeretei és tapasztalatai alapján megszerkesztette egy kalandos szép történetnek szövevényes tervét, azután azt kidolgozta, t. i. versekbe öltöztette. Egyes művek oly nagy hatással voltak reá, hogy ezt művén még ma is felismerjük; egyes hagyományokra is vélünk művében ráismerhetni. De hogy versszakonként kimutathatók, hogy mely régibb költői alkotást használt föl ezen versszakokban és melyet másokban, ez teljességgel elképzelhetetlen, valamint elképzelhetetlen az is, hogy a világirodalomnak összes nőszőktetései egy-azon forrásból származzanak. Hiszen akkor ma is mindazok a meggondolatlan ficzkók, a kik egy nőt megszőktetnek, talán nem is szívök sugallatát követik, hanem a Herwig-, vagy Salamon-, vagy Rother-mondát plagizálják, melyben szintén megszőktetnek egy hölgyet, és itt is csak azért, mert az az állítólagos Aranyos-regében is megtörténik! Hogy pedig IV—VIII. századi hagyományokat egy mai népregéből magyarazzunk, ez szintén oly divatos eljárás, melynek nemcsak alapos vagy indokolt voltát, de még módszerességét is kétségbe vonom, bár igen jól ismerem és legkevésbé sem nézem le az úgynevezett «alsó mythologia» nagy fontosságát.

Panzer könyve egy nagy tudósnak és éles elmének nézetem szerint mégis eltévesztett műve. Halálos baja: módszerének tarthatatlansága. Az eposzról szóló részben megalkot magának egy ellentétes tulajdonságokból összetákolts költőt, hogy ennek jelességeiből és hibáiból megmagyarázhassa a költemény jeles és gyenge oldalait; holott sokkal valóbb-szerű föltennünk, hogy az eposz jelességei egy nagy költő érdeme,

gyengéi pedig egy kevésbé kiváló átdolgozó bűne. A mondat tárgyaló részben pedig semmibe sem veszi a költőnek alkotó erejét és nem a hagyomány legrégebb fönmaradt változatából indul ki, hanem egy önkényesen rekonstruált népregéből, melyet csak erőszakosan tud a tárgyaló mondatával kapcsolatba hozni. De ez az eltévesztett munka igen gazdag értékes részletekben: az eposz nyelvét, stíljét, versét tárgyaló fejezetek kitűnőek, és igen szép a jellemekről szóló fejtegetés is, bár szerző a jellemzés remekességét túlbecsüli; a második részben pedig, a hol a korabeli költői termékeknek egymásra, illetve a Kudrun-eposzra hatását oly hihetetlenül túlozza, igen sok a helyes megfigyelés, melyek egyes kérdések (pl. a Salamon-monda története) megfejtésénél kitűnő szolgálatot fognak tenni. A könyv legnagyobb haszna azonban, nézetem szerint, az lesz, hogy intő például fog szolgálni. Az e kötetben követett módszer még oly nagy tudóst és elmés kutatót is, milyen Panzer, csak tévútra csábíthat és tarthatatlan eredményekre vezethet.

HEINRICH GUSZTÁV.

I. Kont: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie. Paris. E. Leroux, 1902. N. 8-r. 509 l.

Kont I. hazánkfiának, a párisi Collège Rollin tanárának, e kiváló munkáját, mely szerzője s a magyar irodalom számára a Sorbonne kapuit is megnyitotta, tudományos világunk őszinte örömmel üdvözölte, s hogy fontosságát mennyire méltányolja, tanúság reá többek között az a Kont művével alaposságban versenyző, széles látókörű birálat, mely Riedl Frigyes tollából jelent meg a *Budapesti Szemle* augusztusi füzetében. E kimerítő ismertetés után, melynek ítéleteit szinte megszorítás nélkül alá kell írunk, számunkra alig marad egyéb hátra, mint a mű olvasása közben összetarlózott néhány adattal megerősítenünk Riedlnek róla adott jellemzését.

Mindenek előtt sietek kijelenteni, hogy Kont művének magam is a legnagyobb elismeréssel adózom. Az a biztosság, melyvel szerzőnk anyagán uralkodik, ez utóbbinak helyes dispositiója, az az éles bonczoló ítélet, melyvel a költői lélek mélyébe lát s a folyékony, tetszetős stílus, melybe gondolatait öltözteti, mind oly tulajdonságok, melyek e művet a magyar irodalomtörténet legjelesebb monographiái közé sorolják. Ezeket előre bocsájtva, áttérhetek kifogásaimra, melyek célja nem az előttem levő kiváló munka kisebbitése, hanem a mindnyájunk felett álló igazság jóakarató szolgálata.

Egyetérték először is Riedllel abban, hogy Kont a francia közöniséget a magyar irodalom terra incognita-jára vezetvén, általános tájékoztatás céljából szükségesnek vélte oly vidékekre is elkalandozni, melyek kijelölt útirányától félre estek. Itt azonban meg kell jegyezmem, hogy az

az óvatosság, melylyel a szerző műve címét megválasztotta, bírálójának figyelmét elkerülte; ez a gondosan fogalmazott cím ugyanis (A francia irodalom befolyása Magyarországon) sokkal szabadabb teret enged a szerzőnek, mint ha feladatául csupán azt a szorosabb kérdést tűzte volna maga elé, mely Riedl fogalmazásában egyszer így hangzik: «francia befolyás a magyar irodalomban», majd meg így: «a francia irodalom befolyása a magyar irodalomra». Hogy csak egyik szép fejezetét említsem Kont művének: a felvilágosodás irodalmáról szólót, melynek termékei nálunk jórészt latin nyelven láttak napvilágot, a Riedl szabta határok között ennek ki kellett volna maradnia munkánkból, míg Kont concepciója szerint jogosan foglal abban helyet, sőt — tegyük hozzá a magunk részéről — éppen díszhelyet. Azonban még a Kont szélesebb alapjára helyezkedve is ki kell mondanunk, hogy műve sok oly részletet ölel fel, melyek a felvetett témával semmiféle atyafiságban sincsenek s két más munka töredékeinek látszanak, melyek egyikének címe: «L'histoire de la littérature hongroise», a másiké: «L'étude sur l'influence du génie français en Hongrie» lehetne. Hozzájárul ezenkívül egy másik körülmény is, melynél fogva ez 509 lapnyi mű terjedelmessége sokszor nem aunya egy athleta hatalmas testarányait, mint inkább egy kissé elhízott termet vaskosságát juttatja eszünkbe. A hol ugyanis nem egyes francia művek közvetlen hatásáról van szó valamely magyar irodalmi termékre, hanem francia iskolák befolyásáról magyar irodalmi irányokra, a szerző, a helyett hogy beérné ez utóbbiak főképviselőinek jellemzésével s egy-egy odatartozó munkájuk bemutatásával, sörva veszi a jelentéktlenebb írókat is s egész mozaikot állít össze műveik tartalmából. Hogy a művészi compositióhoz szokott francia olvasó e részletekbe nem fog bele-mélyedni, biztosra vehető s így csak sajnálni lehet a kárba vesztett nagy fáradságot, melyet a szerző művének körülbelül egy ötöd részére fordított.*)

A másik pont, melyben igazat kell adnom Riedlnek, hogy Kont nem tudott mindig a témájával járó kísértésnek ellenállani és sok helyt túlbecsüli a francia befolyást, sőt — hozzá teszem — ott is észreveszi, hol róla szó sem lehet. Riedl több példát említ fel ennek bizonyítására, melyeket legyön szabad részemről a következőkkel megszereztem:

A *Chanson de Roland*-ról azt állítja Kont, hogy a hegedősök ismerték s hogy több motívumára akadunk a rimes krónikákban. Azt hiszem, hogy ennek az állításnak a második felét nehéz volna bebizonyítani s valószínűnek tartom, hogy a szerző e helyen a képes irodalom-

*) Hozzá teszem, hogy egyes művek tartalmát igen gyengén beszéli el szerzőnk; így pl. «A nőuralom»-ét (375. l.), «A színész»-ét (402. l.) s a «Zord idő»-ét (423. l.).

történet következő, futtában olvasott mondatát értette félre: «a külfölddel való érintkezés útján ismeretessé vált a Róland-rege s a hegedősök sem vetették meg, a mit jelenőknek regényes mozzanatokban gazdag változásai szolgáltatottak.»

Másutt azt olvassuk, hogy Heltainak a *Régi Magyar Költők Tára* utolsó kötetében (110. l.) foglalt egyik verse («Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudomántól») *Villon* két költeményének (Ballade des dames du temps jadis, Ballade des seigneurs du temps jadis) az utánezata. Vajjon?

Van *Kövérek* egy darabja (Hűség hűtlenségből), melyben egy poéta bárónak adja ki magát, hogy imádotija érzelmeit kifürkészsze s ennek atyját megalázza, míg vetélytársa: Ugróczy, falusi nemes, ismerve a leánynak a költők iránt érzett gyöngéjét, a poéta szerepében közelít hozzá. Szerzőnk szerint: «Cette pièce, par l'intrigue aussi bien que par le dialogue, est toute française». Elismerve, hogy Kövér különben erős francia hatás alatt állott, e darab naiv fakturájában a legjobb akaratta sem ismerhetünk egyébre Kotzebue-i nyomoknál.

A francia befolyás túlzása egyszer magamagával is ellenmondásba keveri a szerzőt: könyve 425. lapján ugyanis azt állítja, hogy Kemény az utolsó magyar Balzac-ista, néhány lappal tovább (436. l.) azonban a Jókai körül csoportosuló regényírók között Pálffy Albertet említvén, róla is úgy vélekedik, hogy «il a *largement* subi l'influence de George Sand et de *Balzac*».

Midőn XIX. századbéli novella-irodalmunkat, illetőleg az erre gyakorolt francia hatást tárgyalja Kont, minden valamire való novellistánkat sorra veszi, csupán Gyulai marad ki! Szinte megkönnyebbülten sóhajtunk fel: «Végre tehát van egy magyar író, ki nem rabja a francia befolyásnak s a saját lábára mer állani!» Ám örömünk nem tart sokáig, mert néhány lappal odább, a Budapesti Szemléről szólóban, Gyulait már «*nouvelliste de l'école française*»-nek vallja szerzőnk. Hiába, ez a francia befolyás, Kont szemével nézve, valóságos *envoüement*, mely alól nem egykönnyen szabadul magyar író!

Természetesen túlzás szerzőnknek az az állítása is, hogy az 1830-tól 1867-ig terjedő időszakban nem volt egyetlen magyar író, egyetlen magyar politikus sem, ki francziául ne tudott volna. Ennek a szeretetreméltó auxesienak édes testvére az a másik, mely szerint a Kisfaludy-Társaságot azzal a célzattal alapították Kisfaludy K. barátai, hogy a kritikai és æsthetikai tanulmányokat *francia szellemben* műveljék.

Csalódik Kont abban is, hogy a magyar nyelvben található francia szók egy része azoknak a gyarmatosoknak révén került nyelvünkbe, kiket Mária Terézia telepített le a Rajna partjáról a törökök által elpusztított Bánságba. E francia telepek nyelvéből legfőljebb a szomszéd sváb

gyarmatosok vehettek át kölcsönszókat, a magyarra való hatásukról szó sem lehet.

* * *

A hol az eddigiekben kiemelt szempont nem zavarja Kont ítéletét, ezt legtöbbször helyesnek s bőven megokoltnak találjuk. Színtelen általánosságok (mint pl. a *magistral* jelző kissé bőkezű alkalmazása) aránylag ritkán fordulnak elő könyvében s még gyérebb benne a ferde ítékezés. Legyen szabad mégis szerzőnknek néhány el nem fogadható véleményét a következőkben felemlítenem:

Kisfaludy Károly víg elbeszéléseiről azt mondja Kont, hogy alapjokban véve nem egyebek almanachokba és vidéki ujságokba való, híg lére eresztett anekdotáknál! A nélkül, hogy túlbecsülném Kisfaludy K. költői tehetségét, kötelességemnek tartom a játszi humor e kedves gyermekeit, melyek minden irodalomnak becsületére válnának, e lesújtó kritika ellenében megvédelmezni.

Könyve 400. s köv. lapján szerzőnk átveszi és aláírja Szaák Lujzának ezt a confusus jellemzését Jósikáról: «Balzac nyomán Jósika átmenet nélkül szakítva Scott Walter hosszadalmas leírási modorával, festés helyett bonczolni kezdi jellemalakjait . . .», majd meg: «Így írta le Balzactól adoptált modora szerint érdekesen bár, de nem ritkán hosszadalmasan is az általa választott szintér városrészét, utczahálózatát, kapubálványait, építőik szeszélyes ízléstelenségeit, a díszítő pallér faragványait, az ablakok elhelyezését, sőt a repedések nyirkosságát s a moházat árnyalatait is. Majd elbeszélte ezek után a paloták közhasználatra szánt helyiségeit, megsúgta a titkos rejtekhelyek beosztását s tervrajzait stb. stb.» Az igaz, hogy ezek után beszél Szaák L. a jellemek bonczolgtatásáról is, de ki lát a fentebbiekben átmenet nélküli szakítást Scott Walter hosszadalmas leíró modorával?

Jósika révén különben egy másik ellenmondásba is keveredik Kont. Könyve egyik helyén ugyanis (422. l.) Keményről szólótában, ennek női alakjairól azt mondja, hogy «nincs meg bennük az a conventionalis túlzás, melyet Jósikánál oly gyakran találunk. Ennek női alakjai igen gyakran angyalok vagy démonok, míg Keménynél a természetes valóság hú képmásai». Helyes, de mért mondja akkor másutt Jósika nőalakjairól, hogy «szép tehetségének legszebb alkotásai . . . hogy ő honosította meg a női lélek rajzát a magyar regényben . . . hogy szenvedélyes hősnői önfeláldozóan támogatják férjeiket s jegyeseiket küzdelmükben s mindig jótékony hatással vannak rájuk» (392. l.).

Nem írhatom még alá Kontnak a Kisfaludy-Társaság francia anthológiájára vonatkozó ítéletét s nagyrészt gyöngye fényképeken élőködő képes lapjainkra pazarolt szertelen dicséretét sem, következő két mondatát pedig egyáltalában nem értem: Lőrincz barátról Eötvös

«Magyarország 1514-ben» című művében azt mondja Kont: «Quoique fanatique, il plaide la cause de l'abolition du servage». Kemény *Gyulai Pál*-járól pedig: «Chaque page de ce roman, disait un critique, vaut plus que la roman en entier», car il faut dire que *Paul Gyulai* est l'oeuvre la plus tragique de la littérature hongroise.»

* * *

Végül néhány tárgyi tévedését teszem szóvá szerzőnknek, megjegyezve, hogy könyve számos fényes tulajdonságaival szemben ezeknek magam sem tulajdonítok különös fontosságot s főlemlítésükkel csupán arra akarok alkalmat szolgáltatni, hogy egy esetleges második kiadásnál a jeles mű néhány szépséghibájától megszabaduljon.

A jászói prépostságról azt állítja Kont, hogy ma a premontrei-rend főszékháza (la maison principale) hazánkban (11. l.). Ez az állítás kiegészítésre szorul. Midőn ugyanis I. Ferencz 1802-ben a József által eltörölt premontrei-rendet helyreállította, ez alkalommal a jelenleg is meglévő állapot jött létre, mely szerint két prépostság szervezetett: a *jászói*, melyhez a leleszi és nagyváradai, és a *csornai*, melyhez a jánoshidai és tőrjei prépostságokat csatolták.

A *Halotti Beszéd* egy XIII. századbeli codexnek nem két lapját foglalja el (17. l.).

Rákóczy és kísérete Kont szerint a passarovitzi béke megkötése után indult Törökországba (49. l.), pedig a béke megkötése már Drinápolyban érte bujdosóinkat.

Bessenyei «A természet világa» cz. munkájának címét helytelenül fordítja Kont francziára ezzel: *Les lumières de la nature* (passim).

Arany János, szerzőnk szerint, sohasem hagyta el hazáját (283. l.). S Karlsbad?

Téves állítás, hogy Erkel *Brankovics*-a az első magyar operák közé tartozik (317. l.), valamint az is, hogy Egressy Gábor a szinpadon halt meg (u. o.).

A «*Bácsmegyeinek Gyötrelmei*»-ről azt állítja Kont, hogy nem volt nagy kelete a közönségnél (384. l.). Hogyan? E munkának ne lett volna kelete, melyről Kazinczy azt állítja, hogy még a bajszos s csombókos Horváth Ádám is elboszorkányítva érzé magát általa? Tény, hogy Kazinczy egyetlen műve sem hatott oly elevenen, mint e regény, melyet az ország különböző vidékein a nemzet különböző osztályai élvezettel és meghatottan olvastak.» (Heinrich G. A «*Bácsmegyeinek Gyötrelmei*» új kiadása bevezetésében.)

Abafi jellemzésében többek között azt mondja szerzőnk, hogy «az előadás báján kívül még azért hatott oly erősen a közönségre, mert érezték, hogy e mű erkölcsi eszme kifejezésére szolgál. Ez ifjú nemes,

kinek elhanyagolt nevelése és heves véralkata vesztét okozhatták volna, ha egy női lélek, Mikola Margit, nem támogatja s meg nem menti, maga Jósika, kit nejének, Podmaniczky Juliának szerelme alakított át (393. l.). Ehhez csak azt jegyezzük meg, hogy *Abafi* már készen volt, mikor Jósika 1837-ben Podmaniczky Juliával megismerkedett s hogy házasságra csak tíz évvel később lépett vele.

Nem tudom, honnan veszi Kont azt az adatát, hogy Jókai éppen 1896-ig volt a romantika hatásának alávetve (430. l.). Részemről kétségbe merem vonni, hogy ez az évszám valamelyes forduló pontot jelölne Jókai írói fejlődésében.

A «Falu jegyzője» tartalmának kivonatában Macskaházit következetesen *Katzenhauser*-nak nevezi szerzőnk (410. l.). Hogy miért, arra választ Eötvös regényének az Universal Bibliothek-ban megjelent német fordítása ad, melyben, mért, mért nem, a gonosz ügyvéd *Katzenhauser* néven szerepel, míg a többi személy magyar nevét megtartotta. Azt azonban magam sem tudom megfejtteni, hogy az «Új földesúr» *Garamvölgyi*-je micsoda titokzatos metamorphosis útján vált Kontnál *Garanay*-vá. (Háromszor így 434. l.)

Abbazia és nem *Abazzia*, mint Kont írja, nem magyar fürdőhely, mint a hogy ő véli műve 446. lapján.

Egy kis pontatlanság csúszott be szerzőnk azon állításába is, hogy reáliskoláinkban a francia nyelvet kezdetben heti öt, s később heti négy órán át tanítják.

Dicsérettel kell a legvégén megemlékeznünk a könyv meglehetősen hibátlan nyomásáról. Sajtóhiba magyar könyvcímekben s nevekben is ritkán fordul elő (pl. Arpád 1. l.; Fraknoi 27. l.; Rákoczy passim; Torna-Örs 130. l.; Pulzsky 177. l.), csupán az lett volna kívánatos, hogy — ha már a magyar alphabetum néhány specialis betűjét beszerezte a francia nyomtató — az ő-t se mellőzte volna, mert ennek az egész könyvön át ő-vel helyettesítése rendkívül zavaró.

És most megválva Kontnak a Riedl bírálatában említett s általam felsorolt hibái mellett is élvezetes és tanulságos könyvétől, nem mulaszt-hatom el azt philologustársaim s a nagy közönség hecses figyelmébe melegen ajánlani.

BINDER JENŐ.

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf: Griechisches Lesebuch.

I. Text. II. Erläuterungen. Berlin. Weidmannsche Buchhandlung. 1902.

A classica philologia fejlődésében ellentétbe jutott az iskolával, mert míg amaz a legnagyobb szorgalommal látott hozzá, hogy az antik szellemi életet és culturát minden oldalról megvilágítsa s annak történeti fontosságát kiemelve, az iskola beérte az antik világ egyoldalú aethetikai méltatásával. «Das war vor 100 Jahren die Weise, in welcher

man das Alterthum anschaute. Damals sollte es absolut vorbildlich sein», mondja erről a tanításról Wilamowitz, kinek határozott célja a philológiának egész jelenlegi irányzatát az iskolába bevezetni. Az ó-kornak valami tökéletes és mintaszerű gyanánt való tekintésével fel kell hagyni s ennek megfelelően a görög nyelvi oktatást is oly módon átalakítani és kiegészíteni, hogy az ó-kornak historiai fontossága is a kellő mértékben érvényesüljön, hogy az antik világ és a modern cultura, az általános nyugat-európai civilisatio közötti összefüggés kifejezést nyerjen. A régi Görögország ugyanis a jelen oktatás mellett mondai világgá, kiválóbb alakjai pedig herosokká váltak, s egy évezredes világperiodusnak egész történeti jelentősége teljesen háttérbe szorult.

Ez olvasókönyvnek célja a görög világot mintegy megérezkíteni, annak az egységes korszaknak a modern étellel való szoros összefüggését éreztetni, mely a Kr. e. 6.-ik századtól a Kr. u. 4.-ik századig tartott, melynek a görög nyelv volt a hordozója s a mely ezer évnek műveltségét e nyelv ismerete nélkül meg nem érthetjük. A korszaknak aesthetikai méltatását eddig is elvégezte az iskola, de csak egyoldalúan és csak arra a néhány századra vonatkozólag, mely aesthetikailag a legbecsesebbet nyújtotta. A többi téren s az egész korszakra vonatkozólag tájékoztatni, erre törekedett Wilamowitz e könyvnek megírásával, úgy hogy az a töle a porosz tanterv-revisio alkalmával kifejtett elvek megtestesülésének mondható. Miután a tanulók a nyelvet elsajátították, olvassanak valamit tisztán a tartalom kedvéért, vegyék némi tényleges hasznát nyelvbeli készségüknek! Nem az alaki, hanem tisztán a tartalmi szempont volt tehát a döntő az anyag megválogatásánál; főképp tartalmilag érdekeset, lehetőleg a szellemi élet minden teréről kíván nyújtani, hogy annak fejlődéséről és az elért eredményekről képet szolgáltasson. Ezért a Kr. e. 6.-ik századtól a Kr. u. 4.-ikig minden századból és a hellén cultura legkülönbözőbb vidékeiről való írók: Strabon Pontosból, Epiktetos Phrygiából, Heron Egyiptomból, Marcus Rómából stb. stb., tarka egymásutánban csatlakoznak egymáshoz, mint egy egységes világnak atomjai.

A főcsoportok, melyek az olvasmányok megválasztásánál irányadók voltak s a melyek szerint el is vannak rendezve, a következők: I. Mesék és elbeszélések. II. Historia. III. Politika. IV. Kosmographia és geographia. V. Matematika és mechanika. VI. Medicina. VII. Philosophia. VIII. Keresztény írók. IX. Aesthetika és grammatika. X. Okiratok, rendeletek, levelek. Az egyes szakokon belül már a szemelvények megválogatásával is arra törekedett, hogy a historiai fejlődést is kimutassa, a csoportok élén pedig rendkívül érdekesen megírt bevezetésekben rövidre fogott, jellemző áttekintéseket ad.

Így pl. a görög történetírás bemutatására a következő részleteket vette fel, a legnevezetesebb politikai események köré csoportosítva őket.

Kezdi Solonon, kinek működését és érdemeit Aristoteles *Ἡολοκεία Ἀθηναίων*-jából vett szemelvénynyel jellemzi. A perzsa háborúkról a már Herodotosból szerzett ismereteket Thukydidésből (Pausanias, Themistokles) egészíti ki s az irodalomra gyakorolt nagyszerű hatásukat Aeschylus «Perzsái»-nak fenséges soraiban, a salamisi csata leírásában érezteti velünk. A periklesi korszakot Plutarchos Perikléséből vett töredékben mutatja be s egyúttal megszólaltatja néhány kortársnak nyilatkozatát Periklésről. Demosthenes saját szavaival szólal meg előttünk, Nagy Sándorral pedig Arrianus Anabasisában találkozunk. Nem hiányoznak a római események írói sem, kik közül Polybius, Appianus, Plutarchus szerepelnek egy-egy értékes részlettel.

Mint látjuk, a legkülönbözőbb szempontok ervényesülnek és keresztezik egymást ez összeállításban. Herodotosról nem szólva — a kiből mint már ismert auctorból részleteket egyáltalán nem vett fel — ott szerepelnek a nagy történetírók és a legnevezetesebb események. Nemzeti történelem mellett biographiák, a történetírás mellett a történelem irodalmi megnyilatkozásai, a szónoklat s az eseményektől inspirált költészet, mind helyet találnak.

Ily módon vannak megválogatva a többi fejezetek olvasmányai is s ha talán az anyagot ugyanily szempontból már csak a roppant terjedelem miatt másképp is lehetett volna összeállítani s egyéni kívánalmak lehetnek egyik-másik olvasmányra vonatkozólag, mégis nagyjából, főképp mint első ilyenemű vállalkozást és úttörő munkát, csak elismeréssel fogadhatjuk. Sajnáljuk, hogy a természetrajz, mely az eredeti tervezetben szintén méltó helyet foglalt el, az illető szaktudós akadályoztatása folytán lemaradt.

De a szerző nemcsak az iskola, hanem a philologia számára is végzett munkát. Minthogy a tudomány maga is csak újabban fordította figyelmét ily irányba, sok helyütt még a szöveg megállapítására is volt szükség s ezért nem egy auctornál, Eukleides, Archimedes, Heron, a *περὶ κόσμου*, vagy Lukianos szövegénél szaktudósok támogatásához folyamodott, úgy hogy a könyv sok tekintetben egyebütt nem is található emendatiókat tartalmaz. Hasonlóképp a kommentár elkészítésénél is igénybe vette az ő segítségüket, különösen ott, hol másnemű szakismeretekre is volt szükség, de a végső alakot ő adta meg neki s így az ő uralkodó egyéniségének erejével sikerült neki a sokféleség mellett is az egész könyvnek egységes jelleget adnia. Széleskörű ismeretei, az egész művön végigvonuló erkölcsi komolyság, mesteri előadása nemcsak tanulságossá, hanem élvezetessé teszik e szemelvények olvasását.

A mi azonban a könyvnek az iskolában való használatát illeti, lehetetlen, hogy néhány aggodalomnak kifejezést ne adjak. Mindenekelőtt egész általánosságban mondom, hogy a könyv az iskola számára a

tanulónak s a tanárnak egyaránt jelen alakjában túlságosan nehéz. Oka pedig ennek első sorban az anyag maga is. Minő conglomeratumot nyújt tartalom, forma, stílus, nyelvezet tekintetében! Nem tekintve a tárgyi nehézségeket, minő nyelvi nehézségekkel kell megküzdenünk. Különböző dialektusok, különböző korok, különböző tudományok a maguk speciális nyelvkincsükkel lehetetlenné teszik, hogy a tanuló egy-egy olvasmányba «beleolvassa» magát s örökösen idegen talajon érzi majd magát. Hogy a czélt elérhessék s az antik életről ne csak felületes képet nyerjenek, ne csak üres formulákat tanuljanak, másfelől pedig a modern világgal való összefüggést is megérezzék, mindez a tárgyban való elmélyedést kíván s kellő útbaigazítás nélkül szinte lehetetlen. És hol van a tanár, a ki egy személyben historikus, astrologus, geographus, æsthetikus, orvos, theologus és még sok egyéb! A philologusnak ennyiféle anyag tanításához csak az egyik qualificatiója van meg: érti — egy bizonyos fokig — a nyelvet és ismeri nagyjában az ó-kor általános gondolatvilágát. De a másik nem kevésbé fontos feltétellel, a szakismeretekkel, melyek a tárgyi megértéshez szükségesek, a mely pedig elsőrangú feladat e tisztán tartalmi szempontból készült könyvnel, csak a szakember rendelkezik s éppen ezért e tekintetben csak ő tudja az ókori eredményeket kellően méltatni s összhangba hozni a jelennel.

De másfelől a szerzőtől adott magyarázatok is — bár ő maga szintén elismeri, hogy a mű egész terjedelmében az iskolában nem tárgyalható s így egy jó részét a tanuló magánszorgalomból fogja otthon elvégezni — bármily becsesek a szakemberre, az iskola számára mégsem készültek. A gyönyörűen megszerkesztett bevezető, áttekintő fejezetek csak annak tehetnek szolgálatot, a ki megérti azok vonatkozásait s a ki méltányolni tudja ama genialitást, mely Wilamowitz minden sorából sugárzik, de a mely nem egyszer óvatosságot kíván az olvasó részéről. Hasonlókép a magyarázatokat a szép kitérések, az ó-kori világ alapos ismeretéből eredő reflexiók, csillogó ötletek roppant érdekessé teszik, de egyenetlenül vannak elosztva s a tanulót alig segítik.

De más tekintetben is vannak aggodalmaim az antik világ ilyenmő tárgyalása ellen. Egyik disciplinánk sem vetett még eddig nagyobb ügyet magának a tudománynak fejlődésére s kivált a reáliák jórészt beérték a tudomány színvonalán álló ismeretek közlésével. Ha már most egy kort kidomborítunk, egy az iskolában többé át nem hídalható ür támad az akkori és a modern eredmények közt, úgy hogy ez a tudomány gyermekkorát jelentő korszak izoláltan fog maradni, mert hiányzik az átmenet az iskolában tanultakhoz. Azonkívül még ez egyoldalú eljárás könnyen vezethet a tudomány tényezőinek hibás mérlegelésére is, mert számos alak, a ki a következő időszakban élt s a kinek a tudományok történetében amazoknál nem csekélyebb jelentősége van a mai meg-

győződés construálásában, alkalmas hely és idő hiányában említetlenül marad. Sőt még az is megeshetik, hogy tekintettel a nyelvi nehézségekre, az akkori téves eredmények huzamosabb és behatóbb tárgyalásban fognak részesülni, mint az idők folyamán megtisztult, helyes felfogás, a mi mindenestre visszas állapot.

Tartok tőle, hogy ez új szempontnak az iskolába való átplántálásában sokan csak egy végső kísérletet fognak látni, hogy a class. philológiának domináló helyzetét, melyet a gymnasium keretében a modern kor követelményeivel és törekvéseivel szemben elfoglal, megmentsük. A philologia a maga egész terjedelmében, nem is szólva módszeréről, nem vonulhat a középiskola falai közé, hanem kell, hogy átengedje a magából azt, a mi az általános műveltség megértéséhez vagy nemzeti szempontból tanulságos és üdvös. Iparkodjunk azt az alapot, mely a classicusoknak eredeti nyelven való tárgyalására jogosultságot ad, megtartani s óvakodjunk attól, hogy annak helyzetét experimentálással megingassuk. Nyujtsuk azt, a miben az ó-kor a legnagyobb volt, mert hiszen tudományos és technikai téren messze túlszárnyaltuk s nincs okunk, hogy e végett oda járjunk iskolába. A mi pedig a historiai érzék és belátás fejlesztését illeti, bízzuk ezt a történelemre, mert féltő, hogy a sok szempont még sikertelenebbé teszi a classica philologia gymnasiumi szereplését.

Nálunk a görög nyelv a gymnasium tanrendjében aránytalanu csekélyebb helyet foglal el s részben e körülmény, részben az általános áramlat folytán alig hiszem, hogy valaha abba a helyzetbe jutunk, hogy ily irányú kísérleteket megéljünk. De azért melegen ajánlom minden tanárnak e szemelvények tanulmányozását, hogy látókörét ily irányban is szélesbítse és fogalmat nyerjen arról a széles birodalomról, melyet egyedül és teljesen bejárnia amúgy is lehetetlen. Különösen ajánlom pedig a magyarázatok tanulmányozását, melyek színvonala és irányzata nem egy tekintetben szolgálhat mintaképpül főképp arra nézve, mint lehet kis tárgyon is egy egész világot megismertetni, az ó-kori és modern cultura közötti kapcsolatot megteremtteni s ez alapon mindkettőt kölcsönösen megvilágítani.

SZAUTNER ZSIGMOND.

E. Blochet: Les sources orientales de la Divine Comédie. Les Littératures populaires de toutes les nations, Tome XLII. (Paris, 1901.) 215 l.

Napról-napra nő az óriási terjedelmű Dante-irodalom. Alig van olyan helye a *Divina Comedia*-nak, mely már egész sereg commentatort ne foglalkoztatott volna.

*Bloch*t, a jónevű francia orientalista, ki egyformán jártas a mohammedán és a párszi theológiában, jelen művét *Dante* keleti forrásai felkutatásának szenteli. Hogy van nyoma a keleti befolyásnak a nagy

olasz költő művében, azt már régóta sejtették egyesek. *Ozanam* volt az első, ki ezt felhozta a *Dante* előtti keresztény bölcsészetről írt könyvében.

Tommaso Vitti (1889.) is azt hitte, hogy van valami viszonya az Isteni színjátéknak a keleti irodalomhoz, de elég különösen a nagy ind époszt, a *Mahábháratát* említi, melynek semmi köze sincs *Dante* remekéhez. *De Gubernatis* a *Giornale Dantesco* harmadik évfolyamában azt az állítást kockáztatja meg, hogy *Dante* pokla a buddhista pokol képmása és hogy *Lucifer* három különböző színű fejével az ind *Jama*, a halál-isten, középkori keresztény mezben.

*Bloch*et, bár nem meri egészen tagadni e hypothesis valószínűségét, azzal akarja azt meggyöngíteni, hogy a moszlimok legendái is tudnak a többfejű lényekről s így nem bizonyos, hogy az okvetetlen buddhista befolyásra leune visszavezethető. «*Ce seul fait enlève beaucoup de sa valeur à la thèse de M. de Gubernatis*» — jegyzi meg *De Gubernatis*-sal polemizáló jegyzete végső sorában *Bloch*et.

Említést érdemel itt egy párszi tudós pap, *Dsivándsi Dsamseddsi Modi*, ki 1892-ben Bombay-ben kiadott angol értekezésében a *Divina Commedia* és a pehlevi *Arta Viráf Namák* közt von párhuzamot: *Dante and Viráf and Gárdis and Kâus*. *Bloch*et kárba vesztett munkának mondja a Desztúr abbéli törekvését, hogy a külső hasonlatosságokat a két mű közt kimutassa, hiszen — úgymond — az *Arta Viráf* nem előképe az Isteni színjátéknak, a pehlevi könyvet nem ismerte és nem ismerhette *Dante*, s így a hasonlóságok csak történetesek lehetnek.

A francia iranistának kétségkívül igaza van, de azért valószínűleg a párszi pap műve adta neki az eszmét jelen könyvének tárgyához.

Közvetlenül első kézből mit sem vett át a keletiektől a *Divina Commedia* halhatatlan írója.

Dante sem héberül, sem arabul nem tudott. *Bloch*et ezen állításának támogatására felhozza, hogy a Pokol hetedik énekének sokfélekép magyarázott «*Pape Satan, pape Satan aleppe*» (*La Divina Commedia di Dante Alighieri ed. Scartazzini L'Inferno, Lipsce, 1874, 57. l.*) nincsen héberül. Hogy arabul sem tudott, azt a *Nimród* szájába adott *Raphelma*i amec hza bialmi híres verse, mely mint az előbbi, igazi crux interpretum, mutatja (*L'Inferno XXXI. Canto*). *Bloch*et szerint nincs kétség, hogy ez a hat szó arabul akar lenni, de annyira el vannak rontva, hogy csaknem lehetetlenség az értelmezésük. *Bloch*et elveti *Lanci* fordítását és így fordítja: «*ton peuple a marché avec moi et cela grace à ma science*».

Mint korának legtöbb olasz írója, *Dante* is csak latinul és francziául értett anyanyelve mellett. Ez azonban nem zárja ki, hogy a Szentföldről hazatért lovagok elbeszéléseiből egyet-mást megtudhatott a keleti legendák csodás elbeszéléseiből.

Bloch ilyen szóbeli keleti befolyást feltételez *Dante*-ra. A priori, mondja írónk, *Dante* három különböző forrásból tudhatta a mennybemenetel legendáját: a keleti, a zsidó és a nyugotiból.

Keleten két főalakja van a mennybemeneteli mondának: az egyik a *Szuszanida*-család utolsó éveiben élt párszi író művében, *Arda* vagy pehlevi alakjában *Arta Viráf* könyvében van letéve; a másik a szintén iráni eredetű, de már moszlim legenda *Mohammed* próféta mennyei útjáról. Ez utóbbi inspirálta volna *Bloch* szerint *Dante*-ét.

Dantét, a nagy keresztény költőt tehát Mohammed próféta csodája indította volna remek költeményének megírására!

Tagadhatatlanul merész állítás. *Bloch* szerint ezt ép úgy be lehet bizonyítani, mint azt, hogy a *Mirads* (Mohammed mennybemenetele) iráni eredetű. «*Je crois qu'il est possible de prouver d'une façon également certaine que c'est la même légende qui se trouve à la base de la Divine Comédie de Dante Alighieri*» (*Sources orientales de la Divine Comédie* 6. lap.).

Dante, mint azt *Bloch* is elismeri, tudva nem vette át a párszi moszlim mondát mint ilyent, hanem — a mi a szerző előbb idézett állítását némileg módosítja, — nyugoti keresztény átalakulásában használta azt fel. A nagy olasz költő művének forrása tehát csak *in ultimo analysi* mondható keletinek.

A mennybemenetel iráni mondája igen korán eljutott Görögországba. *Bloch* szerint feltalálható az *Plato*- és *Plutarchus*nál. *Dante* valószínűleg ismerte az iráni legenda *Plato* által megírt alakját, az örmény *Er* históriáját (*Ἡρ—Ἡρὸς*).

A *Dante* előtti korból fenmaradt csodálatos utazási legendákat részletesen tárgyalja a szerző. Különösen sokáig időzik *Szent Brandan* (*Saint Brendan*) érdekes utazási mondájánál. Ez az írországi, csodálatos kalandokkal teli útleírás még most is úgy tetszik, mint az Ezer-egy éj valamelyik meséje. Minden valószínűség szerint — mondja *Bloch*, — *Dante* ösmerte ezt a legendát és annak hatása volt a *Divina Commedia* szerkezetére. Sok van ebben az utazási legendában olyan, a mi félreismerhetetlenül keleti színezetű, így például az óriási nagy szigetnek vélt hal története, mely az «Ezeregy éj»-ben is megvan.

Szent Brandan legendájának kapcsán nagy tudományos apparatusal igyekszik bebizonyítani, hogy az ír legendaíró keleti forrásból vette a földi paradicsomkert felé hajóztában leírt szigetekről szóló adatokat. Ezeket a szigeteket az arab földrajzírók görögöktől kölcsönözött «*Szerencsések vagy boldogok szigetei*»-vel azonosítja. Behatóan ismerteti a többi középkori túlvilági utazásokat, mint *Szent Pál* visióját, *Szent Macarius* történetét, s mindenütt kiemeli a keleti vonatkozásokat.

Bloch szerint a túlvilági út mondája a X-ik században Iránból

ismeretlen úton eljutva Ir- és Angolhonba, ott nagy népszerűségre tett szert. Innen terjedt volna el azután Európa többi államába.

Lelkiismeretes, beható kutatásokon alapszik *Blochét* műve s minden ízében elárulja szerzője kiváló tudományos képzettségét. Hogy mennyiben van igaza, azt csak a Dante-specialisták vannak hivatva eldönteni. Mindenesetre érdekes adatokat nyújt a *Divina Commedia* genesiséhez.

KÉGL SÁNDOR)

I. C. Poestion : Norwegisches Lesebuch. Lesestücke in der norwegischen Reichssprache. Mit einem Anhang von Lesestücken im «Landsmaal» nebst grammatikalischen Vorbemerkungen über das «Landsmaal» und zwei Glossaren. (Die Kunst der Polyglottie 74. Hartlebens Verlag Wien, Pest, Leipzig. 184 l.

A legújabb skandináv irodalmi nyelvnek, a norvégnek olvasókönyvét állította össze e művecskében *Poestion*, az izlandi népmesék német fordítója és az éjszaki germán philologia érdemes buvára.

Valami nagy történeti multtal nem dicselkedhetik a norvég irodalom, mert nem tekintve a svéd, dán és izlandi nyelvek különválását megelőző korszak gazdag szellemi életét, csak 1814-től, a Dániától való elszakadás óta lehet szó külön norvég irodalomról.

A politikai elválást ugyanis nyomban követte az irodalmi önállóság. Természetesen csak nagyon lassan tudott a norvég irodalom a míveltebb dán befolyása alól felszabadulni. Sokáig egészen dán volt az irodalom nyelve. *Garborg* még *Björnson* norvég voltát is tagadta az 1877-ben írt első nagyobb művében, melyben a norvég népnyelv használatát mellett tört lándzsát. (V. ö. G. Brandes, *Arne Garborg Tilskueren, Kopenhága, 1885. 3. l.*)

Garborg túloz, de annyi igaz, hogy idegen ember alig veszi észre a különbséget a dán és a norvég irodalmi nyelv között. *Poestion* is megemlíti ezt előszavában.

Jelenleg két irodalmi nyelve van a kis Norvégiának. Az egyik az előbb említett, a dánhoz igen közel álló mívelt nyelv, a *dansk-norsk*; a másik az *Aasen* által népies szóírásokból mesterségesen csinált idioma, az úgynevezett «Landsmaal». Ezen a nyelven sehol sem beszélnek. Jól mondja ezért *Schweitzer*, hogy csak egyes jeles írók: *Vinje*, *Janson*, *Garborg* művei teszik azt becsesté. Az igazi irodalmi nyelv a *dansk-norsk*. Ezen vannak írva a norvég irodalom halhatatlan remekei, *Ibsen* színművei, *Björnson* elbeszélései.

Poestion két részre osztja művét; az első részben: *Lesestücke in der norwegischen Reichssprache*, az irodalmi *dansk-norsk*-, a másodikban a *Landsmaal*-irodalomból ad szemelvényeket. Magától érthetőleg az irodalmi nyelvű daraboknak adja a legnagyobb helyet s csak egy függelékkébe szorítja a népies szövegeket.

Kissé különös, hogy az egyes írók orthographiáján mit sem változtat s csak a szójegyzékben alkalmazkodik egységes helyesírási szabályokhoz.

Így az egyik szövegben *aa*-val, a másikban *å*-val van a skandináv *o*-ba átmenő *a* hang jelezve (a németül *dunkles a*-nak nevezett hangzó *laa*, *paa*, *aar* s egyéb szavakban). Ez a körülmény bizonyos tarkaságot kölcsönöz a norvég szövegeknek.

Az olvasókönyv kis terjedelmét tekintetbe véve, elég jól választja meg a szerző a mutatványokat.

Wergeland-ot (1808—1845), a törül metszett norvég költőt teszi az első helyre, egy elbeszélést és két költeményt, *Ved Bjerregaards Grav* (Bjerregaard sírjánál), mely a norvég nemzeti hymnus költőjét magasztalja, s egy tavaszhoz írt verset közölvén tőle. A nemzeti irány költője után a dánbarát *Welhaven* (1807—1873), a romanticismus és a tökéletes forma prófétája következik három költeménnyel. *Asbjørnsen*, a népszerű mesegyűjtő könyvéből egy hamisítatlan népies zamatú mesét vesz át *Poestion, Gjuette Kongens harer* (a király nyulainak őrzése) cízzel.

Björnson egy 1868-ban írt elbeszélés-kötetéből, *En Glad Gut* (egy víg ficzkó)-ból vett történetkével, a «Csőd» egy terjedelmesebb kivonatóval és két költeménnyel, köztük a «Stuart Mária»-ból kölcsönzött mélabús verssel (*Taylor's sang*) van képviselve. *Ibsen*nek aránylag nagy helyet szentel a szerző, mert két színművéből: *De Unges Forbund* és *Peer Gynt*-ből közöl elég hosszú szemelvényeket. Az utóbbiból a pap beszéde a sírnál van egész terjedelmében lenyomatva. Két szép költeményt is találunk ott a nagy norvég drámaíró tollából, az egyik egy hangulatos rövid vers: *Borte!* (Eltávozott), a másik egy gyönyörű költemény a «Brand»-ból az emberi gyarlóságról az isteni tökéletességgel szemben (*Aldrig, aldrig blir du lig ham -- thi i kjødet er du skabt*).

Mutatványok vannak még *Kielland*, *Lie* és *Obstfelder* műveiből. Végül a norvég alaptörvény: *Norges-Riges-Grundlov* legjellemzőbb cikelyei jönnek.

Az irodalmi nyelven írt szemelvények után két hirlapi cikket ad, egy tárczát *Heiberg*-től és egy anonym értekezést «Mi a műveltség?» cízzel. A második részben dióhéjba szorítva elég jól sikerült jellemzését találjuk a *Landsmaal*-nak. Aránylag is kevés olvasmányt ad a népnyelven írt irodalomból. *Aasen*, *Vinje* és *Garborg*-tól csak igen rövidke mutatványokkal éri be.

Egy igen hasznos *Landsmaal*-német szótár zárja be a házagptló *Chrestomathiát*, mely nagyon megkönnyítheti *Ibsen* nyelvének tanulmányát.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1900. 1901.

23. Bászeli Aurél dr.: Költői példatár a latin esettanhoz, a legolvasottabb latin költőkből összeállítva. (7—17. ll. Fehértemplomi áll. főgymn.) — Nem első eset, hogy valaki az olvasott auctorokból gyűjteményt készít a nyelvtan §-ainak megvilágítására. Tuzatszámra idézhetnénk német szerzőktől Neposból vagy Césárból stb. gyűjtött mondatokat a syntaxis szolgálatára. De van nálunk is ilyen gyűjtemény Czanyugától (megjel. Lampelnál), a ki a német Wiegand nyomán közkeletű latin mondásokat szerepeltet a nyelvtan szabályainak megvilágítására. Néhol pedig iskolai vagy házi dolgozatok is divatosak, a régi iskola szellemében, a nevezett cél szolgálatában.

A szerző megemlíti egy jegyzetben, hogy csupán a szükség nyomasztó kényszere alatt s csak az iskolai év utolsó heteiben állíthatta össze a helyettes-igazgató kértére évek óta összeirogatott Collectaneájából a congruentiára, az attributumra s appositionra vonatkozó költői példákat, a melyeket a Schultz-féle nyelvtan rendszerében s ennek §-aira való hivatkozással bocsátott közzé; holott nálok Pirchala könyve használatos, a nyelvtant pedig nem is B. úr tanította.

Ha tüzetesen meg akarom vitatni e kisdéd gyűjtemény értékét, néhány időszerű kérdést kellene tárgyalás alá vennem, ú. m. 1. az iskolai programmok dolgát, a melyekről éppen most vitatkoznak a külföldön, vajjon t. i. fentartandók-e vagy eltörölendők, s ha fentartandók, minő értekezések foglalhatnak bennök helyet, stb. (v. ö. Müller H., Fort mit den Schulprogrammen! Berlin, Gerhardt, 1902.; Worms Pál, Der höhere Lehrer u. seine wissenschaftliche Thätigkeit, Neue Jahrb. 1902. II. rész, 297—306. ll.; a programmok mellett: Paulsen, Der höhere Lehrerstand u. seine Stellung in der gelehrten Welt, Braunschweig, 1902. és Morsch a Neue Jahrb. 1902. II. 144—148. ll.). A mi engem illet, én fentartásuk mellett vagyok, számos oknál fogva, de ezek megvitatása nem ide tartozik. 2. Innen-onnan szedegessük-e példamondatainkat, miként a szerző, vagy csak azon írókból, kiket a nyelvtan tanítása mellett egyidejűleg olvastatunk? Helyes-e inkább költőkből szedni példáinkat, mint prózaírókból? Mi ajánlja őket s mi nem? A nyelvtannak mely §-ai világítandók meg számosabb példával: a fogósabbak? a magyartól erősen eltérők? stb. 3. Nem kellene-e az ilyen gyűjtött mondatokat a tanuló számára, sőt a kezdő tanító miatt is magyarra fordítani, miként régebben Ellennt-Seyfferték után készült latin mondattanukban Kolmár-Dávidék tették, görög mondattanában pedig Horváth Zsigmond, valamint újabban Dóczi tette szintén görög grammatikájában?

Ilyen és hasonló kérdések toltak elem, midőn B. úrnak példatárát elolvastam. Mindjárt kimondom: semmi sem igazolja közlését; mert inkább semmit se adjunk a programmban, mint ilyen példatárt! Az ily mondatok szedegetését bízzuk csak a deákokra, a kik nagyon jó ismétlést végeznek azzal, ha a gymnasium akármely fokán a mondattan nehezebb pontjaihoz példákat gyűjtenek; de mi magunk, hacsak magasabb célt nem szolgálunk vele, ne foglaljuk le ily tarlózatok számára az

iskola értesítőjét. Még helyeselném, ha a költői nyelvnek a prózáitól való eltéréseit szemléltette volna példáival (v. ö. Grysar Horatius-bevezetését, Harre latin nyelvtanának végét, Golling nyelvtanát a latin költőkhöz, vagy nálunk Cserép Horatiusát s Pirchala kommentárját Vergiliushoz), vagy ha a grammatika nehezebb pontjait világította volna meg velök; de mikor olyan §-okat vett keze ügyébe, a melyeknek újra-csépléséhez nem professzori erő kívánatos, akkor minden tiszteletem ellenére, melyet B. úr iránt érzek, ki kell mondanom, hogy nullum tulit punctum, quia non miscuit utile dulci. Szorgalomról, pepecselő természetről tanuskodik csupán az ily közlemény, semmi egyébről.

De volna még más megjegyzésem is a közlött példák ellen. Ugyanis az appositio rovatában a következő példákat olvashatni: Summa petit livor, perflant altissima venti; Multa cadunt inter calicem supremaque labra; Sunt aliquid manes: letum non omnia finit; Omnia sunt hominum tenni pendentia filo et subito casu, quæ valere, ruunt; Aut prodesse volunt aut delectare poetæ, aut simul et iucunda et idonea dicere; Aliena nobis, nostra plus aliis placent; Nitimur in vetitum, semper cupimusque negata; Nullus adhuc mundo præbebat lumina Titan; Sint Mæcenates, non deerunt, Flacce, Marones. — Hogy a jelzett mondatokban hol az appositio = utólagos jelző, nem tudtam rájönni. Vagy talán valamely, előttem ösmeretlen appositio fogalomra tanítja a szerző növendékeit? — Másik megjegyzésem, hogy magyar fiúk előtt maneo, de különösen morior ige mellett (v. ö. a 15. lap két példáját) nem beszélhetünk kettős nominativusról, mint Schultzek tesz ki; hisz akkor minden ige mellett beszélhetnénk róla, valahányszor appositio predicativával szerkesztjük őket. — Végül néhány sajtóhiba is ékteleníti ez apró közleményt, a mely egyébként — szívesen elismerem — a szorgalmas és hasznos olvasgatásnak, valamint az iskola iránti szeretetnek világos bizonyága.

BÓDISS JUSZTIN

24. Holzhammer János: *A clientela valószínű eredete, mivolta és fejlődése a római köztársaság korában.* (Soproni ág. hitv. evang. főgymn. 3—27. ll.) — A szerző több fejezetre osztja értekezését. A bevezetésben arról elmélkedik, mily nehéz valaminek az eredetét felkutatni, főleg mikor a történelem előtti korba visszanyúló intézmények mibenlétét kell földerítenünk. Ilyen intézmény a clientela is, melynek gyökérszáalai a királyság korába, sőt még korábbi, vagyis a patriarchalis időkbe nyulnak vissza. Már pedig tudvalevő, hogy a királyság, sőt a köztársaság kezdő kora is, források híjján, tele van bizonytalanságokkal, sűrű homálylyal. Történelmi adatok nem maradtak fenn, a későbbi történetírók pedig a magok korának szemüvegén át tekintettek minden intézményt. — Az I. fejezetben aztán elmondja a szerző a különféle, szertelen etymológiákat (bár nem minden eddigig), a melyek legalább némileg világosságot akartak vetni a clientela eredeti fogalmára. Az összehasonlító nyelvészet vetett véget e délibábos nyelvészkedésnek, midőn a cluéo — *κλύω* egyszerű összehozásával a hozzátartozó, engedelmeskedő, ráfigyelő (t. i. urára, a patronusra) jelentését állapította meg a cliens szóban. Ugyanitt felhozza halikarnasosi Dénes, valamint Plutarchos fejtegetéseit a clientela eredetéről és természetéről, a kik Romulus jótékony gondoskodására vezetik vissza a clientela intézményét; ugyanis Romulus a kevésbbé jár-

tasokat, vagy korlátozottakat és gyámolra szorulókat, a kik az ő asylumába gyűltek, az eszesebb, jártasabb és ügyesebb egyének otalma vagy fősege alá helyezte, hogy aztán kölcsönösen védjék s támogassák egymást választási, hadi és polgári ügyekben. Hasonló módon nyilatkozik a clienteláról a római historikus: Livius is. Végre felhossa a szerző Niebuhr, Mommsen és Lange véleményét, a kik a függés viszonyát a patriciusok és cliensek közt a hódításból, a leigázásból, szóval a fölülkerekedett hatalomból származtatják, s legföllebb Mommsen toldja meg a vendégviszony (proxenia, latinul hospitium) analogiájával, vagyis hogy egyes idegenek vagy letelepültek is támaszra, patronusra szorulván, szívesen beállottak az előkelő római családok tartozékai vagy alattvalói közé a többi meghódítottak mellé (innen a ius applicationis). Legvalóbbszínűnek tartja szerzőnk Lange nézetét, a ki szerint a cliensek már a gensékből álló római község korában a patricius családokhoz került, vallásos módon azokba beiktatott s az atódoknál lassankint családias elbánásban részesült, vagyis félig-meddig szabaddá lett szolgák voltak, tehát mintegy megkülönböztetett, kegyelemre talált vagy rangban emelkedett rabszolgák. Hogy minő helyzete volt a cliensségnek, az a II. fejezetben van tárgyvalva. Erre azonban nem szükség itt egy árva szót se vesztegetnünk, hisz benn van minden római régiségtanban. Röviden csak annyit jelzünk, hogy a patronusnak és cliensnek az élet minden körülménye között, miként az apának és fiúnak, helyt kellett egymásért állaniok, egymást támogatniok ügyes-bajos dolgaikban. A kölcsönös hűség és szolgálattétel, védelem és gondoskodás: ez a jellemzője a patronus és cliens viszonyának. Később azonban már csak név a cliensség, nem családias viszony, hanem pusztá érdekhajhászat, áruba bocsátott s fogadott szolgálattétel, mely a hatalmasokhoz való csatlakozásban, hízelgő bókokban, tapsban s az ú. n. díszkisérethben nyilvánult. — A III. fejezetben végül arról beszél a szerző, hogy a szó eredeti értelmében vett clientela mily hamar megszűnt a köztársaság korában, mert hisz Camillus ideje óta többé nem lehet róla szó; míg később már csak oly szegény embereket értünk a clienseknek, a kik a gazdagok kegyére szorulván s abba jutni kívánván, patronusokat választottak vagy kerestek magoknak; s ezt a szokást nemcsak egyesek, hanem egész városok, szigetek, országok és tartományok is gyakorolták.

Rövidre fogva, íme ez a tartalma a czímbebeli értekezésnek, mely az eléje tűzött feladatnak becsületesen, tisztességgel megfelel. Kifogást alig tudok felhozni, ha csak nyelve ellen nem, a mely nem elég magyaros. Néhány helyen kisebb ellenmondásokat is rá lehetne ugyan olvasni, de ezek csak élesebb különböztetéskor tűnnek fel az olvasónak. Megrovandók mégis idézetei, a melyek gondatlanságról tanuskodnak. Hogy Plutarchos mellett Dionysiusból latinul idéz (holott ha nem tudta a görög szöveget lenyomatni, inkább magyarul idézte volna, mert még utóbb latinul is író szerzőnek gondolhatja az olvasó a csupán görögül író Dionysios), még hagyjún; de hogy több kötetes művekre csak címök szerint utal, lapok nélkül: ez oly eljárás, a mely a 20-ik században sehogy sem tűrhető. Egyébként is mulatságos a tájékozatlansága más utalásaiban is. Továbbá nem mondja meg az idézett szerzők kivoltát vagy virágzásuk korát stb. Végül helyesírásában is több gyalrlóságra akadni.

Más kérdés azonban, vajjon így kellett-e megoldani a fölvetett themát, s vajjon nem lehetne-e kívánnom a szerzőtől vagy bárkitől, hogy az újabb műveket is ösmerje és felhasználja az ilyen értekezésben.

Hisz a mennyit a szerző elmondott, annyi, legalább eredményeiben, megtalálható bármely régiségtanban, még a kisebbekben is. Ha tehát azt kérdem a clientela írójától, miért nem használta Laveleye (A tulajdon és kezdetleges alakjai, ford. Bartha B., 1898., akad. kiadv. II. köt.) és Beöthy Leo (A társadalmi fejlődés kezdetei, 1882., akad. k. II. köt.) önként kínáló műveit, vagy miért nem aknázza ki Fustel-Bartalt a clientela átalakultának s lassanként való megszűnésének tárgyalásában, főleg jellemzetes példák alkalmazhatása végett: azt hiszem, keveset kívántam a szerzőtől. Azt meg alig merem hangoztatni, hogy a régebbi irodalom kritikai használatát is elvártam volna tőle, mert így csak a régebbi dolgokat elevenítette föl szövegnyelven. Ezelőtt ugyanis mindent úgy szólván csak politikailag és ügyvédi irányban fogtak fel, holott az egyes intézmények agrarius alapon fejlődtek, legtöbb helyen, leginkább pedig az itáliai paraszt- és pásztor-törzseknel (v. ö. Thallóczy értekezését az idei Budapesti Szemlében a román népek telepédesi viszonyairól), a hol a patriarchalis korra emlékeztető pásztori s földművelő élet korántsem a mi honfoglaló eleink eljárását juttatja eszünkbe, hanem a szomszédos vidékek közti villongásokat, vagyis akár egyes családoknak és törzseknek, akár később egész néposztályoknak elszegényedését vagy szerencsétlenségét, a kik aztán a rokon törzsekkel vagy jóbarátokkal, sőt az idegenekkel is kényszerű vagy méltányos egységre léptek a patronatus és cliensség alakjában. Csak a földművelés római irodalmát kell tanulmányozni, mindjárt nem a szónokias Livius, a politizáló Vergilius, vagy más írók fejével gondolkozunk, hanem a föld népének eszével, a mely itt egyedül irányadó. Egy év óta gyűjtöm az irodalmat a szerző themájához s legalább ismertetésökből valamennyinek az irányát és tartalmát följegyeztem magamnak; ezekből láttam, mekkora fordulat és megújulás állott be a történelmi események s az egyes intézmények felfogása tekintetében. Ajánlva ajánlom tehát a szerzőnek, hogy el ne mulassza a kérdés újabb irodalmának tanulmányozását, hanem fokozott szorgalommal olvasson mindent, a mi a régi Italia gazdasági viszonyaira vonatkozik.*) Így aztán a deákok számára szerkesztett közleményét kiszélesítheti, behatódható s az érdekes problémát is közelebb viheti a végleges megoldáshoz.

Igen, Róma történelmének előkora új stadiumba lépett a kutatók előtt, mert az írók emlékezéseit az ú. n. aranykorra, valamint a királyság legendáit az ásások folytán előkerült archaológiai leletek mind jobban megvilágítják s a valóság birodalmában láttatják velünk; a mennyiben a képzelet világából leszállítják a földre s a színes burkot lehántják a magról. Persze, kézzel fogható bizonyosságra alig jutnak el e téren, de ez

*) V. ö. Hein E., Die Römer im Kampfe um den Besitz, Königsberg, 1901; Holzapfel a három tribusról s az etrusk befolyásról a Lehmann-féle Beiträge-ben (zur alten Gesch. 1902. 228. s köv. II.); Mitteis, Zur Geschichte der Erbpacht im Altertum, 1901; Neumann, Die Grundherrschaft der röm. Republik, die Bauernbefreiung und die Entstehung der servianischen Verfassung, Strassburg, 1901; Salvioli, Sulla distribuzione della proprietà fondiaria in Italia, Modena, 1899; Braasch, Lat. Personennamen: Cluvius, Clælius oder Cluilus, Cluatius, Cluentius, Zeitz, 1892; Francotte, Formation des Villes, des Etats, des Confédérations et des Liges dans la Grèce ancienne, Paris, 1901. — A többi irodalmat l. Pauly-Wissowában clientela alatt.

nem lehet ok a visszariadásra. Annyi bizonyos, hogy nem elég itt analógiákkal, hasonlósággal emlegetésével beérnünk, hanem a «duo vel plures cum faciunt idem, non est idem» elvéből folyólag rá kell lépünk a majdnem autochthon vagy eredeti helyi intézmények vizsgálásának talajára, s csak ha már ily alapon eljutottunk a netovábbig, szabad analógiák után néznünk. Felhozták eddig a cliensség mellett a külföldi hasonló intézmények közül a thesszáliai penestai, a krétai klarotai és aphiameitai (l. Freund Trienniumában IV, 113—4.), sőt a homerosi metanastai (zsellérek), thészek (v. ö. Solónnál is!), erithoi (szakmányosok), valamint a későbbi banausoi nevezetű osztályokat, de nem fedték föl a szorosan itáliai talajban nőtt cliensség természetét. Azért az újabb vizsgálódók, érezve az analogia-hajhászat hívságosságát, már tisztán Italia földjén maradtak s eddigelé átlag a következő véleményre jutottak: az egyes vándortörzseknel kezdetben az elsősülött után következő gyermekek, vagy a testileg és lelkileg fogyatékosak, később a nem egyenlő rangú személyek ivadékai, szintűgy az őcsaládokhoz csatlakozó idegen letelepülők, vagy a régi, ott talált lakosok közül az önként meghódoltak, valamint az őtalomkérő menekültek s az elszegényedett rokontörzsek tagjai lettek cliensekké, a kik az őcsaládoknak és családtagoknak mintegy szolgálatára, kisegítésére álló szabad emberek valának. Ellenben az erőszakkal leigáztottak voltak a rabszolgák (servi), a kiket úgy kellett később is felszabadítani. A cliensségből (mikor t. i. a felettük álló patronusnak nemzetsége kihalt, mert ilyenkor a király cliensei lettek), valamint a királyi szolgálatában álló udvari cselédségből támadt aztán a plebs; a királyság növekedtével az úttelepített latin-törzssű lakosság pedig szintén plebeius rangba jutott. (Így voltak nálunk is nem-nemes szabadok: a várjobbágyok, várnépek, királyi udvarnokok és telepések vagy vendégek, s a rabszolgákból lettek a jobbágyok.)

De korántsem szabad azt mondani, hogy ez a végleges igazság. A lelkiismeretes kutatók, legalább még a jelenben, non liquet-tel zárják le a kérdésre adott válaszukat mind a cliensség, mind a plebs eredetét illetőleg. Az eddigi kutatásokra visszatekintő Niese Benedek (Müller Iván Handbuchjában: Grundriss der röm. Gesch., 2. kiad., 27. l.) például így nyilatkozik: «Wie die Plebeier entstanden, ob aus den Clienten, ob aus einer unterworfenen Bevölkerung oder aus zugewanderten Latinern, wissen wir nicht.» Hasonlóképen nyilatkozik Strehl is nemrég megjelent összefoglaló művében (Grundriss der alten Gesch. Breslau, 1901. II. köt. 55. l.): «Der Ursprung der Plebeier und ihr Verhältnis zu den Clienten lässt sich nicht mit Sicherheit bestimmen.» Ellenben Oberziner olasz tudós (Origine della plebe romana, Genova. Sordomuti, 1901. 232. l.) már odáig megy, hogy a patriciusokat és clienseiket egyeredetű, együtt bevándorló itáliótáknak tartja s a plebstől egészen külön választja. Jó okai vannak erre, s bizonyítékai oly megvesztegetők, hogy német bírálója, Höck, (Wochenschrift f. klass. Phil. 1901. 1286. l.) következőleg ítél róla: «Die von ihm vertretene Ansicht hat wegen der religiösen, politischen und privatrechtlichen Stellung der Plebs mehr Wahrscheinlichkeit als die entgegenstehenden, wonach die Clienten aus der Urbevölkerung, die Plebeier dagegen aus unterworfenen oder zugewanderten Latinern hervorgegangen, oder beide desselben Ursprungs sein sollen.»

Végezetül csupán fölemlítem, hogy a clientelának legújabb feldolgozása a Pauly-Wissowa-féle nagy real-encyklopædiában olvasható, a

mely egész monographia. Innen olvashatja a szerző, hogy Mommsen is bővítette s javította régebbi nézetét. A kiváló dolgozat szerzője. Premierstein, nem annyira az eredet kérdését feszegeti, mint inkább arra a jogviszonyra veti a súlyt, a mely bizonyos esetekben később is előállott egy főúr és alárendeltje között a törvény értelmében, csak hogy nem osztálybeli rangot jelentett, hanem jogi következményeket, pl. peres eljárás esetén. Olyanforma viszony volt ez, a minő a kath. plébániák és kegyuraik között mind maig érvényben van, vagy a minő a régi magyar uraság és jobbágya közt volt. Ebből látható, hogy a római jognak mily óriás hatása volt az európai népek életében, s helyesen mondja Jentsch Károly (*Drei Spaziergänge eines Laien ins klass. Altertum*, Lipcse, 1900.) éppen a római jogi intézményekről s különösen a clienteláról szólóiban, hogy Konstantinápolytól a piktekig a jogi állapotok minden népnél a római jog szabványai szerint fejlődtek és állandósultak. Méltán nevezte Thierry a római jogot írott észnek.

BÓDISS JUSZTIN

25. Friedr. Wilh. Seraphin: *Eine Kronstädter Handschrift des Jacobus de Voragine* (Brassói ev. gymn. 14 l. egy facsimilevel.) — Elég szokatlan, de örvendetes jelenség program-értekezéseink sorában Seraphin érdemes dolgozata, mely nem annyira tárgyának értékével, mint inkább a lelkiismeretes gond és szorgalmas utánjárás czímén válik ki, a mibe került, míg a szerző a könyvtárlából kiáztatott 15 levélnyi középkori kéziratot kibetűzte s meghatározta. Ennyiben például állíthatnók oda azon kartársainknak, a kiknek esetleg valamely nagyobb vidéki könyvtárban buvárkodni alkalmuk van, hogy ne sajnálják a fáradságot s írják le mentül pontosabban és részletesebben a kezeikbe kerülő hazai régiek, de főleg a középkori kéziratokat, a melyeknek a száma az ország elsőrangú s már jobbadán ismert tartalmú könyvtárain kívül úgy sem igen nagy. De azért lehet bennük egy-egy értékesebb, vagy legalább hazai műveltség-történelmünk szempontjából jellemző és tanulságos codex is. A jelen esetben ugyan oly kézitról, illetőleg annak csak igen csekély töredékéről van szó, a mely a *Legendariuna* révén világhírű genuai érsek kevésbé nevezetes munkáját, több kiadásban hozzáférhető vasárnapi prédikációit, tehát a legelterjedtebb középkori munkák egyikét tartalmazza. Hazánkban is van e műnek a brassóiin kívül is néhány kézírata (pl. a budap. egyetem s a pozsonyi káptalan könyvtárában) s nem egy incunabulum kiadása. De azért az a körülmény, hogy a kézirat hazai, még pedig brassói másoló művének látszik, a vele való tüzetes foglalkozást mégis csak számbavehető eredménnyel jutalmazta. A mi szabad azt kicsinylenünk, ha nem több is annál, mint a mi az 1427. április 11-én befejezett kézirat colophonjából kitünik, hogy t. i. a brassói óváros egy szülőtte: *Nicolaus de Vetere Civitate* másolta. Érdekesek továbbá az eredetileg 300 ívréti pergamen-levélből állott kézirtöredék utolsó levelén olvasható magyar szavak, melyek ugyan későbbi, de a szerző szerint még kétségtelenül a XV. századra valló kéztől erednek. Ezeket nagyrészt helyesen olvassa és fejt meg Seraphin; csak az egyik szó értelmezéséhez fér kétség, én t. i. a *Mind esellut | mondot ramboroc: Kozonem Nekt(ek)* sorok *mind*-jét úgy olvasnám, a hogyan írva van, és nem *mint*-nek a szerzővel. A teljesen érthetetlen *bolefantat* pedig talán nem egészen helyes olvasás. A többi magyar szó közül egy tulajdonnév:

ambrosius de oduarhel. Alább még ezek jönnek: *ageb harapon*, a mit Seraphin nagyon valószínű reconstitúciója szerint így kell olvasni: *agg eb harapjon*; továbbá: *pocolbol iot nemocos* = pokolból jött nem okos. Ezekhez én még a pár sorral feljebb olvasható *conas* szót is sorolnám, a mely nagy valószínűséggel nem egyéb, mint a magyar *kanász*. Az egész későbbi bejegyzés valami dévajkedvű fráter elég ízetlen tréfája, a ki a heti officiumra kijelölt szerzetestársait így csúfolta ki, egyik-másiknak a nevét el is hallgatva, csak a jelzett szavakkal czélozva rájuk. A kézirat leírása igen részletes, szakembereknek talán túlságosan bőbeszédű, de mivel a tanuló ifjúságnak szánt közleményben jelent meg, e részletesség menthető. A belőle közölt mutatvány, a mint a hasonmással való egybevetés útján láthattam, jól van olvasva s a szerzőnek középkori kéziratok kibetűzésében jártas szemét dicséri. A 8. lapon említi a szerző, hogy Voragói Jakab *Sermones de tempore* című munkáját sem a M. T. Akadémiától, sem a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárból nem tudta megszerezni, a mi azonban nem úgy értendő, mintha sem itt, sem ott nem lennének meg. Legalább az akadémiai könyvtárban tudom, hogy megvan e beszédek 1497. évi velencei kiadása, a Nemz. Múzeum könyvtárában pedig két más kiadása: az 1487. évi bázeli és egy hely és év nélküli. A szerző a nagyszebeni báró Bruckenthal-múzeum egy 1491. évi brixeni nyomású példányát használta a szövegegybevetésnél s ezt is pontosan és részletesen ismerteti. Az egész értekezés nagy tárgyszeretetre és a hazai művelődéstörténelem legapróbb emlékei iránt is kegyeletes érdeklődésre mutat.

KATONA LAJOS.

26. Dr. Nagy Béni: A ferenczes szellem és hatása hazánkban. (A cisterci rend egri kath. főgymnasiumának Értesítője. 5—85. l.) — Nem csekély várákozással vettem kezembe ez értekezést s annál kellemetlenebb csalódással tettem le, mikor elolvasása után hozzáfűzött reményem meghiúsultát kellett látnom. Valóban kár, hogy a szerző, ha már e szép tárgyra esett választása, azt nem tudta, vagy nem volt elég érkezése elődeinél mélyebben szántva feldolgozni. De nem hogy többet nyujtana elődeinél, sok helyütt még azt sem használja fel elég jól, a mit már mások e téren előtte felkutattak és megvilágítottak. Pedig e terjedelmes (80 l.) értekezésben elég tere lett volna a szerzőnek, kivált tárgya kissé tömörebb előadása mellett, annak egész körére kiterjeszkednie. De e helyett hét fejezetben, melyek közt vajmi laza az összefüggés, szől először rövid bevezetésben arról, a mit ő «ferenczes vagy minorita szellem»-nek nevez, a nélkül, hogy világosan megértetné velünk, mi is az tulajdonképen. Pedig ha valaha, akkor napjainkban, az assisii rendalapító és alkotásának kezdetei felé irányuló nagy nemzetközi tudományos mozgalom korában, lehetett volna többet és jelentősebbet mondani e szellemről. Az első fejezet a ferenczesek térítéseiről és misszióiról szól jobbara Wadding és más, általánosabb természetű egyháztörténelmi források nyomán. A hazai első minorita-telepekről Fridrich Orbán munkáját idézi, holott ennek forrását, a Zalkai és folytatói ferenczes krónikáját is idézhetné Toldy Analectáiból, ha egyáltalában több gonddal járt volna a közvetlen és elsőrendű forrásoknak utána. Egy másik szembevetendő fogyatkozása ez értekezésnek, a mely mindjárt az első fejezetnél felötlök, a hangzatos, de tartalmatlan szólamok túltengése és a gyakori

ismétlések. Mindjárt a bekezdésben mondottakkal is még kétszer találkozunk alább (5, 27, 35. l.). Az utána következők is előkerülnek még egyszer a 26. lapon. A Vitriacus (helyesebben de Vitriaco, v. Vitriacensis) Jakabból vett idézet is megint előjön a 19. lapon, miután már az 5.-en hallottuk, és így még számos más hely.

A második fejezet «A ferenczesek konventjei» czímen a rendházak és templomaikról mond el egyetmást kevés rendszerességgel és sok határozatlan állítással (Sokan azt tartják, hogy . . . 20. l.), részben nem is a ferenczesek konventjeit különösen jellemző, hanem általánosabb egykorú vonások összekeverésével. (pl. a 23. l. a benczések és a cisterciták rendházainak szembeállítására). Sekélyes az egri és az esztergomi convent vitás elsőbbségének tárgyalása is, a melyen nagyon meglátszik, hogy a szerző nem önálló forrástanulmányok alapján igyekezett magának akár az eldöntött, akár az eldöntetlen kérdésekben véleményét alkotni. — A «klastromi életéről» szól a harmadik fejezet, a melyben (29. l.) a többi közt ez a furcsaság olvasható: «A görög és rómaiaktól átvett trivium-quadrivium tárgyai képezik a tudományok kánonját. Az artes-eket (!) latin nyelven öntik az emlékezetbe, mert ez az egyház nyelve, ez a közfelfogás szerint a tudománvosság kizárólagos eszköze.» S még egy csomó ilyen, a szerző szerint a ferenczesek klastromi életét *különösen* jellemző megjegyzés.

Már a műveltségtörténet tágabb mezejéről a szorosabb értelemben vett irodalom történetére is kirándul e fejezetben a szerző, s mindjárt a 30. lapon azzal lepi meg olvasóit, hogy «Ferencz legendájának (Ehrenfeld-kodex) több változatát őrzik kodexeink», de egy szóval sem említi tovább e változatokat és azoknak az Ehr.-codexhez való viszonyát. Pedig itt hálás tér kínálkozott volna számára önállóbb kutatásra és ennek révén becses eredményekre is juthatott volna, mint azok a részben szolgai kiíráson, részben még ezenfölül félreértésen is alapuló megjegyzések, a melyekkel a 31. lapon Pelbártól, a debreczeni codex legendariumáról, a következőn pedig a gyulafehérvári glosszákról, a Máriasisalmakról s néhány rövid sorban még sok egyébéről igen zavarosan megemlékezik. Arról nem is akarok itt szólni, hogy még mindig Pelbártot tartja a verses Katalin-legenda szerzőjének, sőt (Góbi: «Irodalom-történet»-e 11. lapjára való hivatkozással!) még azt is valószínűnek tartja, hogy «Szent Bernát himnuszát (Czech-kodex), vagyis himnuszainak hat tagból álló füzérét» is Pelbárt ültethette át magyarba.

A legkülönösebb azonban e felszínes irodalomtörténeti megjegyzések sorában az a kiáltó ellenmondás, mely a 32. és a nyomban utána következő lapon olvasható. Amott ugyanis ezt írja a szerző: «Sajnos, e téren (t. i. a prédikáció irodalmából) csak Temesvári Pelbártnak, az Európaszerte ismert prédikátornak beszédei maradtak ránk örökségül», s utána mindjárt a 33. lapon: «Temesvári Pelbártnak egyik rend- és kortársa, hasonlóan négy prédikációs gyűjteményt szerkesztett, melyek Hagenauban 1498 és 1504 között több ízben nyomattak ki.» (Forrásul e helyhez a Szilágyi-féle Magyar nemzet története IV. 549. lapra hivatkozik a szerző!) Ez a nála alább is (a 39. lapon) «névtelen» ferenczes nem más, mint *Laskai Oszvát*, a Pelbárt-féle Rosarium folytatója, a kiről nagyon érdekes adatokat találhatott volna a szerző, ha már a kissé rejtettebb forrásoknak (minő az előbb is említett Toldy-féle *Analecta*) restellt utána járni, akár Fridrich Urbánnál, sőt akár a

Pallas-Lexikon pótkötetében is (XVIII: 137. l.). Ugyanitt azt is meg-
 lellhette volna, hogy Laskai prédikációi Hagenauban nem 1498 és 1504,
 hanem 1497 és 1516 közt jelentek meg számos kiadásban. Még botrá-
 nyosabb pedig a 36. lapon olvasható következő hely: «Vannak, kik kedé-
 lyes őszinteséggel, vallásos hittel külföldi jámbor utazásaikat írják le.
 Így Farnadi Miklós ferenczes a XV. század végén kiadja Jeruzsálem
 városának leírását; Pécsváradi Gábor ferenczes meg 1514-ben tett szent-
 földi utazásának történetét szerkeszti össze minden mesterkedés nélkül.»
 A forrás persze megint olyan természetű, mint az imént, t. i. Fraknoi
 «Magyar nemzet története» II. 318. l. A szerző ilyenformán nem is sejti,
 hogy e két «útleírás» (?) csak egy, és hogy Farnadi csak a Pécsváradi
 könyvét tulajdonította el magának, a mint ez részletesen kifejtve olvas-
 ható az «Irodalomtörténeti Közlemények» VII. (1897.) kötete 143—157.
 lapjain Széchy Károly tanulmányában. Ezek után, azt hiszem, fölösleges
 a további, szerencsére különben is kevésbé philologiai (?) tartalmú
 fejezetekkel foglalkoznom. Annyi talán az eddigiekből is eléggé kiviláglik,
 hogy ez az értekezés nem sokkal járul a ferenczes szellemnek és e szel-
 lem hazánkban mutatkozó művelődéstörténelmi hatásának alapos
 ismertetéséhez.

KATONA LAJOS.

27. Varjas Endre: Az újabb katolikus vallásos lyra. (N. 8-r.
 54 l.) Kolozsvár, 1901. Lepage Lajos bizom. 1 kor. — Előre kell bocsá-
 tanom, hogy e dolgozat a kolozsvári kegyesrendi főgymnasium értesítő-
 jében jelent meg, tehát úgy kell vele foglalkoznunk, mint program-
 értekezéssel.

Mindenesetre érdemes vállalkozás a középiskolai irodalmi tanítás
 hiányainak pótlására törekedni. A tananyag nagysága nem engedi meg,
 hogy egyes kevésbé kimagasló alakokkal bővebben foglalkozzék az
 irodalomtörténet. Melegen ajánlja tehát a Varjas úr dolgozatát is az a
 szempont, hogy hadd kapjon kedvet a tanuló oly dolgok megismerésére
 is, melyeket az iskola padjai közt nem igen sajátíthat el.

A másik dicsérni való e dolgozatban annak stílusa, a mely elejétől
 végig könnyen folyó, változatos, színes és hangzatos. De lássuk már
 most ez értekezés gyengéit is. Óreg hiba, hogy a szerző csak beszél kor-
 szakokról, Mindszentyt megelőző korszakról, Mindszenty koráról és leg-
 újabb korról, de sem azt nem mondja meg, mikortól számítja ő az «újabb
 katolikus vallásos lyrá»-t, sem azt, hogy egy-egy korszak melyik évtől
 meddig terjed. Pedig ez nem mellékes dolog. Másik hibája a dolgozatnak
 az, hogy az egyes költőkről mindig csak «általában» beszél, a nélkül,
 hogy legalább egy-két költeményüket emlitené, vagy egynehány szebb
 alkotás elolvasására a figyelmet fölbivná. Mindössze Benófy, Nyulassy és
 Rudnyánszky egy-egy könyvének a címét említi — ízeletlenül. Ha e dol-
 gozathoz akarná valaki az «újabb» kath. lyrát megismerni, hát egy pár
 nevet talán megtanulna, de bizony nem tudna azokról a költőkről tájé-
 kozódni. Míg ha van egy-két költeménycím, akkor van mihez fűzni a
 véleményt. Ezért tartottam volna helyesnek a jobb költemények név-
 leges megemlítését. Valamit az életrajzokból is lehetett volna közölni;
 hisz tudjuk, mily nagy befolyással van születés, nevelés, környezet a
 fejlődésben lévő fiatal költői lélekre. A társadalom rajzának, a korrajznak
 már nagyobb — mondhatni nagyon is nagy — teret juttat szerzőnk.

Egyáltalán nem helyeselhető pedig az egész dolgozaton átvonuló azon czélnél, hogy Mindszentyt édig magasztalják, Kemenest mellé állítsuk (pedig messze esik tőle!), a többi költőben pedig azt keressük, mennyiben hasonlítanak Mindszentyhez! Elvégre is tartsuk tisztelben a költői egyéniséget.

Mint hogy a nyelvet igen ügyesen kezeli, ez arra csábítja a szerzőt, hogy átcsapjon a bombasztikus, fellengős stílusba, mely azonban nagyon alkalmas arra, hogy az író a tárgyat szem elől téveszsze, vagy pedig értéktelen, czéltalan és alaptalan nagy mondasokat halmozzon egybe. Szerzőnknek továbbá, mint ebből az írásából látható, egyik kedvtelése a mai kor léhaságának, romlottságának, kisszerűségének, fásultságának rikító színekkel való festése. Igaz, hogy a vége felé nála is fölcillan a társadalmi renaissance reménysugara. — a miből csak az látszik, hogy a fiatalos héven kívül még valamiféle hatásvadászat is izgatja tollát. Félő azonban, hogy az ifjúságnak ilyen módon beadni az elkerülhetetlen és a minden józan gondolkodó főtől várva-várt társadalmi átalakulás gondolatát — nem vezet a kívánt célra, sőt vajmi könnyen éppen az ellenkezőre.

A mi a részleteket illeti, a leghatározottabban tiltakoznom kell azon erőltetett, sőt ízléstelen és bántó mód ellen, melylyel Rudnyánszkyra ráüti, hogy *harag* érzéseket zeng, hogy csak kenyérkeresetből ír vallásos költeményeket, holott mégis kénytelen elismerni R. kiválóságait, elismeri benne a «mélységet és őszinteséget» (40. l.). — a mi előbbi ítéletével kirívó ellenmondásban áll. Ebből az adatról is az a sablón rí ki, melylyel előre megteszi Mindszentyt a középpontnak (a mit el is fogadhatunk) s köréje rakosgatja a többi költőket úgy, a hogy neki jól esik.

Nem czélom a legapróbb tévedéseket mind számon venni, (hogy pl. a nagy szellemek sorsa az, hogy az ármánykodás pályájukat rendesen tönkre teszi, abban kételkedem, sőt számos példát tudok az ellenkezőre: vagy hogy Reviczkynek még az átkozódásában is erős vallásos elem tükröződik vissza, ez meg már éppen valami különös), csak a főbb botlásokra akartam a szerzőt figyelmeztetni. Végül még megemlítem, hogy a szerző mindenütt «közetlen»-t, «közvetlenség»-et stb. ír a megszokott «közvetlen», «közvetlenség» stb. vagy az orthologusabb «közvetlen» stb. helyett.

ULLRICH JÓZSEF.

28. Kovács Ferencz: Zilahy Károly pályája. (A zilahi ev. ref. collegium Értesítője. 1—82. l.) — A szerző szép feladatra vállalkozott, mikor Zilahy életét akarta megrajzolni annak az iskolának értesítőjében, mely Zilahy fejlődésére oly elhatározó hatással volt. E feladat alkalmat adhat arra, hogy a szerző bevilágítson az iskola életébe s megmagyarázzon oly egyéniséget, kinek képét az elfoglaltság meglehetősen eltorzította.

Úgy látszik, a szerző szeretettel fogott munkájához; valóban elismerésre méltó szorgalommal gyűjtötte össze a tárgyához szükséges adatokat. Az értekezés figyelemmel kíséri Zilahynak minden nevezetesebb viszonyát s minden valamire való munkáját; mindazáltal Zilahy képének megrajzolása mégsem sikerült. Ennek egyik oka az, hogy a szerző nem igen tesz különbséget adat és adat között; majd részletesen festeget ki lényegtelen mozzanatokot, majd meg nem emeli ki kellőképen a fontosabb vonásokat. Így Zilahy apró-cseprő gyermekkori dolgainak nagy

helyet ad az értekezés, míg azokról az apró bírálatokról, melyeket a szerző oly rendkívül értékeseknek tart, nem kapunk teljes felvilágosítást. Homályban maradnak Zilahy æsthetikai nézetei is. Az adatok érvényesülését megakasztotta a háttérnek túlságos kirajzolása is. Némely helyt a szerző oly részletesen sorolja fel a politikai eseményeket, hogy Zilahy alakja szinte elvész közöttük.

Az értekezésből nem alkothatunk világos fogalmat Zilahynak irodalmunkban való szerepéről sem. A szerző elfogulatlan akar lenni, azonban mégis gyakran, különösen a «Magyar koszorúsok albumá»-nak bírálatában túlságos nagy értéket tulajdonít Zilahy egyéniségének. Zilahy sokszor volt kicsinyes, sokszor volt igazságtalan, de lelkesedett azokért az eszmékért is, melyek irodalmunk legfényesebb korát jellemezték. Fejlődését lélektanilag kellene abból a szomorú korból magyarázni, melyben a nemes lelkek kétség és remény közt ingadoztak, a nemtelenek meg aljas versenyt folytattak a hatalom kegyéért. Hány erős lélek tört meg ebben a korban! Hány ifjú lélek ment tönkre, mert a zavaros viszonyok között túlbecsülte erejét s szerepelni akart már akkor, mikor tanulnia kellett volna!

Minden gyengesége mellett is Kovács értekezése hasznos munka eredménye. Zilahy élettörténetének nagy szorgalommal összegyűjtött s értelmesen előadott adatai jó segítségére lehetnek annak, ki irodalmunknak a szabadságharczra következő korszakát akarja megrajzolni.

29. Vincze József dr.: Az elbeszélő költészet legújabb irodalmunkban. II. (A kegyes tanítórend budapesti főgymnasiumának Értesítője. 1—45. l.) — A szerző azokkal az elbeszélő íróinkkal foglalkozik, kik a magyar nép életéből veszik tárgyukat. Ily munka közben érdekes kérdések kerülhetnek felszínre. Vajjon elbeszélő íróink még ma is azt a népet látják-e maguk előtt, melyért Petőfi és Arany lelkesedtek? Vajjon íróink a népet csak művészi ábrázolásra alkalmas tárgynak tartják-e, vagy — mint a külföldi költők — az alsóbb néposztály rajzában társadalmi életünknek égbe kiáltó hazugságaira akarnak rámutatni? Vajjon elbeszélőinknek a néphez való vonzódása minő hatással van irodalmunk fejlődésére tartalmi és alak szempontból?

Szerzőnket ily kérdések nem foglalkoztatják. Értekezésében minden határozott rend és szempont nélkül próbálja jellemezni elbeszélő irodalmunknak egyes alakjait. A mint azonban nem látja meg a különböző egyéniségek törekvéseiben a rokon vonásokat, ép úgy nem tudja felfedezni azokat a lelki tulajdonságokat sem, melyekből az egyes íróknak egyéni rajzát kellene megalkotnia. Legrészletesebben szól a szerző Gárdonyi munkáiról, azonban Gárdonyi jellemének rajza is csak homályos ködkép.

A határozatlan ítéleteket még határozatlanabbakká tette a cikornyás írásmód. A szerző nem elégszik meg az egyszerű formával, néha annyi képet halmoz össze, hogy gondolatát a képek valósággal eltorzítják

30. Surányi Gyula: Zrinyi Miklós, a költő. (A kegyes tanítórend tatai algymnasiumának Értesítője. 1—31. l.) — Ez az értekezés mindenkit meggyőzhet arról, hogy a legértelmesebb művekből is lehet zavaros

munkát létre hozni. A szerző egyre-másra idéz Zrinyi, Horváth, Szalay, Salamon, Széchy munkáiból, azonban az idézetek oly rendetlenül hevernek egymás mellett, mint azok a szikladarabok, melyeket valamely megáradt patak hordott össze a hegyekről. Nagy baj, hogy a szerző nem tudta Zrinyit jellemezni, de még nagyobb baj, hogy nem tud világos mondatokat alkotni.

PAP FERENCZ.

31. Dr. Novák Béla: Káldi György élete és munkái. (A szombathelyi kir. kath. főgymnasium Értesítője, 1 23. l.) — Káldi Györgyről szóló csokély irodalmunkban hiányai mellett is örömmel üdvözölhetjük ezt a munkácskát, mely habár lényegesebb új adatokat nem is nyújt, legalább kerek egészben adja elénk az eddig ismert életrajzi adatokat s kísérli meg Káldi irodalmi méltatását. Novák értekezésének első része: az életrajz a becsebbik, míg a második részben sehogy sem sikerült Káldi irodalomtörténeti jelentőségét kellően kidomborítania. Az életrajz tömör élénkségevel szemben csak annál inkább feltűnik a méltatásnak mondhatnám lanyha ellaposodása, a mely csak a prédikációkról szóló részben élénkül meg újra.

Az életrajzhoz különben egynéhány megjegyzést óhajtok fűzni. Az ilyen monographikus munkákban nemesak a kutatás eredményeire vagyunk kíváncsiak; ott, a hol több ellentétes adatot talált a szerző, azt is szeretnők tudni, miért támaszkodott épen erre és nem amarra? Vagy ha még oly biztos is az eredmény, felemlíthető, hogy vannak vagy legalább voltak ellentétes nézetek, vagy olyan adatok, melyek ezeket támogatni látszanak. Így pl. Káldi születési évét szerző minden további megjegyzés nélkül 1572-re teszi — a Vasárnapi Pred.-nak egy közelebről meg nem jelölt helye alapján, — pedig pl. Kazinál és Szörényinél az 1570. évszámot találjuk, úgy hogy érdemes lett volna erről bővebben szólnia. Ugyanilyen a Bethlen által Káldinak a biblia kiadására ajándékozott 1000 arany, mely helyett másutt 100 tallért találunk említve «a typographia felvirágoztatására» (v. ö. Podhraczkynak Káldiról szóló értekezését, Tudománytár 1838. III., valamint: Szilágyi: A magyar nemzet története V. 882.). Káldinak Bethlennel való érintkezését különben is nagyon zavarosan tárgyalja. Érdekes lett volna avval a Káldi Márton jezsuitával is foglalkozni, kiről Podhraczký (i. h.) írja: «szintén hagyott maga után magyar egyházi beszédeket kéziratban, melyeket a pesti főiskola könyvtárában találtam». Az olyan epizódyszerű részlet, mint Káldinak Balásfival való összeszólalkozása, talán inkább a jellemzésbe lett volna illeszthető.

A második részben mintha egyszerre csak kapkodni kezdene a szerző. A bibliafordítás érdemleges tárgyalása és a többi bibliafordításokkal való összevetés helyett öt lapon keresztül Dengelegi «Rövid Anatómiá»-ját czáfolgatja. Bővebben foglalkozik a prédikációkkal; itt aztán megint elemében van s hatásos fordulatai, tartalmas és mégis könnyedén odavetett ítéletei érdekessé, vonzóvá teszik előadását. Sajnos, hogy Káldi nyelvvel csak egész általánosságban végez, pedig megérdemelte volna a fáradságot ennek bővebb elemzése és esetleg Pázuány és a kortársak nyelvvel való összevetése.

Sajnosan nélkülözzük az értekezésben Káldi műveinek összeállítást, s különösen a használt forrásmunkák és a Káldiról szóló irodalom

jegyzékét, valamint az idézeteknél a philologiai, aprólékos pontosságot. Vagy az annyszor és oly sok helyen ismételt kérdés: pontos idézetek, egész az aprólékosáig menő philologiai lelkiismeretesség — csak «a pusztában kiáltónak szava» marad?

SZABÓ BENEDEK.

32. Takács Gyula: Voss J. H. idylljei. (Versecezi áll. főreáliskolai Értesítő, 7—32. l.) — A dolgozat három részre oszlik: I. Voss élete. II. Az idyll fejlődése. III. Voss idylljei. Az első két részt a szerző igen helyesen szükségesnek tartotta az idyllek megértésére. Az első fejezet nagyjában jó, csak néhány apróbb kifogás merülhet föl ellene. Takács ridegséggel, hideg lelkülettel vádolja költőnket, ki mint az eszményi családi élet melegszívű dicsőítője él a német nép szívében. Az Ankershagenben az Oertzen családnál eltöltött három nevelői év nemcsak — mint szerző mondja — a nemesség ellen irányuló gyűlöletnek az oka, melyből több idyll fakadt; még más indítékokat is merített Voss e helyen. Schliemann, a ki gyermekéveit Ankershagenben töltötte, említi az ottani óriás dombot (Hünengrab) és a lidérczektől látogatott kis tavat is; világos, hogy Voss «Riesenhügel» és «Büssende Jungfrau» (Hagestolz) című idylljei innen veszik eredetüket.

Az idyll fejlődését vizsgálja azután a szerző, leginkább Theokritoszal és Vergiliusszal foglalkozván, a többivel nagyon röviden végez; a német, Voss előtti idylleket csak egy-két szóval érinti, pedig talán czélszerű lett volna ezekről is bővebben szólni, hogy annál jobban tűnjék ki Voss érdeme ezen a téren. Voss idylljeit négy csoportra osztja a szerző: az elsőbe tartoznak azok, a melyekben egészen Theokritos álláspontjáról a népelet rajza a fődolog s a tendentia nem játszik szerepet; a másodikba azok, a melyekben Voss saját subjectivitásának a bevonásával már Vergilius álláspontjához közeledik, a nélkül azonban, hogy külön tendentia szolgálatába állana; a harmadik és negyedik csoport végre magába foglalja a tendentiosus idylleket, a szerint elkülönítve, hogy összeköttetésben állanak-e a költő életével, vagy sem. Ez a beosztás nem czélszerű; az első csoport némelyik idylljénél a szerző maga is belátja, hogy van bennök tendentia; de úgy segít magán, hogy ez a tendentia szerinte nem tűnik fel s azért itt tárgyalható a kérdéses költemény. A «Hetvenedik születésnap»-ot a második csoportba osztja Takács, de a negyedikben tárgyalja, mivel a későbbi átdolgozásban tendentiosussá lett s vonatkozásban áll Voss életével is. Az első csoportban méltatott «Óriásdomb» és az «Agglegény» szintén összeköttetésbe juttathatók a költő életének valamely korszakával, van bennök tendentia is, tehát más osztályba is kerülhettek volna.

Látjuk, hogy ezen felosztás helytelen, mert ellentmond sokszor önnön magának; tanácsosabb lett volna az idylleket keletkezésük ideje szerint tárgyalni. Több idyllt Takács nem is méltat; az Elbfahrt, Winterawend, Fischer-idyll (töredék) címűeket és Philemon és Baucis remek átköltését mellőzi.

Az egyes csoportok jellemzésénél sok helyes észrevételt tesz a szerző, pl. hogy Vossnál nagyobb szerepet játszik a nő, mint Theokritosnál: ezt a nő megváltozott állásából magyarázza s talán helyesen teszi fel a német költőről, hogy szerinte a nő szelid természete alkalmasabb idyllikus hangulat keltésére, mint a férfi nyers jelleme. Az ellen azonban

határozottan tiltakozom, hogy a német nép phantasiája korlátoltabb volna, mint a szicíliai görögé s hogy mythikus hagyományai nincsenek; sőt ellenkezőleg, az éjszaki németek képzelőtehetsége sokkal féltelenebb, szertelenebb, mint a görögé, s a babona, a mely ellen Voss Takács szerint egy-két idylljében küzd, mi egyéb, mint gazdag mythos halvány hagyománya?

Takács az «Éji zené»-ben rosszalja a nemesség ellen irányuló tendenciát, a hol Voss szerinte nem jó ügyet szolgál, hanem vad gyűlöletének ad kifejezést; pedig ha elfogulatlanul vizsgáljuk ezen víg verset, nem találunk benne tendenciát, hanem csak kaczagató, drasztikus jeleket. De igenis van tendentia a «Ständchen» hősenek, Schmurlachi Venczelnek a dalában, mely szertelen képeivel semmi egyéb, mint az akkori időben megint lábra kapó ízléstelen Lohenstein-féle stílus ellen intézett támadás.

A «Luise»-ről szólván, azt tartja Takács, nincs igaza Voss nejének, a midőn arról értesít, hogy a költő több idyllt tervezett, mely mind a «Luise» körül csoportosult volna; pedig Vossnak, Homeros lelkes fordítójának, az volt leghőbb vágya, hogy nemzetét eposszal ajándékozza meg; ez az eposz pedig az lett volna, a minek tervét kétségbe vonja Takács. Utóbbi igen haragszik Blumra, a grünai papra; az öreg kedves, szeretetreméltó bőbeszédűségét, a mivel Voss joggal a falusi papot jellemzi, önzésre magyarázza, kiállhatatlannak minősíti. A jó lelkipásztor a családban is az s a papné csitító szavait nem kellett volna felremagyarázni. Az öreg lelkész még avval is vádolja a szerző, hogy egyháza szertartásai iránt annyira közönyös s azokat minden ünnepélyességüktől megfosztja, midőn egy ötlet kedvéért leánya megesketését otthon végzi. Szerintem ez a kedves ötlet csak növelheti az idyll jellegét s nem árt az egyház méltóságának. Nem a kényelemszeretet, sem a szertartások megvetése oka a pap ötleének, hanem csak az, hogy gyermeke boldogságát sietesse. A család szentélyében végbe menő esketésnek van mindenestre olyan ünnepélyessége, mint a bábész köznép szemelättára templomban történő szertartásnak. Blum ötlete nagyon jellemző Voss puritán felfogására, a mely kerüli a pompát, a feltűnést.

Kár, hogy Takács nem használt kritikai kiadást; pedig nagyon tanulságos, mennyit vesztek Voss művei untalan csiszolás útján, mennyit ártott különösen «Luise» nyelvezetének a folytonos javítás, a mit Goethe is rosszal.

Feltűnő a következetlenség a tulajdonnevek írásában, pl.: Göthe, Herman u. Dorothea, Herrman und Dorothea, Goedecke, Lujse, Lujze, Luise stb.

Ezen kifogásokat leszámítva, jó olvasmányt nyújtott a szerző kidolgozatával.

LÁM FRIGYES.

33. Nasch Fülöp: Hans Sachs bibliai drámái. (Vágújhelyi izr. alreáliskola.) — Hans Sachs híres mesterdalnok, kiváló bobózatíró, de Nasch szavai szerint kevésbé ismert mint bibliai dráma-költő. Ezekről a bibliai drámákról akar szólni a kis értekezés. Könnyebb áttekintés céljából apró fejezetekre van osztva; ezek a biblia mint forrás, a talmud és midrás nyomai, Sachs ethikai nézetei, tanulságok, jelképes értelmezés, naiv felfogás, a drámák előadása, a herold vagy ehrenhold,

tragœdia és comœdia, jellemzés és végre a drámák nyelvezete. A szerző nagyon felületesen dolgozott, bár több jó könyvet használt (Tittmann, Genée stb.); ez kivüláglik a számos tévedésből és a fészületlen nyelvezetből. Kár, hogy nem ismertetett egy-két drámát részletesen, így nem kapunk világos, tiszta képet Sachsnek e nemű munkáiról.

Mint francia philologus tudhatná a szerző, hogy «Chanson de geste»-en nem értünk legendát. A mit a talmud és midrás hatásáról állít, az nagyon erőltetett s nem győzi meg az olvasót Hans Sachsnek a zsidó theologiai irodalomban való jártasságáról.

A német nyelv felületes ismeretére vall, ha a szerző a következő helylyel akarja bizonyítani a varga-költő naiv felfogását a királyokról:

«Ich will zu meinem Hofmeister hin
Ob er bestellt hat auch den sal
Auf heut das künstlich Abendmahl».

Ezt így fordítja Nasch: Udvarmesteremhez akarok menni, vajjon *megrendelte*-e a termet a mai nagyszerű vacsorára.

Nasch nem jön tisztába a comœdia és tragœdia elnevezésével Hans Sachsnál. Tudtommal a költő tragœdiának nevezte azt a drámai művét, a melyben a neki rokonszenves személyek, -- comœdiának pedig azt, melyben az aljas jellemek pusztulnak el.

Elfogult felekezeti szempontból tekinti a szerző az ótestamentomi történetek jelképes magyarázatát, a mikor többek közt állítja, hogy Sachs evvel sokszor csorbát ejt a józan felfogáson is. Nem tetszik neki, hogy Simson, a zsidó, képviseli a nem zsidókat, hogy a pogányság a zsidóságot jelenti, s hogy a pogány templom rombadöntése Simson által a kereszténység győzelmét jelképezi a zsinagóga felett. Ez nem csorba Sachs józan felfogásán; akkortájt s már jóval régebben is szokásban volt ez a jelképezés; keresték az ótestamentomban az újszövetség magyarázására vonatkozatható történeteket. Luther maga s előtte jóformán az egész katolikus theologia az «Énekek éneké»-ben a völegényt Krisztusra, a menyasszonyt az egyházra magyarázta.

Drasztikusnak tartja a szerző az egymástól elválasztott idők és helyek összezsugorodását Sachs drámáiban. Csak a középkori dráma felületes ismerője állíthatja ezt, a ki nincs tisztában az akkori szinpad technikájával. A szinpad egyik végén volt pl. Jeruzsálem, a másikon Nazareth; a míg a szereplő személy a nézők láttára egyik helyről a másikra utazott, addig nagyon helyesen bizonyos hosszabb idő elteltését tételezték fel, csakúgy mint mi még ma is két felvonás vagy változás közt.

Fel nem foghatom, mért ne lehessen bibliai személyeket a szinpadra vinni, mit a szerző vallásos okból rosszal; sőt ellenkezőleg, az ótestamentomi történeteket bátrabban lehet dramatizálni, tették is igen gyakran, mert a költő nem ütközhetik oly könnyen a dogmákba.

Sachsnek igen nagy irodalmi ismerete és iskolázottsága volt, a mit Nasch kétségbe von. Azt is szeretném tudni, miért bélyegzi meg Sachsot a görög-római világ ismerete?

Az értekezés nyelve magyartalan s hemzseg az ízléstelen, rossz kifejezésektől, pl.: a jök *csak úgy csöpögnek* az üdvözüléstől, — trécselni, — komoly, tiszteletes hang, mely csak ritkán megsérül, stb. Nagy ízléstelen-

ség a circumcisio és a terhesség élczelődő hangon való tárgyalása oly dolgozatban, mely első sorban a középiskolai tanulóság olvasmányának készült. Bántó az idegen nevek és szók írása: Michaél, Gábrriel (Mihály és Gábor arkangyalok), *Chrisztus* (!), *Gödecke*, *confliktus* stb.

I. ÁM FRIGYES.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1902 nov. 12-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Hegedüs István*: Révai Miklós két költeménye Széchenyi Ferencz grófhoz.

2. *Erdélyi Lajos*: Nyelvjárásaink tanulmányozásához és a háromszéki nyelvjáráshoz.

3. *König György*: Szirmay Antal.

4. *Heinrich Gusztáv*: Böles Náthán magyar iskolai drámában.

A fölolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Katona Lajos szerkesztő, Cserhalmi Samu pénztáros, Finácsy Ernő, Gyomlay Gyula, Láng Nándor, Maywald József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Pruzsinszky János, ifj. Reményi Ede, Simonyi Zsigmond, Timár Pál, Vári Rezső, Váczy János vál. tagok és Császár Elemér második titkár, mint jegyző.

1. Pénztári jelentés szerint a bevétel 1902 jan. 1-től 10272 K 79 f, a kiadás 8872 K 41 f, a pénztári készlet 1400 K 38 f. Az alapítványok összege 3645 K, ebből 3258 K 22 f értékpapirokban, 386 K 78 f póstatakarékpénztárban. Tartozás a Franklin-Társulatnak 6432 K 07 f.

2. Olvastatik a «*Magyar Numismatikai Társulat*» átirata, melyben megalakulását és tisztikarát közli és kéri társaságunk erkölcsi támogatását.

3. Olvastatik az «*Országos Múzeum- és Könyvtár-Bizottság*» átirata, melyben meghívja társaságunknak a Bizottságba delegált tagjait nov. 28-án tartandó évi közgyűlésére.

4. Társaságunk tagjai közül meghalt Király Pál, a budapesti polgári tanító-képző tanára. A választmány fájó részvétellel veszi tudomásúl volt tagjának elhunytát, ki a társaság megalapítása óta mindvégig támogatta a társaságot.

5. Új rendes tagok 1903-tól Prokopy Imre, zombori tanár (aj. Láng), Kovács Géza dr. és Várdai Béla dr. budapesti tanárok (aj. Timár), Bausz J. Teodorik komáromi, Borsodi Miklós bajai főgymn. tanárok és Klauber Frigyes pesti tanár (aj. Császár).

6. Hegedüs István, mint a görög szótár-bizottság elnöke, bemutatja a vall. és közokt. min.-hez beterjesztendő elaboratumot, melyet a máj. 24-iki vál. ülés megbízásából és a választmánytól jóváhagyott pro-
pozíciók értelmében (l. Közlönyünk 544. lapját) Gyomlay Gyulával együtt szerkesztett. Jelenti továbbá, a mint az elaboratumból is kitűnik, hogy a

szótár szerkesztésére megnyerte Pruzsinszky János dr.-t, a mit a választmány helyeslőleg tudomásul vesz.

7. A választmány a *kijelölő bizottságba* Maywald József elnöklése alatt Hegedüs István, Katona Lajos, Némethy Géza, Petz Gedeon, a *pénztárvizsgáló bizottságba* Bermüller Ferencz, Kempf József és Négyesy László vál. tagokat küldi ki.

— Heller Ágost †. (1843—1902.) Az akadémiai könyvtárnak nemrég elhunyt főkönyvtárosát nemcsak a természettudomány, de a történetírás is joggal a maga emberének vindikálhatja. Hisz munkásságának súlypontja abba a vonalba esett, a hol a természet ismeretének elmélete, s az emberiség tudományos törekvéseiről számot vető kutatás egymással találkoznak s egymás kölcsönös szolgálatába lépnek. Ő mint a physika történetének megírója nem csupán a természettudóst kötelezte le azon szövevényes utak feltárásával, a melyeken haladva kellett az emberi gondolkodásnak a mechanikai ismeretek mai álláspontjához eljutnia, hanem egyszersmind a történet kutatásában is emléket hagyott maga után, midőn az egyes korszakok *synthetikus* megismerését az azon időbeli physikai tudás megállapításával segítette elő. Kötelességszerű hálával kell ekként a görög philologusnak mindenkor Heller munkásságának ama részére tekintenie, a melyben a görögök physikai tudományát — a physikus szakismereteivel, s a történész segédeszközeinek elhanyagolása nélkül — tárgyalta. Ez irányban tett vizsgálatainak eredményét két művében találjuk meg (a Pallas-lexikonban közölt cikkeiről nem szólva): «A physika története a XIX. században», I. Budapest, 1891. című könyvben, a hol egy bevezető rész (a 15—64. lapig terjedő rész) foglalkozik a görög physikai nézetek fejlődésével Alexandria feldúlásáig; s mindenekelőtt csak németül kiadott: «*Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit*», 2 kötet Stuttgart, 1882—84. című művében, a hol az I. kötet 157 lapján keresztül fejtegeti — a kezdődő természetböleletről kiindulva egész az alexandriai (ptolemaioszi) világnézetig — a görög physikai tudásnak történetét. E rövid megemlékezésnek célja természetesen nem lehet, hogy Heller idevágó munkásságát — akárcsak kivonatossan is — ismeresse; de kötelességünknek gondoltuk mégis, most a tudós halálával, legalább azt a figyelmeztetést megtenni, hogy senki, a ki a görög természettudománynak fejlődésével foglalkozik, el ne mulasztja Heller Ágostnak hasonló tárgyú, s a külföldön is nagy elismerésben részesült fejtegetéseiről tudomást szerezni. Azt hisszük, hogy midőn a megismerés ezen egyedül értékes, közvetlen módjára hívtuk fel a figyelmet, evvel egyszersmind Heller Ágost szerény egyéniségének is a legmegfelelőbb módon áldoztunk. H. Gy.

— Az Oberon-monda eredetét és fejlődését tárgyalja Felix Lindner *Zur Geschichte der Oberonsage* (Rostock 1902, 18 l.) cz. igen érdekes, csak túlságosan vázlatos előadásában. Oberon, a ki a «Szent-Ivánéji álom» és Wieland eposza révén lett újabban igen népszerűvé, kétségtelenül a germán mythosz alakja: Alberich, egy sötét szellem a föld alatt lakó

törpék családjából, a ki utóbb Franciaországba került, hol neve előbb Anberi, utóbb Auberon és Oberon alakokban találkozunk. De nemcsak neve változott át, hanem lényé is: a sötét, gonosz szellemből fényes, nemes, jószívű szellem lett. E kétféle germán szellemekhez járultak azután a középkor képzeletében és hitében a kelta mythoszból a tündérek (fata, féé), melyek esetleg keleti hagyományok («Ezeregy éj») hatása alatt keletkeztek vagy alakultak át. Oberon későbbi alakjában mind a három typus összefolyt.

Német földön Alberich először a Nibelung-eposzban szerepel (92—101. vsz.), hol Szigfrid legyőzi a hatalmas, sötét szellemet és elveszi kincsét, valamint a láthatatlanná tevő köpenyét. Második és kifejtettebb szereplését a XIII. század harmadik évtizedéből származó «Ortnit» cz. népies eposzban találjuk. Itt Alberich szakasztott úgy viselkedik, mint Oberon a Huon de Bordeaux történetében, hisz «Ortnit» cselekvény tekintetében is élénken emlékeztet a Hüon kalandjaira. Lindner azért kétségtelemnek tartja, hogy az «Ortnit» a francia Huon-eposz hatása alatt jött létre.

Francia földön alakult át Oberon alakja és jelleme. E szempontból igen tanulságos egy XIV. századi prózai regény (nyomt. 1552), «Ysaie le Triste» (a hős Tristan és Izolt fia), melyben Oberon jóformán szemünk láttára változik át sötét, csúf gonosz szellemből fényes és nemes tündérré. E regényben ugyanis neve Tronc, kit egy átok változtatott át csúf törpévé. A cselekvény végén visszanyeri fényes, szép alakját és ez időtől viseli aztán az Oberon nevet. E regényre bizonyosan hatással volt az 1216 és 1232 közt írt «Huon de Bordeaux» cz. nagy regény, mely Tressan grófnak 1778-iki kivonata révén Wieland forrása volt és maga egy régebbi verses műre megy vissza. E francia eposz és regény jutott Angliába is, hol a szellemek és tündérek serege régóta otthonos volt és hol Oberon is igen népszerű alak lett. Így pl. Ben Jonson 1610-ben írt egy ünnepi játékot: «Oberon the Fairy Prince», melyben ókori szellemek, szatírok és silenek is a tündérkirály alattvalói. A «Szentivánéji álom»-ban Oberon mellett neje Titania is szerepel, kit Shakespeare Spenser «Fairy Queen» cz. művéből (1589) vett. Shakespearenél Oberon a fényes és nemes szellemek megtestesülése és feje, Puckban még felismerhető a sötét, gonosz szellemeknek néhány (de igen mérsékelt) jellemvonása, Titania pedig tündér. A népi képzeletnek tehát mindhárom typusa képviselve van e bájos műben, mely Wieland eposzára szintén hatással volt. h.

— Hans Sachs Tristan-dramáját, főleg a darab viszonyát forrásához, behatóan tárgyalja Ed. Walther: *Hans Sachsens Tragödie Tristrant und Isalde in ihrem Verhältnis zur Quelle. Eine literarhistorische Untersuchung.* München 1902, 29 l. A darab 1553 február 7. készült el és teljességgel a népkönyvön alapszik, mely először 1484-ben jelent meg nyomtatásban. Sachs kétségen kívül a népkönyv Wormsban, valószínűen 1549 vagy 1550 megjelent kiadását ismerte és használta, mely czímlapján jóformán felhívja a figyelmet a történet tragikus voltára, ill. tragédiában való földolgozására: *Herr Tristrant. Ein Wunderbarliche und fast lustige (?) Histori von Herr Tristrant und der schönen Isalden, des Königs von Irland Tochter,*

mit was freuden, auch not und gefahr sie jr lieb volbracht und wie traurig-lich sie die selben geendet haben, so wol einer schönen Tragedi ist zu vergleichen. E népkönyvet követte Sachs, szokása szerint lépésről lépésre, mint én ezt már egy negyedszázaddal ezelőtt bővebben kifejtetem (*A Tristan-monda Németországban*, Budapesti Szemle XIV. 1877, 144—150. l.). A népkönyv 202 lapra terjed, Sachs darabja csak 44 lapra, pedig a vargaköltő lehető pontosan követi forrását, mint Walther számos párhuzamos hely föltüntetésével kimutatja, igen sokszor szóról szóra ragaszkodva a wormszi szöveghez. E 202 lapot természetesen csak úgy volt képes dialogizálni, hogy csupán a cselekvény főmomentumaira szorított és lehető röviden beszéltette alakjait, mint ezt idézett tanulmányomban behatóan kifejtettem. A szereplők nevei is a népkönyvből származnak (Isalde, Tristrant, Marx, Brangel), de Isalde szülei csak nála: Wilhelm és Hildegart. A tárgy nagyon megnyerhette H. Sachs tetszését, a ki a régiebb Tristan-eposzokat nem ismerte, mert Ed. Goetze kimutatása szerint (*Werke* XXIII. 575. l.) a nürnbergi mester a Tristan-mondát még öt mesterdalban is földolgozta: *Tristrant der Liebhabent* (1551 deczemb. 4.), *Herr Tristrant mit der künigin* (1551 decz. 5.), *Herr Tristrantz kampf mit Morhold* (1551 decz. 7.), *Herr Tristrant mit dem trachen* (1551 decz. 7.), *Herr Tristrant im narrenklaid* (1551 decz. 11.). E költemények két évvel előzik meg a «tragédiát» és közvetlenül a wormszi népkönyv megjelenése után keletkeztek. Költői értékéről persze Sachs Tristan-drámájánál sem igen szólhatni; de megjegyzem, hogy Walther kedvezőbben ítél a darabról, mint én 25 évvel ezelőtt.

h.

— Genesis és Heliand. Zangemeister Károlynak a «Heliand»-ra vonatkozó, a vatikáni könyvtárban talált híres leletéről rögtön értesíttem olvasóinkat (Közl. XVIII. 1894, 920. l.). Az ószász «Genesis» napfényre került (337 versre terjedő) töredékei, melyekről szó van, megerősítették a Placius Illyricus közölte (1556) «Præfatio» sokat vitatott adatát, hogy t. i. Jámbor Lajos császár megbízásából a IX. században nemcsak az új-, hanem az ó-szövetség történetei is létrejöttek ószász nyelven a nemzeti epikai költészet köntösében. Ezóta az ószász «Genesis» ezen töredékeit a «Heliand» költőjének volt szokás tulajdonítani és az újabb irodalomtörténírók közül pl. a jeles Kögel kétségbevonhatatlan ténynek tekintette a szerző azonosságát. Sievers Ede és Kauffmann Frigyes eltérő véleményt nyilvánítottak ugyan, de csak Behaghel Ottónak ép most megjelent dolgozata: *Der Heliand und die altsächsische Genesis* (Giessen 1902, 48 l.) dönti el végleg az érdekes vitás kérdést. Behaghel a «Genesis» és «Heliand» nyelvének, stíljének és verselésének pontos összevetése alapján kimutatja, hogy a két munka nem lehet egyazon szerző műve; hogy a «Heliand» költője elsőrangú nagy mester, a mit eddig is mindenki tudott és elismert, míg a «Genesis» mindenképen gyöngébb alkotás, melynek szerzője a «Heliand»-ot szolgálai módon, de kellő erő nélkül utánozza. Így tehát föl kell tennünk, hogy a IX. századi «Heliand» mintájára még a IX. században vállalkozott egy jóval gyengébb tehetségű ószász költő arra, hogy hasonló

szellemben, stilben és alakban földolgozza az ótestamentomot is, és ennek a műnek töredékei kerültek 1894-ben napfényre. h.

— **Faust Erfurtban.** Ép most kaponi Dr. Albert Pick füzetét: *Faust in Erfurt. Eine kulturgeschichtliche Untersuchung* (Leipzig, 1902. 48 l.), mely voltakép már 1893-ban jelent meg és most csak javítva és bővítve kerül újra a könyvpiacra. A füzet igen dilettans munka; tele van naiv megjegyzésekkel és tévedésekkel, pl. hogy Pfitzer kibővítette (pedig erősen rövidítette) Widman könyvét; és a Pfitzer könyvének megjelenési ideje (1695) sem helyes, 1674 helyett (az 1695-iki már a könyv negyedik kiadása). Csak két adatot találtam a füzetben, mely új: az egyik, hogy Faust «Henrik» 1522 húsvétkor beiratkozott az erfurti egyetemen, és a másik, hogy H. Sachsnek 1564 október 12. írt költeménye, melyben egy névtelen varázsló («Nigromant») Miksa császár előtt föllépteti Hektort, a szép Helénát és a császár elhunyt nejét, Burgundi Máriát, kétségtelenül a Faust-mondából van merítve. De Pick könyvének legfurcsább czélja, hogy az úgynevezett erfurti történeteket, és csakis ezt a hat elbeszélést, melyek a régi (1587-iki) népkönyvben, de nem a berlini 1590-iki, hanem már a hely és év nélkül megjelent 1589-iki kiadásban olvashatók, az ősgermán mythosra vezesse vissza. Szerinte Faust Iova és köpenyege a. m. Wodan Iova és köpenye; Faust szövetsége az ördöggel onnan magyarázandó, hogy a germán őskorban Wodannak szentelték magukat az emberek; Polyphemos, a kit Faust Erfurtban hallgatói előtt megidéz, Donar vagy Thor; még az ördögök gyorsaságának kikutatása is mythikus eredetű; Faust a szénás szekéren nem egyéb mint Donar az áldásos esőfelhőben stb. stb. Megjegyzendő, hogy e hóbortokat nem Pick fedezte föl, de ő fejtegeti a legnaivabb komolysággal. Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy a Faust-monda keretébe egyéb régi hagyományokkal együtt, ősi mythikus képzetek is kerültek; csakhogy ezeket nem szabad ily gyerekes módszerrel vagy módszertelenséggel kutatni és fejtegetni. A Pick említett erfurti Faust történeti alak: «Henricus Faust de Groneberg» (*Acta der Erfurter Universität* II, 1884, 324. l.), de kétségtelen, hogy ennek a Faustnak, a ki véletlenül Henrik, mint a Goetheé, semmi köze a Faust-mondához. h.

— **Adalék a Gesta Romanorum forrásaihoz.*)** — A Gesta Romanorumnak Haller Jánostól származó fordításában, melyet újabban a Régi Magyar Könyvtár 18. kötetéül *Katona Lajos* adott ki bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva, olvasható: «A halál emlékezeti ki-rekeszti a világi

*) Főkép azért közlöm e sorokat, mert jó alkalmúl szolgálnak annak ismételt kijelentésére, hogy a Gesta Romanorum *Haller-féle* magyar fordításának fent idézett kiadásában milyen elvek szerint jártam el az egyes történetekhez írt jegyzeteket illetőleg. A mint e jegyzetek előtt (a 490. lapon) határozottan kijelentem, azok csakis oly utalásokat tartalmaznak, a melyek az Oosterley-féle G. R.-kiadás «Nachweisungen» cz. rovatában foglaltakat részben helyreigazítják, részben pedig kiegészítik. Semmi czélja sem lett volna azonban annak, hogy különben is igen szűkre szabott terű

gyönyörűségeket» cz. mese (CVII. r. Katonánál 307—8. l.), melynek forrását a bevezetésben felsorolt írók között (46—51. l.) nem találtam feljegyezve. — Ugyanez a mese olvasható, bár némi változatban, *Malmesbury Vilmos* krónikájában (Pertz MGH. SS. tom. XXIII. pag. 777.) is, a hol az a bizonyos szerzetes nem más, mint Gerbert, a későbbi II. Sylvester pápa. — A mese különben így szól: «Volt Rómában a Campus Martiuson egy szobor, hogy miből, nem tudni, mely jobb kezének mutató ujját kiegyenesítve tartotta; fején pedig e felirat volt olvasható: Ide üss! — Ezért sokan azt hitték, hogy itt nagy kincset találhatnak, miért is a szobor fejét össze-vissza ütötték. Gerbert azonban egészen másképp tett; megfigyelte, hogy délben hol áll a szobor ujjának árnyéka s ott éjjel 'solitis artibus' a földet felásta s itt nagy kincset talált: arany palotát, melyben arany katonák arany kockákkal játszottak, kiket a szintén aranyból való király és királyné néztek. Körülöttük szolgálak sűrögtek-forogtak, kik művészi alkotású edényeket tartottak kezükben. A palota belsejében karbunkulus világított; e mellett egy apród állott felajzott nyállal. Ezt látván Gerbert, semmit sem mert ellopni, de komornyikja (cubicularius) az apród arany kését mégis elcsente, mire minden zűrzavarrá változott, s csak mikor Gerbert felszólítására a komornyik a kést visszaadta, térhettek vissza.»

Lehet, hogy a G. R. szerzője Malmesbury feljegyzéseiből merített, lehet, hogy mindketten egy más, előttünk ismeretlen íróból. Ennek eldöntésére nem vagyok illetékes, de azt hiszem, a változat közlésével nem végeztem fölösleges munkát.

Dr. LUKINICH IMRE.

— Magyar Numizmatikai Társulat. A hazai numizmatikai tudomány művelésére és fejlesztésére június hóban megalakult Magyar Numizmatikai Társulat tisztikarát a következőképen választotta meg: Tiszteletbeli elnök: Dr. Szivák Imre orsz. képviselő, elnök: Dr. Réthy László muzeumi igazgató ör. ügyvivő alelnök: Sziklay Jenő, pénztáros:

kiadásomban oly utalásokat ismételvek, a melyek kényelmesen megellelhetők már Oesterley elég könnyen hozzáférhető kiadásában, sőt mint a fenti párhuzam is, részben már a G. R. régibb irodalmában (I. pl. *Graesse*, *Gesta Rom.* Dresden u. Leipz. 1842, II. 268. ad cap. CVII. a még régibb *Warton*-ra való hivatkozással. L. még *Dunlop-Læbrecht* 201. s-k. l. és *Heritage* G. R.-kiadása III. tört. jegyz. 447. l.). A történet pedig, úgy a mint a Gestában van, ide aligha került egyenesen Guilielm. Malmesb. *De gest. reg. angl.* L. II. c. 10. feljegyzéséből, hanem inkább talán *Vincenius Bellouacensis* *Speculum Historiale* l. XXIV. c. 98—99-ből, a melyre szintén már Graesse (i. h.) és utána Oesterley is hivatkozik. Beauvaisi Vincze nagy encyclopædiáját pedig, mint a G. R. egyik, több okon gyanítható középkori forrását magam is emlitem id. kiadásom 56. lapján. Hogy az u. o. 46—51. lapon felsorolt írók közt nem szólok sem róla, sem Malmesburyról, annak egyszerűen az az oka, mert ott csupán azok az ókori írók vannak lajstromozva, a kiknek egyes helyei a G. R. valamelyik fejezetével többé-kevésbbé rokonok. A középkoriak ily terjedelmű egybeállítására id. kiadásomban nem volt elég terem, de nem is lett volna sok célja, mert itt a filiatio sokkal kétesebb és még nem is tartunk egyáltalában ott, hogy e részt annál egyebet tehetnénk, a mit Oesterley és őt *utálólag* magam is tettem a jegyzetekben.

K. L.

Kunváry Fülöp, könyvtár és gyűjtemény őre: Dr. Finály Gábor, ellenőr: Kilényi Hugó min. tanácsos, titkár: Zimmermann Lajos, a ki a társulatra, valamint a numizmatikára vonatkozó egyéb ügyekben szívesen szolgál felvilágosítással (VIII. Röck Szilárd-utca 37). A társulat kizárólag numizmatikával foglalkozó tudományos folyóirat kiadását határozta el, melynek szerkesztésével *Gohl Ödön* tanárt és muzeumi segédőt bízta meg. A folyóirat első száma még ez év folyamán fog megjelenni.

— Adatok Dayka Gábor életrajzához. A szerencsétlen véget ért költő életéről eddig legfőbb forrásaink voltak Bodnár Antal, gymnasiumi tanárnak Kazinezy Ferenczhez intézett levelei. E leveleket akkor írta, midőn Kazinezy elhatározta Dayka költeményei s életrajza kiadását és a Magyar Kurir 1805. III. negyedének 111—12 lapján felszólította «a Szépnek, Jónak és Igaznak barátait», hogy életrajzi tudósításokat közöljenek vele. A felszólításra csak Bodnár Antal, ekkor már miskolci tanár, ki az elhunyt költővel együtt nevelkedett, felelt. Sok érdekes adatot közöl leveleiben a költőnek gyermekeiből, de semmikép sem szolgálhat hiteles kútfőül a későbbi évekre nézve. Bodnár, mivel Dayka házasságát ellezte, nem a legjobb viszonyban vált meg barátjától. 1792. decz. 22-én Miskolcra helyeztetett át, érintkezése, levelezése a Lőcsén maradt Daykával megszűnt s megbízható adatokat sem közölhet többé.

Bodnár Antal 1805. Mindszent hav. 4-ikén ily tudósítást küld Kazinezynak: «. . . Gyermeke semmi sem maradt, a mely *egyetlen egy* született, meghalt még atyja előtt szerencsére . . . ».

A következő okmányok, melyeket a lőcsei róm. kath. plébániai hivatal őriz, mutatják Bodnár téves adatait:

Reich Anna Susanna (Dayka felesége) születési bizonyítványa:

	Nomen baptisati	Parentum	Patrinorum	Ministr.
1775 decz. 21.	Anna Susanna	Joañ. Reich et Anna Maria	H. R. D. Mart. Veszelsky Capel. et Susanna Majer- hofen	—

Dayka Gábor esketési bizonyítványa:

	Nomina copulatorum	Nomina Testium	Nomen Ministri.
1792 mensis Augusti 12 a.	Gabriel Dayka de Uyhell et Susaña Reichin	Ignatius Halpsch et Martinus Szimák	H. R. D. Volff- gangus Krenn Parochus Locii

Dayka Gábor gyermekei születési bizonyítványai:

	Nomen baptisati	Parentum	Patrinorum	Ministri.	
1.	Anno 1793 o. Mensis Junii 25.	Anna Mária	Gabriel Dayka Susana nata Reich	Volffgangus Kiss et Dorothea Fridmanszky	H. R. Dnus. Volffgangus Krenn Parochus Leutschoviae
2.	1794 December 26 ta.	Theresia Barbara	Gabriel et Susanna Dajka	Wolffgangus Kiss et Barbara Haazin	H. R. D. Wolffg. Krenn Parochus.

Dayka Gábor gyermekeinek elhalálozásáról szóló bizonyítványok:

	Nomen Defuncti	Aetas	Religio	Qualitas Funeris	Locus Sepulturae
1.	Anno 1794. Mensis martii 26 a.	Anna Dajka	$\frac{3}{4}$ anni	Cath.	In silentio Extra Civitatem.
2.	1795. nov. 7.	Theresia Dajkin	1 anni	Cath.	integrum ibidem.

CZEIZEL JÁNOS.

— Az első színészettörténeti társulat megalakulása Berlinben. Hogy az életrevaló eszmék diadalra jutása még Németországban is mily nehézségbe ütközik, a színészettörténeti társaság megalakulásának vajúdási tanúlságosan bizonyítják. Már 25 évvel ezelőtt a nemrég elhunyt Kürschner József indítványozta először a «Jahrbuch für das deutsche Theater»-ben egy megalakítandó német színészettörténeti társaságnak szükséges voltát. De mivel a Deutsche Bühnengesellschaft Kürschner tervében egy olyan versenyvállalat keletkezésétől tartott, mely ujonnan kiadandó Évkönyvével a társaság eddig kiadott Almanachját tette volna fölöslegessé, ez okból Kürschnert elmozdította szerkesztői állásától. Kürschner ekkor egy új — azóta népszerűvé vált — vállalathoz fogott s az életrevaló indítvány egyelőre lekerült a napirendről.

A társaság nem létesült ugyan, de az egészséges eszmét — más formában — felkarolta Litzmann Berthold, akkoriban a jenai, ma a bonni egyetem tudós tanára, kinek Schröder-életrajza (melyből eddig sajnós, csak két kötet jelent meg) a legkiválóbb színész- és irodalomtörténeti monographiák közé tartozik. Megindította 1891-ben a Theatergeschichtliche Forschungen cz. vállalatot, melynek mindjárt első kötete terjedelmes könyv ily czímen: Das Repertoire des Weimarn'schen Theaters unter Goethes Leitung 1791—1817, mely jelezni akarta a vállalatnak kettős, t. i.

színészet- és irodalomtörténeti irányát. A kezdeményezés életrevalóságát bizonyítja, hogy azóta 17 kisebb-nagyobb könyv jelent meg s a legutolsó is híven követi az elsőnek irányát: Die Bühnenleitung Aug. Klingemanns in Braunschweig.

A közönség 20 éves pártolására tekintettel, kedvezőnek mutatkozott az alkalom, hogy a német színésztörténeti társaság megalapításának ügyét ismét szóvá tegyék. *Stümcke* Henrik, az 1898—9-ben megalakult *Bühne und Welt* cz. folyóiratnak főszerkesztője, lapjának f. évi áprilisi első füzeté ily cz. cikkében: Eine Gesellschaft für Theatergeschichte, kifejtvén a társaság céljait, oly visszhangra talált, hogy a folyóirat májusi első füzetében már 250 tag belépését tudathatta s a júliusi füzetben már a tervbe vett munkálatokról is számot adhatott.

Ez a társaság 1902 áprilisban tényleg megalakult. Elnöke *Geiger* Lajos a berlini, helyettes elnöke *Litzmann* B. a bonni egyetem tanára lett s ezzel tudományos irányát eleve is biztosították.

Stümcke H., a társulat jegyzője, a *Deutscher Bühnenkalender für das Jahr 1903* II. Teil 1—7. lapján ily cz. cikkében: Eine Gesellschaft für Theatergeschichte, már egész részletességgel szól a társaság munkatervéről. A mellett, hogy monographiákat, leveleket, önéletrajzokat, naplót, új lenyomatokat fognak kiadni, főfeladatukul mégis azt tűzték ki, hogy bibliographicus és lexicális standard-work-ok megjelenését fogják előmozdítani. És pedig kiadja I. a német színészet életrajzi lexiconát 1700-tól 1900-ig, bibliographiai és chronographiai utalásokkal; II. a német színdarabok lexiconát 1800-tól, lehető figyelemmel a darabok tartalmára vagy tárgyi magyarázatokkal, ide számítva a kézirati drámákat is; III. a *Bibliotheca theatri Germanicæ* — mely jegyzéke lesz a színházra és drámákra vonatkozó önálló német iratoknak és az 1700 óta az időszaki folyóiratokban és gyűjteményes munkákban megjelent cikkeknek; IV. a dramaturgia compendiumát, mely magában foglalandja a kiváló költők, színészek, dramaturgok és kritikusok ítéleteit és alkalmi nyilatkozatait nemcsak a színművészet és dramaturgia alapvető és lényegbevágó kérdéseiről, hanem egyes darabokról, szerepekről, jellemekről, costume-kérdésekről, jelenetezésről; és végül a német színészet terjedelmes történetét két részben, melyből az egyik a legrégebb kort 1800-ig, a másik a XIX-ik századot fogja tárgyalni. Magától értetődő, hogy a társaság színésztörténeti archivumot is akar létesíteni.

A társaság már munkába is fogott s legközelebbi kiadványai: 1. Laube Henrik dramaturgiai és színésztörténeti kiadatlan dolgozatainak gyűjteménye; 2. a bécsi Burgtheater egykori igazgatójának, Schreyvogelnek naplójegyzetei lesznek. Az új lenyomatok közé fölvette Schmid ritka művét: *Chronologie des deutschen Theaters* és Reichard Theateralmanachjait 1775—1800-ból.

A társaság munkaterve oly értékesnek ígérkezik, hogy tudományos körünk figyelmét külön is felhívjuk rá. De tán e vállalat alkalmul fog arra is szolgálgni, hogy valamelyik tudományos testületünk figyelmét legelőbb egy magyar színésztörténeti levéltár létesítésének szükséges volta tára terelje.

BAYER JÓZSEF.

K Ö N Y V É S Z E T .

Badics Ferencz dr. Magyar olvasókönyv. II. kötet. A középiskolák II. osztálya számára. Harmadik, az új tanterv szerint átdolgozott kiadás. (N. 8-r. IV, 242, IV 1.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Deme Károly. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Hatodik, lényegében változatlan kiadás. (N. 8-r. 108, III 1.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 1 K 20 f.

--- Költészettan. Az irodalomtörténet vázlatos összefoglalásával. A polgári fiúiskolák számára. (N. 8-r. 266, IV 1.) Bpest, 1902. Lampel Róbert. 2 K 80 f.

Dunay Ferencz. «Quo vadis?» vagyis Hova fordulsz, hogy se rajtad, se máson igazságtalanság ne essék? — A «Nyelvtudományi Közlemények» t. cz. szerkesztőségének különös figyelmébe ajánlván kérdi D. F. (8-r. 23 1.) Budapest, é. n. Lampel Róbert bizománya. 60 f.

Endrei Akos. Német nyelvkönyv. Középiskolák számára. I. kötet. A reáliskolák I. és II., a gymnasiumok III. és IV. s a polgári és felsőbb leányiskolák megfelelő osztályainak használatára. Negyedik kiadás. (N. 8-r. VI, 222, IV 1.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 2 K.

— Német stilusgyakorlatok. A középiskolák felső osztálya számára. Ötödik, lényegében változatlan kiadás. (N. 8-r. IV, 184, IV 1.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Francia könyvtár. 16., 18. kötet. Szerkesztik *Theisz* Gyula dr. és *Matskássy* József. (K. 8-r.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. Egy-egy kötet kötve 70 f.

16. kötet. *Cornelle* Pierre. Horace. Magyarázta *Pekár* Károly dr. (XVI, 92 1.)

18. kötet. *Daudet* Alphonse. Contes. Magyarázta *Bullenejger* Henrik. (VIII, 82 1.)

Geréb József. Görög prózai szemelvények Herodotos, Xenophon és Platon irataiból. A gymnasium felsőbb osztályai számára. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta G. J. Második kiadás. (8-r. XXXII, 272 1.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 3 K.

Gyalui Farkas. Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon. Különlenyomat a «Magyar Könyvszemle» 1902. évfolyamából. Stein János bizom. Kolozsvárt. 60 f.

Hellen remekírók magyar fordításban. 7., 14. kötet. (16-r.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy kötet 60 f.

7. kötet. Demosthenes beszédei. Görögből fordította *Télffy* Iván. Átnézte *Kempff* József dr. Második javított kiadás. (103 1.)

14. kötet. Homer Odysseája. II. füzet. IV., 259—VIII., 423. ének. Fordította *Télffy* Iván dr. Harmadik kiadás. (73—168 1.)

Homeros Iliasa. Bő szemelvényekben. Az eredeti versmértékben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Kempff* József. Második javított kiadás. (8-r. 243 1.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 3 K 20 f.

Jancsó Benedek. A görög-pótló magyar irodalmi olvasmányok I. kötete. Harmadik, teljesen átdolgozott kiadás. (N. 8-r. 168 1.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K.

Kemény Ferencz. Német olvasókönyv gyakorlatokkal. A gymnasiumok V—VI. és a reáliskolák III—IV. osztálya, továbbá polgári, felső kereskedelmi, felsőbb leányiskolák és képzőintézetek számára. (N. 8-r. 206 1.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 50 f.

Leffler Sámuel. Római irodalomtörténet. A középiskolák felsőbb osztályai számára és a művelt közönség használatára. Harmadik átdolgozott kiadás. (N. 8-r. 232 1.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

Magyar Remekírók. A magyar irodalom fõmûvei. II. sorozat. 20., 23., 42., 47., 53. kötet. (8-r.) Budapest, 1902. Franklin-Társulat. A teljes 55 kötetbõl álló gyûjtemény 220 K.

20. kötet. Kossuth Lajos munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Kossuth* Ferencz. Két arcképpel. (430 l.)

23. kötet. Vörösmarty Mihály munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Gyulai* Pál. II. kötet. Epikai költemények. (387 l.)

42. kötet. Arany János munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Riedl* Frigyes. II. kötet. Kisebb költemények. (300 l.)

47. kötet. Szigligeti Ede színmûvei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Bayer* József. I. kötet. (346 l.)

53. kötet. Reviczky Gyula összes költeményei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Koroda* Pál. (416 l.)

Magyar könyvtár. Szerkeszti *Radó* Antal. 297—298. szám. Vergilius Aeneise. Fordította Baróti *Szabó* Dávid. Kiadták *Radó* Antal és *Tóth* Rezsõ. III. füzet. (16-r. 115 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 30 f.

Márki Sándor dr. Történettantás. A középiskolai új tanterv szellemében. (8-r. VI, 159 l.) Budapest, 1902. Singer és Wolfner. 2 K.

Molnár Samu dr. Latin stílusgyakorlatok. A középiskolák felsõ osztályai számára. (N. 8-r. V, 447 l.) Székesfejérvár, 1902. Szerzõ tulajdona. Kollár A. bizom. Baján. 4 K.

Négyessy László. Magyar olvasókönyv. Harmadik rész. Közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. Képekkel. (N. 8-r. 232 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 40 f.

— Stilisztika. A középiskolák IV. osztálya számára. Negyedik kiadás. (N. 8-r. VIII, 238 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 50 f.

Pekár Károly dr. A filozófia története. Az emberi gondolkodás története. (8-r. XV, 468 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 6 K, vászonkötésben 7 K.

Római remekírók magyar fordításban. 28. kötet. Livius Titus. Ab Urbe condita címû mûvének XXI. könyve. I. füzet. 1—53. §. Fordította *Vajdaffy* Géza. Ötödik kiadás. (16-r. 80 l.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. 60 f.

Római remekírók. 5., 6. kötet. (16-r.) Budapest, 1902. Lampel Róbert. Egy-egy kötet 60 f.

5. kötet. Cicero válogatott szónoklatai. II. füzet. Fordította és jegyzetekkel ellátta *Sárváry* Béla. Atdolgozta *Mikes* Lajos dr. Negyedik kiadás. (129—256 l.)

6. kötet. Ugyanaz. III. füzet. (257—291, 1—88 l.)

Riedl Frigyes. Rhetorika és rhetorikai olvasókönyv. Ötödik, az új tanterv szerint javított kiadás. (N. 8-r. III, 258 l.) Budapest, 1903. Lampel Róbert. 2 K 60 f.

Schmidt József. Latin-magyar zsebszótár. A középiskolák számára. I. Latin-magyar rész. (16-r. 357 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. Vászonba kötve 2 K. II. Magyar-latin rész. (16-r. 341 l.) U. o. Vászonba kötve 2 K. A két kötet egybe kötve 4 K.

Szamosi János. Latin nyelvtan. Gynnasiumok számára. Negyedik, átdolgozott kiadás. (8-r. VIII, 240 l.) Budapest, 1902. Athenæum r.-társ. 2 K 40 f.

Tudományos zsebkönyvtár. 113. szám. *Barta* József dr. Aesthetika. (K. 8-r. 61 l.) Pozsony, 1902. Stampfel Károly. Ára 60 f.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Aeneis XIII. éneke 196.
 Államrégiségek, görög és római 540.
 Aphaia 546.
 Aristetas 474.
 Aristophanes 873.
 Bartal Antal 81.
 Byzantiumi philologia 700.
 Bölcs Leo, Taktikája 16. 90. 267. 454.
 Bucolica, l. Vergilius.
 Caelius Aurelianus 333.
Caelum 75.
 Cato beszédei 849.
 Cicero, de finibus 521.
 — de imperio Gn. Pompei 526.
 — holkhami kézírata 160.
 Cynikusok 219.
 Classikusok, keresztény és pogány 257.
 Classikus nyelvek és irodalmak 624.
 Clientela 932.
 Cornelius Nepos 119.
De re militari, l. Incerti scriptoris Byz.
Disciplina középkori lat. értelme 38.
 Ephialtes 332.
 Epidauros 682. 777.
 Euhemerus 880.
 Faunus 335.
 Gallus 10—12.
 Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae 81. 117. 216.
 Görög grammatikusok 239. — nyelv, az Ujszövetség alaktana 175. — nyelvjárások 484. — nyelvtan 428. — olvasókönyv 922.
 Gracchusok 735.
 Heliodoros hatása 545.
 Homeros, Ilias 728.
 Horatius, a róka és oroszlán meséje 741. — és Mæcenas 541. — levelei 434. — levele Piso fiához 435. — ódái és epodosai 71.
 Ilias l. Homeros.
 Incubus 336.
 Jambulos 881.
 Incertus scriptor Byzantinus 818.
 Julius Cæsar, Commentarii 63.
 Latin esettani példatár 931.
 Lidércznyomás l. Ephialtes.
 Maffeo Veggio 198.
 Musæus Grammaticus 365.
 Ókori lexicon 801.
 Pan 335.
 Persius első, második, harmadik satírája 161. 353. 753.
 Phædrus 119.
 Pompeji, ásatások 76. — és Martinique 556.
 Pytheas 240.
 Régiségek, görög 624. — római 432. 556. 627.
 Rhodesiai ókori leletek 841.
 Sallustius gylulafejérvári kézírata 449.
 Sappho-töredékek 350.
 Satyrok 335.
 Seneca, Medea, Hippolytus 542.
 Silvanus 335.
 Sophron 1.
 Soranos 333.
 Szocializmus az ókorban 871.
 Tanulmányút Görögországba 244.
 Tély Iván 264.
 Themison 333.
 Theocritus 1.
 Threnos Konstantinápoly elestéről 65.
 Tiberius császár bronz szobra 444.
 Ujgörög vező 114.
 Valerius Cato 13.
 Vergilius, Bucolica 1. — negyedik eclogája 731.

II. Magyar philologia.

Arany János 245. 345. — az «eposzi hitel»-ről 73, 248. — hún eposza 721. — *Toldi* farkaskalandja 443. *Bolond Istókja* 345. — *Tetemrehívás* 346. — angol könyvei 346. — *Toldi estéje* czime 347.

Bacsányi és Kazinczy 436. 744. — jegyzetei Kis János költeményeihez 543. — jegyzetei Dayka G. verseihez 744.

Bajza József 62.

Bánk-bán, I. Grillparzer.

Bessenyei György 555.

Csiky Gergely 813.

Dante-irodalom, magyar 46. 159.

Dayka Gábor 744. 952.

Debreczeni Márton *Kiövi csatája* 748.

Dugonics *Példabeszédei* 552.

Elbeszélő költészet, legújabb 941.

Eötvös József báró 56.

Faludi Ferencz 9.

Ferenczes szellem hazánkban 937.

Francia irodalom hatása a magyarra 917.

Garay János 841.

Hármas Isteria 37.

Hunyadi János Stieglitz *Heldenbuch*-jában 348.

Irodalomtörténet 719.

Iskoladramák, jezsuita 312. — protestáns 544.

Jókai Mór 61.

Julius Caesar I. Vörösmarty és Shakespeare.

Káldi György 942.

Kazinczy és Bacsányi 436. 744. — Sallustiusról 251.

Kemény Zsigmond 61.

Kis János, I. Bacsányi.

Kuthy Lajos 330.

Lukács Móricz 438.

Lyra, újabb katolikus 939.

Magyar nyelv és irodalom 588. — és rokonai 341.

Magyar nyelvtan 426. 897.

Magyar olvasókönyv 910.

Magyar philologiai irodalom 557.

Magyar szörend 715.

Mikes Kelemen 843.

Népmesék a XVIII. századból 554. — német fordításban 552.

Nyelvújítás szótára 324.

Péterfy Jenő 59. 905.

Petőfi Sándor 531. — egyéniségének fejlődése 769. 861.

Petrichevich Horváth Dániel 207.

Pörosztó nem *poroszló* 555.

Shakespeare-irodalom, magyar 791.

Szemere Pál I. Körner.

Szörend, története 715.

Toldi I. Arany.

Tompa Mihály, imakönyve 75.

Történetirodalom, XVII. sz. 734.

Zilahy Károly 940.

Zrinyi Miklós 227. 941.

Vörösmarty Mihály 64.

— *A merengőhöz* 834.

— *Julius Caesar* 247.

III. Germán philologia.

Alberich 947.

Ayrer Jakab, magyar vonatkozású drámája 42.

Bauernfeld Eduard 157.

Ben Jonson hatása Tieckre 231.

Boner meseforrásai 76.

Cid I. Herder.

Conjunctivus, a mai németben 370.

Faust Erfurtban 950.

Genesis és Heliand 949.

Germán nyelvek és irodalmak 633.

Goethe 549. — és a biblia 233. — a vándor 2. éji dala 549.

Grillparzer Bánk bán drámája 241.

Gudrun 737. 912.

Hadamar «Jagd»-jának gyulafejérvári kézirata 129.

Hans Sachs, bibliai drámái 944. — Tristán drámája 948.

Haramjék I. Schiller.

Hauptmann Gerhart 553.

Heine magyar fordítása 548.

Heliand I. Genesis.

Helyesírás, új német 741.

Herder, *Cid* 237. — nézetei az ókori írókról 555.

— és Shaftesbury 231.

Hölty jellemrajza 233.

Hilde 912.

Insel Felsenburg 440.

Irene-költemény, német 347.

Körner *Zrinyi*-jének fordításai 207.

Lenau 657. 738.

Lessing és a «Vossische Zeitung» 132. — és Mylius 132.

máze kfn. 38.

Mylius I. Lessing.

Millakovitch, Jean I. Körner.

Német irodalom hatása az angolra 230.

Német nyelvtan 908.
 Német, középiskolai nyelvtanítás 833.
 Norvég olvasókönyv 929.
 Pytheas 241.
 Robinson, német 440.
 Schikaneder E. 694.
 Schiller, *Haramjék* 244.
 — *Wallenstein* 243.
 Schnabel, J. G. 440.
 Shakespeare 233. 236. 344. — és az ókor 441. — *Julius Caesar* l. Vörösmarty. —, magyar S.-irodalom 791.
 — mannheimi fordítása 838.
 Steinhöwel Aesopusa 37.
 Stieglitz, *Heldenbuch* 347.
 Természetérzék a német költészetben 234.
 Uhland, *Lerchenkrieg* 341. \\
 Voss idylljei 943.
 Wallenstein, l. Schiller.
szht, kfn. 38.

IV. Román philologia.

Anthologia, a XIX. sz. francia lyrájából 129.
 Arnault 130.
 Arvers 130.
 Béranger 131.
 Chénier, André 130.
 Dante a magyar irodalomban 46.
 159. — irodalom 256. 350. —
 Strenna Dantesca 350. — *Divina Commedia* keleti forrásai 926.
 J. V. Desbarreaux egy költeménye 843.
 Delavigne, Casimir 131.
 Francia nyelvtan 135.
 Francia középkori verses imádság 213.
 Gautier, Théophile 130.
 Hugo, Victor 131.
 Lachambeaudie 130.
 Lamartine 131.
 Laprade 131.
 Liber moralitatum, ol. kézírata a gyulafejevári könyvtárban 129.
 Makedo-románok 884.
 Millevoeye 130.
 Molière Tartuffe-jének forrása 233.
 Mór-spanyol útleírás 317.
 Moreau, Hégésippe 130.
 Musset, Alfred de 131.
 Oberon-monda 947.
 Olasz nyelvtan 530.

Pascal halotti maszkija 445.
 Petrarca, hatása a Pléiade-ra 287. 392.
 Pléiade 287. 392.
 Reboul 130.
 Román nyelvek és irodalmak 644.
 Soumet 130.
 Troubadour-szerelem 442.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 569. — története 418.
 Árja nyelvek 586.
 Az okos leány 515.
 Balaam 38.
 Buddha élete 234. 538.
 Classica és modern philologia versenye 141.
 Disciplina clericalis 33. 129.
 Doctoratus latin thesise 251.
 Edric (Enoch) 38.
 Ékiratos lelet 747.
 Ethnographia 559.
 Ezeregyéj 41. — legrégebb kézírata 256.
 Finn-ugor nyelvek 586.
 Folklore 831.
 Genesis mondái 337.
 Gesta Romanorum 129. 950.
 Gyges-dráma és novella 232.
 Gynnasium reformja 141.
 Gyulafejevári könyvtár 127.
 Humájün 537.
 Igazság és Hamisság 29.
 Indiai erotikus költészet 539.
 Indogermán nyelvészet 724.
 Jacobus de Voragine 936.
 Kanteletar 902.
 Keleti nyelvek 587.
 Lalita Vistara l. Buddha.
 Lucaman (Lokman) 38.
 Mephistopheles név magyarázata 337.
 Nyelvtudomány, általános 235. 557.
 Operza *āhy* 109.
 Összehasonlító irodalomtörténet 229.
 Pädagogia 584.
 Perzsa nyelvtan 432.
 Petrus Alphonsi l. Disciplina clericalis.
 Preziosa 232.
 Salamon és Markál 129.
 Szentek életének tipikus vonásai 234.
 Színészettörténeti társulat Berlinben 953.
 Szláv nyelvek és irodalmak 651.
 Vincentius Bellovacensis 37.

A Budapesti Philologiai Társaság 1902-ben.

I. A Társaság tisztségviselői:

Tiszteletbeli elnök: *Ponori Theurek Emil*
 Elnök: *Heinrich Gusztáv*
 Alelnök: *Hegedüs István* Másodtitkár: *Császár Elemér*
 Első titkár: *Némethy Géza* Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*
 Szerkesztő: *Katona Lajos.*

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:		VIDÉKIEK:	
<i>Badics Ferenc</i>	<i>Petz Gedeon</i>	<i>Bászel Aurél</i>	<i>Grösswein Sándor</i>
<i>Bermüller Ferencz</i>	<i>Pruzinszky János</i>	<i>Binder Jenő</i>	<i>Kacsovics Kálmán</i>
<i>Fünczy Ernő</i>	<i>íjf. Reményi Ede</i>	<i>Bódis Juszttin</i>	<i>Kardos Albert</i>
<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Simonyni Zsigmond</i>	<i>Boros Gábor</i>	<i>Nátafalussy Kornél</i>
5 <i>Kempff József</i>	15 <i>íjf. Szinnyi József</i>	5 <i>Burány Gergely</i>	15 <i>Pirchala Imre</i>
<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Timár Pál</i>	<i>Burján János</i>	<i>Récsey Viktor</i>
<i>Lány Nándor</i>	<i>Váczy János</i>	<i>Csengeri János</i>	<i>Spitkó Lajos</i>
<i>Maywald József</i>	<i>Vári Rezső</i>	<i>Dóczy Imre</i>	<i>Szamosi János</i>
<i>Négyesy László</i>	<i>Veress Ignác</i>	<i>Erdélyi Károly</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Pecz Vilmos</i>	20 <i>Zlinszky Aladár.</i>	10 <i>Erdélyi Pál</i>	20 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok:

Dr. Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.
Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Csaplár Benedek, keg. r. ny. tanár, Budapest.
 5 *Dr. Hartel Vilmos*, közoktatásügyi miniszter, Bécs.
Dr. Ludwich Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
Dr. Osthoff Hermann, egyetemi tanár, Heidelberg.
Ponori Theurek Emil, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Schuchardt Hugó, udvari tanácsos, Grác.
 10 *Dr. Szász Károly*, ev. ref. püspök, Budapest.
Vahlen János, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vámbéry Armin, egyetemi tanár, Budapest.
Wilhelm Adolf, archaeologus, Athén.

IV. Alapító tagok:

* <i>József, Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége,</i>	Alesúth	200	kor.
† <i>Dr. Abel Jenő,</i> volt egyetemi tanár, Budapest		300	«
† <i>Dr. Budenz József,</i> volt egyetemi tanár, Budapest		200	«
<i>Dr. Gyomlay Gyula,</i> gyakorló főgymn. tanár		100	«
5 * <i>Dr. Gyulai Fül,</i> ny. egyetemi tanár, Budapest		200	«
<i>Dr. Hegedüs István,</i> egyetemi tanár, Budapest		200	«
<i>Dr. Heinrich Gusztáv,</i> egyetemi tanár, Budapest		419	«
† <i>Horváth Cyrill,</i> volt egyetemi tanár, Budapest		200	«
† <i>Dr. Hunfalvy Pál,</i> a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa		200	«
10 <i>Dr. Katona Lajos,</i> egyetemi m. tanár, Budapest		76	«
* <i>Gr. Kuun Géza,</i> nagybirtokos, Maros-Németi		200	«
<i>B. és K. Latinovics Géza,</i> nagybirtokos, Bikity		200	«
† <i>Nogáll János,</i> pergamoni püspök, Nagyvárad		200	«
<i>íjf. Dr. Reményi Ede,</i> kir. kath. főgymn. tanár, Budapest		750	«
15 <i>Dr. Székely István,</i> állami főgymn. tanár, Nagyszében		200	«
	(összesen)	3645	kor.

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-gal jelöltek tiszteleti tagok is.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Agatsin Gyula	Esztergom	benczés tanár	1898
	Dr. Alexics György	Budapest	kel. keresk. akad. tanár	1889
5	Dr. Alter Béla	Veszprém	kegyesrendi tanár	1898
	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Leungyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Ányos István	Budapest	földbirtokos	1902
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	kir. tan., főgymn. igazg.	1894
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
10	Balásy Dénes	Budapest	tanár	1898
	Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Baltazár Gábor	Kecskemét	ev. ref. főgymn. tanár	1898
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Baráth Ferencz	Budapest	nyug. ref. főgymn. tanár	1881
15	Dr. Barbul Jenő	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1902
	Barcza József	Kisujszállás	ev. ref. gym. tanár	1899
	Bartos Fülöp	Budapest	keresk. akad. tanár	1897
	Bausz I. Theodorik	Komárom	benczés tanár	1903
	Bayer József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
20	Bálint Károly	Sopron	tanár	1899
	Bán Gualbert	Pápa	benczés tanár	1899
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
	Dr. Bárdos Kemig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
25	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Benczik Béla	Kisszeben	k. r. tanár	1901
	Benczik Ferencz	Máramarossziget	kegyesrendi tanár	1901
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
30	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgymn. tanár	1874
	Bernáth Lajos	Halas	ev. ref. főgymn. tanár	1901
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
35	Dr. Bleyer Jakab	Budapest	állami főreálisk. tanár	1899
	Dr. Bognár Dénes	Budapest	közs. fels. leányisk. tanár	1894
	Bohdaneczky Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Bokor János	Brassó	állami főreálisk. tanár	1900
	Dr. Boros Gábor	Deés	áll. algymn. igazg.	1881
40	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	1903
	Borsos Károly	Mezőtúr	ref. főgymn. tanár	1899
	Boszsenik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	szentbenedekrendi tanár	1888
	Brenndörfer János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
45	Breznay Béla	Budapest	egyetemi tanár	1900
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	főigazg., prem. kanonok	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Burián János	Arad	kir. kath. főgymn. igazg.	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
50	Büchler Pál	Marosvásárhely	r. kath. főgymn. tanár	1901
	Bürner Sándor	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1899
	Dr. Császár Elemér	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Cserép József	Budapest	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számellenőr	1881
55	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Nagyné Csorba Mária	Kaposvár	polg. leányisk. igazgató	1887
	Caukoviits Sándor	Veszprém	k.-rendi tanár	1899
	Dr. Csűrös Ferencz	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1900
	Czeglédi István	Veszprém	kir. tanfelügy. töltnök	1892
60	Czeizel János	Lőcse	tanár	1902
	Danka Placíd	Zala-Apáti	könyvtáros és hitoktató	1897
	Debreczeni Nagy Sándor	Debreczen	tanár	1901
	Dévay József	Budapest	p. ü. min. tisztviselő	1888
	Dr. Dézsi Lajos	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1899
65	Dr. Dittrich Vilmos	Budapest	tanár	1900
	Divényi Gyula	Szeged	kegyesrendi tanár	1899
	Dr. Dombi Márk	Baja	cziszt.r. főgymn. tanár	1899
	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főisk. felügyelő	1881
70	Dr. Eisler Mátvás	Kolozsvár	főrabbi	1902
	Dr. Elek Oszkár	Arad	áll. főreálisk. tanár	1903
	Elischer József	Nagyszeben	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. igazg.	1882
	Dr. Erdélyi Lajos	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1902
75	Dr. Erdélyi Pál	Kolozsvár	könyvtárigazgató	1883
	Dr. Erdődi Ármin	Vágújhely	reáliskolai tanár	1897
	Dr. Erdős József	Debreczen	ev. ref. főiskolai tanár	1902
	Dr. Erődi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
80	Dr. Esztegár László	Budapest	nemz. muzeumi tisztv.	1896
	Dr. Faludi Miksa	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főiskolai tanár	1889
	Fábián Imre	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tisztv.	1888
85	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferenczy István	Nagyszeben	áll. főgymn. igazgató	1898
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialovsky Lajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	egyetemi tanár	1881
90	Dr. Finály Gábor	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
	Dr. Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Fludorovics Zsigmond	Felső-Túr	plébános	1885
	Dr. Fodor Gyula	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Földi József	Nagykanizsa	kegy. rendi tanár	1903

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
95	Fraknoi Vilmos... ..	Róma... ..	püspök... ..	1881
	Dr. Friml Aladár... ..	Besztercebánya	kir. főgymn. tanár... ..	1883
	Fülöp Árpád... ..	Ungvár... ..	kir. főgymn. tanár... ..	1894
	Gaál Mózes... ..	Budapest... ..	állami főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen... ..	Kolozsvár... ..	unit. főgymn. igazgató... ..	1893
100	Dr. Gärtner Henrik... ..	Losoncz... ..	tanár... ..	1885
	Dr. Gedeon Alajos... ..	Budapest... ..	áll. főgymn. tanár... ..	1900
	Dr. Geréb József... ..	Budapest... ..	gyakorló főgymn. tanár	1882
	Géresi Kálmán... ..	Debreczen... ..	kir. tanker. főigazgató... ..	1881
	Dr. Giesswein Sándor... ..	Győr... ..	püspöki szentsz. jegyző	1892
105	Glasz Ferencz... ..	Máramarossziget	ev. ref. főgymn. tanár... ..	1896
	Glósz Ernő... ..	Lugos... ..	áll. főgymn. tanár... ..	1900
	Gombocz Zoltán... ..	Budapest... ..	tanár... ..	1900
	Góbi Imre... ..	Budapest... ..	ág. ev. főgymn. igazg.	1893
	Grúsz Ede Rajmund... ..	Esztergom... ..	benczés realisk. tanár	1895
110	Dr. Gulyás István... ..	Debreczen... ..	ev. ref. főisk. tanár... ..	1894
	Dr. Gyártás Tihamér... ..	Brassó... ..	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Gyimóthi Jenő... ..	Gyöng... ..	ev. ref. gym. tanár... ..	1902
	György Lajos... ..	Losoncz... ..	állami főgymn. tanár	1881
	Győry Gyula... ..	Pápa... ..	ev. ref. főgymn. tanár... ..	1888
115	Dr. Gyulai Ágost... ..	Budapest... ..	áll. főgymn. tanár... ..	1883
	Gyurman Endre... ..	Budapest... ..	áll. főgymn. tanár... ..	1902
	Dr. Gyürky Ödön... ..	Budapest... ..	tanár a B. K. K. titkára	1890
	Hager József... ..	Marosvásárhely	főgymn. tanár... ..	1892
	Hajnal Imre... ..	Budapest... ..	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
120	Hallay Zoltán... ..	Rozsnyó... ..	ág. ev. főgymn. tanár... ..	1899
	Dr. Hampel Antal... ..	Budapest... ..	miniszteri titkár... ..	1900
	Dr. Haraszti Sándor... ..	Békés... ..	ev. ref. főgymn. tanár... ..	1896
	Háhn Adolf... ..	Székesfehérvár... ..	áll. főrealisk. tanár... ..	1881
	Dr. Hám Sándor... ..	S.-A.-Ujhely... ..	r. kath. főgymn. tanár	1889
125	Hegedüs Béla... ..	Budapest... ..	állami főgymn. tanár... ..	1881
	Dr. Hegedüs Izidor... ..	Győr... ..	áll. főrealisk. tanár... ..	1900
	Hegedüs Pál... ..	Szeged... ..	áll. főrealisk. tanár... ..	1895
	Hehelein Károly... ..	Szatmár... ..	kanonok... ..	1881
	Dr. Heinrich Alajos... ..	Rákos-Palota... ..	állami főgymn. tanár... ..	1881
130	Dr. Heinrich Károly... ..	Budapest... ..	keresk. akad. tanár... ..	1881
	Hellebrant Árpád... ..	Budapest... ..	m. t. akad. könyvtáros	1881
	Herald Ferencz... ..	Budapest... ..	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herczeg Árpád... ..	Temesvár... ..	áll. főgymn. tanár... ..	1900
	Dr. Herzl Mór... ..	Budapest... ..	magánzó... ..	1881
135	Dr. Heteyi Szende... ..	Sopron... ..	benczés tanár... ..	1900
	Dr. Hénap Tamás... ..	Budapest... ..	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Himpfner Béla... ..	Budapest... ..	áll. főgymn. igazgató... ..	1882
	Hirschmann Ferencz... ..	Eperjes... ..	főgymn. tanár... ..	1900
	Dr. Hittrich Ödön... ..	Budapest... ..	ág. ev. főgymn. tanár... ..	1885
140	Dr. Hofer Károly... ..	Budapest... ..	kir. főigazgató... ..	1874
	Dr. Hoffmann Erigyes... ..	Budapest... ..	felsőbb leányisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás... ..	Ujvidék... ..	kir. kath. főgymn. tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye.	Állása	Mely évtől tag?
	Hofmann Károly	Kisujszállás	főgymn. tanár	1898
	Hornvánszky Aladár	Pozsony	ág. ev. theol. tanár	1901
145	Dr. Hornvánszky Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1893
	Dr. Horváth Cyrill	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1888
	Horváth Flóris	Sárospatak	szt.-ben.-rendi tanár	1902
	Dr. Hóman Ottó	Vörösvár	nyug. miniszteri tanácsos	1881
	Högyész Amand	Kőszeg	benczés tanár	1899
150	Huber Lipót	Kalocsa	theologiai tanár	1898
	Dr. Huszár Vilmos	Budapest	főgymn. tanár	1899
	Dr. Illéssy János	Budapest	orsz. levéltári igazgató	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Losonc	állami főgymn. tanár	1896
	Incze Béni	Kolozsvár	ev. ref. kolleg. tanár	1897
155	Incze István	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Incze József	Szentés	áll. főgymn. tanár	1899
	Irsik József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Isoz Emil	Budapest	tanár	1901
	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
160	Jacobi Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Jakobinyi Péter	Mármarosziget	ref. főgymn. tanár	1898
	Dr. Janicsek József	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Jándi Gy. Bernardin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
165	Jánosi Boldizsár	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Jezzenszky István	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1889
	Dr. Kacs Kovics Kálmán	Tóthgyúzy	nagybirtokos	1895
	Kalvoda Ferencz	Békés	ev. ref. főgymn. tanár	1901
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
170	Dr. Kaposy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Karátsony Zsigmond	Késmárk	ev. lyceumi tanár	1896
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Pannonhalma	benczés tanár	1894
	Dr. Kardos Gyula	Kassa	főgymn. tanár	1897
175	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	egyetemi m.-tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. igazg.	1893
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	felső keresk. isk. tanár	1902
	Káposztássy Jusztinián	Szt-Gotthárd	cziszt.-r. jószágkorm.	1881
	Kárpáti Ferencz	Ungvár	reálisk. tanár	1900
180	Dr. Kárpáti Károly	Szeged	áll. főgymn. igazgató	1895
	Dr. Keil Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
	Kelemen Béla	Székesfehérvár	áll. főreáliskolai tanár	1885
	Kemény Ferencz	Budapest	főreáliskolai igazgató	1892
	Kemény Fülöp	Győr	benczés főgymn. tanár	1893
185	Kempf József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Kern Antal	Zala-Egerszeg	főgymn. tanár	1899
	Király Lajos	Rózsáhegy	kegyesr. tanár	1899
	Dr. Kisfaludy A. Béla	Budapest	egyetemi tanár	1897
	Kiss Albert	Igló	ág. ev. főgymn. tanár	1891
190	Kiss Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Kiss Ernő	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Klauber Frigyes	Budapest	tanár	1903
	Klug Gyula	Pozsony	keresk. akad. tanár	1900
	Kocsis Lénárt	Kőszeg	benczés tanár	1902
195	Dr. Kohlbach Bertalan	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Kont Ignác	Páris	collegiumi tanár	1881
	Kopácsy György	Zala-Baksa	tanár	1899
	Kosári István	Beregszász	áll. gym. tanár	1897
	Kosztka György	Ujvidék	kir. katl. főgymn. igazg.	1895
200	Kotunovics Sándor	Nagyvárad	nyug. főgymn. igazg.	1881
	Kovalovszky József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Kovács Dániel	Székely-Udvarh.	ev. ref. főgymn. tanár	1896
	Kovács Endre	Sátoralja-Ujhely	főgymn. igazgató	1892
	Kovács Géza	Nagyvárad	áll. főreálisk. tanár	1901
205	Dr. Kovács Géza	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Kovács S. János	Nagyvárad	felső keresk. isk. igazgató	1899
	Köpesdy Sándor	Budapest	áll. főgym. igazg.	1874
	Dr. Körös Endre	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Kőrösi Sándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1892
210	Krasznopolszky József	Kolozsvár	kegyesrendi tanár	1892
	Dr. Krausz Jakab	Budapest	polg. iskolai tanár	1881
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. isr. tanítók. tanár	1894
	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	állami gym. igazgató	1886
215	Kroller Miksa	Pannonhalma	szt. benedekr. perjel	1884
	Kroll Rudolf	Veszprém	kegy.-r. főgymn. igazgató	1892
	Kronberger Miklós	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1900
	Kubicsek Albert	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1899
	Dr. Kugel Sándor	Pozsony	tanár	1901
220	Kulcsár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác	Budapest	a kel. keresk. akad. igazg.	1884
	Dr. Kurtz Sándor	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1899
	Kutruetz Rezső	Szt.-Gotthárd	áll. algymn. igazgató	1891
	Kuzmics Ferenc	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1900
225	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	egyetomi tanár	1885
	Ladomérszky Győző	Hazslin	áll. főgymn. tanár	1900
	Lakatos Vincze	Keszthely	prem. kanonok, tanár	1893
	Latkóczy Mihály	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Latzkó Hugó	Budapest	keresk. akad. tanár	1900
230	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
	László Géza	Szegszárd	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
235	Dr. Lipóczy Keczer Géza	Makó	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Lippay György	Szeged	áll. főgymn. tanár	1900
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Losonczy Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
240	Lovas Imre	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1901
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1892
	Madarász Pál	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Imre	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Major Károly	Gyöngyös	áll. főgymn. tanár	1903
245	Marek Ede	Budapest	miniszteri tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi igazgató	1881
	Marnusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreálisk. igazgató	1881
	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
250	Dr. Mayr Aurél	Budapest	egyetemi tanár	1900
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Mácska Lajos	Léva	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Márffy Oszkár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
255	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gymn. tanár	1893
	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gymn. tanár	1899
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Medgyesi Lajos	Zala-Egerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
260	Megyesi Ferencz	Zombor	főgymn. tanár	1901
	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Sopron	főgymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítóképz. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
265	Mihelics Károly	Makó	áll. főgymn. tanár	1897
	Dr. Miklós Ferencz	Budapest	főreáliskolai tanár	1902
	Molnár Béda	Kőszeg	szent ben.-rendi tanár	1900
	Molnár Gy. Ervin	Esztergom	benzés tanár	1899
	Dr. Molnár István	Besenyő	áll. főgymn. tanár	1895
270	Molnár János	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1898
	Dr. Molnár Samu Pál	Pécs	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Kecskemét	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
275	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Moócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Mórocz Emilián	Pannonhalma	noviczius mester	1886
	Dr. Mráz Gusztáv	Pancsova	áll. főgymn. tanár	1900
280	Mutchenbacher Gyula	Nagyszombat	főgymn. tanár	1899
	Dr. Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1890
	Naményi T. Lajos	Budapest	író	1887
	Nádor Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
285	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Károly	Kecskemét	kegy. rendi főgymn. tanár	1899
	Németh Reginald	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
290	Dr. Németh Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Orafsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Orbán Lajos	Zenta	főgymn. tanár	1899
	Otrok Mihály	Eger	főreális tanár	1901
295	Dr. Ozorai Lajos	Temesvár	áll. gymnasiumi tanár	1901
	Pacher Douát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Pap Ferencz	Budapest	áll. főgymn. tanár	1901
	Pap János	Karczag	ev. ref. gym. tanár	1885
	Dr. Pap Károly	Budapest	leánygymn. tanár	1900
300	Papp Mózes	Székelykeresztur	unit. algymn. tanár	1894
	Dr. Pasteiner Gyula	Budapest	egyet. tanár	1900
	Pataki Jákó	Szegszárd	főgym. tanár	1900
	Dr. Patrubby Lukács	Budapest	tanár	1900
	Paulik József	Trenesén	kir. kath. főgymn. tan.	1882
305	Pácz Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok, tanár	1888
	Dr. Pápay József	Budapest	akad. könyvtártszt	1903
	Pásztory Endre	Szabadka	főgymn. tanár	1898
	Dr. Peczkó Ernő	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1899
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
310	Petrovics László	Szeged	állami főgymn. tanár	1896
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	S.-A.-Ujhely	kegyesrendi tanár	1895
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
315	Pirchala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazgató	1881
	Polgár Alajos	Paks	polg. isk. tanár	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. gym. igazgató	1886
	Dr. Polgár Iván	Székesfehérvár	cziszt. r. főgymn. tanár	1900
	Dr. Popini Albert	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1887
320	Posch Árpád	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	R. Prikkel Márián	Pápa	benczés tanár	1897
	Prokopi Imre	Zombor	állami főgymn. tanár	1903
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
325	Dr. Radinovics Iván	Budapest	belügymin. titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	miniszteri titkár	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranczay József	Lőcse	kir. főgymn. tanár	1899
330	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum k. h. fön.	1888
	Dr. Reibner Márton	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
	Récesei Ede	Kecskemét	kegy.-r. tanár	1895
	Dr. Récesei Viktor	Pannonhalma	főkönyvtáros	1884

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
335	Rédai János	Nyitra	kath. gymn. tanár	1901
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. akad. tanára	1896
340	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Roboz Andor	Budapest	főreáliskolai tanár	1896
	Roller Béla	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1896
	Roseth Arnold	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ruzsicska Aurél	Győr	benezés tanár	1898
	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Budapest	felső keresk. isk.-főigazg.	1885
	Schaefer Vilmos	Budapest	a F. J. nevelőint. tanára	1900
	Schambach Gyula	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
345	Schill Salamon	Budapest	rabbi szeminariumi tanár	1882
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	állam. főgymn. tanár	1895
	Schmidt Fülöp	Zenta	gymn. tanár	1900
	Dr. Schmidt Henrik	Debreczen	tanár	1900
	Dr. Schmidt József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
350	Dr. Schmidt Márton	Budapest	állami főgymn. tanár	1902
	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	állami főgymn. igazgató	1887
	Dr. Schneeberger Nánd.	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1899
	Dr. Schneider Viktor	Budapest	fővárosi tanár	1901
	Dr. Schreiner Márton	Berlin	rabbiképző int. tanár	1892
355	Schuber Mátyás	Budapest	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Sink	ev. lelkész	1888
	Schüzler Albert	Tata	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvannauer Ferencz	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1895
	Dr. Schwartz Gusztáv	Budapest	egyetemi tanár	1900
360	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1896
	Serédi J. Dénes	Pápa	benezés tanár	1890
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
365	Dr. Siegescu József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Simonides István	Szeged	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főiskolai igazgató	1894
	Dr. Solymossy Sándor	Budapest	felső iparisk. tanár	1896
370	Soós József	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sörös Pongrácz	Pannonhalma	benezés tanár	1897
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Dr. Stein Aurél	Kalkutta	collegiumi igazgató	1898
	Stern Ábrahám	Budapest	el. és polg. fiúisk. igazgat.	1895
375	Dr. Strache Tivadar	Merán	prem. tanár	1895
	Strauch Béla	Nagyszében	állami főgymn. tanár	1885
	Stromp József	Igló	főgymn. tanár	1885
	Suhajda Lajos	Selmeczbánya	ág. ev. főgymn. tanár	1900
	Szabó Adorján	Kassa	premont. főgymn. tanár	1899
380	Szabó András	Szék.-Udvarhely	ref. főgymn. tanár	1897

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Szabó Ignác	Vác	kegy.-r. tanár	1897
	Szabó Iván	Halas	ref. főgymn. tanár	1895
385	Szakács Béla	Győr	benczés tanár	1896
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	Kun-Félegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
390	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Szauntner Zsigmond	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Számek György	Temesvár	kath. főgymn. igazg.	1896
	Szántó Kamill	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szártorisz Ferenc	Selmeczbánya	kir. kath. gym. tanár	1893
395	Szegess Mihály	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Szemák István	Budapest	ny. áll. főgymn. igazg.	1886
	Dr. Székely György	Sárospatak	akadémiai tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szigetvári Iván	Páris	áll. főgymn. tanár	1886
400	Szilasi Mór	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Szilágyi Oszkár	Sopron	benczés tanár	1898
	Dr. Szilágyi Sándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
	Szinger Kornél	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1888
	Dr. Szinnyei Ferenc	Budapest	áll. felső iparisk. tanár	1899
405	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1874
	Szkunzevics Kornél	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Szlávnits György	Budapest	tanár	1892
	Szölgyémi Ferenc	Gyöngyös	állami főgymn. igazgató	1890
410	Szőke Adolf	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Szöts Gyula	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1902
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szútor Zoltán	Fiume	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Szücs István	Budapest	min. fogalmazó	1898
415	Szücs István	Debreczen	kegyesr. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	jászói prépost	1893
	Tamási István	Kolozsvár	tanár	1888
	Teleky László	Hódmezővásárh.	pölg. és felsőker. isk. tan.	1892
	Dr. Tell Anasztáz	Győr	benczés	1891
420	Teveli Mihály	Körmöczbánya	állami főreálisk. tanár	1900
	Dr. Teveli Vargha Dezső	Kőhidgyarmat	plébános	1902
	Dr. Tihanyi Mór	Budapest	m. kir. rendőrorvos	1900
	Timár Pál	Budapest	állami főgymn. igazgató	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1891
425	Tómozy Endre	Veszprém	kegyesr. áldozár	1895
	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Tóth Márton	Budapest	főgymn. tanár	1900
430	Travnik Zsigmond	Trencsén	felsőbb leányisk. tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Tubán Tibor	Kolozsvár	kegyesrendi tanár	1898
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Vajdady Géza	Ungvár	kir. k. főgymn. tanár	1874
435	Dr. Vajda Gyula	Szeged	áll. fels. leányisk. tanár	1897
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Vajda Károly	Budapest	tanár	1902
	Varsányi Román	Esztergom	benzés tanár	1903
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
440	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Várdai Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Veress Ignác	Budapest	kir. főigazgató	1881
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
445	Vikár Béla	Budapest	orsz. gyűl. gyorsíró rev.	1899
	Vojtkó Pál	Sopron	ev. főgymn. tanár	1898
	R. Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Wagner Antal	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főrealisk. tanár	1875
450	Dr. Waldapfel János	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Deáki	szentbenedekr. lelkész	1882
	Dr. Werner Adolf	Eger	cziszt. főgymn. tanár	1892
	Dr. Weszely Ödön	Budapest	főrealisk. tanár	1898
	Wigand János	Szegzárd	állami gymn. igazg.	1881
455	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
	Wirthschafter Márk	Budapest	áll. főrealisk. tanár	1898
	Yolland Arthur Battishil	Budapest	tanár a F. J. nev. int.-ben	1900
	Dr. Zimányi Dániel	Budapest	tanár	1900
	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
460	Dr. Zindl Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ziinszky Aladár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	áll. főgymn. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benzés tanár	1887
	Dr. Zombory J. János	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
465	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főisk. tanár	1883

VI. Rendkívüli tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag ?
	M. Aágh József	Déva	polg. isk. tanár	1901
	Adamis Gusztáv	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1900
	Dr. Alkalay Salamon	Pozsony	tanár	1898
	Baros Gyula	Sajó-Kaza	tanárjelölt	1898
5	Barthmes György	Nagyszében	tanár	1896
	Bihari Ferencz	Munkács	áll. főgymn. tanár	1898
	Bocskay Emilia	Sepsiszentgyörgy	áll. tanítóképző tanítónő	1896
	Boros Alán	Pannonhalma	benczés tanár	1898
	Bölcs házy István	Budapest	stat. sztkai hivatalnok	1888
10	Böngérfi Géza	Erzsébetfalva	bölcsészethallgató	1902
	Bucay István	Kisujszállás	ref. főgymn. tanár	1896
	Császár Ernő	Budapest	tanárjelölt	1902
	Csudáky Bertalan	Budapest	F.-J.-nev. intéz. tanár	1895
	Danczer Béla	Budapest	tanár	1894
15	Dr. Dingfelder Ede	Budapest	gyak. tanár	1900
	Forró Pál	Budapest	joghallgató	1902
	Fökel Béla	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Förster Jenő	Berlin	tanárjelölt	1902
	Gallo Gyula	Budapest	tanárjelölt	1898
20	Gerencsér István	Budapest	tanítóképző tanárjelölt	1900
	Gröger Rezső	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1897
	Hatala József	Dubnicz	segédlelkész	1891
	Hensch Béla	Beregszász	főgymn. tanár	1897
	Irovics Tamás	Rozsnyó	tanár	1900
25	Dr. Karl Lajos	Győr	áll. főreálisk. tanár	1898
	Kálmán János	Dees	áll. főgymn. tanár	1897
	Kárpiss János	Gyulaféhevár	főgymn. tanár	1900
	Köblös Samu	H.-Böszörmény	tanár	1899
	Kövér Sándor	Ujpest	polg. isk. tanár	1890
30	Lám Frigyes	Budapest	bölcsészethallgató	1902
	Láng Margit	Budapest	leánygymn. tanár	1901
	Lendvai Rajnáld	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1901
	Löw Fülöp	Locsmánd	evang. lelkész	1899
	Magassy Antal	Szombathely	főgymn. tanár	1901
35	Magyar József	Békéscsaba	gymn. tanár	1900
	Dr. Málly Ferencz	Fiume	áll. főgymn. tanár	1899
	Mózer Ödön	Rákospalota	gymnasiunai tanár	1900
	Dr. M. Nagy István	Mezőtúr	ref. főgymn. tanár	1897
	Nagy József	Oroszáza	polg. isk. tanár	1897
40	Neszveda Károly	Amerika	tanár	1898
	Nyilasi Rajmund	Baja	cziszt. rendi tanár	1902
	Padányi Andor	Nagyszében	áll. főgymn. tanár	1900
	dr. Pap Illés	Kassa	főreálisk. tanár	1902
	Pazár Béla	Szeged	áll. főgymn. tanár	1894
45	Péterffy Béla	Temesvár	főgymn. tanár	1900
	Dr. Piukovich Sándor	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1900

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Rafain Jakab	Kolozsvár	kath. alap. urad. ellenőr	1888
	Rádits Dusán	Zombor	tanítóképző tanár	1894
	Rehák Pál	Nagy-Szalonta	gymn. tanár	1897
50	Dr. Rell Lajos	B.-Csaba	gymn. tanár	1896
	Schmidt Frigyes	Besztercebánya	ev. gymn. tanár	1889
	Dr. Schmidt Mariska	Budapest	leánygymn. tanár	1896
	Simon Géza	Mármrossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Smida István	Besztercebánya	főgymn. tanár	1900
55	Dr. Sróth Péter	Zay-Ugrócz	polg. isk. tanár	1891
	Steidl József	Privigye	főgymn. tanár	1900
	Szabó István	Nagybánya	áll. gymn. tanár	1887
	Szekeres Bónis	Pápa	benzés tanár	1898
	Szeremley Béla	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1897
60	Dr. Szigeti Gyula	Budapest	tanár	1900
	Dr. V. Szócs Géza	N.-Szeben	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Szőke József	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1900
	Szukup János	Mármrossziget	kegy.-r. főgymn. tanár	1897
	Thold Orbán	Budapest	székesföv. levélt. tisztv.	1898
65	Tihanyi Gál	Pápa	benzés tanár	1899
	Ullrich József	Nyitra	kegy.-r. tan.	1900
	Dr. Urbanek Károly	Zalaegerszeg	áll. főgymn. tanár	1897
	Usety Ferencz	Beregszász	főgymn. tanár	1900
	Varjas J. Endre	Nagy-Károly	kegyesrendi tanár	1897
70	Vayer Lajos	Budapest	tanárjelölt	1900
	Dr. Vértessy Dezső	Budapest	gymn. tanár	1902
	Vujsz János	Eperjes	tanár	1897
	Wald Leo	Budapest	bölcsészethallgató	1902
	Wirker Ernő	Sz.-Udvarhely	főreálisk. tanár	1896
75	Zsögön Zoltán	Budapest	tanárjelölt	1903

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Aszód	Ág. ev. algymnasium	1897
	Baja	Czisztercei rendi főgymnasium	1899
	Balassagyarmat	Állami főgymnasium	1902
5	Balázsfalva	A gör. kath. főgymn. tanári kara	1890
	Bártfa	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Békés	Ev. ref. gymnasium	1883
	Békés-Csaba	Ág. ev. algymnasium	1897
10	Beregszász	Állami gymnasium	1897
	Besztercebánya	Ág. ev. algymnasium	1893
	"	Kir. kath. főgymnasium	1886

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Bonyhád	Ág. ev. algymnasium	1893
15	Brassó	M. kir. állami főreáliskola	1894
	"	Római kath. főgymnasium	1898
	Budapest	Kilián Frigyes, könyvtáros	1894
	"	Pfeifer Ferdinánd, könyvtáros	1883
	"	" " "	1883
	"	Rados Ignác áll. főreálisk. tanár	1897
20	"	Ranschburg Gusztáv, könyvtáros	1901
	"	Bévai Leó, könyvtáros	1901
	"	Toldi Lajos, könyvtáros	1897
	"	Toldi Lajos, könyvtáros	1898
	"	Wodianer Arthur	1899
25	"	Az elemi isk. tanítóképző olvasóterme	1901
	"	A polg. isk. tanítóképző olvasóterme	1901
	"	I. ker. polgári isk. tanító képző	1886
	"	II. ker. állami tanítónőképző	1896
	"	II. ker. főreáliskola	1890
30	"	IV. ker. kegyes tanítór. főnökség	1896
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1886
	"	IV. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. állami főgymnasium	1900
35	"	VI. ker. áll. Erzsébet-nőiskola	1886
	"	Fröbel-tanítónőképző intézet	1902
	"	Állami felsőbb leányiskola	1902
	"	VII. ker. áll. főgymn. (Barcsay-u.)	1900
	"	VII. ker. áll. főgymn. (Damjanich-u.)	1902
40	"	VIII. ker. közs. főreáliskola	1895
	"	VIII. ker. gyak. főgymnasium	1886
	"	VIII. ker. állami főgymnasium	1899
	"	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző	1893
	"	IX. ker. Eötvös-collegium	1896
45	"	IX. ker. ev. ref. főgymnasium	1885
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Czegléd	Állami főgymnasium	1900
	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	"	Állami főreáliskola	1884
50	"	László Albert könyvtáros	1900
	Deés	Állami főgymnasium	1902
	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Állami főreáliskola	1899
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
55	"	Szolesányi Gyula könyvtáros	1901
	Eperjes	Evangelikus collegium	1883
	"	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
	Érsekújvár	Főgymnasiunai könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Állami főgymnasium	1892
60	Esztergom	Szentbenedekrendi székház	1893

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Esztergom	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Állami főgymnasium	1892
	Felső-Lövő	Evangelikus tanintézetek	1898
	Fiume	Állami főgymnasium	1886
65	Fogaras	Állami főgymnasium	1899
	Gyöngyös	Állami főgymn. igazgatóság	1890
	Gyönk	Ev. ref. gymn.	1886
	Győr	Állami főreáliskola	1901
	Győr-Szent-Márton	Pannonhalmi könyvtár	1886
70	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gymn. könyvtár	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. gymnasium	1886
	Hódmező-Vásárhely	Ref. főgymnasium	1893
	Jászberény	Állami főgymnasium	1885
75	Jászó	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn.	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Karczag	Ev. ref. gymnasium	1897
	Kassa	Állami főreáliskola	1883
80	"	Főgymnasiun önképző-kör	1890
	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrai társház	1888
85	Késmárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1883
	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiun könyvtár	1888
	Kisujzállás	Ev. ref. főgymnasium	1886
	Kolozsvár	Ferenczy R., hírlapelárusító vállalat	1902
90	"	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
	"	Stein János, könyvkereskedő	1900
	"	Kalazantinum	1895
	"	Ev. ref. theol. fakultás Ifj. Egylete	1901
95	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöcbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kun-Félegyháza	Holló László főgymn. igazgató	1886
	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
100	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiun könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiun igazgatóság	1883
	"	Állami főreáliskola	1888
	Losonez	Állami főgymnasium	1883
	Lugos	Állami főgymnasium	1886
105	Makó	Állami főgymnasium	1896
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1884

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Maros-Vásárhely	Ref. főgymnasium	1883
110	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
	Miskolcz	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami főgymnasium	1883
	Nagybánya	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen főtanoda könyvtára	1900
115	Nagy-Kálló	Áll. gymn. igazgatóság	1886
	Nagy-Kauizsa	Kath. főgymnasium	1883
	"	Állami polgári iskola	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1883
120	Nagykőrös	Ev. ref. főgymnasiumi igazgatóság	1900
	Nagy-Szalonta	Közs. gymn. igazgatóság	1887
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nagyvárad	Állami főreáliskola	1901
	"	Főgymn. ifjúsági könyvtár	1903
125	Naszód	Alapítványi főgymnasium	1898
	Nyitra	Huszár István, könyvtáros	1887
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	"	Állami felsőbb leányiskola	1901
	Panesova	Állami főgymnasium	1887
130	Pápa	Borsos István, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Petrozsény	Községi gymnasium	1900
	Pécs	Fischer Heurik könyv- és zeneműker.	1899
	"	Dr. Hanny Ferencz, theol. tanár	1902
135	"	Zircz-ciszt. főgymnasium	1883
	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szent-György	Algymn. igazgatóság	1886
	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
140	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	"	Ag. ev. főgymnasium	1895
	Sajó-Kaza	Báró Radvánszky Béla koronaőr	1892
	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtáros	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. főgymn. tanári könyvtár	1883
145	Selmeczbánya	Ag. ev. lyceumi könyvtár	1896
	"	Kir. kath. gymn. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Szentbenedekrendi székház	1883
	"	Ev. lyceumi Magyar Társaság	1898
150	"	Állami főreáliskola	1901
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szokolca	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Állami főgymnasium	1883
	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
155	Szászváros	Ev. ref. Kuun-kollegium	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Szatmár	Ev. ref. gymn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
	"	Kegyesrendi főgymn. önképző-kör	1884
160	"	Kegyesrendi főgymnasium	1898
	"	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
	"	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
	Szegzárd	Állami főgymnasium	1898
	Székely-Udvarhely	Ev. ref. kollegium	1890
165	"	Állami főreáliskola	1897
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főreáliskola	1889
	Szentes	Állami főgymnasium	1883
	Szentgotthárd	Állami gymnasium	1896
170	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1902
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
175	"	Kapsza Viktor	1900
	Temesvár	Pollatsek N., könyvtáros	1897
	"	Állami főreáliskola	1883
	Trsztena	Kir. kath. algynasium	1886
	Uj-Verbász	Községi algynasium	1886
180	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	"	Állami alreáliskola	1900
	Vác	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Áll. főreálisk. igazgatóság	1891
185	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság	1884
	Zalaegerszeg	Állami főgymnasium	1895
	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
190	Zombor	Állami főgymnasium	1895
	"	Városi felső keresk. iskola	1898
	Zsolna	Kir. kath. gymnasium	1898

Jegyzet. 1901 végén volt tiszteleti tag: 12, alapító: 14, rendes: 451 rendkívüli: 83, előfizető: 185, összesen: 745. E szerint a kimutatás szerint van 1902 végén tiszteleti tag: 13, alapító: 15, rendes: 465, rendkívüli: 75, előfizető: 192, összesen: 760.

Kimutatta 1902. évi november hó 30-án.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

